วิปัสสนาชุนี

หลักการปฏิบัติวิปัสสนา

(ฉบับสมบูรณ์)

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาดอ)

รจนา

จำรูญ ธรรมดา

แปล

พุทธศักราช ๒๕๖๒

วิปัสสนาชุนี

หลักการปฏิบัติวิปัสสนา

(ฉบับสมบูรณ์)

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาดอ)

สาสนธชสิริปวรธัมมาจริยะ ฉัฏฐสังคีติปุจฉกะ อัคคมหาปัณฑิตะ

รจนา

จำรูญ ธรรมดา

ป.ธ.๔, ประกาศนียบัตรบาลีใหญ่ วัดท่ามะโอ(รุ่น ๔)

B.Ed., สาสนธชธัมมาจริยะ (ปาฬิ)

นักวิชาการศึกษา อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย

แปล

จัดพิมพ์โดย

คุณสันติ เตชอัครกุล

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม เพื่อแจกเป็นธรรมทาน

วิปัสสนาชุนี

หลักการปฏิบัติวิปัสสนา(ฉบับสมบูรณ์)

ISBN 978-974-401-435-1

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาดอ) รจนา

จำรูญ ธรรมดา แปล

พิมพ์ครั้ง ๓ กรกฎาคม ๒๕๖๒
จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม
พิสูจน์อักษร ณัฑตยา ปีกอง
ภาพปกหลัง สุวิทย์ ต่างสมบัติ
จัดพิมพ์โดย คุณสันติ เตชอัครกุล

พิมพ์ที่ สาละพิมพการ
๙/๖๐๙ ซอยกระทุ่มล้ม ๖ ถนนพุทธมณฑลสาย ๔
ตำบลกระทุ่มล้ม อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม ๗๓๒๒๐
โทร. ๐-๒๔๒๙๒๔๕๒, ๐๖๑-๒๓๒๕๙๒๘, ๐๘๙-๘๒๙๘๒๒๒
แฟ็กซ์. ๐-๒๔๒๙๒๔๕๒
email: salapimpakarn@gmail.com

พระภัททันตะ โสภณมหาเถระ
ฉัฏฐสังคีติปุจฉกะ อัคคมหาปัณฑิตะ

ธัมมเจดีย์คือหนังสือพระธรรมที่ข้าพเจ้าจัดพิมพ์ขึ้นนี้
ข้าพเจ้าขอน้อมบูชาพระรัตนตรัย
เพื่อความดำรงยั่งยืน
แห่งปริยัติศาสนา และ ปฏิบัติศาสนาสืบต่อไป

คุณสันติ – คุณพัชนี เตชอัครกุล และ ครอบครัว

คำนำ

ประมาณเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๖๒ ข้าพเจ้ามีโอกาสพบ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา ได้มีโอกาสสนทนาธรรมกับท่าน และอาจารย์ก็ได้ปรารภถึงคัมภีร์**วิปัสสนาชุนี**(หลักการปฏิบัติวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์) ท่านปรารภว่าคัมภีร์เล่มนี้ท่านพระอาจารย์ **พระโสภณมหาเถระ**(มหาสีสยาดอ) ได้รจนาไว้ เนื้อหาสาระในคัมภีร์ ได้รวบรวมหลักการปฏิบัติวิปัสสนาไว้อย่างสมบูรณ์ทั้งในแง่ของปริยัติและปฏิบัติ ซึ่งคัมภีร์เล่มนี้ เมื่อศึกษาอย่างดีแล้ว ก็สามารถที่จะใช้เป็นคู่มือในการปฏิบัติวิปัสสนา ได้อย่างถูกต้องตามคำสอนขององค์พระสัมมาสัมมาพุทธเจ้า (คือตามหลักฐานในพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก) และคัมภีร์เล่มนี้ก็ยังเป็นที่ต้องการของพุทธศาสนิกชนและโยคาวจรที่ต้องการปฏิบัติวิปัสสนา แต่หนังสือได้หมดลงแล้ว ท่านอาจารย์มีความเห็นว่า น่าจะพิมพ์หนังสือเล่มนี้อีกสัก ๒,๐๐๐ เล่ม เพื่อแจกเป็นธรรมทาน และข้าพเจ้าก็เห็นด้วย ท่านจึงให้หนังสือต้นฉบับกับข้าพเจ้ามาหนึ่งเล่ม

เมื่อได้นำคัมภีร์ต้นฉบับมาศึกษาโดยสังเขปแล้ว ก็ได้เห็นความสำคัญและคุณค่าของคัมภีร์**วิปัสสนาชุนี**(หลักการปฏิบัติวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์) เล่มนี้ ดังคำชี้แจงของอาจารย์จำรูญ ธรรมดา ทุกประการ จึงมีความยินดีอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสได้จัดพิมพ์คัมภีร์**วิปัสสนาชุนี** เล่มนี้ เพื่อเป็นการดำรงไว้ซึ่งคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้สืบต่อไปนานเท่านาน

ขอบุญกุศลที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ จงเป็นเหตุปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งมั่นสิ้นกาลนาน ขอสัตว์โลกทั้งหลายและข้าพเจ้าด้วย จงพ้นจากกองสังสารทุกข์โดยกาลอันไม่เนิ่นช้าด้วยเทอญ

สันติ เตชอัครกุล

๒๒ กรกฎาคม ๒๕๖๒

คำอนุโมทนา

คัมภีร์วิปัสสนาชุนี(ฉบับสมบูรณ์) เล่มนี้ แม้จะเคยได้รับการตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของพุทธศาสนิกชนผู้สนใจในการปฏิบัติ

ผู้แปลจึงได้นำเรื่องนี้ปรึกษากับคุณสันติ เตชอัครกุล มหาอุบาสกผู้มีจิตเลื่อมใสศรัทธาอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา เพื่อดำเนินการจัดพิมพ์ใหม่ คุณสันติได้มีจิตศรัทธารับเป็นเจ้าภาพและนำต้นฉบับไปดำเนินการจัดพิมพ์ด้วยตนเอง

ขอขอบพระคุณและอนุโมทนาในมหากุศลธรรมทานอันยิ่งใหญ่ของคุณสันติ เตชอัครกุล ด้วยความนับถือยิ่ง

จำรูญ ธรรมดา
ผู้แปล

คำปรารภ

ตำราปฏิบัติ เป็นหนังสือสำคัญสำหรับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไม่แพ้ตำราด้านอื่นๆในยุคปัจจุบัน นอกจากตำราที่อยู่ในรูปภาษาดั้งเดิมคือภาษาบาลีแล้ว นับว่าหายากมากที่จะเจอะเจอตำราปฏิบัติภาคภาษาไทยที่สมบูรณ์แบบทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เมื่อดิฉันได้มีโอกาสเข้าปฏิบัติและเห็นหนังสือวิปัสสนาชุนีฉบับภาษาพม่า ซึ่งได้รับข้อมูลจาก**อูหล้าใจ**(U Hla Kyaing) อดีตนายกสมาคมพุทธ-สาสนานุคคหะแห่งสำนักมหาสีคนที่ ๘(๑๙๙๓-๑๙๙๙) ว่าเป็น หนังสือคู่มือปฏิบัติที่ดีที่สุดของสำนักมหาสี ควรที่จะได้รับการแปลมาเป็นภาษาไทย ดิฉันเลยรับปากว่าจะจัดหาผู้แปลตำราปฏิบัติที่ชื่อว่าวิปัสสนาชุนีนี้ให้เป็นภาษาไทยให้ได้ เมื่อกาลเวลาล่วงมาเป็น ๑๐ ปี ดิฉันก็ยังไม่อาจทำได้ตามที่เคยรับปาก แต่บังเอิญเมื่อสองสามปีที่ผ่านมา ดิฉันได้มีโอกาสรู้จักกับ**อาจารย์จำรูญ ธรรมดา**และอาจารย์ท่านนี้ก็ได้ช่วยสร้างฝันให้งานของดิฉันปรากฏออกมาเป็นรูปธรรม บัดนี้ ดิฉันได้ทำตามสัญญาใจที่เคยให้ไว้กับอูหล้าใจแล้ว แต่สิ่งที่ดิฉันจะมีความสุข มากกว่านั้นก็คือการได้เห็นโยคีหรือนักปฏิบัติได้นำเอาตำราวิปัสสนาชุนีนี้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น อนึ่ง ในการแปลและจัดพิมพ์ตำราปฏิบัติชื่อ**วิปัสสนาชุนี** ครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อมอบแก่พระภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๓ นี้

ดิฉัน ขอกราบขอบพระคุณพระเถระผู้ใหญ่จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย อาทิ เช่น **พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณสุธีวรญาณ** รองอธิการบดีฝ่ายกิจการต่างประเทศและ**พระครูวรปัญญาคุณ** ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุ-ยุวราชรังสฤษฎ์ เจ้าคณะ ๒๕ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้มีเมตตาช่วยผลักดันให้ผลงานวิชาการทางด้านวิปัสสนาธุระอันทรงค่านี้ออกมาเป็นประโยชน์แก่สังคมในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เกษมศรี อนัมบุตร

๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๓

คำนิยม

หนังสือแสดงหลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานทวิภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ ในนามว่า **"วิปัสสนาชุนี"** รจนาโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัครมหาบัณฑิต สำนักศาสนยิสสา เมืองย่างกุ้ง ประเทศสหภาพพม่า ได้รับการยกย่องว่าเป็น **เพชรน้ำเอก** ในวงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพราะให้หลักฐานจากพระคัมภีร์อื่นๆที่เกี่ยวข้อง และผู้รจนาเองก็มีประสบการณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานจนสามารถแนะนำผู้อื่นอย่างดีเยี่ยม เป็นที่ยอมรับกันทั่วโลก

คุณจำรูญ ธรรมดา สาสนธชธัมมาจริยะ หัวหน้าฝ่ายวางแผนและวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย ได้มีกุศลเจตนาแปล **"วิปัสสนาชุนี"** ออกสู่พากษ์ไทย แต่พิมพ์เฉพาะภาคปฏิบัติ โดยตั้งชื่อว่า **"หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน"** ในโอกาส ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ ในนามมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอาศัยทุนอุปถัมภ์ของคุณ**เกษมศรี อนัมบุตร**

มาบัดนี้ คุณจำรูญ ธรรมดา มีความตั้งใจจะเผยแผ่วิปัสสนาชุนีให้สมบูรณ์ทั้งภาคปริยัติด้วย จึงได้จัดพิมพ์**วิปัสสนาชุนี ๑ หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน (ภาคปริยัติ)** เพื่อเป็นแนวการให้การศึกษาวิปัสสนาภาวนาแก่นิสิต คู่กับ**ภาคปฏิบัติ** ซึ่งเป็นแนวในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างสมบูรณ์ต่อไป

ขออนุโมทนาชื่นชมยินดีกับความพยายามของคุณจำรูญ ธรรมดา ที่ได้ทำงานชิ้นนี้ออกมาให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาและได้แนวปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนับเป็นธรรมทานที่มีค่าสูงยิ่ง และขออนุโมทนาต่อคุณเกษมศรี อนัมบุตร ที่อุปถัมภ์ผลงานด้านวิปัสสนาธุระของท่านมหาสีสยาดอ ด้วยศรัทธาที่มั่นคงตลอดมา

(พระสุธีวรญาณ)
รองอธิการบดีฝ่ายกิจการต่างประเทศ
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำอนุโมทนา

หนังสือ **วิปัสสนาชุนี รจนาโดยพระภัททันตะ โสภณมหาเถระ(มหาสีสยาดอ)** เล่มนี้ นายจำรูญ ธรรมดา สาสนธชธัมมาจริยะ หัวหน้าฝ่ายวางแผนและวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัยได้มีวิริยะอุตสาหะแปลจากต้นฉบับภาษาพม่าเป็นภาษาไทย โดยพยายามรักษาคำอธิบายตามที่พระภัททันตะโสภณมหาเถระ รจนาไว้อย่างครบถ้วน เนื้อความที่แปลเป็นภาษาไทยในหนังสือเล่มนี้ จึงมีความสมบูรณ์ดีมาก

อภิธรรมโชติกะวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือนี้สามารถใช้ประกอบการศึกษาพระอภิธรรมในกลุ่มวิชากัมมัฏฐานสังคหวิภาค(ภาควิปัสสนาภาวนา)อภิ.๒๑๖-อภิ. ๒๒๐ ชั้นมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท หลักสูตรประกาศนียบัตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะเอก ของอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย และเหมาะสำหรับผู้ใฝ่ในธรรมทั่วไปเป็นอย่างดี

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนากับ นายจำรูญ ธรรมดา ผู้แปล และคณะผู้จัดพิมพ์มีคุณเกษมศรี อนัมบุตร เป็นประธาน ตลอดถึงผู้ให้การอุปถัมภ์สนับสนุนทุกท่าน

จิรं ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ.

ขอพระสัทธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

(พระมหาอำนวย วิสุทฺโธ)
ผู้อำนวยการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

ในยุคที่ผู้คนในสังคมเกิดความเครียดท้อถอยสับสน ต้องการที่พึ่งทางใจ การพัฒนาจิตด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นการพัฒนาจิตให้รู้เท่าทันโลก รู้จักปล่อยวางในอารมณ์ที่มากระทบ และรู้จักชีวิตตามความเป็นจริง เพื่อลดละจากสิ่งสมมุติภายนอกอันจะเป็นผลให้จิตบริสุทธิ์ เกิดปัญญาและ มีความเมตตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อผู้อื่น มีกำลังที่จะทำหน้าที่ของตนต่อครอบครัว ต่อการงาน และต่อการช่วยเหลือสังคม ไม่เบียดเบียนผู้อื่นเพราะการครอบงำของกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ และพร้อมที่จะแก้ไขปัญหาและดำรงชีวิต อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก่อให้เกิดสันติสุขเกิดความสงบทั้งกายและใจในที่สุด

การเจริญวิปัสสนา ในที่นี้ หมายถึงการกระทำที่เป็นปัจจัยให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริงในอุปาทานขันธ์ ๕ โดยเห็นเป็นลักษณะต่างๆ เช่น ลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น โยคีหรือผู้ปฏิบัติอาจต้องใช้คำภาวนาเพื่อเป็นสื่อให้เกิดความตั้งมั่น เช่น คำว่า **"หนอ"** ต่อท้ายในการกำหนดรูปนามขณะกำลังปฏิบัติ เช่น **"ยุบหนอ พองหนอ"** เพื่อให้รู้ถึงอาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องที่เกิดจากลมหายใจซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **วาโยโผฏฐัพพะรูป**[รูปที่ลมกระทบถูกต้อง] ซึ่งเป็นปรมัตถ์สภาวะที่เกี่ยวเนื่องด้วยการเคลื่อนไหวเพราะมีวาโยธาตุ เป็นต้นเป็นตัวกระตุ้น

การปฏิบัติกัมมัฏฐานในประเทศพม่า. มีวิวัฒนาการมาคู่กับการเข้ามาของพระพุทธศาสนา โดยแบ่งเป็น ๓ สายหลัก คือ สายสมถะ,สายวิปัสสนา และสายสมถะผสมวิปัสสนา ซึ่งก็เป็นแนวทางที่ได้มาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกเล่ม ๓๑ คือ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งได้แบ่งไว้ ๓ นัย คือ **สมถยานิกนัย, วิปัสสนายานิกนัย** และ **ยุคนัทธนัย** ปัจจุบันมีสำนักปฏิบัติที่มีรูปแบบการปฏิบัติของตัวเองอยู่ ๑๕ สำนัก แต่ที่มีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับมากมีประมาณ ๓ สำนักใหญ่ คือ (๑) สำนักมหาสี(๒) สำนักสุ่นลุน(๓) สำนักโมก๊ก และในบรรดานั้น สำนักมหาสีเป็นสำนักที่มีสาขาทั้งในและนอกประเทศมากที่สุด เช่น สถิติเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๑ ปรากฏว่ามีสำนักสาขาภายในประเทศประมาณ ๑๕๐ สาขา มีโยคีประมาณ ๑๕๗,๓๘๐ (หนึ่งแสนห้าหมื่นเจ็ดพันสามร้อยแปดสิบ)รูป/คน ซึ่งหากจะนับจำนวนสาขาใน

ต่างประเทศ(ไทย,ลังกา,อินเดีย และยุโรป ฯลฯ)ด้วยแล้วน่าจะไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ สำนัก เป็นแน่ ส่วนจำนวนโยคีก็คงจะมีหลายล้านรูป/คน เช่นกัน

สำนักมหาสีนั้นเป็นสำนักปฏิบัติที่สอนให้โยคีทำการกำหนดรู้อาการพองและอาการยุบของท้องเป็นการกำหนดวาโยโผฏฐัพพรูป จัดอยู่ในประเภทธาตุกัมมัฏฐาน มิใช่เป็นอานาปานกัมมัฏฐาน

ผู้แปลหวังว่าตำราหรือคัมภีร์เล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยให้การเจริญวิปัสสนาได้แพร่หลาย ในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

สุดท้ายนี้ ขอยกอุยโยชนกถาซึ่งเป็นพระพุทธดำรัสตรัสรับรองของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อเป็นขวัญกำลังใจให้ท่านผู้ปฏิบัติทั้งหลายดังนี้

อิเมหิ ปญฺจหิ ปธานิยงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ
ตถาคตํ นายกํ ลภมาโน สายมนุสิฏฺโฐ ปาโต วิเสสํ
อธิคมิสฺสติ, ปาโต อนุสิฏฺโฐ สายํ วิเสสํ อธิคมิสฺสติ.

(ม.๒/๓๐๐)

ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยปธานิยังคธรรม กล่าวคือ
คุณสมบัติของนักปฏิบัติ ๕ ประการแล้ว หากได้
เราตถาคตเป็นครูผู้ชี้แนะโดยได้รับคำชี้แนะ
ช่วงเย็นก็สามารถบรรลุช่วงเช้าได้หรือได้รับ
คำชี้แนะช่วงเช้า ก็จะสามารถบรรลุช่วงเย็นได้

[**ปธานิยังคธรรม** แปลว่า คุณธรรมอันเป็นคุณสมบัติของผู้ปฏิบัติ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ ๕ ประการ คือ (๑) **สทฺธา**[ความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย] (๒) **อาโรคฺยตา**[สุขภาพพลานามัยแข็งแรง] (๓) **อสฐตา**[จิตใจซื่อตรงทั้งต่อตนและผู้อื่น] (๔) **วีริย**[ความเพียรอย่างยิ่งยวด] (๕) **ปญฺญา**[ปัญญาหยั่งเห็นการเกิดดับของรูปนาม](ที.ม.ปาถิก.สงฺคีติ.)]

นี่คือพระพุทธดำรัสตรัสรับรองผลแห่งการปฏิบัติที่มาในมัชฌิมนิกาย ขึ้นชื่อว่าพระพุทธดำรัสแล้ว ย่อมเป็นหนึ่งไม่มีสอง ตรัสคำไหนก็คำนั้น ไม่มีการกลับคำ

เป็นคำพูดที่เชื่อถือได้เสมอ ดังนั้น โยคีควรคำนึงถึงพระพุทธดำรัสข้างต้นแล้วมุ่งมั่นต่อการปฏิบัติอย่างจริงใจและจริงจัง ด้วยความคาดหวังว่า “หากเราเป็น**ติกขปัญญเนยยบุคคล**[ผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลมสามารถบรรลุธรรมในชาติปัจจุบัน] ก็คงจะสามารถบรรลุภายในวันคืน หรือหากว่าเราเป็น**มัชฌิมปัญญเนยยบุคคล** [ผู้ที่มีปัญญาปานกลางสามารถบรรลุธรรมในชาติปัจจุบัน] ก็อาจบรรลุภายใน ๗ วัน หรือภายใน ๑๕ วัน ๑ เดือน เป็นต้น อย่างช้าไม่เกิน ๗ ปี

จึงขอให้ท่านผู้ปฏิบัติทั้งหลายจงมีความเชื่อมั่น มีศรัทธาในหลักสติปัฏฐานภาวนาอันเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ มีความเชื่อมั่นในคำสอนของพระกัมมัฏฐานาจารย์ มีศักยภาพกล้าพอที่จะเผชิญกับอุปสรรคและความทุกข์ที่อาจเกิดขึ้นได้ในขณะเข้าปฏิบัติ รู้จักรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตน กล้าที่จะเปิดเผยพิสูจน์ค้นหาความจริงและยอมรับในสิ่งที่ตนทำลงไปอย่างไม่สะทกสะท้าน มีความเพียรอย่างไม่ลดละ จนกระทั่งได้อุทยัพพยญาณ เห็นการเกิดดับของรูปนามขันธ์ห้า และถึงธรรมวิเศษคือมรรคผลนิพพานด้วยกันทุกท่านทุกคนเทอญ

ด้วยความปรารถนาดี

จำรูญ ธรรมดา

ผู้แปล

ประวัติผู้แต่ง

มหาสีสยาดอ(มหาสี=เป็นชื่อของกลองใหญ่ประจำหมู่บ้านที่ท่านถือกำเนิด สยาดอ=พระอาจารย์ ดังนั้น คำนี้เมื่อแปลเป็นไทยแล้วจึงได้ความว่า พระอาจารย์แห่งบ้านกลองใหญ่) มีฉายาว่า **โสภณมหาเถระ** เกิดวันศุกร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๓๗ ณ หมู่บ้านชิดคุณหยั่ว อำเภอเฉว่โผ่ จังหวัดสกาย ประเทศพม่า บิดาชื่อ อูกังผ่อ มารดาชื่อ ดออุด เป็นบุตรคนที่ ๒ ในจำนวน ๗ คน เดิมชื่อหม่องตเวง เริ่มเรียนหนังสือเมื่ออายุ ๖ ขวบ บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๒ ขวบ ได้รับฉายาว่า “สามเณรโสภณะ” โดยมีอูอาทิจจะเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นอายุ ๑๗ ปี ได้ย้ายไปอยู่วัดเชวตินตอจอง เพื่อศึกษาคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาจากอูอาจาระ และได้ย้ายไปอยู่ที่ตูจีจองใต้ เพื่อศึกษาคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา และมูลฎีกาจากอูปรมะ และเมื่อสอบได้ชั้นปฐมจีตันแล้ว จึงย้ายไปอยู่ที่เมืองมัณฑเล ๑ ปี แล้วได้รับนิมนต์ให้ไปสอนหนังสือที่เมืองมอละมยัย(เมาะละแหม่ง)

ในช่วงนั้น ท่านได้มีโอกาสเรียนกัมมัฏฐานกับพระอาจารย์เชตวันสยาดอ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ท่านสอบชั้นธัมมาจริยะได้เกียรตินิยม โดยได้รับสิทธิบัตรว่า “สาสนธชสิริปวรธัมมาจริยะ” หลังจากที่สอบได้ชั้นธัมมาจริยะแล้ว จึงได้เริ่มแสดงธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๒ ณ วัดมหาสีจองใต้ หมู่บ้านชิดคุณหยั่ว

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ ได้มาอยู่จำพรรษาที่สำนักปฏิบัติสาสนยิสล่า ที่เมืองหยั่นก่ง(ย่างกุ้ง) และได้พัฒนาสำนักจนเติบโตกระทั่งกลายเป็น**มหาสีสาสนยิสล่า** สำนักแม่แบบของการกำหนดวิปัสสนาแนวพองหนอ-ยุบหนอ มีสาขาเฉพาะในประเทศพม่ามากกว่า ๓๐๐ สาขา และยังมีสาขาต่างประเทศอีกทั่วโลก

มหาสีสยาดอ นอกจากจะเชี่ยวชาญด้านปฏิบัติแล้ว ท่านยังเชี่ยวชาญด้านปริยัติเป็นพิเศษ ดังจะเห็นว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ท่านได้รับเลือกตั้งให้เป็น “ฉัฏฐสังคีติปุจฉกะ” คือเป็นพระเถระผู้ทำหน้าที่ถามปัญหาในการทำสังคายนาครั้งที่ ๖ ที่ประเทศพม่า ท่านมรณภาพเมื่อวันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ รวมอายุ ๘๗ ปีบริบูรณ์

คำชี้แจง

คัมภีร์วิปัสสนาชุนี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา[ฉบับสมบูรณ์] นี้ ท่านอาจารย์โสภณมหาเถระหรือที่รู้จักกันในนามมหาสีสยาดอ เป็นผู้เรียบเรียงด้วยภาษาพม่าพื้นเมือง โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ผู้อ่านได้รู้จักคุ้นเคยกับแนวคิดและวิธีการปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา และพระโบราณาจารย์รุ่นก่อนๆ เพราะท่านผู้เรียบเรียงเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติและปฏิบัติเป็นพิเศษ จึงสามารถยกหลักฐานมาอ้างอิงคำพูดของตนได้โดยตลอดและถูกต้อง เป็นหนังสือที่เผยให้เห็นว่าหลักการปฏิบัติของปราชญ์รุ่นก่อนในพระพุทธศาสนานั้นเป็นอย่างไรพื้นฐานของแนวความคิดเหล่านั้นมาจากไหน ปัญหาที่นักปฏิบัติต้องการทราบคืออะไรฯลฯ

อนึ่ง **คัมภีร์นี้** เดิมทีท่านผู้เขียนได้จัดแบ่งเป็น ๒ ภาค คือ (๑) **ปฐมภาค** ว่าด้วยเนื้อหาที่เน้นหลักปริยัติหรือหลักทฤษฎีเพื่อการปฏิบัติ ซึ่งประกอบด้วยปริเฉท ๑,๒,๓,๔ และ(๒)**ทุติยภาค** ว่าด้วยเนื้อหาที่เน้นวิธีการฝึกฝนปฏิบัติ ซึ่งประกอบด้วยปริเฉท ๕,๖,๗ โดยในแต่ละปริเฉทนั้น มีเนื้อหาสาระที่เป็นหลักใหญ่ๆดังนี้

ปริเฉทที่ ๑ : กล่าวถึงศีลวิสุทธิและคติธรรมที่โยคีควรปัจจเวกขณ์

ปริเฉทที่ ๒ : กล่าวถึงจิตตวิสุทธิ

ปริเฉทที่ ๓ : จำแนกปรมัตถ์กับบัญญัติ, จำแนกอารมณ์ของวิปัสสนาและแบบอย่างของการปฏิบัติที่ได้จากสมถยานิกบุคคล

ปริเฉทที่ ๔ : อธิบายวิธีการกำหนดรู้อาการที่ปรากฏและลักษณะการรู้ที่ถูกต้องโดยเทสนากกมนัยกล่าวคือลำดับของปริยัติ

ปริเฉทที่ ๕ : อธิบายวิธีการกำหนดรู้อาการที่ปรากฏและลักษณะการรู้ที่ถูกต้องโดยปฏิปัตติกกมนัยกล่าวคือลำดับของการปฏิบัติ

ปริเฉทที่ ๖ : เปรียบเทียบญาณที่ปรากฏตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติกับหลักฐานจากพระคัมภีร์

ปริเฉทที่ ๗ : แสดงมหาวิปัสสนา ๑๘

ในการแปลจากต้นฉบับภาษาพม่าครั้งนี้ ผู้แปลพยายามเน้นที่จะถ่ายทอดคำอธิบายของท่านผู้เขียนจนบางครั้งทำให้สำนวนภาษาไทยไม่สละสลวยเท่าที่ควรทั้งนี้มิได้หมายความว่าต้นฉบับเขียนไว้ไม่ดี แต่เป็นเพราะความพยายามที่จะปรับภาษาแปลไม่ให้หนีไกลไปจากภาษาต้นฉบับจนเกินไป ดังนั้น แม้ว่าคัมภีร์เล่มนี้อาจบกพร่องในทางสำนวนโวหาร(Literary stye) อยู่บ้าง แต่ก็เชื่อว่าสามารถใช้เป็นคู่มือการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาได้เป็นอย่างดี

ในการแปลภาษาบาลีที่ท่านผู้รจนายกมาเป็นข้อมูลหลักฐานนั้น ในช่วงต้นๆ ผู้แปลจะแปลโดยยกศัพท์ทีละศัพท์ตามต้นฉบับเดิม แต่ช่วงหลังๆ ได้เปลี่ยนมาเป็นการแปลแบบถอดความ เพราะเห็นว่าแม้ในต้นฉบับเองก็มีลักษณะการแปลเช่นนี้อยู่ มิฉะนั้นแล้ว ความหนาของคัมภีร์เล่มนี้คงจะเลยหนึ่งพันหน้าเป็นแน่

ในการอ้างหลักฐานที่มา โดยส่วนใหญ่ท่านผู้เขียนจะอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรค ซึ่งเป็นคัมภีร์คู่มือการปฏิบัติของเถรวาท พร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคและฎีกาของวิสุทธิมรรคเพราะท่านถือว่าคัมภีร์เหล่านี้เป็นแม่แบบแห่งการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยตรง ส่วนหลักฐานอื่นๆ ก็มีการอ้างจากพระไตรปิฎกนิกายต่างๆ เช่น ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย เป็นต้นพอสมควร

พระไตรปิฎก-อรรถกถา-ฎีกา ที่ใช้อ้างอิง ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและฉบับฉัฏฐสังคีติเป็นหลักในการอ้างอิง ทั้งนี้ เพราะเห็นว่า เป็นฉบับที่มีชุดหนังสือที่สมบูรณ์ตลอดสาย แม้จะยังขาดอยู่บ้างเป็นบางเล่มก็ตาม

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้นำเอาทุติยภาคมาต่ออยู่ในเล่มเดียวกันกับปฐมภาค เพื่อให้สะดวกแก่การค้นคว้าและเพื่อเป็นการลดต้นทุนในการจัดพิมพ์ จึงเป็นที่มาของการใช้ คำว่า **ฉบับสมบูรณ์** เล่มนี้ หากเกิดการผิดพลาดประการใด ผู้แปลของน้อมรับผิดและยินดีรับคำชี้แนะจากบัณฑิตผู้เมตตาเสมอ

จำรูญ ธรรมดา
ผู้แปล

สารบัญ

เรื่อง **หน้า**

คำปรารภ ..... [๑]
คำนิยม ..... [๒]
คำอนุโมทนา ..... [๓]
คำนำ ..... [๔]
ประวัติผู้แต่ง ..... [๗]
คำชี้แจง ..... [๘]
สารบัญ ..... [๑๑]
อารัมภบท ๑

ปริเฉทที่ ๑ ๒-๕๘

คติธรรมกับศีลวิสุทธิ ๒
คติธรรม ๒
โอกาสทองกับธรรมอันทรงคุณค่า ๓
ไม่ต้องเสียใจ ๓
รู้เองหรือยัง ? ๔
อย่าท้อใจ ๔
ควรทำใจให้หนักแน่น ๕
ศีลวิสุทธิ ๖
ศีลวิสุทธิสำหรับพระสงฆ์ ๖
ปาติโมกขสังวรศีล ๖
อาชีวปาริสุทธิศีล ๗
ปัจจยสันนิสสิตศีล ๘
วาทะ(มติ)ของท่านจูฬนาคเถระ ๑๓
วิธีการพิจารณาโดยกำหนดในใจ ๑๕

อินทรีย์สังวรศีล ๑๕
ความสำรวมโดยทางวิถีจิต ๑๖
วิธีการสำรวมก่อนที่จะเจริญภาวนา ๑๙
จงจำกัดขอบเขตของจิต ๑๙
เปลี่ยนอกุศลให้เป็นกุศล ๒๐
สืบต่อกุศลจิตให้คงอยู่ต่อเนื่อง ๒๐
เจริญโยนิโสมนสิการ[มองโลกในแง่ดี] ๒๑
ข้อควรจำเกี่ยวกับสังวรศีลของภิกษุ ๒๔
ศีลวิสุทธิของคฤหัสถ์ ๒๕
อันตราย ๕ ๒๘
มหาอมาตย์เป็นพระอรหันต์ ๓๐
เทศนาที่ตรัสสอนพระอุตติยะ ๓๒
ตัวอย่างการได้ธรรมพิเศษในขณะทำบาป ๓๓
คัณฐิเภทกโจรวัตถุ ๓๔
เจ้าศากยะสรณานิ ๓๕
คุณูปการแห่งสมถะ[สมาธิให้คุณแก่วิปัสสนา] ๔๐
นักฆ่ากับอนุโลมญาณ ๔๑
สาเหตุที่ไม่บรรลุเพราะยังขาดการฟังธรรมและการปฏิบัติ ๔๔
ศีลบริสุทธิ์ด้วยอำนาจของภาวนา ๔๕
เวรมณีศีล ๔๗
เจตนาศีล ๔๘
สังวรศีล ๔๘
อวีติกกมศีล ๔๘
ภาวนาทำให้ศีลบริสุทธิ์อย่างไร ๕๐
การเจริญภาวนาโดยตั้งอยู่บนฐานของศีลบริสุทธิ์ ๕๔
อุปนิสสยปติฏฐา ๕๔
นิสสยปติฏฐา ๕๕
ประโยชน์ของศีล ๕๘

ปริเฉทที่ ๒ ๕๙-๑๓๐

จิตตวิสุทธิ.....๕๙
สมาธิ ๓ ประการ.....๕๙
จิตตวิสุทธิของสมถยานิกบุคคล.....๖๐
จิตตวิสุทธิของวิปัสสนายานิกบุคคล.....๖๐
คำอธิบายแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกา.....๖๔
วิธีการเจริญมรรคภาวนา ๒ ประการ.....๖๕
สมาธิและวิปัสสนาระดับสูง.....๖๙
สมาธิและวิปัสสนาระดับปานกลาง.....๖๙
สมาธิและวิปัสสนาระดับต้น.....๗๐
ยุคนัทธนัย.....๗๕
ธัมมุทธัจจปหานนัย.....๗๕
ปฐมนิยยานะกับอาวรณธรรม.....๗๗
ทุติยนิยยานธรรมอาวรณธรรม.....๘๒
ตติยนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม.....๘๓
จตุตถนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม.....๘๕
ปัญจมนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม.....๘๖
ฉัฏฐนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม.....๙๐
สัตตมนิยยานธรรมและอาวรณธรรม.....๙๓
อัฏฐมนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม.....๙๖
ประโยชน์ตนสำคัญที่สุด.....๙๗
พระปัจฉิมโอวาท.....๑๐๐
การบูชาอันประเสริฐสุด.....๑๐๑
พุทธประสงค์อันประเสริฐ.....๑๐๔
ปฐมมนสิการ.....๑๐๕
ทุติยมนสิการ.....๑๐๖
ตติยมนสิการ.....๑๐๗
จตุตถมนสิการ.....๑๐๘

ปัญจมมนสิการ ๑๐๘
ข้อควรจำเกี่ยวกับปฐมนิยยานธรรม ๑๑๐
อันตรายแห่งสมาธิและวิธีการแก้ไข ๑๑๐
ข้อควรจำพิเศษ ๑๑๒
อันตรายและวิธีการแก้ไขข้อที่ ๓ และ ๔ ..... ๑๑๒
การพิจารณาถึงมหันตภัยจากอบาย ๑๑๔
การเตือนตนด้วยการพิจารณาประโยชน์ที่จะพึงได้รับ ๑๑๙
การเตือนตนด้วยการพิจารณาปฏิปทากล่าวคือข้อปฏิบัติ ๑๑๙
การเตือนตนด้วยการระลึกถึงบุญคุณของทายกทายิกา ๑๒๐
ลักษณะความเป็นเอกัตตะแห่งวิปัสสนาจิต ๑๒๗

ปริเฉทที่ ๓ ๑๓๑-๒๑๒

ปรมัตถ์กับบัญญัติ ๑๓๑
ธรรมที่โยคีพึงกำหนดพิจารณา ๑๓๑
ลักษณะที่มีอยู่จริงของรูปนาม ๑๓๓
รู้ประจักษ์คือปรมัตถ์ ๑๓๗
ปรัมปรา ๑๓๘
ปิฏกสัมปทาน ๑๓๘
ตักกเหตุ ๑๓๘
นยเหตุ ๑๓๘
อาการปริวิตก ๑๓๙
บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นผู้รู้ปรมัตถ์ด้วยเพียงสักว่าการได้ยินได้ฟังมาเป็นต้น ๑๓๙
การรู้ประจักษ์แจ้งปรมัตถ์ ๑๔๐
ลักษณะความสอดคล้องระหว่างคัมภีร์ ๑๔๔
ความหมายที่ถูกต้องของบทว่าปรมตฺถ ๑๔๕
ลักษณะการรู้ของบุคคลสามัญทั่วไป ๑๕๒
การรู้ของวิปัสสนาโยคี ๑๕๓
อารมณ์แห่งวิปัสสนา ๑๕๗

ลักษณะการปรากฏของรูปนาม ๑๖๑
แนวการกำหนดพิจารณาของพระสาวก ๑๖๔
โยคีควรกำหนดพิจารณาสภาวธรรมปัจจุบันเท่านั้น ๑๖๕
ไม่ควรหวนกลับสู่ของเก่าที่เป็นอดีต ๑๗๑
ไม่ควรหวังสิ่งใหม่ซึ่งเป็นอนาคต ๑๗๒
ควรตามกำหนดเฉพาะสิ่งที่เกิดขึ้นเท่านั้น ๑๗๒
พระพุทธประสงค์ ๑๗๗
ลักษณะที่ไม่เป็นปัจจักขะของสัมมสนญาณ ๑๘๑
ชื่อต่างๆที่ใช้เรียกอนุมานวิปัสสนาหรืออนุมานญาณ ๑๘๒
วิธีการที่โยคีควรถือเป็นแนวทาง ๑๘๕
การเกิดวิปัสสนาในอานาปานะ ๑๙๐
การสำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยมิได้รู้สภาวะของธาตุทั้ง ๔ ..... ๑๙๔
อนุปทธัมมวิปัสสนาของพระสารีบุตรเถระ ๑๙๘
อนุปทธัมมวิปัสสนาโดยย่อ ๑๙๙
อนุปทธัมมวิปัสสนาโดยพิสดาร ๑๙๙
สัมมสนจาระคืออะไร ๒๐๑
วิธีการเจริญอนุปทธัมมวิปัสสนา ๒๐๓
ข้อควรคิดพิจารณา ๒๑๐
แนวทางการเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิกบุคคล ๒๑๑

ปริเฉทที่ ๔ ๒๑๓-๓๙๒

เทียบเคียงการกำหนดรู้กับหลักฐานจากพระคัมภีร์ ๒๑๓
กายานุปัสสนา ๒๑๓
การกำหนดรู้ในขณะที่เห็น ๒๑๓
การหยั่งรู้ลักษณะของสภาวธรรมทั้งที่ไม่มีสุตะ ๒๑๗
วาทะของอภิธัมมัตถวิภาวินีมีความเหมาะสมยิ่ง ๒๒๐
การกำหนดรู้จักขุปสาท ๒๒๓
การกำหนดรู้รูปายตนะ ๒๒๔

การกำหนดรู้จักขุวิญญาณ ๒๒๔
การกำหนดรู้จักขุสัมผัส ๒๒๕
การกำหนดรู้สุขเวทนา ๒๒๕
การกำหนดรู้ทุกขเวทนา ๒๒๖
การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา ๒๒๖
สุตมยปัญญากับจินตามยปัญญาไม่ใช่วิปัสสนา ๒๒๙
ถาม-ตอบประกอบวิปัสสนา ๒๓๒
การเจริญวิปัสสนาโดยย่อ ๒๓๖
วัตถุประสงค์ในการแสดงมาลุกยปุตตสูตร ๒๔๒
วิธีกำหนดละกิเลส ๒๔๔
ความว่างจากกุศลชวนะและอกุศลชวนะทางปัญจทวาร ๒๔๕
พระโปฏฐิละผู้เจริญวิปัสสนาฉฬังคุเปกขา ๒๔๘
เพียงแค่ปิดตา ภาวนาไม่เกิด ๒๔๙
สาธกหลักฐานแสดงการปรากฏของรูปนาม ๒๕๐
การกำหนดรู้ในขณะที่ได้ยินเสียงดมกลิ่นลิ้มรส ๒๕๖
การกำหนดรู้โสตปสาท ๒๕๗
การกำหนดรู้สัททายตนะ ๒๕๗
การกำหนดรู้โสตวิญญาณ ๒๕๘
การกำหนดรู้ฆานปสาท ๒๕๘
การกำหนดรู้คันธายตนะ ๒๕๙
การกำหนดรู้ฆานวิญญาณ ๒๕๙
การกำหนดรู้ชิวหาปสาท ๒๖๐
การกำหนดรู้รสายตนะ ๒๖๐
การกำหนดรู้ชิวหาวิญญาณ ๒๖๐
การกำหนดรู้ในขณะที่กระทบสัมผัส ๒๖๑
การกำหนดรู้กายปสาท ๒๖๓
การกำหนดรู้โผฏฐัพพายตนะชนิดสามัญ ๒๖๓
การกำหนดรู้โผฏฐัพพายตนะชนิดพิเศษ ๒๖๓

การกำหนดรู้กายวิญญาณ ๒๖๕
การกำหนดรู้กายิกทุกข์ ๒๖๕
การกำหนดรู้กายิกสุข ๒๖๕
การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก ๒๖๖
การกำหนดรู้ธาตุ ๔ ..... ๒๖๙
การกำหนดรู้ในขณะที่กำลังนึกคิด ๒๗๐
การกำหนดรู้ภวังค์มโนทวาร ๒๗๒
การกำหนดรู้ธัมมารมณ์ ๒๗๓
การกำหนดรู้มโนวิญญาณ ๒๗๕
การกำหนดรู้มโนสัมผัส ๒๗๕
การกำหนดรู้โสมนัสสเวทนา ๒๗๖
การกำหนดรู้สัญญาขันธ์ ๒๗๖
การกำหนดรู้สังขารขันธ์ ๒๗๗
การกำหนดรู้อิริยาบถ ๒๗๗
การกำหนดรู้ของวิปัสสนาโยคีต่างจากการรู้ตัวทั่วๆไป ๒๗๘
กัมมัฏฐานกับสติปัฏฐานภาวนาเป็นสิ่งเดียวกัน ๒๗๙
หลักฐานแสดงการรู้ที่แตกต่างกันของโยคีกับบุคคลทั่วไป ๒๘๒
การกำหนดรู้ด้วยสัมปชัญญะ ๒๘๔
การทำสัมปชัญญะในการคู้และการเหยียด ๒๘๖
การทำสัมปชัญญะในการใช้สอย ๒๘๗
การทำสัมปชัญญะในการดื่มกิน ๒๘๘
การทำสัมปชัญญะในการขับถ่าย ๒๘๙
การทำสัมปชัญญะในการทำอิริยาบถย่อย ๒๘๙
การทำสัมปชัญญะในอารมณ์ภายนอก ๒๙๐
การกำหนดรู้การเกิดดับ ๒๙๑
การปรากฏขึ้นแห่งสัมมาสติ ๒๙๒
เวทนานุปัสสนา ๒๙๓

การกำหนดรู้สุขเวทนา ๒๙๓
การกำหนดรู้ทุกขเวทนา ๒๙๕
การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา ๒๙๖
การกำหนดรู้สามิสสุข ๒๙๘
การกำหนดรู้นิรามิสสุข ๒๙๙
การกำหนดรู้สามิสทุกข์ ๓๐๐
การกำหนดรู้นิรามิสทุกข์ ๓๐๐
พระมหาสิวะผู้ยิ่งใหญ่ในปริยัติ ๓๐๑
สรุปสาระสำคัญจากเรื่องพระมหาสิวะ ๓๐๒
การกำหนดรู้สามิสอทุกขมสุขเวทนา ๓๐๓
การกำหนดรู้นิรามิสอทุกขมสุขเวทนา ๓๐๓
การกำหนดรู้การเกิดดับของเวทนา ๓๐๓
ลักษณะการเกิดสติโดยไม่วิปริตผิดเพี้ยน ๓๐๔
จิตตานุปัสสนา ๓๐๕
ลักษณะการรู้ลักขณาทิจตุกกะของจิต ๓๐๗
ลักษณะการรู้สมุทยะและวยะของจิต ๓๐๘
ลักษณะการเกิดสติโดยไม่วิปริตผิดเพี้ยน ๓๐๘
ธัมมานุปัสสนา ๓๐๙
การรู้นิวรณ์ ๓๐๙
ลักษณะการกำหนดรู้เหตุเกิดและเหตุดับแห่งนิวรณ์ ๓๑๐
โยนิโสมนสิการ ๓๑๑
อโยนิโสมนสิการ ๓๑๓
สรุปโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ ๓๑๕
การรู้ขันธ์ ๕ ..... ๓๑๗
การรู้การเกิดดับของรูป ๓๑๘
การรู้การเกิดดับของเวทนา ๓๒๐
การรู้การเกิดดับของวิญญาณ ๓๒๑
การรู้อายตนะธาตุนามและรูป ๓๒๒

การรู้สังโยชน์ ๓๒๕
การไม่ให้ ไม่ได้เป็นมัจฉริยะเสมอไป ๓๒๗
การรู้โพชฌงค์(สัมโพชฌงค์) ๓๒๙
การรู้สติสัมโพชฌงค์ ๓๒๙
การรู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๓๒๙
การรู้วิริยสัมโพชฌงค์ ๓๓๐
การรู้ปีติสัมโพชฌงค์และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ๓๓๐
การรู้สมาธิสัมโพชฌงค์ ๓๓๑
การรู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๓๓๒
การปรับอินทรีย์ให้มีความสม่ำเสมอ ๓๓๒
การรู้อริยสัจ ๔ ..... ๓๓๗
ทุกขสัจ ๓๓๗
ทุกข์ ๗ อย่าง ๓๓๘
สมุทยสัจ ๓๔๒
นิโรธสัจ ๓๔๔
มัคคสัจ ๓๔๕
สรุปอริยสัจ ๔ สำหรับผู้ที่มีสุตะน้อย ๓๔๕
การใช้สติกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ..... ๓๔๕
การรู้ทุกข์ ๓๔๙
อนินทริยพัทธรูปไม่ใช่ทุกขสัจ ๓๕๐
สัจจะของตนเท่านั้นเป็นสิ่งที่โยคีควรรู้ ๓๕๑
การกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ของตนสำคัญที่สุด ๓๕๓
การรู้สมุทัย ๓๕๔
ลักษณะการรู้ ๓๕๕
แม้จะปรากฏแต่ก็รู้ได้ยาก ๓๕๖
การรู้นิโรธและมรรค ๓๕๘
รู้อริยสัจ ๔ ทุกขณะจิต ๓๕๙
การรู้อริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ ๓๖๒

การรู้ของปุถุชนกับพระอริยะ ๓๖๓
การเจริญมรรค ๘ ..... ๓๖๗
การเจริญมัคคังคะหรือองค์มรรค ๓๖๙
การเกิดขึ้นแห่งวิเวกนิสสิตะเป็นต้น ๓๗๒
การเกิดโวสสัคคปริณามี ๓๗๕
สีลมัคคังคะนับเนื่องเข้าในวิปัสสนา ๓๗๕
จตุสัจกัมมัฏฐาน ๓๗๗
มุขยอริยสัจ ๓๗๘
การรู้ทุกขสัจ ๓๘๒
การรู้สมุทัยสัจ ๓๘๒
การรู้นิโรธสัจและมัคคสัจ ๓๘๓
ปัพพะในมหาสติปัฏฐานสูตรล้วนเป็นจตุสัจกัมมัฏฐาน ๓๘๓
สรุปแนวทางการเจริญจตุสัจกัมมัฏฐาน ๓๘๔
ประโยชน์ของการเจริญสติปัฏฐาน ๓๘๖
พระพุทธดำรัสรับรองการบรรลุธรรม ๓๘๙
ปธานิยังคธรรม ๕ ..... ๓๘๙
ข้อแนะนำและข้อควรระมัดระวังเป็นพิเศษ ๓๙๑

ปริเฉทที่ ๕

๓๙๓-๔๓๔

การปฏิบัติ ๓๙๓
การกำหนดวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๓๙๓
วิธีกำหนดเบื้องต้น ๓๙๔
วิธีเพิ่มจังหวะการกำหนด ๔๐๒
สรุปวิธีกำหนด ๔๐๔
วิธีกำหนดต่อเนื่อง ๔๐๕
วิธีขยายการกำหนด ๔๑๗
สมาธิญาณ ขึ้นๆ ลงๆ ๔๒๓
จิตเข้าถึงนิพพาน ๔๒๔

การเข้าผลสมาบัติ ๔๒๗
วิธีกำหนดลำดับญาณให้ปรากฏชัด ๔๒๘
วิธีปฏิบัติเพื่อมรรคผลชั้นสูง ๔๓๐
อุยโยชนคาถา(คาถาปลุกใจ) ๔๓๓
คำสั่งพิเศษ ๔๓๓

ปริเฉทที่ ๖ ๔๓๕-๖๔๔

ลำดับญาณ ๔๓๕
นามรูปปริจเฉทญาณกับทิฏฐิวิสุทธิ ๔๓๕
ปัจจยปริคคหญาณกับกังขาวิตรณวิสุทธิ ๔๔๓
การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ(นัยที่ ๑) ๔๔๔
ลักษณะการเกิดอนุมานญาณในอดีตและอนาคต ๔๔๗
ความสงสัย ๑๖ อย่าง ๔๔๗
การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ (นัยที่ ๒) ๔๕๐
การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ (นัยที่ ๓) ๔๕๑
การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ (นัยที่ ๔) ๔๕๒
การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ (นัยที่ ๕) ๔๕๒
กรรมวัฏอันเป็นเหตุในอดีต ๕ อย่าง ๔๕๓
วิปากวัฏอันเป็นผลในภพปัจจุบัน ๕ ประการ ๔๕๔
กรรมวัฏอันเป็นเหตุปัจจุบัน ๕ ประการ ๔๕๖
วิปากวัฏอันเป็นผลในอนาคต ๕ ประการ ๔๕๖
พระจูฬโสดาบันคือใคร ๔๖๒
เครื่องวัดความแน่นอนของคติภพ ๔๖๔
สัมมสนญาณ ๔๖๖
นยมนสิการกับสัมมสนะ ๔๖๗
อนิจจสัมมสนะ ๔๖๗
ทุกขสัมมสนะ ๔๗๐
อนัตตสัมมสนะ ๔๗๑

ลักษณะการปรากฏของอนัตตา ๔๗๔
การกำหนดโอฬาริกะและสุขุมะ ๔๗๖
การกำหนดหีนะและปณีตะ ๔๗๖
การกำหนดทูระและสันติกะ ๔๗๖
มติของปาลิมุตตกอรรถกถา ๔๗๘
สาเหตุที่ทำให้อินทรีย์แก่กล้า ๙ ประการ ๔๗๙
รูปสัตตกะ(ลักษณะการกำหนดรูป ๗ ประการ) ๔๘๐
อาทานนิกเขปนนัย ๔๘๐
การยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่นามรูป ๔๘๑
วิธีกำหนดโดยวโยวุฑฒัตถังคมนัย ๔๘๔
วิธีกำหนดอาหารมยรูป(อาหารชรูป) ๔๘๘
วิธีกำหนดอุตุมยรูป(อุตุชรูป) ๔๘๘
วิธีกำหนดกัมมชรูป ๔๘๙
วิธีกำหนดจิตตชรูป ๔๙๒
วิธีกำหนดธัมมตารูป ๔๙๖
นามสัตตกะ(การกำหนดนามธรรม ๗ อย่าง) ๔๙๗
วิธีการกำหนดโดยกลาปะ(กลุ่มนาม) ๔๙๗
วิธีกำหนดโดยยมกะ(เป็นคู่ๆ) ๔๙๗
วิธีกำหนดโดยขณิกะ ๔๙๘
วิธีกำหนดโดยปฏิปาฏิ(ลำดับ) ๔๙
การกำหนดให้เป็น“ทิฏฐิอุคฆาฏนะ” ๕๐๐
วิธีการกำหนดให้เป็นมานสมุคฆาฏนะ ๕๐๑
วิธีการกำหนดให้เป็นนิกันติปริยาทานะ ๕๐๒
อุทยัพพยญาณ ๕๐๓
สมรรถนะของวิปัสสนุเปกขา ๕๐๓
สันตติปัจจุบันกับขณะปัจจุบัน ๕๐๖
ขอบเขตของสันตติ ๕๐๘
ขอบเขตของขณะ ๕๐๘

สมรรถนะของอุทยัพพยญาณ ๕๐๙
ลักษณะ ๕ ประการ ๕๑๑
เริ่มต้นกำหนดที่ปัจจุบันธรรม ๕๑๔
วิปัสสนูปกิเลส ๕๑๖
โอภาส ๕๑๗
ญาณ ๕๒๐
ปีติ ๕๒๑
ปัสสัทธิ ๕๒๔
สุข ๕๒๕
อธิโมกข์ ๕๒๖
ปัคคหะ ๕๒๖
อุปัฏฐานะ ๕๒๖
อุเบกขา ๕๒๗
นิกันติ ๕๒๘
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๕๓๐
ภังคญาณ(ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ) ๕๓๐
ความเกิดดับปรากฏ ไตรลักษณ์ก็ปรากฏ ๕๓๑
ข้อควรจำเกี่ยวกับการข้ามเข้าสู่ภังคญาณ ๕๓๒
ข้อที่พึงสำเหนียกเป็นพิเศษ ๕๓๗
คาถาธรรมบท ๕๓๙
ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ ๕๓๙
มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ ๕๔๕
ภพ ๓ ..... ๕๔๖
โยนิ ๔ ..... ๕๔๖
คติ ๕ ..... ๕๔๖
วิญญาณัฏฐิติ ๗ ..... ๕๔๖
ปฏิสังขาญาณ ๕๔๗
อนิจจลักษณะ(อาการที่เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง) ๕๔๘

ทุกขลักษณะ(อาการที่เห็นสังขารเป็นทุกข์) ๕๕๐
อนัตตลักษณะ ๕(อาการที่ไม่ใช่อัตตา) ๕๕๒
สังขารุเปกขาญาณ ๕๕๔
วิธีกำหนดแบบทวิโกฏิกะ ๕๕๕
วิธีกำหนดแบบจตุโกฏิกะ ๕๕๖
วิธีกำหนดแบบอาการ ๖ ..... ๕๕๗
วิธีกำหนดแบบอาการ ๘ ..... ๕๕๘
วิธีกำหนดแบบอาการ ๑๐ ..... ๕๕๘
วิธีกำหนดแบบอาการ ๑๒ ..... ๕๕๙
ต่อไปนี้เป็นการกล่าวโดยละข้อความ ๕๖๒
อนุโลม - โคตรภู - มรรค - ผลญาณ ๕๖๖
วุฏฐานคามินีวิปัสสนา(อนุโลมญาณ) ๕๖๖
โคตรภูญาณ ๕๗๑
มรรคญาณ ผลญาณ ๕๗๑
ลักษณะความปรากฏของมรรคจิต ๕๗๒
ปัจจเวกขณญาณ ๕๘๐
กิเลสที่ประหาณ ๕๘๓
องค์ประกอบของพระโสดาบัน ๕๙๕
พระอริยะมีความเชื่อที่มั่นคง ๕๙๘
สุปปพุทธะ(ถูกล่อใจเพื่อให้เปลี่ยนศาสนา) ๕๙๘
นางธนัญชานี(ถูกข่มขู่ห้ามมิให้ตั้ง นโม) ๕๙๙
นายสูรัมพัฏฐะ๑(ถูกมารลวงเพื่อให้เข้าใจผิด) ๖๐๑
ศีลของพระอริยะบริสุทธิ์ตลอดกาล ๖๐๒
ความสงสัยของพระอริยะ ๖๐๓
มหาปัจจเวกขณะ ๗ ..... ๖๐๘
อาบัติที่พระอริยะอาจต้องได้ ๖๑๑
การเข้าผลสมาบัติ ๖๑๕
อานิสงส์ของผลสมาบัติ ๖๑๗

ลักษณะการเข้าถึงผลสมาบัติ ๖๑๗
วิปัสสนาของพระอริยะเริ่มต้นที่อุทยัพพยญาณ ๖๑๘
ความตั้งอยู่ของผลสมาบัติ ๖๒๐
การออกจากผลสมาบัติ ๖๒๓
สัพพสังคาหิกกถา ๖๒๔
สตตวิหารีและโนสตตวิหารี ๖๒๖
นิพพานกถา ๖๒๗
นิพพานกับอภาวบัญญัติ ๖๓๐
สังขารกับนิพพาน ๖๓๒
สอุปาทิเสสะและอนุปาทิเสสะ ๖๓๔
กิเลสนิพพานและขันธนิพพาน ๖๓๖
นิพพานมิใช่อภาวบัญญัติ ๖๓๗
นิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคผล ๖๓๘
นิพพานมิใช่แสงสว่างไสว ๖๔๓
สาระโดยสังเขป ๖๔๔

ปริเฉทที่ ๗ ๖๔๕-จบ

มหาวิปัสสนา ๑๘ ..... ๖๔๕
อนิจจานุปัสสนา ๖๔๘
ระยะเวลาการเกิดของอนิจจานุปัสสนา ๖๕๖
กิเลสที่จะต้องละ ๖๖๑
อารัมมณานุสัย ๖๖๑
สันตานานุสัย ๖๖๘
ถ้าเห็นอนิจจังก็เท่ากับเห็นทุกขังและอนัตตา ๖๗๒
ทุกขานุปัสสนา ๖๗๙
ทุกขลักษณะ ๓ ประการ ๖๗๙
อนัตตานุปัสสนา ๖๘๓
ลักษณะการปกปิดของสันตติ ๖๘๕

ถ้าทำลายสันตติได้ อนัตตลักษณะก็จะปรากฏ ๖๘๖
สมูหฆนะ ๖๘๗
กิจจฆนะ ๖๘๘
อารัมมณฆนะ ๖๙๐
ข้อสังเกต ๖๙๒
สาระที่ควรรู้เกี่ยวกับอนุปัสสนา ๖๙๓
นิพพิทานุปัสสนา ๖๙๕
วิราคานุปัสสนา ๖๙๖
นิโรธานุปัสสนา ๖๙๗
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๗๐๐
การสงเคราะห์มหาวิปัสสนา ๑๘ ..... ๗๐๓
ขยานุปัสสนา ๗๐๖
วยานุปัสสนา ๗๐๘
วิปริณามานุปัสสนา ๗๐๙
อนิมิตตานุปัสสนา ๗๑๐
อัปปณิหิตานุปัสสนา ๗๑๐
สุญญตานุปัสสนา ๗๑๑
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ๗๑๑
ยถาภูตญาณทัสสนะ ๗๑๒
อาทีนวานุปัสสนา ๗๑๓
ปฏิสังขานุปัสสนา ๗๑๓
วิวัฏฏานุปัสสนา ๗๑๔
โวหารานุกกมณิกา ๗๑๗

วิปัสสนาชุนี
ฉบับสมบูรณ์

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อารัมภบท

อโห พุทฺโธ อโห ธมฺโม อโห สงฺฆ อนุตฺตโร
อิติ จิตฺตํ ปหาเสตฺวา วิปสฺสิตฺวา ตทา คเต.

วิปสฺสนานยํ กสฺสํ สีฆ มคฺคาทิปาปกํ
ทิฏฺเฐ ธมฺเมว สาธูนํ ยถาวุตฺตํ วิปสฺสตนฺติ.

พุทฺโธ *- พระพุทธ* ***อโห อนุตฺตโร*** *- ช่างทรงเป็นผู้ประเสริฐสุดไม่มีผู้ใดอื่นยิ่งกว่า*
ธมฺโม *- พระธรรม* ***อโห อนุตฺตโร*** *- ช่างเป็นสิ่งล้ำค่าสูงสุด ไม่มีสิ่งอื่นใดยิ่งกว่า*
สงฺโฆ *- พระสงฆ์* ***อโห อนุตฺตโร*** *- ช่างเป็นผู้ล้ำเลิศ ไม่มีผู้ใดยิ่งกว่า*

*(**อหํ** - เมื่อข้าพเจ้า)* ***จิตฺตํ*** *- ยังจิต* ***ปหาเสตฺวา*** *- ให้เบิกบาน* ***อิติ*** *- ด้วยพระคุณของพระไตรรัตน์สุดอัศจรรย์เห็นปานนี้แล้ว* ***วิปสฺสิตฺวา*** *-จักเพ่งกำหนด* ***ตทา คเต*** *- ซึ่งสภาวธรรม(กล่าวคือจิตและรูป) ที่กำลังดำเนินไปในขณะนั้น*

กสฺสํ*-จักรจนา* ***วิปสฺสนานยํ*** *- ซึ่งคัมภีร์อันมีนามว่า วิปัสสนาชุนี (หลักการเจริญวิปัสสนา)* ***มคฺคาทิปาปกํ*** *- อันสามารถยังให้ถึงมรรคผลนิพพาน* ***สีฆ*** *- ได้อย่างรวดเร็ว* ***ทิฏฺเฐ ธมฺเม เอว*** *- ในอัตภาพปัจจุบันนี้นั่นเทียว* ***สาธูนํ*** *-แก่สาธุชน* ***วิปสฺสตฺ*** *- ผู้เพียรเพ่ง* ***ยถาวุตฺตํ*** *-ตามนัยที่จะกล่าวในคัมภีร์นี้*

ปริเฉทที่ ๑

คติธรรมกับศีลวิสุทธิ

คติธรรม

แนวการปฏิบัติวิปัสสนาทั้งหลายที่ทำให้เห็นแจ้งในสัจธรรมกล่าวคือนามรูปและสามัญลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือ ในอริยสัจสี่นั้น เป็นแนวตามพุทธประสงค์ เป็นคำสอนของพระบรมศาสดา ผู้ใดก็ตาม หากคัดค้านแนวการปฏิบัติวิปัสสนาดังกล่าว ย่อมถือว่า ผู้นั้นได้คัดค้านพุทธพจน์ และถือว่าเป็นผู้ทำลายศรัทธาฉันทะของผู้อื่น และเท่ากับว่าเป็นผู้ทำให้นักปฏิบัติผู้อื่นผิดหวังในการที่จะได้บรรลุมรรคผลนิพพานหรือแม้แต่วิปัสสนาญาณซึ่งข้อนี้ในคัมภีร์ธรรมบทคาถาที่ ๑๖๔ ได้ระบุโทษของการกระทำดังกล่าวไว้ดังนี้

โย สาสนำ อรหตำ อริยานำ ธมฺมชีวินำ
ปฏิกฺโกสติ ทุมฺเมโธ ทิฏฺฐึ นิสฺสาย ปาปิกำ
ผลานิ กฏฺฐกสฺเสว อตฺตฆาตาย ผลฺลติ.

โย ทุมฺเมโธ *- ผู้มีปัญญาทรามใด* ***นิสฺสาย*** *- อาศัยแล้ว* ***ทิฏฺฐึ*** *- ซึ่งความเห็น* ***ปาปิกำ*** *- อันชั่วช้า* ***ปฏิกฺโกสติ*** *- ย่อมปฏิเสธ* ***สาสนำ*** *- ซึ่งคำสอน* ***อรหตำ*** *- ของพระพุทธเจ้าผู้ควรแก่การกราบไหว้บูชา* ***อริยานำ*** *- ผู้ปราศจากกิเลส* ***ธมฺมชีวินำ*** *- ผู้เลี้ยงชีพโดยธรรม*

ตำ ปฏิกฺโกสนำ จ สา จ ทิฏฺฐิ *- ก็แลทั้งการปฏิเสธและความเห็นดังกล่าว* ***ตสฺส*** *- ของผู้นั้น* ***โหนฺติ*** *- ย่อมเป็น* ***ผลานิ อิว*** *ราวกะว่า ขุยไผ่* ***กฏฺฐกสฺส*** *- ของไม้ไผ่ (****ผลฺเลนฺตา*** *- ที่เผล็ดออกมา* ***อตฺตฆาตาย*** *- เพื่อทำลายตนเอง ฉันใด)* ***โส*** *- ผู้ปฏิเสธคำสอนนั้น* ***ผลฺลติ*** *- ย่อมเผล็ด* ***ตาทิสำ ผลำ*** *- ซึ่งผลกล่าวคือทิฏฐิและการกระทำเช่นนั้น* ***อตฺตฆาตาย*** *- เพื่อทำลายตนเอง ฉันนั้น*

โอกาสทองกับธรรมอันทรงคุณค่า

อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบันนี้ หากใครได้รับคำสอนของพระพุทธองค์อย่างถูกต้อง คือ ผู้ที่โชคดีและมีโอกาสสูงที่จะบรรลุธรรมอันทรงคุณค่า กล่าวคือ มรรค ผลนิพพาน ด้วยว่า โอกาสที่ดี ๆ อย่างนี้นั้น หาได้มีอยู่เสมอไปไม่ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็คือ เนื่องจากมนุษย์เรานั้น มีอายุสั้น เกิดมาแล้วอยู่ไม่นานก็ตาย หรือถ้ายังไม่ตายก็อาจถูกความเจ็บป่วย ความแก่ชรา หรืออุปสรรคต่างๆ เข้าขัดขวางจนพลาดโอกาสที่จะได้ของดีไป ดังนั้น เมื่อท่านได้พบโอกาส ก็ควรรีบใช้โอกาสอันงามนี้เสีย และพยายามคิดว่า เราจะใช้โอกาสอันงามเช่นนี้อย่างไร ควรแล้วหรือที่เราจะปล่อยโอกาสให้สิ้นไปโดยเปล่าประโยชน์ ควรแล้วหรือที่มัวแต่พะวงหมกมุ่นอยู่แต่ในโลกีย์อันไม่รู้จักจบสิ้น และควรคิดว่า คนเรานั้น ในที่สุดก็จะต้องตาย ก็ในเวลาที่ตาย เราก็ควรจะมีธรรมะที่สามารถเป็นที่พึ่งให้กับตัวเองได้บ้างไฉนหนอ เราจะต้องรีบปฏิบัติอย่างจริงๆจังๆเสียที

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปิ โก ชญฺญา มรณํ สุเว
น หิ โน สงฺครํ เตน มหาเสเนน มจฺจุนา.

(ม.อุ. ๑๓/๒๖๒)

โก *- ใครเล่า* ***ชญฺญา*** *- จักพึงรู้* ***(ชีวิตํ วา) มรณํ วา*** *ว่า จักเป็นหรือจักตาย* ***สุเว*** *- ในวันพรุ่งนี้* ***อิติ*** *เพราะเหตุนั้น* ***กิจฺจํ*** *- พึงกระทำ* ***อาตปฺปิ*** *- ซึ่งการเจริญวิปัสสนา* ***อชฺเชว*** *- ในวันนี้เทียว*

หิ *- ด้วยว่า* ***สงฺครํ*** *- การประนีประนอม* ***เตน มจฺจุนา*** *กับพญามัจจุราช* ***มหาเสเนน*** *ผู้มีสมุนเสนามากมาย* ***นตฺถิ*** *- ย่อมไม่มี* ***โน*** *- แก่พวกเรา* ***(ตสฺมา*** *- เพราะเหตุนั้น* ***โก*** *- ใครเล่า* ***ชญฺญา*** *- จักพึงรู้* ***สุเว มรณํ*** *-ว่าจะตายในวันพรุ่งนี้)*

ไม่ต้องเสียใจ

ความผิดพลาดหรือความพลั้งพลาดที่ได้กระทำมาแล้ว แม้ว่าในภายหลังจะสำนึกตัวได้ แต่ก็ไม่ค่อยได้ประโยชน์เท่าใดนัก เช่น ในขณะที่โอกาสเอื้ออำนวย

แต่ไม่ยอมลงมือปฏิบัติ ครั้นพอเจ็บไข้ได้ป่วยหรือเฒ่าชรา หรือใกล้จะเข้าสู่ความตาย หรือตายแล้วไปเกิดในอบายภูมิ ก็จะนึกเสียดายโอกาสอันงามว่า "หากเราได้ปฏิบัติครั้งกระนั้นก็คงจะดีไม่น้อยเลย" อนึ่ง แม้จะเสียใจอย่างไร วันเวลาที่ผ่านไปก็ไม่สามารถดึงกลับมาได้ เป็นการเสียดายที่ไม่ค่อยจะมีความหมายเท่าใดนัก สมดังกับที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

ฌายถ ภิกฺขเว มา ปมาทตฺถ
มา ปจฺฉา วิปฺปฏิสาริโน อหุวตฺถ
อยํ โว อมฺหากํ อนุสาสนี.

(ม.มู. ๑/๑๖๗)

ภิกฺขเว - *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (**ตุมฺเห** - เธอทั้งหลาย)* ***ฌายถ*** - *จงเพ่ง (จงเจริญทั้งสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน)* ***มา ปมาทตฺถ*** - *อย่าได้ประมาทเลย* ***มา อหุวตฺถ*** - *อย่าได้เป็น* ***วิปฺปฏิสาริโน*** - *ผู้เสียใจ* ***ปจฺฉา*** - *ในภายหลัง,* ***อยํ*** - *นี้* ***อนุสาสนี*** - *เป็นโอวาท* ***อมฺหากํ*** - *ของเรา* ***โว*** - *สำหรับพวกเธอ*

รู้เองหรือยัง?

พระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ล้วนบริบูรณ์ด้วย **สวากขาตตาคุณ** "คุณคือความเป็นสิ่งที่ทรงแสดงไว้โดยถูกต้องดีแล้ว" **สันทิฏฐิกคุณ** "เป็นธรรมที่ประจักษ์ได้ด้วยตัวของผู้ปฏิบัติเอง" **อกาลิกคุณ** "เป็นธรรมที่เผล็ดผลทันทีทันใด" (คำนี้โดยตรงหมายถึงอริยมรรค เพราะเมื่อเข้าถึงอริยมรรคภูมิแล้วย่อมเข้าถึงอริยผลภูมิได้อย่างต่อเนื่อง) **เอหิปัสสิกคุณ** "เป็นธรรมที่คู่ควรแก่การเรียกให้ผู้อื่นมาดูมาปฏิบัติ" เป็นต้น ซึ่งพระธรรมคุณดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่นักปฏิบัติจะต้องเห็นแจ้งด้วยญาณของตน

อย่าท้อใจ

ในกรณีที่ปฏิบัติตามวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งมาแล้วยังไม่ได้ผลก็อย่าเพิ่งท้อใจ ขอให้ลองพยายามทำตามนัยที่จะแสดงไว้ในหนังสือเล่มนี้โดยมีพระกัมมัฏฐานาจารย์

เป็นผู้แนะนำ โดยอาจใช้เวลาประมาณ ๗ วันบ้าง ๑๕ วันบ้าง ๑ เดือนบ้าง ซึ่งหากปฏิบัติตามอย่างจริงจังแล้ว ไม่นานก็จะเห็นญาณพิเศษเกิดขึ้น ถึงตอนนั้นก็จะตัดสินได้เองว่าพระธรรมถึงพร้อมด้วยพระคุณดังกล่าวหรือไม่

ควรทำใจให้หนักแน่น

ด้วยเหตุนี้ควรตั้งใจศึกษาหนังสือวิปัสสนาชุนีเล่มนี้ตั้งแต่ต้นจนจบด้วยโยนิโสมนสิการ ทั้งนี้เพื่อจะได้เข้าใจถึงความมุ่งหมายของผู้แต่งตลอดถึงของท่านโบราณาจารย์(บาลี อรรถกถา และฎีกา) ด้วย

อนึ่ง เนื่องจากผู้เขียนมีความประสงค์จะให้หนังสือสั้นลง จึงมิได้ให้คำแปลของบทบาลีบางแห่งไว้ ดังนั้น เมื่ออ่านหนังสือเล่มนี้แล้ว หากไม่เข้าใจตัวบาลี, ความหมายของบาลีหรือข้อความอธิบายบางอย่าง ก็อย่าได้ท้อใจ ให้นึกเสียว่า “ภูมิของตนยังเข้าไม่ถึง” และหากต้องการรู้ ก็สามารถสอบถามผู้รู้อื่นๆได้ ส่วนในการใช้ภาษา ผู้เขียนพยายามใช้สำนวนที่ไม่สูงเกินไป จะใช้สำนวนชาวบ้านเสียเป็นส่วนมาก ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์แก่ผู้อ่านส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นผู้มีการศึกษาระดับสูง ปานกลาง หรือระดับล่าง ก็สามารถที่จะอ่านเข้าใจได้ เหมือนกับในสมัยพุทธกาลเมื่อครั้งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมนั้น จะเห็นว่า ทรงเลือกใช้ภาษามคธและทรงห้ามมิให้แสดงธรรมด้วยภาษาสันสกฤต ที่เป็นเช่นนี้ เพราะภาษามคธเป็นภาษาถิ่นที่ผู้คนในยุคนั้น แม้กระทั่งชาวป่า ชาวเขา หรือเด็กๆทั่วไป ก็สามารถฟังเข้าใจได้โดยไม่ยาก ซึ่งตรงกันข้ามกับภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นภาษาที่ยากซับซ้อนไปด้วยกฎเกณฑ์ต่างๆเหมาะสำหรับชนบางกลุ่ม โดยเฉพาะพราหมณ์ ผู้คงแก่เรียนเท่านั้นที่สามารถเข้าใจได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงปฏิเสธมิให้ภิกษุแสดงธรรมด้วยภาษาสันสกฤต ก็แลสำหรับผู้ที่รู้ตัวว่ายังมีพหูสูตรไม่มาก ก็ให้พยายามอ่านเฉพาะปริเฉทที่ค่อนข้างง่าย เช่น ปริเฉทที่ ๔ และ ๕ ส่วนผู้ที่ไม่ค่อยมีเวลาว่าง แต่ต้องการจะทราบเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติก็ให้อ่านเฉพาะปริเฉทที่ ๕ ก็เพียงพอแล้ว คือหมายความว่า หากท่านไม่ต้องการความรู้แล้ว เพียงแต่ท่านอ่านปริเฉทที่ ๕ ท่านก็สามารถปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงมรรคผลนิพพานได้เช่นกัน

ศีลวิสุทธิ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายเรื่องความบริสุทธิ์แห่งศีลไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **"สีลวิสุทฺธิ นาม สุปริสุทฺธํ ปาติโมกฺขสวราทิ จตุพฺพิธํ สีลํ"** (ศีล ๔ ประเภท มีปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น ที่บุคคลรักษาให้บริสุทธิ์แล้ว ท่านเรียกว่า **ศีลวิสุทธิ** ศีลวิสุทธินี้ ท่านจำแนกไว้ ๒ ประเภท คือ **ศีลวิสุทธิสำหรับพระสงฆ์** และ**ศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์**

ศีลวิสุทธิสำหรับพระสงฆ์

ศีลวิสุทธิสำหรับพระสงฆ์นั้น มีความสลับซับซ้อนมาก จึงขอกล่าวไว้เพียงย่อ ๆ ดังต่อไปนี้

ผู้ที่เป็นบรรพชิต ควรรักษาศีล ๔ ประเภท ดังนี้

๑. ปาติโมกขสังวรศีล	ศีลสังวรในพระวินัย
๒. อินทรีย์สังวรศีล	ศีลสังวรในอินทรีย์ ๕
๓. อาชีวปาริสุทธิศีล	ศีลสังวรในการเลี้ยงชีพ
๔. ปัจจยสันนิสสิตศีล	ศีลสังวรในการใช้สอยจตุปัจจัย

ปาติโมกขสังวรศีล

ความหมายของ คำว่า "ศีล" นี้ คือ การสำรวมจากสิ่งที่ควรสำรวม การงดเว้นจากสิ่งที่ควรงดเว้น มีผลานิสงส์ คือ ความสามารถยังผู้ที่รักษาศีล ไม่ให้ตกไปในอบายทุกข์ ส่วนลักษณะของการรักษาศีล ให้ทราบตามที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวไว้ว่า **"อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ"** "ภิกษุควรเกรงกลัวต่อโทษความผิดแม้มีประมาณเล็กน้อย พึงศึกษาโดยสมาทานในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนั้น ขึ้นชื่อว่า บรรพชิตหรือภิกษุแล้วควรระลึกอยู่เสมอว่าไม่ควรประมาทอาบัติที่มีโทษเพียงเล็กๆน้อยๆ เช่น ทุกกฏ ทุพพาสิต ว่าจะไม่ทำให้ไปสู่อบายภูมิได้ ควรสำรวมในวินัย หลีกเลี่ยงเหตุที่ทำให้ต้องอาบัติ และหากรู้ว่าตนเองต้องอาบัติอะไร ก็ให้รีบแสดงอาบัตินั้นๆเสีย เหมือนกับที่คนเอามือไปจับถ่านไฟแล้วรีบปล่อยมือทันทีทันใดฉันนั้น เช่น ถ้าต้องอาบัติปาราชิกก็ให้รีบแสดง

อาบัติ โดยการสึกจากความเป็นพระเสีย ถ้าต้องอาบัติสังฆาทิเสส ก็ให้รีบแสดงโดยการประพฤติปริวาสมานัต ถ้าต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ ก็ให้รีบแสดงโดยการสละสิ่งของต้องห้ามนั้นเสียก่อนแล้วค่อยกล่าวคำแสดงอาบัติ และถ้าต้องอาบัติปาจิตตีย์หรืออาบัติอื่นๆที่เหลือก็ให้รีบแสดง โดยกล่าวคำแสดงอาบัติได้เลย ก็แลการกระทำดังกล่าวนี้ ท่านเรียกว่า **ปาติโมกขสังวรศีล** ของพระภิกษุสงฆ์

อนึ่ง เนื่องจากอินทรีย์สังวรศีลมีเนื้อหากว้างมาก จึงขอยกไปกล่าวเป็นข้อสุดท้าย

อาชีวปาริสุทธิศีล

อาชีวปาริสุทธิศีล หมายถึง การแสวงหาปัจจัยสี่มีจีวร, อาหารบิณฑบาต เป็นต้น มาใช้สอยโดยถูกต้องตามพระธรรมวินัย เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เป็นผู้บริสุทธิ์ในการเลี้ยงชีพ หรือการประกอบอาชีพ โดยองค์ธรรมแล้ว หมายเอา “ปจฺจยปริเยสน-วายาโม” “ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย” ในวิสุทธิมรรค ท่านได้อธิบายเกี่ยวกับการแสวงหาปัจจัยโดยไม่ถูกต้องไว้อย่างพิสดาร ผู้ใคร่รู้พึงแลดู ณ ที่นั้นเถิด

สำหรับพระภิกษุผู้แสวงหาปัจจัยสี่โดยไม่ถูกต้องต่อพระธรรมวินัยนั้น ในทางพระวินัยบัญญัติ ได้ระวางโทษไว้ถึงขั้นปาราชิก คือ หมายความว่า ผู้กระทำการนั้นอาจต้องอาบัติโดยอาบัติหนึ่ง นับตั้งแต่ทุกกฏ-ถุลลัจจัย-สังฆาทิเสสถึงปาราชิกได้ แต่ตามประวัติโดยส่วนมากแล้ว มักจะต้องอาบัติทุกกฏ สำหรับการใช้สอยปัจจัยที่หามาได้โดยมิชอบธรรมนั้นเห็นท่านปรับอาบัติทุกกฏเสียเป็นส่วนใหญ่ ก็ถ้าพระภิกษุต้องอาบัติตามที่ว่ามานี้ ย่อมทำให้ปาติโมกขสังวรศีลขาด ซึ่งจะเป็นอุปสรรคในการเข้าถึงสุคติภูมิ และการบรรลุมรรคผลนิพพาน แต่เมื่อต้องอาบัติแล้วหากได้ทำการเยียวยา รักษาอาบัติตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ศีลข้อที่ล่วงละเมิดก็จะกลับมาบริสุทธิ์เหมือนเดิม ย่อมสามารถเป็นพื้นฐานของการบรรลุมรรคผลนิพพานได้ จึงควรที่พระภิกษุต้องให้ความสำคัญต่ออาชีวปาริสุทธิศีลนี้ด้วย

ปัจจยสันนิสสิตศีล

ปัจจยสันนิสสิตศีล หมายถึง การพิจารณาโดยอุบายอันถูกต้อง ถึงเหตุผลของการใช้สอยปัจจัยสี่ อันได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ไม่ว่าเมื่อใดก็ตามก่อนที่ภิกษุจะใช้สอยสิ่งเหล่านี้จะต้องพิจารณาเหตุผลของการใช้สอยให้ถ้วนถี่เสียก่อน จึงจะถือได้ว่าเป็นปัจจยสันนิสสิตศีล เช่น ในการฉันอาหารบิณฑบาต ภิกษุจะต้องพิจารณาเหตุผลของการฉันในทุกๆคำข้าวทีเดียว ซึ่งถ้าลืมพิจารณาในขณะนั้น ท่านอรรถกถาจารย์แนะนำว่า ควรจะพิจารณาภายในวันนั้นในช่วงใดช่วงหนึ่ง แต่ไม่เกินรุ่งอรุณของวันใหม่ หากขืนปล่อยไว้โดยมิได้พิจารณากระทั่งรุ่งอรุณของวันใหม่ ให้ถือว่าการบริโภคใช้สอยเช่นนี้ไม่บริสุทธิ์ เป็นเหมือนกับการยืมหนี้สินของผู้อื่นมาใช้สอย โดยเรียกตามภาษามคธว่า **อิณปริโภค**

คำว่า “อิณปริโภค” ในที่นี้ มิได้หมายความว่า เมื่อภิกษุใช้สอยปัจจัยแล้วจะต้องตามไปใช้หนี้แก่ทานบดีผู้ถวายในภพหน้าแท้จริงแล้วคำนี้เป็นเพียงคำอุปมาโดยอาศัยลักษณะที่คล้ายคลึงกัน ดังต่อไปนี้

ธรรมดาว่าทานที่บุคคลถวายแด่พระสงฆ์ผู้มีศีลบริสุทธิ์ย่อมให้ผลานิสงส์ได้โดยบริบูรณ์ เพราะถือว่าเป็นทานที่บริสุทธิ์(ทักษิณาวิสุทธิ์) ทางฝ่ายผู้รับทานแต่ในกรณีที่ภิกษุรับทานนั้นมาแล้ว ใช้สอยหรือบริโภคโดยมิได้พิจารณาถึงเหตุผลของการใช้สอย ทักษิณาวิสุทธิ์ ข้างฝ่ายผู้รับก็เสียไป ทานดังกล่าว ย่อมไม่สามารถให้ผลานิสงส์ได้เต็มที่แก่ผู้ถวายทานการถวายทานของเขาจึงเปรียบเสมือนการขายของโดยมิได้รับเงินสด ส่วนทางด้านภิกษุผู้รับทานแล้วใช้สอยโดยไม่พิจารณาก็ชื่อว่าไม่สามารถยังผลานิสงส์ของทานให้บริบูรณ์เต็มที่แก่ทานบดีผู้ให้ทาน ดังนั้นการใช้สอยของภิกษุนั้น จึงเปรียบเสมือนผู้ยืมหนี้ หรือผู้ซื้อสินค้าโดยสินเชื่อ(ในการซื้อขายนั้น โดยทั่วไปแล้ว การซื้อขายด้วยเงินสดจะก่อประโยชน์มากกว่าซื้อขายด้วยสินเชื่อ)ด้วยเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์จึงได้ใช้คำว่า“อิณปริโภค”มาเปรียบเทียบโดยเน้นความเสียหายของผลานิสงส์ที่ทานบดีจะพึงได้รับเป็นหลักในการเปรียบเทียบสมกับที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้กล่าวไว้ว่า

"อิณวเสน ปริโภโค อิณปริโภโค, ปฏิคฺคาหกโต ทกฺขิณาวิสุทฺธิยา อภาวโต อิณํ คเหตฺวา ปริโภโค วิยาติ อตฺโถ." (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๗๒)

*"**ปริโภโค** - การบริโภคใช้สอย **อิณวเสน** - โดยความเป็นหนี้ **อิณปริโภโค** - เรียกว่าเป็น อิณปริโภค **อิติ อตฺโถ** - หมายความว่า **อิณํ คเหตฺวา ปริโภโค วิย** - เป็นเหมือนกับการบริโภคใช้สอยโดยการถือเอาหนี้ **ทกฺขิณาวิสุทฺธิยา** - เพราะความไม่มีทักษิณาวิสุทธิ์ **ปฏิคฺคาหกโต** ทางฝ่ายของผู้รับหนี้"*

อนึ่ง ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา หน้า ๗๔ นี้เอง แม้จะระบุไว้อย่างนี้ว่า

"ยถา อิณายิโก อตฺตโน รุจิยา คนฺตุ๋ น ลภติ, เอวๆ อิณปริโภคยุตฺโต โลกโต นิสฺสริตุ๋ น ลภติ"

"เหมือนกับว่า คนติดหนี้ย่อมไม่ได้เพื่อที่จะไปตามความพอใจของตนได้ฉันใด พระภิกษุผู้ประกอบด้วยการใช้สอยแบบอิณปริโภค ก็ย่อมไม่ได้เพื่อที่จะหลุดพ้นจากโลกฉันนั้น" ดังนี้

ก็พึงทราบอธิบายโดยความว่า เมื่อภิกษุบริโภคปัจจัยสี่โดยขาดการพิจารณาแล้ว ก็ย่อมเกิดกิเลส ความยึดติดในปัจจัยดังกล่าว ก็กิเลสความยึดติดนี้แหละ ที่เป็นตัวการให้ภิกษุเข้าถึงทุคติ แต่มิได้หมายความว่า เมื่อภิกษุทำกาละไปแล้ว จะต้องมาคอยรับใช้เจ้าหนี้เหมือนอย่างที่ทั่วๆไปเข้าใจกัน เกี่ยวกับเรื่องนี้ใคร่ขอยกเรื่องราวของพระติสสะ สมัยพุทธกาล จากคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา มาเล่าโดยสังเขป ดังนี้

พระติสสะมีความคลั่งไคล้ยึดติดในจีวรของตน ครั้นมรณภาพจึงบังเกิดเป็นตัวเล็นเล็กๆเกาะอยู่ที่จีวรของตัวเองนั่นเองครั้นเมื่อภิกษุสงฆ์จะทำการแบ่งทรัพย์สินของภิกษุผู้ทำกาละแล้ว ตัวเล็นนั้นก็วิ่งพล่านไปมาตามจีวร ปากก็ร้องตะโกนว่าอย่าแย่งจีวรฉันไปเลยๆแม้จะเป็นเสียงของสัตว์เดียรัจฉานที่เล็กมากแต่พระพุทธองค์ก็ทรงได้ยินด้วยพระโสตทิพย์ แล้วทรงทราบว่า หากมีการแบ่งจีวร พระติสสะก็จะล่วงละเมิดต่อภิกษุ ซึ่งจะทำให้เธอตกนรก ดังนั้น จึงทรงมีพระมหากรุณาต่อพระติสสะผู้ตายไปเกิดเป็นเล็น โดยทรงเสด็จมาที่หมู่ภิกษุสงฆ์จะทำการแบ่งจีวร

เพื่อทรงห้ามมิให้ทำการแบ่งจีวรภายในเจ็ดวัน ก็ทรงห้ามเช่นนี้ เพราะทรงเห็นว่า พระติสสะรูปนี้ จะจุติจากภพนี้ไปเกิดเป็นเทพชั้นดุสิตในวันที่เจ็ดนับแต่วันที่ตายไป ดังนั้น จึงทรงอนุญาตให้แบ่งจีวรหลังจากเจ็ดวัน

จะเห็นว่าถ้าหากพระติสสะผู้ซึ่งใช้สอยปัจจัยโดยขาดสติไม่มีความยึดติดอยู่ในจีวรแล้ว เธอย่อมมีสิทธิ์ไปบังเกิดเป็นเทพชั้นดุสิตได้โดยตรง และหากพระพุทธองค์มิทรงเสด็จมาห้ามปราม เพื่อมิให้ทำการแจกจ่ายจีวรของเธอแล้วล่ะก็ อำนาจของความยึดติด จะส่งผลให้เธอล่วงละเมิดต่อพระสงฆ์ผู้บริสุทธิ์ ซึ่งจะเป็นเหตุส่งผลให้เธอตกนรกหนักลงไปอีก นับว่าความยึดติดในสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นมีโทษมหันต์ สมดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในธรรมบทว่า

อยสาว มลं สมุฏฺฐิตं ตตุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ
เอวं อติโรจนจารีนं สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ.

(ธมฺมปท ๒๔๐)

มลं *- เหมือนสนิม* ***อยสา สมุฏฺฐิตं*** *- ที่เกาะจับเหล็ก* ***ตตุฏฺฐาย*** *- ก็คือสนิมที่เกิดแต่เหล็กนั้น* ***ขาทติ*** *- ย่อมกัดกร่อน* ***ตเมว*** *- ซึ่งเหล็กนั้นนั่นแหละ* ***กมฺมานิ*** *- กรรมคือการกระทำการยึดติด เป็นต้น* ***สานิ*** *- ที่เป็นของตน* ***นยนฺติ*** *- ย่อมนำไป* ***อติโรจนจารินं*** *-ซึ่งบุคคลผู้ประพฤติล่วงละเมิดต่อปัญญาเครื่องพิจารณาหรือซึ่งบุคคลผู้ใช้สอยปัจจัยโดยขาดการพิจารณา* ***ทุคฺคตึ*** *- สู่ทุคติ* ***เอวं*** *- ฉันนั้น*

เกี่ยวกับการใช้สอยปัจจัยนี้ มีบางท่านคิดว่า “ถ้าเป็นอิณปริโภคะแล้ว จะต้องมาชดใช้หนี้บุญคุณของทานบดีผู้ถวายทานในชาติหน้า จึงไม่สามารถที่จะปฏิบัติให้ถึงมรรคผลนิพพานได้” นี้จัดว่าเป็นความเห็นที่ไม่ตรงกับพระบาลี, อรรถกถา ดังนั้น จึงไม่ถูกต้อง อีกอย่างหนึ่ง หากถือตามความเห็นของท่านเหล่านั้นแล้ว ย่อมแสดงว่า โทษของอิณปริโภคะนี้ หนักกว่าโทษของอาบัติปาราชิก [โทษของอาบัติปาราชิก คือ หมดสภาพความเป็นพระ ถ้าขืนปฏิบัติตัวเหมือนพระอีกจะไม่มีสิทธิ์ได้บรรลุ แต่ถ้าสละเพศแล้วปฏิบัติธรรมหรือฟังธรรม ก็มีสิทธิ์ที่จะบรรลุมรรคผลได้] เพราะว่า แม้แต่ผู้ที่ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ขโมยอยู่ในเพศของ

ภิกษุแต่เมื่อกลับสำนึกได้แล้วตั้งตนอยู่ในเพศ**อนุปสัมบัน**กล่าวคือสามเณรและคฤหัสถ์ ก็ยังมีโอกาสบรรลุมรรคผลได้ ซึ่งมีตัวอย่าง ปรากฏอยู่ในคัมภีร์**มโนรถปูรณี**ซึ่งเป็นอรรถกถาของพระบาลีอังคุตตรนิกาย ดังนี้

> **"อิมํ ปน เทสนํ สุตฺวา ชาตสํเวคา ฯานํ ชหิตฺวา สามเณรภูมิยํ ฐิตา ทสสีลานิ ปูเรตฺวา โยนิโสมนสิกาเร ยุตฺตปฺปยุตฺตา เกจิ โสตาปนฺนา เกจิ สกทาคามิโน เกจิ อนาคามิโน อเหสุ, เกจิ เทวโลเก นิพฺพตฺตึสุ. เอวํ ปาราชิกาปนฺนานมฺปิ สผลา อโหสิ."**
>
> (อ.อฏ. ๑/๕๒)
>
> *ภิกษุ ๖๐ รูป ผู้ต้องอาบัติปาราชิก ได้ฟังอัคคิกขันโธปมสูตร แล้วเกิดความสังเวช ได้สละเพศภิกษุไปตั้งอยู่ในเพศสามเณร ปฏิบัติจนได้บรรลุโสดาบัน บ้าง สกทาคามี บ้าง อนาคามี บ้าง และไปบังเกิดบนสวรรค์ บ้าง นี้เป็นอานิสงส์แห่งเทศนา อนึ่ง ในอรรถกถาท่านยังได้สรุปไว้ว่า การที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จจาริกไปเพื่อตรัสเทศนานี้ ก็เพราะทรงเห็นเหตุแห่งการบรรลุนี้*

จะเห็นว่า ภิกษุ ๖๐ รูป ตามที่กล่าวมานี้ ได้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ไม่ยอมสละเพศของภิกษุ ถือว่าเป็นการขโมยอยู่ในหมู่สงฆ์ ที่เรียกว่า **เถยยบริโภคะ** แต่ในที่สุด เมื่อกลับตัวกลับใจได้ ก็ยังมีโอกาสบรรลุมรรคผล นับประสาอะไรเล่ากับพระภิกษุผู้มีศีล แต่บกพร่องเรื่องการใช้สอยปัจจัยสี่ ดังนั้น พึงทราบว่า ภิกษุผู้บกพร่องในการใช้สอยปัจจัย ยังมีสิทธิ์ที่จะบรรลุมรรคผลได้ตามปกติ ฯ

อีกประการหนึ่ง เทศนาที่ทรงแสดงเพื่อการพิจารณาใช้สอยปัจจัยนี้ มิใช่เป็นพระวินัยบัญญัติ แต่เป็นเพียงพระสูตรเท่านั้น ดังนั้น แม้ภิกษุจะล่วงละเมิดก็ไม่จัดอยู่ในสิ่งที่เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ ที่เรียกว่า **"อาณาวีติกกมันตราย"** อาจกล่าวได้ว่า อิณปริโภคนี้ไม่มีโทษหนักพอที่ทางวินัยบัญญัติจะปรับเป็นอาบัติทุกกฏได้

ถามว่า เนื่องในอรรถกถาท่านได้กล่าวว่า 'หากใช้สอยปัจจัยเช่นยาโดยไม่พิจารณา ย่อมทำให้ต้องอาบัติ' ดังนั้น การขาดปัจจยสันนิสสิตศีล ย่อมเป็นสาเหตุให้ต้องอาบัติได้มิใช่หรือ ?

ตอบว่า ไม่ใช่, ถามว่า ถ้าเช่นนั้น อรรถกถาจารย์ ท่านหมายความเช่นไร ? ตอบว่า พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุบริโภคยาได้ ถ้ามีโรค(เหตุ) แต่ภิกษุจะต้องรู้แน่ชัดว่า ตนเองมีโรคเท่านั้น จึงจะบริโภคได้ มิเช่นนั้นแล้ว จะถือว่าเป็นการบริโภคโดยปราศจากเหตุ จัดอยู่ในการบริโภคอาหาร จึงต้องอาบัติทุกกฏตามที่ทรงบัญญัติ ไว้ดังนี้ว่า

> **"ยามกาลิกं สตฺตาหกาลิกं ยาวชีวิกं อาหารตฺถาย ปฏิคฺคณฺหาติ อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส, อชฺโฌหาเร อชฺโฌหาเร อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส."** (วิ. ๒/๑๑๖)
>
> *ภิกษุรับสิ่งของประเภทยามกาลิก สัตตาหกาลิก และยาวชีวิก เพื่อเป็นอาหาร ต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าบริโภค ต้องอาบัติทุกกฏในทุกๆ คำกลืน*

ตัวอย่างเช่น ในกรณีที่อรุณขึ้นแล้ว ภิกษุสำคัญว่าอรุณยังไม่ขึ้น หรือพระอาทิตย์ยังไม่เลยเที่ยง ภิกษุสำคัญว่า เลยแล้ว มีเจตนาที่จะล่วงละเมิดสิกขาบท จึงฉันอาหารที่เรียกว่ายาวกาลิกเข้าไป จะต้องอาบัติทุกกฏ แต่การต้องอาบัติทุกกฏนี้ พึงทราบว่า เกิดขึ้นเพราะเจตนาในการล่วงละเมิด มิได้เกิดขึ้นเพราะความสำคัญกาลเวลาผิด ตามที่กล่าวไว้ว่า "**กาเล วิกาลสญฺญี อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส** = ภิกษุผู้สำคัญเวลาควรว่าเป็นเวลาที่ไม่ควร จะต้องอาบัติทุกกฏ" โดยทำนองเดียวกัน คำกล่าวที่ว่า "ถ้าใช้สอยปัจจัย โดยมิได้พิจารณาแล้ว จะต้องอาบัติ" นี้ เป็นคำกล่าวที่มุ่งถึงกรณีที่ล่วงละเมิดวินัยสิกขาบทเท่านั้น มิได้มุ่งถึงความบกพร่องของปัจจย-สันนิสสิตศีล แต่อย่างใด ดังนั้น ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย จึงอธิบายไว้ว่า "หลังจากที่บริโภคมาแล้วลืมพิจารณาเป็นวันๆ แต่มาพิจารณาตอนที่อรุณกำลังจะขึ้น ก็ถือว่าเป็นการชำระปัจจยสันนิสสิตศีลให้บริสุทธิ์ได้เหมือนกัน" [สาเหตุที่ฎีกาจารย์อธิบายไว้เช่นนี้ ก็เพราะว่าการบกพร่องทางปัจจยสันนิสสิตศีลกับการต้องอาบัติมิได้มีความเกี่ยวข้องกันโดยตรง]

วาทะ(มติ)ของท่านจูฬนาคเถระ

อนึ่ง ความเห็นของอาจารย์บางท่าน ที่เห็นว่า “การบริโภคปัจจัยของทายก ทายิกา โดยมิได้พิจารณาแล้วจะต้องกลับมาชดใช้หนี้อีก” ตามที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นนี้ ยังขัดกับวาทะของพระเถระที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เช่น วาทะของพระ**จูฬนาคเถระ** ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาแห่งสังยุตนิกาย มหาวรรคว่า

> **“ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร ปนาห ปาติโมกฺขสํวโรว สีลํ, อิตรานิ ตีณิ สีลนฺติ วุตฺตฏฺฐานํ นาม นตฺถีติ วตฺวา ตํ อนนุชานนฺโต อาห :- อินฺทฺริยสํวโร นาม ฉทฺวารรกฺขณมตฺตเมว, อาชีวปาริสุทฺธิ ธมฺเมน สเมน ปจฺจยุปฺปตฺติมตฺตํ, ปจฺจยสนฺนิสฺสิตํ ปฏิลทฺธปจฺจเย อิทมตฺถิตํ ปจฺเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนมตฺตํ, นิปฺปริยาเยน ปาติโมกฺขสํวโรว สีลํ, ยสฺส โส ภินฺโน, อยํ ‘ฉินฺนสีโส วิย ปุริโส หตฺถปาเท’ เสสานิ รกฺขิสฺสตีติ น วตฺตพฺโพ. ยสฺส ปน อโรโค, อยํ อจฺฉินฺนสีโส วิย ปุริโส ชีวิตํ เสสานิ ปุน ปากติกานิ กตฺวา รกฺขิตุํ สมตฺโถติ.** (สํ.อฏ. ๓/๒๖๒)
>
> *“ท่านติปิฏกจูฬนาคเถระ กล่าวไว้ว่า ‘ปาติโมกขสังวรเท่านั้นชื่อว่าศีล ส่วนอีกสามอย่างที่เหลือ ไม่ปรากฏว่ามีพระบาลีที่ใดกล่าวไว้ว่าเป็นศีลเลย’ เมื่อท่านไม่เห็นด้วยกับการที่มีผู้กล่าวว่า พระบาลีที่กล่าวไว้เช่นนั้นก็มี ท่านจึงได้อธิบายว่า ชื่อว่า อินทรีย์สังวร ก็คือการคุ้มครองทวารทั้ง ๖ เท่านั้น ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิ ก็คือการได้ปัจจัยสี่มาโดยไม่ผิดต่อพระธรรมวินัยเท่านั้น ชื่อว่า ปัจจยสันนิสสิตะ ก็คือการใช้สอยปัจจัยที่ได้มา โดยพิจารณาถึงผลประโยชน์ที่จะพึงได้รับเท่านั้น หากจะกล่าวแบบตรงไปตรงมา ก็หมายความว่า ปาติโมกขสังวรเท่านั้นคือศีล ด้วยว่า ถ้าภิกษุรูปใดขาดปาติโมกขสังวรแล้ว ก็อย่าไปหวังว่าจะรักษาศีลอีกสาม*

อย่างที่เหลือได้ เปรียบเสมือนคนที่ถูกตัดศีรษะแล้ว ไม่มีทางที่จะรักษาอวัยวะส่วนอื่นเช่นมือและเท้าเป็นต้นได้ แต่ถ้าภิกษุรูปใดมีปาติโมกขสังวรบริบูรณ์ ภิกษุรูปนั้นแม้จะขาดตกบกพร่องเกี่ยวกับศีลสามอย่างที่เหลืออยู่บ้างก็ชื่อว่ายังสามารถรักษาศีลเหล่านั้นให้กลับอยู่ในสภาพปกติได้ เปรียบเสมือนคนที่มีแขนขาหักแต่ศีรษะยังดี ย่อมสามารถที่จะรักษาแขนขาให้หายเป็นปกติได้ ฉันนั้น"

พระเถระนามว่า **ติปิฏกจูฬนาคะ** รูปนี้ เป็นพระโบราณาจารย์รุ่นก่อนพระพุทธโฆสเถระหลายร้อยปี นอกจากจะทรงพระไตรปิฎกแล้วยังเป็นผู้ที่พระอรรถกถาจารย์ให้ความเคารพยกย่องมากผู้หนึ่ง ดังนั้น วาทะของท่านจึงเป็นที่น่าเชื่อถือได้

ตามความเห็นของท่านแล้ว จะเห็นว่า หากรักษาปาติโมกขสังวรศีลได้ ศีลที่เหลือ แม้ว่าจะบกพร่อง ก็ถือว่า ยังสามารถเยียวยารักษาให้บริสุทธิ์เหมือนเดิมได้ หมายความว่า เมื่อทำให้ศีลดังกล่าวบริสุทธิ์ตามปกติแล้ว ย่อมสามารถบรรลุมรรคผลได้ ไม่เหมือนกับความเห็นของอาจารย์บางท่านที่เห็นว่า เมื่อการใช้สอยปัจจัยของภิกษุเป็นอิณปริโภคะแล้ว ก็จะทำให้ไม่สามารถบรรลุมรรคผลได้ จึงเท่ากับว่าเป็นการกล่าวที่สามารถตีความได้ว่า ถ้าปัจจยสันนิสสิตศีลขาดไปแม้เพียงครั้งเดียว ก็จะไม่สามารถเยียวยารักษาให้กลับมาหมดจดตามเดิมได้เลย ซึ่งถือว่าเป็นคำกล่าวหรือความคิดเห็นที่ขัดกับเถรวาทดังที่ได้ยกมาแล้วข้างต้น

ปัจจยสันนิสสิตศีลที่อรรถกถาท่านอธิบายว่าเป็นปัจจเวกขณะนี้ มีปรากฏอยู่ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม ที่ว่าด้วย โภชเน มตฺตญฺญู, โภชเน มตฺตญฺญุตา, ในมูลปัณณาสก์ สัพพาสวสูตร และในฉฬังคุตตระ มหาวรรค เป็นต้น แต่ทั้งนี้ แม้ในพระบาลีเหล่านั้นก็มิได้แสดงคำว่า ปัจจยสันนิสสิตศีลไว้โดยตรง โดยทรงแสดงด้วยการใช้ชื่ออื่นแทน เช่น ใช้ชื่อว่า โภชเน มัตตัญญุตา บ้าง โดยความเป็นธรรมที่สามารถละอาสวะ บ้าง ด้วยเหตุนี้ ท่านติปิฏกจูฬนาคเถระ จึงได้ยืนยันว่าพระบาลีที่แสดงว่า ปัจจเวกขณะหรือปัจจยสันนิสสิตศีลเป็นศีลนั้นไม่มี และถ้าว่ากันโดยองค์ธรรมแล้ว ปัจจเวกขณะ หมายถึง ญาณหรือปัญญา ซึ่งจัดเข้าในปัญญาสิกขาโดยตรง

พึงทราบว่า การที่ทรงแสดงปัจจเวกขณะนี้ มิใช่เพื่อจุดประสงค์สำหรับไว้เสกเป่าเหมือนคาถาเวทมนต์ หรือสำหรับไว้เป็นอุบายเพื่อการใช้สอยที่สะดวกสบายเหมือนกับสามีจิกรรมทางวินัยบัญญัติ เช่น การอธิษฐานจีวร หรือการวิกัปจีวร เป็นต้นก็หาไม่ แท้จริงแล้ว เป็นการตรัสไว้เพื่อปิดกั้นอาสวะกิเลสที่จะพึงบังเกิดขึ้นเพราะการใช้สอยปัจจัยเท่านั้น ดังนั้น ภิกษุผู้จะใช้สอยปัจจัย จึงควรใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นโทษ เห็นประโยชน์ของการใช้สอยอย่างแท้จริง

วิธีการพิจารณาโดยกำหนดในใจ

ตามที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่ม ๑ หน้า ๔๑ ได้กล่าวไว้ว่า

> **"ปฏิลาภกาเลปิ หิ ธาตุวเสน วา ปฏิกูลวเสน วา ปจฺจเวกขิตฺวา ฐปิตานิ จีวรานิ ตโต อุตฺตริ ปริภุญฺชนฺตสฺส อนวชฺโชว ปริโภโค, ตถา ปริโภคกาเลปิ."**
>
> *พึงทราบว่าสำหรับบุคคลผู้กำหนดวิปัสสนาโดยพิจารณาโดยธาตุ โดยนามรูปแล้ว หากเป็นเวลารับปัจจัยสี่หรือเวลาใช้สอยปัจจัยสี่[แม้จะมิได้พิจารณาปัจจเวกขณะเกี่ยวกับการใช้สอยปัจจัยโดยตรง] ก็ถือว่า สำเร็จกิจการพิจารณาปัจจัยสี่ได้ [ข้อนี้จะแจงรายละเอียดไว้ในตอนที่ว่าด้วยเรื่องศีลของคฤหัสถ์]*

สรุปความว่าปัจจยสันนิสสิตศีลย่อมบริบูรณ์แก่ภิกษุผู้ใช้สอยด้วยการพิจารณาและแก่ภิกษุผู้เจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง

อินทรีย์สังวรศีล

ในขณะที่สิ่งซึ่งเรียกว่า 'อารมณ์' ปรากฏทางทวาร เช่น รูปารมณ์ ปรากฏทางจักษุ เป็นต้น วิญญาณหรือจิต ก็จะทำหน้าที่รับรู้อารมณ์เหล่านั้น การนำสติมาควบคุมจิต เพื่อมิให้เกิดกิเลสในอารมณ์เหล่านั้น ท่านเรียกว่า **อินทรีย์สังวร** เฉพาะในที่นี้จะอธิบายแต่เรื่องการควบคุมสติหรือที่เรียกว่าการสำรวมในจักขุทวารเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่า หากนักปฏิบัติมีความเข้าใจในการสำรวมทางทวารใดทวารหนึ่งแล้ว ทวารอื่นๆ ก็เป็นอันเข้าใจไปโดยปริยาย

จกฺขุนา รูปำ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ นานุพฺยญฺชนคฺคาหี ... พระบาลีที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า เมื่อบุคคลเห็นรูปด้วยตา ห้ามมิให้คิดว่าเป็นรูปหญิงรูปชาย เพราะจะทำให้เกิดกิเลส ในคัมภีร์อรรถกถา ได้อธิบายเสริมว่า **'ทิฏฺฐมตฺเตเยว สณฺฐาติ'** 'ให้จิตหยุดอยู่เฉพาะในความคิดสักแต่ว่าเป็นรูปที่ได้เห็นเท่านั้น' ส่วนในคัมภีร์ฎีกา ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า **'ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตำ ภวิสฺสติ'** 'เมื่อเห็นก็สักแต่ว่าเห็น' ดังนั้น เมื่อเห็นรูปแล้วจงอย่าปล่อยให้จิตจินตนาการไปในทางที่งดงาม หรือในทางที่น่าเศร้าใจ

รูปของสตรีเป็นวิสภาคารมณ์แก่บุรุษ ส่วนรูปของบุรุษก็เป็นวิสภาคารมณ์แก่สตรี ถ้าไปจินตนาการกับรูปนี้มาก กิเลสมีราคะเป็นต้น ก็จะฟุ้งขึ้นสู่จิตใจ ดังนั้น ในเวลาเห็นรูป ท่านจึงห้ามมิให้จินตนาการในรูปลักษณ์ของใบหน้า นัยน์ตา จมูก ริมฝีปาก ฯลฯ เพราะการคิดเช่นนี้ จะเป็นเหตุให้กิเลสมีราคะเป็นต้นฟุ้งขึ้น [**น นิมิตฺตคฺคาหี**=ไม่ให้ยึดมั่นในรูปร่างลักษณะ] และห้ามมิให้ติดใจในกิริยาอาการ เช่น การยิ้ม การหัวเราะ การพูดการจา เป็นต้น [**น อนุพฺยญฺชนคฺคาหี** = ไม่ให้ยึดมั่นในอากัปกิริยา] ในคัมภีร์อรรถกถาท่านชี้แนะไว้ว่า **'ยำ ตตฺถ ภูตำ ตเทว คณฺหาติ'** ให้กำหนดรู้เฉพาะแต่ที่ปรากฏตามสภาพจริง เช่น เห็นเส้นผมก็สักแต่ว่าเส้นผม เห็นขนก็สักแต่ว่าขน เห็นเล็บก็สักแต่ว่าเล็บ ดังนี้เป็นต้น สรุปว่า ท่านชี้แนะให้กำหนดแต่เพียงภูตรูปและอุปาทายรูป เท่านั้น

ความสำรวมโดยทางวิถีจิต

พึงทราบความสำรวมโดยทางวิถีจิตตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาดังนี้ เมื่อรูปารมณ์มาปรากฏทางจักษุทวาร อาวัชชนจิตอันเป็นจิตที่ทำหน้าที่เอาใจใส่ในอารมณ์ว่า อารมณ์ที่มาปรากฏนั้นคืออะไร ก็จะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น จักษุวิญญาณจิต อันเป็นจิตที่ทำหน้าที่เห็นรูปารมณ์ก็จะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อจากนั้น จิตที่ทำหน้าที่รับเอาอารมณ์ต่อจากจักษุวิญญาณ ที่เรียกว่า สัมปฏิจฉนจิต ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ของตนแล้วก็ดับไป ถัดจากนั้น สันตรีณจิต อันเป็นจิตที่ไตร่ตรองอารมณ์เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หลังจากนั้น สัมปฏิจฉนจิต ซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่ชี้ขาดอารมณ์เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หลังจากนั้น ชวนจิตทั้งหลายก็จะเกิดตามมาติดๆ ก็ในชวนจิตที่ว่านี้แหละ หากมี**สังวรธรรม ๕** กล่าวคือ **ศีล สติ ญาณ ขันติ** และ**วิริยะ**

ประกอบอยู่ ความสำรวมในจักขุนทรีย์ก็เป็นอันสำเร็จ เรียกว่าเป็น จักขุนทริย-สังวรศีล แต่ถ้า**อสังวรธรรม ๕** กล่าวคือ **ทุสสีลยะ**(ความเป็นผู้ไม่มีศีล), **มุฏฐัสสัจจะ**(ความหลงลืม), **อัญญาณะ**(ความไม่รู้), **อักขันติ**(ความไม่อดทน), **โกสัชชะ**(ความเกียจคร้าน) เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้น การสำรวมในจักขุนทรีย์ก็ย่อมเสียไป เรียกว่า เป็นการขาดจักขุนทรีย์สังวรศีล

อิมินา ปาติโมกฺเขน อุเปโต โหติ สมุเปโตติ อยํ สีลสำวโร[เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพระปาติโมกขสังวร นี้แหละเป็นศีลสังวร] ตามคำของอรรถกถาที่ยกมานี้ คำว่าศีลสังวรก็คือปาติโมกขสังวรศีลนั่นเอง ส่วนทุสสีลยะอสังวรก็คือการกระทำที่ตรงกันข้ามที่ทำให้ศีลปาติโมกข์ขาด หมายถึงการล่วงละเมิดพระวินัยบัญญัติด้วยกายและวาจา เกี่ยวกับประเด็นนี้ พึงทราบความที่คัมภีร์มูลฎีกา และวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ระบุไว้ว่า “ทุสสีลยะอสังวร นี้ เนื่องจากเป็นวีติกกมกิเลส จึงเกิดขึ้นในมโนทวารแต่เพียงอย่างเดียว[ใจ] ไม่เกิดขึ้นในปัญจทวาร [ตา หู จมูก ลิ้น กาย] ส่วนอสังวรที่เหลือ สามารถเกิดขึ้นได้ในทางทวารทั้ง ๖

รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริเย สำวรำ อาปชฺชตีติ อยำ สติสำโร [การสำรวมอินทรีย์คือจักษุหรือการถึงซึ่งการสำรวมระวังทางอินทรีย์คือจักษุ ท่านเรียกว่าสติสังวร] ตามปาฐะที่ยกมาจากคัมภีร์อรรถกถานี้ จะเห็นได้ว่า การสำรวมสติ เป็นอินทรีย์สังวรศีลอย่างแท้จริง ถ้านับโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ สติเจตสิก ซึ่งทำหน้าที่คุ้มครอง ป้องกันมิให้กิเลสเกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเรียกว่าทวาร ๖ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามกับสติสังวร ก็คือ **มุฏฐัสสัจจะ** ‘ความมีสติหลงลืม’ หมายถึง ความประมาทหรือความเผลอสติในเวลาที่อารมณ์จากภายนอกมากระทบทวารทางใดทางหนึ่ง โดยองค์ธรรมแล้วได้แก่ โลภะที่ท่านเรียกว่า อภิชฌา และโทสะ ที่ท่านใช้ในนามว่า โทมนัส นี้เป็นการอธิบายองค์ธรรมตามที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีว่า **“จกฺขุนฺทฺริยํ อสำวุตำ วิหรนฺตำ อภิชฺฌา โทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนวาสฺสเวยฺยุ”** [อกุศลธรรม ที่ต่ำช้า กล่าวคือ อภิชฌา และโทมนัส ย่อมครอบงำผู้ที่ไม่สำรวมจักขุนทรีย์] ส่วนในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านเพิ่มโมหะเข้าไปด้วย

โสตานำ สำวรำ พฺรูมิ ปญฺญาเยเต ปิธิยฺยเรติ อยำ ญาณสำโร[การสำรวมกระแสแห่งอกุศลธรรมด้วยปัญญา อย่างนี้เรียกว่า ญาณสังวร] พระอรรถกาจารย์ท่านอธิบายว่า อริยมรรคญาณที่ทำลายตัณหา ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต และอวิชชานี้แหละชื่อว่า **ญาณสังวร** (นี้เป็นคำอธิบายที่อิงทั้งพระบาลีจูฬนิทเทสและอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวว่า แม้ปัจจยสันนิสสิตศีล ก็จัดเข้าในญาณสังวรเช่นกัน จะอย่างไรก็ตาม แม้วิปัสสนาญาณก็ถือว่านับเข้าในญาณสังวรนี้ด้วย ทั้งนี้ เพราะว่าการปิดกั้นกระแสกิเลสด้วยวิปัสสนาซึ่งสามารถปิดกั้นกิเลสตั้งแต่ยังเป็นอารัมมณานุสัยได้ โดยการละแบบตทังคปหานนั้นมีประสิทธิภาพดีกว่าการปิดกั้นด้วยปัจจเวกขณะ[ปัจจยสันนิสสิตศีล] ทั้งนี้โดยถือตามพระบาลีจูฬนิทเทสที่ว่า **“สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ชวนโต ปสฺสโต ปญฺญาเยเต โสตา ปิธิยฺยนฺติ.”** ดังนี้เป็นต้น ซึ่งก็เป็นพระบาลีที่มุ่งอธิบายถึงวิปัสสนาด้วย ดังนั้น พึงทราบว่า ธรรมที่ได้ชื่อว่าญาณสังวร ได้แก่ ปัจจย-สันนิสสิตศีล วิปัสสนาญาณ และอริยมรรคญาณ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามซึ่งเรียกว่า อัญญาณะ อสังวระ ได้แก่ โมหะซึ่งเป็นธรรมที่สวนทางกับญาณทั้งสามดังกล่าว

ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺสาติ อยำ ขนฺติสำโร [ความอดทนหรือความอดกลั้นต่อความหนาวความร้อน เรียกว่าขันติสังวร] ตามคำอธิบายของท่านอรรถกถาจารย์นี้หมายความว่า ความอดกลั้นโดยประการต่างๆ เช่นการไม่ปล่อยให้โทสะได้ช่องเกิดขึ้น ไม่ว่าจะในขณะที่ได้รับความทรมานทางธรรมชาติ เช่น ความร้อน ความหนาวเย็น หรือได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส หรือได้รับฟังคำพูดที่กระทบกระเทือนใจเป็นต้น ท่านเรียกว่า **ขันติสังวร** โดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ อโทสเจตสิก ส่วนธรรมที่ตรงกันข้าม หรือเป็นปฏิปักษ์ ได้แก่ โทสะ คือ ความไม่อดทน ความไม่อดกลั้น อันได้ชื่อว่า อักขันติ อสังวร

อุปฺปนฺนำ กำมวิตกฺกำ นำธิวำเสตีติ อยำ วีริยสำโร[การไม่ยอมรับกามวิตกที่เกิดขึ้น เป็นวิริยสังวร] **วิริยสังวร** ความเพียรเพื่อละกามวิตก เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สัมมปธานวิริยะ ตามที่ทรงแสดงไว้ว่า **อนุปฺปนฺนานำ ปาปกานำ อกุสลานำ ธมฺมานำ อนุปฺปาทาย ฉนฺทำ ชเนติ วายมติ** [ตั้งใจพยายาม เพื่อมิให้บาปอกุศลที่ยัง

ไม่เกิด มีโอกาสเกิดขึ้น] ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่าแม้อาชีวปาริสุทธิศีล ก็จัดเข้าในวิริยสังวรนี้ด้วย ส่วนอกุศลจิตตุปบาทที่ดำเนินไปด้วยอาการแห่งถีนมิทธะโดยไม่พยายามที่จะละกิเลส ท่านเรียกว่า **โกสัชชะอสังวระ**

อสังวระ ๕ อย่าง ตามที่ได้แสดงมานี้ ต่างก็เป็นศีลเฉพาะๆตน เช่น ศีลสังวร ก็เป็นปาติโมกขสังวร ส่วนปัจจยสันนิสสิตศีล ที่นับเข้าในญาณสังวร และอาชีวปาริสุทธิศีลที่นับเข้าในวิริยสังวร ต่างก็เป็นศีลคนละอย่างกัน จึงไม่ควรสงเคราะห์ ศีลทั้ง ๓ ประเภท ดังกล่าว เข้าในอินทรีย์สังวรศีล เพราะมิฉะนั้นแล้วก็จะกลายเป็นว่าเหลือเพียงแค่ศีลประเภทเดียว แต่ว่าความบริสุทธิ์แห่งอินทรีย์-สังวรศีลนั้น เป็นสิ่งที่น่าสังเกตได้ด้วยสังวร ๔ อย่างเหล่านั้นนั่นเอง ซึ่งในสังวร ๔ อย่างนั้น เนื่องจากญาณสังวรเป็นวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ จึงมีไม่ได้ถ้าไม่เจริญภาวนา ส่วนสังวรที่เหลือกล่าวคือ สติสังวร ขันติสังวร และวิริยสังวร แม้จะยังไม่เจริญภาวนาก็มีโอกาสเกิดขึ้นได้

วิธีการสำรวมก่อนที่จะเจริญภาวนา

ก่อนที่จะเจริญภาวนา ถ้าต้องการรักษาอินทรีย์สังวรให้หมดจด ในเบื้องต้นจะต้องรักษาสติสังวร, ขันติสังวรและวิริยสังวรก่อน ส่วนวิธีการรักษา พึงทราบตามนัยที่มาในคัมภีร์อัฏฐสาลินี(อภิ.อฏ. ๑/๑๐๗) ดังนี้ว่า **"ตสฺส อิมินา นิยมิตวเสน ปริยามิตวเสน สมุทาจารวเสน อาภุชิตวเสน จ กุสลํ นาม ชาตํ โหติ."**

จำกัดขอบเขตของจิต

นักปฏิบัติที่ดีควรจำกัดความคิดของตน เป็นต้นว่า เราจะคิดแต่สิ่งที่ดีและเป็นกุศล หรือเราจะพูดหรือกระทำแต่สิ่งที่ดีงามที่เป็นบุญเป็นกุศลเท่านั้น โดยจะพยายามให้กุศลจิตบังเกิดขึ้นในทวารแม้ทั้ง ๖ และพยายามตั้งสติป้องกันมิให้อกุศลจิตบังเกิด จะต้องไม่โกรธเคืองไม่ว่ากรณีใดๆ จะต้องอดทนและอดกลั้นในทุกสถานการณ์

ผู้ที่สามารถบังคับจิตได้อย่างนี้แม้บางครั้งจะเผชิญกับสิ่งที่เป็นเหตุให้อกุศลเกิด เขาก็จะไม่แยแสต่ออารมณ์นั้น คือจะไม่ยอมคิดในแง่ที่เป็นอกุศลกับสิ่งเหล่านั้น

จินตนาการของเขาจะวนเวียนอยู่แต่ในวิถีแห่งกุศลเสียเป็นส่วนมาก เช่น คนที่คิดหรือปรารถนาจะให้ทานด้วยศรัทธาที่แรงกล้า ถ้าเขาได้ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้จะมีค่ามากปานใด เขาก็จะคิดถึงการให้ทานเป็นลำดับแรกลืมคิดแม้กระทั่งเก็บไว้ใช้สำหรับตนเอง นี้เป็นลักษณะการทำให้สังวรบริสุทธิ์หมดจด โดยวิธีการจำกัดหรือกำหนด หรือที่เรียกเป็นภาษาบาลีว่า **นิยมิตะ**

เปลี่ยนอกุศลให้เป็นกุศล

ในกรณีที่อกุศลจิตบังเกิดขึ้นให้พยายามเปลี่ยนอกุศลจิตนั้นเป็นกุศล สมมติว่าเห็นสตรีเพศแล้วเกิดกิเลสราคะ ก็ควรทำใจอย่างนี้ คือถ้าเป็นสตรีที่มีวัยรุ่นเดียวกับมารดา ก็ให้คิดเสียว่าเธอเป็นมารดาของเรา ถ้าเป็นสตรีที่มีวัยรุ่นเดียวกับพี่สาวหรือน้องสาว ก็ให้คิดเสียว่าเธอคือพี่สาวหรือน้องสาวแท้ๆของเรา แล้วให้พยายามนึกถึงความทุกข์ของเธอ แล้วทำใจให้เกิดกรุณาความสงสาร และเมตตาความปรารถนาดีต่อตัวเธอ อีกนัยหนึ่ง ให้เจริญอสุภสัญญา คือ พยามยามสร้างภาพในใจ ให้มองเห็นสิ่งปฏิกูลที่มีอยู่ในตัวเธอ เช่น ขี้ตา น้ำมูก น้ำลาย อุจจาระ ปัสสาวะ เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง ให้พยายามเปลี่ยนอารมณ์ คือ ไม่ต้องไปใส่ใจในตัวสตรีนั้นเลย ให้หันมาคิดถึงพระปริยัติที่เคยเล่าเรียนศึกษามาโดยการกระทำการถาม การสอน การสาธยายเป็นต้น เพื่อให้อารมณ์ที่ไม่ดีเปลี่ยนไป นอกจากนี้ ยังสามารถเปลี่ยนจิตหรือเปลี่ยนอารมณ์ ด้วยวิธีการพิจารณา ที่เรียกว่า **ปฏิสังขานนัย** เช่น พิจารณาโดยมูลปริญญาที่มีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาของสติปัฏฐานสูตร พิจารณาโดยความเป็นสิ่งของที่ผ่านหูผ่านตามาเยือนชั่วคราว พิจารณาโดยความเป็น **ตาวกาลิกวัตถุ** คือ เป็นสิ่งที่ชั่วครู่ชั่วยาม หรือโดยความเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ นี้เป็นลักษณะการทำให้สังวรบริสุทธิ์หมดจด โดยวิธีการปริณามิตะกล่าวคือการเปลี่ยนอารมณ์หรือเปลี่ยนจิต

สืบต่อกุศลจิตให้คงอยู่ต่อเนื่อง

ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า การเปลี่ยนจากอกุศลไปเป็นกุศลนั้นมีอยู่หลายวิธี แต่ทั้งนี้ควรทำให้จิตอยู่ในกรอบแห่งกุศลตลอดเวลา อย่าปล่อยให้อกุศลจิตมีโอกาสเกิดขึ้น ซึ่งถ้าหากนักปฏิบัติสามารถกระทำได้เช่นนี้ ก็จะทำให้

ทวารทั้ง ๖ กลายเป็นที่เข้าออกของกุศลธรรมเพียงอย่างเดียว นี่เป็นลักษณะการทำให้สังวรบริสุทธิ์หมดจดโดยวิธีการสมุทาจาระกล่าวคือการรักษาอารมณ์มิให้ขาด

เจริญโยนิโสมนสิการ[มองโลกในแง่ดี]

ทุกครั้งที่เผชิญหน้ากับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง จะต้องเจริญโยนิโสมนสิการ หมายความว่า "จะต้องคิดไปในทางที่ดีที่ถูกต้องด้วยเหตุผล เพื่อกุศลจิตจะได้บังเกิด ตัวอย่างเช่น คนที่ไม่เคยกระทำความผิดอะไรๆมาก่อน แต่กลับถูกสังคมประณามหรือติเตียน เขาผู้นั้นจะต้องมีโยนิโสมนสิการ[หรือการมองโลกในแง่ที่ดี]" หรือมองหาต้นเหตุ ว่า "ที่คนอื่นเขาติดเตียนเรานั้นเพราะเขาไม่รู้ข้อเท็จจริง แล้วสักแต่ว่าพูดออกไปตามที่พวกตนนึกคิด ซึ่งก็เป็นเรื่องธรรมดาของสังคมมีปากที่ไม่ได้รับการฝึกฝนให้สำรวม แต่ถ้าพวกเขาเหล่านั้นล่วงรู้ความจริงว่าอะไรคืออะไร พวกเขาก็คงเสียใจที่ได้ประณามคนอย่างผิดๆ ส่วนสาเหตุที่ตัวเราเองทั้งๆที่ในชาตินี้ไม่ได้กระทำผิด แต่กลับถูกคนอื่นประณามนั้น จะต้องมาจากการที่เราเคยประณามผู้อื่นที่ไม่มีความผิดไว้ในชาติก่อนๆเป็นแน่ ด้วยเศษกรรมที่ได้กระทำไว้ในวัฏฏะจึงต้องเป็นเช่นนี้" ก็การมองโลกในแง่ที่ดี ด้วยเหตุผลอย่างนี้ ท่านเรียกว่า การเจริญโยนิโสมนสิการ

อีกนัยหนึ่ง ควรเจริญโยนิโสมนสิการ อย่างนี้ว่า "ชื่อว่าคนที่ประณามหรือติเตียนผู้อื่น แท้จริงแล้วก็เป็นเพียงโทสจิตตุปบาทและจิตตชรูปเท่านั้น คือเป็นเพียงรูปนามขันธ์ห้าเท่านั้นไม่มีบุคคล ตัวตน เราเขาใดๆ ก็รูปนามขันธ์ห้านี้โดยธรรมชาติแล้ว เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น รูปนามที่เป็นผู้ประณามในตอนนั้น จึงดับไปหมดแล้ว เหลือแต่รูปนามใหม่ๆที่กำลังเกิดกำลังดับอยู่ จึงไม่ควรที่เราจะไปโต้ตอบ เพราะถ้าโต้ตอบ ก็จะทำให้โต้ตอบผิด ด้วยว่า ผู้ที่ประณามก็ได้ดับไปแล้ว ส่วนที่เกิดมาใหม่ ก็ไม่ใช่รูปนามตัวเดิม ดังนั้น จึงมิใช่ผู้ที่เคยด่าประณามเรา ซึ่งถ้าเราไปโต้ตอบ เราก็ย่อมผิดเช่นกัน ก็ในเมื่อรูปนามเดิมดับไปแล้ว หากเราโกรธก็เท่ากับว่าโกรธผิดคน อุปมาเหมือนบุคคลที่มีความแค้นต่อพ่อแม่ของผู้อื่น เมื่อพ่อแม่ของคนเหล่านั้นตายไปแล้ว เขาก็ยังมีความแค้นต่อลูกหลาน เหลนโหลน ของผู้ตายอีก จนกระทั่งล้างแค้นสำเร็จฉันนั้น

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น เพราะว่าการมนสิการนั้น มีขอบเขตกว้างมาก จึงมิอาจที่จะนำมาแสดงหรือกล่าวได้ทั้งหมด อนึ่ง การใช้ปัญญาพิจารณาอย่างสมเหตุสมผล เมื่อยังกุศลธรรมให้บังเกิดนั้น ล้วนเป็นโยนิโสมนสิการทั้งสิ้น ซึ่งจะได้แจงประเภทของโยนิโสมนสิการไว้ในปริเฉทที่ ๔ ตอนที่ว่าด้วยเรื่องนีวรณธัมมานุปัสสนาอีกครั้งจึงต้องขอจบวิธีการทำให้สังวรบริสุทธิ์หมดจดโดยวิธีการ “**อาภุชิตะ**” “การทำใจในแง่ที่ดี” ไว้แต่เพียงเท่านี้

ขอให้นักปฏิบัติพยายามชำระ อินทรีย์สังวรศีล ของตนให้หมดจด โดยการยังอกุศลจิตอย่างเดียวให้ดำเนินไปทางทวาร ๖ ด้วยวิธีการนิยมิตะ“การจำกัดหรือกำหนดขอบเขตของจิต” และด้วยวิธีการอื่นๆดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าผู้ใดมีปกติปฏิบัติตามที่ว่ามานี้แล้ว เขาก็จะมีสติดีเป็นพิเศษ ซึ่งสตินี้แหละ ท่านเรียกว่า “สติสังวร” ถ้าว่าในบางครั้งมีอกุศลเข้ามาแทรก ก็ขอให้รีบกำหนดโดยทันทีที่สติระลึกได้แล้วอธิษฐานจิต ว่า “เราจะไม่คิดเช่นนี้อีกแล้ว” การอธิษฐานเช่นนี้ ก็เป็นการชำระอินทรีย์สังวรศีลได้ โดยเปรียบเหมือนกับการออกจากอาบัติ หรือการพ้นจากโทษทางวินัยพระ ด้วยวิธีการแสดงอาบัติ[อันเป็นวิธีการปฏิญาณตนและอธิษฐานตั้งใจต่อหน้าผู้อื่นว่าจะไม่ทำเช่นนี้อีก โดยส่วนใหญ่แล้วผู้ปฏิบัติเช่นนี้ถ้าได้ประสบกับอนิฏฐารมณ์[อารมณ์ที่แต่ละบุคคลไม่ชอบ] ก็จะสามารถอดกลั้นหรือวางเฉยต่ออารมณ์นั้นได้ การอดกลั้นอย่างนี้ ท่านเรียกว่า “ขันติสังวร” ส่วนความเพียรพยายามเพื่อมิให้อกุศลวิตก เช่น กามวิตกเกิดขึ้น และเพื่อจะละวิตกเหล่านั้นที่ได้เกิดขึ้นแล้วในจิตสันดานของตน ท่านเรียกว่า “วิริยสังวร”

นัยทั้งหมดที่ได้แสดงมาแล้ว ล้วนเป็นแนวทางที่ดี ดูผิวเผินอาจจะคิดว่าง่าย แต่ถ้าลองปฏิบัติดูแล้ว จะเห็นว่าไม่ง่ายอย่างที่คิด ที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะว่า ธรรมดาจิตที่ขาดการเจริญภาวนานั้นมีสภาพที่หยาบกระด้างมาก ดื้อรั้น และมักละเมิดเข้าไปหาอารมณ์ที่ต้องห้ามบ่อยๆไม่ค่อยอยู่ในอำนาจคำสั่ง

มีบางคน คิดว่า การที่จะเจริญภาวนาให้สมบูรณ์ได้นั้น จะต้องมีศีล ๔ ประเภทบริสุทธิ์ และคิดว่า แม้ผู้ที่มิได้เจริญภาวนาก็สามารถทำให้อินทรีย์สังวร บริสุทธิ์ได้จริงๆแล้ว ความคิดอย่างนี้ ไม่ตรงกับอรรถกถา ฎีกา ที่ท่านได้กำชับนักหนาว่า “ให้ดำรงจิตมั่น ในอารมณ์สักแต่ว่าเห็นหรือได้ยิน อย่าปล่อยให้กิเลสเกิดขึ้นเพราะอารมณ์เหล่านั้น” นี้เป็นคำที่ท่านสั่งกำชับไว้

ทุกๆครั้งที่วิญญาณรับอารมณ์บุคคลที่ไม่ได้เจริญภาวนา จะไม่สามารถสำรวมระวังเพื่อมิให้อกุศลหรือกิเลสเกิดขึ้นได้เลย ทั้งนี้เพราะว่าแม้พลวิปัสสกบุคคล [ผู้สำเร็จวิปัสสนาขั้นสูง] เองก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะสำรวมได้ในทุกขณะจิต ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า กิเลสที่บุคคลควรละด้วยอินทรีย์สังวรนั้น ไม่ใช่กิเลสประเภท **วีติกกมะ** "กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา" แต่เป็นประเภท**ปริยุฏฐาน** "ฟุ้งขึ้นทางใจ" และ **อนุสัย** "มีอยู่ในส่วนลึกๆของจิตใจ" เท่านั้น และตัวอินทรีย์สังวรเองก็เป็นเพียงศีลโดยทางอ้อม ต่างกับปาติโมกขสังวรศีลซึ่งเป็นศีลโดยตรง ส่วนองค์ธรรมของอินทรีย์สังวรนี้ ได้แก่ สติ ญาณ ขันติ และวิริยะ ซึ่งจัดเข้าได้ในสมาธิ(จิตต)สิกขา และปัญญาสิกขาเท่านั้น ดังนั้น อินทรีย์สังวรนี้จึงนับเข้าในภาวนา ดังจะเห็นได้ในพระบาลีจูฬนิทเทส และอรรถกถาของพระบาลีสุตตนิบาต ได้อธิบายองค์ธรรมของคำว่าญาณสังวรด้วยมรรคญาณ สรุปว่า การที่จะสำรวมอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์ได้นั้น จะต้องอยู่ในการเจริญภาวนา

จิตที่ถูกฝึกด้วยภาวนามาดีแล้ว ย่อมเป็นสภาวะที่ละเอียดอ่อน สุภาพว่าง่าย และอยู่ในความควบคุม ยิ่งถ้าภาวนาแก่กล้ามากเท่าใด อินทรีย์สังวรก็จะยิ่งหมดจดขึ้นไปเรื่อยๆและถ้าภาวนาถึงความบริบูรณ์เมื่อใดอินทรีย์สังวรก็จะถึงความบริบูรณ์ด้วยเช่นกัน ข้อนี้พึงดูเรื่อง**พระมหาติสสเถร**ในวิสุทธิมรรคเป็นตัวอย่าง ก็พระมหาติสสเถระรูปนี้ เป็นผู้เจริญอสุภภาวนา[อสุภกัมมัฏฐาน]โดยสม่ำเสมอ วันหนึ่งท่านได้เห็นสตรีผู้หนึ่งกำลังเกิดอารมณ์ขันหัวเราะเสียงดัง พอท่านมองเห็นฟันของสตรีผู้นั้น ท่านก็เจริญอสุภสัญญากัมมัฏฐานจนได้ปฐมฌาน แล้วเจริญวิปัสสนากระทั่งบรรลุอรหัตผล ดังท่านบันทึกไว้เป็นร้อยกรองในวิสุทธิมรรค ดังนี้

ตสฺสา ทนฺตฏฺฐิกำ ทิสฺวา ปุพฺพสญฺญำ อนุสฺสรี
ตตฺเถว โส ฐิโต เถโร อรหตฺตำ อปาปุณิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๐)

*"**โส เถโร** - พระเถระนั้น **ทิสฺวา** - เมื่อเห็น **ทนฺตฏฺฐิกำ** - ซึ่งกระดูกคือฟัน **ตสฺสา** - ของสตรีผู้นั้น **อนุสฺสรี** - จึงระลึกถึง **ปุพฺพสญฺญำ** - ซึ่งสัญญาเก่า [คืออสุภสัญญาที่ตนเคยเจริญ] **ฐิโต** - ดำรงอยู่แล้ว **ตตฺเถว** - ในอสุภสัญญานั้นนั่นเทียว **อปาปุณิ** -บรรลุแล้ว **อรหตฺตำ** -ซึ่งอรหัตผล"*

คำว่า “ปุพฺพสญฺญ อนุสฺสรี” ในคาถาข้างต้นนี้ แสดงว่าพระเถระเป็นผู้ที่เคยเจริญอสุภกัมมัฏฐานที่เกี่ยวกับการพิจารณากระดูกมาแล้วอย่างช่ำชอง ด้วยเหตุนี้ท่านจึงสามารถกำหนดได้อย่างรวดเร็วจนเป็นเหตุนำไปสู่การบรรลุ ในกรณีของนักปฏิบัติทั่วๆไปก็เช่นเดียวกัน หากเดินตามแนวการกำหนดของพระเถระรูปนี้ก็จะเป็นผู้ที่มีภาวนากัมมัฏฐานอยู่ติดตัวเสมอ เมื่อเห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งก็พร้อมที่จะนำกัมมัฏฐานนั้นออกมาใช้ได้ทันต่อเหตุการณ์ ต่างกับบุคคลผู้ที่ไม่เคยมีภาวนาประจำใจซึ่งไม่อาจทำเช่นนั้นได้

บุคคลผู้ไม่ภาวนาประจำไว้ในใจ แต่เป็นผู้เคยสร้างสมบารมีกรรมเก่ามาก่อน แม้จะสามารถพิจารณาภาวนากัมมัฏฐานได้ด้วยอำนาจของบารมีที่ตนเคยสร้างสมมาก็ตาม แต่การพิจารณาอสุภภาวนาของเขา ย่อมเป็นได้แค่เพียงภาวนาสามัญ แต่ไม่อาจกล่าวว่าเป็นผู้ยังอินทรีย์สังวรให้หมดจดอย่างบริบูรณ์ได้

คำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ที่กำชับไว้อย่างหนักแน่นว่า “ขั้นต้นจะต้องปฏิเสธกิเลสมิให้เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖” ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น จึงเป็นถ้อยคำที่มุ่งให้บุคคลคุ้มครองทวารด้วยภาวนานั่นเอง

ดังนั้น ก่อนที่จะเจริญภาวนา ถ้าต้องการชำระอินทรีย์สังวรให้หมดจด ก็ควรปฏิบัติตามนัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยพยายามทำตามเท่าที่สามารถจะทำได้ แต่ถ้าจะให้บริบูรณ์จริงๆ ก็ต้องลงมือปฏิบัติภาวนาอย่างเคร่งครัด ในขณะเดียวกันก็ไม่ควรมัวเสียเวลาคิดแต่เรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เช่น คิดว่า “ถ้าหากยังทำให้อินทรีย์สังวรหมดจดได้ไม่เต็มที่แล้ว จะสามารถเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่” ดังนี้เป็นต้น ขอให้ทราบไว้ด้วยว่าสังวรทั้งหมดจะถึงความบริบูรณ์ไปเองในขณะที่เจริญภาวนาอยู่

ข้อควรจำเกี่ยวกับสังวรศีลของภิกษุ

ในเบื้องต้น ผู้เป็นภิกษุควรชำระปาติโมกขสังวรศีล และอาชีวปาริสุทธิศีลให้หมดจดก่อน ที่กล่าวเช่นนี้เพราะว่าถ้าศีล ๒ อย่างนี้ไม่บริสุทธิ์ ก็จะเป็นอาณาวีติกกมันตรายต่อภิกษุรูปนั้น คือจะเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุฌาน มรรค ผล แก่เธอ โดยเฉพาะปาติโมกขสังวรศีลแล้วนับว่าสำคัญมาก เพราะเป็นรากฐานของอาชีวปาริสุทธิศีล ซึ่งถ้าปาติโมกขสังวรศีลบริสุทธิ์หมดจด อาชีวปาริสุทธิศีล

ก็เป็นอันบริสุทธิ์หมดจดไปด้วย ส่วนอาชีวปาริสุทธิเองก็ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญต่อปาติโมกขสังวรศีลเช่นเดียวกัน หมายความว่าถ้าภิกษุเลี้ยงชีพโดยทุจริต ก็จะทำให้ปาติโมกขสังวรศีลด่างพร้อยหรือถึงขั้นขาด ดังนั้น ถ้าต้องการจะรักษาปาติโมกขสังวรศีลให้หมดจด ก็จำเป็นที่จะต้องเว้นจากทุจริตหรือมิจฉาชีพโดยประการทั้งปวง

ส่วนศีลอีกสองอย่างคืออินทรียสังวรศีลและปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น ถ้ามีความพร้อมก็ควรชำระให้หมดก่อนที่จะปฏิบัติเช่นกัน เพราะถ้าศีลทั้งสองนี้บริสุทธิ์หมดจด ก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เกิดวิปปฏิสารกล่าวคือความกระวนกระวายใจ แต่ในขณะเดียวกันถ้าศีลทั้งสองไม่บริสุทธิ์ก็ไม่ถึงกับเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติแต่อย่างใด ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรคิดมาก ขอให้แต่ปาติโมกขสังวรศีลและอาชีวปาริสุทธิศีลบริสุทธิ์ก็เป็นอันเริ่มลงมือปฏิบัติได้ซึ่งถ้าได้ปฏิบัติภาวนาโดยต่อเนื่องอย่างจริงจังแล้ว ความบริสุทธิ์แห่งศีลทั้งสี่ประการ ก็จะถึงความบริสุทธิ์หมดจด โดยอัตโนมัติดังจะได้กล่าวไว้ในช่วงท้ายของตอนที่ว่าด้วยเรื่องศีลของคฤหัสถ์ในช่วงต่อไป

ศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์

ต่อไปเป็นการอธิบายศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์

ศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์นี้ไม่กว้างพิสดารเหมือนของภิกษุ ผู้เป็นคฤหัสถ์สามารถรักษาศีลวิสุทธิให้บริบูรณ์ได้โดยการรักษาเบญจศีล[ศีล ๕] หรือ **อาชีวัฏฐมกศีล**[ศีล ๘] สำหรับศีลทั้งสองนี้ แม้ว่าจะมีความแตกต่างกันบ้างในบางสิกขาบทแต่ความเป็นศีลวิสุทธินั้นไม่แตกต่างกัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะด้วยอำนาจของการรักษาซึ่งมีลักษณะเหมือนกัน ดังต่อไปนี้

ผู้ที่จะรักษาศีลห้าให้บริบูรณ์อย่างแท้จริงนั้น มิใช่จะรักษาเฉพาะแค่เพียงสิกขาบท ๕ ข้อ ที่มีปรากฏโดยตรง แต่จะต้องรักษาศีลที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น เหมือนกันโดยความเป็นวจีกรรม เป็นต้น อย่างในมุสาวาทสิกขาบทอันเป็นสิกขาบทที่ว่าด้วยการห้ามกล่าวเท็จ ซึ่งเป็นข้อห้ามที่มาโดยตรงในสิกขาบท แต่ในเวลาปฏิบัติตามสิกขาบทนี้จริงๆ มิใช่จะรักษาหรืองดเว้นเฉพาะมุสาวาท[กล่าวเท็จ]อย่างเดียว แต่จะต้องรักษาวจีกรรมเหล่านี้ด้วย คือ ปิสุณวาจา “การส่อเสียด”

ผรุสวาจา “การพูดหยาบคาย” และสัมผัปปลาปะ “การพูดไร้สาระ” ดังนั้น จึงเท่ากับว่าเป็นผู้รักษากายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ โดยบริบูรณ์ ก็ผู้ที่งดเว้นจากทุจริตธรรมดังกล่าว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ไม่ประกอบมิจฉาชีพ ด้วยเหตุนี้ เบญจศีล หรือศีล ๕ จึงมีค่าเท่ากันกับอาชีวัฏฐมกศีล [ศีล ๘]

แม้ผู้ที่รักษาอาชีวัฏฐมกศีลได้ครบ ก็ชื่อว่าเป็นผู้รักษาศีลข้อที่ว่าด้วยการงดเว้นสุราปานะ(ดื่มสุรา)ด้วย ในฐานะที่สุราปานะ **“การดื่มสุรา”** เป็นการล่วงละเมิดกามคุณอย่างหนึ่ง จึงจัดเข้าในกาเมสุมิจฉาจาร เมื่อเป็นเช่นนี้ อาชวัฏฐมกศีลจึงไม่ต่างจากศีล ๕ ทั่วไป เพราะฉะนั้น ในการรักษาศีลทั้งสองประเภท คือ ศีล ๕ และอาชวัฏฐมกศีล(ศีล ๘)นั้น หากได้รักษาศีลประเภทใดประเภทหนึ่งแล้ว ศีลอีกประเภทที่เหลือก็เป็นอันรักษาไปด้วยโดยปริยาย

การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ ที่มิได้เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงชีพ ท่านกล่าวว่าเป็น ปาติโมกขสังวรศีล แต่ถ้ามีความเกี่ยวข้องกับการเลี้ยงชีพ ก็จะเป็นอาชีวปาริสุทธิศีล

ในเรื่องของอาชีวะ “อาชีพหรือการเลี้ยงอัตภาพ” ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พึงทราบความแตกต่างระหว่างศีลของบุคคลทั่วไปกับศีลของพระภิกษุดังนี้ คือ ผู้เป็นภิกษุ ถ้าทำการเลี้ยงชีพผิดก็จะต้องอาบัติและเสียความสุจริตทางอาชีพพร้อมกันได้ในขณะใดขณะหนึ่ง คือ ขณะที่กำลังลงมือทำหรือขณะที่ใช้สอยปัจจัยอันได้มาด้วยการกระทำนั้น

แต่สำหรับของบุคคลทั่วไป ถ้าทำการล่วงละเมิดอาชีพสุจริต อาชีวปาริสุทธิศีลก็จะขาดเฉพาะในขณะที่ล่วงละเมิดด้วยกายกรรมและวจีกรรมเท่านั้น ส่วนในขณะที่ใช้สอยปัจจัยที่ได้มาด้วยการทุจริตนั้นอาชีวปาริสุทธิศีลไม่ขาด เพราะในขณะนั้นไม่มีการล่วงละเมิดปรากฏ ดังนั้น ในกรณีของบุคคลทั่วไปนี้ ถ้ามีการล่วงละเมิดแล้วจึงไม่จำเป็นต้องสละสิ่งของที่ได้มาเหมือนกับที่ภิกษุกระทำและถ้าหากในครั้งต่อไปไม่มีการล่วงละเมิดอีก อาชีวปาริสุทธิศีลก็กลับบริสุทธิ์ตามเดิม

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า อินทรีย์สังวรเป็นสิ่งที่ปฏิบัติยาก แม้แต่ผู้ที่เป็นพระภิกษุก็ยังยากที่จะปฏิบัติให้อินทรีย์สังวรบริบูรณ์ก่อนเจริญวิปัสสนาได้ ดังนั้นจึงไม่จำเป็นต้องพูดถึงบุคคลสามัญทั่วไป

ปัจจยสันนิสสิตศีลแม้จะไม่เกี่ยวกับคฤหัสถ์โดยตรง แต่เนื่องจากเทศนานี้เป็นพระสูตร จึงกล่าวได้ว่าแม้จะมิใช่พระภิกษุแต่ถ้าบริโภคใช้สอยปัจจัยโดยขาดการพิจารณา ก็ย่อมจะทำให้อกุศลจิตแน่นหนาขึ้นเช่นกัน

ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่ ศีลทั้ง ๕ ประเภท จะบริสุทธิ์ทุกอย่างด้วยอำนาจของภาวนาจิต ซึ่งในกรณีนี้มีบางคนคิดว่า “ก่อนที่เราจะลงมือปฏิบัติเราจะต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง นานเป็นวันๆ เป็นเดือนๆ หรือเป็นปีๆก่อนจึงจะปฏิบัติได้ผล” แต่ว่าในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา ไม่ปรากฏว่ามีการกำหนดระยะเวลาในการรักษาศีลก่อนที่จะลงมือปฏิบัติไว้เลย ดังนั้น ความคิดของบุคคลนั้นจึงถือเป็นประมาณไม่ได้ จริงอยู่ ผู้ที่จะเข้าปฏิบัตินั้น หากเป็นพระภิกษุผู้ต้องอาบัติก็จะต้องแก้ไขอาบัตินั้นให้บริสุทธิ์เหมือนเดิมก่อนเพราะถ้าไม่แก้ไขแล้วอาบัตินั้น จะเป็น**อาณาวีติกกมันตราย** คือ เป็นอุปสรรคขัดขวางมิให้ภิกษุบรรลุฌานมรรคผล ดังนั้นจึงจำเป็นต้องแก้ไขก่อนที่จะเข้าปฏิบัติส่วนคฤหัสถ์นั้นเนื่องจากไม่มีการต้องอาบัติ จึงไม่จำเป็นต้องกระทำเช่นนั้น หมายความว่า ให้ลงมือปฏิบัติได้ทันที เพราะถ้าบารมีพร้อม ก็สามารถบรรลุสมาธิ วิปัสสนา มรรค ผล ได้ทันที

ศีล ๕ เป็นศีลที่สำคัญมากสำหรับคฤหัสถ์ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นคนที่นับถือพุทธศาสนา หรือศาสนาอื่นใดก็ตาม เขาก็จะต้องไม่บกพร่องต่อการรักษาศีล ๕ ดังนั้น พึงทราบว่าหากศีล ๕ ของผู้ใดขาด ผู้นั้นก็จะมีโทษทันที ด้วยว่าโทษหรือคุณของศีล ๕ นั้นมีอยู่ตามธรรมชาติ มิใช่เป็นโทษหรือคุณที่เกิดขึ้นเพราะพระพุทธองค์ตรัสบัญญัติไว้ ดังนั้น จึงไม่จัดเป็นอาณาวีติกกมันตราย ขอเพียงแต่อย่าให้ล่วงละเมิดอานันตริยกรรม ๕ ภิกขุนีทูสกกรรมและอริยูปวาทกรรม คฤหัสถ์ก็สามารถลงมือปฏิบัติได้ ถ้าบารมีบริบูรณ์เมื่อไรก็มีสิทธิ์บรรลุได้ทันที แต่ถ้าล่วงละเมิดกรรมดังกล่าวแล้ว ไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็ไม่มีสิทธิ์ที่จะบรรลุธรรมขั้นสูงได้อย่างแน่นอน

อันตราย ๕

๑. กัมมันตราย กรรม ๕ อย่างคือ มาตุฆาตกกรรม(ฆ่ามารดา) ปิตุฆาตกกรรม (ฆ่าบิดา) อรหันตฆาตกกรรม(ฆ่าพระอรหันต์) โลหิตุปปาทกกรรม(ทำพระโลหิต ของพระพุทธองค์ให้ห้อ) สังฆเภท(ทำให้สงฆ์แตกแยก ข้อนี้ไม่เกี่ยวกับคฤหัสถ์) กรรมเหล่านี้ มีชื่อเรียกว่า **อานันตริยกรรม** เพราะเป็นกรรมที่ส่งผลให้ไปเกิดในนรกหลังจากตายแล้วทันที ก็อานันตรยิกรรมทั้ง ๕ นี้ ย่อมเป็นอันตรายต่อสวรรค์และมรรค ส่วนภิกขุนิทูสกกรรม ก็เป็นกัมมันตรายเหมือนกัน เพียงแต่เป็นอันตรายต่อมรรคอย่างเดียว

สรุปแล้ว การกระทำชั่ว ๖ อย่างที่กล่าวมานี้ ล้วนได้ชื่อว่า กัมมันตราย

๒. กิเลสันตราย มิจฉาทิฏฐิ ๓ อย่าง คือ (๑) **อกิริยทิฏฐิ** ทิฏฐิที่ยึดถือว่า "ไม่มีบุญ ไม่มีบาป แม้จะทำอะไรลงไปก็ไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป และไม่สามารถให้ผลที่ดีหรือชั่วได้" (๒) **นัตถิกทิฏฐิ** ทิฏฐิที่ยึดถือว่า "สัตว์โลก ตายแล้วสูญคือตายแล้วไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก ส่วนผลบุญหรือผลบาปก็ไม่มีเช่นเดียวกัน" และ (๓) **อเหตุกทิฏฐิ** ทิฏฐิที่ยึดถือว่า "กรรมที่เป็นบุญหรือเป็นบาปที่สามารถส่งผลดีหรือผลชั่วไม่มี คนเราจะอยู่ดีมีสุขได้ หรือตกระกำลำบาก ก็ไม่ได้เนื่องมาจากกรรม แต่ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีขึ้นด้วยตัวของมันเอง" ก็ทิฏฐิ ๓ อย่างเหล่านี้ เนื่องจากเป็นกิเลสชนิดรุนแรงที่ทำให้ผู้ยึดถือตายไปแล้วตกอบายทันที จึงได้ชื่อพิเศษว่า **นิยตมิจฉาทิฏฐิ** "ความเห็นผิดที่ให้ผลแน่นอน" เป็นอันตรายเครื่องขัดขวางต่อการไปสวรรค์ (สัคคันตราย) และเป็นอันตรายเครื่องขัดขวางต่อการบรรลุมรรคผล (มัคคันตราย) ดังนั้น มิจฉาทิฏฐิ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มกิเลส จึงได้ชื่อเรียกว่า **กิเลสันตราย** หมายถึง กิเลสที่เป็นอันตรายต่อสวรรค์มรรคผลนิพพาน

อนึ่ง พึงทราบว่า ทิฏฐิที่ ๑ เป็นความเห็นที่ปฏิเสธเหตุ ทิฏฐิที่ ๒ ปฏิเสธผลของกรรม ส่วนทิฏฐิที่ ๓ ปฏิเสธทั้งเหตุและผล จะอย่างไรก็ตาม เมื่อปฏิเสธเหตุหรือผลอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็เท่ากับว่า ปฏิเสธสิ่งอื่นที่เกี่ยวข้องกันไปด้วยโดยปริยาย [เช่น ทิฏฐิที่ปฏิเสธเหตุ ก็เท่ากับว่าปฏิเสธผลไปโดยปริยาย] สรุปความว่าทิฏฐิทั้งสามที่ยกมาข้างต้นต่างก็ปฏิเสธกรรมและผลของกรรมด้วยกันทั้งสิ้น

๓. วิปากันตราย อเหตุกปฏิสนธิ[ปฏิสนธิจิตที่ปราศจากอโลภะอโทสะอโมหะ เช่น ปฏิสนธิของสัตว์เดียรัจฉาน] และทวิเหตุกปฏิสนธิ[ปฏิสนธิจิตที่ปราศจากอโมหะ แต่ยังมีอโลภะ อโทสะ เช่น ปฏิสนธิจิตของคนที่มีปัญญาไม่สมประกอบ] เรียกว่า **วิปากันตราย** "จิตวิบากที่เป็นอันตรายขัดขวางทางที่จะได้มรรคผล" ก็วิปากันตรายนี้ จะเป็นอันตรายขัดขวางเฉพาะการได้มรรคผลนิพพานเท่านั้น แต่มิได้เป็นอันตรายขัดขวางทางไปสู่สุคติสวรรค์ นั่นหมายความว่า บุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยจิตที่เป็นประเภทอเหตุกจิตและทวิเหตุกจิตนั้นยังมีโอกาสไปสุคติสวรรค์ได้ แต่ไม่สามารถบรรลุมรรคผลได้ เพราะในขณะที่ถือปฏิสนธิอยู่นั้นดวงจิตดังกล่าวไม่ประกอบด้วยปัญญา(อโมหะ)

๔. อริยูปวาทันตราย การใส่ร้าย การกล่าวตู่หรือการหาเรื่องกับพระอริยเจ้าเพื่อให้ท่านเสื่อมเสียเกียรติคุณ ไม่ว่าในกรณีที่ทราบว่าท่านเป็นพระอริยะ หรือไม่ทราบก็ตาม เรียกว่า **อริยูปวาทันตราย** [อริยะ + อุปวาทะ + อันตราย = การใส่ร้ายพระอริยะที่เป็นอันตราย] ก็อริยูปวาทันตรายนี้ ขัดขวางทั้งสวรรค์และมรรคผลนิพพาน แต่ว่าในกรณีที่ล่วงละเมิดแล้ว เกิดความสำนึกผิด ไปขอขมาลาโทษกับท่านก็สามารถหลุดพ้นจากอริยูปวาทันตรายได้

๕. อาณาวีติกกมันตราย อาบัติ ๗ ประเภทที่ภิกษุต้องโดยเจตนา เรียกว่า **อาณาวีติกกมันตราย** [อาณา +วีติกกมะ+อันตราย = การล่วงละเมิดต่อพระอาณากล่าวคือพระวินัยบัญญัติที่เป็นอันตราย]ขัดขวางทั้งทางสวรรค์และมรรคผลนิพพาน ส่วนในกรณีที่ต้องอาบัติแล้ว ทำการเยียวยาแก้ไข โดยวิธีการแสดงอาบัติ หรือโดยวิธีใดวิธีหนึ่งที่ทรงอนุญาตไว้ ก็จะทำให้พ้นจากอาณาวีติกกมันตรายเช่นกัน ดังในคัมภีร์ปปัญจสูทนี(มัชฌิมนิกายอรรถกถา ๒/๙) ระบุไว้ว่า

> **เตปิ ยาว ภิกฺขุภาวํ วา ปฏิชานาติ น วุฏฺฐาติ วา น เทเสติ วา, ตาวเทว, น ตโต ปรํ.**
>
> *"**ยาว** - ตราบใด **ภิกฺขุภาวํ วา ปฏิชานาติ** - ที่ภิกษุยังยืนยันว่าตนยังเป็นพระภิกษุ ก็ดี **น วุฏฺฐาติ วา** - ยังไม่สามารถ [อยู่กรรม] ก็ดี **น เทเสติ วา** - ยังไม่ได้แสดง ก็ดี **เตปิ** - อาบัติเหล่านั้น **อนฺตรายิกา** - ย่อมเป็นอันตรายขัดขวาง*

ทางสวรรค์มรรคผลนิพพาน ***ตาวเทว*** *- ตราบนั้น* ***ตโต ปรं*** *- แต่ถ้าหลังจากที่สึกหรืออยู่กรรม หรือแสดงอาบัตินั้นแล้ว* ***น อนฺตรายิกา*** *-อาบัติที่ต้องไปแล้วนั้น ก็จะไม่เป็นอันตราย ขัดขวางทางสวรรค์มรรคผลนิพพาน"*

เกี่ยวกับอันตราย ๕ อย่างตามที่แสดงมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการเกี่ยวข้องกับการผิดศีลทั่วไปของคฤหัสถ์เลย นั่นหมายความว่า คฤหัสถ์แม้จะมีศีลไม่บริสุทธิ์มาก่อน ก็สามารถที่ปฏิบัติให้บรรลุมรรคผลได้ เช่น สันตติมหาอมาตย์, นายอริยะ, โจรล้วงกระเป๋าคนหนึ่ง, สรณานิอุบาสกแห่งสากิยวงศ์ ดังนั้น พึงทราบว่า การผิดศีลโดยทั่วๆไป ตามวิสัยของคฤหัสถ์นั้นไม่จัดอยู่ในอันตรายิกธรรมดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

มหาอมาตย์เป็นพระอรหันต์

พระเจ้าปเสนทิโกศลได้พระราชทานราชสมบัติ แก่สันตติมหาอมาตย์ให้เสวยตลอด ๗ วัน เพื่อเป็นรางวัลในฐานะที่รบชนะศัตรู ส่วนท่านอมาตย์ก็มัวเมาอยู่กับราชสมบัติตลอด ๗ วันเต็มๆ โดยในวันที่ ๗ อมาตย์พร้อมด้วยข้าทาสบริพารได้พากันออกไปสนุกสนานที่ท่าน้ำและในระหว่างทางที่ออกไปท่าน้ำนั้น ได้พบพระบรมศาสดาเสด็จ มาพร้อมด้วยหมู่ภิกษุสงฆ์ จึงได้ทำความเคารพอยู่บนคอช้าง พระบรมศาสดาตรัสว่า "อมาตย์ผู้นี้จะต้องไปหาเราในวันนี้ และจะได้ฟังธรรมเพียง ๑ คาถา ก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วจะปรินิพพานในเพศคฤหัสถ์ในวันนี้เช่นกัน"

พวกเดียรถีย์ได้ยินพระดำรัสนี้ จึงพากันติเตียนพระดำรัส หาว่าการที่พระพุทธองค์ตรัสว่าคนขี้เมาก็บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้นี้ จริงๆแล้ว เป็นไปไม่ได้ ดังนั้น จึงเป็นเพียงมุสาวาทเท่านั้น ครั้นพอตกเย็น นางสนมผู้รับใช้อมาตย์ผู้หนึ่งได้ตายอย่างกระทันหัน ทำให้ท่านอมาตย์เสียใจมากจนทนไม่ไหว จึงต้องรุดมาเฝ้าพระบรมศาสดาฯ จึงตรัสคาถานี้ว่า

ยं ปุพฺเพ ตं วิโสเสหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนं
มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสิ.

(สุตฺตนิ. ๔๒๕)

*"**ยํ = เย กิเลสา** - กิเลสทั้งหลายเหล่าใด **อุปฺปชฺเชยฺยุ** พึงบังเกิดขึ้น **ปุพฺเพ** - ในกาลก่อน หรือในรูปนามสังขารที่ผ่านมา (**ตฺวํ** - ท่าน) **วิโสเสหิ** - จงขจัด **ตํ = เต กิเลเส** ซึ่งกิเลสเหล่านั้นให้หมดไป*

***กิญฺจนํ** - ความวิตกกังวล **มา อหุ** - อย่าได้มีมา **เต** - แด่ท่าน **ปจฺฉา** - ในภายหลัง **เจ** หากว่า (**ตฺวํ** - ท่าน) **โน คเหสฺสสิ** -จักไม่ยึดมั่น **มชฺเฌ** - ในท่ามกลางหรือในรูปนามสังขารทั้งหลายที่เป็นไปในท่ามกลาง **เอวํ สติ** - ซึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้ (**ตฺวํ** - ท่าน) **จริสฺสสิ** - จักเป็นอยู่ **อุปสนฺโต** - อย่างผู้สงบสุข"*

ในคัมภีร์ทั้งหลาย เช่น พระอรรถกถาธรรมบท ได้กล่าวไว้ว่า เมื่ออมาตย์ฟังพระคาถานี้จบ ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และได้เหาะขึ้นสู่อากาศสูง ๗ ชั่วต้นตาล เพื่อให้ผู้คนหายเคลือบแคลงใจในพระดำรัสที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้

อนึ่ง ในการบรรลุพระอรหัตผลของอมาตย์นี้ พึงทราบว่า มิใช่ได้มาโดยปราศจากการเจริญวิปัสสนา แต่พึงทราบว่า ในขณะที่ฟังธรรมอยู่นั้น จิตของท่านอมาตย์ ได้กำหนดรูปนามแล้วต่อด้วยวิปัสสนา จนกระทั่งบรรลุมรรคผลตามลำดับ ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้อธิบายไว้ในอรรถกถาแห่งสติปัฏฐานสูตรว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ กิญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ, ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสกปริเทวสมติกฺกนฺตาติ เวทิตพฺพา.

(ที.อฏ. ๒/๓๓๙)

*"**ปน** - ก็ **ภาวนา นาม** - ชื่อว่า ภาวนา **กิญฺจิ ธมฺมํ อนามสิตฺวา** - ที่ไม่ได้กำหนดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง **กายเวทนา-จิตฺตธมฺเมสุ** - จากบรรดาสภาวธรรมคือกาย เวทนา จิตและธรรมนั้น **นตฺถิ** - ย่อมไม่มี **ยสฺมา** - เพราะเหตุใด*

***ตสฺมา** - เพราะเหตุนั้น **เตปิ** - แม้บุคคลเหล่านั้น (เช่น สันตติมหาอมาตย์และนางปฏาจารา) **เวทิตพฺพา** - ก็พึงทราบ*

อิติ *- ว่า* ***โสกปริเทวสมติกฺกนฺตา*** *- ข้ามพ้นความโศกเศร้าร้องไห้แล้ว* ***อิมินาว มคฺเคน*** *- ด้วยทางคือสติปัฏฐาน ๔ นี้นั่นเทียว"*

สันตติอมาตย์ ได้สดับคาถานั้นแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ส่วนในเรื่องของนางปฏาจารานั้น นางได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน ซึ่งล้วนก็เป็นการบรรลุที่อาศัยสติปัฏฐาน ๔ เป็นทางนำร่องทั้งสิ้น

ในกรณีของสันตติอมาตย์ จะเห็นว่า ก่อนที่จะได้ฟังธรรมจนบรรลุนั้น ศีลวิสุทธิของท่านไม่มีเลย เพราะมัวแต่ดื่มสุรา เสพนารีอยู่ ถึงกระนั้นก็ยังบรรลุมรรคผลได้ จะอ้างว่า เพราะท่านเป็นบุคคลผู้บำเพ็ญบารมีภพสุดท้ายก็ฟังไม่ขึ้น ทั้งนี้เพราะว่าแม้ผู้เป็นปัจฉิมภวิกบุคคล(ผู้บำเพ็ญบารมีภพสุดท้าย)เองในกรณีที่ผู้นั้นเป็นพระภิกษุถ้ามีศีลไม่บริสุทธิ์ก่อนเข้าปฏิบัติ ความไม่บริสุทธิ์แห่งศีลนั้นจะเป็นอันตรายขัดขวางมิให้บรรลุมรรคผลได้ พึงดูการอบรมพระปัจฉิมภวิกอุตติยะเป็นตัวอย่าง

เทศนาที่ตรัสสอนพระอุตติยะ

ตสฺมา ติห ตฺวํ อุตฺติย อาทิเมว วิโสเสหิ. กุสเลสุ ธมฺเมสุ โกจาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ, สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ทิฏฺฐิ จ อุชุกา. ยโต โข เต อุตฺติย สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ภวิสฺสติ ทิฏฺฐิ จ อุชุกา, ตโต ตฺวํ อุตฺติย สีลํ นิสฺสาย สีเล ปติฏฺฐาย จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวยฺยาสิ ...

(สํ.มหา. ๓/๓๓๓)

*"**อุตฺติย** - ดูก่อนอุตติยะ **ตสฺมา ติห** - เพราะเหตุนั้น **ตฺวํ** - ตัวเธอ **อาทิเมว วิโสเสหิ** - จงชำระธรรมเบื้องต้นเท่านั้น **กุสเลสุ ธมฺเมสุ** - ในบรรดากุศลธรรมทั้งปวง, **โก** - ธรรมอะไรเล่า **อาทิ** - เป็นเบื้องต้น **กุสลานํ ธมฺมานํ** - ของธรรมทั้งหลาย (ตอบว่า) **จ** - ก็ **สีลํ** - ศีล **สุวิสุทฺธํ** - ที่หมดจดดีแล้ว **จ** - และ **อุชุกา ทิฏฺฐิ** - ความเห็นตรง (**อาทิ** เป็นเบื้องต้นของกุศลธรรม)*

อุตฺติย** - ดูก่อนอุตติยะ **ยโต โข** - ในกาลใดแล **สีลญฺจ** - ที่ศีล **เต** - ของเธอ **สุวิสุทฺธํ** - มีความบริสุทธิ์หมดจด **ทิฏฺฐิ

จ *- ทั้งความเห็น* ***อุชุกา ภวิสฺสติ*** *- ก็เป็นความเห็นที่ตรง*

อุตฺติย *- ดูก่อนอุตติยะ* ***ตโต*** *- ในกาลนั้น* ***ตฺวํ*** *- เธอ* ***สีลํ นิสฺสาย*** *- พึงอาศัยซึ่งศีล* ***สีเล ปติฏฺฐาย*** *- ดำรงอยู่ในศีลแล้ว* ***ภาเวยฺยาสิ*** *- จึงเจริญ* ***จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน*** *- ซึ่งสติปัฏฐาน ๔*

แม้ว่าในพระบาลีที่ยกมานี้ จะระบุว่าเป็น “ศีล” ทั่วๆไป ไม่เจาะจง แต่เมื่อเทียบกับพระบาลีฌานวิภังค์และข้อความที่ไขไว้ในคัมภีร์กังขาวิตรณีอภินวฎีกาแล้ว พึงทราบว่า คำว่า ศีล ในที่นี้หมายเอา ปาติโมกขสังวรศีล และพึงทราบว่า พระพุทธองค์แม้จะทรงเห็นด้วยกับการมีศีลบริสุทธิ์ก่อนการเจริญสติปัฏฐานก็ตาม แต่ก็ไม่ทรงจำกัดเรื่องเวลา และจะเห็นได้ว่าการที่มิทรงแสดงสติปัฏฐาน ๔ โดยแยกระบุชื่อของสติปัฏฐานแต่ละอย่างนั้น ย่อมเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ได้มีการเจริญ สติปัฏฐานแบบคลุกเคล้าผสมกัน [เช่น กายานุปัสสนา + เวทนานุปัสสนา] มาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล และที่สำคัญก็คือนี้เป็นพระโอวาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระอุตติยเถระได้ปฏิบัติตามพระพุทโธวาท ไม่นานก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ จากเรื่องนี้จะเห็นว่าพระเถระแม้จะเป็นปัจฉิมภวิกบุคคล(บุคคลผู้เกิดในชาติสุดท้าย) แต่ที่พระพุทธองค์ทรงให้โอวาทก็เพราะทรงเห็นว่า การที่ภิกษุมีศีลไม่บริสุทธิ์ย่อมเป็นอุปสรรคต่อการเข้าปฏิบัติยิ่งถ้าบุคคลมีนิยตมิจฉาทิฏฐิอยู่แล้วยิ่งหมดหนทางที่จะบรรลุ ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า แม้บุคคลจะเป็นปัจฉิมภวิกบุคคลก็ตาม แต่ถ้ามีศีลไม่บริสุทธิ์ ก็มีสิทธิ์พลาดจากมรรคผลได้เหมือนกัน

ตัวอย่างการได้ธรรมพิเศษในขณะทำบาป

วันหนึ่ง พระบรมศาสดา ทรงเล็งเห็นอุปนิสัยของนายอริยะซึ่งเป็นนักตกปลาที่หมู่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศเหนือของเมืองสาวัตถี พระพุทธองค์จึงเสด็จไปพร้อมด้วยหมู่ภิกษุสงฆ์ ขณะนั้น นายอริยะกำลังตกปลาอยู่ พอเขาเห็นพระพุทธองค์กับหมู่ภิกษุ จึงหยุดตกปลา พระพุทธองค์ตรัสถามว่า เธอชื่ออะไร เขาตอบว่า ข้าพระพุทธองค์ ชื่อว่า อริยะ พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า ผู้ที่ทำบาปอย่างเธอไม่ควรที่จะเรียกตัวเองว่า อริยะ หรอก เพราะอริยะแท้นั้นจะไม่ทำบาปโดยประการทั้งปวง แล้วตรัสพระคาถาดังต่อไปนี้ว่า

น เตน อริโย โหติ เยน ปาณานิ หึสติ
อหึสา สพฺพปาณานํ อริโยติ ปวุจฺจติ.

(ธมฺมปท. ๒๗๐)

*"(**ปุคฺคโล** - บุคคล) **หึสติ** - ย่อมเบียดเบียน **ปาณานิ** - ซึ่งสัตว์ **เยน** - เพราะเหตุใด **เตน** - เพราะเหตุนั้น **น อริโย โหติ** - บุคคลนั้น ไม่ใช่อริยะ (**หิ** แท้จริงแล้ว) **ปุคฺคโล** - บุคคล **ปวุจฺจติ** - ย่อมถูกเรียก **อริโยติ** - ว่า "พระอริยะ" **อหึสา** - เพราะการไม่เบียดเบียน **สพฺพปาณานํ** - ซึ่งสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง"*

คัณฐิเภทกโจรวัตถุ

วันหนึ่ง ขณะที่พระบรมศาสดา ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอยู่ที่พระวิหารเชตวัน แก่พุทธบริษัทจำนวนหนึ่งซึ่งมีโจรนักล้วง ๒ คน นั่งร่วมอยู่ด้วย ส่วนอีกคนหนึ่งสนใจแต่จะล้วงกระเป๋าผู้อื่น จนในที่สุดก็ล้วงได้ ๕ มาสก เมื่อทั้งสองกลับบ้าน คนที่ได้ ๕ มาสก พูดจาเยาะเย้ยเพื่อนผู้เป็นโสดาบันว่า "เป็นไงเพื่อนเก่งเกินนี่ เลยอดได้ค่าอาหารละซี้" ส่วนเพื่อนที่เป็นโสดาบัน ไม่พูดโต้ตอบอะไร เขากลับให้อภัยเพื่อนเพราะคิดว่าเนื่องจากเพื่อนไม่รู้ความจริงเขาจึงสำคัญว่าตัวเองว่าเก่ง และได้ไปกราบทูลเรื่องราวของพวกตนแด่พระบรมศาสดา เมื่อพระบรมศาสดาทรงทราบจึงนำบทธรรมบทหนึ่งมาแสดงแก่เขา ดังนี้

โย พาโล มญฺญติ พาลฺยํ ปณฺฑิโต วาปิ เตน โส
พาโลว ปณฺฑิตมานี ส เว พาโลติ วุจฺจติ.

(ธมฺมปท. ๖๓)

*"**โย พาโล** - คนพาลคนใด **มญฺญติ** - รู้อยู่ **พาลฺยํ** - ว่าตนเองเป็นพาล **โส พาโล** - คนพาลผู้นั้น **ปณฺฑิโต วาปิ** - ยังเป็นบัณฑิตได้บ้าง **[ปณฺฑิโต อิว อปิ** - ยังดูคล้ายกับบัณฑิตบ้าง]*

โย ปน *แต่ว่าบุคคลใด* ***พาโล เอว*** *- ทั้งๆที่เป็นพาล* ***ปณฺฑิตมานี*** *- แต่สำคัญว่าตนเป็นบัณฑิต,* ***โส*** *- บุคคลนั้น* ***วุจฺจติ*** *- ย่อมถูกเรียก* ***พาโลติ*** *- ว่าคนพาล* ***เว*** *- ที่แท้จริง"*

คนพาลหากยอมรับคำตักเตือนจากบัณฑิตย่อมกลายเป็นบัณฑิตได้เหมือนกัน แต่ถ้าคนพาลชนิดที่หลงตัวเองว่า ตนเป็นคนฉลาดเป็นบัณฑิตแล้ว เขาย่อมไม่มีวันที่จะได้เป็นบัณฑิตอย่างแน่นอน

เจ้าศากยะสรณานิ

เจ้าศากยะนามว่า สรณานิ เป็นคนติดสุรางอมแงม แต่เมื่อเขาตาย พระบรมศาสดากลับพยากรณ์(หมายถึงตรัสบอก)ว่านายสรณานิเป็นพระอริยโสดาบัน ทำให้พวกเจ้าศากยะอื่นๆพากันไม่พอใจ จึงพูดจาติเตียนโดยประการต่างๆ เป็นต้นว่า

"อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ เอตฺถ ทานิ โก น โสตาปนฺโน ภวิสฺสติ. ยตฺร หิ นาม สรณานิ สกฺโก กาลงฺกโต, โส ภควตา พฺยากโต โสตาปนฺโน อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณติ, สรณานิ สกฺโก สิกฺขาทุพฺพลฺยมาปาทิ, มชฺชปานํ อปายีติ."

(สำ. ๓/๓๒๖)

*"**โภ** - ท่านทั้งหลาย **อจฺฉริยํ วต** - ช่างน่าอัศจรรย์หนอ **อพฺภุตํ วต** - ช่างน่าแปลกหนอ **ทานิ** - บัดนี้ **โก** - ใครเล่า **เอตฺถ** - ในโลกมนุษย์นี้ **น โสตาปนฺโน ภวิสฺสติ** - จักไม่เป็นโสดาบัน **ยตฺร หิ นาม** - ก็ไฮ้แค่ **สรณานิ สกฺโก** - เจ้าศากยะนามว่า สรณานิ **กาลงฺกโต** - ผู้เพิ่งตายไป **โส** - นั้น **ภควตา พฺยากโต** - พระผู้มีพระภาคยังพยากรณ์ **อิติ** - ว่า **โสตาปนฺโน** - เป็นโสดาบัน **อวินิปาตธมฺโม** -ไม่ตกอบายแล้ว **นิยโต สมฺโพธิปรายโณ** - เป็นผู้จะตรัสรู้อริยมรรคชั้นสูงต่อไปอย่างแน่นอน*

สรณานิ สกฺโก *- เจ้าศากยะนามว่าสรณานิ* ***อาปาทิ*** *- ถึงแล้ว* ***สิกฺขาทุพฺพลฺยํ*** *- ซึ่งความเป็นผู้หย่อนยานในสิกขาบท* ***อปายิ*** *- ดื่มแล้ว* ***มชฺชปานํ*** *- ซึ่งน้ำเมา" (ก็ยังเป็นโสดาบันได้)*

โดยผู้ที่นำเรื่องนี้มากราบทูลพระบรมศาสดาคือ **เจ้ามหานาม** พระบรมศาสดาจึงตรัสจำแนกประเภทของบุคคลต่างๆไว้ อย่างพิศดารในสังยุตตนิกาย โสตาปัตติสังยุต สรณานิวรรคทั้งนี้เพราะทรงมีพระมหากรุณาต่อนายสรณานินั้นนั่นเอง

พระบรมศาสดาได้ตรัสด้วยการอุปมาบุคคลดั่งเมล็ดพันธุ์พืชดังนี้ ว่า ธรรมดาเมล็ดพันธุ์พืชที่ไม่สมบูรณ์และเอาไปหว่านในนาที่มีดินไม่ดี ย่อมไม่สามารถเจริญงอกงามได้ฉันใด บุคคลที่ปฏิบัติผิดทาง ย่อมไม่มีโอกาสได้มรรคผลนิพพาน ฉันนั้น ตรงกันข้าม เมล็ดพันธุ์พืชที่สมบูรณ์ดีและถูกนำไปหว่านในนาที่อุดมสมบูรณ์ดี ย่อมงอกงามเจริญเติบโตฉันใด บุคคลผู้ปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนของตถาคตแล้ว ย่อมมีโอกาสได้มรรคผลนิพพาน ฉันนั้น

พระบรมศาสดาได้ตรัสรับรองการเป็นพระอริยะโสดาบันของเจ้าศากยะนามว่า สรณานิ ว่า **"กิมงฺคํ ปน สรณานึ สกฺกํ, สรณานิ มหานาม สกฺโก มรณกาเล สิกฺขาย ปริปูรการีติ."**

กิมงฺคํ ปน *- ก็เพราะเหตุไรเล่า* ***สรณานึ สกฺกํ*** *- ที่นายสรณานิตระกูลศากยะจะไม่สามารถเป็นพระโสดาบันได้เล่า* ***มหานาม*** *- ดูก่อนมหานาม* ***มรณกาเล*** *- ในเวลาใกล้จะมรณะ* ***สรณานิ สกฺโก*** *- เจ้าศากยะนามว่าสรณานิผู้นี้* ***สิกฺขาย ปริปูรการี*** *- เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยสิกขา*

ตามเนื้อหาของเรื่องนี้ เราจะเห็นว่าในช่วงต้น ชีวิตของเจ้าศากยะสรณานิผู้นี้เป็นคนติดสุรางอมแงม แต่ในบั้นปลายกลับกลายเป็นคนดีมีศีลธรรม นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็นเจ้าศากยะนามว่าสรณานิหรือคนที่ชื่อว่าอริยะ หรือโจรล้วงกระเป๋าต่างก็เป็นเพียงพระโสดาบัน จึงยังเรียกไม่ได้ว่าเป็น "ปัจฉิมภวิกบุคคล" ถึงกระนั้นก็ยังมีโอกาสบรรลุได้ เพราะฉะนั้น ในกรณีของผู้ที่เป็นปัจฉิมภวิกบุคคลนั้น จึงมีโอกาสบรรลุได้แน่นอน ไม่ว่าจะเคยเป็นคนชั่วมาแล้วก็ตาม มีบางท่านแสดง

ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบรรลุธรรมของบุคคลดังกล่าวว่า“เป็นเพราะท่านเหล่านั้นเป็นอุคฆฏิตัญญู หรือไม่ก็วิปัญจิตัญญูบุคคล จึงได้เป็นพระอริยบุคคล แต่ถ้าเป็นบุคคลประเภทเนยยบุคคล จะต้องเป็นผู้มีศีลมาอย่างสม่ำเสมอมาตลอด จึงจะสามารถบรรลุธรรมได้” ต่อข้อคิดเห็นดังกล่าวนี้ ถือว่า เป็นเพียงข้อคิดเห็นเท่านั้น เพราะไม่มีการแสดงหรือรวบรวมไว้คัมภีร์ไม่ว่าจะเป็นพระบาลี(พระไตรปิฎก) หรืออรรถกถา(คัมภีร์ไขความพระไตรปิฎก)และ ฎีกา(คัมภีร์ไขความอรรถกถา)

ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติ ได้ระบุวิธีการปฏิบัติของเนยยบุคคลไว้ดังนี้

> **“กตโม จ ปุคฺคโล เนยฺโย? ยสฺส ปุคฺคลสฺส อุทฺเทสโต, ปริปุจฺฉโต, โยนิโส มนสิกโรโต, กลฺยาณมิตฺเต เสวโต ภชโต ปยิรุปาสโต, เอวํ อนุปุพฺเพน ธมฺมาภิสมโย โหติ, อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล เนยฺโย.** (อภิ.ปุ. ๓๖/๑๕๐/๑๕๒ มจร.)
>
> *“**จ** - อนึ่ง **เนยฺโย** - เนยยบุคคล **กตโม ปุคฺคโล** - คือบุคคลเช่นไร, **ยสฺส ปุคฺคลสฺส** - เมื่อบุคคลใด **อุทฺเทสโต** - ศึกษาพระบาลีที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติ **ปริปุจฺฉโต** - เมื่อไต่ถามเนื้อความที่อรรถกถาอธิบาย **โยนิโส มนสิกโรโต** - เมื่อมีโยนิโสมนสิการ **กลฺยาณมิตฺเต เสวโต ภชโต** - เมื่อซ่องเสพกัลยาณมิตร **เอวํ** - อย่างนี้อยู่ **ธมฺมาภิสมโย** - การตรัสรู้อริยสัจธรรม **โหติ** ย่อมมี **อนุปุพฺเพน** - โดยลำดับ **อยํ ปุคฺคโล** - บุคคลประเภทนี้ **วุจฺจติ** - ย่อมถูกเรียก **เนยฺโย** - ว่าเนยยบุคคล”*

อุทเทส หมายถึง การเรียนวิธีการปฏิบัติกัมมัฏฐานจากพระบาลีพระไตรปิฎกไม่ว่าจะด้วยภาษาใดก็ตาม

ปริปุจฉา หมายถึง เมื่อเรียนพระบาลีพระไตรปิฎกแล้วยังไม่กระจ่างก็จะต้องสอบสวนดู กับข้อความอธิบายกล่าวคือคัมภีร์อรรถกถา

โยสิโสมนสิการ หมายถึง การกำหนดในใจตามสภาพที่เป็นจริง

การซ่องเสพกัลยาณมิตร หมายถึง การได้คบหากับครูบาอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนา ที่สามารถชี้แนะนำทางให้ปฏิบัติโดยถูกต้องได้

ก็ในพระบาลีที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่าไม่มีการตรัสระบุถึงการกำหนดเวลาตายตัว ว่าก่อนจะปฏิบัติจะต้องใช้เวลาในการรักษาศีลอยู่กี่วัน จึงจะลงมือปฏิบัติได้

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งเนตติปกรณ์ ได้แยกแยะบุคคลกับธรรมไว้ดังนี้

> **อุคฆฏิตญญุสฺส สมถปุพฺพงฺคมา วิปสฺสนา สปฺปายา, เนยฺยสฺส วิปสฺสนาปุพฺพงฺคโม สมโถ, วิปญฺจิตญญุสฺส สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธา, อุคฆฏิตญญุสฺส อธิปญฺญาสิกฺขา, วิปญฺจิตญญุสฺส อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิปญฺญาสิกฺขา จ, เนยฺยสฺส อธิสีลสิกฺขา จ อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิปญฺญาสิกฺขา จ.**
>
> (เนตฺติ.อฏ. ๒๑๒-๓)

> ***สมถปุพฺพงฺคมา วิปสฺสนา*** *- วิปัสสนาที่มีสมถะนำร่อง* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***อุคฆฏิตญญุสฺส*** *- แก่อุคฆฏิตัญญูบุคคล* ***วิปสฺสนาปุพฺพงฺคโม สมโถ*** *- สมถะที่มีวิปัสสนานำร่อง* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***เนยฺยสฺส*** *- แก่เนยยบุคคล* ***สมถ-วิปสฺสนา ยุคนทฺธา*** *- คู่แห่งสมถะกับวิปัสสนา* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***วิปญฺจิตญญุสฺส*** *- แก่วิปัญจิตัญญูบุคคล,* ***อธิปญฺญาสิกฺขา*** *- อธิปัญญาสิกขา* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***อุคฆฏิตญญุสฺส*** *- แก่อุคฆฏิตัญญูบุคคล* ***อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิปญฺญาสิกขา จ*** *อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***วิปญฺจิตญญุสฺส*** *- แก่วิปัญจิตัญญูบุคคล* ***อธิสีลสิกฺขา จ อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิปญฺญาสิกฺขา จ*** *- อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา* ***สปฺปายา*** *- ย่อมเหมาะ* ***เนยฺยสฺส*** *- แก่เนยยบุคคล*

ตามข้อความอรรถกถาที่ยกมานี้ จะเห็นว่า ท่านมีเจตนาที่จะแสดงสิ่งที่เหมาะสมกับประเภทของแต่ละบุคคล แต่มิได้มุ่งหมายที่จะแสดงว่า ทุกคนจะต้องทำให้สิกขาที่เหมาะแก่ตนบริบูรณ์ ดังนั้น ในกรณีที่ว่า สิกขาทั้งสามเป็นสิ่งเหมาะกับเนยยบุคคลนั้น จึงไม่ควรที่จะตีความว่า “ก่อนเข้าวิปัสสนา เนยยบุคคลจะต้องเจริญศีลสิกขาและฌานสมถะเสมอไป” เพราะมิฉะนั้นแล้ว ผู้ที่เป็นเนยยบุคคล

และวิปัญจิตัญญูบุคคล ก็จะต้องได้ฌานก่อนเท่านั้น จึงจะมีสิทธิ์เจริญวิปัสสนาได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ และนอกจากนี้ ในกรณีของอุคฆฏิตัญญู และวิปัญจิตัญญูที่ไม่มีการระบุเกี่ยวกับศีลสิกขาไว้ ก็ย่อมแสดงว่า อาบัติที่บุคคลทั้งสองประเภทนี้ต้องแล้วไม่มีสิทธิ์เป็นอาณาวีติกกมันตรายอะไรๆเลย แต่แท้ที่จริงแล้วอาบัติทุกประเภทที่เป็นฝ่ายสจิตตกะ[อาบัติที่จงใจล่วงละเมิด] ล้วนสามารถทำอันตรายได้ทั้งสิ้น

สรุปว่า ข้อความในอรรถกถาที่ยกมานี้ ท่านประสงค์จะอธิบายว่า สำหรับเนยยบุคคล ถ้าหากมีศีลบริสุทธิ์ และได้ฌานสมถะก่อนที่จะเจริญวิปัสสนา ก็จะเป็นสิ่งที่ช่วยเกื้อกูลหรือมีอุปการะต่อวิปัสสนาและมรรคญาณเป็นอย่างมาก

ลักษณะที่เกื้อกูล

เนื่องจากว่า อุคฆฏิตัญญู เป็นผู้ที่สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณและมรรคญาณได้รวดเร็วมาก เช่น ฟังเพียงหัวข้อธรรมก็สามารถบรรลุได้ ดังนั้น บุคคลประเภทนี้จึงไม่มีโอกาสที่จะมัวมาบริกรรมฌานซึ่งเป็นฝ่ายสมถะได้เสมอไปและก็ไม่จำเป็นด้วย และทั้งอุคฆฏิตัญญูและวิปัญจิตัญญูก็ไม่จำเป็นที่จะต้องพิจารณาศีลสิกขาของตนอีก เพราะเมื่อวิปัสสนากับมรรคเกิดแล้ว ก็เพียงแต่เจริญปีติปราโมทย์ด้วยความศรัทธาในพระธรรมและตัวบุคคลผู้แสดงเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาจึงไม่ระบุว่า “ศีลและสมถะเป็นสิ่งที่เหมาะแก่อุคฆฏิตัญญูและศีลเป็นสิ่งที่อุปการะมากต่อการเจริญวิปัสสนาของวิปัญจิตัญญู”

สำหรับเนยยบุคคล เนื่องจากจะต้องปฏิบัตินาน จึงอาจพิจารณาศีลของตนได้ในบางครั้ง ซึ่งถ้าเห็นข้อบกพร่องก็จะไม่สบายใจ ยิ่งในกรณีของคนที่มีนิสัยชอบกระวนกระวายเป็นธรรมดา แม้ว่าในขณะที่ตนปฏิบัติอยู่นั้น ตนเองจะบริสุทธิ์ก็ตาม แต่เมื่อระลึกถึงอดีตที่เคยสกปรกมาก่อน ก็จะทำให้เกิดความกระวนกระวายใจ ซึ่งอาจทำให้วิปัสสนาเสียหลักได้

เมื่อใดที่นักปฏิบัติพิจารณาเห็นความบริสุทธิ์ของตนไม่ว่าจะเป็นความบริสุทธิ์ที่มีฌานหรือที่เพิ่งบริสุทธิ์หลังจากที่เข้ากัมมัฏฐานแล้วก็ตาม เขาก็จะเกิดความปลาบปลื้ม มีปีติความยินดีอย่างล้นพ้น ทำให้จิตสงบ เรียกว่า มีปัสสัทธิเกิดขึ้น

ในจิต และปัสสัทธินี้ก็จะเป็นปัจจัยให้สุขเกิด แล้วสุขก็จะเป็นปัจจัยให้กับสมาธิและปัญญา ด้วยเหตุนี้ ก่อนที่จะเข้าวิปัสสนากัมมัฏฐาน ศีล จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเนยยบุคคล

คุณูปการแห่งสมถะ[สมาธิให้คุณแก่วิปัสสนา]

> **"ยสฺส หิ สมาธิปิ ตรุโณ วิปสฺสนาปิ, ตสฺส วิปสฺสนำ ปฏฺฐเปตฺวา อติจิรำ นิสินฺนสฺส กาโย กิลมติ, อนฺโต อคฺคิ วิย อุฏฺฐหติ, กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, มตฺถกโต อุสุมวฏฺฏิ วิย อุฏฺฐหติ, จิตฺตำ หญฺญติ วิหญฺญติ วิปฺผนฺทติ.**
>
> **โส ปุน สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา ตำ ปริทเมตฺวา มุทุกำ กตฺวา สมสฺสาเสตฺวา ปุน วิปสฺสนำ ปฏฺฐเปติ, ตสฺส ปุน อติจิรำ นิสินฺนสฺส ตเถว โหติ. โส ปุน สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา ตเถว กโรติ. วิปสฺสนาย หิ พหูปการกา สมาปตฺติ."** (ม.อฏ. ๑/๓๘๗)
>
> *"สมาธิและวิปัสสนาของผู้ใดยังไม่แก่กล้า ผู้นั้นเมื่อนั่งเจริญวิปัสสนานานเกินควร กายย่อมเมื่อยล้า ทั้งร่างจะรู้สึกร้อนผ่าว เหมือนถูกไฟไหม้ เหงื่อไหลซึมออกจากใต้โคนแขน (รักแร้) จะรู้สึกเหมือนกับไอความร้อนพวยพุ่งออกจากศีรษะ จิตใจอ่อนล้า ระส่ำระสาย*
>
> *ผู้นี้ถ้าได้เข้าสมาบัติ ก็จะสามารถข่มเวทนาเหล่านั้นคือ ค่อยๆผ่อนคลายจนได้ที่แล้ว จึงจะสามารถเจริญวิปัสสนาต่อได้ แต่เมื่อนั่งไปนานๆอีก เวทนาก็ปรากฏเหมือนเดิม เขาผู้นั้นจะต้องเข้าสมาบัติเช่นนั้นอีก เวทนาที่เกิดขึ้นจึงจะทุเลาหายไป ด้วยเหตุนี้ จึงถือว่า สมาบัติ มีคุณต่อการเจริญวิปัสสนา"*

ตามข้อความแห่งอรรถกถาที่ยกมานี้แสดงว่าในขณะที่ทำการเจริญวิปัสสนาอยู่ สำหรับเนยยบุคคลผู้ได้ฌานสมาบัติมาก่อนถ้าหากมีเวทนาที่แรงกล้าบังเกิด ก็ให้ละทิ้งการกำหนดวิปัสสนาสักระยะแล้วทำการเข้าเสวยสมาบัติแทน เวทนานั้นจึงจะหายไปซึ่งการปฏิบัติเช่นนี้จะช่วยให้นักปฏิบัติมีสมาธิปัญญาและวิปัสสนาปัญญาแก่กล้าขึ้น ซึ่งจะเป็นผลให้ความเหนื่อยล้าทั้งทางจิตใจและกายหายไปเหมือนปลิดทิ้ง และสามารถนั่งกำหนดได้เป็นวันๆ นี้แหละคือคุณของฌานสมาบัติ

ในปัจจุบันนี้นักปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนายานิกะ(ผู้ที่ไม่ได้ฌาน) เมื่อพบกับเวทนาดังกล่าว ก็จะใช้วิธีการข่มเวทนาด้วยการตามกำหนดเวทนานั้น แล้วเวทนาดังกล่าวก็จะหายไปเช่นกัน แต่ก็คงต้องใช้ความพยายามพอสมควร ทำอยู่อย่างนี้ไปเรื่อยๆ จนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้า

ก็ด้วยเหตุที่ศีลและสมถะเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อการเจริญวิปัสสนาอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ในเนตติอรรถกถาว่า “สิกขา ๓ ย่อมเหมาะสมกับเวไนยบุคคล” แต่ก็มิได้หมายความว่า บุคคลจะต้องมีการรักษาศีล การเจริญสมถะก่อน แล้วจึงจะสามารถเจริญวิปัสสนาได้

สำหรับในกรณีของเจ้าศากยะนามว่าสรณานิที่เล่ามาข้างต้นนั้น ควรกล่าวว่าท่านเป็นประเภทเวไนยบุคคลที่พิจารณาวิปัสสนาในเวลาที่ใกล้จะตาย แต่มิใช่ประเภทอุคฆฏิตัญญู(ผู้รู้ธรรมได้อย่างรวดเร็ว)หรือวิปัญจิตัญญู(ผู้ตรัสรู้ค่อนข้างเร็ว) ทั้งนี้ เพราะไม่มีการระบุทั้งบุคคลผู้แสดงและธรรมที่ใช้แสดง

บุคคลแม้ว่าในภพนี้ จะไม่ได้มรรคผล แต่ก็สามารถเจริญวิปัสสนาให้ถึงขั้นสูงได้เช่นกัน ข้อนี้พึงศึกษาเรื่องของนายตัมพทาฐิกะเป็นตัวอย่าง

นักฆ่ากับอนุโลมญาณ

ในเมืองราชคฤห์ นายตัมพทาฐิกะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเพชฌฆาตสำหรับประหารนักโทษ เขาประหารนักโทษวันละสองสามคน ทำอยู่อย่างนี้แทบทุกวันนานถึง ๕๕ ปี จึงเกษียณตัวเอง ซึ่งระยะเวลา ๕๕ ปีนี้ เป็นระยะเวลาที่ไม่น้อยเลย

โดยทันทีที่เขาหมดภาระหน้าที่เขาก็จัดแจงที่จะบริโภคอาหารที่ตนไม่สามารถจะบริโภคได้เมื่อตอนเป็นเพชฌฆาต โดยการสั่งให้หุงข้าวมธุปายาสอันมีรสเลิศ

และตัวเขาเองก็ทำการชำระร่างกาย ลูบไล้ด้วยของหอม ทัดดอกไม้ นุ่งห่มเสื้อผ้าใหม่ๆ เรียกว่าเตรียมจะฉลองให้กับตนเองอย่างเต็มที่ แต่แล้วขณะที่เขากำลังนั่งรอจะรับประทานอยู่นั้น ปรากฏว่ามีพระภิกษุรูปหนึ่งมายืนอยู่ที่ประตูหน้าบ้าน ภิกษุรูปนั้นก็คือพระสารีบุตรอัครสาวกนั่นเอง ท่านพระสารีบุตรมีความกรุณาสงสารเพชฌฆาตผู้นี้จึงอุตส่าห์มาแต่เช้าเพื่อบิณฑบาต เมื่อนายตัมพทาฐิกะแลเห็นพระเถระก็ดีใจ นิมนต์ท่านขึ้นบ้าน จากนั้นจึงได้ประเคนข้าวยาคูที่ตนเตรียมจะบริโภคแก่พระเถระ

เมื่อพระเถระแสดงอนุโมทนาธรรมนายตัมพทาฐิกะรู้สึกอึดอัดกระวนกระวาย เพราะมัวแต่คิดถึงการฆ่า ตลอด ๕๕ ปี ที่ผ่านมา แต่พระสารีบุตรเถระท่านดูออก จึงเอ่ยถามว่า “แน่ะทายก(ผู้ถวายทาน) การที่ท่านฆ่าคนนั้น เป็นเพราะท่านมีใจฆ่าละหรือ?” เขาตอบว่า “ข้าพเจ้าฆ่าตามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีรับสั่ง” พระสารีบุตรถามต่อไปว่า “ถ้าเช่นนั้น บาปตกอยู่ที่ผู้ใด” เขาตอบว่า “บาปตกอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน” เพียงแค่คำถาม-ตอบเท่านี้เอง นายตัมพทาฐิกะก็เกิดความโล่งใจ เพราะมีความเชื่อมั่นว่าตนมิใช่ผู้ผิดจึงไม่มีบาปติดตัว ในที่สุดเขาก็สามารถบังคับจิตให้นั่งฟังธรรมได้อย่างสงบ ส่งจิตไปตามกระแสเทศนาจนกระทั่งได้**อนุโลมญาณ** นั่นคือ **สังขารุเปกขาญาณ** ดังมีคำกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งธรรมบทว่า

> **“โส เถเร อนุโมทนำ กเถนฺเต เอกคฺคจิตฺโต ทุตฺวา ธมฺมำ สุณนฺโต โสตาปตฺติมคฺคสฺส โอรโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ นิพฺพตฺเตสิ.** (ตมฺพทาฐิกโจรฆาตกวตฺถุ)

> *“**เถเร อนุโมทนำ กเถนฺเต** - ขณะที่พระเถระกล่าวอนุโมทนาอยู่ **โส** - นายตัมพทาฐิกะนั้น **เอกคฺคจิตฺโต ทุตฺวา ธมฺมำ สุณนฺโต** - นั่งฟังธรรมอย่างมีสมาธิ **อนุโลมิกำ ขนฺตึ นิพฺพตฺเตสิ** จนได้ อนุโลมมิกขันติธรรม (สังขารุเปกขาญาณที่เอื้อต่อมรรคญาณ) **โสตาปตฺติมคฺคสฺส โอรโต** - อันเลื่อนเข้าถึงโสดาปัตติมรรค” (วิปัสสนาญาณโดยทั่วไป ก็สามารถเรียกว่า “อนุโลมิกญาณ” ได้ แต่ในที่นี้ อาศัยคำว่า **“โสตาปตฺติมคฺคสฺส โอรโต”** จึงควรหมายเอาสังขารุเปกขาญาณที่กำลังจะเข้าถึงชั้นอริยภูมิ คือ พระโสดาบัน)*

ขณะที่นายตัมพทาฐิกะเดินทางกลับจากส่งพระเถระ เขาถูกนางยักษ์ที่เคยเป็นศัตรูในอดีตชาติ แปลงร่างมาเป็นแม่โคแล้วขวิดเขาจนตาย และได้ไปบังเกิดเป็นเทพชั้นดุสิต

เกี่ยวกับการตายของนายตัมพทาฐิกะนี้ปรากฏว่าถูกวิจารณ์กันไปต่างๆ นานา พระพุทธองค์ได้ตรัสรับรองนายตัมพทาฐิกะไว้ว่า

สุภาสิตํ สุณิตฺวาน นครเ โจรฆาตโก
อนุโลมขนฺตึ ลทฺธาน โมทตี ติทิวํ คโต.

(ธัมมปทัฏฐกถา ๑/๔๑๗)

โจรฆาตโก *- เพชฌฆาตผู้ประหารโจร* ***นครเ*** *- ในเมืองราชคฤห์* ***สุณิตฺวาน*** *- ได้ฟังแล้ว* ***สุภาสิตํ*** *- ซึ่งสุภาษิต* ***ลทฺธาน*** *- ได้แล้ว* ***อนุโลมขนฺตึ*** *- ซึ่งสังขารุเปกขาญาณ อันได้ชื่อว่า อนุโลมขันติ* ***ติทิวํ คโต*** *- เข้าถึงโลกสวรรค์แล้ว* ***โมทติ*** *- ย่อมบันเทิง*

ครั้นภิกษุทั้งหลายสดับพระพุทธดำรัสแล้ว ต่างก็ไม่เห็นด้วยโดยมีการแย้งว่า "นายตัมพทาฐิกะนี้ ทำบาปไว้เป็นอันมาก เป็นไปได้อย่างไร ที่เพียงแค่มานั่งฟังอนุโมทนาธรรมแล้วได้รับผลานิสงส์ปานนี้" พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า "ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าได้ดูถูกว่าธรรมมีเพียงเล็กน้อยจะไม่สามารถยับยั้งบาปได้ เพราะว่าคำพูดมีเพียงคำเดียว หากเป็นคำพูดที่กอปรด้วยประโยชน์แล้ว ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นคำพูดที่ประเสริฐ" ครั้นตรัสเช่นนี้แล้ว จึงตรัสโดยทำนองร้อยกรองว่า

สหสฺสมปิ เจ วาจา อนตฺถปทสญฺหิตา
เอกํ อตฺถปทํ เสยฺโย ยํ สุตฺวา อุปสมฺมติ.

(ธมฺมปท.๑๐๐)

สหสฺสมปิ วาจา *- คำพูดแม้จะมีจำนวนเป็นพัน* ***อนตฺถปทสญฺหิตา เจ*** *หากแต่เป็นคำพูดที่ไม่ก่อประโยชน์* ***เอกํ อตฺถปทํ*** *- ส่วนอรรถบท แม้ ๑ บท* ***ยํ สุตฺวา อุปสมฺมติ*** *ที่บุคคลสดับแล้ว เกิดความสงบใจ* ***เสยฺโย*** *- ย่อมเป็นอรรถบทที่ประเสริฐกว่า*

ถามว่า : นายตัมพทาฐิกะนี้ ยังไม่เรียกว่าเป็นเนยยบุคคล เพราะเขาไม่ได้มรรคผลในภพนั้น และสิ่งที่อาจก่อให้เกิดความสงสัยก็คือ ก่อนที่เขาจะได้สังขารุเปกขาญาณนั้น มิได้มีการรักษาศีลให้บริสุทธิ์มิใช่หรือ? **ตอบว่า** : สำหรับคฤหัสถ์ทั่วไปนั้น ความไม่บริสุทธิ์แห่งศีลย่อมไม่สามารถทำให้เกิดอันตรายต่อมรรคผลด้วย

ส่วนสาเหตุของการที่ไม่ได้มรรคผล ในปัจจุบันภพของนายตัมพทาฐิกะนี้มีอยู่ ๒ ประการ คือ เหตุผลประการแรกเพราะเขาคบหา**ปาปมิตร** คบคนชั่วเป็นมิตร เหมือนกับพระเจ้าอชาตศัตรูที่ไม่ได้มรรคผลในขณะฟังพระธรรมเทศนาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าเพราะก่อนหน้านี้พระองค์หลงเชื่อคำของพระเทวทัตจนถึงกับปลงพระชนม์ชีพของพระบิดาที่เรียกว่าเป็นการกระทำอนันตริยกรรมอันถือว่าเป็นกรรมที่หนักที่สุด ซึ่งถ้าบุคคลใดทำลงไปแล้ว อย่าว่าแต่มรรคผลเลย แม้กระทั่งวิปัสสนาจิตขั้นต้น ก็ไม่สามารถภาวนาให้เกิดขึ้นได้

สาเหตุที่ไม่บรรลุเพราะยังขาดการฟังธรรมและการปฏิบัติ

เหตุผลประการที่ ๒ ที่ทำให้นายตัมพทาฐิกะไม่บรรลุ คือ การไม่ลงมือปฏิบัติหรือการบกพร่องทางปฏิบัติ ซึ่งเรียกตามภาษามคธว่า **"กิริยปริหานิ"** เช่น ในกรณีของ**นายเปสสะ** ที่มาในกันทรกสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย โดยตามประวัติของเขาชี้ให้เห็นว่าแทนที่นายเปสสะผู้ซึ่งนั่งสดับพระธรรมเทศนาที่แสดงถึงประเภทของบุคคล ๔ ประเภท มีบุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อนเป็นต้น จะได้บรรลุอย่างน้อยโสดาบัน แต่เขาก็ไม่บรรลุ เพราะก่อนที่พระธรรมเทศนาจะจบเขาได้ลุกออกไปก่อน เป็นเหตุให้การฟังธรรมดำเนินไปไม่ต่อเนื่อง จึงไม่สามารถบรรลุธรรมได้

ในยุคปัจจุบันบุคคลที่ควรแก่การบรรลุธรรมแม้จะได้รับการฝึกแนวทางการปฏิบัติมาอย่างดี แต่อาจเป็นเพราะไม่มีเวลาพอที่จะปฏิบัติ หรือปฏิบัติแล้วแต่ไม่สมบูรณ์อย่างนี้เป็นต้นจึงทำให้ไม่มีโอกาสบรรลุมรรคผลนี้ก็จัดอยู่ในเหตุผลจำพวกกิริยปริหานิเหมือนกัน

ในคราวที่พราหมณ์ชื่อ**ธนัญชานี**ใกล้จะตายพระสารีบุตรได้ไปแสดงพระธรรมเทศนาให้ฟัง แต่พระเถระได้แสดงเฉพาะสมถะมิได้แสดงวิปัสสนาจึงทำให้พราหมณ์ไปบังเกิดที่พรหมโลก เพราะได้เจริญฌานสมถะในขณะที่กำลังจะตาย ซึ่งถ้าพระ

เถระแสดงวิปัสสนาให้ฟังด้วย พราหมณ์ผู้นั้นก็จะมีโอกาสบรรลุมรรคผลได้ในขณะนั้นนั่นแหละ นี้เรียกว่าเป็นการพลาดโอกาส อันเนื่องมาจากการฟังธรรมไม่บริบูรณ์ ในที่สุดพระพุทธองค์ก็ทรงมีพระบัญชาให้พระสารีบุตรตามไปแสดงวิปัสสนาที่พรหมโลก และได้ทราบว่านับแต่นั้นมาเวลาที่พระสารีบุตรจะแสดงธรรมท่านจะแสดงโดยมีเรื่องวิปัสสนาอยู่เสมอ

กรณีที่พราหมณ์ไม่บรรลุมรรคผลนี้ จัดอยู่ในจำพวก "กิริยปริหานิ" "ขาดการแสดง" ส่วนในกรณีของนายตัมพทาฐิกะ เป็น กิริยปริหานิ ประเภทที่ขาดการปฏิบัติ คือ ตอนที่ฟังธรรมนั้น แม้ผู้แสดงจะแสดงวิปัสสนาให้ฟังด้วยก็ตาม แต่ผู้ฟังขาดการกำหนดวิปัสสนาเอง จึงเป็นเหตุให้พลาดโอกาสที่จะบรรลุไป

ตามตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นนี้ จะเห็นว่า การเป็นหรือไม่เป็นปัจฉิมภวิกบุคคล ก็ดี อุคฆฏิตัญญูบุคคล ก็ดี วิปัญจิตัญญูบุคคล ก็ดี มิใช่สาเหตุหลักของการบรรลุ แต่ที่แน่ๆคือ ความไม่บริสุทธิ์แห่งศีล (ก่อนที่จะเข้าวิปัสสนา) จะเป็นอุปสรรคเฉพาะแก่พระสงฆ์เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับคฤหัสถ์

แต่ถ้าจะถือว่าบุคคลผู้จะบรรลุมรรคผลนั้น จะต้องมีศีลบริสุทธิ์มาก่อน ก็จะต้องอธิบายความบริสุทธิ์แห่งศีลของบุคคลข้างต้น เช่น สันตติมหาอมาตย์ ในแนวนี้ว่า ในขณะที่บุคคลกำลังจะฟังธรรมหรือกำลังฟังอยู่นั้น ควรรีบตัดสินใจว่า "ตัวเราจะไม่ทำบาปเหมือนอย่างนี้อีกต่อไป" ก็การตัดสินใจแบบนี้ ท่านว่าเป็นการทำให้ศีลบริสุทธิ์ได้อีกวิธีหนึ่ง นอกจากนี้ แม้ว่าจะไม่ได้อธิษฐานตัดสินใจ แต่เมื่อเข้ากัมมัฏฐานได้ที่แล้ว ศีลก็ถือว่าบริสุทธิ์ได้โดยอัตโนมัติ

ศีลบริสุทธิ์ด้วยอำนาจของภาวนา

ฌาเณน อวิชฺชาย อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานํ สีลํ, เวรมณิ สีลํ, เจตนา สีลํ, สำวโร สีลํ, อวีติกฺกโม สีลํ เอวรูปานิ สีลานิ จิตฺตสฺส อวิปฺปฏิสาราย สำวตฺตนฺติ. ปามุชฺชาย ปีติยา, ปสฺสทฺธิยา โสมนสฺสาย สำวตฺตนฺติ. เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สำวตฺตนฺติ. โย ตตฺถ สำวรฏฺโฐ, อยำ

อธิสีลสิกฺขา. โย ตตฺถ อวิกฺเขปฏฺโฐ, อยํ อธิจิตฺตสิกฺขา. โย ตตฺถ ทสฺสนฏฺโฐ อยํ อธิปญฺญาสิกฺขา.

[พระบาลีนี้ ได้ตัดตอนมาจากปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๔๕-๔๖]

ปหานํ - *การละ* ***อวิชฺชาย*** - *ซึ่งอวิชชา* ***ญาเณน*** - *ด้วยนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณ (****สีลํ*** - *ชื่อว่า ศีล)* ***ปหานํ*** - *การละ* ***นิจฺจสญฺญาย*** - *ซึ่งนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง)* ***อนิจฺจานุปสฺสนาย*** - *ด้วยอนิจจานุปัสสนา* ***สีลํ*** - *ชื่อว่าศีล,* ***เวรมณิ*** - *การงดเว้น* ***สีลํ*** - *ชื่อว่า ศีล,* ***เจตนา*** - *เจตนา(ความจงใจ)* ***สีลํ*** - *ชื่อว่าศีล* ***สำโร*** - *ความสำรวม ระวัง* ***สีลํ*** - *ชื่อว่าศีล,* ***อวีติกฺกโม*** - *การไม่ล่วงละเมิด* ***สีลํ*** - *ชื่อว่าศีล,* ***เอวรูปานิ สีลานิ*** - *ศีลดังที่กล่าวมานี้* ***สำวตฺตนฺติ*** - *ย่อมเป็นไป* ***จิตฺตสฺส อวิปฺปฏิสารายา*** - *เพื่อความไม่กระวน-กระวายใจ,* ***สำวตฺตนฺติ*** - *ย่อมเป็นไป* ***ปามุชฺชาย*** - *เพื่อความปราโมทย์* ***ปีติยา*** - *เพื่อปีติ,* ***สำวตฺตนฺติ*** - *ย่อมเป็นไป* ***เอกนฺต-นิพฺพิทาย*** - *เพื่อความเบื่อหน่ายอย่างแท้จริง* ***อุปสมาย*** - *เพื่อความสงบสุขอย่างแท้จริง* ***อภิญฺญาย*** - *เพื่อความกระจ่างอย่างแท้จริง* ***สมฺโพธาย*** - *เพื่อการตรัสรู้อย่างแท้จริง* ***นิพฺพานาย*** - *เพื่อความดับโดยสิ้นเชิง,* ***โย สำวรฏฺโฐ*** - *สภาพการสำรวมระวังใด* ***อตฺถิ*** - *มีอยู่* ***ตตฺถ*** - *ในวิปัสสนาจิตตุปบาท,* ***อยํ*** - *การสำรวมนี้แหละ* ***อธิสีลสิกฺขา*** - *เรียกว่าอธิศีลสิกขา* ***โย อวิกฺเขปฏฺโฐ*** - *สภาพความไม่วอกแวกแห่งจิตใด* ***อตฺถิ*** - *มีอยู่* ***ตตฺถ*** - *ในวิปัสสนาจิตตุปบาทนั้น,* ***อยํ*** - *สภาพความไม่วอกแวกแห่งจิตนี้* ***อธิจิตฺตสิกฺขา*** - *ท่านเรียกว่าอธิจิตตสิกขา,* ***โย ทสฺสนฏฺโฐ*** - *สภาพความเห็นใด* ***อตฺถิ*** - *มีอยู่* ***ตตฺถ*** - *ในวิปัสสนาจิตตุปบาทนั้น,* ***อยำ*** - *สภาพความเห็นเช่นนี้* ***อธิปญฺญาสิกขา*** *ท่านเรียกว่า อธิปัญญาสิกขา*

ปหานศีล หมายถึง การละอวิชชาประเภทต่างๆ เช่น การละอวิชชาที่เข้าใจผิด (ที่หลงทาง) คิดว่า รูปนามเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ด้วยญาณอันล่วงรู้ว่าสิ่งเหล่านี้ เป็นแต่เพียงรูปนาม การละความสำคัญผิดคิดว่า สัตว์เป็นสิ่งที่เป็นเองโดยไม่มีมูลเหตุ, การละความเห็นผิดคิดว่า มีผู้สร้างสัตว์ เช่น พระเจ้า พระพรหม และพระอินทร์ และการละกิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นว่า รูปนามเป็นสิ่งที่เที่ยง

ก็คำว่า "ประหาณ" หรือ "ละ" นี้ หมายถึงการที่กิเลสที่มีอวิชชาเป็นต้นหายไป เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา การไม่ปล่อยให้กิเลสเหล่านั้นบังเกิดขึ้น เหมือนพระอาทิตย์ขึ้นมาก็ให้แสงสว่างพร้อมกับทำลายความมืดไปด้วย ก็แล เมื่ออกุศลไม่มีโอกาสเกิดขึ้น จิตก็จะบริสุทธิ์มีแต่กุศลจิตเท่านั้นที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในวิถีจิตต่อๆมา

การเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ว่านี้ ตั้งอยู่บนฐานของการละ(การละในที่นี้ หมายถึงการที่กิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้น ด้วยอำนาจของวิปัสสนา) ดังนั้น "การละ" จึงเป็นเสมือนที่ตั้งของกุศลที่เกิดตามมาภายหลัง เรียกว่าเป็น **อุปธารณะ**(ที่ตั้งของกุศล) เป็น **สมาทานะ**(ที่มั่นของกุศล) ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัส "การละ" ดังกล่าวว่าเป็น "ปหานศีล" หมายความว่า การที่กิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้นเพราะอำนาจของวิปัสสนานั่นแหละ เรียกว่า "ศีล" และพึงทราบว่า การเป็นอุปธารณะ, สมาธานะแห่งเวรมณีศีลเป็นต้น ก็มีนัยโดยทำนองเดียวกันนี้

เวรมณีศีล

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาต่างก็กล่าวว่า วิรตีเจตสิกไม่อุบัติในวิปัสสนาจิต แต่ถึงกระนั้น วิปัสสนาจิตก็ถือว่าสามารถกระทำการงดเว้นด้วยตทังคปหานได้ เหมือนกับเช่น **มรรควิรตี** ซึ่งโดยปกติ ในขณะที่มรรคจิตเกิดจะมีนิพพานเท่านั้นเป็นอารมณ์ ไม่มีการเอาใจใส่เรื่องงดเว้นวิรมิตัพพารมณ์(อารมณ์ที่พึงงดเว้น) แต่ในขณะเดียวกันก็ชื่อว่าสามารถยังกิจการละให้สำเร็จได้เพราะเป็นจิตที่ละทุจริต มิจฉาชีพ ได้อย่างสิ้นเชิงแล้วนั่นเอง

ส่วนวิธีการงดเว้น พึงทราบดังนี้ เมื่อญาณทั้งหลายมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น อุบัติขึ้นแล้ว ความหลงและความยึดติดในอารมณ์กัมมัฏฐานที่ว่า นี้เป็น

บุคคล นี้เป็นตัวเรา นี้เป็นของเรา ดังนี้ ก็จะหมดไป ก็ภาวะเช่นนี้ท่านเรียกว่าเป็นการสงบระงับจากอารัมมณานุสัย และเมื่อไม่มีกิเลสอยู่ในใจแล้ว ความนึกคิดเกี่ยวกับกิเลส หรือที่เรียกว่า **ปริยุฏฐาน** ก็จะไม่เกิดและเมื่อปริยุฏฐานไม่เกิดแล้ว การล่วงละเมิด หรือ **วีติกกมะ** เช่นการฆ่าสัตว์เป็นต้น ก็จะไม่เกิดตามลำดับ ที่แสดงมานี้จะเห็นว่าเมื่อต้นเหตุคืออารัมมณานุสัยดับ อย่างอื่นก็พลอยดับไปด้วย หมายความว่าในทุกๆครั้งที่ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นเกิด การงดเว้นหรือหลีกเลี่ยงจากกิเลสก็เป็นอันสำเร็จโดยปริยาย ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแสดงวิรตีเจตสิกในวิปัสสนาว่าเป็น **ศีล** ประเภทเวรมณีศีล

เจตนาศีล

ในการกำหนดกัมมัฏฐานทุกๆครั้ง ตัวเจตนาเจตสิกจะทำหน้าที่กระตุ้น หรือชักจูง เพื่อให้การกำหนดดำเนินไป เจตนานี้ย่อมชักนำได้ทั้งในทางดีและทางเสีย ถ้าหากเป็นบุคคลสามัญทั่วไป ก็จะถูกเจตนากระตุ้นให้ทำบาปกรรมได้เร็วมาก ส่วนในการปฏิบัตินี้ เมื่อใดที่นักปฏิบัติมีศรัทธาหย่อนคลายฉันทะและมีวิริยะน้อยลง เจตนาก็จะหย่อนตามไปด้วยตรงกันข้ามหากนักปฏิบัติมีฉันทะแรงกล้าศรัทธาตั้งมั่นความขยันเป็นเลิศ เจตนาก็จะแรงตามขึ้นมาด้วย อนึ่ง เพราะการตั้งใจแห่งเจตนานี้เองจึงทำให้การกำหนดสำเร็จลงได้ ดังนั้น เจตนาจึงเป็นทั้งอุปธารณศีลและสมาทานศีลของกุศลธรรมทั้งปวง

สังวรศีล

สังวร ๕ ประการที่ได้แสดงไปแล้วในเรื่องอินทรีย์สังวร ท่านเรียกว่า **สังวรศีล** บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ได้อินทรีย์สังวรซึ่งอุบัติขึ้นในทุกๆขณะจิต ปราบอสังวรธรรม(ธรรมที่เป็นปฏิปักข์กับสังวรธรรม) ก็สังวรศีลนี้โดยองค์ธรรมแล้วหมายถึง สติ ญาณ ขันติ และวิริยะ

อวีติกกมศีล

จิตที่กำหนดรู้สภาพตามความเป็นจริง ย่อมไม่ปล่อยโอกาสให้ความหลงเข้ามาครอบงำ นี้แหละท่านเรียกว่าการไม่ล่วงเกินหรือไม่ล่วงละเมิด เช่น ถ้าบุคคล

มีเจตนาที่จะกระทำปาณาติบาต ก็ชื่อว่า เป็นผู้ล่วงละเมิดปาณาติบาตนั้น แต่ถ้ามีเจตนาที่จะงดเว้นจากบาป ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ล่วงละเมิด คือ เป็นผู้มีศีลที่เรียกว่า **อวีติกกมศีล**

สำหรับผู้ที่ไม่เคยฝึกอบรมจิตภาวนา กิเลสต่างๆเช่น อนุสัยกิเลส ปริยุฏฐาน-กิเลสและวีติกกมกิเลสก็จะฟุ้งขึ้น เป็นเหตุให้เกิดการล่วงละเมิด

ในบรรดาศีลทั้ง ๕ ประเภทที่กล่าวมานี้ เฉพาะเจตนาศีลและสังวรศีลเท่านั้นที่สามารถถือเอาองค์ธรรมต่างหากได้ ส่วนปหานศีล เวรมณีศีล และอวีติกกมศีล ไม่สามารถถือเอาองค์ธรรมต่างหากได้ เพราะปหานศีลเป็นเพียงการละกิเลส ส่วนเวรมณีศีล และ อวีติกกมศีล นั้นองค์ธรรม หมายถึงวิปัสสนาจิตตุปบาท ตรงกับคำของวิสุทธิมรรคที่ว่า **"เวรมณิวเสน อวีติกฺกมวเสน เจตโส ปวตฺติสพฺภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ"**

แต่ถึงแม้ว่า เวรมณีศีล กับ อวีติกกมศีล จะดูเหมือนว่ามีองค์ธรรมเดียวกัน (คือ วิปัสสนาจิตตุปบาทอันเดียวกัน) ก็ตาม แต่เมื่อว่าด้วยกลไกของหน้าที่แล้วมีความต่างกัน เช่น อาการที่เกิดขึ้นโดยการหลีกเลี่ยงจากกิเลส ๓ ระดับ คือ อนุสัย-กิเลส ปริยุฏฐานกิเลส และวีติกกมกิเลส เป็นหน้าที่ของเวรมณีศีล ส่วนการไม่ล่วงละเมิดกิเลสเหล่านั้นในลักษณะที่ไม่เปิดโอกาสให้กิเลสเหล่านั้นบังเกิดขึ้นได้ในขันธสันดานของตน ท่านเรียกว่า **อวีติกกมศีล**

ในประโยคว่า **"โย ตตฺถ สำวรฏฺโฐ ...** มีคำอธิบายดังนี้ **ศีลสังวร** หมายถึงศีลกล่าวคือการสำรวม ๔ ประเภท คือ ปหานศีล เวรมณีศีล เจตนาศีล และอวีติกกมศีล

สติสังวร หมายถึง สติที่ปรากฏเกิดขึ้นเหมือนกับแล่นเข้าไปในอารมณ์อันเป็นรูปนามที่ตนกำลังกำหนด ส่วนปัญญาซึ่งทำหน้าที่รับรู้ เรียกว่า **ญาณสังวร,** อโทสะเจตสิกกล่าวคือสภาวธรรมที่ตรงกันข้ามกับโทสะ เรียกว่า **ขันติสังวร**, ความขยันหมั่นเพียร เรียกว่า **วิริยสังวร** ก็สังวร ๕ ประการนี้ เรียกว่า **อธิศีลสิกขา** สามารถเกิดขึ้นได้พร้อมกันในขณะแห่งวิปัสสนาจิตดวงหนึ่ง ๆ

อนึ่ง การที่เรียกญาณ สติ และวิริยะ ว่าเป็นศีลในที่นี้ เป็นการเรียกโดยอ้อม เพราะว่า ตามความเป็นจริงแล้ว ญาณเป็นปัญญาขันธ์ ส่วนสติและวิริยะก็เป็นสมาธิขันธ์

ในการกล่าวว่าศีล ๔ ประการดังกล่าว สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันได้ในวิปัสสนาจิตตุปบาทดวงเดียวนั้น พึงทราบว่าที่ไม่ได้ระบุปาติโมกขสังวรศีลและอาชีวปาริสุทธิศีลไว้ด้วย เพราะว่าศีลทั้ง ๒ ย่อมบริบูรณ์ได้ ถ้าหากศีลสังวร ๔ ประการนั้นบริบูรณ์ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเมื่อกิเลสต่างๆ เช่น อนุสัยกิเลส ปริยุฏฐาน-กิเลส และวีติกกมกิเลสถูกศีลสังวรละได้แล้ว ย่อมไม่มีการล่วงละเมิดทางกายและวาจาอีกต่อไป

สังวร ๔ อย่าง คือ สติสังวร ญาณสังวร ขันติสังวร และวิริยสังวร ท่านเรียกว่าอินทรีย์สังวร ซึ่งใน ๔ อย่างนี้ญาณสังวรที่ทำหน้าที่กำหนดรู้ในเวลาที่ใช้สอยปัจจัย ย่อมสามารถยังปัจจยสันนิสสิตศีลให้บริบูรณ์ ด้วยว่าการที่พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาก่อนใช้สอยปัจจัยนั้น ก็เพื่อป้องกันมิให้กิเลสที่เกี่ยวข้องเกิดขึ้นได้นั่นเอง ส่วนปริยุฏฐานกิเลส และวีติกกมกิเลสทั้งสองนั้น บุคคลสามารถละได้ด้วยการพิจารณา แต่บุคคลไม่สามารถละอนุสัยได้ด้วยการพิจารณา ส่วนธรรมที่สามารถละอนุสัยได้นั้น คือ **วิปัสสนา**

ภาวนาทำให้ศีลบริสุทธิ์อย่างไร

ในเรื่องของภาวนานี้ เนื่องจากว่ามีความผิดพลาดสืบต่อกันมาเป็นทอดๆ จึงทำให้คนทั้งหลายเข้าใจปัจจเวกขณญาณว่า มีความยิ่งใหญ่สูงส่งกว่าภาวนา จึงทำให้ผู้ที่มีความคิดเช่นนั้นบางท่านยังไม่ค่อยมีความเชื่อมั่นเพียงด้วยการยกความสมเหตุสมผลซึ่งได้แสดงมาแล้วโดยการกล่าวถึงภาวนาเป็นเหตุให้ปัจจเวกขณะหรือการพิจารณาสำเร็จมาชี้แจงให้ฟัง แต่ความจริงแล้ว สมถะและวิปัสสนามีความยิ่งใหญ่สูงส่งกว่าปัจจเวกขณะ แทบจะไม่สามารถเทียบกันได้เลย เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงได้แสดงถึงสาเหตุที่ปัจจยสันนิสสิตศีลสามารถถึงความบริบูรณ์ได้แม้ด้วยการเอาใจใส่หรือมนสิการกำหนดภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ในเวลาเพียงระยะที่สั้นๆซึ่งจะได้ยกพระบาลีที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเกี่ยวกับพระภิกษุสงฆ์ดังนี้

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตาจิตฺตํ อาเสวติ ภาเวติ มนสิกโรติ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริตฺตชฺฌาโน วิหรติ สตฺถุ สาสนกโร โอวาทปฏิกโร อโมฆํ รฏฺฐปิณฺฑํ ภุญฺชติ, โก ปน วาโท, เย นํ พหุลีกโรนฺติ.

(อ. ๑/๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุเจริญเมตตาจิตซึ่งเป็นจิตที่ปรารถนาให้สัตว์ทั้งหลายมีความสุข แม้เพียงชั่วขณะดีดนิ้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญเมตตาอยู่เช่นนี้ ชื่อว่าเป็นผู้อยู่โดยไม่ปราศจากฌาน ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่กระทำตามคำสอนของพระบรมศาสดา ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ตอบสนองพระโอวาทของพระบรมศาสดา ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่บริโภคอาหารของชาวแว่นแคว้นโดยไม่สูญเปล่า จะมัวกล่าวไปไยเล่ากับการที่ภิกษุทำการเจริญภาวนาคือเมตตาจิตนั้นเนืองๆ

อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริตฺตชฺฌาโน วิหรติ สตฺถุ สาสนกโร โอวาทปฏิกโร อโมฆํ รฏฺฐปิณฺฑํ ภุญฺชติ, โก ปน วาโท, เย นํ พหุลีกโรนฺติ.

(อ. ๑/๔๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้หากภิกษุเป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ ตามพิจารณากาย พิจารณาเวทนา พิจารณาจิต พิจารณาธรรม กำจัดอภิชฌาและโทมนัส กล่าวคือความยินดียินร้ายในสังขารโลกได้แม้ในสักชั่วระยะเวลาการดีดนิ้วไซร้, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้นี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้อยู่โดยไม่ปราศจากฌาน เป็นผู้กระทำตามคำสอนของพระบรมศาสดา เป็นผู้ตอบสนองพระโอวาทของพระบรมศาสดา เป็นผู้บริโภคอาหารบิณฑบาตของชาวแว่นแคว้นโดยไม่สูญเปล่า จะมัวกล่าวไปไยเล่ากับภิกษุผู้ที่กระทำการเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ เหล่านี้อยู่เนืองๆ

คำว่า **เมตตา** ในสูตรแรกนั้น พึงทราบว่ายังมิใช่เมตตาขั้นอุปจารฌาน หรืออัปปนาฌานแต่อย่างใด แต่หมายถึงเมตตาที่คนทั้งหลายทั่วไปสามารถนำมากำหนดเอาใจใส่ได้ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ว่า

เมตฺตาย สพฺพปุพฺพภาโค นาม เนว อปฺปนา น อุปจาโร สตฺตานํ หิตผรณมตฺตเมว ... อิธ ปน เมตฺตาปุพฺพภาเคน หิตผรณปฺปวตฺตนมตฺเตเนว อาเสวตีติ เวทิตพฺโพ.

ส่วนที่เป็นเบื้องต้นแห่งเมตตานั้นยังไม่ใช่อัปปนาและยังไม่ใช่อุปจารฌาน เป็นเพียงการส่งกระแสจิตแผ่ประโยชน์สุขให้แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเท่านั้น ฯลฯ สำหรับคำว่า "อาเสวติ ย่อมซ่องเสพ" ในที่นี้หมายถึงเป็นการซ่องเสพด้วยการภาวนาจิตให้แผ่ประโยชน์สุขไปสู่เหล่าสัตว์ด้วยเมตตาขั้นพื้นฐาน

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ที่เจริญเมตตาดังกล่าว หรือเจริญสมถภาวนาอื่นนอกจากเมตตานั้น หรือเจริญวิปัสสนามีกายานุปัสสนาเป็นต้น แม้ด้วยระยะเวลาที่สั้นเพียงชั่วลัดนิ้วเดียว ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนหรือพระโอวาทขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สามารถนับเนื่องอยู่ในความเป็นเสกขบุคคล ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่บริโภคอาหารบิณฑบาตของชาวแว่นแคว้นอย่างมีประโยชน์และไม่สูญเปล่า อาหารที่ภิกษุนั้นบริโภค ย่อมเกิดประโยชน์แก่ทายกทายิกาเป็นอย่างมาก การบริโภคนั้นได้ชื่อว่า **อาณณยปริโภคะ** "การบริโภคอย่างผู้ไม่มีหนี้" **ทายัชช-ปริโภคะ** "การบริโภคอย่างทายาทผู้รับมรดก" และได้ชื่อว่า **สามิปริโภคะ** "การบริโภคอย่างผู้ที่เป็นเจ้าของ" ดังนั้น สำหรับภิกษุผู้ที่อยู่ด้วยสติและอยู่ด้วยเมตตาอย่างต่อเนื่องนั้น จึงเป็นบุคคลอันใครๆไม่สามารถที่จะกล่าวกำหนดนับได้ว่าการบริโภคของท่านมีประโยชน์เพียงไร ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้ไขความไว้ดังนี้ว่า

ภุญฺชตีติ จตฺตาโร ปริโภคา เถยฺยปริโภโค อิณปริโภโค ทายชฺชปริโภโค สามิปริโภโค ฯเปฯ ตตฺถ อิมสฺส ภิกฺขุโน อยํ รฏฺฐปิณฺฑปริโภโค ทฺวีหิ การเณหิ อโมโฆ โหติ อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เมตฺตาจิตฺตํ อาเสวนฺโต ภิกฺขุ รฏฺฐปิณฺฑสฺส สามิโก หุตฺวา อนโณ หุตฺวา ทายาโท หุตฺวา ปริภุญฺชตีติ ปิสฺส อโมโฆ รฏฺฐปิณฺฑปริโภโค, อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตมฺปิ เมตฺตํ อาเสวนฺตสฺส ภิกฺขุโน ทินฺนทานํ มหตฺถิยํ โหติ มหาปฺผลํ มหานิสสํ มหาชุติกํ มหาวิปฺผารนฺติ ปิสฺส อโมโฆ รฏฺฐปิณฺฑปริโภโค, เย ปน อิมํ เมตฺตาจิตฺตํ พหุลํ อาเสวนฺติ ภาเวนฺติ ปุนปฺปุนํ กโรนฺติ เต อโมฆํ รฏฺฐปิณฺฑํ ปริภุญฺชนฺตีติ เอตฺถ วตฺตพฺพเมว กึ, เอวรูปาติ หิ ภิกฺขู รฏฺฐปิณฺฑสฺส สามิโน อนณา ทายาทา หุตฺวา ปริภุญฺชนฺติ.

(อ.อฏ.๑/๕๔)

สรุปใจความ

*การบริโภคของภิกษุผู้ที่เจริญเมตตาแม้เพียงสักชั่วลัดนิ้วมือเดียว ย่อมทำให้เกิดประโยชน์แก่บุคคลผู้ถวายกล่าวคือทายกทายิกาด้วย มิใช่เฉพาะเกิดประโยชน์แก่ตนเองเท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้ง ๒ คือทั้งต่อตนเองและต่อผู้ถวาย จึงทำให้การบริโภคของภิกษุนั้นเป็นอโมฆปริโภคะ "การบริโภคที่ไม่สูญเปล่า" ลักษณะการก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองอย่างใหญ่หลวงนั้น พึงทราบดังนี้ว่า เพราะสาเหตุที่ภิกษุเจริญเมตตาแล้วทำการบริโภค การบริโภคนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็น**สามิปริโภคะ** "การบริโภคอย่างเป็นเจ้าของ" อาหารบิณฑบาตนั้นนั่นเอง และได้ชื่อว่า**อาณณยปริโภคะ** "การบริโภคที่ปราศจากความเป็นหนี้" **ทายัชช-ปริโภคะ** "การบริโภคแบบทายาทผู้รับมรดก" ก็ทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า เป็นการบริโภคที่มีประโยชน์ต่อตัวภิกษุเอง ซึ่งแม้ภิกษุนั้นจะไม่ได้ทำการพิจารณาในการบริโภค ก็ไม่ได้ชื่อว่าเป็น**อิณปริโภคะ** นอกจากนี้ ภิกษุนั้นยังได้เจริญเมตตาภาวนา กุศลที่เกี่ยวกับการบริโภคด้วย เหล่านี้แลชื่อว่าเป็นประโยชน์สำหรับภิกษุผู้บริโภคเอง*

ส่วนการก่อให้เกิดประโยชน์แก่ทายกทายิกาผู้ถวายนั้น พึงทราบว่า ภิกษุผู้ที่เจริญภาวนาอยู่นั้น ภิกษุนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เข้าถึงระดับปานกลาง ในบรรดาอัฏฐมกทักขิเณยยบุคคลกล่าวคือผู้ที่ปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งโสดาปัตติผล ดังนั้นสำหรับภิกษุผู้มีลักษณะเช่นนั้น ทายกทายิกาที่ได้ถวายอาหารบิณฑบาตแก่ท่านย่อมได้รับประโยชน์แห่งทานกุศลอย่างยิ่งใหญ่นี้แลคือประโยชน์สำหรับทายกทายิกาผู้ถวาย เมื่อสามารถก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งตนเองและผู้อื่นเช่นนี้ การบริโภคนี้จึงได้ชื่อว่า อโมฆปริโภคะ "การบริโภคที่ไม่สูญเปล่า" เพราะฉะนั้นสำหรับภิกษุผู้ที่เจริญเมตตาภาวนาอยู่เนืองๆแล้ว ไม่มีอะไรที่จะต้องกล่าวถึงให้มากกว่านี้ ด้วยว่าภิกษุผู้ที่ทำการเจริญเมตตาภาวนาอยู่เนืองๆนั้น ย่อมได้ชื่อว่าเป็นเจ้าของแห่งบิณฑบาตนั้นอย่างแท้จริง เป็นผู้ที่ปราศจากหนี้อย่างแท้จริง เป็นผู้ที่รับมรดกหรือเป็นทายาทตัวจริงนั่นเอง

เนื่องจากว่าในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายคำว่า เมตตา คำเดียวเท่านั้นไว้อย่างตรงไปตรงมา จึงไม่ควรที่จะเข้าใจว่าเมตตาธรรมเท่านั้นเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมากมาย ส่วนธรรมอื่นสู้เมตตาไม่ได้ ความจริงแล้วพระพุทธองค์

ได้ทรงแสดงถึงประโยชน์ของสมถภาวนาทั้งหมด ฌานสมาบัติทั้งหมด และวิปัสสนาทั้งหมดมีกายานุปัสสนาเป็นต้นไว้โดยทำนองนี้นั่นเอง ดังนั้น พึงทราบว่า **ขึ้นชื่อว่าภาวนาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นภาวนาใดก็ตาม ย่อมก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมหาศาลนั่นเทียว** ก็สาเหตุที่พระอรรถกถาจารย์ท่านไม่ได้อธิบายเกี่ยวกับประโยชน์ของภาวนาอย่างอื่นไว้นั้น เพราะท่านประสงค์จะให้นัยไว้เฉพาะในเมตตาสูตรซึ่งเป็นสูตรแรก ส่วนสูตรอื่นๆให้ถือว่าพึงปฏิบัติหรือพึงเข้าใจโดยทำนองเดียวกัน เพราะฉะนั้น ข้อที่ว่าวิปัสสนาญาณก่อให้เกิดความสำเร็จปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น จึงเป็นสิ่งที่จริงแท้อย่างไม่ต้องสงสัย

ตามคำที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่าสำหรับบุคคลทั่วไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการรักษาศีลนานหรือยังไม่ได้เคยรักษาศีลมาก่อน ก็สามารถที่จะทำศีลวิสุทธิ ๔ ประการให้หมดจดบริสุทธิ์อย่างบริบูรณ์ได้ แม้ด้วยวิปัสสนาจิตตุปบาทเพียงดวงเดียว แต่ถึงกระนั้น การเจริญสมาธิและปัญญาของบุคคลผู้ที่มีศีลวิสุทธิด้วยอำนาจของภาวนาเพียงอย่างเดียวนั้น อาจจะมีคำถามว่า จะมีศีลอันใดรองรับภาวนา เนื่องจากว่ามีพระธรรมเทศนาที่แสดงไว้โดยยกศีลเป็นพื้นฐานดังนี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยं
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.

นรชนผู้เห็นภัยในวัฏสงสารมีปัญญาดำรงมั่นอยู่ในศีลแล้ว เจริญสมาธิและปัญญา มีความเพียรรู้จักรักษาตน สามารถที่จะแผ้วถางชัฏนี้ได้

การเจริญภาวนาโดยตั้งอยู่บนฐานของศีลบริสุทธิ์

การเจริญสมาธิของโยคีทั้งหลายนั้น เป็นการเจริญที่อิงอาศัยปุพพภาคศีลซึ่งเป็นอุปนิสสยปัจจัย และสหชาตศีลซึ่งเป็นนิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปติฏฐา

สำหรับผู้ที่มีศีลไม่ว่าจะรักษาศีลมาเป็นระยะเวลานานหรือเพิ่งจะลงมือรักษาศีล ก่อนที่จะทำการปฏิบัตินั้น ศีลของบุคคลนั้นได้ชื่อว่าเป็นฐานที่ตั้งที่อาศัยซึ่ง

เรียกว่าปกตูปนิสสยปัจจัยแก่วิปัสสนาสมาธิ วิปัสสนาปัญญา มัคคสมาธิ และมัคคปัญญา ซึ่งจะเกิดขึ้นในอนาคตแก่บุคคลผู้นั้น ไม่ว่าจะเป็นบุคคลผู้มีศีลที่สมาทานมาแล้วหรือไม่ก็ตาม ศีลที่นับเนื่องเข้าในวิปัสสนาจิตตุปบาทและมรรคผลจิตตุปบาทซึ่งเกิดขึ้นก่อนๆก็จะเป็นฐานที่ตั้งหรือเป็นปกตูปนิสสยปัจจัยแก่วิปัสสนา-สมาธิ วิปัสสนาปัญญา มัคคสมาธิ และมัคคปัญญา ซึ่งจะเกิดขึ้นภายหลังๆได้

นิสสยปติฏฐา

ศีลที่นับเนื่องอยู่ในวิปัสสนาจิตตุปบาทและมัคคจิตตุปบาทแต่ละดวงนั้นได้ชื่อว่าเป็นสหชาตปัจจัยและนิสสยปัจจัย ซึ่งสามารถเป็นที่พึ่งและเป็นฐานที่ตั้งที่อาศัยแก่สมาธิและปัญญาทั้งหลายที่นับเนื่องอยู่ในจิตตุปบาทแต่ละดวง เพราะฉะนั้นสำหรับบุคคลผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์มาตั้งแต่เริ่มต้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในอุปนิสสยศีลและนิสสยศีล แล้วเจริญสมาธิและปัญญา

ส่วนบุคคลผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ด้วยอำนาจของวิปัสสนาเท่านั้นนั้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เจริญสมาธิและปัญญาโดยอาศัยศีลซึ่งเป็นสหชาตปัจจัยและนิสสยปัจจัยในจิตตุปบาทที่ตนทำการกำหนดครั้งแรกนั่นเทียว ส่วนในจิตตุปบาทที่ตนกำหนดครั้งที่ ๒ ศีลของบุคคลนั้นได้ชื่อว่าเป็นอุปนิสสยปติฏฐา และนิสสยปติฏฐาทั้ง ๒ พร้อมกัน บุคคลนั้นได้ชื่อว่าตั้งมั่นอยู่ในทั้งอุปนิสสยปติฏฐาและนิสสยปติฏฐาแล้วเจริญวิปัสสนาสมาธิและวิปัสสนาปัญญา **มัคคสมาธิ**และ**มัคคปัญญา**นั่นเอง ดังนั้นในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านจึงได้อธิบายไขความไว้ดังต่อไปนี้ว่า

ปติฏฺฐายาติ ทุวิธา ปติฏฺฐา นิสฺสยูปนิสฺสยเภทโต ตตฺถ อุปนิสฺสยปติฏฺฐา โลกิยา อิตรา โลกุตฺตรา ภินฺทิตฺวา คหเณ ภินฺทิตฺวา ปน คหเณ “ยถา โลกิย-จิตฺตุปฺปาเทสุ สหชาตานํ ปุริมปจฺฉิมานญฺจ วเสน นิสฺสยูปนิสฺสยปติฏฺฐา สมฺภวติ”, เอวํ โลกุตฺตเรสุ เหฏฺฐิมมคฺคผลสีลวเสน อุปนิสฺสยปติฏฺฐาปิ สมฺภวติ.

ปติฏฺฐายาติ จ ปทสฺส ยถา อุปนิสฺสยปติฏฺฐา อธิปฺเปตา ตทา สทฺธํ อุปนิสฺสายาติ อาทีสุ วิย ปุริมกาลกิริยาวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. เตนาห ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหตีติ. ยทา ปน นิสฺสยปติฏฺฐา

อธิปฺเปตา, ตทา จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจาติ อาทีสุ วิย สมานกาลกิริยาวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๓)

ในคำว่า "ปติฏฺฐาย ดำรงอยู่" หมายความว่า ที่ตั้งอันเป็นที่ดำรงอยู่มี ๒ ประเภทคือ ที่ตั้งซึ่งเรียกว่า นิสสยะ และที่ตั้งซึ่งเรียกว่า อุปนิสสยะ, ในบรรดาที่ตั้ง ๒ ประการนั้น หากจะนับโดยไม่ได้แยกมรรค สมาธิ ปัญญา ๔ อย่าง ออกจากกัน พึงทราบว่า ศีลที่เป็นฝ่ายโลกิยะได้ชื่อว่าเป็นอุปนิสสยปติฏฐา ส่วนศีลที่เป็นโลกุตตระได้ชื่อว่าเป็นนิสสยปติฏฐา แต่ถ้าแยกมรรค ๔ ประการออก พึงทราบว่า ทั้งศีล สมาธิ และปัญญาซึ่งเกิดขึ้นด้วยกันในจิตตุปบาทที่เป็นโลกิยวิปัสสนา และทั้งศีล สมาธิ และปัญญาซึ่งเกิดขึ้นหลังๆ ได้ชื่อว่า นิสสยปติฏฐา และอุปนิสสย-ปติฏฐาทั้ง ๒ นั่นเอง โดยทำนองเดียวกัน แม้ในศีลที่เป็นฝ่ายโลกุตตระ ก็พึงทราบว่า มรรคศีลล่างๆ กับผลศีล ย่อมเป็นได้ทั้งอุปนิสสยปติฏฐาด้วย มรรคศีล และผลศีลเบื้องล่างนั้น ย่อมเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่มรรคสมาธิปัญญาเบื้องบน ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นอุปนิสสยปติฏฐา เท่านี้ยังไม่พอ หากกล่าวถึงอุปนิสสยปติฏฐาแล้ว ก็เหมือนกับในคำว่า "สทฺทำ อุปนิสฺสาย เป็นต้น อาศัยศรัทธาแล้ว..." คำว่า "ปติฏฺฐาย" มีความหมายเป็นกริยาที่เรียกว่า "ปุพพกาลกริยา" ซึ่งเป็นกริยาที่สำเร็จก่อนกริยาที่เป็นประธานของประโยค หมายความว่า ในคำว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ นั้น จะต้องแปล ปติฏฺฐาย เป็นปุพพกาลกริยา ดังนี้ว่า "ดำรงมั่นอยู่ในศีลแล้ว" เมื่อแปลเป็นปุพพกาลกริยาเช่นนี้ จึงทราบได้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีพระประสงค์ให้ทราบว่า กายกรรม วจีกรรม และอาชีวะของภิกษุผู้นี้จะต้องหมดจดมาก่อน ส่วนความมุ่งหมายของนิสสยปติฏฐานั้น พึงทราบว่าเป็นสมานกาลกริยา เหมือนกับในประโยคว่า "จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ" หมายความว่า สมานกาลกริยานี้เป็นกริยาที่เกิดพร้อมกัน ดังนั้น ในคำว่า สีเล ปติฏฺฐาย จะต้องแปลความหมายของ ปติฏฺฐาย ให้เป็นสมานกาลกริยาว่า "เป็นผู้ดำรงมั่นอยู่ในศีลเจริญสมาธิและปัญญา"

ข้อสังเกต

สาเหตุที่แสดงคำอธิบายว่าภาวนานั่นเทียวเป็นเหตุให้ศีลบริสุทธิ์ได้เช่นนี้นั้น เป็นการแสดงเพื่อให้ทราบว่า ก่อนที่โยคีจะทำการเจริญภาวนานั้น บางท่านอาจ

จะเข้าใจว่า จะต้องไปทำการรักษาศีลมาให้บริสุทธิ์ก่อน ซึ่งจะเป็นการใช้เวลามาก หลังจากนั้นจึงค่อยเจริญภาวนาภายหลัง บางคนเข้าใจผิดว่า ตนเองยังไม่สามารถสมาทานรักษาศีลตอนนี้ได้ทันทีทันใด จึงทำให้ไม่กล้าที่จะเจริญภาวนากัมมัฏฐาน และจะทำให้ติเตียนผู้ที่ไม่ควรติเตียน นี่คือเหตุผลที่ได้แสดงเกี่ยวกับการที่ภาวนาเป็นเหตุให้เกิดศีลวิสุทธิ มิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เข้าใจว่า บุคคลไม่จำเป็นต้องรักษาศีลก่อนที่เจริญภาวนาแต่อย่างใด เพราะความจริงแล้ว ศีลเป็นข้อวัตรปฏิบัติที่โยคี พึงเอาใจใส่ พึงเคารพ ในบรรดาสัตว์ที่ตกทุกข์ได้ยากอยู่ในอบายทั้ง ๔ นั้น ก็เพราะว่ามีศีลไม่บริสุทธิ์ โดยส่วนใหญ่แล้ว ๙๙% ตกอบายเพราะศีลไม่บริสุทธิ์ แม้แต่ในหมู่สุคติชน เช่น โลกมนุษย์ โลกเทวดา พึงทราบว่า มนุษย์เทวดาผู้ที่มีความสุขด้วยอำนาจของศีลบริสุทธิ์มีมากกว่า ๕๐% ของบรรดาที่มีอยู่ทั้งหมด แม้แต่ในบรรดาบุคคลผู้ที่บรรลุมรรคผลนิพพาน ก็พึงทราบว่าผู้ที่ได้มรรคผลนิพพานหลังจากที่มีศีลบริสุทธิ์แล้วนั้น มีจำนวนมากกว่าผู้ที่มีศีลไม่บริสุทธิ์ ซึ่งไม่เหมือนกับบุคคลพิเศษเช่น สันตติมหาอมาตย์เป็นต้นซึ่งไม่ได้รักษาศีลให้บริสุทธิ์มาก่อน แล้วได้มรรคผลนิพพาน ซึ่งบุคคลประเภทนี้มีจำนวนน้อย

ดังนั้น ไม่ว่าโยคีใดก็ตาม จึงควรให้ความสำคัญ ให้ความเคารพรักษาศีลให้บริสุทธิ์หมดจดแม้ต้องแลกด้วยชีวิต อย่าประมาทว่าเราจะรักษาศีลภายหลังก็ได้ สาเหตุเป็นเพราะว่าการอยู่อย่างประมาทเช่นนั้นในขณะที่เรามีศีลไม่บริสุทธิ์ หรือเป็นคนทุศีล หากเกิดตายในทันทีทันใด เขาผู้นั้นย่อมเข้าถึงอบายภูมิแน่นอน

ด้วยเหตุนี้ สำหรับผู้ที่ประสงค์ที่จะเจริญภาวนาจึงไม่จำเป็นต้องพูดอะไรมากเกี่ยวกับการรักษาศีล ด้วยว่า บุคคลผู้ที่ปรารถนามรรคผลนิพพานนั้น ย่อมให้ความเคารพศีลดุจดังชีวิตของตนเองอยู่แล้ว ศีลจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น เป็น**ปุพพภาค-ปฏิปทา**ที่จะต้องรักษาให้หมดจดบริสุทธิ์อย่างเคารพ ดังนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเจริญภาวนา แม้จะเป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์หมดจดอยู่ตลอดเวลา ก็ควรที่จะสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรืออาชีวัฏฐมกศีลให้บริสุทธิ์ในเบื้องต้น เพื่อเป็นการน้อมจิตระลึกศีลให้ศีลนั้นเป็นปัจจัยแก่สมาธิและปัญญาที่ตนต้องการ เมื่อโยคีทำการตัดปลิโพธกล่าวคือความกังวลทั้งหมดแล้วไม่ว่าจะมีการกำหนดระยะเวลาในการเข้ากัมมัฏฐาน ๗ วันหรือมากกว่านั้น ก็ควรที่จะสมาทานรักษา ศีล ๕ ศีล ๘ หรือ ศีล ๑๐ ให้ได้

ประโยชน์ของศีล

ประโยชน์ที่จะได้รับจากการรักษาศีลนั้น พึงทราบว่าในเวลาที่เจริญภาวนา หรือในขณะที่บุคคลทำการรักษาศีลอยู่นั้น ทุกครั้งที่จิตน้อมระลึกนึกถึงศีลย่อมมองเห็นถึงสภาวจิตของตนที่มีศีลบริสุทธิ์ ทำให้ผู้นั้นเกิดปีติปราโมทย์ไม่มากก็น้อย เมื่อจิตเกิดปีติปราโมทย์แล้ว กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ ความสงบแห่งนามธรรมทั้งเจตสิกและจิตก็จะเกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดความปลาบปลื้มที่ยิ่งใหญ่กว่า เป็นเหตุให้จิตของบุคคลผู้นั้นมีความตั้งมั่นแน่วแน่ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่ย่อมมองเห็นรูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้น รู้รูปนามได้ตามความเป็นจริงด้วยยถาภูตญาณ “ญาณที่รู้ตามความเป็นจริง” เป็นต้น นี้แลคืออานิสงส์ของศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์

ศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์ จบ

ปริเฉทที่ ๑ จบ

ปริเฉทที่ ๒

จิตตวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์แห่งจิตหรือจิตที่บริสุทธิ์

คำว่า **จิตตวิสุทธิ** เรียกโดยการใช้จิตเป็นประธาน แต่ความจริงแล้วโดยตรงหมายถึง สมาธิ คือ เมื่อสมถสมาธิและวิปัสสนาสมาธิมีความแก่กล้าพอ นีวรณธรรมหรือนิวรณ์ทั้งหลายที่มีการรับอารมณ์นั้นๆ ก็ไม่สามารถที่จะเข้ามาหรือเกิดขึ้นในระหว่างได้ สมาธิที่ตั้งมั่นเพ่งอยู่ในสมถะอารมณ์และวิปัสสนาอารมณ์ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและชัดเจนสมาธิดังกล่าวได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทธิโดยมุขยนัยหรือโดยตรง ก็ด้วยอำนาจของสมาธินี้แล แม้จิตเจตสิกที่เกิดร่วมกันหรือจิตเจตสิกที่ขึ้นมาด้วยกันกับสมาธินั้นย่อมหมดจดจากนิวรณ์ไปด้วย

สมาธิ ๓ ประการ

สมาธิที่ได้ชื่อว่า จิตตวิสุทธินี้แบ่งเป็น ๓ ประการ คือ **๑. อุปจารสมาธิ ๒. อัปปนาสมาธิ ๓. ขณิกสมาธิ** ในบรรดาสมาธิทั้ง ๓ ประการเหล่านั้น สำหรับบุคคลผู้เจริญสมถภาวนานั้น เมื่อจิตปราศจากนิวรณ์ที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างแห่งการกำหนดนั้นแล้ว กามาวจรสมาธิ หรือสมาธิที่เป็นไปในกามาวจรก็จะเกิดขึ้น โดยมีปฏิภาคนิมิตก็ดี พระคุณมีพุทธคุณอันมีความบริสุทธิ์ผุดผ่องเป็นอย่างยิ่งเป็นต้นก็ดีเป็นอารมณ์ กามาวจรสมาธินั้นได้ชื่อว่า เป็นอุปจารสมาธิ ซึ่งหมายถึง สมาธิที่เกิดขึ้น ในส่วนที่ใกล้กับอุปจารฌาน จึงเรียกว่าอุปจารสมาธิ

ในบรรดาสมาธิทั้งหลายเหล่านั้น สมาธิที่เป็นไปในลักษณะของกสิณ อสุภะ กายคตาสติ อานาปานสติ พรหมวิหาร และอารุปปกรรมฐานได้ชื่อว่าเป็นอุปจาร-สมาธิโดยมุขยนัย หรือโดยตรง ส่วนสมาธิที่เรียกว่า อนุสติ ๘ ปฏิกูลสัญญา และธาตุววัฏฐาน ได้ชื่อว่าเป็นอุปจารสมาธิโดยอ้อม เพราะไม่ใช่สมาธิที่เกิดขึ้นใกล้กับอัปปนาโดยตรง เป็นเพียงสมาธิที่มีลักษณะหมดจดจากนิวรณ์เหมือนกับธรรมที่เป็นอุปจารสมาธิแท้เท่านั้นเอง จึงได้ชื่อว่า อุปจารสมาธิ ไปด้วย

รูปฌาน ๔ หรือ รูปฌาน ๕และอรูปฌาน ๔ รวมแล้วเป็นสมาบัติ ๘ หรือ ๙ ได้ชื่อว่า อัปปนาสมาธิ หมายถึง สมาธิที่ตั้งมั่นอย่างไม่คลอนแคลนในอารมณ์ทั้งหลายมีกสิณเป็นต้น ราวกะว่าเข้าไปฝังอยู่ในอารมณ์นั้นๆทีเดียว นี้คือลักษณะของอัปปนาสมาธิ

สำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว เมื่อศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญาแก่กล้าเต็มที่แล้ว สมาธิของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง การกำหนดย่อมเป็นไปอย่างต่อเนื่องและชัดเจนมาก นิวรณ์ที่จินตนาการยึดอารมณ์นั้นๆไม่สามารถที่จะโผล่เข้ามาในระหว่างแห่งสมาธินั้นได้ ในช่วงเวลาเช่นนั้นเอง สมาธิที่มีการเพ่งตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามทุกๆครั้งที่โยคีกำหนด ย่อมแก่กล้าและปรากฏชัดอย่างเต็มที่ ก็สมาธิ เช่นนี้ท่านเรียกว่า **ขณิกสมาธิ** หมายถึง สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ในช่วงที่จิตอยู่ในการกำหนดเท่านั้น

จิตตวิสุทธิของสมถยานิกบุคคล

ในบรรดาสมาธิ ๓ ประการนั้น ไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิโยคีที่กำหนดวิปัสสนาโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานสมาธิทั้งสองนั้นท่านเรียกว่าสมถยานิก-บุคคล หมายถึง บุคคลผู้ที่นำเอาสมถะเป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยสมถะเป็นยานพาหนะ ด้วยเหตุนี้ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิจึงได้ชื่อว่า เป็นจิตตวิสุทธิ เป็นที่อาศัยของบุคคลผู้เป็นสมถยานิกะ

จิตตวิสุทธิของวิปัสสนายานิกบุคคล

บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆโดยมิได้อาศัยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิทั้งสองได้ชื่อว่าเป็น**วิปัสสนายานิกบุคคล**หมายถึงบุคคลผู้มีวิปัสสนาล้วนๆเป็นเครื่องนำทางหรือบุคคลผู้ไปสู่มรรคผลนิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วนๆเป็นยานพาหนะด้วยเหตุนี้ขณิกสมาธิเท่านั้นได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทธิซึ่งเป็นที่อาศัยของสุทธยานิกบุคคลนั้น

อนึ่ง ลำดับคำพูดข้างต้นนั้นทั้งหมดมีความสอดคล้องกับอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

จิตฺตวิสุทฺธิ นาม สอุปจารา อฏฺฐสมาปตฺติโย.

สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ได้ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ

(วิสุทฺธิ.๒/๒๒๒)

ข้อความในวิสุทธิมรรคที่ยกมาข้างต้นนี้ แม้จะไม่ได้กล่าวถึงขณิกสมาธิ แต่ในฎีกา อรรถกถาและพระไตรปิฎกทั้งหลายที่จะแสดงดังต่อไปนี้นั้น มีปรากฏอยู่นั่นเทียว เพราะฉะนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้ปฏิบัติพึงจดจำไว้ดังนี้ว่า การที่ท่านไม่ได้แสดงขณิกสมาธิเป็นเอกเทศไว้ต่างหากนั้น เพราะเหตุผลหลายประการ เช่น (๑) เพราะต้องการที่จะยกเอาวิธีปฏิบัติของสมถยานิกะมาแสดงเป็นประธานหรือตัวอย่างเท่านั้น (๒) เพราะต้องการที่จะแสดงเพียงจิตตวิสุทธิอันจะพึงเพียรพยายามปฏิบัติเป็นเอกเทศในลำดับแรก (๓) เพราะว่าขณิกสมาธินั้นเป็นสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าในวิปัสสนาจิตตุปบาท ซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นในส่วนที่เป็นเบื้องต้นอยู่แล้ว (๔) เพราะเป็นการแสดงขณิกสมาธิที่เป็นวิปัสสนาซึ่งมีลักษณะเหมือนอุปจารสมาธิในฐานะที่เป็นสมาธิที่ปราศจากนิวรณ์เช่นกันจึงถูกสงเคราะห์เข้าในอุปจารสมาธินั่นเอง เหมือนกับในอรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตรที่ว่า **เสสานิ ทฺวาทสปิ อุปจาร-กมฺมฏฺฐานานาเนว.** “ที่เหลือแม้ทั้ง ๑๒ จัดเป็นอุปจารกรรมฐานนั่นเทียว”

ด้วยเหตุผลหลายประการดังที่ยกมานี้ท่านจึงไม่ได้แสดงขณิกสมาธิไว้เป็นเอกเทศต่างหาก ถ้าโยคีมีความเข้าใจเช่นนี้ ก็จะทำให้มีความสอดคล้องกับหลักฐานที่มาในพระคัมภีร์ต่างๆ เกี่ยวกับประเด็นนี้ ขอให้ตั้งใจดูสาธกหลักฐานที่จะยกมาดังต่อไปนี้

สมโถว ยานํ สมถยานํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ สมถยานิโก, ฌาเณ ฌานูปจาเร วา ปติฏฺฐาย วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺตสฺเสตํ นามํ. สมถยานิกสฺส สมถมุเขน วิปสฺสนาภินิเวโส, วิปสฺสนายานิกสฺส ปน สมถํ อนิสฺสายาติ อาห สุทฺธวิปสฺสนายานิโกติ. สมถภาวนาย อมิสฺสิตวิปสฺสนายานวาติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๕๐-๑)

สมโถ ว ฌาณํ สมถฌาณํ ตํ เอตสฺส อตฺถีติ สมถยานิโก ฌาเน ฌานูปจาเร วา ปติฏฺฐาย วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺตสฺเสตํ นามํ สมถยานิกสฺส สมถมุเขน วิปสฺสนาภิเวโส

วิปสฺสนายานิกสฺส ปน สมถํ อนิสฺสายติ อาท สุทธิวิปสฺสนายานิโกติ สมถภาวนาย อนิสฺสิตวิปสฺสนาญาณวาติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๕๐-๓๕๑)

สมถะนั่นเองเรียกว่า ยานกล่าวคือพาหนะเป็นเครื่องนำไป สมถยานิกะ คือ บุคคลผู้มีสมถะเป็นยานพาหนะ ก็คำว่า สมถยานิกะนี้เป็นชื่อเรียกบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา โดยมีฌานหรืออุปจารสมาธิใกล้ฌานเป็นฐาน การกำหนดวิปัสสนาของบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิกะนี้ย่อมมีได้โดยการนำเอาสมถะนำหน้า แต่สำหรับบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิกะนั้นเป็นการกำหนดวิปัสสนาโดยไม่ได้อาศัยสมถะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า สุทธวิปัสสนายานิกะ แปลว่า บุคคลผู้มีวิปัสสนาเป็นยานพาหนะล้วนๆ หมายความว่า ผู้ที่ได้วิปัสสนาญาณที่ไม่ผ่านการเจริญสมถภาวนา

สมถยานิกบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาโดยการนำเอาสมาธิหรือสมถะไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธินำหน้า ส่วนสุทธวิปัสสนายานิกะ หมายถึง บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆโดยไม่ต้องอาศัยสมาธิทั้งสองเป็นฐาน ซึ่งความหมายทั้งสองนี้ปรากฏแล้วตามคำที่มาในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่ในกรณีที่มีการกล่าวถึงสมาธิ ๓ ประการนั้น พึงทราบว่า วิปัสสนาสามารถเกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิทั้งสอง แต่เกิดโดยอาศัยขณิกสมาธินี้ เป็นการกล่าวโดยอ้อมเหมือนกับที่กล่าวว่า “เทวทัตไม่กินตอนกลางวัน แต่มีร่างกายอ้วนพี” ซึ่งคำกล่าวนี้สามารถรู้ได้ว่า เทวทัตนั้นแม้จะไม่ได้กินตอนกลางวัน แต่ก็เป็นบุคคลผู้กินในตอนกลางคืน ซึ่งคำว่า “ผู้กินในตอนกลางคืน” เป็นการรู้ได้โดยนัยยะ ดังนั้น แม้จะไม่ได้กล่าวว่า วิปัสสนายานิกะไม่ได้อาศัยขณิกสมาธิเกิดขึ้น แต่ก็สามารถรู้ได้ว่าวิปัสสนานั้นอาศัยสมาธิที่เรียกว่าขณิกสมาธิเกิดขึ้นเหมือนกัน นัยยะแห่งการเกิดขึ้นนี้ท่านเรียกว่า **อัตถาปันนนัย** หมายถึง นัยที่เข้าถึงอรรถโดยไม่ต้องกล่าวถึงโดยตรง ข้อนี้พึงเทียบเคียงกับประโยคคำพูดจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาดังต่อไปนี้

สมถยานิกสฺส หิ อุปจารปฺปนาเภทำ สมาธึ, อิตรสฺส ขณิกสมาธึ, อุภเยสมฺปิ วิโมกฺขมุขตฺตยำ วินา น กทาจิปิ โลกุตฺตราธิคโม สมฺภวติ. เตนาห สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโนติ

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๕)

สำหรับสมถยานิกะนั้น หากเว้นจากสมาธิทั้ง ๒ คือ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิแล้วย่อมไม่สามารถที่จะเข้าถึงโลกุตรธรรมได้แม้ในกาลไหนๆ ส่วนวิปัสสนายานิกะ หากปราศจากขณิกสมาธิแล้วก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงโลกุตตรธรรมได้ในกาลไหนๆเช่นกัน ทั้งสมถยานิกะและวิปัสสนายานิกะนั้น หากปราศจากหมวดสามแห่งวิโมกขมุขะกล่าวคืออนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนาแล้วก็ไม่สามารถที่จะบรรลุโลกุตตรธรรมในกาลไหนๆได้เช่นกัน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาท่านจึงได้อธิบายว่า "สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน เจริญทั้งสมาธิและวิปัสสนา"

เพื่อให้ชัดเจนเกี่ยวกับคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ เบื้องต้นจะขอชี้แจงลักษณะการไขความจากคัมภีร์อรรถกถาก่อน

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ
จิตฺตำ ปญฺญญฺจ ภาวยำ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ
โส อิมำ วิชฏเย ชฏำ.

(สำ.๑/๑๓)

ในคาถานี้ พึงศึกษาให้เข้าใจบาททั้งสอง คือ จิตฺตำ ปญฺญญฺจ ภาวยำ และ โส อิมำ วิชฏเย ชฏำ ให้เกี่ยวเนื่องกันโดยตลอด ซึ่งจะได้กล่าวอธิบายบาทสุดท้าย คือ โส อิมำ วิชฏเย ชฏำ เป็นลำดับแรก

ความหมายของบาทพระคาถาว่า "โส อิมำ วิชฏเย ชฏำ" พึงทราบว่า บุคคลผู้นั้นสามารถที่จะถางรก**ชัฏ**คือตัณหานี้ได้ ก็หากแม้ว่าท่านได้กล่าวเพียงว่าบุคคลนั้นพึงถางรกชัฏคือตัณหาได้ไซร้ ผู้ฟังก็จะไม่เข้าใจได้ว่า จะพึงถางรกชัฏกล่าวคือตัณหานั้นได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์เมื่อจะทรงแสดงลักษณะของการปฏิบัติ เพื่อให้รู้ว่าสามารถที่จะปฏิบัติและถางรกชัฏได้ด้วยวิธีนี้ พระพุทธองค์

จึงได้ตรัสบอกบาทคาถาว่า “จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ” เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้รู้ซึ้งถึงวิธีการ [คำแปล : พึงเจริญ จิตและปัญญา] ความหมายของบาทคาถานี้ก็คือ หากโยคีเจริญจิตและปัญญาแล้วไซร้ก็จะสามารถแผ้วถางรกชัฏกล่าวคือตัณหานี้ได้ คำว่า “จิต” ในคำว่า จิตฺตํ ที่มาในพระบาลีข้างต้น พระพุทธองค์ทรงนำเอาจิตขึ้นแสดงเป็นหัวข้อ แต่หมายเอาสมาธิเท่านั้น ส่วนคำว่า ปญฺญญฺจ พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายให้เอาวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น ห้ามเอาปัญญาอย่างอื่นที่ไม่ได้เกี่ยวข้อง ดังนั้นในคัมภีร์อรรถกถาท่านจึงได้อธิบายคำทั้งสอง นี้ไว้ว่า “สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน เจริญอยู่ซึ่งสมาธิและวิปัสสนา” ซึ่งหมายความว่า เมื่อโยคีได้เจริญสมาธิและวิปัสสนาแล้วย่อมสามารถที่จะถางรกชัฏกล่าวคือตัณหานั้นได้ นั่นก็คือสามารถที่จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ผู้ปราศจากตัณหาได้นั่นเทียว

ตามคำอธิบายที่มาในอรรถกถาข้างต้นนั้นยังไม่ชัดเจนว่า บุคคลเช่นไรควรเจริญสมาธิประเภทไร และยังไม่ชัดเจนว่า เพราะเหตุไร จึงต้องเจริญทั้งสมาธิและวิปัสสนา ดังนั้น ในคัมภีร์ฎีกาจึงได้อธิบายเพิ่มเติม เพื่อให้ข้อความดังกล่าวมีความชัดเจนมากขึ้น ด้วยประโยคเป็นต้นว่า “สมถยานิกสฺส หิ”

คำอธิบายแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกา

สำหรับคำอธิบายของฎีกานั้น พึงทราบว่า หากเป็นสมถยานิกบุคคลแล้วได้เจริญอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น จึงจะสามารถเข้าถึงมรรคและผลได้ มิฉะนั้น ก็ไม่สามารถเข้าถึงมรรคผลได้ ด้วยเหตุผลว่า ในกรณีที่เป็นวิปัสสนายานิกะจะต้องเจริญขณิกสมาธิก่อน จึงจะสามารถเข้าถึงมรรคและผลได้ มิฉะนั้น ก็จะไม่สามารถเข้าถึงได้เช่นกัน ในกรณีที่เจริญทั้งสมถะและวิปัสสนา หรือที่เรียกว่าเป็นสมถยานิกะและวิปัสสนายานิกบุคคลจะต้องได้เจริญอนุปัสสนา ๓ ซึ่งเรียกว่า วิโมกขมุขะ ๓ เท่านั้นจึงจะสามารถเข้าถึงมรรคและผลได้ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า บุคคลผู้เจริญสมาธิ ๓ และอนุปัสสนา ๓ ตามสมควรเท่านั้น จึงจะสามารถเข้าถึงมรรคและผล จึงจะได้ชื่อว่า “ผู้แผ้วทางรกชัฏกล่าวคือตัณหาได้” แต่ถ้าไม่เจริญสมถสมาธิและวิปัสสนาทั้งสองเหล่านั้น ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้บรรลุมรรคผลโดยประการทั้งปวง ไม่สามารถที่จะถางรกชัฏกล่าวคือตัณหานั้นได้แน่นอน เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายพระบาลีนี้ด้วยประโยค

เป็นต้นว่า “สมาธิญเจว วิปสฺสนญจ ภาวยมาโน บุคคลผู้เจริญทั้งสมาธิและวิปัสสนาเท่านั้นจึงจะสามารถแผ้วถางรกชัฏกล่าวคือตัณหานี้ได้”

ตามคำกล่าวที่มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาข้างต้นนั้น พึงทราบว่า สำหรับวิปัสสนายานิกบุคคลแล้วไม่จำเป็นต้องเจริญอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เพียงแต่เจริญขณิกสมาธิก็เพียงพอแล้ว ด้วยการเจริญขณิกสมาธินั้น วิปัสสนายานิกบุคคลนั้นย่อมกลายเป็นบุคคลผู้มีจิตตวิสุทธิและเข้าถึงมรรคผลได้ในที่สุด ซึ่งข้อความนี้มีความชัดเจนอยู่ในตัว แต่ถึงกระนั้น อะไรที่สอดคล้องกับอรรถกถาเท่านั้นจึงควรเชื่อ ดังจะขอนำเอาวิธีการเจริญภาวนาซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาแห่งธัมมทายาทสูตร จากมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์มาเปรียบเทียบ

วิธีการเจริญมรรคภาวนา ๒ ประการ

ภาวนานโยติ โกจิ สมถปุพฺพํ วิปสฺสนำ ภาเวติ, โกจิ วิปสฺสนาปุพฺพำ สมถำ, กถำ อิเธกจฺโจ ปฐมำ อุปจารสมาธึ วา อปฺปนาสมาธึ วา ปปฺโปติ, อยำ สมโถ. โส ตญจ ตำสมฺปยุตฺตธมฺเม อนิจฺจาทีหิ วิปสฺสติ. อยำ วิปสฺสนา. อิติ ปฐมำ สมโถ ปจฺฉา วิปสฺสนา เตน วุจฺจติ สมถปุพฺพงฺคมำ วิปสฺสนำ ภาเวตีติ ตสฺส สมถปุพฺพงฺคมำ วิปสฺสนำ ภาวยโต มคฺโค สญฺชายติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๒)

คำว่า วิธีการเจริญอริยมรรค หมายความว่า โยคีบางท่านย่อมเจริญวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า บางท่านเจริญสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้า เช่น โยคีบางท่านในพระศาสนานี้ย่อมเจริญวิปัสสนาที่มีอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธินำหน้าก็อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิได้ชื่อว่าเป็นสมถะ โยคีผู้เจริญสมถะนั้นย่อมเห็นแจ้งซึ่งสมาธินั้นและจิตเจตสิกที่ประกอบกับสมาธินั้นโดยความเป็นไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ สมถะของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นก่อน ส่วนวิปัสสนาเกิดขึ้นภายหลัง ดังนั้น บุคคลผู้เรียกว่าสมถยานิกะนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า สำหรับบุคคลผู้เจริญภาวนาในลักษณะเช่นนี้กล่าวคือบุคคลผู้นำเอาสมถะมาเป็นบาทฐาน แล้วเจริญวิปัสสนาภายหลังนั้น อริยมรรคย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีผู้นั้น

หลักการเจริญที่เรียกว่า **สมถปุพพังคมภาวนานัย**กล่าวคือวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีสมถะนำหน้า เป็นอริยมรรคภาวนาของบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ ข้อนี้ตรงกับคำอธิบายแห่งฎีกาที่ว่า **"ปฐโม สมถยานิกสฺส วเสน วุตฺโต."** *"หลักการเจริญภาวนาข้อที่ ๑ ถูกแสดงไว้โดยความเป็นสมถยานิกบุคคล"*จากคำกล่าวในคัมภีร์อรรถกถานี้พึงทราบว่า โยคีเจริญวิปัสสนาย่อมเห็นแจ้งซึ่งสมาธิและสัมปยุตธรรมที่ประกอบกับสมาธินั้นโดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งถ้าเป็นสมถยานิกะแล้วโดยส่วนมากเป็นการเจริญตามแนวนี้ทั้งสิ้น

นอกจากนี้ ผู้ศึกษาควรทำความเข้าใจแม้ซึ่งคำอธิบายที่จะได้กล่าวต่อไปนี้ไว้ด้วยว่า ในคัมภีร์อรรถกถานั้นท่านเพียงแต่กล่าวว่า หลังจากบุคคลเจริญสมถะแล้วย่อมเห็นแจ้งโดยความเป็นไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้นเท่านั้น โดยที่ท่านไม่ได้กล่าวว่าเป็นการให้บังเกิดขึ้นหรือเจริญนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณทั้งสองแต่อย่างใด ซึ่งในการกล่าวเช่นนั้น ก็ไม่ควรเข้าใจผิดว่า แม้ญาณทั้งสองก็จะต้องเจริญโดยมีสมถะนำหน้าก่อน และไม่ควรที่จะเข้าใจผิดว่า อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น สามารถเกิดขึ้นได้โดยปราศจากญาณทั้งสองนั้นเช่นกัน แต่ควรจะทำความเข้าใจว่า หลังจากที่เจริญสมถะแล้วสามารถที่จะเห็นแจ้งด้วยญาณทั้งสองนั้น หลังจากนั้น จึงเห็นแจ้งไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น สาเหตุที่สามารถให้เข้าใจเช่นนั้นก็คือ คำว่า "**อนิจจาทีหิ** *บุคคลย่อมเห็นแจ้งด้วยไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น*" เป็นคำที่กล่าวไว้โดย **ปธานนัย นัยที่ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมากล่าวเท่านั้น** หมายความว่า ทรงแสดงธรรมที่เป็นประธานเท่านั้น ส่วนธรรมที่ไม่ได้เป็นประธานให้สามารถรู้ได้โดยนัย ซึ่งเรียกว่า ปธานนัยนั่นเอง เพราะฉะนั้น แม้จะกล่าวถึงอนิจจานุปัสสนาโดยตรง หรือกล่าวไว้โดยเป็นประธาน ส่วนญาณทั้งสองคือนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณนั้น แม้ไม่ได้กล่าวไว้ แต่พระอรรถกถาจารย์ท่านก็ได้อธิบายขยายความให้ อุปมาเหมือนกับคำว่า "**ราชา อาคจฺฉติ** *พระราชาเสด็จออกจากพระนคร*" แม้จะกล่าวถึงพระราชาพระองค์เดียว แต่พึงทราบว่าโดยปกติแล้วพระราชามีข้าราชบริพารแวดล้อมไปด้วยเสมอ ซึ่งถ้าไม่ถือเอาความหมายในลักษณะเช่นนี้ แต่กลับไปเข้าใจผิดว่าวิปัสสนาญาณเริ่มขึ้นที่อนิจจาทินุปัสสนาซึ่งจะทำให้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ทั้งหลายที่แสดงวิปัสสนาได้ ข้อนี้นักศึกษาพึงทำความเข้าใจให้ดี

อิธ ปเนกจฺโจ วุตฺตปฺปการํ สมถํ อนุปฺปาเทตฺวาว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ อนิจฺจาทีหิ วิปสฺสติ, อยํ วิปสฺสนา. ตสฺส วิปสฺสนาปาริปูริยา ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ โวสฺสคฺคารมฺมณโต อุปฺปชฺชติ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อยํ สมโถ. อิติ ปฐมํ วิปสฺสนา ปจฺฉา สมโถ. เตน วุจฺจติ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ สมถํ ภาเวตีติ. ตสฺส วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ ภาวยโต มคฺโค สญฺชายติ. โส ตํ มคฺคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ. ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต ภาวยโต พหุลีกโรโต สโยชนานิ ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตี โหนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๓)

สำหรับวิปัสสนาปุพพังคมนัยพึงทราบดังนี้โยคีบางท่านในพระศาสนานี้ไม่ได้เจริญสมถสมาธิทั้งอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ได้ทำการกำหนดรู้เพื่อให้เห็นแจ้งอุปาทานขันธ์ ๕ ด้วยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ญาณปัญญาที่เห็นแจ้งของบุคคลนี้ เรียกว่า ***วิปัสสนา*** *ก็บุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้น เมื่อจะได้เข้าถึงสมถวิปัสสนาญาณขั้นที่แก่กล้าบริบูรณ์นั้น ความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว แห่งจิตย่อมเกิดขึ้นเพราะจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตตุปบาทนั้นได้สลัดเอาอารมณ์ภายนอกออกแล้วหรือเพราะว่าจิตเจตสิกของผู้นั้นได้แล่นเข้าไปในอารมณ์แห่ง วิปัสสนาอันเรียกว่า* ***"โคจรอัชฌัตตะ"*** *แล้วนั่นเทียว ก็ความตั้งมั่นแห่งวิปัสสนาจิตนี้ท่านเรียกว่า****สมถะ***

ด้วยเหตุนี้ จึงได้ชื่อ "วิปัสสนาเกิดขึ้นก่อนส่วนสมถะเกิดขึ้นภายหลัง" ดังนั้น บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาหรือที่เรียกว่า วิปัสสนายานิกบุคคลนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ผู้เจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า" ก็ปฐมอริยมรรคย่อมเกิดขึ้นได้แก่บุคคลผู้เจริญสมถะกล่าวคือความตั้งมั่นแห่งวิปัสสนาจิตของบุคคลนั้น

*บุคคลผู้ได้โสดาปัตติมรรคนั้นแล้วย่อมซ่องเสพทำให้บังเกิดขึ้นบ่อยๆ ชื่อว่าซ่องเสพทำให้มรรคอื่นๆ มีสกทาคามิมรรคเป็นต้น*เกิดขึ้น **หมายเหตุ** : [ข้อความนี้ได้แปล โดยอาศัยอังคุตตรนิกายอรรถกถาที่ท่านได้อธิบายว่า **"โสตํ มคฺคนฺติ เอกจิตฺตกฺขณิกมคฺคสฺส อาเสวนาทีนิ นาม นตฺถิ ทุติยมคฺคาทโย ปน อุพฺพาเทนฺโต ตเมว อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรตีติ วุจฺจติ."**

(องฺ.อฏ.๒/๓๔๖)]

สำหรับบุคคลผู้ซ่องเสพ เจริญ กระทำให้มากซึ่งโสดาปัตติมรรคนั้นแล้ว สังโยชน์ทั้งหลายย่อมเป็นอันละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมดับไป

หมายเหตุ เนื่องจากว่าในคัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถกถาท่านได้อธิบายคำว่า **มคฺโค สญฺชายติ** ไว้ว่า **ปฐโม โลกุตฺตรมคฺโค นิพฺพตฺตติ** *โลกุตตรมรรคเบื้องต้นย่อมเกิดขึ้น* จึงได้แปลว่า ปฐมอริยมรรค ส่วนคัมภีร์ฎีกาท่านได้ไขความไว้ว่าเป็นวิปัสสนามรรค

หลักการเจริญวิปัสสนาปุพพังคมภาวนานัยนี้เป็นหลักการที่เรียกว่าอริยมรรค-ภาวนานัยของบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ ข้อนี้ตรงกับคำอธิบายที่มาในคัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถานั้นที่ว่า **ทุติโย วิปสฺสนายานิกสฺส วเสน วุตฺโต.** *"หลักการเจริญที่สองนี้ท่านกล่าวไว้สำหรับวิปัสสนายานิกบุคคล"* อาศัยนัยนี้แล้ว ย่อมทำให้ทราบชัดเจนว่า ด้วยคำว่า **วุตฺตปฺปการำ สมตฺถำ อนุปฺปาเทตฺวาว.** *"ไม่เจริญสมถะนั่นเทียว แต่เริ่มต้นเจริญวิปัสสนาทันที"*

แม้คำว่า **อนิจฺจาทีหิ วิปสฺสติ** ซึ่งเป็นคำพูดโดยปธานนัยก็เป็นการแสดงให้ทราบว่า ได้เจริญนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณทั้งสองด้วย แล้วจึงได้เห็นไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น คำว่า **ตสฺส วิปสฺสนาปาริปูริยา ฯเปฯ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา.** แสดงให้ทราบว่า ในเวลาที่วิปัสสนาแก่กล้านั้น สมาธิย่อมเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ ในคัมภีร์ฎีกาได้กล่าวถึงองค์ธรรมของวิปัสสนาที่บริบูรณ์ว่าได้แก่ **วุฏฐานคามินีปฏิปทา** ส่วนองค์ธรรมของสมถะท่านอธิบายว่าได้แก่มรรคสมาธิ แม้จะกล่าวเช่นนั้นก็ตาม ในอังคุตตรนิกายอรรถกถาท่านก็ยังได้กล่าวอธิบายไว้ว่า **วิปสฺสนำ ปุพฺพงฺคมำ อุเร จาริกำ กตฺวา สมถำ ภาเวติ ปกติยา วิปสฺสนาลาภี วิปสฺสนาย รตฺวา สมาธึ อุปาเทตีติ อตฺโถ.**

*หมายความว่า โยคีนั้นเจริญสมถะโดยทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้นก่อน นั่นก็คือ **วิปัสสนาลาภีบุคคล** เมื่อตั้งอยู่ในวิปัสสนาญาณแล้วย่อมสามารถทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยธรรมชาตินั่นเอง*

ข้อความนี้ท่านกล่าวเพียงว่าตั้งมั่นอยู่ในวิปัสสนาแล้วยังสมาธิให้เกิดขึ้นเท่านั้น มิได้กล่าวระบุว่าเป็นมรรคสมาธิ และก็ไม่เห็นทีท่าว่าท่านจะหมายเอาสมาธินั้นว่าคือมรรคสมาธิและยังได้อธิบายถึงผู้ที่เจริญสมาธิดังกล่าวว่าจะสามารถ

เข้าถึงปฐมโลกุตตรมรรค จากคำอธิบายในอรรถกถานั้น หากถือเอาว่าผู้ที่เจริญมรรคสมาธินั้น ย่อมได้มรรคก็จะกลายเป็นคำพูดที่ไร้ความหมายซ้ำซ้อนเหมือนกับว่าเอาสิ่งเดียวกันมาพูดสาเหตุก็เพราะว่ามรรคสมาธินั้นก็คือมัคคังคะองค์มรรคอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง ซึ่งก็คือตัวอริยมรรคนั่นเอง นอกจากนี้แล้ว ในตอนที่ว่าด้วยวิปัสสนาปุพพังคมนัยก็เป็นการกล่าวถึงเฉพาะโลกิยธรรมทั้งสมถะที่เกิดก่อนและวิปัสสนาที่เกิดภายหลังดังนั้น แม้ในวิปัสสนาปุพพังคมนัยนี้ก็ควรจะกล่าวถึงวิปัสสนาล้วนๆ ทั้งวิปัสสนาที่เกิดก่อนและสมถะที่เกิดภายหลังเช่นกัน

จากเหตุผลที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า องค์ธรรมของสมถะควรที่จะถือเอาเพียงขณิกสมาธิที่เกิดพร้อมวิปัสสนาเท่านั้น แม้วิปัสสนาซึ่งมีความแก่กล้าในขณะที่ประกอบกับสมาธิดังกล่าว ก็ควรจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือวิปัสสนาระดับสูง วิปัสสนาระดับปานกลาง และวิปัสสนาระดับต้น ซึ่งวิธีการจำแนกนั้น พึงทราบ ดังนี้

สมาธิและวิปัสสนาระดับสูง

สมาธิและวิปัสสนาขั้นสูงนั้น พึงทราบว่าเป็นวิปัสสนาญาณ ที่เริ่มตั้งแต่ภังคญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่บริบูรณ์แก่กล้าถึงขั้นสูง อนึ่ง ตั้งแต่ภังคญาณนั้นขณิกสมาธิก็จะเกิดขึ้นเป็นสมาธิขั้นสูงเช่นกัน คำกล่าวนี้สอดคล้องกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและ วิสุทธิมรรคเป็นต้นที่ได้กล่าวถึงวยะลักขณูปัฏฐาเนกัตตะและภังคญาณซึ่งจะได้อธิบายไว้ในตอนท้ายของปริเฉทนี้ และในเรื่องที่ว่าด้วยภังคญาณในข้างหน้า

สมาธิและวิปัสสนาระดับปานกลาง

สำหรับวิปัสสนาและสมาธิระดับกลางนั้น เริ่มตั้งแต่อุทยัพพยญาณ จำเดิมแต่อุทยัพพยญาณขึ้นไปนั้น ขณิกสมาธิระดับปานกลางก็จะเกิดขึ้น ซึ่งคำกล่าวนี้สอดคล้องกับคำที่มาในวิสุทธิมรรค เช่น เรียก อุทยัพพยญาณว่า **ปฐมตรุณวิปัสสนา** และเรียกบุคคลผู้ที่พร้อมด้วยวิปัสสนาญาณดังกล่าวว่า **อารัทธวิปัสสกบุคคล** “บุคคลผู้เริ่มเจริญวิปัสสนา” ซึ่งสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า ญาณนี้เป็นองค์ของการปรารภความเพียรเพื่อให้ถึงมรรคผลที่เรียกว่า**ปธานิยังคะ**และสอดคล้องกับพระบาลีที่แสดงว่า **อุทยัพพยวิปัสสี**“ผู้มีปกติกำหนดพิจารณาความเกิดและความดับ”

ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าในบรรดาวิปัสสนาที่บริบูรณ์นั้นอุทยัพพยญาณนี้ท่านเรียกว่า **ปฐมวิปัสสนา** นี้เป็นคำเรียกที่มาในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหลาย

สมาธิและวิปัสสนาระดับต้น

สำหรับสมาธิและวิปัสสนาระดับต้น หรือสมาธิและวิปัสสนาระดับอ่อนๆนั้น เริ่มตั้งแต่ช่วงที่นามรูปปริเฉทญาณแก่กล้า วิปัสสนาก็จะได้ชื่อว่าบริบูรณ์เช่นกัน ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้น ขณิกสมาธิระดับอ่อนก็จะเกิดขึ้น ด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ นิวรณ์ ความตรึกนึกคิดทั้งหลายก็ไม่สามารถแทรกเข้ามาในระหว่างแห่งจิตกำหนดได้ จิตที่ทำหน้าที่กำหนดพิจารณาย่อมบริสุทธิ์หมดจดจากนิวรณ์ทั้งหลาย ดังนั้น ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในลักษณะที่รู้สภาวลักษณะของรูปนามทั้งหลายนั่นเทียว ก็ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายกับอุปจารสมาธิในแง่ของความหมดจดจากนิวรณ์เหมือนกันนั้น ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณเป็นต้นไป เพราะถ้าขณิกสมาธิดังกล่าวไม่เกิดขึ้น โยคีย่อมไม่สามารถรู้ตามสภาวะที่เป็นจริงได้เลย แม้แต่บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ได้เข้าถึงสมาธิดังกล่าว โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้นเช่นกัน ก็ขณิกสมาธิที่มีลักษณะเช่นนี้นั้นได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทธิและเป็นสมาธิที่มีอุปการะแก่ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้นเป็นอย่างมาก

อนึ่ง การแสดงสมาธิระดับอ่อนนี้ มีความสอดคล้องกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า **โย ตตฺถ อวิกฺเขปตฺโถ อยํ อธิจิตฺตสิกฺขา.** *ในวิปัสสนาจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นพร้อมกับนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณนั้น สภาวธรรมที่ไม่ซัดส่าย ฟุ้งซ่าน ท่านเรียกว่า* ***อธิจิตตสิกขา*** ซึ่งความหมายของพระบาลีข้างต้นนั้น พึงแปลให้เชื่อมโยงกับพระบาลีที่ว่า **ฌาเณน อวิชฺชาย ปหานํ สีลํ.** เป็นต้นเท่านั้น จึงจะสามารถเข้าใจได้

สาเหตุที่เรียกนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณว่า วิปัสสนา นั้น พึงทราบตามหลักฐานที่มาในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย เช่น คัมภีร์อัฏฐสาลินี หน้า ๓๘๖ คัมภีร์มูลปัณณาสก์อรรถกถาหน้า ๒๔ คัมภีร์สังยุตตอรรถกถา เล่น ๒ หน้า ๒๓๓ ดังนี้เป็นต้น ซึ่งมีข้อความว่า

ยํ นามรูปปริจฺเฉทาทีสุ วิปสฺสนาญาเณสุ ปฏิปกฺขภาวโต "ทีปาโลเกเนว ตมสฺส" เตน เตน วิปสฺสนาญาเณน ตสฺส ตสฺส อนตฺถสฺส ปหานํ. เสยฺยถิทํ นามรูปววตฺถาเนน สกฺกายทิฏฺฐิยา ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐีนํ ฯเปฯ โคตฺรภุนา สงฺขารนิมิตฺตคฺคาหสฺส ปหานํ. เอตํ ตทงฺคปฺปหานํ นาม.

ภายหลังจากที่ขณิกสมาธินี้แก่กล้าแล้วอารมณ์ที่เป็นรูปนามที่โยคีนำมากำหนด แม้จะเปลี่ยนเป็นอารมณ์ใหม่ๆ แต่ความตั้งมั่นแห่งจิตที่กำหนดพิจารณาก็จะปรากฏออกมาเสมือนเป็นเนื้อผ้าเดียวกัน จิตที่กำหนดดวงที่ ๒ ดวงที่ ๓ ก็จะมีลักษณะเพ่งพินิจและตั้งมั่น เหมือนกับจิตดวงแรกนั่นเทียว ซึ่งในเวลาเช่นนี้ จิตเหล่านั้นก็เปรียบเสมือนกับสมถฌานทีเดียว จะต่างกันก็ตรงที่ว่า อารมณ์ของสมถฌานนั้นไม่เปลี่ยนแปลง เป็นอารมณ์เดียวเท่านั้น และอารมณ์ของฌานนั้นก็จะไม่ปรากฏโดยความเป็นนามรูป จะไม่ปรากฏโดยอาการที่เกิดดับ ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนาสมาธินั้นเป็นอารมณ์ใหม่ๆเปลี่ยนไปอย่างต่อเนื่อง และเป็นอารมณ์ที่ปรากฏโดยความเป็นนามรูป ในเวลาที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าก็จะปรากฏโดยอาการที่เกิดดับ นี้คือความต่างระหว่างสมถฌานกับวิปัสสนาสมาธิ แต่ลักษณะของการเพ่งพินิจพิจารณาและความตั้งมั่นนั้นไม่ต่างกัน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงได้กล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ขณิกจิตฺเตกคฺคตาติ ขณมตฺตฏฺฐิติโก สมาธิ, โสปิ หิ อารมฺมเณ นิรนฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วิย จิตฺตํ อนิจฺจลํ ฐเปติ.

(๑/๓๔๒)

คำว่า ขณิกจิตเตกัคคตา หมายถึง สมาธิที่มีความตั้งมั่นในช่วงของวิปัสสนาจิตจริงอย่างนั้น ขณิกสมาธินั้นเมื่อเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนามที่ตนนำมากำหนด ย่อมไม่ถูกนิวรณ์ซึ่งเป็นปฏิปักขธรรมเข้ามาครอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่นเหมือนกับอัปปนาสมาธิหรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ฉันนั้น

คำกล่าวของฎีกานี้พึงทราบว่า เป็นคำพูดที่สนับสนุนคำของอรรถกถาในอานาปานกถาที่ว่า **สมาทหํ จิตฺตํ** ซึ่งแปลว่า ตั้งวิปัสสนาจิตให้แน่วแน่ด้วยขณิกสมาธิไว้ หมายความว่าไม่ใช่เฉพาะอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิเท่านั้นที่สามารถ

ตั้งจิตให้ดำรงคงมั่น แม้ขณิกสมาธิก็สามารถที่จะตั้งจิตให้มั่นคงได้เช่นกัน ซึ่งหากจะถามว่า ตั้งจิตให้มั่นคงได้เพียงไรนั้น ก็มีคำตอบว่า "**อารมฺมเณ นิรนฺตรำ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน.** สามารถตั้งมั่นวิปัสสนาจิตโดยอาการตั้งมั่นอย่างรวดเดียว"

เมื่ออุปจารสมาธิมีความสม่ำเสมอแล้ว นิวรณ์คือความตรึกนึกคิดทั้งหลายก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นในระหว่างของการกำหนดวิปัสสนาได้ จะมีแต่การกำหนดเท่านั้นที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง นี้แหละคือความตั้งมั่นอย่างต่อเนื่องในขณะนั้น นอกจากนี้ ด้วยคำว่า **ปฏิปกฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วิย** นี้ พึงทราบว่าเป็นคำที่แสดงถึงขณิกสมาธิ ที่ประกอบด้วยอุทยัพพยญาณและภังคญาณเป็นต้นนั้นย่อมมีความแก่กล้ามากกว่านั้น มีพลังดุจอัปปนาสมาธินั่นเทียว ก็สมาธิเช่นนั้นไม่มีปฏิปักขธรรมใดๆสามารถจะมาครอบงำสมาธิดังกล่าวได้ เพราะฉะนั้น จึงสามารถตั้งจิตให้มั่นคงดุจอัปปนาสมาธิได้ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ คือวิธีการจำแนกวิปัสสนาสมาธิ ๓ ประการ

ในคำว่า **โวสฺสคฺคาวรณโต** นั้น คำว่า **โวสฺสคฺค** มีความหมายที่สามารถนำมาใช้ได้สองความหมายคือ **ปริจฺจาค** "สละ" และ **ปกฺขนฺทน** "แล่นเข้าไป" เหมือนกับในบทว่า **โวสฺสคฺคปริณามึ** ซึ่งในบรรดาอรรถทั้งสองนั้น หากจะเอาอรรถปริจฺจาคก็จะต้องตั้งรูปวิเคราะห์ว่า **อารมฺมณานำ โวสฺสคฺโค ปริจฺจาโค.** "การสละอารมณ์ทั้งหลาย" อนึ่ง แม้แต่คำว่าองค์ธรรมในที่นี้ โดยอารมณ์ก็ได้แก่พหิทธารมณ์ คืออารมณ์ภายนอกอารมณ์ทุกอย่างที่เป็นไปในทางนึกคิด พิจารณา จินตนาการโดยไม่ได้มาจากการกำหนดนัยวิปัสสนา เรียกว่า พหิทธารมณ์ อารมณ์ภายนอกดั่งในสติปัฏฐานสูตรจากสังยุตนิกายที่ว่า **พหิทฺธา วา จิตฺตำ อวิกฺขิปติ** ดังนี้เป็นต้น หมายถึงอารมณ์ภายนอกที่นอกเหนือจากอารมณ์ของวิปัสสนานั่นเองหากจะอธิบายด้วยความหมายที่ว่าปักขันทนะคือแล่นเข้าไปนั้นก็จะต้องตั้งรูปวิเคราะห์ว่ **อารมฺมเณ โวสฺสคฺโค ปกฺขนฺทนำ** "แล่นเข้าไปในอารมณ์"

คำว่า อารมณ์ในรูปวิเคราะห์นี้ องค์ธรรมได้แก่โคจรัชฌัตตารมณ์ อารมณ์ภายในที่เป็นนิสัยหรืออารมณ์ของวิปัสสนาท่านเรียกว่า อัชฌัตตารัมมณะ เหมือนคำบาลีว่า **อชฺฌตฺตำ สติมา สุขมสฺมิ** "เรามีสติ เป็นสุขอยู่ภายใน" ซึ่งมาในสติปัฏฐานสังยุตนั่นเทียว หมายความว่า อัชฌัตตารมณ์นี้เป็นอารมณ์ที่อยู่ภายในโดยความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา บางครั้งเรียกโคจรัชฌัตตะก็มี

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ความหมายทั้งสอง คือ ทั้งปริจฺจาคและปกฺขนฺทนแตกต่างกันเพียงความหมายของศัพท์ ส่วนความหมายโดยอธิบายหรือโดยองค์ธรรมนั้นเหมือนกัน ซึ่งลักษณะที่เหมือนกันก็คือว่า โยคีย่อมสละซึ่งอารมณ์อันเป็นภายนอก ซึ่งก็เท่ากับว่า เป็นการไม่นึกคิด ไม่จินตนาการโดยปราศจากการกำหนดวิปัสสนา ซึ่งความหมายนี้ก็มีลักษณะคล้ายกับที่กล่าวว่าแล่นเข้าไปในอารมณ์ที่เป็นภายในนั่นเองคือหมายความ ว่าโยคีกำลังทำการกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่ควรกำหนดอยู่อย่างต่อเนื่องโดยไม่ปล่อย นั่นเอง นอกจากนี้ คำว่า “แล่นเข้าไปในอัชฌัตตารมณ์เท่านั้น” หมายความว่ามีการกำหนดพิจารณาอารมณ์อยู่อย่างต่อเนื่องนั้นก็เท่ากับเป็นการกล่าวว่าสละอารมณ์ที่เป็นภายนอก นั่นก็คือโยคีไม่มีการนึกคิดหรือตรึกถึงอารมณ์ต่างๆภายนอกนั่นเอง เพราะฉะนั้น ความหมายของอรรถทั้งสองคือทั้งปริจจาคะและปักขันทนะจึงเหมือนกันโดยความ

สรุปประเด็นหลัก

สำหรับวิปัสสนายานิกบุคคลนั้นไม่ได้ทำให้อุปจารสมาธิและวิปัสสนาสมาธิเกิดขึ้นก่อน แต่มุ่งเจริญวิปัสสนาทันทีทันใด ซึ่งบุคคลเช่นนี้ย่อมไม่มีอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ แต่จะได้วิปัสสนาญาณเกิดเป็นลำดับแรก ครั้นเมื่อวิปัสสนาบริบูรณ์เต็มที่แล้ว สมาธิก็จะเกิดขึ้น ซึ่งประเด็นนี้เป็นประเด็นสำคัญ เป็นประเด็นหลักที่ควรจดจำซึ่งได้นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านได้แสดงวิธีการเจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนาปุพพังคมนัยไว้

สำหรับอรรถกถาที่ท่านได้แสดงวิธีการเจริญวิปัสสนา ๒ อย่างนี้ ความจริงก็เป็นคำพูดที่ท่านกล่าวตามพระบาลีนั่นเอง เพียงแต่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้เพิ่มเติมบางอย่างเข้ามา เพื่อให้ความหมายปรากฏชัดเท่านั้น แต่โดยส่วนมากแล้วก็จะมีความหมายเท่ากับพระบาลีเป็นหลัก ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า ท่านลอกมาจากพระบาลีก็ได้ เพราะฉะนั้น คำพูดของพระอรรถกถาจารย์จึงไม่ควรที่ใครๆจะมีความสงสัยหรือลังเลว่าตรงกับพระบาลีพุทธพจน์หรือไม่ เกี่ยวกับประเด็นนี้ หากโยคีทั้งหลายต้องการศึกษารายละเอียดก็จงไปดูในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ยุคนัทธกถา และในคัมภีร์ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ปฏิปทาวรรค ส่วนในวิปัสสนาชุนีนี้จะ

ขอยกพระบาลีเพียงบางข้อจากปฏิสัมภิทามรรคมาแสดงพอเป็นแนวทางแก่การปฏิบัติต่อไป

รูปี อนิจฺจโต อนุปสฺสนฏฺเจน วิปสฺสนา, รูปี ทุกฺขโต, อนตฺตโต อนุปสฺสนฏฺเจน วิปสฺสนา, ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานญฺจ โวสฺสคฺคารมฺมณตา จิตฺตสฺส เอกคฺคตา, อวิกฺเขโป สมาธิ, อิติ ปญฺจ วิปสฺสนา, ปจฺฉา สมโถ, เตน วุจฺจติ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ สมถํ ภาเวตีติ.

(ปฏิสํ.๒๘๗)

การเห็นด้วยปัญญาว่า รูป เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เรียกว่า วิปัสสนา, การเห็นด้วยปัญญาว่ารูปเป็นทุกข์ว่าเป็นอนัตตากล่าวคือไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ใช่ตัวตนบุคคลเราเขา ก็ได้ชื่อว่า วิปัสสนาเช่นกัน มิใช่แต่เป็นวิปัสสนาเท่านั้นที่เกิดขึ้น แต่ในขณะที่วิปัสสนานั้นเกิดหรือในขณะที่เกิดวิปัสสนาจิตตุปบาทนั้น ความไม่ฟุ้งซ่านกล่าวคือความมีอารมณ์หนึ่งเดียวแห่งวิปัสสนาจิต ซึ่งเรียกว่า ความสละพหิทธารมณ์และการมีโคจรัชฌัตตารมณ์แล่นเข้าไป แห่งจิตเจตสิกทั้งหลายที่เกิดอยู่นั้น ซึ่งท่านเรียกว่า สมาธิ ก็เกิด ด้วยเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่า "วิปัสสนาเกิดขึ้นก่อนส่วนสมถะเกิดขึ้นภายหลัง" ดังนั้น บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาหรือที่เรียกว่า วิปัสสนา-ยานิกบุคคล นั้น ท่านจึงเรียกว่า "ผู้เจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า"

ตตฺถ ชาตานนฺติ ตสฺมึ อริยมคฺคกฺขเณ ชาตานํ สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ ธมฺมานํ, นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ, โวสฺสคฺคารมฺมณตาติ โวสฺสคฺคสฺส อารมฺมณาติ ฯเปฯ นิพฺพานสฺส อารมฺมณกรเณนาติ อตฺโถ. จิตฺตสฺส เอกคฺคตาติ อิมินา มคฺคสมาธึ อาห

สำหรับความหมาย ในบทว่า ***ตตฺถ*** *เป็นต้น นั้น พึงทราบดังนี้ว่า ในขณะที่อริยมรรคนั้นเกิดขึ้น บรรดาธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ซัดส่าย ฟุ้งซ่าน กล่าวคือ มีนิพพานเท่านั้นเป็นอารมณ์ มีอารมณ์เดียวเท่านั้น ความไม่ซัดส่ายนี้ท่านเรียกว่า สมาธิ* [คำแปลส่วนที่เหลือพึงทราบว่าเหมือนกับที่ผ่านมา]

อนึ่ง ข้อความนี้มาจากมูลปัณณาสก์ฎีกา ซึ่งสอดคล้องกับพระบาลีที่ยกมาในปฏิสัมภิทามรรคข้างต้นนั้นอย่างแท้จริง

อนึ่ง ในพระบาลีทั้งหลาย มีหลักการเจริญภาวนา ๔ ประเภท ซึ่งรวมทั้งยุคนัทธนัยและธัมมมุทธัจจหานนัยอีกสองอย่างเข้าด้วย ก็จะได้ครบ ๔ ประเภท แต่จะอย่างไรก็ตามในคัมภีร์อรรถกถาที่ยกมาข้างต้นนั้นเป็นการแสดงวิธีเจริญภาวนาเพียงสองอย่างเท่านั้น ส่วนอีกสองอย่างที่เหลือท่านเห็นว่าสามารถสงเคราะห์เข้าในนัยทั้งสองได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ได้แสดงไว้โดยตรง ซึ่งลักษณะการสงเคราะห์เข้าพึงทราบดังนี้

ยุคนัทธนัย

สำหรับโยคีผู้ได้ฌานหรือที่เรียกว่าฌานลาภีบุคคลย่อมสามารถที่จะนำเอาฌานนั้นมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาหลังจากที่ได้เข้าปฐมฌานแล้ว จากนั้น เมื่อได้เข้าทุติยฌานแล้วก็จะนำทุติยฌานนั้นมากำหนดวิปัสสนาอีกครั้ง ทำโดยวิธีการนี้ไปตามลำดับแห่งฌาน โดยเข้าฌานขั้นหนึ่งแล้วออก จากนั้นก็เข้าวิปัสสนา สลับกันไปมาอย่างนี้ เป็นการเจริญควบคู่กัน ระหว่างสมถะและวิปัสสนาพร้อมๆกันไปจนกระทั่งมรรคเกิดขึ้น ภาวนาที่โยคีผู้นี้เจริญเรียกว่า **ยุคนัทธภาวนานัย** “หลักการเจริญภาวนา ที่นำเอาสมถะและวิปัสสนามาเจริญควบคู่กันไป” จะอย่างไรก็ตามวิธีการนี้ เนื่องจากว่า เป็นการเอาสมถะและวิปัสสนามาเป็นบาทในครั้งแรก ดังนั้นวิธีการนี้จึงสงเคราะห์ เข้าในสมถปุพพังคมนัย

ธัมมุทธัจจปหานนัย

ไม่ว่าจะเป็นสมถยานิกะหรือวิปัสสนายานิกะ เมื่ออุทยัพพยญาณเกิดขึ้นครั้งแรก วิปัสสนูปกิเลส เช่น แสงสว่างหรือโอภาส, ญาณ, ปีติ, ปัสสัทธิ, เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีนั้น บางครั้งโยคีอาจจะนึกว่าวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นธรรมวิเศษ นึกว่าตนเองได้ธรรมวิเศษแล้วก็เป็นได้ ซึ่งการกำหนดรู้หรือเข้าใจเช่นนั้นท่านเรียกว่า ธัมมุทธัจจะ เป็นความฟุ้งซ่านที่เกี่ยวกับสภาวธรรม บุคคลผู้ที่ได้ธัมมุทธัจจะนี้ บางครั้งอาจจะทำให้มองเห็นรูปนามที่ปรากฏอยู่ได้ไม่ชัดเจน อาจทำให้การกำหนดหยุดชะงักได้ หรือในที่สุดอาจเสื่อมลงได้ หรืออาจทำให้สิ่งที่กำหนดนั้นเสื่อมลงไปได้ เพราะฉะนั้น โยคีพึงกำหนดพิจารณาละธัมมุทธัจจะนั้นให้ได้

อย่าไปสนใจหรือให้ความสำคัญกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแต่ให้ตระหนักถึงการกำหนดจิตที่กำหนดพิจารณาวิปัสสนาเท่านั้น ถ้าสามารถทำได้อย่างนี้ ธัมมุทธัจจะที่ว่า ก็จะหายไปโดยอัตโนมัติ ซึ่งเมื่อเป็นเช่นนั้น รูปนามก็จะปรากฏชัดเจนมากเป็นพิเศษ จิตนั้นก็จะกำหนดพิจารณา ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์รูปนามที่เรียกว่าโคจรัชฌัตตะ นับจากนั้น วิปัสสนาญาณก็จะแก่กล้าขึ้นไปตามลำดับ จนกระทั่งถึงมรรคญาณ

ก็วิธีการที่โยคีกำจัดความฟุ้งซ่านออกแล้วยังมรรคให้เกิดขึ้นนั้น ท่านเรียกว่า **ธัมมุทธัจจปหานภาวนานัย** แปลว่า “หลักการเจริญภาวนาที่มีการละความฟุ้งซ่านที่เกี่ยวกับสภาวธรรมออกแล้วเข้าถึงอริยมรรค” ซึ่งหลักการนี้มีความเกี่ยวข้องกับสมถยานิกะและวิปัสสนายานิกะทั้งสอง จึงสามารถสงเคราะห์เข้าในทั้งสมถปุพพังคมนัยและวิปัสสนาปุพพังคมนัย เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาท่านจึงกล่าวนัยไว้เพียงแค่ ๒ นัยเท่านั้น

สำหรับบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิกะไม่จำเป็นต้องนำเอาสมถะมาเพื่อให้เกิดจิตตวิสุทธิ แต่สามารถเจริญวิปัสสนาได้เลย เมื่อวิปัสสนานั้นแก่กล้าแล้ว ขณิกสมาธิก็จะเกิดขึ้นกลายเป็นจิตตวิสุทธิสำหรับวิปัสสนายานิกบุคคลนั้น ซึ่งความหมายในประโยคข้างต้นนี้มีหลักฐานปรากฏชัดเจนทั้งในพระบาลีไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่ได้แสดงไปแล้วนั่นเอง **แม้แต่คัมภีร์วิปัสสนาชุนีที่ท่านทั้งหลายถืออยู่นี้ก็เป็นคัมภีร์ที่มุ่งแสดงวิธีการปฏิบัติโดยเอาวิธีการของวิปัสสนายานิกะเป็นวิธีการหลัก คือ นำเอาวิธีของวิปัสสนายานิกะมาแสดงไว้โดยความเป็นประธาน ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้แสดงวิธีการปฏิบัติเพื่อจิตตวิสุทธิสำหรับสมถยานิกบุคคลไว้เป็นเอกเทศ**

แต่จะอย่างไรก็ตาม สำหรับบุคคลผู้ได้เจริญขณิกสมาธิซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องจากวิปัสสนานั้น เมื่อได้รู้ถึงลักษณะเนยยานาวรณธรรม ๘ ประการ, รู้ซึ้งในธรรมที่เป็นอันตรายแก่สมาธิ ๖ ประการ, รู้จักวิธีการแก้ไขให้พ้นจากธรรมที่เป็นอันตราย ๖ เหล่านั้น ๖ ประการ และเข้าใจวิธีการทำให้วิปัสสนาจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวแล้วย่อมได้เปรียบมากทีเดียว เพราะฉะนั้น ผู้เขียนจะขอยกธรรมมีนิยยานาวรณธรรม ๘ ประการเป็นต้นเหล่านั้น จากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค อาณาปานกถาพอเป็นตัวอย่างดังนี้

ปฐมนิยยานะกับอาวรณธรรม

เนกฺขมฺมํ อริยานํ นิยฺยานํ, เตน จ เนกฺขมฺเมน อริยา นิยฺยนฺติ. กามจฺฉนฺโท นิยฺยานาวรณํ, เตน จ กามจฺฉนฺเทน นิวุตตฺตา เนกฺขมฺมํ อริยานํ นิยฺยานํ นปฺปชานาตีติ กามจฺฉนฺโท นิยฺยานาวรณ.

เนกขัมมะคือวิปัสสนากุศล ชื่อว่าเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยเจ้าทั้งหลาย สำหรับสาเหตุที่วิปัสสนากุศลได้ชื่อว่านิยยานะนั้นเนื่องจากว่าเป็นเครื่องมือให้พระอริยเจ้าทั้งหลายออกจากวัฏฏทุกข์กามฉันทะความยินดีพอใจได้ชื่อว่านิยยานาวรณะเครื่องปิดกั้นนิยยานธรรม สาเหตุที่ได้ชื่อว่านิยยานาวรณะนั้น เนื่องจากกามฉันทะความพึงพอใจนี้เป็นเครื่องปกปิดหรือปิดกั้นไม่ให้กุศลเกิด เป็นเหตุให้บุคคลย่อมไม่รู้ซึ่งนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลายอันเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ เพราะเหตุนั้น กามฉันทะนั้นจึงได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรม "ธรรมเครื่องปิดกั้นทางออกจากวัฏฏทุกข์"

ปพฺพชฺชา ปฐมํ ฌานํ
นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา
สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา
เนกฺขมฺมนฺติ ปวุจฺจเร.

(อิติวุต.อฏ.๓๓๑)

ตามคาถาข้างต้นนี้พึงทราบว่า การบรรพชาเป็นภิกษุ ก็ดี ปฐมฌาน ก็ดี พระนิพพาน ก็ดี วิปัสสนาและกุศลธรรมทั้งหมดทั้งปวง ก็ดี ท่านเรียกว่า **เนกขัมมะ** ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านได้อธิบายความหมายของเนกขัมมะว่าหมายถึงกุศลที่มีอโลภเจตสิกเป็นประธานซึ่งก็ถือว่าเป็นการไขความตามสมควรแก่ฐานะนั้นๆ สำหรับในที่นี้ เนื่องจากเป็นเรื่องของวิปัสสนาและสมาธิ เนกขัมมะ จึงหมายเอาวิปัสสนากุศลเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ซึ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับนิยยานะตอนต่อไปก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ คือ ล้วนแต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับวิปัสสนาสมาธิเท่านั้น ซึ่งจะได้แสดง ให้ทราบ พอสังเขป ดังต่อไปนี้

ถ้าหากแม้ว่า โยคีไม่ได้กำหนดพิจารณารูปนามที่ปรากฏต่อเนื่องในทวารทั้ง ๖ ก็ย่อมจะไม่รู้รูปนามเหล่านั้นตามความเป็นจริง ไม่รู้เหตุและผลของรูปนาม

เหล่านั้นด้วย ไม่รู้ไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วย เมื่อไม่รู้ตามความจริง โดยประการดังกล่าวนี้ ความยินดีพอใจในอารมณ์ที่ตนไม่ได้กำหนดรู้และในอารมณ์หรือวัตถุที่มีลักษณะคล้ายกันก็เกิดขึ้น ตัณหาก็ย่อมเกิดขึ้น แต่ถ้าโยคีสามารถกำหนดพิจารณารูปนามทุกๆครั้งที่รูปนามปรากฏได้ ก็ย่อมจะรู้ว่า “นี่คือรูป นี่คือนาม” รู้เหตุและผลของรูปนามนั้น รู้ไตรลักษณ์ กล่าวคืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของรูปนามนั้น เพราะเหตุที่รู้เช่นนี้ โยคีย่อมไม่ยึดมั่น ไม่ยินดี ไม่ยึดติดในอารมณ์ที่รู้นั้นและในอารมณ์ หรือวัตถุที่มีลักษณะคล้ายกันนั้น ตัณหาก็จะไม่เกิดขึ้นแก่โยคีผู้มีการกำหนดรู้เช่นนั้น การที่สามารถหลุดพ้นจากตัณหาความยินดีพอใจเช่นนี้ เป็นหน้าที่ของ**วิปัสสนากุศล** ซึ่งเรียกว่า **เนกขัมมกุศล** พระอริยะทั้งหลายย่อมออกจากวัฏฏทุกข์โดยอาศัยวิปัสสนา ที่เรียกว่าเนกขัมมกุศลนี้ หมายความว่า เมื่อโยคีเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับจนกระทั่ง ถึงขั้นมรรคญาณย่อมรู้แจ้งพระนิพพานและออกจากวัฏฏทุกข์ได้ ดังนั้น วิปัสสนากุศลซึ่งเป็นสาเหตุให้พระอริยะสามารถออกจากวัฏฏทุกข์ได้ จึงได้ชื่อว่า เป็นนิยยานธรรม ของพระอริยะทั้งหลาย หมายความว่า เป็นธรรมเครื่องพ้นทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย นั่นเอง

ส่วนกามฉันทะอันเป็นความยินดี รักใคร่ พึงพอใจ ความปรารถนานั้น ท่านเรียกว่า **นิยยานาวรณธรรม** เพราะเป็นธรรมที่ปิดกั้นมิให้วิปัสสนาเกิด ซึ่งลักษณะการปิดกั้นมิให้วิปัสสนาเกิดนั้น พึงทราบ ดังนี้ว่า ธรรมดาทุกคนย่อมมีกิจที่ควรกระทำจำนวนมากมาย ไม่ว่าจะเป็นกิจวัตรของตนหรือของบุคคลอื่นหรือของผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น สามี ภรรยา บุตรธิดา ญาติสนิท มิตรสหาย ทายกทายิกา ครูอาจารย์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้ได้มาซึ่งความสุขในปัจจุบันชาตินั่นเอง ซึ่งการกระทำกิจทั้งหลาย เหล่านั้น พึงทราบว่า กามฉันทะเป็นตัวเปิดโอกาส เพราะเป็นตัวปรารถนาความสุข กามฉันทะ จะเป็นผู้ริเริ่ม ตรึกนึกคิด พยายามทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาซึ่งความสุข จะเป็นตัวแสวงหาสิ่งที่ยังไม่เคยได้ เมื่อได้มาแล้วก็ย่อมยินดีและพยายามที่จะรักษามิให้สิ่งที่หามาได้นั้นเสื่อมไป ไม่มีเวลาว่างแม้สักวินาทีเดียว เพราะฉะนั้นการที่จะดำริเพื่อเจริญวิปัสสนานั้นอย่าไปหวังสำหรับบุคคลเช่นนั้นเลย และถึงแม้จะคิดอยากเจริญวิปัสสนา ก็ไม่สามารถที่จะปฏิบัติได้ตามที่ตนคิด แม้แต่เพื่อการรักษาจิตของตนเอง ก็ไม่สามารถที่จะหาเวลา หาโอกาส มาทำอย่างที่ต้องการได้ได้แต่จินตนาการหรือปรารถนาที่จะทำเท่านั้น พวกเขาเหล่านั้นย่อมยินดี

อยู่แต่ในการพูดการกระทำอิริยาบถมีการเดินการยืนเป็นต้นตามที่ตนต้องการนั่นเทียว เพราะความหลงใหลยินดีคลั่งใคล้เหล่านี้ จึงทำให้พวกเขาแม้คิดอยากจะปฏิบัติธรรมแต่ก็กลัวว่าจะทำให้ความสุขเล็กๆน้อยๆโดยทางกายทางใจของตนเหือดหายไปจึงไม่สามารถเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เมื่อไม่สามารถเข้าปฏิบัติได้วิปัสสนาก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในขันธสันดานของตน เพราะฉะนั้น พวกเขาเหล่านั้นจึงไม่สามารถประจักษ์ด้วยปัญญาของตนว่า วิปัสสนาคือสภาวธรรมเช่นไร บุคคลผู้ที่ไม่ได้นิยยานธรรมกล่าวคือวิปัสสนา ย่อมไม่สามารถหลุดพ้นจากวัฏทุกข์ได้อย่างแน่นอน

สาเหตุของการที่ไม่สามารถหลุดพ้นออกจากวัฏทุกข์ได้นั้น เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้ว ก็จะเห็นว่าเป็นเพราะกามฉันทะกล่าวคือความยินดีความต้องการที่จะให้ตนเองมีความอยู่ดีมีสุขนั่นเอง เพราะเหตุนั้นกามฉันทะนั่นแหละได้ชื่อว่าเป็นเครื่องปิดกั้นเป็นเครื่องขวางกั้นมิให้วิปัสสนาเกิดขึ้นได้ เมื่อวิปัสสนาไม่เกิดก็ไม่รู้ความจริง เมื่อไม่รู้ความจริง ก็ไม่สามารถออกจากวัฏทุกข์ได้ เพราะเหตุนั้น กามฉันทะจึงชื่อว่าเป็นเครื่องกั้นมิให้บุคคลออกจากวัฏฏทุกข์ได้ อาศัยกามฉันทะที่ปรารถนาจะมีสุข อยากจะมีชีวิตที่ดีในสังสารวัฏข้างหน้า ทำให้บุคคลไม่สามารถเจริญวิปัสสนาได้ กามฉันทะที่ปรารถนาชีวิตในอนาคต จึงเป็นเครื่องปิดกั้นมิให้วิปัสสนา-นิยยานธรรมเกิดขึ้น

แม้ในเวลาที่โยคีกำลังปฏิบัติวิปัสสนาอยู่ กามฉันทะนี้ก็อาจเกิดขึ้นได้ในช่องว่าง ระหว่างการกำหนดวิปัสสนา ซึ่งกามฉันทะจะเกิดขึ้นและเป็นปฏิปักข์กับวิปัสสนา คือห้ามมิให้วิปัสสนาเกิด ลักษณะของการปิดกั้นห้ามมิให้วิปัสสนาเกิดนั้นพึงทราบดังนี้

เมื่อโยคีตรึกแล้วต้องการกามารมณ์ทั้งหลาย ความต้องการนั้นก็จะเกิดขึ้นอย่างหยาบๆ เหมือนกับตอนที่โยคียังไม่ลงมือปฏิบัตินั่นเอง แต่ถ้าเป็นการปรารถนาเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาแล้วกามฉันทะนั้นก็จะเกิดขึ้นอย่างละมุนละไมอ่อนโยนละเอียดไม่หยาบ เช่น โยคีมีความยินดีพึงพอใจในกรณีที่ตนกำหนดพิจารณาได้ชัดเจนดี ยินดีพึงพอใจอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนในการกำหนดของตน ทำให้เกิดโสมนัสอยู่อย่างปลาบปลื้มทุกๆครั้งที่ทำการพิจารณา บางครั้งโยคีนั้นต้องการที่จะ

เล่าถึงการที่ตนกำหนดพิจารณาได้ดีให้บุคคลใกล้ชิดฟัง ปรารถนาที่จะให้บุคคลที่เป็นที่รักได้มาปฏิบัติเช่นเดียวกับตน มีความหวังที่จะให้ญาณวิเศษเกิดขึ้น มีความหวังที่จะได้มรรคผลนิพพาน **ความคาดหวังที่จะได้มรรคผลนิพพานเช่นนี้ไม่ใช่ตัณหาแต่เป็นกุศลฉันทะเท่านั้น** เพราะว่าตัณหาย่อมไม่สามารถที่จะรับเอาโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ได้ นี้เป็นคำกล่าวของนักปราชญ์หลายท่าน ซึ่งในการกล่าวเช่นนั้นพึงทราบว่า สำหรับกุศลฉันทะของปุถุชนทั้งหลายนั้นยังไม่สามารถที่จะรับเอามรรคผลนิพพานเป็นอารมณ์จริงๆได้ เพราะฉะนั้น คำกล่าวที่ว่า "ความปรารถนามรรคผลนิพพานยังไม่เป็นตัณหาแต่เป็นเพียงกุศลฉันทะเท่านั้น" จึงเป็นสิ่งที่ควรพิจารณา แต่จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ต่างๆ ท่านได้กล่าวอธิบายไว้ว่า ในบรรดาจิตของปุถุชนทั้งหลายนั้น โคตรภูจิตดวงเดียวเท่านั้นซึ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่องก่อนที่จะเข้าถึงโสดาปัตติมรรคสามารถที่จะรับเอานิพพานแท้ๆเป็นอารมณ์ ส่วนกระแสจิตทั้งปวงที่เหลือของปุถุชนนั้นไม่สามารถรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แท้ๆได้

ขึ้นชื่อว่าจิตของปุถุชนทั้งหลายย่อมไม่สามารถที่จะรับเอามรรคผลแท้ๆเป็นอารมณ์ได้แม้ในกาลไหนๆ แม้แต่ฉันทะที่ไม่ใช่โคตรภูจิตก็ยังได้ชื่อว่าไม่สามารถรับเอามรรคผลนิพพานแท้ๆเป็นอารมณ์ได้เหมือนกันฉะนั้น มรรคผลนิพพานที่ปุถุชนทั้งหลายคาดหวัง ต้องการและปรารถนาจึงยังไม่ใช่ปรมัตถ์โดยแท้ แต่เป็นเพียงชื่อบัญญัติหรือนามบัญญัติ หรือเป็นเพียงอาการบัญญัติ หรือสัณฐานบัญญัติที่สามารถรับรู้ได้ด้วยอนุมานญาณ หรือสุตญาณอันเป็นญาณที่ได้จากการศึกษาเล่าเรียนหรือได้ยินได้ฟังมาเป็นต้น เท่านั้น

อนึ่งกุศลฉันทะย่อมสามารถรับเอามรรคผลนิพพานที่เป็นเพียงบัญญัติดังกล่าวนั้นมาเป็นอารมณ์ได้ ฉันใด แม้ตัณหาก็สามารถที่จะรับเอามาเป็นอารมณ์หรือปรารถนาได้ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในอุปริปัณณาสก์ สฬายตนวิภังคสูตร พระพุทธองค์จึงได้ตรัสดังนี้ว่า **อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปิหำ อุปฏฺฐาเปติ.** *"บุคคลย่อมยังความปรารถให้เกิดขึ้นในอรหัตผลซึ่งเป็นธรรมที่ประเสริฐอย่างไม่มีสิ่งใดยิ่งเกิน"*

เกี่ยวกับสูตรนี้ในคัมภีร์ฎีกาท่านได้อธิบายขยายความไว้ว่า **อนุสฺสุติลทฺธำ ปน ปริกปฺปสิทฺธำ อรหตฺตำ อุทฺทิสฺส ปตฺถนำ ฯเปฯ.** แปลว่า *"บุคคลตั้งความปรารถนาอรหัตผล ที่ปรากฏโดยการนึกคิดจินตนาการจากการที่ตนได้ยินมา"* แม้แต่ใน

สักกปัญหสูตรฎีกาท่านก็ได้อธิบายขยายความไว้ว่า **อนุสฺสวูปลทฺเธ ปน อนุตฺตร-วิโมกฺเข อุทฺทิสฺส ปิหำ อุปฺปาเทนฺโต ตตฺถ ปิหำ อุปฏฺฐาเปตีติ วุตฺโต.** *"การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่าบุคคลตั้งความปรารถนาไว้ในอริยผลทั้งหลายเหล่านั้น ทรงมุ่งหมายถึงการตั้งความปรารถนา อุทิศเจาะจงหมายเอาอรหัตผล ที่ตนได้ยินได้ฟังมาจากบุคคลอื่น ทั้งนี้เพราะว่า ตัณหานั้น ย่อมไม่สามารถรับเอาโลกุตตรธรรมแท้ๆมาเป็นอารมณ์นั่นเอง*

ก็ถ้าหากว่าความยินดี ความปรารถนา ความพอใจ ไม่เกิดขึ้นไซร้ วิปัสสนาล้วนๆ ก็จะพึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในช่วงนั้นอย่างแน่นอน ความปรารถนา หรือความต้องการจึงเป็นเสมือนกับการห้ามในทำนองที่ว่า "เราคือตัณหาเท่านั้นที่จะเกิดขึ้น ส่วนเจ้าคือวิปัสสนาทั้งหลายอย่าเพิ่งเกิดเลย" แค่นี้ยังไม่พอ สำหรับขณะที่สมาธิและปัญญาแก่กล้าอยู่นั้น ความปรารถนา หรือความต้องการมรรคผลนิพพานดังที่กล่าวมาแล้วก็เกิดขึ้น ทันทีที่เกิดขึ้นการกำหนดพิจารณาก็เสื่อมถอยลง เมื่อการกำหนดพิจารณาเริ่มเสื่อมถอย ความไม่สบายใจ กล่าวคือโทมนัสทั้งหลายก็อาจจะเกิดขึ้นได้ ลักษณะการเกิดอุปสรรคเช่นนี้แล ท่านเรียกว่าเป็นการปิดกั้นในขณะที่โยคีกำลังปฏิบัติอยู่

การที่ท่านกล่าวว่ากามฉันทะเป็นเครื่องปกปิดจึงทำให้วิปัสสนาโยคีไม่รู้วิปัสสนากุศลอันเป็นเหตุหลุดพ้นของพระอริยเจ้าได้ นั้นเป็นการกล่าวโดยมุ่งหมายเอาลักษณะการปิดกั้นดังที่ได้กล่าวอธิบายไว้ข้างต้นนั่นเอง คำว่า ไม่รู้ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการไม่รู้โดยสุตมยญาณ แต่เป็นการไม่รู้โดยภาวนามยญาณ ซึ่งมิได้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ในฐานะที่กามฉันทะเป็นเครื่องปกปิดหรือเป็นเครื่องปิดกั้นมิให้วิปัสสนาซึ่งเป็นหนทางนำออกจากทุกข์ของพระอริยะเกิดขึ้น กามฉันทะนั้น จึงได้ชื่อว่า**นิยยานาวรณธรรม** ซึ่งแปลว่า "ธรรมเครื่องปิดกั้นมิให้วิปัสสนาเครื่องนำออกจากวัฏฏทุกข์เกิดขึ้น" บางครั้งท่านเรียกว่า **นีวรณะ** หรือ **นิวรณ์** ก็มี เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านจึงได้แสดงไว้ว่า **เกนฏฺเฐน นีวรณา** "นิวรณ์คือสภาวะเช่นไร" **นิยฺยานาวรณฏฺเฐน นีวรณา** นิวรณ์คือเครื่องปิดกั้นวิปัสสนาธรรมอันเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์นั่นเอง

ข้อควรจำพิเศษ

วิปัสสนากุศลที่เรียกว่าเนกขัมมะได้ชื่อว่านิยยานะ คือเป็นธรรมเครื่องนำออกจากวัฏฏทุกข์ของพระอริยะทั้งหลาย บุคคลผู้ปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์พึงเจริญ พึงซ่องเสพวิปัสสนากุศลอันเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ของพระอริยะนั้นเถิด

กามฉันทะที่เป็นความปรารถนาความต้องการได้ชื่อว่าเป็นนิยยานาวรณธรรม คือ เป็นธรรมเครื่องปิดกั้นวิปัสสนาอันเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์นั้น โยคีพึงหลีกเลี่ยงไม่เสพกามฉันทะดังกล่าวนั้น หากกามฉันทะนั้นเกิดขึ้นก็จะต้องรีบกำหนดพิจารณาละกามฉันทะดังกล่าวให้จงได้

ทุติยนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

พฺยาปาโท อริยานำ นิยฺยานำ, เตน จ อพฺยาปาเทน อริยานิยฺยนฺติ, พฺยาปาโท นิยฺยานาวรณำ, เตน จ พฺยาปาเทน นิวุตตฺตา อพฺยาปาทำ อริยานำ นิยฺยานำ นปฺปชานาตีติ พฺยาปาโท นิยฺยานาวรณำ

อัพยาปาทะกล่าวคือความไม่ขุ่นเคือง ความไม่หม่นหมอง ความไม่โกรธ เป็นนิยยานธรรมนำออกจากวัฏฏทุกข์ของพระอริยะทั้งหลาย พยาปาทะกล่าวคือความโกรธ ความขัดเคือง ความขุ่นเคือง ความหม่นหมองแห่งจิต เป็นนิยยานาวรณธรรมกล่าวคือเครื่องปิดกั้นนิยยานธรรมนั้น [สำหรับคำแปลที่เหลือพึงทราบตามนัยในปฐมนิยยานธรรมนั่นเทียว]

อโทสเจตสิกกล่าวคือความไม่ขุ่นเคืองแห่งจิตซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับวิปัสสนาจิตที่ทำการกำหนดนั้นเรียกว่า**อัพยาปาทะ** ไม่ว่าจะประสบกับอนิฏฐารมณ์กล่าวคืออารมณ์ที่ไม่ดีต่างๆ หรือไม่ว่าจะเกิดเวทนาอย่างแรงกล้ากระทั่งแทบจะไม่สามารถทนได้ หรือไม่ว่าจะเกิดการกำหนดพิจารณาวิปัสสนาที่ไม่ชัดเจนเพียงไร พระอริยะทั้งหลายก็จะไม่เสียใจ ไม่ท้อใจ แต่ตรงข้ามจะพยายามนำเอาพระนิพพานนั้นมาเป็นอารมณ์โดยประจักษ์ให้ได้ จนกระทั่งหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ในที่สุด เพราะฉะนั้นการไม่เสียใจ ความไม่ขุ่นเคืองใจดังกล่าวจึงได้ชื่อว่าเป็นนิยยานะ “ทางออกจากทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย” โยคีพึงซ่องเสพนิยยานธรรมดังกล่าวนั้น นั่นก็คือโยคีจะต้องไม่เบื่อหน่าย ไม่ท้อแท้ ไม่ขุ่นเคือง และไม่ขัดเคืองในการเจริญวิปัสสนา

จิตโกรธ จิตขุ่นเคืองไม่ว่าจะเนื่องด้วยบุคคลหรือวัตถุใดๆ หรือเกี่ยวกับการกำหนดพิจารณาวิปัสสนาที่กำหนดได้ไม่ดี พอท่านเรียกว่า **พยาปาทะ** พยาปาทะนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมจะปิดกั้นไม่ให้วิปัสสนาเกิด ปิดกั้นการกำหนดวิปัสสนามิให้โยคีรู้ว่านี้เป็นทางออกจากวัฏฏทุกข์ จึงทำให้ไม่สามารถที่จะเข้าถึงเนยยาณธรรม เพราะฉะนั้น พยาปาทะกล่าวคือความโกรธ ความขุ่นเคืองแห่งจิตนี้จึงชื่อว่านิยยานาวรณธรรม “ธรรมที่ปิดกั้นทางออกจากวัฏฏทุกข์” โยคีพึงหลีกเลี่ยงนิยยานาวรณธรรม

ถ้าหากว่าพยาปาทะกล่าวคือความโกรธ เช่น โกรธต่อบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือการจินตนาการแล้วเกิดความขุ่นเคืองในบุคคลใดบุคคลหนึ่งภายในใจ การทะเลาะ วิวาท การขัดเคืองเพราะทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นกับตน การขุ่นเคืองในกรณีที่ได้ประสบกับอารมณ์ที่ไม่พึงปรารถนา หรือในกรณีที่ได้ยินเสียงที่ไม่พึงปรารถนา ความโกรธเพราะการกำหนดวิปัสสนาที่กำหนดได้ไม่ชัดเจนเป็นต้นเหล่านี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว โยคีพึงกำหนดละพยาปาทะทั้งหลายเหล่านี้ให้หมด ครั้นทำการกำหนดพยาปาทะดังกล่าวได้แล้ว ควรย้อนมากำหนดพิจารณาเอาอารมณ์เดิมที่ตนกำหนดอยู่ประจำเป็นหลักนั้นแหละอีก โดยกำหนดให้เป็นไปอย่างต่อเนื่องเหมือนเดิม ก็การกำหนดพยาปาทะเหล่านั้นเพียงแค่โยคีกำหนดครั้งสองครั้ง หากไม่หายไปก็จะต้องทำการกำหนดแล้วกำหนดอีกจนกระทั่งพยาปาทจิตนั้นดับหายไปนั่นเทียว

ตติยนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

อาโลกสญฺญา อริยานำ นิยฺยานำ, ยาย จ อาโลกสญฺญาย อริยา นิยฺยนฺติ, ถินมิทฺธำ นิยฺยานาวรณำ, เตน จ ถินมิทฺเธน นิวุตตฺตา อาโลกสญฺญำ อริยานำ นิยฺยานำ นปฺปชานาตีติ ถินมิทฺธำ นิยฺยานาวรณำ

อาโลกสัญญากล่าวคือการเอาใจใส่กระทำซึ่งโลกสัญญาไว้ในใจ หรือการกำหนดพิจารณาให้มีความสว่างไสวเกิดขึ้นภายในจิต ชื่อว่า เป็นนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือเป็นธรรมนำพระอริยเจ้าทั้งหลายออกจากทุกข์ ถีนะและมิทธะกล่าวคือความท้อถอยและง่วงเหงาหาวนอนแห่งจิตได้ชื่อว่าเป็นนิยยานาวรณธรรม คือเป็นเครื่องปิดกั้นนิยยานธรรมไม่ให้เกิดขึ้น [คำแปลที่เหลือพึงทราบตามนัยที่หนึ่งนั่นเทียว]

การกำหนดเอาใจใส่แสงสว่างต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นแสงสว่างของพระอาทิตย์ แสงสว่างจากพระจันทร์ จากดาราดวงดาว หรือแสงสว่างแห่งภาวนา ล้วนได้ชื่อว่าอาโลกสัญญา ทั้งสิ้น เมื่อมีการพิจารณากำหนดเอาใจใส่แสงสว่างทั้งหลายเหล่านั้น จะทำให้ถีนมิทธะอันเป็นเหตุแห่งความง่วงเหงาหาวนอน หรือความเซื่องซึมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ โยคีผู้ทำอาโลกสัญญาเป็นอารมณ์ได้ชื่อว่าเป็นผู้สามารถกำหนดละถีนมิทธะกล่าวคือความเซื่องซึมแห่งจิตได้

เมื่อจิตท้อถอยเซื่องซึมทำให้ง่วงเหงาหาวนอน อาโลกสัญญาจะเป็นตัวทำลายถีนมิทธะนั้นแล้วสามารถทำให้กำหนดวิปัสสนาได้การเจริญเช่นนี้ทำให้โยคีสามารถเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นที่ออกจากทุกขสงสารได้ เพราะฉะนั้น อาโลกสัญญาจึงได้ชื่อว่า**นิยยานธรรม** ธรรมนำพระอริยเจ้าทั้งหลายออกจากทุกข์ นอกจากนี้ การกำหนด เอาใจใส่ เพื่อให้รูปนามปรากฏชัดเจนก็ได้ชื่อว่าอาโลกสัญญาแห่งวิปัสสนานี้เช่นกัน ในเวลาที่โยคีกำหนดพิจารณารูปนามจนกระทั่งปรากฏชัดเจนนั้น ความง่วงเหงาหาวนอน ความเซื่องซึมแห่งจิต ความหนักหน่วง ความเกียจคร้านทั้งหลายแหล่ย่อมดับหายไปไม่ว่าจะเป็นกลางวันหรือกลางคืน โยคีย่อมจะไม่ง่วงเหงาหาวนอนตลอดเวลา แม้ว่าจะเข้าไปนอนโดยไม่ทำการกำหนดก็ไม่สามารถที่จะนอนหลับได้ แต่โยคีผู้นั้นจะทำการกำหนดรูปนามที่เกิดขึ้นที่ปรากฏขึ้นทุกๆ ครั้งได้โดยอัตโนมัติอยู่อย่างผู้รู้ตลอดเวลา เพราะเหตุนั้น อาโลกสัญญากล่าวคือการเอาใจใส่จนกระทั่งรูปนามปรากฏชัดนี้ ในฐานะเป็นผู้ละถีนมิทธะ เป็นเหตุให้บังเกิดมรรคญาณตามลำดับ จนกระทั่งหลุดพ้นจากทุกข์ได้ ก็ได้ชื่อว่าเป็นการทำอาโลกสัญญานั่นเทียว จึงได้ชื่อว่า เป็น**นิยยานธรรม** นำพระอริยเจ้าทั้งหลายออกจากวัฏฏทุกข์เหมือนกัน

ความเซื่องซึม ความเกียจคร้านอันเป็นเหตุแห่งความง่วงเหงาหาวนอนนั้น ท่านเรียกว่า**ถีนะ**และ**มิทธะ** แม้ว่าจะไม่ง่วงเหงาหาวนอน แต่ความเซื่องซึม ความเกียจคร้านหนักหน่วงจนไม่อยากกำหนดพิจารณาวิปัสสนาก็ได้ชื่อว่าเป็นถีนมิทธะเช่นกัน ถีนมิทธะนี้เป็นเครื่องปิดกั้นอาโลกสัญญา เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่านิยยานาวรณธรรม ธรรมเป็นเครื่องปิดกั้นออกจากวัฏฏทุกข์ ในขณะที่นิยยานา-วรณธรรมกล่าวคือถีนมิทธะเกิดขึ้น โยคีจะต้องเอาใจใส่กำหนดละธรรมดังกล่าวนั้นให้จงได้

จตุตถนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

อวิกฺเขโป อริยานํ นิยฺยานํ, เตน จ อวิกฺเขเปน อริยา นิยฺยนฺติ. อุทฺธจฺจํ นิยฺยานาวรณํ, เตน จ อุทฺธจฺเจน นิวุตตฺตา อวิกฺเขปี อริยานํ นิยฺยานํ, นปฺปชานาตีติ อุทฺธจฺจํ นิยฺยานาวรณํ.

ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิตได้ชื่อว่าเป็นนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย อุทธัจจะกล่าวคือความฟุ้งซ่านได้ชื่อว่าเป็นนิยยานาวรณธรรม เครื่องปิดกั้นนิยยานธรรม อันเป็นเหตุแห่งการออกจากวัฏทุกข์ไม่ให้เกิดขึ้น คำแปลที่เหลือพึงทราบโดยนัยข้างต้น

ขณิกสมาธิที่ตั้งมั่นเพ่งพินิจอยู่ในนามรูปที่กำลังทำการกำหนดอยู่นั้นเรียกว่า **อวิกเขปธรรม** หมายความว่า เป็นธรรมที่ตรงข้ามกับความฟุ้งซ่าน ธรรมนี้เกิดขึ้นแล้วจะทำให้จิตตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านในขณะที่สมาธิของผู้กำลังปฏิบัติมีความแก่กล้านั้น จิตที่มีสมาธิย่อมเป็นเหมือนกับว่าแล่นเข้าไปในอารมณ์ที่ตนทำการกำหนดอยู่นั้นนั่นเอง จิตกับอารมณ์ทั้งหลายจะเกิดขึ้นราวกะว่าแนบชิดสนิทกันฉันนั้น อุปมาเหมือนกับว่าขณะที่บุคคลโยนกระสอบข้าวสารที่หนักหน่วงลงบนพื้นดินนั้นกระสอบที่หนักหน่วงก็จะแนบชิดกับพื้นดินโดยไม่กระเทือน ฉันนั้น หรือเปรียบเสมือนกับบุคคลพุ่งหลาวที่คมกริบลงไปบนดินที่ไม่แข็ง หลาวนั้นก็จะปักแน่นสนิทในดินที่ปักลงไปนั้นโดยไม่คลอนแคลนนั่นเทียว หรือเหมือนกับการที่บุคคลนำเอากาวที่มีความเหนียวหนืบแปะไปบนฝาผนัง กาวนั้นก็จะติดสนิทอยู่ที่ฝาผนังนั้นนั่นเอง แม้ว่ารูปนามทั้งหลายจะเปลี่ยนแปลงไป จิตนั้นก็ย่อมตั้งมั่นอยู่ด้วยขณิกสมาธิในอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่นั้นโดยไม่คลอนแคลนนั่นเทียว โยคีเจริญขณิกสมาธิจนกระทั่งยังวิปัสสนามรรคและผลทั้งหลายให้เกิดขึ้น สำเร็จเป็นพระอริยะออกจากวัฏฏทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น ขณิกสมาธิ ที่เพ่งพินิจพิจารณาไม่ฟุ้งไปในอารมณ์ต่างๆอยู่แต่ภายในอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่นั้น ท่านจึงเรียกว่านิยยานธรรม เนื่องจากเป็นทางนำออกจากวัฏฏทุกข์แก่พระอริยะทั้งหลาย สมาธิดังกล่าวนี้ โยคีพึงเสพ

ขณะที่โยคีเอาใจใส่อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่นั้น ความไม่ตั้งมั่น ความไม่เพ่งพินิจ ความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า อุทธัจจะ หมายความว่า เป็นสภาพที่จิตเลื่อนลอยไปตามอารมณ์ต่างๆ นั่นเอง จิตย่อมไม่

สามารถตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจของอุทธัจจะนี้ ทำให้จิตแล่นไปสู่อารมณ์ต่างๆที่ผ่านเข้ามา แต่เมื่อใดที่อุทธัจจะมีกำลังน้อย จิตนั้นจะค่อยๆแล่นไปอย่างช้าๆ แต่ถ้าอุทธัจจะมีกำลังมาก จิตนั้นก็จะฟุ้ง บางครั้งสาเหตุมาจากการกำหนดซึ่งอาจทำให้จิตของโยคีเกิด อุทธัจจะความฟุ้งซ่านได้ เช่น เมื่อโยคีทำการพิจารณาว่า ตนกำหนดได้ หรือกำหนดไม่ได้ ก็จะทำให้จิตของโยคีผู้นั้นฟุ้งซ่าน หรือเมื่อโยคีพิจารณาว่าตนกำหนดไม่เป็นไปตามระบบ ไม่เป็นไปตามลำดับ ก็อาจจะทำให้จิตของโยคีผู้นั้นฟุ้งซ่านได้ จิตของโยคีผู้นั้นอาจฟุ้งซ่าน เมื่อได้พิจารณาถึงการกำหนดที่ชัดเจนและไม่ชัดเจนของตนก็ได้ บางครั้งการเกิดปลิโพธเกิดความกังวลอยู่เนืองๆว่า “จะกำหนดอย่างไรจึงจะทำให้วิปัสสนาเกิด” ก็อาจทำให้โยคีมีจิตฟุ้งซ่านได้เช่นกันในขณะที่จิตของโยคีเกิดความฟุ้งซ่านเช่นนี้วิปัสสนาสมาธิก็จะไม่เกิดแก่โยคีผู้นั้น ถึงแม้จะเกิดก็ไม่สามารถที่จะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ เนื่องจากว่าถูกอุทธัจจะพัดพาไป เพราะฉะนั้น อุทธัจจะคือความฟุ้งซ่าน จึงเป็น **นิยยานาวรณธรรม** “ธรรมเครื่องกั้นนิยยานธรรมอันเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์” หากเกิดความฟุ้งซ่านเช่นนั้น โยคีจะต้องทำการกำหนดพิจารณาละความฟุ้งซ่านดังกล่าวให้จงได้ หลังจากนั้นจึงค่อยย้อนมากำหนดที่อารมณ์เดิมอันเป็นอารมณ์หลักของตนอย่างต่อเนื่องต่อไป

ปัญจมนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

ธมฺมววฏฺฐานำ อริยานำ นิยฺยานำ, เตน จ ธมฺมววฏฺฐาเนน อริยา นิยฺยนฺติ. วิจิกิจฺฉา นิยฺยานาวรณำ. ตาย จ วิจิกิจฺฉาย นิวุตตฺตา ธมฺมววฏฺฐานำ อริยานำ นิยฺยานำ นปฺปชานาตีติ วิจิกิจฺฉา นิยฺยานาวรณำ.

ธัมมววัฏฐานญาณที่สามารถกำหนดตัดสินว่า กุศลหรืออกุศล ได้ชื่อว่าเป็นนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย วิจิกิจฉาความลังเลสงสัยว่าใช่หรือไม่ใช่ดังนี้เป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นนิยยานาวรณธรรม เครื่องกั้นนิยยานธรรมดังกล่าว คำแปลที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ในเรื่องของการเจริญวิปัสสนานั้น ญาณที่สามารถกำหนดตัดสินว่า นี่คือวิปัสสนากุศล นี่มิใช่วิปัสสนากุศล และญาณที่สามารถกำหนดตัดสินว่า นี่คือกุศล

ที่เป็นประโยชน์อุปการะเอื้อแก่การเจริญวิปัสสนาและนี่คือไม่ใช่กุศลที่เป็นประโยชน์อุปการะเอื้อแก่การเจริญวิปัสสนานั้น ถือว่าเป็นประเด็นหลักในการเจริญวิปัสสนา เพราะฉะนั้น ในเรื่องของวิปัสสนานั้น พึงทราบว่า ญาณทั้งสองประเภทนั้น เท่านั้น จึงจะเรียกว่า **นิยยานธรรม** ซึ่งจะได้แสดงโดยละเอียดในปริเฉทที่ ๓ และที่ ๔ ทั้งนี้ เพื่อให้สามารถตัดสินวินิจฉัยว่า ใช่วิปัสสนา หรือไม่ใช่วิปัสสนา ซึ่งในที่นี้จะได้กล่าวถึงโดยสังเขปเพื่อเป็นแนวทางดังนี้

การกำหนดพิจารณารูปนามที่กำลังเกิดขึ้นใน**สันตติปัจจุบัน** หรือใน**ขณะปัจจุบัน** นั้น ชื่อว่า วิปัสสนาที่รู้รูปนามโดยปัจจักขะหรือโดยประจักษ์ เมื่อปัจจักขญาณแก่กล้าแล้วโยคีสามารถที่จะตัดสินวินิจฉัยแม้กระทั่งพหิทธธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตทั้งที่เป็นอนาคตที่ตนไม่ได้รับรู้โดยประจักษ์ ได้ด้วยอนุมานญาณ

อนึ่ง วิปัสสนาที่เป็นปัจจักขวิปัสสนาและอนุมานวิปัสสนานี้แล เรียกว่า **วิปัสสนากุศล** ส่วนความตรึกนึกคิดจินตนาการที่นอกเหนือจากนี้ พึงทราบว่ามิใช่วิปัสสนากุศลก็เพราะพระอริยเจ้าทั้งหลายเจริญวิปัสสนาอย่างแท้จริงกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่ทำให้ออกจากวัฏฏทุกข์ด้วยญาณที่รู้อย่างข้างต้นนั่นแล นอกจากนี้ ญาณที่สามารถตัดสินวินิจฉัยซึ่งการเอาใจใส่พิจารณาตามความเหมาะสม สามารถตัดสินวินิจฉัยศีล ธุดงค์และสมถะทั้งหลายว่า นี่คือกุศลที่เป็นประโยชน์อุปการะเอื้อแก่การเจริญวิปัสสนา ก็ล้วนแต่ได้ชื่อว่าเป็นนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลายนั่นเทียว ด้วยเหตุนี้ โยคีพึงฟัง ศึกษา เล่าเรียน สอบถามนิยยานธรรมทั้งสองประการนี้ให้เข้าใจ

สำหรับความลังเลสงสัยว่า นี่เป็นวิปัสสนากุศลใช่หรือไม่ใช่ โดยเพียงแค่ผ่านการกำหนดรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น ท่านเรียกว่า วิจิกิจฉา เพราะวิจิกิจฉานี้เป็นสภาวธรรมที่เลวร้ายมาก บางครั้งในเวลาที่วิจิกิจฉาเกิดโยคีผู้นั้นไม่สามารถรู้ได้เลยว่า นี่คือวิจิกิจฉา อาจจะนึกว่า นี่คือญาณปัญญาที่ทำการสืบสวนสอบสวนหาข้อเท็จจริงในสิ่งทั้งสองด้านก็เป็นได้ ความสงสัยวิจิกิจฉานี้จึงเป็นวัญจนกธรรมที่สร้างภาพลวงตา หรือคอยหลอกลวงให้โยคีเกิดความหลงและสับสนได้ง่าย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาทั้งหลายจึงควรตระหนักเอาใจใส่ให้ดีดังที่คัมภีร์เนตติอรรถกถาตอนอธิบายด้วยเรื่องเนตติหาระ ท่านได้กล่าวอธิบายดังนี้ว่า **อุภยปกฺข-สนฺตีรณมุเขน วิจิกิจฺฉา วฌฺเจติ.**

วิจิกิจฉาความลังเลสงสัยย่อมลวงในรูปแบบของการสืบสวนไต่สวนในธรรมทั้งสองด้าน

ความลังเลสงสัยที่เรียกว่าวิจิกิจฉานี้มักจะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีสุตะน้อย หรือผู้มีความรู้ในปริยัติน้อย เนื่องจากผู้มีความรู้น้อยนั้นมักจะมีความเชื่อมั่นในตัวอาจารย์ ย่อมปฏิบัติตรงไปตรงมาตามที่อาจารย์แนะนำไว้ แต่ถึงกระนั้นหากไม่มีอาจารย์ ก็ไม่สามารถที่จะเจริญวิปัสสนาได้ ส่วนบุคคลผู้มีสุตะมาก หรือความรู้ในปริยัติมาก เมื่อรู้วิธีการแล้วแม้จะไม่มีอาจารย์ก็สามารถปฏิบัติด้วยตนเองได้ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ผู้ไปสู่หนทางที่ตนไม่เคยไปนั้นก็ย่อมจะมีความสงสัยว่า ทางนี้หรือทางนั้น ทำให้เกิดความเนิ่นช้า เนื่องจากตนเองได้ยินได้ฟังวิธีการมาหลากหลาย จึงทำให้เกิดความสงสัย อาจทำให้ไม่ถึงจุดหมายปลายทางได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงวิจิกิจฉา ไว้ใน**วัมมิกสูตร**ว่าเปรียบเสมือนกับทางสองแพร่ง ซึ่งลักษณะที่เหมือนกับทางสองแพร่ง นั้นก็คือ ธรรมดาว่าผู้ที่เดินทางพร้อมด้วยบริวารบริขารทรัพย์สินนั้น พอไปถึงทางสองแพร่ง หากไม่สามารถตัดสินว่าจะต้องไปตามเส้นทางไหน ก็จะทำให้หยุดชะงักในการที่ต้องตัดสินใจ จึงทำให้การเดินทางเนิ่นช้า ซึ่งอาจเปิดโอกาสให้คนร้าย หรือโจรผู้ร้ายได้โอกาสปล้นสะดมในระหว่างทางได้ ในที่สุดก็เป็นเหยื่อของโจรผู้ร้าย

เกี่ยวกับอุปมานี้ โยคีผู้เจริญวิปัสสนาก็เปรียบเหมือนกับคนเดินทางผู้มาถึงทางสองแพร่งที่ไม่สามารถจะตัดสินใจว่าจะไปทางไหนได้แล้วก็หยุดอยู่นั่นเอง โยคีผู้นั้นไม่สามารถตัดสินใจว่า อะไรคือวิปัสสนา อะไรไม่ใช่วิปัสสนา และก็ไม่สามารถที่จะกำหนดวิปัสสนานั้นต่อไปได้ อันเป็นเหตุให้ศัตรูกล่าวคือกิเลสมีโอกาสเข้ามาแทรกแซงในระหว่างได้ตกอยู่ในอุ้งมือของกิเลสและไม่สามารถหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้

เมื่อโยคีผู้นั้นมีการเจริญวิปัสสนาโดยไม่หยุดยั้ง จนสามารถกำหนดรู้วิจิกิจฉากล่าวคือความสงสัยนั้น สามารถละความสงสัยได้เท่านั้น จึงจะพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงเปรียบเทียบวิจิกิจฉา ว่าเหมือนกับทางสองแพร่ง

วิจิกิจฉานีเป็นความสงสัยไนฐานะ ๑๐ ประการ นันคือสงสัยไนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ไตรสิกขา ขันธ์ที่เป็นอดีต ขันธ์ที่เป็นอนาคต ขันธ์ที่เป็นปัจจุบัน และปฏิจจสมุปบาท สำหรับในปัจจุบันนี้ ผู้เจริญวิปัสสนาอาจมีความสงสัยในฐานะ ๔ ฐานะเพิ่ม เข้ามาอีก คือ (๑) สงสัยในอาจารย์ผู้บอกกรรมฐาน (๒) สงสัยในวิธีการที่อาจารย์นั้นสอน (๓) สงสัยในบุคคลผู้กล่าวว่าปฏิบัติตามวิธีการนี้แล้วจะได้คุณวิเศษ และ (๔) สงสัยวิธีการเจริญวิปัสสนาของตนเอง เพราะฉะนั้น ในตำราเล่มนี้จึงมีวัตถุประสงค์ให้ โยคีสามารถกำจัดความสงสัยทั้งหลายข้างต้นแล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาได้อย่างราบรื่น สามารถเข้าถึงมรรคผลนิพพานได้อย่างรวดเร็ว จึงได้ทำการอธิบายชี้แจงเพื่อให้เกิดความชัดเจน เริ่มตั้งแต่สีลวิสุทธิเป็นต้น และยังมีข้อที่ต้องชี้แจงอธิบายให้เกิดความชัดเจนอีกมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๔ นั้น มีข้อความที่ต้องอธิบายเพื่อให้เกิดความชัดเจนอยู่จำนวนมากการกำหนดอิริยาบถใหญ่[อิริยาบถที่ต้องใช้เวลานาน]มีการเดิน การยืน การนั่ง การนอน และอิริยาบถย่อย [อิริยาบถที่ใช้เวลาทำด้วยระยะเวลาสั้นๆ]มีการเหยียดแขนขาออกและการคู้เข้าเป็นต้น ตามหลักการที่จะได้แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๕ ล้วนเป็นกุศลธรรมทั้งสิ้น โยคีไม่ควรสงสัย ว่า วิธีการเหล่านี้เป็นกุศลใช่หรือไม่ใช่ สาเหตุก็เพราะว่า ในขณะที่กำลังกำหนดพิจารณา อิริยาบถมีการไปเป็นต้นนั้น ญาณซึ่งรู้รูปนามที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงโดยอาการนั้นๆ ย่อมมีอยู่ สติที่กำหนดตามความเป็นจริง ก็มี ศรัทธาความผ่องใสแห่งจิต ก็มี อโลภะความไม่อยากไม่ต้องการก็เกิดขึ้น อโทสะความไม่ขัดเคืองเป็นต้น ก็เกิดขึ้นในขณะนั้น กลุ่มธรรมมีญาณ สติ ศรัทธา อโลภะ อโทสะเป็นต้นเหล่านี้ล้วนเป็นกลุ่มธรรมที่ปราศจากโทษ ก็กลุ่มธรรมที่ปราศจากโทษเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกขณะจิต ดังนั้น ทุกครั้งที่ทำการเจริญวิปัสสนา ถ้าไม่เจริญวิปัสสนา กุศลนั้นก็ไม่เกิดขึ้น อันนี้เป็นข้อเท็จจริงที่พระโยคีไม่ควรสงสัย เหมือนกับสมถโยคีผู้ที่นำเอาปฐวีกสิณมาเพ่งกำหนดนั้น ในขณะที่ทำการกำหนดว่า ปฐวี ปฐวี ด้วยภาษาบาลี ก็ดี หรือ “ดิน ดิน” ด้วยภาษาไทย ก็ดี กองกุศลทั้งหลายที่ปราศจากโทษก็เกิดขึ้นในขณะนั้น

เพระฉะนั้น ทุกขณะจิตที่ทำการกำหนดว่า ปฐวี ปฐวี เป็นต้นนั้น สมถกุศลชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นนั่นเทียว นี้เป็นข้อความที่แสดงเพื่อไม่ให้โยคีมีความสงสัยใน

การเจริญวิปัสสนาของตนเอง ซึ่งเป็นการแสดงไว้โดยย่อ ส่วนโดยความพิสดารนั้น จะได้แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๔ ข้างหน้าต่อไป

ถ้าหากวิจิกิจฉาความลังเลสงสัยดังกล่าวเกิดขึ้น ญาณที่สามารถตัดสินการกำหนดรูปนามว่าเป็นวิปัสสนากุศลก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ หากปราศจากนิยยานธรรมกล่าวคือญาณดังกล่าวแล้ว โยคีย่อมไม่สามารถยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้นแล้วเข้าถึงมรรค ผล นิพพาน หลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น วิจิกิจฉาจึงได้ชื่อว่าเป็นนิยยานาวรณธรรมธรรมที่เป็นเครื่องกั้นวิปัสสนาที่นำออกจากวัฏฏทุกข์

อนึ่ง ความสงสัยใน**สัทเธยยวัตถุ**มีพระพุทธองค์เป็นต้นนั้นย่อมปิดกั้นญาณที่ตัดสินเกี่ยวกับกุศลธรรมแม้ทั้งปวง เพราะฉะนั้น ความลังเลสงสัยในพระพุทธ พระธรรม เป็นต้นนั้นจึงได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรม เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ โยคีไม่ควรที่จะเข้าใจผิด รับเอาวิจิกิจฉาคือความลังเลสงสัยดังกล่าวนั้นว่าเป็นญาณปัญญาที่ไต่สวน เพราะจะทำให้เกิดการหลงประเด็น แต่พึงกำหนดพิจารณาละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นนั้นให้ได้ หากไม่ละ ก็จะถูกวิจิกิจฉานั้นปิดกั้นไม่ให้หลุดพ้นออกจากวัฏฏทุกข์ ข้อนี้โยคีพึงเอาใจใส่ให้จงหนัก

ฉัฏฐนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

ญาณํ อริยานํ นิยฺยานํ, เตน จ ญาเณน อริยา นิยฺยนฺติ. อวิชฺชา นิยฺยานาวรณํ, ตาย จ อวิชฺชาย นิวุตตฺตา ญาณํ อริยานํ นิยฺยานํ นปฺปชานาตีติ อวิชฺชา นิยฺยานาวรณํ.

*ญาณที่กำหนดรู้ว่าเป็นเพียงนามรูป ญาณที่สามารถกำหนดรู้ว่า นามรูป เป็นผลที่เกิดมาจากเหตุเท่านั้น ได้ชื่อว่า เป็น**นิยยานธรรม**ของพระอริยเจ้าทั้งหลายคือเป็นธรรมที่นำออกจากวัฏฏทุกข์สำหรับพระอริยเจ้าทั้งหลาย สาเหตุที่ได้ชื่อว่านิยยานะ พึงทราบดังนี้ คือ พระอริยะทั้งหลายย่อมออกจากวัฏฏทุกข์ได้ด้วยนามรูปปริเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณเหล่านั้น ส่วนโมหะที่เป็นการรู้ในลักษณะที่หลงโดยทำนองที่ว่า สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขามีอยู่ พระเจ้า พระพรหม พระอินทร์เป็นผู้เนรมิตสัตว์ทั้งหลายเกิดจากการเนรมิตของพระผู้เป็นเจ้า พระพรหม สัตว์ทั้งหลายเกิดมาด้วยตัวของสัตว์นั้นเอง ไม่มีเหตุปัจจัย ก็ความหลงที่เรียกว่า*

*โมหะหรืออวิชชานี้ท่านเรียกว่า **นิยยานาวรณธรรม** เป็นธรรมที่ปิดกั้นนิยยานธรรม ก็สาเหตุที่ได้ชื่อว่านิยยานาวรณะนี้คือ เนื่องจากโมหะนั้นเป็นสภาวะที่ปิดกั้นปกปิดนิยยานธรรม จึงทำให้โยคีไม่รู้รูปนามด้วย นามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณซึ่งเป็นญาณสำคัญที่นำพระอริยะออกจากวัฏฏทุกข์ เพราะเหตุนั้นอวิชชาหรือโมหะท่านจึงเรียกว่า**นิยยานาวรณธรรม**ธรรมปิดกั้นหนทางออกจากทุกข์*

นี้เป็นคำแปลที่อาศัยคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ท่านได้อธิบายเรื่อง**ญาณ**กับ**อวิชชา** แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า ญาณ นี้ หากจะหมายเอาวิปัสสนาทั้งหมด รวมทั้งมรรคญาณก็ย่อมจะเหมาะสมที่สุด ส่วนในคำว่าอวิชชา ควรจะถือเอาโมหะทั้งหมดที่เป็นปฏิปักษ์กับญาณทั้งหลายเหล่านั้น สำหรับในตำรานี้ เนื่องจากเป็นการกล่าวในเรื่องของการเจริญวิปัสสนา ก็จะได้นำเอาวิปัสสนาญาณทั้งหมดและโมหะซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับวิปัสสนาญาณทั้งหลายเหล่านั้นมาแสดงเป็นลำดับต่อไป ผู้ที่ทำการพิจารณากำหนดรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นนั้นในช่วงต้นของการเข้ากรรมฐานย่อมสามารถที่จะรู้ตามความเป็นจริง เช่น ในทุกๆขณะที่กำหนด ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า “เป็นเพียงสภาวะนามธรรมที่น้อมไปสู่อารมณ์ เป็นนามธรรมที่รับรู้อารมณ์เท่านั้น” รู้สภาวะที่เป็นรูปว่า “เป็นสภาวะที่ไม่ได้น้อมไปสู่อารมณ์ เป็นเพียงสภาวรูปที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์เท่านั้น” อย่างนี้ก็ชื่อว่าเป็นการรับรู้อารมณ์ตามความเป็นจริงในช่วงต้นของการเกิด แต่เมื่อปฏิบัติจนแก่กล้าแล้ว ก็จะสามารถรู้รูปนามตามความเป็นจริง พร้อมทั้งเหตุเกิดของรูปนามทั้งหลายเหล่านั้นได้ เช่น รู้ว่า “รูปนี้นามนี้เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ เพราะมีเหตุเหล่านี้ รูปนามเหล่านี้จึงเกิดขึ้น รูปนามล้วนเป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัย”

ยิ่งถ้าได้ปฏิบัติจนญาณแก่กล้ายิ่งกว่านั้นแล้วก็จะสามารถรู้ลึกลงไปอีกเช่นรู้ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในการบังคับ” เมื่อญาณแก่กล้ายิ่งกว่านั้นก็ย่อมรู้ลึกลงไป เช่น ทันใดที่รูปนามเกิดก็จะรู้ว่าดับลงทันทีทันใดเหมือนกัน ยิ่งถ้าญาณแก่กล้ายิ่งกว่านั้น โยคีก็จะรู้ทุกขณะของการกำหนดทีเดียวว่ามีแต่การดับลงอย่างต่อเนื่อง ก็การรู้ทั้งหมดทั้งปวงในทุกขณะจิตที่กำหนดนั้นท่านเรียกว่า **ญาณ**

พระอริยเจ้าทั้งหลายเจริญภาวนาให้วิปัสสนาญาณคือการรู้ดังกล่าวเหล่านี้ทั้งหมดทั้งปวงได้แล้ว ย่อมกระทำพระนิพพานให้แจ้ง คือรู้พระนิพพานโดยปัจจักขะ

และสามารถออกจากวัฏฏทุกข์ได้ในที่สุด เพราะฉะนั้น ความรู้ที่เรียกว่าวิปัสสนาญาณทั้งหมดทั้งปวงเหล่านี้ จึงได้ชื่อว่านิยยานธรรม “ธรรมที่นำออกจากทุกข์ของพระอริยะ” โยคีพึงเสพนิยยานธรรมกล่าวคือวิปัสสนาญาณเหล่านี้ให้มั่นคง

ผู้ที่ไม่กำหนดพิจารณารูปนามตามที่เกิดขึ้นเอาแต่อยู่อย่างประมาทนั้น ย่อมไม่สามารถที่จะรู้รูปนามเหล่านั้นว่าเป็นเพียงรูปนามไม่รู้รูปนามที่เป็นผลอันเกิดมาจากเหตุ ไม่รู้ไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่รู้การเกิดดับ ไม่รู้ว่ารูปธรรมนามธรรมมีการดับไปอย่างต่อเนื่อง เมื่อไม่รู้เช่นนั้น ทั้งๆที่รูปนามนั้นมีปรากฏอยู่อย่างนั้นจริงๆ บุคคลผู้อยู่อย่างประมาทนั้นก็ยังเข้าใจผิดคิดว่า รูปนามเหล่านั้นเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นสัตว์ที่เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ หรือโดยสัตว์มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้เนรมิตขึ้นนี้ถือว่าเป็นการรู้ผิดเข้าใจผิดว่า“นี่เป็นของเที่ยงแท้เป็นสุข เป็นตัวเรา” รู้ผิดว่า “เป็นสิ่งเดียวไม่มีการเกิดไม่มีการดับ เป็นวัตถุเดียวเท่านั้น เมื่อไม่มีการดับ” จึงชื่อว่า “เป็นของเที่ยง” นี้เป็นการรู้ผิด แม้โยคีจะไม่มีการพิจารณารู้ผิดเช่นนั้น แต่เมื่อกลับคิดได้ในภายหลังโดยอาการผิดๆ ก็อาจทำให้หลงยึดผิดได้ในที่สุด เพราะฉะนั้น จึงเป็นการรู้ผิดในรูปนามที่ตนมิได้กำหนด

ก็ คำว่า “รู้องค์ธรรม” ก็คือญาณและวิชชานั่นเอง ส่วนคำว่า “ไม่รู้” ซึ่งตรงกันข้ามกับญาณและวิชชานั้นก็คือโมหะหรืออวิชชา จาก“รู้”ปฏิเสธว่า “ไม่รู้” องค์ธรรมก็ต่างกัน จาก “ญาณ” เป็น “อญาณ” จาก “วิชชา” เป็น “อวิชชา” เพราะฉะนั้น การไม่รู้หรือการรู้ผิดดังที่กล่าวแล้วข้างต้นทั้งหมดทั้งปวง ล้วนได้ชื่อว่า **อวิชชา** อวิชชานี้ย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องแก่ผู้ที่ปราศจากการกำหนดหรือเจริญวิปัสสนา ส่วนผู้ที่กำหนดวิปัสสนาอยู่ บางครั้งถ้าญาณยังอ่อน เบื้องต้น อวิชชาอาจจะเข้ามายืนอยู่หัวแถวก็ได้ ส่วนกุศลจิตสามัญทั่วไปซึ่งเป็นตัวแทน เปรียบเสมือนตัวแทนของอวิชชา ซึ่งเป็นตัวตามหลังอวิชชา ก็จะมีคติเดียวกับอวิชชานั่นแหละ คือคล้อยตามรู้ผิดตามอวิชชาไปด้วย นี้คือกุศลสามัญที่ตามหลังอวิชชา หรือเอาอวิชชานำหน้าส่วนญาณที่รู้ซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับอวิชชานั้นมักจะอยู่ข้างหลังสุดหรืออยู่ปลายแถว เพราะฉะนั้น ในช่วงที่โยคีกำลังเข้าปฏิบัติวิปัสสนานั้น แม้จะพยายามทำการกำหนดวิปัสสนาอยู่ก็อาจจะไม่สามารถกำหนดรู้ว่า นี่คือนาม นี่คือรูป แต่จะสำคัญนึกเอาตามที่ตนได้รู้ได้เห็นตามปกติเท่านั้นเอง จึงไม่สามารถที่จะทะลวง

อารมณ์ที่เป็นบัญญัติซึ่งเรียกว่าสังขารฆนนิมิต นิมิตที่เป็นกลุ่มก้อน กลุ่มสังขาร เช่น ในขณะที่เห็น ตราบใดที่การรู้ตามเป็นจริงยังไม่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการรู้การเห็น อารมณ์ที่เห็นหรือจิตที่กำหนดเห็น ผู้นั้น ก็จะยังยึดติดว่า เราเห็น เห็นอะไร นี้แหละเขาเรียกว่าการรู้ที่ตามหลังอวิชชาซึ่งก็คืออวิชชานั่นเองที่นำหน้า ยังทะลวงบัญญัติออกไปไม่ได้ การที่เรียกอวิชชาว่าเป็นสภาวธรรมที่ไม่รู้นั้น หมายถึงการไม่รู้ตามสภาวะที่เป็นจริงตามปรมัตถ์เท่านั้น แต่สำหรับการรู้ตามบัญญัติที่ตนได้รับรู้โดยปกติ ซึ่งเรียกว่า **สังขารฆนนิมิต** นั้น จะสามารถรู้โดยอวิชชาได้อย่างรวดเร็วเพราะอวิชชาดังกล่าวและกลุ่มจิตที่ตามหลังอวิชชานั้นเป็นการรู้ผิดเช่นนั้น ในพระคัมภีร์ทั้งหลาย ท่านจึงกล่าวว่าอวิชชาคือตัวปกปิดไม่ให้รู้สภาวะที่แท้จริง อวิชชานี้ จะเป็นสภาวะแรกที่เกิดขึ้นแล้วรู้ผิดในอารมณ์ที่เป็นรูปเป็นนามของวิปัสสนา ไม่ว่าจะเป็นทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ทุกๆครั้งที่เกิดขึ้น อวิชชานี้จะปกปิดมิให้รู้สิ่งเหล่านี้ตามความเป็นจริง เมื่ออวิชชาเกิด วิปัสสนาญาณซึ่งเรียกนิยยานธรรมที่ทำหน้าที่รู้สภาวะอารมณ์ตามความเป็นจริงก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น อวิชชานี้ท่านจึงเรียกว่า **นิยยานาวรณธรรม**

ข้อควรจำพิเศษ

การกำหนดพิจารณารู้รูปนามตามที่เกิดขึ้นท่านเรียกว่า **ญาณนิยยานะ** “ญาณที่เป็นตัวนำออกจากวัฏฏทุกข์” ทุกๆขณะที่ทำการกำหนดนั้น โยคีได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญญาณนิยยานธรรมนั้น แต่สำหรับการคิดจินตนาการโดยไม่มีการกำหนดได้ชื่อว่าเป็น **อวิชชานิยยานาวรณะ** “อวิชชาที่เป็นตัวปิดเครื่องนำออกจากวัฏทุกข์” ไม่ว่าโยคีจะลืมกำหนด หรือเกิดความคิดจินตนาการเอา ก็ขอให้โยคีทำการกำหนดละสภาวะเหล่านั้นให้ได้ แม้จิตที่ตามหลังอวิชชาเหล่านั้น ก็ถูกสงเคราะห์เข้าในคำว่าอวิชชาด้วยเหมือนกัน

สัตตมนิยยานธรรมและอาวรณธรรม

ปามุชฺชำ อริยานำ นิยฺยานำ, เตน จ ปามุชฺเชน อริยา นิยฺยนฺติ. อรติ นิยฺยานาวรณำ, ตาย จ อรติยา นิวุตตฺตา ปามุชฺชำ อริยานำ นิยฺยานำ นปฺปชานาตีติ นิยฺยานาวรณำ.

*ความยินดีพอใจ ชื่อว่า**นิยยานธรรม**ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ส่วนความไม่ยินดี ความเหนื่อยหน่ายในการเจริญภาวนานั้น ชื่อว่า **"นิยยานาวรณธรรม"** "เครื่องปิดกั้น นิยยานธรรมที่จะนำออกจากทุกข์" สำหรับคำแปลที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ข้างต้น*

เกี่ยวกับปามุชชะหรือปาโมชชะนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านได้อธิบายว่า "เป็นธรรมนำไปสู่การได้ฌาน" การอธิบายเช่นนั้น เป็นการอธิบายคล้อยตามบริบทในที่นั้นๆ ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าปาโมชชะนี้ไม่เป็นเหตุให้ได้มาซึ่งวิปัสสนาสมาธิแต่อย่างใด สาเหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าหลังจากที่บุคคลได้ปีติปราโมทย์หรือปามุชชะนี้แล้วก็จะได้ปีติปัสสัทธิ สุข สมาธิ และยถาภูตญาณเกิดขึ้นมาตามลำดับ ซึ่งข้อนี้ในพระบาลีก็ได้แสดงไว้โดยตรง เพราะฉะนั้น ในที่นี้จะได้แสดงให้สอดคล้องกับวิปัสสนาวิสุทธิดังต่อไปนี้

ในการกำหนดได้ชัดเจนในทุกขณะๆที่กำหนดนั้น ความปราโมทย์ ความปลาบปลื้ม ย่อมเกิดขึ้น ก็คำว่า ความปราโมทย์ หรือความปลาบปลื้มนี้ ท่านเรียกว่า **ปามุชช** ในภาษาบาลี ก็หน้าที่หลักของปามุชชนี้คือ "ยินดี เพลิดเพลินในการกำหนดภาวนา" พระอริยเจ้าทั้งหลายมีความยินดี ที่เขาเรียกกันว่า**ภาวนา-รตี**แล้วยังวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นตามลำดับ ย่อมสามารถหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้ในที่สุด เพราะฉะนั้น ปามุชชะ คือความปลาบปลื้มยินดีนี้จึงชื่อว่า**นิยยานธรรมของพระอริยเจ้าทั้งหลาย** ความปราโมทย์ ปลาบปลื้มนี้ ย่อมเกิดขึ้นง่ายแก่โยคีผู้มีจิตอ่อนโยน หรือผู้มีจิตยังไม่แก่กล้า แต่จะเกิดขึ้นยากสำหรับผู้มีจิตแก่กล้าผู้มากไปด้วยการสืบสวนสอบสวนหาความจริง ตัวอย่าง เช่น เด็กเล็ก หากได้เหรียญสองสลึง หรือหนึ่งสลึงก็ย่อมจะมีความยินดี แม้เงินนั้นจะน้อยนิดก็ตาม แต่สำหรับผู้ใหญ่หากได้เงินแค่สองสลึง ย่อมไม่เกิดความยินดีด้วยเงินเพียงจำนวนเท่านั้น อาจจะได้สิบบาทร้อยบาทเป็นต้นขึ้นไปจึงจะเกิด ความปลาบปลื้มยินดีได้ ถึงกระนั้นก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นผู้มีจิตแก่กล้าเท่าใด แต่ถ้าได้อุทยัพพยญาณซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ทำการกำหนดวิปัสสนาได้อย่างต่อเนื่องชัดเจนความปีติปราโมทย์ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีทุกคน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์พระธรรมบท(คาถา ๓๗๔) พระพุทธองค์จึงได้แสดงเป็นคาถาดังนี้ว่า

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภเต ปีติปามุชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.

โยคีย่อมพิจารณาการเกิดและการดับของขันธ์ทั้งหลายได้จากรูปนามใดๆ ก็ย่อมได้ซึ่งปีติปราโมทย์ความปลาบปลื้มยินดีจากรูปนามที่ทำการพิจารณานั้น ปีติปราโมทย์นั้น ได้ชื่อว่าเป็นอมตธรรมในฐานะเป็นเหตุนำไปสู่พระนิพพานอันปราศจากความตายอย่างแน่แท้

ด้วยเหตุนี้ ในเวลาที่โยคีผู้ทำการกำหนดแล้วได้สติสมาธิแก่กล้าตามที่จะได้แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๕ นั้น ความปลาบปลื้มยินดีนี้ก็จะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เพราะเหตุนั้น โยคีไม่จำเป็นต้องทำการเร่งเร้าให้ปีตินั้นเกิด เพราะปีตินั้นจะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่โยคีกำหนดได้ไม่ดีนั้น หากเกิดความเบื่อหน่าย ความเกียจคร้าน ก็ให้โยคีทำการพินิจพิจารณาถึงคุณของพระรัตนตรัย ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนา ภาวะที่ตนมีศีลบริสุทธิ์หมดจดมาตั้งแต่เริ่มการปฏิบัติ และภาวะที่ตนมีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสตั้งแต่เริ่มการปฏิบัติ ดังนี้เป็นต้น ก็อาจทำให้ความปีติปราโมทย์ที่เรียกว่าปามุชชะนั้นเกิดขึ้นได้เช่นกันความเกียจคร้านในการปฏิบัติวิปัสสนานั้นท่านเรียกว่า**อรติ** แปลตามศัพท์ว่า “ความไม่ยินดี” ก็คือความเกียจคร้าน ซึ่งความเกียจคร้านนี้เป็นเครื่องปิดกั้น ทำให้บุคคลไม่สามารถที่จะเจริญวิปัสสนาได้ ซึ่งผู้ที่เป็นเช่นนี้มีอยู่จำนวนมาก ส่วนผู้ที่สามารถผ่านวิกฤติความเกียจคร้านนี้ได้มีจำนวนน้อย ผู้ที่มีความเพียรนั้นย่อมไม่ครั่นคร้ามต่อความยากลำบาก แม้จะผจญความทุกข์อย่างไร ก็ไม่มีการบ่นเพ้อ เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงได้ตรัสคาถาไว้ในพระธรรมบท(คาถา ๑๗๔) ดังนี้ว่า

อนฺธีภูโต อยํ โลโก ตนุเกตฺถ วิปสฺสติ
สกุโณ ชาลมุตฺโต ว อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ.

โลกคือหมู่สัตว์มีความมืดบอดปราศจากดวงตากล่าวคือญาณปัญญาที่เห็นทุกข์ในสังสารวัฏ ปราศจากวิปัสสนาญาณ แม้จะไม่บอดก็เปรียบเสมือนกับคนบอด ก็ในท่ามกลางแห่งบุคคลผู้เปรียบเสมือนคนบอดเหล่านี้ มีบุคคลจำนวนน้อยที่สามารถเจริญวิปัสสนาให้เห็นจริงตามสภาวธรรมได้เปรียบเสมือนนกที่พ้นจากข่ายนั้นมีจำนวนน้อยนิด ผู้ที่ไปสู่สวรรค์นั้นมีจำนวนน้อย ผู้ไปสู่พระนิพพานนั้นยิ่งมีจำนวนน้อย

ในช่วงที่โยคีบางท่านกำหนดวิปัสสนาได้ไม่ดีหรือในช่วงที่เข้าไม่ถึงญาณวิเศษก็อาจจะเกิดความเบื่อหน่ายเกียจคร้านได้ เมื่อเกิดความเกียจคร้าน ความปลาบปลื้มยินดีหรือความร่าเริงในการปฏิบัติโดยการเจริญวิปัสสนาก็จะหายไปโยคีไม่สามารถที่จะดำเนินการปฏิบัติต่อไปได้ ซึ่งถ้าไม่ดำเนินกำหนดวิปัสสนาต่อไปนั้นก็จะไม่สามารถหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น ความเกียจคร้านในการปฏิบัติวิปัสสนาจึงได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรม หากเกิดความเกียจคร้านดังกล่าว ขอให้โยคีพยายามพิจารณาคุณของพระรัตนตรัยเป็นต้นตามที่ได้แสดงไว้แล้วข้างต้นแล้วค่อยกำจัดความเกียจคร้านนั้นออกไป แม้แต่การพิจารณา**สังเวควัตถุ ๘ ประการ**ก็สามารถที่จะกำจัดความเกียจคร้านนั้นได้เหมือนกัน หากความเกียจคร้านนั้นเกิดขึ้น ขอให้โยคีรีบกำหนดกำจัดความเกียจคร้านทุกๆขณะจิตที่เกิดขึ้นนั้นเสีย

อัฏฐมนิยยานธรรมกับอาวรณธรรม

สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา อริยานํ นิยฺยานํ, เตหิ จ กุสเลหิ ธมฺเมหิ อริยา นิยฺยนฺติ, สพฺเพปิ อกุสลา ธมฺมา นิยฺยานาวรณํ, เตหิ จ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นิวุตตฺตา กุสเล ธมฺเม อริยานํ นิยฺยานํ นปฺปชานาตีติ สพฺเพปิ อกุสลา ธมฺมา นิยฺยานาวรณํ.

กุศลธรรมทั้งหมดทั้งปวงได้ชื่อว่าเป็นนิยยานธรรม ธรรมนำออกจากทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ซึ่งสาเหตุที่ได้ชื่อว่านิยยานธรรมนั้น เนื่องจากพระอริยะทั้งหลาย ย่อมออกจากทุกข์โดยอาศัยกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแล ก็อกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง ได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรม ธรรมเครื่องปิดกั้นไม่ให้ออกจากวัฏทุกข์ ก็สาเหตุที่ได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรมนั้น เป็นเพราะว่าอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นตัวปกปิดไม่ให้โยคีรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งกุศลธรรมอันเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลายนั่นเองอกุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงจึงได้ชื่อว่านิยยานาวรณธรรม ด้วยประการฉะนี้

ขึ้นชื่อว่ากุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีทาน ศีล ภาวนา เวยยาวัจจมัย เป็นต้น ล้วนเป็นนิยยานธรรมนำออกจากวัฏทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย คำบาลีว่า ปิ ในคำว่า สพฺเพ ทำหน้าที่รวมกุศลธรรมส่วนต่างๆเข้าด้วยกัน หมายความว่า ไม่ว่าจะเป็นกุศลชนิดใดก็ตามล้วนเป็นเครื่องนำออกจากวัฏทุกข์ได้ ไม่มีกุศลอันใดที่ไม่สามารถเป็นเหตุนำออกจากวัฏทุกข์ ซึ่งสอดคล้องกับพระธรรมเทศนาที่ได้ตรัสไว้ว่า

สมฺมาปณิหิตํ จิตฺตํ สมฺมาปณิหิตาย ทิฏฺฐิยา ถ้าบุคคลตั้งจิตไว้อย่างถูกต้อง คือมุ่งที่จะหลุดพ้นออกจากวัฏฏทุกข์แล้วก็ย่อมเป็นเหตุให้ออกจากวัฏฏทุกข์ได้เสมอ สาเหตุที่กล่าวเช่นนั้น เพราะว่าพระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมกระทำให้แจ้งพระนิพพานแล้วออกจากวัฏฏทุกข์ได้ โดยอาศัยกุศลธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ผู้ที่ปรารถนาความหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์นั้นจำเป็นต้องเจริญกุศลธรรมทั้งปวงมีทาน ศีล ภาวนา เวยยาวัจจมัยเป็นต้น โดยมุ่งที่จะออกจากวัฏฏทุกข์ แล้วเจริญวิปัสสนากุศลให้บังเกิดขึ้น

ส่วนคำว่ากุศลที่ไม่ควรเจริญนั้นหามีไม่ด้วยเหตุนี้ โยคีพึงตั้งความเพียรในการเจริญวิปัสสนาทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างต่อเนื่อง เมื่อสามารถเจริญได้อย่างต่อเนื่องเช่นนี้แล้ว วิปัสสนากุศล ที่เป็นกุศลหลักที่จะนำออกจากวัฏฏทุกข์ก็จะเกิดขึ้น ดังนั้น วิปัสสนาโยคีทั้งหลายพึงตระหนักในการเจริญวิปัสสนาให้ดี โยคีพึงเจริญวิปัสสนากุศลให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง อย่าให้เล็ดลอดไปได้แม้วินาทีเดียว สาเหตุที่กล่าวเช่นนั้นเพราะว่า ในบรรดาโลกิยกุศลทั้งหลาย พึงทราบว่า **วิปัสสนาได้ชื่อว่าเป็นกุศลที่ประเสริฐสุด** เมื่อวิปัสสนาเข้าถึงขั้นสูงสุดแล้ว ทันทีทันใด บุคคลก็จะสามารถรับรู้นิพพานด้วยมรรคญาณนั้นโดยตรง และได้ชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ ดังนั้น วิปัสสนาจึงเป็นกุศลที่ประเสริฐสุดในบรรดากุสลที่เป็นฝ่ายโลกิยะ เมื่อทราบเช่นนี้แล้ว โยคีพึงทำการปฏิบัติด้วยความเพียรอันยิ่งยวด หากไม่จำเป็นก็ไม่ควรจะละทิ้งการงานอันสำคัญกล่าวคือวิปัสสนาแล้วมัวแต่ไปเสียเวลาทำกุศลอย่างอื่น แม้กระทั่งสมถกุศลโยคีก็แทบจะไม่จำเป็นต้องเจริญแทนวิปัสสนากุศล ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องอธิบายให้มากความว่าวิปัสสนากุศลมีความสำคัญอย่างไร ผู้ต้องการความหลุดพ้นไม่ควรที่จะหลีกเลี่ยงวิปัสสนาแล้วมัวแต่ไขว่คว้าหากุศลการงานอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด**ปลิโพธ**ความกังวลใจได้ ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์ธรรมบทตอนที่ว่าด้วยเรื่องอัตตทัตถเถระ จึงได้มีการแสดงเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ดังนี้ว่า

ประโยชน์ตนสำคัญที่สุด

ในช่วงที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าใกล้จะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานนั้นมีภิกษุรูปหนึ่งเกิดความคิดเช่นนี้ว่า “อีก ๔ เดือน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน

แม้แต่ตัวเราก็ยังไม่ได้ทำสมณกิจให้สำเร็จลุล่วงไป ฉะนั้น เราจะต้องพยายามปฏิบัติเพื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ให้ทันตอนที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นี้แหละ”

เมื่อพระภิกษุรูปนั้นคิดเช่นนี้แล้วก็ได้ขวนขวาย**วิปัสสนาธรรมซึ่งได้ชื่อว่าเป็นประโยชน์ของตนอย่างแท้จริง** ไม่ว่าจะเกิดกิจการสงฆ์ใดๆ ภิกษุนั้นก็ไม่ยอมเข้าไปร่วม เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้น จึงถูกเรียกว่า **อัตตทัตถะ** หมายถึง **ภิกษุผู้เห็นประโยชน์ตนเป็นสำคัญ** หรือภิกษุผู้ปฏิบัติแต่ประโยชน์ตน จึงเป็นเหตุให้ภิกษุบางรูปซึ่งเป็นปุถุชนไม่เข้าใจความหมายของคำว่าประโยชน์ตนนี้ จึงเกิดความไม่พอใจ นำเรื่องราวไปกราบทูล ให้พระพุทธองค์ทรงทราบ โดยกราบทูลว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านอัตตทัตถะไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคเลย ไม่มีเมตตากรุณาต่อพระผู้มีพระภาคทั้งๆที่รู้ว่าพระผู้มีพระภาคจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพาน ไม่ว่าสงฆ์จะประชุมปรึกษาหารือกันเกี่ยวกับเรื่องของพระพุทธองค์ พระอัตตทัตถะก็เมินเฉย ไม่ให้ความร่วมมือ ครั้งนั้นแล สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงมีรับสั่งเรียกอัตตทัตถะรูปนั้นมาไต่ถาม เมื่อพระอัตตทัตถะทูลความจริงให้ทรงทราบ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสอนุโมทนาสาธุและได้ทรงนำมาเป็นคติเตือนใจตรัสไว้เป็นทิฏฐานุคติแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท(๒/๑๐๒) พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ ดังนี้

สตฺถา ตสฺส สาธุการ ํ กตฺวา าภิกฺขเว ยสฺส มยิ สิเนโห อตฺถิ เตน อตฺตทตฺถตฺเถเรน วิย ภวิตุ ํ วฏฺฏติ. น หิ ภิกฺขเว คนฺธาทีหิ ปูเชนฺตา ม ํ ปูเชนฺติ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา ปน ม ํ ปูเชนฺติ ตสฺมา อญฺเญนปิ อตฺตทตฺถสทิเสเนว ภวิตพฺพนฺติ.

พระบรมศาสดาทรงอนุโมทนาสาธุแก่พระอัตตทัตถะแล้วได้ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ใครก็ตามที่มีความรักต่อเรา ผู้นั้นควรปฏิบัติตนเหมือนกับพระอัตตทัตถะเถระนี้ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่บูชาเราด้วยของหอมเป็นต้น ยังไม่ชื่อว่าเป็นผู้บูชาเราจริง ส่วนผู้ที่บูชาเราด้วยธัมมานุธัมมปฏิบัตินั่นแหละจึงจะชื่อว่าเป็นผู้ที่บูชาเราจริง ดังนั้น ภิกษุอื่นๆก็ควรที่จะปฏิบัติตนเหมือนกับพระอัตตทัตถเถระรูปนี้”

นอกจากนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังได้ตรัสเป็นคาถาไว้ให้จดจำได้ง่ายว่า

อตฺตทตฺถํ ปรตฺเถน พหุนาปิ น หาปเย
อตฺตทตฺถมภิญฺญาย สทตฺถปสุโต สิยา.

บุคคลไม่ควรทำให้ประโยชน์ตนเสียหาย เพียงเพื่อทำประโยชน์ของบุคคลอื่น เมื่อรู้ว่าอะไรคือประโยชน์ตนแล้วพึงทำการขวนขวายประโยชน์ตนเท่านั้น

คำอธิบาย

หากเป็นทางโลกแล้ว ผู้ที่ทำแต่ประโยชน์ผู้อื่นให้ได้เป็นพัน เป็นหมื่น เป็นแสน แล้วทำให้ประโยชน์ของตนเสื่อมเสียแม้สักบาทสองบาทก็ไม่สมควร แม้ฝ่ายธรรมะหรือทางคดีธรรมก็เช่นกัน ไม่ว่าบุคคลจะทำประโยชน์คนอื่นให้ถึงอรหัตผล ส่วนตนไม่ได้ กระทั่งแม้โสดาบันก็ไม่ควร สาเหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า ประโยชน์ของบุคคลอื่นแม้มีจำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถที่จะยังความสุขแม้เล็กน้อยให้สำเร็จแก่ตนได้ ส่วนประโยชน์ของตนนั้น แม้จะมีเพียงเล็กน้อยก็สามารถที่จะเป็นอุปการะทำให้ตนเอง เป็นสุขตามสมควรได้ เพราะฉะนั้น ถ้าเข้าใจถึงการกระทำที่เป็นประโยชน์ของตนอย่างแท้จริงแล้วก็ควรที่จะทำประโยชน์ของตนอย่างต่อเนื่อง แม้ในประโยชน์ของตนเองก็จะต้องเลือกว่าประโยชน์ไหนเป็นประโยชน์ที่สูงสุดแล้วเลือกกระทำประโยชน์ที่สูงสุด อย่ามัวแต่ไปกระทำประโยชน์ที่เล็กน้อยจนกระทั่งหมดโอกาส ตัวอย่าง เช่น ผู้ที่ทำงานรายวันได้วันละร้อยแต่กลับไม่ทำ ไปทำงานที่ได้วันละสิบบาท เช่นนี้ถือว่าไม่สมควร ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาท่านจึงได้อธิบายดังต่อไปนี้ว่า

อตฺตทตฺถํ น หาปเยปิ ภิกฺขุนา นาม สมฺมสฺส อุปฺปนฺนํ เจติยปฺปฏิสงฺขรณาทิกิจฺจํ วา อุปชฺฌายวตฺตํ วา น หาเปตพฺพํ อาภิจาริกวตฺตญฺหิ ปูเรนฺโตเยว อริยผลาทีนิ สจฺฉิกโรติ, ตสฺมา อยมฺปิ อตฺตทตฺโถเยว, โย ปน อจฺจารทฺธวิปสฺสโก อชฺช วา สุเว วา ปฏิเวธํ ปตฺถิยมาโน วิจรติ, เตน อุปชฺฌายาทีนิปิ หาเปตฺวา อตฺตโน กิจฺจเมว กาตพฺพํ.

ในพระบาลีว่า อตฺตทตฺถํ น หาปเย นั้นพึงทราบคำอธิบายดังนี้ ขึ้นชื่อว่าภิกษุนั้นย่อมไม่ควรที่จะปล่อยปละละเลยเมินเฉยกิจของสงฆ์มีการบูรณปฏิสังขรณ์เจดีย์เป็นต้น หรือข้อวัตรปฏิบัติมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ด้วยว่า ข้อวัตรปฏิบัติอัน

ดีงามนั้น ภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์แล้วเท่านั้นจึงจะสามารถกระทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษมีอริยผล เป็นต้นได้ ดังนั้น แม้กิจของสงฆ์และวัตรปฏิบัติดังกล่าวก็ได้ชื่อว่าเป็นประโยชน์ตนนั่นเทียว จะอย่างไรก็ตามภิกษุผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างอุกฤษฏ์จะบรรลุในวันนี้พรุ่งนี้อยู่รอมร่อ มีความปรารถนาอย่างมุ่งมั่นที่จะได้ปฏิเวธในเร็ววัน ภิกษุรูปนั้นก็สามารถที่จะละเลยหรือเพิกเฉยต่อกิจของสงฆ์และวัตรปฏิบัติมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้นได้ แล้วมุ่งมั่นทำแต่กิจของตนเพื่อให้สำเร็จในปฏิเวธ

คำอธิบายของอรรถกถาข้างต้นนี้ พึงทราบว่า

คำว่า "ปิ" ที่ประกอบอยู่ในคำว่า "อุปชฺฌายาทีนิปิ" ทำหน้าที่เป็น**สัมภาวนา-โชตกะ** คือแสดงการกล่าวยกย่องว่า ธรรมดาว่าสัทธิวิหาริกหรืออันเตวาสิกไม่ควรที่จะนำเอาประโยชน์ตนมาเป็นข้ออ้างเพื่อที่จะไม่ทำกิจวัตรมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้นแก่พระอุปัชฌาย์และอาจารย์ของตน เพราะถ้าไม่ทำ ภิกษุนั้นจะต้องอาบัติที่เรียกว่า**วตฺตเภททุกฺกฏ** วัตตเภททุกกฏซึ่งเป็นการทำให้ปาติโมกขสังวรศีลเสียหาย อาจเป็นอันตรายต่อสวรรค์ มรรคผล นิพพานได้

จะอย่างไรก็ตาม แม้อุปัชฌายวัตรเป็นต้นเหล่านั้นจะมีความสำคัญยิ่งแต่ถ้าเป็นภิกษุผู้ที่เป็นมุ่งมั่นเพื่อเจริญวิปัสสนาจริงๆก็สามารถที่จะหลีกเลี่ยงกิจวัตรเหล่านั้นได้แล้วมุ่งปฏิบัติวิปัสสนาอย่างเดียว ดังนั้น การกระทำกิจอื่นๆ เช่น ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ หรือทำกิจสงฆ์อื่นๆ ซึ่งหากแม้จะละเลยบ้างก็ยังไม่ต้องอาบัติ จะป่วยกล่าวไปไยเล่าหากมีการละเลยเพื่อจะเจริญวิปัสสนา เกี่ยวกับเรื่องนี้ ภิกษุผู้ต้องการเจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง ก็ควรที่จะขออนุญาตจากพระอุปัชฌาย์อาจารย์ของตนก่อนเพื่อที่จะไม่ให้เกิดการเพ่งโทษ ถ้าขออนุญาตเช่นนั้นได้ ก็จะไม่ต้องอาบัติอันเนื่องมาจากการไม่กระทำอุปัชฌายวัตรและอาจริยวัตรเป็นต้นเหล่านั้น

พระปัจฉิมโอวาท

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จบรรทมอยู่บนพระแท่นที่จะปรินิพพานที่อุทยานไม้รังของกษัตริย์มัลละกรุงกุสินารานั้นได้มีทวยเทพเทวดาอินทร์พรหมทั้งหลายจากหมื่นจักรวาฬมาเข้าเฝ้าอย่างเนืองแน่น ซึ่งเป็นการมาเฝ้าเคารพสักการะพระผู้มีพระภาคเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานชนทั้งหลาย

ได้ทำการบูชาด้วยอามิสทั้งหลายมีของหอมและดุริยางค์ชนิดต่างๆ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภ เรื่องการบูชานั้นจึงได้ตรัสพระปัจฉิมโอวาท ดังต่อไปนี้

การบูชาอันประเสริฐสุด

น โข อานนฺท เอตฺตาวตา ตถาคโต สกฺกโต วา โหติ ครุกโต วา มานิโต วา ปูชิโต วา อปจิโต วา, โย โข อานนฺท ภิกฺขุ วา ภิกฺขุนี วา อุปาสโก วา อุปาสิกา วา ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺโน วิหรติ สามีจิปฏิปนฺโน อนุธมฺมจารี โส ตถาคตํ สกฺกโรติ ครุกโรติ มาเนติ ปูเชติ อปจิยติ ปรมาย ปูชาย. ตสฺมาติหานนฺท ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺนา วิหริสฺสาม สามีจิปฏิปนฺนา อนุธมฺมจาริโนติ เอวญฺหิ โว อานนฺท สิกฺขิตพฺพํ.

(ที.๒/๑๑๔)

ดูก่อนอานนท์ ด้วยการบูชาด้วยของหอมดุริยางค์ชนิดต่างๆเหล่านี้ ยังไม่ชื่อว่า เป็นการบูชาเราตถาคตอย่างแท้จริง ดูก่อนอานนท์ ภิกษุ ก็ตาม ภิกษุณี ก็ตาม อุบาสก ก็ตาม อุบาสิกา ก็ตาม หากมีการประพฤติปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่มรรคผลนิพพานแล้ว ผู้นั้นแลได้ชื่อว่า เป็นผู้บูชา สักการะเราตถาคตอย่างถูกต้อง และการบูชานั้นชื่อว่า เป็นการบูชาอันเลิศยิ่ง ดูก่อนอานนท์ เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจะต้องทำความเพียรตั้งใจมุ่งมั่นดังนี้ว่าพวกเราทั้งหลายจะปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่มรรคผลนิพพานอย่างยิ่งยวด

การบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยการกราบไหว้ก็ดี การถวายเครื่องหอม ดอกไม้ ก็ดี ล้วนเป็นกุศลธรรมทั้งสิ้น เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย แต่ถึงกระนั้น การบูชากราบไหว้ การถวายของหอมเป็นต้นเหล่านั้น ยังไม่ดีพอที่จะเรียกได้ว่าเป็นการบูชาพระผู้มีพระภาคอย่างแท้จริง ก็การที่พระผู้มีพระภาคตรัสเช่นนี้นั้นในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายไว้ให้ตรงต่อพุทธประสงค์ของพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า“การที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเสียสละเวลาบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งสี่อสงไขยแสนมหากัปป์ด้วยความยากลำบาก เช่น มีการเสียสละสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่เรียกว่า**มหาปริจาคะ**อันเป็นการกระทำที่บุคคลทั่วไปกระทำได้ยากนั้น ก็เพียงเพื่อให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้เข้าถึงมรรคผลและหลุดพ้นจากกองทุกข์นั่นเอง มิได้บำเพ็ญบารมีเพื่อให้ได้มาซึ่งการบูชาด้วยอามิสมีของหอมเป็นต้น

แต่อย่างใด เพราะฉะนั้น การบูชาเล็กน้อยเช่นนั้นจึงถือว่ายังไม่ตรงต่อวัตถุประสงค์ของพระผู้มีพระภาค โยคีจึงไม่ควรหยุดอยู่เพียงแค่การบูชาเช่นนั้นว่า เราได้บูชาสิ่งที่ยิ่งใหญ่แล้วก็ไม่ทำการเจริญศีลสมถะวิปัสสนาซึ่งเป็นกุศลที่สูงขึ้นไปซึ่งเรียกว่า **นิยยานธรรม** ซึ่งหากไม่เจริญกุศลมีศีลเป็นต้นเหล่านั้น ก็อาจจะทำให้พลาดมรรคผลนิพพานในภพชาติปัจจุบันนี้ได้ ทั้งยังต้องเป็นบุคคลผู้อยู่ในวัฏฏทุกข์ตลอดไป แค่นี้ยังไม่พอ การบูชาด้วยอามิสนั้นไม่สามารถที่จะช่วยให้พระศาสนาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายั่งยืนแม้เพียงเวลาชั่วหนึ่งวันหรือชั่วฉันข้าวยาคูหนึ่งมื้อได้ แม้ว่าบุคคลจะสร้างวัดใหญ่โตมโหฬารจำนวนเป็นพันๆวัด หรือสร้างสถาปนามหาเจดีย์จำนวนพันองค์ ก็ตาม กุศลนั้น ก็เป็นเพียงกุศลที่ให้ผลอันยิ่งใหญ่แก่ทายกผู้ถวายเท่านั้น แต่ไม่สามารถที่จะยังพระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่นจีรังยั่งยืนได้ ดังนั้น **การปฏิบัติธรรมานุธรรม เช่น การรักษาศีล เจริญสมถะและเจริญวิปัสสนาเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่าเป็นการบูชาที่เหมาะสมต่อการบูชาองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และสามารถยังพระศาสนาของพระองค์ให้ตั้งมั่นจีรังยั่งยืนได้** ด้วยเหตุนี้ โยคีพึงตระหนักถึงการบูชาด้วยการปฏิบัติหรือที่เรียกสั้นๆว่า **ปฏิปัตติบูชา** แล้วเอาใจใส่ในพระโอวาทขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น นี้คือคำอธิบายที่มาในคัมภีร์อรรถกถา นอกจากนี้แม้ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ธัมมทายาทสูตร พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรง สั่งสอนไว้อย่างนี้ว่า

ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุมฺเหสุ อนุกมฺปา กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุ โน อามิสทายาทาติ.

(ม.๑/๑๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาท "ผู้รับมรดกธรรมอันประเสริฐของเราตถาคตเถิด จงอย่าได้เป็นทายาทผู้รับเอามรดกที่เป็นอามิสซึ่งเป็นมรดกที่ไม่ประเสริฐเลย" ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเราตถาคตมีความกรุณาต่อเธอทั้งหลาย โดยทำนองนี้ว่า "สาวกของเราตถาคตทั้งหลายจะเป็นธรรมทายาทและจะไม่เป็นอามิสทายาทแต่อย่างไร"

คำอธิบาย

ปัจจัย ๔ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้สอยได้ เช่น จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ได้ชื่อว่า เป็น**อามิสทายัชชะ**ซึ่งเป็นมรดกทราม เพียงแค่แสวงหา รับปัจจัย ๔ เหล่านั้นมาใช้สอยก็จะทำให้ภิกษุได้ชื่อว่าเป็น**อามิสทายาท** คือเป็นผู้รับมรดกชนิดทราม แม้กุศลที่บุคคลทำ ด้วยการตั้งความปรารถนาเพียงภวสมบัติคือความสุขของชีวิตเท่านั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็น**อามิสทายัชชะ** เป็นมรดกซึ่งเป็นของทรามโดยนัยเดียวกัน ภิกษุผู้ที่พอใจอยู่เพียงแค่การทำกุศลข้างต้นนั้น เหมือนฆราวาสพอใจอยู่เพียงแค่กุศลดังกล่าวนั้นได้ชื่อว่าเป็นอามิสทายาทเป็นทายาทที่ไม่ใช่ทายาทที่แท้จริงเป็นผู้รับมรดกชนิดทรามเมื่อได้มีโอกาสมาพบพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นผู้มีวิบากดีแล้ว ถ้ายังขืนเป็นอามิสทายาทอยู่ก็จะไม่สามารถออกจากวัฏฏทุกข์ได้ แต่จะต้องประสบกับทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงน้อยใหญ่อยู่ร่ำไป พระพุทธองค์ทรงเห็นเหตุนี้แล้ว ทรงมีพระมหากรุณาเป็นล้นพ้นต่อเหล่าสัตว์ เปรียบเสมือนมารดาบิดาสงสารบุตรธิดาผู้เป็นที่รัก ไม่ทรงต้องการให้สรรพสัตว์ทุกข์ยากลำบาก ไม่ต้องการให้พึงพอใจอยู่เพียงแค่มรดกที่เป็นอามิสเท่านั้น จึงได้ทรงสั่งสอนธรรมภาคปฏิบัติเพื่อให้ได้มรรคผลนิพพาน ดังนั้น มรรคผลนิพพาน จึงได้ชื่อว่า**มรดกทางธรรม เป็นมรดกที่ประเสริฐอย่างแท้จริง** มรรคผลนิพพานนั้น เป็นสภาวธรรมที่เนื่องด้วยการปฏิบัติซึ่งเป็นธรรมฝ่ายเหตุ หมายความว่า จะต้องลงมือปฏิบัติจึงจะได้มา เพราะฉะนั้น ศีล สมาธิ วิปัสสนาอันเป็นเหตุให้เข้าถึงมรรคผลในภพชาติปัจจุบันเท่านั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นมรดกทางธรรมอย่างแท้จริง เหมือนกับมรรคผลนั้นเช่นกัน ทั้งนี้ถือเอาโดย**อวินาภาวนัย**คือเป็นนัยที่ถือเอาหรือสงเคราะห์เอาโดยอาศัยความไม่แยกจากกันระหว่างมรรคผลกับศีล สมาธิวิปัสสนาซึ่งเป็นฝ่ายเหตุ

อนึ่ง ทาน ศีลเป็นต้นซึ่งเป็นกุศลนั้น หากบุคคลทำโดยมุ่งปรารถนาพระนิพพานแล้วก็ได้ชื่อว่าเป็นมรดกทางธรรมอยู่เหมือนกันแต่ยังไม่ใช่โดยแท้จริงสาเหตุเพราะว่าเรื่องกุศลที่ทำแล้วปรารถนาพระนิพพานนั้น สามารถที่จะให้ผลได้ ก็ต่อเมื่อเป็นภพหน้าจึงจะช่วยให้เข้าถึงมรรคผลนิพพานได้ เพื่อให้โยคีสามารถรับมรดกทางธรรมทั้งที่เป็นมรดกแท้และมรดกเทียมได้ จำเป็นต้องปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้ได้

มรรคผลนิพพานซึ่งเป็นมรดกทางธรรมอย่างแท้จริงในชาติปัจจุบันนี้โยคีนั้นจะต้องเจริญศีล สมาธิ วิปัสสนาซึ่งเป็นมรดกอย่างแท้จริงที่เป็นฝ่ายเหตุ อนึ่ง วัตถุประสงค์ที่ทรงมุ่งถึงอย่างแท้จริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้ได้มรรคผลนิพพานในชาติปัจจุบัน ซึ่งย่อมปรากฏตามคำสอนเหมือนในโอวาทที่ทรงสอนแก่ **พระโปฏฐิลเถระ** ซึ่งจะได้นำมากล่าวไว้ในปริเฉทที่ ๔ พอให้เห็นเป็นเหตุปัจจัยต่อไป

พุทธประสงค์อันประเสริฐ

แค่นี้ยังไม่พอ พุทธประสงค์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าช่างประเสริฐเลอเลิศยิ่งนัก มิใช่เพียงแต่ทรงมีพระประสงค์ให้โยคีบรรลุมรรคผลเพียงแต่ในชาติปัจจุบันเท่านั้น หากแต่ทรงมีพระประสงค์ให้โยคีมีความเพียรพยายามจนกระทั่งเข้าถึงผลสูงสุดคือพระอรหัตผลเป็นจุดหมายสูงสุด ดังนั้น จึงทรงประทานพระโอวาทไว้ในคัมภีร์ธรรมบท ดังนี้ว่า

น สีลพฺพตมตฺเตน พาหุสจฺเจน วา ปน
อถ วา สมาธิลาเภน วิวิตฺตสยเนน วา
ผุสามิ เนกฺขมฺมสุขํ อปุถุชฺชนเสวิตํ
ภิกฺขุ วิสาสมาปาทิ อปฺปตฺโต อาสวกฺขยํ.

(ธมฺมปท ๒๗๑)

ดูก่อนภิกษุ หากเธอยังไม่บรรลุอรหัตผลก็ไม่ควรที่จะไว้วางใจด้วยสักว่าการชำระศีลให้หมดจด และการถือธุดงควัตรเป็นต้นเท่านั้น ก็หรือว่า เธอไม่ควรถึงการไว้วางใจด้วยสักว่าการศึกษาเล่าเรียน แม้กระทั่งทรงพระไตรปิฎก ก็หรือว่า เธอไม่ควรไว้วางใจด้วยการได้ฌานสมาบัติ ๘ เท่านั้น ไม่ควรไว้วางใจด้วยสักว่าการได้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด ไม่ควรไว้วางใจว่าเราได้สัมผัสความสุขระดับอนาคามิผลอันปุถุชน ไม่เคยได้สัมผัส

นี้คือพระโอวาทที่ทรงสั่งสอนภิกษุทั้งหลายผู้ที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นแล้ว ในบรรดาภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ภิกษุบางรูปพึงพอใจหรือนิ่งนอนใจว่าตนเองได้ชำระศีลให้บริสุทธิ์แล้วจะสามารถเป็นพระอรหันต์เมื่อไหร่ก็ได้ จึงไม่คิดที่จะปฏิบัติวิปัสสนา ภิกษุบางรูปพึงพอใจว่าตนเองได้ถือธุดงค์ควัตรบริบูรณ์ บางรูป

พึงพอใจกับการศึกษาเล่าเรียนความเป็นพหูสูตในพระปริยัติ บางรูปพึงพอใจว่าตนได้สมาบัติ ๘ บางรูปพึงพอใจในเสนาสนะอันเงียบสงัดแล้วคิดว่าสิ่งเหล่านี้จะช่วยให้เป็นพระอรหันต์ได้ง่าย แม้ภิกษุที่บรรลุอนาคามิผลแล้วก็ไม่ควรที่จะนิ่งนอนใจว่าตนเองได้อนาคามิผล แล้วคงไม่ยากที่เข้าถึงอรหัตผล จึงไม่ได้ทำความเพียรเจริญวิปัสสนาต่อเพื่อให้บรรลุอรหัตมรรคและอรหัตผล

พระคาถาที่ยกมาข้างต้นนั้น เป็นพระคาถาที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนภิกษุผู้มีความคิดเช่นนั้น ดังนั้น โยคีพึงกำหนดว่าตราบใดที่ตนยังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์ก็ไม่ควรนิ่งนอนใจ จะต้องเพียรพยายามอย่างหนักเพื่อเป็นพระอรหันต์ให้ได้ นี้คือพุทธประสงค์ที่เป็นพระอัธยาศัยที่ประเสริฐใหญ่หลวงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในบรรดากิจของตนนั้น พึงทราบว่า การเจริญวิปัสสนาเป็นกิจที่ประเสริฐสุด ซึ่งสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้แล้วนั่นเอง ผู้ที่เจริญวิปัสสนานั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้เคารพบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติอันประเสริฐสุดและได้ชื่อว่าเป็นธรรมทายาท ผู้รับมรดกประเสริฐสุด และยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ประพฤติปฏิบัติดำเนินตามพุทธประสงค์ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย เมื่อโยคีเข้าใจอย่างนี้แล้วทำการเจริญวิปัสสนาโดยไม่หยุดยั้งกระทั่งแม้วินาที ทำการเอาใจใส่เฉพาะการกำหนดวิปัสสนาเท่านั้นโดยไม่จำเป็นที่จะต้องร้อนรนเพื่อที่จะกระทำกุศลอย่างอื่นๆ แต่จะอย่างไรก็ตาม ในขณะที่ปฏิบัติอยู่ การปฏิบัติอาจจะกำหนดได้ไม่ดีพอ เพราะถูกกามวิตกเป็นต้นเข้ารุมเร้า ภิกษุนั้นจำเป็นต้องมนสิการสภาวธรรมอื่นๆเพื่อที่จะละวิตกทั้งหลายเหล่านั้นเสีย ซึ่งต่อไปนี้จะได้แสดงลักษณะการทำมนสิการดังกล่าวทั้งนี้โดยอาศัย**วิตกสัณฐานสูตร** เป็นต้นซึ่งปรากฏในมัชฌิม-นิกาย มูลปัณณาสก์ ดังต่อไปนี้

การมนสิการธรรมบางอย่างเป็นพิเศษ

ปฐมมนสิการ
[การมนสิการธรรมพิเศษข้อที่หนึ่ง]

ในกรณีที่เกิดโลภะความกำหนัดในหญิงในชาย โยคีพึงเจริญอสุภภาวนา ถ้าเกิดโทสะ พึงเจริญเมตตาภาวนา แต่ถ้าเกิดโลภะในสังขารและวัตถุทั้งหลาย พึงเจริญอนิจจมนสิการ กล่าวคือ การเอาใจใส่ในความไม่เที่ยง ทั้งนี้โดยการเอาใจใส่ซึ่ง

ความเป็นสิ่งที่ปราศจากเจ้าของ ซึ่งในภาษาบาลี ท่านเรียกว่า**อสฺสามิก** และเอาใจใส่การดำรงอยู่ไม่คงทน ซึ่งเรียกว่า **ตาวกาลิก** แต่ถ้าเกิดโทสะในสังขารและวัตถุทั้งหลาย พึงเจริญธาตุมนสิการกล่าวคือการมนสิการโดยความเป็นธาตุ ซึ่งวิธีการมนสิการเหล่านี้ได้แสดงไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยสีลสังวร

อนึ่ง ในกรณีที่โยคีเกิดโมหะซึ่งประกอบด้วยกิเลสทั้งหลายมีวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ เป็นต้น โยคีพึงทำการละโดยการสืบสวนสอบสวนและการสดับธรรมเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง ก็คือว่า ไม่ว่ากิเลสประเภทใดเกิดขึ้นก็ตาม โยคีพึงเจริญสมถะอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อละกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งโดยส่วนมาก ก็สามารถที่จะละได้ เมื่อโยคีทำการกำหนดพิจารณามานานพอควรแล้ว โยคีอาจล้าทั้งกายและใจ ซึ่งถ้าเป็นบุคคลผู้ถนัดในสมถะ ก็ควรจะพิจารณาสมถะนั้น ในกรณีของผู้ที่ไม่ได้สมถะก็ควรที่จะกำหนดอารมณ์ที่ตนกำหนดประจำอยู่นั่นเอง ซึ่งคำอธิบายนี้ได้แสดงไว้แล้วในเรื่องที่ว่าด้วยศีลสำหรับฆราวาส พร้อมทั้งคำอธิบายในอรรถกถา แต่สำหรับศีลที่เกี่ยวกับบรรพชิตนั้น หากโยคีเกิด**กุกกุจจะ** กล่าวคือความสงสัย ก็ให้ทำการกำหนดละกุกุจจะนั้นโดยการแสดงอาบัติหรือบอกอาบัติที่ตนสงสัยว่า ตนอาจต้องอาบัติดังกล่าวให้ภิกษุอื่นรับรู้ ก็ปฐมมนสิการอันเป็นการมนสิการกรรมฐานข้อแรกนี้เหมาะอย่างยิ่งสำหรับพระภิกษุ ผู้เป็นพหูสูตในปริยัติและพระภิกษุผู้ได้สมถะ

ทุติยมนสิการ
[การมนสิการธรรมพิเศษข้อที่สอง]

โยคีพึงพิจารณาโทษของวิตกทั้งหลายมีกามวิตกเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่ตน วิตกทั้งหลายเหล่านี้เมื่อพัฒนาขึ้นไปเรื่อยๆ ย่อมทำให้ศีลของภิกษุนั้นขาด ทำลายแล้วทำให้ภิกษุนั้นตกอบายในที่สุด ซึ่งจะเป็นเหตุปิดกั้นมิให้ได้มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ ห้ามมิให้ออกจากวัฏฏทุกข์ การพิจารณาถึงโทษของการรับทุกข์ในสังสารวัฏ เพราะการตามใจกิเลสนั้นสามารถที่จะกำจัดวิตกทั้งหลายที่เกิดขึ้นได้ ดังที่โบราณาจารย์ทั้งหลายท่านได้ร้อยกรองเป็นบทคาถาแสดงการมนสิการดังนี้ว่า

นาหำ ทาโส ภโฏ ตุยฺหำ นาหำ โปเสมิ ทานิ ตำ
ตวเมว โปเสนฺโต ทุกฺขำ ปตฺโต วฏฺเฏ อนปฺปกำ.

แน่ะเจ้าอัตภาพคือขันธ์ที่ก่อให้กามวิตกเป็นต้นเอ๋ย เราไม่ใช่ทั้งทาสของเจ้า ไม่ใช่ทั้งผู้รับใช้ของเจ้า บัดนี้ เราจะไม่คล้อยตามซึ่งเจ้าอีกต่อไป เรานั้นได้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในวัฏฏสังสารก็เพราะคล้อยตามเจ้านั่นเอง

ตติยมนสิการ
[การทำมนสิการธรรมพิเศษข้อที่สาม]

หากแม้ว่ากามวิตกเป็นต้นที่เกี่ยวกับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเกิดขึ้นบ่อยๆแก่โยคี โยคีก็ไม่พึงเอาใจใส่อารมณ์นั้นให้มาก หากในขณะที่กำหนดอยู่นั้น ความคิดต่างๆ ผุดขึ้นมา ภิกษุนั้นอาจต้องหยุดชะงัก ไม่ต้องกำหนดต่อไป ก็การหยุดชะงักไม่ได้ทำการกำหนดต่ออย่างนั้น อาจเอื้อประโยชน์ต่อโยคีบางท่านได้ ในกรณีที่โยคีผู้นั้นมีความปรารถนาจนเกินไป หรือมีความกังวล มีความเพียรมากเกินไป ซึ่งถ้าเกิดภาวะเช่นนั้น โยคีพึงหยุดชะงักการกำหนดสักชั่วโมง สองชั่วโมง สามชั่วโมงหรือครึ่งวัน หนึ่งวันหนึ่งคืนแล้ว อยู่อย่างสบายๆ พูดจาคำพูดที่ไม่เกี่ยวกับกรรมฐานกับคนอื่นได้ หรืออาจเดินทางไปนมัสการสถานที่สำคัญๆ เช่น เจดีย์เป็นต้นได้ หรือจะสรงน้ำซักผ้าซักจีวรเป็นต้นได้ หากต้องการที่จะจำวัดหรือนอน ก็สามารถจำวัดโดยการวางจิตว่างจากกรรมฐานได้ แต่เมื่อครบกำหนดเวลาที่สมควรก็ควรที่จะกลับมากำหนดกรรมฐานต่อ วิธีการนี้เป็นวิธีการที่ช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดเอื้อประโยชน์และมีอุปการะมากแก่บุคคลผู้ที่ไม่สามารถข้ามไปสู่มรรคญาณหลังจากที่เข้าถึงสังขารุเปกขาญาณมานานแล้ว เนื่องจากว่ามีความมุ่งมั่นตั้งใจมากเกินไป ดังนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า **อสฺสติ อมนสิกาโร อาปชฺชิตพฺโพ** “โยคีไม่พึงกำหนดสติไม่พึงทำการมนสิการ” ซึ่งแม้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านก็ได้ชี้แนะไว้เช่นนี้เหมือนกัน

ก็หากว่าโยคีผู้ปฏิบัติยังไม่สามารถละวิตกเหล่านั้นได้ด้วยสักว่าการหยุดกำหนดกรรมฐานไซร้ผู้ปฏิบัติก็ควรที่จะสวดสาธยายบทพระบาลีที่ตนจำได้อย่างคล่องแคล่ว หรือควรที่จะอ่านหนังสือ ตำราหรือควรที่จะเปลี่ยนอารมณ์ เช่น นำเอาสิ่งของต่างๆ มาพิจารณา เช่น อาจจะล้วงเอาไม้ขีดไฟมาพิจารณาว่า นี่คือส่วนต่างๆของไม้ขีด นี้คือก้านไม้ขีด นี้คือกล่องไม้ขีด หรือพิจารณาวัตถุอื่นๆที่อยู่ใกล้ๆอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำให้เปลี่ยนอารมณ์ นอกจากนี้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านยังได้แสดงวิธีการละวิตก

ตามแนวของโบราณาจารย์ทั้งหลายด้วยการทำงานมีการปลูกเรือนกรรมฐานเป็นต้น โดยมีการยกเรื่องราวมาเป็นหลักฐานประกอบด้วย

จตุตถมนสิการ
[การมนสิการธรรมพิเศษข้อที่สี่]

หากโยคีเกิดจินตนาการคิดโน่นคิดนี่ก็พึงพิจารณาถึงเหตุของการคิดจินตนาการนั้นด้วย ก่อนที่ความคิดจะเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์นั้น การเอาใจใส่อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ไม่ชัดเจนได้เกิดขึ้นก่อนแล้ว ซึ่งถ้าสามารถกำหนดควบคุมการเอาใจใส่อารมณ์ดังกล่าวนั้นได้ ความตรึกนึกคิดจินตนาการก็จะดับหายไป การตรึกนึกคิดนี้จะเกิดขึ้นและตั้งอยู่นานแก่บุคคลผู้มีความพึงพอใจในสิ่งที่ตนเองคิดอยู่ แต่สำหรับผู้ที่ไม่ได้พึงพอใจในความคิดซึ่งตนกำลังคิดอยู่ แต่กำลังกำหนดทุกขณะจิตของการเกิดความคิดนั้น ความคิดดังกล่าวก็จะมลายสูญสิ้นไป แม้จะเป็นตอนที่เริ่มต้นกำหนดก็ตาม และจะดับหายไปพร้อมๆกับความกำหนดรู้ในที่สุด แต่ถ้าเกิดว่าวิตกความตรึกนึกคิดนั้นไม่หายไป ก็ควรที่จะนำเอาจินตนาการที่เกิดขึ้นก่อนๆ ซึ่งถือว่าเป็นเหตุของจินตนาการหลังๆมาพิจารณาการกำหนดเอาใจใส่ที่เกิดขึ้นก่อน ซึ่งเป็นเหตุของการจินตนาการภายหลังนั้นก็ควรที่จะถูกนำมาพิจารณาดูด้วย ภิกษุพึงตามพิจารณาตั้งแต่ต้นจนถึงสุดท้าย ด้วยวิธีการดังนี้แล เมื่อทำการสืบหา ค้นหาจินตนาการตอนต้นจนถึงจินตนาการสุดท้าย จนเห็นเหตุที่เป็นเบื้องต้นแล้วก็ควรที่จะมุ่งมั่นตั้งใจกำหนดโดยตั้งใจว่า “เราจะไม่ยอมให้การเอาใจใส่ที่ไม่เป็นประโยชน์อย่างนี้เกิดขึ้นต่อไป”

ปัญจมมนสิการ
[การมนสิการธรรมพิเศษข้อที่ห้า]

การมนสิการข้อนี้มิใช่เป็นมนสิการที่เป็นเอกเทศอย่างใดอย่างหนึ่งแต่อย่างใด แต่เป็นวิธีการที่จะต้องฝืนกำหนดในทุกขณะแห่งการกำหนดทุกอารมณ์ ไม่ว่ากิเลสใดๆจะปรากฏเกิดขึ้นก็จะต้องทำการกำหนดพิจารณากิเลสเหล่านั้นทุกๆครั้งที่เกิดขึ้น จะไม่มีการตรึกนึกคิด หรือหยุดการกำหนด เป็นการบังคับ ฝืน แบบจิตใจเกินร้อยโดยทำนองว่า *“ดูก่อนกิเลสทั้งหลายเอ๋ย พวกเธอทั้งหลายคิดว่าฉันเป็นอะไร*

ฉันจะเอาชนะพวกเธอให้ได้" โยคีนั้นจะต้องมีจิตเข้มแข็งไม่ยอมให้กิเลสเหล่านั้นเข้ามากล้ำกราย จะต้องทำการกำหนดแม้ว่าจะเป็นการฝืนก็ตาม เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสสอนไว้ดังนี้ว่า

เตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ทนฺเตภิทนฺตมาธาย ชิวฺหาย ตาลุ อาหจฺจ เจตสา จิตฺตํ อภินิคฺคณฺหิตพฺพํ.

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากเธอทั้งหลายไม่สามารถละวิตกด้วยวิธีการอื่นได้ เธอทั้งหลายพึงกัดฟันสู้ พยายามข่มวิตกทั้งหลายเหล่านั้นด้วยการกำหนดวิปัสสนาแบบหักดิบ"

วิธีการมนสิการข้อที่ห้านี้ หากภิกษุได้พยายามกำหนดโดยไม่ลดละแล้ว ก็ย่อมสามารถที่จะเอาชนะจิตที่ฟุ้งซ่านได้ เพราะฉะนั้น วิธีการมนสิการข้อที่ห้านี้สามารถทำให้บุคคลผู้ที่เข้าปฏิบัติในหลักสูตรสั้นๆ หรือสามารถทำให้โยคีผู้มีสุตะน้อยประสบผลสำเร็จในระยะเวลาอันสั้นได้ ดังนั้น **วิปัสสนาโยคี**ทั้งหลายจะต้องให้ความสำคัญ กับหลักการพิจารณามนสิการข้อที่ห้านี้ให้จงหนัก ภาวนาที่โยคีทำการเจริญด้วยวิธีการนี้ได้ชื่อว่าเป็น**อัปปณิธายภาวนา** "ภาวนาที่ไม่ได้วางจิตไว้ในที่อื่นๆ แต่เป็น การกำหนดอย่างต่อเนื่องโดยไม่ลดละ" ส่วนภาวนาที่โยคีทำการเจริญด้วยการละวิตกโดยอาศัยวิธีการ ๔ ประการ คือ ตั้งแต่ข้อที่ ๑-๔ นั้นจัดสงเคราะห์เข้าใน**ปณิธายภาวนา** คือ เป็นภาวนาที่กลับมากำหนดได้อีกหลังจากที่เอาจิตไปวางไว้ที่อื่นแล้ว วิธีนี้เหมาะสำหรับบุคคลที่มีสุตะ มีปัญญา ผู้ได้ผ่านการเจริญวิปัสสนามาเป็นเดือนเป็นปีแล้ว อนึ่ง สำหรับภาวนาทั้งสอง คือ **ปณิธายภาวนา** กับ **อัปปณิธายภาวนา** พึงทราบว่ามาในสังยุตนิกาย สติปัฏฐานสูตร (สำ.๓/๑๓๕) นอกจากนี้แล้ว ในคัมภีร์อธิบายทั้งหลาย เช่น คัมภีร์อรรถกถาฎีกาแห่งสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น ท่านยังได้แสดงวิธีการมนสิการอื่นๆอีก เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถละนิวรณ์และยังได้แสดงวิธีการมนสิการเพื่อการเจริญโพชฌงค์ไว้ด้วย ซึ่งวิธีการทั้งหลายเหล่านั้นโดยส่วนมาก ก็สงเคราะห์เข้าในปณิธายภาวนาทั้งสิ้น

ข้อควรจำเกี่ยวกับปฐมนิยยานธรรม

ขึ้นชื่อว่ากุศลธรรมทั้งหลายล้วนเป็นทางออกจากวัฏทุกข์สำหรับพระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งสิ้น ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นกุศลใดก็ตาม โยคีก็ควรเจริญทั้งสิ้น แต่ถึงกระนั้นในช่วงที่โยคีเพียรพยายามเจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องโดยไม่หยุดยั้งนั้น ก็ควรที่จะทำเฉพาะวิปัสสนากุศลเท่านั้นจึงจะเหมาะส่วนเมื่อใดที่จิตของโยคีมีความฟุ้งซ่านจนเกือบจะกำหนดวิปัสสนาไม่ได้แล้วจึงค่อยใช้วิธีการพิจารณาตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นให้เหมาะสมกับตน เพื่อให้สามารถละวิตกได้ เมื่อละวิตกได้แล้วจึงค่อยกลับมาพิจารณาวิปัสสนาที่ตนกำหนดอย่างเดิม ซึ่งข้อนี้ผู้เป็นกัมมัฏฐานาจารย์ควรทำการอบรมแก้ไขโยคีผู้ที่มีสุตะน้อยให้ตรงตามอัธยาศัยของโยคีนั้นๆ **ขึ้นชื่อว่าอกุศลทั้งหลายได้ชื่อว่าเป็นอาวรณธรรมเป็นธรรมปิดกั้นไม่ให้นิยยานธรรมเกิดขึ้นได้นั่นเทียว** แต่สำหรับเรื่อง วิปัสสนานั้น ความตรึกนึกคิด ความฟุ้งซ่านที่แล่นออกจากการกำหนดวิปัสสนาได้ชื่อว่า เป็นอาวรณธรรมเครื่องปิดกั้นมิให้วิปัสสนาเกิด โยคีพึงทำการกำหนดละอาวรณธรรม ทั้งหลายเหล่านั้นทุกครั้งที่อาวรณธรรมเหล่านั้นเกิด

อันตรายแห่งสมาธิและวิธีการแก้ไข

๑-๒ อันตรายและวิธีการแก้ไขข้อที่ ๑ และ ๒

(๑) อตีตานุธาวนาจิตฺตํ วิกฺเขปานุปติตํ, ตํ วิวชฺชยิตฺวา เอกฏฺฐาเน สมาทหติ, เอวมฺปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

(๒) อนาคตปฺปฏิกงฺขนํ จิตฺตํ วิกมฺปิตํ, ตํ วิวชฺชยิตฺวา ตตฺเถว อธิโมเจติ, เอวมฺปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

จิตที่แล่นตามอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วย่อมตกอยู่ในความฟุ้งซ่าน เป็นอันตรายเครื่องผูกมัดสมาธิมิให้พัฒนาไปถึงขั้นสูง โยคีพึงหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่เป็นอดีตนั้นแล้ววางจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเท่านั้นเมื่อสามารถตั้งจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวเช่นนี้ได้ จิตของโยคีนั้นย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน

จิตที่ใฝ่หาอารมณ์ที่เป็นอนาคตย่อมหวั่นไหว เป็นอันตรายต่อสมาธิ โยคีพึงหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่เป็นอนาคตนั้นแล้วใส่จิตเข้าไปในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน เมื่อสามารถเอาใจใส่อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเช่นนี้จิตของโยคีนั้นก็จะไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่าน

สิ่งที่โยคีได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้บริโภคลิ้มรส ได้สัมผัสและได้รู้ภายในใจมาแล้ว ก่อนที่จะปฏิบัติ ได้ชื่อว่าเป็น**อดีตารมณ์**กล่าวคืออารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว จิตที่หวนระลึกถึงอารมณ์ที่ผ่านมาแล้วเช่นนั้นย่อมเข้าถึงความฟุ้งซ่าน หรือตกอยู่ในห้วงแห่งความฟุ้งซ่าน เป็นอุทธัจจะ ซึ่งลักษณะของการเกิดขึ้นแห่งความฟุ้งซ่านนั้นพึงทราบ ดังนี้

ในขณะที่โยคีกำลังกำหนดวิปัสสนาอยู่นั้นอาจมีการหวนระลึกนึกถึงสิ่งที่ตนประสบมาไม่ว่าจะเป็นการเห็น ได้ยิน ได้สัมผัส ได้รู้มานานแล้วเป็นเดือนเป็นปีก็ได้ หรืออาจจะพิจารณาถึงภาวะที่ตนเคยกำหนดวิปัสสนามาแล้วว่าเคยกำหนดได้ดีมาก่อน หรือกำหนดได้ไม่ดีมาก่อน หรืออาจจะหวนระลึกนึกถึงสิ่งที่ตนลืมกำหนดนานๆก็มี หรืออาจจะใคร่ครวญถึงช่วงที่จิตกำหนดผ่านไปแล้วเป็นอย่างไร ดีหรือไม่ดี กำหนดชัดหรือไม่ชัด เป็นรูปหรือเป็นนาม อย่างนี้เป็นต้นก็มี

ก็การพิจารณานึกคิดการตรึกทั้งหมดเหล่านี้ เป็นจิตที่เกิดความฟุ้งซ่านแล่นไปสู่อดีต นับว่าเป็นอันตรายต่อวิปัสสนา สมาธิ เพราะฉะนั้น ทุกๆครั้งที่จิตฟุ้งซ่านเหล่านี้เกิดขึ้น โยคีพึงกำหนดพิจารณาให้รู้ทันจิตเหล่านี้แล้วดึงกลับให้มาสู่ปัจจุบันให้ได้ สรุปแล้วก็คือว่า โยคีจะต้องกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนั้นๆเท่านั้น เนื่องจากว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนา ดังนั้น ในที่นี้ท่านจึงใช้สำนวนว่า **ปัจจุบันอารมณ์หรืออารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน** แต่ถ้าเป็นเรื่องของการเจริญสมถะผู้เจริญสมถะนั้นก็ควรที่จะพิจารณาในอารมณ์ของสมถะนั้นๆเท่านั้น แม้ในการอธิบายหลังจากนี้ก็จะมุ่งเอาเฉพาะประเด็นของการเจริญวิปัสสนาเท่านั้นเป็นหลัก แต่ทั้งนี้ มิได้หมายความว่า สมถะจะเข้าไม่ได้ ก็เมื่อภิกษุสามารถกำหนดตามรู้ทันปัจจุบันนั้นได้ ในขณะที่อารมณ์เหล่านั้นเกิดแล้ว จิตของผู้เป็นโยคีนั้นก็จะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมตั้งมั่น เป็นสมาธิแน่วแน่

สำหรับคำอธิบายบาลีข้อที่สอง พึงทราบว่า สิ่งหรืออารมณ์ต่างๆที่ตนยังไม่เห็น หรือที่ตนจะเห็น ที่ยังไม่ได้ยิน หรือจะได้ยินในอนาคต ยังไม่ได้สัมผัส ยังไม่ได้รู้ ทั้งหมดเหล่านี้ เรียกว่า **อนาคตารมณ์** อารมณ์ที่เป็นอนาคตยังมาไม่ถึง จิตที่จินตนาการ ปรารถนาโหยหาอารมณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในอนาคตนั้น มีสภาพที่หวั่นไหว ไม่ตั้งมั่น เช่น ในกรณีของโยคีบางท่านอาจเกิดความปรารถนาว่า “เราจะต้องได้เห็นสิ่งนั้นในภายภาคหน้า จะต้องได้ยินสิ่งนั้นในภายภาคหน้า” หรือมีความปรารถนาว่า “เราจะต้องประสบแต่ความสุขในอนาคตกาล” ซึ่งนั่นเป็นเพียงจินตนาการที่เกิดขึ้นภายในจิต อาจคิดเห็นบุคคลที่อยากเห็น คิดงานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนอยากจะทำ คิดถึงชีวิตที่เป็นสุข หรือเกิดในสวรรค์เป็นภพที่มีสุข เหมือนกับกำลังเสวยสิ่งเหล่านั้นอยู่จริงๆก็เป็นได้ หรือบางท่านอาจจะมีความปรารถนาในอารมณ์ที่ตนต้องการกำหนด โดยกำหนดให้ดีหรือชัดเจน บางท่านมีความต้องการที่จะบรรลุญาณวิเศษหรือธรรมพิเศษ อยากจะเห็นว่าธรรมเหล่านั้นมีความพิเศษเช่นไร บางท่านอาจจะคิดว่าเราจะปฏิบัติได้ดีเหมือนกับคนอื่นหรือไม่ ก็การคิดนึกจินตนาการในอารมณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้นอย่างนี้มีสภาพหวั่นไหว ไม่ตั้งมั่น ฟุ้งอยู่ตลอด นี่แหละคือ**อันตรายแห่งวิปัสสนาสมาธิ** เพราะฉะนั้น ทุกๆ ครั้งที่จิตฟุ้งซ่านเหล่านี้เกิดขึ้น โยคีจะต้องกำหนดรู้ให้ทันแล้ววางจิตไว้ในอารมณ์ปัจจุบันเท่านั้น หมายความว่า โยคีจะต้องเอาใจใส่กำหนดรู้เฉพาะสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น ซึ่งถ้าสามารถกำหนดรู้อย่างนี้ได้ จิตของผู้เป็นโยคีนั้นก็จะไม่ฟุ้งซ่าน จะมีแต่ความตั้งมั่น แน่วแน่อย่างเดียว

ข้อควรจำพิเศษ

โยคีจะต้องไม่ย้อนกลับมาหาของเก่าและไม่โหยหาของใหม่ แต่ควรใส่ใจเฉพาะรูปนามที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียวเท่านั้น โดยไม่ขาดระยะและไม่ให้เล็ดลอดไปได้แม้เพียงอารมณ์เดียว

อันตรายและวิธีการแก้ไขข้อที่ ๓ และ ๔

(๓) ลีนํ จิตฺตํ โกสชฺชานุปติตํ, ตํ ปคฺคณฺหิตฺวา โกสชฺชํ ปชหติ, เอวมฺปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

(๔) อติปคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจานุปติตํ, ตํ วินิคฺคณฺหิตฺวา อุทฺธจฺจํ ปชหติ, เอวมฺปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

(๓) จิตที่ ท้อถอย หรือท้อแท้ เป็นจิตที่ตกอยู่ภายใต้ความเกียจคร้าน โยคีพึงยก ประคับประคองจิตที่ถดถอยท้อแท้นั้นแล้วทำการละความเกียจคร้านเสียครั้นเมื่อสามารถละได้เช่นนี้แล้ว จิตของโยคีผู้นั้นย่อมไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ

(๔) จิตที่เคร่งจนเกินไป มีความเพียรอย่างยิ่งยวดจนเกินไป ย่อมตกอยู่ภายใต้อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน โยคีพึงข่มหรือผ่อนจิตที่เคร่งจนเกินไปนั้นแล้วละอุทธัจจะความฟุ้งซ่านเสีย เมื่อสามารถละได้เช่นนี้แล้ว จิตของโยคีนั้น ย่อมไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ

อธิบาย

(๓) เวลาที่โยคีทำการกำหนดได้ไม่ดี หรือเวลาที่ญาณพิเศษไม่บังเกิดขึ้น หรือเวลาที่การกำหนดวิปัสสนาไม่เกิดการพัฒนานั้น จิตของโยคีอาจเกิดความท้อถอยหรือ ท้อแท้ได้ ทำให้ไม่อยากกระทำความเพียรต่อ ซึ่งภาวะจิตเช่นนั้นก็คือความเกียจคร้าน นั่นเอง ภาวะเช่นนี้เป็นอันตรายแก่วิปัสสนาสมาธิ เพราะฉะนั้นทุกครั้งที่ความเกียจคร้าน เกิดขึ้น โยคีพึงกำหนดพิจารณาความเกียจคร้านนั้นแล้วละความเกียจคร้านดังกล่าวให้ได้ ซึ่งถ้าไม่สามารถละได้ด้วยวิธีเพียงแค่นั้น ก็ควรที่จะยกจิตและประคับประคองให้กำลังใจจนกว่าจิตนั้นจะมีกำลังพร้อมที่จะกระทำความเพียรต่อไป ซึ่งลักษณะของการให้กำลังใจแก่ตนเองนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้แสดงว่า เป็นการเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ อีกแบบหนึ่ง ซึ่งจากที่มีหลักการเจริญอยู่ ๑๑ ประการที่ได้แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ดังกล่าว ซึ่งต่อไปนี้จะได้ยกมาแสดงเป็นบางข้อดังนี้

การพิจารณาถึงมหันตภัยจากอบาย

ร่างกายของสัตว์ที่เกิดในนรก ซึ่งเป็นอบายภูมินั้น มีขนาดประมาณเท่า ๓ คาวุต หรือประมาณ ๑๒ กิโลเมตร นายนิรยบาลได้ควบคุมให้สัตว์นรกผู้มีร่างกายอันใหญ่โตปานนั้น ให้นอนลงบนพื้นเหล็กที่มีไฟลุกโชติช่วงอยู่ตลอดเวลา จากนั้นได้ใช้ค้อนที่ลุกโพลงเป็นไฟแดงฉาน ซึ่งใหญ่ประมาณเท่าลำต้นตาลฟาดไปที่ฝ่ามือด้านขวาและ ด้านซ้าย เปลี่ยนไปเปลี่ยนมา ฟาดไปที่เท้าทั้งด้านซ้ายและด้านขวา และที่ท่ามกลางสะเอว จากนั้น จึงให้นอนคว่ำ แล้วก็ฟาดไปโดยวิธีเดียวกัน จากนั้นก็ให้นอนตะแคง แล้วฟาดโดยทำนองเดียวกันอย่างทรมานแสนสาหัส ซึ่งตราบใดที่อกุศลกรรมยังไม่หมด เจ้าสัตว์นรกนั้น ก็ไม่สามารถตายได้ สัตว์นรกที่ถูกทารุณกรรมเช่นนั้น เพียงแค่เห็นพื้นเหล็กที่ร้อนระอุ ลุกโชติช่วงไปด้วยไฟ จิตใจก็ได้รับความทุกข์แสนสาหัสอยู่แล้ว แถมยังได้ยินเสียงของนายนิรยบาลผู้กล่าวข่มขู่คุกคามอย่างโหดเหี้ยม จิตใจก็ยิ่งได้รับความทุกข์ทวีคูณ ยิ่งได้เห็นการที่ตนเองถูกผลักลงไปให้ล้มลงบนพื้นเหล็กแดง ไฟไหม้ ถูกฟาดตีด้วยค้อนเหล็กแดง ก็ยิ่งมีความทุกข์มากมายมหาศาล ได้รับทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจอย่างหาประมาณมิได้ ถึงตอนนั้นแม้จะร้องโอดครวญให้ใครช่วย ก็ไม่มีผู้ใดที่จะสามารถช่วยเหลือและมอบประทานความสุขให้ได้ เป็นผู้โดดเดี่ยวไร้พ่อไร้แม่ไร้ญาติพี่น้อง ร้องให้โหยหวน ได้รับความทุกข์ตลอดเวลาไม่เล็ดลอดแม้วินาทีเดียว ในกาลเช่นนั้น สัตว์นรกนั้นย่อมไม่ได้โอกาสที่จะเจริญวิปัสสนาแม้แต่น้อยนิด

นอกจากนี้ นายนิรยบาลยังได้ใช้จอบเสียมที่มีใบใหญ่เท่ากับหลังคาเรือนสับสัตว์นรกที่ถูกตีแล้วแต่ยังไม่ตาย ชำแหละออกเป็นชิ้นๆ เลือดไหลทะลักดุจแม่น้ำประกายไฟลุกโชติช่วงจากเลือดที่ทะลักออกมานั้น แล้วก็กลับไปไหม้ร่างกายที่ถูกสับดังกล่าว สัตว์นรกนั้นได้รับความทุกข์อันหาประมาณมิได้ ไม่มีโอกาสแม้กระทั่งจะเจริญวิปัสสนา

เท่านี้ยังไม่พอ นายนิรยบาลยังได้ใช้เลื่อยเลื่อยสัตว์นรกนั้นออกเป็นชิ้นบางๆ แต่สัตว์นรกนั้นก็หาตายไม่ นายนิรยบาลก็นำเอาสัตว์นรกนั้นมาเทียมเหมือนกับม้าหรือวัวกับรถไฟเหล็กที่แดงไปด้วยเปลวเพลิง และบังคับให้ขึ้นสู่ภูเขาถ่านเพลิง หากสัตว์นรกคนใดไม่อยากขึ้น ก็จะใช้เหล็กที่ลุกไหม้แดงก่ำฟาดตีบังคับให้ขึ้นให้ได้

เมื่อขึ้นสู่ยอดภูเขาถ่านเพลิงแล้วก็บังคับให้ลง ทำอยู่อย่างนี้หมุนไปเวียนมา แม้จะทรมานเช่นนั้น สัตว์นรกนั้นก็ยังไม่ตาย

จากนั้น นายนิรยบาลก็จะจับโยนสัตว์นรกนั้นลง**มหาโลหกุมภี**ที่มีน้ำร้อนเดือดพล่านหลายพันดีกรี สัตว์นรกนั้นผลุบๆโผล่ๆอยู่ในน้ำเดือดในมหาโลหกุมภีนั้นตลอดเวลา จนกระทั่งนานถึง ๓ หมื่นปี ก็จะตกลงไปสู่ก้นของมหาโลหกุมภีและอยู่ในนั้นนานถึง ๓ หมื่นปี จึงโผล่มาที่ปากของหม้อมหาโลหกุมภีอีกครั้ง เปรียบเสมือนกับเมล็ดข้าวสารที่ลอยไปลอยมาอยู่ในหม้อข้าวที่กำลังเดือดฉันนั้น สัตว์นรกเหล่านั้นได้รับแต่ความทุกข์ทรมานอันหาที่สุดไม่ได้ ส่วนการที่จะมีโอกาสปฏิบัติธรรมนั้นไม่ต้องพูดถึง ตราบใดที่กรรมยังไม่หมด สัตว์นรกนั้นก็จะยังไม่ตาย แม้จะถูกทรมานอย่างไรก็ตาม

เมื่อไม่ตาย นายนิรยบาลก็จะนำเอาสัตว์นรกนั้นออกจากหม้อมหาโลหกุมภีแล้วโยนลงไปในมหานรกใหญ่ที่มีไฟลุกโชติช่วงอยู่ตลอดเวลา ก็ขอบเขตของมหานรกนั้น ทั้งโดยความยาวความกว้างและความสูง มีอย่างละ ๑๐๐ โยชน์ เปรียบเสมือนกับหีบเหล็กที่มีสัณฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส เปลวไฟจากผนังด้านหน้าจะทะลวงทะลุกำแพงผนังด้านหลัง ด้วยพลังความร้อนสูงพุ่งออกไปข้างนอกถึง ๑๐๐ โยชน์ และเปลวไฟจากผนังด้านหลัง ผนังด้านทิศใต้ ผนังด้านทิศเหนือ ผนังด้านบน และจากผนังพื้นล่าง ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับเปลวไฟที่พุ่งออกจากผนังด้านหน้านั่นเอง สัตว์นรกนั้นจะกลิ้งเกลือก โหยหวนได้รับความทุกข์อันใหญ่หลวงหาประมาณมิได้อยู่ภายในมหานรกนั้นนั่นเอง ครั้นเวลาเนิ่นนานผ่านมา ในบางครั้งประตูมหานรกนั้นจึงค่อยเปิด สัตว์นรกทั้งหลายต่างพยายามวิ่งเข้ามาหาประตูมหานรกนั้นเพื่อที่จะหนีออกมา บางพวกเหน็ดเหนื่อยล้มลุก คลุกคลานอยู่แค่ในระหว่างทาง บางพวกถึงแค่ปากประตู บางพวกสามารถออกมาข้างนอกได้ ครั้นเวลาผ่านไปหลายแสนปีประตูใหญ่ของมหานรกนั้นก็จะปิด ผู้ที่สามารถออกนอกมหานรกได้ ทันทีที่ออกมาข้างนอกก็จะเจอนรกคูถ แล้วก็จมลงไปภายใต้นรกคูถอันเน่าเหม็นนั้น ถูกหนอนนรกซึ่งมีลำตัวขนาดเท่ากับคอช้าง หรือเท่ากับลำเรือ ชอนไชกิน ได้รับความทุกข์อย่างแสนสาหัส

เมื่อพ้นจากนรกนั้นแล้ว ก็จะเข้าถึงนรกที่มีเถ้าร้อน ถูกถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วงก้อนมหึมาเผาไหม้อยู่ได้รับความทุกข์อย่างแสนสาหัสต่อไปครั้นพ้นจากนรกเถ้าร้อนนั้นแล้ว ก็เข้าถึงนรกต้นงิ้วที่มีหนามยาวประมาณ ๑๖ นิ้ว มีไฟลุกโชติช่วงอยู่ตลอดเวลา นายนิรยบาลก็จะทำการบังคับฟาดตีให้สัตว์นรกขึ้นลงต้นงิ้วนั้น ในขณะที่ขึ้นหนามของต้นงิ้วนั้น ก็จะหันเอาปลายแหลมลง แต่เวลาที่สัตว์นรกลง หนามก็จะหันปลายแหลมขึ้นร่างของสัตว์นรกที่ทั้งขาขึ้นและทั้งขาลงก็จะถูกหนามนั้นทิ่มแทงเป็นรูพรุนน่าสะพรึงกลัวยิ่งนัก

เมื่อหลุดพ้นจากนรกต้นงิ้วแล้ว ก็เข้าถึงนรกที่เป็นป่าซึ่งมีใบเป็นดาบ ทันทีที่ถึงนรกนั้น ใบที่มีความคมดุจคมดาบก็จะตกมาสู่ร่างกายของสัตว์นรกนั้น ตัดแขนขา หู จมูก และอวัยวะต่างๆของสัตว์นรกนั้นออกเป็นชิ้นๆ ครั้นสัตว์นรกนั้น พยายามลุกขึ้นวิ่งหนี ก็จะมีใบมีดโผล่ขึ้นจากแผ่นเหล็กที่ร่างเหยียบอยู่นั้น ข้างหน้าก็จะแวดล้อมไปด้วยกำแพงเหล็ก ไม่สามารถที่จะหนีไปไหนได้

เมื่อสัตว์นรกนั้นพ้นจากขุมนรกดังกล่าวก็จะเข้าถึง**เวตรณีนรก** ซึ่งเป็นนรกหวาย นรกนั้นเต็มไปด้วยน้ำหลอมเหล็กที่เดือดพล่านอยู่ ดารดาษไปด้วยหวายและใบบัวที่มีคมเหมือนกับดาบ บนพื้นข้างล่างก็ปูลาดไปด้วยใบดาบ แม้บนฝั่งของแม่น้ำนรกเวตรณี นั้นก็เต็มไปด้วยหวายและหญ้าคาที่มีความคมดุจดาบเช่นกัน สัตว์นรกนั้นหากได้ลงสู่แม่น้ำเวตรณีอันมีความคมเช่นนั้น จะล้มลงเพราะอำนาจของใบมีดดาบที่อยู่บนพื้นและเพราะถูกสาดรดด้วยน้ำหลอมเหล็กด้วย ครั้นล้มลงก็จะถูกพัดพาให้ล่องลอยไปในน้ำหลอมเหล็กอันร้อนระอุนั้นนั่นเอง พอไปกระทบฝั่งก็จะถูกหวายหรือหญ้าคาที่คมกริบทิ่มแทง แม้ภายในแม่น้ำนรกเวตรณีนั้นก็ยังมีเถาวัลย์มีใบบัวที่มีความคมกริบอยู่ คอยตัดร่างกายของสัตว์นรกออกเป็นชิ้นๆ ในขณะนั้นสัตว์นรกนั้นย่อมไม่มีโอกาสที่จะประพฤติปฏิบัติเจริญวิปัสสนาแม้แต่น้อย หากนายนิรยบาลมาพบสัตว์นรกผู้ซึ่งลอยไปในแม่น้ำเวตรณีนรกนั้นก็จะเอาเบ็ดช้อนเกี่ยวขึ้นแล้วถามว่า “เจ้าต้องการอะไร” หากสัตว์นรกตอบว่า “ข้าพเจ้าหิวข้าว” นายนิรยบาลก็จะนำเอาตะกร้าเหล็กที่เต็มไปด้วยก้อนเหล็กอันมีไฟลุกโพลงออกมา ทันทีที่เห็นก้อนเหล็ก สัตว์นรกก็จะกลัว รีบปิดปาก แต่นายนิรยบาลก็ไม่ยอมลดละ ได้เอาเหล็กแหลมเจาะลงไปที่ปาก งัดปาก ให้อ้าแล้วนายนิรยบาลคนหนึ่งก็งัดอีกข้างหนึ่งให้ปากของสัตว์นรกนั้นอ้าเปิดแล้วนำเอาก้อนเหล็กแดงนั้นยัดลงไปในปากของ

สัตว์นรก ก้อนเหล็กแดงนั้นไหม้ตั้งแต่ริมฝีปาก ลิ้น เพดานปาก ลูกกระเดือก ลำคอ และลำไส้ของสัตว์นรกไหลทะลวงลงสู่ทวารออกไป ถ้าสัตว์นรกตอบนายนิรยบาลว่า "ข้าพเจ้าหิวน้ำ" นายนิรยบาลก็จะนำเอาน้ำหลอมเหล็กที่เดือดพล่านมาใส่ในปาก น้ำหลอมเหล็กนั้นก็จะเผาไหม้ เหมือนกับที่ก้อนเหล็กเผาไหม้ตั้งแต่ปากของสัตว์นรกฉันนั้นแล้วก็ไหลออกทางทวารใหญ่ สัตว์นรกนั้นไม่สามารถที่จะเคลื่อนไหวได้ แต่น้อมรับเอาทุกข์อย่างใหญ่หลวงนั้นโดยดุษณี ตราบใดที่กรรมยังไม่หมด สัตว์นรกนั้นก็จะยังไม่ตาย แล้วก็ถูกนายนิรยบาลจับยัดโยนลงไปสู่ในมหานรกอีกครั้ง

เรื่องความทุกข์ของสัตว์นรกนี้ มีมาโดยพิสดารในพระสูตรหลายสูตร เช่น **พาลปัณฑิตสูตร** และ**เทวทูตสูตร** เป็นต้น ซึ่งที่แสดงมาข้างต้นนี้ ก็ได้สรุปมาจากสูตรดังกล่าวเหล่านั้น จากเรื่องดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ผู้ที่ได้รับหรือกำลังเผชิญกับความทุกข์อย่างใหญ่หลวงเช่นกับในนรกดังกล่าวเป็นผู้ที่น่าสงสารไม่สามารถที่จะได้รับโอกาสในการเจริญวิปัสสนาได้เลย เพราะฉะนั้น โยคีพึงให้กำลังใจตัวเองโดยทำนองว่า

"โอ...สัตบุรุษผู้กำลังเจริญวิปัสสนาเอ๋ยเธออย่าได้ประมาทอย่าได้เกียจคร้านเลย หากเธอประมาทและเกียจคร้านแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะออกจากสังสารวัฏอันเป็นมหันตทุกข์ได้ ตราบใดที่เธอยังไม่ออกจากสังสารวัฏ สักวันก็จะมีโอกาสตกไปสู่นรกอันเป็นห้วงแห่งมหาทุกข์ได้ แม้แต่ก่อนเธอก็คงจะเคยได้รับทุกข์จากนรกนี้มาแล้ว เมื่อเธอเข้าถึงนรกแล้วไม่ว่าจะร้องโหยหวนคร่ำครวญใดๆ ขอให้ใครช่วยเหลือก็ไม่มีใครที่จะสามารถช่วยได้ และเธอเองก็ไม่สามารถร้องขอเพื่อจะเจริญวิปัสสนานี้ได้เลย ดังนั้น ในตอนนี้ เมื่อเธอได้พบพระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นโอกาสทองของการปฏิบัติวิปัสสนาโดยแท้ เธอจงอย่างเกียจคร้านเลยอย่าประมาทเลย จงเพียรพยายามอย่างยิ่งยวดเพื่อการเจริญวิปัสสนาเถิด"

โยคีพึงเจริญรอยตามด้วยความเคารพในพระพุทธโอวาทขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงประทานไว้เพื่อให้โยคีได้มีสติเตือนตนตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังจะยกพระบาลีที่เป็นพระพุทธโอวาทจากพระคัมภีร์ธรรมบท คาถาที่ ๓๗๑ ดังนี้

ฌาย ตฺวํ ภิกฺขุ มา ปมาโท
มา เต กามคุเณ รเมสฺสุ จิตฺตํ
มา โลหคุคุลํ คิรี ปมตฺโต
มา กนฺทิ "ทุกฺขมิทนฺ"ติ ทยฺหมาโน.

ดูก่อนภิกษุเธอจงเพียรเพ่งอย่างไม่ลดละ เธอจงอย่าได้ประมาทเลย จงระงับจิตของตนเองอย่าให้หลงยินดีในกามคุณ ๕ เลย เธอจงอย่าได้ประมาทจนทำตนเองให้เข้าถึงนรกแล้วกลืนกินก้อนเหล็กแดงเลย เธอจงอย่าได้เป็นผู้ถูกไฟนรกแผดเผาแล้วคร่ำครวญว่า "ทุกข์นี้ช่างแสนสาหัสเหลือเกิน"

แม้ในบรรดาภพภูมิของสัตว์เดรัจฉานนั้น ในขณะที่สัตว์เดรัจฉานถูกจองจำด้วยข่ายหรือเครื่องจองจำอื่นๆอยู่ ก็ไม่สามารถที่จะมีโอกาสปฏิบัติวิปัสสนาได้ ในขณะที่เกิดเป็นวัวเป็นควายหรือเป็นม้า,ลา ที่ถูกเทียมด้วยรถหรือเกวียนเพื่อการใช้งานอยู่นั้น ก็ไม่สามารถที่จะมีโอกาสเจริญวิปัสสนาได้ ส่วนในอบายภูมิที่เป็นเปรต เนื่องจากเป็นภพภูมิที่อดอยากอยู่เนืองนิตย์ตลอดพุทธันดร ๒ องค์ ๓ องค์ ๔ องค์ ซึ่งต้องใช้เวลาหลายแสนปีนั้น ก็ไม่มีโอกาสที่จะประพฤติปฏิบัติวิปัสสนาได้เช่นกัน อาทิเช่น ผู้ที่เกิด ใน**กาลกัญจิกอสูรกายภูมิ**ก็อยู่อย่างอดๆอยากๆ ไม่ได้กินอาหาร มีร่างกายซูบผอมเหลือเพียงกระดูกและหนัง ยาว ๗๐-๘๐ ฟุต เดินเหินไปมาอ่อนเปลี้ย หมดเรี่ยวแรง เพราะถูกลมพัด ถูกแดดแผดเผา ย่อมไม่สามารถที่จะมีโอกาสได้ประพฤติปฏิบัติวิปัสสนาเช่นกัน แต่จะอย่างไรก็ตาม พวกสัตว์เดรัจฉาน เปรต อสูรกายทั้งหลายเหล่านั้นแม้หากว่าจะมีโอกาสเจริญวิปัสสนาพวกเขาก็ไม่สามารถที่จะยังวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณให้บังเกิดขึ้นได้

"สัตบุรุษเอ๋ย! เมื่อท่านเกิดเป็นมนุษย์แล้ว นี่คือโอกาสอันยอดเยี่ยม เป็นโอกาสทองของการเจริญวิปัสสนาโดยแท้ ขอท่านจงอย่าได้เกียจคร้าน จงอย่าได้ประมาท จงรีบลงมือปฏิบัติเดี๋ยวนี้เถิด"

ที่กล่าวมานี้เป็นหลักการพิจารณาให้กำลังใจตนเองโดยนำเอาภัยจากอบายมาเป็นคติเครื่องเตือนใจ

การเตือนตนด้วยการพิจารณาประโยชน์ที่จะพึงได้รับ

โยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนา พึงคำนึงถึงประโยชน์การเจริญวิปัสสนาว่า เป็นธรรมที่ทำให้ได้มรรค ผล นิพพาน ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ในอบาย ทุกข์ในสังสารวัฏก็ เมื่อเห็นประโยชน์อันใหญ่หลวงปานนี้แล้ว จะมัวปฏิบัติย่อหย่อนเพราะเหตุใดเล่า ในโลกนี้ การที่จะได้มาซึ่งเงิน ๑๐๐ บาท ๑,๐๐๐ บาท หรือ ๑๐,๐๐๐ บาทนั้น เป็นสิ่งที่หาได้ยาก ต้องใช้ความเพียรมิใช่หรือ แล้วเหตุไฉนการเจริญวิปัสสนาซึ่งจะนำให้ท่านหมดจากทุกข์ภัยทั้งปวง ท่านจึงไม่สามารถที่จะเจริญได้ตลอด ๗ วัน ๑๕ วัน หรือ ๑ เดือนเล่า เพียงท่านยอมเหนื่อย ๑ วันเพื่อความสุขตลอดไปนั้น เป็นสิ่งที่ดีมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จงตั้งใจมุ่งมั่นในการเจริญวิปัสสนาเถิด

ถ้าหากว่า เรายอมทุกข์เพียง ๑ เดือน เพื่อความสุขตลอดชีวิต ก็ย่อมเป็นสิ่งที่ควรทำ ยอมเหนื่อย ๑๕ วัน ๑ เดือน ๒ เดือน หรือ ๑ ปี เพื่อแลกกับความสุขตลอดสังสารวัฏ เป็นสิ่งที่ควรทำมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาซึ่งเป็นเหตุให้สรรพสัตว์หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง จึงเป็นการงานอันประเสริฐยิ่ง โยคีพึงเอาใจใส่ให้ความสำคัญยิ่งกว่าการงานที่เป็นโลกิยะกล่าวคือการงานทางโลก สัตบุรุษเอ๋ย เธอจงเพียรเพ่งและพยายามอย่างเคร่งครัดในการเจริญวิปัสสนาอันเป็นเหตุให้ได้มาซึ่งประโยชน์ใหญ่หลวงมหาศาลกล่าวคือมรรค ผล นิพพานเถิด

การเตือนตนด้วยการพิจารณาปฏิปทากล่าวคือข้อปฏิบัติ

วิปัสสนานี้มิใช่หนทางที่สามัญบุคคลหรือใครๆก็สามารถไปถึงได้แต่เป็นหนทางของบุคคลสำคัญ เช่น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายเท่านั้น ที่จะพึงไปถึงได้ คนเกียจคร้าน คนไร้ความสามารถ ย่อมไม่อาจที่จะไปสู่หนทางนี้ได้ ผู้ที่จะไปสู่หนทางนี้ได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติที่เป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริย-สาวกทั้งหลายเท่านั้น แน่ะสัตบุรุษเอ๋ย เพื่อให้ได้มาซึ่งคุณสมบัติอันเป็นข้อปฏิบัติของบุคคลสำคัญมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น เจ้าจะมัวย่อหย่อนอยู่เพราะเหตุใด เจ้าจงดำเนินไปสู่หนทางของบุคคลผู้ประเสริฐทั้งหลายเหล่านั้นเถิด

การเตือนตนด้วยการระลึกถึงบุญคุณของทายกทายิกา

สำหรับการพิจารณาข้อนี้เกี่ยวข้องกับโยคีผู้เป็นภิกษุเท่านั้น โยคีผู้เป็นภิกษุนั้นพึงพิจารณาอย่างนี้ ทายกทายิกาทั้งหลายล้วนแต่เป็นผู้เหน็ดเหนื่อยแสวงหาจตุปัจจัยด้วยความยากลำบาก บางท่านถึงกับต้องทุ่มเทชีวิตมุ่งมั่นในการทำงาน โดยเขาเหล่านั้นพยายามใช้สอยทรัพย์สินที่ตนหามาได้ด้วยความมัธยัสถ์ แต่มีศรัทธาอย่างแรงกล้าในการจะถวายสิ่งที่ดีประเสริฐแด่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งการถวายปัจจัยอันเลอเลิศแก่ภิกษุสงฆ์นั้น แม้ว่าภิกษุสงฆ์จะไม่ใช่ญาติโกโหติกา และไม่เคยเป็นผู้ที่มีบุญคุณมาก่อน แต่ทายกทายิกาเหล่านั้น ก็ได้สละทรัพย์ของตนเพื่อภิกษุสงฆ์โดยไม่หวังตำแหน่งหรือไม่หวังที่จะให้ภิกษุสงฆ์มาตอบแทนบุญคุณแต่อย่างใด พวกเขาปรารถนาเพียงให้พระภิกษุสงฆ์ได้มีโอกาสประพฤติปฏิบัติธรรม และเชื่อมั่นว่าพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ทรงศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิและปัญญา เชื่อมั่นว่าการถวายจตุปัจจัยแด่ภิกษุสงฆ์ผู้ถึงพร้อมด้วยคุณเหล่านั้นจะเป็นเหตุนำมาซึ่งความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้าจนกระทั่งถึง**ความสุขสุดยอดคือพระนิพพาน** พวกเขาเชื่อว่า ทานที่ถวายแม้เพียงเล็กน้อยจะสามารถให้ผลอันยิ่งใหญ่ได้ เช่น ถวายเพียงแค่เมล็ดพันธุ์ต้นโพธิ์ แต่สามารถให้ผลยิ่งใหญ่กว่าลำต้นโพธิ์เสียอีก การได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระภิกษุสงฆ์เพียง ๑ ช้อน หรือ ๑ ทัพพี ถวายผลไม้เพียง ๑ ลูก หรือจีวร ๑ ผืน สร้างกุฏิเล็ก ๑ หลัง ถวายยา ๑ ถ้วย ย่อมสามารถให้มนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติในชาติภพอันหาประมาณมิได้ และยังให้ถึงซึ่งพระนิพพานอันเป็นสันติสุขในที่สุดด้วย

ทายกทายิกาเหล่านั้นหวังความสุขที่เป็นประโยชน์เหล่านี้แล้ว จึงได้แบ่งส่วนแห่งทรัพย์ที่เป็นของตนนำมาถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ นี่เป็นการกล่าวถึงการถวายทานที่บริสุทธิ์หมดจดเท่านั้น จะอย่างไรก็ตามแม้ทายกจะถวายด้วยจิตที่หมดจดบริสุทธิ์ แต่ฝ่ายผู้รับกล่าวคือพระภิกษุสงฆ์นั้น หากภิกษุสงฆ์เป็นผู้**ทุศีล** ไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญาทานที่ทายกทายิกาถวายแก่ภิกษุนั้นก็จะไม่สามารถให้ผลอย่างใหญ่หลวงตามที่ทายกทายิกาปรารถนา

ปฏิคาหกกล่าวคือผู้รับทานนั้นจะต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลสมาธิและปัญญาเท่านั้น ทานที่ทายกทายิกาถวาย จึงจะส่งผลได้อย่างบริบูรณ์ เพราะฉะนั้น

เพื่อให้ผลของทานที่ทายกทายิกาได้ถวายด้วยความศรัทธาเชื่อมั่นว่าภิกษุสงฆ์คือผู้มีศีลสมาธิปัญญาบริบูรณ์นั้น จึงควรที่ภิกษุทั้งหลายจะต้องตระหนักและพยายามปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญามีวิปัสสนาเป็นต้นให้บริบูรณ์ ไม่ควรที่จะเกียจคร้านย่อหย่อนอยู่ด้วยความประมาท เพราะถ้าภิกษุสงฆ์มัวแต่เกียจคร้านอยู่ด้วยความประมาทย่อหย่อน ก็เท่ากับว่าไม่ได้มีความกรุณาต่อทายกทายิกาผู้ที่มีศรัทธาและหวังภิกษุสงฆ์เป็นที่พึ่ง ดังนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนไว้ในอากังเขยยสูตร (ม.๑/๓๙) ดังนี้ว่า

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ าเยสาหํ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺช-ปริกฺขารํ ปริภุญฺชามิ. เตสํ เต การา มหปฺผลา อสฺสุ มหานิสสาติ. สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี อชฺฌตฺตํ เจโต สมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลายหากว่าภิกษุพึงหวังว่าเรานั้นได้บริโภคใช้สอยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชของทายกทายิกาเหล่าใด ก็ขอให้ทานของทายกทายิกาเหล่านั้นจงเป็นไปเพื่ออานิสงส์อันยิ่งใหญ่แก่ทายกทายิกาเหล่านั้นเถิด ภิกษุนั้นควรปฏิบัติรักษาศีลให้บริบูรณ์ เจริญสมถะอันเป็นเหตุยังจิตของตนให้สงบ จะต้องอยู่โดยความเป็นผู้ไม่ปราศจากฌาน เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิปัสสนา และพึงอยู่ในเสนาสนะอันเงียบสงัดแล้วเจริญสมถะและวิปัสสนาให้บริบูรณ์

ภิกษุควรพิจารณาโดยนัยดังกล่าวแล้ว ประคับประคองให้กำลังใจแก่ตนเองดังนี้ “โอ หนอ ภิกษุเอ๋ย เจ้าจงคิดและดูให้ดี ทายกทายิกาทั้งหลายมีความเชื่อมั่นในตัวของเราจึงได้ถวายจตุปัจจัยมีบิณฑบาตและจีวรเป็นต้น พวกเขาเหล่านั้นมิได้ถวายเพียงเพื่อจะได้อะไรจากเรา แต่เป็นการถวายเพื่อปรารถนาความสุขแห่งมนุษยสมบัติสวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติเท่านั้น การที่เราได้บริโภคจตุปัจจัยเหล่านั้นแล้วความทุกข์เพราะความหิวโหยก็ไม่เกิด ความทุกข์เพราะความหนาวร้อนเป็นต้นก็ไม่เกิด ความทุกข์เพราะการกังวลมัวแต่จะแสวงหาปัจจัยทั้งหลายก็ไม่เกิด เราทั้งหลายจึงได้มีโอกาสสามารถประพฤติปฏิบัติตาม พระโอวาทขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ ทายกทายิกาทั้งหลายเหล่านั้น จึงเป็นผู้มีบุญคุณแก่เราทั้งหลาย ถ้าหากเราทั้งหลายมัวแต่เกียจคร้านอยู่ ไม่เจริญศีล สมาธิและปัญญาให้บริบูรณ์ไซร้ ทานของทายกทายิกาทั้งหลายเหล่านั้นก็จะมีผลน้อย

ดังนั้น เพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณของทายกทายิกาเหล่านั้น เราทั้งหลายจึงควรขวนขวายเจริญวิปัสสนาโดยไม่เกียจคร้านเถิด”

อนึ่ง สำหรับภิกษุผู้ปฏิบัติวิปัสสนาด้วย**จตุรังควิริยะ** “ความเพียรอันมีองค์ ๔” หลังจากที่ได้ให้กำลังใจแก่ตน ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มีปรากฏเป็นตัวอย่างอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง เช่น เรื่องของ**พระมหามิตตเถระ** เรื่องของ**พระบิณฑปาติกติสสเถระ** ซึ่งเป็นผู้ที่พิจารณาและเพียรพยายามปฏิบัติจนกระทั่งบรรลุอรหัตผล ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในพระบาลีสังยุตนิกาย ดังนี้ว่า

อลเมว สทฺธาปพฺพชิเตน กุลปุตฺเตน วีริยํ อารภิตุํ, “กามं ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ สรีเร อุปสุสฺสตุ มํสโลหิตํ, ยं ตํ ปุริสถาเมน ปุริสวีริเยน ปุริสปรกฺกเมน ปตฺตพฺพํ, น ตํ อปาปุณิตฺวา วีริยสฺส สณฺฐานํ ภวิสฺสตี”ติ ฯเปฯ

น ภิกฺขเว หีเนน อคฺคสฺส ปตฺติ โหติ อคฺเคน จ ภิกฺขเว อคฺคสฺส ปตฺติ โหติ ฯเปฯ ตสฺมาติห ภิกฺขเว วีริยํ อารภถ อปตฺตสฺส ปตฺติยา อนธิคตสฺส อธิคมาย อสจฺฉิกตสฺส สจฺฉิกิริยาย, “เอวํ โน อยํ ปพฺพชฺชา อวญฺฌา ภวิสฺสติ สผลา สอุทฺรยา เยสญฺจ มยํ ปริภุญฺชาม จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ, เตสํ เต การา อมฺเหสุ มหปฺผลา ภวิสฺสนฺติ มหานิสํสา”ติ เอวญฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตพฺพํ.

อตฺตตฺถํ วา หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมาเนน อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตุํ, ปรตฺถํ วา หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมาเนน อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตุํ, อุภยตฺถํ วา หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมาเนน อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตุํ.

[เนื่องจากเกรงว่าจะพิสดารเกินไป จึงได้ละข้อความบางอย่างไว้ ผู้ที่มีความสามารถ ขอให้ค้นคว้าจากพระบาลีสังยุตนิกาย นิทานสังยุต ทสพลวรรค พร้อมทั้งอรรถกถาของนิกายนั้นเถิด]

กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาโดยมีความเชื่อมั่นว่า ตนจะได้มรรค ผล นิพพานนั้น เป็นผู้ที่เหมาะเพื่อที่จะทำความเพียรอันมีองค์ ๔ อย่างแท้จริง ซึ่งลักษณะการเกิดจตุรังควีริยะ ความเพียรอันมีองค์ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ ภิกษุนั้นพึงตั้งความเพียรอันยิ่งยวดดังนี้ แม้ว่าในร่างกายจะเหือดแห้งเหลือเพียงหนัง เอ็น กระดูก ก็จะไม่ย่อท้อ (นี้คือความเพียรอันมีองค์ ๓) เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป ก็จะไม่หยุด

ความเพียร (นี้คือองค์แห่งความเพียรอีกองค์หนึ่ง) ตราบใดที่เรายังไม่ถึงมรรคผล นิพพานอันพึงได้ด้วยความเพียรของบุรุษไซร้ เราก็จะไม่ลดละความเพียรเหล่านั้น ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาอันทรามอันย่อหย่อนนั้น ย่อมไม่สามารถที่จะเข้าถึงมรรค ผล นิพพานอันประเสริฐได้เลย, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาอันยิ่งยวดเท่านั้น จึงจะสามารถเข้าถึงนิพพานอันประเสริฐได้ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจงเพียรพยายามเพื่อให้เข้าถึงธรรมที่ยังไม่เคยเข้าถึง เพื่อให้ได้มาซึ่งธรรมที่ยังไม่เคยได้ เพื่อให้รู้อย่างแจ้งในธรรมที่ยังไม่แจ่มแจ้งเถิด เธอทั้งหลายจงเพียรพยายามด้วยความตั้งใจว่า "เมื่อเราทั้งหลายได้เพียรพยายามด้วยความเพียรอันยิ่งยวดอย่างนี้แล้ว การบรรพชาของเราทั้งหลายก็จะไม่เป็นหมันไม่เสียเปล่า ไม่เปล่าประโยชน์ จะเป็นการบรรพชาที่มีประโยชน์ มีกำไรอันประเสริฐ ไม่เพียงแต่เท่านี้ เราทั้งหลายได้บริโภคใช้สอยจตุปัจจัย คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช จากทายกทายิกาเหล่าใด ก็ขอให้อานิสงส์แห่งทานของทายกทายิกาเหล่านั้น จงมีอานิสงส์อันยิ่งใหญ่เถิด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตั้งใจปฏิบัติตามนี้เถิด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่คาดหวังในประโยชน์อันเป็นของตน ควรที่จะทำความเพียรเพื่อให้ได้มาซึ่งศีล สมาธิ ปัญญาด้วยความไม่ประมาทนั่นเทียว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากเธอทั้งหลายเป็นผู้หวังประโยชน์แก่ทายกทายิกา เธอทั้งหลายก็ควรที่จะบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาด้วยความไม่ประมาทนั่นเทียว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่หวังประโยชน์ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ควรที่จะบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทนั่นเทียว

นอกจากนี้แล้ว โยคีนักปฏิบัติพึงประคับประคองให้กำลังใจแก่ตัวเองด้วยการพิจารณาธรรมอันมีประการต่างๆ เช่น พิจารณาถึงความประเสริฐเลอเลิศแห่งความเป็นมรดกโลกุตตรธรรม พิจารณาความประเสริฐเลอเลิศแห่งความเป็นพระบรมศาสดา ผู้เป็นบรมครูผู้ประเสริฐ ดังนี้เป็นต้น และควรทำจิตใจให้เบิกบานรื่นเริงด้วยการพิจารณา เช่น พิจารณาพุทธคุณ ธัมมคุณ สังฆคุณที่มาในเรื่องของปีติสัม

โพชฌงค์ พิจารณาหลักการปฏิบัติของบุคคลสำคัญ เช่น **พระโสณเถระผู้มีความเพียรอันยิ่งยวด** พิจารณาความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีลของตน พิจารณาถึงความเป็นพระธรรมเทศนาอันดีงามน่าเลื่อมใส ดังนี้เป็นต้น หากภิกษุได้ทำการพิจารณาด้วยนัยใดนัยหนึ่งตามที่กล่าวมานี้ เมื่อจิตของภิกษุนั้นมีความอาจหาญเบิกบานรื่นเริงแล้ว ก็จะทำให้จิตนั้นตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน ในที่สุดก็จะทำให้สามารถกำหนดวิปัสสนาได้

คำอธิบายพระบาลีข้อที่ ๔

ในบางครั้ง ผู้ปฏิบัติมีความฮึกเหิม มุ่งมั่นที่จะปฏิบัติมากเกินไป เช่น เกิดขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า "เราจะทำการกำหนดทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะหยาบละเอียดอย่างไร เราก็จะไล่ตามกำหนดให้หมด" เมื่อภิกษุมีความใจจดใจจ่ออยู่อย่างนี้มาก ก็จะทำให้เกิดความคิดจินตนาการหวังแต่จะทำการกำหนด คิดแต่ว่า "จะกำหนดได้หรือไม่ได้ และเราจะจำได้อย่างไรว่า อะไรกำหนดได้ อะไรกำหนดไม่ได้ เราจะต้องกำหนดทุกอย่างไม่ให้เหลือ" เราจะต้องทุ่มเทให้หมดไม่มีอะไรที่จะต้องให้หลงเหลือ ซึ่งถ้าเกิดความคิดเช่นนี้อยู่บ่อยๆ ก็จะทำให้ภิกษุนั้นมีความตึงเครียดได้ อาจทำให้จิตเกิดความฟุ้งซ่านได้ ความฟุ้งซ่านนี้จะทำให้จิตไม่แนบแน่นในอารมณ์กัมมัฏฐาน และเป็นเสมือนแล่นออกจากอารมณ์กัมมัฏฐานนั้นอยู่บ่อยๆ เพราะฉะนั้นจิตที่มุ่งมั่นกังวลมากเกินไป ก็อาจเป็นอันตรายแก่วิปัสสนาสมาธิได้

วิกฺเขป "จิตซัดส่าย" กับ **อุทฺธจฺจ "จิตฟุ้งซ่าน"** ซึ่งมาในเรื่องที่เกี่ยวกับธรรมที่เป็นอันตรายข้อที่ ๑ นั้น องค์ธรรมมีความเหมือนกันคือมีความฟุ้งซ่าน แต่ถึงกระนั้น ความฟุ้งที่เกี่ยวกับอารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว ท่านเรียกว่า **วิกฺเขป** ซึ่งเป็นการหวนระลึกนึกถึง หรือน้อมจิตไปสู่ที่ไกล ส่วน**อุทฺธจฺจ** เป็นการฟุ้งซ่านในอารมณ์ที่เกิดขึ้นบ่อยๆ ในระยะใกล้ เหมือนกับว่าเป็นการฟุ้งขึ้นจากอารมณ์ที่กำลังกำหนดอยู่นั้น เป็นเพียงการฟุ้งซ่านที่อยู่ในระยะใกล้กับอารมณ์กัมมัฏฐาน นี่คือความแตกต่างกันระหว่างความฟุ้งซ่านที่เรียกว่า **วิกฺเขป** กับความฟุ้งซ่านที่เรียกว่า **อุทฺธจฺจ**

ในเวลาที่โยคีมีความเอาใจใส่เพ่งพินิจมากเกินไป จนเกิดความกังวล จิตของโยคีนั้นก็จะเต็มไปด้วยความนึกคิด เป็นจิตที่มีความกังวลจนไม่สามารถกำหนดวิปัสสนาได้ แม้แต่อารมณ์ที่โยคีกำหนดได้ก็อาจไม่ปรากฏชัด เพราะฉะนั้น

การกำหนดของโยคีในขณะนั้น ชื่อว่าเป็นการกำหนดที่ไม่บริบูรณ์ไม่ชัดเจน เมื่อเป็นเช่นนั้น โยคีจะต้องผ่อนคลายด้วยวิธีการผ่อนจิตที่กำหนดนั้นดังนี้ว่า "คำว่า "ตัวเรา" ที่สามารถบังคับให้เป็นไปตามที่ต้องการหรืออยู่ในบังคับบัญชานั้นหามีไม่ แม้จะพยายามกำหนดเพียงไรก็ไม่ได้หมายความว่าวิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นตามที่ต้องการ ก็ขอให้วิปัสสนาญาณนั้นจงเป็นไปตามสภาวะของตนเถิด อันใดที่ไม่สามารถกำหนดได้ก็ไม่เป็นไร เราเองคงต้องทำการกำหนดเพียงไม่ให้ขาดระยะเท่านั้นก็พอ เมื่อโยคีได้ทำการผ่อนคลายจิตใจที่ตึงเครียดอย่างนี้แล้ว ก็เท่ากับว่าได้ทำการแก้ไขมิให้จิตเกิดอุทธัจจะความฟุ้งซ่านได้ จิตนั้นก็จะไม่ฟุ้งซ่านต่อไป สำหรับบางท่าน ทันทีที่ทำการผ่อนคลายจิตได้เช่นนี้ จิตก็เกิดความตั้งมั่นและสามารถกำหนดวิปัสสนาได้อย่างดีเยี่ยม เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงได้ตรัสว่า "จิตย่อมไม่ฟุ้งซ่าน จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการข่มหรือด้วยการผ่อนจิตที่ตึงเครียดนั้น"

ข้อควรจำพิเศษ

ถ้าการกำหนดวิปัสสนานั้นย่อหย่อนเกินไป โยคีก็จะต้องยกจิตขึ้น หรือให้กำลังใจแก่จิตนั้น ถ้าตึงเครียดเกินไป ก็จะต้องผ่อนคลาย พึงสำเหนียกไว้ว่า จิตของโยคีจะตั้งมั่นได้นั้นก็ต่อเมื่อไม่ตึงเครียดเกิน ไม่ย่อหย่อนเกิน แต่ต้องเป็นไปในระดับปานกลางเท่านั้น

๕-๖ อันตรายกับวิธีการแก้ไข

[๕] อภินตๆ จิตฺตๆ ราคานุปติตๆ ตๆ สมฺปชาโน ทุตฺวา ราคๆ ปชหติ เอวมฺปิ จิตฺตๆ น วิกฺเขปๆ คจฺฉติ.

[๖] อปนตๆ จิตฺตๆ พฺยาปาทานุปติตๆ ตๆ สมฺปชาโน ทุตฺวา พฺยาปาทๆ ปชหติ เอวมฺปิ จิตฺตๆ น วิกฺเขปๆ คจฺฉติ.

[๕] จิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวดจนเกินไปนั้น ย่อมตกอยู่ภายใต้ราคะ ความกำหนัดยินดี โยคีพึงมีสติสัมปชัญญะกำหนดดูจิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวดนั้นแล้วทำการละราคะเสีย เมื่อสามารถละราคะได้เช่นนี้แล้ว จิตของโยคีนั้น ย่อมไม่ตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน

[๖]จิตที่ซ่านออกจนเกินไป ย่อมตกอยู่ภายใต้พยาปาทะคือความขุ่นเคืองหรือความหม่นหมองแห่งจิต โยคีพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้จิตที่ซ่านออกนั้นแล้วทำการละพยาปาทะนั้นเสีย เมื่อโยคีสามารถกำจัดพยาปาทะนั้นได้แล้ว จิตของโยคีนั้น ย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความฟุ้งซ่าน

คำอธิบายบาลีข้อที่ ๕

จิตที่เกิดความโสมนัสยินดีพึงพอใจในการที่ตนสามารถกำหนดได้อย่างชัดเจนนั้น ได้ชื่อว่า เป็นจิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวด เป็นจิตที่คาดหวังปรารถนาซึ่งญาณพิเศษทั้งหลายกล่าวคือวิปัสสนาญาณ มรรคญาณและผลญาณอยู่ตลอดเวลา จึงได้ชื่อว่า เป็นจิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวด จิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวดนี้ เป็นจิตที่ระคนกับความยินดี ความปรารถนา สามารถทำให้วิปัสสนาสมาธิเสื่อมได้ เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็นอันตรายชนิดหนึ่ง ซึ่งลักษณะของการทำลายวิปัสสนาสมาธินั้น ได้แสดงไปแล้วไปตอนที่ว่าด้วยปฐมนิยยานาวรณธรรม ดังนั้น ในขณะที่จิตดังกล่าวเกิดขึ้น โยคีจะต้องกำหนดให้ทัน เมื่อกำหนดเห็นได้เป็นอย่างดีแล้ว จิตที่น้อมไปอย่างยิ่งยวดนั้น ก็จะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป

การละกิเลสมีราคะเป็นต้นเพียงด้วยการกำหนดรู้ตามที่กล่าวมานี้ จะปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทั้งของพระบาลีสังยุตนิกายและมัชฌิมนิกายซึ่งจะได้นำมาแสดงไว้ในปริเฉทที่ ๔ ต่อไป เมื่อโยคีไม่มีราคะกล่าวคือความน้อมไปอย่างยิ่งยวดแห่งจิตแล้ว การกำหนดก็จะเป็นไปอย่างต่อเนื่องอยู่อย่างนั้น จิตของโยคีผู้นั้น ก็จะตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน อีกต่อไป

คำอธิบายบาลีข้อที่ ๖

แม้ว่าโยคีจะเพียรพยายามกำหนดนานเพียงใดไม่ว่าจะเป็นหลายวันหลายเดือนหรือมากกว่านั้นก็ตามแต่การกำหนดของโยคีผู้นั้นก็รู้สึกไม่ดีขึ้นจึงทำให้จิตที่ปรารถนานั้นเกิดความท้อถอยว่า “เราคงจะกำหนดอะไรไม่ได้อีกแล้ว” ก็จิตที่เกิดความท้อถอยเช่นนั้นได้ชื่อว่าเป็นจิตที่ซ่านออกจากการทำวิปัสสนา เป็นจิตที่ห่างจากญาณพิเศษ เป็นจิตที่ห่างจากคุณธรรมพิเศษบางท่านเพียงแค่เกิดจินตนาการหรือฟุ้งซ่านท้อถอยเช่นนั้น ก็อาจทำให้ลุกเดินออกไปจากห้องกรรมฐานได้เช่นกัน จิตนั้นเป็นจิตที่มาคู่

กับพยาปาทะกล่าวคือความขุ่นเคือง หากจิตดังกล่าวเกิดขึ้น ความตั้งมั่นแนบแน่นแห่งจิตหรือที่เรียกว่าสมาธิ ก็จะมีไม่ได้ จึงทำให้การกำหนดของโยคีนั้นกำหนดได้ไม่ดี เพราะฉะนั้น ความหม่นหมองแห่งจิตหรือการซ่านออกแห่งจิตนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นอันตรายอันยิ่งใหญ่สำหรับวิปัสสนาสมาธิ โยคีจำเป็นต้องเอาใจใส่กำหนดแล้วกำหนดอีกเพื่อให้จิตดังกล่าวนั้นหายไป แม้ว่าจะทำการกำหนดครั้ง ๒ ครั้งแล้วไม่หายก็ตาม แต่ก็ต้องพยายามกำหนดต่อไปอย่าท้อถอย จงทำการกำหนดอารมณ์ที่เกิดขึ้นเท่านั้น จากนั้น จึงค่อยเปลี่ยนมาสู่อารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่เป็นประจำอย่างเดียว แล้วจะเห็นว่า จิตที่ขุ่นเคืองที่เกิดขึ้นข้างต้นนั้นก็จะสงบไปเองและทำให้โยคีสามารถกำหนดได้ดีในที่สุด เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงได้ตรัสว่า **ตํ สมฺปชาโน ทุตฺวา พฺยาปาทํ ปชหติ. เอวมฺปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปิ คจฺฉติ.**

ข้อควรจำพิเศษ

โยคีไม่ควรพึงพอใจไม่ควรยินดีคาดหวังเกี่ยวกับการปฏิบัติมากจนเกินไป และในขณะเดียวกันก็ไม่ควรที่จะท้อถอยเช่นกันทุกครั้งที่เกิดความพึงพอใจหรือดีใจก็จงทำการกำหนดเสีย ทุกครั้งที่จิตเกิดความท้อถอยก็ให้กำหนดให้ทันเช่นกัน

ลักษณะความเป็นเอกัตตะแห่งวิปัสสนาจิต

อิเมหิ ฉหิ ฐาเนหิ ปริสุทฺธํ จิตฺตํ ปริโยทาตํ เอกตฺตคตํ โหติ. กตเม เต เอกตฺตา, ทานโวสคฺคุปฏฺฐาเนกตฺตํ สมถนิมิตฺตุปฏฺฐาเนกตฺตํ, วยลกฺขณปฏฺฐาเนกตฺตํ, นิโรธุปฏฺฐาเนกตฺตํ, ทานโวสคฺคุปฏฺฐาเนกตฺตํ, จาคาทิมุตฺตานํ สมถนิมิตฺตุปฏฺฐา-เนกตฺตญฺจ อธิจิตฺตมนุยุตฺตานํ วยลกฺขณุปฏฺฐาเนกตฺตญฺจ วิปสฺสกานํ นิโรธุปฏฺฐา-เนกตฺตญฺจ อริยปุคฺคลานํ.

(ปฏิสํ.๑๖๖/๑๖๗)

จิตที่บริสุทธิ์ผุดผ่องเนื่องจากการได้ละอันตราย ๖ ประการนี้ได้ชื่อว่าเป็นจิตที่ตั้งอยู่ในสภาวะเดียวปราศจากกิเลสก็ความเป็นจิตที่เป็นสภาวะเดียวนั้นมีอะไรบ้าง ความเป็นจิตที่เป็นสภาวะเดียว ได้แก่ (๑) ความมีสภาวะเดียวที่ปรากฏเฉพาะโดยลักษณะเป็นจาคะการสละ การให้ (๒) ปรากฏเฉพาะสมถะอารมณ์นิมิต (๓) ปรากฏเฉพาะลักษณะการดับ (๔) ปรากฏเฉพาะนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งสังขารทั้งหลาย อย่างนี้คือสภาพความเป็นอย่างเดียวของจิต ๔ ประการ

อนึ่งความเป็นสภาวะอย่างเดียวของจิตที่ปรากฏในลักษณะการให้การสละนั้น เหมาะสำหรับโยคีผู้ทำการพิจารณาเอาใจใส่มุ่งมั่นในจาคะ ส่วนความปรากฏสมถะ-นิมิตอารมณ์นั้น เหมาะสำหรับโยคีผู้ทำการเจริญสมถภาวนา ความปรากฏลักษณะการดับแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เหมาะสำหรับโยคีผู้เจริญวิปัสสนา ส่วนความเป็นสภาวะอย่างเดียวแห่งจิตที่ปรากฏนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งสังขาร เหมาะสำหรับพระอริยบุคคล ผู้กำลังเข้าถึงมรรคและผล

จิตของบุคคลผู้ที่ละอันตรายแห่งสมาธิด้วยวิธีการละหรือวิธีการแก้ไข ๖ ประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ย่อมไม่แล่นไปสู่อดีต ย่อมไม่คาดหวังอนาคต ย่อมไม่ท้อถอยและท้อแท้ ย่อมไม่ตึงเครียด ย่อมไม่ย่อหย่อนจนเกินไป ไม่น้อมไปจนเกินไป ไม่ซ่านออกจนเกินไป แต่เป็นจิตที่ตั้งมั่นอย่างต่อเนื่อง กำหนดเฉพาะรูปนามที่เกิดขึ้นเป็นอารมณ์เท่านั้น วิปัสสนาจิตที่มีสภาวะเช่นนี้ย่อมบริสุทธิ์หมดจดบริบูรณ์ เป็นจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ความเป็นสภาวะเดียวแห่งจิตนั้น ท่านเรียกว่า **เอกัตตะ** หรือได้ชื่อว่า เป็นจิตที่ตั้งอยู่ในความเป็นเอกัตตะกล่าวคือ**ความเป็นเอกภาพหนึ่งเดียว**

เมื่อสมาธิมีกำลังแก่กล้า กิเลสทั้งหลายจะไม่มีโอกาสแทรกเข้ามาในระหว่างแห่งการกำหนดภาวนานั้น ภาวนาจิตที่ทำการกำหนดนั้นจะไม่ระคนกับกิเลสทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สมาธิที่มีกำลังแก่กล้าเช่นนั้น ท่านจึงเรียกว่า เอกัตตะหรือจิตที่มีความเป็นเอกภาพ หมายความว่า เป็นจิตตุปบาทที่เป็นภาวนาซึ่งเกิดขึ้นเพียงลำพังโดยไม่ระคนปะปนกับกิเลสทั้งหลาย ภาวนาจิตที่ประกอบด้วยสมาธิเช่นนั้น ท่านเรียกว่า **เอกัตตคตะ** “จิตที่เข้าถึงภาวะความเป็นหนึ่งเดียว” หมายความว่า เป็นจิตที่ตั้งอยู่ในสมาธิอันนำมาซึ่งความเป็นสภาวะเดียวโดยปราศจากกิเลส

ในบรรดาเอกัตตะ ๔ ประการข้างต้นนั้น สำหรับโยคีผู้ทำการเจริญจาคานุสสตินั้น เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้ว ก็จะมีอาการเดียวปรากฏ คือ ลักษณะการสละและการให้ส่วนอารมณ์อย่างอื่นจะไม่ปรากฏซึ่งในขณะนั้นภาวนาจิตของโยคีนั้นก็จะได้ชื่อว่า มีสภาวะที่เป็นสภาวะเดียวไม่ระคนกับกิเลสทั้งหลาย เป็นจิตที่ตั้งมั่นอยู่ในสมาธิ อันเป็นเหตุให้เกิดภาวนาจิตปรากฏอยู่อย่างเดียว เห็นแต่อารมณ์การให้การสละเท่านั้นแต่สำหรับบุคคลผู้ที่เจริญสมถภาวนาที่ไม่ใช่อารมณ์จาคานุสสตินั้น

เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้ว อารมณ์สมถะหรือนิมิตที่โยคีผู้นั้นนำมากำหนดเอาใจใส่เท่านั้นที่จะปรากฏ ส่วนอารมณ์อื่นจะไม่ปรากฏ ภาวนาจิตของโยคีในขณะนั้นก็จะไม่ระคนกับกิเลส โดยจะมีแต่สภาวะจิตนั้นอยู่เพียงลำพังอย่างเดียว จึงได้ชื่อว่าเป็นจิตที่ตั้งอยู่ในความเป็นสภาวะเดียวปรากฏเฉพาะสมถะเท่านั้นเป็นอารมณ์ หมายความว่า ภาวนาจิตของผู้นั้นจะเอารับแต่สมถะนั้นเท่านั้นเป็นอารมณ์ ตั้งอยู่ในอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิอย่างเดียว

อนึ่ง สำหรับสมถยานิกบุคคลแล้ว การได้ชื่อว่า จิตตวิสุทธินั้น เริ่มตั้งแต่สมถะอารมณ์นิมิตที่โยคีผู้นั้นนำมากำหนดปรากฏแล้วจนกระทั่งถึงจิตของผู้นั้นมีสภาวะเป็นภาวนาจิตอย่างเดียวที่ปราศจากกิเลส นี้ชื่อว่าเป็นความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตสำหรับสมถยานิกบุคคล ซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอาจารย์บางท่านอธิบายว่า สำหรับผู้ที่เจริญพุทธานุสสติ จิตนั้นก็จะปรากฏเฉพาะอารมณ์ที่เป็นพระพุทธเจ้า เป็นภาวนาที่ประเสริฐ ส่วนจิตที่ปรากฏเป็นโครงกระดูกจะจัดเป็นภาวนาปานกลาง ส่วนจิตที่ปรากฏรูปเป็นหญิงชายเป็นต้น จัดเป็นภาวนาระดับต่ำ ซึ่งคำพูดเหล่านี้พึงพิจารณาเปรียบเทียบกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเถิด

สำหรับ**วิปัสสนาโยคี**หรือ**วิปัสสนายานิกะ**แล้ว **จิตตวิสุทธิเริ่มนับตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณไปจนถึงสมาธิมีความแก่กล้ายิ่งๆแล้ว** โยคีผู้นั้นก็จะเห็นเฉพาะ รูปนามที่ตนนำมากำหนดเท่านั้น ไม่มีอารมณ์อื่นใดปรากฏ ซึ่งในช่วงนั้น จิตของโยคีผู้นั้นก็จะไม่ระคนกับนิวรณ์อันเป็นตัวทำให้จิตฟุ้งซ่านไปสู่อารมณ์ต่างๆ จิตนั้น จะกลายเป็นสภาวะหนึ่งเดียว นับแต่นั้น จิตของผู้นั้นได้ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ “จิตบริสุทธิ์หมดจดปราศจากนิวรณ์” เป็นจิตที่ตั้งอยู่ในสภาวะเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่อยู่ในระหว่างภังคญาณถึงอนุโลมญาณ ก็จะปรากฏเฉพาะลักษณะการดับของรูปนามเพียงอย่างเดียว ทุกๆครั้งที่วิปัสสนาจิตของโยคีเกิดขึ้นก็จะไม่ระคนกับตัวกิเลสทั้งหลาย นี่แลได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในความเป็นหนึ่งเดียวปรากฏเฉพาะลักษณะการดับแห่งรูปนาม หมายความว่า จิตนั้นตั้งอยู่ในขณิกสมาธิอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นหนึ่งเดียวแห่งวิปัสสนาจิตที่ปรากฏเฉพาะการดับของรูปนาม

อาศัยพระบาลีนี้แล้วจึงได้กล่าวไว้ในข้างต้นว่า **วิปัสสนายานิกบุคคลนั้นย่อมได้ขณิกสมาธิอย่างประณีตนับตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป** ซึ่งในกรณีนี้ ผู้ที่เคย

เข้าถึงญาณมีภังคญาณเป็นต้นจะรู้ได้อย่างชัดเจนถึงลักษณะความเป็นสภาวะเดียวแห่งจิตที่ทำการกำหนดปรากฏเฉพาะลักษณะการดับของรูปนามนั้น เมื่อสิ้นสุดวิปัสสนาญาณแล้วก็จะเข้าถึงมรรคผล ขณะที่เข้าถึงมรรคผลนั้น พระอริยะทั้งหลายย่อมมองเห็นนิพพานอันเป็นที่ดับรูปนามสังขารทั้งหมดทั้งปวงที่ตนได้กำหนดมาแล้วนั้น อารมณ์อื่นนอกจากนิพพานย่อมไม่ปรากฏ **เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นมรรคจิตหรือผลจิตย่อมได้ชื่อว่าเป็นจิตที่ตั้งอยู่ในสภาวะเดียวที่ปรากฏเฉพาะนิพพานอันเป็นที่ดับรูปนามสังขารทั้งปวง** หมายความว่า มรรคจิตและผลจิตนั้นรับเอานิพพานอันเป็นที่ดับรูปนามสังขารเท่านั้นเป็นอารมณ์ ตั้งอยู่ในสมาธิอันเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นสภาวะเดียว ก็ลักษณะความ ตั้งมั่นเป็นสภาวะเดียวที่กล่าวมานี้ ผู้ที่เคยบรรลุเคยเข้าถึงมาก่อนเท่านั้นที่จะรู้ชัดและเข้าใจ ตามที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ก็น่าจะเพียงพอที่จะทำให้ทราบถึงความเป็นจิตตวิสุทธิ ผู้มีจิตบริสุทธิ์แห่งวิปัสสนายานิกบุคคล และเพียงพอที่จะทำให้เข้าใจถึงลักษณะของการปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งจิตตวิสุทธินั้น จึงขอจบปริเฉทที่ ๒ ไว้แต่เพียงเท่านี้

ปริเฉทที่ ๒ จบ

ปริเฉทที่ ๓

ปรมัตถ์กับบัญญัติ
ธรรมที่โยคีพึงกำหนดพิจารณา

ในปริเฉทนี้จะได้แสดงจำแนกปรมัตถ์กับบัญญัติ และจะได้แสดงสภาวธรรมทั้งหลายที่โยคีพึงนำมาพิจารณาเป็นวิปัสสนา รวมถึงตัวอย่างของการเจริญวิปัสสนาจากสมถยานิกบุคคลทั้งหลาย

ปรโม อุตฺตโม อวิปรีโต อตฺโถ ปรมตฺโถ.

(อภิธัมมัตถวิภาวินี)

ความหมายหรือสภาวะที่ประเสริฐกล่าวคือไม่เปลี่ยนแปลงไม่วิปริตผิดเพี้ยน เรียกว่า ปรมัตถ์ แปลว่า สภาวะที่ประเสริฐคือสภาวะที่มีอยู่จริง

เราไม่สามารถที่จะกล่าวสภาวะที่ผิดเพี้ยนว่า เป็นสิ่งประเสริฐได้ สภาวะที่ถูกต้อง มีอยู่จริงเท่านั้น จึงจะเรียกว่าเป็นสิ่งประเสริฐได้ สภาวธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน จึงได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถธรรม ในฐานะที่เป็นสภาวะที่มีอยู่จริงไม่วิปริตผิดเพี้ยน

ปรโม อุตฺตโม อตฺตปจฺจกฺโข อตฺโถ ปรมตฺโถ.

(อรรถกถาปัญจปกรณ์)

สภาวะที่ประเสริฐกล่าวคือสภาวะที่โยคีสามารถรู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองได้ เรียกว่า ปรมัตถะ หมายถึง สภาวะที่โยคีสามารถรู้แจ่มแจ้งด้วยญาณของตน

สภาวะต่างๆมีอยู่มากมาย เช่น สภาวะที่รู้ได้จากการได้ยินได้ฟังเป็นต้น ซึ่งสภาวะเหล่านั้นอาจมีอยู่จริง เป็นจริง หรือผิดเพี้ยนก็ได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจเรียกสภาวะ ที่ได้ยินได้ฟังเป็นต้นนั้นว่าเป็นปรมัตถะได้ ส่วนสภาวะที่โยคีรู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองนั้น ไม่มีคำว่าผิดเพี้ยน มีแต่คำว่าถูกต้องเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งเป็นสภาวธรรม ๔ ประการ ซึ่งโยคีสามารถรู้ประจักษ์แจ้ง

ด้วยตนเองได้ ดังนั้น สภาวธรรม ๔ ประการเหล่านั้น จึงเป็นสภาวะที่ประเสริฐ สมควรได้เรียกชื่อว่า ปรมัตถธรรม ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งกถาวัตถุท่านได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

สจฺจิกตฺโถติ มายา มรีจิอาทโย วิย อภูตากาเรน อคฺคเหตพฺโพ ภูตตฺโถ ปรมตฺโถติ อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตพฺโต อุตฺตมตฺโถ.

(อภิ.อฏ.๓/๑๑๒)

อตฺตโน ปน ภูตตายเอว สจฺจิกตฺโถ อตฺตปจฺจกฺขตาย จ ปรมตฺโถ, ตำ สนฺธายาห.

(อภิ.อฏ.๓/๑๑๓)

คำว่า สัจจิกัตถะ "สภาวะที่มีอยู่จริง" หมายความว่า เป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เป็นสภาวะที่โยคีไม่สามารถที่จะถือเอาได้โดยอาการที่ไม่เป็นจริง หรือเป็นสภาวะที่ไม่ถือเอาด้วยภาพลวงตาเหมือนกับมายากล พยับแดด ดังนี้เป็นต้นซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงแค่ภาพลวงตา คำว่า ปรมัตถะ นั้น หมายถึง สภาวะที่ประเสริฐ เนื่องจากเป็นสภาวะที่โยคีไม่สามารถถือเอาได้ด้วยการได้ยินได้ฟังต่อจากบุคคลอื่นเป็นต้น

โดยแท้จริง สภาวธรรม ๕๗ ประการนั้นเองได้ชื่อว่าเป็นสัจจิกัตถะ สภาวะที่เป็นจริง เนื่องจากว่าสภาพตัวตนของธรรม ๕๗ ประการนั้นมีอยู่อย่างแท้จริง และได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถะ เนื่องจากว่าเป็นสภาวะที่โยคีสามารถรู้แจ้งประจักษ์ด้วยตัวเองเท่านั้น ก็พระพุทธองค์ทรงหมายเอาสภาวธรรม ๕๗ ประการ คือ ขันธ์ ๕, อายตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรีย์ ๒๒,นั่นเทียวว่าเป็นสัจจิกัตถะและปรมัตถะ

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถานี้พึงทราบว่าองค์ธรรมของสัจจิกัตถะและองค์ธรรมของปรมัตถะเป็นสภาวะเดียวกัน คือได้แก่สภาวธรรม ๕๗ ประการ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น สภาวธรรม ๕๗ ประการนั้นท่านกล่าวไว้โดยย่อก็มี ๔ ประการ เท่านั้น คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แต่ถ้าจะย่อให้เหลือ ๒ ก็จะได้แก่นามกับรูปเท่านั้น ดังนั้น เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น ในปริเฉทนี้จะเอ่ยถึงเฉพาะชื่อสองชื่อคือรูปกับนามเท่านั้น ธรรมดาว่านักมายากล เมื่อจะเสกก้อนอิฐ กระดาษ ก้อนหิน เป็นต้น ให้เป็นเงินเป็นทองหรือเป็นเพชร ผู้คนที่มุงดูก็จะมองเห็นเป็นเหมือนกับเงินทองเพชรนิลจินดาของจริง ก็สภาวะที่ผู้พบเห็นคิดเป็นเงินเป็นทองเป็นเพชรเป็นสภาวะที่ไม่มี

อยู่จริง เป็นสภาวะที่ถือเอาโดยสภาวะที่เป็นจริงไม่ได้ เรียกว่าเป็นทั้ง**อภูตัตถะ**และ**อสัจจิกัตถะ**นั่นเอง นอกจากนี้ ในช่วงฤดูร้อน สัตว์ป่า เช่น เนื้อ เป็นต้น ผู้กระหายน้ำ เมื่อวิ่งหาน้ำ ย่อมมองเห็นพยับแดดแต่ไกล ก็สำคัญผิดคิดว่าพยับแดดนั้นเป็นน้ำ แต่ความเป็นจริงแล้ว ถ้าเข้าไปใกล้ ก็ไม่มีอะไร ก็ในการสำคัญผิดคิดว่าพยับแดดเป็นน้ำนั้น สภาวะที่ถูกสำคัญผิดคิดว่าเป็นน้ำนั้นได้ชื่อว่าเป็นอภูตัตถะและอสัจจิกัตถะ เพราะเป็นทั้งสภาวะที่ไม่สามารถถือเอาตามความเป็นจริง และเป็นสภาวะที่ไม่ได้มีอยู่อย่างแท้จริง

โดยทำนองเดียวกัน นามบัญญัติ ก็ดี อัตถบัญญัติ มี สตรี บุรุษ มือ เท้าเป็นต้น ก็ดี ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่สามารถถือเอาโดยอาการที่มีอยู่จริงได้ ดังนั้น บัญญัติทั้งหลายทั้งปวงเหล่านั้น จึงได้ชื่อว่า อภูตัตถะ และอสัจจิกัตถะกล่าวคือเป็นสภาวธรรมที่ไม่ได้มีอยู่จริงนั่นเทียว แต่สำหรับรูปกับนามแท้ๆนั้นมิได้มีลักษณะเช่นนั้น มิได้เป็นสภาว-ธรรมที่เป็นภาพลวงตา แต่เป็นสภาวะที่มีอยู่จริง สามารถพิสูจน์ได้ เป็นสภาวะที่ถือเอาได้รู้ได้ตามที่เกิดขึ้นและดับไปนั่นเอง ดังนั้น รูปและนามที่มีสภาวะอยู่จริงนั้น ท่านเรียกว่า ภูตัตถะหรือสัจจิกัตถะ

ลักษณะที่มีอยู่จริงของรูปนาม

บุคคลผู้ที่เห็นรูปารมณ์ด้วยตา ย่อมรู้ว่าตนเองได้เห็นรูป และย่อมรู้ว่ารูปที่ตนเห็นนั้นมีอยู่ ก็รูปที่รู้ได้เช่นนี้นั้น มิใช่ไม่มีอยู่จริง เหมือนกับของมายากลที่ถูกเสกเป็นเงินเป็นทอง หรือเหมือนกับพยับแดดที่มีลักษณะปรากฏให้เห็นเหมือนน้ำ ซึ่งเป็นสภาวะที่ไม่ได้มีอยู่จริง แต่รูปหรือรูปารมณ์ที่บุคคลเห็นได้ด้วยตานั้น เป็นสภาวะที่เป็นจริงตามที่บุคคลนั้นรู้นั่นเอง สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าหากไม่มีอารมณ์ที่พึงเห็นได้ การเห็นหรือที่ทางพระอภิธรรมเรียกว่า**จักขุวิญญาณ** ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้นั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปหรือรูปารมณ์ที่บุคคลเห็นได้ด้วยตานั้น ท่านจึงเรียกว่า **ภูตัตถะ** กล่าวคือสภาวะที่ปรากฏจริง หรือ**สัจจิกัตถะ** “สภาวะที่มีอยู่จริง”

อนึ่ง สัจจิกัตถะนี้ บางครั้งก็เรียกว่า**ปรมัตถะ** กล่าวคือสภาวะที่ประเสริฐคือมีอยู่โดยไม่ผิดเพี้ยน หลังจากที่บุคคลเห็นแล้ว ความตรึกนึกคิดวินิจฉัย โดยอาศัยมโนทวาร เพื่อให้เกิดการจินตนาการเห็นเป็นรูปร่างสัณฐานต่างๆนานา ก็จะเกิดขึ้น

ทำให้บุคคลเห็นเป็นสิ่งที่มีทรวดทรงสัณฐานยาวทรวดทรงสัณฐานสั้น ทรวดทรงสัณฐานกลม แบน สี่เหลี่ยม เห็นเป็นหญิง เห็นเป็นชาย เห็นเป็นใบหน้า เห็นเป็นมือ เท้าเป็นต้น ก็ลักษณะการจินตนาการตรึกนึกคิดเรื่องนี้นั้น เนื่องจากเป็นการตรึกนึกคิดในอารมณ์ที่ตนไม่เคยเห็นมาก่อน หรือไม่เคยได้กำหนดมาก่อน จึงทำให้มีความปรากฏอย่างเนิ่นช้า ส่วนอารมณ์หรือวัตถุที่ตนเคยเห็นหรือเคยกำหนดมาแล้วนั้นไม่จำเป็นต้องคิดโดยใช้เวลานาน ดังนั้น ลักษณะการคิดในอารมณ์ที่เคยประสบมาแล้วจึงไม่ค่อยปรากฏชัด เมื่อไม่ปรากฏชัด โยคีทั้งหลายก็คิดว่า เราเห็นแต่เฉพาะทรวดทรงสัณฐานนั้น ก็การคิดเช่นนั้น เนื่องจากว่ายังเป็นปุถุชนคนสามัญที่ไม่รู้ความแตกต่างระหว่างจิตหน้าและจิตหลังเท่านั้นเอง นี้ถือว่าเป็นธรรมชาติของปุถุชน ดังนั้น ในคัมภีร์มูลฎีกา ท่านจึงได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

จกฺขุวิญฺญาณสฺส หิ รูเป อภินิปาตมตฺตํ กิจฺจํ, น อธิปฺปายสหภุโน จลนวิการสฺส คหณํ, จิตฺตสฺส ปน ลหุปริวตฺติตาย จกฺขุวิญฺญาณวีถิยา อนนฺตรํ มโนวิญฺญาเณน วิญฺญาตมฺปิ จลนํ จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย มญฺญนฺติ อวิเสสวิทุโน.

(มูลฎี. ๑/๗๒)

การมุ่งเข้าไปในรูปารมณ์หรือการสักแต่ว่าเห็นรูปารมณ์นั้น เป็นกิจหรือหน้าที่ของจักขุวิญญาณ ซึ่งเป็นกิจทำหน้าที่เห็น การถือเอากล่าวคือการรู้อาการเคลื่อนไหวพิเศษพร้อมกับความประสงค์นั้น ไม่ใช่กิจของจักขุวิญญาณแต่อย่างใด แต่จะอย่างไรก็ตาม ปุถุชนคนสามัญทั่วไปผู้ซึ่งไม่รู้ความแตกต่างระหว่างจิตข้างหน้าและจิตข้างหลังย่อมสำคัญผิดคิดถึงอาการที่เคลื่อนไหวซึ่งสามารถรู้ได้แม้ด้วยมโนวิญญาณในระหว่างของวิถีจิตที่เป็นจักขุวิญญาณวิถีนั้นว่าเป็นเหมือนกับอารมณ์ที่ตนได้เห็นด้วยตา

ในขณะที่เห็นการเคลื่อนไหวมือเท้าเป็นต้นนั้น จิตที่เห็นนั้นจะเห็นเฉพาะรูปารมณ์เท่านั้น ไม่ได้รับรู้ว่าเป็นมือเป็นการเคลื่อนไหวแต่อย่างใด แต่ถึงกระนั้นเนื่องจากสภาวะจิตเป็นธรรมที่มีความเร็วอย่างมาก เพราะฉะนั้น หลังจากที่จิตเห็นกล่าวคือจักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้วนั้น ปุถุชนคนสามัญย่อมไม่สามารถที่จะแยกแยะได้ว่าจิตที่เกิดก่อนกับจิตที่เกิดหลังเป็นอย่างไร พวกเขาจะคิดว่าสิ่งที่พวกเขาเห็นกล่าวคือการเคลื่อนไหวนั้น ซึ่งการรับรู้ด้วยการคิด ก็เป็นการเห็นด้วยตา เช่นกัน

แต่สำหรับผู้ที่ได้ฝึกฝนวิปัสสนามาอย่างช่ำชองย่อมสามารถตัดสินวินิจฉัยด้วยญาณปัญญาของตนเองว่า จิตที่เห็นก็เป็นอีกสภาวะหนึ่ง จิตที่รู้ว่า “นี่คือมือ” ก็เป็นอีกสภาวะหนึ่ง จิตที่รู้ว่า “นี้คือการเคลื่อนไหว” ก็เป็นอีกสภาวะหนึ่งนั่นเทียว

แต่อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ เพื่อให้บุคคลธรรมดาทั่วไปพอที่จะจำได้และมีความเชื่อมั่นและเชื่อถือ จึงจะขอยกตัวอย่างมาแสดงพอเป็นแนวทาง ดังนี้ อุปมาเหมือนกับว่า ในยามค่ำคืน บุคคลเอาดวงไฟมาแกว่งเป็นวงกลม คนที่ดูก็จะเห็นท่อนที่มีดวงไฟนั้นว่าเป็นการเห็นไฟวงกลม ยิ่งถ้าได้แสดงด้วยรูปแบบต่างๆเช่น รูปแบบที่ยาวๆรูปแบบสามเหลี่ยม คนที่ดูก็จะมองเห็นเป็นดวงไฟยาว หรือดวงไฟสามเหลี่ยม ดังนี้เป็นต้น แต่ความเป็นจริงแล้ว รูปสัณฐานของดวงไฟที่เป็นวงล้อมีสัณฐานกลมนั้นมิได้มีอยู่ ในขณะเดียวกัน บุคคลไม่สามารถที่จะเห็นทรวดทรงสัณฐานเหล่านั้นในขณะเดียวได้ แต่เนื่องจากว่ารูปสีแดงๆของไฟนั้นมีอยู่กระจายไปในทุกที่ที่แกว่ง เพราะฉะนั้น จึงทำให้บุคคลมองเห็นเป็นลำดับไม่ขาดสายตลอดระยะเวลาที่แกว่งนั้น รูปทรงสัณฐานนั้นๆย่อมปรากฏในจิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นหลังๆซึ่งประมวลเอาการเห็นที่หลากหลายนั้นมาตรึกนึกคิดให้เห็นเป็นสิ่งเดียว นี้เป็นตัวอย่างการอุปมาอุปไมย ที่มีมาในคัมภีร์โดยตรง

อีกนัยหนึ่ง อุปมาเหมือนกับผู้ที่อ่านหนังสือไม่ค่อยจะเป็น เมื่อเห็นตัวหนังสือต่างๆก็จะนำมาตรึกนึกคิด ใช้เวลาพอสมควร จึงจะสามารถอ่านทีละพยางค์ ทีละบท ทีละตอนได้ ซึ่งกว่าจะอ่านได้ก็ต้องใช้เวลามาก บุคคลที่ยังอ่านหนังสือไม่คล่องนั้นเนื่องจากต้องใช้เวลาคิดอยู่นาน ความคิดนั้นจึงจะปรากฏชัด แต่สำหรับผู้ที่อ่านหนังสือคล่องแล้ว การหยุดคิดก็จะไม่ค่อยปรากฏ คือจะเป็นไปอย่างรวดเร็ว แค่เหลือบตาเห็นก็สามารถอ่านหนังสือได้ แต่ว่าลักษณะความคิดที่เร็วนั้นเป็นสิ่งที่มีอยู่นั่นเทียว แต่เนื่องจากมีความเร็วมากจึงไม่สามารถปรากฏ ฉันใดก็ฉันนั้น

ลักษณะการเห็นกับการนำมาตรึกนึกคิดในวัตถุอารมณ์ที่ตนยังไม่เคยเห็นก็ย่อมมีการปรากฏที่นานและชัดเจนกว่าอารมณ์ที่ตนเคยเห็นมาก่อน ซึ่งใช้เวลาไม่มากในการตรึกนึกคิดแล้วรู้อารมณ์นั้น จึงทำให้การตรึกนึกคิดไม่ค่อยปรากฏ ดังนั้น เพียงแต่ได้เห็น เราก็สามารถแยกแยะได้ว่านี้คือหญิง นี้คือชาย ก็เนื่องจากว่าเราเคยเห็นอารมณ์เหล่านี้มาก่อนแล้วเราก็จะคิดว่านั่นคือหญิงคือชายเป็นต้นไป

ในขณะเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏ แต่ลักษณะการคิดที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว หลังจากการเห็นนั้นย่อมมีอยู่อย่างแน่นอน ด้วยความคิดหรือการจินตนาการเอา นั่นแหละจึงทำให้บุคคลตัดสินลงไปว่านี้คือหญิง นี้คือชาย ดังนี้ เป็นต้น ด้วยการที่ไม่สามารถรู้ได้ในขณะที่เห็นอยู่ แต่สามารถรู้เห็นได้หลังจากยึดติดคิดเอาอารมณ์นั้นมาพิจารณาแล้ว สภาวะที่เรียกว่าหญิงชายนั้นจึงเปลี่ยน จึงไม่ใช่มีลักษณะเหมือนกับดวงไฟที่เป็นวงกลมในขณะที่บุคคลแกว่ง คือเป็นสภาวะที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่อย่างแท้จริง ดังนั้น จึงไม่ได้ชื่อว่า**ภูตัตถะ**หรือ**สัจจิกัตถะ**หรือ**ปรมัตถะ** เป็นแค่**สมมุติบัญญัติ**เท่านั้น เพราะเป็นเพียงสิ่งที่สามารถสมมุติชื่อไว้โดยประการต่างๆ หรือทำเป็นเพียงเครื่องหมายสัญลักษณ์ไว้โดยประการต่างๆได้เท่านั้น

บัญญัติธรรมนี้ไม่มีปรากฏอย่างแท้จริง ซึ่งลักษณะความไม่ปรากฏแห่งบัญญัติดังกล่าว หากจะพิจารณาแล้ว ก็สามารถจะรู้ได้ ซึ่งลักษณะการพิจารณารู้นั้นพึงทราบดังนี้ หากเราจะถอนเอาวรรณรูปทุกอย่างที่เราเห็นได้ออกจากทัพพะตัวตนที่เราเห็นว่าเป็นหญิงเป็นชายนั้น ก็จะเห็นว่า ไม่มีคำว่าหญิง ไม่มีคำว่าชาย เป็นต้นที่สามารถจะเห็นได้ เพราะฉะนั้น สภาพที่เห็นได้จึงเป็นเพียงแค่วรรณรูปหรือสีสันเท่านั้นไม่ใช่เป็นหญิงเป็นชายหรืออื่นๆเราจะเห็นได้เฉพาะกลุ่มวรรณรูปเท่านั้น ส่วนหญิงชายเป็นต้นเราไม่สามารถที่จะเห็นได้ สมมุติบัญญัติคือหญิงชายที่เราคิดว่าได้เห็นมานั้น พึงทราบว่าไม่มีปรากฏอยู่จริงตามที่เราคิดว่าเราเห็นหรอก เกี่ยวกับกรณีนี้แม้ว่าจะไม่สามารถเห็นหญิงชายนั้นได้ แต่ก็อาจจะมีการทักท้วงได้ว่า หญิงชายที่เราสามารถเห็นได้ สัมผัสได้นั้นมีอยู่ ก็สภาวะที่เราสามารถกระทบสัมผัสได้นั้นยังไม่ใช่หญิงไม่ใช่ชาย เป็นเพียงโผฏฐัพพรูปที่กระทบสัมผัสได้เหมือนกับวรรณรูปที่สามารถเห็นได้เท่านั้นเอง บุคคลสามารถสัมผัสโผฏฐัพพรูปนั้นเท่านั้นไม่สามารถที่จะสัมผัสตัวสตรีบุรุษหรือหญิงชายเป็นต้นได้เลย

สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่า หากเราจะนำเอาโผฏฐัพพรูปทั้งหมดที่สามารถกระทบสัมผัสได้ออกทั้งหมดแล้วก็จะไม่เหลือรูปหญิงรูปชายที่สามารถให้กระทบสัมผัส ได้เลย ดังนั้น หญิงชายเป็นต้นจึงเป็นเพียงบัญญัติ ไม่สามารถมีอยู่จริงไม่ปรากฏ โดยปรมัตถ์อย่างแท้จริง จึงได้ชื่อว่า **อภูตัตถธรรม** และ**อสัจจิกัตถธรรม** เท่านั้น หมายความว่า หญิงชายเป็นต้นเหล่านั้นก็เป็นเพียงสภาวธรรมที่ยังไม่ใช่ของจริง ยังไม่ใช่ของแท้ตามที่ปุถุชนตรึกนึกคิดเอาเองว่า “เราได้เห็นหญิง เราได้

เห็นชาย เราได้กระทบสัมผัสหญิง เราได้กระทบสัมผัสชาย" เมื่อหญิงชายเป็นต้น เหล่านี้เป็น อสัจจิกัตถะจึงมิได้เป็นปรมัตถ์ แต่เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เรียกว่า **อปรมัตถธรรม** หมายความว่า เป็นธรรมที่ไม่ใช่ปรมัตถ์นั่นเอง

แม้แต่ความใสแห่งจักษุที่เรียกว่าจักขุปสาทนี้ ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เพราะฉะนั้น ในความใสแห่งดวงตาหรือจักษุนั้นจึงก่อให้เกิดการเห็น เนื่องจากมีรูปารมณ์ปรากฏในความใสของจักษุนั้นนั่นเอง หากไม่มีจักขุปสาทหรือความใสแห่งจักษุอยู่ รูปสีสันก็ไม่สามารถปรากฏได้ การเห็นก็จะไม่เกิดขึ้น อุปมาเหมือนกับว่า บนกระจกที่ใสสะอาดนั้น บุคคลสามารถเห็นรูปเห็นเงาปรากฏที่กระจกที่ใสสะอาดนั้นได้ แต่ถ้ากระจกไม่ใสสะอาด รูปเงาก็ไม่สามารถปรากฏที่กระจกนั้นได้ บุคคลก็ไม่สามารถที่จะเห็นรูปเงาบนกระจกนั้น

ดังนั้น จักขุปสาทรูปที่บุคคลนึกคิดว่า เป็นรูปจักษุที่ใสสามารถก่อให้เกิดการเห็นได้นั้นจึงเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เรียกว่า เป็นภูตัตถธรรม เป็นสัจจิกัตถธรรม และเป็นปรมัตถธรรมโดยแท้ แม้แต่การเห็นก็เป็นสภาวะที่มีอยู่จริง เพราะมีอยู่จริงนั่นเอง จึงทำให้บุคคลสามารถรู้รูปสีสันวรรณะต่างๆได้ แต่ถ้าไม่มีอยู่จริงก็ไม่สามารถจะรู้ว่า เห็นอะไรได้ พูดก็พูดไม่ได้ ดังนั้น สภาวะที่เห็นที่เรียกว่าจักขุวิญญาณนั้น จึงเป็นภูตัตถธรรม สัจจิกัตถธรรมและปรมัตถธรรม แม้ในกรณีสัททรูปกล่าวคือเสียงที่บุคคลสามารถได้ยิน และโสตปสาทคือความใสที่โสตะอันเป็นเครื่องรับสัททารมณ์ กล่าวถึงการได้ยินกล่าวคือโสตวิญญาณเป็นต้น ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงตามที่เรานึกคิดและรู้ ดังนั้น สภาวะเหล่านี้พึงทราบว่าเป็นภูตัตถธรรม สัจจิกัตถธรรมและปรมัตถธรรม

รู้ประจักษ์คือปรมัตถ์

สภาวะที่เชื่อหรือจำตามคำพูดของคนอื่น บางครั้งอาจจะมีอยู่จริง บางครั้งอาจจะไม่มีอยู่จริง เป็นไปไม่ได้ที่จะมีอยู่จริงทั้งหมด เพราะฉะนั้น สภาวะเช่นนั้นจึงไม่ได้ชื่อว่า เป็น**อุตตมัตถะหรือปรมัตถะ** ส่วนความหมายหรือสภาวะที่โยคีเห็นประจักษ์แจ้งได้ด้วยตนเองนั้นล้วนเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงตามที่ได้เห็นนั้นแล เพราะเหตุนั้น สภาวะที่เห็นได้ด้วยประจักษ์แจ้งด้วยตนเองนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นอุตตมัตถธรรมหรือปรมัตถธรรม หมายถึง สภาวธรรมที่ประเสริฐ

คำว่า **อนุสฺสวาทิวเสน** ที่มาในอรรถกถานั้น พึงทราบว่า อาทิ ศัพท์ ในคำนั้นประมวลเอาสภาวะทั้งหลายที่ไม่ได้ชื่อว่าปรมัตถธรรม เช่น คำว่า **ปรมฺปรา อิติ กิร ปิฏกสมฺปทาน ตกฺกเหตุ นยเหตุ อาการปริวิตกฺก** และ **ทิฏฺฐินิชฺฌานขนฺติ** เป็นต้น ซึ่งอรรถของศัพท์เหล่านี้รวมอยู่ในบัญญัติ มิใช่ปรมัตถ์ ดังนั้น จึงเท่ากับว่าเป็นการแสดงให้ทราบว่า คำว่า ปรมัตถ์ นั้น หมายเอาสภาวะที่รู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองเท่านั้น

ปรัมปรา

คำว่า **ปรมฺปรา** หมายถึง คำพูดที่สืบทอดกันมาตั้งแต่ปู่ย่าตายาย ครูอาจารย์ เป็นต้น ส่วน **อิติ กิร** เป็นคำพูดที่แสดงถึงการได้ยินได้ฟัง ที่ตนเองไม่ได้สัมผัสมาโดยตรง ทั้งคำพูดที่มาจากคำว่า **ปรมฺปรา** และ **อิติ กิร** ทั้งสองนี้สามารถเป็นได้ทั้งของจริงและของปลอม คือเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ก็ได้ ไม่มีอยู่จริง ก็ได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรที่จะได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถ์

ปิฏกสัมปทาน

การอ้างคัมภีร์ การอ้างหลักฐานต่างๆสิ่งที่ตนเห็นเอาโดยถือว่าตรงกับตำราที่ตนใช้อยู่นั้น บางครั้งจะเห็นว่า ตำรานั้นอาจจะจริง ก็ได้ อาจจะผิด ก็ได้ ถึงแม้ตำราจะถูก แต่การตีความวินิจฉัยอาจจะผิด ก็ได้ เพราะฉะนั้น ความหมายหรือสภาวะที่มีลักษณะได้จากการอ้างตำราเช่นนั้น จึงไม่ได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถะ

ตักกเหตุ

สภาวะหรือความรู้ที่ถือเอาได้ด้วยการตรึกนึกคิดจินตนาการเอาเองนั้น อาจจะเป็นได้ทั้งถูกและผิด จึงไม่ได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถ์

นยเหตุ

สภาวะหรือความรู้ที่ได้ด้วยการเทียบเคียงตามหลักการนั้น จะถูกต้องก็ต่อเมื่ออาศัยหลักการที่เหมาะสม แต่ในกรณีที่ได้อาศัยหลักการที่ไม่เหมาะสมนั้น ย่อมมีความผิดพลาดสูง เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรได้ชื่อว่า ปรมัตถ์

อาการปริวิตกฺก

สภาวะหรือความรู้ที่ได้ด้วยการตรึกตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสมนั้น ท่านเรียกว่า**อาการปริวิตกฺก** ส่วน **ทิฏฺฐินิชฺฌานขนฺติ** หมายถึง สภาวะหรือความรู้ที่ได้จากการตีความ ตรงกับทิฏฐิความเชื่อที่ตนเห็นด้วย ซึ่งทั้ง อาการปริวิตกฺก และ ทิฏฺฐิ-นิชฺฌานขนฺติ นี้อาจจะถูกบ้าง หรืออาจจะผิดบ้าง ดังนั้น ทั้งสองจึงไม่ได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถ์

เนื่องจากว่าสภาวะหรือสิ่งที่บุคคลรู้โดยอาศัยคำพูดที่ได้ยินมาอีกทอดหนึ่ง หรือคำพูดปรัมปรานั้นไม่สามารถที่จะเป็นของจริงเสมอไป ดังนั้น ในพระสูตรต่างๆ มีกาลามสูตรเป็นต้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงรับรองว่าสิ่งที่บุคคลเห็นประสบด้วยตนเองเท่านั้นเป็นความจริง ส่วนสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมา เป็นต้นนั้นไม่ควรยึดถือว่าเป็นของจริงหรือของแท้เสมอไป

สำหรับรูปแท้รูปจริง นามแท้นามจริงนั้น มิได้เป็นสภาวะที่บุคคลจะถือเอาได้ รู้เอาได้ด้วยสักแต่ว่าได้ยินได้ฟังและการศึกษาเล่าเรียนเป็นต้น แต่เป็นสภาวะที่สามารถรู้ได้เชื่อได้ก็ต่อเมื่อตนได้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองเท่านั้น ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาท่านจึงได้เลือกใช้คำศัพท์ว่า **อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตพฺโพ** “ไม่ควรถือเอาด้วยการได้ยินได้ฟังจากบุคคลอื่นเป็นต้น” ซึ่งในคำว่า **อคฺคเหตพฺโพ** นั้น ในทางหลักภาษาบาลี พึงทราบว่า คำว่า **ตพฺพ** ปัจจัยนั้นส่องแสดงอรรถที่เรียกว่า **อรห** กล่าวคือ ความเหมาะสม **สกฺก** กล่าวคือความสามารถ ซึ่งตรงนี้พระอรรถกถาจารย์ท่านได้เลือกใช้ **ตพฺพ** ปัจจัย ดังที่ในคัมภีร์อนุฎีกาท่านได้แสดงเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ซึ่งจะได้กล่าวถึง ในข้างหน้านี้

บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นผู้รู้ปรมัตถ์ด้วยเพียงสักว่าการได้ยินได้ฟังมาเป็นต้น

สำหรับผู้ที่บอดมาแต่กำเนิดนั้น แม้ว่าจะมีคนอื่นบอกว่า รูปสีขาว สีแดง สีเหลือง สีน้ำเงิน เป็นต้น เป็นอย่างไร ผู้นั้นก็ไม่สามารถที่จะรู้ได้ตามความเป็นจริงตามที่บุคคลอื่นบอกได้ ไม่สามารถที่จะรู้สีต่างๆต่างกันอย่างไรได้ ไม่ว่าจะพูดถึงสภาพลักษณะของสีอย่างไร เขาก็ไม่สามารถรู้เห็นตามความเป็นจริงได้ โดยทำนองเดียวกัน ผู้ที่บกพร่องทางฆานปสาทก็ไม่สามารถที่จะรู้ของหอมของเหม็นว่ามีสภาพ

แตกต่างกันเช่นไร ผู้ที่ยังไม่ได้กิน ไม่ได้บริโภค ไม่ได้ลิ้มรสขนมหรือผลไม้ก็ย่อมไม่สามารถรู้รสอันแท้จริงของสิ่งเหล่านั้นได้ ผู้ที่ยังไม่เคยประสบกับความเจ็บปวดเวทนา เช่น ปวดศีรษะ ปวดฟัน หรือจุกเสียด เป็นต้น แม้ว่าบุคคลอื่นจะบอกอาการนั้นให้ทราบ เขาก็ไม่สามารถเข้าใจถึงทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงได้ แม้บุคคลที่ยังไม่เคยได้วิปัสสนาญาณ ยังไม่เคยได้ฌานสมาบัติ ยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ไม่ว่าจะกล่าวอธิบายไว้ในคัมภีร์อย่างไร เขาก็ไม่สามารถที่จะรู้ประจักษ์ตามความเป็นจริงได้เช่นกัน เกี่ยวกับเรื่องนี้ หมายความว่า การรู้โดยการได้ยิน ได้ฟังหรืออนุมานญาณเพียงเท่านั้นยังไม่ชื่อว่าเป็นการรู้ตามความเป็นจริง แต่การรู้ของวิปัสสนาโยคีบุคคล ฌานลาภีบุคคลและพระอริยบุคคลเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่าเป็นการรู้ที่ถูกต้อง รู้ตามความเป็นจริง ดังนั้น ทุกอย่างที่รู้ด้วยการอนุมานหรือการได้ยิน ได้ฟังมานั้น พึงทราบว่าไม่ใช่รูปนามปรมัตถ์อย่างแท้จริง เป็นแต่เพียงบัญญัติเท่านั้น

การรู้ประจักษ์แจ้งปรมัตถ์

โยคีสามารถรู้ประจักษ์แจ้งรูปายตนะหรือสีสันได้ด้วยตนเอง คือสามารถเห็นรูปารมณ์ที่เรียกว่ารูปายตนะนั้นได้ด้วยตนเอง เนื่องจากว่าจักขุปสาทรูปที่เป็นรูปใสสามารถให้ภาพปรากฏได้ และเหตุปัจจัยมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ซึ่งเป็นตัวทำหน้าที่เห็นได้เกิดขึ้นในขันธสันดานจนทำให้โยคีสามารถรู้ประจักษ์แจ้งรูปารมณ์นั้นได้ และในการได้ยินเสียงก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้กล่าวคือเมื่อรูปกล่าวคือเสียงและโสตปสาทที่มีความใสปรากฏพร้อมทั้งโสตวิญญาณที่ทำหน้าที่รู้มาพร้อมเพรียงกันปรากฏเกิดขึ้น ก็จะทำให้โยคีสามารถรู้รูปเสียงนั้นได้โดยประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง แม้วิธีการรู้รูปนามอื่นๆก็พึงทราบโดยนัยทำนองเดียวกันนี้ โยคีสามารถรู้รูปนามเหล่านั้นโดยการกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาญาณได้และสามารถรู้ประจักษ์แจ้งเป็นทิฏฐะด้วยตนเอง โดยอาศัยมรรคญาณผลญาณและปัจจเวกขณญาณ เป็นต้นได้ ก็สภาวธรรมรูปนามที่เป็นของแท้ทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่าเป็น**ปัจจักขัตถะ อุตตมัตถะ** และ**ปรมัตถะ** เพราะเป็นรูปนามที่สามารถรู้เห็นได้โดยประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง สภาวธรรมที่รู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง เหล่านั้นเป็นสภาวะที่สามารถรู้ได้ตามที่มีอยู่จริงนั่นเองมิใช่เป็นอาการรู้โดยอาศัยการได้ยินหรือการอ่านจากคัมภีร์ตำราเป็นต้น

แต่อย่างใด เพราะฉะนั้น จึงเป็นความรู้ สภาวะที่ไม่ผิดเพี้ยน เป็นความรู้ที่ถูกต้อง จึงได้ชื่อว่าภูตัตถะและสัจจิกัตถะด้วย ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา(๓/๕๐) ดังนี้ว่า

อนุสฺสวาทิวเสน คยฺหมาโน ตถาปิ โหติ อญฺญถาปีติ ตาทิโส เฌยฺโย น ปรมตฺโถ อตฺตปจฺจกฺโข ปรมตฺโถติ ทสฺเสนฺโต อาห อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตพฺโพ อุตฺตมตฺโถติ.

สภาวธรรมที่สามารถถือเอาได้หรือรู้ได้โดยอาศัยการได้ยินได้ฟังเป็นต้นนั้น อาจจะเป็นจริงตามนั้น ก็ได้ ไม่เป็นจริงตามนั้น ก็ได้ ดังนั้น สภาวธรรมที่มีลักษณะเช่นนั้น จึงไม่ใช่ปรมัตถ์ ส่วนสภาวธรรมที่สามารถรู้ได้โดยประจักษ์แจ้งด้วยตนเองต่างหากที่ชื่อว่าปรมัตถ์ ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์เมื่อท่านประสงค์จะแสดงให้ทราบความแตกต่างกันดังนี้ ท่านจึงได้กล่าวประโยคว่า ***อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตพฺโพ อุตฺตมตฺโถ*** *สภาวะที่โยคีมิได้ถือเอาหรือรู้โดยอาศัยการได้ยินได้ฟัง เป็นต้น เป็นการรู้ที่ประเสริฐสุด*

ในคัมภีร์อนุฎีกา(๓/๖๐) ท่านได้แสดงอธิบายเพิ่มเติมว่า

อวิปรีตภาวโต เอว ปรโม อตฺโถติ ปรมตฺโถ, ญาณสฺส ปจฺจกฺขภูโต ธมฺมานํ อนิทฺทิสิตพฺพสภาโว, เตน วุตฺตํ อุตฺตมตฺโถติ.

สภาวธรรมที่ประเสริฐคือสภาวธรรมที่มีสภาวะที่ไม่วิปริตผิดเพี้ยน เป็นสภาวะที่ญาณสามารถรู้โดยประจักษ์แจ้ง เป็นสภาวธรรมของรูปและนามทั้งหลายที่ไม่สามารถที่จะชี้แจงได้ว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ดังนั้น ในอรรถกถาท่านจึงแสดงว่าเป็นสภาวะที่ประเสริฐสูงสุด

คำอธิบาย

สภาวะที่เป็นรูปนามอย่างแท้จริงนั้นเป็นสภาวะที่ประเสริฐสูงสุด เพราะเป็นของจริงไม่วิปริตผิดเพี้ยน ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า**ปรมัตถ์** ก็คำว่า ปรมัตถ์นั้น เป็นสภาวธรรมที่ปรากฏประจักษ์แจ้งแก่ญาณมีปฏิสังขานญาณและวิปัสสนาญาณเป็นต้น มิใช่เป็นสภาวธรรมที่บุคคลจะแสดงว่าอย่างโน้นอย่างนี้ตามที่ตนได้ยินมา นี้เป็นสภาวะของรูปนามที่แท้จริง หมายความว่า นี้คือสภาวลักษณะของรูปนามทั้งหลาย

คำว่า **อนิทฺทิสิตพฺพสภาโว** ที่มาในคัมภีร์อนุฎีกานี้มีความหมายสอดคล้องกับคำในอรรถกถาที่ว่า **อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตพฺโพ** ซึ่งคำในอรรถกถานั้นแสดงให้ทราบว่า บุคคลไม่สามารถรู้ปรมัตถธรรมอย่างแท้จริงโดยที่ตนเองไม่เห็น เพียงแต่ได้ยินมาจากบุคคลอื่นอีกทอดหนึ่งได้ ส่วนในคัมภีร์อนุฎีกาท่านกล่าวไว้อีกสำนวนหนึ่งว่า บุคคลไม่สามารถที่จะบอกบุคคลอื่นให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งเกี่ยวกับเรื่องปรมัตถ์ที่แท้จริงได้ นอกเสียจากบุคคลนั้นจะรู้แจ้งด้วยตนเอง ซึ่งคำกล่าวเหล่านี้โดยความหมายก็อันเดียวกัน เพียงแต่ต่างกันโดยสำนวนเท่านั้น ซึ่งคำเหล่านั้นก็จะมีความหมายเหมือนกับคำพูดที่ว่าสามารถรู้ประจักษ์แจ้งได้ด้วยตนเองนั่นเอง ซึ่งความหมายของบทว่า **อนิทฺทิสิตพฺพสภาโว** นั้น เป็นสิ่งที่รู้ยากกว่าสำนวนในอรรถกถา เพราะฉะนั้น จะขอแสดงชี้แจงโดยการยกโจทนามาตั้งคำถามเป็นเครื่องมือในการอธิบายต่อไป

ปฐวีก็คือสภาวะที่แข็งกระด้าง จิตเป็นสภาวะที่รู้อารมณ์ ผัสสะก็คือสภาวะที่กระทบอารมณ์ หากบุคคลจะอธิบายสภาวะของรูปนามตามที่กล่าวมานี้ก็สามารถที่จะอธิบายให้ผู้อื่นฟังได้มิใช่หรือ? แต่เพราะเหตุไร ในคัมภีร์อนุฎีกาท่านจึงใช้คำว่า **อนิทฺทิสิตพฺพสภาโว** คือเป็นสภาวะที่ไม่สามารถชี้แสดงให้คนอื่นฟังได้ คำตอบก็คือว่า การชี้แสดงสภาวะของรูปนามตามที่กล่าวมานั้นย่อมเป็นไปได้ เพราะฉะนั้นในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาจึงมีการแสดงแถลงอธิบายไว้ แต่ว่าสภาวะเหล่านั้นไม่สามารถที่จะประจักษ์แจ้งได้ด้วยเพียงสักว่าการอธิบายให้ฟัง ก็สิ่งที่รู้ตามที่ชี้แจงแถลงให้ฟังนั้นมิใช่ปรมัตถ์จริง เป็นแต่เพียงชื่อหรือนามบัญญัติ ซึ่งเรียกว่า **วิชชมานบัญญัติ**หรือ**ตัชชาบัญญัติ** เนื่องจากว่าเป็นเพียงชื่อของสภาวธรรม เช่น คำว่า ปฐวี จิต ผัสสะ ดังนี้เป็นต้นเท่านั้น

ในกรณีที่รู้เฉพาะอาการลักษณะ เช่น อาการแข็งกระด้าง อาการรู้อารมณ์ อาการกระทบกับอารมณ์ดังนี้เป็นต้นนั้น ท่านเรียกว่า**อาการบัญญัติ**เท่านั้น แต่ถ้ารู้สัณฐานทรวดทรงเล็กใหญ่ยาวเป็นต้น ก็จะเป็นเพียง**สัณฐานบัญญัติ**เท่านั้น ตัวอย่างเช่น ผู้ที่มีพหูสูต มีความรู้คัมภีร์ ย่อมรู้มรรคผลนิพพานตามสมควรตามที่คัมภีร์ชี้แจงไว้ว่าเป็นเช่นไรๆและก็สามารถที่จะแสดงให้ผู้อื่นรู้ตามได้ด้วย แต่ว่าขึ้นชื่อว่าปุถุชนทั้งหลาย ไม่ว่าจะอยู่ในกาลไหนๆก็ไม่สามารถที่จะนำเอามรรคผลที่แท้จริง

มาเป็นอารมณ์ได้ แม้แต่นิพพานที่เป็นสภาวะอย่างแท้จริงนั้นก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงได้ ตราบใดที่ยังไม่ได้โคตรภูญาณ ดังนั้น มรรคผลนิพพานที่ปุถุชนได้สำคัญผิดคิดว่าตัวเองได้รู้แล้ว ได้เข้าใจแล้วนั้น ยังไม่ใช่เป็นปรมัตถ์ที่แท้จริง เป็นแต่เพียงการรู้นามบัญญัติ อาการบัญญัติ สัณฐานบัญญัติเท่านั้น ตามที่ตนได้ยินได้ฟังมา ตามที่เขาเล่าลือกันมา ตามที่อ้างในคัมภีร์ ตามหลักการมีการเทียบเคียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น สภาวะทั้งหมดที่รู้ได้ด้วยเพียงสักว่าการชี้แจงอธิบายให้ฟังทั้งที่ผู้อธิบายยังไม่ได้รู้แจ้งด้วยตนเองนั้น ยังไม่ใช่สภาวะที่เป็นปรมัตถ์แท้เป็นเพียงแค่นามบัญญัติ อาการบัญญัติ สัณฐานบัญญัติเท่านั้น

การรู้ที่ประจักษ์แจ้งกับสุตะ“สิ่งที่ตนได้เคยเล่าเรียนมา”

ขึ้นชื่อว่าปุถุชนทั้งหลายสามารถที่จะรู้ประจักษ์แจ้งรูปนามฝ่ายกามาวจรได้ ทั้งนี้เพราะว่า สภาวะเหล่านั้นปรากฏเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนโดยตรง และเพราะว่าเป็นสภาวธรรมที่ปรากฏในทวารทั้งหก จึงสามารถรู้ได้โดยประจักษ์แจ้งแม้ด้วยการเจริญภาวนา แต่สำหรับบุคคลผู้เป็นฌานลาภีหรือผู้ที่ได้ฌานแล้วย่อมสามารถรู้ประจักษ์แจ้งมหัคคตธรรมทั้งหลาย ก็ในตอนที่รู้ประจักษ์แจ้งอย่างนั้น ย่อมสามารถรู้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่า ปฐวี จิต ผัสสะ เป็นต้นตามที่คัมภีร์ได้แนะนำไว้นั้นมีสภาวะเช่นนี้ๆและตามที่เป็นจริงซึ่งอาศัยสุตะที่ตนได้ยินได้ฟังมา เช่น ปฐวี จิต ผัสสะ เป็นต้นที่พระธรรมกถึกได้เคยแสดงให้เราฟังนั้น แท้จริงแล้วมีสภาวะเช่นนี้ๆนั่นเทียว อุปมาเหมือนกับผู้ที่ไม่เคยรับประทานองุ่น ตอนแรกก็ยังไม่รู้รสชาติองุ่นตามความเป็นจริง แม้จะได้รับข้อมูลจากบุคคลอื่นเล่าให้ฟังมาแล้วก็ตาม แต่เมื่อใดที่บุคคลนั้นได้รับประทานด้วยตนเองแล้ว ก็จะสามารถรู้รสขององุ่นว่ามีรสชาติเช่นไร ตรงกับที่บุคคลอื่นอธิบายไว้เช่นไร อุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ก็ในเรื่องนี้ บุคคลคิดว่า “ปุถุชนทั้งหลายไม่สามารถรู้แจ้งเฉพาะโลกุตตรธรรมเท่านั้น ส่วนโลกิยธรรมทั้งหมดสามารที่จะรู้แจ้งได้” ความจริงแล้ว ไม่ควรที่จะคิดเช่นนั้น การอุปมาด้วยผลองุ่นนี้ ก็เพื่อที่จะให้เป็นข้อคิด โดยมิให้เกิดความคิดตามที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ผู้ที่บอดมาแต่กำเนิดนั้นไม่สามารถที่จะรู้รูปารมณ์ได้ตามความเป็นจริง ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้อธิบายไว้แล้วข้างต้น

พระอนุฏีกาจารย์ท่านประสงค์ให้รู้ว่า บุคคลไม่สามารถชี้แจงให้รู้สภาวะลักษณะของรูปนามได้ตรงตามความเป็นจริงแก่ผู้ที่ไม่เคยรู้รูปนามเหล่านั้น ดังนั้นท่านจึงได้ใช้คำว่า **ธมฺมานำ อนิทฺทิสิตพฺพสภาโว** “รูปนามมีสภาวะที่ไม่สามารถอธิบายบอกกล่าวต่อๆ” ได้นั่นเอง หมายความว่า สภาวะลักษณะของรูปนามทั้งหลายที่แท้จริงไม่สามารถที่จะสื่อให้รู้ได้อย่างลึกซึ้งด้วยการอธิบาย บอกกล่าวหรือสอน แต่บุคคลสามารถรู้สภาวะลักษณะของรูปนามเหล่านั้นอย่างประจักษ์ลึกซึ้งได้ก็ต่อเมื่อสามารถรู้ได้ด้วยญาณที่ประจักษ์แจ้ง ก็สภาวะที่โยคีรู้ประจักษ์แจ้งด้วยญาณตนเองนั้น ท่านเรียกว่าปรมัตถธรรมอย่างแท้จริง เรื่องนี้มีความลึกซึ้งอย่างยิ่ง โยคีพึงศึกษาพิจารณาเนืองๆด้วยความระมัดระวังเป็นพิเศษ

วจนัตถะหรือการให้คำจำกัดความที่มาในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่ว่า **ปรโม อุตฺตโม อวิปรีโต อตฺโถ.** นั้นเป็นวจนัตถะที่กล่าวสอดคล้องกับพระบาลีกถาวัตถุอรรถกถาและฏีกากถาวัตถุนั้นด้วย

ลักษณะความสอดคล้องระหว่างคัมภีร์

การไขความ **ปรโม** ว่า **อุตฺตโม** นั้น เป็นการไขความหรืออธิบายความตามสัททัตถนัยคือวิธีการแปลตามรากศัพท์โดยอาศัยธาตุปัจจัยทางไวยากรณ์ซึ่งตรงกับอรรถกถาที่ว่า **อุตฺตมตฺโถ** ส่วนการอธิบายด้วย**อวิปรีโต**นั้น มีความสอดคล้องกับคัมภีร์อนุฏีกาที่ว่า **อวิปรีตสภาวโต เอว ปรโม ปธาโน อตฺโถ** เนื่องจากว่า คำนี้เหมือนกันโดยองค์ธรรมกับปรโม ท่านจึงได้ไขด้วยคำว่า **อวิปรีตสภาวโต** ซึ่งลักษณะความเหมือนกันนั้น พึงทราบว่า ระหว่างบทว่า **สจฺจิกตฺถ** กับบทว่า **ปรมตฺถ** นั้น แม้จะต่างกันโดยความหมายทางไวยากรณ์ก็ตาม แต่เมื่อว่าโดยองค์ธรรมที่เรียกว่า **อภิเธยยัตถะ**แล้ว พึงทราบว่าเหมือนกันนั่นเอง

อนึ่ง บททั้งสองนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ ซึ่งนับจำนวนทั้งหมดได้ ๕๗ ประการ ธรรมเหล่านั้น หากลองแยกศัพท์ดู ก็จะเห็นว่า **สจฺจิกตฺถ** นั้น แยกเป็น **สจฺจิก** กับ **อตฺถ** ส่วน **ปรมตฺถ** แยกเป็น **ปรม** กับ **อตฺถ** ซึ่งคำว่าอัตถะทั้งสองนั้นมีความเหมือนกันทุกประการ ต่างกันเพียงแค่ **สจฺจิก** กับ **ปรม** แม้จะต่างกันโดยศัพท์ แต่โดยองค์ธรรมหรืออภิเธยยัตถะแล้วพึงทราบว่า

เหมือนกัน อันนี้คือสิ่งที่ท่านประสงค์จะแสดงเป็นหลัก แม้คำว่า สภาวธรรมที่มีอยู่จริงนั้น ก็ได้แก่ สภาวธรรม ๕๗ ประการนั้นนั่นเอง คำว่า สภาวธรรมที่ประเสริฐนั้นก็คือสภาวธรรม ๕๗ ประการนั่นเอง ดังนั้น โดยองค์ธรรมแล้วทั้งสองอย่างพึงทราบว่าเหมือนกันโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น เมื่อสภาวธรรมมีองค์ธรรมเดียวกัน ท่านจึงไขด้วยบทว่า **ปรโม** และบทว่า **สจฺจิโก** ซึ่งตรงกับที่ฎีกาจารย์ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ **สจฺจิก** ไว้ว่า “**สจฺจเมว สจฺจิกํ** สภาวะที่มีอยู่จริงนั่นแหละเรียกว่าสัจจิกะ” เพราะฉะนั้น **สจฺจิก** บท กับ **สจฺจ** บท จึงมีความหมายเท่ากัน ซึ่งถ้าท่านจะอธิบาย ด้วยคำว่า **สจฺโจ** ก็ย่อมได้ สรุปว่า สภาวะของ **สจฺจิก** กับ **สจฺจ** นั้นเป็นสภาวะที่มีอยู่จริง จึงสามารถที่จะอธิบายด้วยคำว่า **ภูต ยถาภูต ตถ อวิตถ อวิปรีต** เป็นต้นได้เช่นกัน ดังนั้น พระอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ท่านจึงได้ไขความของคำว่า**ปรม** โดยใช้คำว่า**อวิปรีต**ซึ่งมีความหมายเหมือนกับ **สจฺจิก**

ความหมายที่ถูกต้องของบทว่า ปรมตฺถ

บทว่า **ปรมตฺถ** เมื่อพิจารณาโดยอาศัยการไขความของคัมภีร์อรรถกถาฎีกาแล้วสามารถสรุปได้ดังนี้ **ปรมตฺถ** นั้นก็คือสภาวธรรมที่ประเสริฐ เนื่องจากว่าเป็นสภาวธรรมที่มีอยู่จริงตามที่อยู่ในคัมภีร์ดั้งเดิม โดยไม่วิปริตผิดเพี้ยน ซึ่งได้แก่ สภาวธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ที่โยคีสามารถรู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเองนั่นเอง ความหมายที่กล่าวมานี้เป็นความหมายที่ถูกต้องของคำว่า **ปรมตฺถ** ซึ่งโยคีจะต้องจดจำให้แม่น

เกี่ยวกับคำว่าปรมัตถ์นี้ ครูอาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายไว้โดยนัยประการต่างๆ ดังนี้ เช่น บางท่านอธิบายว่า คำว่า ปรมัตถ์เป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อมไม่สิ้นไป ส่วนบัญญัติเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงมีความเสื่อมสลายไป ปรมัตถ์เมื่อว่าโดยลักษณะแล้วเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลงและเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลงทั้งโดยการให้ผล สำหรับรูปธรรมนั้นแม้จะกล่าวว่าเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้ แต่เมื่อว่าโดยลักษณะสามัญแล้วก็ได้ชื่อว่าเป็นสภาวะที่ไม่วิปริตผิดเพี้ยน ดังนี้เป็นต้น ซึ่งลักษณะการอธิบายดังที่ได้กล่าวมานี้ เป็นคำอธิบายที่กล่าวไว้โดยไม่ได้เทียบเคียงคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของกถาวัตถุ เป็นการอธิบายไว้โดยไม่พิจารณาความหมายที่แตกต่างกันระหว่างอวิปรีตะ กับ อวิปริณตะ ซึ่งไม่สอดคล้องกับ**อาโภคะกล่าวคือความประสงค์**ของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

เกี่ยวกับเรื่องนี้ คำว่า เปลี่ยนแปลง นั้น มีความหมายเป็น ๒ นัย คือ เปลี่ยนแปลงโดยการพังสลายไป และเปลี่ยนแปลงโดยความเป็นของวิปริตผิดเพี้ยนจากของจริง โดยทำนองเดียวกัน คำว่าไม่เปลี่ยนแปลง หรือไม่ผิดเพี้ยนนั้น ก็ควรมีความหมาย ๒ นัย คือ ไม่เปลี่ยนแปลงโดยการพังสลายไป และไม่เปลี่ยนแปลงโดยความเป็นของวิปริตผิดเพี้ยน ข้อนี้ให้เปรียบเทียบกับคำว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ซึ่งคำว่า **สมฺมา** แปลว่า ไม่วิปริตผิดเพี้ยน คำว่า **สํ** แปลว่า ด้วยพระองค์เอง คำว่า **พุทฺโธ** แปลว่า พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ เมื่อรวมเป็นบทเดียวกันว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ก็จะได้ความหมายว่า **พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้โดยไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วยพระองค์เอง**

จะอย่างไรก็ตาม ในการกล่าวว่า รู้โดยไม่วิปริตผิดเพี้ยนนั้น หมายความว่า ถึงแม้ท่านจะไม่ได้อาศัยครูอาจารย์ แต่ก็ไม่ได้รู้โดยไม่วิปริตผิดเพี้ยนเป็นการรู้ที่ถูกต้องนั่นเอง ดังนั้น ในกรณีนี้ คำว่า ไม่วิปริตผิดเพี้ยน นั้น พึงทราบว่า หมายเอาความถูกต้อง ความไม่ผิดพลาดนั่นเอง คำว่า **วิปริณต** ซึ่งสำเร็จรูปศัพท์มาจาก วิ อุปสัค ปริ อุปสัค และนมุ ธาตุ กับคำว่า **วิปรีต** ซึ่งสำเร็จมาจาก วิ อุปสัค ปริ อุปสัค กับ อิ ธาตุนั้น มีลักษณะรูปลักษณ์คล้ายกัน อาจารย์หลายท่านจึงตีความหมายบท ๒ บทว่า “วิปริตเพี้ยนหรือเปลี่ยนแปลง” แต่โดยความหมายในเชิงอธิบายแล้วพึงทราบว่า คำว่า วิปริณต หมายถึง วิปริตผิดเพี้ยนแบบเสื่อมสลายไป ส่วน วิปรีต หมายถึง วิปริตผิดเพี้ยนแบบผิดจากข้อเท็จจริง เป็นการวิปริตผิดเพี้ยนจากของเดิมที่มีอยู่จริง นี้คือความต่างกันของความหมายระหว่างคำว่า วิปริณต กับคำว่า วิปรีต ดังนั้น เมื่อศัพท์ทั้งสองมีความหมายต่างกัน คำที่ปฏิเสธศัพท์ทั้งสอง เช่น **อวิปริณต** กับ **อวิปรีต** ก็จะมีลักษณะที่แตกต่างกันด้วยเช่นกัน หมายความว่า คำว่า อวิปริณต หมายถึงเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง มีอยู่อย่างไรก็อยู่อย่างนั้น ส่วนคำว่า อวิปรีต หมายความว่า ไม่เพี้ยน คือ ไม่ผิดจากของที่มีอยู่เดิม นี้คือความแตกต่างกันระหว่างความหมายของคำว่า อวิปริณต กับ อวิปรีต ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ท่านจึงได้ให้ความหมายว่า “อวิปรีตโต สภาวะที่ไม่วิปริตผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง”

ถ้าโยคีทั้งหลายยังไม่พอใจกับคำอธิบายที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็ให้ไปดูในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ตอนว่าด้วยสมุจจสังคหะ ซึ่งท่านได้อธิบายบทว่า สัมมาและบทว่า อวิปรีตโต ในข้อความว่า **สมฺมา อวิปรีตโต ปสฺสตีติ สมฺมาทิฏฺฐิ**. สัมมาทิฏฐิ

คือ ปัญญาที่เห็นโดยไม่วิปริตรผิดเพี้ยน และให้ดูความหมายของบทว่า สัญญาวิปัลลาส เป็นต้นด้วย อนึ่ง เกี่ยวกับการใช้คำว่า อวิปรีต นี้ พึงทราบว่า มีปรากฏมากมายหลายที่ทั้งในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลาย

จากคำอธิบายของโบราณจารย์ที่ได้ยกมาข้างต้นนั้น พึงทราบว่า คำที่อธิบายว่า "บัญญัติเท่านั้นเป็นสิ่งที่วิปริตผิดเพี้ยนแตกสลายไป"นั้น เป็นคำกล่าวที่ไม่ถูกต้อง สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าบัญญัตินั้น ย่อมไม่ตกอยู่ภายใต้อุปปาทะ ฐิติ และภังคะ อยู่แล้ว องค์ธรรมของบัญญัติเอง ก็เป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏอยู่จริง จึงมีสภาวะที่ไม่สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงแตกสลายได้ ข้อนี้หมายความว่า **นามบัญญัติ** หรือ**อัตถบัญญัติ**ทั้งปวงนั้น กำลังเกิดขึ้นก็ไม่ใช่ กำลังตั้งอยู่ก็ไม่ใช่ กำลังดับไปก็ไม่ใช่ แต่โดยแท้จริงแล้วบัญญัตินั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง แม้จะไม่มีอยู่จริง แต่ก็เป็นอารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้นภายใต้จินตนาการ หรือในความคิดของบุคคลได้อยู่ ขอให้ลองนึกดูชื่อของบุคคลคนหนึ่ง จะเห็นว่าชื่อนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไรชื่อนั้นตั้งอยู่ที่ศีรษะหรือไม่ หรือว่าตั้งอยู่ในร่างกาย ตั้งอยู่ในทิศทางไหน ในเวลาใด เมื่อพิจารณาแล้วก็จะไม่เห็นชื่อดังกล่าวตั้งอยู่ในที่ไหนเลย แต่โดยแท้จริงแล้ว ชื่อเหล่านั้นไม่ได้เกิดขึ้นจริง ไม่ได้ตั้งอยู่ ณ ที่ใดๆทั้งสิ้น ไม่ได้ดับไป แต่เป็นเพียงอารมณ์ที่ปรากฏในความคิดทุกๆครั้งที่มีการคิดเท่านั้นเอง ซึ่งถ้าผู้คนทั้งหลายไม่ให้ความสำคัญแล้วลืมไป ชื่อนั้นก็จะหายไป แต่มิได้หมายความว่า ชื่อนั้นเสื่อมสลายไปโดยตัวของชื่อนั้นเอง ดังนั้น ไม่ว่าจะนานถึงสื่อสงไขย์ แสนกัปป์ ชื่อของสุเมธดาบส ก็ยังเป็นที่รู้จักมากระทั่งปัจจุบัน นามบัญญัติทั้งหลายทั้งปวงที่เรารู้จักในนาม หญิง ชาย หม้อ เสื้อผ้า เป็นต้น ล้วนมีลักษณะเหมือนกับชื่อของคนทุกประการ

ไม่ว่าจะเป็น ปุคคลบัญญัติ สัณฐานบัญญัติ ที่เรียกว่า หญิง ชาย บุรุษ สตรี หม้อ เสื้อผ้า เป็นต้น ก็ล้วนแต่ปราศจากการเกิด การตั้งอยู่ การดับ คล้ายกับชื่อของคนนั่นเอง ความจริงแล้ว ชื่อเหล่านี้เป็นสิ่งที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่ ณ ที่ไหนๆทั้งสิ้น เพียงแต่เป็นสิ่งที่ปรากฏโดยอาศัยกลุ่มรูปที่สามารถเห็นได้ กลุ่มเสียงที่สามารถได้ยินได้ กลุ่มโผฏฐัพพะที่สามารถสัมผัสได้ เป็นต้น แล้วก็ปรากฏราวกะว่าเป็นวัตถุสิ่งของที่มีรูปร่างใหญ่โต ซึ่งเรียกว่า หญิง ชาย คล้ายกับว่าเป็นของที่มีอยู่จริงนั่นเอง ทั้งนี้ เนื่องจากไม่สามารถที่จะแยกจิตที่เห็น จิตที่ได้ยิน และจิตที่สัมผัส

เป็นต้นออกจากจิตที่จินตนาการนึกคิดเพื่อให้เกิดทรวดทรงสัณฐานนั้นซึ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นภายหลังได้นั่นเองซึ่งได้เขียนอธิบายลักษณะของการปรากฏเช่นนั้นไว้ในตอนต้นมาแล้ว และก็ได้แสดงลักษณะการไม่ปรากฏชัดของจิตหน้ากับจิตหลังเหล่านั้นไว้โดยสังเขปแล้วเช่นกันส่วนในที่นี้จะยกมาแสดงเพียงการอุปมาเปรียบเทียบเท่านั้น

ส่วนอะไหล่ต่างๆ ของเกวียน เช่น ล้อ ดุม แอก เป็นต้น เมื่อเราถอดออกจากส่วนของเกวียนหรือรถ แต่ละชิ้นๆ ออกมาแล้ว การที่จะเรียกว่า รถ หรือเกวียนนั้น ก็ไม่สามารถที่จะเรียกได้ เพราะไม่มีชิ้นส่วนเหล่านั้นประกอบอยู่ รูปนามทั้งหมดทั้งปวง ที่มีอยู่ เมื่อถูกนำออกจากรูปนามที่เรียกว่า หญิง ชาย เป็นต้นแล้ว การที่จะได้เรียกนามบัญญัตินั้นว่า หญิง ชาย สตรี บุรุษ ก็ไม่สามารถที่จะเรียกได้ และ**ปุคคลบัญญัติ** เช่น หญิง ชาย **สัณฐานบัญญัติ** เช่น ผอม อ้วน เป็นต้น ก็ไม่สามารถที่จะเห็นได้เช่นกัน ไม่มีใครที่จะกล่าวได้ว่า สิ่งเหล่านี้ตั้งอยู่ ณ ที่ไหน โดยทำนองเดียวกันในการกล่าวว่า ริ้วขบวนปลวก กุฏิหลังคามุงจาก เชือกปอ ต้นไม้ คลื่นน้ำ เป็นต้น ก็พึงทราบโดยอุปมาตามที่กล่าวมาแล้วทั้งสิ้น เช่น ในการกล่าวว่า ริ้วขบวนปลวกนั้น ในกรณีที่เกิดริ้วขบวนนั้นได้อาศัยตัวปลวกจำนวนมากมายเท่านั้นจึงจะได้ชื่อว่า ริ้วขบวนปลวก แต่ลักษณะของริ้วขบวนที่เป็นปึกแผ่นเดียวกันจริงๆนั้นหามีไม่ หากนำเอาปลวกแต่ละตัวออกมาแล้ว คำว่า ริ้วขบวน ก็จะไม่สามารถ มีได้ โดยทำนองเดียวกัน กลุ่มลำดับของรูปของนามเท่านั้นที่มีอยู่ ส่วนคำว่า บุคคล ตัวตน ทัพพะ สัณฐานนั้น หามีไม่ ซึ่งหากนำเอาส่วนต่างๆ ที่เป็นรูปเป็นนามออกหมดแล้ว คำว่า “ทรวดทรงสัณฐาน ทัพพะ” เหล่านั้น ก็ไม่สามารถที่จะปรากฏได้ ซึ่งเกี่ยวกับอุปมาดังกล่าวนี้ สามารถที่จะนำไปใช้อธิบายกับคำที่เป็นสมูหนามอื่นๆได้ตามสมควร

ในเวลาที่เราเห็นกระสอบทรายใหญ่กระสอบหนึ่งนั้น หากเราเอาเหล็กแหลมไปเจาะด้านล่างของกระสอบให้ทรายทะลักออก เราจะมองเห็นริ้วขบวนแห่งเม็ดทรายไหลออกมาดุจสายน้ำ สายธารแห่งเม็ดทรายนั้นจะปรากฏไปตามกระสอบทราย หากกระสอบทรายถูกผลักไปด้านข้างหน้า ริ้วขบวนก็จะไปข้างหน้า แต่ว่าริ้วขบวนหรือว่าสายธารแห่งทรายจริงๆนั้น อาศัยเม็ดทรายเล็กๆจำนวนมากมายเท่านั้นเอง จึงจะมองเห็นสายธารแห่งเม็ดทรายได้ และการที่มองเห็น

สายธารเขยื้อนไปมาตามการเคลื่อนไหวของกระสอบทรายนั้น แท้จริงแล้วเกิดจากเม็ดทราย เม็ดใหม่ๆ ที่เคลื่อนออกมาจากกระสอบทรายเท่านั้นเอง แต่เมื่อใดที่ทรายหมดหรือรูกระสอบถูกปิดไว้ ก็จะไม่ปรากฏสายธารในเม็ดทรายนั้น หรือริ้วขบวน ของเม็ดทรายนั้นเลย ซึ่งในกรณีนี้ เราจะบอกว่า สายธารแห่งเม็ดทรายดังกล่าวหรือริ้วขบวนแห่งเม็ดทรายดังกล่าวได้ดับสลายไปแล้วนั้นก็ไม่สามารถที่จะกล่าวได้ สาเหตุเพราะว่า ริ้วขบวนแห่งเม็ดทรายหรือสายธารแห่งเม็ดทรายที่มิได้มีอยู่โดยเอกเทสจากตัวเม็ดจำนวนมากที่ตกลงมานั้น เป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถดับสลายไป แต่เป็นการหายไปโดยที่เม็ดทรายตัวใหม่ๆไม่ตกลงมาเท่านั้นเอง ซึ่งคำอุปมาเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า นอกจากกลุ่มรูปนามแล้วไม่มีคำว่า บุคคลเป็นต้นปรากฏโดยเอกเทสแต่อย่างใด และการเคลื่อนไหวของมือเท้า ไม่มีอยู่โดยเอกเทส นอกจากรูปที่เกิดขึ้นใหม่ๆนอกจากการไม่มีแห่งรูปนามใหม่ๆแล้ว ก็ไม่มีบุคคลที่ตายไปโดยเอกเทสเช่นกัน

ในการกล่าวอุปมาว่า เชือกใยมะพร้าวเส้นใหญ่นั้น พึงทราบว่าใยที่ทำมาจากกากมะพร้าวจำนวนมากมายเท่านั้นมีอยู่ ส่วนสัณฐานทรวดทรงขนาดใหญ่ของเชือกนั้นไม่มีอยู่โดยเอกเทสของตน ซึ่งถ้าหากเรานำเอาใยเล็กๆของใยมะพร้าวออกแล้ว ก็จะไม่ปรากฏว่ามีสัณฐานใหญ่ มีสัณฐานเชือกที่เส้นใหญ่อยู่ แต่การที่คนกล่าวว่า เชือกใหญ่เท่ากับนิ้วหัวแม่มือ นิ้วหัวแม่เท้า เป็นต้นนั้น ก็เพราะว่าเป็นการอาศัยกลุ่ม ของใยมะพร้าวนั่นเอง จึงได้ปรากฏทรวดทรงสัณฐานใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ ศอก หรือ ๒๐ ศอก ดังนี้เป็นต้น ซึ่งข้อนี้ ความจริงก็คือว่า สิ่งที่มีอยู่คือกากใยมะพร้าวเล็กๆสั้นๆจำนวนมากเท่านั้น ส่วนเชือกใหญ่ที่ขมวดเป็นเกลียวยาวขนาดนั้น หามีโดยเอกเทสไม่ ด้วยอุปมานี้แสดงให้ทราบว่า นอกจากรูปนามซึ่งปราศจากทัพพะตัวตนแล้ว บุคคลหรือสัณฐานของบุคคลที่ใหญ่เล็ก อื่นจากรูปนามเหล่านั้นหามีอยู่ไม่ ไม่มีบุคคล ไม่มีเจ้าของผู้ที่สามารถตั้งอยู่ได้ถึง ๑ นาที ๑ ชั่วโมง ๑ วัน ๑ เดือน ๑ ปี เป็นต้น แต่อย่างใด นอกจากรูปและนามเท่านั้นที่ตั้งอยู่ได้อย่างนานที่สุด ก็เท่ากับชั่วขณะที่หลับตาครั้งหนึ่งเท่านั้น

ในการกล่าวอุปมาเหมือนกับคลื่นน้ำในแม่น้ำ หรือห้วงน้ำในแม่น้ำนั้น พึงทราบว่า ในแม่น้ำนั้น น้ำเก่าก็จะไหลลงสู่ที่ลาดลุ่ม ส่วนน้ำใหม่ๆก็จะเพิ่มเข้ามาแทนที่น้ำเก่านั้น เพราะฉะนั้น แม่น้ำนั้นก็จะปรากฏออกมาเหมือนกับว่าน้ำในแม่น้ำ

ตั้งอยู่ตลอดไม่มีการไหลเวียน แต่ว่าหากเราตั้งจิตพิจารณาดูอย่างพินิจพิเคราะห์แล้ว จะเห็นว่า น้ำที่เราเห็นครั้งแรก ก็เป็นอีกอย่าง น้ำที่เราเห็นครั้งที่สอง ก็เป็นอีกอย่าง ดังนั้น น้ำที่เห็นอยู่จึงมีความแตกต่างกัน ด้วยอุปมานี้ ทำให้ทราบว่า ไม่มี**สันตติบัญญัติ** หรือบัญญัติที่สืบต่อที่ปรากฏออกมาในสายตาที่ว่า หญิง ชาย เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง สามารถเห็นได้ตลอด สามารถกระทบสัมผัสได้ตลอดแต่อย่างใด

ในการอุปมาเหมือนกับต้นไม้นั้น พึงทราบว่า ต้นไม้หนึ่งต้นประกอบด้วยกิ่งก้าน สาขา ใบ ซึ่งกิ่งก้านสาขาใบเหล่านี้เป็นสภาวะที่มีปรากฏอยู่ ส่วนรูปทรงสัณฐานของต้นไม้นั้น เมื่อนำเอาส่วนต่างๆของต้นไม้เหล่านั้นออก ก็จะไม่มีปรากฏ นอกจากนี้ต้นไม้บางต้น ยังมีการผลัดใบจากใบใหม่เป็นใบเก่า ซึ่งลักษณะการผลัดใบนี้จะไม่ค่อยปรากฏชัด เพราะจะมีลักษณะของการสืบต่อ คือ เมื่อใบเก่าร่วง ใบใหม่ก็จะมาแทนที่ทันที จะปรากฏก็แต่ว่า สีสันของใบไม้นั้นอาจแตกต่างกันบ้าง แต่ว่าก็ยังปรากฏว่าใบไม้ เขียวๆนั้นยังตั้งอยู่ในต้นไม้นั้นตลอดเวลา แต่ว่าเราสามารถรู้ได้ว่า กลุ่มใบไม้เหล่านั้น นั่นเทียว มิใช่เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่แน่นอน ทั้งนี้โดยการเปรียบเทียบระหว่างการร่วงของใบเก่ากับการผลิออกของใบใหม่นั่นเอง จากการอุปมานี้ ทำให้เราทราบว่า **สมูหบัญญัติ สัณฐานบัญญัติ** และ**สันตติบัญญัติ** ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง

เมื่อโยคีได้ทำการเปรียบเทียบครั้งแล้วครั้งเล่าเกี่ยวกับอุปมาที่ได้กล่าวมาแล้ว ข้างต้นนั้น ย่อมทำให้รู้ได้ว่า ทั้งทัพพะตัวตนของสตรีและบุรุษเป็นต้น และนามบัญญัติย่อมไม่มีอยู่ในกาลไหนๆ เหมือนกับชื่อของมนุษย์นั่นเทียว ย่อมไม่สามารถดับไปสลายไป ทั้งไม่ปรากฏในที่ไหนๆ ปรากฏเป็นเพียงอารมณ์ของการนึกคิดจินตนาการเท่านั้น เพราะฉะนั้น โยคีพึงกำหนดจดจำไว้ให้ดีดังนี้ว่า **ขึ้นชื่อว่า บัญญัติ เป็นสิ่งที่ไม่มีการวิปริตผิดเพี้ยนโดยการเสื่อมสลาย และเป็นสิ่งที่ไม่มีปรากฏอยู่จริง**

ข้อสรุป

ในบรรดาปรมัตถธรรมแท้กล่าวคือรูปนามนั้น พึงทราบว่า **นิพพาน** เรียกว่า **อสังขตปรมัตถ์** หมายความว่า เป็นปรมัตถ์ธรรมที่เหตุปัจจัยใดๆไม่ได้กระทำขึ้นมา ไม่ได้สร้างขึ้นมา เพราะฉะนั้นนั่นเทียว พระนิพพาน จึงเป็นนิจจะ ถาวระ เป็นธรรมที่เที่ยงแท้ เป็นธุวธรรม ไม่มีการเกิดและการดับ ส่วน**ปรมัตถธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่เหลือจากนิพพาน พึงทราบว่าเป็นสังขตปรมัตถ์** คือ ปรมัตถ์ที่ถูกสร้างขึ้นด้วยเหตุปัจจัย

ที่เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็น**อนิจจธรรม** ธรรมที่ไม่เที่ยง **อธุวธรรม** ธรรมที่ไม่ยั่งยืน เนื่องจากว่าเป็นธรรมที่มีการเกิดจริง มีการดับจริง ก็ สังขตปรมัตถ-ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปโดยอำนาจของ อุปาทะ ฐิติ และ ภังคะ ทั้งในอัชฌัตตสันดาน และพหิทธสันดานนั่นเอง ทั้งเป็นสภาวะที่กำลังเกิดอยู่จริงๆ และเป็นทั้งสภาวะที่จะเกิดต่อไปในอนาคตด้วย เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่มิได้เกิด ไม่ได้กำลังเกิด ทั้งในอัชฌัตตสันดานและพหิทธสันดาน ทั้งๆที่มิใช่พระนิพพาน แต่เป็นสิ่งที่ปรากฏภายในความนึกคิดของจิตใจ ทั้งหมดนี้ ล้วนเรียกว่า บัญญัติ ทั้งสิ้น ซึ่งในบรรดาบัญญัตินั้น มีทั้งนามบัญญัติและอัตถบัญญัติ โดยจะสามารถเป็นบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ก็คำที่เป็นชื่อเรียกซึ่งสามารถเรียกชื่อคนได้ต่างๆ นานานั้น ท่านเรียกว่า **นามบัญญัติ** ส่วนวัตถุ ทัพพะ อัตถะต่างๆที่นามบัญญัตินั้นสื่อให้รู้ ท่านเรียกว่า **อัตถบัญญัติ** ได้แก่สิ่งของต่างๆนั่นเอง

อธิบายว่า ไม่ว่าจะเป็นชื่อทางภาษาบาลีว่า **รูปารมฺมณ** หรือ ชื่อทางภาษาอื่นๆ [เช่น ภาษาไทยว่า **รูปารมณ์** หรือ รูป] ก็ล้วนแต่เป็นชื่อทั้งสิ้น เป็นเพียงอารมณ์ที่มาปรากฏภายในจิตใจที่ตรึกนึกคิดเท่านั้นเอง มิได้เกิดขึ้นทั้งในอัชฌัตตสันดานและพหิทธสันดาน มิได้เป็นสภาวะที่กำลังจะเกิดขึ้น นอกจากนี้ เป็นสภาวะที่ไม่สามารถรู้ได้แม้โดยปัจจักขะว่า สภาวะนี้ปรากฏ ณ ที่ไหน ตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น สิ่งที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ ท่านจึงเรียกว่า นามบัญญัติ ไม่ใช่ปรมัตถ์

ส่วนสภาวะที่สามารถสื่อให้รู้ได้โดยชื่อตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มีสภาพที่สามารถรู้ได้ด้วยตา เห็นได้ด้วยตา ซึ่งสภาวะการเห็นอยู่และการเห็นเหล่านั้นจะได้ชื่อว่า เป็นการเห็นโดยประจักษ์ ก็ต่อเมื่อในเวลาทั้งหลาย เช่น ในเวลาที่กำหนดวิปัสสนา และในเวลาที่พิจารณาโดยฐานะที่ตนได้เคยเห็นมาแล้ว รูปารมณ์ที่รู้ประจักษ์แจ้งด้วยญาณของตนอย่างนี้ ได้ชื่อว่า เป็นปรมัตถธรรรมโดยแท้

รูปารมณ์ที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่จิตจินตนาการนึกคิดโดยไม่ได้เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ตนกำลังเห็นอยู่จริงๆนั้น ท่านเรียกว่า นามบัญญัติ บ้าง สัณฐานบัญญัติ บ้าง อาการบัญญัติ บ้าง ซึ่งสามารถเป็นบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ ในบรรดาบัญญัติ ๓ ประการเหล่านี้ มิได้เป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริง สาเหตุเพราะว่า อารมณ์ดังกล่าวนั้นไม่สามารถที่จะตามรู้ให้ประจักษ์แจ้งว่า มีปรากฏอยู่ ณ ที่ไหน เพราะเป็นอารมณ์

มิได้เกิดขึ้นแล้ว กำลังเกิด หรือจะเกิดอย่างจริงๆในทั้งอัชฌัตตสันดาน และพหิทธ-สันดานนั่นเองเปรียบเสมือนคนที่กลัวผี แม้จะไม่ถูกหลอก ก็จะปรากฏออกมาเหมือนกับว่ามีวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่น่ากลัวปรากฏอยู่ และสำหรับคนที่นอนฝัน ก็จะปรากฏว่าราวกะว่าตนเอง ได้เห็นของจริงในอารมณ์ที่ตนไม่เคยได้พบได้เห็นนั่นเอง จะอย่างไรก็ตาม สำหรับบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว อารมณ์ที่ปรากฏนั้น เป็นเพียงแค่อารมณ์ที่มาปรากฏภายในจินตนาการอันเป็นความนึกคิดของจิตโดยที่ปราศจากของจริงนั่นเอง ดังนั้น อารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการสร้างจินตนาการของจิตนั้น พึงทราบว่าล้วนเป็นบัญญัติทั้งสิ้น

ชื่อที่เป็นบัญญัติ เช่น คำว่า จักขุปสาทะ จักขุวิญญาณ จิตเห็น สัททารมณ์ เสียง โสตปสาท โสตวิญญาณ จิตได้ยิน ดังนี้เป็นต้นนั้น ซึ่งเป็นบัญญัติที่สามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งได้ ท่านเรียกว่า **นิพพัตติตปรมัตถ์** เป็นปรมัตถ์แท้ แม้ในเรื่องของการปรากฏเกิดขึ้นภายในจินตนาการของจิตใจนั้น ก็พึงจำแนกว่าเป็นบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นเอง

คำเรียกหรือชื่อของอากัปกิริยาต่างๆ เช่น การไป การยืน การนั่ง การนอน การคู้เข้า การเหยียดออก เป็นต้นทั้งหลาย ล้วนเป็นบัญญัติทั้งสิ้น ชื่อหรือคำเรียกเหล่านั้นได้ชื่อว่า **วิชชมานบัญญัติ** เพราะสามารถแสดงรูปที่มีจิตเป็นปัจจัยหรือเป็นจิตตชรูป พร้อมกับจิตที่ปรารถนาจะไปเป็นต้นได้นั่นเอง บางครั้งเรียกว่า **ตัชชา-บัญญัติ** ก็มี เกี่ยวกับเรื่องนี้คำว่า ธาตวัตถกริยา กล่าวคือกริยาที่เป็นอรรถของธาตุ มีวิธีการเก็บองค์ธรรม คือ จะต้องเก็บเป็นจิต เจตสิก และรูปเท่านั้น แต่จะอย่างไรก็ตาม สภาวะที่สามารถรู้ได้โดยอาศัยบัญญัติเป็นสื่อนั้น พึงทราบว่ามี ๒ อย่าง คือ เป็นสภาวะที่ปุถุชนคนทั่วไปสามารถรู้ได้ และเป็นสภาวะที่วิปัสสนาโยคีเป็นผู้รู้

ลักษณะการรู้ของบุคคลสามัญทั่วไป

บุคคลสามัญทั่วไปที่ไม่ได้เข้ากัมมัฏฐานนั้น ย่อมรู้โดยทำนองที่ว่า “เราไป เรายืน เรานั่ง เรานอน เราเหยียด เราคู้” ซึ่งเป็นการรู้ที่อิงอาศัยบุคคล ตัวตน สภาวะที่รู้อย่างนี้เรียกว่า **บุคคลบัญญัติ สัณฐานบัญญัติ**เท่านั้น ไม่ใช่ปรมัตถ์ สาเหตุ

เพราะว่าไม่มีสภาวะอื่นใดปรากฏนอกจากจิตที่คิดจะไปและรูปที่ไปและยืนเป็นต้นเท่านั้น ทรวดทรงสัณฐานอื่นนอกจากนั้น ไม่มีอยู่โดยตัวของตัวเอง คือไม่สามารถที่จะนำเอาวิปัสสนาญาณ มาพิจารณาให้รู้โดยประจักษ์แจ้งได้ เนื่องจากเป็นสภาวะที่ไม่ปรากฏอยู่จริง เพราะฉะนั้น สภาวะที่ไม่สามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งเนื่องจากสิ่งนั้นไม่มีอยู่จริงนั้น ท่านจึงเรียกว่าบุคคลบัญญัติ หรือสัณฐานบัญญัติเท่านั้น มิใช่ปรมัตถ์ เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีคำ**ถามว่า** สภาวะที่สามารถรู้ได้โดยวิชชมานบัญญัติ และตัชชา-บัญญัติ แม้ควรจะได้ชื่อว่าเป็นปรมัตถ์ แต่เพราะเหตุไร จึงเป็นเพียงแค่บัญญัติเท่านั้น? **ตอบว่า** เพราะการรู้นั้นเป็นไปตามสมควรแก่การมนสิการนั่นเอง ก็วิชช-มานบัญญัติทั้งหลายมีรูป เวทนา ปฐวีเป็นต้น ถูกนำมาใช้ก่อนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะตรัสรู้อีก ซึ่งในยุคก่อนพุทธกาลนั้น แม้จะใช้บัญญัติทั้งหลายเหล่านั้น แต่ชนทั้งหลายย่อมไม่สามารถที่จะรู้ว่านี้ก็คือปรมัตถ์ที่แท้ โดยส่วนใหญ่แล้วจะรู้จักแต่ว่าเป็นสัณฐานบัญญัติเท่านั้น แม้ในปัจจุบันนี้ ก็มีนักปราชญ์ผู้เป็นชาวพุทธทั้งหลายที่ยังเข้าใจปรมัตถธรรมล้วนๆเหล่านั้นโดยความเป็นเพียงสัณฐานบัญญัติ ตามที่ตนวิเคราะห์พินิจพิจารณาโดยอาศัยบัญญัติทั้งหลายเหล่านั้นอยู่ เนื่องจากยังไม่สามารถที่จะเจาะลึกเข้าถึงปรมัตถ์อย่างแท้จริงได้ เพราะฉะนั้น อย่าเพิ่งด่วนสรุปว่า “ด้วยวิชชมานบัญญัตินั้น ทำให้บุคคลทั้งหลายรู้แต่เพียงปรมัตถ์เท่านั้น”

การรู้ของวิปัสสนาโยคี

ผู้ที่ทำการพิจารณากำหนดรูปนามที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนั้นย่อมพัฒนาญาณของตนให้แก่กล้าตามลำดับ เมื่อญาณแก่กล้าแล้ว ย่อมที่จะรู้แม้กระทั่งจิตที่ปรารถนาจะไป หรือคิดจะไป รู้แม้กระทั่งการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเพราะอำนาจของจิตนั้น การเคลื่อนไหวต่างๆที่เกิดขึ้นก่อนๆนั้น ย่อมดับไปแล้วก็เกิดการเคลื่อนไหวหลังๆตามมา โยคีผู้ที่มีญาณแก่กล้าแล้ว ย่อมสามารถที่จะรู้ลำดับการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นก่อนว่าไม่ใช่สิ่งเดียวกับการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นภายหลัง เพราะฉะนั้น คำว่า **เราไป** จึงเป็นเพียงคำพูด เป็นเพียงโวหารบัญญัติเท่านั้น ไม่ใช่ของที่มีอยู่จริง ตัวตนที่อยากไปหรือที่ทำหน้าไปนั้น หามีไม่ มีแต่จิตที่คิดจะไปและรูปการไปที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเท่านั้น โยคีผู้นั้นสามารถรู้และตัดสินได้ด้วยญาณของตนเองนั่นเทียว แม้ในขณะที่ยืนอยู่ โยคีก็สามารถที่จะพิจารณารู้ถึงจิตที่ต้องการจะยืนนั้นและรู้

แม้กระทั่งลำดับรูปที่มีอาการที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของจิตที่ปรารถนาจะยืนนั้น รูปแต่ละรูปมีอายุมาไม่ถึงกันและกัน รูปหนึ่งเกิด รูปหนึ่งดับอย่างนี้เรื่อยไป โยคีผู้นั้นก็สามารถที่จะรู้ลำดับของการเกิดรูปนั้นๆได้อย่างต่อเนื่องเพราะฉะนั้นจึงสามารถที่จะตัดสินและรู้ด้วยญาณของตนเองว่า “ไม่มีบุคคล ตัวตนผู้ยืนอยู่ คำว่า เรายืนอยู่นั้น เป็นเพียงคำพูดเป็นเพียงโวหารเท่านั้น เพราะว่าบุคคลผู้ยืนอยู่นั้นหามีไม่ มีแต่สภาวจิตที่คิดจะยืนและรูปที่ทำการยืน คือ มีรูปแข็งแรงปรากฏอยู่เป็นลำดับๆ ไปเท่านั้น”

“ในการคู้เข้า โยคีก็สามารถรู้แม้กระทั่งจิตที่อยากจะคู้เข้า รู้รูปที่ทำการคู้เข้า และจะเห็นถึงการที่รูปที่กำลังคู้เข้าว่า รูปแต่ละอย่างมีอายุไม่เท่ากัน เพราะฉะนั้น การที่กล่าวว่า คู้แขน คู้ขา ข้าพเจ้าคู้ เราคู้ เป็นต้นนั้น เป็นเพียงแค่คำพูดโวหารบัญญัติเท่านั้น แขนที่คู้เข้า ขาที่คู้เข้า ตัวตน บุคคล เรา เขา ที่คู้เข้านั้นหามีไม่ มีแต่เพียงสภาวะการคู้และรูปคู้ที่เคลื่อนไหวไปตามลำดับเท่านั้น”

แม้ในการทำอิริยาบถนั่ง อิริยาบถนอน และอิริยาบถย่อยมีการเหยียดออก เป็นต้น ก็พึงทราบโดยอาศัยแนวตามที่กล่าวมานี้แล ก็สภาวะที่พึงทราบได้ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ชื่อว่าเป็นรูปแท้ นามแท้ เป็นนิพพัตติตปรมัตถ์ คือ เป็นปรมัตถ์ที่เกิดขึ้นมีอยู่อย่างแท้จริง สาเหตุเพราะว่า ล้วนเป็นสภาวะที่สามารถรู้ได้โดยประจักษ์ตามความเป็นจริงด้วยปัจจักขวิปัสสนาญาณนั่นเอง นี้เป็นการจำแนกปรมัตถบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับตัชชาบัญญัติ

ชื่อต่างๆไม่ว่าจะเป็นชื่อในภาษาใด ก็ตาม เช่น อิตฺถิ ปุริส หตฺถ ปาท คต หญิง ชาย มือ เท้าเป็นต้นนั้น ล้วนแต่เป็นนามบัญญัติทั้งสิ้น เนื่องจากว่าเป็นชื่อที่แสดงถึงสิ่งที่ไม่ได้มีอยู่โดยปรมัตถ์อย่างแท้จริงนั้น จึงได้ชื่อว่า **อวิชชมานบัญญัติ** ด้วย บุคคลสามารถสื่อถึงหญิงชายเป็นต้นที่เป็นทัพพะ ก็ดี มือและเท้าเป็นต้นที่เป็นทัพพะโดยสัณฐานบัญญัติ ก็ดี ด้วยอวิชชมานบัญญัตินั้น แต่เนื่องจากว่าอวิชชมานบัญญัตินั้นเป็นสภาวะที่ไม่ได้มีอยู่จริง จึงไม่สามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งด้วยปัจจักขญาณได้ จึงได้ชื่อว่า อวิชชมานบัญญัติ

ลักษณะการไม่รู้บัญญัติเหล่านั้นโดยปัจจักขะด้วยปัจจักขญาณนั้นพึงทราบดังนี้ ทัพพวัตถุทั้งหลาย ที่ผู้คนสำคัญว่า นี่คือหญิง นี่คือชาย เป็นต้นนั้น เป็นเพียงกลุ่ม

แห่งรูปนามทั้งหลายเท่านั้น ซึ่งในบรรดารูปนามทั้งหลายเหล่านั้น ในเวลาเห็นรูปนั้น พึงทราบว่า บุคคลสามารถเห็นโดยประจักษ์แจ้ง เฉพาะรูป วัณณะ สีสัน เท่านั้น แต่ไม่สามารถเห็นหญิง เห็นชาย เป็นต้นโดยประจักษ์แจ้งได้ โดยทำนองเดียวกัน แม้เวลาได้ยิน ได้กลิ่นเป็นต้น ก็สามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งเฉพาะรูปเสียง รูปกลิ่น เท่านั้น ส่วนหญิงชายเป็นต้นที่เป็นทัพพวัตถุสัณฐานนั้น ไม่สามารถที่จะรู้ได้โดยประจักษ์แจ้งได้ แม้ในการลิ้มรส และในการสัมผัส ก็สามารถรู้ได้โดยประจักษ์แจ้งเฉพาะรูปรส ปฐวีรูป เตโชรูป มีรูปเย็น รูปร้อน รูปเต่งตึง รูปหย่อนยาน ซึ่งเรียกว่าวาโยรูปเท่านั้น ส่วนทรวดทรง สัณฐาน ทัพพวัตถุมีหญิงชายเป็นต้นนั้น ไม่สามารถที่จะรู้โดยประจักษ์แจ้งได้ ส่วนภายหลังจากที่ผ่านวิถีการพิจารณาซึ่งเรียกว่าวิถีที่ ๓ หลังจากที่เกิดการเห็นแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถรู้บัญญัตินั้นได้ ถึงแม้จะรู้ได้ก็ไม่ได้ชื่อว่าเป็นการรู้โดยประจักษ์แจ้ง เป็นแต่การรู้โดยการอนุมานตามที่ตนเคยได้สัมผัส เคยได้เห็น ได้ยิน ได้ฟังเป็นต้นเท่านั้น นอกจากนี้ โยคียังสามารถรู้รูปนามที่เกิดขึ้นแล้วในขันธสันดานของตนด้วยปฏิสังขานญาณที่เป็นการพิจารณารูปนามดังกล่าว และสามารถรู้รูปนามที่ทำการกำหนดอยู่นั้นโดยประจักษ์แจ้งด้วยวิปัสสนาญาณ ส่วนบัญญัติมี สตรี บุรุษ หญิง ชายเป็นต้น ไม่สามารถที่จะรู้โดยประจักษ์แจ้งด้วยปฏิสังขานญาณและวิปัสสนาญาณได้ เพราะฉะนั้น **สิ่งใดที่ไม่สามารถรู้โดยประจักษ์แจ้งด้วยปฏิสังขานญาณและวิปัสสนาญาณได้ ก็พึงทราบว่าสิ่งนั้นเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น**

เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ที่ถึงพร้อมด้วยวิปัสสนาญาณอันแก่กล้า จึงสามารถรู้รูปนามอันเป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริงอย่างชัดเจนได้สมกับคำกล่าวของบัณฑิตทั้งหลายที่กล่าวว่า **เมื่อปรมัตถ์โผล่ บัญญัติก็จมหายไป**นั่นเอง สำหรับบัญญัติทั้งหลายนั้น บุคคลสามารถรู้เห็นได้ในลักษณะที่เป็นธรรมที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่จริงเท่านั้น ซึ่งบุคคลผู้ที่ไม่เคยได้วิปัสสนาญาณนั้น ก็จะรู้เพียงผิวเผิน โดยความเป็นบัญญัติธรรมเท่านั้น ไม่สามารถรู้ลึกลงถึงแก่นแท้ ดังที่คำของนักปราชญ์ท่านได้กล่าวว่า **"บัญญัติโผล่ ปรมัตถ์ก็จม"** รูปนามปรมัตถ์แท้จริงทั้งหลายนั้นมีสภาวะที่ซ่อนอยู่ เพราะฉะนั้น คนทั่วๆไปย่อมไม่สามารถเห็นปรมัตถ์ที่ซ่อนอยู่นั้นได้ เห็นได้ก็เฉพาะวัตถุ ทัพพะ เพียงผิวเผินที่ปรากฏออกมาในรูปของหญิงชาย และก็คิดว่าสิ่งที่เห็นนั่นแหละคือสิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง ส่วนรูปนามมีสีสันและการเห็นเป็นต้น เป็นเพียงสิ่งที่

จินตนาการคิดเอาเท่านั้น สาเหตุที่พวกเขาเหล่านี้มีความคิดเช่นนี้เป็นเพราะว่า พวกเขาเหล่านั้นไม่รู้ความแตกต่างระหว่างจิตหน้ากับจิตหลัง จึงได้เกิดความคิดวิปริตผิดเพี้ยนอย่างนี้ อนึ่ง ที่กล่าวมานี้พึงทราบว่า เป็นการจำแนกบัญญัติกับปรมัตถ์ที่เกี่ยวกับอวิชชมานบัญญัติ

การจำแนกปรมัตถ์กับบัญญัติ จบ

อารมณ์แห่งวิปัสสนา

ต่อไปนี้จะเป็นการแสดงสภาวธรรมที่โยคีจะนำมาเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา โยคีผู้ปรารถนาที่จะได้ซึ่งวิปัสสนาญาณอันมีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้นนั้น จำเป็นต้องกำหนดพิจารณารูปและนามที่เป็นตัวแท้จริงเท่านั้นมิใช่พิจารณาบัญญัติ ขึ้นชื่อว่าบัญญัติทั้งหมดทั้งปวง โยคีจะไม่สามารถที่จะพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ แม้ในบรรดารูปนามที่เป็นปรมัตถ์นั้น โยคีก็พึงนำเอาเฉพาะรูปนามที่เป็นฝ่ายโลกิยะเท่านั้นมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ส่วนสภาวะที่เป็นโลกุตตระนั้นไม่สามารถที่จะกำหนดให้เห็นเป็นวิปัสสนาได้ สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะว่าโลกุตตรธรรมทั้งหลายนั้น ได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่ปุถุชนยังไม่เคยรู้มาก่อน เพราะฉะนั้น การที่ปุถุชนจะสามารถรู้โลกุตตรธรรมทั้งหลายเหล่านั้นโดยสภาวะลักษณะเป็นต้นนั้นจึงเป็นไปไม่ได้ แม้ในส่วนแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลายเอง ถึงแม้ว่าจะรู้โลกุตตรธรรมนั้นตามความเป็นจริงได้ แต่การกำหนด โลกุตตรธรรมนั้นมาเป็นวิปัสสนานั้นเป็นสิ่งที่ไม่ได้เกิดประโยชน์อันใด หมายความว่า การกำหนดโลกิยธรรมให้เห็นเป็นไตรลักษณ์เป็นต้น ย่อมสามารถกำจัดกิเลสและความยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งหลายที่วิปริตผิดเพี้ยนทั้งหลายว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นของตนได้ ส่วนในโลกุตตรธรรมนั้นไม่มีกิเลสที่จะยึดมั่นถือมั่นเหมือนในโลกิยธรรมแล้ว

เพราะฉะนั้น แม้โยคีจะกำหนดเอาโลกุตตรธรรมนั้นมาเป็นอารมณ์ก็ไม่เกิดประโยชน์ ในการละกิเลสได้ อุปมาเหมือนกับว่าผู้ที่ต้องการที่จะให้พื้นสม่ำเสมอราบเรียบ การแซะสถานที่ที่สูงและก็เติมถมสถานที่ที่ยังต่ำอยู่ ย่อมมีประโยชน์ให้เกิดความเสมอราบเรียบตามที่ตนต้องการได้ ส่วนในสถานที่ที่มีความสม่ำเสมอราบเรียบโดยธรรมชาติอยู่แล้ว บุคคลก็ไม่จำเป็นต้องไปขุดแซะหรือว่าไปถมเติมแต่อย่างไร การทำเช่นนั้นก็ไม่เกิดประโยชน์อะไร เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๒๒๓)จึงได้แสดงเหตุไว้ว่า **อนธิคตตฺตา** “เพราะการไม่เคยได้โลกุตตรธรรมมา” หมายความว่าโลกุตตรธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ปุถุชนไม่เคยได้มาจึงไม่สามารถที่จะนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ ซึ่งคำพูดนี้ก็เป็นคำพูดที่มุ่งถึงเฉพาะปุถุชนเท่านั้น

อนึ่ง สำหรับในคัมภีร์ฎีกาทีฆนิกาย มหาวรรค(๓๔๓) ท่านได้แสดงเหตุผลโดยรวม ถึงพระอริยเจ้าด้วยว่า **อวิสยตฺตา วิสยตฺเตปิ จ ปโยชนาภาวโต** ซึ่งคำบาลีทั้งสาม หมายความว่า เนื่องจากปุถุชนไม่อยู่ในวิสัยที่จะนำเอาโลกุตตร

มาทำเป็นอารมณ์ได้ ปุถุชนจึงไม่สามารถที่จะนำเอาโลกุตตระมาเป็นอารมณ์ได้ แม้ในส่วนของพระอริยะเองถึงแม้จะเป็นวิสัยที่จะนำเอาโลกุตตรธรรม มาทำอารมณ์ได้ก็จริง แต่ก็ไม่เกิดประโยชน์อันใด จึงไม่ควรที่จะนำเอาโลกุตตรธรรมมาพิจารณาเป็นอารมณ์สำหรับวิปัสสนา

ธรรมดาว่า **วิปัสสนา** มี ๒ ประเภท คือ **ปัจจักขวิปัสสนา**และ**อนุมานวิปัสสนา** ในบรรดาวิปัสสนาสองอย่างนั้น พึงทราบว่า ญาณที่ทำการกำหนดรู้พิจารณาได้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นโดยประจักษ์เหมือนกับได้สัมผัสด้วยมือ ฉันนั้น ท่านเรียกว่า **ปัจจักขวิปัสสนา** โยคีย่อมรู้สภาวะลักษณะของรูปนามตามความเป็นจริงของรูปนามที่แท้จริง ด้วยปัจจักขวิปัสสนาญาณนี้นั่นเทียว รู้กระทั่งอนิจจลักษณะเป็นต้นที่เป็นลักษณะของการเกิดดับได้ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น โยคีผู้เจริญวิปัสสนาจึงควรที่จะเจริญปัจจักขวิปัสสนานี้เท่านั้นโดยไม่ขาดสาย นับตั้งแต่เริ่มต้นของการลงมือเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งถึงขั้นอนุโลมญาณ

เมื่อปัจจักขวิปัสสนาญาณแก่กล้า เต็มที่ไปตามลำดับเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณไป ญาณที่ทำการเปรียบเทียบรูปนามที่เห็นด้วยประจักษ์กับรูปนามที่ยังไม่เห็นด้วยประจักษ์ก็จะเกิดขึ้น นี้ท่านเรียกว่า **อนุมานวิปัสสนา** ซึ่งอนุมานวิปัสสนานี้ก็จะนำเอาโลกิยธรรมทั้งหมดทั้งปวงทั้งที่เป็นอัชฌัตตะกล่าวคือธรรมภายใน พหิทธะกล่าวคือธรรมภายนอก ธรรมที่เป็นอดีต ธรรมที่เป็นอนาคต และธรรมที่เป็นปัจจุบันมาเป็นอารมณ์ แต่ว่าไม่ใช่เป็นการรู้โดยทำอารมณ์ตามที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ไม่รู้สภาวะลักษณะเป็นต้นของรูปนาม เหมือนปัจจักขวิปัสสนาข้างต้นแต่อย่างใด และก็ไม่ใช่ญาณที่โยคีควรตระหนักหรือเอาใจใส่ให้มากจนเกินไป เพราะญาณนี้เมื่อปัจจักขญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เพราะฉะนั้น ต่อไปนี้ก็จะแสดงเฉพาะอารมณ์ของปัจจักขวิปัสสนาเท่านั้น เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้ปฏิบัติ

อนึ่ง ในบรรดาโลกิยธรรมทั้งหลาย พึงทราบว่า บุคคลผู้เริ่มเจริญวิปัสสนาจะไม่สามารถนำเอาเนวสัญญานาสัญญายตนฌานมากำหนดพิจารณาได้ ด้วยว่าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานดังกล่าวนั้นเป็นฌานที่มีความละเอียดอ่อน ประณีตมากกว่าฌานอื่นๆ แม้แต่บุคคลผู้มีปัญญา เช่น พระสารีบุตร ฌานดังกล่าวก็ยัง

ไม่ปรากฏชัดในญาณ ดังที่ในอนุปทสูตรได้เล่าเกี่ยวกับการแสวงหาเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานไว้ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้สามารถที่นำเอาเนวสัญญานาสัญญา-ยตนฌานมาเป็นอารมณ์ได้นั้น ก็ต้องจะเป็นผู้ได้ฌานที่เป็นระดับมหัคตฌานจึงจะสามารถเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้นได้ สาเหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะธรรมที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั้นจะไม่ปรากฏโดยชัดเจนโดยความเป็นสภาวะลักษณะเป็นต้นแก่ผู้นั้นเป็นอันขาด เกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านให้เหตุผลในเรื่องโลกุตตรธรรมไว้ว่า **อนธิคตตฺตา** แปลว่า โยคีไม่พึงกำหนดพิจารณาโลกุตตรธรรม เนื่องจากว่าเป็นธรรมที่ยังไม่เคยเข้าถึงหรือได้มาก่อน ด้วยเหตุนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา(๒/๓๕๓) ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

ลาภิโน เอว มหคฺคตจิตฺตานิ สุปากฏานิ โหนฺติ.

สำหรับโยคีผู้ที่ได้ฌานเท่านั้น มหัคคตจิตทั้งหลายจึงจะปรากฏสามารถให้นำมากำหนดพิจารณาเป็นอารมณ์ ด้วยปัจจักขญาณได้

ในข้อความมหาฎีกาข้างต้นนี้ เนื่องจากว่าพระบาลีมีการกำหนดใช้คำว่า **เอว** ไว้หลังศัพท์ **ปากฏานิ** ซึ่งคำว่า **เอว** นี้ มีความหมายเป็น**อวธารณะ**คือเน้นโดยการกำหนดขอบเขตตายตัว เพราะฉะนั้น จากการเน้นด้วยคำว่า “เอว” ที่เป็นอวธารณะย่อมแสดงให้ทราบถึงความหมายนี้ว่า มหัคคตจิตทั้งหลายย่อมปรากฏชัดแก่บุคคลผู้ได้ฌานเท่านั้น แต่จะไม่ปรากฏชัดสำหรับผู้ที่ไม่ได้ฌาน ซึ่งคำว่า “ปรากฏชัด” ในที่นี้ หมายความว่า เป็นการปรากฏชัดสามารถให้เห็นเป็นอารมณ์ปัจจักขญาณถึงสภาวะลักษณะเป็นต้นของฌานธรรมนั่นเทียว ส่วนคำว่า “ไม่ปรากฏชัด” นั้นหมายความว่า ไม่สามารถเห็นได้ด้วยปัจจักขญาณได้ แต่อาจรู้ได้ด้วยการเทียบเคียงพอให้เห็นลางๆด้วยอนุมานญาณได้ เพราะฉะนั้น บุคคลที่ยังไม่เคยได้ฌานก็ไม่สามารถที่จะนำเอามหัคคตธรรมมาเป็นอารมณ์ได้ แต่สามารถกำหนดพิจารณาเฉพาะกามาวจรธรรมเท่านั้นเป็นอารมณ์

จะอย่างไรก็ตาม ในกามาวจรธรรมเอง เมื่อปัจจักขญาณแก่กล้าเต็มที่แล้วก็สามารถที่จะเกิดอนุมานญาณในมหัคคตธรรมนั้นได้ด้วย เพราะฉะนั้น โยคีจึงไม่ควรที่จะสำคัญผิดว่า “ยังมีสังขารที่ควรพิจารณาหลงเหลืออยู่อีก” อนึ่ง แม้ในบรรดากามาวจรธรรมทั้งหลาย ก็พึงทราบว่า นามรูปที่ปรากฏชัดเท่านั้นเป็นสิ่งที่ควรนำ

มากำหนดพิจารณา นามรูปบางอย่างที่ไม่ปรากฏชัด ก็ไม่ควรที่จะนำเอามาพิจารณาเปรียบเทียบหรืออนุมานคาดคะเนด้วยสุตะตามคัมภีร์ที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมา ซึ่งข้อนี้ตรงกับคำในคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๓๔๔) ที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

เยปิ จ สมฺมสนุปคา, เตสุ เย ยสฺส ปากฏา โหนฺติ, สุเขน ปริคฺคหำ คณฺหาติ, เตสุ เตน สมฺมสนำ อารภิตพฺพำ.

แม้ในโลกิยธรรมทั้งหลายที่ควรนำมากำหนดพิจารณานั้น หากโยคีท่านใดเห็นว่า รูปนามทั้งหลายเหล่าใดเป็นสภาวะที่ปรากฏชัดแก่ตนเอง โดยความเป็นสภาวะที่ถูกนำมาพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้โดยง่าย โยคีผู้นั้นพึงขวนขวายพยายามเจริญหรือกำหนดพิจารณารูปนามที่ตนสามารถเจริญได้โดยง่ายนั้นนั่นเทียว

ในบรรดารูปที่มีอยู่ทั้งหมด ๒๘ นั้น พึงทราบว่า รูป ๑๘ เท่านั้นที่โยคีพึงนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ในฐานะที่รูปเหล่านั้นมีความเป็น**รูปรูปี** เนื่องจากว่าเป็นรูปปรมัตถ์ที่แท้จริง ก็ดี ในฐานะที่เป็น**นิปผันนรูป** เนื่องจากว่าเป็นรูปที่เกิดขึ้นจากกรรม จิต อุตุ อาหารโดยตรง ก็ดี ในฐานะที่เป็น**สลักขณรูป** เนื่องจากเป็นรูปที่มีลักษณะเป็นสังขตรูปกล่าวคืออยู่ภายใต้กฎอุปปาทะฐิติและภังคะ ก็ดี ในฐานะของความเป็น**สัมมสนรูป** เนื่องจากว่าเป็นรูปที่โยคีพึงนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ก็ดี ดังนั้น นอกจากนิปผันนรูป ๑๘ แล้ว อนิปผันนรูป ๑๐ ประการที่เหลือ เนื่องจากมิใช่รูปแท้ จึงไม่จำเป็นต้องนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาเล่ม ๒ หน้า ๓๕๓ ท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า

รูปรูปาเนว หิ อิธ ปริคฺคยฺหนฺติ, น รูปปริจฺเฉทวิการลกฺขณานิ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ รูปรูป ๑๘ ซึ่งท่านเรียกว่า นิปผันนรูป หรือสลักขณรูป หรือสัมมสนรูปเท่านั้น เป็นสิ่งที่โยคีพึงนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ส่วนอากาสธาตุ ซึ่งเป็นรูปที่แสดงขอบเขตของรูปทั้งหลายเท่านั้น ก็ดี วิการรูป ๕ ได้แก่ กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติ รูปลหุตา รูปมุทุตา และรูปกัมมัญญตา ก็ดี ลักขณรูป ๔ กล่าวคืออุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป และอนิจจตารูป ก็ดี เป็นรูปที่โยคีไม่พึงนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา

แม้ในบรรดาจิตและเจตสิกทั้งหลาย ปุถุชนและเสกขบุคคลไม่ควรที่จะนำเอากิริยาชวนจิตที่เป็นจิตของพระอรหันต์มากำหนดพิจารณา ดังนั้น ในกรณีของปุถุชน

และเสกขบุคคลทั้งหลายผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ จึงควรที่จะกำหนดจดจำอารมณ์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับปัจจักขวิปัสสนาญาณของตนตามที่จะนำมาแสดงไว้ในตอนต่อแต่นี้ด้วย ก็อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับปัจจักขวิปัสสนาญาณของปุถุชนและเสกขบุคคลนั้น มีดังนี้คือ **นิปผันนรูป ๑๘** ซึ่งประกอบด้วย ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ ภาวรูป ๒ อาโปธาตุ ๑ หทยรูป ๑ อาหารรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ รวมทั้งหมดเป็นนิปผันนรูป ๑๘ **กามจิตหรือกามาวจรจิต ๔๕** ซึ่งประกอบด้วยอกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตุปปาทจิต) มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ รวมทั้งหมดเป็นกามจิต ๔๕ และ**เจตสิก ๕๒** ที่ประกอบร่วมกามจิต ๔๕ เหล่านั้นด้วย แม้ในบรรดารูปจิตเจตสิกที่กล่าวไว้แล้วนี้ โยคีก็ควรนำเอาเฉพาะสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏง่ายและชัดเจนเท่านั้นมากำหนดพิจารณาเป็นอารมณ์วิปัสสนาของตน

ลักษณะการปรากฏของรูปนาม

รูปและนามทั้งหลายย่อมปรากฏชัดเจนในขณะที่เห็น เช่น รูปตาที่ใสที่เรียกว่า **จักขุปสาทรูป** วรรณรูปที่บุคคลสามารถเห็นได้ที่เรียกว่า**รูปารมณ์** จิตที่ทำหน้าที่เห็นที่เรียกว่า**จักขุวิญญาณ**และจิตในวิถีเดียวกันแห่งจักขุวิญญาณนั้นทั้งหลาย รวมถึงเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้งหลายเหล่านั้น ก็จะปรากฏเกิดขึ้นอย่างประจักษ์แจ้งในขณะที่บุคคลเห็นรูปารมณ์ ถึงกระนั้น ในบรรดารูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่เห็นรูปารมณ์นั้นก็จะปรากฏเฉพาะรูปใดรูปหนึ่งที่มีสภาวลักษณะเป็นต้นอย่างชัดเจน อนึ่ง การที่กล่าวว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันนั้น หมายถึง จิต ๓๘ ดวง เหล่านี้ คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง, สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง, สันตีรณจิต ๓ ดวง, โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง, กามกุศลชวนะ ๘ ดวง, อกุศลชวนะ ๑๒ ดวง, และตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, ซึ่งจิตเหล่านี้ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุทวาร ซึ่งถ้าเป็นการนับด้วยวิธีแบบ**อัคคหิตคหณนัย**กล่าวคือนัยที่ไม่นับเอาสิ่งที่นับไปแล้วคือไม่นับซ้ำก็จะได้จิตทั้งหมด ๓๕ ดวงเท่านั้น นี้คือตัวอย่างของการปรากฏรูปนามในขณะที่เห็น แม้ในขณะที่ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส เป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ เพราะฉะนั้น ในที่นี้ จะแสดงไว้พอเป็นแนวสังเขปเท่านั้น ก็แล จิตต่างๆที่เกิดขึ้นนั้นสามารถเปรียบเทียบได้ในขณะที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นนั่นเอง

ในขณะที่บุคคลได้ยินอยู่นั้น รูปนามทั้งหลาย เช่น โสตปสาทรูป สัททรูป ที่เป็นอารมณ์หรือที่เรียกว่าสัททารมณ์โสตวิญญาณกล่าวคือจิตที่ได้ยินและจิตเจตสิก ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับโสตวิญญาณนั้น ก็จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้ยินเสียง

รูปนามทั้งหลาย เช่น ฆานปสาทรูป คันธารมณ์หรือคันธรูป ฆานวิญญาณที่เป็นจิตที่ได้กลิ่น รวมถึงจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกัน ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในขณะที่บุคคลได้กลิ่นหรือดมกลิ่น

รูปนามทั้งหลาย เช่น ชิวหาปสาทรูป รสารมณ์ ชิวหาวิญญาณที่เป็นจิตที่ลิ้มรส รวมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับชิวหาวิญญาณนั้น ก็จะเกิดปรากฏชัดในขณะที่บุคคลกินหรือลิ้มรสอาหารอยู่

รูปนามทั้งหลาย เช่น กายปสาทรูป โผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งได้แก่ ปฐวีรูปที่มีทั้งหยาบหรืออ่อนนุ่น เตโชรูปที่เป็นทั้งอ่อนทั้งนุ่ม วาโยรูปที่เป็นรูปเคลื่อนไหว และกายวิญญาณซึ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่กระทบสัมผัส รวมถึงจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันกับกายวิญญาณนั้น ก็จะปรากฏชัดในขณะที่บุคคลได้สัมผัสทางกาย

ในขณะที่บุรุษและสตรีทั้งหลายเกิดจิตสำคัญว่าตนเป็นหญิงเป็นชาย **อิตถิภาวรูป** ซึ่งเป็นรูปที่เป็นเชื้อให้เกิดความเป็นหญิง **ปุมภาวรูป**ซึ่งเป็นรูปที่เป็นเชื้อให้เกิดความเป็นชาย ก็จะปรากฏขึ้นชัดเจนในขณะที่บุคคลมีความรู้สึกว่าตนเองเป็นหญิงเป็นชาย นั่นเอง ส่วนในขณะที่บุคคลกลืนน้ำลาย ก็ดี หลั่งน้ำตาหรือน้ำมูกไหลเป็นต้นก็ดี อาโปธาตุซึ่งทำหน้าที่ไหลเอิบอาบ ก็ปรากฏชัดในขณะนั้นๆ

ในขณะที่เกิดความตรึกนึกคิดหรือทำการกำหนดพิจารณาอยู่นั้น จิตที่ทำหน้าที่คิดหรือจิตที่ทำการกำหนดพร้อมทั้งหัวใจหรือหทยวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิตนั้น ก็จะปรากฏชัดเจนในขณะนั้น อนึ่ง คำว่า **จิตที่คิด**นั้น หมายถึง จิต ๒๐ ดวง ที่เกิดขึ้นในวิถีเดียวกันซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง, กามกุศลจิต ๘ ดวง, อกุศลจิตรวม ๑๒ ดวง, ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, รวมทั้งหมด ๓๒ ดวงด้วยกัน ส่วน**จิตที่ทำการกำหนด**นั้นมี ๒๐ ดวง ซึ่งประกอบด้วยมโนทวาราวัชชนจิต ๑ ดวง, มหากุศลชวนจิต ๘ ดวง, ตทาลัมพนจิต ๑๑ ดวง, รวมทั้งหมด ๒๐ ดวง

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี(หน้า ๒๐๔) ท่านได้กล่าวไว้ว่า **ภาเวนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ภาเวติ.** และในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีตอนที่อธิบายเจตสิกเรื่องอัปปมัญญาสัมปโยคนัย ในปริเฉท ๒ ก็ได้อธิบายไว้ว่า **กทาจิ ปริจยพเลฌาณวิปฺปยุตฺตจิตฺเตหิปิ สมฺมสนํ.** ในคัมภีร์อิติวุตตกอรรถกถา(หน้า ๑๙๖) ก็ได้กล่าวไว้เช่นกันว่า **ปคุณํ สมถวิปสฺสนาภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺส อนฺตรนฺตรา ฌาณวิปฺปยุตฺตจิตฺเตนาปิ มนสิกาโร ปวตฺตติ.** อาศัยข้อความที่ได้ยกมาจากคัมภีร์เหล่านี้ พึงทราบว่า ในบางครั้ง วิปัสสนาชวนจิตที่เป็นญาณวิปปยุต ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้บ้าง นอกจากนี้ พึงทราบว่า ตทาลัมพนจิตยังสามารถเกิดขึ้นได้หลังจากที่ตรุณวิปัสสนาชวนะเกิดขึ้น ดังที่ในข้อความพระบาลีจากคัมภีร์มหาปัฏฐาน(๑/๑๓๓) ได้แสดงไว้ว่า **อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺติ, กุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ.**

ในเวลาที่โยคีกินดื่มแล้วเกิดพละกำลังขึ้นและในเวลาที่โยคีไม่ได้กินดื่มพละกำลังถดถอยลงนั้น โอชรูปซึ่งเรียกว่าอาหารอันมีลักษณะที่เป็นสารของอาหารนั้นก็จะปรากฏชัดเจน ส่วนในเวลาที่รูปทั้งหลายกล่าวคือปสาทรูป ภาวรูป และหทยรูปปรากฏเกิดขึ้นโดยไม่ขาดสายนั้น พึงทราบว่า ชีวิตรูปกล่าวคือรูปชีวิตซึ่งเป็นสภาวะที่ทำให้รูปทั้งหลายเหล่านั้นไม่มีการหมดพละกำลังหรือไม่เสื่อมโทรมไม่เหี่ยวย่น ก็จะปรากฏชัดในขณะนั้น อนึ่ง ตามที่แสดงมานี้ ชี้ให้เห็นว่า ในบรรดาสภาวธรรมที่ปรากฏโดยประจักษ์แจ้งในขณะนั้นๆ พึงทราบว่า สภาวธรรมที่ปรากฏชัดเจนที่สุดเท่านั้นที่จะปรากฏเกิดขึ้นโดยความเป็นประธานหลัก

ถามว่า ในบรรดาอัชฌัตตธรรมและพหิทธธรรมทั้งสองนั้น ธรรมใดที่โยคีพึงกำหนดพิจารณา? **ตอบว่า** โยคีพึงกำหนดพิจารณาได้ทั้งสองอย่างนั่นเทียว จะอย่างไรก็ตาม ในส่วนของอัชฌัตตธรรมนั้น สำหรับโยคีผู้เป็นสาวกทั้งหลายย่อมเหมาะกับวิธีการกำหนดพิจารณาสองวิธี คือ **(๑) การกำหนดพิจารณาอัชฌัตตธรรมด้วยปัจจักขญาณ ตามลำดับการเกิดตามสมควรแก่บารมีญาณของโยคีนั้น และ (๒) การกำหนดเทียบเคียงด้วยอนุมานญาณในพหิทธธรรมซึ่งเป็นธรรมที่ไม่สามารถกำหนดพิจารณาเห็นได้โดยประจักษ์แจ้งในขันธสันดาน แต่เป็นการพิจารณาเทียบเคียงกับธรรมที่ตนได้เห็นแล้ว ซึ่งเป็นวิธีการที่สามารถทำได้ในตอนที่วิปัสสนาญาณนั้นแก่กล้า** เพราะฉะนั้น โยคีพึงเน้นการกำหนดอัชฌัตตธรรมที่เป็น

ธรรมภายในเกิดขึ้นในขันธสันดานของตน ซึ่งขอให้พิจารณากับหลักการในคัมภีร์ฎีกาที่ท่านได้แสดงเกี่ยวกับการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ของพระมหาโมคคัลลานเถระด้วยการกำหนดพิจารณาธรรมบางส่วน ซึ่งต่อมาได้ถือเป็นต้นแบบแห่งการกำหนดของพระสาวกทั้งหลาย ดังต่อไปนี้

แนวการกำหนดพิจารณาของพระสาวก

เอกเทสเมวาติ สกอตฺตภาเว สงฺขาเร อนวเสสโต ปริคฺคเหตุญฺจ สมฺมสิตุญฺจ อสกฺโกนฺโต อตฺตโน อภินีหารสมุทาคตญาณพลานุรูปิ เอกเทสเมว ปริคฺคเหตฺวา สมฺมสนฺโต ฯเปฯ ตสฺมา สสนฺตานคเต สพฺพธมฺเม ปรสนฺตานคเต จ เตสํ สนฺตานวิภาคํ อกตฺวา พหิทฺธาภาวสามญฺญโต สมฺมสติ, อยํ สาวกานํ สมฺมสนจาโร.

(ม.ฏี. ๓/๒๗๔)

ข้อความว่า เอกเทสเมว พึงทราบว่า โยคีนั้นเมื่อไม่สามารถที่จะกำหนดพิจารณาสังขารทั้งหลายในอัตตภาพของตนได้อย่างทั่วถึง จึงได้ทำการกำหนดพิจารณาเฉพาะบางส่วนเท่านั้น โดยสมควรแก่กำลังแห่งญาณปัญญาที่ได้มาด้วยการสร้างบารมีของตน ฯลฯ ดังนั้น โยคีย่อมสามารถที่จะพิจารณาสภาวธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของตน ส่วนสภาวธรรมที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของบุคคลอื่นนั้น โยคีสามารถที่จะนำมาพิจารณาร่วมโดยความเป็นพหิทธธรรมที่เหมือนกัน โดยไม่ต้องกระทำการ แยกแยะว่าเป็นขันธสันดานภายในภายนอกของบุคคลเหล่านั้น ก็อัชฌัตตธรรมและพหิทธธรรมตามที่กล่าวมานี้ได้ชื่อว่าเป็นสัมมสนจาระกล่าวคือเป็นที่หรือเป็นวิสัยแห่งการกำหนดพิจารณา สำหรับพระสาวกทั้งหลาย

ด้วยเหตุนี้แล โยคีจึงไม่ควรที่จะแสวงหาหรือจินตนาการหาพหิทธธรรมแล้วนำมากำหนดพิจารณา เพราะว่าการที่ตั้งใจแสวงหารูปเสียงเป็นต้นซึ่งเป็นอารมณ์ภายนอกมากำหนดนั้นจะทำให้โยคีผู้นั้นเกิดอุทธัจจะความฟุ้งซ่านได้ ก็ความฟุ้งซ่านนั้นจะทำให้โยคีไม่สามารถกำหนดทัน เป็นเหตุให้สมาธิและปัญญาทั้งหลายไม่สามารถที่จะแก่กล้าได้อย่างรวดเร็ว ดังนั้น แม้จะใช้เวลานาน เช่น หนึ่งเดือน เป็นต้น ก็อาจจะไม่ได้บรรลุธรรมวิเศษใดๆก็ได้ ในขณะที่คนมีสุตะมากพยายามที่จะพิจารณาโดยคิดตามสุตะกล่าวคือประสบการณ์หรือความรู้ที่ตนเคยได้ยินได้ฟังมา ก็จะทำให้ไม่สามารถได้ปัจจักขญาณ สมาธิและปัญญาของโยคีผู้นั้น ก็จะไม่แก่กล้าเช่นกัน

ดังนั้น หากพหิทธธรรมผ่านปรากฏโดยธรรมชาติในอารมณ์ทั้ง ๖ ไซร้ โยคีก็ควรจะน้อมมาพิจารณาได้ แต่ที่สำคัญโยคีจะต้องมีความเพียรพยายามเพื่อจะทำการกำหนดพิจารณาเฉพาะอัชฌัตตธรรมเป็นหลัก เพียงแค่การได้กำหนดพิจารณาอัชฌัตตธรรมนั้น โยคีก็ได้เป็นผู้ชื่อว่าเป็นผู้ทำกิจการกำหนดนามรูปทั้งหมดสำเร็จแล้วนั่นเทียว ดังที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านได้กล่าวยืนยันไว้ว่า

อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา, อชฺฌตฺตสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๖๘)

การเริ่มต้นกำหนดพิจารณาวิปัสสนานั้น ไม่ว่าจะเป็นไปในอัชฌัตตสันดานหรือพหิทธสันดาน ก็ตาม ย่อมสามารถกระทำได้, แต่ที่สำคัญ เมื่อโยคีได้ทำการกำหนดพิจาณาในอัชฌัตตสันดานหรือขันธสันดานของตนสำเร็จแล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดพิจารณานามรูปทั้งหมดทั้งปวงโดยไม่มีส่วนเหลือนั่นเทียว ไม่ว่าทั้งโดยสภาวลักษณะหรือสามัญญลักษณะ ก็ตาม

[คำว่า **ลกฺขณโต** ในที่นี้ น่าจะหมายถึง เป็นการสำเร็จการกำหนดพิจารณา โดยลักขณนัย หมายความว่า โยคีกำหนดวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งโดยตรง ส่วนนามรูป ที่เหลือแม้จะไม่ได้กำหนดก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดได้โดยวิธีที่เรียกว่าลักขณนัย ซึ่งเป็นวิธีการที่แสดงโดยนำธรรมบางอย่างมาแสดงพอเป็นตัวอย่าง ส่วนธรรมอื่นๆที่ไม่ได้แสดงก็เป็นอันสำเร็จไปในตัว : ผู้แปล]

ในขณะที่โยคีเริ่มต้นเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดพิจารณาในอัชฌัตตสันดานหรือในพหิทธสันดาน ก็ตาม หากโยคีสามารถกำหนดรูปและนามที่เป็นอัชฌัตตธรรมได้ทุกขณะที่อัชฌัตตธรรมนั้นเกิดขึ้นแล้วไซร้ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้หรือพิจารณารูปทั้งปวงเช่นกัน หมายความว่า สามารถที่จะได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้พหิทธธรรมโดยสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะได้เหมือนกับที่ตนเองรู้อัชฌัตตธรรมโดยตรง

โยคีควรกำหนดพิจารณาสภาวธรรมปัจจุบันเท่านั้น

ถามว่า ในบรรดาสภาวธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหลายนั้น โยคีควรนำเอาสภาวธรรมชนิดใดมากำหนดพิจารณา? **ตอบว่า** โยคีควรนำสภาวธรรมที่เป็น**อัทธาปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน** และ**ขณะปัจจุบัน**เท่านั้น มากำหนดพิจารณา

เพื่อให้รู้โดย**ปัจจักขญาณ** เมื่อปัจจักขญาณนั้นแก่กล้าแล้วโยคีก็สามารถที่จะกำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นทั้งอดีตและอนาคตได้ด้วย ซึ่งญาณที่รู้อดีตและอนาคตนั้นท่านเรียกว่า**อนุมานญาณ** จัดเป็นญาณที่เกิดขึ้นได้โดยธรรมชาติตามความแก่กล้าของปัจจักขญาณนั้น เพราะฉะนั้น โยคีจึงไม่จำเป็นต้องขวนขวายเอาใจใส่เพื่อที่จะกำหนดพิจารณาธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตแต่อย่างใด สาเหตุก็เพราะว่า โยคีนั้นย่อมไม่สามารถที่จะรู้อดีตและอนาคตได้โดยสภาวลักษณะสามัญญลักษณะตามความเป็นจริงได้ ขอให้โยคีทั้งหลายจงคิดดูว่า เรานั้นไม่สามารถที่จะรู้ซึ้งถึงความจริงของรูปนามที่เกิดมาแล้วในภพที่ผ่านมาหลายภพชาติได้เลยว่ารูปนามนี้มีลักษณะเช่นไร เช่น มีลักษณะขาวหรือดำ หรือมีจักขุปสาท โสตปสาทเช่นไร ถึงพร้อมด้วยอิตถีภาวรูปหรือปุริสภาวรูปเช่นไร แท้จริงแล้ว เราไม่สามารถรู้รูปในอดีตตามความเป็นจริงได้เลย แม้ในเรื่องของนามก็เช่นกัน คือเราไม่สามารถที่จะรู้จิตเจตสิกในภพชาติก่อนว่าเป็นเช่นไร นี้คือรูปนามที่ผ่านมาแล้วในอดีตหลายภพชาติ แม้ในภพชาติปัจจุบันก็เช่นเดียวกัน โยคีไม่สามารถที่จะพิจารณารู้รูปนามที่ผ่านมาแล้วเป็นปีเป็นเดือนเป็นวันตามความเป็นจริง แม้แต่รูปนามที่เพิ่งผ่านมาเป็นชั่วโมงหรือนาทีก็ไม่สามารถที่จะมองเห็นเป็นสภาวลักษณะได้ตามความเป็นจริงเช่นกัน เพราะเหตุที่ไม่สามารถรู้ตามความเป็นจริงได้อย่างนี้ โยคีจึงไม่ต้องตระหนักถึงการรู้อดีต หากท่านใดยังไม่เชื่อว่าตัวเองไม่สามารถที่จะรู้อดีตได้ก็ลองนำมาพิจารณาดู โดยลองพิจารณาเฉพาะรูปนามที่กำลังเกิดขึ้น ก็จะเห็นได้ว่าคำกล่าวนี้เป็นจริงเช่นไร

นอกจากนี้ สภาวธรรมที่เป็นอนาคต โยคีก็ไม่สามารถรู้ตามความเป็นจริงได้เช่นเดียวกัน เพราะไม่สามารถที่จะคาดเดาได้ว่า ในขณะที่เรากำลังก้าวขาซ้ายไปนั้น รูปนามเช่นไรจะเกิดขึ้น ไม่สามารถที่จะคาดเดาได้ว่า กุศลหรืออกุศลจะเกิดขึ้น บางครั้ง เราคิดว่ากุศลจะเกิด แต่อาจจะเป็นอกุศล ก็ได้ บางครั้งเราคิดว่าปีติจะเกิด แต่อาจเกิดโทมนัส ก็ได้ เพราะฉะนั้น เราไม่สามารถคาดเดาอนาคตได้เลย เพราะเหตุที่เราไม่สามารถล่วงรู้อนาคตได้ เราจึงไม่สามารถที่จะรู้ล่วงหน้าได้ว่าจะเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้น เช่น ถูกทำร้ายด้วยอาวุธ มีด และของมีคม ถูกอาคารบ้านเรือนถล่มทับ ตกจากที่สูง ถูกไฟไหม้ ถูกน้ำพัดพาไป ถูกสัตว์ร้ายกัด ถูกหนามทิ่มแทง อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งบุคคลที่ถูกสิ่งเหล่านี้หรือประสบกับสิ่งเหล่านี้ทันทีทันใด ก็ไม่สามารถ

คาดเดาล่วงหน้าได้ว่าตนเองจะได้รับทุกข์เพราะสิ่งเหล่านี้ ทุกคนเอาแต่คิดว่าขอให้เรามีความสุข แต่ในความเป็นจริงแล้วอาจจะได้รับความทุกข์ บางคนในเวลาใกล้ตายนั้น คาดหวังแต่จะให้ตนเองมีอายุยืนยาว ซึ่งถ้าเขาผู้นั้นสามารถรู้อนาคตตามความเป็นจริงได้ เขาก็คงไม่ต้องไปถามโหราศาสตร์หรือ หมอดูหรือคนเข้าทรงว่าเป็นอย่างไร ดังนั้น สภาวธรรมที่เป็นอนาคตแม้ว่าเราจะสามารถคาดเดาหรือคาดการณ์ได้เป็นบางครั้งก็ตาม แต่ก็เป็นเพียงการพยากรณ์คาดเดาเท่านั้น ไม่ใช่เป็นการรู้แบบจะแจ้งอย่างที่รู้ด้วยปัจจักขญาณแต่อย่างไร

สำหรับปัจจุบันธรรมอาจเป็นสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนก็ได้ หรืออาจจะเป็นสภาวธรรมที่กำลังปรากฏโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ ก็ได้ เพราะฉะนั้น หากโยคีทำการกำหนดพิจารณาปัจจุบันธรรมเหล่านั้นด้วยสติและปัญญาก็จะสามารถรู้รูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งโดยจะแจ้งตามความเป็นจริงโดยสภาวลักษณะชัดเจนได้นั่นเทียวเปรียบเสมือนคนที่จ้องดูท้องฟ้าในขณะที่ฟ้าแลบอยู่ก็จะสามารถรู้ถึงฟ้าแลบ ตามความเป็นจริงทั้งที่ลักษณะของการแลบออกและทรวดทรงสัณฐานของสายฟ้านั้นด้วย ซึ่งถ้ามิได้จ้องดูในขณะที่ฟ้ากำลังแลบอยู่แต่กลับไปจ้องดูในขณะที่ฟ้าแลบออกแล้ว ก็จะไม่สามารถรู้แม้กระทั่งตำแหน่งที่ฟ้านั้นแลบออก ส่วนการที่จะรู้ลักษณะทรวดทรงสัณฐานของสายฟ้าแลบนั้น จึงไม่จำเป็นต้องเอ่ยถึง โดยทำนองเดียวกัน ในอนาคตเราก็ไม่สามารถที่จะคาดเดาว่าที่ตรงไหนจะมีฟ้าแลบ และจะแลบอย่างไร อุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น โยคีย่อมไม่สามารถที่จะรู้อดีตอนาคตได้ตามความเป็นจริง แต่จะสามารถรู้ได้เฉพาะปัจจุบันเท่านั้น ตามความเป็นจริงด้วยปัจจักขญาณ เพราะฉะนั้น โยคีจึงไม่ควรที่จะเน้นการรู้อดีตอนาคตแต่อย่างไรแต่ควรเน้นเฉพาะการรู้ปัจจุบันด้วยปัจจักขญาณเท่านั้น

นอกจากนี้ อีกสาเหตุหนึ่งก็คือว่าเนื่องจากว่าในปัจจุบันธรรมที่โยคีไม่ได้ทำการกำหนดพิจารณารู้นั้นได้มีกิเลสทั้งหลายซึ่งเรียกว่า**อารัมมณาธิคคหิตะ**และ**อารัมมณานุสัย**นอนเนื่องฝังลึกอยู่ ส่วนในปัจจุบันธรรมที่โยคีได้ทำการกำหนดพิจารณารู้ทัน กิเลสเหล่านั้นจะไม่นอนเนื่อง เพราะฉะนั้น วิปัสสนาที่ทำการกำหนดพิจารณาปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ย่อมสามารถที่จะละกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นได้โดยอัตโนมัติด้วยตทังคปหาน และก็สามารถที่จะละกรรมซึ่งเป็นกรรมที่จะเกิดขึ้นจากอิทธิพลของกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น รวมทั้งวิบากขันธ์ทั้งหลายด้วย เกี่ยวกับ

ลักษณะการนอนเนื่องของกิเลสดังกล่าวพร้อมการละกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น โยคีจะได้พบในปริเฉจที่ ๗ ตอนว่าด้วยเรื่องของอนุปัสสนา

สำหรับสภาวธรรมที่เป็นอดีตซึ่งโยคีไม่ได้กำหนดรู้ในขณะที่เกิดขึ้นนั้น กิเลสทั้งหลายที่ได้ชื่อว่าอารัมมณานุสัย ก็ได้นอนเนื่องฝังลึกแล้วนั่นเทียว **ฆนบัญญัติ** ที่อาศัยสภาวธรรมที่เป็นอดีตนั้นเกิดขึ้น ย่อมปรากฏขึ้นในจิตตสันดานมาตั้งแต่อดีตกาลนั้น เหมือนกับเป็นการถ่ายภาพเอาไว้นั่นเทียว เพราะฉะนั้น หากโยคีได้ทำการหวนระลึกนึกถึงอดีต ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่เคยเห็น เคยฟัง เคยได้ยิน เคยดม เคยเคี้ยว เคยกิน เคยสัมผัส และเคยคิดมาก่อน ก็จะทำให้ฆนบัญญัติปรากฏเกิดขึ้นแล้วเป็นเหตุให้ความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาเกิดขึ้นตามมาด้วย แม้ว่าโยคีจะทำการกำหนดพิจารณาเนืองๆว่า เป็นเพียงแค่รูปนาม เป็นเพียงแค่สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ก็ไม่สามารถที่จะทำให้ฆนบัญญัติซึ่งเป็นกลุ่มก้อนใหญ่ที่ได้ยึดมั่นถือมั่นไว้ภายในจิตใจ เหมือนกับภาพถ่ายบันทึกไว้ สามารถหายไปได้ในที่สุด ก็จะทำให้โยคีไม่สามารถที่จะถอนกิเลสทั้งหลายที่ยึดมั่นถือมั่นว่านี่เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา ได้

เปรียบเสมือนในกลุ่มชนบางกลุ่ม พ่อแม่ ก็ดี ครูอาจารย์ ก็ดี สั่งสอนเด็กๆของตน ให้เป็นผู้กล้าหาญมาตั้งแต่ต้น ให้มองเห็นผีสางนางไม้เป็นเหมือนกับสิ่งที่คนมองในมุมมองอีกมุมมองหนึ่งที่แปลกประหลาดเท่านั้น ซึ่งในกลุ่มชนเหล่านั้นเด็กๆก็จะไม่รู้จักความกลัวมาตั้งแต่ต้น เมื่อเติบโตมา พวกเขาแม้จะเห็นผีสางนางไม้ก็ย่อมจะไม่กลัว คงมองเห็นเป็นเพียงแค่สิ่งแปลกประหลาดเท่านั้น แม้ในการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน ในขณะที่รูปธรรมและนามธรรมเกิด โยคีทำการกำหนดจะไม่ปรากฏฆนบัญญัติ แล้วก็จะไม่ยึดมั่นถือมั่นในรูปนามนั้น แม้จะหวนระลึกนึกคิดถึงรูปนามดังกล่าว กิเลสก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในบ้านเมืองของเรา พ่อแม่บางคนชอบหลอกให้ลูกของตนกลัวผีสางนางไม้ จึงทำให้เด็กๆรู้จักความกลัวผีมาแต่เล็กเข้าใจว่าผีสางนางไม้เป็นสิ่งที่น่ากลัว จนกลายเป็นความยึดมั่นถือมั่นและเป็นอุปนิสัยติดตัว แม้พวกเขาจะไม่เคยเห็นผี แต่ก็มีความกลัวเกิดขึ้นโดยธรรมชาติ

ต่อมาภายหลัง แม้ว่าครูอาจารย์หรือพ่อแม่ที่ฉลาดจะอบรมสั่งสอนว่าผีเป็นสิ่งที่ไม่น่ากลัวอย่างที่คิด เด็กคนนั้นก็ไม่สามารถที่จะหายจากความกลัวได้ แม้ว่า

ตัวเขาเองจะเติบโตมาแล้วพิจารณาบ่อยๆว่า ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่ากลัว จิตที่จะกลัวนั้นก็ไม่สามารถหายไป อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ในขณะที่รูปนามเกิด โยคีไม่ได้กำหนดพิจารณา ก็จะทำให้ฆนบัญญัติและความยึดมั่นถือมั่นเกิดขึ้น เมื่อหวนพิจารณานึกถึงนามรูปที่เป็นอดีต ที่ตนยึดมั่นถือมั่นแล้วนั้นก็ไม่สามารถที่จะกำจัดการปรากฏแห่งฆนบัญญัติและความยึดมั่นถือมั่นออกไปได้ เพราะฉะนั้น การกำหนดพิจารณาโดยการหวนระลึกนึกถึงสิ่งที่เป็นอดีตจึงยังไม่ใช่เป็นการรู้ซึ้งถึงสภาวะตามที่ปรากฏอยู่จริง ซ้ำยังไม่สามารถที่จะก่อให้เกิดประโยชน์กล่าวคือการละกิเลสได้ด้วย

สำหรับธรรมที่เป็นอนาคตก็คือสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ในช่วงที่ธรรมนั้นยังไม่เกิด แม้โยคีจะจินตนาการนำมากำหนดพิจารณาก่อน แต่เมื่อสภาวธรรมนั้นเกิดขึ้น ภายหลังแล้วก็ไม่สามารถที่จะกำหนดได้ ฆนบัญญัติก็จะปรากฏ กิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นก็จะเกิดขึ้นโดยลักษณะที่เป็นนิจจังสุขังและอัตตา เพราะฉะนั้น การที่นำเอา**อนาคตธรรม**กล่าวคือสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น มาพิจารณากำหนด จึงยังมิใช่การละกิเลสที่ถูกต้อง อนุสัยกิเลสนั้น ก็จะยังนอนเนื่องอยู่เหมือนเดิม ดังนั้น การนำเอาอนาคตมากำหนดพิจารณาวิปัสสนานั้นมิใช่แต่เพียงว่าจะทำให้ไม่รู้สภาวะที่เป็นจริงเท่านั้น ซ้ำยังไม่ก่อให้เกิดประโยชน์คือการละกิเลสได้ด้วย **สรุปก็คือว่า โยคีไม่ควรที่จะเน้นหรือขวนขวายเอาธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ด้วยว่าเมื่อญาณปัญญาที่เป็นปัจจักขญาณของโยคีผู้นั้นแก่กล้าแล้ว โยคีก็จะสามารถรู้อดีตอนาคตเหล่านั้นได้ด้วยอนุมานญาณซึ่งเป็นญาณที่มีศักยภาพในการเทียบเคียงกับปัจจุบันธรรมได้โดยธรรมชาตินั่นเทียว**

การกำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นปัจจุบันจะทำให้โยคีรู้สภาวะที่เป็นจริงของรูปนามซึ่งเกิดขึ้นตามความเป็นจริง ตามที่ได้แสดงไว้แล้วนั้น และสามารถที่จะละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย ดังนั้น โยคีพึงจำไว้ว่าจะต้องเน้นใส่ใจกำหนดเฉพาะปัจจุบันธรรมเท่านั้น นี้คือเหตุผลในการที่แนะนำให้โยคีควรกำหนดธรรมที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งจะได้ยกหลักฐานเพื่อให้โยคีได้เกิดความมั่นใจและสามารถวินิจฉัยได้ด้วยญาณของตนเอง ซึ่งเรียกว่า **ธัมมววัตถานญาณ** นั้น ดังต่อไปนี้

๑. อตีตํ นานฺวาคเมยฺย นปฺปฏิกงฺเข อนาคตํ
ยทตีตํ ปหีนํ ตํ อปฺปตฺตญฺจ อนาคตํ.

๒. ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ ยํ ธมฺมํ ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสติ
อสํหีรํ อสงฺกุปฺปิ ตํ วิทฺวา อนุพฺรูหเย.

๓. อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปิ โก ชญฺญา มรณํ สุเว
น หิ โน สงฺครํ เตน มหาเสเนน มจฺจุนา.

๔. เอวํวิหารึ อาตาปึ อโหรตฺตมตนฺทิตํ
ตํ เว ภทฺเทกรตฺโตติ สนฺโต อาจิกฺขเต มุนิ.

(มัชฌิมนิกาย, อุปริปัณณาสก์, ภัทเทกรัตตสูตร)

๑. ขันธ์ห้าที่เป็นอดีตนั้นได้ดับลงแล้ว เพราะฉะนั้น บุคคลจึงไม่ควรหวนระลึกนึกถึงด้วยความอยากและความเห็นผิดอีก

ขันธ์ห้าที่เป็นอนาคตเป็นสิ่งที่ยังไม่เกิด เพราะฉะนั้น บุคคลจึงไม่ควรคาดหวังหรือเฝ้ารอด้วยความอยากและความเห็นผิด

๒. การที่โยคีใช้อนุปัสสนาญาณ ๗ พิจารณาขันธ์ ๕ ที่เป็นอยู่ในขณะปัจจุบันย่อมเป็นสิ่งที่เหมาะที่ควร ดังนั้น บัณฑิตจึงควรที่จะเจริญวิปัสสนาญาณดังกล่าวซึ่งเป็นญาณที่ไม่ตกอยู่ในภายใต้อำนาจของตัณหาและทิฏฐิเกิด

๓. ใครเล่าจักพึงรู้ ว่า จักเป็นหรือจักตายในวันพรุ่งนี้ เพราะเหตุนั้นพึงกระทำการเจริญวิปัสสนาในวันนี้เทียว ด้วยว่า การประนีประนอมกับพญามัจจุราช ผู้มีสมุนเสนามากมาย ย่อมไม่มีแก่พวกเรา เพราะเหตุนั้นใครเล่า จักพึงรู้ว่าจะตายในวันพรุ่งนี้

๔. ผู้ที่มีความเพียร ไม่เกียจคร้าน พิจารณาอยู่ตามนัยที่ได้กล่าวมานี้ ตลอดทั้งกลางวันและกลางคืนนั้น พระจอมมุนีผู้สงบกล่าวคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเรียกว่า ***ภัทเทกรัตตะ "บุคคลผู้ใช้ชีวิตได้อย่างคุ้มค่าทั้งกลางวันและกลางคืน"***

ในการอธิบายพระสูตรข้างต้นโดยพิสดารนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงลำดับแห่งอดีตโดยนัยเป็นต้นว่า **เอวํรูโป อโหสึ อตีตมทฺธานนฺติ ตตฺถ นนฺทึ สมนฺวาเนติ.** แม้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านก็ได้อธิบายขยายความโดยนัยเป็นต้นว่า **กาโฬปิ สมาโน อินฺทนีลมณิวณฺโณ อโหสินฺติ เอวํ มนุญฺญวเสเนว.** แปลว่า *แม้ผู้ที่มีผิวสีดำก็ย่อม*

ระลึกได้ตามลักษณะของรูปที่น่าพึงพอใจ ดังนี้ว่า ได้เป็นผู้มีสีเขียวมรกตมาแล้ว เพราะฉะนั้น หากจะถือเอาอดีตทั่วๆไปก็จะเป็นการถือเอาที่บริบูรณ์ แต่ถ้าหากจะถือเอาเฉพาะอดีตที่เป็นอัทธาก็จะเกี่ยวข้องเฉพาะสำหรับผู้ที่ได้อภิญญาซึ่งมีความสามารถที่จะพิจารณาระลึกนึกถึงภพชาติก่อนๆเป็นจำนวนมากเท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม สำหรับสูตรนี้แล้วเป็นสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยทรงมุ่งถึงผู้ที่ไม่ได้อภิญญา ดังนั้น จะขอแสดงเฉพาะการตามพิจารณาอดีตอนาคตที่เกิดขึ้นได้กับบุคคลทั่วๆไปเท่านั้น ดังต่อไปนี้

ไม่ควรหวนกลับสู่ของเก่าที่เป็นอดีต

สภาวธรรมที่เป็นขันธ์ ๕ เช่น ปสาทรูปที่เป็นรูปใส ใบหน้า มือเท้า เป็นต้น ซึ่งเป็นวรรณรูปที่เห็นได้และสภาวธรรมที่เห็นได้อื่นๆซึ่งได้ผ่านพ้นไปแล้วก็ได้ดับไปแล้ว ปัจจุบันเป็นธรรมที่ไม่ได้มีปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น โยคีจึงไม่ควรที่จะหวนระลึกคิดยึดมั่นถือมั่นสภาวธรรมที่หายไปแล้วด้วยตัณหาและทิฏฐิ ซึ่งลักษณะการถือมั่นยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐินั้น พึงทราบดังนี้ โยคีผู้ยึดมั่นถือมั่นสิ่งที่ตนเคยเห็นมาก่อนด้วยความยินดี เช่น นัยตาของเรานั้นมีความสว่างไสวมองเห็นได้ดี สามารถเห็นได้แม้ซึ่งสิ่งที่ละเอียดอ่อนเล็กๆ น้อยๆ แม้ใบหน้าของเราก็เป็นใบหน้าที่สวยงาม ดวงตา คิ้ว มือเท้าของเราก็งดงาม ผิวพรรณสะอาดสะอ้าน เสื้อผ้าอาภรณ์เครื่องประดับต่างๆก็งดงาม ถ้าหากเราได้เห็นรูปในยุคนั้น ก็คงจะรู้สึกดีไม่น้อยทีเดียว ดังนี้เป็นต้น

ส่วนลักษณะการยึดมั่นถือมั่นด้วยทิฏฐิพึงทราบดังนี้ โยคีนั้นอาจระลึกนึกถึงสิ่งที่เป็นอดีตในลักษณะต่างๆ เช่น ระลึกนึกถึงในลักษณะที่เป็นสิ่งที่ยั่งยืนนับตั้งแต่เวลาที่เห็น จนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบันว่า นี่คือตัวเรา นี่คือบุคคลที่เป็นตัวเรา เราเป็นผู้เห็น เราเห็นสิ่งที่เป็นตัวเราเป็นตัวบุคคล และในลักษณะที่เป็นสัตว์บุคคลซึ่งละจาก ภพนี้หรือตายจากภพนี้แล้วย้ายไปสู่ภพอื่น และในลักษณะที่ว่า เมื่อตายไปแล้วจากภพนี้ ก็จะสูญหายไป โยคีไม่ควรที่จะจินตนาการคิดด้วยตัณหาทิฏฐิ ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตโดยทำนองนี้แล แม้ในเรื่องของการได้ยิน ได้กลิ่น ได้บริโภค ใช้สอย ลิ้มรส ได้กระทบสัมผัส และได้รู้ธรรมารมณ์ซึ่งเป็นอดีตก็ไม่ควรที่จะกระทำเช่นเดียวกัน ที่สำคัญก็คือว่าไม่ควรที่จะหวนระลึกนึกถึง

หรือหมกมุ่นอยู่แต่ในความคิดที่ว่าในกาลก่อนเราได้ทำการกำหนดได้อย่างดีชัดเจน ในกาลก่อนเรากำหนดได้ไม่ดีไม่ชัดเจนโดยเด็ดขาด

ไม่ควรหวังสิ่งใหม่ซึ่งเป็นอนาคต

การหวังสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคตซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เช่น ปรารถนาว่าเราทำอย่างไรหนอเราจึงจะถูกลอตเตอรี่ และเมื่อถูกลอตเตอรี่แล้วเราจะใช้สอยเป็นอยู่อย่างไร อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งเป็นความคิดที่เสียเวลา เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นการปรารถนาเกี่ยวกับรูปสรีระร่างกาย เช่น อยากให้ดวงตาที่สดใส โดยตั้งใจปรารถนาว่า ขอให้เรามีดวงตาที่สดใส ขอดวงตาของเราอย่าได้มืดมน ขอให้ผิวพรรณ วรรณะของเราจงดูอ่อนเยาว์สวยงาม ขอให้เจอแต่สิ่งที่สวยงาม ขอให้ได้ใช้สอยแต่สิ่งที่ดีๆ ขอให้ได้พบแต่เพื่อนที่ดี ขอสิ่งดีๆจงอย่าได้หายไปจากเรา ดังนี้เป็นต้น แม้ในเรื่องของโสตปสาทที่เกี่ยวกับการได้ยินก็โดยทำนองเดียวกันนี้แล ที่สำคัญก็คือว่า เกี่ยวกับเรื่องนึกคิดแล้วโยคีไม่ควรที่จะคาดหวังเพื่อให้เกิดการกำหนด ที่ดีหรือเพื่อให้เกิดอารมณ์ที่ดีมาปรากฏ หรือเพื่อให้เกิดญาณพิเศษใดๆ ทั้งสิ้น

ควรตามกำหนดเฉพาะสิ่งที่เกิดขึ้นเท่านั้น

ไม่ว่าจะในขณะที่เห็น ได้ยิน ลิ้มรส สัมผัส เดิน ยืน นั่ง นอน คู้ เหยียด หรือขณะที่คิด ซึ่งล้วนเป็นปัจจุบันธรรม ก็ขอโยคีทำการกำหนดสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นเหล่านั้น เพื่อให้มองเห็นรูปนามเหล่านั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ก็ถ้าว่าไม่มีการกำหนดทัน ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า รูปนามนี้เป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นสุข อยู่ในบังคับบัญชาหรือ เป็นอัตตา เป็นสิ่งที่สวยงาม เป็นสิ่งที่สามารถสำเร็จได้ตามที่ต้องการ ซึ่งจะทำให้เกิดตัณหาความยินดีในรูปนามเหล่านั้นได้ ทิฏฐิกล่าวคือความเห็นผิดก็จะเกิดขึ้นได้ ซึ่งในขณะนั้นเอง จิตก็จะทำการนึกคิดถึงกามวิตกเป็นต้นตามอำนาจของตัณหาและทิฏฐินั่นเอง ลักษณะการเกิดจิตเช่นนั้น พึงทราบว่า ในขณะที่เห็นหากโยคีไม่สามารถกำหนดพิจารณาได้นั้น ก็จะเกิดความนึกคิดจินตนาการเอาผิดๆ โดยนัยเป็นต้นว่า “เราได้เห็นใครหนอ เห็นหญิงหรือเห็นชาย เขาผู้นั้นเป็นบุตรธิดาของใคร เป็นบิดามารดาของใคร มาที่นี่เพื่อประโยชน์อะไร สภาพจิตของเขาเป็นเช่นไร ลักษณะการพูดจาของเขาเป็นอย่างไร” ดังนี้เป็นต้น เท่านี้ยังไม่พอ หากโยคี

นั้นเกิดไปเห็นสิ่งที่พึงปรารถนาน่าพอใจก็จะเกิดกามวิตกต่อๆกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยทำนองว่า “**อุปธิรูป**[รูปร่างหน้าตา]ของเขาสะอาดสะอ้าน ลักษณะการพูดจาก็สุภาพ กิริยาอาการ เรียบร้อยอ่อนโยน หากได้พูดจากับเขาก็คงจะดี หากได้เป็นเพื่อนสนิทก็คงจะดี” ดังนี้เป็นต้น หรือหากโยคีนั้นเกิดไปเห็นรูปที่น่ารังเกียจน่าขยะแขยงก็จะทำให้เกิดพยาปาทวิตกหรือวิหิงสาวิตกอย่างไม่มีที่สิ้นสุดโดยทำนองที่ว่า “คนนี้ช่างมีรูปร่างน่ารังเกียจ จิตใจความประพฤติก็คงจะน่ารังเกียจเช่นกัน ผู้นี้ได้ทำแต่สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์แก่เรา หากมันตายไป ก็คงจะดี ทำอย่างไรหนอ เราจึงจะฆ่าผู้นี้ได้ ขอให้เขาได้เจอแต่ทุกข์ ขอให้เขาจงประสบเหตุชั่วร้าย” ดังนี้เป็นต้น

จิตที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้ชื่อว่าเป็นจิตที่อยู่ภายใต้กรงเล็บของตัณหาและทิฏฐิ ในภาษาบาลีท่าน เรียกว่า **สังหีรจิต** เป็นจิตที่พินาศด้วยอำนาจของตัณหาและทิฏฐิ แม้ในเรื่องของอารมณ์อื่นๆ เช่น ในขณะที่ได้ยิน ได้ดมกลิ่น เป็นต้น หากโยคีไม่สามารถกำหนดทัน จิตของโยคีนั้น ก็จะตกอยู่ภายใต้อำนาจของตัณหาและทิฏฐิและกลายเป็นจิตที่พินาศไปโดยทำนองเดียวกันนี้

[หมายเหตุ : โยคีสามารถที่จะเปรียบเทียบคำอธิบายที่ได้กล่าวไปแล้วนี้กับพระบาลีอัฏฐกถาขยายความ ซึ่งมีข้อความว่า **รูปี อตฺตโต สมนุปสฺสติ** ดังนี้เป็นต้น]

แต่ถ้าหากโยคีสามารถกำหนดตามทัน วิปัสสนาจิตที่เป็นตัวกำหนดพิจารณารู้ก็จะไม่คิดอกุศลมีกามวิตกเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นตามอำนาจของตัณหาและทิฏฐิ เพราะฉะนั้น วิปัสสนาที่มีการกำหนดรู้เป็นสภาวะ จึงชื่อว่า **อสังหีระ** และ **อสังกุปปะ** หมายความว่า ในขณะที่ทำการกำหนดรู้ทันรูปนามที่เกิดขึ้นอยู่นั้น โยคีจำเป็นต้องภาวนาวิปัสสนาดังกล่าวให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณ ซึ่งเรียกว่า**ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** ต่อด้วยอนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ และผลญาณในที่สุด **ถามว่า** : ก็ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นท่านได้นำเอาส่วนที่พระมหากัจจายนะได้วิเคราะห์ไว้แล้วมากล่าวโดยหมายเอาอัทธาปัจจุบันมิใช่หรือ **ตอบว่า** : ข้อนั้นจริง แต่ว่าในการเกิดสังหีรจิตและสังกุปปจิตเท่านั้น จึงจะมีความเกี่ยวข้องกับอัทธาปัจจุบันใหญ่ทั้งหมด

ส่วนในเรื่องของวิปัสสนานั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับอัทธาปัจจุบันใหญ่ทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงมิใช่เป็นการให้โยคีทำการกำหนดพิจารณาโดยรวมสภาวธรรม

ทั้งหมดทั้งปวงที่มีกำหนดตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ และมิใช่เป็นสภาวธรรมที่พึงกำหนดรู้โดยการอนุมานหรือนึกคิดคาดเดาเอา ซ้ำมิได้เป็นสภาวธรรมที่โยคีสามารถกำหนดรู้โดยคาดเดาก่อนที่สภาวธรรมจริงจะเกิดมิใช่เป็นสภาวธรรมที่จะต้องกำหนดรู้โดยตามพิจารณาตามหลัง หลังจากที่สภาวธรรมนั้นเกิดขึ้นแล้วเนิ่นนาน แต่แท้ที่จริงแล้ว โยคีพึงกำหนดรู้ในขณะที่สภาวธรรมนั้นกำลังเกิดขึ้นในขณะนั้นๆนั่นเอง ดังนั้น ในพระบาลีอุทเทสพระพุทธองค์จึงได้ทรงแสดงคำที่เป็นอาธารวิเสสนะกล่าวคือคำว่า ตตฺถ ตตฺถ *"ในที่นั้นๆ"* ไว้โดยทรงมีพระประสงค์ให้รู้ความประสงค์นี้นั่นเทียว ขอให้พิจารณาคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ ดังต่อไปนี้

ตตฺถ ตตฺถาติ ปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ ธมฺมํ "ยตฺถ ยตฺเถว โส อุปฺปนฺโน", ตตฺถ ตตฺเถว อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ สตฺตหิ อนุปสฺสนาหิ อนุปสฺสติ.

บทว่า ตตฺถ ตตฺถ หมายความว่า สภาวธรรมที่เป็นปัจจุบันซึ่งเกิดขึ้นในขณะใดๆโยคีย่อมกำหนดพิจารณาเห็นสภาวธรรมคือขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันนั่นเทียวด้วยอนุปัสสนาทั้ง ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นในขณะที่เกิดขึ้นนั้นๆนั่นเทียว

[หมายเหตุ : นี้เป็นปาฐะเดิมตามที่มาในคัมภีร์เนตติ ส่วนที่มาในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีปาฐะที่แตกต่างกันดังนี้ว่า **ยตฺถ ยตฺเถว อุปฺปนฺนํ ตตฺถ ตตฺเถว จ นํ** และมีคำเพิ่มเข้ามาว่า *โย วิปสฺสติ* อีกด้วย]

คำว่า ปิ ในคำว่า ปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ ที่มาในอรรถกถานั้น พึงทราบว่าเป็นนิบาตที่ใช้ในอรรถสัมภาวนาโชตกะคือส่องแสดงถึงความหมายที่ยกย่องสรรเสริญ ด้วย ปิ ศัพท์นั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงให้ทราบว่า สภาวธรรมที่เป็นอยู่ในภพปัจจุบันซึ่งนับตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติล้วนเป็นอัทธาปัจจุบัน แต่ว่าโยคีไม่พึงรวบเอาสภาวธรรมนั้นทั้งหมดมาพิจารณาและก็ไม่ควรที่จะคาดเดาเอาสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมาพิจารณา โยคีจะต้องกำหนดสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้นมาพิจารณา

อนึ่ง คำว่า เอว ในคำว่า ตตฺถ ตตฺเถว ก็เป็นนิบาตที่ทำหน้าที่อวธารณโชตกะคือส่องเน้นเอาเฉพาะสิ่งที่ต้องการ ด้วยคำว่า เอว ที่เป็นอวธารณโชตกะนี้ พระอรรถกถาจารย์ต้องการที่จะแสดงให้ทราบว่า โยคีไม่ควรที่จะทำการกำหนดรู้สภาวธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นและไม่ควรที่จะกำหนดรู้สภาวธรรมที่เกิดมาแล้วผ่านมานานแล้ว โยคีควรที่จะกำหนดรู้ซึ่งสภาวธรรมในขณะที่สภาวธรรมนั้นเกิดขึ้น

อยู่เท่านั้น ก็คำว่า **อนุปัสสนา ๗** ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนา ซึ่งอนุปัสสนาทั้งหลายเหล่านี้ จะได้นำมาแสดงไว้ในปริเฉทที่ ๗ ซึ่งเป็นปริเฉทสุดท้ายของคัมภีร์วิปัสสนาชุนี

ด้วยข้อความที่ยกมาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาดังกล่าว พึงทราบว่าเป็นการแสดงให้โยคีทำการกำหนดรู้สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันซึ่งแม้จะกล่าวว่าเป็นอัทธาปัจจุบัน แต่สำหรับอารมณ์ของวิปัสสนาแล้วเป็นเพียงสันตติปัจจุบันและขณปัจจุบันเท่านั้น แต่มิใช่เป็นการหมายถึงอัทธาปัจจุบันซึ่งเป็นปัจจุบันที่นับตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติแต่อย่างใด นอกจากนี้ มิใช่แต่ในที่นี้เท่านั้น แม้ในการกล่าวถึงเรื่องเจโตปริยอภิญญาซึ่งเป็นการรู้โดยปัจจักขะเกี่ยวกับจิตของบุคคลอื่น ในวิสุทธิมรรคท่านก็ได้แสดงไว้เหมือนเรื่องของวิปัสสนาว่า ควรที่จะกำหนดถือเอาเฉพาะอัทธาปัจจุบันด้วยชวนวาระเท่านั้น ดังหลักฐานที่จะยกมาดังต่อไปนี้

อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพนฺติ สํยุตฺตฏฺฐกถายํ วุตฺตํ, ตํ สุฏฺฐุ วุตฺตํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๖๓)

ในอรรถกถาแห่งสังยุตนิกายกล่าวว่า "สำหรับอัทธาปัจจุบันพึงแสดงด้วยชวนวาระ" คำนั้น ท่านกล่าวไว้ดีแล้ว

อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพํ. น สกเลน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธุนาติ อธิปฺปาโย. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๖๖)

ความมุ่งหมายก็คือ อัทธาปัจจุบันนั้นพึงแสดงด้วยชวนวาระ มิใช่แสดงด้วยระยะกาลที่เป็นปัจจุบันตลอดชีวิต

ตามพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกา ที่ยกมาข้างต้นนี้ แสดงให้ทราบว่า ในกรณีที่เป็นการรู้โดยประจักษ์แจ้งด้วยอำนาจของเจโตปริยอภิญญา ก็ดี ด้วยอำนาจของปัจจักขวิปัสสนาญาณซึ่งเป็นญาณที่รู้รูปนามตามความเป็นจริง ก็ดี แม้ท่านจะกล่าวว่าเป็น "การรู้อัทธาปัจจุบัน" แต่ก็ไม่ควรที่จะถือเอาเป็นปัจจุบันระยะยาวทั้งภพทั้งชาติ แต่ควรหมายเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปหรือกำลังเกิดขึ้นซึ่งถูกกำหนดเป็นช่วงๆตามชวนวาระ[รอบการเกิดขึ้นของชวนจิต]เท่านั้น

แต่จะอย่างไรก็ตาม หากจะมองในแง่ของอนุมานวิปัสสนาแล้ว คำว่า อัทธา-ปัจจุบันขณะใหญ่นี้ก็สามารถที่จะหมายเอาระยะที่ยาวนานได้อยู่ ด้วยเหตุนี้ ในภัทเทกรัตตสูตร[ทั้งพระบาลีและอรรถกถา] นั้น พึงทราบว่า อารมณ์ของปัจจักข-วิปัสสนานั้น ท่านหมายเอาเฉพาะปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่เท่านั้น

แม้ในสติปัฏฐานสูตรทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา ก็ปรากฏว่ามีการแสดงให้นำเอาปัจจุบันธรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่เท่านั้นมาพิจารณาเป็นอารมณ์ ดังปาฐะที่มาในกายานุปัสสนาที่ว่า **คจฺฉนฺโต วา "คจฺฉามี"ติ ปชานาติ.** *โยคีผู้ที่กำลังเดิน หรือไปอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า "กำลังเดินอยู่"* ซึ่งข้อความข้างต้นนี้ หมายเอาปัจจุบันกาลเท่านั้น มิได้หมายเอาอดีตกาลหรืออนาคตกาลแต่อย่างใด

ในตอนที่ว่าด้วยการเจริญเวทนานุปัสสนานั้น มีปาฐะว่า **สุขํ วา เวทนํ เวทยมาโน "สุขํ เวทนํ เวทยามี"ติ ปชานาติ.** *เมื่อโยคีเสวยสุขอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า "เราเสวยสุขอยู่"* การรู้สุขเวทนาในข้อความนี้ หมายถึง การรู้โดยปัจจุบัน มิได้หมายถึง การรู้เวทนาที่เป็นอดีตหรืออนาคตแต่อย่างใด

ในตอนที่ว่าด้วยการเจริญธัมมานุปัสสนานั้น มีปาฐะว่า **สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺทํ "อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺโท"ติ ปชานาติ.** *โยคีย่อมรู้กามฉันทะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ภายในจิตใจของตนว่า "กามฉันทะมีอยู่ภายในใจของเรา"* ซึ่งการรู้กิเลสกล่าวคือกามฉันทะในข้อความนี้ หมายถึง การรู้กิเลสที่เป็นปัจจุบัน มิได้หมายถึง กิเลสที่เป็นอดีตหรืออนาคตแต่อย่างใด

ในจิตตานุปัสสนามีปาฐะว่า **สราคํ วา จิตฺตํ "สราคํ จิตฺตนฺ"ติ ปชานาติ.** *โยคีย่อมรู้จิตที่มีราคะว่า "จิตมีราคะ"* ซึ่งในข้อความที่มาในพระบาลีพระไตรปิฎกโดยตรงนั้น ดูเหมือนจะไม่ได้แสดงกาลเวลาไว้โดยระบุเจาะจง ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้อธิบายขยายความไว้เพื่อให้เกิดความชัดเจนดังข้อความที่จะได้ยกมาข้างล่างต่อไปนี้ ซึ่งแม้ว่าท่านจะอธิบายไว้เฉพาะในจิตตานุปัสสนาอย่างเดียว แต่โดยนัยแล้ว ก็พึงทราบว่าสามารถนำไปอธิบายได้แม้ในอนุปัสสนาอื่นๆด้วย โดยข้อความต่อไปนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระพุทธประสงค์ของพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าว่า ทรงมีพระประสงค์ให้โยคีทำการพิจารณากำหนดรู้จิตที่กำลังดำเนินไปในปัจจุบันกาลเท่านั้นเป็นหลัก

ยสฺมึ ยสฺมึ ขเณ ยํ ยํ จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตํ ตํ สลฺลกฺเขนฺโต อตฺตโน วา จิตฺเต ปรสฺส วา จิตฺเต, กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปรสฺส จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหรติ.

(ที.อฏ.๒/๓๖๗)

ในขณะใดๆ(หมายถึงทุกขณะ) จิตใดๆเกิดขึ้นอยู่, ในขณะนั้นๆโยคีย่อมกำหนดจิตนั้นๆจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้อยู่โดยตามพิจารณาจิตทั้งที่เป็นของตนบ้าง ของผู้อื่นบ้าง ทั้งของตนและของผู้อื่นสลับกันไปเป็นครั้งคราวบ้าง

พระพุทธประสงค์

นี่คือประโยคแสดงแนวทางการเจริญจิตตานุปัสสนาของพระอรรถกถาจารย์ หมายความว่า เมื่อโยคีทำการกำหนดจิตที่กำลังเกิดอยู่ ได้ชื่อว่าเป็นผู้ตามรู้จิตและได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญจิตตานุปัสสนาด้วย อนึ่ง คำว่า **สลฺลกฺเขนฺโต** ที่มาในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งแปลว่า “ผู้กำหนด” นั้น เป็นการแปลโดยสัททัตถนัย[กล่าวคือการแปลโดยพยัญชนะ หรือ แปลตามคำศัพท์ที่สร้างขึ้นมาจากธาตุ+ปัจจัย] มิได้เป็นการแปลโดยโวหารัตถนัย[กล่าวคือการแปลตามภาษานิยม] ดังนั้น หากจะแปลโดยโวหารัตถนัยดังกล่าว ก็สามารถแปลได้ว่า ผู้เพ่ง, ผู้พิจารณา, ผู้มนสิการ, หรือผู้เอาใจใส่, ซึ่งว่าโดยใจความแล้ว ก็เหมือนๆกันนั่นเอง

ในการดูประโยคจากคัมภีร์อรรถกถานั้น บางท่านไม่ได้ใคร่ครวญประโยคที่เป็นข้อความแสดงแนวทางเจริญจิตตานุปัสสนาของพระอรรถกถาจารย์ดังกล่าว จึงนึกหรือทึกทักเดาเอาเองว่า “ประโยคเป็นต้นว่า **สราคนฺติ อฏฺฐวิธึ โลภสหคตํ...** ซึ่งเป็นข้อความที่อยู่ด้านหน้าของข้อความนี้แหละคือประโยคแสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนา” แท้จริงแล้ว ประโยคข้างหน้าของประโยคนี้ เป็นข้อความที่แสดง**สรูปะ**กล่าวคือการแจกแจงองค์ธรรมของจิตมีสราคจิตเป็นต้นเท่านั้น ซึ่งถ้าหากโยคีไปเผลอทำการกำหนดตามประโยคที่แสดงสรูปะ เช่น กำหนดว่า “โลภมูลจิต ๘ ดวง เรียกว่า สราคจิต ส่วนโลกิยกุศลจิตและอัพยากตจิตทั้งหลาย เรียกว่า วีตราคจิต” อย่างนี้ ก็จะทำให้ไม่สอดคล้องกับประโยคที่ยกมาแสดงข้างต้น จะทำให้ไม่สามารถรู้ซึ้งถึง**อาโภคะ**กล่าวคือวัตถุประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์ได้ในที่สุด ก็จะทำให้ผู้นั้นไม่ได้หลักการหรือแนวทางอันเป็นปัจจัยสำคัญซึ่งเรียกว่า **นิสสยปัจจัย** แก่การเจริญวิปัสสนา และจะทำให้ไม่สามารถเข้าใจสภาวะความเป็นจริงแห่งวิปัสสนาซึ่งจะส่งผลให้ปฏิบัติผิดและแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจผิดไปด้วย

สรุปว่า ประโยคบาลีในคัมภีร์อรรถกถาที่ยกมาข้างต้นนั้น เป็นประโยคข้อความยืนยันให้ทราบว่า **โยคีต้องกำหนดรู้จิตที่กำลังเป็นไปหรือกำลังเกิดขึ้นจริงๆ ก็การรู้ชัดแจ้งในจิตดังกล่าวเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่าเป็นการเจริญจิตตานุปัสสนาอย่างสมบูรณ์**

อนึ่ง ถ้าหากโยคีทำการกำหนดพิจารณาว่า “โลภมูลจิต ๘ ดวง ชื่อว่า สราคจิต, โลกิยกุศลจิตและอัพยากตจิต ชื่อว่า วีตราคจิต” อย่างนี้ไซร้ ก็จะทำให้รู้เพียงบัญญัติ คือ รู้เพียงชื่อของจิตและรู้เพียงสังขยา(จำนวน)ของจิตเท่านั้น จึงไม่อาจได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญจิตตานุปัสสนาโดยประจักษ์แจ้ง ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่า คำสอนของอาจารย์ที่สอนให้ทำการกำหนดที่ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์นั้น เป็นคำพูดที่นึกเอาเอง ซึ่งประเด็นนี้ มิใช่มีเฉพาะแต่ที่ตรงนี้เท่านั้น แม้แต่ในกรณีของเจโตปริยอภิญญา ก็พึงทราบว่า มีข้อความทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถาเหมือนกับกรณีของการเจริญสติ เช่นกัน

ถ้าหากอาจารย์บางท่านสอนตามความเข้าใจของตน ก็อาจทำให้เข้าใจว่าเพียงแค่การที่บุคคลสามารถพิจารณาเอาใจใส่ว่า “โลภจิต ๘ ดวง ชื่อว่า สราคจิต ก็คงได้ชื่อว่าเป็นผู้สำเร็จเจโตปริยอภิญญาแล้ว” ซึ่งความจริงแล้ว ไม่ได้เป็นเช่นนั้นเลย เพราะคำอธิบายของประโยคข้อความอรรถกถาดังกล่าวเป็นเพียงการแสดงแจกแจงสรูปะ ของจิตเท่านั้น ส่วนการที่จะเป็นผู้ได้เจโตปริยอภิญญานั้น จะต้องเป็นผู้ที่สามารถรู้วาระจิตของผู้อื่นจริงๆเท่านั้น

ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ที่ได้ยกมาข้างต้น พอจะทำให้ผู้ศึกษาเกิดธัมมววัตถานญาณอันเป็นญาณที่สามารถตัดสินได้ว่าการกำหนดพิจารณาสภาวะที่กำลังดำเนินไปในปัจจุบันนั่นแหละ คือ **ปัจจักขวิปัสสนากุศล**

ก็ ถ้าหากว่า ข้อความที่ยกมาข้างต้นยังไม่พอที่จะทำให้หายสงสัย ก็ควรที่จะทำการศึกษาเพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่จะได้ยกมาแสดงในตอนว่าด้วยวิธีการที่โยคีควรถือเป็นแนวทางต่อไป ซึ่งหลังจากที่ได้ศึกษาเพิ่มเติมแล้ว ความสงสัย ก็ยังไม่หายไป ก็ควรที่จะทำการไขข้อข้องใจจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่จะได้ยกมาแสดงในปริเฉท ๖ ตอนว่าด้วยอุทยัพพยญาณและภังคญาณ ซึ่ง ณ ที่นั้น จะบ่งบอกถึงความจริงที่ว่า ในตำราทั้งหลายล้วนชี้ให้เห็นว่า ญาณที่กำหนดพิจารณา(รู้) ขณปัจจุบันธรรมเท่านั้น ได้ชื่อว่า ปัจจักขอุทยัพพยญาณและ

ปัจจักขภังคญาณ ซึ่งเมื่อญาณเหล่านั้นแก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะทำให้เกิดอนุมานญาณ อันเป็นญาณที่หยั่งรู้ในเชิงเปรียบเทียบกับธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้

ก็แล ถ้าหากท่านทั้งหลายได้ศึกษาตอนที่ว่าด้วยอุทยัพพยญาณแล้วแต่ยังไม่สามารถคลายความสงสัย ก็อาจจะทำให้เกิดความรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจว่า "เรานั้นถูก **นิยยานาวรณธรรม**กล่าวคือวิจิกิจฉาความสงสัยในนิยยานธรรมของพระอริยเจ้าปิดกั้นไว้จนไม่สามารถแม้จะเข้าถึงนิยยานธรรมกล่าวคือมรรคผลนิพพานได้ในภพชาตินี้เสียแล้ว"

ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ, อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺเถติ. เอตํ สมฺมสนํ. (ปฏิสํ.๕๑)

การกำหนดพิจารณารู้ว่า รูปทั้งปวงทั้งที่เป็นรูปอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายในภายนอก หยาบ ละเอียด ทราม ประณีต ไกล หรือใกล้ ล้วนเป็นอนิจจัง ได้ชื่อว่าสัมมสนะ ซึ่งเป็นการพิจารณาใคร่ครวญอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เมื่อดูผิวเผินตามปาฐะที่ยกจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแล้ว น่าจะเป็นการให้นำเอาธรรมที่เป็นอดีตมาทำการกำหนดพิจารณาเป็นลำดับแรกมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ใช่ สาเหตุเพราะว่า ประโยคข้อความดังกล่าวเป็นเพียงการเรียงลำดับตาม**เทสนากมะ**[ลำดับหรือขั้นตอนการแสดงธรรม] ซึ่งมีปรากฏอยู่ดาษดื่นทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม มิใช่เป็นพระบาลีที่แสดงโดยการเรียงลำดับตาม **ปฏิปัตติกมะ**[ลำดับหรือขั้นตอนการปฏิบัติ] ซึ่งแม้แต่สัมมสนญาณที่ถูกนำมาแสดงในประโยคข้อความดังกล่าว ก็ยังไม่ได้ชื่อว่าเป็นปัจจักขวิปัสสนา แต่เป็นแค่อนุมานวิปัสสนาเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรที่จะนำเอาพระบาลีข้างต้นมายืนยันกับข้อที่ว่า "โยคีพึงกำหนดพิจารณาธรรมเริ่มต้นตั้งแต่ธรรมที่เป็นอดีต"

หมายความว่า ขึ้นชื่อว่า วิปัสสนานั้นเป็นธรรมที่โยคีควรเจริญหรือทำให้บังเกิดขึ้นโดยการกำหนดพิจารณารู้สภาวธรรมทั้งหลายที่กำลังดำเนินไปอยู่ทางประตูทวารทั้ง ๖ การกำหนดพิจารณาเช่นนี้เท่านั้นที่จะทำให้โยคีสามารถรู้ชัดใน

สภาวลักษณะเป็นต้นของรูปนามทั้งหลายได้ ดังนั้น ลำดับที่มาโดยตรงจากพระบาลีนั้น จึงควรทำความเข้าใจให้ดีถึงลำดับแห่งการเกิด ด้วยเหตุว่า เมื่ออดีตเกิดแล้ว สิ่งที่เกิดต่อจากอดีตนั้นมิใช่อนาคต แต่เป็นปัจจุบันและเมื่อนาคตเกิดก็มิได้หมายความว่าต่อไปจะเป็นปัจจุบัน แต่จะเป็นเพียงการเริ่มต้นเท่านั้นเอง แม้ในกรณีของอัชฌัตตธรรมกับพหิทธธรรมเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันกล่าวคือ หลังจากอัชฌัตตธรรมเกิดแล้ว ก็มิได้หมายความว่าพหิทธธรรมจะเกิดต่อจากอัชฌัตตธรรม ดังกล่าว

ดังนั้น หากโยคีทำการกำหนดพิจารณาอดีตแล้วมาพิจารณาอนาคตก็จะทำให้เกิดช่องว่างในท่ามกลางซึ่งเป็นปัจจุบันธรรม เป็นเหตุให้การกำหนดพิจารณาอนาคตแล้วหันมากำหนดปัจจุบัน ก็จะเป็นการกำหนดสลับลำดับจากหลังไปหน้า อุปมาเหมือนกับตอนที่จะเริ่มต้นเดินโดยการก้าวเท้าขวานั้น หากโยคีจะเริ่มกำหนดการก้าวเท้าซ้ายก่อน แล้วจึงค่อยหันมากำหนดเท้าขวา ก็ไม่ได้ เพราะเป็นการผิดลำดับ ซึ่งถ้าการกำหนดผิดลำดับดังที่ได้แสดงมาข้างต้นนั้น มีความเป็นไปได้จริง ก็จะเป็นการไม่สอดคล้องกับอุทยัพพยญาณและภังคญาณอย่างแน่นอน

ในส่วนของอัชฌัตตธรรมและพหิทธธรรมเป็นต้นนั้น ถึงแม้ลำดับการเกิดจะมิได้มีส่วนเกี่ยวเนื่องกัน แต่ก็ถือว่า เมื่อโยคีกำหนดพิจารณาพหิทธธรรมแล้ว ก็สามารถกำหนดพิจารณาอัชฌัตตธรรมได้ ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถา ท่านได้กล่าวไว้ว่า **พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ.** ซึ่งข้อความนี้ หมายความว่า ในลำดับแรก โยคีทำการกำหนดพิจารณาพหิทธธรรมแล้ว ขณะที่กำลังกำหนดพิจารณาอัชฌัตตธรรมอยู่ ย่อมเข้าถึงอริยมรรค

นอกจากนี้การกำหนดพิจารณาเอาใจใส่ธรรมที่เป็นอดีตซึ่งเป็นธรรมที่ล่วงเลยผ่านมาแล้ว และธรรมที่เป็นอนาคตซึ่งเป็นธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น ย่อมไม่ทำให้โยคีรู้ชัดตามความเป็นจริงในสภาวลักษณะเป็นต้นของรูปนามซึ่งไม่เหมือนกับในการกำหนดพิจารณาเอาใจใส่ธรรมที่เป็นปัจจุบันได้ ก็และการนำเอาอดีตหรืออนาคตมาพิจารณากำหนดรู้เป็นอันดับแรกนั้น จะทำให้โยคีไม่อาจรู้ซึ้งถึง**สังขตลักษณะ** กล่าวคือ อุปปาทะ ฐิติ ภังคะได้เลย ก็ ผู้ที่ไม่รู้สังขตลักษณะตามความเป็นจริงนั้น ย่อมไม่ได้ปัจจักขญาณอันเป็นญาณที่เข้าไปรู้โดยประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งนี้เพราะไม่สามารถทะลวงแม้แต่สันตติฆนะได้นั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่า พระบาลีปฏิสัมภิทามรรคที่ได้ยกมาข้างต้นนั้น จึงยังไม่ใช่พระบาลีที่แสดงไว้ตามลำดับปฏิปัตติกมะ เป็นเพียงการแสดงตามลำดับเทสนากมะเพื่อให้จดจำง่ายเท่านั้น

ลักษณะที่ไม่เป็นปัจจักขะของสัมมสนญาณ

ถามว่า : ในข้อความพระบาลีนั้น หากโยคีทั้งหลายตั้งสติพิจารณาคำเป็นต้นว่า **สพฺพำ รูปำ** ซึ่งเป็นคำที่แสดงอารมณ์ของสัมมสนญาณดูให้ดีแล้วจะเห็นว่าเหมือนกับท่านมิได้มุ่งให้โยคีต้องกำหนดอารมณ์โดยแยกเป็นธรรมออกเป็นอย่างๆ ในแต่ละครั้งแต่อย่างใด แต่ดูเหมือนกับว่าข้อความดังกล่าวมุ่งให้โยคีทำการกำหนดอารมณ์โดยการขมวดรวมมาเป็นกลุ่มเดียวกันทั้งหมดไปเสียทีเดียว

ยกตัวอย่างเช่น ในการกำหนดพิจารณาเวทนานั้น โยคีไม่จำเป็นต้องแยกเวทนาออกมากำหนดทีละอย่าง แต่ให้รวบเวทนาทั้งหมดเท่าที่มีอยู่นั่นแหละมากำหนดเสียทีเดียว ซึ่งการกำหนดวิปัสสนาแบบรวบรัดเช่นนี้ จะทำให้โยคีผู้กำหนดนั้นสามารถรู้ชัดในสภาวลักษณะเป็นต้นของธรรมนั้นได้หรือ?

คำตอบก็คือไม่สามารถทำให้โยคีรู้โดยประจักษ์แจ้งอย่างแน่นอน ด้วยเหตุนี้การพิจารณากำหนดวิปัสสนาแบบรวมเอาสภาวธรรมทั้งหมดเช่นนั้น จึงยังไม่ใช่ปัจจักขญาณ ดังนั้น ข้อความภาษาบาลีที่แสดงอารมณ์ของสัมมสนญาณโดย**สัพพสังคาหกนัย**[วิธีแสดงโดยรวมเอาธรรมทั้งหมดมากล่าว] นั้น จึงเป็นการมุ่งถึงอนุมานญาณ ซึ่งเป็นญาณที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ปัจจักขญาณแก่กล้าแล้ว อนุมานญาณดังกล่าว ก็จะสามารถนำเอารูปนามทั้งหลายทั้งปวงที่ตนไม่ได้เห็นประจักษ์ด้วยปัจจักขญาณ มาพิจารณาใคร่ครวญเปรียบเทียบกับรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้วนั่นเอง อนึ่งเกี่ยวกับอนุมานญาณนี้ มิได้มีการกำหนดขอบเขตว่าจะต้องพิจารณาเฉพาะโลกิยธรรมหรือจะต้องเริ่มต้นพิจารณาตั้งแต่ธรรมใดก่อน แต่ขอบเขตของอนุมานญาณนี้จะกว้างหรือแคบนั้น ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ความรู้ความสามารถหรือ ความปราดเปรื่องของโยคีผู้นั้น ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรค ท่านจึงได้แสดงขั้นตอนของอนุมานญาณนั้นไว้กว้างมาก

อนึ่ง สัมมสนญาณที่กำลังกล่าวถึงนี้ นอกจากจะเป็นส่วนเบื้องตนที่เป็นเสมือนรุ่งอรุณแห่งอุทยัพพยญาณและภังคญาณแล้ว พึงทราบว่า เมื่อญาณทั้งสองแก่กล้าแล้ว อนุมานสัมมสนญาณนี้ยังมีศักยภาพที่สามารถพิจารณาตัดสินด้วยตัวเองได้อีกด้วย ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ โยคีจะเห็นได้จากสาธกหลักฐานที่จะได้นำมาแสดงในเรื่องของอุทยัพพยญาณและภังคญาณต่อไป

ชื่อต่างๆที่ใช้เรียกอนุมานวิปัสสนาหรืออนุมานญาณ

เนื่องจากว่าอนุมานญาณนั้นเป็นญาณที่มิได้ทำการกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่เป็นรูปนามเป็นอย่างๆแต่เป็นญาณที่ทำการพิจารณาอารมณ์แบบการขมวดสงเคราะห์หรือรวบรวมเอาอารมณ์มากำหนดแบบรวบรัด ในบางแห่ง จึงเรียกอนุมานญาณนี้ว่า **กลาปสัมมสนะ** หมายถึง ญาณที่กำหนดพิจารณารูปนามเป็นหมวดหมู่ บางครั้ง ก็เรียกว่า **นยวิปัสสนา** บ้าง **นยทัสสนะ** บ้าง **นยมนสิการ** บ้าง สาเหตุที่เรียกเช่นนี้ เป็นเพราะว่า อนุมานญาณนั้นทำหน้าที่พิจารณาใคร่ครวญมนสิการโดยอาศัยหลักการพิจารณารูปนาม ที่ตนเคยประจักษ์มาแล้วนั่นเอง ซึ่งเกี่ยวกับหลักฐานของการได้ชื่อเรียกว่านยทัสสนะและนยมนสิการนั้น พึงทราบว่า มาจากคัมภีร์อรรถกถากถาวัตถุ ดังนี้

เอกสงฺขารสฺสาปิ อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ อวเสเสสุ นยโต มนสิกาโร โหติ. ฯเปฯ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติอาทิวจนํ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ. น เอกกฺขเณ อารมฺมณโต.

(อภิ.อฏ.๓/๒๕๑)

เมื่อโยคีเห็นประจักษ์แจ้งอนิจจลักษณะของสังขารแม้เพียงสังขารเดียวด้วยปัจจักขญาณแล้ว ย่อมสามารถที่จะทำการพิจารณามนสิการโดยอาศัยหลักการที่เห็นนั่นเองเป็นแนวทางในการพิจารณาถึงลักษณะความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลายทั้งปวง ที่เหลือ ฯลฯ อนึ่ง คำเป็นต้นว่า "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา.[สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง]" นั้น พึงทราบว่าเป็นคำที่ท่านแสดงโดยมุ่งเอาการพิจารณาเห็นโดยอาศัยธรรมที่ตนได้เห็นแล้วมาเป็นธรรมเครื่องเปรียบเทียบมิได้แสดงถึงลักษณะการเห็นโดยความเป็นอารมณ์แท้ๆในชั่วขณะจิตเดียวแต่อย่างใด

คำว่า อปิ ในคำว่า เอกสงฺขารสฺสาปิ ในคัมภีร์อรรถกถานั้น พึงทราบว่าเป็นครหาโชตกะกล่าวคือเป็นนิบาตที่มีความหมายที่เป็นไปในลักษณะเป็นการตำหนิ โดยทำนองว่า “แค่โยคีเห็นประจักษ์เพียงอนิจจลักษณะของสังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ยังสามารถใช้นยมนสิการซึ่งเรียกอีกชื่อว่าอนุมานญาณ มาทำการกำหนดพิจารณา เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นอนิจจลักษณะของสังขารทั้งปวงได้ว่า “แม้สังขารทั้งหลายทั้งปวง ก็ต้องมีลักษณะไม่เที่ยงเช่นเดียวกันกับลักษณะสังขารที่เราได้เห็นแล้วอย่างแน่นอน”

คำว่า **อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย** เป็นคำที่แสดงการเห็นด้วยปัจจักขวิปัสสนาญาณ ส่วนคำว่า **อวเสเสสุ นยโต มนสิกาโร** เป็นคำที่แสดงถึงการเกิดอนุมานญาณซึ่งในบางครั้งเรียกกันว่า นยมนสิการ บ้าง นยทัสสนะ บ้าง กลาปสัมมสนะ ตามที่มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค บ้าง

ส่วนข้อความว่า **“นยโต ทสฺสนำ สนฺธาย วุตฺตำ”** เป็นต้น เป็นคำที่แสดงให้เห็นว่าพระธรรมเทศนาที่มีลักษณะการแสดงโดยทำนองนี้ เช่นพระคาถา ว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ฯลฯ

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ฯลฯ

อนึ่ง พระธรรมเทศนาข้างต้นนี้ล้วนแต่มีลักษณะของการแสดงด้วยวิธี **สพฺพสงฺคาหกนย**[การแสดงแบบขมวดรวบยอดเพื่อให้จดจำง่าย] ทั้งสิ้น มิใช่เป็นการแสดงการกำหนดพิจารณาเห็นโดยประจักษ์ด้วยปัจจักขญาณแต่อย่างใด แต่เป็นการแสดงให้ทราบว่า เมื่อปัจจักขญาณนั้นแก่กล้าแล้ว โยคีก็สามารถหยั่งรู้เปรียบเทียบด้วยอนุมานญาณทีหลังได้ ซึ่งพระธรรมเทศนาที่มีลักษณะดังที่กล่าวมาแล้วนี้ได้ชื่อว่าเป็นเทศนาที่มุ่งแสดงโดยอาศัยนัยมิได้เป็นการชี้ให้ปฏิบัติกำหนดพิจารณาโดยตรงตามนั้นแต่อย่างใด

อนุมานวิปัสสนาหรือ**อนุมานญาณ** ตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นนี้ พึงทราบว่า มิใช่เป็นญาณที่โยคีจะสามารถเข้าถึงในระยะเริ่มต้นได้ แต่โยคีผู้นั้นจะต้องผ่านการเห็นอนิจจลักษณะเป็นต้นของสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งก่อนแล้ว อนุมานวิปัสสนาดังกล่าวจึงจะเกิดขึ้นได้โดยอัตโนมัติ

ก็เมื่อสัมมสนญาณที่กำลังกล่าวถึงนี้ ยังไม่ใช่ญาณที่นำหน้าญาณอื่น แต่เนื่องจากเป็นญาณที่เกิดขึ้นตามหลังญาณอื่นเท่านั้น หมายความว่า สัมมสนญาณดังกล่าว ยังไม่เป็นปัจจักขญาณจริง ดังนั้น จึงไม่ควรยกพระบาลีที่เกี่ยวกับสัมมสนญาณมาอ้างข้อความที่ว่า "โยคีสามารถกำหนดวิปัสสนาโดยเริ่มต้นเอาอารมณ์ที่เป็นอดีตมากำหนดพิจารณา"

จะอย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ สิ่งที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษก็คือ ในบรรดาหลักการเจริญสัมมสนภาวนาซึ่งพระอรรถกถาจารย์ท่านได้แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยความเป็นปาฬิมุตตกอรรถกถานัยนั้น พึงทราบว่า นัยที่แสดงไว้ในรูปสัตตกะ ไม่ว่าจะเป็นตอนท้ายของวโยวุทธัตถังคมนัย และอาหารสมุฏฐานนัย, อุตุสมุฏฐานนัย, กัมมสมุฏฐานนัย, จิตตสมุฏฐานนัย ตลอดถึงนัย ๖ ประการ มียมกนัย เป็นต้น ที่มาในอรูปสัตตกะ ก็ดี นัยเหล่านี้ พึงทราบว่า ยังสงเคราะห์เข้าในปัจจักขวิปัสสนาได้อยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอารมณ์ในนัยทั้งหลายเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นรูปหรือนาม โดยส่วนมาก ก็เป็นอารมณ์ในปัจจุบันทั้งสิ้น

อารมณ์แห่งวิปัสสนา จบ

วิธีการที่โยคีควรถือเป็นแนวทาง

ต่อไปนี้จะได้นำเอาวิธีการปฏิบัติที่ควรถือเป็นแบบอย่างจากสมถยานิกะทั้งหลาย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้โยคีได้อิงอาศัยหรือยึดเป็นแนวทาง ซึ่งแม้ว่าหลักการปฏิบัติวิปัสสนาในหนังสือเล่มนี้จะเป็นแนวทางหรือวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยตรง รวมทั้งยังสอดคล้องกับพระสูตรอื่นๆด้วยก็ตาม แต่ถ้าโยคียังมองภาพของวิธีการปฏิบัติไม่ออก ก็อาจทำให้เกิดความสงสัยในหลักการปฏิบัติได้ ด้วยเหตุนี้ โยคีทั้งหลายจึงควรที่จะได้อาศัยตัวอย่างการสาธิตหลักการปฏิบัติขจัดความสงสัยแล้วเกิดธัมมววัตถานญาณต่อไป

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. โส "ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สญฺญาคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ", เต ธมฺเม อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต สุญฺญโต อนตฺตโต สมนุปสฺสติ.

(องฺ.นวก. ๒๒๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ สงัดแล้วจากกามคุณ สงัดแล้วจากอกุศลกรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขที่เกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะเกิดปฐมฌานนั้น ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนฝี เหมือนหนาม ไม่ดีงามเหมือนโรค เป็นสภาพอื่นจากตัวตน แตกสลาย ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน

พระบาลีข้างต้นนี้แสดงให้ทราบว่า ภิกษุผู้ที่ได้ฌานนั้น ในเบื้องต้น ก่อนที่จะเจริญวิปัสสนาท่านได้เข้าปฐมฌานโดยเอาปฐมฌานนั้นเป็นบาทก่อน และทันทีที่ออกจากฌาน ท่านก็ได้ทำการเจริญวิปัสสนาโดยเอาขันธ์ทั้งหลายที่ได้ปรากฏในฌานที่เข้าปฐมฌานนั่นเองมาพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น

นอกจากเข้าปฐมฌานแล้ว แม้ในฌานอื่นๆที่เหลือคือรวมทั้งรูปฌานและอรูปฌาน ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้แล แม้ในพระสูตรอื่นๆก็พึงทราบว่ามีการแสดงวิธีการและขั้นตอนการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล โดยทำนอง

เดียวกันนี้ ในพระบาลีนั้น จะบอกไว้อย่างชัดเจนว่า “ภายหลังจากที่ภิกษุเข้าฌานใดฌานหนึ่งแล้ว เมื่อออกจากฌานนั้น ก็จะรับเอารูปนามที่มาปรากฏในขณะที่เข้าฌานมาพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา”

แต่ไม่มีพระบาลีใดบอกว่า “มีการนำเอารูปนามตามที่ตนเคยได้ยินได้ฟังหรือศึกษาเล่าเรียนมาพิจารณาโดยอาศัยอนุมานญาณ” ดังนั้น จึงขอให้โยคีทั้งหลายจงใส่ใจประเด็นนี้ให้จงหนัก

ด้วยข้อความว่า อนิจฺจโต เป็นต้น ในพระสูตรที่ยกมาข้างต้นนั้น ไม่ควรที่จะเข้าใจว่า “พระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พิจารณาเช่นนั้นเฉพาะในขั้นของอนิจจาทิวิปัสสนา[วิปัสสนามีอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา]เท่านั้น แต่สำหรับในขั้นของนามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณแล้ว โยคีย่อมสามารถที่นำเอานามรูปมาพิจารณาเปรียบเทียบเป็นวิปัสสนาได้”

ก็สาเหตุที่ไม่ควรเข้าใจเช่นนั้น เป็นเพราะว่าในที่นี้ เป็นการกล่าวโดยยกเอาอนิจจาทิวิปัสสนาเป็นประธานหรือเป็นประเด็นหลัก ส่วนญาณทั้ง ๒ กล่าวคือ นามรูปปริเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณ แม้จะไม่ได้เอ่ยไว้โดยตรง แต่ก็พึงทราบ ว่าทรงแสดงไว้โดยนัยซึ่งเรียกว่า**ปธานนัย**[สำนวนโวหารที่ยกเอาเพียงธรรมที่เป็นใหญ่หรือประธานขึ้นมากล่าว ส่วนธรรมอื่นๆที่ไม่ใช่ประธานถือว่าให้สงเคราะห์เข้าได้]นั่นเอง ซึ่งได้เคยกล่าวไปครั้งหนึ่งแล้ว ในปริเฉทที่ ๒ ตอนว่าด้วยเรื่องของการจำแนกหลักการเจริญมรรคภาวนา ๒ วิธี

เกี่ยวกับประเด็นนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๒๒๒) ท่านได้กล่าวอธิบายไว้โดยอาศัยพระบาลีที่ได้ยกมาข้างต้นนั่นเอง ดังนี้ว่า

นามรูปานำ ยาถาวทสฺสนำ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม. ตำ สมฺปาเทตุกาเมน สมถยานิเกน ตาว จเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ อวเสสรูปารูปาวจรชฺฌานานำ อญฺญตรโต วุฏฺฐาย วิตกฺกาทีนิ ฌานงฺคานิ ตำสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา ลกฺขณรสาทิวเสน ปริคฺคเหตพฺพา.

การหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งความเห็น)โยคีผู้เป็นฝ่ายสมถยานิกต้องการเข้าถึงทิฏฐิวิสุทธินั้นเมื่อออกจากรูปฌาน

หรืออรูปฌานอย่างใดอย่างหนึ่งยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนฌานแล้วพึงกำหนดองค์ฌาน มีวิตกเป็นต้น และสัมปยุตธรรมมีผัสสะ สัญญา เจตนา จิตเป็นต้น ที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและหน้าที่เป็นต้น

ในข้อความวิสุทธิมรรคข้างต้นนี้ พึงทราบว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ** ก็คือญาณที่หยั่งรู้รูปนามตามความเป็นจริง สมถยานิกบุคคลผู้ที่ประสงค์จะทำให้ทิฏฐิวิสุทธิดังกล่าวสำเร็จ ในเบื้องต้นพึงเข้าฌานไม่ว่าจะเป็นรูปฌานหรืออรูปฌานอย่างใดอย่างหนึ่งก่อนแล้วออกจากฌานนั้น จากนั้น ให้นำเอาองค์ฌานกล่าวคือวิตก วิจาร ปีติ สุข อุเบกขาและเอกัคคตา ซึ่งเป็นธรรมที่ปรากฏอยู่ในฌานจิตตุปบาทนั้นนั่นเองมาพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา รวมไปถึงให้นำเอาสภาวธรรมอื่นๆเช่น ผัสสะ สัญญา เจตนา จิต ฉันทะ เป็นต้น โดยมุ่งกำหนดให้เห็นสภาวลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานของธรรมนั้นๆตามความเป็นจริง

คำว่า “ลกฺขณรสาทิวเสน” ในพระบาลีข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่า ข้อที่ว่าให้กำหนดองค์ฌาน, สัมปยุตตจิตและเจตสิกเป็นวิปัสสนานั้น เป็นการเพ่งพิจารณาควบคุม และรู้เห็นสภาวลักษณะและรสะเป็นต้นของธรรมทั้งหลายนั่นเอง มิได้เป็นการมุ่งให้โยคีกำหนดรู้รายละเอียดต่างๆที่เกี่ยวกับสภาวธรรมนั้น เช่น ชื่อ รูปทรง สัณฐานและจำนวนของสภาวธรรมเป็นต้นแต่อย่างใด อุปมาดุจในการกล่าวว่า **อภิธมฺมํ ชานามิ** “ข้าพเจ้ารู้พระอภิธรรม” นั้น พึงทราบว่า มิได้เป็นการรู้พระอภิธรรมหมดทุกแง่ทุกมุมแต่อย่างใด เพียงแค่ต้องการที่จะสื่อให้ทราบว่า **อภิธมฺมํ เอกเทสวเสน ชานามิ** “ข้าพเจ้ารู้พระอภิธรรมเพียงบางส่วน” เท่านั้นเอง

แม้ในการกล่าวว่า **จนฺทํ ปสฺสามิ** “ข้าพเจ้าเห็นดวงจันทร์” ก็ไม่ได้หมายถึงการเห็นทุกส่วนของดวงจันทร์ เป็นแค่การเห็นส่วนที่เป็นพื้นด้านล่างของดวงจันทร์เท่านั้น การกล่าวว่า **จนฺทํ ปสฺสามิ** จึงมีความหมายเท่ากับคำว่า **จนฺทํ เหฏฐิมตลวเสน ปสฺสามิ** “ข้าพเจ้าเห็นพื้นส่วนที่เป็นด้านล่างของดวงจันทร์” อุปมานี้ ฉันใดอุปไมยก็ฉันนั้น นั่นก็คือว่า การที่กล่าวว่า “โยคีจะต้องกำหนดรู้ลักษณะและรสะเป็นต้น” นั้น หมายความว่า โยคีจะต้องตามกำหนดรู้เฉพาะลักษณะและรสะเป็นต้นของธรรมที่เป็นองค์ฌานและจิตเจตสิกที่เป็นสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่า เป็นการรู้ปรมัตถ์อย่างแท้จริง ด้วยว่า สภาวลักษณะและรสะเป็นตั้นนั่นแหละได้ชื่อว่าเป็นสภาวปรมัตถ์อย่างแท้จริง สิ่งอื่นหาได้เป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริงไม่

จะอย่างไรก็ตาม แม้ในการรู้สภาวลักษณะเป็นต้นของปรมัตถธรรมเหล่านั้น มิได้เป็นการรู้เพียงบางส่วน แต่เป็นการรู้ทั้งสภาวะปรมัตถ์นั่นเทียว ตัวอย่างเช่น ในกรณีการรู้ผุสนลักษณะกล่าวคือการกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์นั้น มิใช่เป็นการรู้เพียงบางส่วนของผัสสเจตสิก แต่เป็นการรู้ผัสสะทุกแง่มุมอย่างสมบูรณ์แบบนั่นเทียว ดังนั้น พึงทราบว่า การใช้คำว่า **วเสน** ต่อท้ายคำนามอื่นๆจึงมีลักษณะของการอธิบายโดยทำนองเดียวกันนี้แล

ในคัมภีร์ฎีการะบุไว้ว่า ในกรณีของโยคีผู้เริ่มต้นปฏิบัตินั้น ให้ยกเว้นการกำหนดเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ทั้งนี้เพราะไม่มีศักยภาพพอที่จะตามกำหนดพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ โยคีทั้งหลายจะได้เข้าใจในตอนยกเอาอนุปทสูตรมาแสดงในช่วงถัดไป

นอกจากนี้แล้ว สาเหตุที่ไม่แสดงรูปไว้เป็นธรรมที่โยคีควรตามกำหนดพิจารณาไว้เหมือนในพระไตรปิฎกนั้น เป็นเพราะว่า สำหรับสมถยานิกบุคคลนั้น โดยส่วนมากแล้ว นามธรรมที่เป็นฌานจิตตุปบาทจะปรากฏก่อน ดังนั้น บุคคลเหล่านั้นก็จะทำการกำหนดพิจารณาโดยเริ่มต้นที่นามธรรมนั้นเป็นส่วนใหญ่ ส่วนรูปนั้นเป็นธรรมที่ไม่ค่อยจะปรากฏก่อน จึงไม่ค่อยถูกนำมาพิจารณาเป็นลำดับแรกเหมือนกับนาม ซึ่งวิธีการกำหนดพิจารณาที่ไม่ค่อยจะถูกนำมาพิจารณาดังกล่าวนี้ ผู้เขียนจะได้นำมาแสดงรวมไว้กับวิธีการกำหนดพิจารณาของวิปัสสนายานิกบุคคล

สรุปว่า พระอรรถกถาจารย์ท่านประสงค์จะแสดงหลักการกำหนดนามธรรมไว้โดยตรง ส่วนการกำหนดรูปธรรมนั้น โยคีจะต้องตีความเอาโดย**เยภุยยนัย**[สำนวนโวหารที่ยกเอาสิ่งที่มีมากขึ้นมาพูด แต่ก็ครอบคลุมไปถึงสิ่งอื่นๆที่ไม่ได้กล่าวไว้ด้วย] อีกนัยหนึ่ง เพราะประสงค์จะแสดงการกำหนดนามธรรมไว้โดยปธานนัย จึงได้ละหรือข้ามการกำหนดนามธรรมไป[คำว่า **ปธานนัย** หมายถึง วิธีการแสดงโดยระบุเฉพาะสิ่งที่เป็นประธานหรือหัวหน้าเท่านั้น ส่วนสิ่งที่เป็นรองหรือลูกน้อง แม้จะไม่ระบุก็พึงทราบว่า มีการนับเอาด้วยเช่นกัน]

นอกจากนี้ เนื่องจากว่านามกับรูปนั้นเป็นสภาวธรรมที่ไม่สามารถจะนำมากำหนดรู้ในขณะเดียวกันได้ ท่านจึงได้แสดงเฉพาะนาม โดยยังไม่ได้แสดงรูปธรรมร่วม แต่จะเห็นว่า ท่านได้แยกวิธีการกำหนด**หทยรูป**อันเป็นที่อาศัยของ

นามธรรมที่เป็นฌานนั้นเป็นเอกเทส ไว้ในตอนถัดไป ดังนั้น ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงสอดคล้องเป็นเนื้อหาสาระเดียวกันกับข้อความในพระไตรปิฎกอังคุตตรนิกายนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรที่จะเข้าใจผิดคิดว่าข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นขาดวิธีการกำหนดเนวสัญญานาสัญญายตนฌานกับวิธีการกำหนดรูปธรรมไม่สมบูรณ์เหมือนกับข้อความในพระไตรปิฎก เกี่ยวกับประเด็นนี้ มีข้อความยืนยันจากคัมภีร์ฎีกาถึง ๓ แห่ง ดังต่อไปนี้

ข้อความที่เป็นหลักฐานยืนยันที่ ๑

อรูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุยฺเยน สมถยานิกสฺส โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๗๐)

การเริ่มต้นเอาใจใส่กล่าวคือการเริ่มต้นกำหนดพิจารณาวิปัสสนาโดยนำเอานามธรรมเป็นอารมณ์นั้น โดยส่วนมากแล้ว พึงทราบว่า เป็นวิธีของสมถยานิกบุคคล [หมายความว่า การนำเอารูปธรรมมาพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอันดับแรกนั้น ไม่ใช่จะมีไม่ได้ แต่มีน้อยมาก]

จะอย่างไรก็ตาม ในกรณีที่โยคีนั้นเป็นวิปัสสนายานิกบุคคล พึงทราบว่าโดยส่วนมากแล้วมีการนำเอารูปธรรมมาพิจารณาก่อน ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา นั่นเอง ท่านจึงได้กล่าวข้อความสำหรับวิปัสสนายานิกบุคคลไว้ว่า

รูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุยฺเยน วิปสฺสนายานิกสฺส โหติ.

การเริ่มต้นเอาใจใส่กล่าวคือการเริ่มต้นกำหนดพิจารณาวิปัสสนาโดยนำเอารูปธรรมเป็นอารมณ์นั้น โดยส่วนมากแล้ว พึงทราบว่า เป็นวิธีของวิปัสสนายานิก-บุคคล

สำหรับในหนังสือเล่มนี้จะได้นำเอาวิธีการเริ่มต้นพิจารณาที่รูปธรรมมากล่าวไว้ในปริเฉท ๕ ต่อไป

ข้อความที่เป็นหลักฐานยืนยันที่ ๒

ฌานงฺคานิ ปริคฺคณฺหาติ อรูปมุเขน วิปสฺสนํ อภินิวิสนฺโต.

(มหาวรรคฎีกา ๓๐๐)

โยคีผู้เริ่มพิจารณากำหนดองค์ฌานนั้น ก็คือผู้ที่เริ่มกำหนดวิปัสสนาโดยอาศัยนามธรรมเป็นอารมณ์หลักนั่นเอง

คำว่า **อรูปมุเขน** ที่มาในคัมภีร์ฎีกานี้ แสดงให้ทราบว่า ในบรรดานามรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกันนั้น โยคีจะต้องกำหนดเอาเฉพาะนามที่ปรากฏชัดเท่านั้น ส่วนรูปไม่จำเป็นต้องแยกมากำหนดเป็นเอกเทศ ซึ่งข้อความนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า แม้จะไม่ต้องกำหนดรูปเป็นเอกเทศ แต่โยคีผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้ยังกิจ "การกำหนด" ทั้ง ๒ คือ การกำหนดรูปและการกำหนดนาม ให้สำเร็จนั่นเอง โดยทำนองเดียวกันหากโยคีนำเอารูปมากำหนดเป็นประธานหลัก โยคีนั้นก็ไม่จำเป็นต้องกำหนดนามเป็นเอกเทศเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์ฎีกาดังกล่าวท่านจึงได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

อสฺสาสปสฺสาเส ปริคฺคณฺหาติ รูปมุเขน วิปสฺสนำ อภินิวิสนฺโต.

โยคีผู้เจริญวิปัสสนาโดยวิธีการกำหนดรูปเป็นประธานนั้น ย่อมกำหนดลมหายใจเข้าหายใจออก

การเกิดวิปัสสนาในอานาปานะ

จากข้อความฎีกาข้างต้น พึงทราบว่า การที่ท่านกล่าวเจาะจงเพียงการกำหนดลมหายใจเข้าออกเท่านั้น ก็เนื่องจากเป็นช่างที่ท่านไขความปาฐะในคัมภีร์อรรถกถาที่ว่า **โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปสฺสาเส วา ปริคฺคณฺหาติ ฌานงฺคานิ วา** *"ภิกษุนั้น เมื่อออกจากฌานแล้วย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือไม่ก็องค์ฌานนั้น"* ซึ่งเป็นข้อความที่อรรถกถาจารย์ท่านกำลังแสดงเกี่ยวกับการกำหนดหรือเจริญวิปัสสนาของโยคีผู้ได้อานาปานฌานมาแล้ว

ด้วยเหตุนี้โยคีหรือผู้ปฏิบัติทั้งหลายจะต้องเข้าใจไว้ด้วยว่า "สำหรับสมถยานิก-บุคคลผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยวิธีการกำหนดรูปเป็นประธานนั้น จะนำรูปอื่นๆที่ไม่ใช่ลมหายใจเข้าหายใจออกมากำหนด ก็ย่อมกระทำได้"

แต่สิ่งที่โยคีพึงเข้าใจให้ตรงประเด็นก็คือ ไม่ควรที่จะเข้าใจผิดหรือสอนผิดๆว่า "หากโยคีนำเอาลมหายใจเข้าออกมากำหนดไซร้ กัมมัฏฐานของโยคีนั้น ก็จะเป็นเพียงสมถะเท่านั้น ไม่สามารถเป็นวิปัสสนาได้" ประเด็นนี้แลที่โยคีทั้งหลายจะต้อง

เข้าใจ มิฉะนั้นแล้ว จะทำให้เข้าใจผิดแผกแตกต่างไปจากมติของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้

นอกจากนี้ โยคีทั้งหลายไม่ควรจะให้เกิด **อโยนิโสมนสิการทุคคหิตคาหะ** กล่าวคือการยึดมั่นผิดๆโดยไม่ผ่านการใช้ปัญญาไตร่ตรองให้ดี เช่น เข้าใจผิดคิดว่า "เนื่องจากพระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวว่า หลังจากที่ออกจากฌานแล้วจึงเริ่มต้นกำหนดวิปัสสนา ดังนั้น วิปัสสนาจึงเกิดได้เฉพาะแก่บุคคลผู้ที่ได้ฌานเท่านั้น" ซึ่งความจริงแล้ว ไม่ว่าจะเป็นในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา ก็ไม่ปรากฏว่ามีการกล่าวแยกแยะว่า "ในบรรดากามาวจรธรรมทั้งหลายที่มาปรากฏเบื้องหน้าฌานของโยคีนั้น ธรรมใดเหมาะสำหรับสมถยานิกบุคคลเท่านั้นแต่ไม่เหมาะกับวิปัสสนายานิกบุคคลหรือผู้เป็นวิปัสสนายานิกบุคคลห้ามเจริญ"

จากการที่ไม่มีข้อความกำหนดไว้ดังกล่าว จึงทำให้ทราบความจริงว่าหากสมถยานิกบุคคล นำเอากามาวจรธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มากำหนดจนได้วิปัสสนาญาณ แม้วิปัสสนายานิกบุคคลก็สามารถที่จะนำเอากามาวจรธรรมดังกล่าวมากำหนดให้เกิดวิปัสสนาญาณ ได้เช่นกัน

จะอย่างไรก็ตาม สิ่งที่โยคีควรรู้ก็คือว่า ไม่ว่าโยคีนั้นจะเป็นผู้ได้ฌานหรือไม่ได้ฌาน หากมีการกำหนดโดยการอนุมานเทียบเคียงรูปทรงสัณฐานนิมิตในลมหายใจเข้าหายใจออกแล้วไซร้ ภาวนาของโยคีผู้นั้น ก็จะเป็นเพียงสมถะเท่านั้น ไม่เป็นวิปัสสนา แต่ถ้าโยคีได้มีการนำเอาอาการที่ลมหายใจกระทบ เคลื่อนไหว มากำหนดเป็นหลักภาวนานั้น ก็จะเป็นวิปัสสนาเท่านั้น ทางนั้น ก็ไม่ใช่ทางสมถะแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้ ในมัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ อานาปานสติสูตร พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ดังนี้ว่า

กาเยสุ กายญฺญตราหำ ภิกฺขเว เอวำ วทามิ, ยทิทำ อสฺสาสปสฺสาสา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตยืนยันว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นกายชนิดหนึ่ง ในบรรดากาย ๔ อย่าง คือ ปถวีกาย อาโปกาย เตโชกาย และวาโยกาย [ลมหายใจเข้าออกจัดเป็นวาโยกาย] อีกนัยหนึ่ง เป็นกายชนิดหนึ่งในบรรดารูปกาย ๒๕ อย่าง [นั่นก็คือเป็นวาโยกายซึ่งนับสงเคราะห์เข้าในโผฏฐัพพายตนะ]

สาเหตุที่แปลพระบาลีข้างต้นนี้ไว้ ๒ นัยนั้น เนื่องจากพระอรรถกถาจารย์ท่านได้ไขความไว้ ๒ นัยดังนี้ ว่า

กายญฺญตรนฺติ ปฐวีกายาทีสุ จตูสุ กาเยสุ อญฺญตรํ วทามิ. วาโยกายํ วทามีติ อตฺโถ. อถ วา จกฺขายตนํ ฯเปฯ กพฬีกาโร อาหาโรติ ปญฺจวีสติ รูปโกฏฺฐาสา รูปกาโย นาม, เตสุ อานาปานํ โผฏฺฐพฺพายตเน สงฺคหิตตฺตา กายญฺญตรํ โหติ. ตสฺมาปิ เอวมาห.

คำว่า กายญฺญตรํ(กายชนิดหนึ่ง) หมายความตามที่เรากล่าวว่าเป็นกายชนิดหนึ่งในบรรดากาย ๔ ประเภท มีปฐวีกายเป็นต้น นั่นก็คือ เป็นวาโยกาย อีกนัยหนึ่ง กาย ๒๕ ประการ คือ จักขายตนะ ฯลฯ กพฬีการาหาร ชื่อว่า กาย ในบรรดากายเหล่านั้น ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็นกายอย่างหนึ่งที่นับเข้าในโผฏฐัพพายตนกาย ดังนั้น จึงตรัสไว้อย่างนี้

อนึ่ง รูปกาย ๒๕ ประเภทนั้น พึงทราบว่าเป็นรูปที่มาในคัมภีร์ธัมมสังคณี แม้ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งมหาโคปาลสูตรจากอังคุตตรนิกาย ก็ได้มีการแสดงรูป ๒๕ ประเภทไว้เช่นกัน

ข้อความที่เป็นหลักฐานยืนยันที่ ๓

รูปารูปธมฺมานํ อจฺจนฺตวิรุทฺธตาย เอกชฺฌํ อสมฺมสิตพฺพตฺตา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๙๙)

เนื่องจากรูปธรรมกับนามธรรมมีสภาพที่ตรงข้ามกัน จึงเป็นธรรมที่ไม่ควรพิจารณาพร้อมๆกัน

ความตรงกันข้ามกันระหว่างรูปกับนาม ในที่นี้หมายความว่า รูปเป็นธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ ส่วนนามเป็นธรรมที่รู้อารมณ์ ดังนั้น จึงไม่สามารถนำมาเป็นอารมณ์แก่ปัจจักขวิปัสสนาญาณพร้อมๆกันได้

เพียงข้อความที่ยกมานี้ ก็สามารถทำให้มองเห็นความสอดคล้องต้องกันระหว่างพระบาลีอังคุตตรนิกายกับพระบาลีวิสุทธิมรรคที่ว่า “สมถยานิกบุคคลย่อมกำหนดเอาธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดเท่านั้นเป็นประธานหลัก ไม่ว่าจะเป็นนามธรรมที่เป็นฌานจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะนั้นๆก็ตาม หรือรูปธรรมอันเป็นที่อาศัยของนามธรรมเหล่านั้น ก็ตาม”

เมื่อโยคีทั้งหลายได้นำการปฏิบัติจากวิธีการของสมถยานิกบุคคลอย่างนี้แล้ว ก็พึงเทียบเคียงสำหรับวิปัสสนายานิกบุคคลด้วยว่ามีลักษณะของการกำหนดรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งเฉพาะที่กำลังเกิดขึ้นเป็นอารมณ์หลักเหมือนกับสมถยานิกบุคคลนั่นเอง แตกต่างกันก็ตรงที่สมถยานิกบุคคลนั้นเป็นผู้เข้าถึงฌานและเอาฌานนั้นมากำหนดเป็นอารมณ์วิปัสสนา ส่วนวิปัสสนายานิกบุคคลนั้นเนื่องจากเป็นผู้ไม่ได้ฌาน จึงได้แค่นำเอาเฉพาะอารมณ์ที่เป็นกามาวจรธรรมมีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนมากำหนดเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา นี้แลคือความแตกต่างกัน ส่วนวิธีการกำหนดนั้น พึงทราบว่าไม่แตกต่างกันแต่อย่างใด

ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนายานิกบุคคลนั้น จึงควรทำการกำหนดนามธรรมไม่ว่าจะเป็นจิต เจตสิกที่เกิดขึ้นในขณะนั้นๆ เช่น ในขณะที่เห็น ได้ยิน ลิ้มรส และสัมผัส ก็ดี หรือควรกำหนดรู้รูปธรรมอันเป็นที่อาศัยหรือเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น ก็ดี กำหนดรู้รูปารมณ์เป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้น ก็ดี

ส่วนในขณะที่กำลังตรึกนึกคิดอยู่ ก็ให้นำเอาจิตเจตสิกที่กำลังตรึกนึกคิดหรือจิตที่กำลังกำหนดอยู่ ก็ดี รูปอันเป็นที่อาศัยแก่นามเหล่านั้น ก็ดี หรือนามและรูปอันเป็นอารมณ์ของนามเหล่านั้น ก็ดี หรือเอารูปที่เกิดขึ้นโดยมีจิตนั้นเป็นสมุฏฐาน ก็ดี มาพิจารณากำหนดรู้เป็นอารมณ์สำหรับวิปัสสนาได้

อนึ่ง ในการกำหนดรู้รูปนั้น มิใช่เป็นการเที่ยวขวนขวายเสาะหาอารมณ์ที่มีอยู่ทั้งหมดในคัมภีร์พระอภิธรรมมากำหนด แต่เป็นการคัดเลือกเอาเฉพาะอารมณ์ที่ปรากฏชัดอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้นมากำหนดเป็นอารมณ์หลักหรือที่เรียกว่าเป็นประธาน ข้อนี้ พึงตระหนักตามข้อความจากคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายว่า

อตฺตโน อภินีหารสมุทาคตญาณพลานุรูปิ เอกเทสเมว ปริคฺคเหตฺวา สมฺมสนฺโต รูปมุเขน อรูปมุเขน วิปสฺสนำ อภินิวิสนฺโต.

“โยคีสามารถพิจารณารู้อารมณ์เพียงบางส่วน ตามพลังความสามารถแห่งปัญญาบารมีที่ตนสั่งสมมา โดยอาจจะเจริญวิปัสสนาโดยมีการพิจารณารูปธรรมเป็นหลักหรือไม่ก็นามธรรมเป็นหลักก็ได้”

ซึ่งข้อความนี้ ได้อธิบายวิธีการเจริญวิปัสสนาโดยนำรูปนามหรือนามธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์หลักของปัจจักขวิปัสสนาญาณ

ในกรณีของปัจจักขวิปัสสนาญาณนี้ พึงทราบว่า นอกจากโยคีจะไม่สามารถนำเอานามกับรูปมาพิจารณาพร้อมๆกันแล้ว แม้แต่ธรรมที่เป็นฝ่ายเดียวกันเช่นรูปกับรูปหรือนามกับนาม ก็ไม่สามารถขมวดเอารูปธรรมสองสามอย่างหรือนามธรรมสองสามอย่างมาพิจารณาพร้อมๆกันได้

สาเหตุเป็นเพราะว่า รูปหนึ่งกับรูปหนึ่ง เช่น ปถวี กับ อาโป หรือนามหนึ่งกับอีกนามหนึ่ง เช่น ผัสสะกับเวทนา เป็นต้นนั้น ล้วนแล้วแต่มีสภาวลักษณะที่แตกต่างกันดังนั้น ปัจจักขญาณ จึงไม่สามารถที่จะรับเอาสภาวะที่แตกต่างกันมาพิจารณาให้เห็นโดยประจักษ์ได้ แต่ว่า เมื่อได้รู้สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งโดยประจักษ์แจ้งแล้ว กิจการกำหนดรู้ทั้งรูปและนามที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ก็ได้ชื่อว่าสำเร็จแล้วด้วยกันทั้งสิ้น

การสำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยมิได้รู้สภาวะของธาตุทั้ง ๔

โยคีหลายท่านอาจคิดว่า ผู้ที่เข้าถึงมรรคผลทุกคนจะต้องรู้ทั้งรูปทั้งนามเหมือนๆกัน หรือจะต้องรู้รูปนามทั้งหมดที่แสดงไว้โดยพิสดารทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถาก่อนแล้ว จึงจะสามารถเข้าถึงมรรคผลได้ ซึ่งความจริงแล้วไม่ควรที่จะเข้าใจเช่นนั้นเลย สาเหตุเพราะว่า การรู้รูปนามนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถของปัญญาบารมีของโยคีแต่ละท่านนั่นเอง หมายความว่า ในกรณีที่โยคีเป็น**ติกขภัพพบุคคล**[ภัพพบุคคลผู้มีปัญญาแหลมคม] ก็ย่อมสามารถที่จะรู้รูปนามได้อย่างกว้างขวางสมบูรณ์ ตามวิสัยของสาวกได้ แต่การที่จะรู้ได้ทุกอย่างตามหลักพระอภิธรรมนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ ซึ่งประเด็นนี้ ท่านผู้อ่านทั้งหลายจะได้เข้าใจในตอนที่ยกเอาอนุปทสูตรมาแสดง ส่วนในกรณีที่โยคีนั้นเป็น**มันทภัพพบุคคล**[ภัพพบุคคลผู้มีปัญญาเชื่องช้า] บางท่านอาจรู้ได้เฉพาะรูปหรือนามที่พอจะเป็นสะพานเชื่อมโยงให้เข้าถึงมรรคผลเท่านั้น ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ มูลปริยายสูตร(หน้า ๕๔) พระพุทธโฆสเถระ จึงได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า

สาวกา หิ จตุนฺนํ ธาตูนํ เอกเทสเมว สมฺมสิตฺวา นิพฺพานํ ปาปุณนฺติ.

ขึ้นชื่อว่าสาวกทั้งหลาย เมื่อพิจารณาธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงบางส่วนเท่านั้นแล้ว ก็สามารถเข้าถึงพระนิพพานได้

อนึ่ง มิใช่เพียงแค่ข้อความในอรรถกถาที่ยกมาข้างต้นนี้เท่านั้น แม้ในพระไตรปิฎก สังยุตนิกาย สฬายตนสังยุต(๓๙๖) ก็ยังได้แสดงประเด็นเดียวกันนี้ไว้ว่า มีภิกษุรูปหนึ่ง เข้าไปถามพระอรหันต์ ๔ องค์ ดังนี้ว่า "โยคีรู้มากน้อยเพียงใด ญาณปัญญาของโยคีนั้นจึงจะได้ชื่อว่าหมดจด และโยคีนั้นจึงจะได้ชื่อว่า สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้?"

พระอรหันต์ ๔ องค์นั้นต่างก็ให้คำตอบตามที่ตนได้เจริญมาดังนี้

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระอรหันต์องค์ที่ ๑

ยโต โข อาวุโส ฉนฺนํ ผสฺสายตนานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ, เอตฺตาวตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.

แน่ะท่านเอ๋ย เพียงแค่โยคีรู้การเกิดและการดับแห่งอายตนะภายใน ๖ ซึ่งเป็นต้นเหตุของผัสสะ ตามความเป็นจริง ญาณของโยคีนั้น ก็เป็นอันบริสุทธิ์กล่าวคือเป็นพระอรหันต์ได้นั่นเทียว

นี่คือคำตอบของพระอรหันต์ผู้ที่นำเอาอายตนะภายใน ๖[อัชฌัตติกายตนะ ๖] เท่านั้นมาพิจารณา ซึ่งหากเราได้วิเคราะห์ดูแนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระอรหันต์องค์นี้แล้ว จะเห็นว่า ท่านไม่ได้นำเอาอายตนะภายนอก ๖[พาหิรายตนะ ๖] มาพิจารณาเลย ซึ่งแม้แต่ในบรรดาอัชฌัตตธรรมทั้งหลาย ท่านก็นำเอาเฉพาะอายตนะฝ่ายรูป ๕ ประการ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะเท่านั้นมาพิจารณา ส่วนรูปที่เหลือมิได้นำมาพิจารณาแต่อย่างใด แม้ในส่วนของนามธรรมก็จะเห็นว่าท่านพิจารณาเฉพาะจิต[มนายตนะ] เท่านั้น ส่วนเจตสิกทั้งหลายท่านมิได้นำมาพิจารณาเลย แต่ท่านก็สามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ ใครๆจึงไม่ควรที่จะโจทนก์ว่าวิธีการพิจารณาตามแนวนี้เป็นสิ่งที่ไม่เหมาะไม่ควร

แต่ความจริงแล้ว แนวทางของพระอรหันต์ท่านนี้สอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถานั่นเทียว ซึ่งลักษณะของความสอดคล้องนั้น พึงทราบดังนี้ว่า การพิจารณาโดยการเอาอัชฌัตติกายตนะหรืออายตนะภายใน ๖ ที่ปรากฏมาเป็นอารมณ์หลักนั้น ได้ชื่อว่า เป็นการกระทำกิจของการพิจารณาโดยนำพาหิรายตนะหรืออายตนะภายนอก ๖ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมๆกันกับอายตนะภายใน ๖ นั้นให้สำเร็จ

ได้เช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้พิจารณารู้อารมณ์ที่เป็นรูปนามทั้งหมดทั้งปวงนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า เป็นผู้ปฏิบัติหรือเป็นผู้เจริญได้อย่างสอดคล้องต้องกันกับพระบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถาที่ได้แสดงไว้โดยละเอียดพิสดารนั่นเอง

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระอรหันต์องค์ที่ ๒

ยโต โข อาวุโส ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ, เอตฺตาวตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.

แน่ะท่านเอ๋ย เพียงแค่โยคีรู้การเกิดและการดับแห่งอุปาทานขันธ์๕ ตามความเป็นจริง ญาณของโยคีนั้น ก็เป็นอันบริสุทธิ์ กล่าวคือ โยคีนั้นย่อมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้นั่นเทียว

[หมายเหตุ : แม้ว่าในต้นฉบับจะไม่ได้ยกบาลีข้อนี้มา แต่เพื่อให้สอดคล้องกับคำตอบขององค์อื่นๆ ผู้แปลจึงได้ยกบาลีข้อนี้มาแสดงไว้เป็นหลักฐานด้วย]

พระอรหันต์องค์ที่ ๒ นี้ ท่านตอบว่า “เมื่อโยคีรู้การเกิดดับของอุปาทานขันธ์๕ ย่อมเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์[บรรลุอรหัตผล] ซึ่งคำตอบนี้เป็นคำตอบที่สมบูรณ์อยู่ในตัว

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระอรหันต์องค์ที่ ๓

ยโต โข จตุนฺนํ มหาภูตานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ, เอตฺตาวตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.

แน่ะท่านเอ๋ย เพียงแค่โยคีรู้การเกิดและการดับแห่งมหาภูตรูป ๔ ตามความเป็นจริง ญาณของโยคีนั้น ก็เป็นอันบริสุทธิ์ กล่าวคือโยคีนั้นย่อมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้นั่นเทียว

แนวทางที่ ๓ นี้ พึงทราบว่า พระอรหันต์องค์นี้ท่านพิจารณาเฉพาะมหาภูตรูป ๔ เท่านั้น ส่วนรูปที่เหลือท่านไม่ได้นำมาพิจารณาโดยตรง แต่ถึงกระนั้น ท่านก็ยังบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้

การนำเอาเฉพาะมหาภูตรูป ๔ มาพิจารณากำหนดเป็นอารมณ์หลักอย่างนี้ ได้ชื่อว่า เป็นการกระทำกิจการพิจารณารู้รูปนามที่เป็นไปพร้อมๆกันทั้งหมด ทั้งปวงไปด้วย จึงมีความสอดคล้องต้องกันกับพระไตรปิฎกอรรถกถานั่นเทียว หมายความว่า ในพระไตรปิฎกอรรถกถกถาทั้งหลายนั้น ท่านได้แสดงโดยขมวดเอานัยการพิจารณาสภาวะของรูปนามทั้งสำหรับผู้ที่พิจารณาได้อย่างพิสดารและพิจารณาได้อย่างแคบๆมารวมไว้ ณ ที่เดียวกันเท่านั้น แต่มิได้หมายความว่าจะเป็นการมุ่งให้โยคีทุกคนต้องพิจารณารู้สภาวะนามรูปเสียทุกอย่าง

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระอรหันต์องค์ ๔

ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, เอตฺตาวตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.

เมื่อโยคีรู้ตามความเป็นจริงว่า "ธรรมทั้งปวงที่เกิดขึ้นเป็นธรรมดานั้น ย่อมดับไปเป็นธรรมดา" ญาณของโยคีนั้นย่อมบริสุทธิ์หมดจดกล่าวคือโยคีนั้นย่อมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้

แม้คำตอบที่ ๔ นี้ก็ได้ชื่อว่าเป็นคำตอบที่สมบูรณ์แบบทุกประการ

จะอย่างไรก็ตาม สำหรับภิกษุผู้ที่เข้าไปถามปัญหาแล้วเธอคิดว่า พระอรหันต์ทุกองค์นั้นจะต้องพิจารณารู้รูปนามทั้งหมดเหมือนๆกันและลักษณะของการรู้ก็จะต้องเหมือนกันด้วย ดังนั้น เมื่อเธอได้ฟังคำตอบที่ไม่เหมือนกัน ก็เลยไม่ได้ดั่งใจ จึงได้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า

ยถา ยถา อธิมุตฺตานํ เตสํ สปฺปุริสานํ ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ, ตถา ตถา โข เตหิ สปฺปุริเสหิ พฺยากตํ.

ญาณทัสสนะย่อมบริสุทธิ์หมดจดแก่สัตบุรุษทั้ง ๔ ท่าน ผู้ซึ่งพิจารณา(เจริญสติ) โดยอาการใดๆ, ท่านทั้ง ๔ นั้นได้ตอบตามอาการที่ตนได้เห็นแล้วนั่นเทียว

พระพุทธพจน์นี้หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นได้ตอบคำถามแต่ละอย่างตามที่ตนปฏิบัติมาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งนัยหรือวิธีการปฏิบัติของท่านทั้ง ๔ ล้วนเป็นแนวทางที่ถูกต้องด้วยกันทั้งสิ้น

จากหลักฐานพระบาลีกล่าวคือพระไตรปิฎกและอรรถกถาข้างต้นนี้ ทำให้ทราบได้ว่า แม้ว่าโยคีจะไม่สามารถกำหนดพิจารณารู้รูปนามทั้งหมดทั้งปวงตามที่ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ได้ก็ตาม แต่หากโยคีสามารถเอาใจใส่กำหนดพิจารณาเฉพาะรูปนามที่ปรากฏชัดที่สุดเพียงอย่างเดียวในขณะที่เห็นหรือได้ยิน เป็นต้น ก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้กระทำกิจแห่งการกำหนดพิจารณาและกิจแห่งการรู้กลุ่มรูปนามที่เกิดขึ้นพร้อมๆกันในขณะนั้นทั้งหมดให้สำเร็จจนกระทั่งบรรลุอรหัตผลได้นั่นเทียว

จะอย่างไรก็ตาม ยังมีวิธีการที่น่าสนใจอีก เช่น วิธีการกำหนดพิจารณาของพระสารีบุตรเถระซึ่งมาใน**อนุปทสูตร** ดังต่อไปนี้

อนุปทธัมมวิปัสสนาของพระสารีบุตรเถระ

สาริปุตฺโต ภิกฺขเว อทฺธมาสํ อนุปทธมฺมวิปสฺสนำ วิปสฺสติ. ตตฺริทำ ภิกฺขเว สาริปุตฺตสฺส อนุปทธมฺมวิปสฺสนาย โหติ. อิธ ภิกฺขเว สาริปุตฺโต วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกำ สวิจารำ วิเวกชำ ปีติสุขำ ปฐมำ ฌานำ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เย จ ปฐเม ฌาเน ธมฺมา วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขำ จ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺตำ ฉนฺโท อธิโมกฺโข วีริยำ สติ อุเปกฺขา มนสิกาโร. ตฺยสฺส ธมฺมา อนุปทววตฺถิตา โหนฺติ. ตฺยสฺส ธมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ. วิทิตา อุปฏฺฐหนฺติ, วิทิตา อพฺภตฺถำ คจฺฉนฺติ. โส เอวำ ปชานาติ "เอวำ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี"ติ. (ม.๓/๗๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรได้เจริญอนุปทธัมมวิปัสสนา[ญาณที่รู้แจ้งธรรมตามลำดับ]ตลอดกึ่งเดือน โดยมีลำดับการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรได้สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌานอันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกประกอบอยู่ ธรรมในปฐมฌาน ๑๖ ประการ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา(ตัตรมัชฌัตตตา) และมนสิการ ก็เป็นอันเธอกำหนดได้ตามลำดับและรู้แจ้งแล้วทั้งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เธอรู้ชัดอย่างนี้ว่า ธรรมที่มีสภาวะจริงแท้อย่างนี้เหล่านี้ไม่เคยมีมาก่อน ย่อมเกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

อนุปทธัมมวิปัสสนาโดยย่อ

พระสารีบุตรเถระนั้น ได้เข้า(กำหนดพิจารณารู้)อนุปทธัมมวิปัสสนาตลอด ๑๕ วัน จึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยมีวิธีการกำหนดวิปัสสนาดังนี้

ในเบื้องต้น ท่านได้เข้าปฐมฌาน จากนั้น จึงออกจากปฐมฌาน แล้วจึงได้กำหนดเอาธรรม ๑๖ ประการซึ่งเป็นธรรมที่นับเนื่องอยู่ในปฐมฌานจิตตุปบาทนั้นนั่นเองมาพิจารณาเป็นอย่างๆไป ท่านได้เห็นทั้งเบื้องต้นกล่าวคืออุปปาทะ “การเกิด”, ท่ามกลางกล่าวคือฐิติ “การตั้งอยู่” และที่สุดกล่าวคือภังคะ “การดับ”

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้รู้ว่า ก่อนที่เราจะเข้าฌานนั้น สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ยังไม่ได้มีปรากฏ เพิ่งจะมีปรากฏก็ตอนนี้เอง ครั้นปรากฏเกิดขึ้นแล้วก็กลับดับหายไปอีก พระสารีบุตรนั้นท่านได้เข้าฌานตามลำดับไปเรื่อยๆทั้งรูปฌานและอรูปฌาน จนกระทั่งถึงอากิญจัญญายตนฌาน และก็ได้นำเอาสภาวธรรมในฌานนั้นๆมากำหนดพิจารณาณรู้เห็นการเกิดดับโดยนัยข้างต้นทุกประการซึ่งในบรรดาสภาวธรรมที่ท่านนำมากำหนดพิจารณานั้น พึงทราบว่า ส่วนใหญ่แล้วก็จะมีองค์ธรรมซ้ำกัน จะมีเปลี่ยนแปลงบ้างก็ตรงที่องค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ลดบ้าง เพิ่มบ้าง และมีสภาวะแปลกใหม่ เช่น **สัมปสาทธรรม**เป็นต้นเพิ่มขึ้นมาบ้างเท่านั้น

อนุปทธัมมวิปัสสนาโดยพิสดาร

เมื่อโยคีเข้าปฐมฌานและออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ก็จะต้องนำปฐมฌานนั้นนั่นแหละมากำหนดพิจารณา จากนั้น เมื่อเข้าทุติยฌานและออกจากทุติยฌานดังกล่าวแล้ว ก็ให้เอาทุติยฌานนั้นมากำหนดพิจารณา โดยสามารถเข้าฌานไปตามลำดับแห่งฌานสมาบัติ ๘ แล้วเบนมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาตามลำดับแห่งฌานสมาบัตินั้นนั่นเอง อนึ่ง วิปัสสนาที่โยคีเข้าฌานและออกจากฌานดังกล่าวแล้วทำการกำหนดพิจารณาตามนัยที่กล่าวมานี้ ท่านเรียกว่า **อนุปทธัมมวิปัสสนา** แปลว่า “วิปัสสนาที่พิจารณาสภาวธรรมกล่าวคือสมาบัติ ๘ ไปตามลำดับ”

นอกจากนี้ แม้ในการที่โยคีได้เข้าฌานใดฌานหนึ่งแล้ว นำเอา**ฌานังคธรรม** กล่าวคือองค์ฌานทั้งหลาย ตลอดถึงกลุ่มสภาวธรรมที่เรียกว่า**ผัสสปัญจมกธรรม** เป็นต้นมาพิจารณาตามลำดับที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎก การพิจารณาเช่นนี้ ก็ได้ชื่อ

เรียกว่า อนุปทธัมมวิปัสสนา เช่นกัน ซึ่งในกรณีนี้ หมายถึง วิปัสสนาที่โยคีกำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่สัมปยุตหรือเป็นองค์ประกอบอยู่ในฌานจิตตุปบาทไปตามลำดับที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านได้อธิบายไว้ว่า

อนุปทธมฺมวิปสฺสนนฺติ สมาปตฺติวเสน วา ฌานงฺควเสน วา อนุ ปฏิปาฏิยา ธมฺมวิปสฺสนำ วิปสฺสติ.

(ม.อัฏ. ๔/๕๘)

อนุปทธัมมวิปัสสนา หมายความว่า เป็นวิปัสสนาที่โยคีกำหนดพิจารณาสภาวธรรม ตามลำดับแห่งฌานสมาบัติหรือไม่ก็ตามลำดับแห่งองค์ฌาน

ในบรรดาลำดับแห่งการพิจารณา ๒ ประการ กล่าวคือการพิจารณาตามลำดับแห่งฌานสมาบัติกับลำดับแห่งองค์ฌานนั้น พึงทราบว่า วิธีการหลังนั้น ดูผิวเผินแล้วคล้ายกับว่าโยคีได้เข้าฌานแม้เพียงครั้งเดียว ก็สามารถพิจารณาได้ถึง ๑๖ ครั้งรวด แต่ว่าในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคตอนที่อธิบายภังคญาณนั้น ได้แสดงว่า เมื่อโยคีทำการกำหนดพิจารณาการดับของอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็สามารถที่จะวกกลับมาพิจารณา จิตที่เป็นตัวกำหนดพิจารณาในระหว่างนั้นได้ แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนว่าด้วยนามสัตตกะ ก็ได้แสดงวิธีการกำหนดพิจารณาไว้ดังนี้คือ เมื่อโยคีทำการกำหนดปฐมจิตด้วยทุติยจิตแล้ว ก็สามารถที่จะวกกลับมาพิจารณาทุติยจิตดังกล่าวด้วยตติยจิตได้ ซึ่งก็สามารถพิจารณาด้วยวิธีการนี้ดวงละครั้งในจิตแต่ละดวง

ดังนั้น เมื่อโยคีเข้าฌานหนึ่งครั้งแล้ว ก็ย่อมสามารถนำเอาวิตกมากำหนดพิจารณาได้ โดยทำนองเดียวกัน เมื่อโยคีเข้าฌานครั้งที่ ๒ เสร็จแล้ว ก็ย่อมสามารถนำเอาวิจารมากำหนดพิจารณาได้ โดยสามารถเข้าฌานถึง ๑๖ ครั้งและสามารถกำหนดพิจารณาโดยทำนองนี้ไปตามลำดับถึง ๑๖ ครั้งเช่นกัน

อนึ่ง พระสารีบุตรเถระนั้น ท่านได้ใช้วิธีการกำหนดพิจารณาซึ่งเรียกว่าอนุปทนัย ทั้ง ๒ วิธี ตลอดระยะเวลา ๑๕ วัน จนกระทั่งท่านบรรลุเป็นพระอรหันต์ ส่วนพระมหาโมคคัลลานเถระ ท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์โดยใช้เวลากำหนดพิจารณาเพียง ๗ วัน

เกี่ยวกับประเด็นของพระอัครสาวกทั้งสองนี้ พึงทราบว่า ความจริงแล้วพระสารีบุตรเถระนั้น มีปัญญามากกว่าพระมหาโมคคัลลานเถระเสียอีก แต่สาเหตุ

ที่ท่านใช้เวลาเปลืองกว่า ก็เพราะว่า ท่านได้นำเอาวิธีการกำหนดพิจารณาที่เรียกว่าอนุปทธัมมวิปัสสนานัย มาใช้พิจารณาโดยละเอียดพิสดาร จึงทำให้มัวแต่เสียเวลาไปกับการพิจารณาเรียงไปตามลำดับสภาวธรรม ส่วนพระมหาโมคคัลลานเถระท่านไม่ได้พิจารณากว้างถึงขนาดนั้น จึงสามารถสำเร็จกิจภายใน ๗ วันเท่านั้น ดังที่ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย(ม.อัฏ.๔/๕๘) ท่านได้แสดงไว้ดังนี้ว่า

มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร หิ สาวกานํ สมฺมสนจารํ ยฏฺฐิโกฏิยา อุปฺปีเฬนฺโต วิย เอกเทสเมว สมฺมสนฺโต สตฺตทิวเส วายมิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺโต. สาริปุตฺตตฺเถโร ฐเปตฺวา พุทฺธานํ ปจฺเจกพุทฺธานญฺจ สมฺมสนจารํ สาวกานํ สมฺมสนจารํ นิปฺปเทสํ สมฺมสิ. เอวํ สมฺมสนฺโต อทฺธมาสํ วายมิตฺวา, อรหตฺตญฺจ กิร ปตฺวา อญฺญาสิ "ฐเปตฺวา พุทฺเธ จ ปจฺเจกพุทฺเธ จ อญฺโญ สาวโก นาม ปญฺญาย มยา ปตฺตพฺพํ ปตฺตุํ สมตฺโถ น ภวิสฺสตี"ติ.

พระมหาโมคคัลลานเถระ ได้ทำการพิจารณาสภาวธรรมบางส่วนที่พระสาวกทั้งหลายนิยมใช้พิจารณา ราวกะเอาปลายไม้เท้าเคาะดูตลอด ๗ วัน จึงบรรลุอรหัตผล ส่วนพระสารีบุตรเถระนั้น ท่านได้นำเอาสภาวธรรมทั้งหมดเท่าที่วิสัยขอบเขตของพระสาวกจะสามารถเอื้อมพิจารณาได้มาพิจารณาทั้งหมดทุกแง่ทุกมุม ยกเว้นสภาวธรรมที่เป็นขอบเขตการพิจารณาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจก-พุทธเจ้าเท่านั้น ที่ท่านไม่สามารถพิจารณาได้ ซึ่งเมื่อท่านได้พิจารณาอยู่อย่างนี้ จึงเป็นเหตุให้เนิ่นช้าใช้เวลาถึง ๑๕ วัน จึงได้บรรลุอรหัตผล ครั้นเมื่อได้บรรลุอรหัตผลแล้ว ท่านจึงได้ทราบว่า "ไม่มีสาวกท่านใดที่สามารถบรรลุอรหัตผลด้วยวิธีการแห่งปัญญา อย่างเราได้เลย"

สัมมสนจาระคืออะไร

ในคัมภีร์ฎีกาแห่งอัฏฐกถามัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์(๒๗๔) ได้วิเคราะห์หรือให้คำนิยามความหมายของคำว่า **สมฺมสนจาร** ไว้ดังนี้ว่า **สมฺมสนํ จรติ เอตฺถาติ สมฺมสนจาโร, วิปสฺสนาภูมิ.** แปลว่า *สัมมสนจาระ คือ อารมณ์อันเป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งสัมมสนญาณ หมายถึง ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา*

ตามคำนิยามความหมายนี้ พึงทราบว่า สัมมสนจาระนั้น ได้แก่ อารมณ์ของวิปัสสนา เป็นอารมณ์ที่วิปัสสนาญาณสามารถนำมากำหนดพิจารณาให้เห็นการเกิดดับได้ตามที่เป็นจริง

ในบรรดาอารมณ์ที่เรียกว่า สัมมสนจาระ นี้ พึงทราบว่า กลุ่มธรรมทั้งที่เป็นอัชฌัตติกธรรมซึ่งเป็นวิสัยของ**ปัจจักขญาณ** และทั้งที่เป็นพหิทธธรรม ซึ่งเป็นวิสัยของ**อนุมานญาณ**หรือ**อันวยญาณ** ได้ชื่อว่าสัมมสนจาระของพระสาวก ซึ่งเกี่ยวกับอารมณ์แห่งวิปัสสนาของพระสาวกนี้ ได้แสดงไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยอารมณ์แห่งวิปัสสนา ในปริเฉท ๓ นี้นั่นเอง

อนึ่ง ขอให้โยคีทั้งหลายจงใส่ใจกับคำอุปมาที่ว่า **ยฏฺฐิโกฏิยา อุปฺปีเฬนฺโต วิย** “ราวกะว่าเคาะดูด้วยปลายไม้เท้า” . ซึ่งเป็นคำที่แสดงวิธีการพิจารณาวิปัสสนาของพระมหาโมคคัลลานเถระนั้น ด้วยว่า สถานที่ที่ผู้ถือไม้เท้า(เช่น คนตาบอด) เคาะถูกนั้น มีเป็นจุดๆเท่านั้น ส่วนที่ที่บุคคลนั้นไม่ได้เคาะนั้นมีกว้างขวางมากมาย แม้สภาวธรรมที่พระสาวกทั้งหลายไม่ได้นำมาพิจารณาก็มีมากกว่าที่นำมาพิจารณายิ่งนัก ส่วนที่พิจารณาเห็นด้วยวิปัสสนาญาณจริงๆนั้นมีน้อยนิด จึงทำให้การพิจารณานั้นห่าง ซึ่งระยะความห่างของการพิจารณานั้น หากเทียบความห่างระหว่างพระอัครสาวกองค์ที่ ๒ กล่าวคือ พระมหาโมคคัลลานเถระกับของพระมหาสาวกทั้งหลายแล้ว พึงทราบว่า การพิจารณาของพระมหาสาวกทั้งหลายนั้นน้อยและห่างกว่าพระมหาโมคคัลลานเถระเยอะมาก ยิ่งหากเป็นการพิจารณาของพระอรหันต์ธรรมดาทั่วๆไป พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน และปุถุชนทั้งหลายแล้ว พึงทราบว่า ระยะความห่างของการพิจารณาอารมณ์วิปัสสนาของบุคคลเหล่านี้ยิ่งมีความห่างเพิ่มมากกว่ากันเป็นทวีคูณ ไปตามลำดับความสามารถแห่งญาณของใครของมัน

ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมปัณณาสก์ **กัณณกัตถลสูตร**(๒๔๕) ท่านจึงได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า การพยายามพิจารณาของบุคคลเบื้องล่าง เช่น ปุถุชนนั้น เมื่อเทียบกับพระโสดาบันแล้วย่อมมีขีดความสามารถในการพิจารณาน้อยกว่าพระโสดาบันนักโดยนัยเดียวกัน การพิจารณาของพระโสดาบัน เมื่อเทียบกับพระสกทาคามี ก็ย่อมมีขีดความสามารถสู้พระสกทาคามีไม่ได้ พระสกทาคามีย่อมมีขีดความสามารถ

สู้พระอนาคามีไม่ได้ พระอนาคามีย่อมมีขีดความสามารถสู้พระอรหันต์ทั่วไปไม่ได้ พระอรหันต์ทั่วไปย่อมมีขีดความสามารถสู้พระมหาสาวกไม่ได้ พระมหาสาวกย่อมมีขีดความสามารถสู้พระทุติยอัครสาวก(พระมหาโมคคัลลานเถระ) ไม่ได้ แม้พระทุติยอัครสาวก ก็ย่อมสู้พระสารีบุตรเถระองค์ปฐมอัครสาวกผู้เป็นพระธัมมเสนาบดีไม่ได้เช่นกัน

วิธีการเจริญอนุปทธัมมวิปัสสนา

พระสารีบุตรเถระนั้น ท่านได้เข้าฌานมีปฐมฌานเป็นต้นไปตามลำดับซึ่งทันทีที่ท่านออกจาฌานแต่ละขั้นนั้น ท่านได้ทำการพิจารณารู้ซึ้งถึงสภาวลักษณะขององค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ก็วิธีการพิจารณารู้ของท่านนั้น พึงทราบดังนี้

เมื่อพิจารณาวิตกก็จะรู้ซึ้งถึงสภาวลักษณะของวิตกนั้นว่าวิตกนี้มีลักษณะเป็นธรรมที่นำจิตเจตสิกที่สัมปยุตกับตนขึ้นสู่อารมณ์ หรือที่ภาษาชาวบ้านนิยมเรียกว่าการตรึก นึดคิดนั่นเอง ซึ่งเป็นลักษณะที่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **อภินิโรปนลกฺขโณ วิตกฺโก วตฺตตีติ ชานาติ.** “โยคีย่อมรู้วิตกดังนี้ว่า ‘วิตกย่อมเกิดขึ้นในลักษณะเป็นธรรมที่นำจิตเจตสิกขึ้นสู่อารมณ์”

การที่โยคีรู้ว่า “การตรึกนึกคิดเกิด” เช่นนี้แล ได้ชื่อว่า “เป็นการกำหนดรู้สภาวลักษณะของวิตก” แม้ในเรื่องของการกำหนดรู้สภาวลักษณะขององค์ฌานมีวิจารเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ ตัวอย่างเช่น เมื่อโยคีกำหนดพิจารณาวิจารก็ย่อมรู้ซึ้งถึงสภาวลักษณะของวิจารนั้นว่า“วิจารนี้เป็นธรรมที่พิจารณใคร่ครวญอารมณ์” เมื่อกำหนดพิจารณาปีติ ก็ย่อมรู้ปีตินั้นว่า “ปีตินี้เป็นธรรมที่ยินดีพึงพอใจในอารมณ์” หรือเป็นธรรมที่มีสภาพที่อิ่มเอิบไปทั่วสรรพางค์กาย” เมื่อพิจารณาสุขก็ย่อมรู้สุขนั้นว่า “สุขนี้เป็นธรรมที่เบาสบายผ่อนคลายไม่เครียด” เมื่อพิจารณาเอกัคคตา ก็ย่อมรู้เอกัคคตานั้นว่า “เอกัคคตานี้เป็นธรรมที่ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน” เมื่อพิจารณาผัสสะ ก็ย่อมรู้ผัสสะนั้นว่า “ผัสสะนี้เป็นธรรมที่กระทบกับอารมณ์” เมื่อพิจารณาเวทนา ก็ย่อมรู้เวทนานั้นว่า “เวทนานี้เป็นธรรมที่รู้สึกต่ออารมณ์หรือที่เรียกกันว่าเป็นธรรมที่เสวยอารมณ์” เมื่อพิจารณาสัญญา ก็ย่อมรู้สัญญานั้นว่า “สัญญานี้เป็นธรรมที่จดจำอารมณ์” เมื่อพิจารณาเจตนา ก็ย่อมรู้เจตนานั้นว่า “เจตนานี้เป็นธรรมที่จับจิตให้มุ่งตรงต่ออารมณ์”(จงใจในอารมณ์) เมื่อพิจารณาจิต ก็ย่อม

รู้จิตนั้นว่า “จิตนี้เป็นธรรมที่รู้อารมณ์” เมื่อพิจารณาฉันทะ ก็ย่อมรู้ฉันทะนั้นว่า “ฉันทะนี้เป็นธรรมที่ประสงค์อารมณ์” เมื่อพิจารณาอธิโมกข์ ก็ย่อมรู้อธิโมกข์นั้นว่า “อธิโมกข์นี้เป็นธรรมที่เด็ดขาดในอารมณ์” เมื่อพิจารณาวิริยะ ก็ย่อมรู้วิริยะนั้นว่า “วิริยะนี้เป็นธรรมที่มุ่งมั่นบากบั่นในอารมณ์” เมื่อพิจารณาสติ ก็ย่อมรู้สตินั้นว่า “สตินี้เป็นธรรมที่ระลึกรู้ทันอารมณ์” เมื่อพิจารณาตัตรมัชฌัตตุเบกขา ก็ย่อมรู้ตัตรมัชฌัตตุเบกขานั้นว่า “ตัตรมัชฌัตตุเบกขานี้เป็นธรรมที่มีความเป็นกลางต่ออารมณ์” เมื่อพิจารณามนสิการ ก็ย่อมรู้มนสิการนั้นว่า “มนสิการนี้เป็นธรรมเอาใจใส่ต่ออารมณ์” นี้เป็นการพิจารณารู้ธรรม ๑๖ ประการ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า **ตฺยาสฺส ธมฺมา อนุปทววตฺถิตา โหนฺติ.** “พระสารีบุตรนั้นได้กำหนดพิจารณารู้ธรรม ๑๖ ประการไปตามลำดับ”

แม้ว่าสภาวธรรม ๑๖ ประการเหล่านั้น จะปรากฏแก่ญาณของพระสารีบุตรเถระโดยประจักษ์แจ้งในลักษณะที่ปรากฏเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป กล่าวคือ อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ ก็ตาม แต่ก็ควรที่จะเข้าใจว่า ฌานจิตนั้น ย่อมไม่สามารถรู้การเกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไปของตน(ของฌานจิตเอง)ได้ และก็ไม่ควรที่จะเข้าใจว่า “จิตที่รู้กับฌานจิตนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน” เกี่ยวกับประเด็นนี้ พึงศึกษาข้อความจากคัมภีร์มัชฌิมนิกายอรรถกถา ดังต่อไปนี้ด้วยว่า

ยถา หิ เตเนว องฺคุลคฺเคน ตำ องฺคุลคฺคำ น สกฺกา ผุสิตุำ, เอวเมว เตเนว จิตฺเตน ตสฺส อุปฺปาโท วา ฐิติ วา ภงฺโค วา น สกฺกา ชานิตุนฺติ เอวำ ตาว ตำญาณตา โมเจตพฺพา. ยทิ ปน เทฺว จิตฺตานิ เอกโต อุปฺปชฺเชยฺยุำ เอเกน จิตฺเตน เอกสฺส อุปฺปาโท วา ฐิติ วา ภงฺโค วา สกฺกา ภเวยฺย ชานิตุำ, เทฺว ปน ผสฺสา วา เวทนา วา สญฺญา วา เจตนา วา จิตฺตานิ วา เอกโต อุปฺปชฺชนกานิ นาม นตฺถิ, เอกเมกเมว อุปฺปชฺชติ, เอวำ ญาณพทฺธา โมเจตพฺพา.

อุปมาเหมือนกับว่า บุคคลย่อมไม่สามารถใช้ปลายนิ้วสัมผัสปลายนิ้วเดียวกันได้ฉันใด จิตก็ย่อมไม่สามารถที่จะล่วงรู้อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ ของตนได้ ฉันนั้น เหมือนกัน ข้อนี้ย่อมปฏิเสธข้อความที่ว่า บุคคลย่อมรู้ฌานจิตนั้น ด้วยฌานจิตนั้นได้ นอกจากนี้หากว่ามีจิต ๒ ดวงเกิดขึ้นพร้อมกัน จิตดวงหนึ่ง ก็จะสามารถรู้อุปปาทะ ฐิติ ภังคะของจิตอีกดวงได้อยู่ แต่ความเป็นจริง ไม่มีจิตหรือเจตสิกใดๆเกิดขึ้นแข่งกัน เช่น

ไม่มีผัสสะ ๒ ดวง เวทนา ๒ ดวง สัญญา ๒ ดวง เจตนา ๒ ดวง และจิต ๒ ดวง เกิดขึ้นพร้อมกันได้เลย สภาวธรรมล้วนเกิดแต่ละครั้งเป็นดวงๆเท่านั้น ข้อนี้ทำให้เห็นว่าไม่มีญาณเกิดขึ้นพร้อมๆกันเป็นจำนวนมากแต่อย่างใด

จะอย่างไรก็ตาม ในส่วนของพระสารีบุตรนั้น เนื่องจากท่านได้กำหนดพิจารณาอารมณ์และวัตถุอันเป็นที่อาศัยของสภาวธรรมทั้ง ๑๖ ประการเหล่านั้น ดังนั้น เมื่อท่านออกจากฌานและทำการพิจารณาอยู่ ลักษณะการเกิด(อุปปาทะ) การตั้งอยู่(ฐิติ)การดับ(ภังคะ)ของสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ก็จะปรากฏเหมือนกับว่ากำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปในขณะนั้นๆนั่นเทียว

การกำหนดพิจารณารู้ธรรมที่ปรากฏอย่างนี้แล เรียกว่า เป็นการกำหนดพิจารณารู้ขณปัจจุบันธรรม ซึ่งเป็นภารกิจของอุทยัพพยญาณและภังคญาณ ดังนั้น พระพุทธองค์ จึงได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า **วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ**... อนึ่ง **การรู้ว่า "นี้เป็นการเกิดขึ้นของสภาวธรรมที่ยังไม่เคยเกิด" ชื่อว่า เป็นญาณที่หยั่งรู้อุทยะกล่าวคือการเกิด ส่วนการรู้ว่า "เมื่อเกิดแล้ว ย่อมดับหายไป" ชื่อว่าเป็นญาณที่หยั่งรู้วยะกล่าวคือการดับแห่งสภาวธรรม** ซึ่งที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ พึงทราบว่า เป็นคำอธิบายที่เก็บความมาจากคัมภีร์อรรถกถา

ข้อควรทราบ

เกี่ยวกับวิปัสสนาของพระสารีบุตรเถระ ผู้ซึ่งได้ทำการกำหนดพิจารณารู้สภาวธรรมทั้งหมดที่เป็นวิสัยของพระสาวกนั้น พึงทราบว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่ท่านนำมากำหนดพิจารณาในแต่ละวาระนั้น ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้แสดงไว้อย่างมากที่สุดเพียง ๑๖ ประการเท่านั้น และในบรรดาสภาวะ ๑๖ ประการเหล่านั้น เนื่องจากสุขกับเวทนานั้นมีองค์ธรรมซ้ำกัน จึงนับโดยสภาวะจริงๆแล้วได้เพียง ๑๕ สภาวะเท่านั้น

สำหรับในคัมภีร์อภิธรรมปิฎกทั้งหลายพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงว่า ในปฐมฌานจิตนั้น มีเจตสิกประกอบอยู่ ๓๕ ชนิด ซึ่งในบรรดา ๓๕ ชนิดนั้น หากหักกรุณาและมุทิตาซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบได้เป็นบางครั้งออก ก็จะเหลือเพียง ๓๓ ชนิดเท่านั้น ดังนั้น หากเอ่ยถึงฌานจิต ก็จะต้องรู้ว่า ในปฐมฌานจิตตุปบาทมีกลุ่มธรรม

รวมอยู่ ๓๔ ชนิด ซึ่งใน ๓๔ ชนิดนั้น ตามมติของพระไตรปิฎกและอรรถกถาของพระสูตรที่ยกมาข้างต้น พึงทราบว่า โยคีสามารถทำการกำหนดพิจารณารู้เฉพาะสภาวธรรม ๑๕ ชนิดเท่านั้น ส่วนสภาวธรรม ๑๙ ชนิดที่เหลือ ไม่ปรากฏว่าท่านได้แสดงไว้แต่อย่างใด

ในคัมภีร์ฎีกาของพระสูตรดังกล่าว ท่านได้แสดงวาทะ(ความเห็น)ไว้ ๒ วาทะ กล่าวคือ **อาจริยวาทะ** กับ **อปเรวาทะ** ซึ่งในบรรดาวาทะ ๒ วาทะนั้น พึงทราบว่าตามมติของอาจริยวาทะนั้น ท่านประสงค์ให้เอาสภาวธรรม ๑๖ ประการเท่านั้นมากำหนดพิจารณา เนื่องจากมีแต่สภาวธรรม ๑๖ ประการเท่านั้นปรากฏเกิดขึ้น แต่ในส่วนของอปเรวาทะ ท่านแสดงไว้ว่า “ไม่ควรมีจะสรุปว่าสภาวธรรมที่เหลือจาก ๑๖ ประการเป็นสภาวธรรมที่ไม่ปรากฏ”

แม้จะกล่าวว่าในวาระจิตแต่ละครั้ง พระสารีบุตรสามารถกำหนดพิจารณารู้สภาวธรรม ๑๖ ประการเท่านั้น แต่ก็เป็นญาณานุภาพที่มีประสิทธิภาพโดยธรรมชาติของพระเถระจึงเป็นญาณที่ควรแก่การยกย่องเป็นอย่างยิ่ง หากท่านใดเคยเจริญวิปัสสนาอย่างลึกซึ้งมาก่อน ก็จะเกิดความศรัทธาเลื่อมใสต่อญาณของพระมหาเถระอย่างหาสิ้นสุดไม่ได้อย่างแน่นอน ส่วนผู้ที่รู้อภิธรรมมาพองูๆปลาๆแต่ไม่เคยผ่านการได้วิปัสสนาญาณจริงๆมาก่อน ก็จะหมิ่นว่าการพิจารณาได้แค่ ๑๖ ชนิด นั้นน้อยไป ยังไม่สมบูรณ์พอ และเป็นการพิจารณาที่ไม่ยาก ซึ่งข้อนี้ โยคีจะต้องมีสติระมัดระวังเพื่อมิให้เกิดการดูหมิ่นดูแคลนเรื่องนี้โดยเด็ดขาด

โยคีบางท่านเคยศึกษาท่องจำลักษณะจับกลุ่มของรูป(รูปกลาปะ), ลักษณะการประกอบหรือสัมปยุตของจิตกับเจตสิก, ลักขณาทิจตุกกะ(ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐาน)ของจิตเจตสิกเหล่านั้น และลำดับของวิถีจิตทั้งหลายมาก่อนแล้ว ก็จะทำให้ตรึกนึกคิดไปตามที่ตนเคยได้ยินได้ฟังมานั่นแหละว่า “เพียงแค่สักว่าพิจารณาตามที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมาก็ย่อมกระทำกิจการกำหนดพิจารณาและกิจการรู้ด้วยวิปัสสนาญาณให้สำเร็จได้นั่นเทียว” ขอให้ใช้วิจารณญาณเปรียบเทียบความคิดเห็นนี้กับพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาทั้งหลายให้ดี แล้วจะเห็นว่าในพระคัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นต้นนั้น ท่านได้แสดง**การที่จะเกิดวิปัสสนาได้นั้น จะต้องเป็นการพิจารณารู้แจ้งเห็นจริงตามที่สภาวธรรมเกิดขึ้นเท่านั้น เพียงแค่พิจารณาตามที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมานั้น ยังไม่ใช่การเกิดวิปัสสนาญาณแต่อย่างใด**

ข้อที่ว่า "รูปนามที่โยคีพิจารณารับเอามาเป็นอารมณ์" นั้น เนื่องจากว่าหากไม่มีการเกิดขึ้นจริงในขันธสันดานทั้ง ๒ คือ ทั้งอัชฌัตติกสันดาน และพหิทธสันดาน ธรรมนั้นก็จะไม่ใช่ปรมัตถ์ที่แท้จริงเป็นแต่เพียงบัญญัติที่ตนตรึกนึกคิดเอาเท่านั้นเอง ซึ่งประเด็นนี้ได้กำชับไว้ครั้งแล้วครั้งเล่าในหนังสือเล่มนี้ ด้วยเหตุนี้นี่เอง หากโยคีท่านใดขืนพิจารณาตามสุตะที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมา ก็ย่อมที่จะทำให้โยคีท่านนั้นนึกสำคัญเอาว่า ไม่ว่าสภาวธรรมใดที่คนพิจารณาก็ล้วนแต่ปรากฏชัดทั้งสิ้นซึ่งอาจทำให้คิดว่า แม้ตนจะยังไม่ได้ฌาน มรรค ผล นิพพาน ก็ย่อมสามารถที่จะรู้ชัดสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านี้ได้ จึงทำให้โยคีท่านนี้ไม่สามารถรู้ซึ้งถึงความแตกต่างว่า สภาวธรรมใดปรากฏชัด สภาวธรรมใดไม่ชัด

อุปมาเหมือนกับเสียงร้องของนกการเวกที่บุคคลยังไม่เคยได้ยินมาก่อนนั้น ย่อมไม่เหมือนกับเสียงของนกในป่าทั่วๆไป ฉันใด ก็ฉันนั้น ฌาน มรรค ผล ที่โยคียังไม่เคยเข้าถึงนั้น ก็ย่อมจะไม่ปรากฏราวกะว่าประจักษ์แจ้งด้วยสายตาแก่โยคีนั้นเช่นกัน

อนึ่ง ฌานธรรมซึ่งเป็นสภาวะที่ประณีตนั้น ย่อมไม่ปรากฏเหมือนกับที่กามธรรมอันเป็นสภาวะที่หยาบปรากฏอยู่อย่างแน่นอน ด้วยเหตุนี้ ในแต่ละครั้งที่กำหนดพิจารณานั้น การที่โยคีจะเห็นสภาวะทั้ง ๒ โดยประจักษ์แจ้งเหมือนๆกันนั้น จึงเป็นไปไม่ได้ ทั้งนี้เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าอารมณ์ที่โยคีนำมากำหนดพิจารณาตามที่ตนได้เคยศึกษาเล่าเรียนมานั้น ยังไม่ใช่ปรมัตถ์ที่แท้จริงนั่นเอง เนื่องจากเป็นเพียงบัญญัติ การกำหนดพิจารณาดังกล่าว จึงยังไม่ใช่วิปัสสนาที่แท้จริงเพราะถ้าหากเป็นวิปัสสนาแท้นั้น พึงทราบว่า แม้แต่พระสารีบุตรผู้ซึ่งมีปัญญามากยังเห็นได้ไม่ชัดในเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานซึ่งเป็นฌานที่มีความละเอียดอ่อนประณีตมากเลย จะมัวกล่าวไปใยเล่า สำหรับโยคีธรรมดาทั่วๆไป ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้พระสารีบุตรเถระไม่สามารถพิจารณาฌานดังกล่าวด้วยวิธีการของอนุปทธัมมวิปัสสนานัย จึงได้ออกจากฌานดังกล่าวแล้วทำการพิจารณาด้วยวิธีการของกลาปสัมมสนนัยเท่านั้น ดังจะได้ยกพระบาลีดังกล่าวมาแสดงดังต่อไปนี้

ปุน จ ปรำ ภิกฺขเว สาริปุตฺโต สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนำ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺหสิ,

โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วุฏฺฐหิตฺวา, เย ธมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิปริณตา, เต ธมฺเม สมนุปสฺสติ "เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺภวนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี"ติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิธีการอื่นยังมีอีก, พระสารีบุตรนั้นเธอได้ข้ามอากิญ-จัญญายตนฌานแล้วเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน จากนั้น เมื่อเธอมีสติจึงออกจากฌานสมาบัตินั้น ครั้นออกจากสมาบัตินั้นแล้ว จึงได้ทำการกำหนดพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายที่ล่วงลับดับไปและแปรสภาพไปโดยนัยอย่างนี้ว่า"ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีสภาพล่วงพ้นไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรสภาพไปเป็นอย่างอื่นแล้วจริงๆแต่ก่อนยังไม่เคยเกิด ก็ได้เกิดขึ้นแล้ว เมื่อเกิดแล้วก็ได้ดับลงไปแล้วนั่นเทียว"

อนึ่งเนื่องจากพระพุทธองค์นั้นได้ทรงแสดงวิธีการกำหนดพิจารณาสภาวธรรม เช่น วิตก วิจาร เป็นต้น ไว้ในฌานอื่นๆโดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ทรงเน้นลักษณะของการปรากฏแห่งการเกิด การดับ และการแปรสภาพของสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไว้โดยตรงด้วย แต่สำหรับในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พระพุทธองค์มิได้ทรงแสดงไว้เช่นนั้นเลย เพียงแต่ทรงแสดงไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไปอย่างนี้ว่า **เย ธมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิปริณตา, เต ธมฺเม สมนุปสฺสติ.** *"ธรรมเหล่าใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรสภาพไปแล้ว พระสารีบุตรได้กำหนดพิจารณาธรรมทั้งหลายเหล่านั้น"* จึงทำให้เกิดคำถามขึ้นมาว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น มีความพิเศษแตกต่างจากฌานอื่นๆอย่างไร?

เกี่ยวกับประเด็นนี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านได้ชี้แจงไว้ดังนี้ว่า

เต ธมฺเม สมนุปสฺสตีติ ยสฺมา เนวสญฺญานาสญฺญายตเน พุทฺธานเยว อนุปทธมฺมวิปสฺสนา โหติ, น สาวกานํ, ตสฺมา เอตฺถ กลาปวิปสฺสนํ ทสฺเสนฺโต เอวมาห.

คำว่า "เต ธมฺเม สมนุปสฺสติ[กำหนดพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้น]" หมายความว่า เนื่องจากเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้นเป็นอนุปทธัมมวิปัสสนาสำหรับพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช่สำหรับพระสาวก ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเพียงวิธีการพิจารณาโดยกลาปสัมมสนนัยเท่านั้น

อนึ่ง ในคัมภีร์ฎีกาท่านยังได้อธิบายเสริมถึงสาเหตุที่ฌานดังกล่าวไม่ใช่วิสัยของพระสาวกไว้ว่า "เนื่องจากเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น เป็นฌานที่ถึงซึ่ง

ความเป็นสภาวสังขารที่ละเอียดอ่อนที่สุด จึงเป็นสภาวะที่ยากที่สาวกจะหยั่งถึง จึงทำให้พระสาวกไม่สามารถจับเอาสภาวะดังกล่าวมาจำแนกแยกแยะเป็นอย่างๆได้ จึงได้เพียงแค่พิจารณาเป็นกลุ่มๆ(กลาปสัมมสนะ) เท่านั้น"

จากพระบาลีที่ยกมาข้างต้นนั้น พึงทราบว่า พระพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะสามารถพิจารณาหยั่งรู้สภาวธรรม เช่น สัญญา เอกัคคตา ผัสสะ และเวทนาเป็นต้น ที่มีอยู่ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยวิธีการอนุปทธัมมวิปัสสนา[วิธีการแยกแยะสภาวธรรมเป็นอย่าง]ได้ ส่วนพระสาวกทั้งหลาย แม้กระทั่งพระสารีบุตรเถระก็ไม่สามารถที่จะกระทำการพิจารณาเช่นนี้ได้เลย สาเหตุก็เพราะว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น มีสภาวะเป็นเศษส่วนที่นอกเหนือไปจากสังขารหยาบทั้งหลาย มีสภาพที่ละเอียดอ่อนมาก เปรียบได้กับดวงจิตสุดท้ายที่ใกล้จะหลับ หรือดวงจิตสุดท้ายในเวลาที่กำลังจะหมดสติ หรือ ดวงจิตสุดท้ายในเวลาที่ใกล้จะตาย ด้วยเหตุนี้ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น จึงไม่ปรากฏชัดในญาณของพระสาวกทั้งหลาย จึงเป็นเหตุให้พระสาวกทั้งหลายไม่สามารถกำหนดพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายที่บังเกิดอยู่ในฌานดังกล่าวโดยการแยกแยะให้เห็นเป็นสภาวลักษณะเป็นต้นได้ ดังนั้น เมื่อเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พระสารีบุตรเถระท่านจึงได้ทำการกำหนดพิจารณาฌานดังกล่าวโดยวิธี**กลาปวิปัสสนาสัมมสนนัย** ซึ่งมีวิธีการรู้ฌานธรรมทั้งหลายโดยทำนองเป็นการกำหนดรู้แบบอนุมานคือการเทียบเคียงโดยอิงอาศัยแนวทางที่ว่า "แม้สภาวธรรมทั้งหลายในฌานนี้ก็มีสภาพคล้ายกันกับสภาวธรรมในฌานขั้นต้นๆนั่นเอง กล่าวคือ มิได้เป็นสภาวธรรมที่มีมาตั้งแต่ต้น แต่เมื่อได้เกิดขึ้นแล้ว ก็ลับดับหายไป"

ดังนั้น เมื่อพระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์จะแสดงวิธีการกำหนดวิปัสสนาที่เรียกว่า **กลาปวิปัสสนา** ไว้ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานดังกล่าว จึงได้ตรัสโดยมิได้ทรงเน้นลักษณะการพิจารณารู้สภาวธรรมอันใดเป็นพิเศษไว้ในฌานนี้ แต่ทรงแสดงไว้แบบการพิจารณากว้างๆทั่วไป ดังนี้ว่า **เต ธมฺเม สมนุปสฺสติ** [ย่อมพิจารณารู้สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้น] อนึ่ง สำหรับโวหารบัญญัติหรือคำเรียกไม่ว่าจะเป็น **กลาปวิปัสสนา** หรือ **กลาปสัมมสนนยวิปัสสนา** หรือ **นยมนสิการ** ก็ล้วนแล้วแต่มีความหมายองค์ธรรมเดียวกัน

ข้อควรคิดพิจารณา

อาจมีคำถามเกิดขึ้นว่า “เมื่อโยคีได้กำหนดพิจารณาโดยการเทียบเคียงอาศัย **ภูมิปริยัติ** หรือที่เรียกว่า **สุตะ** ที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมาแล้วอย่างนี้จะทำให้การรับรู้ถึงลักษณะที่ปรากฏของฌานเบื้องล่างทั้งหลายกับเนวสัญญานาสัญญายตนฌานมีความแตกต่างกันได้อย่างไรหรือ?”

คำตอบ ก็คือว่า “ไม่สามารถทำให้เกิดการรับรู้ที่แตกต่างกันได้เลย”

ถามว่า : แล้วเมื่อเป็นเช่นนี้ จะกล่าวได้อย่างไรว่า **“อนุปทวิปัสสนา** ย่อมเกิดแก่พระสารีบุตรเถระเฉพาะในฌานระดับล่างที่มีสภาวะปรากฏชัดเท่านั้น ส่วนในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานซึ่งมีสภาวะที่ไม่ชัดนั้น อนุปทวิปัสสนาไม่เกิดเป็นได้เพียง **กลาปวิปัสสนา** เท่านั้น”

คำถามนี้หมายความว่า การกำหนดพิจารณาของพระสารีบุตรเถระนั้น มิใช่ **สุตมยวิปัสสนา** และ**จินตามยวิปัสสนา** แต่เป็น***ภาวนามยปัจจักขวิปัสสนา*** มิใช่หรือ ปัญญานั้นมีการกำหนดพิจารณารู้สภาวธรรมทั้งหลายที่เกิดจริงในขันธสันดานของตน ดังนั้น จึงทำให้สภาวธรรมที่พอจะปรากฏให้เห็นได้เท่านั้น ปรากฏแก่ญาณของท่าน ส่วนสภาวธรรมที่ไม่อาจปรากฏ ก็จะไม่ปรากฏมิใช่ดอกหรือ?

ก็ถ้าหากว่า การกำหนดพิจารณาโดยอนุมานเทียบเคียงกับสุตะที่ตนเคยศึกษาเล่าเรียนมานั้นสามารถจัดเป็นวิปัสสนาแท้จริงได้ละก็ พระสารีบุตรเถระก็ควรที่จะสามารถกำหนดพิจารณาแยกแยะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตตุปบาทโดยอนุปทธัมมวิปัสสนานัยได้ตามพลังแห่งสุตมยปัญญาของท่านมิใช่หรือ?

แต่ความจริง ท่านทำไม่ได้ ทั้งนี้ ก็เพราะว่าการกำหนดพิจารณาโดยอาศัยการเทียบเคียงกับสุตะนั้น ยังมิใช่วิปัสสนาแท้นั่นเองมิใช่หรือ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เราจะชี้แจงประเด็นที่เชื่อกันว่า “แม้จะไม่มีการพิจารณารูปนามแท้ซึ่งเกิดดับตามความเป็นจริง เพียงแค่นำเอารูปนามที่เป็นเพียงอารมณ์บัญญัติที่ได้จากการตรึกนึกคิดมาเทียบเคียงเอาตามพลังแห่งสุตะที่ตนได้ศึกษาเล่าเรียนมา ก็ได้ชื่อว่าเป็นวิปัสสนา” นี้ได้อย่างไร ? **ตอบว่า** : เกี่ยวกับประเด็นนี้ จะขอยกพระบาลีจากมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์ สัลเลขสูตร(๕๒) มาไว้เป็นเครื่องเตือนสติตนเอง ดังนี้

ปเร สนฺทิฏฺฐิปรามาสี อาธานคฺคาหี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี ภวิสฺสนฺติ. มยเมตฺถ อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี อนาธานคฺคาหี สุปฺปฏินิสฺสคฺคี ภวิสฺสามาติ สลฺเลโข กรณีโย, จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ.

โยคีควรทำการขัดเกลาจิตใจของตนดังนี้ว่า "แม้ชนเหล่าอื่น จักเป็นผู้ที่ยึดติดเอาแต่ความเห็นของตัวเองเป็นสำคัญโดยไม่ยอมปล่อยวาง แต่เกี่ยวกับเรื่องนี้แล้ว เราทั้งหลายจักเป็นผู้ที่ไม่ยึดติดความเห็นของตัวเองและพร้อมที่จะปล่อยวางหากเห็นว่าความเห็นนั้นไม่ถูกต้อง"

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิกบุคคล

อนึ่ง พระบาลีอังคุตตรนิกายและพระบาลีอนุปทสูตรที่ได้ยกมาแสดงข้างต้นที่ผ่านมานั้น เป็นพระบาลีที่แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคลโดยตรง แม้ในพระบาลีสูตรอื่นๆก็พึงทราบว่าพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงไว้โดยทำนองเดียวกันนี้แล ด้วยเหตุนี้ เมื่อถือเอาเป็นแบบอย่างสมถยานิกบุคคลตามที่ได้แสดงมานี้แล้ว ก็ควรที่จะทราบแนวทางการเจริญวิปัสสนาของ**วิปัสสนายานิกบุคคล**ไว้ด้วย ซึ่งแบบอย่างการเจริญนั้นพึงทราบ ดังนี้ :-

วิปัสสนายานิกบุคคลนั้น ย่อมนำเอารูปนามที่กำลังเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนหรือที่เกิดขึ้นโดยผ่านปสาททวารทั้ง ๖ ของตน มากำหนดพิจารณาเหมือนกับสมถยานิกบุคคลนั่นเอง ก็สภาวธรรมที่ปรากฏชัดเจนย่อมเป็นวิสัยของอนุปท-วิปัสสนา ฉันใด แม้สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนจนทำให้สามารถกำหนดพิจารณาเห็นสภาวลักษณะ เป็นต้น ของสภาวธรรมเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นวิสัยของ**ปัจจักขวิปัสสนา** เช่นกัน ก็และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น ย่อมเป็นวิสัยแก่กลาปวิปัสสนา สำหรับสมถยานิกบุคคล ฉันใด แม้สภาวธรรมที่ไม่มีปรากฏในขันธสันดานและสภาวธรรมทั้งหลายที่ละเอียดอ่อนยากที่จะหยั่งรู้ซึ้งถึงสภาวลักษณะ เป็นต้น ได้นั้น ก็เป็นได้แค่เพียงวิสัยแก่อนุมานวิปัสสนาและกลาปวิปัสสนา สำหรับวิปัสสนายานิกบุคคล ฉันนั้นเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ โยคีจึงไม่ควรที่จะจงใจตรึกนึกคิดสร้างเอาสภาวธรรมที่ไม่ปรากฏมาทำการกำหนดพิจารณาโดยเด็ดขาด ยิ่งถ้าหากเป็นโยคีใหม่แล้ว ยิ่งแล้วไปใหญ่

คิดอย่างไร สภาวธรรมเหล่านั้น ก็ยิ่งไม่ปรากฏนั่นเทียว ดังนั้น ผู้ที่เริ่มเจริญเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานทั้งหลาย จึงไม่ควรที่จะนำฌานธรรมดังกล่าวมาพิจารณาเป็นวิปัสสนา แต่ควรที่จะจับเอาสภาวธรรมที่ปรากฏชัดเท่านั้นมาพิจารณาให้เห็นสภาวลักษณะเป็นต้นของธรรมเหล่านั้นด้วยปัจจักขวิปัสสนาญาณก่อน หลังจากนั้น เมื่อปัจจักขวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว โยคีจึงจะสามารถนำเอาสภาวธรรมที่ยังไม่ปรากฏมากำหนดพิจารณาด้วยอนุมานญาณได้ ดังที่พระสารีบุตรเถระท่านได้ทำการกำหนดพิจารณาฌานเบื้องล่างซึ่งเป็นฌานที่ปรากฏชัดด้วยปัจจักขญาณเสร็จแล้ว หลังจากนั้น เมื่อปัจจักขญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว ท่านจึงได้ทำการกำหนดพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนฌานด้วยกลาปวิปัสสนาเป็นลำดับต่อไป

วิธีการที่โยคีควรถือเป็นแนวทาง จบ

ปริเฉทที่ ๓ จบ

ปริเฉทที่ ๔

เทียบเคียงการกำหนดรู้กับหลักฐานจากพระคัมภีร์

ในปริเฉทที่ ๔ นี้ จักได้อธิบายถึงการกำหนดรู้อาการที่ปรากฏตามความเป็นจริง และการเข้าไปรู้อาการที่ปรากฏนั้น โดยมีการเทียบเคียงกับหลักฐานที่มาในพระคัมภีร์ไตรปิฎก คัมภีร์อัฏฐกถา และคัมภีร์ฎีกา

กายานุปัสสนา

การกำหนดรู้ในขณะที่เห็น

เมื่อ**สมถยานิกะ**เข้าถึงฌานใด ออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมพิจารณากำหนดรู้ฌานนั้น และรูปอันเป็นที่อาศัยของฌานนั้น พร้อมทั้งรูปที่เกิดเพราะฌานนั้น ฉันใด **แม้วิปัสสนายานิกะ** ก็ควรพิจารณากำหนดรู้ฉันนั้นเช่นกัน คือ กำหนดรู้จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตกระทบสัมผัส จิตคิด ซึ่งเพิ่งจะเกิดขึ้นแล้วดับไปในตอนนั้น พร้อมทั้งรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตทั้งหลายเหล่านั้น และรูปที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น รวมถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้นด้วย ซึ่งข้อนี้ได้เปรียบเทียบไว้แล้วในปริเฉทที่ ๓ ที่ผ่านมา

คำว่า **"จิตเห็น"** ในที่นี้ หมายถึง จักขุทวารวิถีทั้งวิถี ซึ่งเริ่มต้นที่อาวัชชนะสิ้นสุดที่ตทารัมมณะ ทั้งนี้เพราะว่า ในการเจริญวิปัสสนานั้น โยคีไม่สามารถนำเอาจิตตุปบาทแต่ละดวงมากำหนดหรือพิจารณาแยกเป็นดวงๆได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี ตามที่ได้นำเสนอเทียบเคียงกับหลักฐานจากพระไตรปิฎก อัฏฐกถา และฎีกาไปแล้วนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปริเฉทที่ ๖ ตอนที่ว่าด้วยเรื่องของภังคญาณนั้น จะได้กล่าวถึงเรื่องนี้อีก

ถามว่า : จะกำหนด "จิตเห็น" อย่างไร?

ตอบว่า : ในขณะที่เห็น พึงกำหนดว่า "เห็นหนอ" ให้ทันในทุกขณะของการเห็นเลยทีเดียว แม้ในขณะอื่นๆก็พึงกำหนดโดยทำนองเดียวกันนี้ เช่น ในขณะที่ได้ยินเสียง ก็พึงกำหนดว่า "ได้ยินหนอๆ"

ถามว่า : ในการกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” ในขณะที่เห็นอยู่นั้น เรียกว่าเป็นการกำหนดรู้สภาวธรรมใดฤๅ?

ตอบว่า : เป็นการกำหนดรู้สภาวธรรม ๕ ประการ คือ จักขุปสาท รูปายตนะ จักขุวิญญาณ ผัสสะ และเวทนา โดยมีลักษณะของการกำหนดรู้ดังนี้ คือ หากจักษุรูป(จักขุปสาท)ที่มีความใสหมดจดนั้นปรากฏเด่นชัดขึ้นมาโยคีก็จะสามารถเห็นจักษุรูปที่มีความผ่องใส ซึ่งเรียกว่า “จักขุปสาท” เป็นอารมณ์ แล้วในกรณีเดียวกัน หากสภาวธรรมฝ่ายที่เป็นรูปารมณ์ปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่าเป็นการรู้รูป(สีสันวรรณะ) ซึ่งเรียกว่า “รูปายตนะ” นั้น เป็นอารมณ์หลัก โดยทำนองเดียวกัน หากจิตที่รู้ปรากฏเกิดขึ้นชัดกว่าทั้งสอง(จักขุปสาทและรูปายตนะ)ก็เรียกว่าเป็นการรู้ตัวจิตซึ่งเป็นตัวเห็น ซึ่งเรียกว่า “จักขุวิญญาณ” นั้น เป็นอารมณ์หลัก หากการกระทบสัมผัสระหว่างรูปสีสันกับการเห็นปรากฏชัดกว่า ก็เรียกว่าเป็นการกำหนดรู้การเห็นการกระทบสัมผัส ซึ่งเรียกว่า “จักขุสัมผัสสะ” นั้น เป็นอารมณ์หลัก

โดยทำนองเดียวกัน หากเห็นแล้วรู้สึกดี เห็นแล้วรู้สึกไม่ดี เห็นแล้วรู้สึกทั้งดีและไม่ดี ก็เรียกว่าเป็นการกำหนดรู้ความรู้สึกจากการเห็นดังกล่าว ซึ่งเรียกว่า “จักขุสัมผัสสชาเวทนา”

ถามว่า : ในการกำหนดนั้น ควรที่จะกำหนดโดยให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน เช่น หากจักขุปสาทปรากฏชัด โยคีก็ควรกำหนดด้วยภาษาของตนให้สอดคล้องกับความหมายของคำบาลี ดังนี้ว่า “ตาใสหนอๆ” หรือหากรูปสีสันปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “เห็นรูปหนอๆ” หรือหากจักขุวิญญาณปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “รู้เห็นหนอ” หรือหากผัสสะปรากฏชัด ก็ควรกำหนดว่า “ประจวบหนอ” หรือถ้าเวทนาปรากฏชัด ก็กำหนดว่า “รู้สึกหนอ” มิใช่หรือ?

ตอบว่า : แม้จะควรกำหนดให้สอดคล้องกันก็ตาม แต่ว่า หากมัวแต่จดจ้องกำหนดอยู่อย่างนั้น ในแต่ละครั้งที่มีการเห็นเกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดการพิจารณาใคร่ครวญเกี่ยวกับการเห็นนั้นโดยทำนองที่ว่า “ธรรมใดหนอ จะปรากฏชัดกว่า เราจะกำหนดธรรมนั้นอย่างไรหนอ” ซึ่งการทำเช่นนี้จะก่อให้เกิดช่องว่างระหว่างการกำหนดหน้ากับการกำหนดหลังได้ ซ้ำยังไม่สามารถกำหนดให้เป็นปัจจุบันจะๆได้และไม่สามารถกำหนดจิตทั้งหลายที่ทำหน้าที่พิจารณาได้ จึงทำให้สติสมาธิ

และปัญญาแก่กล้าช้า ดังนั้น โยคีจึงไม่ควรกำหนดโดยมัวแต่เน้นให้ศัพท์และความหมายมีความสอดคล้องกัน แต่ควรทำการกำหนดรู้โดยลักษณะพื้นๆ เช่น ในขณะที่เห็น ก็ควรพิจารณาว่า “เห็นหนอ” เท่านั้น ซึ่งการกำหนดเช่นนี้ จะทำให้โยคีหมดปัญหาตามที่ได้กล่าวมาแล้วและก็จะทำให้โยคีผู้นั้นสามารถเน้นและรู้สภาวะใดสภาวะหนึ่งที่ปรากฏชัดในขณะที่เห็นได้อย่างชัดเจน ก็ การที่โยคีสามารถรู้เช่นที่กล่าวมานี้นั้น จะทำให้สำนวนโวหารที่เป็นคำเรียกกิริยาอาการ เช่น “เห็นหนอ” ได้ชื่อว่าเป็น**วิชชมานบัญญัติ ตัชชาบัญญัติ** แก่โยคีผู้นั้นผู้ซึ่งมุ่งประสงค์จะรู้ชัดแต่เพียงสภาวะของรูปนามที่ปรากฏในขณะที่เห็นเท่านั้น

คำว่า **วิชชมานบัญญัติ** นั้น หมายถึง ชื่อหรือนามบัญญัติที่ใช้เรียกปรมัตถ-ธรรม ซึ่งมีปรากฏอยู่จริง ก็แล ชื่อของปรมัตถ์นี้ ยังได้ชื่อว่า**ตัชชาบัญญัติ**ด้วย ในฐานะเป็นสื่อแสดงให้รู้ถึงสภาวะของปรมัตถ์ ซึ่งเกิดขึ้นโดยสอดคล้องต้องกันตามที่มีอยู่จริงดังที่ในคัมภีร์ทั้งหลายท่านได้ตั้งรูปวิเคราะห์ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้ว่า

ตสฺส ปรมตฺถสภาวสฺส อนุรูปา ชายตีติ ตชฺชา, สา เอว ปญฺญาเปตพฺพํ ปรมตฺถสภาวํ ปญฺญาเปตีติ ตชฺชาปญฺญตฺติ.

*สาเหตุที่เรียกว่า **ตชฺชา** เพราะเป็นชื่อหรือนามบัญญัติที่ตั้งขึ้นโดยสอดคล้องกับสภาวะปรมัตถ์นั้น เนื่องจากเป็นทั้งชื่อหรือนามที่ตั้งขึ้นโดยสอดคล้องกับสภาวะปรมัตถ์และสามารถสื่อสภาวะปรมัตถ์ให้บุคคลเข้าใจได้ ดังนั้น จึงเรียกชื่อหรือนามนั้นว่า **ตัชชาบัญญัติ***

ตามนัยที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า ชื่อหรือนามของปรมัตถ์ทั้งหมดทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นชื่อที่เป็นภาษาใดๆ เช่น ชื่อในภาษาบาลีว่า **ปถวี, ผสฺส** ดังนี้เป็นต้น หรือชื่อในภาษาไทย เช่น ดิน, แข็งกระด้าง, นุ่ม, เห็น, ได้ยิน เป็นต้น ก็ล้วนแล้วแต่ได้ชื่อว่าเป็น**ตัชชาบัญญัติ**ทั้งสิ้น ซึ่งประเด็นนี้ก็ได้แสดงไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่องปรมัตถ์กับบัญญัติในปริเฉทที่ ๓ ที่ผ่านมา

ถามว่า : หากโยคีทำการกำหนดโดยใช้ชื่อที่เป็นตัชชาบัญญัติ เช่น “เห็นหนอ” เป็นต้น แล้วจะไม่เป็นการกำหนดอารมณ์ที่เป็นบัญญัติดอกหรือ?

ตอบว่า : ใช่ หากเป็นแต่ในตอนช่วงต้นๆที่ภาวนายังไม่แก่กล้าเท่านั้น ด้วยว่าในตอนเริ่มต้นเจริญวิปัสสนานั้น หากโยคีผู้ใดได้ทำการกำหนดรู้โดยใช้ชื่อเป็นตัว

กำหนดไซร้ โยคีผู้นั้นก็จะมีจิตตั้งมั่นอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะเป็นเหตุให้สามารถรู้สภาวะของรูปนามตามความเป็นจริงและสามารถทำลาย**สันตติฆนบัญญัติ**กล่าวคือทิวแถวแห่งรูปนามจนทะลุทะลวงมองเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงได้ในที่สุด ยิ่งเมื่อภาวนาของโยคีนั้นแก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะทำให้จิตที่กำหนดอยู่นั้นสามารถละทิ้งอารมณ์ที่เป็นบัญญัติได้โดยอัตโนมัติ โดยจะรับรูปนามปรมัตถ์แท้ที่กำลังเกิดดับอยู่มาเป็นอารมณ์เท่านั้น สำหรับโยคีผู้ที่ยังไม่เคยมีประสบการณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็ควรที่จะปลงใจเชื่อตามนยะหรือหลักการที่ท่านได้แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๑/๒๖๖) ดังนี้ว่า

นนุ จ ตชฺชาปญฺญตฺติวเสน สภาวธมฺโม คยฺหตีติ?, สจฺจํ คยฺหติ ปุพฺพภาเค, ภาวนาย ปน วฑฺฒมานาย ปญฺญตฺตึ สมติกฺกมิตฺวา สภาเวเยว ติฏฺฐติ.

ถามว่า *: ควรที่โยคีจะกำหนดรู้(มนสิการ) สภาวธรรมโดยอาศัยชื่อหรือนามที่เป็นตัชชาบัญญัติหรือไม่?*

ตอบว่า *: ในตอนเริ่มต้นของการปฏิบัตินั้น โยคีสามารถทำการกำหนดเช่นนั้นได้ แต่เมื่อภาวนาแก่กล้าแล้ว จิตของโยคีนั้นจะสามารถข้ามพ้นบัญญัติดังกล่าวแล้วรับเอาสภาวะปรมัตถ์เท่านั้นเป็นอารมณ์*

นี่คือคำที่กล่าวไว้ในพุทธานุสสติวรรณนา ตอนที่ว่าด้วยการอธิบายเกี่ยวกับพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน แม้ถึงกระนั้น คำฎีกานี้ก็สามารถเป็นสาธกหลักฐานที่จะทำให้เรามีความเชื่อถือเป็นแบบในเรื่องของวิปัสสนาได้

อนึ่ง ในช่วงที่วิปัสสนาญาณทั้งหลายมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น เกิดขึ้นนั้น เนื่องจากรูปนามปรากฏรวดเร็วมากจึงทำให้ไม่สามารถที่จะกำหนดโดยออกชื่อได้ทัน จึงเพียงแต่กำหนดรู้สภาวะการเกิดดับได้เท่านั้น ซึ่งข้อนี้โยคีจะได้ศึกษาในปริเฉทที่ ๕ และก็จะได้ประสบกับตัวเองโดยตรงในเวลาปฏิบัติถึงญาณเหล่านั้น เพราะฉะนั้น โยคีจึงไม่ควรนั่งนึกตรึกเอาว่า เราจะต้องกำหนดธรรมใด สภาวะใด แต่จะต้องสำเหนียกว่า ทุกๆครั้งที่มีการเห็น ก็ให้กำหนดรู้ว่า “เห็นหนอๆ” ผู้ที่กำหนดเช่นนี้ได้อย่างต่อเนื่องจนกระทั่งสภาวธรรมปรากฏชัดนั้น ในเบื้องต้นของการปฏิบัตินั้น สภาวธรรมที่จะปรากฏแก่โยคีนั้น ก็จะปรากฏโดยลักขณะ รสะ ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น โยคีก็จะรู้ตามทันสภาวธรรมที่

ปรากฏนั้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้โยคีสามารถกำหนดรู้ได้อย่างถูกต้อง และให้สภาวธรรมปรากฏได้อย่างถูกต้อง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านจึงได้กล่าวคำนี้ว่า **"ลกฺขณรสาทิวเสนปริคฺคเหตพฺพา** *โยคีพึงกำหนดโดยความเป็นลักขณะรสะเป็นต้น"* ซึ่งคำอธิบายข้อความนี้ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วในปริเฉทที่ ๓ ตอนว่าด้วยเรื่องของการปฏิบัติที่ควรถือเป็นแนวทาง

การหยั่งรู้ลักษณะของสภาวธรรม ทั้งที่ไม่มีสุตะ

ถามว่า : โยคีผู้ไม่มีสุตะหรือภูมิความรู้ในปริยัติ จะสามารถรู้ถึงสภาวะลักษณะของรูปนาม ได้หรือไม่?

ตอบว่า : สามารถรู้ได้ เพราะสามารถกำหนดรู้รูปนามที่เป็นปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันด้วยสติปัญญาได้อย่างทันท่วงทีนั่นเอง หมายความว่า **ลักขณะ**หรือสภาวะลักษณะหรือลักษณะที่เป็นธรรมชาติของรูปนามซึ่งก็หมายถึงตัวตนที่เราเรียกว่า ทัพพะของรูปนามนั่นเอง อันนี้แลที่เราเรียกว่า สภาวะลักษณะของรูปนาม คำว่า **รสะหรือรส** หมายถึง หน้าที่หรือกิจซึ่งเป็นพลังความสามารถของรูปนามนั่นเอง คำว่า **ปัจจุปัฏฐาน** เป็นลักษณะหรืออาการที่ปรากฏของรูปนามทั้งหลายในข่ายแห่งญาณของโยคีผู้กำหนดนั่นเอง ส่วนคำว่า **ปทัฏฐาน** ก็หมายถึง เหตุสำคัญเหตุใกล้ที่สุดของรูปนามเหล่านั้น ดังนั้น รูปนามจริงๆเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยธรรมชาติตามความเป็นจริงโดยลักษณะรสะปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ญาณของโยคีโยคีก็สามารถรู้รูปนามที่แท้จริงนั้นตามความเป็นจริงได้ ซึ่งการรู้นั้น ก็จะรู้เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รู้เฉพาะลักษณะ หรือรู้เฉพาะรสะ หรือไม่ก็รู้เฉพาะปัจจุปัฏฐาน หรือไม่ก็รู้เฉพาะปทัฏฐานเท่านั้น แต่ถ้าเกิดว่ารูปนามไปปรากฏโดยลักษณะอย่างอื่น นั่นคือโยคีไม่สามารถมองเห็นโดยลักขณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน หรือปทัฏฐาน หรือไม่ก็ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นไม่ปรากฏ โยคีก็ไม่สามารถที่จะรู้ลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นได้ ถ้าหากว่า รูปนามปรากฏออกมาในญาณของโยคีโดยลักษณะที่ไม่ใช่ลักขณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน หรือปทัฏฐาน อย่างใดอย่างหนึ่งไซร้ ธรรมที่ปรากฏออกมาโดยไม่ใช่ลักษณะ รสะเป็นต้นนั้นหรือธรรมที่รู้ในลักษณะอย่างอื่นจากนั้น ไม่ใช่รูปนามที่แท้จริง แต่เป็นเพียงนามบัญญัติ อาการบัญญัติ สังขยาบัญญัติ สัณฐานบัญญัติ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น

ในขณะที่รูปนามเกิดขึ้นนั้นผู้ที่เห็นรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นอยู่โดยประจักษ์ มิใช่เป็นผู้ที่รู้แบบเดาโดยทั้งๆที่รูปนามที่ควรรู้ไม่มีอยู่ และก็ไม่ใช่เป็นการรู้แบบนึกคิดปริกัปป์ตามที่ตนเคยได้ยินได้ฟัง หรือได้เรียนมาว่า “สภาพหรือลักษณะเช่นนี้คือรูป สภาพหรือลักษณะเช่นนี้คือนามแต่ความเป็นจริงแล้วโยคีที่เห็นรูปนามในปัจจุบันนั้น ย่อมเห็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้นจริงตามที่เกิดขึ้นอย่างนั้นจริงๆ” หากแต่เป็นการกำหนดรู้สภาวธรรมที่มีอยู่จริงและเกิดขึ้นจริงในขณะนั้นๆนั่นเอง

เพราะฉะนั้น หากสภาวะหรือสภาวลักษณะของสภาวธรรมปรากฏ โยคีผู้นั้นก็จะรู้สภาวะลักษณะดังกล่าวได้ตามความเป็นจริง หากรสะหรือรสปรากฏ เขาก็จะรู้รสได้ตามความเป็นจริง หากปัจจุปัฏฐานปรากฏ เขาก็จะรู้ปัจจุปัฏฐานนั้นตามความเป็นจริง หากปทัฏฐานปรากฏ เขาก็จะรู้ปทัฏฐานนั้น ตามความเป็นจริง เปรียบเสมือนในขณะที่สายฟ้าแลบอยู่ในท้องฟ้านั้น เราจะเห็นแสงของสายฟ้าในขณะที่ฟ้ากำลังแลบอยู่ได้ตามความเป็นจริง นั่นแหละคือสภาวะลักษณะของสายฟ้า และหากบุคคลสังเกต ก็จะเห็นสมรรถนะหรือสติที่กำจัดความมืดของสายฟ้านั้นตามความเป็นจริง นั่นก็เป็นการรู้ซึ้งถึงรสะหรือกิจของสายฟ้า สามารถรู้รูปพรรณสัณฐานหรือสถานภาพ รูปร่างมีความคดเคี้ยว ตรง กลม ยาว เป็นต้นของสายฟ้านั้น ตามความเป็นจริง นั่นเป็นการรู้ปัจจุปัฏฐานของสายฟ้า และสามารถรู้ถึงเมฆอันเป็นต้นเหตุที่ก่อให้เกิดประกายสายฟ้าแลบได้ตามความเป็นจริง นี่ก็เป็นการรู้ปทัฏฐานของสายฟ้านั้น แต่ถ้าโยคีไม่ได้พิจารณาในช่วงที่สายฟ้าแลบอยู่นั้น เพียงแต่พิจารณาใคร่ครวญแล้วก็รู้ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นการรู้สาเหตุของการเกิดสายฟ้าแลบ ตามความเป็นจริงแต่ประการใด

ฉันใดก็ฉันนั้น แม้ในเรื่องของการกำหนดกัมมัฏฐาน ก็พึงทราบโดยทำนองนั้นเช่นกัน คือ ทุกๆครั้งที่รูปนามเกิด หากโยคีกำหนดได้ แม้โยคีผู้นั้นจะไม่มีสุตะกล่าวคือความรู้เรื่องปริยัติ แต่ก็จะสามารถรู้สภาวะลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐานของรูปนามที่ปรากฏเกิดขึ้นอยู่นั้น ได้ตามความเป็นจริง ทุกๆครั้งที่รูปนามเกิด หรือทุกๆขณะที่รูปนามเกิด หากไม่มีการกำหนดอย่างจริงจัง เป็นแต่เพียงการนึกตรึกเอาเอง ก็จะไม่เป็นการรู้สภาวะที่แท้จริงของรูปนามนั้นได้ แม้โยคีผู้นั้นจะเป็นผู้คงแก่เรียนมีสุตะมาก ก็ตาม เขาก็จะไม่สามารถรู้รูปนามตามสภาวะ

ที่เป็นจริงนั้นได้เลย ลองลงมือปฏิบัติดูจะเห็นว่า หากเราเพ่งพินิจอย่างใจจดใจจ่อ เราจะเห็นว่า ในขณะที่เราปฏิบัติอยู่นั้น ความอ่อนล้า ความเจ็บปวด ความเมื่อยขบ เป็นต้น ที่เรียกว่า **ทุกขเวทนา** ซึ่งปรากฏเกิดขึ้นอยู่ในร่างกายอยู่ตลอดนั้น ก็จะปรากฏในญาณของโยคีผู้นั้น ให้โยคีนั้นลองกำหนดดูตามอาการนั้น ว่า ถ้าเมื่อยก็เมื่อยหนอ เหนื่อย ก็เหนื่อยหนอ ปวด ก็ปวดหนอ การเสวยความสัมผัสที่ไม่ดีก็จะปรากฏ คือลักษณะหรือสภาวะของเวทนาที่กระทบในทางที่เป็นทุกข์ก็จะปรากฏ โยคีก็จะเห็นตามความเป็นจริงนั้น และจะเห็น**กิจจสัตติ** ที่มีความสามารถทำให้จิตเกิดความหดหู่ เศร้าหมอง และสามารถมองเห็นปัจจุปัฏฐานกล่าวคืออาการที่ปรากฏคือความไม่เป็นสุขในร่างกาย อาการที่ปวดเมื่อย ซึ่งเราเรียกว่าปัจจุปัฏฐานของรูปนามนั้น นอกจากนี้ ยังสามารถรู้ปทัฏฐานคือการเผชิญหรือการประชุมกันระหว่างผัสสะที่ไม่ดีกับจิตได้ด้วย

อนึ่ง อาการทั้ง ๔ อย่างที่ปรากฏนี้ แม้โยคีจะไม่มีความรู้หรือสุตะหรือประสบการณ์หรือไม่เป็นบุคคลผู้คงแก่เรียนก็ตาม แต่ถ้าเป็นผู้ที่เอาใจใส่ในการกำหนดอย่างต่อเนื่อง ก็ย่อมจะสามารถเห็นสภาวะเหล่านั้นตามความเป็นจริงด้วยปัจจักขญาณของตนได้อย่างแน่นอน

สำหรับปทัฏฐานถือว่าเป็นธรรมที่นอกเหนือไปจากรูปนามที่กำลังกำหนดอยู่ ไม่ใช่ตัวรูปนามเหมือนกับสภาวะ ลักขณะ รสะ แต่เป็นสภาวธรรมอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับธรรมที่กำลังปรากฏอยู่เท่านั้น เพราะฉะนั้น ในตอนลงมือปฏิบัติแรกๆ โยคีจึงไม่จำเป็นต้องรู้ปทัฏฐานดังกล่าว เพราะความไม่จำเป็นดังกล่าว ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งเป็นฎีกาแห่งพระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านจึงกล่าวถึงเฉพาะ ๓ อย่าง คือ ลักขณะ รสะและปัจจุปัฏฐานเท่านั้น โดยไม่มีการระบุให้กำหนดโดยปทัฏฐาน ดังมีพระบาลีจากอภิธัมมัตถสังคหะ ว่า **ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐาน-ปทฏฺฐานวเสน นามรูปปริคฺคโห ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม.** และในฎีกาได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า **ปทฏฺฐานํ ปเนตฺถ อญฺญธมฺมตาย น อุทฺธฏฺฐํ.** ซึ่งตรงกับข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ว่า **ปทฏฺฐานํ ปเนตฺถ อญฺญธมฺมตาย น อุทฺธฏฺฐํ.** แปลว่า *"ปทัฏฐานในที่นี้ ท่านไม่ยกขึ้นแสดง เพราะเป็นสภาวธรรมอย่างอื่นที่นอกจากธรรมที่กำหนดอยู่"* หมายความว่า ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่กำลังกล่าวถึงนี้ เป็นเรื่อง

ของธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน ซึ่งโยคีผู้นี้จำเป็นต้องกำหนดปฐวีธาตุและจำเป็นต้องพยายามเพื่อที่จะรู้ปฐวีธาตุดังกล่าวนั้นเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องพยายามเพื่อกำหนดรู้ธาตุอื่น ๓ อย่างที่เหลือซึ่งเป็นปทัฏฐานของปฐวีธาตุนั้นแต่อย่างใด

แม้ในเรื่องของการกำหนดรู้ธาตุอื่นที่เหลือ ๓ ธาตุ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็มีวิธีการกำหนดรู้โดยนัยนี้เช่นกัน ในกรณีเช่นนี้ โยคีผู้ที่มีความประสงค์จะเพ่งให้รู้ปฐวีธาตุ เป็นต้น เป็นอย่างๆไปนั้น หากมัวแต่เอาใจใส่**ปทัฏฐาน-ธาตุ**หรือธาตุที่เป็นปทัฏฐานของธาตุที่ตนกำลังกำหนดอยู่นั้น ก็จะทำให้จิตเข้าไปเพ่งจดจ่ออยู่แต่ในธาตุอื่นที่ตนไม่ได้กำหนดเท่านั้นนั่นเอง จิตก็จะไม่นำเอาธาตุที่ตนประสงค์จะกำหนดรู้ เข้ามาสู่จิตใจ เพราะฉะนั้น ในเรื่องของการกำหนดธาตุววัตถาน พระอัฏฐกถาจารย์ท่านจึงไม่แสดงการเอาใจใส่ธาตุโดยความเป็นปทัฏฐานไว้ ด้วยประการฉะนี้

วาทะของอภิธัมมัตถวิภาวินีมีความเหมาะสมยิ่ง

แม้ในเรื่องการกำหนดรูปนาม(นามรูปปริจฺเฉท) จำเป็นต้องกำหนดรู้รูปนามที่กำลังเกิดอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ซึ่งไม่ต่างจากในตอนที่กำหนดธาตุววัตถานแต่อย่างใด และก็ไม่จำเป็นต้องพยายามเพื่อที่จะรู้ปทัฏฐานธรรม กล่าวคือธรรมที่เป็นเหตุของรูปนามเหล่านั้นเลย สาเหตุเป็นเพราะว่า ปทัฏฐานนั้น แม้จะเป็นรูปนามเหมือนกันแต่เป็นรูปนามที่นอกเหนือจากรูปนามที่โยคีกำลังกำหนดอยู่ในปัจจุบัน ก็ถ้าว่า โยคีมัวแต่ไปกำหนดรู้ปทัฏฐานของสภาวธรรมนั้น รูปที่กำหนด เช่น ปฐวีรูปที่กำลังกำหนดอยู่ โยคีนั้น ก็จะไม่รู้ว่าปฐวีรูปกำลังเกิด เพราะมัวแต่ไปกำหนดรูปที่เป็นธาตุ ๓ ประการที่เหลือ

ในกรณีที่จักขุปสาทกำลังปรากฏอยู่นั้น หากโยคีมัวแต่ไปกำหนดเอามหาภูตรูป ซึ่งเป็นที่อาศัยเป็นปทัฏฐานของจักขุปสาทรูปนั้น โดยไม่เอาใจใส่การกำหนดจักขุปสาทรูปเลย ก็จะทำให้มองไม่เห็นถึงสภาวะของจักขุปสาทรูปอย่างแท้จริง แม้ในการกำหนดเวทนา ก็เช่นกัน โยคีไม่ได้เอาใจใส่กำหนดเวทนา แต่ไปกำหนดเอาสภาวธรรมอื่น เช่น ผัสสะซึ่งเป็นปทัฏฐานของเวทนา ก็จะทำให้ไม่รู้เวทนานั้น ตามความเป็นจริง เพราะมัวแต่ไปพะวงอยู่กับการกำหนดปทัฏฐาน

ของเวทนานั้น แม้ในกรณีที่ผัสสะปรากฏ หากโยคีไม่เอาใจใส่ผัสสะ แต่ไปเอาใจใส่ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ก็พึงทราบโดยทำนองนี้

เพราะฉะนั้น ถ้าโยคียังไม่ได้กำหนดสภาวธรรมที่ควรกำหนดซึ่งปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้น มัวแต่ไปกำหนดเน้นเอาแต่ธรรมอื่นซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ได้ปรากฏตามความเป็นจริง ก็เท่ากับว่าเป็นการใคร่ครวญเอามากำหนดโดยที่ไม่ได้เกิดขึ้นในขณะนั้นจริงๆ และก็ทำให้กำหนดไม่ทันสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ ถ้ากำหนดอย่างนั้นอยู่ก็จะทำให้ปัจจยปริคคหญาณเท่านั้นเกิดขึ้น เพราะรู้แต่เพียงสภาวธรรมที่เป็นเหตุอย่างเดียว นามรูปปริจเฉทญาณก็จะไม่เกิด เพราะฉะนั้น ในเรื่องของนามรูปปริจเฉทญาณนี้ มติที่มาในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งไม่ได้มีการแสดงลักษณะการกำหนดโดยปทัฏฐานนั้น เป็นมติที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับมติของวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ซึ่งได้แสดงข้อความบาลีไปแล้วนั้น เป็นมติที่มีเหตุผลยิ่ง

การที่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะท่านได้แสดงไว้โดยรวมปทัฏฐานไปด้วยนั้น น่าจะเป็นการแสดงโดยทั่วๆไป เพราะเป็นไปในลักษณะของการไม่ปฏิเสธการปรากฏและการกำหนดรู้โดยปทัฏฐานว่าอย่างไร ถ้าจะกำหนดโดยปทัฏฐานก็สามารถจะกระทำได้ ซึ่งเป็นเรื่องของตอนท้ายที่ว่าด้วยทิฏฐิวิสุทธิซึ่งใกล้เข้าถึงปัจจยปริคคหญาณแล้ว คือ ถ้าเป็นในตอนท้ายของทิฏฐิวิสุทธิซึ่งใกล้เข้าถึงปัจจยปริคคหญาณแล้วโยคีสามารถที่จะรู้รูปนามโดยสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาลักขณะรสะปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐาน ๔ ประการได้อย่างแน่นอน นี่คือจุดประสงค์ของการที่พระอนุรุทธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะท่านได้เขียนสรุปเอาไว้

ในการกำหนดรู้รูปนามหนึ่งๆ ในขณะหนึ่งๆนั้น พึงทราบว่า ในบรรดาลักขณะรสะปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐาน ๔ อย่างนี้ จะปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง ในขณะหนึ่งๆเท่านั้น โยคีสามารถรู้เฉพาะลักษณะใดลักษณะหนึ่งเท่านั้น ไม่สามารถที่จะรู้ ๒ ลักษณะ ๓ ลักษณะ หรือ ๔ ลักษณะพร้อมกันได้เลย และโดยธรรมชาติของสภาวธรรมก็ไม่สามารถที่จะปรากฏ ๒ อย่าง ๓ อย่าง หรือ ๔ อย่างพร้อมกันในขณะเดียวกันได้ โยคีจึงรู้ได้เฉพาะลักษณะใดลักษณะหนึ่งเท่านั้น อีกอย่างก็ไม่ได้หมายความว่า โยคีจะต้องรู้ลักษณะทั้งหมดพร้อมๆกันแล้วเท่านั้นจึงจะถือว่ากิจ

สำเร็จ ในการกำหนดแต่ละครั้งๆหากรู้ได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ถือว่าสำเร็จกิจแล้ว ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา(๑/๔๓๓) ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

กสฺมา ปเนตฺถ อุภยคฺคหณํ, ปุคฺคลชฺฌาสยโต, เอกจฺจสฺส หิ ธาตุโย มนสิกโรนฺตสฺส ตา สภาวโต คเหตพฺพตํ คจฺฉนฺติ, เอกจฺจสฺส สกิจฺจกรณโต, โย รโสติ วุจฺจติ.

ในเรื่องการกำหนดธาตุววัฏฐาน ๔ ประการนี้ ขอถามว่า เพราะเหตุไร จึงถือเอาเฉพาะลักขณะรสะ ๒ อย่าง

***ตอบว่า** : การที่ถือเอา ๒ อย่าง คือลักขณะรสะนั้น เป็นเพราะอัธยาศัยต่างๆ ของบุคคล*

หมายความว่า ธาตุทั้งหลายหรือธาตุทั้ง ๔ ที่บุคคลกำหนดเอาใจใส่แล้ว ย่อมถึงซึ่งความเป็นสภาวะที่สามารถถือเอาได้โดยสภาวะลักษณะแก่โยคีบางท่าน และย่อมถึงซึ่งความเป็นสภาวะที่ถือเอาได้โดยการกระทำกิจของตนแก่โยคีบางท่าน ซึ่งกิจของตนที่ว่านั้น หมายถึงรสะนั่นเอง

ข้อนี้อธิบายว่า โยคีผู้ที่กำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ จะกำหนดรู้โดยลักขณะหรือลักษณะก็ถือว่าใช้ได้ จะกำหนดรู้โดยรสะ ก็ได้ หมายความว่า โยคีจะรู้ลักษณะหรือรสะอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นได้ แต่จะกำหนดรู้ลักขณะรสะ ๒ อย่างพร้อมกันไม่ได้

ดังนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถาจึงได้ตั้งคำถามดังกล่าวว่า เพราะเหตุใด จึงได้กล่าวการกำหนดรู้โดยลักขณะรสะ ๒ อย่าง? โดยให้คำตอบว่า กล่าวตามอัธยาศัยของบุคคล หรือกล่าวตามพื้นเพอุปนิสัยของบุคคล หมายความว่า บางคนอาจจะเห็นลักษณะ บางคนอาจจะเห็นรสะของสภาวธรรมนั้น นั่นหมายความว่า ธาตุ ๔ ประการโยคีบางท่าน อาจจะกำหนดรู้เห็นสภาพของธาตุนั้น บางท่านอาจจะกำหนดรู้เห็นกิจหรือหน้าที่ของธาตุนั้น ผู้ที่กำหนดรู้สภาวะลักษณะของธาตุนั้น ก็จะรู้ธาตุนั้นโดยสภาวะลักษณะเท่านั้น ไม่ได้รู้โดยกิจ และบางท่านอาจจะรู้ธาตุนั้นโดยกิจของธาตุดังกล่าว ซึ่งก็จะรู้แต่โดยกิจ ไม่สามารถรู้ได้โดยสภาวะลักษณะ

สรุปว่า โยคีบางท่านเห็นแต่ลักษณะ รู้แต่ลักษณะ กำหนดได้แต่ลักษณะ บางท่านรู้แต่รสะ กำหนดได้แต่รสะเท่านั้น ดังนั้น เนื่องจากบุคคลมีหลากหลาย

การรู้และการปรากฏของสภาวธรรม ก็ย่อมหลากหลายไปด้วย เพื่อให้ครอบคลุมถึงความหลากหลายดังกล่าว ในคัมภีร์อัฏฐกถา ท่านจึงได้กล่าวถึงการรู้ธาตุไว้โดย ๒ ประการคือ โดยรสะ และโดยลักขณะด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง คำของอัฏฐกถานั้น หมายความว่าข้อความนี้มิได้เป็นการแสดงว่าบุคคลคนเดียวจะต้องรู้สภาวธรรมทั้งโดยลักขณะและโดยรสะทั้ง ๒ อย่าง จึงจะเรียกว่าเป็นการรู้โดยสมบูรณ์ บุคคลผู้กำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ” ในขณะที่เห็นนั้น ธรรมที่ปรากฏในขณะที่เห็นซึ่งมี ๕ประการ ก็จะต้องปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอาการ ๔ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีลักขณะรสะเป็นต้น อย่างแน่นอน โยคีผู้กำหนดก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้ธรรมที่ปรากฏในขณะนั้นตามความเป็นจริงนั่นเอง ซึ่งจะได้นำเอาลักษณะของการรู้ดังกล่าวมาแสดงให้พอมองเห็นภาพเป็นลำดับต่อไป

การกำหนดรู้จักขุปสาท

การที่โยคีรู้ว่าปสาทตาดีพอที่จะทำให้สีปรากฏ ก็ดี การรู้ว่าปสาทตาดี ก็ดี นี้เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของจักขุปสาทได้ตามความเป็นจริง นี่แหละคือการรู้สภาวะลักษณะของรูปตาที่มีความใส ซึ่งเรียกว่า **จักขุปสาท** แม้ในเรื่องของปสาทอื่นๆเช่น โสตปสาท ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน การที่โยคีรู้ว่า จักขุปสาทเป็นตัวนำจิตให้เข้าถึงรูปสีที่เรียกว่า **วรรณะ** ก็ดี การที่รู้ว่า จักขุปสาท ก่อให้เกิดการเห็น ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้**รสะ**ของจักขุปสาทนั้น ตามความเป็นจริง ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวที่ว่า **“รูเปสุ อาวิญฺชนรโส** จักขุปสาทมีหน้าที่ดึงจิตเข้าไปสู่**รูปารมณ์** หรือที่เรียกว่า **สี”** จักขุปสาทนั้นทำหน้าที่ดึงจิตสู่รูปารมณ์นั่นเอง นั่นก็คือ ก่อให้เกิดการเห็นรูปารมณ์นั้น เพราะฉะนั้น เพื่อให้โยคีผู้ปฏิบัติได้เกิดความเข้าใจง่าย จึงได้ใช้คำอธิบายที่หลากหลาย เช่น จักขุปสาทผู้ส่งจิตไปสู่รูปารมณ์ หรือผู้ทำให้เกิดการเห็นดังนี้เป็นต้นซึ่งเป็นคำแปลที่อาจจะไม่ตรงกับโครงสร้างทางไวยากรณ์นัก แต่ก็ถือว่าเป็นความหมายที่ถือเอาได้โดยอธิบาย เพราะฉะนั้น คำแปลในเรื่องต่อไปก็อาจจะแปลโดยทำนองเดียวกันนี้

การที่โยคีรู้ว่า นี่เป็นที่ตั้งแห่งการเห็น ก็ดี รู้ว่าการเห็นเกิดขึ้นจากสิ่งนี้หรือเริ่มต้นจากสิ่งนี้ ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้**ปัจจุปัฏฐาน**ของจักขุปสาทนั้น ตามความเป็นจริง ก็การรู้ถึงสาเหตุคือรู้ว่าเนื้อปสาทตาซึ่งเรียกว่า “รูปหยาบที่ปรากฏเกิด

ด้วยอำนาจของกรรม" หรือที่เรียกว่า **กัมมชภูตรูป** นั้น ว่า จักขุปสาทนี้เกิดขึ้นเพราะมีรูปตาเนื้อนี้เป็นเหตุ ดังนี้ เรียกว่า เป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของจักขุปสาทนั้นตามความเป็นจริง

การกำหนดรู้รูปายตนะ

การที่โยคีรู้รูปที่เป็นสีสันได้ตามความเป็นจริง เช่น รู้ว่านี่คือรูปสีสันปรากฏในจักขุปสาท เรียกว่าเป็นการรู้ลักษณะของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือสิ่งที่ปรากฏให้เห็นได้ เรียกว่าเป็นการรู้รสะของรูปายตนะนั้นตามความเป็นจริง รู้ว่านี่คือวิสัยหรือที่โคจรของการเห็น ก็ดี รู้ถึงการเกิดขึ้นของการเห็นว่ามาจากสิ่งนี้ ก็ดี เรียกว่าเป็นการรู้ปัจจุปัฏฐานของรูปายตนะตามความเป็นจริง รู้ว่าจักขุปสาทเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปที่เป็นฐานกล่าวคือภูตรูป เรียกว่าเป็นการรู้ปทัฏฐานของรูปายตนะตามความเป็นจริง ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ พึงทราบว่า เป็นการรู้สภาวธรรมที่เรียกว่า **ลักขณาทิจตุกกะ**[สาระที่ควรรู้ ๔ ประการมีลักษณะเป็นต้น] อย่างใดอย่างหนึ่ง ของรูปายตนะ ซึ่งสอดคล้องกับพระไตรปิฎกสติปัฏฐานสูตรที่ว่า **จกฺขุญฺจ ปชานาติ รูเป จ ปชานาติ**. และสอดคล้องกับคัมภีร์อัฏฐกถาของสติปัฏฐานสูตรดังกล่าวที่ว่า **จกฺขุปสาทำ รูปญฺจ ยาถาวสลกฺขณวเสน ปชานาติ.** *โยคีย่อมรู้จักขุปสาทและรูปารมณ์ตามความเป็นจริงโดยกิจจะและลักษณะที่เกิดขึ้นตามที่เป็นจริง*

บางท่านพิจารณากำหนดรูปทั้งหลาย โดยอาศัย**จุณณมนสิการ**ซึ่งได้แสดงไว้ในเรื่องของธาตุวัตถานสมถะและนำมาใช้ในการพิจารณาในเรื่องของวิปัสสนาให้มองเห็นรูปารมณ์นั้นเป็นของละเอียดดุจผุยผง ซึ่งการนำมาพิจารณาโดยการอาศัยจุณณมนสิการจากสมถะดังกล่าวมิใช่เป็นการรู้ลักษณะรสะปัจจุปัฏฐานของรูปตามความเป็นจริง จึงไม่ควรนำมาใช้พิจารณา

การกำหนดรู้จักขุวิญญาณ

โยคีผู้รู้ซึ้งถึงสภาพการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยนี้คือ (๑) ย่อมรู้ลักษณะของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นการรู้ที่มาจากภายในจักษุ เป็นการรู้รูปารมณ์ (๒) ย่อมรู้รสะหรือกิจของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า เป็นเพียงการรับเอารูป

เท่านั้นเป็นอารมณ์หรือเป็นเพียงแค่สภาพการเห็นเท่านั้น (๓) ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของจักขุวิญญาณดังนี้ว่า จักขุวิญญาณนี้ย่อมมุ่งหน้าไปหาอารมณ์ (๔) ย่อมรู้ปทัฏฐานของจักขุวิญญาณดังนี้ว่าจักขุวิญญาณนี้ย่อมเห็นรูปารมณ์เพราะมีมนสิการ "การเอาใจใส่ในอารมณ์" เป็นเหตุ หรือ เพราะมีจักษุและรูปารมณ์อยู่ จักขุวิญญาณจึงสามารถเห็นได้ หรือเพราะกรรมดีกรรมชั่วให้ผล จักขุวิญญาณจึงเห็น

หลักฐานที่มาในพระบาลี มีดังนี้

(๑) **รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานำ.** (ขนฺธนิทฺเทส)

(๒) **สงฺขารปทฏฺฐานำ วตฺถารมฺมณปทฏฺฐานำ วา.** (ปฏิจฺจสมุปฺปาทวณฺณนา)

การกำหนดรู้จักขุสัมผัส

โยคีผู้รู้ซึ้งถึงสภาพการกระทบสัมผัสทางจักขุได้ตามความเป็นจริงนั้นย่อมรู้โดยนัยดังนี้ (๑) ย่อมรู้ลักษณะของจักขุสัมผัสดังนี้ว่า เป็นการกระทบสัมผัสกับรูปารมณ์ (๒) ย่อมรู้รสหรือกิจของจักขุสัมผัสดังนี้ว่า เป็นเพียงการกระทบสัมผัสกับรูปารมณ์เท่านั้น (๓) ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของจักขุสัมผัสดังนี้ว่าเป็นเพียงการประชุมกันแห่งจักขุปสาท รูปารมณ์ และจักขุวิญญาณ (๔) ย่อมรู้ปทัฏฐานของจักขุสัมผัสดังนี้ว่า จักขุสัมผัสนี้ย่อมเกิดขึ้นได้เพราะรูปารมณ์ปรากฏ

การกำหนดรู้สุขเวทนา

โยคีผู้รู้ซึ้งถึงสภาพความสุขอันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้นย่อมรู้โดยนัยดังนี้ (๑) ย่อมรู้ลักษณะของสุขเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ดีที่ได้เห็นรูปารมณ์ดังกล่าว (๒) ย่อมรู้รสหรือกิจของสุขเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการที่ดี (๓) ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของสุขเวทนาดังนี้ว่าเป็นปรากฏการณ์อันน่ายินดีที่มาจากภายในจิตใจ (๔) ย่อมรู้ปทัฏฐานของสุขเวทนาดังนี้ว่า รู้สึกดีเพราะจิตสงบหรือรู้สึกดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับรูปารมณ์ที่ดี รู้สึกดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับสิ่งที่ต้องการเห็น

การกำหนดรู้ทุกขเวทนา

โยคีผู้รู้ซึ้งถึงสภาพความทุกข์อันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยดังนี้ (๑) ย่อมรู้ลักษณะของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ไม่ดีที่ได้เห็นรูปารมณ์ดังกล่าว (๒) ย่อมรู้รสะหรือกิจของสุขเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการที่ไม่ดี (๓) ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เป็นปรากฏการณ์อันไม่น่ายินดีที่มาจากภายในจิตใจ (๔) ย่อมรู้ปทัฏฐานของทุกขเวทนาดังนี้ว่า เนื่องจากมีรูปเป็นที่อาศัย ความรู้สึกไม่ดีจึงเกิดขึ้น หรือรู้สึกไม่ดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับรูปารมณ์ที่ไม่ดี หรือรู้สึกไม่ดีเพราะได้กระทบสัมผัสกับสิ่งที่ไม่ต้องการเห็น

การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา

โยคีผู้รู้ซึ้งถึงสภาพความไม่ทุกข์ไม่สุขกล่าวคือความวางเฉยอันเนื่องมาจากการเห็นได้ตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้โดยนัยดังนี้ (๑) ย่อมรู้ลักษณะของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นความรู้สึกที่ไม่ดีไม่ร้ายกล่าวคือเฉยๆที่ได้เห็นรูปารมณ์ดังกล่าว (๒) ย่อมรู้รสะหรือกิจของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นเพียงการเสวยอารมณ์โดยลักษณะอาการที่ไม่ดีไม่ร้าย (๓) ย่อมรู้ปัจจุปัฏฐานของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เป็นปรากฏการณ์อันสงบนิ่งหรือเฉย ไม่ยินดียินร้ายที่มาจากภายในจิตใจ (๔) ย่อมรู้ปทัฏฐานของอุเบกขาเวทนาดังนี้ว่า เนื่องจากไม่มีสิ่งที่น่าปลาบปลื้มยินดีหรือเนื่องจากได้เห็นรูปารมณ์ธรรมดาทั่วๆไปที่ไม่พิเศษทั้งในทางดีและไม่ดี การเห็นจึงปรากฏออกมาเป็นความรู้สึกกลางๆ

หลักฐานที่มาในพระบาลีมีดังนี้

นิปฺปีติกจิตฺตปทฏฺฐานา อุเปกฺขา, ผสฺสปทฏฺฐานา เวทนา.

อุเบกขามีจิตใจที่ไร้ปีติเป็นปทัฏฐาน, เวทนามีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา ๒ อย่างคือสุขและทุกข์นั้น แม้จะไม่ประกอบกับจักขุวิญญาณ แต่เพื่อให้สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ได้แสดงเวทนาทั้ง ๓ ไว้คู่กับทวารทั้ง ๖ ในพระสูตรที่เกี่ยวกับทางด้านวิปัสสนา จึงได้แสดงเวทนาทั้ง ๓ ซึ่งเป็นเวทนาที่ประกอบกับสันตีรณะ ชวนะ และตทารัมมณะ ไว้ในกรณีของการกำหนดว่า “เห็นหนอ”

ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ จะได้แสดงไว้ในตอนที่ยกอภิญเญยยสูตรและปริญเญยยสูตรมาแสดงในหน้าถัดไป

ข้อควรจำพิเศษ

เกี่ยวกับเรื่องอุเบกขาเวทนานี้ จักได้นำเอาสาระที่น่าจดจำประการหนึ่งมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ เพื่อเป็นเครื่องประดับความรู้แก่โยคีต่อไป

ในคัมภีร์มูลฎีกา(๒/๑๒๑) และวิสุทธิมรรคมหาฎีกา(๒/๓๒๖) ได้แสดงอุเบกขาเวทนาโดยสงเคราะห์เข้าในทุกข์และสุขดังนี้ว่า

อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺฐตฺตา ทุกฺเข อวโรเธตพฺพา. อิตรา อิฏฺฐตฺตา สุเข.

อุเบกขาเวทนาที่ประกอบกับจิตที่เห็นรูปารมณ์ที่ไม่งามหรือที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบาก ย่อมคล้อยเป็นไปในทุกขเวทนา เพราะตั้งอยู่ในสภาพที่ไม่น่าปรารถนา ส่วนอุเบกขาเวทนาที่ประกอบกับจิตที่เห็นรูปารมณ์ที่งามหรือที่เป็นฝ่ายกุศลวิบาก ย่อมคล้อยเป็นไปในสุขเวทนา เพราะตั้งอยู่ในสภาพที่น่าปรารถนา

อาศัยข้อความจากคัมภีร์ฎีกาทั้ง ๒ ข้างต้นนี้ พึงทราบว่า อุเบกขาเวทนานั้นยังสามารถเรียกว่า **ทุกข์** ได้ ถ้าเป็นอุเบกขาที่ประกอบกับจิตที่เห็นอารมณ์ที่ไม่ดีไม่งาม และสามารถเรียกว่า **สุข** ได้ ในกรณีที่ประกอบกับจิตที่เห็นรูปารมณ์ที่ดีหรืองาม

อาศัยข้อความการสงเคราะห์ทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่า หากเป็นอุเบกขาเวทนาที่ประกอบอยู่ในจิตที่เห็นรูปารมณ์ธรรมดาทั่วไปคือไม่ดีไม่เลวเท่านั้น อุเบกขาดังกล่าวจึงควรเรียกว่า อุเบกขาเวทนาอย่างเต็มปากเต็มคำได้

ข้อนี้มีอธิบายเพิ่มเติมว่า ในจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น แม้จะมีอุเบกขาเวทนาเท่านั้นประกอบอยู่ แต่ถ้าในกรณีที่เป็นอุเบกขาในขณะที่จิตกำลังประสบกับอารมณ์ต่างๆ ที่เป็น**อติอิฏฐารมณ์**[อารมณ์ที่น่าพึงพอใจเป็นอย่างยิ่ง] ไซร้ เมื่อถึงขณะของการเสวยอารมณ์นั้นก็จะปรากฏความรู้สึกที่สุขสบาย โดยทำนองเดียวกัน ในกรณีที่ประสบกับอารมณ์ต่างๆ ที่เป็น**อนิฏฐารมณ์**[อารมณ์ที่ไม่น่าพึงพอใจ] เมื่อถึงขณะ

ของการเสวยอารมณ์ดังกล่าว ก็จะปรากฏความรู้สึกที่เป็นทุกข์หรือไม่สบายเกิดขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในขณะที่ได้กลิ่นและลิ้มรส ความรู้สึกเหล่านี้จะปรากฏชัดมาก เช่น ในขณะที่เราได้รับกลิ่นหอมจากดอกไม้และน้ำหอมเป็นต้น ก็ดี ในขณะที่เรากำลังรับประทานอาหารอันมีรสชาติที่ถูกใจ ก็ดี ความรู้สึกดีๆก็จะปรากฏโดยทำนองเดียวกัน ในทางกลับกัน หากเราได้กลิ่นที่ไม่ดีหรือกลิ่นเหม็น หรือในขณะที่เรากำลังรับประทานอาหารที่มีรสชาติที่ไม่ถูกปาก เราก็จะเกิดความรู้สึกที่ไม่ดีตามมา

นอกจากนี้ แม้ว่า ในกายวิญญาณจิตจะมีเพียงสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาเท่านั้นประกอบอยู่ แต่ก็พึงทราบว่า ทุกครั้งที่มีกายสัมผัส ก็มิได้หมายความว่าจะมีเฉพาะแต่ทุกข์และสุขเท่านั้น แต่ความจริงแล้วยังมีความรู้สึกที่เฉยๆ หรือเป็นกลางๆ นั่นก็คืออุเบกขาเวทนาปรากฏเหมือนกัน แต่อุเบกขาเวทนาดังกล่าวก็สามารถจัดอยู่ในสุขเวทนาชั้นล่างๆเท่านั้น เพราะเป็นการรับรสแห่งการสัมผัสอิฏฐมัชฌัตตโผฏฐัพพารมณ์นั่นเอง นี้แล คือ ข้อควรจำที่ได้ยกมาจากฎีกาข้างต้น

ในขณะที่เห็นธรรม ๕ ประการคือจักขุปสาท รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ ผัสสะและเวทนา ซึ่งเป็นถึงธรรมที่ทำให้เกิดกิจการเห็นสำเร็จนั้น โยคีควรตามพิจารณากำหนดให้ทันว่า “เห็นหนอๆ” แล้วพิจารณาให้รู้ถึงลักขณะ รสะ ปัจจุปัฏฐานตามความต้องการ อนึ่ง ในช่วงเวลาที่มีทิฏฐิวิสุทธิเป็นที่สุดนั้น โยคีจะต้องกำหนดรู้ปทัฏฐานของธรรมเหล่านั้นด้วย ดังนั้น ในคัมภีร์สฬายตนสังยุตและในปฏิสัมภิทามรรค พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ดังนี้

จกฺขุ๎ ภิกฺขเว อภิญฺเญยฺยํ, รูปา อภิญฺเญยฺยา, จกฺขุวิญฺญาณ๎ อภิญฺเญยฺยํ, จกฺขุสมฺผสฺโส อภิญฺเญยฺโย, ยมิทำ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตำ สุขำ วา ทุกฺขำ วา อทุกฺขมสุขำ วา, ตมฺปิ อภิญฺเญยฺยำ.

(สำ.๒/๒๕๘.,ปฏิสำ.๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โยคีควรกำหนดรู้จักษุ รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ และจักขุสัมผัส อีกนัยหนึ่ง จักษุเป็นต้นเป็นสภาวธรรมที่โยคีควรหยั่งรู้ได้ด้วยญาณพิเศษ แม้แต่เวทนา เช่น สุข ทุกข์ หรืออุเบกขา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โยคีก็ควรที่จะกำหนดรู้เวทนาเหล่านี้ด้วย

สุตมยปัญญากับจินตามยปัญญาไม่ใช่วิปัสสนา

การกำหนดรู้สภาวลักษณะเป็นต้นของรูปนามที่กำลังเกิดอยู่นั้น จัดเป็นการรู้ **เญยยธรรม** ซึ่งเป็นธรรมที่โยคีควรรู้ ซ้ำยังเป็นการรู้ที่พิเศษสูงกว่าการรู้แบบสุตมยปัญญา ดังนั้น ในพระบาลีพระพุทธองค์ ท่านจึงทรงใช้คำกริยาพิเศษ ว่า **อภิญฺเญยฺยํ** แปลว่า “รู้จะๆ, รู้จริงๆ, หยั่งรู้ด้วยญาณพิเศษ” ซึ่งก็มีความหมายตรงกันกับคำแปลที่ว่า “กำหนดรู้” นั่นเอง ดังนั้น ในการแปลคำว่า **อภิญฺเญยฺยํ** ข้างต้น จึงได้แปลไว้ว่า “กำหนดรู้” ข้อนี้ขอให้ดูเทียบเคียงกับข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา(๒/๓๘๗,๕๐๗) ดังนี้

สภาวธมฺมานํ ลกฺขณสลฺลกฺขณโต เญยฺยอภิมุขา ปญฺญา อภิญฺญาปญฺญา.

อปิ จ สุตมยาย จินฺตามยาย เอกจฺจภาวนามยาย จ อภิวิสิฏฺฐาย ปญฺญาย ญาตา อภิญฺญาตา.

อภิญญาปัญญา *คือ ปัญญารู้แจ้งมุ่งตรงสู่รูปนามที่ควรรู้ โดยการกำหนดสภาวลักษณะของสภาวธรรมที่เป็นรูปนาม[อภิญญาปัญญานี้แหละ คือ ญาตปัญญา ว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณ]*

อีกนัยหนึ่ง ***อภิญญาตธรรม*** *คือ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายที่โยคีรู้ได้ด้วยปัญญากล่าวคือนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นญาณที่พิเศษกว่าสุตมยญาณ จินตามยญาณ และภาวนามยญาณบางอย่างกล่าวคือฌานสัมปยุตตปัญญาและอภิญญาปัญญา*

ในบรรดาข้อความของคัมภีร์ฎีกาทั้ง ๒ ข้างต้นนั้น พึงทราบว่า ข้อความประโยคแรกเป็นคำอธิบายของคำว่า “อภิญญา” ซึ่งแสดงให้ทราบว่า “การรู้โดยการกำหนดสภาวลักษณะเป็นต้นของรูปนาม เรียกว่า **อภิญญาปัญญา** ซึ่งเป็นปัญญาที่นิยมเรียกกันว่า **ญาตปริญญา** นั่นเอง” ส่วนข้อความหลังเป็นคำอธิบายของคำว่า “อภิญญาตะ” ซึ่งเป็นคำที่แสดงรูปนามที่พึงรู้ได้ด้วยญาตปริญญานั้น ข้อความหลังนี้แสดงให้ทราบว่า “การรู้โดยกำหนดสภาวลักษณะเป็นต้นตามที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น ได้ชื่อว่า อภิญญาปัญญา เพราะเป็นปัญญาที่พิเศษกว่าสุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญาบางประการ

รูปนามที่พึงรู้ด้วยญาณดังกล่าว ท่านเรียกว่า “อภิญญาตะ” ด้วยเหตุนี้ สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา ยังไม่ใช่แม้กระทั่งนามรูปปริจเฉทญาณ จะมัวกล่าวไปไยเล่ากับการเป็นวิปัสสนาญาณซึ่งประเสริฐยิ่งกว่าเล่า

ใน**อภิญเญยยสูตร**นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงเพียงแค่เน้นให้โยคีกำหนดรู้จักษุ(ตา) รูปารมณ์เป็นอย่างๆไปตามลำดับเท่านั้น จึงไม่ควรที่จะเข้าใจผิดว่าในการเห็นแต่ละครั้งนั้น โยคีจะต้องกำหนดรู้ครั้งละ ๕ อย่าง เหตุผลก็เพราะว่าหากมัวแต่ไปกำหนดรู้ครั้งละ ๕ อย่างเช่นนั้น ก็จะทำให้การเห็นเป็นต้นเกิดขึ้นซ้ำซ้อนกันเป็นจำนวนมาก ในที่สุดก็จะทำให้ไม่สามารถกำหนดทันรูปนามที่กำลังเกิดแล้วเกิดเล่าได้ และเป็นการกำหนดที่ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคด้วย **ถามว่า** แม้จะไม่สามารถกำหนดการเกิดได้ทัน แต่ไปทันเอาตรงที่การดับของอารมณ์นั้น จึงควรมิใช่หรือ **ตอบว่า** ถึงกระนั้นก็ตาม ญาณนั้นก็ไม่เรียกว่า **ภังคญาณ** เพราะการที่จะเรียกว่าภังคญาณได้นั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคท่านระบุไว้ว่า“ภังคญาณนั้นจะต้องรู้การดับของจิตที่รู้การดับของอารมณ์นั้นโดยไม่มีวัตถุอื่นมาคั่นกลาง”

เพราะเหตุนั้น ในการเห็นแต่ละครั้ง โยคีจึงควรทำการกำหนดรู้สภาวธรรมทีละอย่างตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเทียว ด้วยวิธีการกำหนดนี้แล เมื่อโยคีเอาใจใส่สภาวธรรมที่ปรากฏชัดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกรณีพิเศษแล้ว ย่อมสามารถยังกิจคือการกำหนดสภาวธรรม ๕ ประการให้สำเร็จได้โดยปริยาย ซึ่งลักษณะการสำเร็จกิจดังกล่าวจะมีการแสดงไว้ในอภิญเญยยสูตร

เมื่อโยคีได้ทำการกำหนดตามวิธีที่กล่าวมานี้แล้ว นามรูปปริจเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นที่รู้กันในนามว่า ญาตปริญญานั้น ก็จะถึงความบริสุทธิ์หมดจด จากนั้น ทุกครั้งที่โยคีกำหนดว่า “เห็นหนอ” ก็จะสามารถกระทำกิจคือการกำหนดรู้ถึงการเกิดขึ้นของสภาวธรรม ๕ ประการเหล่านั้นโดยทำนองว่า “สภาวะคือการเห็นทั้งหลายเหล่านี้ แต่ก่อนหน้านี้ มิได้มีอยู่เลย เพิ่งจะเกิดในตอนนี้เอง” และรู้ถึงการดับแห่งสภาวธรรม ๕ ประการเหล่านั้นโดยทำนองนี้ว่า “สภาวธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วก็ย่อมแตกดับไป”

ครั้นเมื่อญาณทั้ง ๒ แก่กล้าเต็มที่ โยคีก็จะรู้แม้กระทั่งรายละเอียดของการดับดังกล่าวด้วยว่า "สภาวธรรมเหล่านี้ได้ดับลงอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย" เมื่อโยคีได้เห็นทั้งการเกิดและการดับแล้ว จากนั้น ก็จะเห็นแต่การดับอย่างเดียว จึงทำให้โยคีนั้นรู้ซึ้งถึงสัจธรรมกล่าวคือความไม่เที่ยงแท้แน่นอน(อนิจจลักษณะ) ว่า "สภาวะนี้ช่างไม่เที่ยงแท้แน่นอนเสียจริงหนอ" เมื่อเห็นสภาวะที่ยังถูกการเกิดดับเบียดเบียนอยู่ จึงรู้ซึ้งถึงสัจธรรมกล่าวคือความเป็นทุกข์(ทุกขลักษณะ) โดยทำนองว่า "สภาวะเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นทุกข์ ไม่มีอะไรดีเอาเสียเลย"

ครั้นเมื่อเห็นสภาวะที่ไร้อิสรภาพอันเนื่องมาจากไม่สามารถอยู่ในบังคับบัญชาของตนได้ กล่าวคือไม่อยากจะให้เกิด แต่สภาวะนี้ก็เกิด ไม่อยากจะให้ดับแต่ก็ดับ โยคีนั้นก็จะรู้ซึ้งถึงสัจธรรมกล่าวคือความเป็นอนัตตา(อนัตตลักษณะ) โดยทำนองนี้ว่า "สภาวะนี้มิใช่เป็นตัวตนของเรา เราไม่สามารถบังคับบัญชาสภาวะนี้ได้เลย" อนึ่ง การรู้อย่างที่กล่าวมานี้แล เป็นการรู้ตามความเป็นจริงในรูปของการกำหนดรู้การเกิด-การดับและอนิจจลักษณะเป็นต้นของสภาวธรรม ๕ ประการที่กำลังมีปรากฏในขณะที่โยคีเห็นรูปารมณ์ ด้วยวัตถุประสงค์เพื่อให้โยคีทำการกำหนดรู้เช่นนี้แล พระพุทธองค์จึงทรงแสดงปริญเญยยสูตรไว้ในสังยุตนิกาย และปฏิสัมภิทามรรคไว้ดังนี้

จกฺขุ ภิกฺขเว ปริญฺเญยฺยํ, รูปา ปริญฺเญยฺยา, จกฺขุวิญฺญาณํ ปริญฺเญยฺยํ, จกฺขุสมฺผสฺโส ปริญฺเญยฺโย, ยมิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมฺปิ ปริญฺเญยฺยํ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โยคีควรกำหนดรู้จักษุ รูปารมณ์ จักขุวิญญาณ และจักขุสัมผัส โดยรู้ถึงการเกิด การดับ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะของสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้น แม้แต่สุข ทุกข์ หรืออุเบกขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โยคีก็ควรกำหนดรู้เวทนาดังกล่าวด้วย

พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงทั้งอภิญเญยยสูตรและปริญเญยยสูตรไว้ด้วยหลักการที่เกี่ยวกับทวาร ๖ เหมือนๆกัน ดังนั้น ในกรณีของการรับรู้ทางโสตะ ฆานะ เป็นต้น เช่น ข้อความที่ว่า **โสตํ อภิญฺเญยฺยํ สทฺทา อภิญฺเญยฺยา** เป็นต้น สำหรับผู้ที่มีความรู้พื้นฐานมาบ้างแล้ว ก็สามารถที่จะทำความเข้าใจโดยเทียบเคียงกับนัยของการรับรู้ทางจักขุทวารได้ไม่ยากนัก จึงไม่ขอนำมาแสดงไว้ทุกทวาร

อนึ่ง แม้ในปริญเญยยสูตรข้างต้นนี้ ก็พึงทราบว่า ด้วยวิธีการกำหนดสภาวะ ๑ อย่าง ต่อ ๑ ครั้ง โดยให้เน้นการเกิด การดับ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะของสภาวธรรมใดสภาวธรรมหนึ่งเป็นหลักนั้น ก็ย่อมสามารถที่จะยังกิจคือการกำหนดรู้สภาวธรรม ๕ ประการให้สำเร็จลงได้เช่นเดียวกันกับวิธีการที่ทรงแสดงในอภิญเญยยสูตรนั่นเอง ซึ่งวัตถุประสงค์หลักของพระสูตรทั้ง ๒ นั้น ก็คือ "การที่โยคีไม่มีกิเลสความยึดติดในสภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้นว่าเป็นของเที่ยงแท้แน่นอน เป็นสุข อยู่ในบังคับบัญชา" อย่างนี้เรียกว่าเป็นการสำเร็จกิจการรู้ หมายความว่า ในการเห็นแต่ละครั้งนั้น กิเลสที่เกิดขึ้นโดยเนื่องมาจากการเห็นเป็นเหตุปัจจัยนั้น ก็จะเกิดขึ้นตั้งแต่แรกเห็นนั่นเอง ทั้งนี้โดยอาศัยสภาวธรรมที่ปรากฏชัดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ มิใช่เป็นการเกิดขึ้นโดยอาศัยสภาวธรรมที่ไม่ปรากฏชัดหรือสภาวธรรมที่ตนไม่ได้รับรู้เกิด ข้อนี้อุปมาเหมือนกับว่า "การที่เราจะรักใครเกลียดใครนั้น ความรักและความเกลียดนั้นจะเกิดขึ้นเฉพาะกับบุคคลที่เรารู้จักหรือเคยเห็นมาแล้วเท่านั้น อุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น" หากโยคียังไม่เคยเห็นรูปารมณ์นั้นมาก่อน หรือในขณะปัจจุบันก็ไม่ได้เห็นรูปารมณ์ดังกล่าว เช่น รูปารมณ์ในจักรวาฬอื่นเป็นต้น ในกรณีนี้กิเลสทั้งหลายมีโลภะ โทสะ เป็นต้น ก็จะไม่สามารถอาศัยรูปารมณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นได้ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า รูปารมณ์ที่ว่านี้เป็นสภาวะที่ยังไม่มีปรากฏภายในจิตใจของโยคีนั้นนั่นเอง

ถาม-ตอบประกอบวิปัสสนา

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบปัญหาเกี่ยวกับสภาวะของกิเลสและสภาวะของวิปัสสนา แก่พระภิกษุมาลุกยบุตรผู้ซึ่งมาเฝ้าเพื่อขอกัมมัฏฐาน ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงประทานกัมมัฏฐานแก่เธอ ได้ทรงชี้แจงให้เธอเข้าใจถึงสภาวะของกิเลสและวิปัสสนาดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสถามมาลุกยบุตรเป็นภาษาบาลี ว่า

ตำ กึ มญฺญสิ มาลุกยปุตฺต, เย เต จกฺขุวิญฺเญยฺยา รูปา อทิฏฺา อทิฏฺปุพฺพา, น จ ปสฺสสิ, น จ เต โหติ ปสฺเสยฺยนฺติ, อตฺถิ เต ตตฺถ ฉนฺโท วา ราโค วา เปมำ วา.

ดูก่อนมาลุกยบุตร เธอยังไม่เห็นรูปสีสันใดๆที่สามารถเห็นได้ด้วยตาเลย และเธอก็ยังไม่เคยเห็นมาก่อนและไม่ได้เห็นในปัจจุบัน เธอไม่ควรที่จะจินตนาการว่า "เราสามารถเห็นได้" แล้วอย่างนี้ ความอยาก ความใคร่ ความรักในรูปกล่าวคือสีสันเหล่านั้น จะเกิดขึ้นแก่เธอได้หรือ

มาลุกยบุตรทูลตอบคำถามเป็นภาษาบาลี ว่า **โน เหตๆ ภนฺเต** *ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มิได้เป็นเช่นนั้นเลย ขอรับ*

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงทราบว่า ในคำถามแรกนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุแห่งการดับกิเลสโดยธรรมชาติไว้โดยตรงในเรื่องของรูปกล่าวคือสีสันที่มิได้ปรากฏเกิดขึ้นภายในจิตใจจริงๆ เป็นแต่เพียงการจินตนาการ หมายความว่าในรูปสีสันที่ไม่ได้เกิดขึ้นในใจจริงๆนั้น กิเลสมันก็ดับไปตามธรรมชาติอยู่แล้ว เพียงแต่คิดขึ้นมาเอง ซึ่งในรูปสีสันเช่นนั้นไม่จำเป็นต้องกำหนดละด้วยวิปัสสนา เนื่องจากว่ากิเลสไม่สามารถเกิดขึ้นได้อยู่แล้ว จึงได้ชื่อว่า ดับโดยธรรมชาติ เพราะฉะนั้น ก็เท่ากับว่าทรงแสดงสาเหตุการเกิดกิเลสและสาเหตุที่กิเลสสามารถเกิดจากการนึกคิดเฉพาะในรูปารมณ์กล่าวคือสีสันที่เห็นได้หรือปรากฏได้ภายในจิตใจไว้โดย**พยติเรกนัย**กล่าวคือนัยที่แสดงให้ทราบหรือให้รู้ด้วยวิธีคิดกลับกันกับนัยที่ตรัสไว้ ก็ถ้าสามารถห้ามหรือเปลี่ยนแปลงด้วยวิปัสสนาญาณไม่ให้เกิดความรักไม่ให้เกิดความเกลียด เหมือนกับความเกลียดในรูปารมณ์ที่ไม่ปรากฏได้ไซร้ กิเลสก็ไม่สามารถเกิดได้ในรูปารมณ์ที่ปรากฏนั้นเช่นกัน

ดังนั้น โยคีพึงกำหนดจดจำและเข้าใจคำอธิบายนี้ไว้โดย**เนยยัตถนัย**กล่าวคือนัยที่นำคำอธิบายอื่นเข้ามาอธิบายร่วมจึงจะเข้าใจได้หรือโดย**อวุตตสิทธินัย**กล่าวคือนัยที่เข้าใจได้โดยไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง หรือโดย**อัตถาปันนนัย**กล่าวคือนัยที่ให้รู้ความหมายโดยที่ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง

พระพุทธองค์ทรงแสดงให้ทราบความหมายนี้ว่า โยคีหรือนักปฏิบัติจะต้องเจริญวิปัสสนากำหนดรูปารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏเท่านั้น แล้วค่อยละกิเลสเหมือนกับกิเลสที่ละได้โดยอัตโนมัติในรูปารมณ์ที่ไม่ได้ปรากฏตามความเป็นจริง เมื่อโยคีเห็นบุคคลคนหนึ่งอาจเกิดความรักใคร่หรือความเกลียดชังก็ได้

ถามว่า : ในความรักใคร่หรือเกลียดชังนั้น สภาวธรรมอันใดปรากฏ จึงรักและสภาวธรรมอันใดปรากฏ จึงเกลียดชังในรูปารมณ์นั้น

ตอบว่า : เพราะการปรากฏเกิดขึ้นแห่งรูปารมณ์ที่มีปรากฏอยู่บนผิวหนังของบุคคลที่ตนเห็นนั้น จากนั้น โยคีได้พิจารณาต่อจากรูปารมณ์กล่าวคือผิวพรรณนั้นแล้วล้วงลึกลงไปทั้งร่างกายทุกสัดส่วนทั้งที่เป็นเนื้อภายในภายนอก จึงเกิดความรักหรือความเกลียดชังขึ้นมาในจิตใจ

เพราะฉะนั้น ความรักความเกลียดชังจึงเกิดขึ้นในร่างกายทุกสัดส่วนของบุคคลผู้เห็น ถ้าว่า ไม่เห็นสีผิวพรรณที่เป็นรูปารมณ์ที่ปรากฏอยู่ภายนอกร่างกายนั้นไซร้ โยคีก็จะไม่สามารถฉุกนึกคิดไปถึงร่างกายที่เป็นเนื้อภายในได้ ความรักหรือความเกลียดชังก็จะไม่ปรากฏได้เช่นกัน เพราะฉะนั้น ในตอนที่เห็นนั่นแหละกิเลสจึงไม่เกิดและดับไปโดยธรรมชาติ ในกรณีที่รูปารมณ์นั้นไม่ปรากฏชัดและไม่ถูกนำมายึดมั่นถือมั่นภายในจิตใจ เมื่อโยคีได้พิจารณาเพ่งถึงธรรมที่ไม่ปรากฏชัดอย่างนั้นแล้ว โยคีไม่จำเป็นต้องทำความพยายามเพื่อจะละด้วยการกำหนดพิจารณาในสภาวธรรมที่ไม่ปรากฏนั้น

แต่ในกรณีมีสภาวธรรมที่ปรากฏชัดในขณะที่เห็นซึ่งสามารถทำให้จิตใจเกิดความยึดมั่นถือมั่นได้นั้น กิเลสก็สามารถเกิดขึ้นได้ทุกๆขณะที่คิดทีเดียว กิเลสนั้นๆจะไม่สามารถดับไปด้วยธรรมชาติของตน เพราะฉะนั้น โยคีจำเป็นต้องกำหนดไม่ให้ความน่ารักหรือความน่ารังเกียจในธรรมที่มีปรากฏปฏิบัติคล้ายๆกับเป็นธรรมที่ไม่ปรากฏ นี่แหละคือความหมายที่เป็นพุทธประสงค์ที่พระองค์ได้ตรัสตอบมาลุกยบุตร

พระปุจฉาคำถามที่สอง พระพุทธองค์ทรงถามว่า “ดูก่อนมาลุกยบุตร เธอยังมิได้ยินเสียงซึ่งเป็นธรรมชาติที่พึงได้ยินได้ด้วยโสตปสาท และเธอก็ยังไม่เคยได้ยินมาก่อนด้วยและตอนนี้เธอก็ไม่ได้ยินเสียงนั้นและเธอก็ยังไม่คิดจินตนาการด้วยว่า “เธอสามารถได้ยิน” ในกรณีเช่นนี้ ความอยาก ความรักใคร่ ความต้องการในเสียงที่มีสภาพดังกล่าว จะพึงมีแก่เธอได้หรือไม่”

มาลุกยบุตร ทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีไม่ได้ ขอรับ” พระพุทธองค์ตรัสถามว่า “โอ มาลุกยบุตร เธอยังไม่ได้ดมกลิ่นที่พึงดมได้ด้วยฆานปสาท เมื่อก่อน

เธอก็ไม่เคยดม ปัจจุบันก็ไม่ได้ดม และก็ไม่เคยคิดจินตนาการว่าจะสามารถดมได้ด้วย ในกรณีเช่นนี้ เธอจะเกิดความอยาก ความรักใคร่ ความต้องการในกลิ่นซึ่งมีสภาพดังกล่าวหรือ"

มาลุกยบุตร ทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีไม่ได้ ขอรับ"

พระพุทธองค์ตรัสถามต่อว่า "ดูก่อนมาลุกยบุตร เธอยังไม่ได้ลิ้มรสที่สามารถลิ้มได้ด้วยลิ้น เมื่อก่อนเธอก็ยังไม่เคยลิ้ม ปัจจุบันก็ไม่ได้กำลังลิ้ม ซ้ำยังไม่คิดว่าจะสามารถลิ้มได้ด้วย ในกรณีเช่นนี้ ความอยาก ความรักใคร่ ความต้องการในรสที่มีสภาพเช่นนั้น จะพึงมีแก่เธอได้หรือไม่"

มาลุกยบุตรทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีไม่ได้ ขอรับ"

พระพุทธองค์ตรัสถามต่อว่า "ดูก่อนมาลุกยบุตร เธอยังไม่สัมผัสโผฏฐัพพารมณ์ที่สามารถสัมผัสได้โดยทางกาย เมื่อก่อนเธอก็ยังไม่เคยสัมผัส ปัจจุบันเธอก็ไม่ได้กำลังสัมผัส และก็ไม่เคยคิดจินตนาการว่าจะสามารถสัมผัสได้ ในกรณีเช่นนี้ ความอยาก ความรักใคร่ ความต้องการในสัมผัสนั้น จะพึงมีแก่เธอได้หรือไม่"

มาลุกยบุตรทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีไม่ได้ ขอรับ"

พระพุทธองค์ตรัสถามต่อว่า "ดูก่อนมาลุกยบุตร เธอยังไม่คิดสภาวธรรมที่รู้ได้ด้วยจิตใจ เมื่อก่อนก็ยังไม่เคยคิด ปัจจุบันก็ไม่ได้คิด และก็ไม่เคยคิดจินตนาการว่าจะสามารถคิดได้ ในกรณีเช่นนี้ ความอยาก ความรักใคร่ ความต้องการในธรรมารมณ์เช่นนั้น จะพึงมีแก่เธอได้หรือไม่"

มาลุกยบุตรทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีไม่ได้ ขอรับ"

จากคำถาม ๖ คำถามที่พระพุทธองค์ตรัสถามมาลุกยบุตร โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ นั้น หมายความว่า กิเลสนั้นจะเกิดขึ้นเฉพาะที่ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏชัดในทวารทั้ง ๖ เท่านั้น กิเลสจะไม่เกิดขึ้นในอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดในทางทวารทั้ง ๖ เพราะฉะนั้น จึงเท่ากับว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการกำหนดวิปัสสนาว่า ผู้ปฏิบัติควรเจริญวิปัสสนาเฉพาะธรรมที่ปรากฏชัด เพื่อมิให้เกิดความรักความเกลียดชังในอารมณ์เหล่านั้นได้ เหมือนกับในกรณีของสภาวธรรมที่ไม่ปรากฏนั้น กิเลสย่อมดับไปโดยธรรมชาติ โดยที่ไม่ต้องกำหนด ด้วยเหตุนี้นี่เอง พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสกัมมัฏฐานธรรมแก่ภิกษุมาลุกยบุตร ดังต่อไปนี้

การเจริญวิปัสสนาโดยย่อ

เอตฺถ จ เต มาลุกฺยปุตฺต ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาเตสุ ธมฺเมสุ ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต สุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ภวิสฺสติ. ยโต โข เต มาลุกฺยปุตฺต ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาเตสุ ธมฺเมสุ ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต สุตมตฺตํ มุเต มุตมตฺตํ วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ภวิสฺสติ. ตโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น เตน ยโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น เตน ตโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น ตตฺถ, ยโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น ตตฺถ, ตโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต เนวิธ, น หุรํ น อุภยมนฺตเรน, เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส.

(สำ.๒/๒๙๕)

มาลุกฺยปุตฺต *ดูก่อนมาลุกยบุตร* ***เอตฺถ จ ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาเตสุ ธมฺเมสุ*** *อนึ่ง ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เธอเห็นได้ ได้ยินได้ เข้าถึงได้ และรู้ได้เหล่านี้หนา* ***ทิฏฺฐมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้เห็น* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***ทิฏฺเฐ*** *ในรูปารมณ์ที่พึงเห็นได้* ***เต*** *แก่เธอ,* ***สุตมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้ยิน* ***สุเต*** *ในเสียงที่พึงได้ยินได้* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***เต*** *แก่เธอ,* ***มุตมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้ถึง* ***มุเต*** *ในกลิ่น รส สัมผัสที่พึงถึงได้* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***(เต)*** *แก่เธอ,* ***วิญฺญาตมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้รู้* ***วิญฺญาเต*** *ในธรรมารมณ์ที่เป็นสภาวะอันเธอพึงรู้ได้* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***(เต)*** *แก่เธอ*

มาลุกฺยปุตฺต *ดูก่อนมาลุกยบุตร* ***ยโต โข*** *ในการใดแล* ***ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาเตสุ ธมฺเมสุ*** *ในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เธอเห็นได้ ได้ยินได้ เข้าถึงได้ และรู้ได้* ***ทิฏฺฐมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้เห็น* ***ทิฏฺเฐ*** *ในรูปารมณ์ที่พึงเห็นได้* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***เต*** *แก่เธอ ฯลฯ* ***วิญฺญาตมตฺตํ*** *สักแต่ว่าเพียงการได้รู้* ***วิญฺญาเต*** *ในสภาวธรรมที่พึงรู้ได้* ***ภวิสฺสติ*** *จักมี* ***(เต)*** *แก่เธอ,* ***มาลุกฺยปุตฺต*** *ดูก่อนมาลุกยบุตร* ***ตโต*** *ในกาลนั้นแล* ***ตฺวํ*** *เธอ* ***น (ภวิสฺสสิ)*** *จักไม่เป็นไป* ***เตน*** *กับด้วยกิเลสที่เกี่ยวข้องกับรูปารมณ์ที่ได้เห็น สัททารมณ์ที่ได้ยิน คันธารมณ์ที่ได้ดม รสารมณ์ที่ได้ลิ้ม โผฏฐัพพารมณ์ที่สัมผัสได้เข้าถึง และธรรมารมณ์ ที่ได้รู้*

ยโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น เตน *ดูก่อนมาลุกยบุตร ในกาลใด เธอไม่ได้เป็นไปกับด้วยกิเลสที่เกี่ยวเนื่องกับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์ที่พึงเห็นได้เป็นต้นเหล่านั้น*

ตโต ตฺวํ มาลุกฺยปุตฺต น ตตฺถ *ดูก่อนมาลุกยบุตร ในกาลนั้น เธอจักไม่ยึดติดในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้นเหล่านั้น*

ยโต ตฺวำ มาลุกฺยปุตฺต น ตตฺถ *ดูก่อนมาลุกยบุตร ในกาลใด เธอจักไม่ยึดติดในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้นเหล่านั้น*

มาลุกฺยปุตฺต *ดูก่อนมาลุกยบุตร* ***ตโต*** *ในกาลนั้นซึ่งเป็นกาลที่เธอไม่ได้ดำรงอยู่ตามอำนาจของกิเลส* ***ตฺวำ*** *เธอ* ***เนว อิธ*** *ไม่ได้มีความยึดมั่นทั้งในโลกนี้* ***น หุรำ*** *ไม่ได้มีความยึดมั่นทั้งในโลกหน้า* ***น อุภยำ อนฺตเรน*** *ไม่มีความยึดมั่นทั้งในโลกนี้และโลกหน้าทั้งสอง* ***เอโส เอว*** *การที่เธอเป็นผู้ไม่ยึดมั่นทั้งในโลกนี้และโลกหน้านั่น* ***อนฺโต*** *เป็นนิพพานอันเป็นที่สุด* ***ทุกฺขสฺส*** *แห่งกิเลสทุกข์และวัฏฏทุกข์*

สำหรับความหมายพระบาลีตามมติของอัญเญวาทะซึ่งได้แสดงไว้ในอัฏฐกถาอุทาน พึงทราบดังนี้

ตโต *ในกาลที่เธอมิได้ดำรงอยู่ตามอำนาจของกิเลสนั้น* ***ตฺวำ*** *เธอ* ***เนว อิธ*** *ไม่ยึดติดอยู่ทั้งในอายตนะที่เป็นอายตนะภายในกล่าวคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่มีทั้งอายตนะที่เป็นอายตนะภายนอกกล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์* ***อุภยำ อนฺตเรน*** *ไม่มีทั้งในวิญญาณ ๖ ซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างกลางอายตนะทั้งสองนั้น* ***วา*** *อีกนัยหนึ่ง* ***อุภยำ อนฺตเรน*** *ไม่มีทั้งในวิญญาณ ๖ ซึ่งถูกนับเอาโดยเว้นจากอายตนะทั้งสองนั้น* ***เอโส เอว*** *การที่เธอไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในทวาร อารมณ์ และวิญญาณทั้งหลายเหล่านี้แล หรือการที่ไม่ปรากฏแห่งทวาร อารมณ์ และวิญญาณทั้งหลายเหล่านี้แล* **อนฺโต** เป็นนิพพานอันเป็นที่สุด **ทุกฺขสฺส** แห่งกิเลสทุกข์และวัฏฏทุกข์

คำอธิบาย

ในเวลาที่เห็นรูปหรือรูปารมณ์ โยคีจะต้องหยุดอยู่ในระหว่างที่เพียงแต่เห็นเท่านั้น โดยไม่ต้องคิดต่อเรื่องรูปที่เห็น เมื่อไม่คิดต่อกิเลสก็จะไม่เกิด โยคีพึงกำหนดเพื่อไม่ให้กิเลสเกิด ไม่ให้กิเลสนั้นมีโอกาสเกิด โยคีพึงกำหนดโดยใช้สติกำหนดพิจารณารูปที่เห็น เพื่อไม่ให้กิเลสนั้นมีโอกาสเกิดขึ้น ด้วยการกำหนดพิจารณาเช่นนี้ โยคีผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้รูปารมณ์นั้นตามสภาพเป็นจริง ดังนี้ คือ รู้ว่าเป็นเพียงสภาวะของการเห็นเท่านั้น รู้แต่ว่ารูปารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้วมีการดับไป และในขณะที่กำหนดอยู่นั่นเองก็จะรู้ว่า รูปารมณ์นั้นได้สูญดับไปแล้ว

โยคีนั้นย่อมสามารถที่จะวินิจฉัยตัดสินได้ว่า รูปารมณ์นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวเรา ไม่อยู่ในบังคับบัญชาของเรา รูปารมณ์นั้น แม้ว่าจะเป็นธรรมชาติที่ปรากฏและเห็นได้ ก็จะเป็นเหมือนกับว่า เป็นรูปารมณ์ที่เห็นไม่ได้นั่นเอง ภายในจิตใจของโยคีนั้นไม่ยึดมั่นถือมั่นโดยลักษณะที่รักใคร่ เกลียดชัง คือไม่ยึดติดในวัตถุตัวตนที่เป็นรูปารมณ์นั้น ขณะที่โยคีนำรูปารมณ์มาพิจารณาใคร่ครวญอยู่ รูปารมณ์นั้นก็จะปรากฏตามที่อารมณ์ปรากฏอยู่นั่นเทียว คือ ย่อมปรากฏโดยลักษณะที่ดับไปโดยอาการที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

เพราะฉะนั้น กิเลสที่เกิดจากการจินตนาการถือเอาเกี่ยวกับรูปารมณ์นั้นก็จะไม่เกิดขึ้น เช่น นึกคิดว่า เราเห็นใคร บุคคลที่เราเห็นนั้นน่ารัก น่าชัง ดังนี้เป็นต้น ก็จะไม่เกิดขึ้น หมายความว่า โยคีพึงกำหนดทุกๆครั้งที่มีการเห็นรูปารมณ์ เพื่อมิให้กิเลสเกิดขึ้นตามที่กล่าวมาข้างต้นนั้น แม้ในเวลาที่ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส ถ้าโยคีนึกคิดอารมณ์ต่างๆดังที่กล่าวมานี้ กิเลสอาจเกิดขึ้นได้ ดังนั้น โยคีพึงใช้สติพิจารณากำหนดเพื่อไม่เปิดโอกาสให้กิเลสที่เกิดเพราะการนึกคิดเกี่ยวกับอารมณ์เหล่านั้นเกิดขึ้นได้ หมายความว่า เห็นก็ให้หยุดตรงที่เห็น ได้ยินก็ให้หยุดอยู่ตรงที่ได้ยิน ดังนี้ เป็นต้น โยคีจะต้องเจริญภาวนาพัฒนาศีล สมาธิ ปัญญาที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาโดยการใช้สติกำหนดรู้อารมณ์เหล่านั้นอย่างต่อเนื่อง เห็นก็สักแต่ว่าได้เห็น ได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น และพยายามทำให้มรรคศีล มรรคสมาธิ และมรรคปัญญาเกิดขึ้นให้ได้

(๑) วิปสฺสนาย วิสยํ ทิฏฺฐาทีหิ จตูหิ โกฏฺฐาเสหิ วิภชิตฺวา ตตฺถสฺส ฌาตตีรณปริญฺญํ ทสฺเสติ.

(๒) เหฏฺฐิมา หิ วิสุทฺธีหิ สทฺธึ สงฺเขเปเนว วิปสฺสนา กถิตา.

ข้อความทั้งสองนี้มาจากอัฏฐกถาอุทานซึ่งไขอธิบายความพระบาลีอุทาน เป็นข้อความของอัฏฐกถาที่แสดงลักษณะการกำหนดวิปัสสนานั่นเองซึ่งตรงกับหลักการเจริญวิปัสสนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในสูตรนี้ ที่ว่า **“เอตฺถ จ ฯเปฯ ภวิสฺสติ”**

คำว่า **ยโต โข** เป็นต้น เป็นการแสดงลักษณะการเกิดขึ้นแห่งปหานปริญญาพร้อมด้วยมรรคผล ซึ่งในบรรดาข้อความเหล่านั้น ข้อความว่า **ยโต โข ฯเปฯ**

น เตน เป็นข้อความที่แสดงมรรค ส่วนข้อความ **ยโต ตฺวำ ฯเปฯ น ตตฺถ** เป็นข้อความที่แสดงผล

ข้อความสุดท้ายว่า **ยโต ตฺวำ ฯเปฯ เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส** เป็นข้อความที่แสดงถึงพระนิพพาน ซึ่งพระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ในคำภีร์อัฏฐกถาแล้ว ต่อไปนี้จะได้อธิบายข้อความ **ยโต โข** เป็นต้น ให้สอดคล้องกับคำอธิบายที่มาในคัมภีร์อัฏฐกถา ดังนี้

คำว่า "เห็นหนอ ได้ยินหนอ" ในการตามกำหนดรู้อารมณ์มีรูปารมณ์ที่ได้เห็นเป็นต้นนั้น หมายความว่า จิตในขณะนั้น ย่อมตั้งมั่น ในขณะเพียงสักแต่ว่า ได้เห็น สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น เท่านั้น รูปารมณ์เป็นต้นทั้งหลายที่ได้เห็น ได้ยินเป็นต้น ก็จะปรากฏในลักษณะที่เป็นเพียงสภาวะที่เห็น สภาวะที่ได้ยินเท่านั้น อารมณ์นั้นย่อมปรากฏโดยความเกิดดับ โดยความเป็นอารมณ์ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาเท่านั้น จะไม่ปรากฏโดยความเป็นสิ่งที่น่ารัก น่าใคร่ หรือ เป็นของเรา ของเขา ดังนี้เป็นต้น อารมณ์ทั้งหลายที่โยคีทำการกำหนดอย่างต่อเนื่องนั้น ก็จะมีลักษณะเป็นเหมือนกับอารมณ์ที่ไม่ปรากฏที่โยคีไม่สามารถเห็นได้ ไม่สามารถได้ยิน ไม่สามารถสัมผัส และไม่สามารถรู้ได้นั่นเทียว อารมณ์นั้นก็จะไม่เป็นอารมณ์ของกิเลส กิเลสก็จะไม่ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้นได้

เพราะฉะนั้น ทั้งในพระบาลีกล่าวคือพระไตรปิฎก คัมภีร์อัฏฐกถา และคัมภีร์ฎีกา จึงกล่าวพ้องต้องกัน โดยมุ่งถึงการไม่เกิดกิเลสตามที่กล่าวมานี้ โดยกล่าวว่า

ในอนุสัยเหล่านั้น ไม่มีอารัมมณานุสัยนอนเนื่องอยู่ ก็ดี หรือกล่าวว่า วิปัสสนาสามารถละกิเลสทั้งหลายได้ด้วยตทังคปหาน ก็ดี หรือกล่าวว่า วิปัสสนาได้ชื่อว่าเป็นตทังควิเวกะ ตทังควิราคะ ตทังควิโรธะ และตทังคโวสสัคคะ ก็ดี พระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกบุคคลผู้มีการละกิเลสเช่นนั้นว่า **ตทังคนิพพุตะ** คือผู้ที่ดับกิเลสได้โดยเหตุบางส่วนไว้ในขันธวัคคสังยุต ซึ่งเหตุบางส่วนนั้นก็ได้แก่ การกำหนดรู้อารมณ์นั้นนั่นเอง บุคคลนั้นก็จะไม่เป็นไปกับด้วยกิเลสที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้นที่สามารถเห็นได้ และก็จะไม่ยึดติดคลั่งไคล้ในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วย และก็จะไม่ล่วงละเมิดในอารมณ์เหล่านั้น และจะไม่มัวนั่งคิดว่า "อารมณ์เหล่านั้น เที่ยง ให้ความสุขเป็นตัวเป็นตนอย่างนั้น" ปัญญาญาณของ

บุคคลนั้น เรียกว่า **ปหานปริญญา** เพราะเป็นปัญญาที่สามารถละวิปัลลาสทั้งหลาย มีนิจจสัญญาเป็นต้นเป็นปัญญาที่รู้ถึงการดับของอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น จึงเรียกว่า **วิปัสสนาปหานปริญญา** และเป็นปัญญาที่รู้นิพพานอันเป็นที่ดับของสังขารทั้งหลายทั้งปวง มีการกำหนดรู้เป็นต้น พร้อมกับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น ปัญญานั้น จึงเรียกว่า **มัคคปหานปริญญา** ในลำดับต่อจากมรรคโดยไม่มีอะไรคั่น ผลจิตก็เกิดขึ้นโดยมีพระนิพพานนั้นแหละเป็นอารมณ์ บุคคลผู้ที่กำลังจะเข้าถึงผล หรือเข้าถึงผลนั้นแล้วย่อมไม่ดำรงอยู่ด้วยอำนาจกิเลสที่ยึดติดในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นแต่อย่างใด หมายความว่า ตัณหา มานะ และทิฏฐิไม่มีโอกาสที่จะเกิดขึ้นได้แล้วในอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ธรรมดาว่ามรรรคและผลโดยทั่วไป ท่านหมายเอา อรหัตมรรค อรหัตผล โดยอุกฤษฐ์นั่นเอง

ในข้อความว่า **เนวิธ** เป็นต้นนั้นมีคำอธิบายจากคัมภีร์อัฏฐกถาว่าเป็นข้อความที่แสดงถึงการบรรลุพระนิพพาน หมายความว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตผลแล้วเป็นผู้ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามทั้งปวง จึงเรียกว่า ผู้ไม่ดำรงอยู่ในโลกนี้ และเมื่อปรินิพพานแล้วก็จะไม่มีรูปนามใหม่เกิดขึ้นอีก ท่านจึงเป็นผู้ไม่ดำรงอยู่ในโลกหน้า การไม่เกิดรูปนามใหม่ในโลกทั้งสองอย่างนี้แล เป็นการดับกิเลสทุกข์และวัฏทุกข์ที่เรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** คือ การดับโดยไม่มีขันธ์เหลืออยู่

คำอธิบายของอัญเญวาทะ[มติของบรมครูที่เป็นรุ่นราวคราวเดียวกันกับพระอัฏฐกถาจารย์] พึงทราบดังนี้

ในขณะที่โยคีกำลังเข้าถึงมรรคผลอยู่นั้น ทวารทั้ง ๖ ที่เป็นฝ่ายอัชฌัตติกายตนะซึ่งประกอบด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และโลกิยารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นฝ่ายพาหิรายตนะซึ่งประกอบด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมจะยังไม่ปรากฏ โยคีนั้นไม่สามารถรับเอาอายตนะทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นเป็นอารมณ์

แม้วิญญาณทั้ง ๖ ที่อาศัยอายตนะภายในและภายนอกเหล่านั้น ก็ไม่สามารถปรากฏ[วิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ]

ดังนั้น พึงทราบว่า มรรคจิต และผลจิตทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยรับเอาการดับของทวารทั้ง ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ เหล่านั้น เป็นอารมณ์ ก็สภาวะ

การดับแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง บรมครูที่เรียกว่า **อัญเญ** ท่านหมายเอาว่าเป็นนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์

เมื่อพระมาลุกยบุตรได้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้กราบทูลความเข้าใจของตนแด่พระบรมศาสดาดังนี้ว่า

รูปำ ทิสฺวา สติ มุฏฺฐา ปิยं นิมิตฺตำ มนสิกโรโต
สารตฺตจิตฺโต เวเทติ ตญฺจ อชฺโฌส ติฏฺฐติ.

ตสฺส วฑฺฒนฺติ เวทนา อเนกา รูปสมฺภวา
อภิชฺฌา จ วิเหสา จ จิตฺตมสฺสูปหญฺญติ
เอวำ อาจินโต ทุกฺขำ อารา นิพฺพาน วุจฺจติ.

เมื่อโยคีเห็นรูปแล้วใส่ใจรูปดังกล่าวว่าเป็นนิมิตที่น่ารักด้วยอำนาจของอโยนิโสมนสิการจนทำให้หลงลืมสติ โยคีนั้นมีจิตกำหนัดเสวยอารมณ์นั้น ทั้งมีความติดใจในอารมณ์นั้น ความรู้สึกดีไม่ดีอันเกิดจากรูป ความโลภ และความโกรธย่อมทวีขึ้นเป็นอันมาก จิตของโยคีนั้นย่อมถูกเบียดเบียนให้เร่าร้อน เมื่อโยคีสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นผู้อยู่ห่างไกลพระนิพพาน

[คาถาข้างต้นนี้แสดงให้ทราบว่า ในขณะที่เห็นรูปารมณ์ หากไม่มีการกำหนดสติจะไม่สามารถเข้าถึงนิพพานได้ ส่วนคาถาที่จะกล่าวในหน้า ๒๔๒ แสดงความตรงกันข้าม]

คำว่า "เมื่อโยคีเห็นรูปแล้วใส่ใจรูปดังกล่าวว่าเป็นนิมิตที่น่ารัก" หมายความว่า เขาขาดสติ มิได้เจริญวิปัสสนาที่รู้สภาวธรรมตามความเป็นจริง แต่ไปรู้รูปร่างสัณฐาน จึงไม่รู้สภาวะเห็นหรือสภาวะของรูปที่เห็น เป็นเหตุให้ไม่รู้ชัดความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน

คำว่า "มีจิตกำหนัดเสวยอารมณ์" นั้น หมายความว่า โยคีนั้นพึงพอใจในสิ่งที่เห็น ด้วยความโลภ หรือไม่พึงพอใจ ด้วยความโกรธ หรือวางเฉย ด้วยความหลง ซึ่งในที่นี้ ท่านพระมาลุกยบุตรกล่าวถึงความโลภอย่างเดียวโดย**นิทัสสนนัย** คือ สำนวนที่กล่าวพอเป็นตัวอย่าง แต่กินความไปถึงความโกรธและความหลงด้วย

คำว่า "เมื่อโยคีสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้ห่างไกลพระนิพพาน" หมายความว่า เมื่อโยคีมิได้ตามรู้สภาวะแห่งการเห็น ในขณะที่เห็นนั้น ย่อมเกิด

กิเลสกล่าวคือ โลภ โกรธ หลง ตลอดถึงเวทนาอันเนื่องด้วยสิ่งที่เห็นนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ห่างไกลจากพระนิพพาน

น โส รชฺชติ รูเปสุ รูปี ทิสฺวา ปฏิสฺสโต
วิรตฺตจิตฺโต เวเทติ ตญฺจ นาชฺโฌส ติฏฺฐติ.

ยถาสฺส ปสฺสโต รูปี เสวโต จาปิ เวทนำ
ขียติ โนปจียติ เอวำ โส จรติสฺสโต
เอวำ อปจินโต ทุกฺขำ สนฺติเก นิพฺพาน วุจฺจติ.

โยคีนั้นเห็นรูปแล้ว มีสติระลึกกำหนดทัน ไม่ยินดีในรูปทั้งหลาย มีจิตคลายความกำหนัดเสวยอารมณ์นั้น ไม่มีความติดใจในอารมณ์นั้น เมื่อโยคีนั้นเห็นรูปและเสวยอารมณ์อยู่ ทุกข์ย่อมสิ้นไป ไม่ถูกสะสมไว้อีก ด้วยวิธีใด โยคีนั้นพึงเป็นผู้มีสติเที่ยวไปด้วยวิธีนั้น ผู้ที่ไม่สะสมทุกข์อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพาน

แม้ในกรณีของคาถาที่แสดงบุคคลผู้ไกลจากพระนิพพานก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ ขอให้ดูในสฬายนตสังยุต สฬายตนวรรค ซึ่งในการกราบทูลด้วยคาถาเหล่านี้นั้น พระพุทธองค์ทรงอนุโมทนาสาธุแก่พระมาลุกยบุตรแล้วทรงแนะนำให้พระเถระนั้นกำหนดวิปัสสนาตามนัยที่พระเถระได้กราบทูลต่อพระพุทธองค์นั่นเอง จากนั้นพระมาลุกยบุตร ได้ปฏิบัติตามหลักการเจริญวิปัสสนาโดยย่อ จนบรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด เรื่องนี้ปรากฏในมาลุกยปุตตสูตร

วัตถุประสงค์ในการแสดงมาลุกยปุตตสูตร

ด้วยพระสูตรนี้ทำให้ทราบว่า“กิเลสทั้งหลายย่อมสงบระงับดับไปโดยธรรมชาติของตน ในอารมณ์ซึ่งเป็นธรรมที่ไม่ปรากฏหรือในกรณีของธรรมที่วิญญาณทั้ง ๖ ไม่สามารถรู้ได้ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องแสวงหาธรรมดังกล่าวมากำหนดพิจารณา”

นอกจากนี้ ยังทำให้ทราบว่า “หากโยคีไม่ใส่ใจกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏหรืออารมณ์ที่วิญญาณทั้ง ๖ รู้อยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมเกิด ดังนั้น โยคีจึงควรตามกำหนดรู้อารมณ์ทั้งหลายดังกล่าวเพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้กิเลสเกิดขึ้น”

นอกจากนี้ ยังทำให้ทราบอีกว่า “หากโยคีได้ทำการกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ วิญญาณ ๖ ได้แล้ว กิเลสทั้งหลายก็จะไม่อาจเกิดขึ้นได้ทั้งในธรรมที่

ปรากฏและธรรมที่ไม่ปรากฏ ดังนั้น การกำหนดรู้ธรรมที่ปรากฏ จึงเรียกว่าเป็นการสำเร็จกิจทั้งการกำหนดพิจารณาและการรู้ธรรมทั้งหมดทั้งปวง”

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ในแต่ละครั้งที่มีการเห็นนั้น หากโยคีมุ่งเน้นการรู้ไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะกล่าวคือการเกิดดับของสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เท่ากับเป็นการกำหนดรู้ธรรมทั้ง ๕ ประการนั่นเทียว

สำหรับผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนานั้น เมื่อวิปัสสนาญาณยังมีกำลังอ่อนอยู่ อาจเกิดกิเลส เมื่อกำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ” ได้บ้าง จงอย่าท้อถอย ควรกำหนดรู้**กิเลสจิต**ที่เกิดขึ้นนั้นให้ได้ การเจริญวิปัสสนาเพื่อการละกิเลสนี้ ต้องค่อยๆสะสมทีละน้อย เหมือนกับการซักผ้าที่ต้องขยี้หลายๆครั้งหรือหลายๆรอบ ผ้านั้นจึงจะสะอาด การปฏิบัติธรรม ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน ที่ต่างกันก็คือในการซักผ้านั้น ผู้ซักอาจรู้ได้ว่าผ้าสะอาดขึ้นมากเพียงใดด้วยการซักในแต่ละครั้ง แต่สำหรับในการละกิเลสด้วยวิปัสสนานั้น โยคีไม่อาจรู้ว่าตนละกิเลสได้มากน้อยเพียงใดต่อเมื่อบรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น จึงจะทราบว่าตนละกิเลสได้มากน้อยเพียงใด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอุปมาเรื่องนี้ไว้ในสังยุตนิกาย ขันธวรรค ดังนี้ว่า เหมือนกับด้ามมีดของช่างแกะสลัก หมายความว่า ช่างแกะสลักนั้นได้ใช้มีดแกะสลักงานศิลปะต่างๆเป็นประจำทุกวันเขาก็ไม่รู้ว่าด้ามมีดนั้นได้สึกหรอไปมากน้อยเพียงใดต่อเมื่อกาลเวลาผ่านไปนานนับเดือนนับปี จนกระทั่งปรากฏรอยมือที่ด้ามมีด เมื่อนั้นเขาจึงรู้ว่าด้ามมีดสึกหรอ โยคีก็เปรียบเหมือนกับช่างแกะสลัก ฉันนั้น

จะอย่างไรก็ตาม แม้จะยังไม่บรรลุมรรคผล แต่**ชวนจิต**[อ่านว่า ชะวะนะจิต] ที่เจือด้วยกิเลส ก็แทบจะไม่มีโอกาสเกิด ในขณะที่วิปัสสนาญาณแก่กล้า มีกำลังมากอยู่นั้น วิถีจิตที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องส่วนมากเป็น**กุศลชวนจิต** ส่วน**อกุศลชวนจิต** แทบจะไม่เกิด หรือเมื่อเกิดในบางคราว โยคีอาจจะตามรู้ได้ทันที ก็ ในขณะนั้นกิเลสย่อมสงบไม่มารบกวนจิตเป็นเวลานาน ดังข้อความในอัฏฐกถาแห่งสังยุตนิกาย สฬายตนสังยุต อาสีวิสวรรค สูตรที่ ๗ ดังนี้ว่า

วิธีกำหนดละกิเลส

ทนฺโธ ภิกฺขเว สตุปฺปาโทติ สติยา อุปฺปาโทเยว ทนฺโธ. อุปฺปนฺนมตฺตาย ปน ตาย เกจิ กิเลสา นิคฺคหิตาว โหนฺติ. น สณฺฐาตุํ สกฺโกนฺติ. จกฺขุทฺวารสฺมึ หิ ราคาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ ทุติยชวนวาเร "กิเลสา เม อุปฺปนฺนา"ติ ญตฺวา ตติเย ชวนวาเร สำวรชวนำเยว ชวติ. อนจฺฉริยญฺเจตำ. ยำ วิปสฺสโก ตติยชวนวาเร กิเลเส นิคฺคณฺเหยฺย. จกฺขุทฺวาเร ปน อิฏฺฐารมฺมเณ อาปาถคเต ภวงฺคำ อาวฏฺเฏตฺวา อาวชฺชนาทีสุ อุปฺปนฺเนสุ โวฏฺฐพฺพนานนฺตรำ สมฺปตฺตกิเลสชวนวารำ นิวตฺเตตฺวา กุสลเมว อุปฺปาเทติ. อารทฺธวิปสฺสกานำ หิ อยมานิสฺโส ภาวนาปฏิสงฺขาเร ปติฏฺจิตภาวสฺส.

(สำ.อฏ.๓/๙๖)

พระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การเกิดสติช้า" หมายความว่า "ช้าเฉพาะการเกิดขึ้นแห่งสติเท่านั้น" แต่เมื่อสติเกิดขึ้นแล้ว กิเลสบางอย่างย่อมถูกข่มได้โดยแท้ ไม่อาจตั้งอยู่ได้ นั่นก็คือ เมื่อราคะเป็นต้นเกิดทางจักขุทวารแล้ว เมื่อโยคีรู้ว่า "กิเลสเกิดแล้วแก่เรา" ในชวนวาระที่ ๒, วิปัสสนาชวนวาระอันทำหน้าที่สำรวม ย่อมแล่นไปในชวนวาระที่ ๓ อนึ่ง การที่ผู้เจริญวิปัสสนาสามารถข่มกิเลสในชวนวาระที่ ๓ หรือสามารถยังกุศลชวนะให้เกิดขึ้น โดยสามารถปฏิเสธการเกิดแห่งกิเลสชวนวาระที่กำลังจะเกิดต่อจากโวฏฐัพพนจิตภายหลังจากที่อาวัชชนจิตเป็นต้นเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์เพราะอิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวารนั้น เป็นเรื่องไม่น่าอัศจรรย์โดยแท้ ก็ การที่โยคีสามารถยังกุศลชวนะให้เกิดขึ้นในวาระแห่งกิเลสชวนะนี้ เป็นอานิสงส์ของการดำรงอยู่ในภาวนาที่นำมาซึ่งการพัฒนาจิตของโยคีผู้แรกเริ่มเจริญวิปัสสนาผู้ซึ่งได้เข้าถึงญาณมีอุทยัพพยญาณเป็นต้นแล้ว

ผู้ที่ได้วิปัสสนาญาณอย่างปานกลาง คือ อุทยัพพยญาณเป็นต้นไป แม้ในบางครั้งจะเกิดกิเลสชวนะบ้างในทางจักขุทวารวิถีเป็นต้น แต่ก็สามารถห้ามกิเลสอกุศลชวนะเหล่านั้นได้ แล้วก่อให้เกิดกุศลชวนะในวิถีจิตที่ ๓ เป็นต้นไป และเมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้นโยคีสามารถควบคุมให้กุศลชวนะเกิดอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีอกุศลชวนจิตคั่นได้ ในบางขณะ อาจเกิดโวฏฐัพพนจิตเท่านั้น ดังข้อความในอัฏฐกถาหัตถิปโทปมสูตร ว่า

ความว่างจากกุศลชวนะและอกุศลชวนะทางปัญจทวาร

พลวิปสฺสกสฺส สเจปิ จกฺขุทฺวาราทีสุ อารมฺมเณ อาปาถคเต อโยนิโส อาวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ. โวฏฺฐพฺพนํ ปตฺวา เอกํ เทฺว วาเร อาเสวนํ ลภิตฺวา จิตฺตํ ภวงฺคเมว โอตรติ. น ราคาทิวเสน อุปฺปชฺชติ. อยํ โกฏิปฺปตฺโต ติกฺขวิปสฺสโก. อปรสฺส ราคาทิวเสน เอกํ วารํ ชวนํ ชวติ. ชวนปริโยสาเน ปน "ราคาทิวเสน เอวํ เม ชวนํ ชวิตนฺ"ติ อาวชฺชโต อารมฺมณํ ปริคฺคหิตเมว โหติ. ปุน วารํ ตถา น ชวติ. อปรสฺส เอกวารํ เอวํ อาวชฺชโตปิ ปุน ทุติยวารํ ราคาทิวเสน ชวนํ ชวติเยว. ทุติยวาราวสาเน ปน "เอวํ เม ชวนํ ชวิตนฺ"ติ อาวชฺชโต อารมฺมณํ ปริคฺคหิตเมว โหติ. ตติยวาเร ตถา น อุปฺปชฺชติ. (ม.อัฏ.๒/๑๒๙)

เมื่ออารมณ์ปรากฏทางจักขุทวารเป็นต้น แก่โยคีผู้เจริญวิปัสสนาระดับแก่กล้า [ผู้บรรลุนิพพิทาญาณเป็นต้นไป] แม้ว่าอาวัชชนจิตจะเกิดขึ้นโดยลักษณะของการพิจารณาใส่ใจอย่างไม่เหมาะสม แต่ถึงกระนั้น เมื่อจิตถึงความเป็นโวฏฐัพพนะแล้ว ได้รับการเสพคุ้นหนึ่งหรือสองครั้งแล้วก็จะลงสู่ภวังค์กิเลสมีราคะเป็นต้นก็จะไม่เกิด บุคคลนี้ได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญวิปัสสนาระดับสูงที่ถึงจุดสุดยอดแห่งวิปัสสนา สำหรับบุคคลอื่นจากนี้[ผู้เจริญวิปัสสนาระดับกลาง] ชวนจิตมีราคชวนะเป็นต้นย่อมแล่นไปหนึ่งครั้ง แต่ในที่สุดของชวนจิตดังกล่าว เมื่อโยคีได้ใคร่ครวญว่าราคชวนะเป็นต้นของเราแล่นไปแล้วอย่างนี้ โยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดรู้อารมณ์ได้โดยแท้ ชวนะดังกล่าวย่อมจะไม่แล่นไปอย่างนั้นอีกในวาระจิตที่๒ ส่วนในกรณีของบุคคลอื่น [ผู้เจริญวิปัสสนาระดับต่ำ] เมื่อใคร่ครวญอย่างนี้ครั้งหนึ่ง ราคชวนะเป็นต้นย่อมแล่นไปในวาระที่สองอีก แต่ในที่สุดของวาระที่สอง เมื่อใคร่ครวญว่าชวนะของเราแล่นไปแล้วอย่างนี้ โยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดรู้อารมณ์ได้แล้วนั่นเทียว ชวนะย่อมไม่แล่นไปอย่างนั้นอีกในวาระที่สาม

อนึ่ง ในบรรดาบุคคลที่กล่าวถึงซึ่งมี ๓ จำพวก คือ (๑) **ติกขวิปัสสกะ** "บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาได้ระดับแก่กล้า" (๒) **มัชฌิมวิปัสสกะ** "บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาได้ในระดับปานกลาง" และ(๓) **มันทวิปัสสกะ** "บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาได้ในระดับต่ำ" **อีกนัยหนึ่ง** บุคคลประเภทแรก(ติกขวิปัสสกะ)เป็นผู้เจริญพลววิปัสสนาได้ในระดับสูง บุคคลประเภทที่๒ เป็นผู้เจริญพลววิปัสสนาได้ในระดับปานกลาง ส่วนบุคคลประเภท

ที่ ๓ เป็นผู้เจริญพลวิปัสสนาได้ในระดับต่ำ บุคคลประเภทที่ ๓ แม้จะกำหนดกิเลสที่เกิดทางจักขุทวารวิถีเป็นต้นเพียง ๑ ครั้ง กิเลสก็ยังสามารถเกิดในชวนจิตได้อีก ๑ ครั้ง ต่อเมื่อโยคีได้กำหนดรู้อีก ๑ ครั้ง จึงจะสามารถละกิเลสได้ จากนั้นก็จะเกิดแต่กุศลชวนะหรือวิปัสสนาชวนะเท่านั้นในวิถีจิตนั้น

สำหรับบุคคลประเภทที่ ๒ ได้กล่าวไว้แล้ว ส่วนบุคคลประเภทแรก[ปฐมติกข-วิปัสสกะ]เมื่อพบกับอารมณ์ที่น่ารักหรือน่าชัง ถึงแม้จะเกิดอาวัชชนจิตที่ประกอบด้วยอโยนิโสมนสิการ แต่ด้วยพลังแห่งวิปัสสนาที่ได้เจริญไปแล้วในวิถีจิตก่อนๆ จึงทำให้อาวัชชนจิตนั้นมีกำลังน้อย และส่งผลให้ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต และสันตีรณจิต รับเอาอารมณ์นั้นได้ไม่ชัดเจน ต่อมามโนทวาราวัชชนจิตหรือที่เรียกว่าโวฏฐัพพนจิตจึงเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ครั้ง โดยปราศจากศักยภาพในการพิจารณาตัดสินว่าเป็นอารมณ์ที่น่ารักหรือน่าชัง พระอัฏฐกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาข้างต้นว่า **“อาเสวนำ ลภิตฺวา** ได้รับการเสพคุ้น” ทั้งนี้โดยมุ่งถึงลำดับจิตที่เกิดขึ้นในภายหลังตามอาการของจิตดวงก่อนอย่างนี้มิได้มุ่งถึงความเป็นอาเสวนปัจจัยและอาเสวนปัจจยุปบัน ถัดจากนั้น เมื่อไม่สามารถตัดสินอารมณ์ว่าน่ารักหรือน่าชัง ชวนจิตจึงไม่เกิด โดยจะเกิดแต่ภวังคจิตเท่านั้น แม้ในมโนทวารวิถีก็เกิดโวฏฐัพพนวารวิถีจิตประเภทนี้ด้วย

ในขณะที่เกิดวิถีจิตดังกล่าว โยคีจะเกิดความรู้สึกว่าอารมณ์ที่รับรู้นั้นไม่ปรากฏชัด คือ ปรากฏราวกะว่าคล้ายๆกับได้เห็น คล้ายๆกับได้ยิน หรือคล้ายๆกับได้จินตนาการคิดเท่านั้น ก็วิถีจิตนี้เป็นมโนทวารวิปัสสนาวิถีที่กำหนดรู้สภาวะเห็นเป็นต้นที่ปรากฏโดยไม่ประจักษ์ภายหลังที่ตื่นจากภวังค์, ทั้งกุศลชวนะและอกุศล-ชวนะก็ไม่เกิดขึ้นทางปัญจทวารมีเพียงวิปัสสนาชวนะเกิดอยู่ในทางมโนทวาร อนึ่ง เพราะการสงัดจากชวนจิตในวิถีแรก จึงทำให้รับอารมณ์ไม่ชัดเจน ก็การเกิดวิปัสสนาชวนะที่ประกอบด้วยตัตรมัชฌัตตตาซึ่งเป็นตัวปรับอินทรีย์ให้มีความสมดุลกันในมโนทวารวิถีที่ ๒ นี้ มักปรากฏในขณะที่**สังขารุเปกขาญาณ**แก่กล้า โยคีที่บรรลุถึงญาณระดับนี้ก็จักประจักษ์แจ้งเอง

อนึ่ง ในขณะนั้น แม้บุคคลนั้นจะยังเป็นปุถุชน ก็พึงทราบว่าเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยฉฬังคุเปกขากล่าวคือ อุเบกขามีองค์ ๖ เหมือนกับพระอรหันต์นั่นเทียว ดังที่

พระพุทธองค์ทรงแสดงข้อความไว้ในอังคุตตรนิกาย ติกัณฑกีวรรค สูตรที่ ๔ ดังนี้ว่า

สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ ปฏิกูลญฺจ อปฺปฏิกูลญฺจ ตทุภยํ อภินิวชฺเชตฺวา อุเปกฺขโก วิหเรยฺย สโต สมฺปชาโน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในบางครั้ง ภิกษุควรเว้นอารมณ์ทั้งที่เป็นปฏิกูลและไม่เป็นปฏิกูล แล้วเป็นผู้มีความวางเฉย มีสติสัมปชัญญะบ้าง ก็จะเป็นการดี

[ฉฬังคุเปกขา คือ อุเบกขามีองค์ ๖ หมายถึง ความวางเฉยที่ไม่รู้สึกยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ องค์ธรรม ได้แก่ ตัตรมัชฌัตตตา-เจตสิก]

คัมภีร์อัฏฐกถาแห่งอังคุตตรนิกาย(๓/๕๒) อธิบายว่า

ฉฬงฺคุเปกฺขาวเสน ปญฺจโม. ฉฬงฺคุเปกฺขา เจสา ขีณาสวสฺส อุเปกฺขาสทิสา. น ปน ขีณาสวุเปกฺขา ฯเปฯ อิมสฺมึ สุตฺเต ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปสฺสนาว กถิตา. ตํ อารทฺธวิปสฺสโก กาตุํ สกฺโกติ.

พระพุทธองค์ทรงแสดงฉฬังคุเปกขา ไว้ในวาระที่ ๕ ก็ ฉฬังคุเปกขานี้เพียงแค่คล้ายกับอุเบกขาของพระอรหันต์เท่านั้น แต่ยังมิใช่อุเบกขาของพระอรหันต์... อนึ่ง ในพระสูตรนี้พระบรมศาสดาตรัสวิปัสสนานั่นเทียวในฐานะทั้ง ๕ โดยแท้ สำหรับอารัทธวิปัสสกบุคคล กล่าวคือ ผู้ที่เข้าถึงวิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทยัพพยญาณเป็นต้นไป ย่อมสามารถเจริญวิปัสสนานั้นได้

แม้อัฏฐกถาแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ตอนอธิบาย**มหาหัตถิปโทปมสูตร** ท่านก็อธิบายไว้ว่า

อุเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา สณฺหาตีติ อิธ ฉฬงฺคุเปกฺขา. สา ปเนสา กิญฺจาปิ ขีณาสวสฺส อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ อารมฺมเณสุ อรชฺชนาทิวเสน ปวตฺตติ. อยํ ปน ภิกฺขุ วีริยพเลน ภาวนาสิทฺธิยา อตฺตโน วิปสฺสนํ ขีณาสวสฺส ฉฬงฺคุเปกฺขาฏฺฐาเน ฐเปตีติ วิปสฺสนาว ฉฬงฺคุเปกฺขา นาม ชาตา.

อุเบกขาในพระดำรัสว่า อุเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา สณฺหาติ (อุเบกขาอันอาศัยกุศลตั้งอยู่) นี้ หมายถึง ฉฬังคุเปกขา อนึ่ง แม้ฉฬังคุเปกขานั้นจะเกิดขึ้นแก่

พระอรหันต์โดยปราศจากความยินดีพอใจในอารมณ์ที่น่ารักและน่าชัง แต่ภิกษุผู้เป็นวิปัสสนาโยคีนี้ เมื่อภาวนาแก่กล้าสมบูรณ์ด้วยอำนาจแห่งวิริยะแล้ว ย่อมตั้งวิปัสสนาของตนไว้ในฐานะฉฬังคุเปกขาของพระอรหันต์ ดังนั้น วิปัสสนาที่ภิกษุนั้นกำหนดจึงได้ชื่อว่า ฉฬังคุเปกขา

พระโปฏฐิละผู้เจริญวิปัสสนาฉฬังคุเปกขา

สมัยพุทธกาล มีพระเถระรูปหนึ่งนามว่า **พระโปฏฐิละ** เคยได้บวชเรียนทรงจำพระไตรปิฎกและสอนปริยัติธรรมในสมัยพระพุทธเจ้า๖พระองค์มีพระวิปัสสี เป็นต้น แม้ในชาตินี้ท่านก็บวชเรียนทรงจำพระไตรปิฎกเช่นกัน แต่ยังมิได้บรรลุคุณธรรมพิเศษ เป็นพระอริยบุคคล วันหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกท่านว่า **ตุจฉโปฏฐิละ** (พระโปฏฐิละผู้ว่างเปล่า) ท่านจึงเกิดความสลดใจดำริว่า แม้ตัวเราจะเป็นผู้สอนพระไตรปิฎกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปอยู่เนืองนิตย์ แต่ก็ยังมิได้บรรลุฌานหรือมรรคผลใดๆ พระพุทธองค์จึงตรัสเรียกเช่นนั้น ท่านจึงตัดสินใจออกเดินทางไปจากวัดพระเชตวันไกลออกไป ๑๒๐ โยชน์(ประมาณ ๑,๙๒๐ ก.ม.) เพื่อปฏิบัติธรรม พอถึงวัดป่าแห่งหนึ่งซึ่งมีพระอรหันต์ ๓๐ องค์ ท่านได้ขอกัมมัฏฐานกับพระมหาเถระ แต่เพื่อให้ท่านลดมานะในความรู้ที่มีพระมหาเถระจึงให้ท่านไปขอกัมมัฏฐานกับพระเถระรูปที่ ๒ พระเถระนั้นก็ให้ไปขอกับพระเถระอีกรูปซึ่งได้แนะให้ไปขอกัมมัฏฐานจากพระรูปอื่นๆอีก จนกระทั่งถึงสามเณรน้อยอายุ ๗ ขวบ ท่านผู้ซึ่งตอนนั้นได้หมดทิฏฐิมานะในปริยัติแล้ว ก็ได้ประนมมือขอกัมมัฏฐานจากสามเณรน้อย

สามเณรน้อยกล่าวชี้แจงว่า กระผมอายุยังน้อย การศึกษาก็น้อย ยังต้องเรียนรู้จากท่านอีกมาก จึงสอนท่านไม่ได้ แต่พระโปฏฐิละยืนยันว่าจะขอกัมมัฏฐานจากสามเณรน้อย สามเณรจึงตั้งเงื่อนไขว่า หากท่านยอมทำตามที่กระผมสั่ง กระผมก็จะสอนกัมมัฏฐานให้ เมื่อพระเถระยืนยันว่าจะปฏิบัติตามที่สอนทุกอย่าง สามเณรจึงทดสอบโดยบอกให้เดินลงไปในน้ำ ท่านก็เดินลงน้ำตามที่สามเณรสั่ง พอปลายจีวรของท่านเปียกน้ำ สามเณรก็ให้ท่านขึ้นจากน้ำ แล้วให้กัมมัฏฐานว่า

“ท่านขอรับ...จอมปลวกแห่งหนึ่งมีรูอยู่ ๖ แห่ง ถ้าอยากจะจับเหี้ยในจอมปลวกก็ให้ปิดรู ๕ แห่ง แล้วคอยจับอยู่ที่รูเดียว การปฏิบัติธรรมก็เช่นกัน เมื่ออารมณ์ ๖ มาปรากฏทางทวาร ๖ โยคีควรปิดทวาร ๕ แล้วเปิดมโนทวารเพียงแห่งเดียว”

คำว่า “ปิดทวาร ๕” ในที่นี้ หมายถึง การไม่ให้เกิดชวนจิตในทวารเหล่านั้น มิได้หมายถึง ห้ามมิให้ดูหรือฟัง เพราะไม่อาจห้ามการดูหรือการฟังทางทวารได้ แม้จะปิดตาหรือปิดหูไม่ให้เห็นและได้ยิน ก็ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อะไร ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ใน**อินทริยภาวนาสูตร**ว่า

เพียงแค่ปิดตา ภาวนาไม่เกิด

เอวํ สนฺเต โข อุตฺตร อนฺโธ ภาวิตินฺทฺริโย ภวิสฺสติ, พธิโร ภาวิตินฺทฺริโย ภวิสฺสติ, ยถา ปารสิวิยสฺส พฺรหฺมณสฺส วจนํ. อนฺโธ หิ อุตฺตร จกฺขุนา รูปี น ปสฺสติ. พธิโร โสเตน สทฺทํ น สุณาติ.

(ม.อุ. ๓/๓๔๘)

ดูก่อนอุตตระ ถ้าการไม่ดูไม่ฟังเป็นการอบรมอินทรีย์อย่างนั้น คนตาบอดก็จักเป็นผู้ที่ได้อบรมอินทรีย์ คนหูหนวกก็จักเป็นผู้ที่ได้อบรมอินทรีย์มาแล้ว ตามคำของพราหมณ์ปาราสิวิยะ นะซิ ดูก่อนอุตตระ สาเหตุก็เพราะว่าคนตาบอดนั้นเห็นรูปด้วยตาไม่ได้ คนหูหนวกได้ยินเสียงด้วยหูไม่ได้

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังได้ตรัสถึงการสำรวมทวารเมื่อรู้อารมณ์ ๖ ด้วยพระดำรัสว่า **จกฺขุนา รูปี ทิสฺวา**(เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว), **โสเตน สทฺทํ สุตฺวา**(ฟังเสียงด้วยหูเป็นต้น) ทั้งในอินทริยภาวนาสูตร และในพระสูตรอื่นมิได้ตรัสถึงการสำรวมโดยยังไม่รู้อารมณ์ ๖ ด้วยเหตุนี้ การสำรวมดังกล่าว จึงหมายถึงการไม่ปล่อยให้ชวนจิตเกิดขึ้นในทางปัญจทวารนั่นเอง ซึ่งเป็นการแสดงที่มีความสอดคล้องต้องกันทุกตำรา ส่วนคำว่า “เปิดมโนทวาร” นั้น หมายถึงให้โยคีทำการภาวนาวิปัสสนาชวนจิตอยู่แต่ในทวารนี้เท่านั้น นั่นหมายความว่าขอให้โยคีเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งได้ **ฉฬังคุเปกขา** เถิด

เมื่อพระโปฏฐิละได้สดับคำสอนเพียงแค่นี้ก็เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนเหมือนพบดวงประทีบในความมืด สมกับที่เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกโดยแท้ ในขณะนั้นพระบรมศาสดาประทับอยู่ห่าง ๑๒๐ โยชน์ ได้ทรงแสดงพระองค์ให้ประจักษ์ราวกะว่าเหมือนประทับอยู่เฉพาะหน้า แล้วตรัสพระคาถาธรรมบท(๒๘๒)ว่า

โยคา เว ชายเต ภูรี อโยคา ภูริสงฺขโย
เอตํ เทฺวธา ปถํ ญตฺวา ภวาย วิภวาย จ
ตถาตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ภูรี ปวฑฺฒติ.

ปัญญาเจริญขึ้นเพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะความเกียจคร้าน เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้วควรทำตนให้ดำรงอยู่โดยวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ

เมื่อฟังพระธรรมเทศนานี้จบ พระโปฏฐิละก็ได้บรรลุอรหัตผล ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ธรรมปทัฏฐกถา เรื่องราวของพระเถระท่านนี้เป็นตัวอย่างของการได้วิปัสสนาญาณที่แก่กล้าจากการที่กำหนดในขณะที่เห็น ได้พยายามเจริญจนกระทั่งถึงฉฬังคุเปกขาวิปัสสนา ต่อด้วยการละกิเลสได้ในที่สุด แม้ในขณะอื่นๆ เช่น ขณะที่ได้ยินเสียง เป็นต้น ก็พึงปฏิบัติโดยนัยเดียวกันนี้

สาธกหลักฐานแสดงการปรากฏของรูปนาม

แม้เราทั้งหลายจะทราบไปแล้วถึงการกำหนดรู้สภาวะหลักตัวหนึ่งแต่สามารถยังกิจการรู้สภาวะอื่นๆ แต่สำเร็จได้โดยอาศัยหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่ได้ยกมาข้างต้น แต่เพื่อให้**ธัมมววัตถานญาณ**ของโยคีเฉียบคมยิ่งขึ้น จึงขอยกหลักฐานบางอย่างมาแสดงเพิ่มเติมอีกดังนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๒๒๖) อธิบายว่า

เอวํ สุวิสุทฺธรูปปริคฺคหสฺส ปนสฺส อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฏฺฐหนฺติ ผสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา วิญฺญาณวเสน วา.

เมื่อโยคีนั้นได้กำหนดรู้รูปอย่างชัดเจนเช่นนี้ นามธรรมย่อมปรากฏด้วยอาการ ๓ ประการ คือ โดยความเป็นผัสสะ เวทนา หรือวิญญาณ

สำหรับโยคีผู้ที่เริ่มปฏิบัติและสามารถตามกำหนดรู้รูปธรรมได้อย่างชัดเจนแล้ว นามธรรมทั้งหลาย ก็จะปรากฏแก่โยคีนั้นโดยธรรมชาติ เช่น ปัญจทวาริกนามธรรม กล่าวคือนามธรรมที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้นซึ่งรับเอารูปธรรมดังกล่าวเป็นอารมณ์ ย่อมปรากฏชัดแก่เขาโดยผัสสะ บ้าง เวทนา บ้าง วิญญาณจิต บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อโยคีได้รู้สภาวะแข็งหรืออ่อนของปฐวีธาตุแล้ว ในบางท่านอาจรู้ผัสสะคือ

การกระทบกับความแข็งหรืออ่อน บางท่านอาจรู้เวทนาคือความรู้สึกสุขหรือทุกข์ บางท่านอาจรู้วิญญาณจิตที่รู้ความแข็งหรืออ่อน

อย่างไรก็ตาม สำหรับโยคีผู้ที่มีผัสสะปรากฏชัด เขาก็จะสามารถกำหนดรู้ผัสสะนั้นเท่านั้นได้ตามความเป็นจริงด้วยปัจจักขญาณ ส่วนสภาวธรรมอื่นๆ เช่น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในฐานะเป็นสัมปยุตธรรมกับผัสสะนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่โยคีนั้นกำหนดไปด้วย อุปมาเหมือนมีเชือก ๕ เส้น ผูกติดกัน เชือกเส้นหนึ่งโผล่ขึ้นเหนือน้ำ อีก ๔ เส้นจมอยู่ในน้ำ เมื่อดึงเชือกที่อยู่เหนือน้ำมา เชือกเส้นอื่นก็ตามติดมาด้วย ฉันใด ผัสสะเหมือนเชือกที่อยู่เหนือน้ำ เวทนาเป็นต้นเหมือนเชือกที่อยู่ในน้ำ การดึงเชือกที่ปรากฏแล้วมีเชือกที่ไม่ปรากฏติดมาด้วย เหมือนการกำหนดผัสสะที่ปรากฏชัดแล้วนับว่าได้ตามรู้เวทนาเป็นต้นโดยอ้อม ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา(๒/๓๕๖)ว่า

เตนสฺส ผุสนากาเรน สุปากฏภาเวน อุปฏฺฐานํ ทสฺเสติ. ผสฺเส ปน อุปฏฺฐิเตยสฺมึ อารมฺมเณ โส ผสฺโส, ตสฺส อนุภวนลกฺขณา เวทนา, สญฺชานนลกฺขณา สญฺญา, อายูหนลกฺขณา เจตนา, วิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณนฺติ อิเมปิ ปากฏา โหนฺติ.

ด้วยคำที่แสดงว่าผัสสะปรากฏชัด พระอัฏฐกถาจารย์ได้ชี้ให้เห็นถึงความประจักษ์ชัดโดยอาการกระทบของผัสสะเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อผัสสะปรากฏชัด ผัสสะนั้นมีอยู่ในอารมณ์ใด นามธรรมเหล่านี้คือ เวทนาที่มีลักษณะเสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่มีลักษณะจดจำอารมณ์นั้น เจตนามีลักษณะมุ่งมั่นในอารมณ์นั้น และวิญญาณหรือจิตที่มีลักษณะรู้อารมณ์นั้น ย่อมปรากฏ

ยสฺส ผสฺโส ปากโฏ โหติ, โสปิ “น เกวลํ ผสฺโสว อุปฺปชฺชติ, เตน สทฺธึ ตเทวารมฺมณํ อนุภวมานา เวทนาปิ อุปฺปชฺชติ, สญฺชานนมานา สญฺญาปิ เจตยมานา เจตนาปิ วิชานนมานํ วิญฺญาณมฺปิ อุปฺปชฺชตี”ติ ผสฺสปญฺจมเกเยว ปริคฺคณฺหาติ.

ผัสสะปรากฏชัดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นย่อมกำหนดรู้ธรรมอื่นซึ่งมีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ [หมายถึง เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ และผัสสะ] โดยนัยดังนี้ว่า

แม้เวทนาที่เสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่จดจำอารมณ์นั้น เจตนาที่มุ่งมั่นในอารมณ์นั้น และวิญญาณที่รู้อารมณ์นั้น ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะ

ข้อความในคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลายที่ได้ยกมาข้างต้นนี้มีคำอธิบายที่ควรทราบดังนี้

คำอธิบายที่ควรถือเอา : จากข้อความข้างต้นก็คือ “ผัสสะ ย่อมปรากฏชัดแก่โยคีผู้ใด โยคีผู้นั้นย่อมรู้สภาวะลักษณะเป็นต้นของผัสสะเท่านั้น แต่ถึงกระนั้นก็ยังได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดรู้สภาวธรรมที่เรียกว่า ผัสสปัญจมกะ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าผัสสะมิได้เกิดตามลำพัง ยังมีสัมปยุตธรรมอื่นเกิดร่วมอยู่ด้วย เช่น เวทนา สัญญา เจตนา และวิญญาณ”

คำอธิบายที่ไม่ควรถือเอา : จากข้อความข้างต้นนี้ คือ “โยคีผู้ที่มีผัสสะปรากฏชัดนั้น ย่อมกำหนดรู้ผัสสปัญจมกธรรมที่ไม่ปรากฏชัดโดยวิธีการอนุมานเอาด้วยสุตมยญาณ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น เป็นสภาวธรรมที่เกิดร่วมกัน[จึงไม่สามารถแยกการรู้สภาวธรรมเหล่านี้โดยนัยว่าปัจจักขญาณรู้ผัสสะ ส่วนอนุมานญาณ(สุตมยญาณ) รู้เวทนาเป็นต้นได้]”

ก็ สาเหตุที่ไม่ควรเข้าใจตามนัยนี้ เป็นเพราะว่า ในที่นี้ มิได้เป็นการแสดงเรื่องของการรู้โดยอนุมานญาณหรือสุตมยญาณแต่เป็นการแสดงวิธีการรู้สภาวธรรมด้วย**ภาวนามยปัจจักขญาณ**ล้วนๆ อีกอย่าง คำกล่าวในที่นี้ก็เป็นเหมือนกับคำกล่าวในทางโลกๆที่ว่า **จนฺโท วณฺณวเสน มนุสฺสานำ ปากโฏ.** *พระจันทร์นั้น ย่อมปรากฏรูปสีสันแก่สายตามนุษย์* ซึ่งก็หมายความว่า รูปสีสันแห่งพระจันทร์เท่านั้นที่คนสามารถรับรู้ด้วยสายตาได้ ส่วนรูปอื่นๆ เช่น รูปกลิ่น รูปรส รูปโผฏฐัพพะ เป็นต้น ไม่สามารถที่จะรับรู้ได้ แต่ถึงกระนั้น ผู้คนก็มักจะกล่าวว่าตนเองรู้เห็นพระจันทร์ทั้งดวง ฉันใด คำว่า**การรู้สภาวธรรมคือผัสสะ** ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้แล นั่นก็หมายความว่า แม้ว่าผัสสะจะปรากฏชัด ส่วนสภาวธรรมอื่นไม่ปรากฏชัด แต่ถึงกระนั้น ในการกำหนดรู้ผัสสะที่ปรากฏชัด ก็เป็นอันสงเคราะห์เอาการกำหนดรู้สภาวธรรมอื่นๆ โดยความเป็นสภาวธรรมที่ปรากฏชัดเหมือนผัสสะนั้นด้วย ข้อนี้ขอให้ลองย้อนไปดูอนุปทสูตรที่ได้แสดงมาแล้ว ซึ่งในสูตรนั้นจะเห็นว่าในปฐมฌานนั้นได้แนะนำให้กำหนดรู้ธรรม ๑๖ ประการเท่านั้น มิได้แนะนำให้กำหนด

รู้สภาวธรรมอื่นๆจาก ๑๖ ประการนั้นเลย ส่วนในเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน อันเป็นฌานที่ไม่ปรากฏ ไม่ได้แนะนำให้พิจารณาสภาวธรรมใดๆโดยวิธีอนุปทะเลย แม้ในวิสุทธิมรรคเองก็ไม่ได้แสดงการกำหนดรู้สภาวธรรมในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานไว้ ด้วยเหตุนี้ คำอธิบายของข้อความอัฏฐกถาข้างต้น จึงควรเข้าใจให้ถูกต้องด้วยว่า "ในการกล่าวถึงการกำหนดรู้ผัสสะที่ปรากฏชัดนั้น เป็นการกล่าวโดยสงเคราะห์เอาสภาวธรรมที่เหลือเข้ามาด้วย"

ในอัฏฐกถาแห่งสฬายตนสังยุต(๖) ท่านได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า

อิธ ปน จกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตโย ขนฺธา. เต หิ จกฺขุวิญฺญาเณน สห วิญฺญาตพฺพตฺตา จกฺขุวิญฺญาณวิญฺญาตพฺพาติ วุตฺตา.

ในพระสูตรนี้หมายเอาขันธ์ ๓ ที่เกิดร่วมกับจักขุวิญญาณ เพราะขันธ์เหล่านั้น เรียกว่าจักขุวิญญาณวิญญาตัพพธรรม[ธรรมที่พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ] เนื่องจากเป็นธรรมที่โยคีสามารถรู้ได้พร้อมกับจักขุวิญญาณ

ในอัฏฐกถาแห่งนิทานสังยุต(๑๐๓) ได้กล่าวไว้ว่า

ผสฺสาหาเร ตีหิ ปริญฺญาหิ ปริญฺญาเต ติสฺโส เวทนา ปริญฺญาตาว โหนฺติ ตมฺมูลกตฺตา ตสฺสมฺปยุตฺตตฺตา จ.

เมื่อบุคคลกำหนดรู้ผัสสาหารด้วยปริญญา ๓ ก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา ๓ เพราะเวทนามีผัสสะนั้นเป็นเหตุเกิด และเกิดพร้อมกับผัสสะนั้น

อนึ่ง ปริญญา ๓ ที่กล่าวถึงในที่นี้ ประกอบด้วย

๑. ญาตปริญญา คือญาณที่รู้สภาวลักษณะของรูปนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณและปัจจยปริคคหญาณ

๒. ตีรณปริญญา คือญาณที่รู้สามัญญลักษณะกล่าวคือไตรลักษณ์ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ สัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณ

๓. ปหานปริญญา คือญาณที่ทำหน้าที่ละนิจจสัญญา เป็นต้น ได้แก่ วิปัสสนาญาณตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไปจนถึงมรรคญาณ

วิญฺญาณสฺมึ หิ ปริญฺญาเต ตํ ปริญฺญาตเมว โหติ ตมฺมูลกตฺตา สหุปฺปนฺนตฺตา จ. (นิทานสังยุตอัฏฐกถา ๑๐๕)

เมื่อโยคีกำหนดรู้วิญญาณแล้ว รูปนามนั้นก็เป็นอันโยคีนั้นกำหนดรู้ไปด้วยนั่นเทียว เพราะรูปนามมีวิญญาณนั้นเป็นมูลเหตุ และเพราะเกิดพร้อมกัน

ข้อความอัฏฐกถาข้างต้นนี้ แสดงให้ทราบว่า "โยคีจักรู้เจตสิกอื่นที่เกิดร่วมพร้อมๆกับจักขุวิญญาณนั่นเอง หากรู้ผัสสะก็จะรู้เวทนาที่เกิดจากผัสสะและสัมปยุตกับผัสสะนั้นไปด้วย หากรู้วิญญาณ ก็จักรู้นามรูปที่เกิดแต่วิญญาณนั้นได้ด้วย สรุปก็คือ เพียงแค่โยคีรู้สภาวธรรมที่ปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้จิตเจตสิกทั้งปวงนั่นเทียว ก็ คำว่า **"สหุปฺปนฺนตฺตา"** ซึ่งเป็นคำแสดงเหตุนั้นเป็นคำที่ยืนยันข้อที่ว่า "เมื่อโยคีรู้รูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้รูปนามที่เกิดขึ้นพร้อมกับอื่นๆไปด้วย ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ จะได้ยกหลักฐานจากมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ **พหุธาตุกสูตร** ทั้งพระไตรปิฎกและอัฏฐกถามาเป็นเครื่องสนับสนุนดังนี้

ฉยิมา อานนฺท ธาตุโย ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญฺญาณธาตุ. อิมา โข อานนฺท ฉ ธาตุโย ยโต ชานาติ ปสฺสติ, เอตฺตาวตาปิ โข อานนฺท ธาตุกุสโล ภิกฺขูติ อลํ วจนาย.

(ม.๓/๑๐๗)

ดูก่อนอานนท์ นิสสัตตนิชชีวธาตุมี ๖ ประเภทดังนี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ และวิญญาณธาตุ เมื่อภิกษุรู้เห็นธาตุทั้ง ๖ ประเภทนี้ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณใด เขาควรได้รับการยกย่องว่าเป็นภิกษุผู้ฉลาดในธาตุด้วยการรู้เห็น เพียงเท่านี้

ส่วนในคัมภีร์อัฏฐกถาของพระสูตรนี้ได้อธิบายไว้ว่า

ชานาติ ปสฺสตีติ สห วิปสฺสนาย มคฺโค วุตฺโต. ปฐวีธาตุอาทโย สวิญฺญาณกกายํ สุญฺญโต นิสฺสตฺตโต ทสฺเสตุํ วุตฺตา. ตาปิ ปุริมาหิ อฏฺฐารสหิ ธาตูหิ ปูเรตพฺพา. ปูเรนฺเตน วิญฺญาณธาตุโต นีหริตฺวา ปูเรตพฺพา. วิญฺญาณธาตุ เหสา จกฺขุวิญฺญาณาทิวเสน ฉพฺพิธา โหติ. ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ปริคฺคหิตาย ตสฺสา วตฺถุ จกฺขุธาตุ อารมฺมณํ รูปธาตูติ เทฺว ธาตุโย ปริคฺคหิตาว โหนฺติ. เอส

นโย สพฺพตฺถ. มโนวิญฺญาณธาตุยา ปน ปริคฺคหิตาย ตสฺสา ปุริมปจฺฉิมวเสน มโนธาตุอารมฺมณวเสน ธมฺมธาตูติ เทฺว ธาตุโย ปริคฺคหิตาว โหนฺติ.

(ม.อฏ.๔/๗๒)

ด้วยพระดำรัสว่า ***ชานาติ ปสฺสติ*** *นี้พระพุทธองค์ตรัสหมายเอามรรคพร้อมด้วยวิปัสสนา(มิได้หมายเอาสุตมยปัญญาหรือจินตามยปัญญา)ส่วนปฐวีธาตุเป็นต้นตรัสไว้เพื่อแสดงร่างกายที่มีใจครองว่าเป็นสภาวะที่ว่างเปล่า ไม่ใช่สัตว์บุคคล ธาตุทั้ง ๖ ประเภทนั้น พึงเพิ่มให้ครบจำนวนธาตุ ๑๘ ประเภทที่กล่าวมาแล้ว เมื่อจะเพิ่มให้ครบพึงเพิ่มโดยนำมาจากวิญญาณธาตุ ดังนี้คือ วิญญาณธาตุมี ๖ ประเภท โดยจำแนกเป็นจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น*

ในบรรดาวิญญาณธาตุ ๖ ประการเหล่านั้น เมื่อบุคคลกำหนดรู้จักขุวิญญาณได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ จักขุธาตุ(จักขุปสาท) อันเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณนั้น และรูปธาตุ(รูปารมณ์) อันเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณนั้นไปด้วย พึงทราบโดยนัยนี้แม้ในวิญญาณธาตุทั้งปวง อนึ่ง เมื่อบุคคลกำหนดรู้มโนวิญญาณธาตุแล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ (๑) มโนธาตุซึ่งมาในรูปของสัมปฏิจฉนจิตซึ่งเกิดก่อนและปัญจทวาราวัชชนจิตซึ่งเกิดภายหลังมโนวิญญาณธาตุนั้น และ(๒) ธรรมธาตุซึ่งเป็นฝ่ายอารมณ์ ด้วยเหตุนี้...พระพุทธดำรัสตรัสเทศนาเกี่ยวกับธาตุ ๖ ประการนี้ จึงเป็นเทศนาที่แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อการออกจากวัฏทุกข์ของภิกษุรูปหนึ่งตั้งแต่ต้นจนจบ

อนึ่ง พระดำรัสว่า **ชานาติ ปสฺสติ** (ย่อมรู้เห็น) พระอัฏฐกถาจารย์อธิบายว่าเป็นการรู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณไม่ใช่เป็นการรู้เห็นด้วยสุตมยปัญญาการสดับหรือจินตามยปัญญากล่าวคือการตรึกตรองนึกคิดซึ่งมิได้รู้เห็นจากประสบการณ์ ตรงจากการเจริญภาวนา

พระสูตรข้างต้นกล่าวว่า หากบุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณไซร้ บุคคลนั้นก็ควรที่จะเรียกว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ฉลาดในธาตุ อนึ่งในการแสดงนั้นพึงทราบว่า บุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ นั้นจะรู้โผฏฐัพพธาตุและวิญญาณธาตุเท่านั้นได้อย่างบริบูรณ์ เฉพาะส่วนในการรู้ธัมมธาตุก็จะรู้อาโปธาตุและอากาศธาตุเท่านั้น มิได้รู้ธัมมธาตุอื่นพร้อมด้วยธาตุเหล่านี้ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ

ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ และโผฏฐัพพะธาตุ แต่อย่างใด อนึ่ง สำหรับวิญญาณธาตุจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ

เมื่อโยคีสามารถรู้จักขุวิญญาณธาตุได้แล้ว โยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้ธาตุที่เกี่ยวข้องกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นด้วย เช่น รู้จักขุธาตุอันเป็นที่ตั้งที่อาศัยของจักขุวิญญาณธาตุ และรู้รูปธาตุอันเป็นรูปสีสันที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุด้วยนั่นเทียว โดยทำนองเดียวกัน

เมื่อโยคีรู้สภาวะได้ยิน คือ โสตวิญญาณธาตุแล้ว ชื่อว่าได้รู้ความใสของหูคือโสตธาตุและเสียงคือสัททธาตุ

เมื่อโยคีรู้สภาวะรู้กลิ่น คือ ฆานวิญญาณธาตุแล้ว ชื่อว่าได้รู้ความใสของจมูกคือฆานธาตุและกลิ่นคือคันธธาตุ

เมื่อโยคีรู้สภาวะลิ้มรส คือ ชิวหาวิญญาณธาตุแล้ว ชื่อว่าได้รู้ความใสของลิ้นคือชิวหาธาตุและรสคือรสธาตุ

เมื่อโยคีรู้สภาวะกระทบสัมผัส คือ กายวิญญาณธาตุแล้ว ชื่อว่าได้รู้ความใสของร่างกายคือกายธาตุและสัมผัสคือโผฏฐัพพธาตุ

เมื่อโยคีรู้สภาวะนึกคิด คือ มโนวิญญาณธาตุแล้ว ชื่อว่าได้รู้มโนธาตุคือสัมปฏิจฉนจิตที่เกิดก่อนและปัญจทวาราวัชชนจิตที่เกิดภายหลัง และมโนธาตุคือมโนสัมผัส

สรุปได้ว่า ในพระไตรปิฎกและอัฏฐกถาข้างต้นนั้น แม้จะเป็นการแสดงถึงการรู้เห็นเพียงธาตุ ๖ ประการโดย**ปธานนัย** ก็ตาม แต่โยคีนั้นก็ได้ชื่อว่ารู้ธาตุอื่นๆ ๑๘ อย่างด้วยนั่นเทียว ด้วยเหตุนี้ การรู้เห็นวิญญาณธาตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จะทำให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้รูปอันเป็นที่อาศัยของวิญญาณนั้นตลอดถึงรูปนามอันเป็นอารมณ์พร้อมกับจิตดวงหน้าและดวงหลังด้วย

การกำหนดรู้ในขณะที่ได้ยินเสียงดมกลิ่นลิ้มรส

ต่อไปนี้ จะได้แสดงถึงการกำหนดและการรู้ ตลอดถึงการปรากฏในขณะที่โยคีได้ยินเสียงอย่างใดอย่างหนึ่ง พอเป็นแนวทางโดยสังเขป ดังนี้ อนึ่ง ในขณะที่

โยคีได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่า ในบรรดาสภาวธรรม ๕ ประการ ก็จะมีสภาวธรรมใด สภาวธรรมหนึ่งปรากฏชัด ซึ่งอาจจะปรากฏในรูปของสภาวลักษณะหรือกิจจรสะ หรือปัจจุปัฏฐาน หรือปทัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง โยคีนั้นก็จะรู้สภาวธรรมเหล่านั้น ตรงตามความเป็นจริงที่ปรากฏ ก็การรู้และการปรากฏเหล่านี้แล เป็นการรู้และปรากฏตามความเป็นจริงในขั้นของ**ญาตปริญญา** ส่วนการรู้และการปรากฏของการเกิดและการดับตลอดถึงการปรากฏของอนิจจลักษณะเป็นต้น เป็นการปรากฏในขั้นของตีรณปริญญาและปหานปริญญา อนึ่ง ในการรับรู้เสียงนั้น โยคีย่อมรู้สภาวธรรมที่เกี่ยวกับการได้ยินเสียง เช่น โสตปสาท สัททายตนะ และโสตวิญญาณ ได้ตามความเป็นจริง โดยสภาวลักษณะเป็นต้น ดังนี้

การกำหนดรู้โสตปสาท

โยคีนั้นสามารถรับรู้**โสตปสาท**ตามความเป็นจริงดังนี้

รู้**สภาวลักษณะ**ของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นรูปปสาทที่มีความใสพอที่จะทำให้รูปเสียงปรากฏหรือพอที่จะได้ยินเสียงได้,”

รู้**รสะ**ของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นตัวที่นำไปสู่เสียงหรือเป็นตัวทำหน้าที่ให้ได้ยินเสียง”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นที่ตั้งของการได้ยิน หรือได้ยินมาจากที่ตรงนี้,” รู้**ปทัฏฐาน**ของโสตปสาทนั้นว่า “เนื่องจากมีหูกล่าวคือ**กัมมชภูตรูป** รูปหยาบที่เกิดแต่กรรมปรากฏจึงทำให้มีโสตปสาทนี้ได้”

การรู้สภาวลักษณะเป็นต้นของโสตปสาทที่กล่าวมานี้สอดคล้องกับพระบาลีมหาสติปัฏฐานว่า **โสตญฺจ ปชานาติ.** “โยคีย่อมกำหนดรู้โสตปสาทด้วย”

การกำหนดรู้สัททายตนะ

โยคีนั้นสามารถรับรู้สัททายตนะ(เสียง) ตามความเป็นจริง ดังนี้

รู้**สภาวลักษณะ**ของสัททายตนะว่า “เป็นสภาวะที่เกิดภายในโสตปสาท”

รู้**รสะ**ว่า “ดังจนทำให้ได้ยิน”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้ยิน” หรือรู้ว่า “การได้ยินนั้นล้วนแต่มาจากสภาวะนี้นั่นเทียว”

รู้ปทัฏฐานว่า “เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบกล่าวคือมหาภูตรูป”

การกำหนดรู้สภาวะเหล่านี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า **สทฺเท จ ปชานาติ.** “โยคีย่อมกำหนดรู้เสียงทั้งหลายด้วย”

การกำหนดรู้โสตวิญญาณ

รู้สภาวลักษณะของโสตวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่ได้ยินเสียง”

รู้รสะว่า “รับเอาเพียงเสียงเป็นอารมณ์” หรือ “เพียงแค่ได้ยินเสียง”

รู้ปัจจุปัฏฐานว่า “มีอาการมุ่งหน้าไปหาเสียง”

รู้ปทัฏฐานว่า “เพราะมีการมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีโสตปสาท(เครื่องรับฟัง) และสัททายตนะ(เสียง)จึงทำให้ได้ยิน หรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้ยิน”

ทุกๆครั้งที่โยคีได้กลิ่น หากโยคีสามารถกำหนดทันว่า “หอมหนอ” “เหม็นหนอ” หรือ “ได้กลิ่นหนอ” ในขณะนั้น บรรดาสภาวธรรม ๕ ประการ สภาวะใดสภาวะหนึ่งก็จะสำแดงตนปรากฏโดยสภาวลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะทำให้โยคีนั้นรู้สภาวธรรมนั้นตามที่ปรากฏนั่นเอง ซึ่งจัดเป็นการรู้ในระดับของญาตปริญญา ซึ่งเป็นปริญญาขั้นต้น ส่วนในขั้นของปริญญาขั้นสูงกล่าวคือตีรณปริญญาและปหานปริญญานั้นเป็นการรู้ลึกลงไปถึงการเกิดการดับและสามัญลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นตามความเป็นจริง

การกำหนดรู้ฆานปสาท

รู้สภาวลักษณะของฆานปสาทว่า เป็นรูปปสาทที่มีความใสพอที่จะทำให้กลิ่นปรากฏหรือพอที่จะทำให้บุคคลสามารถรับเอากลิ่นมาเป็นอารมณ์ได้

รู้รสะว่า “เป็นตัวนำไปสู่กลิ่นหรือเป็นตัวทำให้ได้กลิ่น”

รู้ปัจจุปัฏฐานว่า “เป็นที่ตั้งของการได้กลิ่นหรือได้กลิ่นมาจากที่ตรงนี้”

รู้ปทัฏฐานว่า “เนื่องจากมีจมูกกล่าวคือกัมมชภูตรูปซึ่งเป็นรูปหยาบอันเกิดแต่กรรม จึงทำให้มีฆานปสาทรูปได้”

การรู้สภาวะเหล่านี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า **ฆานญฺจ ปชานาติ.** “โยคีย่อมรู้ฆานปสาทด้วย”

การกำหนดรู้คันธายตนะ

รู้**สภาวลักษณะ**ของคันธายตนะ(กลิ่น) ว่า “เป็นสภาวะที่เกิดภายในฆานปสาท”

รู้**รสะ**ว่า “หอมหรือเหม็นจนทำให้ได้กลิ่น”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้กลิ่น” หรือรู้ว่า “การได้กลิ่นนั้น ล้วนแต่มาจากสภาวะนี้นั่นเทียว”

รู้**ปทัฏฐาน**ว่า“เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบกล่าวคือภูตรูป” ก็ การกำหนดรู้สภาวะเหล่านี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า **คนฺเธ จ ปชานาติ.** “โยคีย่อมกำหนดรู้กลิ่นทั้งหลายด้วย”

การกำหนดรู้ฆานวิญญาณ

รู้**สภาวลักษณะ**ของฆานวิญญาณว่า “เป็นสภาวะที่ได้กลิ่น”

รู้**รสะ**ว่า “รับเอาเพียงกลิ่นเป็นอารมณ์” หรือ “เพียงแค่ได้กลิ่น”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “มีอาการมุ่งหน้าไปหากลิ่น”

รู้**ปทัฏฐาน**ว่า “เพราะมีมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีฆานปสาท(เครื่องรับกลิ่น) และคันธายตนะ(กลิ่น) จึงทำให้ได้กลิ่น หรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้กลิ่น”

ในขณะที่โยคีกำลังรับรู้รสอาหารทั้งหลายมีรสเปรี้ยว-หวาน-เผ็ด-เค็ม-ขมนั้น เรียกว่าเป็น**ขณะที่กำลังกิน** ก็ในขณะที่กำลังกินอยู่นั้น โยคีควรกำหนดรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “กินหนอๆ” หรือ “หวานหนอๆ” “เปรี้ยวหนอๆ” ขณะที่กำหนดรู้อยู่นั้น สภาวธรรม ๕ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะปรากฏโดยสภาวลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อโยคีได้ตามรู้สภาวลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น ก็จะเป็นการรู้ขั้นของญาตปริญญา และเมื่อรู้ลึกลงไปถึงการเกิดการดับและไตรลักษณ์ ก็จะเป็นขั้นของตีรณปริญญาและปหานปริญญา

การกำหนดรู้ชิวหาปสาท

ในการรู้ชัดเกี่ยวกับรูปลิ้น(ชิวหาปสาท)นั้น โยคีก็จะรู้**สภาวลักษณะ**ของชิวหาปสาทนั้น ว่า “เป็นสภาวะรูปใสที่สามารถรับรู้รสได้”

รู้**รสะ**ของชิวหาปสาทนั้นว่า “เป็นตัวนำไปสู่รสารมณ์”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นที่ตั้งหรือที่มาของการเกิดรส”

รู้**ปทัฏฐาน**ว่า “เนื่องจากมีรูปลิ้นส่วนที่หยาบ ซึ่งเรียกว่า กัมมชภูตรูป จึงบังเกิดรูปใสในลิ้นนั้นซึ่งเรียกว่าชิวหาปสาทได้”ก็การรู้นี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า **ชิวฺหญฺจ ปชานาติ.** “โยคีย่อมรู้ชิวหาปสาทด้วย”

การกำหนดรู้รสายตนะ

รู้**สภาวลักษณะ**ของรสหรือรสายตนะหรือรสารมณ์นั้นว่า“เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่บนลิ้น”

รู้**รสะ**ว่า “เป็นสภาวะที่ลิ้นรับรู้ได้”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นที่โคจรที่เที่ยวไปหรือวิสัยของการรู้รส”

รู้**ปทัฏฐาน**ว่า “เป็นธรรมที่ตั้งอยู่บนรูปลิ้นที่เป็นรูปหยาบซึ่งเรียกว่า ภูตรูป”

ก็ การรู้เช่นนี้สอดคล้องกับพระบาลีว่า **รเส จ ปชานาติ.** “โยคีย่อมรู้รสด้วย”

การกำหนดรู้ชิวหาวิญญาณ

รู้**สภาวลักษณะ**ของชิวหาวิญญาณดังนี้ว่า“เป็นสภาวะที่รับรู้รสบนชิวหาปสาทหรือเป็นธรรมชาติที่หวาน เปรี้ยว เป็นต้น”

รู้**รสะ**ดังนี้ว่า “ทำหน้าที่รู้รสอารมณ์เท่านั้น”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ดังนี้ว่า “มีลักษณะการมุ่งหน้าไปหาอารมณ์คือรส”

รู้**ปทัฏฐาน**ดังนี้ว่า “เนื่องจากมีการมนสิการเอาใจใส่ จึงทำให้สามารถรับรู้รส และเพราะมีชิวหาปสาทและรสารมณ์ จึงทำให้เกิดการรับรู้รส หรือเพราะมีวิบากกรรม จึงเกิดการรับรู้รส(ชิวหาวิญญาณ)”

ในการกินนั้น พึงทราบถึงความสัมพันธ์กันระหว่างกิริยาอาการกับขณะของการรับรู้ดังนี้ การเห็น(จักขุวิญญาณ)ข้าว ปลา อาหาร เป็นต้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่เห็น การได้กลิ่น(ฆานวิญญาณ)ข้าว ปลา อาหารเหล่านั้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่ได้กลิ่นเท่านั้น การสัมผัสข้าวปลาอาหารเหล่านั้นด้วยมือ ริมฝีปาก ลิ้น ลำคอ เป็นต้น มีความสัมพันธ์กับขณะที่กระทบสัมผัสเท่านั้น ส่วนการดู การใช้มือ การเปิด-ปิดปาก การเคี้ยว การใช้ลิ้น และการกลืนอาหารมีความสัมพันธ์กับขณะที่คิดและขณะที่กระทบสัมผัส ด้วยเหตุนี้ หากโยคีได้ทำการกำหนดเอาใจใส่กิริยาอาการทั้งหลายให้สอดคล้องกับขณะที่กิริยาอาการนั้นมีความเกี่ยวข้องก็จะสามารถรู้ชี้ถึงความเป็นจริงของสภาวะนั้นๆได้อย่างแน่นอน

แม้ในขณะของการได้ยินเสียง ดมกลิ่น เป็นต้น ก็พึงทราบถึงการกำหนดรู้ผัสสะ เวทนา โดยสภาวลักษณะ เป็นต้น ตามนัยที่ได้แสดงไว้ในขณะที่เห็นนี้นั่นเทียว จึงไม่แสดงไว้โดยเอกเทส

การกำหนดรู้ในขณะที่กระทบสัมผัส

การกระทบสัมผัสนั้นแผ่กระจายตั้งอยู่ทั่วสรรพางค์กายทั้งภายในและภายนอก ก็การกระทบหรือสัมผัสกันระหว่างกายภายในนั้น เรียกว่า **อัชฌัตตสัมผัส** เช่น เท้ากับเท้ากระทบกัน มือกับมือ มือกับเท้า มือเท้าและผมกระทบกับกาย, ลิ้นกับฟัน, เสลด-น้ำลาย-อาหาร-น้ำกระทบกับลำคอ(ลูกกระเดือก) และเพดานปาก, อาหารใหม่และอาหารเก่ากระทบกับลำไส้, เลือด ลม เนื้อ เอ็น กระดูก กระทบกันเอง ดังนี้ เป็นต้น เรียกว่า เป็นการกระทบกายภายใน

ส่วนในขณะที่โยคีมีการกระทบสัมผัสกับวัตถุสิ่งของภายนอก(พหิทธวัตถุ)นั้น เรียกว่า **พหิทธสัมผัส** เช่น ในขณะที่สัมผัสกับวัตถุสิ่งของที่ไม่มีวิญญาณครอง จีวร สบง เสื้อผ้าอาภรณ์ ที่นั่ง ที่นอน หมอน มุ้ง ผ้าห่ม ผ้าเช็ดตัว พื้น ฝาผนัง เป็นต้น และในขณะที่กระทบสัมผัสกับวัตถุที่มีวิญญาณครอง เช่น สัตว์ใหญ่ สัตว์เล็ก มีเหลือบ ยุง เป็นต้น ก็ถ้าหากว่าการกระทบเหล่านั้นไม่ชัดเจน คือ ไม่พอที่จะทำให้เกิดความรู้สึก(เวทนา) ก็ให้ทำการกำหนดเพียงว่า “กระทบหนอๆ” เท่านั้นก็พอ แต่ถ้าเวทนาไม่ว่าจะเป็นสุขหรือทุกข์ปรากฏอันเนื่องมาจากการกระทบดังกล่าว จึงค่อยทำการกำหนดไปตามสภาพของเวทนานั้นๆ ซึ่งมีลักษณะหรือรูปแบบในการ

กำหนดของใครของมัน ตามลักษณะของคำที่เป็น**ตัชชาบัญญัติ**โดยอาศัยภาษาใดภาษาหนึ่ง ซึ่งโยคีใช้อยู่ในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการช่วยให้สภาวะแห่งอารมณ์และเวทนาปรากฏชัด โดยนัย ดังนี้

หากรู้สึกร้อน ให้กำหนดว่า “ร้อนหนอๆ”

หากรู้สึกเย็น ให้กำหนดว่า “เย็นหนอๆ”

หากรู้สึกอุ่น ให้กำหนดว่า “อุ่นหนอๆ”

หากรู้สึกหนาว ให้กำหนดว่า “หนาวหนอๆ”

หากรู้สึกอบอ้าว ให้กำหนดว่า “อบอ้าวหนอๆ”

หากรู้สึกเหนื่อย ให้กำหนดว่า “เหนื่อยหนอๆ”

หากรู้สึกเจ็บ ให้กำหนดว่า “เจ็บหนอๆ”

หากรู้สึกชา ให้กำหนดว่า “ชาหนอๆ”

หากรู้สึกปวด ให้กำหนดว่า “ปวดหนอๆ”

หากรู้สึกเสียด ให้กำหนดว่า “เสียดหนอๆ”

หากรู้สึกคัน ให้กำหนดว่า “คันหนอๆ”

หากรู้สึกเมื่อย ให้กำหนดว่า “เมื่อยหนอๆ”

หากรู้สึกมึน ให้กำหนดว่า “มึนหนอๆ”

เมื่อได้กระทบสัมผัสกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วรู้สึกสบายผ่อนคลาย ก็ให้กำหนดว่า “สบายหนอๆ”

เมื่อได้ทำการกำหนดทุกกิริยาอาการสัมผัสตามนัยที่กล่าวมานี้แล้วสภาวลักษณะเป็นต้นของธรรม ๕ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จะปรากฏโดยตัวของมันเอง และโยคีผู้นั้นก็จะสามารถเห็นสภาวะเป็นต้นเหล่านั้นได้ตามที่สภาวะนั้นปรากฏเกิดขึ้นจริงๆ

ก็แล การปรากฏเกิดขึ้นแห่งสภาวธรรมและการรู้สภาวะของธรรมเหล่านั้นเป็นขั้นของ**ญาตปริญญา** ส่วนขั้นของ**ตีรณปริญญา**และ**ปหานปริญญา**นั้น

พึงทราบว่าเป็นการปรากฏและการรู้ซึ้งถึงการเกิดดับและไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้นของสภาวธรรมนั้นๆ

การกำหนดรู้กายปสาท

กายปสาทคือรูปกายใส โยคีอาจรู้**สภาวลักษณะ**ตามความเป็นจริงของกายปสาทนี้ดังนี้ว่า “กายปสาทนี้มีเลือดลมดีเพียงพอต่อการกระทบสัมผัส”

หรือไม่ก็อาจรู้**รสะ**ของกายปสาทว่า “เป็นตัวนำไปสู่การกระทบ”

หรือไม่ก็อาจรู้**ปัจจุปัฏฐาน**ของกายปสาทดังนี้ว่า “เป็นจุดที่ปรากฏการกระทบสัมผัส”

หรืออาจรู้**ปทัฏฐาน**ของกายปสาทดังนี้ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบซึ่งเรียกว่ากัมมชภูตรูป จึงทำให้มีกายปสาทนี้ได้” ก็การรู้สภาวลักษณะเป็นต้นเช่นนี้เป็นการรู้ที่ถูกต้องสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า **กายญฺจ ปชานาติ.** “โยคีย่อมรู้กายปสาทด้วย”

การกำหนดรู้โผฏฐัพพายตนะชนิดสามัญ

ในกรณีโยคีรู้รูปสัมผัสชนิดสามัญทั่วไปที่ยังไม่ได้เน้นเจาะจงนั้น ก็จะรู้ในลักษณะที่กว้างๆ เช่น รู้**สภาวลักษณะ**ของโผฏฐัพพายตนะโดยทำนองว่า “เป็นสภาวะที่ปรากฏอยู่บนกาย”

รู้**รสะ**ของโผฏฐัพพายตนะว่า “กระทบได้”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นวิสัยหรือที่โคจรของการกระทบ(กายวิญญาณ)” หรือ “เป็นจุดกระทบ”

การกำหนดรู้โผฏฐัพพายตนะชนิดพิเศษ

ในกรณีที่โยคีรู้ปถวีธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้น ย่อมรู้**สภาวลักษณะ**ของปถวีธาตุดังนี้ว่า “เป็นสภาวธรรมที่แข็งกระด้าง อ่อนนุ่ม หยาบ ละเอียด”

รู้**รสะ** ดังนี้ว่า “ทำกิจคือการรองรับเอากองรูปหรือรูปทั้งหลาย”

รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ดังนี้ว่า “เป็นที่ตั้งของกลุ่มรูปหรือรูปทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ ณ ที่ตรงนี้”

รู้ปทัฏฐานดังนี้ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบกล่าวคือกลุ่มธาตุ ๓ อย่างที่เหลือจากปถวีธาตุ จึงทำให้เกิดความแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม, เนื่องจากมีความเปียกชื้นจึงทำให้อ่อนนุ่ม หรือเนื่องจากมีความร้อน จึงทำให้อ่อนนุ่ม”

อนึ่ง ในบรรดาการรู้ปทัฏฐานนี้ ขั้นต้นเป็นการรู้แบบสามัญ ส่วน ๓ ประการหลัง เป็นตัวอย่างการแสดงถึงการรู้ปถวีธาตุหยาบด้วยธาตุ ๓ ประการที่เหลือ ซึ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นการรู้ธาตุ ๓ ประการ คือ ธาตุอาโป เตโช และวาโย ส่วนประเด็น ๓ ประการสุดท้ายเป็นการรู้ปถวีธาตุชนิดละเอียด

นอกจากนี้ แม้การรู้ว่า “ลมเบาสบาย” ก็ชื่อว่าเป็นการรู้ปถวีธาตุเช่นกัน ส่วนการรู้ว่า “เป็นสัมผัสที่ดีและไม่ดี” นั้น เป็นการรู้ที่เกี่ยวข้องกับธาตุทั้ง ๓ คือ ปถวีธาตุเตโชธาตุ และวาโยธาตุ ดังที่ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี(๓๖๘)ท่านได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

เอตฺถ จ กกฺขฬ์ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกนฺติ ปเทหิ ปฐวีธาตุเอว ภาชิตา. สุขสมฺผสฺสํ ทุกฺขสมฺผสฺสนฺติ ปททฺวเยน ปน ตีณิ มหาภูตานิ ภาชิตานิ.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระบรมศาสดาทรงจำแนกปฐวีธาตุด้วยบท ๖ บท เหล่านี้ คือ แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา และทรงจำแนกโผฏฐัพพมหาภูตรูป ๓ ที่เหลือด้วยบท ๒ บท คือ สัมผัสเป็นสุข สัมผัสเป็นทุกข์

อนึ่ง ในกรณีที่โยคีรู้เตโชธาตุตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้**สภาวลักษณะ**ของเตโชธาตุซึ่งปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้นดังนี้ว่า “เป็นสภาวะร้อนสภาวะเย็น”, รู้**รสะ**ว่า “ทำหน้าที่เผาผลาญ”, รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “ทำให้อ่อนนุ่ม”, รู้**ปทัฏฐาน**ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบกล่าวคือธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเครื่องรองรับอยู่ จึงเกิดภาวะร้อนเย็น

โดยนัยเดียวกัน ในกรณีที่รู้วาโยธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษตามความเป็นจริงนั้น โยคีก็จะรู้**สภาวลักษณะ**ของวาโยธาตุนั้นว่า “เป็นสภาวะเครื่องขับเคลื่อน เป็นสภาวะที่หย่อนตึง, รู้**รสะ**ของวาโยธาตุนั้นว่า “เคลื่อนไหวไปมา”, รู้**ปัจจุปัฏฐาน**ว่า “เป็นตัวผลักดัน เป็นตัวดัน”, รู้**ปทัฏฐาน**ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบกล่าวคือธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือคอยรองรับอยู่ จึงทำให้เกิดสภาวะขับเคลื่อนหรือหย่อนตึงเป็นต้นได้” ก็การกำหนดรู้เช่นนี้ เป็นการกำหนดรู้ที่สอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า **โผฏฺฐพฺเพ จ ปชานาติ.** “โยคีย่อมกำหนดรู้โผฏฐัพพะด้วย” **แม้ในการกำหนดรู้อาการพองและอาการยุบของท้อง ก็พึงทราบว่า สงเคราะห์เข้าในพระบาลีคำนี้นั่นเอง**

การกำหนดรู้กายวิญญาณ

รู้สภาวลักษณะของกายวิญญาณว่า "เป็นสภาวะที่กระทบภายในกายหรือเป็นสภาวะที่รับรู้การกระทบสัมผัส

รู้รสะว่า "เป็นตัวทำหน้าที่รับเอาเฉพาะสัมผัสเท่านั้นเป็นอารมณ์"

รู้ปัจจุปัฏฐานว่า "เป็นสภาวะที่มุ่งหน้าตรงไปหาโผฏฐัพพะ"

รู้ปทัฏฐานว่า "เนื่องจากมีการมนสิการกล่าวคือการเอาใจใส่ และเนื่องจากว่ามีกายวัตถุกับสิ่งที่น่าสัมผัสปรากฏอยู่ จึงทำให้เกิดการสัมผัสขึ้น"

สำหรับการกำหนดรู้กายสัมผัสนั้น พึงทราบตามแนวทางที่ได้แสดงไปแล้วในเรื่องของการกำหนดรู้ในขณะที่เห็นนั่นเทียว

การกำหนดรู้กายิกทุกข์

รู้สภาวลักษณะของทุกขเวทนาหรือกายิกทุกข์ดังนี้ว่า "เป็นสภาวะที่รู้สึกต่อการสัมผัสที่ไม่ดี"

รู้รสะว่า "ทำให้สัมปยุตธรรม(จิตเจตสิก) เหี่ยวเฉา"

รู้ปัจจุปัฏฐานว่า "มีอาการเจ็บปวดทางกาย"

รู้ปทัฏฐานว่า "เนื่องจากมีกายินทรีย์ปรากฏอยู่ หรือเนื่องจากมีการกระทบสัมผัสที่ไม่ดี จึงทำให้เกิดความรู้สึกไม่ดี(กายิกทุกข์)"

การกำหนดรู้กายิกสุข

รู้สภาวลักษณะของสุขเวทนาหรือกายิกสุขดังนี้ว่า "เป็นสภาวะที่รู้สึกต่อการสัมผัสที่ดี"

รู้รสะว่า "ทำให้สัมปยุตธรรมร่าเริงและเบิกบาน"

รู้ปัจจุปัฏฐานว่า "มีอาการสบายทางกาย"

รู้ปทัฏฐานว่า "เนื่องจากมีกายินทรีย์ปรากฏอยู่ หรือเนื่องจากมีการกระทบสัมผัสที่ดี จึงทำให้เกิดคามรู้สึกที่ดี(กายิกสุข)"

การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

พระพุทธองค์ทรงกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรดังนี้ว่า

โส สโตว อสฺสสติ. สโตว ปสฺสสติ.

"มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก"

การรู้สภาวะสัมผัสคือโผฏฐัพพารมณ์แห่งวาโยธาตุอันกระทบที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนพร้อมกับการรู้กายวิญญาณ เป็นการเจริญอานาปานะเชิงวิปัสสนาดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนปริเฉทที่ ๓ ว่าการเจริญอานาปานะเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนาโดยคล้อยตามอารมณ์ที่กำหนดว่าเป็นบัญญัติหรือปรมัตถ์ มีสภาวลักษณะ รสะ และปัจจุปัฏฐาน เป็นต้น ดังต่อไปนี้

๑. ความตึงหย่อนที่ปรากฏเหมือนสิ่งที่ถูกดึงเข้าออก เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **วิตฺถมฺภนลกฺขณา**

๒. ทำให้เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่งเป็นกิจของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **สมุทีรณรสา**

๓. การผลักดัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **อภินีหาร-ปจฺจุปฏฺฐานา**

การเกิดดับของลมหายใจเข้าออกย่อมประจักษ์แก่ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาดังกล่าวนี้ โยคีนั้นย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงกองลมที่เคลื่อนไหว ไม่มีบุคคล ตัวตน เราเขา โยคีนั้นย่อมไม่ผูกพันด้วยตัณหาทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นสังขารโลกใดๆ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดอานา-ปานะ ดังนี้ว่า

สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. วยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. สมุทยวยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ. อตฺถิ กายาติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตาย ปฏิสฺสติมตฺตาย อนิสฺสิโต จ วิหรติ. น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ.

โยคีเป็นผู้ตามรู้สภาวะคือการเกิดขึ้นแห่งกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือการดับแห่งกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งการเกิดขึ้นและการดับแห่งกองรูปอยู่บ้าง หรือโยคีนั้นย่อมเป็นอยู่โดยเข้าไปตั้งสติว่ากองรูปนี้มีไว้เพียงสักว่าเอาไว้รู้เพียงเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น โยคีนั้นอยู่อย่างเป็นผู้ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าอิงอาศัยและไม่ยึดมั่นถือมั่นอุปาทานขันธ์ ๕ ใดๆ

เพราะการขยายและลดหย่อนแห่งลมหายใจเข้าออก จึงทำให้เกิดอาการพองอาการยุบของท้อง ทุกๆครั้งที่เกิดอาการพองยุบนั้น โยคีควรกำหนดรู้อาการเหล่านั้น โดยทำนองว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” หรือ “ตึงหนอ” “หย่อนหนอ” “เคลื่อนไหวหนอ” “ฉุดดึงหนอ”

อนึ่ง เกี่ยวกับการรู้อาการพองยุบเป็นต้นดังกล่าว พึงทราบว่า การที่โยคีรู้ความตึงหย่อนของท้องได้ ชื่อว่า เป็นการรู้วิตถัมภนลักษณะของวาโยโผฏฐัพพรูปตามความเป็นจริง

การรู้ความเคลื่อนไหวและอาการฉุดดึงของท้อง เป็นการรู้สมุทีรณรสะและอภินีหารปัจจุปัฏฐานของวาโยโผฏฐัพพรูป

การรู้ชัดว่า อาการพองและอาการยุบเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปนั้น เป็นการรู้สมุทยะและวยะของวาโยกาย ซึ่งการรู้ดังกล่าวนี้จัดสงเคราะห์เข้าในพระพุทธพจน์ ที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตรที่ว่า

ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณิหิโต โหติ, ตถา ตถา นํ ปชานาติ.

ลักษณะการกำหนดรู้อีกนัยหนึ่งก็คือว่า รูปกายของโยคีผู้นั้น ย่อมดำรงอยู่โดยอาการใดๆ โยคีนั้น ควรกำหนดรู้รูปกายของตนที่ดำรงอยู่ โดยอาการนั้นๆ

วิธีปฏิบัติแบบพองยุบสอดคล้องกับอาโภคะของพระพุทธเจ้า

อาการเต่งตึงและเคลื่อนไหวไปมาแห่งท้องซึ่งเรียกว่าอาการพองยุบนั้น โดยองค์ธรรมแล้วได้แก่ วาโยธาตุ นั่นเอง ดังนั้น จึงจัดสงเคราะห์เข้าในรูปขันธ์ โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพธาตุ และทุกขสัจ

ด้วยเหตุนี้ การตามพิจารณากำหนดจนกระทั่งรู้ชัดอาการดังกล่าวจึงมีความสอดคล้องต้องกันกับขันธเทศนา อายตนเทศนา ธาตุเทศนา และสัจจเทศนา การกำหนดรู้ดังกล่าวจึงเป็นธรรมสำหรับการเจริญวิปัสสนาที่สอดคล้องกับพุทธประสงค์[อาโภคะ] ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้

พระบาลีที่เป็นบทวิจฉา[คำซ้ำ] ที่ว่า "ยถา ยถา" นั้น เป็นคำที่กินความหมายเอา อาการแห่งกายทุกอาการนั่นเทียว ดังนั้น การกำหนดอาการพองยุบว่า "ยุบหนอ พองหนอ" นอกจากจะไม่มีโทษแล้วยังถือว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ ที่ตรงต่อพุทธประสงค์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเทียว และยังเป็นเหตุให้เกิดอานิสงส์นานัปการ เช่น เกิดวิชชาญาณ, ทำลายกิเลสมี อวิชชา เป็นต้น, บรรลุอรหัตผล และรู้แจ่มแจ้งพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งมวล

การที่นำเอาวิธีการกำหนดอาการพองยุบมาไว้ในหมวดอานาปานะนี้ มิได้หมายความว่า อาการพองยุบเป็นอานาปานะ แต่เป็นการแสดงเพื่อให้ทราบว่าอาการเหล่านี้เป็นผลที่เกิดจากการหายใจเข้าหายใจออกเท่านั้น ซึ่งความจริงแล้วอาการพองยุบนี้จัดเข้าในอิริยาปถเทศนาที่ว่า ยถา ยถา วา ปน...

และเนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งของรูปกายจึงจัดเป็นอิริยาปถกายานุปัสสนา ธาตุมนสิการานุปัสสนา ขันธธัมมานุปัสสนา อายตนธัมมานุปัสสนา และอริยสัจจ-ธัมมานุปัสสนา ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรที่จะมีความเคลือบแคลงสงสัยว่า การปฏิบัติแบบพองยุบเป็นนยะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือไม่[๑]

---

[๑] คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าเมื่อหายใจเข้า ลมหายใจผ่านจมูกเข้าไปในปอดแล้วเคลื่อนลงไปในท้อง ส่งผลให้ท้องพอง แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น การหายใจเป็นกระบวนการที่เกิดจากการทำงานของกล้ามเนื้อกระบังลม ทรวงอก และกระดูกซี่โครง กระบังลมนั้นอยู่ระหว่างช่องอกและช่องท้อง โดยอยู่ด้านล่างของปอด ตามปกติ เมื่อเราหายใจเข้า กระบังลมจะหดตัวกดอวัยวะในท้อง ส่งผลให้ลมในท้องพองออกมา และเมื่อหายใจออก กระบังลมจะยืดขึ้น ส่งผลให้ลมในท้องยุบลง พร้อมกับดันลมออกจากปอด
การเจริญสติตามแบบพองยุบนี้ เน้นการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ โดยมีธาตุลมเป็นหลักจัดเป็นสติปัฏฐานประเภทกายานุปัสสนา สภาวะการพองยุบนั้นเป็นลมที่เกิดภายในท้องเรียกว่า กุจฉิสยวาโย (ลมในท้อง) ซึ่งเป็นหนึ่งในลม ๖ ประเภท คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจ และลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า
กตมา จ ราหุล วาโยธาตุ. วาโยธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา. กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ. อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา,

การกำหนดรู้ธาตุ ๔

ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อโยคีกระทบกับรูป ๔๒ ประการ ที่มีอยู่ในร่างกายซึ่งเรียกว่า โกฏฐาสะ ๔๒[๑] [อาการ ๔๒] คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น นั้น ควรกำหนดว่า "ถูกหนอ" นี้จัดเป็นการรู้สภาวธรรมดังต่อไปนี้ คือ

การรู้สภาวะแข็งหรืออ่อน เป็นลักษณะพิเศษของปฐวีธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **กกฺขฬตฺตลกฺขณา**

การรู้สภาวะเย็นหรือร้อน เป็นลักษณะพิเศษของเตโชธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **อุณฺหตฺตลกฺขณา**

การรู้สภาวะหย่อนหรือตึง เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **วิตฺถมฺภนลกฺขณา**

การทำให้เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เป็นกิจของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **สมุทีรณรสา**

การผลักดัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **อภินีหาร-ปจฺจุปฏฺฐานา**

โกฏฺฐาสยา วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส, อิติ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจติ ราหุล อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวสา. ตํ เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา วาโยธาตุยา นิพฺพินฺทติ. วาโยธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.

ดูก่อนราหุล วาโยธาตุเป็นไฉน วาโยธาตุเป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี ก็วาโยธาตุเป็นภายในเป็นไฉน สิ่งใดเป็นภายใน อาศัยตน เป็นวาโยธาตุ มีลักษณะพัดไปพัดมา อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างอื่น เป็นภายใน อาศัยตน เป็นวาโย พัดไปมา อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น นี้เราเรียกว่าวาโยธาตุเป็นภายใน ก็วาโยธาตุเป็นภายในก็ดี เป็นภายนอกก็ดี อันใด วาโยธาตุนั้นเป็นวาโยธาตุเหมือนกัน เธอพึงรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า วาโยธาตุนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่วาโยธาตุนั่น วาโยธาตุนั่นไม่ใช่ตนของเรา เพราะบุคคลรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ จิตย่อมคลายกำหนดในวาโยธาตุ" [อ้างในวิปัสสนานัย เล่ม ๑ หน้า ๒๓๐-๒๓๑]

[๑] ปฐวีธาตุ ๒๐ อาโปธาตุ ๑๒ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ รวมแล้วได้ธาตุทั้งหมด ๔๒ เรียกว่า "โกฏฐาสะ ๔๒ หรือ อาการ ๔๒"

การรู้สภาวะของการไหลในขณะที่เหงื่อน้ำลายน้ำตาไหลออกในขณะถ่มเสลด ถ่มน้ำลาย และในขณะปัสสาวะ เป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษของอาโปธาตุ ภาษาบาลี เรียกว่า **ปคฺฆรณลกฺขณา**

การซึมแผ่กระจายไป ในขณะดื่มน้ำหรืออาบน้ำเป็นต้น เป็นกิจของอาโปธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **พฺรูหนรสา**

การรวมตัวเป็นรูปร่าง เป็นอาการปรากฏของอาโปธาตุ ภาษาบาลีเรียกว่า **สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา** ซึ่งในบางครั้งคัมภีร์อัฏฐกถา ท่านเรียกปัจจุปัฏฐานนี้ว่า **อาพนฺธนลกฺขณา** แปลว่า ลักษณะการเกาะกุม

อาโปธาตุมิใช่โผฏฐัพพารมณ์ที่กระทบสัมผัสทางกายได้ แต่เป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจเมื่อกระทบกับปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก่อนแล้ว จากนั้น โยคีจึงจะสามารถรู้อาโปธาตุด้วยการตามรู้สภาวะสัมผัส ความจริงแล้ว น้ำที่สัมผัสได้นั้น พึงทราบว่า เป็นปฐวีธาตุที่มีลักษณะอ่อน ประกอบด้วยสภาวะเย็นหรือร้อนของเตโชธาตุ และสภาวะหย่อนของวาโยธาตุ ส่วนสภาวะการไหลหรือเกาะกุมของอาโปธาตุจริงๆนั้น เป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจเท่านั้น

โยคีผู้ที่เจริญสติระลึกรู้เท่าทันธาตุทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวมานี้ ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะแข็ง-อ่อน ไหล-เกาะกุม เย็น-ร้อน หรือหย่อน-ตึง ไม่มีบุคคล อัตตา ตัวตนเราเขา ไม่มีบุรุษ สตรีใดๆทั้งสิ้น สมดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า

อิมเมว กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ “อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ.

ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ ตามอาการที่ตั้งอยู่และดำรงอยู่ด้วยอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง ให้เห็นเป็นเพียงธาตุว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุมีอยู่ในกายนี้

การกำหนดรู้ในขณะที่กำลังนึกคิด

การตรึก ก็ดี การใช้ความคิด ก็ดี การใคร่ครวญ ก็ดี การเอาใจใส่ หรือ แม้แต่การกำหนดรู้ ก็ดี ล้วนเป็นจิตที่ตรึกนึกคิด ซึ่งเป็นการเรียกโดยขมวดเอากลุ่มมโนทวารวิถีจิต มากล่าวไว้เพื่อให้เข้าใจง่าย

ทุกครั้งที่กลุ่มจิตเหล่านี้เกิด โยคีมีหน้าที่ต้องกำหนดรู้ว่า “คิดหนอ ... ตรึกหนอ ... ใคร่ครวญหนอ ... พิจารณาหนอ เอาใจใส่หนอ กำหนดหนอ” ซึ่งในขณะที่จิตเหล่านี้เกิดขึ้น บรรดาสภาวธรรมทั้งหลาย เช่น มโนทวาร ธัมมารมณ์ มโนวิญญาณ ผัสสะ เวทนา เป็นต้น สภาวธรรมใดสภาวธรรมหนึ่ง ก็จะแสดงสภาวลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้ปรากฏโยคีจะต้องกำหนดรู้สภาวลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นตามความเป็นจริง

การปรากฏในขั้นนี้เป็นขั้นของญาตปริญญายังไม่ถึงขั้นของตีรณปริญญาและปหานปริญญาแต่อย่างใด เพราะว่า ปริญญาทั้ง ๒ นี้ จะปรากฏตัวในขั้นตอนของการเห็นความเกิดดับและไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยง เป็นต้น เท่านั้น

ในคัมภีร์อัฏฐกถาและฎีกาหลายแห่งท่านได้อธิบาย คำว่า **มโนทวาร** ไว้ว่า

อาวชฺชนํ วา ภวงฺคโต อโมเจตฺวา มโนติ สหาวชฺชเนน ภวงฺคํ, ธมฺมาติ อารมฺมณํ, มโนวิญฺญาณนฺติ ชวนวิญฺญาณํ.

(สํ.อฏ. ๓/๕)

อีกนัยหนึ่งในกรณีที่มโนทวาราวัชชนะยังไม่พ้นจากกระแสภวังค์ คำว่า “มโน” ก็ให้นับทั้งภวังค์และมโนทวาราวัชชนจิตด้วย, คำว่า ธมฺมา หมายถึง อารมณ์, คำว่า มโนวิญญาณ หมายถึง ชวนจิต

กมฺมชํ อายตนทฺวารวเสน ปากฏํ โหติ ฯลฯ มโนทฺวาเร หทยวตฺถุกายภาว-ทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุปฺปณฺณาสเมว.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๙)

กัมมชรูปย่อมปรากฏโดยความเป็นอายตนะและทวาร ฯลฯ เช่น ในมโนทวารมีกัมมชรูปปรากฏอยู่ ๕๔ เท่านั้น คือ หทยวัตถุ กายภาวทสกะ และอุตุสมุฏฐานรูป เป็นต้น

มโนทฺวารํ นาม สาวชฺชนํ ภวงฺคํ. ตสฺส นิสฺสยภาวโต หทยวตฺถุ สนฺธาย นิสฺสิตโวหาเรน มโนทฺวาเรติ วุตฺตํ, ยตฺถ มโนทฺวารุปฺปตฺติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๑๐)

ความจริง มโนทวาร ได้แก่ ภวังคจิตและมโนทวาราวัชชนจิต, ส่วนการที่พระอัฏฐกถาจารย์ท่านหมายเอาหทยวัตถุในคำว่า มโนทฺวาเร(ในมโนทวาร) นั้น

เป็นการกล่าวโดยอ้อมในฐานะที่หทยวัตถุนั้นเป็นนิสสยะที่อาศัยของภวังคจิตและมโนทวาราวัชชนจิตเหล่านั้น

จากข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้ พึงทราบว่า

มโนทวาร ได้แก่ มโนทวาราวัชชนจิต ที่เป็นจิตเริ่มต้นการพิจารณาอารมณ์และรวมถึงภวังคจิตก่อนๆด้วย นอกจากนี้ แม้แต่หทัยวัตถุรูปที่เรียกกันตามภาษาชาวบ้านว่า **รูปหัวใจ** ก็ยังได้ชื่อว่า มโนทวาร ไปด้วย โดยฐานยูปจาระ ในฐานะที่เป็นนิสสยะกล่าวคือที่อาศัยของมโนทวาราวัชชนจิตและภวังคจิตเหล่านั้น

ธัมมารมณ์ ได้แก่ รูปจิตเจตสิกทั้งหลายที่โยคีสามารถนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนาได้ นั่นก็คือ ปสาทรูป ๕, สุขุมรูป ๖ คือ อาโปธาตุ-อิตถิภาวรูป-ปุริสภาวรูป-หทัยวัตถุรูป-ชีวิตรูป-อาหารรูป และโลกิยจิตเจตสิก

มโนวิญญาณ ในที่นี้ ได้แก่ กามกุศลจิต อกุศลชวนจิต และตทารัมมณจิต ส่วนผัสสะและเวทนา ในที่นี้ หมายเอา ผัสสะและเวทนาที่เกิดร่วมกับชวนจิตและตทารัมมณจิตเหล่านั้น

การกำหนดรู้ภวังคมโนทวาร

เมื่อโยคีเจริญจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้าและข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่างเช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังกล่าว จิตที่กำหนดหลังๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อนๆ จึงอาจทำให้โยคีคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของโยคีนั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถีจิตทั้งหลายด้วย

ในช่วงเวลาเช่นนี้นั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถีจิตทั้งหลายเรียกว่า เป็นการรู้**ภวังคมโนทวาร**

แต่สำหรับการรู้**อาวัชชนมโนทวาร** ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร, การรู้ว่าอาวัชชนะนั้น มีหน้าที่ทำกิจคือการพิจารณา เรียกว่า เป็นการรู้รสะ, รู้การเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุปัฏฐาน, รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัฏฐานของอาวัชชนมโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวารนี้ เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุรูปหรือรูปหัวใจนั่นเอง หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะกล่าวคือที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรงนี้ เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดนี้ก็การรู้เช่นนี้จัดเป็นการรู้ลักษณะของอาวัชชนมโนทวารนั่นเอง ซึ่งตรงกับพระบาลีที่ว่า **มนญฺจ ปชานาติ.**[โยคีนั้น ย่อมรู้มโนทวาร]

การกำหนดรู้ธัมมารมณ์

สำหรับการรู้ลักษณะเป็นต้นของธัมมารมณ์ที่เป็นปสาทรูป ๕ อาโปธาตุและหทัยรูปนั้น ได้เคยแสดงไว้แล้ว ส่วนการรู้ภาวรูป ตามความเป็นจริง ในขณะที่เกิดความนึกคิดหรือการทำอากัปกิริยาของหญิงของชายนั้นพึงทราบ ดังนี้ คือ

การรู้ซึ้งถึงความเป็นธรรมชาติหญิงชาย ก็ดี, รู้สาเหตุแห่งความเป็นหญิงชายก็ดี จัดเป็นการรู้**สภาวลักษณะ**ของภาวรูป

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีหน้าที่แสดงเป็นหญิง เป็นชายให้ปรากฏ เรียกว่า เป็นการ**รู้รสะ**

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีลักษณาการ เช่น รูปพรรณสัณฐาน อากัปกิริยาของหญิง-ชาย ปรากฏออกมา เรียกว่า เป็นการรู้**ปัจจุปัฏฐาน**

รู้ว่ารูปดังกล่าวเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปหยาบ เรียกว่า เป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของภาวรูปนั้น

โยคีที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันธัมมารมณ์นั้น ย่อมทำให้รู้ชัดแม้กระทั่งชีวิตรูป หรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า **ชีวิต** ซึ่งเป็นรูปที่ทำให้รูปทั้งหลายเป็นไปได้อย่างต่อเนื่องด้วย ก็ชีวิตรูปนี้เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกันและเป็นกลุ่มเดียวกันเป็นรูปทั้งหลายมีปสาทรูปเป็นต้น

แต่ถึงกระนั้น ก่อนที่ชีวิตรูปนี้จะดับหายไป(ในช่วงที่เป็นฐิติขณะ) ก็ยังอุตส่าห์ช่วยเหลือเกื้อกูลปกป้องรักษาคุ้มครองรูปอื่นๆให้มีอายุยืนยาวได้ด้วย ก็เพราะการเกื้อกูลของชีวิตรูปนี้เอง แม้ว่า ปสาทรูปเก่าๆเป็นต้นจะดับหายไปแล้ว รูปใหม่ๆ ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้อีก ณ ตรงจุดเดิมนั่นเอง เป็นไปอย่างต่อเนื่องอยู่อย่างนี้จนกระทั่งดับขันธ์นั่นเอง

ด้วยเหตุนี้ หากโยคีได้เข้าไปรู้ความจริงของชีวิตรูป ก็จะสามารถรู้ชี้งถึงลักษณะเป็นต้นของชีวิตรูปนี้ โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้คือผู้รักษาคุ้มครองและเกื้อกูลรูปอื่นๆให้มีชีวิตอยู่ นี้เป็นการรู้ลักษณะของชีวิตรูป

รูปนี้มีหน้าที่(กิจ) ก่อให้เกิดรูปอื่นๆ นี้เป็นการรู้รสะ

รูปนี้มีผลทำให้รูปอื่นๆ สามารถตั้งอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง นี้เป็นการรู้ปัจจุปัฏฐาน

รูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปหรือรูปหยาบ นี้เป็นการรู้ปทัฏฐาน

ในขณะที่โยคีทำการรับประทานอาหาร หากมีการกำหนดอยู่ อาหารรูป ก็จะปรากฏในการกำหนดนั้น ซึ่งถ้าหากโยคีสามารถรู้อาหารรูปตามความเป็นจริงนั้น ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้มีสภาวะเป็นโอชากล่าวคือเป็นสารอาหาร นี้เป็นการรู้ลักษณะของภาวรูป

รูปนี้มีหน้าที่ทำให้รูปอื่นๆเกิดขึ้นเจริญเติบโตและมีพลัง นี้เป็นการรู้รสะ

รูปนี้มีลักษณะการอุปการะเกื้อกูลหนุนรูปอื่นๆ ไม่ให้เสื่อมถอยย่อยยับไป นี้เป็นการรู้ปัจจุปัฏฐาน

รูปนี้มีรูปอื่น เช่น ข้าว แกง ขนม เป็นต้น เป็นที่อาศัย นี้เป็นการรู้ปทัฏฐาน

อนึ่ง ธัมมารมณ์ที่เป็นฝ่ายจิตเจตสิกนั้น พึงทราบว่า มีมากมายซึ่งในบางอย่างก็ได้แสดงไปแล้ว และบางอย่างก็จะได้นำมาแสดงในช่วงปริเฉทท้ายๆ ดังนั้นเกี่ยวกับการรู้ธัมมารมณ์ที่เป็นฝ่ายจิตเจตสิกจึงจะไม่นำมาแสดงเป็นเอกเทศทุกอย่าง

ในที่นี้ ก็การรู้ธัมมารมณ์นั้น ตรงกับพระบาลีที่ว่า **ธมฺเม จ ปชานาติ.** [โยคีนั้นย่อมรู้ชัดในธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย]

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างการรู้ลักษณะเป็นต้นของมโนวิญญาณ มโนสัมผัส โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์

การกำหนดรู้มโนวิญญาณ

ในกรณีที่โยคีนั้นเกิดปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริงในสภาวลักษณะ เป็นต้นของมโนวิญญาณหรือของจิตนั้น พึงทราบดังนี้

การที่โยคีรู้ว่า “จิตเป็นตัวรู้ ตัวคิด” จัดเป็นการรู้**สภาวลักษณะ**ของจิต

การที่โยคีรู้ว่า “จิตทำหน้าที่เพียงแค่การรับอารมณ์เท่านั้น” จัดเป็นการรู้**รสะ**ของจิต

การที่โยคีรู้ว่า “มีลักษณะที่มุ่งหน้าไปหาอารมณ์” จัดเป็นการรู้**ปัจจุปัฏฐาน**ของจิต

การที่โยคีรู้ว่า “เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยหทัยวัตถุ” จัดเป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของจิต

การกำหนดรู้มโนสัมผัส

ในกรณีที่โยคีรู้ซึ้งถึงการกระทบกันระหว่างอารมณ์กับจิตนั้น เป็นการรู้**สภาวลักษณะ**ของมโนสัมผัส

การที่โยคีรู้ว่า เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตคิดหรือสัมผัสกับอารมณ์ จัดเป็น การรู้**รสะ**ของมโนสัมผัส

การที่โยคีรู้ว่า เป็นลักษณะของการเผชิญหน้ากันระหว่างหทัยวัตถุรูปความคิด(จิต) และอารมณ์นั้น จัดเป็นการรู้**ปัจจุปัฏฐาน**ของมโนสัมผัส

การที่โยคีรู้ว่า เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวาร เป็นต้นเหตุ จัดเป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของมโนสัมผัส

การกำหนดรู้โสมนัสเวทนา

หากโยคีรู้ความสุขใจตามความเป็นจริง ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ คือ

การที่โยคีรู้ว่าเป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ที่ดี รู้ว่าเป็นธรรมชาติรู้สึกดี รู้สึกเบิกบาน ปลาบปลื้ม เป็นต้น จัดเป็นการรู้**สภาวลักษณะ**ของโสมนัสเวทนา

การที่โยคีรู้ว่าเป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่เสวยอารมณ์ในทางที่ดี ดังนี้เป็นการรู้**รสะ**ของโสมนัสเวทนา

การที่โยคีรู้ว่ามีลักษณะของความรู้สึกที่ดีแห่งจิตต่ออารมณ์ ดังนี้ เป็นการรู้**ปัจจุปัฏฐาน**

การที่โยคีรู้ว่า มีการได้สัมผัสกับอารมณ์ที่ดี(อิฏฐารมณ์) จึงทำให้จิตนี้เกิดความยินดีปรีดา ดังนี้ จัดเป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของโสมนัสเวทนา

[แม้ในกรณีของการรู้โทมนัสเวทนา ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ เพียงแต่ในโทมนัสเวทนานั้นเป็นอนิฏฐารมณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับอารมณ์ของโสมนัสเวทนาเท่านั้น ส่วนในกรณีของอุเบกขาเวทนานั้น อารมณ์เป็นมัชฌัตตารมณ์]

การกำหนดรู้สัญญาขันธ์

สัญญา ก็คือ การจำได้หมายรู้โดยไม่ลืมในอารมณ์ที่ตนได้ประสบพบเห็นมา[ภาษาชาวบ้านทั่วไป เรียกว่า ความจำ]

สัญญากล่าวคือความจำนี้ จะปรากฏชัดมากในเวลาที่โยคีประสบพบเจอกับอารมณ์ที่แปลกใหม่หรือในเวลาที่ฟังหรือได้ยินถ้อยคำที่ประทับใจและน่าจดจำ หากโยคีนั้นรู้สัญญาดังกล่าวตามความเป็นจริง ก็จะพึงรู้โดยทำนองนี้ คือ

เป็นธรรมชาติที่จดจำอารมณ์(รู้สภาวลักษณะ)

มีหน้าที่บันทึกอารมณ์(รู้รสะ)

มีการติดตรึงประทับอยู่ในใจแห่งอารมณ์เป็นลักษณะปรากฏ(รู้ปัจจุปัฏฐาน)

มีอารมณ์เป็นต้นเหตุของการเกิด(รู้ปทัฏฐาน)

การกำหนดรู้สังขารขันธ์

นอกจากเวทนาและสัญญาแล้ว พึงทราบว่า เจตสิก ๕๐ อย่าง เรียกว่า **สังขารขันธ์** ซึ่งได้แก่ กลุ่มสภาวธรรมทั้งหลายที่ก่อให้เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็ดี ก่อให้เกิดการไป การเดิน เป็นต้น ก็ดี ทั้งหมดนี้ล้วน เรียกว่า “สังขาร” ครั้นรวมเป็นกลุ่ม จึงเรียกว่า สังขารขันธ์

ในบรรดาสังขารขันธ์ ๕๐ อย่างนั้น พึงทราบว่า ธรรมที่เป็นหัวหน้าใหญ่ หรือหัวโจกของสังขารอื่นๆได้แก่ **เจตนา** เจตนานี้จัดเป็นหัวหน้ากรรมกรที่ทำงานทั้งด้วยตนเองและคอยกระตุ้นเตือนให้สังขารอื่นๆทำงานด้วย หมายความว่า เจตนาเป็นเจตสิกที่ทำให้ตนเองและสัมปยุตธรรมอื่นๆสามารถขึ้นสู่การรับรู้อารมณ์ได้

ในกรณีที่โยคีสามารถรู้เจตนาตามความเป็นจริงนั้น พึงทราบว่า เป็นการรู้โดยทำนองนี้ คือ

เป็นธรรมชาติที่เชื่อมทั้งตนเองและสัมปยุตธรรมให้เข้าถึงอารมณ์(รู้เจตยิตลักษณะ)

ทำหน้าที่จัดแจงหรือกระตุ้นเตือนให้เกิดการรับอารมณ์(รู้อายูหนรสะ ซึ่งเป็นสัตติรูปกล่าวคือพลังความสามารถภายใน)

มีลักษณะที่แสดงออกมาให้เห็นเหมือนกับเป็นผู้ออกคำสั่งต่อผู้ใต้บังคับบัญชา(รู้สังวิทหนปัจจุปัฏฐาน ซึ่งเป็นพยัตติรูปกล่าวคือรูปที่แสดงออก)

เป็นธรรมชาติที่เกิดจากสาเหตุหลายประการ เช่น เกิดจากการเอาใจใส่อารมณ์[มนสิการปทัฏฐาน] เกิดจากการไม่รู้จริงในอารมณ์[อวิชชาปทัฏฐาน] เกิดขึ้นโดยอาศัยวัตถุรูปและอารมณ์เป็นต้นเหตุ[วัตถารัมมณปทัฏฐาน] และเกิดขึ้นโดยอาศัยวิญญาณหรือจิตใจเป็นตัวนำ[วิญญาณปทัฏฐาน](รู้ปทัฏฐาน)

การกำหนดรู้อิริยาบถ

ในขณะเดิน โยคีพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวทุกย่างก้าวด้วยการกำหนดว่า “เดินหนอๆ” หรือ “ย่างหนอๆ” หรือ “ยกหนอ ย่างหนอ เหยียบหนอ” เมื่อสมาธิแก่กล้าแล้ว โยคีจะสามารถรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกด้วยโดยไม่รู้ว่า

จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา มีพระพุทธพจน์เป็นสาธกหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

คจฺฉนฺโต วา คจฺฉามีติ ปชานาติ.

เมื่อภิกษุเดินอยู่ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่

เอส เอวํ ปชานาติ "คจฺฉามีติ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชเนติ. วาโย วิญฺญตฺตึ ชเนติ. จิตฺตกิริยวาโยธาตุวิปฺผาเรน สกลกายสฺส ปุรโต อภินีหาโร คมนนฺติ วุจฺจติ.

(ที.อฏ.๒/๓๕๗)

ภิกษุนี้ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า จิตที่คิดนึกว่าจะเดิน ย่อมเกิดขึ้น จิตนั้นย่อมยังวาโยธาตุให้เกิดขึ้น วาโยธาตุย่อมยังวิญญัติรูปให้เกิดขึ้น การเคลื่อนไหวข้างหน้าของร่างกายทั้งหมด ด้วยการขับเคลื่อนของวาโยธาตุที่จิตกระทำขึ้น เรียกว่าการเดิน

การรู้ของวิปัสสนาโยคีต่างจากการรู้ตัวทั่วๆไป

ความจริงแล้ว แม้คนทั่วไปที่มิได้เจริญสติปัฏฐานก็รู้ว่าตนเดิน แต่ใจมักคิดถึงเรื่องอดีตหรืออนาคตโดยไม่ได้รู้สภาวะเดินอย่างแท้จริง ในบางขณะแม้จะรู้ถึงการเดินแต่ก็ยังมีความสำคัญว่าเป็นอัตตา ตัวตน เป็นเราที่เดินอยู่ การเดินมีความเที่ยง ไม่แปรปรวน เพราะกิริยาเดินดำรงอยู่เหมือนเดิม มิได้ปรากฏสภาวะเกิดดับ ความรู้สึกของคนทั่วไปจึงมีอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน ไม่ใช่สติปัฏฐานหรือวิปัสสนาภาวนา

โยคีผู้ตามรู้สภาวะของการเดินในปัจจุบันขณะ ย่อมมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ โยคีนั้นย่อมรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อนโดยกำหนดว่า "อยากเดินหนอ" แล้วสามารถตามรู้สภาวะความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด โยคีนั้นรู้ว่าสภาวะความเคลื่อนไหวเกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะความเคลื่อนไหวนั้น ก็มีการขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบ ไม่ปะปนกัน หลังจากนั้น ก็จะหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะความเคลื่อนไหวโดยละเอียด โยคีผู้เกิดสภาวธรรมเช่นนี้ ย่อมจะเข้าใจว่า

ผู้ที่เดินอยู่นี้ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่ของเรา มีเพียงจิตที่สั่งงานและกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง มีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ตัวตนที่ผู้ใดจะสามารถบังคับบัญชาได้ โยคีนั้นย่อมเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีบุคคลตัวตน เป็นเรา เป็นของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน

กัมมัฏฐานกับสติปัฏฐานภาวนาเป็นสิ่งเดียวกัน

อิมสฺส ปน ภิกฺขุโน ชานนํ สตฺตูปลทฺธึ ปชหติ. อตฺตสญฺญํ สมุคฺฆาเฏติ. กมฺมฏฺฐานญฺจ สติปฏฺฐานภาวนา จ โหติ.

ญาณที่รู้ชัดของภิกษุนี้ย่อมละความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นบุคคล ตัวตน เราเขา ย่อมถอนความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน เป็นทั้งกัมมัฏฐานและการเจริญสติปัฏฐานภาวนา

จากคำกล่าวของอัฏฐกถาข้างต้นนี้ ทำให้ทราบว่า สติปัฏฐานภาวนากับกัมมัฏฐาน ในที่นี้แตกต่างกันเพียงคำศัพท์ รวมถึงสัททปวัตตินิมิตของการบัญญัติศัพท์ ส่วนองค์ธรรมพึงทราบว่าเป็นอันเดียวกัน คือ ต่างก็หมายเอาญาณที่ทำการกำหนดรู้จิตที่ต้องการจะไปและรูปที่กำลังไปเป็นต้นเหมือนๆกัน หากญาณเกิด สติก็ต้องเกิด ไม่มีญาณใดปราศจากสติ ดังนั้น ในที่นี้ท่านจึงเรียกญาณปัญญาที่ประกอบหรือสัมปยุตกับสติ ว่า **สติปัฏฐานภาวนา** ก็ญาณปัญญานี้แล ท่านเรียกว่า**กัมมัฏฐาน** ในฐานะเป็นอารมณ์ของ**ปฏิวิปัสสนา**กล่าวคือการกระทำภาวนาหลังๆ และในฐานะเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณหลังๆมีความแก่กล้ายิ่งๆ ก็ลักษณะของความเป็นอารมณ์ของภาวนาและเป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณแก่กล้านั้น พึงทราบโดยทำนองนี้ว่า การรู้ว่าตนเองกำลังกำหนดรู้ว่า “ต้องการไป” นั้น เป็นการกำหนดรู้ต่อจากที่ได้กำหนดรู้ไปแล้ว ท่านเรียกว่า **“ปฏิวิปัสสนาภาวนา”** รู้โดยทำนองนี้ โดยเริ่มต้นตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป ถือว่าเป็นอารมณ์ของการภาวนาหลังๆด้วย เพราะอำนาจของการกำหนดรู้ข้างหน้าๆทำให้การกำหนดรู้หลังๆแก่กล้าขึ้น ดังนั้น ญาณที่กำหนดรู้โดยมีสติเป็นประธานนั้นจึงเป็นทั้ง**กัมมัฏฐาน**และ**สติปัฏฐาน-ภาวนา**

อนึ่ง ในการอธิบายถึงความเป็น**อสัมโมหสัมปชัญญะ**แห่งปาฐะพระบาลีที่ว่า **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ.** นั้น อาจารย์บางท่านอาศัยคำอธิบายของอัฏฐกถาที่ว่า **"อฏฺฐิสงฺฆาโต อภิกฺกมติ, ธาตูนเมว คมนํ, ธาตูนเมว ฐานํ, ธาตูนเมว นิสชฺชา, ธาตูนเมว สยนนฺ"** นี้แล้ววินิจฉัยว่า คำว่า "กมฺมฏฺฐานญฺเจว" เป็นคำที่แสดงความเป็น **สมถธาตุกัมมัฏฐาน** ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ จะได้ยกคำของอัฏฐกถาดังกล่าวมาทั้งประโยคข้อความ เพื่อให้ผู้อ่านสามารถพิจารณาได้อย่างทั่วถึง ดังนี้

อภิกฺกมาทีสุ ปน อสมฺมุยฺหนํ อสมฺโมหสมฺปชญฺญํ. ตํ เอวํ เวทิตพฺพํ อิธ ภิกฺขุ อภิกฺกมนฺโต วา ปฏิกฺกมนฺโต วา, ยถา อนฺธปุถุชฺชนา อภิกฺกมาทีสุ 'อตฺตา อภิกฺกมติ, อตฺตนา อภิกฺกโม นิพฺพตฺติโต'ติ วา 'อหํ อภิกฺกมามิ, มยา อภิกฺกโม นิพฺพตฺติโต'ติ วา สมฺมุยฺหนฺติ, ตถา อสมฺมุยฺหนฺโต อภิกฺกมามีติ จิตฺเต อุปฺปชฺชมาเน เตเนว จิตฺเตน สทฺธึ จิตฺตสมุฏฺฐานา วาโยธาตุ วิญฺญตฺตึ ชนยมานา อุปฺปชฺชติ. อิติ จิตฺตกิริยวาโยธาตุวิปฺผารวเสน อยํ กายสมฺมโต อฏฺฐิสงฺฆาโต (รูปสงฺฆาโต) อภิกฺกมติ. ตสฺเสว อภิกฺกมโต เอเกกปาทุทฺธรเณ ปถวีธาตุ อาโปธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา. อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา อติหรณวีติหรเณสุ. โวสชฺชเน เตโชวาโยธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา. อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา สนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภเนสุ. ตตฺถ อุทฺธรเณ ปวตฺตา รูปารูปธมฺมา อติหรณํ น ปาปุณนฺติ. ตตฺถ อติหรเณ ปวตฺตา วีติหรณํ. วีติหรเณ ปวตฺตา โวสชฺชนํ. โวสชฺชเน ปวตฺตา สนฺนิกฺเขปนํ. สนฺนิกฺเขปเน ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภนํ น ปาปุณนฺติ. ตตฺถ ตตฺเถว ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลานิ วิย ปฏปฏายนฺตา ภิชฺชนฺติ. ตตฺถ โก เอโก อภิกฺกมติ, กสฺส วา เอกสฺส อภิกฺกมนํ. ปรมตฺถโต ธาตูนเมว คมนํ ธาตูนเมว ฐานํ ธาตูนเมว นิสชฺชา ธาตูนเมว สยนํ. ตสฺมึ ตสฺมิญฺหิ โกฏฺฐาเส สทฺธึ รูเปน

อญฺญํ อุปฺปชฺชเต จิตฺตํ อญฺญํ จิตฺตํ นิรุชฺฌติ
อวีจิมนุสมฺพนฺโธ นทีโสโตว วตฺตติ.

เอวํ อภิกฺกมาทีสุ อสมฺมุยฺหนํ อสมฺโมหสมฺปชญฺญํ นาม.

(ที.อฏ.๑/๑๗๒,-ม.อฏ.๑/๒๖๕)

ปัญญาหยั่งเห็นโดยไม่หลงในการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น เรียกว่า อสัมโมห-สัมปชัญญะ หมายความว่า ภิกษุในพระศาสนานี้ก้าวไปข้างหน้าหรือถอยอยู่ย่อมปราศจากความหลงผิดเหมือนปุถุชนคนบอดที่หลงผิดว่า 'ในการก้าวไป เป็นต้นนั้น อัตตาเป็นผู้ก้าวไป อัตตาทำให้การก้าวเกิดขึ้น หรือโยคีนั้นหลงผิดว่า เราเป็นผู้ก้าวไป เราเป็นผู้ทำให้การก้าวเกิดขึ้น เมื่อจิตที่คิดว่าจะก้าวเกิดขึ้นอยู่ วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมทำให้วิญญัตติรูปเกิดอยู่ และย่อมเกิดร่วมกับจิตนั้นนั่นเอง กองกระดูกที่สมมุติว่าร่างกายนี้ย่อมก้าวด้วยแรงดันแห่งวาโยธาตุซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน

เมื่อภิกษุที่เป็นวิปัสสนาโยคีนั้นก้าวไปอยู่ ในขณะยกเท้าข้างหนึ่ง ธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุและอาโปธาตุมีกำลังน้อย ส่วนธาตุ ๒ อย่าง คือ เตโชธาตุและวาโยธาตุ มีกำลังมาก แม้ในขณะย่างและการขยับขาไปข้างหน้า ก็เช่นเดียวกันนี้ แต่ในขณะเหยียบ เตโชธาตุและวาโยธาตุมีกำลังน้อย ส่วนธาตุทั้ง ๒ ที่เหลือ คือปฐวีธาตุและอาโปธาตุนั้นมีกำลังมาก ในขณะวางและกด ก็เช่นเดียวกันนี้

ในบรรดาขณะเหล่านั้น รูปนามที่เป็นไปในขณะยก ย่อมไปไม่ถึงขณะย่าง โดยทำนองเดียวกันนี้ รูปนามที่เป็นไปในขณะย่าง ก็ไปไม่ถึงขณะก้าวไปข้างหน้า ที่เป็นไปในขณะดันไปข้างหน้า ก็ไปไม่ถึงขณะเหยียบ ที่เป็นไปในขณะเหยียบ ก็ไปไม่ถึงขณะวาง ที่เป็นไปในขณะวาง ก็ไปไม่ถึงขณะกด รูปนามเหล่านั้น เกิดดับเป็นชุดและย่อมดับไปในขณะนั้นๆเอง เหมือนเมล็ดงาที่ใส่ในกระทะร้อนส่งเสียงและแตกดับไป ฉันนั้น ก็ในรูปนามที่เกิดดับอยู่นั้น จะมีใครคนใดคนหนึ่งก้าวอยู่หรือ? จะเป็นการก้าวของใครคนใดคนหนึ่งหรือ? แต่ความจริง เมื่อว่าโดยสภาวธรรมแล้ว เป็นเพียงการเดิน ยืน นั่ง และนอนของธาตุทั้งหลายเท่านั้น

อนึ่ง ในขณะเดินและคิดเป็นต้นนั้น จิตดวงเก่าย่อมดับไปพร้อมกับรูป จิตดวงใหม่ย่อมเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไป กระแสจิตย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง เหมือนกระแสน้ำไหลไปไม่ขาดสาย ฉันนั้น

ปัญญาที่หยั่งรู้โดยไม่หลงผิดในการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นเช่นนี้ เรียกว่า ***อสัมโมหสัมปชัญญะ***[๑]

หลักฐานแสดงการรู้ที่แตกต่างกันของโยคีกับบุคคลทั่วไป

ข้อความที่ยกมาจากคัมภีร์อัฏฐกถาข้างต้นที่ว่า "เมื่อจิตที่คิดว่า 'จะก้าว' เกิดขึ้น วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมทำให้วิญญัติรูปเกิดอยู่" ดังนี้เป็นต้นนั้น พึงทราบว่าไม่ได้เกี่ยวข้องกับ**สมถธาตุววัตถาน** แต่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาเท่านั้น และสำหรับข้อความเป็นต้นว่า "รูปนามที่เป็นไปในขณะยก ย่อมไปไม่ถึงขณะย่าง" นั้น ก็เป็นข้อความที่แสดงถึงความเป็นวิปัสสนาเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับสมถะ สาเหตุเพราะว่า ญาณที่หยั่งรู้รูปนามเช่นนั้น ย่อมไม่เกิดกับสมถโยคี จะเกิดเฉพาะกับวิปัสสนาโยคีเท่านั้น

---

[๑] พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้กล่าวถึงลักษณะของธาตุในขณะยกเท้าเป็นต้นไว้ดังนี้ว่า
การยก**(อุทฺธรณ)** เกิดจากเตโชธาตุและวาโยธาตุ, การย่าง**(อติหรณ)** เกิดจากเตโชธาตุและวาโยธาตุ การก้าวไปข้างหน้า**(วีติหรณ)** เกิดจากเตโชธาตุและวาโยธาตุ, การเหยียบ**(โวสฺสชฺชน)** เกิดจากปฐวีธาตุและอาโปธาตุ, การวาง**(สนฺนิกฺเขปน)** เกิดจากปฐวีธาตุและอาโปธาตุ, การกด**(สนฺนิรุมฺภน)** เกิดจากปฐวีธาตุและอาโปธาตุ ส่วนพระฎีกาจารย์ได้ชี้แจงเพิ่มเติมว่า เตโชธาตุเบากว่าวาโยธาตุ และอาโปธาตุหนักกว่าปฐวีธาตุ จึงสรุปสภาวะของธาตุในขณะเดินได้ว่าการยก**(อุทฺธรณ)** เกิดจากเตโชธาตุเป็นหลัก วาโยธาตุคล้อยตาม เพราะเตโชธาตุมีสภาพเบากว่าวาโยธาตุ ตามอาการปรากฏ(ปัจจุปัฏฐาน) ของเตโชธาตุว่า **มทฺทวานุปฺปาทนปจฺจุปฏฺฐานา**(มีการให้ถึงความอ่อน/การพุ่งขึ้นสูงเป็นอาการปรากฏ)
การย่าง**(อติหรณ)** เกิดจากวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุคล้อยตาม เพราะมีสภาพ ผลักดัน ตามอาการปรากฏของวาโยธาตุว่า **อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา** (มีการผลักดันเป็นอาการปรากฏ) การก้าวไปข้างหน้า**(วีติหรณ)** เกิดจากวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลักดัน การเหยียบ**(โวสฺสชฺชน)** เกิดจากอาโปธาตุเป็นหลัก ปฐวีธาตุคล้อยตาม เพราะอาโปธาตุมีสภาพหนักกว่าปฐวีธาตุ ตามลักษณะของอาโปธาตุว่า **ปคฺฆรณลกฺขณา**(มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยอาโปธาตุ มีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำ จึงหนักกว่าปฐวีธาตุ การวาง**(สนฺนิกฺเขปน)** เกิดจากปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุคล้อยตามเพราะมีสภาพสัมผัสความแข็งหรืออ่อน ตามลักษณะของปฐวีธาตุว่า **กกฺขฬตฺตลกฺขณา**(มีลักษณะแข็งหรืออ่อน) และตามหน้าที่ของปฐวีธาตุว่า **ปติฏฺฐานรสา**(มีหน้าที่ตั้งไว้) การกด**(สนฺนิรุมฺภน)** เกิดจากปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุคล้อยตาม ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาท่านได้อธิบายไว้ว่า **วาโยธาตุยา อนุคตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส ปจฺจโย. อุทฺธรณคติกา หิ เตโชธาตูติ.** *เตโชธาตุที่มีวาโยธาตุตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก เพราะเตโชธาตุมีสภาวะพุ่งขึ้นสูง* **เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณวีติหรณานำ ปจฺจโย. ติริยคติกาย หิ วาโยธาตุยา อติหรณวีติหรเณสุ สาติสโย พฺยาปาโรติ.** *วาโยธาตุอันมีเตโชธาตุตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การย่างและก้าวไปข้างหน้า เพราะความขวนขวายยิ่งในการย่างเท้าและดันเท้า ย่อมมีแก่วาโยธาตุที่มีสภาวะไปทางขวาง* **ปถวีธาตุยา อนุคตา อาโปธาตุ โวสฺสชฺชนสฺส ปจฺจโย. ครุตรสภาวา หิ อาโปธาตูติ.** *อาโปธาตุอันมีปฐวีธาตุตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเหยียบ เพราะอาโปธาตุมีสภาวะหนักกว่าปฐวีธาตุ*

สรุปว่า ด้วยข้อความของอัฏฐกถาที่ยกมาแสดงในข้างต้นทั้งหมดนั้น แสดงให้ทราบว่า “เมื่อวิปัสสนาญาณซึ่งเรียกว่า**โคจรสัมปชัญญะ** แก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะทำให้วิปัสสนาญาณพิเศษที่สามารถตัดสินสภาวธรรมได้อย่างไม่หลงประเด็นเกิดขึ้น

ในคำเป็นต้นว่า **ธาตูนำ คมนำ** นั้น คำว่า **ธาตุ** แสดงให้ทราบถึงความไม่มีอัตตา[สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา]ใดๆ มีแต่ธาตุแท้กล่าวคือสภาวะเท่านั้น ดังนั้น คำว่า ธาตุ นี้ องค์ธรรมจึงควรถือเอาเป็นรูปและนามสามัญทั่วไป เหมือนในคำว่า **นานาธาตุวินิพฺโภค** ฉันนั้น หรือจะถือเอาเฉพาะธาตุ ๔ มีปถวีธาตุเป็นต้น จึงเป็นสภาวะที่ปรากฏโดยส่วนมากเท่านั้นก็ได้

สำหรับคำว่า **อฏฺฐิสงฺฆาโต**(กองกระดูก) นั้น แม้ว่าในอัฏฐกถาฉบับต่างๆ จะใช้ตรงกันเช่นนี้ แต่หากมองผิวเผินแล้ว คำว่ากองกระดูกนั้นเป็นบัญญัติ[สมูห-บัญญัติ] ซึ่งข้อนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดคิดว่า “อารมณ์บัญญัติย่อมปรากฏแก่วิปัสสนาโยคี วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นโดยสามารถรับรู้บัญญัติดังกล่าวได้ด้วย” แท้จริงแล้ว มิได้เป็นเช่นนั้นเลย

ด้วยเหตุนี้ หากมีการเปลี่ยนปาฐะว่า **อฏฺฐิสงฺฆาโต** เป็น **รูปสงฺฆาโต** ก็น่าจะเป็นมูลปาฐะของอัฏฐกถามาแต่ดั้งเดิม จะอย่างไรก็ตาม ในเมื่อท่านใช้ปาฐะเช่นนี้ ก็ต้องตีความให้ตรงกับสภาวะโดยนัยว่า “การปรากฏ การรู้กองรูปนี้ ท่านกล่าวไว้โดยอาศัยโวหารสำนวนโดยอ้อมว่า ‘เป็นการปรากฏและการรู้กองกระดูก’ นั้น ก็เพื่อให้วิปัสสนาโยคีสามารถมองเห็น แล้วเกิดความเบื่อหน่ายในกองกระดูกจนสามารถละกิเลสตัณหาได้โดยง่ายนั่นเอง”

บางท่านอธิบายว่า “แม้ในการเจริญวิปัสสนา ก็สามารถนำเอาแนวทางจาก**จุณณมนสิการ**ซึ่งมาในเรื่องของการเจริญสมถะประเภทธาตุววัตถาน มาเป็นแนวทางในการเจริญโดยวิธีการนำเอารูปมีเท้าเป็นต้นที่กำลังย่าง-เหยียบอยู่ มาพิจารณาให้เห็นจุดเล็กจุดน้อยก็ได้” ซึ่งเกี่ยวกับข้อมูลนี้ ผู้เขียนได้ชี้แจงถึงความเป็นวิธีการที่ไม่เหมาะสมไว้บ้างแล้ว ถึงกระนั้น ก็จะขอกล่าวถึงสาเหตุที่ไม่เหมาะสมไว้ ณ ที่ตรงนี้อีกว่า การที่ไม่ควรพิจารณาจุดเล็กจุดน้อย ก็เพราะว่าในอัฏฐกถานั้น

ท่านแสดงไว้ว่า “ในขณะที่โยคีกำลังทำการย่างเท้าอยู่นั้น โยคีควรที่จะมุ่งเน้นพิจารณาวาโยธาตุเท่านั้นซึ่งเป็นธาตุปรากฏชัดกว่าธาตุอื่นๆ ในขณะนั้นๆ”

วาโยธาตุ นั้น มีลักษณะหย่อน-ตึง**(วิตฺถมฺภนลกฺขณา)** ทำหน้าที่เคลื่อนไหว[มีสัตติกล่าวคือความสามารถทำให้เกิดการเคลื่อนไหว]**(สมุทีรณรสา)** และมีอาการเกร็ง การขยับเขยื้อนไปข้างหน้าเป็นต้นขณะทำการก้าวย่างเท้า(**อภินีหาร-ปัจจุปัฏฐานา**)

ดังนั้น ในขณะที่เดินอยู่นั้น หากโยคีทำการพิจารณากำหนดรู้ถึงสภาวะตามที่กล่าวมานี้ โยคีนั้นก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้ลักษณะ รสะ และปัจจุปัฏฐานของวาโยธาตุโดยถูกต้อง แต่ถ้าโยคีไปทำการกำหนดรู้ว่าเป็นสภาวะที่เล็กละเอียดดุจฝุ่นละอองก็จะทำให้รู้เพียงแต่**จุณณบัญญัติ**กล่าวคือฝุ่นละอองเท่านั้น ไม่อาจที่จะล่วงรู้ซึ้งถึงวาโยรูปและรูปอื่นๆ โดยสภาวลักษณะเป็นต้นของรูปทั้งหลายดังกล่าวได้เลย

แม้ในอิริยาบถยืน นั่ง และนอน ก็พึงทราบถึงวิธีการกำหนดรู้ว่า “ยืนหนอ” “นั่งหนอ” และ “ยืนหนอ” ตามปาฐะที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นว่า **ฐิโต วา ฐิโตมฺหีติ ปชานาติ.** นั่นเทียว

เมื่อสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้ามากขึ้น โยคีจะรู้ถึงจิตที่ต้องการจะยืนและสภาวะยืนที่เป็นวาโยธาตุอันเป็นลักษณะตึง จิตที่ต้องการจะนั่งและสภาวะที่เป็นวาโยธาตุอันมีลักษณะหย่อน-ตึงและปฐวีธาตุอันมีลักษณะแข็ง-อ่อน ความเข้าใจสภาวธรรมของโยคี นี้แตกต่างจากความรู้สึกของบุคคลทั่วไป ดังมีสาธกจากอัฏฐกถาฌานวิภังค์(๓๔๗) ดังนี้ว่า

เอโก หิ ภิกฺขุ คจฺฉนฺโต อญฺญํ จินฺเตนฺโต อญฺญํ วิตกฺเกนฺโต คจฺฉติ. เอโก กมฺมฏฺฐานํ อวิสชฺเชตฺวาว คจฺฉติ. ตถา เอโก ติฏฺฐนฺโต นิสีทนฺโต สยนฺโต อญฺญํ จินฺเตนฺโต อญฺญํ วิตกฺเกนฺโต สยติ. เอโก กมฺมฏฺฐานํ อวิสชฺเชตฺวาว สยติ.

ภิกษุรูปหนึ่งเดินไปคิดไป ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่ง เดินไปกำหนดกัมมัฏฐานไปโดยทำนองเดียวกัน รูปหนึ่งยืน นั่ง นอนไปคิดไป รูปหนึ่งนอนกำหนดกัมมัฏฐานไป

การกำหนดรู้ด้วยสัมปชัญญะ

ในขณะก้าวหรือถอย พึงตามรู้สภาวะการก้าวหรือถอย โดยกำหนดดังนี้ว่า “ก้าวหนอ” “เดินหนอ” “ย่างหนอ” หรือ “ถอยหนอ” ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในหมวดสัมปชัญญะว่า **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ.** *ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะกล่าวคือการกำหนดรู้ในการก้าว ในการถอย*

เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้นจะทำให้รู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอย พร้อมทั้งสภาวะการก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะความเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนปราศจากบุคคลตัวตน เราเขา

การทำสัมปชัญญะในการเหลียวแล

อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ.

ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะกล่าวคือการกำหนดรู้ในการแลดู ในการเหลียวดู

ในขณะแลดูและเหลียวดู โยคีพึงกำหนดว่า “แลดูหนอ” “เหลียวดูหนอ” ตามสมควร การปฏิบัติดังนี้ จัดเป็น**โคจรสัมปชัญญะ**เพราะเป็นการเจริญสติอยู่อย่างสม่ำเสมอไม่ละทิ้งกัมมัฏฐาน ดังมีสาธกจากทีฆนิกายอัฏฐกถา(๑/๑๗๓) ดังนี้ว่า

กมฺมฏฺฐานสฺส ปน อวิชหนเมว โคจรสมฺปชญฺญํ. ตสฺมา ขนฺธธาตุอายตน-กมฺมฏฺฐานิเกหิ อตฺตโน กมฺมฏฺฐานวเสเนว, กสิณาทิกมฺมฏฺฐานิเกหิ วา ปน อตฺตโน กมฺมฏฺฐานสีเสเนว อาโลกนวิโลกนํ กาตพฺพํ.

การไม่ทอดทิ้งกัมมัฏฐานทั้งที่เป็นสมถะหรือวิปัสสนา เป็นโคจรสัมปชัญญะ [การกำหนดรู้ในอารมณ์อันเป็นแหล่งหากินของสติ-สมาธิ-ปัญญา] ดังนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานกล่าวคือการกำหนดรู้ขันธ์ อายตนะ และธาตุ จึงควรกระทำการแลและเหลียวตามกัมมัฏฐานของตน หรือผู้ที่เจริญกัมมัฏฐานอันมีกสิณเป็นต้นก็ควรกระทำการแลเหลียว โดยมีสมถกัมมัฏฐานของตนนั่นแหละเป็นหลัก

ข้อความบาลีในอัฏฐกถาที่ยกมาข้างต้นนี้ มีอธิบายว่า **สมถโยคี**กล่าวคือผู้ที่เจริญสมถภาวนาควรที่จะจดจ่ออยู่กับกัมมัฏฐานของตนมีกสิณนิมิตเป็นต้นอยู่เสมอ แม้เมื่อต้องการจะดูสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ควรใส่ใจต่อกสิณกัมมัฏฐานเป็นต้นนั้น

ดุจแม่วัวมองเฝ้าดูแลลูกน้อยกินหญ้าอยู่ ฉันนั้น ส่วน**วิปัสสนาโยคี**กล่าวคือผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาก็ควรที่จะรู้สภาวธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ

ก็วิปัสสนาโยคีนี้ สามารถรับเอาสภาวะใดก็ได้มาเป็นอารมณ์ ซึ่งถ้าโยคีประสงค์จะพิจารณาอารมณ์ใดก็ให้กำหนดจิตนั้นๆ ก็สามารถทำให้วิปัสสนาญาณซึ่งรู้นามขันธ์ ๔ นามายตนะ ๒ และนามธาตุ ๒ เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น เพียงแค่โยคีนั้นทำการกำหนดกิริยาอาการ เช่น การกระพริบตา การกลอกตา การก้มศีรษะ การเงยหน้า เป็นต้น ซึ่งเป็นอาการที่เกิดจากจิตเป็นตัวสั่ง ก็สามารถที่จะทำให้วิปัสสนาญาณซึ่งทำหน้าที่รู้รูป-ขันธ์-อายตนะและธาตุ เกิดขึ้นได้

เพียงแค่โยคีทำการกำหนดจักขุวิญญาณ(จิตเห็น)เป็นต้น ก็สามารถที่จะทำให้วิปัสสนาญาณซึ่งรู้ขันธ์ ๕ อายตนะ ๔ และธาตุ ๔ เกิดขึ้นได้ และถ้าหากการพิจารณาดูอารมณ์ต่างๆยังเป็นไปโดยต่อเนื่องอยู่ ด้วยการกำหนดจิตที่พิจารณานั้น ก็สามารถยังวิปัสสนาญาณที่รู้ขันธ์ อายตนะ ธาตุ ให้เกิดขึ้นได้เช่นกัน

สรุปว่า ในการเจริญวิปัสสนานั้น จิตที่ต้องการดู เป็นต้น ไม่ควรแยกเป็นเอกเทศจากอารมณ์ของวิปัสสนาเหมือนกับที่แยกกันในการเจริญสมถะ ดังนั้นท่านจึงกล่าวกำชับไว้ว่า “ให้วิปัสสนาโยคีจงทำการดูเฉพาะอารมณ์ก้มมัฏฐานของตนเท่านั้น” ไม่จำเป็นต้องแยกอารมณ์เหมือนสมถโยคี กล่าวคือ เพ่งรอบหนึ่งแล้วก็พลิกกลับมาพิจารณาอีกรอบหนึ่ง นั่นหมายความว่า วิปัสสนาโยคีนั้นจะสามารถเห็นสภาวะที่เป็นจริงในขณะที่ตนกำลังทำการกำหนดอารมณ์นั้นนั่นเทียว ก็ด้วยการกำหนดดังกล่าวนี้ จนกระทั่งญาณของโยคีแก่กล้าแล้ว ก็จะทำให้รู้ซึ้งถึงสภาวะของจิตที่ประสงค์จะรู้กับวาโยรูปซึ่งทำหน้าที่ผลักดันให้กิริยาอาการมีการกระพริบตาเป็นต้น เกิดขึ้นได้อย่างแจ่มแจ้งเอง

การตามรู้ในขณะแลเหลียวนี้ มีหลายอย่างตามสมควร ดังนี้คือ เมื่อรู้จิตที่ต้องการจะดู พึงกำหนดจิตนั้นว่า “อยากดูหนอ” เมื่อรู้การลืมตา พึงกำหนดว่า “เปิดหนอ” เมื่อกลอกตา พึงกำหนดว่า “กลอกหนอ” เมื่อเคลื่อนไหวใบหน้าหรือคอ พึงกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ” เมื่อเห็น พึงกำหนดว่า “เห็นหนอ” เมื่อเกิดความคิดพิจารณาอันเนื่องมาจากการเห็น พึงกำหนดว่า “คิดหนอ”

การทำสัมปชัญญะในการคู้และการเหยียด

มีพระพุทธดำรัสตรัสไว้ในหมวดนี้อีกว่า

สมิญฺชิเต ปสาริเต สมฺปชานการี.

"ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะในการคู้เข้า ในการเหยียดออก"

ในการคู้เข้า เหยียดออก พึงกำหนดตามอากัปกิริยานั้นๆว่า "คู้หนอ" "เหยียดหนอ" "ดันหนอ" "ดึงหนอ" "เคลื่อนหนอ" "สั่นหนอ" เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วโยคีจะสามารถรู้ถึงจิตที่ต้องการจะคู้และเหยียดได้และวาโยรูปที่ผลักดันและเคลื่อนไหวในรูปของกิริยาอาการดังกล่าวได้

ในคัมภีร์อัฏฐกถากล่าวถึงเรื่องการคู้เข้าและเหยียดออกของพระเถระรูปหนึ่งไว้ว่า พระเถระรูปหนึ่งสนทนากับศิษย์อยู่ได้คู้แขนเข้าอย่างรวดเร็วโดยขาดสติ ท่านจึงเหยียดแขนออกแล้วคู้แขนเข้าอีกครั้งอย่างเชื่องช้า ศิษย์ของท่านสงสัยจึงถามว่าเหตุใดทำอย่างนี้ ท่านตอบว่า ตั้งแต่เริ่มปฏิบัติธรรมมาเราไม่เคยคู้แขนเข้าโดยปราศจากสติกำหนดรู้ แต่ตอนนี้ เราทำไปได้โดยไม่มีสติ ดังนั้น จึงทำซ้ำเพื่อเตือนสติในโอกาสต่อไป ศิษย์ของท่านจึงกล่าวสาธุการ

เรื่องของพระเถระรูปนี้แสดงถึงการคู้เข้าและเหยียดออกโดยมีสติกำกับอยู่ตลอดเวลา และสอนให้ทำอย่างเชื่องช้า การรู้ถึงสภาวะการคู้เหยียดพร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยาดังกล่าว เรียกว่า **โคจรสัมปชัญญะ** เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น โยคีจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตนใดๆที่เป็นผู้กระทำการขับเคลื่อน มีเพียงสภาวะการเคลื่อนจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้านั้นแล้วดับไป และในการคู้เข้าและเหยียดออกนั้น โยคีนั้นย่อมเกิดญาณหยั่งเห็นว่าสภาวะการเคลื่อนไหวเกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไปทีละช่วง โดยทำนองนี้ว่า "ในสภาวะคู้ ย่อมไม่มีสภาวะเหยียด ในสภาวะเหยียด ย่อมไม่มีสภาวะคู้เช่นกัน ญาณดังกล่าว ย่อมรู้แจ้งไตรลักษณ์ กล่าวคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงเรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

ในตอนเริ่มต้นปฏิบัตินั้น การกำหนดว่า "คู้หนอ" "เหยียดหนอ" ช่วยให้โยคีรู้ตัวว่ากำลังตามรู้ปัจจุบันอยู่ ในขณะนั้น จิตของโยคีจะรู้บัญญัติ เช่น นามบัญญัติ

และสัณฐานบัญญัติสลับกันไปกับสภาวะการเคลื่อนไหว ซึ่งเรียกว่า **วาโยรูป** แต่เมื่อวิปัสสนาญาณ(สติสมาธิและปัญญา)แก่กล้าแล้ว ก็จะมีเพียงวิปัสสนาญาณเท่านั้นเกิดขึ้น โดยจะทำให้โยคีรู้ซึ้งถึงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหว และรู้สภาวะการเคลื่อนไหวที่เกิดดับอย่างรวดเร็วในขณะนั้นโยคีจะรู้สภาวธรรมได้โดยไม่จำเป็นต้องเอาใจใส่บัญญัติแต่อย่างใด

การทำสัมปชัญญะในการใช้สอย

สัฆาฏิปตฺตจีวรธารเณ สมฺปชานการี.

ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะในการพาดผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร และห่มจีวร

ในเวลาที่นุ่งห่มจีวร หรือครองสังฆาฏิ พึงกำหนดตามกิริยานั้นๆว่า “นุ่งหนอ” “ห่มหนอ” เป็นต้น ในเวลาถือภาชนะ เช่น บาตร ถ้วย จาน ช้อน พึงกำหนดว่า “จับหนอ” “ถือหนอ” “วางหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น โยคีจะรู้จิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยานั้นๆ พร้อมทั้งวาโยรูปกล่าวคืออากัปกิริยาเคลื่อนไหว และจะรู้กายวิญญาณเป็นต้นและโผฏฐัพพรูปอันเป็นสภาวะสัมผัสทางร่างกายด้วย

การทำสัมปชัญญะในการดื่มกิน

อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต สมฺปชานการี โหติ.

ภิกษุเป็นทำกิจ เช่น การฉัน การดื่ม การเคี้ยวและการลิ้มด้วยสติสัมปชัญญะ

ในเวลาที่ภิกษุฉันอาหารและดื่มน้ำเป็นต้น พึงกำหนดว่า “ฉันหนอ” “ดื่มหนอ” “เคี้ยวหนอ” “ลิ้มหนอ” “กลืนหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น โยคีจะรู้จิตที่ต้องการทำอากัปกิริยานั้นๆ พร้อมทั้งสภาวะการเคลื่อนไหวและจะรู้รสพร้อมทั้งชิวหาวิญญาณด้วย

บางท่านกล่าวว่า โยคีจะต้องทำมนสิการตามนยะของคัมภีร์อัฏฐกถาเท่านั้นจึงจะเกิดวิปัสสนาหมายความว่าในอัฏฐกถานั้นท่านได้กล่าวถึงอสัมโมหสัมปชัญญะไว้ในเรื่องการพิจารณาอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูล(อาหาเรปฏิกูลสัญญา) โดยกล่าวว่าอาหารเป็นของปฏิกูลด้วยอาการ ๑๐ อย่างมีการไป การแสวงหา การบริโภค แหล่งที่เก็บและการหมักหมมเป็นต้น ซึ่งข้อความในอัฏฐกถานั่น เป็นข้อความที่ท่านแสดง

เป็นอสัมโมหสัมปชัญญะที่เป็นสมถภาวนาเท่านั้น ไม่ใช่อสัมโมหสัมปชัญญะฝ่ายวิปัสสนาภาวนา

อีกนัยหนึ่ง เมื่อโยคีได้ทำการกำหนดว่า “ฉันหนอ” “ดื่มหนอ” “เคี้ยวหนอ” เป็นต้น จนกระทั่งโคจรสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้น โยคีอาจเกิดความรู้สึกรังเกียจอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูล และเห็นว่าเป็นภาระในการเคี้ยวกิน บางท่านทานอาหารได้ไม่อิ่ม เพราะรู้สึกว่าน่ารังเกียจ ด้วยเหตุนี้ การสำคัญว่าอาหารเป็นสิ่งปฏิกูลนี้ จึงเกิดขึ้นโดยเฉพาะโยคีบางท่านเท่านั้น ในกรณีเมื่อโคจรสัมปชัญญะของโยคีผู้นั้นมีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังนั้น พระอัฏฐกถาจารย์ จึงได้แสดงอาหาเรปฏิกูลสัญญาไว้ในอสัมโมหสัมปชัญญะ

การทำสัมปชัญญะในการขับถ่าย

อุจฺจารปสฺสาวกมฺเม สมฺปชานการี.

ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

ในขณะขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ พึงกำหนดว่า “ถ่ายหนอ” เป็นต้น ความจริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาเป็นการรู้รูปนามตามความเป็นจริง ไม่มีการเลือกอารมณ์ที่ดีเลิศหรือต่ำทราม เพราะอารมณ์ทุกอย่างนั้นเปรียบเหมือนกับผ้าขาวที่มาปรากฏในจิต ถ้าเรารู้อารมณ์ด้วยสติและปัญญา ก็เหมือนกับการจับผ้าด้วยมือที่สะอาด ถ้ารู้อารมณ์ด้วยความโลภ เป็นต้น ก็เหมือนกับการจับผ้าด้วยมือสกปรก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น โยคีก็จะรู้จิตที่ต้องการจะขับถ่ายและสภาวะการเคลื่อนไหวของรูปธรรม พร้อมด้วยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

การทำสัมปชัญญะในการทำอิริยาบถย่อย

คเต จิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหีภาเว สมฺปชานการี.

ภิกษุย่อมทำสัมปชัญญะในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด และการนิ่ง

การกำหนดในขณะเดิน ยืน และนั่ง พึงทราบว่าเหมือนกับหมวดอิริยาบถที่กล่าวมาแล้ว เช่น ในขณะง่วงนอน พึงกำหนดว่า “ง่วงหนอ” “งีบหนอ”

“สัปหงกหนอ” “หาวหนอ” เป็นต้น หากง่วงนอนมาก ให้เหยียดกายนอนแล้วกำหนดว่า “นอนหนอๆ” เป็นต้น โดยพยายามกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะอย่าให้ขาดช่วง จนกระทั่งหลับ

ในขณะตื่น ก็ให้กำหนดจิตตื่นนั้นว่า “ตื่นหนอ” จิตดังกล่าวอาจไม่ปรากฏชัดในเวลาเริ่มปฏิบัติ แต่ภายหลังจากที่สมาธิมีกำลังแล้ว โยคีก็จะสามารถกำหนดได้ทันทีที่ตื่นนั้นนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ตื่นแล้วนั้น หากโยคีระลึกได้เมื่อใดก็ควรกำหนดว่า “ตื่นหนอ” ทันที ซึ่งการกำหนดรู้อย่างต่อเนื่องนี้จะทำให้โยคีเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่า รูปนามที่เกิดขึ้นก่อน ได้ดับไปก่อนแล้ว ไม่ต่อเนื่องถึงขณะหลับ การหลับก็คือการเกิดขึ้นของจิตที่ไม่สามารถทำการคิด กำหนด เห็น ได้ยิน หรือสัมผัส เป็นต้น อนึ่ง รูปนามในขณะหลับก็ได้ดับไปก่อนที่จะถึงขณะตื่น การตื่นก็คือการเกิดขึ้นของจิตที่กำหนดคิดเป็นต้นได้ ไม่มีตัวตนผู้นอนหรือผู้ตื่นใดๆ ทั้งสิ้น ไม่มีสภาวะที่เที่ยง เป็นสุข และบังคับบัญชาได้ใดๆ ทั้งสิ้น ญาณที่หยั่งเห็นเช่นนี้ เรียกว่า **อสัมโมหสัมปชัญญะ**

ในขณะที่จะพูดและพูดอยู่พึงกำหนดว่า “อยากพูดหนอ” “พูดหนอ” ซึ่งในขณะที่พูดอยู่นั้น ยากที่จะกำหนดได้โดยต่อเนื่อง ดังนั้น หากไม่ใช่เรื่องสำคัญ หากโยคีไม่พูดก็จะเป็นการดีที่สุด เพราะการพูดนั้นอาจทำให้ขาดสติ และส่งผลให้เกิดความคิดฟุ้งซ่านเกี่ยวกับเรื่องราวที่พูดในภายหลังได้ โยคีจึงไม่ควรพูดกันในระหว่างปฏิบัติธรรม เว้นแต่มีเหตุสำคัญที่ไม่อาจเลี่ยงจริงๆ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว จะทำให้โยคีรู้จิตที่อยากจะพูด รู้วาโยรูปที่เคลื่อนไหวเพราะจิตนั้น และรู้รูปที่กระทบกันในขณะที่หยุดพูดก็พึงกำหนดรูปนามที่ประจักษ์ในขณะนั้นว่า “อยากหยุดหนอ” “หยุดหนอ” “นิ่งหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้นก็จะรู้ชัดว่ารูปนามที่เกิดขึ้นในขณะพูดได้ดับไปก่อนหน้าที่จะถึงขณะนิ่ง แม้จิตที่ต้องการจะนิ่งและรูปนิ่งก็ได้เกิดขึ้นแล้ว และดับไปทันทีในขณะนั้น ญาณหยั่งเห็นเช่นนี้จัดเป็น**อสัมโมหสัมปชัญญะ**

การทำสัมปชัญญะในอารมณ์ภายนอก

เมื่อโยคีตามรู้กองรูปภายในร่างกายของตนจนกระทั่งโคจรสัมปชัญญะแก่กล้าและเกิดอสัมโมหสัมปชัญญะที่เป็นปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อย่างนี้แล้ว ก็อาจจะน้อมจิตไปเปรียบเทียบอนุมานรู้กองรูปภายนอกร่างกายกล่าวคือรูปนามของผู้อื่นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ซึ่งตรงกับพระบาลีว่า **พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.** [เห็นกายภายนอกกล่าวคือกายของผู้อื่น] ในบางขณะเมื่อตามรู้กองรูปภายในว่า “อยากเดินหนอ” “เดินหนอ” อาจเกิดความเข้าใจว่าแม้สภาวะเดินของคนอื่นก็เหมือนกับสภาวะเดินของตน ในขณะนั้นจัดว่าได้ตามรู้ทั้งกองรูปภายในและกองรูปภายนอกสลับกัน ดังสาธกในหมวดสัมปชัญญะนี้ว่า **อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.** *ภิกษุย่อมรู้ในกองรูปทั้งภายใน ทั้งภายนอกว่าเป็นกองรูป บ้าง*

ซึ่งเกี่ยวกับการตามรู้รูปนามภายนอกนั้นได้อธิบายไว้แล้วในปริเฉทที่ ๓ ตอนว่าด้วยอารมณ์ของวิปัสสนา

การรู้การเกิดดับ

การที่โยคีสามารถรับรู้ถึงการเกิดขึ้นแล้วดับไปของจิตและรูปที่เคลื่อนไหวได้นั้นได้ชื่อว่าเป็นญาณที่รู้สมุทัยที่มีความหมายว่าการเกิด และวยะที่มีความหมายว่าการดับ

ส่วนการที่ล่วงรู้ถึงสาเหตุที่ทำให้จิตและรูปดังกล่าวเกิด เช่น ในระหว่างที่ทำการกำหนดอยู่นั้นโยคีย่อมพิจารณารู้เห็นถึงเหตุของการเกิดจิตและรูปเหล่านั้นดังนี้ว่า “เนื่องจากมีเหตุ กองรูปเหล่านี้ จึงเกิดขึ้นได้” หรือ “เนื่องจากมีจิตคิดรูปการเคลื่อนไหวเป็นต้น จึงมีได้” หรือ “เนื่องจากมีกรรมที่เคยสร้างไว้ จิตและรูปดังกล่าว จึงมี” ดังนี้เป็นต้น ซึ่งญาณที่รู้เช่นนี้ เรียกว่า เป็นญาณที่รู้สมุทัยที่มีความหมายว่า เหตุแห่งการเกิด และวยะที่มีความหมายว่าเหตุแห่งการดับ ซึ่งสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า

สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา วยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมึ วิหรติ.

ภิกษุนั้นตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและสภาวะคือเหตุเกิดของกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือ ความดับและสภาวะคือเหตุแห่งการดับของกองรูป อยู่บ้าง

คำว่า “สภาวะคือความเกิดขึ้น” หมายถึง ความเกิดขึ้นของจิตที่ต้องการจะเดินและรูปที่กำลังเคลื่อนไหว เป็นต้น อนึ่ง คำว่า “สภาวะคือความดับ” หมายถึง ความดับของกองจิตและกองรูปเหล่านั้น

โยคีที่รู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและความดับนั้นอาจเข้าใจเหตุที่ทำให้กองรูปเกิดขึ้นและดับไปอีกด้วย กล่าวคือ กองรูปเกิดจากเหตุคือจิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยาต่างๆ ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว รูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ รูปยังเกิดจากสาเหตุอื่นอันได้แก่อวิชชา(ความไม่รู้ที่เกิดในภพก่อน) ตัณหา(ความเพลิดเพลินในกามคุณซึ่งเกิดในภพก่อน) กรรม(การกระทำในภพก่อน) และอาหาร(สิ่งที่ดื่มกินในภพนี้) อีกด้วย ถ้าไม่มีสภาวะเหล่านั้น ก็ไม่มีรูปเหล่านี้

การปรากฏขึ้นแห่งสัมมาสติ

โยคีผู้เจริญสติระลึกรู้ว่า “อยากเดินหนอ” “เดินหนอ” เป็นต้น ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวและกองรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ สิ่งที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นบุคคล ตัวตน เรา ของเรานั้นหามีไม่ ไม่มีบุรุษ ไม่มีสตรีใดๆทั้งสิ้น มีแต่เพียงสภาวะจิตที่คิดจะไปและสภาวะรูปที่บังคับเกิดขึ้นโดยลักษณะอากัปกิริยามีการไปเป็นต้นเท่านั้น สติของโยคีนั้นย่อมข้ามพ้นสัณฐานบัญญัติซึ่งเรียกว่า **สังขาร-ฆนนิมิต**อย่างสิ้นเชิง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วโยคีอาจรู้สึกว่าอวัยวะบางส่วนในร่างกาย เช่น มือ เท้า ศีรษะหรือร่างกายทั้งหมดนั้นหายไป การเจริญสติของเธอย่อมเป็นไปเพื่อพัฒนาปัญญาหยั่งเห็นสภาวธรรมอย่างแท้จริง ภิกษุนั้นย่อมไม่ถูกตัณหากล่าวคือความเพลิดเพลินในรูปนามที่กำหนดรู้อยู่และไม่ถูกทิฏฐิอิงอาศัยด้วยความเห็นผิดในตัวตนครอบงำ เธอย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกกล่าวคืออุปาทานขันธ์ ๕ ทุกๆครั้งที่กำหนดนั่นแล สมจริงดังพระบาลีว่า

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ...

ภิกษุนั้นย่อมเป็นอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือเข้าไปตั้งสติว่ามีแต่เพียงกายดังนี้เป็นต้น

กายานุปัสสนา จบ

เวทนานุปัสสนา

การกำหนดรู้สุขเวทนา

พระพุทธองค์ทรงแสดงการเจริญเวทนานุปัสสนาที่เกี่ยวกับสุขไว้ในมหาสติ-ปัฏฐานสูตรว่า

ภิกฺขุ สุขํ วา เวทนํ เวทยมาโน สุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ.

เมื่อภิกษุเสวยสุขเวทนาอยู่ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่

ด้วยเหตุนี้ ในเวลาเสวยสุขเวทนาคือมีความรู้สึกเป็นสุข พึงรู้สภาวะนั้นโดยกำหนดว่า “สุขหนอๆ” ถ้าสามารถกำหนดรู้ด้วยวิธีนี้ได้อย่างต่อเนื่อง ในไม่ช้าก็จะสามารถรู้สุขเวทนานั้นตามความเป็นจริง ซึ่งเกี่ยวกับลักษณะของการรู้จริงนี้ได้แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยการกำหนดรู้ในขณะเห็น ขณะกระทบ ขณะคิด

อนึ่ง การที่แนะนำให้กำหนดว่า “สุขหนอๆ” ในขณะที่โยคีกำลังรู้สึกดีมีความสุข ไม่ว่าจะเป็นสุขกายหรือสุขใจนั้น โยคีที่มีวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าพอ อาจเกิดความเข้าใจผิดได้ ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้ชี้แจงไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถา ซึ่งจะได้นำมาอธิบายตามแนวของท่านดังต่อไปนี้

สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย อันได้แก่ ความโล่ง เบาสบายและความรู้สึกเป็นสุขทางใจ อันได้แก่ ความยินดี เบิกบาน โสมนัสยินดี ความจริงแล้ว แม้แต่เด็กที่ยังไม่หย่านมหรือคนทั่วไปก็รู้ได้ว่าเป็นสุข แต่เป็นความรู้โดยความมีตัวตนว่า “ตนเป็นสุข” และเข้าใจผิดคิดว่าความสุขนี้ ก็เป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน และเป็นการรู้แบบสามัญทั่วไป มิใช่เป็นการรู้แบบที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายเอาในการเจริญมหาสติปัฏฐาน การรู้ของบุคคลทั่วไปนั้นไม่สามารถที่จะหยั่งรู้สุขเวทนาในทุกขณะที่สุขนั้นเกิดขึ้นได้ โดยส่วนใหญ่แล้ว จิตใจจะซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แม้บางครั้งจะรู้บ้าง แต่ก็รู้ไม่จริงคือไม่รู้ว่าสุขเวทนาเป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย จึงไม่อาจละอัตตสัญญาคือความสำคัญว่ามีตน

โยคีที่รู้เวทนาตามความจริงย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา จึงไม่สามารถละตัณหาและมิจฉาทิฏฐิได้ สำหรับผู้รู้สุขเวทนา อยู่แบบที่ว่านี้ การรู้นั้นไม่ใช่วิปัสสนาญาณและย่อมไม่สามารถที่จะอาศัยการรู้ดังกล่าวเป็นฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาญาณให้บังเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนได้สรุปว่า การรู้เช่นบุคคลทั่วไปตั้งแต่เด็กเล็กถึงผู้ใหญ่นั้น ยังไม่ใช่การรู้ที่เรียกว่า **สติปัฏฐานภาวนา** ทั้งนี้ เนื่องจากเป็นการรู้ที่ปราศจากวิปัสสนาญาณและสติสัมปชัญญะ นั่นเอง ดังนั้น การที่พระพุทธองค์ท่านทรงแสดงการรู้สุขเวทนาและเวทนาอื่นๆ เช่น ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา จึงมิได้เกี่ยวข้องกับการรู้สุขทั่วๆไป แต่ทรงมุ่งถึงการรู้สำหรับโยคีผู้เพียรพยายามกำหนดอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งสามารถรู้ชัดสภาวะของสุขเวทนานั้นต่างหาก

การรู้สุขเวทนาของโยคีที่ว่านี้ ย่อมรู้สภาวลักษณะเป็นต้นของสุขเวทนานั้น รู้ซึ้งถึงความไม่ใช่ตัวเดียวกัน ระหว่างสุขหน้ากับสุขหลัง เห็นแจ่มแจ้งในการเกิดแล้วก็ดับไปของสุขเวทนาดังกล่าว เป็นญาณที่สามารถทะลุทะลวง**สันตติบัญญัติ** กล่าวคือสามารถมองทะลวงเครื่องปิดบังความจริงที่ทำให้บุคคลไม่สามารถแยกแยะสภาวะของรูปนามได้นั่นเอง ครั้นเมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ก็จะทำให้โยคีนั้นรู้**สามัญลักษณะ** กล่าวคือไตรลักษณ์ ซึ่งได้แก่อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ในที่สุดก็จะทำให้โยคีนั้นสามารถละลายความอยากและความเห็นผิดให้มลายสิ้นไปจากจิตสันดานของตนได้

ดังนั้น การรู้สุขเวทนาของโยคีผู้นี้จึงได้ชื่อว่า เป็นทั้ง**กัมมัฏฐาน** และ**สติปัฏฐาน-ภาวนา** เกี่ยวกับประเด็นนี้ ได้เคยเขียนไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่องการกำหนดอิริยาบถ

สรุปว่า การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า **สุขํ วา เวทนํ เวทยมาโน...** ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นทรงมีพระประสงค์ให้โยคีทำการกำหนดกัมมัฏฐานจนกระทั่งรู้แจ่มแจ้งในเวทนาทั้งหลายจนกระทั่งสามารถหลอมละลายตัณหาและมิจฉาทิฏฐิได้ตามที่ได้กล่าวมานี้แล ดังสาธกในคัมภีร์อัฏฐกถาว่า

วตฺถุ๎ อารมฺมณ๎ กตฺวา เวทนาว เวทยตีติ สลฺลกฺเขนฺโต เอส “สุขๆ เวทน๎ เวทยามี”ติ ปชานาตีติ เวทิตพฺโพ. (ที.อฏ. ๒/๓๖๔)

พึงทราบว่าข้อความพระบาลีที่ว่า ภิกษุย่อมรู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนาอยู่ ภิกษุผู้นั้นสามารถกำหนดรู้ว่า “เวทนาเท่านั้นคือผู้เสวยอารมณ์โดยรับเอาสิ่งที่เป็นเหตุแห่งความสุขมาเป็นอารมณ์”

อนึ่ง การที่โยคีรู้ว่า “เวทนาเท่านั้นคือผู้เสวยอารมณ์” หมายความว่าเป็นการรู้สภาวลักษณะเฉพาะของเวทนา ส่วนการรู้ว่า “เสวยอารมณ์โดยรับเอาสิ่งที่เป็นเหตุแห่งความสุขมาเป็นอารมณ์นั้น” นั้น หมายถึง การรู้เหตุใกล้หรือปทัฏฐานของเวทนากล่าวคืออารมณ์ที่น่าชอบใจ

การกำหนดรู้ทุกขเวทนา

ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกายซึ่งเรียกว่า**กายิกทุกข์** เช่น ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียด เหนื่อย หรือความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจซึ่งเรียกว่า**เจตสิกทุกข์**หรือ**โทมนัส** เช่น ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ร้อนใจ วิตกกังวล โยคีควรกำหนดรู้ทุกขเวทนาตามอาการนั้นๆว่า “เจ็บหนอ” “ปวดหนอ” “เมื่อยหนอ” “ชาหนอ” “คันหนอ” “ร้อนหนอ” “เย็นหนอ” “จุกเสียดหนอ” “เหนื่อยหนอ” หรือ “เศร้าโศกหนอ” “เสียใจหนอ” “กลัวหนอ” “ไม่สบายใจหนอ” “ร้อนใจหนอ” “ห่วงหนอ”

บางท่านกล่าวว่า “การเจริญวิปัสสนาโดยการท่องบ่นสาธยายคำบัญญัติ เช่น ออกเสียงว่า ‘รูป นาม ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ผัสสะ เวทนา สุข ทุกข์’ จึงจะทำให้สามารถรู้ซึ้งถึงปรมัตถสภาวะได้” ช่างเป็นความเห็นที่ไม่ถูกต้องเสียจริงๆ เพราะการรู้แจ้งในสภาวธรรมของรูปนามเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรม หาใช่การรู้คำบัญญัติแต่อย่างใดไม่ ผู้ที่อดทนตามรู้ทุกขเวทนาว่า “ปวดหนอๆ” ย่อมสามารถรู้สภาวลักษณะกล่าวคือความทนได้ยากของทุกขเวทนาและสามัญลักษณะ กล่าวคือไตรลักษณ์ได้ แม้จะไม่ทราบว่าสิ่งนี้เรียกว่าทุกขเวทนา ก็จัดว่าได้รู้สภาวะที่แท้จริงของทุกขเวทนาแล้ว

อนึ่ง คำบัญญัติหรือโวหารที่เป็นสื่อในภาษาต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษาบาลีหรือภาษาถิ่นใดๆ แม้จะมีความสำคัญมาก เช่น ภาษาบาลีนั้นมีประโยชน์เกื้อกูลเป็นอย่างมากสำหรับโยคีผู้เข้าใจภาษาบาลี แต่ถึงกระนั้นก็ไม่ใช่เป็นวัตถุประสงค์หลักในการกำหนดรู้รูปนาม แม้ในกรณีของภาษาอื่นๆก็เช่นเดียวกัน

ดังนั้น ไม่ว่าโยคีจะรู้ภาษาหรือไม่รู้ก็ตาม หากวิปัสสนาญาณของโยคีนั้นแก่กล้าเต็มที่แล้ว โยคีนั้นก็ย่อมที่จะรู้สภาวะของรูปนามเป็นต้นได้โดยไม่ต้องพึ่งพิงอิงอาศัยชื่อหรือคำบัญญัติใดๆ การรู้เช่นนี้แล จะเป็นรากฐานในการพัฒนาวิปัสสนาญาณให้เจริญยิ่งๆโดยไม่เสื่อมถอย ดังนั้น การสอนให้ปฏิบัติโดยการให้โยคีกำหนดออกเสียง เป็นคำบัญญัติในรูปของภาษาใดภาษาหนึ่งนั้น จึงไม่ใช่วัตถุประสงค์หลักของการปฏิบัติ ยิ่งหากไปกำชับว่า “โยคีต้องกำหนดออกเสียงเป็นภาษาบาลีเท่านั้นจึงจะสามารถรู้สภาวะของรูปนาม” ด้วยแล้ว ยิ่งเป็นการสอนที่ผิดโดยแท้

การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา

อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ในบาลีเรียกว่า**อทุกขม-สุขเวทนา** ก็อุเบกขาเวทนานี้ หากเป็นมันทบุคคลผู้เริ่มต้นเจริญวิปัสสนาใหม่ๆแล้วจะไม่ประจักษ์ชัดเจน คือ ยากที่จะรู้ด้วยปัจจักขญาณเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนาได้ ในพระบาลีและอัฏฐกถาที่อธิบาย**จูฬเวทัลลสูตร**แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ และอัฏฐกถา**สังคีติสูตร**แห่งปาถิกวรรค และอัฏฐกถา**พหุธาตุกสูตร**แห่งอุปริปัณณาสก์ กล่าวว่า “อุเบกขาเวทนาเป็นสิ่งที่รู้ได้ยากเหมือนอวิชชา” จะอย่างไรก็ตาม โดยผิวเผินแล้วเราอาจคิดว่าอุเบกขาและอวิชชาสามารถรู้ได้ด้วยสุตมยญาณ ซึ่งก็ไม่เห็นจะยากอะไร แต่นั่นเป็นการรู้ด้วยสุตมยญาณ แต่หากเป็นการรู้ด้วยปัจจักขวิปัสสนาญาณแล้ว ย่อมเป็นการยากยิ่ง **อุเบกขารู้ยากกว่าสุขและทุกข์ ส่วนอวิชชารู้ยากกว่าโลภะและโทสะ** เช่น ในเวลาเกิดโลภะและโทสะนั้นมีอวิชชาเกิดร่วมด้วยโดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของความโลภและความโกรธทำให้บุคคลพอใจจะโลภและโกรธ จึงยากที่โยคีจะสามารถทะลายความมืดคืออวิชชานี้ได้ อุเบกขาก็เช่นเดียวกัน ย่อมไม่ประจักษ์ในเวลาปกติ แต่จะปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไปแล้ว จะอย่างไรก็ตาม เมื่อโยคีบรรลุ

วิปัสสนาญาณขั้นสูงแล้ว อุเบกขาเวทนาอาจปรากฏชัดในบางคราว โยคีพึงตามรู้อุเบกขาเวทนาว่า “เฉยหนอ” ซึ่งเกี่ยวกับการรู้อุเบกขาเวทนานี้ พระอัฏฐกถาจารย์ท่านยังได้แสดงไว้ในอัฏฐกถา**สักกปัญหสูตร**ไว้ดังนี้ว่า

อทุกฺขมสุขเวทนา ปน ทุทฺทีปนา. อนฺธการาว อวิภูตา. สา สุขทุกฺขานํ อปคเม สาตาสาตปฺปฏิกฺเขปวเสน มชฺฌตฺตาการภูตา อทุกฺขมสุขา เวทนาติ นยโต คณฺหนฺตสฺส ปากฏา โหติ.

(ที.อัฏ.๒/๓๑๕)

อุเบกขาเวทนาเป็นเวทนาที่รู้ได้ยาก ไม่ปรากฏชัดประดุจความมืด อุเบกขาเวทนานั้นปรากฏแก่ผู้เข้าใจโดยนัยดังนี้ว่าอุเบกขาเวทนามีอาการวางเฉยเป็นกลางในลักษณะของการปฏิเสธความชอบใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้นในเวลาที่สุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไป

ทุทฺทีปนาติ ญาเณน ทีเปตุํ อสกฺกุเณยฺยา. ทุพฺพิญฺเญยฺยาติ อตฺโถ. เตนาห อนฺธการาว อวิภูตาติ.

(ที.ฏี.๒/๒๖๑)

คำว่า ทุทฺทีปนา(รู้ได้ยาก) หมายความว่า แทบจะไม่สามารถรู้ได้ด้วยภาวนามยปัญญาได้ หมายความว่า เป็นสภาวะที่เข้าใจได้ยาก ฉะนั้น พระอัฏฐกถาจารย์จึงกล่าวว่า อนฺธการาว อวิภูตา(ไม่ปรากฏชัดเหมือนความมืด)

สำหรับความประสงค์ของพระอัฏฐกถาจารย์ข้างต้นนี้ พึงทราบว่า ธรรมดาว่า เวทนา ๒ อย่างนี้ คือ สุขเวทนาและทุกขเวทนานั้น ย่อมเป็นสภาวะที่โยคีสามารถรู้เห็นด้วยปัจจักขญาณได้โดยประจักษ์แจ้ง ไม่เหมือนกับอุเบกขาเวทนาซึ่งเปรียบเสมือนกับวัตถุสิ่งของที่ตั้งอยู่ในห้องมืด อันใครๆไม่อาจมองเห็นชัดเจนได้ ดังนั้น การที่จะสามารถรู้เห็นอุเบกขาเวทนาซึ่งเป็นสภาวะที่รู้ได้ยากนั้น จำเป็นต้องอาศัยช่วงจังหวะที่สุขเวทนาและทุกขเวทนาเหือดหายไปเหลือไว้แต่เพียงสภาวะความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นสภาวะที่เกิดความรู้สึกกลางๆ นั่นแหละคืออุเบกขาเวทนา ซึ่งเป็นเวทนาที่โยคีสามารถรู้ได้โดยการอนุมานเอาด้วยหลักนยะที่เรียกว่า**มิคปทวฬัญชนนัย** ซึ่งเป็นสำนวนโวหารที่เปรียบเสมือนการประทับรอยเท้าของเนื้อนั่นคือแสดงรอยข้างหน้ากับรอยข้างหลังโดยไม่มีรอยตรงกลางปรากฏ

ก็มิคปทวฬัญชนนัยที่ว่านี้ หมายความว่า เป็นการใช้สำนวนภาษาแบบอ้อมค้อม คือไม่แสดงคำศัพท์นั้นโดยตรง แต่ถือเอาเฉพาะความหมายของศัพท์นั้นเท่านั้น เปรียบเสมือนกับในกรณีของเนื้อหรือละมั่งตัวหนึ่งวิ่งหนีนายพรานข้ามแผ่นหินหรือแผ่นศิลาไป พอนายพรานตามมาถึงก็เห็นแต่รอยที่ปรากฏอยู่ข้างหน้าและข้างหลังของแผ่นหินนั้น นายพรานจึงอนุมานเอาว่า เนื้อตัวนี้จะต้องวิ่งข้ามแผ่นหินนั้นอย่างแน่นอน เพียงแต่บนแผ่นหินนั้นไม่ปรากฏรอยเท้าเนื้อเท่านั้นเอง ฉันใดก็ฉันนั้น แม้ในกรณีของโยคีเอง ก็พึงทราบว่า เมื่อเวทนา เช่น ทุกขเวทนาเกิด โยคีนั้นก็จะกำหนดว่า “เจ็บหนอๆ” “ปวดหนอๆ” และรู้เห็นทุกขเวทนานั้นได้อย่างชัดเจน แต่เมื่อโยคีนั้นทำการกำหนดเวทนาอยู่อย่างต่อเนื่อง ทุกข์นั้น ก็จะค่อยเหือดหายไป ทำให้ทุกขเวทนาไม่ชัด

ส่วนความสุขสบายก็ยังไม่ปรากฏมีเพียงจิตเจตสิกบางดวงเท่านั้นที่เกิดขึ้นแทน ในกรณีนี้ โยคีจะต้องทำการกำหนดสภาวะที่ปรากฏนั้นให้ได้ เมื่อปฏิบัติได้เช่นนี้อีกสักพัก ความทุกข์หรือความสุขอาจจะปรากฏกลับขึ้นมาอีกก็ได้ โยคีก็จะต้องตามกำหนดเวทนาที่ปรากฏนั้นให้จงได้ ซึ่งแม้ว่าผู้ที่กำหนดอยู่นั้นจะไม่สามารถเห็นสภาวะดังกล่าวได้ชัด แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า สภาวะดังกล่าวไม่มี ความจริงแล้วสภาวะนั้นมีอยู่ และกำลังเสวยอารมณ์กลางๆอยู่โดยไม่ทุกข์ไม่สุข สภาวะดังกล่าวนั้นท่านเรียกว่า**อุเบกขา** ซึ่งเป็นเวทนาที่ไม่ชัดเจน ตั้งอยู่ในท่ามกลางสุขเวทนากับทุกขเวทนา โยคีสามารถอนุมานรู้ได้โดยอาศัยแนวทางการรู้ประจักษ์แจ้งสุขและทุกข์เป็นตัวชี้วัด ท่านเรียกการรู้เช่นนี้ว่าเป็นการรู้โดยมิคปทวฬัญชนนัย

พระพุทธองค์ทรงจำแนกสุขเวทนาออกเป็น ๒ อย่าง คือ **สามิสสุข** คือ สุขอิงอามิสกล่าวคือกามคุณ และ**นิรามิสสุข** คือ สุขที่ไม่อิงอามิสกามคุณ

การกำหนดรู้สามิสสุข

สุขอิงกามคุณหรือสามิสสุข หมายถึง ความพอใจเกี่ยวกับกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันได้แก่ สิ่งที่ตนรักพอใจซึ่งอยู่ภายในและภายนอกร่างกายในบางแห่งเรียกว่า **เคหสิตโสมนัส** คือ โสมนัสอิงเรือน โสมนัสประเภทนี้มีความเพลิดเพลินต่ออารมณ์ต่างๆ เช่น ต่อรูปที่พบเห็นในเวลารับเอารูปที่สวยงาม

เป็นอารมณ์ หรือชอบใจเสียงในเวลารับเอาเสียงที่ไพเราะเป็นอารมณ์โยคีพึงตามรู้ความชอบใจนั้น โดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” ดังพระพุทธพจน์ว่า

สามิสํ วา สุขํ เวทนํ เวทยมาโน สามิสํ สุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ.

ภิกษุเมื่อเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณอยู่

การกำหนดรู้นิรามิสสุข

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยการตามรู้สภาวธรรมที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ อย่างต่อเนื่องอยู่นั้น เมื่อญาณแก่กล้าแล้วย่อมเห็นประจักษ์ความเกิดดับของอารมณ์ปัจจุบันเหล่านั้น นับว่าได้หยั่งรู้ความไม่เที่ยงคืออนิจจัง ย่อมอนุมานรู้ว่าแม้อารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีตและปัจจุบันทั้งหมด ก็มีสภาพไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน โยคีดังกล่าวย่อมเกิดความปีติโสมนัส ความปีติโสมนัสนี้เรียกว่า **นิรามิสสุข** หมายถึงความสุขที่เกิดขึ้นโดยไม่อิงกามคุณ ในบางครั้งยังเรียกว่า **เนกขัมมสิตโสมนัส** คือโสมนัสอิงเนกขัมมกุศลกล่าวคือวิปัสสนา ดังข้อความในคัมภีร์อุปริปัณณาสก์ สฬายตนวิภังคสูตรว่า

รูปานํ เตฺวว อนิจฺจตํ วิทิตฺวา วิปริณามํ วิราคํ นิโรธํ ปุพฺเพ เจว รูปา เอตรหิ จ, สพฺเพ เต รูปา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรูปิ โสมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมสฺสิตํ โสมนสฺสํ.

(ม.๓/๒๖๐)

เมื่อโยคีทราบความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความคลาย และความดับของรูปทั้งหลาย แล้วเห็นด้วยปัญญาตรงตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมเกิดโสมนัสขึ้น โสมนัสเช่นนี้เรียกว่าเนกขัมมสิตโสมนัสกล่าวคือโสมนัสที่อาศัยเนกขัมมกุศลกล่าวคือวิปัสสนา

เมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณเรียกว่า อุทยัพพยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความเกิดดับ ปีติโสมนัสนี้มักปรากฏชัด ชนิดที่ปัจจนึกธรรมใดๆก็ไม่สามารถสกัดกั้นได้ โยคีพึงตามรู้ปีติโสมนัสโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” หรือ “สุขหนอ” ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ว่า “**นิรามิสํ วา สุขํ เวทนํ เวทยมาโน นิรามิสํ สุขํ เวทนํ เวทยามีติ**

ปชานาติ. *เมื่อโยคีเสวยสุขเวทนาที่ไม่อิงกามคุณ ก็ย่อมรู้ชัดว่ากำลังเสวยสุขเวทนาที่ไม่อิงกามคุณอยู่"*

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกทุกขเวทนาออกเป็น ๒ อย่าง คือ สามิสทุกข์ คือ ทุกข์อิงอามิสกล่าวคือกามคุณ และนิรามิสทุกข์ คือ ทุกข์ไม่อิงอามิสกามคุณ

การกำหนดรู้สามิสทุกข์

ผู้ที่ประสบความทุกข์กายหรือทุกข์ใจ เพราะไม่สมหวังในกามคุณภายในและภายนอก หรือหวนคิดถึงทุกข์ที่เคยประสบมาก่อน ย่อมเกิดทุกข์หรือความเศร้าโศกเสียใจ ไม่สบายใจ ความเครียด ที่เรียกว่า **สามิสทุกข์** คือ ทุกข์อิงกามคุณ ซึ่งเกิดจากการปรารภความไม่สมบูรณ์ในด้านกามคุณ ๕ บางครั้งเรียกว่า **เคหสิต-โทมนัส** "ความเสียใจที่เกี่ยวกับการบ้านการเรือน" ในกรณีที่เกิดทุกข์เช่นนี้ให้โยคีกำหนดว่า "ทุกข์หนอ" หรือ "เสียใจหนอ" สมดังที่พระพุทธองค์ท่านทรงแสดงไว้ว่า **สามิสํ วา ทุกฺขํ เวทนํ เวทยมาโน สามิสํ ทุกฺขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ.** *เมื่อภิกษุเสวยทุกขเวทนาอิงกามคุณอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอิงกามคุณอยู่*

การกำหนดรู้นิรามิสทุกข์

โยคีผู้บรรลุอุทยัพพยญาณเป็นต้นไป ย่อมคาดหวังในการบรรลุมรรคผลที่พระอริยะทั้งหลายหยั่งรู้แล้ว บางท่านปฏิบัติธรรมเป็นเวลานานก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ หรือบางท่านก็ไม่ประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมเท่าที่ควร จึงเกิดความเสียใจที่เกี่ยวกับวิปัสสนา ความเสียใจประเภทนี้เรียกว่า**นิรามิสทุกข์** คือ ทุกข์ไม่อิงกามคุณ ในบางครั้งเรียกว่า **เนกขัมมสิตโทมนัส** คือ โทมนัสอิงวิปัสสนา ในขณะที่ทุกข์ดังกล่าวเกิดนั้น พึงกำหนดว่า "เสียใจหนอ" สมดังที่พระพุทธองค์ท่านทรงแสดงไว้ว่า "**นิรามิสํ วา สุขํ เวทนํ เวทยมาโน นิรามิสํ สุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ.** *เมื่อโยคีเสวยสุขเวทนาที่ไม่อิงกามคุณ ก็ย่อมรู้ชัดว่ากำลังเสวยสุขเวทนาที่ไม่อิงกามคุณอยู่"*

พระมหาสิวะผู้ยิ่งใหญ่ในปริยัติ

คัมภีร์อัฏฐกถากล่าวถึงเรื่องของพระมหาสิวะเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ พระมหาสิวเถระเป็นผู้แตกฉานปริยัติธรรมสอนศิษย์ถึง ๑๘ นิกาย ศิษย์ของท่านปฏิบัติตามคำแนะนำแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ประมาณ ๓ หมื่นรูป วันหนึ่งมีศิษย์รูปหนึ่งได้พิจารณาคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วดำริว่าอาจารย์ของเรามีคุณูปการแก่เรามาก คุณธรรมของท่านจะสูงส่งเพียงใดหนอ เมื่อพิจารณาต่อไปจึงพบว่าอาจารย์ของเรายังเป็นปุถุชนอยู่ จึงคิดว่า “โอหนอ อาจารย์ของเรานี้เป็นเพียงที่พึ่งแก่ผู้อื่น แต่ยังเป็นที่พึ่งของตนเองไม่ได้ อย่ากระนั้นเลย เราจะไปเตือนสติท่าน” เมื่อคิดได้ดังนี้แล้วพระอรหันต์องค์นั้นจึงเหาะไปหาอาจารย์พอใกล้ถึงกุฏิของอาจารย์จึงลงจากอากาศแล้วก็เดินเข้าไปหาพระมหาเถระผู้เป็นอาจารย์ถามว่า“มาด้วยธุระอันใด” พระอรหันต์ ตอบว่า “อยากขอเรียนธรรมสำหรับอนุโมทนาสอนคฤหัสถ์” ท่านบอกว่า “เราไม่มีเวลา” พระอรหันต์ก็ถามถึงเวลาที่พอจะถามปัญหาได้ตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิทและขอโอกาสตามในตอนที่พระอาจารย์ไปบิณฑบาต ฝ่ายพระมหาเถระก็ตอบว่าแม้ในตอนนั้นก็ยังมีคนรอถามปัญหาอยู่ พระอรหันต์จึงขอโอกาสในช่วงเวลาอื่นๆ ตั้งแต่ช่วงตื่นนอนถึงช่วงเข้านอน พระอาจารย์ก็ไม่ว่าง พระอรหันต์ผู้เป็นศิษย์จึงกล่าวว่า “เวลาของพระอาจารย์เต็มหมดจริงๆ กระทั่งเวลาตายก็ไม่มี ท่านประพฤติตนเหมือนเป็นม้านั่งที่มีพนักพิงสำหรับคนอื่น แต่ใช้กับตนเองไม่ได้ ข้าพเจ้าไม่ต้องการศึกษาธรรมจากท่านแล้ว” ครั้นกล่าวแล้วพระอรหันต์ก็เหาะจากไป เวลานั้นพระมหาสิวเถระจึงได้สติรู้ว่าพระรูปนี้มาเพื่อเตือนสติเรา มิได้ต้องการศึกษาธรรมจริง ในวันรุ่งขึ้นท่านจึงเก็บบาตรและจีวรออก จากวัดไปปฏิบัติธรรมโดยมิได้บอกกล่าวร่ำลาผู้ใดในวัด เพราะท่านสำคัญว่าตนสามารถบรรลุอรหัตผลได้ภายในสองสามวันแล้วก็คงกลับวัด ท่านได้ไปพำนักอยู่ที่หุบเขาใกล้หมู่บ้าน ต่อมาเมื่อไม่อาจบรรลุธรรมตามมโนปณิธาน ก็คิดว่า คงจะบรรลุได้ภายใน ๓ เดือน ครั้นครบ ๓ เดือน ท่านก็มิได้บรรลุธรรม จึงเกิดความสลดใจว่า “เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ต่างก็คาดหวังว่าพวกเราทั้งหลายจะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ภายในพรรษาแล้วปวารณาร่วมกันในวันเพ็ญเดือน ๑๒ แต่เราเองยังไม่อาจบรรลุธรรมได้” จึงเสียใจร้องไห้ และคิดว่าตนคงจะเสียเวลา

ไปกับการนอน จึงบรรลุธรรมไม่ได้ จึงลุกขึ้นเก็บที่นอนแล้วปฏิบัติธรรมด้วยอิริยาบถ ๓ เท่านั้น คือ ยืน เดิน นั่ง

ท่านมหาสิวเถระเพียรปฏิบัติธรรมเรื่อยมาถึง ๒๙ ปีก็ยังไม่บรรลุธรรม ทุกปีที่เวียนมาถึงวันปวารณาครั้งใด ท่านก็จะเสียใจร้องไห้ จนในปีที่ ๓๐ เมื่อถึงวันปวารณา จึงดำริว่า "ตนเองปฏิบัติธรรมครบ ๓๐ ปีแล้วก็ยังมิได้สมหวัง ชาตินี้คงจะบรรลุธรรมเหมือนคนอื่นไม่ได้" ยิ่งคิดก็ยิ่งเสียใจจนกระทั่งร้องไห้สะอึกสะอื้น ในเวลานั้น เทพธิดาองค์หนึ่งต้องการจะเตือนสติท่าน จึงจำแลงเป็นสตรีมายืนร้องไห้อยู่ใกล้ๆ พระเถระได้ยินเสียงก็ถามว่า "ใครมาร้องไห้ที่นี่" เทพธิดาตอบว่า "ดิฉันเป็นเทพธิดาอยู่ในหุบเขาแห่งนี้ เห็นพระคุณเจ้าร้องไห้ จึงคิดว่าถ้าร้องไห้แล้วอาจจะได้บรรลุมรรคผลบ้าง จึงได้ร้องไห้ตามท่าน" พระเถระได้ฟังแล้วก็ได้สติคิดว่า "โอหนอ เจ้าสิวะเอ่ย เทพธิดาองค์นี้มาเย้ยหยัน เพราะเราทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ" เมื่อคิดได้ดังนี้แล้ว ก็ข่มความเสียใจนั้นเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับ ในที่สุด ท่านก็ได้บรรลุอรหัตผลในขณะนั้นนั่นเทียว

สรุปสาระสำคัญจากเรื่องพระมหาสิวะ

การที่พระเถระใช้เวลาปฏิบัติธรรมนานถึง ๓๐ ปี ก็เพราะว่าท่านได้ทำการเจริญวิปัสสนาโดยนัยที่พิสดารตามสุตะ กล่าวคือ ความรู้ปริยัติที่ตนได้ศึกษามาเหมือนพระสารีบุตรใช้เวลาปฏิบัตินานกว่าพระโมคคัลลานะ ความจริง ผู้ที่ทรงพระไตรปิฎกนับว่าเป็นผู้มีปัญญาบารมีเต็มเปี่ยมในการบรรลุมรรคผลด้วยการเจริญวิปัสสนาโดยย่ออยู่แล้ว เหมือนพระโพธิสัตว์ผู้เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสก็มีสาวกบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว แต่ที่ใช้เวลานานกว่าบุคคลอื่นเนื่องจากพระเถระเจริญวิปัสสนาโดยพิสดาร ดังมีคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

เอตฺตกำ กาลำ วิปสฺสนาย สุจิณฺณภาวโต ญาณสฺส ปริปากำ คตตฺตา.

พระเถระเนื่องจากอบรมวิปัสสนาเป็นอย่างดีตลอด ๓๐ ปี จนกระทั่งญาณแก่กล้า พระเถระจึงได้บรรลุอรหัตผลในที่สุด

การกำหนดรู้สามิสอทุกขมสุขเวทนา

สามิสํ วา อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทยมาโน สามิสํ อทุกฺขมสุขํ เวทนํ เวทยามีติ ปชานาติ.

เมื่อภิกษุเสวยอุเบกขาเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอิงกามคุณอยู่

โดยทั่วไปปุถุชนที่มิได้อบรมจิตด้วยการเจริญวิปัสสนา ในบางขณะอาจเกิดความรู้สึกวางเฉยคือไม่ค่อยจะแสดงออกซึ่งความยินดียินร้ายต่อกามคุณภายในหรือภายนอก แต่ก็ยังไม่สามารถปล่อยวางอารมณ์นั้นได้ เพราะมีความยึดติดผูกพันด้วยความโลภ ความรู้สึกประเภทนี้ เรียกว่า **สามิสอทุกขมสุขเวทนา** อุเบกขาอิงกามคุณบางครั้งเรียกว่า **เคหสิตอุเบกขา** คือ อุเบกขาอิงเรือนหรือ**อัญญาณุเบกขา** คือ อุเบกขาที่เกิดพร้อมกับโมหะ ก็ ในเวลาที่อุเบกขานี้ปรากฏชัดเจน โยคีควรกำหนดว่า “เฉยหนอ”

การกำหนดรู้นิรามิสอทุกขมสุขเวทนา

เมื่อโยคีบรรลุอุทยัพพยญาณและข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสได้แล้ว ความวางเฉยในขณะตามรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ย่อมเกิดขึ้น ความวางเฉย นี้เรียกว่า **นิรามิส-อทุกขมสุขเวทนา** “อุเบกขาไม่อิงกามคุณ” ย่อมปรากฏชัดเมื่อภังคญาณแก่กล้าและจะปรากฏชัดยิ่งขึ้นในสังขารุเบกขาญาณ ในบางแห่งเรียกความรู้สึกกลางๆ ระหว่างสุขกับทุกข์เช่นนี้ว่า **เนกขัมมสิตอุเบกขา** คือ อุเบกขาอิงเนกขัมมกุศลกล่าวคือวิปัสสนา ก็ ในเวลาที่อุเบกขานี้ปรากฏชัด โยคีควรกำหนดว่า “เฉยหนอ”

การกำหนดรู้การเกิด-ดับของเวทนา

ก็ การกำหนดรู้เวทนาภายในภายนอกและทั้งภายในและภายนอกนั้นพึงทราบโดยทำนองเดียวกันกับที่ได้แสดงไว้ในกายานุปัสสนานั่นเอง ในทุกขณะที่โยคีกำหนดรู้เวทนานั้น การรู้เห็นภาวะที่เวทนานั้นเกิดแล้วเกิดเล่า เรียกว่าเป็นการรู้**สมุทัย**กล่าวคือการเกิด ส่วนการรู้เห็นถึงการดับของเวทนานั้น ท่านเรียกว่าเป็นการรู้เห็น**วยะ**กล่าวคือการดับ

นอกจากนี้แล้ว คำว่า สมุทยะและวยะ ยังหมายรวมเอาถึงเหตุแห่งการเกิดและเหตุแห่งการดับของเวทนานั้นด้วย แม้การเห็นธรรมที่เป็นเหตุเกิดและเหตุดับของเวทนานั้น ท่านก็เรียกว่าเป็นการเห็นสมุทยะและเห็นวยะของเวทนาด้วยตามลำดับ เช่นในกรณีที่เห็นว่าเนื่องจากได้ประสบกับอารมณ์ที่จิตปรารถนา(อิฏฐารมณ์) จึงเกิดสุขเวทนา หากไม่มีอารมณ์ดังกล่าว สุขเวทนาก็ไม่เกิด เนื่องจากได้ประสบกับอารมณ์ที่จิตไม่ปรารถนา(อนิฏฐารมณ์) จึงเกิดทุกขเวทนา หากไม่มีอารมณ์ดังกล่าวก็หาได้เกิดทุกขเวทนานั้นไม่ เนื่องจากได้ประสบกับอารมณ์กลางๆ (มัชฌัตตารมณ์) จึงเกิดอทุกขมสุขเวทนา(อุเบกขาเวทนา) หากไม่มีอารมณ์ดังกล่าว อทุกขมสุขเวทนาหามีไม่ เนื่องจากมีกรรมที่เคยกระทำไว้ในปางก่อน สุข ทุกข์ อุเบกขาจึงมี หากไม่มีกรรมเก่าดังกล่าว เวทนาเหล่านั้นก็หามีไม่ เนื่องจากมีโมหะหรืออวิชชาบดบังอยู่ ความรู้สึกที่เป็นสุข ทุกข์และอุเบกขาจึงเกิดขึ้น หากสามารถขจัดอวิชชาได้แล้ว เวทนาเหล่านั้นก็หามีไม่ ฯลฯ

ลักษณะการเกิดสติโดยไม่วิปริตผิดเพี้ยน

โยคีผู้หยั่งเห็นความเกิดดับของเวทนาอย่างนี้ ย่อมเกิดสติระลึกรู้ว่ามีเพียงความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือวางเฉย ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี โยคีนั้นย่อมข้ามพ้นสังขารฆนนิมิตและสัณฐานบัญญัติปราศจากความยึดมั่นสิ่งใดๆในโลก กล่าวคืออุปาทานขันธ์ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

อตฺถิ เวทนาติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตฺตาย ปฏิสฺสติมตฺตาย. อนิสฺสิโต จ วิหรติ. น จ กิญฺจิ โลเก อุปาทิยติ.

ภิกษุนั้นย่อมเข้าไปตั้งสติว่าเวทนามีอยู่ เวทนานั้นมีไว้เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เพียงสักว่าเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น ภิกษุนั้นเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าอิงครอบงำและไม่ยึดติดในสิ่งใดๆทั้งสิ้น

เวทนานุปัสสนา จบ

จิตตานุปัสสนา

จิตที่ปรารถนาต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือจิตที่มีความยินดีในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรียกว่า **สราคจิต** แปลว่า "จิตที่ยังมีราคะ" เมื่อจิตนั้นเกิดขึ้น โยคีควรกำหนดในทุกขณะที่เกิดขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า "ปรารถนาหนอ" "ต้องการหนอ" เมื่อกำหนดเช่นนั้นอยู่ จิตดังกล่าวอาจหายไป แม้เพราะการกำหนดเพียงครั้งเดียวก็ได้ หากยังไม่ดับหายไป ก็ควรกำหนดต่อเรื่อยๆในทุกขณะที่เกิดขึ้น ในที่สุด จิตดังกล่าวก็จะดับไปเอง เมื่อจิตนั้นดับ จิตทั้งหลายที่บริสุทธิ์หมดจดปราศจากความปรารถนาต้องการก็จะเกิดขึ้นแทนจิตเหล่านั้น เรียกว่า **วีตราคจิต** แปลว่า "จิตปราศจากราคะ" แม้ในขณะที่จิตเหล่านี้เกิดขึ้น โยคีก็พึงกำหนดการเกิดขึ้นของจิตเหล่านั้นด้วย สมดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า **สราคं วา จิตฺตं สราคं จิตฺตนฺติ ปชานาติ, วีตราคं วา จิตฺตं วีตราคं จิตฺตนฺติ ปชานาติ.**

จิตที่โกรธ จิตที่ขัดเคือง จิตที่เสียใจ จิตที่เกลียด จิตที่ประทุษร้าย จิตที่ต้องการให้คนอื่นฉิบหาย จิตเหล่านี้เรียกว่า **สโทสจิต** แปลว่า "จิตมีโทสะ" เมื่อจิตเหล่านี้เกิดขึ้น โยคีควรกำหนดว่า "โกรธหนอ" "เกลียดหนอ" ดังนี้เป็นต้น เมื่อโยคีกำหนดอย่างนี้ จิตดังกล่าวก็จะดับไป แม้เพราะการกำหนดเพียงครั้งเดียวก็ได้ ถ้ายังไม่ดับไป ก็ให้กำหนดไปเรื่อยๆทุกขณะๆที่จิตนั้นเกิด ในที่สุด จิตนั้นก็จะดับหายไป ต่อจากนั้น จิตที่บริสุทธิ์หมดจดปราศจากความโกรธเคืองก็จะเกิดขึ้นแทน ซึ่งจิตนี้เรียกว่า **วีตโทสจิต** แปลว่า "จิตที่ปราศจากโทสะ" ทุกๆครั้งที่วีตโทสจิตนั้นเกิด ก็ให้โยคีตามกำหนดด้วย สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **สโทสं วา จิตฺตं สโทสं จิตฺตนฺติ ปชานาติ, วีตโทสं วา จิตฺตं วีตโทสं จิตฺตนฺติ ปชานาติ.**

จิตที่หลงเป็นไปพร้อมกับความสงสัยและความฟุ้งซ่าน เรียกว่า **สโมหจิต** แปลว่า "จิตที่มีความหลง" ซึ่งเป็นจิตที่มีความหลงเกิดขึ้นต่างหากนอกจากโลภะและโทสะ แต่ถ้าว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยที่ความยินดีไม่ค่อยปรากฏเกิดขึ้น แต่เป็นจิตที่คิดถึงกามอารมณ์ เป็นจิตที่ต้องการจะโอ้อวด เป็นจิตที่สำคัญว่ามีตัวตน จิตเช่นนี้เรียกว่า **โลภมูลสโมหจิต** แปลว่า "จิตที่หลงโดยมีโลภะเป็นมูลเหตุ" ส่วนจิตที่กลัว

จิตที่เศร้าโศกเสียใจ จิตที่รันทด จิตที่ไม่มีความสบาย จิตที่รังเกียจ จิตที่เกลียด จิตที่อิจฉาริษยา จิตที่เสียใจภายหลัง จิตเหล่านี้ เรียกว่า **โทสมูลสโมหจิต** แปลว่า "จิตหลงที่มีโทสะเป็นมูลเหตุ"

[**หมายเหตุ :** พึงทราบความต่างกันดังนี้ โลภมูลจิตทั้งหมด ท่านเรียกว่า **สราคจิต** ส่วน โทสมูลจิตทั้งหมด ท่านเรียกว่า สโทสจิต, อกุศลจิตทั้งหมด ท่านเรียกว่า **สโมหจิต** นี้เป็นการแบ่งไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถา แต่สำหรับในที่นี้ ที่นำมาแบ่งโดยละเอียด ก็เพื่อให้เกิดความกระจ่างและจดจำได้ง่าย เพราะฉะนั้น จึงไม่ขัดกันกับคัมภีร์อัฏฐกถา]

เมื่อจิตที่เป็นไปกับด้วยความไม่รู้กล่าวคือโมหะเกิดขึ้น ให้โยคีตามกำหนดจิตเหล่านั้นทุกๆขณะที่เกิดขึ้น และเมื่อจิตเหล่านั้นดับไป จิตทั้งหลายที่บริสุทธิ์หมดจดจากโมหะก็จะเกิดขึ้น เรียกจิตเหล่านั้นว่า **วีตโมหจิต** แปลว่า "จิตที่ปราศจากโมหะ" โยคีพึงตามกำหนดแม้ซึ่งจิตเหล่านั้นทุกๆขณะที่เกิดขึ้นด้วยสมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **สโมหำ วา จิตฺตำ ฯลฯ ปชานาติ.**

จิตที่เกียจคร้าน จิตที่ท้อถอย จิตที่หดหู่ เรียกว่า **สังขิตตจิต** จิตที่ฟุ้งซ่าน เรียกว่า **วิกขิตตจิต** จิตที่ตั้งมั่น มีสมาธิ เรียกว่า **สมาหิตจิต** จิตที่ไม่ตั้งมั่น ไม่มีสมาธิ เรียกว่า **อสมาหิตจิต** ส่วนจิตที่กำหนด เรียกว่า **วิมุตตจิต** เพราะเป็นจิตที่พ้นจากกิเลสโดยตทังควิมุติ จิตที่ตรึกนึกคิดโดยปราศจากการกำหนด เรียกว่า **อวิมุตตจิต** เพราะเป็นจิตที่ยังไม่พ้นจากกิเลส

อนึ่ง การกำหนดรู้มหัคคตจิต อมหัคคตจิต สอุตตรจิต และอนุตตรจิต พึงทราบว่าเป็นวิสัยของบุคคลผู้ได้ฌานเท่านั้น ก็บุคคลผู้ได้ฌานทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ย่อมสามารถที่จะพิจารณาตามกำหนดรู้จิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นในส่วนทั้งข้างหน้าและข้างหลังของฌานว่า อมหัคคตจิตและสอุตตรจิต บุคคลเหล่านั้นเท่านั้นที่จะสามารถรู้ฌานจิตพร้อมกับขณะที่ออกจากฌานว่าเป็นมหัคคตจิตและอนุตตรจิต ในเวลาที่บุคคลเปลี่ยนจากการเข้ารูปฌานมาเป็นอรูปฌานนั้น ก็จะกำหนดรู้รูปฌานว่าเป็นสอุตตรจิต และกำหนดรู้อรูปฌานว่าเป็นอนุตตรจิต เพราะฉะนั้น ถ้าเป็นโยคีผู้ที่ยังไม่ได้ฌาน ก็ย่อมไม่สามารถที่จะกำหนดรู้จิตดังกล่าวเหล่านั้น จึงควรกำหนดรู้จิตต้นๆ ตามที่ได้กล่าวไปแล้วทุกๆขณะที่เกิดขึ้นให้ได้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า **สงฺขิตฺตำ วา จิตฺตำ สงฺขิตฺตำ จิตฺตนฺติ ปชานาติ.** ดังนี้เป็นต้น

การรู้ตามสภาพความเป็นจริงเมื่อได้กำหนดรู้จิตทุกๆขณะที่เกิด ตามนัยที่กล่าวมาแล้วนี้แล เรียกว่า **จิตตานุปัสสนา** จะอย่างไรก็ตาม การที่โยคีสามารถนับจำนวนจิต เช่น โลภมูลจิต ๘ ดวง เรียกว่า สราคจิต ดังนี้เป็นต้นนั้น เป็นการรู้จำนวนสังขยาและบัญญัติเท่านั้น จึงยังมิใช่เป็นจิตตานุปัสสนา ดังนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถา ท่านจึงได้อธิบายลักษณะการเกิดของจิตตานุปัสสนาดังนี้ว่า **ยสฺมึ ยสฺมึ ขเณ ยํ ยํ จิตฺตํ ปวตฺตติ ตํ ตํ สลฺลกฺเขนฺโต อตฺตโน วา จิตฺเต ปรสฺส วา จิตฺเต กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปรสฺส จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหรติ.** ซึ่งคำแปลของบทบาลีนี้ ได้แสดงไว้แล้วในปริเฉทที่ ๓ ตอนที่ว่าด้วยอารมณ์ของวิปัสสนา

ลักษณะการรู้ลักขณาทิจตุกกะของจิต

โยคีผู้กำหนดรู้จิตที่กำลังเกิดขึ้นได้ในขณะที่จิตนั้นๆกำลังเกิดขึ้นนั้น ย่อมสามารถรู้อารมณ์ ตรึกอารมณ์ รับอารมณ์ ทำเป็นอารมณ์ ย่อมเห็น ย่อมได้ยิน ย่อมรู้กลิ่น ย่อมรู้รส ย่อมรู้สัมผัส อันนี้เป็นลักษณะของ**วิชานนลักษณะ** คือ การรู้สภาวะของจิต โยคีย่อมรู้ว่า จิตนั้น ย่อมนำหน้านามธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับตน นี้เรียกว่า เป็นการรู้**รสะ**หรือ**กิจ**ของจิต ซึ่งความจริงแล้ว จิตกับนามธรรมที่สัมปยุตกับตนนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่ที่กล่าวว่านำหน้า เนื่องจากเป็นเหมือนกับว่าเป็นหัวหน้าในขณะที่รับอารมณ์จึงได้กล่าวว่า **จิตนำหน้า**หรือที่เรียกว่ามีจิต**เป็นประธาน**

โยคีย่อมสามารถรู้ได้ว่าจิตแต่ละดวงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องกันโดยไม่ขาดสาย นี้เป็นการรู้ปัจจุปัฏฐานของจิต จิตนั้นมีการสืบต่อเป็น **ปัจจุปัฏฐาน** เรียกตามภาษาบาลี ว่า **สนฺทหนปจฺจุปฏฺฐานํ** หรือ **ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ** เมื่อโยคีรู้ว่าการที่จิตเกิดขึ้นนั้น เพราะมีรูปเป็นที่อาศัย มีอารมณ์เป็นที่ยึดเหนี่ยว มีการกระทบกับอารมณ์และมีนาม เช่น เวทนาเสวยอารมณ์เป็นต้นร่วมอยู่ จิตนั้นจึงเกิดขึ้นได้ นี้เรียกว่าเป็นการรู้**ปทัฏฐาน**ของจิต จิตนั้นมีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐานหรือเหตุใกล้ หรือมีนามรูปเป็นปทัฏฐาน เรียกในภาษาบาลีว่า **วตฺถารมฺมณปทฏฺฐานํ** และ **นามรูปปทฏฺฐานํ.**

ลักษณะการรู้สมุทยะและวยะของจิต

การรู้จิตที่เป็นภายนอกและที่เป็นทั้งภายในภายนอก พึงทราบโดยนัยตามที่ได้กล่าวไปแล้วในตอนว่าด้วยกายานุปัสสนา การรู้ว่าจิตเกิดดับๆ ทุกๆครั้งที่จิตทั้งหลายเกิด เรียกว่า รู้สมุทยะและวยะ ก็สมุทยะนี้แปลว่า “การเกิด” วยะ แปลว่า “การดับ” การรู้โดยอาศัยประสบการณ์ที่ได้เห็นและได้ยินมา แล้วนำมาพิจารณา เช่น รู้ว่า การที่จิตเกิดขึ้นนั้น ย่อมมีได้เพราะอาศัยรูปและอาศัยนาม แม้หากว่ารูปนามไม่มี จิตก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้ก็ดี การรู้ว่า การที่จิตเกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมเก่า หากไม่มีกรรมเก่า จิตนั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ การที่รู้ว่า จิตเกิดขึ้นเพราะจิตนั้นยังไม่ปราศจากอวิชชา แต่ถ้าเมื่อใดปราศจากอวิชชา จิตนั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนี้ ก็ดี การที่รู้ว่า จิตเกิดขึ้นได้นั้น เพราะยังอาศัยตัณหาความปรารถนาต้องการ หากปราศจากตัณหา จิตนั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนี้ ก็ดี ทั้งหมดจัดว่าเป็นการรู้**สมุทยะ**เหตุเกิดของจิต และ**วยะ**ธรรมที่เป็นเหตุให้จิตนั้นดับเช่นกัน สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **สมุทยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสฺมึ วิหรติ**. ดังนี้เป็นต้น

ลักษณะการเกิดสติโดยไม่วิปริตผิดเพี้ยน

การที่โยคีสามารถกำหนดรู้จิตที่เกิดขึ้นในทุกๆขณะที่เกิดขึ้นว่า สภาวะนั้นไม่ใช่สัตว์บุคคล ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย แต่เป็นเพียงสภาวะการรู้อารมณ์เท่านั้น อย่างนี้เรียกว่าเป็นการเกิดขึ้นของสติอย่างแท้จริง เมื่อสติดังกล่าวปรากฏเกิดขึ้นโดยการเห็นเป็นเพียงจิตที่รู้อารมณ์ โดยไม่เข้าไปยึดความเป็นสังขารฆนนิมิต สัณฐานบัญญัติใดๆ ก็จะทำให้สติและญาณซึ่งเกิดขึ้นหลังๆ สตินั้นมีความแก่กล้า พัฒนาไปตามลำดับ ความยึดมั่นถือมั่นก็จะดับหายไป สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **อตฺถิ จิตฺตนฺติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ** ดังนี้เป็นต้น

จิตตานุปัสสนา จบ

ธัมมานุปัสสนา

การกำหนดรู้นิวรณ์

ความอยาก ความต้องการอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นกามคุณ ก็ดี ความพึงพอใจ ความยินดีคลั่งไคล้ในกามอารมณ์ ก็ดี เรียกว่า **กามฉันทนิวรณ์** แม้แต่ความปรารถนาต้องการฌานวิปัสสนามรรคผลนิพพาน ก็จัดเป็นกามฉันทะเช่นกัน รายละเอียดเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของกามฉันทะที่เนื่องด้วยการปรารถนามรรคผลนิพพานเป็นเหตุนั้น ได้แสดงไว้แล้วในปริเฉทที่ ๒ ตอนที่ว่าด้วยเรื่องของปฐมนิยยานาวรณะ ซึ่งในที่นั้นได้อธิบายพร้อมกับยกสาธกหลักฐานไว้พร้อมแล้ว โยคีพึงกำหนดรู้กามฉันทะนี้ในขณะที่กามฉันทะนั้นเกิด โดยนัยเป็นต้นว่า “อยากหนอ ต้องการหนอ ปรารถนาหนอ” ดังนี้เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺทํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺโทติ ปชานาติ.**

จิตโกรธ จิตขุ่นเคือง ความรังเกียจ ความเกลียด ความต้องการที่จะเบียดเบียนผู้อื่น ความปรารถนาให้ผู้อื่นฉิบหาย เรียกว่า **พยาปาทนิวรณ์** ในขณะที่พยาปาทนิวรณ์นั้นเกิดขึ้น โยคีพึงกำหนดรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “โกรธหนอ เกลียดหนอ”

ความเซื่องซึม ความง่วงเหงา ความท้อถอย ความท้อแท้และความเกียจคร้านแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย เรียกว่า **ถีนมิทธนิวรณ์** ในขณะที่ถีนมิทธะนั้นเกิดขึ้น โยคีพึงกำหนดรู้ถีนมิทธะนั้นโดยนัยเป็นต้นว่า “เซื่องซึมหนอ ท้อแท้หนอ เกียจคร้านหนอ”

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต เรียกว่า **อุทธัจจนิวรณ์** ความเสียใจในภายหลังหรือความวิปฏิสาร เรียกว่า **กุกกุจจนิวรณ์** ในขณะที่อุทธัจจะและกุกกุจจะเหล่านั้นเกิดขึ้น โยคีพึงกำหนดรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “ฟุ้งซ่านหนอ เดือดร้อนหนอ” สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ พฺยาปาทं ถินมิทฺธํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ฯลฯ ปชานาติ.**

การที่โยคีเกิดความสงสัยทั้งหลายต่างๆนานา เช่น สงสัยว่าพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งปวงนั้น มีอยู่จริงหรือไม่หนอ มรรคผลนิพพานที่เรียกว่าพระสัทธรรมนั้น มีอยู่จริงหรือไม่หนอ พระสงฆ์ผู้ที่ได้หรือบรรลุมรรคผลนิพพานนั้น

มีอยู่จริงหรือหนอ ข้อที่ว่า “ผลธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นที่เกิดขึ้นเพราะเหตุมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้นมีอยู่ ส่วนบุคคล สัตว์ ตัวตน เรา เขา ไม่มี” นั้น ใช่เป็นอย่างนั้นจริงหรือไม่หนอ วิธีการปฏิบัติธรรมที่เรากำลังปฏิบัติอยู่นี้ เป็นทางที่ถูกต้องจริงหรือไม่หนอ ข้อที่ว่า “เพียงแค่กำหนดด้วยวิธีนี้ก็เป็นวิปัสสนาและสามารถให้เข้าถึงมรรคผลได้นั้น” ใช่จริงหรือไม่หนอ ข้อที่กัมมัฏฐานาจารย์แสดงวิธีปฏิบัติให้เราฟังนั้น ถูกต้องหรือไม่หนอ การที่บุคคลได้ปฏิบัติตามคำแนะนำของอาจารย์แล้วได้มรรคผลนิพพานนั้น ได้จริงหรือไม่หนอ ดังนี้เป็นต้น ความสงสัยดังกล่าวเหล่านี้ เรียกว่า **วิจิกิจฉานิวรณ์** โยคีพึงกำหนดรู้วิจิกิจฉานิวรณ์ดังกล่าว ดังนี้ว่า “สงสัยหนอ” สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺฉํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺฉาติ ปชานาติ.**

เมื่อโยคีทำการกำหนดรู้แม้เพียงครั้งเดียว นิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้นเหล่านี้ย่อมสามารถดับหายไปได้ บางครั้งอาจต้องกำหนดบ่อยๆครั้งแล้วครั้งเล่า นิวรณ์เหล่านี้จึงจะหายไปก็มี เมื่อนิวรณ์ดับหายไปแล้ว โยคีก็สามารถที่จะรู้ว่า กามฉันทนิวรณ์เป็นต้นไม่มีอยู่แล้ว สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า **อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺทํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺโทติ ปชานาติ.**

ลักษณะการกำหนดรู้เหตุเกิดและเหตุดับแห่งนิวรณ์

เมื่อกามฉันทนิวรณ์เป็นต้นกำลังจะเกิดขึ้น โยคีพึงทราบว่า **อโยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นการเอาใจใส่ในทางที่ไม่ถูกต้องจะเป็นตัวนำเกิดขึ้นก่อน ครั้นเมื่อญาณของโยคีแก่กล้าแล้ว ย่อมสามารถที่จะกำหนดรู้อโยนิโสมนสิการนั้นได้ และย่อมจะรู้แจ่มแจ้งแม้กระทั่งการดับไปแห่งกิเลสด้วยอำนาจของโยนิโสมนสิการ กล่าวคือการกำหนดสติปัฏฐานนั้น ในบางครั้ง โยคีจะเห็นการเอาใจใส่ที่ไม่ถูกต้องหรืออโยนิโสมนสิการ บางครั้ง เมื่อโยคีสามารถกำหนดรู้ทันอโยนิโสมนสิการ ก็จะเห็นว่า กามฉันทนิวรณ์เป็นต้นไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้เลย โดยทำนองเดียวกัน เมื่อโยคีสามารถกำหนดรู้ความง่วงเหงาหาวนอนได้ทัน ความง่วงเหงาหาวนอนนั้นก็จะมลายหายไป จิตใจก็จะผ่องใสทั้งกลางวันและกลางคืนตลอดเวลา เพราะฉะนั้นทุกขณะที่มีสภาวะเกิดขึ้นโยคีผู้สามารถกำหนดรู้รูปนามได้อย่างต่อเนื่องย่อมสามารถรู้ประจักษ์แจ้งถึงธรรมอันเป็นเหตุเกิดแห่งนิวรณ์และธรรมอันเป็นเหตุดับแห่ง

นิวรณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า “สาเหตุที่เกิดความพึงพอใจหรือกามฉันทะนั้น ก็เพราะเราเอาใจใส่ในทางที่ไม่ถูกต้อง หรือเอาใจใส่สิ่งที่ก่อให้เกิดความน่ายินดี เมื่อเราสามารถกำหนดรู้การเอาใจใส่ที่ไม่ถูกต้องนั้นได้ ความอยาก ความต้องการ หรือความยินดีเหล่านั้น จึงหายไป”

โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ หมายถึง การเอาใจใส่โดยถูกต้องตามหลักการอันก่อให้เกิดกุศลทั้งมวลนั้น ได้แสดงไว้แล้วในปริเฉทที่ ๑ ตอนว่าด้วยเรื่องอินทรีย์สังวรณ์ ซึ่งในที่นั้นได้แสดงไว้เพียงสามัญทั่วๆไปเท่านั้น แต่สำหรับในปริเฉทนี้ จะได้แสดงโยนิโสมนสิการที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาโดยเฉพาะ ก็โยนิโสมนสิการที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนานั้น หมายถึง การเอาใจใส่หรือการตามกำหนดรู้รูปนามที่กำลังเกิดขึ้นให้ตรงตามสภาวลักษณะ กิจจะ(รสะ) ปัจจุปัฏฐานและปทัฏฐาน และให้ถูกต้องตามหลักไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เมื่อปัจจักขญาณของโยคีแก่กล้าแล้ว โยคีก็จะสามารถพิจารณากำหนดรู้เทียบเคียงวินิจฉัยรูปนามที่ตนยังไม่เคยเห็นโดยประจักษ์กับรูปนามที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์ได้ การพิจารณาอย่างนี้ ก็เรียกว่าโยนิโสมนสิการ เช่นกัน ซึ่งโยนิโสมนสิการนี้ก็คือการเอาใจใส่อันเป็นหนทางที่ถูกต้องที่จะนำไปสู่การได้มาซึ่งวิปัสสนาญาณพิเศษมรรคญาณและผลญาณในภายหลังนั่นเอง ดังนั้น พระอัฏฐกถาจารย์จึงได้อธิบายไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาดังนี้ว่า

โยนิโสมนสิกาโร นาม อุปายมนสิกาโร ปถมนสิกาโร อนิจฺเจ อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺเข ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตนิ อนตฺตนฺติ วา อสุเภ อสุภนฺติ วา มนสิกาโร.

(ที.อฏ.๒/๓๖๘)

ขึ้นชื่อว่า โยนิโสมนสิการ ก็คือการเอาใจใส่โดยความสมเหตุสมผล ก็การเอาใจใส่โดยความสมเหตุสมผลนั้น หมายถึง อุปายมนสิการกล่าวคือการเอาใจใส่ที่เป็นแนวทางที่ถูกต้อง เพื่อให้ได้มาซึ่งประโยชน์ตามที่พึงประสงค์ หมายถึง ปถมนสิการ กล่าวคือการเอาใจใส่ที่เป็นแนวทางที่ถูกต้อง และหมายถึง มนสิการเอาใจใส่ในไตรลักษณ์ เช่น เอาใจใส่ในสภาวะที่ไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง ก็ดี ในสภาวะที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นทุกข์ ก็ดี ในสภาวะที่ไม่ใช่ตัวตน ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็ดี ในสภาวะที่ไม่งาม ว่าไม่งาม ก็ดี เหล่านี้รวมเรียกว่า ***โยนิโสมนสิการ***

วิปัสสนาซึ่งเป็นญาณพิเศษทั้งหลายมรรค ก็ดี ญาณและผลญาณ ก็ดี เรียกว่าเป็นอัตถประโยชน์ที่แท้จริงสำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา การกำหนดรู้หรือเอาใจใส่เพื่อให้เกิดญาณทั้งหลายดังกล่าวนั้น เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แม้แต่ **ลักขณาทิมนสิการ**ซึ่งพิจารณาไตรลักษณ์มีอนิจจังเป็นต้น ซึ่งแสดงไว้ทั้งโดย **ปธานนัย**และ**อวินาภาวนัย**ในคัมภีร์อัฏฐกถานั้น ก็พึงทราบว่าเป็นโยนิโสมนสิการนั่นเทียว บุคคลผู้เจริญวิปัสสนา จำเป็นต้องรู้เฉพาะรูปนามที่ปรากฏตามความเป็นจริงเท่านั้นไม่จำเป็นต้องรู้หรือไม่ควรประสงค์ที่จะรู้โดยลักษณะที่เห็นเป็นบุคคล ตัว ตน เรา เขา หญิง ชาย เป็นต้นแต่อย่างใด โยคีควรปรารถนาที่จะรู้การเกิดการดับและไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณ์เป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้กิเลสทั้งหลายดับเท่านั้น ไม่ควรปรารถนาที่จะรู้สิ่งที่ไม่ถูกต้อง เช่น ลักษณะความเที่ยง ลักษณะที่เป็นสุข ลักษณะที่เป็นการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็น ตัว ตน บุคคล เรา เขา ลักษณะที่งาม ซึ่งเป็นเหตุให้กิเลสทั้งหลายเจริญขึ้นแต่อย่างใด

เพราะฉะนั้น สำหรับโยคีแล้ว เมื่ออารมณ์ ๖ ปรากฏในทางทวาร ๖ จิตที่เรียกว่า ปัญจทวาราวัชชนะ มโนทวาราวัชชนะ ซึ่งเป็นเหมือนกับทำหน้าที่พิจารณาโดยนัยว่า “เป็นเพียงรูปกับนามหรือ? เป็นลักษณะที่เกิดดับหรือ? เป็นอาการที่ไม่เที่ยงหรือ?” ก็จะเกิดขึ้นเป็นอันดับแรก พร้อมกับทำหน้าที่เอาใจใส่ตามแนวทางที่ถูกต้อง จากนั้น **มโนทวารวิปัสสนาชวนะ**ทั้งหลาย ก็จะทำหน้าที่กำหนดเอาใจใส่ตามที่จิตปัญจทวาราวัชชนะและมโนทวาราวัชชนะเอาใจใส่มาแล้วนั่นเทียว

กลุ่มวิปัสสนาชวนจิตเหล่านี้ ในฐานะที่เป็นจิตรู้รูปนามสภาวะตามความเป็นจริง และในฐานะที่เป็นสัจจธรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณในภายหลังด้วยนั้น จึงได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ เช่นกัน แม้แต่อาวัชชนจิตที่พิจารณาเป็นอันดับแรก ก็ได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ เช่นกัน เพราะมีคติพิจารณาเช่นเดียวกับวิปัสสนาชวนจิตนั้น ดังนั้น ในคัมภีร์ฎีกาอธิบายสติปัฏฐานสูตร ท่านจึงได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า

โยนิโสมนสิกาโร นาม กุสลาทีนำ ตัตถสภาวรสลกฺขณาทิกสฺส ยาถาวโต อวพุชฺฌนวเสน อุปฺปนฺโน ญานสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาโท, โส หิ อวิปรีตมนสิการตาย โยนิโสมนสิกาโรติ วุตฺโต ตทาโภคตาย อาวชฺชนาปิ ตคฺคติกา เอว.

(ที.ฏี.๒/๓๒๔)

โยนิโสมนสิการ หมายถึง จิตตุปบาท[จิตและเจตสิก]ที่ประกอบด้วยญาณซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจการรู้สภาวลักษณะ กิจ และไตรลักษณ์ ของสภาวธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้นตามความเป็นจริง หมายความว่า โยนิโสมนสิการ ก็คือ จิตตุปบาทที่รู้สภาวธรรมมีกุศลเป็นต้นตามความเป็นจริงนั่นเอง จริงอย่างนั้น จิตตุปบาทนั้นท่านเรียกว่า โยนิโสมนสิการ เพราะเป็นการเอาใจใส่โดยถูกต้องไม่วิปริตผิดเพี้ยน แม้แต่อาวัชชนจิตท่านก็กล่าวว่า มีคติเหมือนกับวิปัสสนาชวนจิตนั้นนั่นเทียว เพราะเป็นการเอาใจใส่อารมณ์เพื่อการเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนาชวนจิตตุปบาทนั้น

ตามที่พระฎีกาจารย์ท่านได้กล่าวมาแล้วนี้ พึงทราบว่า ทั้งอาวัชชนะที่เกิดขึ้นในวิถีต้นๆกับวิปัสสนาชวนจิต ล้วนได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายในวิถีหลังๆ จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อัฏฐกถาและฎีกาโดยส่วนมาก ต่างก็อธิบายโยนิโสมนสิการและอโยนิโสมนสิการว่า หมายถึง อาวัชชนจิตเท่านั้น ทั้งนี้เพราะท่านมุ่งหมายเอาสิ่งที่เป็นเหตุให้เกิดกุศลและอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นภายในวิถีเดียวเท่านั้น จึงได้กล่าวเช่นนั้น ผู้ศึกษาพึงทำความเข้าใจด้วยว่า นั่นเป็นการอธิบายให้เหมาะสมตามเรื่องนั้นๆเท่านั้น

อโยนิโสมนสิการ

อโยนิโสมนสิกาโร นาม อนุปายมนสิกาโร อุปฺปถมนสิกาโร อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วา ทุกฺเข สุขนฺติ วา อนตฺตนิ อตฺตาติ วา อสุเภ สุภนฺติ วา มนสิกาโร.

(ที.อฏ.๒/๓๖๘...)

อโยนิโสมนสิการ หมายถึง การเอาใจใส่ที่ไม่ตรงตามความเป็นจริง ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อันแท้จริง นั่นก็คือ การเอาใจใส่อันเป็นทางที่ผิดจากครรลองคลองธรรมที่เป็นจริงนั่นเอง เป็นการเอาใจใส่สภาวะที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นสภาวะที่เที่ยง สภาวะที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข สภาวะที่ไม่ใช่ตัวตน ว่าเป็นตัวตน สภาวะที่ไม่งาม ว่างาม

การเอาใจใส่รูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ โดยอาการที่เป็นของเที่ยง เป็นสุข อยู่ในบังคับบัญชาตามที่ตนปรารถนา โดยอาการที่เป็นสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เป็นของจริง เป็นของที่งดงาม อย่างนี้ท่านเรียกว่า **อโยนิโสมนสิการ** แม้ว่า การเอา

ใจใส่โดยอาการดังที่กล่าวแล้วข้างต้นจะไม่ค่อยปรากฏ แต่การเอาใจใส่พิจารณารูปนามทั้งหลายที่มาปรากฏทางทวาร ๖ โดยขาดสติที่กำหนดอย่างนี้ ก็ล้วนแต่เรียกว่าอโยนิโสมนสิการทั้งสิ้น เพราะกำลังอยู่ในเรื่องของการเจริญวิปัสสนาสาเหตุที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่าในเวลาที่โยคีหันมาพิจารณากำหนดรู้สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการเอาใจใส่ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น การเอาใจใส่โดยอาการที่เป็นของเที่ยงเป็นต้นก็อาจจะปรากฏได้ ทั้งนี้เพราะไม่มีการกำหนดนั่นเอง ดังนั้น จึงจัดเป็นอโยนิโส-มนสิการ หมายความว่า ในขณะที่โยคีกำลังเห็นแต่มิได้กำหนดสติว่า “เห็นหนอ” การเห็นนั้น ก็จะไม่หยุดอยู่แค่สักแต่ว่าเห็นเท่านั้น เพราะหลังจากนั้นการเอาใจใส่ เช่น เห็นใคร ผู้ที่เห็นนั้น ก็เคยเห็นมาก่อน ปัจจุบันบุคคลนี้ก็ยังมีปรากฏอยู่ หรือการเอาใจใส่โดย อาการที่ว่า หลังจากที่เห็นไปแล้ว บุคคลที่เห็นนี้จะไปไหน แล้วตอนนี้กำลังอยู่ที่ไหน และเราผู้เห็นอยู่นี้ ปัจจุบันก็กำลังคิดอยู่ ดังนี้ ก็ดี ความคิดเหล่านี้เรียกว่า **มนสิการ** ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ นี่แหละเป็นการเอาใจใส่หรือเป็นการมนสิการโดยอาการที่เที่ยง โดยอาการเป็นของเที่ยง แม้แต่การเอาใจใส่โดยอาการเป็นของที่มีความสุข ก็อาจเกิดขึ้นได้ เช่น เห็นผู้หญิง เห็นผู้ชาย เห็นเขามีความสุข เห็นเขาอยู่ดีกินดี ก็รู้สึกดี ดังนี้เป็นต้น

การเอาใจใส่แม้โดยอาการที่เป็นบุคคล ตัว ตน เรา เขา ในสิ่งที่เห็นก็อาจเกิดขึ้นได้ การเอาใจใส่โดยอาการที่งดงามก็อาจเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีการใช้สติกำหนดในอารมณ์นั้น การเอาใจใส่โดยอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ซึ่งในช่วงนั้น แม้จะทำการโยนิโสมนสิการ แต่อาการที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ไม่สามารถที่จะปรากฏได้ง่าย กล่าวคือไม่สามารถที่จะปรากฏโดยชัดเจนได้ เพราะฉะนั้น ในส่วนของมรรคผลนิพพาน จึงไม่จำเป็นต้องเอ่ยถึง เพราะยากที่จะเข้าถึงอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้ การทำมนสิการทั้งหลายที่ปราศจากการใช้สติกำหนด อาจเป็นไปตามอารมณ์ที่ตนต้องการได้ ไม่อาจที่จะทำให้ถึงวิปัสสนามรรคและผล อันเป็นประโยชน์ที่พึงปรารถนาอย่างแท้จริงได้เลย มีแต่จะก่อให้เกิดแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เท่านั้น เพราะฉะนั้น การเอาใจใส่เช่นนั้นได้ชื่อว่าเป็น อโยนิโสมนสิการ อย่างแท้จริง

อกุศลทุกอย่างพึงทราบว่า มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้หรือเป็นปทัฏฐานหรือเป็นต้นเหตุ แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยหมายเอาเฉพาะเหตุแห่งอกุศลทั้งหลายที่

เกี่ยวข้องในวิถีหลังๆก็ตาม แต่พึงทราบว่าแม้แต่อาวัชชนจิตและอกุศลชวนจิตทั้งหลายที่นับเนื่องอยู่ในวิถีก่อนๆก็เรียกได้ว่าเป็นอโยนิโสมนสิการเช่นกัน แต่ถ้าในกรณีของวิถีจิตเดียวกัน หากจะพูดถึงสาเหตุของอกุศลแล้ว พึงทราบว่า อโยนิโสมนสิการ หมายถึง อาวัชชนจิตเท่านั้น

ขึ้นชื่อว่าปุถุชนทั้งหลายโดยส่วนใหญ่แล้วย่อมปรารถนาอารมณ์ที่เป็นเหตุให้เกิดอกุศลทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ในขณะที่อารมณ์ปรากฏทางทวาร ๖ อาวัชชนจิตที่ได้ชื่อว่าเป็นอโยนิโสมนสิการก็จะเกิดขึ้นเป็นจิตดวงแรกที่เรียกว่าเอาใจใส่อารมณ์ตามแนวทางที่ผิด เช่น พิจารณาอารมณ์ที่มาปรากฏนั้นโดยความเป็นของที่น่ารัก เป็นของที่น่ารังเกียจดังนี้เป็นต้น เหมือนกับคนกลัวผีในยามค่ำคืน ก็จะเกิดแต่ความคิดรำพึงกลัวสิ่งต่างๆที่ตนสัมผัส เช่น เวลาได้ยินเสียงค๊อกๆแค๊กๆก็นึกว่าเป็นผีหลอก หรือเหมือนกับคนที่ต้องการเจอเพื่อนฝูง หรือกำลังรอคอยคนใดคนหนึ่งอยู่ พอเห็นใครผ่านมาก็จะคิดหมายเอาว่าเป็นเพื่อนของตน หลังจากที่สัมปฏิจฉนจิตและสันตีรณจิตทั้งหลายได้เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอาวัชชนจิตในปัญจทวารวิถีนั้นแล้ว โวฏฐัพพนจิตก็จะทำหน้าที่ตัดสินว่าเป็นสิ่งที่น่ารัก เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ ดังนี้ เป็นต้น จึงทำให้ โลภชวนะ โทสชวนะ โมหชวนะทั้งหลายเกิดขึ้น แม้ในมโนทวารวิถีก็พึงทราบว่า อกุศลชวนจิตทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับการมนสิการของอาวัชชนจิตที่ทำการมนสิการหรือเอาใจใส่อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาโดยความเป็นของที่น่ารัก น่ารังเกียจเป็นต้นเช่นกัน ก็ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นลักษณะการเกิดอกุศลจิตเพราะมีอโยนิโสมนสิการเป็นต้นเหตุหรือเป็นปทัฏฐาน

สรุปโยนิโสมนสิการกับอโยนิโสมนสิการ

ในเรื่องของการเจริญวิปัสสนานั้น พึงทราบว่าการกำหนดสติก็เรียกว่าโยนิโสมนสิการ และการเอาใจใส่ที่เป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่การกำหนดสตินั้นก็พึงทราบว่าเป็น โยนิโสมนสิการ เช่นกัน การเอาใจใส่และการพิจารณาสิ่งต่างๆ ตามที่ตนปรารถนาโดยไม่ได้เป็นอุปการะหรือเป็นปัจจัยแก่การกำหนดสตินั้น จัดเป็นอโยนิโสมนสิการ

แต่สำหรับในเรื่องของนิวรณ์นี้ พึงทราบว่า การเอาใจใส่อารมณ์ในลำดับแรกที่จะก่อให้เกิดนิวรณ์ทั้งหลายนั้น เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ ก็ในขณะที่มนสิการนั้น

เกิดขึ้น การกำหนดรู้มนสิการทั้ง ๒ ดังกล่าวได้ชื่อว่า เป็นการกำหนดรู้ที่สอดคล้องกับพระบาลีที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า **ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺฉนฺทสฺส อุปฺปาโท โหติ. ตญฺจ ปชานาติ. ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส กามจฺฉนฺทสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.** ดังนี้เป็นต้น

ก็ลักษณะการกำหนดรู้ที่สอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า **ยถา จ ปหีนสฺส กามจฺฉนฺทสฺส อายตึ อนุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.** ดังนี้เป็นต้นนั้น พึงทราบว่า วิจิกิจฉานิวรณ์ย่อมดับไปโดยเด็ดขาดด้วยโสดาปัตติมรรค พยาปาทนิวรณ์ และกุกกุจจนิวรณ์ย่อมดับไปโดยเด็ดขาดด้วยอนาคามิมรรค กามฉันทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ และอุทธัจจนิวรณ์ย่อมดับไปโดยเด็ดขาดด้วยอรหัตมรรค โยคีจะสามารถรู้มรรคทั้งหลายซึ่งเป็นเหตุดับแห่งนิวรณ์แต่ละนิวรณ์เหล่านั้นได้อย่างแจ่มแจ้ง เมื่อตนได้เข้าถึงมรรคนั้นๆ และได้ใช้ปัจจเวกขณญาณพิจารณาแล้วนั่นเทียว แต่ในเบื้องต้นนั้น เรารู้มรรคเหล่านั้นได้ด้วยสุตมยญาณเท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม แม้แต่การรู้ด้วยอำนาจของสุตมยญาณนี้ ก็เรียกได้ว่าเป็นประโยชน์ คือในขณะที่นิวรณ์ทั้งหลายเหล่านั้นเกิดขึ้น โยคีสามารถที่จะตัดสินวินิจฉัยได้ว่า เนื่องจากตนเองยังเข้าไม่ถึงมรรค นิวรณ์ทั้งหลายเหล่านี้จึงได้เกิดขึ้น แล้วก็พยายามที่จะปฏิบัติเพื่อให้ถึงมรรคนั้นๆนี้คือประโยชน์ของการรู้โดยสุตะอันเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการปฏิบัติเพื่อให้ถึงมรรค

สำหรับลักษณะการกำหนดรู้ขันธ์ทั้งหลายเป็นต้น พึงทราบว่า ไม่มีวิธีกำหนดโดยต่างหาก ก็เป็นการกำหนดแบบเดียวกับที่ได้แสดงไปแล้วข้างต้น เมื่อโยคีผู้มีอัธยาศัยตรงกับขันธเทศนากล่าวคือวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับเรื่องของขันธ์ ก็สามารถกำหนดรู้ได้โดยอาศัยขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า “เห็นหนอ ได้ยินหนอ” แม้แต่ในเรื่องของอายตนะ ธาตุเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกัน ด้วยว่า โยคีแต่ละคนนั้นมีอัธยาศัยไม่เหมือนกัน ผู้ที่มีอัธยาศัยเหมาะกับการกำหนดอายตนะ และการกำหนดธาตุเป็นต้น ก็สามารถที่จะรู้เข้าถึงวิปัสสนามรรคและผล โดยอาศัยการกำหนดอายตนะและธาตุเป็นต้นเหล่านั้นได้ หรือแม้แต่บุคคลผู้มีอัธยาศัยตรงกับนามรูปเทศนาทั้ง ๒ อย่าง ก็สามารถที่จะกำหนดรู้โดยอาศัยนามรูปทั้ง ๒ อย่าง ได้นั่นเทียว

การรู้ขันธ์ ๕

โยคีผู้กำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ” ในขณะที่กำลังเห็นนั้น เมื่อรู้ปสาทรูปกล่าวคือความใส และวัณณรูปหรือรูปารมณ์ที่สามารถเห็นได้นั้น เรียกได้ว่า “เป็นการรู้รูปขันธ์” ในขณะที่รู้ว่าเห็นแล้วรู้สึกดี ไม่ดี หรือไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่างนั้น แต่เป็นลักษณะความเฉยๆ นี้เรียกว่า “เป็นการรู้เวทนาขันธ์” ในเวลาที่โยคีรู้ความจำได้หมายรู้ในรูปารมณ์ที่เห็นนั้น เรียกว่า “เป็นการรู้สัญญาขันธ์” ในเวลาที่โยคีรู้การกระทบสัมผัสกับรูปารมณ์ รู้การกระตุ้นหรือชักจูงให้เห็นรูปารมณ์นั้นซึ่งเรียกว่าเจตนา รู้ความอยากความต้องการในอารมณ์นั้นซึ่งเรียกว่าโลภะ รู้ความเลื่อมใสในอารมณ์นั้นซึ่งเรียกว่า ศรัทธา ดังนี้ เป็นต้น ก็การรู้เช่นนี้เรียกว่า “เป็นการรู้สังขารขันธ์” ในเวลาที่โยคีรู้กิจซึ่งเป็นตัวเห็นนั้น เรียกได้ว่า “เป็นการรู้วิญญาณขันธ์” ก็การรู้สภาวะว่า เป็นเพียงรูป เป็นเพียงเวทนา เป็นเพียงสัญญา เป็นเพียงสังขาร และเป็นเพียงวิญญาณนั้น มีความสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า **อิติ รูปำ อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารา อิติ วิญฺญาณำ.**

แม้ในขณะที่ได้ยินเป็นต้น ก็พึงทราบถึงการรู้โดยทำนองนี้แล ในขณะที่โยคีกำลังทำการคู้เข้า ผู้ที่กำหนดว่า “อยากคู้หนอ คู้หนอ” ชื่อว่าเป็นผู้รู้รูปขันธ์ที่กำลังเคลื่อนไหวโดยท่าทางอาการคู้ และชื่อว่าเป็นผู้รู้วิญญาณขันธ์กล่าวคือจิตที่อยากคู้ด้วย ชื่อว่าเป็นผู้รู้ผัสสะที่เป็นเหมือนกับการกระทบกับการคู้ และชื่อว่าเป็นผู้รู้เจตนาที่เป็นเหมือนกับออกคำสั่งให้คู้ ดังนี้เป็นต้น ซึ่งเรียกว่าเป็นการรู้สังขารขันธ์นั่นเอง

สำหรับเวทนาและสัญญาโดยส่วนมากแล้วจะไม่ค่อยปรากฏในขณะที่ดำเนินท่าทางเหล่านี้ แต่เมื่อใดที่เวทนาปรากฏและสัญญาเหล่านั้นปรากฏโยคีก็จะสามารถรู้ว่าการคู้เข้านั้นดีหรือไม่ดี ดังนี้เรียกว่าเป็นการรู้เวทนาขันธ์ และก็จะสามารถรู้การกำหนดจำว่า จะคู้หนอ ดังนี้เรียกว่าเป็นการรู้สัญญาขันธ์ แม้แต่ในการดำเนินอิริยาบถย่อย เช่น ขณะที่กำลังเหยียดออก ขณะที่กำลังไปเป็นต้น ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

เมื่อโยคีรู้เช่นนี้กระทั่งสามารถเข้าถึงฝั่งซึ่งเรียกว่า **นามรูปปริจเฉทญาณ** แล้วก็จะสามารถกำหนดรู้ได้ว่า รูปที่มีสภาวะเสื่อมสลายมีเพียงเท่านี้ สภาวะนี้เป็นเพียงเวทนาที่ทำหน้าที่เสวย สภาวะนี้เป็นเพียงสัญญาที่ทำหน้าที่จำได้หมายรู้ สภาวะนี้

เป็นเพียงสังขารที่กระทำกิริยาอาการหรือก่อให้เกิดกิริยาอาการ สภาวะนี้เป็นเพียงวิญญาณที่รับหน้าที่รู้อารมณ์ ก็การรู้เช่นนี้ มิใช่เป็นการรู้แบบแจกแจงตัวเลข แต่เป็นเพียงการรู้ที่สามารถตัดสินได้ตรงกับสภาวธรรมว่า เราได้กำหนดรู้ขันธ์ทั้งหมดโดยแจ่มแจ้งนั่นเทียว ไม่มีอะไรที่เราไม่ได้กำหนด ไม่มีรูปใดที่เราไม่ได้เห็นที่เป็นเช่นนี้ เพราะโยคีผู้นั้นได้กำหนดรู้สภาวธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่ปรากฏขึ้นโดยแตกประเภทเป็น ๕ อย่าง ภายในญาณของโยคีผู้นั้นนั่นเอง ก็การรู้ที่สามารถวิเคราะห์ตัดสินได้ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ย่อมสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า **อิติ รูปี อิติ เวทนา** ดังนี้เป็นต้น ดังที่พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาทีฆนิกายมหาวรรค ดังนี้ว่า

อิติ รูปนฺติ อิทำ รูปี เอตฺตกำ รูปี น อิโต ปรำ รูปี อตฺถีติ สภาวโต รูปี ปชานาติ เวทนาทีสุปิ เอเสว นโย.

ในคำว่า อิติ รูปี นี้ พึงทราบว่า โยคีย่อมรู้รูปโดยสภาวลักษณะดังนี้ว่า นี้คือรูป รูปมีเพียงเท่านี้ ไม่มีมากไปกว่านี้ แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้แล

การรู้การเกิดดับของรูป

ในขณะที่โยคีเห็น ก็ดี คู้เข้าเป็นต้น ก็ดี ทุกครั้งที่กำหนดว่า “เห็นหนอ คู้เข้าหนอ” ก็จะทราบว่าความใสของจักษุสีที่สามารถเห็นได้และรูปมีการเคลื่อนไหวเป็นต้นนั้น จะเกิดดับอยู่อย่างต่อเนื่อง ก็การรู้เช่นนี้ ได้ชื่อว่าเป็น**อุทยัพพยญาณ** คือญาณที่เห็นการเกิดซึ่งเรียกว่าสมุทยะหรือนิพพัตติลักษณะ และเห็นการดับซึ่งเรียกว่า วยะ หรือวิปริณามลักษณะ

อนึ่ง ธรรมดาว่า พาลปุถุชนทั้งหลาย ย่อมนึกว่า รูปและนามเป็นธรรมชาติที่เป็นสุข ดี งดงาม ไม่ได้นึกว่าเป็นทุกข์ ไม่ดี ไม่งาม ไม่รู้กระทั่งการเกิดและการดับของรูปนามว่าการไม่เกิดของรูปนามนั่นแหละคือความสุข ความดี ก็การไม่รู้เช่นนี้เรียกว่า **อวิชชา** เมื่อตอนที่คนเราทำกรรมไว้ในภพก่อน ก็เพราะเนื่องจากว่า ยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ฝังอยู่ในจิตสันดานจึงได้มีความปรารถนาต้องการในรูปนามนั้นและเพื่อให้รูปนามนั้นได้อยู่ดีกินดี จึงได้ทำกรรมต่างๆ ก็การทำกรรมต่างๆนั้น

มี ๒ ฝ่าย คือ ทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม แต่ถ้าจะหมายเอาสาเหตุของการเกิดเป็นมนุษย์ในภพชาตินี้ ก็จะต้องหมายเอากุศลกรรมเท่านั้น

อาทิกัมมิกบุคคลกล่าวคือผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาใหม่ๆนั้นจะต้องมีความเชื่อมั่นและเข้าใจโดยปริยัติหรือโดยสุตะดังนี้ว่า ในเวลาที่ทำการกำหนดวิปัสสนา โยคีก็จะสามารถเห็นการเกิดและการดับพร้อมกับสาเหตุแห่งการเกิดดับของรูปนามเหล่านั้นได้อย่างประจักษ์แจ้ง เพราะฉะนั้น แม้จะผสมผสานด้วย**ทิฏฐะ** คือสิ่งที่ได้เห็นมา **สุตะ**คือสิ่งที่ได้ยินมา โยคีนั้นก็สามารถที่จะเกิดความพึงพอใจได้ อนึ่ง โยคีนั้นสามารถที่จะพิจารณารู้โดยอาการต่างๆ โดยนัย ดังนี้ว่า

“เนื่องจากเรายังมีอวิชชาในภพชาติก่อนๆ รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากปราศจากอวิชชาแล้ว รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

รู้ว่า“เนื่องจากตนเองยังไม่ปราศจากตัณหากล่าวคือความอยาก ความปรารถนา ความต้องการ รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากปราศจากตัณหาแล้ว รูปนี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

รู้ว่า “เนื่องจากตัวเองยังมีกรรมที่ได้กระทำไว้ในปางก่อน รูปนี้จึงเกิดขึ้น หากไม่ได้กระทำกรรมไว้แล้วไซร้ รูปก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง

รู้ว่า “แม้ในภพปัจจุบัน เนื่องจากตัวเองได้มีชีวิตอยู่เพราะอาหารที่กลืนกินเข้าไป รูปนี้จึงเกิดขึ้นได้ หากไม่มีอาหาร รูปนี้ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้”

อนึ่ง การรู้เช่นนี้ เรียกว่า **อุทยัพพยญาณ** ซึ่งเป็นญาณที่รู้โดยอนุมาน นั่นก็คือ คือการคาดคะเนในธรรมที่เป็นเหตุเกิด ซึ่งเรียกว่า **สมุทยะ** ธรรมที่เป็นเหตุดับ ซึ่งเรียกว่า **นิโรธะ** ซึ่งตรงกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า **อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ.** *รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด รูปดับเพราะอวิชชาดับ*

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ได้แสดงการเกิดดับของรูปไว้ดังนี้ว่า **อาหาร-สมุทยา รูปสมุทโย อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ.** ซึ่งมีลักษณะที่เหมือนกันกับข้อความในปฏิสัมภิทามรรคที่ได้ยกมาข้างต้นนั่นเอง โดยทำนองเดียวกัน รูปอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย ก็พึงทราบว่า หากไม่มีจิตคิดจะคู้ หรือเหยียดแล้ว รูปคู้ รูปเคลื่อนไหวต่างๆก็เกิดขึ้นไม่ได้ ก็และการรู้เช่นนี้ท่านเรียกว่าเป็นการรู้ในขั้นของ

อุทยัพพยญาณ เช่นกัน เพราะมีอุตุกล่าวคือ ความเย็น ความร้อน รูปที่เรียกว่า รูปเย็น รูปร้อน หรือเตโชธาตุ จึงเกิดขึ้น หากไม่มีอุตุแล้ว รูปดังกล่าวก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ นี้เป็นการรู้การเกิดดับของรูปทั้งสิ้น ก็การรู้การเกิดการดับ เหตุเกิดและเหตุดับทั้งหลายของรูปตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มีความสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า **อิติ รูปสฺส สมุทโย อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม.**

การรู้การเกิดดับของเวทนา

ทุกๆครั้งที่มีการกำหนดรู้ถึงความรู้สึกหรือเวทนาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจและกายไม่ว่าจะเป็นความสุข ความดีใจ ซึ่งเรียกว่า “สุขเวทนา” หรือความทุกข์ใจ ความไม่สบายใจ ความเสียใจ ซึ่งเรียกว่า “ทุกขเวทนา” หรือความรู้สึกที่เป็นกลางๆ หรือเฉยๆซึ่งเรียกว่า “อุเบกขาเวทนา” โดยกำหนดว่า “สุขหนอ ดีหนอ ทุกข์หนอ เฉยหนอ” ดังนี้เป็นต้น โยคีก็จะสามารถรู้ถึงความรู้สึกทั้งหลายเหล่านั้น ประหนึ่งว่ามองเห็น ความรู้สึกเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างต่อเนื่องตลอดเวลาก็การรู้เช่นนั้น ท่านเรียกว่าอุทยัพพยญาณ ซึ่งเป็นญาณที่หยั่งรู้ถึงอุทยะกล่าวคือการเกิดขึ้นในบางครั้งซึ่งเรียกว่าสมุทยะ บ้าง นิพพัตติลักษณะ บ้าง และรู้ถึงวยะกล่าวคือการดับซึ่งเรียกว่า นิโรธะ บ้าง วิปริณามลักษณะ บ้าง ได้ตามความเป็นจริงอย่างแจ่มแจ้ง

โยคีนั้นยังสามารถพิจารณากำหนดรู้อีกหลากหลายนัย เช่น รู้ว่า “เนื่องจากในภพก่อนนั้น ตนเองยังไม่ปราศจากอวิชชากล่าวคือความไม่รู้ จึงทำให้เวทนาหรือความรู้สึกหรือการเสวยอารมณ์นี้เกิดขึ้นได้ ก็ถ้าปราศจากอวิชชาแล้ว เวทนาดังกล่าวก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง และยังพิจารณารู้ว่า “การที่เวทนานี้เกิดขึ้นก็เพราะว่ายังมีตัณหาความอยากความต้องการอยู่ ถ้าเมื่อใดปราศจากตัณหาแล้ว เวทนานี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้บ้าง นอกจากนี้ ยังพิจารณากำหนดรู้ดังนี้ว่า “เพราะมีกรรมที่ได้กระทำไว้ เวทนานี้ จึงเกิด หากไม่มีกรรม เวทนานี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะมีผัสสะที่กระทบสัมผัสกับอารมณ์ในขณะปัจจุบันนี้ จึงทำให้เวทนานี้เกิดขึ้น ถ้าไม่มีผัสสะดังกล่าว เวทนานั้นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้”

การพิจารณากำหนดรู้ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็เป็นอุทยัพพยญาณเช่นกัน ซึ่งทำหน้าที่อนุมานหรือรู้โดยอนุมานญาณในธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าสมุทยะกล่าวคือเหตุเกิด และวยะนิโรธะกล่าวคือเหตุดับ ก็การรู้เหตุที่เป็นปัจจุบันนอกจาก

ผัสสะ โดยนัยเป็นต้นว่า“เพราะมีรูปเป็นที่อาศัย ความรู้สึกหรือเวทนานี้ จึงเกิด ถ้าไม่มีรูปเป็นที่อาศัย เวทนานี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะมีอารมณ์ เวทนา จึงเกิด ถ้าไม่มีอารมณ์ เวทนานี้ ก็เกิดไม่ได้” การรู้เช่นนี้เป็นการรู้ที่สอดคล้องกับปาฐะที่มาในพระบาลีดังนี้ว่า **ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย ผสฺสนิโรธา เวทนา-นิโรโธ** *การเกิดเวทนา ย่อมมีได้เพราะการเกิดผัสสะเป็นเหตุ การดับแห่งเวทนา ย่อมมีได้เพราะการดับแห่งผัสสะเป็นเหตุ* ก็การรู้อุทยะและวยะกล่าวคือการเกิดและการดับของสัญญาและสังขารทั้งหลายที่ยังไม่ได้กล่าวถึง ณ ที่นี้นั้น พึงทราบว่าเหมือนกันกับลักษณะการรู้อุทยะและวยะของเวทนานั่นเอง สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **อิติ เวทนาย สมุทโย อิติ เวทนาย อตฺถงฺคโม อิติ สญฺญาย สมุทโย** ดังนี้

การรู้การเกิดดับของวิญญาณ

ในขณะที่เห็นอยู่ คู้เข้าอยู่ ตรึกนึกคิดอยู่ เป็นต้นนั้น โยคีย่อมรู้ซึ้งถึงสภาวะจิตที่เห็น ที่ได้ยิน เป็นต้น ในทุกขณะที่ทำการกำหนดโดยนัยว่า “เห็นหนอ ได้ยินหนอ คู้เข้าหนอ อยากเหยียดหนอ ตรึกหนอ คิดหนอ กำหนดหนอ รู้หนอ” โยคีนั้นจะสามารถเห็นโดยทำนองนี้ว่า สภาวะที่เป็นจิตที่เห็นเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นประเดี๋ยวเดียว แล้วก็ดับไปทันที ก็การรู้เช่นนี้ เรียกว่าอุทยัพพยญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้การเกิดซึ่งเรียกว่าสมุทยะหรือนิพพัตติลักษณะ รู้การดับซึ่งเรียกว่าวยะหรือวิปริณามลักษณะ และยังพิจารณากำหนดรู้โดยนัยต่างๆดังนี้ว่า “เนื่องจากตนยังไม่ปราศจากอวิชชากล่าวคือความไม่รู้ในภพชาติก่อน จิตนี้ จึงได้เกิดขึ้น หากปราศจากอวิชชาดังกล่าวแล้ว จิตหรือวิญญาณขันธ์นี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

เนื่องจากตนยังไม่ปราศจากตัณหา ความอยาก ความต้องการ จิตนี้ จึงเกิดขึ้น ถ้าปราศจากตัณหาดังกล่าว จิตนี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เนื่องจากยังมีกรรมที่ตนกระทำไว้ จิตนี้ จึงเกิดขึ้น ถ้าไม่มีกรรมนั้น จิตนี้ ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เนื่องจากมีรูปเป็นที่อาศัยและผัสสะรวมไปถึงนามธรรมเหล่าอื่น เช่น เวทนา เป็นต้นอยู่ จิตนี้ จึงเกิดขึ้น หากไม่มีนามธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไซร้ จิตนี้ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้” ดังนี้เป็นต้น

การพิจารณารู้เช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นอุทยัพพยญาณอันเป็นญาณที่อนุมานรู้ธรรมที่เป็นเหตุเกิดซึ่งเรียกว่า สมุทยะ และรู้ธรรมที่เป็นเหตุดับซึ่งเรียกว่า วยะ หรือ นิโรธะ ก็การรู้เช่นนี้ เรียกว่า เป็นการรู้โดยอนุมานเอา อนึ่ง สำหรับการรู้ว่าเพราะมีจิตดวงก่อนๆเกิดขึ้น จิตดวงหลังๆจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีจิตดวงก่อนๆเกิดขึ้นมา จิตดวงหลังก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ การรู้เช่นนี้ ท่านจัดหรือนับเนื่องเข้าในพระบาลีที่ว่า

นามรูปสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ.

การเกิดแห่งวิญญาณย่อมมีได้เพราะการเกิดแห่งนามรูป การดับแห่งนามรูปย่อมทำให้เกิดการดับแห่งวิญญาณ

และยังตรงกับปาฐะแห่งพระบาลีที่ว่า

อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม.

นี้คือการเกิดและเหตุเกิดของวิญญาณ นี้คือการดับและเหตุดับของวิญญาณ

ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น พึงทราบว่าในขันธ์ๆหนึ่งนั้น ประกอบด้วย (๑) การรู้สมุทยะกล่าวคือการเกิด, (๒) การรู้วยะกล่าวคือการดับ, (๓-๖) การรู้เหตุเกิด ๔ อย่าง (๗-๑๐) การรู้เหตุดับ ๔ อย่าง รวมแล้ว ญาณที่ทำหน้าที่รู้มี ๑๐ อย่าง เพราะฉะนั้น ในขันธ์ทั้งหมด ๕ ขันธ์ จึงมีญาณที่รู้อยู่ ๕๐ อย่าง

ก็ พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลายเกี่ยวกับญาณ ๕๐ นั้นแลว่า “เป็นอุทยัพพยญาณที่รู้ลักษณะ ๕๐ ประการ” ก็ในบรรดาญาณ ๕๐ ประการเหล่านั้น ญาณที่รู้การเกิดและการดับทั้งหลาย ๑๐ ประการนั่นแล ถือว่าเป็นญาณหลักหรือญาณสำคัญที่ประสงค์เอา

การรู้อายตนะ ธาตุ นาม และรูป

ในขณะที่เห็นอยู่นั้น ความใสแห่งจักษุ เรียกว่า “จักขายตนะ จักขุธาตุ” สีที่สามารถเห็นได้ เรียกว่า “รูปายตนะ รูปธาตุ” หมู่จิตที่เรียกว่าการเห็น เรียกว่า “มนายตนะ” ในมนายตนะนั้น จิตที่สักแต่ว่าเห็น เรียกว่า “จักขุวิญญาณธาตุ” ส่วนจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากจักขุวิญญาณธาตุนั้น เรียกว่า “มโนธาตุ” ซึ่งประกอบ

ด้วยอาวัชชนจิตที่ทำหน้าที่ใคร่ครวญว่า อารมณ์นั้นคืออะไร และสัมปฏิจฉนจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์นั้นราวกะว่ายื่นรับเอารูปารมณ์กล่าวคือสีที่เห็นได้ต่อจากอาวัชชนจิตฉันนั้น หลังจากนั้น สันตีรณจิตที่เกิดขึ้นเพื่อไต่สวนอารมณ์ที่เห็นไปแล้วนั้นก็เกิด ต่อจากนั้น โวฏฐัพพนจิตซึ่งทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ดังกล่าวว่าดี ไม่ดีเป็นต้นก็เกิด จากนั้น ชวนจิตซึ่งเกิดขึ้นเหมือนกับว่าแล่นเข้าสู่อารมณ์ที่ได้เห็นนั้น หลังจากที่ชวนจิตเกิด ตทารัมมณจิตซึ่งรับอารมณ์นั้นต่อจากชวนจิตก็เกิด กลุ่มจิตทั้งหมดที่กล่าวมานี้ ได้ชื่อว่า “มโนวิญญาณธาตุ”

ส่วนกลุ่มเจตสิกที่ประกอบกับจิตเหล่านั้น เช่น **ผัสสะ**ซึ่งทำหน้าที่กระทบรูปารมณ์นั้น **เวทนา**ซึ่งทำหน้าที่เสวยหรือมีความรู้สึกเกี่ยวกับอารมณ์นั้น **สัญญา**ซึ่งทำหน้าที่จำได้หมายรู้อารมณ์นั้น **เจตนา**ซึ่งทำหน้าที่กระตุ้นอารมณ์นั้น **โลภะ**ซึ่งทำหน้าที่ชอบใจยินดีอารมณ์นั้น **โทสะ**ซึ่งทำหน้าที่รังเกียจอารมณ์นั้น **สัทธา**ซึ่งมีความผ่องใสหรือมีความเลื่อมใสต่ออารมณ์นั้นเป็นต้น ก็เกิดร่วมด้วย โดยเรียกกลุ่มเจตสิกดังกล่าวว่า ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ ก็กลุ่มเจตสิกเหล่านี้ได้ชื่อว่าเป็นนาม เพราะมีหน้าที่โน้มหรือน้อมไปสู่อารมณ์ที่เป็นรูปนั้น ส่วนสีที่เห็นได้และความใสแห่งจักษุแม้จะไม่สามารถน้อมไปสู่อารมณ์ได้จริงๆ แต่เมื่อได้กระทบกับสิ่งที่สามารถกระทบได้ หรือที่เรียกว่า **วิโรธิปัจจัย** แล้ว ก็จะมีสภาพแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น ทั้งความใสของจักขุปสาทและวัณณะกล่าวคือรูปารมณ์ จึงได้ชื่อว่า **รูป** ในฐานะเป็นธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลง อนึ่ง ทุกๆครั้งที่เห็น โยคีผู้ที่ทำการกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” ได้ชื่อว่ารู้สภาวธรรมที่ปรากฏในขณะนั้นๆเช่น รู้อายตนะ ๔ ธาตุ ๖ นามรูป ๒ ประการ ได้ตามสมควร

ในขณะที่ได้ยิน โสตปสาทกล่าวคือความใสของโสตะ เรียกว่า “โสตายตนะ โสตธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม เสียงที่ได้ยินนั้น เรียกว่า “สัททายตนะ สัททธาตุ” เป็นรูปธรรม การได้ยิน เรียกว่า “มนายตนะ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ” เหล่านี้ จัดเป็นนามธรรม ในขณะที่ดมกลิ่น ฆานปสาทหรือส่วนที่ใสของฆานะ เรียกว่า “ฆานายตนะ ฆานธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม กลิ่นที่สัมผัสนั้น เรียกว่า “คันธายตนะ คันธธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม การที่ได้กลิ่น เรียกว่า “มนายตนะ ฆานวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ” ซึ่งจัดเป็นนามธรรม

ในขณะที่กิน ชิวหาปสาทหรือความใสของลิ้น เรียกว่า “ชิวหายตนะ ชิวหาธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม รสที่ได้ลิ้ม เรียกว่า “รสายตนะ รสธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม การรู้รส เรียกว่า “มนายตนะ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ” จัดเป็นนามธรรม ในขณะที่กระทบสัมผัส กายปสาท เรียกว่า “กายายตนะ กายธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม โผฏฐัพพารมณ์ที่สัมผัสได้ เรียกว่า “โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพธาตุ” จัดเป็นรูปธรรม การรู้สึกสัมผัส เรียกว่า “มนายตนะ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ” จัดเป็นนามธรรม ด้วยเหตุนี้ ในกรณีของการได้ยิน เป็นต้น ก็พึงทราบว่า โยคีผู้ที่กำหนดว่า “ได้ยินหนอๆ” เป็นต้นนั้น ย่อมรู้ซึ้งถึงสภาวธรรมกล่าวคือ อายตนะ ๔ ธาตุ ๖ นามรูป ๒ ที่ปรากฏในขณะนั้นๆได้ตามสมควร

ในขณะที่คิด หมู่จิตที่มีสภาวะเพียงแต่ได้รู้อารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า “มนายตนะ มโนวิญญาณธาตุ” ซึ่งจัดเป็นนามธรรม ส่วนหมู่เจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นร่วมกับจิตนั้น เช่น ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์นั้นๆ, เวทนา สภาวะที่เสวยอารมณ์, สัญญา ความจำได้หมายรู้ในอารมณ์, เจตนา ความจงใจหรือกระตุ้นให้จิตไปสู่อารมณ์, สมาธิ หรือเอกัคคตา ความตั้งมั่นในอารมณ์, วิตก ความตรึกในอารมณ์, วิจาร การพิจารณาอารมณ์, อธิโมกขะ การตัดสินอารมณ์, วิริยะ ความเพียรพยายามในอารมณ์, ปีติ ความยินดีต่ออารมณ์, ฉันทะ ความประสงค์ต้องการอารมณ์, โลภะ ความอยาก ความต้องการคลั่งไคล้ในอารมณ์, โทสะ ความรังเกียจ ความเกลียดอารมณ์, โมหะ ความเข้าใจผิด การไม่รู้จริงในอารมณ์, ทิฏฐิ ความเห็นผิด, มานะ ความสำคัญหรือความถือตนในอารมณ์, อิสสา ความริษยา, มัจฉริยะ ความตระหนี่, กุกกุจจะ ความเดือดร้อนใจ, ถินมิทธะ ความเซื่องซึม ความเกียจคร้าน, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, วิจิกิจฉา ความสงสัย, อโลภะ ความไม่โลภ, อโทสะ ความหวังดี, ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข, กรุณา ความสงสาร, มุทิตา ความยินดีกับสิ่งที่ผู้อื่นได้มา, ศรัทธา ความเลื่อมใส ความเชื่อมั่น, สติ การกำหนดรู้ การมีสติ, หิริโอตตัปปะ ความละอาย ความรังเกียจต่อสิ่งที่ไม่ดี, ปัญญา การรู้สภาวะของธรรมตามความเป็นจริง, ปัสสัทธิ ความสงบร่มเย็น, ลหุตา ความเบา ดังนี้ เป็นต้น ได้ชื่อว่า “ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ” ซึ่งล้วนจัดเป็นนามธรรม ส่วนรูปธรรมทั้งหลายซึ่งประกอบด้วย**หทยวัตถุ** “รูปคือหัวใจอันเป็นที่อาศัยสำหรับการรู้ของจิต”นั้น **อิตถินทรีย์**

“รูปที่เป็นพืชะหรือเป็นเหตุให้เกิดอาการที่เป็นอาการเฉพาะของสตรี” **ปุริสินทรีย์** “รูปที่เป็นพืชะหรือเป็นเหตุให้เกิดอาการของบุรุษรูป”เหล่านี้ ล้วนจัดเป็นรูปธรรม เป็นธัมมายตนะ และเป็นธัมมธาตุ

ด้วยเหตุนี้ ในเวลาที่โยคีมีการรู้หรือคิดอารมณ์ภายในอยู่นั้น โยคีผู้ที่สามารถกำหนดได้ทัน เช่น อยากคู้หนอ อยากเหยียดหนอ คิดหนอ ตรึกหนอ จินตนาการหนอ พิจารณาหนอ ใคร่ครวญหนอ กำหนดหนอ เพ่งหนอ รู้หนอ ดังนี้เป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่รู้อายตนะ ๒ อย่าง ธาตุ ๒ อย่าง และนามรูป ๒ อย่าง ที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้นได้ตามสมควร สำหรับอารมณ์ที่ปรากฏในขณะที่เกิดความคิดเช่นนั้น เป็นอารมณ์ประเภทปรมัตถ์ ก็มี เป็นประเภทบัญญัติ ก็มี ซึ่งในกรณีที่เป็นประเภทปรมัตถ์นั้น ผู้ปฏิบัติยังจะสามารถรู้อายตนะ ธาตุ และนามรูปทั้งหลายที่เป็นอารมณ์นั้นด้วย

การรู้สังโยชน์

ความยินดีพึงพอใจปรารถนาอารมณ์ที่เป็นกามารมณ์และกามวัตถุซึ่งมีอยู่ทั้งภายในและภายนอกกายนั้น ท่านเรียกว่า **กามราคะ** ส่วน**ปฏิฆะ**หมายถึงความโกรธ ความเกลียด ความชัง **มานะ**หมายถึงการเปรียบเทียบความอวดเก่ง ความสำคัญตนว่าดีกว่าผู้อื่น ประเสริฐเลอเลิศกว่าผู้อื่น อนึ่ง ความเห็นผิดที่ว่า “มีเรา มีเขา มีสัตว์ มีบุคคล มีพระเจ้า มีสัตว์ บุคคล ตัว ตน เหล่านั้นไม่มีวันเสื่อมสลาย ไม่มีวันแปรเปลี่ยนไป” ดังนี้ ก็ดี การจินตนาการนึกคิดเอาว่า “สิ่งที่เป็นตัวตนหรืออัตตา บุคคล หรือพระผู้เป็นเจ้านั้น เมื่อตายไปแล้วก็จะถึงการดับสูญไป ไม่มีการกลับมาเกิดอีก” ก็การคิดด้วยอำนาจของความเห็นผิดเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **ทิฏฐิ** ความสงสัย ท่านเรียกว่า **วิจิกิจฉา** ความเข้าใจผิดคิดว่า “เมื่อประพฤติปฏิบัติปฏิปทาหรือข้อปฏิบัติเยี่ยงสัตว์เดียรัจฉานเช่น โค สุนัข เป็นต้น เป็นสิ่งที่ดี เป็นแนวทางเพื่อการออกจากวัฏทุกข์นั้น ได้ชื่อว่า **สีลัพพตปรามาส** ความปรารถนาภพชาติที่ดีหรือภพชาติที่ประเสริฐ เรียกว่า **ภวราคะ** ความอิจฉาริษยาต่อความดีของผู้อื่น หรือสมบัติของผู้อื่นเรียกว่า **อิสสา** การไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับสมบัติหรือไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับเกียรติคุณคุณความดีความชอบ

หรือการไม่ปรารถนาที่จะให้บุคคลผู้ที่เกี่ยวข้องกับตนเองไปเกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น นี้เรียกว่า **มัจฉริยะ**

การไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิดในสภาวะที่เป็นจริงของรูปและนามเรียกว่า **อวิชชา** อวิชชานี้ เป็นสภาวะที่ประกอบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับสังโยชน์ ๙ มีกามราคะเป็นต้นนั่นเอง บุคคลผู้ที่ยังมีสังโยชน์ ๑๐ ประการดังที่กล่าวมานี้ เมื่อตายไปแล้วย่อมไม่พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด นั่นหมายความว่า เมื่อตายจากภพนี้ไปแล้วย่อมจะต้องกลับมาเกิดในภพใหม่อีกแน่นอน จึงไม่เรียกว่าเป็นผู้หลุดพ้นจากวัฏทุกข์ เพราะฉะนั้น ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่า **สังโยชน์** หมายถึงเครื่องผูกสัตว์ไม่ให้ออกจากวัฏทุกข์

สังโยชน์๑๐ประการดังกล่าวเกิดขึ้นตามความเหมาะสมแก่เหตุในขันธสันดานของผู้ที่ไม่รู้สภาวะของอายตนะทั้งหลาย มีรูปตาที่ใส หรือเรียกว่า จักขุปสาทตามความเป็นจริงไม่รู้สภาวะของวัณณะหรือรูปารมณ์และของจิตที่เห็นไม่รู้สภาวะของเสียงที่ได้ยิน และของการได้ยินเป็นต้นทั้งนี้เพราะไม่ได้กำหนดให้ทันตามสิ่งที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เช่น ไม่ได้กำหนดว่า “เห็นหนอ ได้ยินหนอ” ดังนี้เป็นต้นในขณะที่มีการเห็นหรือการได้ยินเกิดขึ้น ในกรณีนี้ หากสังโยชน์ดังกล่าวเกิดขึ้นโยคีควรกำหนดให้เห็นตามสภาพที่เป็นจริงหรือที่เกิดขึ้นจริง เช่น ในกรณีที่กามราคะเกิด ก็กำหนดว่า“ยินดีหนอ ปรารถนาหนอ” ดังนี้เป็นต้น และควรรู้ซึ้งถึงอโยนิโสมนสิการอันเป็น การเอาใจใส่อารมณ์ครั้งแรกและเป็นเหตุให้เกิดกามราคะเป็นต้นด้วย

นอกจากนี้ ก็ควรรู้โยนิโสมนสิการอันเป็นเหตุดับแห่งสังโยชน์ด้วยว่า “เพราะเรากำหนดจึงทำให้กามราคะเป็นต้นดับไป แต่ในขณะที่การกำหนดของโยคีนั้นมีความแก่กล้า ทันทีที่โยคีกำหนดเอาใจใส่กามราคะเป็นต้นนั้น กามราคะเป็นต้นนั้น ก็จะไม่ปรากฏ โดยจะดับหายไป อย่างนี้ก็มีได้เช่นกัน สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรดังนี้ว่า

ยญฺจ ตทุภยํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สโยชนํ, ตญฺจ ปชานาติ ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหานํ โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.

สังโยชน์ใดเกิดโดยอาศัยอายตนะทั้ง ๒ โยคีควรกำหนดรู้สังโยชน์นั้นด้วย นอกจากนี้ การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เคยเกิด ย่อมมีเพราะเหตุกล่าวคืออโยนิโสมนสิการใด โยคีควรกำหนดรู้อโยนิโสมนสิการนั้นด้วย นอกจากนี้ การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นอยู่โดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน ย่อมมีเพราะเหตุกล่าวคืออริยมรรคใด โยคีควรกำหนดรู้อริยมรรคนั้นด้วย

อนึ่ง สำหรับการรู้มรรคด้วยญาณของตน ถือว่าเป็นญาณที่เกิดขึ้นหลังจากที่ถึงปัจจเวกขณญาณแล้ว มรรคญาณนี้ เป็นญาณที่ละสังโยชน์หรือทำให้สังโยชน์สงบหรือทำให้สังโยชน์ทั้งหลายดับลง ซึ่งตรงกับที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตึ อนุปฺปาโท โหติ ตญฺจ ปชานาติ.

นี้คือการรู้แบบสุตมยญาณ จะอย่างไรก็ตาม สำหรับสังโยชน์ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อิสสาและมัจฉริยะนั้นย่อมถูกละขาดได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ส่วนสกทาคามิมรรคทำหน้าที่ดับกามราคะและปฏิฆสังโยชน์ที่หยาบ ส่วนกามราคะ และปฏิฆสังโยชน์ที่ละเอียด ถูกละหรือถูกทำให้ดับโดยอนาคามิมรรค ส่วนมานสังโยชน์ ภวราคสังโยชน์ และ อวิชชาสังโยชน์ ถูกละได้เด็ดขาดโดยอรหัตมรรค

การไม่ให้ ไม่ได้เป็นมัจฉริยะเสมอไป

เนื่องจากท่านได้กล่าวไว้ว่า มัจฉริยะถูกละด้วยอริยมรรคขั้นโสดาปัตติมรรค เพราะฉะนั้น ก็ไม่ควรที่จะเข้าใจผิดไปด้วยว่า “ทุกๆครั้งที่มีการขอสิ่งของจากบุคคลผู้ที่เป็นโสดาบันแล้วพระโสดาบันนั้นจะต้องสละหรือจะต้องให้อย่างแน่นอน” และไม่ควรเข้าใจผิดว่า “โสดาบันบุคคลนั้น ไม่มีการครอบครองวัตถุสิ่งของ หรือทรัพย์สมบัติ” การตีความเช่นนี้ถือว่าไม่ถูกต้อง เพราะว่าลักษณะของการครอบครองทรัพย์สิน ก็ดี การไม่ปรารถนาที่จะสละของที่เป็นของตน ก็ดี ความหวงแหนในทรัพย์ที่ถือว่าเป็นของตน ก็ดี จัดว่าเป็นโลภะทั้งสิ้น ไม่ใช่จัดเป็นมัจฉริยะ

ฉะนั้น แม้ว่าจะจัดกลุ่มสภาวะเช่นการไม่ยินดี ไม่อดทน หรือมีความตระหนี่ถี่เหนียว ไม่ให้คนอื่นมายุ่งเกี่ยวหรือเป็นเจ้าของในทรัพย์สินของตน หรือใช้สอยทรัพย์สินของตนเป็นมัจฉริยะ แต่การไม่สละหรือการไม่เสียสละนั้น ก็ไม่ใช่จะ

เกี่ยวข้องเฉพาะกับมัจฉริยะ แต่ยังมีความเกี่ยวข้องกับโลภะด้วย แม้ว่าพระโสดาบันนั้นจะปราศจากมัจฉริยะแล้วก็ตาม แต่ในส่วนของโลภะยังมีอยู่ ในกรณีนี้ ผู้ศึกษาสามารถที่จะนำเอาเหตุการณ์ในพุทธกาลมาพิจารณาเป็นตัวอย่าง เช่น เรื่องของมหาเศรษฐีกับภรรยา พระราชากับพระมเหสี ผู้ซึ่งได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี อนึ่ง ในยุคนั้น โจรขโมยหรือโจรปล้น ก็มีอยู่ พวกเดียรถีย์ที่เป็นคู่อริกับพระพุทธศาสนาก็มี รวมทั้งสาวกของเดียรถีย์เหล่านั้นด้วย ก็มีมากมาย เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าผู้ที่เที่ยวขอบุคคลอื่นโดยไม่คิดหน้าคิดหลังก็มีอยู่มาก ซึ่งถ้าหากบุคคลสละให้ตามที่คนเหล่านั้นเที่ยวขออยู่นั้น บุคคลผู้ที่เป็นอริยะ ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐี หรือเป็นพระมหากษัตริย์ หรือเป็นบุคคลธรรมดาทั่วไป ก็จะปราศจากทรัพย์สินที่เป็นของส่วนตน กลายเป็นคนอนาถาอย่างแน่นอน ข้อนี้พึงนำเอาเรื่องที่โจรเข้าประชิดบ้านของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีดูก็แล้วกัน เพราะถ้าขอได้ก็คงไม่มีการไปปล้น แต่ว่าคนเหล่านั้นก็ฝืนกฎหมายทำการปล้น ซึ่งมีโทษมหันต์ในยุคนั้น โดยไม่เกรงขามต่อกฎหมายบ้านเมือง

ดังนั้น คำว่า มัจฉริยะ จึงหมายถึง ความตระหนี่ที่เป็นไปในลักษณะไม่ต้องการให้บุคคลอื่นครอบครองหรือมีความเกี่ยวข้องกับทรัพย์สินของตน แต่สำหรับการที่ไม่ยอมสละสิ่งของอันเป็นที่รักของตนโดยไม่เกี่ยวกับการครอบครองโดยไม่มีการใส่ใจในการครองครองของบุคคลอื่น อันนี้เป็นวิสัยของโลภะเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของมัจฉริยะ แล้วก็สำหรับการที่ไม่ให้แก่บุคคลที่ขอในสิ่งที่ไม่ควรขอ ก็พึงทราบว่า ไม่เกี่ยวกับโลภะและมัจฉริยะแต่อย่างใด พระนางอุบลวรรณาเถรี จึงได้กล่าวปฏิเสธต่อพระอุทายีผู้มาขอบิณฑบาตผ้าอันตรวาสกดังนี้ว่า

มยำ โข ภนฺเต มาตุคามา นาม กิจฺฉลาภา, อิทญฺจ เม อนฺติมำ ปญฺจมำ จีวรำ, นาหำ ทสฺสามิ.

ข้าแต่พระคุณเจ้า ดิฉันทั้งหลายผู้ซึ่งเป็นสตรีเพศมาตุคาม มีลาภสักการะน้อย แม้แต่จีวรของพวกดิฉันก็มีเพียงแค่จีวรผืนที่ ๕ ซึ่งเป็นผืนสุดท้าย [แม้แต่จีวรผืนสุดท้ายของพวกดิฉัน ถือว่าเป็นผืนที่ ๕] เพราะฉะนั้น ดิฉันจึงไม่ถวายท่าน

ความจริงแล้ว พระเถรีนี้มิใช่เพียงเฉพาะแค่ไม่มีโลภะและมัจฉริยะเท่านั้น ท่านยังเป็นพระอรหันต์ผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวงด้วย แต่ได้กล่าวตอบปฏิเสธ

พระอุทายีว่าไม่สามารถที่จะถวายสบงหรืออันตรวาสกแก่ท่านได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า พระอุทายีนั้น อุตตริไปขอในสิ่งที่ไม่สามารถจะให้ได้ เนื่องจากว่า ผ้ามีจำกัด นั่นก็คือ มากที่สุดมีเพียงแค่ ๕ ผืนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงไม่ควรปรักปรำผู้ที่ปฏิเสธที่จะให้หรือไม่ให้ในกรณีที่ขอในสิ่งที่ไม่ควรขอนั้นว่าเป็นผู้มีมัจฉริยะแต่อย่างใด

การรู้โพชฌงค์(สัมโพชฌงค์)

การรู้สติสัมโพชฌงค์

เมื่อปฏิบัติจนแก่กล้า การกำหนดก็บริสุทธิ์เริ่มตั้งแต่อุทยัพพยญาณเป็นต้นไปแล้วนั้น สติที่ปรากฏย่อมมีความคมชัดและแก่กล้า ราวกะว่า ตามติดอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดทุกครั้งเลยทีเดียว รูปนามอารมณ์ที่เกิดดับในขณะนั้น เป็นราวกะว่าเข้ามาสู่จิตที่กำลังกำหนดโดยอัตโนมัติทีเดียว ทันทีที่ได้กำหนดอารมณ์หนึ่งๆไปแล้ว อารมณ์อื่นๆก็เตรียมพร้อมที่จะปรากฏเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ราวกะว่า จับเอาจิตที่กำหนดนั้นเข้าไปฝังอยู่ภายในอารมณ์นั้น และราวกะว่า เป็นการเอาอารมณ์ที่พึงกำหนดรู้นั้นมาฝังเข้าไปภายในจิตที่กำหนดอยู่นั้นก็มิปาน ดังนั้น พระอัฏฐกถาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาว่า “สติดังกล่าวนั้น มีลักษณะเป็นอติลาปนลักขณะ” หมายถึง มีหน้าที่ไม่ให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายล่องลอยออกไปจากอารมณ์ หรือเคลื่อนย้ายไปจากอารมณ์ และมีหน้าที่ทำให้อารมณ์นั้นไม่หลุดออกไปจากจิตที่กำหนดด้วย ก็สติที่เกิดขึ้นอย่างเฉียบคมนั้นได้ชื่อว่าเป็น**สติสัมโพชฌงค์**ในฐานะที่เป็นธรรมก่อให้เกิดมรรคญาณ

การรู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ทุกๆครั้งที่มีการกำหนดนั้น โยคีอาจรู้สภาวะที่เป็นจริงของรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏเป็นพิเศษซึ่งเป็นรูปนามที่นับเนื่องเข้าในอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่นั้นได้ และอาจกำหนดรู้แม้กระทั่งจุดเริ่มต้นของการเกิดแห่งรูปนามเหล่านั้น ราวกะว่าอารมณ์นั้นกำลังโผล่ศีรษะเข้าไปภายในจิตที่กำหนดฉันนั้น และอาจกำหนดรู้แม้กระทั่งการดับหรือการหายไปของรูปนามเหล่านั้นในทันทีได้ด้วย

และอาจรู้ลักษณะที่เป็นไตรลักษณ์อย่างแจ่มแจ้ง คือรู้อาการที่ไม่เที่ยงซึ่งเรียกว่า “อนิจจลักษณะ” อาการที่ไม่ดี เป็นทุกข์ ไม่น่าพอใจ ซึ่งเรียกว่า “ทุกขลักษณะ” อาการที่ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของตน ไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ซึ่งเรียกว่า “อนัตตลักษณะ” ได้อย่างแจ่มแจ้งทีเดียว ก็แลญาณที่รู้นี้ ท่านเรียกว่า **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์**

การรู้วิริยสัมโพชฌงค์

ในทุกขณะของการกำหนดนั้น ความพยายามอย่างคงเส้นคงวาไม่ยิ่งไม่หย่อน จนเกินไปย่อมปรากฏเกิดขึ้น ในบางครั้ง โยคีอาจทำความเพียรตึงเกินไปในอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่ง จึงทำให้เกิดภาวะความเครียดลุกลี้ลุกลนในภายหลังได้ ในช่วงเวลาเช่นนั้น อาจทำให้เกิดภาวะความฟุ้งซ่าน จนทำให้จิตที่กำหนดนั้นไม่ปรากฏเท่าที่ควร แต่ในบางครั้ง หากเริ่มต้นโดยการทำความเพียรที่ย่อหย่อนแล้ว อาจจะทำให้ภายหลังยิ่งเกิดภาวะย่อหย่อนลงไปได้อีก ในกรณีเช่นนี้ จะทำให้เกิดถีนมิทธะกล่าวคือความง่วงเหงาหาวนอนหรือความเซื่องซึมได้ จนอาจทำให้การกำหนดสตินั้นเป็นไปอย่างเลือนลาง ไม่คมชัดเท่าที่ควร เพราะฉะนั้น โยคีพึงกระทำความเพียรให้ถูกต้องตั้งแต่ต้น นั่นก็คือไม่ควรให้ตึงจนเกินไปและไม่ให้หย่อนจนเกินไป หากตึงเกิน ก็ปรับให้อยู่ในระดับปานกลาง หากหย่อน ก็ควรปรับให้สม่ำเสมอ เมื่อโยคีสามารถปรับระดับความเพียรของตนให้สม่ำเสมอคงเส้นคงวาเช่นนี้แล้ว ก็จะไม่เกิดความลุกลี้ลุกลนหรือตึงเครียดจนเกินไป ความฟุ้งซ่านก็จะไม่เกิดขึ้น เนื่องจากยังมี**พยาปาระ**กล่าวคือความขวนขวายเอาใจใส่ในอารมณ์อยู่ จึงทำให้ถีนมิทธะความง่วงหงาวหาวนอนไม่เกิด โยคีนั้นก็จะสามารถกำหนดได้ทุกๆครั้งที่อารมณ์นั้นปรากฏโดยไม่ให้เล็ดลอดไปแม้แต่อารมณ์เดียว ก็การเพียรพยายามกำหนดได้อย่างต่อเนื่องเช่นนี้ เรียกว่า **วิริยสัมโพชฌงค์**

การรู้ปีติสัมโพชฌงค์และปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ความปลาบปลื้มยินดีหรือความพึงพอใจแห่งจิตที่ทำการกำหนดอยู่ในแต่ละครั้งนั้น เรียกว่า **ปีติสัมโพชฌงค์** ความสงบร่มเย็นแห่งจิตโดยปราศจากพยาปาระกล่าวคือความขวนขวายหรือความตื่นตัวแห่งจิตนั้น เรียกว่า **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**

ทั้งปีติและปัสสัทธินี้ ย่อมเกิดขึ้นอย่างชัดเจนมากในเบื้องต้นแห่งการเกิดอุทยัพพยญาณ อนึ่ง ในเวลาที่ปัสสัทธิเกิดนั้น จะทำให้โยคีรู้สึกมีความยินดีอย่างหาสิ้นสุดไม่ได้ทั้งนี้เพราะได้สัมผัสกับความสงบสุขอย่างที่ตนไม่เคยเจอมาก่อน ดังที่พระธรรมเทศนาที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้ว่า **สพฺพรตี ธมฺมรติ ชินาติ.** *ความปลาบปลื้มยินดีในธรรมสูงส่งกว่าความยินดีใดๆ*

ความยินดีในสภาวธรรมนั้น ย่อมเหนือกว่าความยินดีใดๆ โยคีสามารถสังเกตเห็นได้ว่า ในทุกเวลานั้นดีอยู่เสมอ จิตดีอยู่ในทุกขณะนั่นเอง เพราะเนื่องจากว่ามีสุขเวทนาอยู่ในทุกกิริยาอาการทั้งทางด้านกายและจิต ไม่ว่าจะเป็นการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การคู้เข้า การเหยียดออก และการกำหนดรู้ ก็ล้วนแต่มีสุขเวทนาปรากฏอยู่ จึงทำให้มีความรู้สึกดีในทุกเวลาทุกที่ทุกสถาน ด้วยอำนาจของปีตินั้น จึงทำให้โยคีเป็นราวกะว่าได้นั่งอยู่บนเปลหรือชิงช้า รู้สึกซาบซ่านไปทั่ว และด้วยอำนาจของปัสสัทธินั้น โยคีก็จะรู้สึกเป็นเหมือนกับนิ่งอึ้งราวกะว่าไม่ได้ทำการกำหนดอะไรเลย เป็นความสงบ เป็นความร่มเย็น แต่จะอย่างไรก็ตามในช่วงที่เข้าถึงภังคญาณ เป็นต้นนั้น ทั้งปีติและปัสสัทธินี้ จะปรากฏชัดในบางครั้งบางคราวเท่านั้น ไม่เหมือนกับในตอนที่อยู่ในขั้นของอุทยัพพยญาณต้นๆ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม เมื่อโยคีเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณแล้ว ในบางครั้งอาจจะเกิดอาการแห่งปีติและปัสสัทธิ นี้อยู่อย่างต่อเนื่องนานทีเดียว

การรู้สมาธิสัมโพชฌงค์

ทุกขณะของการกำหนดนั้น ความตั้งมั่นโดยไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ แต่เป็นการจดจ้องอยู่ในอารมณ์ที่ตนกำหนดเท่านั้น เป็นเหมือนกับว่าจิตนั้นเข้าไปประชิดแนบอยู่กับอารมณ์นั้นอยู่ตลอดเวลา ก็จะเกิดขึ้นแก่โยคีนั้น ความตั้งมั่นดังกล่าวเกิดขึ้น แล้วจะทำให้โยคีสามารถกำหนดรู้ได้ตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะเป็นสภาวลักษณะของรูปนามที่ตนนำมากำหนด ก็ดี และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้นที่มองเห็นการเกิดและการดับของรูปนามนั้น ก็ดี ในทุกๆครั้งที่กำหนดนั้น สมาธิที่เกิดขึ้นอย่างแก่กล้าและมีพลัง ท่านเรียกว่า **ขณิกสมาธิ** ซึ่งก็คือ **สมาธิ-สัมโพชฌงค์** นั่นเอง

การรู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์

สภาวะที่คอยปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอไม่ให้ย่อหย่อนและไม่ยิ่งจนเกินไปในขณะที่กำหนดอยู่นั้น ก็จะเกิดขึ้นอย่างชัดเจน สภาวะที่ทำให้เกิดความสม่ำเสมอไม่โอนเอนไปในด้านใดด้านหนึ่งนั้น ท่านเรียกว่า **ตัตรมัชฌัตตตา** นั่นก็คือ **อุเบกขา-สัมโพชฌงค์** นั่นเอง ก็อุเบกขานี้ ตนเองก็ยากที่จะเข้าใจ และก็ยากที่จะอธิบายให้คนอื่นเข้าใจด้วย แต่ว่าผู้ที่เข้าถึงญาณทั้งหลายมีอุทยัพพยญาณเป็นต้นแล้วย่อมสามารถที่จะรู้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ดังกล่าวได้ง่าย เพราะสภาวะนั้นได้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนแล้วในขันธสันดานของตนนั้นเอง

การปรับอินทรีย์ให้มีความสม่ำเสมอ

ในเวลาที่ทำการกำหนดรูปนามนั้น รูปนามที่ปรากฏออกมาเป็นเพียงสภาวะเป็นเพียงการเกิดและการดับนั้นโยคีผู้ที่ศรัทธาหรือสัทธินทรีย์แก่ยิ่งกว่าคุณธรรมอื่นก็จะทำให้มีศรัทธา เกิดความปักใจเชื่อคิดแล้วคิดอีก พิจารณาแล้วพิจารณาอีกอยู่เนืองๆ ลักษณะของการคิดพิจารณานั้น ก็จะมีความดื่มด่ำปักใจเชื่อเหมือนกับหาที่สิ้นสุดไม่ได้โดยทำนองเป็นต้นว่า “รูปและนามทั้งสองเท่านั้นที่มีอยู่ ส่วนบุคคล สัตว์ ตัวตนหามีไม่ คำพูดเช่นนี้ก็เป็นความจริง, ข้อที่ว่าไม่มีสภาวธรรมใดตั้งมั่นอยู่ได้ถึงชั่วพริบตา มีแต่สภาวะที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปโดยทันทีเท่านั้น ข้อนี้ก็เป็นเรื่องจริง,ข้อที่กล่าวว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้สภาวธรรมทั้งหลายทั้งปวง เช่น ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่งาม ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวตน มีแต่เพียงสภาวธรรมเท่านั้นข้อนี้ก็เป็นเรื่องจริงสภาวธรรมนั้นมีอยู่ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้นั่นเทียว เป็นจริงอย่างที่ครูอาจารย์ท่านสอนไว้นั่นเทียว”

แม้ในขณะที่มีการคิดพิจารณาเชื่อด้วยศรัทธาเช่นนี้ โยคีจะไม่สามารถรู้ได้อย่างชัดเจนถึงการเกิดการดับของความนึกคิดนั้นเลย และจะทำให้ไม่สามารถกำหนดการเกิดการดับของรูปนามได้อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เนื่องจากว่ามีศรัทธายิ่งเกินไป จึงทำให้ไม่สามารถที่จะรู้ทุกอย่างที่กำหนดนั้นอย่างชัดเจนได้ในทุกๆขณะที่กำหนด นี้เป็นลักษณะที่เป็นข้อเสียของการกำหนดที่มีศรัทธายิ่งเกิน

บุคคลผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลมมากเกิน ย่อมพิจารณาใคร่ครวญในทุกๆขณะได้ เช่น อาจมีการพิจารณาในระหว่างๆที่กำหนดอยู่ว่า “นี้เป็นรูปหรือ นี้เป็นนามหรือ นี้เป็นผัสสะหรือ หรือว่าเป็นเวทนา สภาวะนี้ย่อมปรากฏดีหรือไม่หนอ ไม่ดีหรือหนอ สภาวลักษณะปรากฏหรือหนอ กิจหรือรสะปรากฏหรือหนอ” หรือไม่ก็พิจารณาว่า“การเกิดดับปรากฏหรือไม่หนอไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้นปรากฏหรือไม่หนอ” ก็ผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลมเกินนั้น ย่อมจะทำการพิจารณาเปรียบเทียบสิ่งที่ตนกำลังกำหนดได้ชัดเจนกับสิ่งที่ตนได้เคยฟังเคยจำเคยเข้าใจมาก่อนเนืองๆได้ ซึ่งจะทำให้ผู้นั้นไม่สามารถที่จะรู้ชัดเจนเกี่ยวกับการเกิดการดับของจิตที่ทำการกำหนดนั้นได้ และไม่สามารถที่จะกำหนดรูปนามอื่นๆที่กำลังเกิดดับอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง เนื่องจากปัญญาที่ต้องการพิสูจน์สืบสวนมีมากในแต่ละขณะที่กำหนด จึงไม่สามารถทำให้บุคคลนั้นรู้ซึ้งถึงสิ่งที่ตนกำลังกำหนดได้อย่างชัดเจน นี้เป็นข้อเสียของการกำหนดที่มีปัญญาตามพิจารณาสืบสวนมากจนเกินไป

แต่ด้วยอำนาจของอุเบกขาซึ่งมีลักษณะเป็นสภาวธรรมที่ทำหน้าที่ปรับอินทรีย์ให้มีความสม่ำเสมอกันนั้น ซึ่งทำให้ศรัทธากับปัญญามีความสม่ำเสมอกัน ครั้นศรัทธาปัญญาเหล่านั้นมีความสม่ำเสมอกันด้วยอำนาจของอุเบกขาเป็นตัวปรับให้แล้ว ก็จะทำให้โยคีไม่ใช้ศรัทธาความเชื่อมากเกินไป ไม่ใช้ความคิดปัญญาในการพิจารณามากเกินไป แต่โยคีนั้นได้เอาใจใส่กำหนดทุกอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง โยคีผู้นั้นจะไม่ทำให้เกิดการคิดพิจารณาครั้งแล้วครั้งเล่าเหมือนกับแต่ก่อน แต่จะทำการเอาใจใส่ในการกำหนดรูปนามที่เกิดขึ้นได้ตามลำดับเป็นอย่างดี

ในเวลาที่วิริยะความเพียรแก่กล้ามีกำลังมากกว่าสภาวธรรมอื่นนั้น ทำให้โยคีมีความกระตือรือร้นเอาใจใส่มากเกินเอาแต่รอคอยหรือแสวงหาอารมณ์ที่จะกำหนด ทำให้โยคีเกิดความเพ่งพินิจพิจารณาว่าเราจะกำหนดได้หรือไม่หนอ กำหนดไปแล้วมันจะเล็ดลอดหรือหลงเหลืออะไรหรือไม่หนอ และทำให้โยคีเกิดความวิตกกังวลโดยต่างๆนานา เช่น เล็ดลอดโดยไม่กำหนดไปเมื่อไร ดังนี้ เป็นต้น หรืออาจจะเกิดความวิตกว่า ต่อไปเราจะต้องทำการกำหนดให้ดีไปกว่านี้ นี้เป็นลักษณะของการเดือดเนื้อร้อนใจเอาใจใส่มากเกินไป จึงทำให้จิตไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่นก็จะเกิดความฟุ้งซ่านเพราะความฟุ้งซ่านจึงไม่สามารถทำให้กำหนดรูปนามที่เกิดขึ้นทุกขณะได้อย่างต่อเนื่อง เมื่อความตั้งมั่นมีกำลังน้อยเพราะมัวแต่มีความ

วิตกกังวลอยู่ จึงทำให้โยคีไม่สามารถรู้สิ่งที่ตนกำหนดได้อย่างชัดเจน นี้เป็นโทษของการกำหนดที่มีวิริยะมากจนเกินควร

แม้ในเวลาที่โยคีมีสมาธิความตั้งมั่นแห่งจิตมากเกินไป ก็จะทำให้โยคีนั้นเฝ้าแต่กำหนดอารมณ์เดียวเท่านั้นอย่างต่อเนื่องนานเกินไป เพราะอารมณ์อื่นๆไม่สามารถผ่านเข้ามาได้ จึงทำให้โยคีผู้นั้นปราศจากการกระตือรือร้นเอาใจใส่ที่จะกำหนดอารมณ์ใหม่ๆได้ เมื่อไม่มีความพยายามหรือใจจดจ่อที่จะกำหนดอารมณ์ใหม่ๆก็จะกำหนดอยู่แต่ในอารมณ์เดิมๆโดยปราศจากการกระตือรือร้นหรือพยาปาระหรือความเพียร เหมือนกับในเวลาที่เราสวดสาธยายสิ่งที่เราท่องจำคล่องแล้ว เช่น สวดมนต์ไหว้พระสวดพระปริตรเป็นต้น การที่จะเอาจิตจดจ่อในสิ่งที่คล่องแล้วนั้นก็จะน้อยไป เพราะสิ่งนั้น เราท่องจำได้คล่องแล้วนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น ทั้งอารมณ์และจิตที่กำหนดก็จะค่อยๆจางหายไปที่ละนิดทีละหน่อย ทำให้ไม่ปรากฏชัดทั้งสองฝ่าย การกำหนดนั้น ก็จะแปรสภาพไปเป็นถีนมิทธะความง่วงเหงาหาวนอนได้จากกำลังของการกำหนดลดถอยลงในที่สุดก็จะทำให้โยคีไม่สามารถกำหนดรูปนามทุกขณะที่เกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง ก็แล การที่ความเพียรย่อหย่อนลงแล้วทำให้การกำหนดไม่เป็นไปอย่างต่อเนื่องจนทำให้ถีนมิทธะความง่วงเหงาหาวนอนแทรกเข้ามาและส่งผลให้โยคีผู้นั้นไม่สามารถรู้ชัดประจักษ์แจ้งในสิ่งที่ตนกำหนดได้เช่นนี้ จัดเป็นข้อเสียของการกำหนดที่มีสมาธิมากจนเกินไป

แต่เมื่อใดความเพียรคือวิริยะกับสมาธิคือความตั้งมั่นแห่งจิตมีความสม่ำเสมอกัน นั่นก็คือเป็นไปในลักษณะที่ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจของอุเบกขาซึ่งทำหน้าที่ปรับให้คุณธรรมทั้งสองมีความเสมอภาคกันนั้น เมื่อนั้นจิตของผู้กำหนดนั้น ก็จะไม่มีความจดจ่อมากจนเกินไป ไม่มีความตั้งมั่นเพ่งพินิจในอารมณ์นั้นมากจนเกินไป ก็จะสามารถทำให้กำหนดรู้รูปนามที่เป็นอารมณ์นั้นได้อย่างต่อเนื่อง รูปนามนั้นก็จะปรากฏชัดทุกครั้งที่กำหนด แม้เมื่ออารมณ์ทั้งหลายเข้ามาปรากฏ แต่จิตของบุคคลนั้นก็จะไม่ฟุ้งซ่าน ตรงกันข้าม จิตนั้นย่อมสามารถที่จะรู้รูปนามทุกอย่างที่กำหนดได้โดยอัตโนมัติ และทุกอารมณ์ที่เข้าไปรู้นั้น จิตของโยคีนั้นก็จะตั้งมั่นแนบแน่นอยู่ในอารมณ์นั้น ถึงเวลานั้นแล้วโยคีผู้นั้นก็จะสามารถกำหนดรู้ได้ว่า “ไม่มีอารมณ์อันใดที่จะสามารถเล็ดลอดจากการกำหนดไปได้ เราได้รู้อารมณ์ทุกอย่างที่มาปรากฏแล้วนั่นเทียว”

สภาวะที่เกิดขึ้นโดยทำสภาวธรรมที่เป็นอินทรีย์ทั้งหลายให้สม่ำเสมอกันคือ ทำศรัทธาให้เสมอกับปัญญา วิริยะให้เสมอกับสมาธิเป็นต้นนั้น เรียกว่า **อุเบกขา-สัมโพชฌงค์**เป็นสภาวะที่ทำหน้าที่ปรับอินทรีย์ทั้งหลายให้สม่ำเสมอกันนั่นเอง ก็ในเวลาที่อุเบกขาสัมโพชฌงค์เกิดขึ้นอย่างแก่กล้านั้น สภาวธรรมทั้งหลายมีสติเป็นต้น ก็ย่อมจะเกิดขึ้นปรากฏชัดอย่างแก่กล้าพร้อมๆกันเช่นเดียวกัน ซึ่งในขณะนั้น โยคีไม่จำเป็นต้องแสวงหาอารมณ์ที่จะนำมากำหนด เพราะว่าอารมณ์ที่จะกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นได้ปรากฏอยู่ต่อหน้าอย่างพร้อมเพรียงนั่นเอง

อนึ่ง แม้แต่การเอาใจใส่ขวนขวายเป็นพิเศษเพื่อที่จะทำให้กำหนดได้ก็ไม่จำเป็น โยคีจะสามารถกำหนดอารมณ์นั้นได้โดยธรรมชาติหรือโดยอัตโนมัติ เมื่อไม่มีความใฝ่หาอารมณ์ที่จะกำหนด ความตั้งมั่นแน่วแน่ในทุกอารมณ์ที่ตนเข้าถึงก็จะเกิดขึ้น โยคีก็สามารถที่จะกำหนดรู้อารมณ์ดังกล่าวว่า “เป็นเพียงสภาวะรูป สภาวะนาม สภาวะที่เกิดขึ้น สภาวะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” โดยไม่ต้องมีการตรึกนึกคิดเพิ่มเป็นพิเศษแต่อย่างใด สิ่งเหล่านี้ก็จะมาปรากฏอย่างชัดเจนในจิตสันดานของโยคีนั้น

เมื่อโยคีรู้แล้ว ก็จะไม่จำเป็นต้องนำเอาอารมณ์นั้นหวนกลับมาคิดพิจารณาเพื่อให้เกิดความมั่นใจอีกต่อไป ก็ในเวลาที่การกำหนดนั้นมีความสม่ำเสมอกัน โยคีไม่จำเป็นต้องมีการลงแรงเป็นพิเศษแต่ก็ไม่ควรย่อหย่อน เพราะว่าถ้าเพิ่มการลงแรงหรือบากบั่นมาก ก็จะทำให้วิริยะตึงเกินไป อาจทำให้การกำหนดนั้นเสียไปได้ หรืออาจทำให้อารมณ์นั้นตกไปได้ แต่ถ้าหย่อนเกินไป วิริยะ ก็จะมีกำลังน้อย อาจทำให้การกำหนดนั้นไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง

สรุปว่า โยคีนั้นควรกำหนดโดยไม่ให้เสียรูปจากของเดิม คือให้เป็นไปตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่ครั้งแรกที่เริ่มต้นกำหนดมา ควรให้การกำหนดนั้นเป็นไปอย่างต่อเนื่องคงเส้นคงวา ก็การกำหนดรู้วิปัสสนาจิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ต่างๆ ได้ทันนั้นเรียกว่า **ปฏิวิปัสสนา** เป็นการนำเอาวิปัสสนาจิตนั่นแหละมากำหนดเป็นวิปัสสนาอีกครั้งหนึ่ง ก็ด้วยปฏิวิปัสสนาจิตนี้แลที่ทำให้โยคีรู้โพชฌงค์ ๗ ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ก็ จิตที่เกิดขึ้นภายหลังนี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยความเป็นปฏิวิปัสสนา กล่าวคือการนำเอาวิปัสสนาจิตนั้นมากำหนดอีกครั้ง สมกับที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสมฺโพชฺฌงฺคํ “อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสมฺโพชฺฌงฺโค”ติ ปชานาติ.

โยคีย่อมรู้สติสัมโพชฌงค์ที่ปรากฏอยู่ภายในขันธสันดานของตนว่า “ภายในจิตใจของเรานี้มีสติสัมโพชฌงค์อยู่”ดังนี้

อนึ่งขณะที่โพชฌงค์กำลังปรากฏอยู่นี้หากแม้ว่าโยคีมีภาวะความเปลี่ยนแปลงทางการกำหนดในทิศทางที่ไม่ดีคือหมายความว่าแม้ว่าโพชฌงค์เหล่านั้นจะปรากฏอยู่ แต่เมื่อเจอเหตุปัจจัย เช่น มีความเพียรย่อหย่อนหรือยิ่งเกินมากระทบเข้า ก็จะทำให้การกำหนดนั้นกำหนดได้ไม่ดี หรือแม้แต่ในเวลาทำอิริยาบถย่อย เช่น การคู้เข้าเหยียดออก และแม้แต่ในเวลาที่เกิดความคิดในใจเป็นต้น โดยมิได้ทำการกำหนดนั้นก็ดี ก็จะทำให้โยคีสามารถรู้ถึงการไม่เกิดขึ้นแห่งโพชฌงค์เหล่านั้นโดยอาศัยการกำหนดว่า “ไม่ดีหนอ ลืมหนอ คิดหนอ” ดังนี้เป็นต้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสมฺโพชฺฌงฺคํ “นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสมฺโพชฺฌงฺโค”ติ ปชานาติ.

เมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ภายในจิตใจ(ขันธสันดาน) ของตน โยคีก็ย่อมรู้ว่า “ภายในจิตของเรานี้ไม่มีสติสัมโพชฌงค์” ดังนี้เป็นต้น

ธรรมที่เรียกว่าสัมโพชฌงค์เหล่านี้ย่อมปรากฏชัดเพราะมี**โยนิโสมนสิการ**เป็นเหตุ ก็โยนิโสมนสิการในที่นี้ หมายถึง การเอาใจใส่ เช่น การเอาใจใส่ต่อการกำหนดก่อนๆ และการเอาใจใส่ว่า “เราจะตั้งใจทำให้สติเป็นต้นเกิดขึ้น” หรือการเอาใจใส่อารมณ์มีอารมณ์ที่น่าเลื่อมใสเป็นต้น ผู้ที่กำหนดโพชฌงค์ทั้งหลายว่า “เราจะทำการเอาใจใส่อย่างไร โพชฌงค์เหล่านี้จึงจะเกิดขึ้นได้นั้น” ย่อมสามารถที่จะรู้ถึงวิธีการทำโยนิโสมนสิการหรือวิธีการเอาใจใส่ตามแนวทางที่ถูกต้องได้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาโท โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.

การเกิดแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เคยเกิด ย่อมมีได้ โดยประการใด โยคีนั้นย่อมรู้สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นนั้น โดยประการนั้นได้

แต่สำหรับการรู้ซึ่งสอดคล้องกับพระบาลีที่ว่า **ยถา จ อุปฺปนฺนสฺส สติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย ปาริปูรี โหติ, ตญฺจ ปชานาติ.** *ความบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีโดยประการใด โยคีนั้นย่อมรู้สติสัมโพชฌงค์ที่บริบูรณ์นั้นโดยประการนั้น* เป็นต้นนั้น ก็จะเกิดและสำเร็จได้ด้วยอำนาจของปัจจเวกขณญาณในช่วงที่โยคีนั้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วเท่านั้น เพราะความรู้เช่นนั้นมีความสมบูรณ์ทุกอย่างทุกประการแล้วด้วยอำนาจของอรหัตมรรคที่มีหน้าที่ทำให้โพชฌงค์เหล่านี้มีความเจริญก้าวหน้า

การรู้อริยสัจ ๔

สภาวธรรมที่เป็นจริง ๔ ประการเหล่านี้ ได้แก่

๑. ทุกขอริยสัจ อริยสัจหรือสภาวะที่มีอยู่จริงกล่าวคือทุกข์ที่พระอริยะทั้งหลาย ได้รู้แจ้งมาแล้ว

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ อริยสัจหรือสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ที่พระอริยะได้รู้แจ้งแล้ว

๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ อริยสัจหรือสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นความสุขอย่างแท้จริงกล่าวคือสภาวะความดับกิเลสและขันธ์ทั้งปวงอันพระอริยะทั้งหลายรู้แจ้งแล้ว

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจอริยสัจหรือสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเป็นหนทางที่ถูกต้องอันพระอริยะได้รู้แจ้งแล้ว อันเป็นเหตุให้ถึงซึ่งความสงบแห่งทุกข์

สภาวธรรม ๔ ประการเหล่านี้เป็นสภาวธรรมที่พระอริยะทั้งหลายท่านได้ตรัสรู้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **อริยสัจ** ก็ อาจารย์ทั้งหลายนิยมเรียกอริยสัจเหล่านี้โดยย่อว่า **ทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ** และ**มัคคสัจ**

ทุกขสัจ

ในภพหนึ่งๆนั้น การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกของชีวิตกล่าวคือรูปนามขันธ์ ๕ เรียกว่า **ชาติ** จากนั้น ความแก่ ความทรุดโทรมแห่งขันธ์ที่เกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่องเหล่านั้น เรียกว่า **ชรา** การดับ การตายเป็นครั้งสุดท้ายของขันธ์นั้น เรียกว่า **มรณะ**

ก็การเกิดการแก่และการตายที่เกี่ยวกับภพหนึ่งๆเหล่านี้แล ท่านเรียกว่า **ทุกขอริยสัจ** หรือ**ทุกขสัจ** เพราะเป็นเหตุให้เกิดทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจต่างๆนานา หมายความว่า เป็นสภาวธรรมที่เป็นทุกข์อย่างแท้จริง เป็นสภาวธรรมที่ไม่ดี ปราศจากความน่ายินดี เป็นสภาวธรรมที่น่ารังเกียจอย่างแท้จริง สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ.** *การเกิดก็เป็นทุกข์ การแก่ชราก็เป็นทุกข์ การตายก็เป็นทุกข์*

ทุกข์ ๗ อย่าง

๑. ทุกขทุกขะ หมายถึง ความทุกข์กายต่างๆนานามีความเจ็บปวดอวัยวะต่างๆเป็นต้น และความทุกข์ใจต่างๆนานามีความโศกเศร้าเสียใจ ความไม่สบายใจเป็นต้น อนึ่ง ทุกขทุกขะนี้ เป็นทุกข์ที่ยิ่งกว่าทุกข์ เป็นสภาวะที่ไม่ดีอย่างที่สุด เพราะไม่เที่ยงและทนอยู่ไม่ได้ในขณะที่เกิดขึ้น

๒. วิปริณามทุกข์ หมายถึง สุขเวทนาประการต่างๆที่เป็นความสุขทั้งทางกายและใจ ซึ่งบางครั้งเรียกว่า ดีใจ สุขใจ เป็นต้น ก็วิปริณามทุกข์นี้เป็นสภาวธรรมที่ก่อให้เกิดความทุกข์ ความเหนื่อยล้า หมายความว่า ในขณะที่วิปริณามทุกข์นี้เกิดขึ้นอยู่นั้น จะปรากฏเหมือนมีความยินดี แต่เมื่อวิปริณามทุกข์นี้หายไป ก็จะรู้สึกเป็นทุกข์ กินไม่ได้ นอนไม่หลับ ก็ความสุขหรือที่เรียกว่าวิปริณามทุกข์นี้ ถ้าเกิดขึ้นโดยมีกำลังไม่พอ เมื่อดับไปก็จะทำให้บุคคลได้รับทุกข์ไม่มาก เหมือนกับบุคคลตกจากที่ซึ่งไม่สูงนัก ก็จะทำให้เจ็บไม่มาก ฉันนั้น แต่ถ้าความสุขนี้หรือวิปริณามทุกข์นี้เกิดขึ้นอย่างรุนแรง เมื่อแปรสภาพเปลี่ยนไป ก็จะทำให้บุคคลหรือโยคีได้รับทุกข์อย่างรุนแรง เช่นกัน เหมือนกับเราตกจากที่สูงย่อมทำให้ได้รับความเจ็บปวดรวดร้าว จนกระทั่งตายไปในที่สุด

เพราะฉะนั้น ความทุกข์นี้สามารถที่จะทำให้บุคคลเกิดความบ้าคลั่ง กระทั่งถึงตาย ก็มีได้ ก็สุขเวทนากล่าวคือความสุขทั้งหมดทั้งปวงนั้น ย่อมมีลักษณะเป็นวิปริณามทุกข์ทั้งสิ้น คือ ในขณะที่เกิดขึ้นก็จะรู้สึกดี มีความสุข แต่เมื่อความสุขนั้นแปรสภาพหรือไม่มีแล้ว ก็จะทำให้เกิดความทุกข์ความเหนื่อยล้าแทน เช่น ในตอนที่บุคคลผู้เป็นที่รักหรือสิ่งของอันเป็นที่รักของเรา มีความเปลี่ยนแปลงสูญหายไป เราก็จะรู้สึกเป็นทุกข์ กินไม่ได้ นอนไม่หลับ มีความเมื่อยล้า แต่เมื่อ

บุคคลได้สิ่งที่ตนต้องการสมประสงค์อย่างสมบูรณ์แล้ว ก็จะเกิดความสุข ที่เรียกว่าสุขเวทนานั่นเอง เพราะฉะนั้น สุขเวทนาดังกล่าว จึงเปรียบเสมือนกับนางยักษ์ที่คอยหลอกล่อประเล้าประโลมด้วยวิธีการต่างๆ จนกระทั่งทำให้คนหลงเข้าไปแล้วเกิดความบ้าคลั่งได้ แต่เมื่อใดที่โยคีรู้ความจริงว่า ความสุขนั้นเป็นสิ่งที่น่ากลัวน่ารังเกียจเหมือนกับนางยักษ์ โยคีนั้นก็จะสามารถรู้ซึ้งถึงความจริงซึ่งเรียกว่าสุขเวทนาดังกล่าวว่านี่คือวิปริณามทุกข์ ซึ่งเป็นทุกข์ชนิดหนึ่ง

๓. สังขารทุกข์ หมายถึง กลุ่มรูปนามที่เป็น**โลกิยธรรม**ทั้งหลายที่เหลือรวมทั้งอุเบกขาเวทนาด้วย ยกเว้นตัณหาความอยาก ทั้งหมดนี้เรียกว่า "สังขารทุกข์" เพราะมีสภาพเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ก็ทุกข์นี้แผ่ซ่านไปในธรรมทั้งหลายที่เป็นทุกขสัจทั้งหมดทั้งปวง แม้แต่สุขเวทนา และทุกขเวทนาก็ไม่พ้นจากคำว่า สังขารทุกข์ เพราะฉะนั้น ในสฬายตนวรรค เวทนาสังยุต(๔๑๗) พระพุทธองค์จึงได้ตรัสไว้ว่า

ตं โข ปเนตं ภิกฺขุ มยา สงฺขารานเยว อนิจฺจตं สนฺธาย ภาสิตं ยं กิญฺจิ เวทยิตं ตं ทุกฺขสฺมินฺติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การเสวยหรือเวทนาทั้งหมดทั้งปวงใด มีอยู่ การเสวยหรือเวทนาทั้งหมดทั้งปวงนั้น ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น ก็การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเช่นนั้น ทรงหมายเอาความที่สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง จึงได้ตรัสว่า "เวทนาทุกอย่างจัดอยู่ในทุกข์"

อนึ่ง ในส่วนของสุขเวทนานั้น ได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ที่ยิ่งกว่าทุกข์สามัญหรือสังขารทุกข์สามัญทั่วไป เพราะฉะนั้น เมื่อสุขเวทนานั้นหายไป สิ่งที่ตามมาก็คือทุกข์ที่ยิ่งกว่าปกติทุกข์ทั่วไป เพราะฉะนั้น ถ้ารู้ความจริงว่าสุขเวทนานี้มีสภาพที่น่ากลัว น่ารังเกียจกว่าสังขารทุกข์ทั่วไป ก็จะทำให้เข้าใจในเรื่องของทุกข์ดีขึ้น สำหรับทุกขเวทนานั้นยิ่งน่ากลัวน่ารังเกียจกว่าสังขารทุกข์และวิปริณามทุกข์เสียอีก เพราะเป็นสภาพที่เกิดขึ้นและให้ทุกข์ในทันทีทันใด เป็นความทุกข์ที่ยิ่งกว่าความทุกข์ใด และเป็นความทุกข์ที่หยาบสุดๆ

เพราะฉะนั้น พระอัฏฐกถาจารย์จึงได้ยกเอาทุกข์ทั้งหลายดังกล่าวมาแสดงต่างหากจากสังขารทุกข์ ภายใต้ชื่อว่า **วิปริณามทุกข์**และ**ทุกขทุกขะ** ก็การที่มนุษย์

เรามีความยินดีต่ออารมณ์วัตถุทั้งภายในกายและนอกกายได้นั้น ก็ด้วยอำนาจของการคิดผิดหรือมิจฉาทิฏฐิที่ว่า"รูปนามสังขารทั้งหลายเป็นของเที่ยงแท้ยั่งยืนนั่นเอง" แต่เมื่อโยคีสามารถรู้ตามความเป็นจริงได้ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงต่างก็เกิดดับอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่ขาดสาย มีสภาวะที่ปรุงแต่งอย่างต่อเนื่อง" ก็จะทำให้โยคีผู้นั้นไม่คิดผิดว่า "เที่ยง เป็นสุข เป็นของดี" แต่กลับเข้าใจตามความเป็นจริงได้ว่า "เป็นสิ่งที่น่ากลัว น่ารังเกียจ" เพราะฉะนั้น โยคีผู้นั้นก็จะไม่เกิดความคลั่งไคล้หลงไหลยินดีในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นอีก ด้วยเหตุนี้ โยคีจำเป็นต้องรู้อย่างแจ่มแจ้งอย่างเด็ดขาดเกี่ยวกับสังขารทุกข์เหล่านี้อันจะเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาและเข้าใจในทุกขสัจเป็นอย่างดี

๔. ปฏิจฉันนทุกข์หรือ**อปากฏทุกข์** หมายถึงทุกข์ที่ไม่ปรากฏให้บุคคลภายนอกรู้เห็น ซึ่งเกี่ยวกับทุกข์เหล่านี้ พึงทราบว่าบุคคลผู้รับทุกข์หรือเสวยทุกข์ไม่ว่าจะเป็นทุกข์กาย เช่น การปวดศีรษะ ปวดหู ปวดตา ปวดฟันเป็นต้น หรือเป็นความทุกข์ทางใจ เช่น ความเดือดร้อนใจเพราะราคะ ความเดือดร้อนใจเพราะโทสะ ความเครียด ความไม่สบายใจเพราะกิเลสทั้งหลาย ความทุกข์ใจต่างๆนานา ความเสียใจต่างๆนานาเหล่านี้ ถ้าบุคคลนั้นไม่พูดให้ผู้อื่นฟัง ก็ไม่มีใครรู้ ผู้อื่นจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อผู้เสวยทุกข์นั้นพูดให้ฟังเท่านั้น เพราะฉะนั้น ทุกข์ดังกล่าวจึงเรียกว่า ปฏิจฉันนทุกข์ ซึ่งแปลว่า "ทุกข์ที่แฝงถูกปกปิดไว้" บางครั้งก็เรียกว่า อปากฏทุกข์ หมายถึง ทุกข์ที่ไม่ปรากฏ ซึ่งเป็นทุกข์ลำดับที่ ๔

๕. อปฏิจฉันนทุกข์หรือ**ปากฏทุกข์** สำหรับทุกข์ที่ ๕ ที่เรียกว่า อปฏิจฉันนทุกข์นี้ หมายถึง ทุกข์ที่เปิดเผย ไม่ปิดบัง เป็นความทุกข์ทางกายที่เกิดจากเครื่องมือต่างๆมีไม้ มีด หอกเป็นต้น เป็นความทุกข์ที่ได้รับจากการบาดเจ็บเป็นแผลเป็นต้น ซึ่งไม่จำเป็นต้องบอกให้ใครรู้ก็สามารถมองเห็นได้ บางครั้งเรียกทุกข์เช่นนี้ว่า **ปากฏทุกข์** คือ ทุกข์ที่ปรากฏ เป็นทุกข์ชนิดที่ไม่สามารถปกปิดได้

๖. นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยตรงซึ่งก็คือ ทุกขเวทนานั่นเอง หมายถึง ความทุกข์กล่าวคือความเจ็บปวดที่มีอยู่แท้จริงอย่างตรงไปตรงมา

๗.ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ชาติทุกข์เป็นต้นที่เหลือจากทุกข์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น หมายความว่า เป็นทุกข์โดยอ้อม แม้ว่าตัวชาติเป็นต้นนั้นจะ

ไม่มีลักษณะความเป็นของทุกขเวทนาอยู่โดยตรง แต่เนื่องจากเป็นเหตุหรือเป็นปริยายต่างๆนานาให้เกิดทุกขเวทนาทั้งกายและใจ เพราะฉะนั้น ชาติ ชรา มรณะ จึงเรียกว่า “ทุกข์” โดยการณูปจาระ ในฐานะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เรียกง่ายๆว่าเป็นทุกข์โดยอ้อม

อนึ่ง ทุกข์ทั้ง ๗ อย่างที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้ พึงทราบว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่กล่าวไปแล้วนั้นได้ชื่อว่า “ทุกขสัจ” เพราะจัดอยู่ในปริยายทุกข์ซึ่งเป็นหนึ่งในทุกข์ทั้ง ๗

ความเศร้าโศกเสียใจต่อเหตุการณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความสูญเสียญาติมิตร สูญเสียทรัพย์สินเงินทอง การถูกโรคภัยเบียดเบียน การได้รับโทษทัณฑ์ต่างๆ เช่น ความทุศีล การสูญเสียความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งเรียกธรรมเหล่านี้ว่า **พยสนะ ๕ ประการ** ความเศร้าโศกเสียใจที่เกิดจากการถูกผู้อื่นเบียดเบียน และเกิดจากการถูกจองจำ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต่างๆนานา ความเศร้าโศกเสียใจที่เกิดเพราะการจินตนาการกลัวต่อสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ก็ดี ความเศร้าโศกเสียใจ ความเดือดร้อนใจ ความกลัวเหล่านี้เรียกว่า โสกะ ส่วนปริเทวะ เป็นความร้องไห้คร่ำครวญที่เกิดจากความเศร้าโศกที่รุนแรงนั้น อุปายาสหรืออุปายาสะ ก็คือ โทสะที่เผาไหม้จนแทบจะไม่สามารถทนได้ แทบจะทำให้ผู้นั้นร้องไห้

คำว่า **ทุกข์** หมายถึงทุกข์ทางกายทั้งหมดทั้งปวง คำว่า **โทมนัส** ก็คือความไม่สบายใจทั่วๆไป ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ๓ ประการคือ โสกะ ทุกขะ และโทมนัส ได้ชื่อว่าเป็นทุกขสัจเพราะจัดเป็นทุกขทุกขะ และเพราะก่อให้เกิดหรือส่งเสริมให้เกิดความทุกข์กายทุกข์ใจทั้งหลายในภายหลังๆ

ส่วนปริเทวะ และอุปายาสะ ๒ ประการนี้ ได้ชื่อว่าทุกขสัจ เพราะเป็นปริยายทุกข์ ซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งกายและใจได้ ก็ภาวะ ๓ ประการ คือ การได้เผชิญกับอารมณ์และวัตถุหรือบุคคลที่ไม่ชอบ ก็ดี การพลัดพรากจากบุคคล อารมณ์ และวัตถุอันเป็นที่รัก ก็ดี ความปรารถนาใฝ่ฝันในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ทำไม่ได้ เห็นไม่ได้ ก็ดี เรียกว่าเป็นทุกขสัจเช่นกัน เพราะก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งกายและใจต่างๆนานา

บุคคลผู้ไม่ได้กำหนดในขณะที่เห็นและได้ยินเป็นต้นนั้น ย่อมเกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจของตัณหาและทิฏฐิ ในรูปของเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ที่ปรากฏเกิดขึ้นในขณะนั้นๆได้ ซึ่งลักษณะของการยึดมั่นถือมั่นที่ว่านี้ได้แสดงไปแล้วในปริเฉทที่ ๓ ตอนว่าด้วยเรื่องภัทเทกรัตตสูตร เพราะสาเหตุที่ไม่ได้ทำการกำหนดก่อให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งหลายเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า **อุปาทานขันธ์** ตราบใดที่มีอุปาทานขันธ์นี้อยู่ ทุกข์ ๑๑ ประการ มีชาติทุกข์ เป็นต้น ก็จะยังเกิดอยู่ร่ำไป แต่ถ้าเมื่อใดไม่มีอุปาทานขันธ์แล้ว ทุกข์ดังกล่าวก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้

โดยสรุปก็คือ อุปาทานขันธ์ ๕ ที่ปรากฏอยู่ในขณะที่เห็นและได้ยินเป็นต้นนั่นแหละ เรียกว่า **ทุกขสัจ** เพราะเป็นสังขารทุกข์ที่มีการเกิดแล้วก็ดับไปไม่มีความเที่ยงแท้และเพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้นด้วยจึงจัดเป็นธรรมที่นำมาซึ่งทุกข์ เป็นธรรมที่ไม่ดี เป็นธรรมที่ไม่น่ารักใคร่ เป็นธรรมที่น่ารังเกียจ เป็นธรรมที่น่ากลัวอย่างแท้จริง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสสรุปอุปาทานขันธ์นั้นไว้ดังนี้ว่า

สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.

สรุปแล้ว อุปาทานขันธ์ ๕ นั่นแหละ คือ ตัวทุกข์

สมุทยสัจ

สมุทยสัจนั้น ก็คือ ความปรารถนา ความอยาก ความต้องการในทุกขสัจกล่าวคือ อุปาทานขันธ์ ๕ นั่นเอง เพราะคิดว่านั่นเป็นสิ่งที่ดีเป็นสิ่งที่งาม ก็ความปรารถนานั้นก็คือตัณหานั่นเอง ก็ตัณหานั้นเป็นสมุทยสัจ ผู้ที่ยังมีตัณหาอยู่ก็จะมีความปรารถนา มีความหวัง ต้องการให้ชีวิตอยู่ดีกินดีมีความสุข ทุกครั้งที่คิดก็จะคิดด้วยจิตที่มีความหวังนี้ **ทุกครั้งที่พูด ทุกครั้งที่กระทำ ถ้าจิตดีก็จะกลายเป็นกุศลกรรม ถ้าจิตไม่ดีก็จะกลายเป็นอกุศลกรรม** ซึ่งในภพชาติหนึ่งๆนั้นกุศลกรรมและอกุศลกรรมสามารถเกิดขึ้นได้มากมายจนนับไม่ถ้วน แต่ว่าในบรรดากรรมทั้งหลายเหล่านั้น พึงทราบว่า กรรมใดกรรมหนึ่งเท่านั้นที่จะมีโอกาสปรากฏเกิดขึ้นภายในจิตใจเพื่อส่งผลให้บุคคลนั้นไปเกิดในเวลาที่ใกล้ตายได้ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงบอกว่าในขณะที่ใกล้ตายนั้น อาจเป็นกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในขณะที่ทำกรรมนั้นผุดปรากฏในจิตของผู้ที่ใกล้จะตายนั้น

หรือไม่ก็อาจเป็นภพภูมิที่บุคคลผู้นั้นจะไป ก็กรรมอารมณ์หรือภพภูมิเหล่านี้อาจจะมาปรากฏเป็นอารมณ์ด้วยอำนาจของกรรมนั้นในขณะที่ใกล้จะตายราวกะว่าฝันอยู่นั่นเทียว

เมื่อบุคคลยึดมั่นอยู่ในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ ๓ ประการนี้ ทันทีที่รูปนามขันธ์ ๕ ของผู้ที่กำลังจะตายดับลงครั้งสุดท้าย บุคคลนั้นก็จะยึดเอาอารมณ์นั้นแล้วก็ไปปฏิสนธิในภพใหม่ด้วยอำนาจของกรรมนั่นเอง

การเกิดขึ้นแห่งอุปาทานขันธ์ ๕ ซึ่งมีลักษณะการยึดมั่นถือมั่นในที่นี้ ก็เหมือนกับคนที่ฝันร้าย ซึ่งฝันเห็นสิ่งที่น่ากลัว แม้จะตื่นขึ้นมาแล้ว ความกลัวนั้น ก็ยังไม่จางหายไปเป็นความสัมพันธ์กันระหว่างส่วนหน้ากับส่วนหลังซึ่งมีลักษณะเหมือนกับความคิดที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องกันในรูปารมณ์ที่ได้เห็นไปแล้ว นี่เป็นอุปมาที่โยคีทั้งหลายสามารถรู้ได้โดยประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง

อุปาทานขันธ์ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องครั้งแล้วครั้งเล่า นับตั้งแต่การได้ขันธ์ครั้งแรกในภพใหม่จนกระทั่งถึงตายในภพนั้น เนื่องจากว่าในภพปัจจุบันนั้นมีการสืบต่อ เช่น เห็นแล้วเห็นอีก เห็นแล้วเกิดความนึกคิด เห็นแล้วก็ได้ยินดังนี้เป็นต้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลาย จึงเป็นเสมือนกับว่าเกิดขึ้นอยู่ต่อเนื่องไม่ขาดสาย ก็ในการเกิดเช่นนั้น พึงทราบว่า การเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั้น ก็คือชาติทุกข์นั่นเอง ความหง่อม ความแก่แห่งอุปาทานขันธ์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องต่อๆกันนั้น ก็คือ**ชราทุกข์** ส่วนการดับไปแห่งอุปาทานขันธ์อันเป็นวาระสุดท้ายในภพชาตินั้น เรียกว่า **มรณทุกข์** ซึ่งก่อนที่จะตายนั้น เวทนาทั้งหลายที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่เหตุมีความโศกเศร้าเสียใจ ความปริเทวะเป็นต้น เหล่านี้ก็เรียกว่า**ทุกข์** ด้วยกันทั้งสิ้น แม้แต่อุปาทานขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นอย่างไม่ขาดสายในลักษณะที่ได้เห็นได้ยินเป็นต้น ก็ล้วนแต่เป็นทุกข์ทั้งสิ้น

ถามว่า : เพราะเหตุไร ทุกขสัจทั้งหลาย จึงเกิดขึ้น

ตอบว่า : ทุกขสัจทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย

ถามว่า : กรรมนั้นเกิดขึ้นเพราะอะไรเป็นเหตุ และเพราะอะไรเป็นเหตุกรรมนั้น จึงสามารถให้ผลได้

ตอบว่า : เพราะตัณหาความอยากกล่าวคือความต้องการในอุปาทานขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นเป็นเหตุ จึงเกิดกรรมได้ สำหรับบุคคลผู้ปราศจากตัณหาแล้ว กรรมใหม่ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ แม้แต่กรรมเก่าที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่สามารถที่จะสร้างขันธ์อันเป็นภพใหม่ได้อีกต่อไป

เพราะฉะนั้น สาเหตุที่เป็นต้นเหตุ หรือที่เรียกว่า **มูลเหตุของทุกข์ทั้งปวง**นั้น ไม่ว่าจะเป็นอุปาทานขันธ์หรือทุกข์ใดๆ ซึ่งเกิดขึ้นในครั้งแรก ในทุกภพทุกชาตินั้น ก็ล้วนแต่มาจากตัณหาทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ ความสำคัญผิดคิดว่าอุปาทานขันธ์เป็นสิ่งที่ดี ตัณหากล่าวคือ ความพึงพอใจ ความเพลิดเพลิน ความต้องการในอุปาทานขันธ์ทั้งหลายที่ปรากฏในขณะที่เห็นเป็นต้นนั้น ท่านจึงเรียกว่า สมุทยสัจหรือสมุทัย สมกับที่พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ว่า **ยายं ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทีราคสหคตา** ดังนี้ เป็นต้น

นิโรธสัจ

เมื่อโยคีสามารถเห็นพระนิพพานอันเป็นสภาวะที่สงบจากกิเลสด้วยมรรคญาณได้แล้ว ย่อมสามารถที่จะตัดสินได้ตามความเป็นจริงว่า รูปนามขันธ์ ๕ ที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลานั้นล้วนแต่เป็นทุกข์ เมื่อเห็นเช่นนั้น ตัณหากล่าวคือความอยาก ความปรารถนาในรูปนามขันธ์ ๕ เหล่านั้น จึงไม่มีโอกาสเกิดขึ้นในจิตสันดานของโยคีนั้นอีกต่อไป เมื่อตัณหากล่าวคือ ความอยาก ความปรารถนาหมดไปแล้ว รูปนามขันธ์ ๕ ที่เป็นภพใหม่ ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้อีกต่อไป การไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปของรูปนามขันธ์ ๕ อันได้ชื่อว่า**ภพใหม่**นั้น ได้ชื่อว่าเป็นการดับสนิทแห่งทุกข์ทั้งมวลซึ่งเรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** นั่นเอง ซึ่งในที่นี้ คำว่า “การดับสนิท” ก็คือการไม่เกิดขึ้นแห่งขันธ์ทั้งหลายที่สามารถเกิดขึ้นได้นั่นเอง เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลาย พระอัฏฐกถาจารย์จึงได้ขนานนามการดับสนิทนี้ว่า **อนุปฺปาทนิโรธ** หมายถึง การดับที่ไม่มีโอกาสที่จะเกิดขึ้นอีกต่อไป ก็ พระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณซึ่งเป็นที่ดับสนิทแห่งรูปนามขันธ์ ๕ อันได้ชื่อว่าทุกขสัจ พร้อมกับตัณหาอันได้ชื่อว่าสมุทยสัจนั้น ท่านเรียกว่า **นิโรธสัจ** สมดังกับที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ** ดังนี้ เป็นต้น

มัคคสัจ

มรรค ๘ หรือที่นิยมเรียกว่า มรรคมีองค์ ๘ อันประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น ท่านเรียกว่า **มัคคสัจ**

สรุปอริยสัจ ๔ สำหรับผู้ที่มีสุตะน้อย

รูปนามทั้งหลายที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้นล้วนเป็นทุกขสัจและสมุทยสัจทั้งสิ้น ซึ่งในบรรดาทุกขสัจและสมุทยสัจทั้ง ๒ นั้น ความปรารถนา ความต้องการ ความเพลิดเพลินยินดี ล้วนได้ชื่อว่า สมุทยสัจ ทั้งสิ้น ส่วนรูปนามที่เหลือทั้งหมดได้ชื่อว่า ทุกขสัจ สภาวะที่ดับสนิทแห่งอารมณ์ที่ถูกกำหนดและจิตที่เป็นตัวกำหนดนั้น เรียกว่า นิโรธสัจ ส่วนธรรมทั้งหลายที่ทำหน้าที่เข้าถึงและรู้ประจักษ์แจ้งในสภาวธรรมอันเป็นที่ดับสนิทนั้น เรียกว่า มัคคสัจ

การใช้สติกำหนดรู้อริยสัจ ๔

ในบรรดาอริยสัจ ๔ นั้น พึงทราบว่า ทุกขสัจและสมุทยสัจ ๒ อย่างนี้ ท่านเรียกว่า**วัฏฏสัจ** หมายถึง สัจจะในวัฏฏะ เป็นอริยสัจที่โยคีสามารถนำมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนา ส่วน**วิวัฏฏสัจ**กล่าวคือนิโรธสัจและมัคคสัจทั้ง ๒ เป็นเพียงอริยสัจที่พึงน้อมจิตให้รู้โดยสุตะว่า “เป็นสภาวะที่ประเสริฐ สภาวะที่ยอดเยี่ยม” เท่านั้น กิจว่าด้วยการกำหนดสติพิจารณาอริยสัจทั้ง ๒ ที่เป็นฝ่ายวิวัฏฏะนั้น จึงสำเร็จได้แม้ด้วยการน้อมจิตไปรู้ ก็การใช้สติกำหนดรู้อริยสัจ ๔ นี้ เรียกว่า **จตุสัจกัมมัฏฐาน** ในคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลายท่านได้แสดงจตุสัจกัมมัฏฐานดังกล่าวไว้ดังนี้ ว่า

ตตฺถ ปุริมานิ เทฺว สจฺจานิ วฏฺฏํ, ปจฺฉิมานิ วิวฏฺฏํ, เตสุ ภิกฺขุโน วฏฺเฏ กมฺมฏฺฐานาภินิเวโส โหติ, วิวฏฺเฏ นตฺถิ อภินิเวโส, ปุริมานิ หิ เทฺว สจฺจานิ ‘ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ, ตณฺหาสมุทโย’ติ เอวํ สงฺเขเปน จ กตเม ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธติอาทินา นเยน วิตฺถาเรน จ อาจริยสฺส สนฺติเก อุคฺคณฺหิตฺวา วาจาย ปุนปฺปุนํ ปริวตฺเตนฺโต โยคาวจโร กมฺมํ กโรติ.

อิตเรสุ ปน ทฺวีสุ สจฺเจสุ "นิโรธสจฺจํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปํ มคฺคสจฺจํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปนฺ"ติ เอวํ สวเนเนว กมฺมํ กโรติ. โส เอวํ กโรนฺโต จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฺปฏิเวเธเนว ปฏิวิชฺฌติ, เอกาภิสมเยน อภิสเมติ ทุกฺขํ ปริญฺญาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, สมุทยํ ปหานปฺปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, มคฺคํ ภาวนาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ.

เอวมสฺส ปุพฺพภาเค ทฺวีสุ สจฺเจสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาสวนธารณสมฺมสน-ปฏิเวโธ โหติ, ทฺวีสุ ปน สวนปฺปฏิเวโธเยว อปรภาเค ตีสุ กิจฺจโต ปฏิเวโธ โหติ, นิโรเธ อารมฺมณปฺปฏิเวโธ.

(ที.อฏ. ๒/๓๙๑)

ในบรรดาสัจจะ ๔ ประการเหล่านั้นพึงทราบว่า สัจจะ ๒ ประการแรก เรียกว่า ***วัฏฏสัจจะ*** *หมายถึง สัจจะที่ยังเกี่ยวข้องกับวัฏทุกข์ ส่วนสัจจะ ๒ ประการหลัง เรียกว่า* ***วิวัฏฏสัจจะ*** *หมายถึง สัจจะที่ไม่เกี่ยวข้องกับวัฏทุกข์ ในบรรดาวัฏฏสัจจะและวิวัฏฏสัจจะทั้ง ๒ นั้น การเพ่งพิจารณาเจริญกัมมัฏฐานของภิกษุ ย่อมมีได้เฉพาะในวัฏฏสัจจะเท่านั้นส่วนในวิวัฏฏสัจจะไม่มีการนำมาพิจารณาเป็นกัมมัฏฐาน หมายความว่า เมื่อโยคาวจรหรือโยคีได้ทำการศึกษาจากสำนักของอาจารย์เกี่ยวกับเรื่องทุกข์เหล่านี้ทั้งโดยย่อ เช่น โดยนัยว่า ขันธ์ ๕ ทั้งหลายเป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย และโดยนัยพิสดารที่ว่า ขันธ์ ๕ ทั้งหลายเหล่านั้นมีอะไรบ้าง ขันธ์ ๕ ได้แก่ รูปขันธ์ซึ่งเป็นกลุ่มรูปเวทนาขันธ์ซึ่งเป็นกลุ่มเวทนาเป็นต้น แล้วทำการสวดสาธยายสัจจะเหล่านั้นด้วยวาจาอยู่เนืองๆ ย่อมสามารถทำการเจริญพิจารณาวิปัสสนาได้*

แต่สำหรับในสัจจะหลังซึ่งเป็นวิวัฏฏสัจจะนั้น พระโยคาวจรสามารถกระทำเป็นวิปัสสนาได้เพียงด้วยการรับฟังหรือศึกษาโดยนัยเป็นต้นว่า นิโรธสัจนี้เป็นสภาวธรรมที่พึงปรารถนา เป็นสภาวธรรมที่ดี นำมาซึ่งความพึงพอใจ เป็นสภาวธรรมที่ยังใจให้ยินดี มัคคสัจนี้เป็นสภาวธรรมที่พึงปรารถนาน่าพอใจ ทำให้ใจมีความปลาบปลื้มยินดี เป็นสภาวธรรมที่ทำให้ใจมีความปลาบปลื้มยินดี เป็นสภาวะที่ประเสริฐ ดังนี้ ก็โยคีหรือโยคาวจรผู้นั้นเมื่อได้กระทำกิจโดยนัยเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ย่อมแทงตลอดซึ่งอริยสัจทั้ง ๔ ในมรรคขณะเดียวนั่นเอง ชื่อว่า

ย่อมรู้อย่างประจักษ์แจ้งในขณะแห่งมรรคเดียวแม้ด้วยการตรัสรู้เพียงครั้งเดียวนั่นเอง พระโยคาวจรนั้น ได้ชื่อว่าย่อมแทงตลอดทุกขสัจด้วยวิธีการแทงตลอดโดยการกำหนดรู้หรือที่เรียกว่าปริญญา ชื่อว่าย่อมแทงตลอดสมุทยสัจด้วยการแทงตลอดกล่าวคือการละซึ่งเรียกว่าปหาน และชื่อว่าย่อมแทงตลอดนิโรธสัจด้วยการแทงตลอดกล่าวคือสัจฉิกิริยา "ความประจักษ์แจ้งด้วยการแทงตลอด กล่าวคือภาวนาหรือการทำหรือเจริญให้สภาวธรรมเกิดขึ้น"

พระโยคาวจรนั้น ชื่อว่าย่อมรู้ทุกขสัจอย่างประจักษ์แจ้งด้วยการกำหนดรู้ซึ่งเรียกว่าปริญญาภิสมัยชื่อว่าย่อมรู้สมุทยสัจด้วยการประหานซึ่งเรียกว่าปหานาภิสมัย ชื่อว่าย่อมรู้นิโรธสัจด้วยการกระทำให้แจ่มแจ้งโดยความเป็นอารมณ์ซึ่งเรียกว่าสัจฉิกริยาภิสมัย ชื่อว่าย่อมรู้มัคคสัจด้วยการทำให้มรรคธรรมอื่นเจริญซึ่งเรียกว่าภาวนาภิสมัย ตามนัยที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า พระโยคาจารผู้นั้นย่อมสำเร็จกิจการรู้กล่าวคือ ***อุคคหะ*** *การเรียน* ***ปริปุจฉา*** *การสอบถาม* ***สวนะ*** *การฟัง* ***ธารณะ*** *การทรงจำ* ***สัมมสนะ*** *การพิจารณาหรือการกำหนดเป็นวิปัสสนาได้ เฉพาะในสัจจะ ๒ ที่เป็นฝ่ายโลกิยะอันเป็นส่วนเบื้องต้นก่อนที่จะเข้าถึงมรรคผลเท่านั้น[คำว่า อุคคหะ ปริปุจฉา สวนะ ธารณะ โดยองค์ธรรมก็เป็นเพียงการรู้แบบปริยัติเท่านั้น ยังไม่ใช่การปฏิบัติวิปัสสนา ส่วนการรู้แบบสัมมสนะ ได้ชื่อว่าเป็นการรู้ขั้นวิปัสสนา สำหรับในที่นี้ วิปัสสนาทุกอย่างเรียกว่า* ***สัมมสนปฏิเวธะ*** *ไม่ได้หมายเอาเฉพาะสัมมสนญาณอย่างเดียว]*

แต่สำหรับในสัจจะ ๒ อย่าง กล่าวคือนิโรธสัจและมัคคสัจ จะมีได้เฉพาะสวนปฏิเวธะ คือการรู้แจ้งแทงตลอดเพียงสักว่าด้วยการฟังเท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม เมื่อมรรคเกิดขึ้นแล้ว การปฏิเวธหรือตรัสรู้ย่อมเกิดขึ้นได้แม้ในมรรคทั้ง ๓ กล่าวคือทุกขสัจ สมุทยสัจ และมัคคสัจ ส่วนในนิโรธสัจ เป็นการรู้โดยรับอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า ***อารัมมณปฏิเวธะ***

[สภาวธรรมที่รู้นิโรธสัจนั้น หมายถึง มัคคญาณซึ่งรู้หรือรับอารมณ์เอาเฉพาะนิโรธสัจเท่านั้น แต่สำหรับในสัจจะทั้ง ๓ ที่เหลือ เนื่องจากว่าเป็นการรู้ที่สำเร็จมาจากการทำปริญญากล่าวคือการกำหนดรู้ ทำปหานกิจกล่าวคือการละ และทำภาวนากิจกล่าวคือการทำให้มรรคอื่นเจริญ จึงกล่าวได้ว่าเป็นการรู้ในที่นี้

หมายความว่า มรรคทั้ง ๓ นั้นไม่สามารถนำมาเป็นอารมณ์และรู้ได้เหมือนกับนิโรธสัจ]

สาเหตุที่ไม่นำเอานิโรธสัจและมัคคสัจมาพิจารณาเป็นวิปัสสนานั้นเป็นเพราะสาเหตุ ๒ อย่างคือ (๑) เนื่องจากปุถุชนนั้นไม่สามารถที่จะรับเอาสภาวธรรมที่เป็นโลกุตตระจริงๆมาเป็นอารมณ์ได้ (๒) เป็นเพราะพระอริยะทั้งหลายแม้จะสามารถนำเอาโลกุตตรธรรมนั้นมาเป็นอารมณ์ แต่ก็ไม่มีประโยชน์อันใดที่จะนำเอาโลกุตตรธรรมมาพิจารณาเพื่อการตัดกิเลส เพียงแต่น้อมจิตไปในโลกุตตรสัจจะเหล่านั้นเท่านั้น ตามที่พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า **อิฏฺฐํ กนฺตํ** กิจอื่นๆที่พึงกระทำในมัคคสัจและนิโรธสัจนั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยการน้อมจิตไปในเบื้องต้นก่อนจะถึงมรรคว่า "นิพพานและมรรคเป็นสภาวะที่ประเสริฐ ยอดเยี่ยม เราจะต้องพยายามเพื่อให้เข้าถึงและให้รู้นิพพานและมรรคเหล่านั้นให้ได้" เหมือนกับการน้อมจิตที่ว่า **"อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ.** *ด้วยหลักปฏิปทาข้อปฏิบัตินี้เราจะต้องหลุดพ้นจากชราและมรณะอย่างแน่นอน"* ซึ่งในการน้อมจิตนั้น มิใช่เป็นการปรารถนาด้วยความอยากแบบตัณหา มิใช่เป็นการเอาใจใส่ไปตลอดเวลา ซึ่งถ้ากำลังอยู่ในช่วงของการปฏิบัตินั้น หากกระทำเช่นนั้นก็จะกลายเป็นตัณหาและทิฏฐิซึ่งจะเป็นตัวทำลายวิปัสสนา ซึ่งลักษณะการทำให้วิปัสสนาตกไปหรือทำลายวิปัสสนานั้นได้แสดงไว้แล้วในปริเฉทที่ ๒ ตอนว่าด้วยเรื่องปฐมนิยยานาวรณะ ดังที่ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลายท่านได้แสดงไว้ว่า

วฏฺเฏ กมฺมฏฺฐานาภินิเวโส, สรูปโต ปริคฺคหสพฺภาวโต, วิวฏฺเฏ นตฺถิ อวิสยตฺตา, วิสยตฺเตปิ ปโยชนาภาวโต ฯลฯ อิฏฺฐํ กนฺตนฺติ นิโรธมคฺเคสุ นินฺนภาวํ ทสฺเสติ, น อภินนฺทนํ, ตนฺนินฺนภาโวเยว จ ตตฺถ กมฺมกรณํ ทฏฺฐพฺพํ.

(ที.ฏี.๒/๓๔๓)

เพราะการที่สามารถรวบรวมกล่าวคือการกำหนดได้โดยแจกแจงสรูปะ [สภาวะตัวตน] จึงทำให้การพิจารณาสัจจะที่เป็นวัฏฏสัจจะทั้ง ๒ เป็นกัมมัฏฐานได้ ส่วนในวิวัฏฏสัจจะทั้ง ๒ ไม่สามารถนำมาพิจารณาเป็นวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ เพราะปุถุชนไม่สามารถที่จะรับเอาโลกุตตรสัจดังกล่าวมาเป็นอารมณ์ได้ และเพราะพระอริยะทั้งหลายแม้จะสามารถรับเอาโลกุตตรสัจนั้นมาเป็นอารมณ์ แต่ก็ไม่เกิดประโยชน์อันใดที่จะนำมาพิจารณาเป็นวิปัสสนา ฯลฯ พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยความ

เป็นเพียงการน้อมจิตไปในนิโรธสัจและมัคคสัจทั้งหลายเหล่านั้นโดยนัยเป็นต้นว่า "สภาวะนี้เป็นสิ่งประเสริฐ เป็นสิ่งยอดเยี่ยม" ดังนี้เป็นต้น แต่ก็ไม่ได้มุ่งที่จะแสดงให้โยคีมีความยินดียึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิในสภาวะอย่างนั้นแต่อย่างใด เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า การน้อมจิตไปสู่นิพพานและมรรคเหล่านั้นนั่นแหละได้ชื่อว่าเป็นการกระทำกิจในนิโรธสัจและมัคคสัจอย่างสมบูรณ์

การรู้ทุกข์

ในขณะที่โยคีผู้ทำการกำหนดรูปและนามที่กำลังเกิดขึ้นเป็นต้นนั้นย่อมสามารถที่จะรู้สภาวลักษณะเป็นต้นของรูปนามแต่ละอย่างได้เป็นอย่างดี เช่น รู้รุปปน-ลักขณะ กล่าวคือสภาวะที่เปลี่ยนแปลงของรูป รู้นมนลักษณะกล่าวคือสภาวะที่น้อมไปสู่อารมณ์ของนาม รู้พาธนลักษณะกล่าวคือสภาวะที่เบียดเบียนบุคคลผู้เป็นที่ตั้งของตนและลักษณะที่ถูกการเกิดการดับบีบคั้นก่อให้เกิดความทุกข์กายทุกข์ใจนั่นก็คือลักษณะการเบียดเบียนไม่ให้มีความสุข ซึ่งเป็นสภาวะของทุกขเวทนา เพราะเหตุที่รู้พาธนลักษณะ ซึ่งเป็นลักษณะของทุกขเวทนานั้นนั่นเอง สำหรับโยคีผู้ที่มีสุตะน้อยก็อาจจะเกิดความเบื่อหน่ายได้ในขณะที่ญาณของตนแก่กล้า เช่น กล่าวตัดพ้ออย่างท้อใจว่า "เป็นแต่เพียงสภาวธรรมที่เกิดดับโดยไม่ขาดสายนั่นเอง ไม่มีอะไรนอกจากการดับไปในขณะแต่ละขณะ เป็นแต่การกำหนดสิ่งที่ไม่ดีล้วน ถ้าตราบใดที่สิ่งเหล่านี้ยังไม่สงบ ชีวิตก็จะหาสันติสุขไม่ได้ เพราะมีสิ่งเหล่านี้อยู่ ชีวิตจึงมีแต่ความทุกข์ ไม่มีทางที่จะสงบสันติได้" อนึ่ง ด้วยการรู้สภาวลักษณะดังข้างต้นนี้และด้วยการรู้ลักษณะเฉพาะ เช่น รุปปนลักษณะของรูป นมนลักษณะของนาม พาธนลักษณะของทุกขเวทนา จึงทำให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริงทุกๆขณะที่ทำการกำหนด สมดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า **อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตำ ปชานาติ.** และในคัมภีร์อัฏฐกถาท่านก็ได้อธิบายพระบาลีดังกล่าวไว้ว่า

ฯเปฯ ตณฺหำ เตภูมกธมฺเม อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาสภาวโต ปชานาติ.

(ที.อฏ.๒/๓๘๖)

โยคีย่อมรู้เตภูมกธรรมกล่าวคือธรรมที่เกิดขึ้นในภูมิทั้ง ๓ ยกเว้นตัณหาว่า "นี่คือทุกข์" ได้ตามสภาวะความเป็นจริง

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาท่านก็ได้อธิบายอัฏฐกถาดังกล่าวเพิ่มเติมไว้ว่า

ยถาสภาวโตติ อวิปรีตสภาวโต พาธนลกฺขณโต โย โย วา สภาโว ยถาสภาโว, ตโต รุปฺปนาทิกกฺขฬตฺตาทิสภาวโต.

(ที.ฏี.๒/๓๓๖)

คำว่า ยถาสภาวโต ได้ตามความเป็นจริงนั้น หมายความว่า ตามสภาวะที่ไม่วิปริตผิดเพี้ยนกล่าวคือพาธนลักษณะอันเป็นสภาวะที่เป็นทุกขเวทนาอันเป็นเวทนาที่ทนได้ยาก เป็นทุกข์ ก่อให้เกิดการบีบคั้น ก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งกายและใจถูกการเกิดและการดับเบียดเบียน อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยถาสภาวโต หมายความว่า โยคีย่อมรู้โดยสภาวลักษณะมีรูปปนลักษณะและกักขฬตลักษณะเป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะที่มีอยู่จริง

ก็ทั้งพระบาลี อัฏฐกถาและฎีกาที่ยกมานี้เป็นการแสดงถึงวิธีการกำหนดรู้ทุกขสัจด้วยวิปัสสนาญาณนั่นเทียว

สำหรับในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบายความหมายของ คำว่า พาธนลักขณะไว้ดังนี้ **พาธนลกฺขณนฺติ เอตฺถ ทุกฺขทุกฺขตนิมิตฺตภาโว อุทยพฺพยปฺปฏิปีฬิตภาโว วา.**

ในคำว่า พาธนลักษณะ หมายความว่า ความเป็นเหตุแห่งทุกขทุกข์หรือความเป็นสภาวธรรมที่ถูกอุทยะ 'การเกิด' วยะ 'การดับ' เบียดเบียนอยู่

อนินทริยพัทธรูปไม่ใช่ทุกขสัจ

ในคัมภีร์อัฏฐกถาที่ยกมาข้างต้นนั้น คำว่า **เตภูมกธมฺเม** "ในเตภูมกธรรม" นั้น คำว่า อริยทุกขสัจ ท่านหมายเอาเฉพาะสภาวธรรมเป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจรซึ่งเกิดขึ้นในขันธสันดานของสัตว์ซึ่งเป็นสิ่งมีชีวิตเท่านั้น ส่วนอนินทริยพัทธรูปซึ่งเป็นรูปที่ไม่นับเนื่องในอัตภาพ ท่านไม่ได้จัดเป็นอริยทุกขสัจ สาเหตุเพราะว่า อนินทริยพัทธรูปทั้งหลายนั้นแม้จะได้ชื่อว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง เนื่องจากมีการเกิดและการดับ ก็ตาม แต่เนื่องจากมิใช่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมุทัย นอกจากนี้เนื่องจากมิใช่ธรรมที่มรรคสัจจะพึงทำให้ดับไปจึงไม่ถูกจัดเป็นอริยทุกขสัจ เพราะฉะนั้น ในฐานะที่อนินทริยพัทธรูปหรือพหิทธรูปกล่าวคือรูปภายนอกนั้นเป็น

รูปที่มิได้เกิดจากสมุทัย แม้จะเป็นรูปที่ควรแก่เจริญวิปัสสนาเพื่อไม่ให้เกิดกิเลส โดยอาศัยพหิทธรูปดังกล่าวมีเสื้อผ้าอาภรณ์เป็นต้นเป็นอารมณ์ และเพื่อเป็นการเปรียบเทียบระหว่างพหิทธรูปและอัชฌัตติกรูปให้มองเห็นความชัดเจนในเรื่องของหลักไตรลักษณ์คืออนิจจังและอนัตตา โดยอาศัยพหิทธรูปที่มีลักษณ์อนิจจะอนัตตาที่ปรากฏชัดนั้นเป็นเครื่องเปรียบเทียบด้วยซึ่งแม้ว่าโยคีสามารถที่จะกำหนดหรือเจริญวิปัสสนาในพหิทธรูปที่ปรากฏขึ้นทางทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่งก็ตาม แต่อนินทริยพัทธรูปทั้งหมดเหล่านั้นก็พึงทราบว่ายังไม่ได้ชื่อว่า **ปริญเญยยอริย-ทุกขสัจ** “ทุกข์ที่ควรแก่การกำหนดรู้” อยู่ดี

สัจจะของตนเท่านั้นเป็นสิ่งที่โยคีควรรู้

ในบรรดาสภาวธรรมที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย โยคีพึงทำการกำหนดรู้เฉพาะอริยสัจ ๔ ที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนเท่านั้น สาเหตุเพราะว่าทุกขสัจที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจตัณหาสมุทัยของตนนั้นย่อมจะเกิดขึ้นภายในขันธสันดานของตนเท่านั้น ไม่สามารถเกิดขึ้นในขันธสันดานของผู้อื่นได้ แม้แต่การที่ทุกขสัจเกิดขึ้น เพราะตัณหาสมุทัยของบุคคลอื่นก็ย่อมเกิดขึ้นได้เฉพาะในขันธสันดานของบุคคลอื่นเท่านั้น ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในขันธสันดานของตัวเรา

นอกจากนี้ มรรคสัจของตนนั่นแหละจึงจะสามารถทำให้ทุกข์และสมุทัยของตนดับได้มรรคสัจของตัวเรานั้นไม่สามารถทำให้ทุกข์และสมุทัยของผู้อื่นดับได้แม้แต่มรรคของผู้อื่นก็เช่นกัน คือ ไม่สามารถทำให้ทุกข์และสมุทัยของเราดับลงได้ นอกจากนี้ การดับแห่งสมุทัยและทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับขันธสันดานของพระอริยะแต่ละท่านนั้น ในพระบาลีและคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลายนั้น ท่านได้อธิบายไว้ราวกับว่าการดับทุกขสมุทัยกล่าวคือนิโรธนั้นเป็นเสมือนอัชฌัตติกธรรมของพระอริยะทั้งหลายนั่นเทียว ก็อริยสัจของบุคคลอื่นนั้น คนอื่นไม่สามารถที่จะรู้แจ้งได้ จะรู้แจ้งได้เฉพาะของใครของมันเท่านั้น แต่กระนั้น หากผู้ที่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ของตนแล้วก็สามารถที่จะอนุมานหรือรู้อริยสัจ ๔ ของผู้อื่นด้วยอนุมานญาณได้เช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าการเจริญวิปัสสนาในพหิทธรูปหรือสิ่งที่เป็นพหิทธสันดานจะสามารถทำให้เกิดมรรคผลได้ แต่ก็พึงทราบว่า การรู้อริยสัจที่เป็นภายในเท่านั้นเป็นความประสงค์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดง ดังนั้น ในพระบาลีมีมหาสติปัฏฐาน

เป็นต้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า **อชฺฌตฺตํ วา กาเย อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย...** ไว้ในเบื้องต้นโดยปธานนัย ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้พึงทราบสาธกหลักฐานจากพระไตรปิฎกหรือพระบาลีและอัฏฐกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ยตฺถ โข อาวุโส น ชายติ น ชิยฺยติ น มิยฺยติ น จวติ น อุปปชฺชติ, นาหํ "ตํ คมเนน โลกสฺส อนฺตํ ยาเตยฺยํ ทิฏฺเฐยฺยํ ปตฺเตยฺยนฺติ วทามิ, น โข ปนาหํ อาวุโส อปฺปตฺวา โลกสฺส อนฺตํ ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ, อปิจ ขฺวาหํ อาวุโส อิมสฺมึเยว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทำ.

(เทวปุตฺตสํยุตฺต ๖๑, องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต ๓๕๗)

แน่ะท่านโรหิตพรหม ณ ที่ใด ไม่มีการเกิด ไม่มีการแก่ ไม่มีการตาย ไม่มีการจุติ ไม่มีการปฏิสนธิ สภาวนั้นคือพระนิพพานซึ่งเป็นที่สุดแห่งสังขารโลก เราตถาคตไม่กล่าวว่า บุคคลจะสามารถรู้เห็นหรือถึงสภาวะคือพระนิพพานนั้นด้วยการเดินทางไปด้วยเท้าเปล่าหรือยานพาหนะหรืออิทธิฤทธิ์ใดๆทั้งสิ้น แน่ะท่านโรหิตัสสะ และเราก็ไม่ได้กล่าวด้วยเหมือนกันว่า "บุคคลยังไม่ถึงที่สุดแห่งสังขารโลกนั้นจะสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้" แท้จริงแล้ว เราขอประกาศว่าทุกขสัจซึ่งเรียกว่า โลก ในฐานะเป็นสภาวะที่เสื่อมสลายนี้มีอยู่ภายในร่างกายอันมีประมาณเพียงวา ซึ่งประกอบด้วยสัญญาและมีจิตวิญญาณนั่นเอง เราตถาคตประกาศสมุทยสัจซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์กล่าวคือโลกดังกล่าวด้วย ประกาศนิโรธสัจซึ่งเป็นความดับแห่งทุกข์กล่าวคือโลกนั้นด้วย ประกาศมรรคสัจซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับทุกข์กล่าวคือโลกนั้นด้วย

โลกนฺติ ทุกฺขสจฺจํ, โลกสมุทยนฺติ สมุทยสจฺจํ, โลกนิโรธนฺติ นิโรธสจฺจํ, ปฏิปทนฺติ มคฺคสจฺจํ อิติ นาหํ อาวุโส อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ ติณกฏฺฐาทีสุ ปญฺญเปมิ, อิมสฺมึ ปน จาตุมหาภูติเก กายสฺมึเยว ปญฺญเปมีติ ทสฺเสติ.

(สำ.อฏ ๑/๑๐๙, อำ.อฏ. ๒/๓๐๕)

คำว่า โลกะ ก็คือ ทุกขสัจ คำว่า โลกสมุทยะ ก็คือสมุทยสัจ คำว่า โลกนิโรธะ ก็คือ นิโรธสัจ คำว่า ปฏิปทา ก็คือ มัคคสัจ อนึ่ง อริยสัจ ๔ เหล่านี้เรามิได้แสดงไว้ว่ามีอยู่ในอนิทริยพัทธรูปกล่าวคือรูปภายนอกมีต้นหญ้าท่อนไม้เป็นต้น แต่อย่างใด

แท้จริงแล้ว เราได้แสดงอริยสัจ ๔ ไว้ในกายซึ่งเป็นกายที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้นั่นเทียว

สสนฺตติปริยาปนฺนานำ ทุกฺขสมุทยานำ อปฺปวตฺติภาเวน ปริคฺคยฺหมาโน นิโรโธปิ สสนฺตติปริยาปนฺโน วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตำ, อตฺตโน วา จตฺตาริ สจฺจานิ ปรสฺส วาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

(ที.ฏี.๒/๓๔๘)

แม้แต่นิโรธสัจที่บุคคลกำหนดพิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ไม่เกิดขึ้นอีกแห่งทุกข์และสมุทัยซึ่งนับเนื่องเข้าในขันธสันดานของตนก็ย่อมเป็นสภาวธรรมที่เหมือนกับนับเนื่องเข้าในขันธสันดานของตนนั้นนั่นเองเมื่อคิดเช่นนี้แล้วพระอัฏฐกถาจารย์จึงได้อธิบายด้วยคำว่า "อตฺตโน วา จตฺตาริ อริยสจฺจานีติ อริยสัจ ๔ ของตน" แม้ในคำว่า "ปรสฺส อริยสัจ ๔ ของบุคคลอื่น" ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้แล

การกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ของตนสำคัญที่สุด

ทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอัฏฐกถาได้แสดงความหมายนี้ไว้โดยตรงว่า อนินฺทริยพัทธรูป[รูปที่ไม่มีจิตวิญญาณ] นั้น ไม่ได้จัดเป็น**อริยทุกขสัจ**(ทุกขสัจ) อริยสัจทั้ง ๔ นั้นมีอยู่เฉพาะในขันธสันดานของเหล่าสัตว์ทั้งหลายที่มีชีวิตเท่านั้น ในคัมภีร์ฎีกาได้อธิบายให้ปรากฏชัดเจนไว้ดังนี้ว่า "สำหรับนิโรธสัจแม้จะเป็นพหิทธธรรมกล่าวคือธรรมที่เป็นภายนอกอย่างแท้จริงก็ตาม แต่ถึงกระนั้นท่านก็จัดนิโรธสัจนั้นให้อยู่ในกลุ่มอริยสัจของตนและของบุคคลอื่นทั้งสองฝ่าย"

อนึ่ง ในการมีอริยสัจ ๔ อยู่ในขันธสันดานของเหล่าสัตว์นี้ พึงทราบว่า โยคีสามารถละสมุทยสัจได้เฉพาะที่เป็นของตนเท่านั้น ซึ่งการละสมุทยสัจของตนนั้นนั่นแล จัดเป็น**ปหานปฏิเวธะ**และ**อภิสมยะ**กล่าวคือการละการรู้แจ้งแทงตลอดและการตรัสรู้ อนึ่ง โยคีนั้นย่อมสามารถดับได้เฉพาะสมุทยสัจและทุกขสัจที่เป็นของตนเท่านั้น ซึ่งการกระทำให้แจ้งนิโรธะกล่าวคือการดับนั้นท่านเรียกว่า **"สัจฉิกิริยาปฏิเวธะ**และ**อภิสมยะ**กล่าวคือการประจักษ์แจ้งแทงตลอดและการตรัสรู้ โยคีนั้นย่อมสามารถทำภาวนาหรือเจริญมรรค ๘ เฉพาะในขันธสันดานของตนเท่านั้น ก็ การทำภาวนาหรือเจริญมรรค ๘ นั้นนั่นเทียวท่านเรียกว่า **ภาวนาปฏิเวธะ**

อภิสมยะ การเจริญทำให้มรรคเกิดขึ้นและการรู้แจ้งแทงตลอดและการตรัสรู้ส่วนในขันธสันดานของบุคคลอื่นนั้นเราไม่สามารถที่จะละสมุทัย ไม่สามารถที่จะกระทำให้แจ้งนิโรธและไม่สามารถที่จะเจริญมรรคของบุคคลอื่นได้ เพราะฉะนั้น สมุทัย นิโรธ และมรรคของบุคคลอื่นจึงไม่สามารถเป็นปหานปฏิเวธะ สัจฉิกรณะ และภาวนาสำหรับตัวเราได้ **สรุปว่า การรู้อริยสัจ ๔ ที่เป็นของตนตามความเป็นจริงเท่านั้นคือสิ่งสำคัญที่สุด**

การรู้สมุทัย

โยคีผู้ที่กำหนดรู้รูปและนามที่เกิดขึ้นทุกขณะนั้น ย่อมสามารถรู้ตามที่ตัณหาความอยากความต้องการนั้นเกิดขึ้นในขณะต่างๆ มีขณะเกิดขึ้นเป็นต้นนั่นเทียว ก็การรู้เช่นนี้เป็นการรู้ที่ประจักษ์ซึ่งสมุทัยที่เป็นปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ สมุทัยที่เป็นปัจจุบันนี้ จึงเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญยิ่งสำหรับการเกิดทุกข์กล่าวคือรูปนามในภพข้างหน้าซึ่งเป็นผลของกรรมที่ตนได้กระทำไว้ในภพชาติปัจจุบัน แต่ยังไม่ใช่สมุทัยที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ในชาติปัจจุบันแต่อย่างใด สำหรับตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในชาติปัจจุบันนั้นได้สำเร็จไปแล้วนับตั้งแต่ตอนที่บุคคลได้กระทำกรรมเก่า ก็ลักษณะของการทำกรรมเก่านั้นพึงทราบดังนี้

เนื่องจากคนเรานั้นยังมีตัณหาความอยากความปรารถนาในภพชาติหรือในกามารมณ์หรือในกามวัตถุอยู่ จึงต้องทำกรรมลงไป หมายความว่า เมื่อต้องการอยากให้ตนเองมีสถานภาพดี มีภพชาติที่ดี ก็ทำกุศลกรรมขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมนั้นนั่นเทียว จึงได้บังเกิดรูปนามที่เรียกว่าทุกขสัจในภพชาตินี้นับตั้งแต่ปฏิสนธิกาลเป็นต้นมา เพราะฉะนั้น เราทั้งหลายจึงไม่สามารถรู้ประจักษ์แจ้งตัณหาของตนที่สำเร็จมาแล้วในชาติปางก่อนได้

อนึ่งตัณหาในอดีตกับตัณหาในปัจจุบันที่ตนได้ประจักษ์แจ้งนั้นต่างกันเฉพาะความเป็นอดีตและปัจจุบันเท่านั้น คือต่างกันเพียงกาลเวลาเท่านั้น ส่วนสภาว-ลักษณะนั้น พึงทราบว่าเหมือนกัน จึงกล่าวได้ว่าตัณหาในขันธสันดานของบุคคลคนหนึ่งก็คือตัณหาตัวเดียวกันคำกล่าวนี้อาศัย**นัยโวหารที่เรียกว่าเอกัตตนัย**[สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วนของสิ่งที่มีสภาพเดียวกันแต่หมายรวมเอาทุกส่วนได้] อุปมาเหมือนกับบุคคลเห็นส่วนใดส่วนหนึ่งของมหาสมุทรก็สามารถกล่าวได้ว่าบุคคลนั้น

ได้เห็นมหาสมุทรแล้วหรือเห็นส่วนหนึ่งของภูเขาก็กล่าวว่าได้เห็นภูเขาแล้วแม้การรู้ปัจจุบันสมุทัยอย่างเดียวก็สามารถกล่าวได้ว่าได้รู้สมุทยสัจแล้วเช่นกัน จะอย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่ทำการกำหนดรู้วิปัสสนานั้นมิใช่จะรู้เฉพาะตัณหาที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังสามารถรู้ตัณหาที่เป็นอดีตได้โดยอนุมานญาณนับตั้งแต่โยคีนั้นได้นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป

ลักษณะการรู้

โยคีผู้เจริญวิปัสสนาย่อมสามารถเห็นการเกิดขึ้นของรูปนามอย่างแจ่มแจ้งโดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน เช่นรู้ว่า การที่อาการคู้อาการเหยียดจะเกิดขึ้นได้นั้นก็เพราะกระทำการเหยียดการคู้หรือเพราะความต้องการที่จะคู้และต้องการที่จะเหยียด การที่รูปเย็นรูปร้อนจะเกิดขึ้นได้นั้น ก็เพราะมีปัจจัยที่เป็นธาตุเย็นธาตุร้อนทำให้เกิดขึ้น เพราะมีรูปารมณ์ที่สามารถเห็นได้ และเพราะมีจักขุปสาทคือตาจักขุวิญญาณ จึงเกิดขึ้น การที่ความนึกคิด ความดำริ ความจำจะเกิดขึ้นได้นั้นก็เพราะมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏอยู่ เพราะมีจิตก่อนๆ จึงทำให้จิตหลังๆเกิดได้ ดังนี้เป็นต้น

การเห็นโดยประการต่างๆดังที่กล่าวมานี้จะค่อยชัดเจนขึ้นทีละขั้นๆตามลำดับญาณ และจะยิ่งชัดเจนมากขึ้นในวิปัสสนาที่กำลังจะเข้าสู่กระแสอริยมรรคยิ่งเป็นมรรคขั้นสูงแล้วยิ่งชัดเจนสุดๆ ก็เมื่อโยคีได้เห็นได้รู้เช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถที่จะตัดสินได้อย่างถูกต้องและง่ายดายว่า “รูปนามที่กำหนดรู้ในปัจจุบันนี้เป็นสิ่งที่ไม่ปราศจากเหตุ รูปนามที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาลล้วนแต่มีเหตุทั้งสิ้น” เมื่อโยคีทำการพิจารณาในระหว่างที่กำหนดอยู่นั้น เช่นกำหนดว่า “รูปนามเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะเหตุใด” โยคีนั้นก็จะสามารถตัดสินได้ว่า “รูปนามเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้ในภพชาติปางก่อน” ก็สาเหตุที่รู้ได้โดยถูกต้องเช่นนี้นั้นเนื่องจากว่า โยคีผู้ปฏิบัติภาวนาทั้งหลายนั้น ทุกท่านล้วนเป็นผู้มีศรัทธาเชื่อกรรมและผลของกรรมมาแล้ว ซึ่งตรงกับพระบาลีที่ว่า **ทิฏฺฐิ จ อุชุกา** คือ มีความเห็นที่ตรงถูกต้องตามสภาพที่เป็นจริง **กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ**ของโยคีนั้นบริสุทธิ์หมดจดแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีผู้ที่บริบูรณ์ด้วยสุตะและจินตามยะแล้วก็จะได้รับการเอื้ออุปถัมภ์โดยปัจจักขญาณ จึงจะสามารถรู้ได้อย่างถูกต้องและเพราะสาเหตุ

ที่โยคีผู้ปฏิบัตินั้นได้ประจักษ์โดยแจ่มแจ้งในข้อที่ว่า“เพราะมีความปรารถนาต้องการจึงมีการคิดและการกระทำ” ดังนี้เป็นต้นแล้วนั่นเทียว จึงจะสามารถรู้ได้อย่างถูกต้องว่า “ก็เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น ตัณหาที่เป็นความปรารถนาความต้องการนั่นเทียวคือสาเหตุหลักของการเกิดรูปนามขันธ์ ๕ ในภพชาตินี้

แม้แต่ในภพชาติก่อนก็มีกรรมเป็นรากฐานโดยมีตัณหาเป็นตัวเหตุต้นตอให้ทำกรรมนั้นเหมือนกับการกระทำกรรมในภพนี้นั่นเทียว อนึ่ง การรู้ว่ารูปนามขันธ์ ๕ ในภพชาตินี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่ขาดสายนั้นย่อมมีความสอดคล้องกับคัมภีร์อัฏฐกถาที่ว่า

ตสฺเสว โข ปน ทุกฺขสฺส ชนิกำ สมุฏฺฐาปิกำ ปุริมตณฺหำ อยำ ทุกฺขสมุทโยติ.

(ที.อฏ.๒/๓๘๖)

โยคีย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า ตัณหาในภพชาติก่อนที่สำเร็จมาแต่กรรมเก่าซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์และเป็นเหตุให้เกิดความกระตือรือร้นนั่นเทียว ท่านเรียกว่าทุกขสมุทัย

สำหรับการรู้สมุทัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในภพชาติปัจจุบันนี้เป็นการรู้ด้วย**อนุมานวิปัสสนา**กล่าวคือวิปัสสนาที่รู้ได้โดยการเทียบเคียงคาดคะเน อนึ่ง เกี่ยวกับการรู้โดยอนุมานนี้ ที่ต้องนำมากล่าวแสดงไว้โดยยาวเหยียดนั้น ก็เพื่อต้องการให้ผู้อ่านมีความเข้าใจเท่านั้น แต่สำหรับบุคคลผู้ปฏิบัติแล้ว พึงทราบดังต่อไปนี้ ก็ อนุมานญาณสำหรับผู้ปฏิบัตินั้นย่อมเป็นการรู้ที่ไม่นาน เป็นการรู้ในช่วงเวลาที่สั้นแค่รู้เพียงขณะเดียวก็สามารถที่จะเทียบเคียงกับของจริงได้ ก็เมื่อโยคีได้กำหนดพิจารณาเทียบเคียงในบางครั้งบางคราวในเวลาที่กำหนดนั้น เสร็จแล้วก็สามารถดึงจิตมาพิจารณาอารมณ์ที่กำหนดอยู่เหมือนเดิมต่อไปได้

แม้จะปรากฏแต่ก็รู้ได้ยาก

แม้ว่าทั้งทุกขสัจและสมุทยสัจที่กล่าวมานี้ต่างก็ปรากฏเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนอยู่นั่นเทียว แต่ว่าเป็นการยากที่จะรู้อย่างลึกซึ้งว่าสภาพที่เป็นทุกข์และเป็นสภาพที่ไม่ดี และยากที่จะรู้ว่าเป็นเพียงสภาวะที่เหตุให้เกิดทุกข์ ก็สภาวะที่เห็น

ได้ยากนี้จะไม่ปรากฏจึงทำให้รู้ยาก สาเหตุที่สภาวะเหล่านี้เกิดอยู่แต่รู้ได้ยากนั้นก็เพราะว่าบุคคลไม่ได้ใช้สติกำหนด ไม่ได้ใช้สติพิจารณานั่นเอง แต่ถ้าเมื่อใดโยคีเอาใจใส่ใช้สติกำหนดพิจารณาตลอดเวลาอยู่นั้นก็สามารถที่จะตามรู้สิ่งที่ควรรู้ด้วยวิปัสสนาญาณได้นั่นเทียว ซึ่งเมื่อรู้ด้วยวิปัสสนาญาณนั้นแล้วก็จะสามารถที่จะรู้ต่อโดยประจักษ์แจ้งยิ่งกว่าด้วยมรรคญาณต่อไป ก็การรู้ด้วยมรรคญาณนี้เป็นการรู้ที่หนักแน่นกว่าความรู้ทางโลกิยะโดยประการทั้งปวง

ทุกฺขสจฺจญฺหิ อุปฺปตฺติโต ปากฏํ, ขาณุกณฏกปหาราทีสุ อโห ทุกฺขนฺติ วตฺตพฺพตมฺปิ สมุทยมฺปิ ขาทิตุกามตาภุญฺชิตุกามตาทิวเสน อุปฺปตฺติโต ปากฏํ, ลกฺขณปฏิเวธโต ปน อุภยมฺปิ ตํ คมฺภีรํ. อิติ ตานิ ทุทฺทสตฺตา คมฺภีรานิ.

(ที.อฏ.๒/๓๙๑)

ธรรมดาว่าทุกขสัจย่อมเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดโดยอุปปัตติกล่าวคือการเกิดขึ้น (หมายความว่าทุกขสัจทั้งหมดทั้งปวงที่เกิดขึ้น การคู้เข้า และการเหยียดออก เป็นต้น เป็นสิ่งที่เห็นได้ง่าย) แม้ในทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการสะดุดตอไม้ ถูกหนามตำ เป็นต้น จนทำให้ถึงซึ่งการร้องคร่ำครวญว่า "ทุกข์หนอ" ก็เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดยิ่งกว่าทุกขสัจนั้นอีก(หมายความว่าในบรรดาทุกขสัจทั้งหลาย การเกิดขึ้นของทุกขเวทนาปรากฏชัดยิ่งกว่าทุกขสัจเหล่านั้น) แม้แต่สมุทยสัจก็เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดโดยอุปปัตติกล่าวคือการเกิด เช่น เกิดอยากกิน อยากรับประทานอาหารอย่างนี้เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ทุกขสัจและสมุทยสัจทั้งสองนั้นเป็นสิ่งที่ลุ่มลึกยากที่จะรู้ได้โดยสภาวลักษณะ ทั้งนี้เพราะว่าทั้งสองนั้นมีสภาพที่บุคคลเห็นได้ยากนั่นเอง

ทุทฺทสตฺตาติ อตฺตโน ปวตฺติกฺขณวเสน ปากฏานิปิ ปกติญาเณน สภาวรสโต ทฏฺฐุ๋ อสกฺกุเณยฺยตฺตา คมฺภีเรเนว จ ภาวนาญาเณน จ ตตฺถาปิ มตฺถกปฺปตฺเตน อริยมคฺคญาเณเนว ยาถาวโต ปสฺสิตพฺพตฺตา คมฺภีรานิ.

(ที.ฏี.๒/๓๔๔)

บทว่า ทุทฺทสตฺตา ที่แปลว่า เพราะเห็นได้ยากนั้น หมายความว่า ทั้งทุกขสัจและสมุทยสัจเหล่านั้นแม้จะปรากฏในขณะที่เกิดขึ้น แต่ก็เป็นสภาวะที่ไม่สามารถจะรู้ได้โดยง่าย เป็นสภาวะที่ญานโดยปกติไม่สามารถที่จะเข้าถึงหรือเข้าใจโดย

สภาวะได้ เป็นสภาวะที่วิปัสสนาญาณและมรรคญาณซึ่งเป็นญาณระดับภาวนาอันลุ่มลึกเท่านั้นที่จะพึงเห็นได้ แม้แต่ในบรรดาภาวนาญาณทั้งหลายเหล่านั้น ญาณที่เป็นอริยมรรคญาณซึ่งเป็นญาณสูงสุดหรือญาณสุดยอดเท่านั้นที่เป็นญาณที่จะสามารถเห็นได้อย่างแท้จริงและมั่นคง ดังนั้น ทุกขสัจและสมุทยสัจ จึงมีสภาพคัมภีระหรือมีความลุ่มลึกโดยสภาวะ

การรู้นิโรธสัจและมรรคสัจ

ในคัมภีร์อัฏฐกถาท่านได้กล่าวไว้ว่า **เทฺว คมฺภีรตฺตา ทุทฺทสานิ** *ทั้งนิโรธสัจและมรรคสัจล้วนมีสภาวะที่เห็นได้ยาก เพราะเป็นสภาวะที่ลุ่มลึก* ดังนั้น พึงทราบว่านิโรธสัจและมรรคสัจนั้น สำหรับปุถุชนผู้ไม่เคยได้สัมผัสอริยสัจทั้งสองนี้แล้วถือว่าเป็นสิ่งที่ยากยิ่ง

ปุถุชนย่อมไม่รู้นิโรธสัจและมรรคสัจได้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่เริ่มปฏิบัติเพียงแค่น้อมจิตไปตามที่ตนได้ยินว่า สภาวะคือนิโรธะและมรรคเป็นสิ่งที่ดีเป็นสิ่งที่เลิศเป็นสิ่งที่ประเสริฐเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องทำการนึกคิดพินิจพิจารณา แต่เมื่อใดโยคีพยายามปฏิบัติจนได้อุทยัพพยญาณแล้ว ก็จะสามารถพิจารณารู้เห็นสาเหตุของการไม่เกิดขึ้นแห่งขันธ์ ๕ ได้โดยอัตโนมัติว่าเป็นเพราะอวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร ผัสสะ นามรูป ไม่เกิดขึ้นนั่นเอง และเมื่อใดโยคีเข้าถึงอุทยัพพยญาณก็สามารถรู้ได้โดยอัตโนมัติว่า ตราบใดที่ยังมีการเห็น การได้ยิน การกระทบสัมผัส การตรึกนึกคิด และการจำได้หมายรู้อยู่ ตราบนั้น ขันธ์ ๕ ก็จะยังไม่สงบระงับ หากขันธ์ ๕ ไม่ได้รับการกระตุ้นจากเหตุปัจจัยเหล่านี้แล้ว ขันธ์ ๕ นั้นจึงจะสงบระงับได้ จะอย่างไรก็ตาม เมื่อโยคีเข้าถึงญาณมี**ภยญาณ**เป็นต้นแล้ว ย่อมสามารถที่จะรู้โดยอัตโนมัติว่า “ตราบใดที่ยังมีการเห็น การได้ยิน การสัมผัส การตรึกนึกคิดและการจำได้หมายรู้เป็นต้นอยู่ ขันธ์ ๕ นั้นก็จะยังคงเป็นไป ต่อเมื่อไม่มีเหตุปัจจัยเหล่านั้นเท่านั้น ขันธ์ ๕ จึงจะสงบ(ดับ)ลงได้ ถ้าหากไม่มีการเห็นเป็นต้นเหล่านั้นก็คงจะดีเป็นแน่” ซึ่งการรู้เช่นนี้ ย่อมสอดคล้องกับพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า **“อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท เขมํ”** *การเกิดเป็นสิ่งน่ากลัว การไม่เกิดเป็นความสงบสุข*

อนึ่ง การที่โยคีรู้เช่นนี้ เป็นการรู้นิโรธะโดยอนุมานญาณที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังกำหนดวิปัสสนาอยู่ อนึ่ง เมื่อโยคีเข้าถึงมุญจิตุกัมมยตาญาณ ก็ อาจจะทำให้เกิดอาการไม่อยากกำหนดได้ทั้งนี้เพราะได้เห็นแต่สภาวธรรมที่ไม่ดีนั่นเอง บางท่านถึงขนาดหยุดกำหนดก็มี แม้ว่าโยคีนั้นจะหยุดกำหนด แต่ด้วยอำนาจของวิปัสสนาที่ได้เจริญมาแล้วนั้น รูปนามทั้งหลายเหล่านั้น ก็จะมีปรากฏอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าโยคีจะไม่ได้เอาใจใส่กำหนดรูปนามเหล่านั้นแล้วก็ตาม แต่ก็จะยังรู้รูปนามเหล่านั้นอยู่ตลอด โยคีผู้นั้นไม่ว่าจะทำการกำหนดอยู่ หรือไม่ต้องการที่จะกำหนดก็ตาม ก็จะเกิดการรู้เห็นที่ว่า“รูปนามเหล่านี้ย่อมไม่สงบด้วยการสักแต่ว่าอยู่โดยไม่กำหนด แต่รูปนามเหล่านี้จะสงบได้ก็ต่อเมื่อได้เห็นพระนิพพานอันเป็นที่สงบอย่างแท้จริงเท่านั้น” ซึ่งญาณหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นเช่นนี้ เป็นญาณที่รู้มรรคสัจโดยอนุมานะเกิดขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนา ที่กล่าวมานี้ เป็นลักษณะของการรับอริยสัจ ๔ มาเป็นอารมณ์ในขณะที่เจริญวิปัสสนา

ในบรรดาอริยสัจ ๔ นั้น พึงทราบว่าทุกขสัจเท่านั้นเรียกว่า **วิญเญยยธรรม** เป็นสภาวธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ ส่วนอริยสัจทั้งสามที่เหลือ ไม่เรียกว่าวิญเญยยธรรม ซึ่งในอริยสัจทั้งสามเหล่านั้น สมุทยสัจเป็น **ปหาตัพพธรรม** เพราะเป็นธรรมที่ควรละ นิโรธสัจเป็น **สัจฉิกาตัพพธรรม** กล่าวคือ ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง มรรคสัจเป็น **ภาเวตัพพธรรม** กล่าวคือ ธรรมที่ควรทำให้บังเกิดขึ้นในขันธสันดานของตน เพราะฉะนั้น หากโยคีสามารถละสมุทยสัจ กระทำให้แจ้งนิโรธสัจ ทำให้มรรคสัจเกิดได้แล้ว ก็เรียกว่า เป็นผู้รู้อริยสัจทั้งสามเหล่านี้นั่นเทียว

ในการกำหนดแต่ละครั้งนั้น กิจทั้ง ๔ ประการกล่าวคือ**การกำหนดรู้ การละ การกระทำให้แจ้ง การกระทำให้เกิดขึ้นในขันธสันดาน** ย่อมสำเร็จไปพร้อมๆกันในเวลาเดียวกันนั่นเอง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าในทุกขณะของการกำหนดนั้น โยคีย่อมรู้อริยสัจ ๔ ได้นั่นเทียว

รู้อริยสัจ ๔ ทุกขณะจิต

รูปและนามที่โยคีได้ทำกำหนดทุกประการนั้นล้วนเป็นสภาวะที่ถูกการเกิดและการดับบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาจึงได้ชื่อว่า**สังขารทุกข์** ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นทุกขสัจทั้งสิ้น โยคีสามารถที่จะกำหนดรู้ในทุกขณะจิตของการกำหนดได้อย่างชัดแจ้ง

เมื่อญาณของตนแก่กล้าแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการรู้ลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น กล่าวคือการเกิดการดับเป็นต้น เพราะฉะนั้น การรู้เช่นนั้นได้ชื่อว่าเป็นการทำปริญญากิจให้สำเร็จ

ในรูปนามที่โยคีได้ทำการกำหนดนั้น ตัณหาอันเป็นความอยาก ความปรารถนาและความเข้าใจผิดในรูปนามเหล่านั้น โดยความเป็นนิจจัง สุขัง และอัตตา ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ การรู้ได้อย่างแจ่มแจ้งจนกระทั่งตัณหานี้ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ท่านเรียกว่าเป็น**การละตัณหา** เพราะฉะนั้น โยคีจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำปหานกิจให้สำเร็จ เมื่อตัณหานั้นไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในรูปนามที่โยคีได้ทำการกำหนดแล้ว **อุปาทาน**กล่าวคือการยึดมั่นถือมั่น ก็ดี **กรรม**กล่าวคือการกระทำเพื่อให้เกิดประโยชน์สุข ก็ดี รูปและนามที่เป็นภพใหม่ซึ่งเป็นผลของกรรมที่กระทำนั้น ก็ดี ย่อมไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ อนึ่ง ในช่วงที่ยังเจริญวิปัสสนาอยู่ การไม่เกิดขึ้นแห่งตัณหากระทั่งถึงภพใหม่นี้ หรือการสงบของสิ่งเหล่านี้ ได้ชื่อว่าเป็น**ตทังคนิโรธสัจ** หมายความว่าเป็นการดับสมุทัยและทุกข์ โดยเหตุบางส่วนซึ่งนั่นก็คือการเอาใจใส่กำหนดนั่นเอง ก็เพราะการเข้าถึงนิโรธสัจดังกล่าวนี้สามารถมีได้ในทุกขณะจิตที่กำหนดจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำสัจฉิกิริยากิจให้สำเร็จแต่สำหรับในวิถีของมรรคญาณนั้น **สัจฉิกิริยากิจ** หมายถึง การหยั่งรู้โดยเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ หรือการรู้พระนิพพานนั่นเอง ส่วนในวิถีแห่งวิปัสสนาญาณนั้น พึงทราบว่า เป็นเพียงแค่การทำกิจคือการดับให้สำเร็จเท่านั้น มิใช่เป็นการรู้โดยเอาการดับนั้นเป็นอารมณ์เหมือนในวิถีแห่งมรรคญาณ

การที่โยคีรู้รูปนามที่ตนกำหนดตามเป็นจริงโดยความเป็นสภาวลักษณะเป็นต้นและโดยความเป็นอนิจจลักษณะอันมีการเกิดและการดับเป็นต้นนั้น เรียกว่า **สัมมาทิฏฐิ** การคิดได้อย่างถูกต้องได้ชื่อว่า**สัมมาสังกัปปะ** การพยายามอย่างถูกต้องได้ชื่อว่า**สัมมาวายามะ** การระลึกหรือกำหนดได้อย่างถูกต้องได้ชื่อว่า **สัมมาสติ** ความตั้งมั่นในอารมณ์อย่างถูกต้องได้ชื่อว่า**สัมมาสมาธิ**

จิตตุปบาทที่ทำการกำหนดซึ่งเกิดขึ้นโดยความตรงกันข้ามกับทุจจริตท่านเรียกว่า**สัมมาวาจา** และสัมมากัมมันตะที่ตรงข้ามกับอาชีพที่ทุจจริตท่านเรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** กลุ่มมรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็น**โลกิยมัคคสัจ** ทุกขณะ

ที่ทำการกำหนดภาวนากิจก็ย่อมสำเร็จ ทั้งนี้เพราะสามารถยังมรรคสัจให้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั่นเอง ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๒๖๘) จึงได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนำ, มคฺโค วายำ โลกิโกติ มคฺคสจฺจำ ปากฏำ โหติ.

การเห็นการเกิดและการดับของโยคีผู้ถึงพร้อมด้วยอุทยัพพยญาณ เรียกว่า ***โลกิกมรรค*** *หรือ* ***โลกิยมรรค*** *เพราะฉะนั้น มรรคสัจชื่อว่าย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้นั้นนั่นเทียว*

ตามนัยที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พึงทราบว่าในการกำหนดแต่ละครั้งนั้น มีกิจ ๔ ประการสำเร็จร่วมอยู่ด้วยกัน ดังนั้น ทุกๆขณะของการกำหนดรูปนาม โยคีย่อมสามารถรู้อริยสัจทั้ง ๔ ตามที่ตนสามารถรู้ได้นั่นเทียว โยคีผู้ที่เจริญสติปัฏฐานวิปัสสนาภาวนา กล่าวคือการกำหนดที่ยังกิจทั้ง ๔ ประการนั้นให้สำเร็จร่วมกัน ย่อมสามารถพัฒนาภาวนานั้นขึ้นสู่ลำดับญาณและเมื่อวิปัสสนาญาณนั้นแก่กล้าแล้ว โยคีผู้นั้น ย่อมเข้าถึง**โลกุตตรสัจ** เมื่อถึงตอนนั้น โยคีย่อมสามารถรู้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ ด้วยมรรคญาณไปพร้อมๆกัน เพราะเหตุนั้น พระอัฏฐกถาจารย์ท่านจึงได้อธิบายพระบาลีที่ว่า **ญายสฺส อธิคมาย** ไว้ดังนี้ว่า

ญาโย วุจฺจติ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, ตสฺส อธิคมาย ปตฺติยาติ วุตฺตำ โหติ อยญฺหิ ปุพฺพภาเค โลกิโย สติปฏฺฐานมคฺโค ภาวิโต โลกุตฺตรมคฺคสฺส อธิคมาย สำวตฺตติ.

(ที.อฏ.๒/๓๔๒...)

อริยมรรค ๘ ท่านเรียกว่า ***ญายะ****กล่าวคือธรรมที่ควรรู้ คำว่า ญายสฺส อธิคมาย[ก็คือเพื่อเข้าถึงอริยมรรคอันเรียกว่าญายะนั้น] หมายความว่า เพื่อการบรรลุอริยมรรคนั้น จริงอย่างนั้น เมื่อบุคคลเจริญสติปัฏฐานมรรคกล่าวคือการกำหนดเช่นนี้ซึ่งเป็นโลกิยะ ในส่วนที่ใกล้เข้าถึงมรรคแล้วนั้น สติปัฏฐานมรรคนั้นย่อมเป็นไปเพื่อการบรรลุโลกุตตรมรรคนั้นนั่นเทียว*

การรู้อริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ

เมื่อโยคีสามารถรู้ซึ่งพระนิพพานอันเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งหลายอย่างประจักษ์แจ้งด้วยมรรคญาณแล้ว ย่อมสามารถที่จะรู้โดยไม่ต้องสับสนดังนี้ คือ รู้การกำหนดและรูปนามที่ตนกำหนดทุกอย่างได้ สามารถรู้รูปนามที่ตนไม่กำหนดเหมือนที่ตนกำหนดได้ รู้ซึ้งถึงข้อไม่ดีข้อเสียของทุกข์อันเกิดแต่การบีบคั้นเพราะการเกิดและการดับว่าเป็นสิ่งที่ไม่สงบระงับ รู้ว่านั่นเป็นเพียงความสุขจอมปลอม ซึ่งเป็นภาพลวงตาไม่ใช่ของแท้ไม่ใช่ของที่ยั่งยืน เป็นของที่รุมเร้าบีบคั้นทั้งสิ้น เมื่อโยคีรู้เช่นนี้ ก็จะไม่นำเอาทุกขสัจมาเป็นอารมณ์ แม้จะนำมาเป็นอารมณ์ ก็สามารถกล่าวได้ว่า โยคีนั้นย่อมรู้มรรคสัจด้วยมรรคญาณเช่นกัน

อุปมาเหมือนกับที่คนไม่หลงทางเกี่ยวกับเรื่องสถานที่ เช่น รู้ว่าหมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ที่ไหน มีถนนใด มีบ่อน้ำ สระน้ำตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ส่วนที่เป็นด้านทิศตะวันตกและทิศตะวันออกเป็นต้นนั้นตั้งอยู่ที่ไหน ซึ่งแต่ก่อน ก่อนที่จะรู้นั้น เขาก็เคยเป็นคนหลงทิศหลงทางมาก่อน การที่ได้รู้ของจริงนั้นก็เหมือนกับการหลุดออกจากความหลงทิศทางของคนที่เคยหลงทางมาก่อนนั่นเอง กล่าวอีกนัยหนึ่ง เหมือนกับบุคคลที่เพิ่งหลุดมาจากสถานที่ที่มีแดดร้อน พอถึงที่ที่มีความร้อนน้อยกว่าก็ย่อมจะคิดว่าสถานที่ก่อนนั้นร้อนส่วนสถานที่นี้ร่มเย็นแต่พอมาถึงสถานที่ที่มีความเย็นกว่านั้นอีกก็ย่อมคิดว่าสถานที่ใหม่นี้นั่นแหละเย็น แต่เมื่อใดที่บุคคลนั้นเข้าไปถึงสถานที่ที่เย็นสุดๆ ก็จะรู้ว่าสถานที่ที่ใหม่นี้นั่นเทียวเย็นที่สุด ส่วนสถานที่ที่ผ่านมานั้นยังร้อนอยู่

โดยทำนองเดียวกัน บุคคลผู้ที่ปราศจากการเจริญวิปัสสนาก็ย่อมสำคัญผิดคิดว่ารูปนามต่างๆที่นอกจากเวทนาแล้วก็เป็นสิ่งที่ดีทั้งสิ้น ซึ่งเหมือนกับบุคคลผู้ออกจากสถานที่ที่เย็นแล้วมาสู่สถานที่ร้อนน้อยก็เลยคิดว่าสถานที่ใหม่นั้นแหละคือสถานที่เย็น แต่เมื่อบุคคลนั้นได้ลงมือปฏิบัติจนเป็นวิปัสสนาโยคีผู้สามารถกำหนดรู้รูปนามแล้ว แม้จะเห็นว่ารูปนามนั้นเป็นสิ่งไม่ดี และคิดว่าวิปัสสนาที่กำหนดอยู่นั้นเป็นสิ่งที่ดี การคิดเช่นนั้นก็เหมือนกับความคิดที่บุคคลผู้ที่เข้าถึงสถานที่ที่มีความร้อนน้อยกว่าสถานที่ที่ร้อนนั่นเอง

เมื่อบุคคลได้รู้นิพพานอันเป็นที่ดับร้อนจริงๆ ในขณะที่เข้าถึงมรรคแล้ว ก็ย่อมจะรู้ว่าสังขารทั้งหมดทั้งปวงกล่าวคือรูปนามนั้น เป็นสภาวธรรมที่ไม่เย็น เปรียบเหมือนกับการปักใจอย่างแน่วแน่เกี่ยวกับสถานที่ที่เย็นที่สุดได้ตามความเป็นจริงนั่นเอง แม้แต่การตัดสินใจเกี่ยวกับอารมณ์อื่นๆ เช่น แสงสีที่งดงามที่สุด กลิ่นที่หอมที่สุด เสียงที่ดีที่สุด รสที่ดีที่สุด สัมผัสที่ดีที่สุด มิตรที่ดีที่สุด ทางที่ดีที่สุด เมืองหรือนครที่ดีที่สุด ก็จะสามารถนำมาเปรียบเทียบโดยทำนองเป็นต้นว่า "อารมณ์เหล่านั้นเป็นสิ่งที่ไม่ดี"

การที่มรรคญาณรู้ทั้งๆที่ไม่ได้เอาทุกขสัจเป็นอารมณ์นั้นท่านเรียกว่า **ปริญญา-ปฏิเวธะ**หรือ**ปริญญาสมยะ** เป็นการรู้แบบรู้แจ้งแทงตลอดไม่มีอะไรขวางกั้น กล่าวคือรู้อารมณ์ต่างๆโดยความเป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริงทุกประการ

การรู้ของปุถุชนกับพระอริยะ

ปุถุชนทั้งหลายผู้ไม่มีวิปัสสนาญาณย่อมไม่สามารถที่จะใช้สุตมยปัญญาจินตามยปัญญาพิจารณาตัดสินรูปนามทั้งหลายโดยความเป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะได้อย่างถูกต้อง ทั้งนี้เพราะตนเองยังไม่ได้**มรรคปริญญา**นั่นเอง มีแต่ความลังเลสงสัยด้วยวิจิกิจฉาว่า เป็นเช่นนั้น เป็นเช่นนี้หรือไม่ ยิ่งพิจารณาตรึกนึกคิดมากเพียงใด ความสงสัยก็จะยิ่งทวีคูณ แต่สำหรับพระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้นนั้น เป็นผู้ที่สำเร็จมรรคปริญญาแล้ว จึงสามารถพินิจพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตต-ลักษณะได้อย่างถูกต้อง จึงไม่ยึดมั่นถือมั่นในรูปนามขันธ์ ๕ เหล่านั้น ยิ่งพิจารณามากเท่าไหร่ ลักษณะที่เป็นไตรลักษณ์เหล่านั้น ก็จะยิ่งปรากฏชัด เพราะฉะนั้นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่พระโสดาบันซึ่งเป็นพระอริยเจ้าขั้นต่ำสุด ก็จะไม่ทำบาปกรรมที่จะนำไปสู่อบาย แม้ว่าพระอริยเจ้าขั้นต่ำเช่นพระโสดาบันนั้นจะยังมีความยึดมั่นถือมั่นในรูปนามและยังมีความปรารถนาชีวิตที่ดีให้มีความสุขก็ตาม นี้คือลักษณะการรู้ทุกข์ที่แตกต่างกันระหว่างปุถุชนกับพระอริยเจ้า

เพราะเหตุที่สามารถรู้โดยไม่หลงประเด็นตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ตัณหากล่าวคือความปรารถนาความต้องการจึงเกิดขึ้นไม่ได้ ซึ่งลักษณะการไม่

เกิดขึ้นนั้นพึงทราบว่าเป็นการละตัณหา เช่น ละตัณหาที่จะสร้างกรรมนำไปสู่อบายภูมิหรือเกื้อหนุนกรรมให้ไปสู่อบายภูมิ และเป็นการละตัณหาที่นำไปเกิดในสุคติภูมิ ในภพชาติถัดจากภพที่ ๗ ได้ด้วย เป็นการละได้ด้วยปฐมมรรค ส่วนตัณหาที่เกี่ยวกับกามราคะที่หยาบและตัณหาที่จะนำไปสู่การเกิดในภพที่ ๓ นั้นถูกละได้ด้วยทุติยมรรคกล่าวคือสกทาคามิมรรค ส่วนอนาคามิมรรค สามารถละกามราคะกามตัณหาที่ละเอียด อรหัตมรรคสามารถละตัณหาที่ปรารถนารูปภพและอรูปภพทั้งหลายได้ นี่คือการละตัณหาได้ตามลำดับแห่งมรรค อุปมาเหมือนกับผู้ที่ถือกำเนิดเกิดมายากจนแล้วได้ก้าวสู่ระดับความเป็นเศรษฐี ก้าวสู่ระดับความเป็นพระราชาย่อมไม่ปรารถนาและไม่ต้องการภพชาติหรือชีวิตที่ยากจนนั้นอีก

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเสมือนสามีที่อยู่กับภรรยาผู้มีข้อบกพร่องมาก แต่ครั้นได้เจอภรรยาคนใหม่ที่ฉลาด ไม่มีโทษ ย่อมจะรู้ว่าภรรยาคนใหม่นั้นมีคุณสมบัติที่ดีและสามารถรู้จุดบกพร่องต่างๆของคนเก่าได้อย่างถูกต้อง จากนั้น สามีนั้นก็จะไม่เกิดความรักในภรรยาเก่าอีกต่อไป ฉันใด การไม่เกิดแห่งตัณหาความปรารถนาเพราะอำนาจของมรรคญาณนี้ได้ชื่อว่าเป็น**ปหานปฏิเวธะ ปหานาภิสมยะ** เป็นการรู้แจ้งแทงตลอดกล่าวคือ การละตัณหาได้ ซึ่งก็เป็นการรู้อย่างแท้จริง แม้แต่**สมุทัย**นี้ มรรคญาณเอง ก็ไม่ได้รู้โดยเอามาเป็นอารมณ์ อนึ่ง เนื่องจากว่ากิจของการรู้นั้นสำเร็จแล้ว ดังนั้น การละ ก็ดี การไม่เกิด ก็ดี การยังตัณหาเหล่านั้นไม่ให้เกิดขึ้นก็ดี เรียกว่า**ปฏิเวธะ**และ**อภิสมยะ** เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย ท่านจึงแสดงรับรองไว้ดังนี้ว่า **ปหานเมว วุตฺตนเยน ปฏิเวโธติ ปหานปฺปฏิเวโธ** *การละนั่นเทียวซึ่งเป็นการรู้แจ้งแทงตลอดดังที่กล่าวมาแล้ว ท่านเรียกว่า ปหานปฏิเวธะ*

อนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมสามารถยังปหานปฏิเวธะนี้ให้สำเร็จได้ในขณะที่ได้มรรคนั่นเทียว ด้วยเหตุนี้ จึงสามารถใช้ปัญญาพิจารณารูปนามได้ตามความเป็นจริงและสามารถรู้ตัณหาที่ปรารถนารูปนามเหล่านั้นว่า“นี้เป็นสภาวธรรมอันเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์” ดังนั้น พระอริยเจ้าทั้งหลาย จึงไม่สำคัญผิดเหมือนที่ปุถุชนทั้งหลายสำคัญว่า “ความปรารถนาเหล่านี้เป็นเหตุแห่งความสุข” ก็พระอริยเจ้านั้นเปรียบเสมือนผู้ที่ตัดขาดจากการเสพสิ่งเสพติด เช่น การสูบบุหรี่เป็นต้นได้โดยเด็ดขาดนั้น แม้แต่ก่อนนั้นจะเคยคิดว่า “การสูบบุหรี่เป็นสิ่งที่ดีนำมาซึ่งความเพลิดเพลิน แต่เมื่อบุคคลนั้นได้ละโดยเด็ดขาดแล้วก็จะรู้และเข้าใจ

อย่างซาบซึ้งว่าการสูบบุหรี่เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ มีแต่โทษ นำมาซึ่งความทุกข์" นี้เป็นการรู้สมุทยสัจ

ในช่วงขณะที่วิปัสสนาญาณเกิด รูปนามสังขารที่โยคีกำหนดนั้นย่อมปรากฏชัด สังขารกล่าวคือการกำหนดก็ปรากฏชัด แม้การดับและการแปรปรวนไปแห่งสังขารเหล่านั้น ก็ย่อมปรากฏชัดโดยสภาพการเกิดและการดับ อนึ่ง สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏชัดราวกะว่ามีทัพพวัตถุ ด้วยอำนาจของการกำหนดเป็นกิจของใครของมัน อย่างไรก็ตาม เมื่อโยคีสามารถเข้าถึงมรรคผลได้แล้ว ในขณะที่มรรคผลนั้นเกิด สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปรากฏเป็นสภาพที่ดับและสงบเย็น แม้สภาพที่สงบเย็นนั้น ก็ย่อมปรากฏโดยลักษณะที่ปราศจากความเคลื่อนย้าย การแตกสลาย ทั้งนี้เพราะเป็นสภาพที่ปราศจากการเกิดและการดับ สภาพนั้นจะปรากฏในรูปแบบของความไม่มีทัพพวัตถุ ไม่มีทรวดทรงสัณฐานใดๆ เพราะฉะนั้น โยคีจึงรู้สภาวะกล่าวคือนิพพานอันเป็นนิโรธสัจนั้นได้ในขณะแห่งมรรค ในรูปของสันติลักษณะ "ลักษณะความสงบ" **อัจจุติรสะ** "การไม่เคลื่อนย้ายอนิมิตะ" ไม่มีนิมิตปรากฏ หรือเป็น**อนิมิตปัจจุปัฏฐาน**

อนึ่ง การรู้นี้เรียกว่า**สัจฉิกิริยาปฏิเวธะ** หรือ**สัจฉิกิริยาภิสมยะ** หมายความว่าเป็นการรู้แจ้งแทงตลอดอย่างถูกต้องตามหลักสภาวธรรมโดยไม่มีอะไรมากีดขวางได้ มิใช่มีโดยการจินตนาการตรึกนึกคิดเดาเอา แต่เป็นการรู้อย่างประจักษ์แจ้งเหมือนกับนำเอาก้อนเพชรมาวางไว้ที่ฝ่ามือแล้วพิจารณาก้อนเพชรนั้นได้อย่างทุกแง่ทุกมุม นี้เป็นการรู้ในลักษณะที่เข้าถึงการดับของสังขารทุกข์ นี่แหละที่ท่านเรียกว่าเป็น**การรู้แจ้งเห็นจริง**

เมื่อพระอริยเจ้าทั้งหลายได้รู้แจ้งในขณะที่มรรคเกิดขึ้นแล้ว เมื่อได้ทำการพิจารณาทวนกลับ หรือทบทวนด้วยปัจจเวกขณญาณแล้วย่อมรู้สภาวะทั้งหลายเหล่านี้ คือรู้นิพพานว่า"เป็นสภาวธรรมที่สงบระงับปราศจากสังขารใดๆ" รู้พระนิพพานนั้นว่า "เป็นสภาวธรรมที่ไม่เคลื่อนย้าย ไม่สูญสลาย เป็นสภาวธรรมที่เที่ยงแท้ ปราศจากการเกิดดับ" รู้ว่า"พระนิพพานนั้นเป็นสภาวธรรมที่ไม่มีทรวดทรงสัณฐาน ไม่มีนิมิตวัตถุทัพพะใดๆ" เป็นการรู้เหมือนกับบุคคลที่มาจากแดดร้อนที่แผดเผาเข้าสู่สถานที่ร่มเงาและมีความเย็น ย่อมจะสามารถรู้สถานที่

ใหม่นั้นว่าเป็นสถานที่เย็น เปรียบเสมือนผู้ที่ถูกโรคร้ายรุมเร้าเสวยทุกขเวทนามาเป็นเวลานาน เมื่อหายจากโรคปราศจากทุกขเวทนา ย่อมสามารถที่จะรู้ว่าการปราศจากโรคหรือการไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ ฉันนั้น

นี้เป็นการรู้นิโรธสัจกล่าวคือพระนิพพานก็เมื่อโยคีนั้นได้ผ่านการเจริญวิปัสสนาอันเป็นเหตุนำองค์มรรค ซึ่งเรียกว่าอริยสัจสมบูรณ์แล้ว องค์มรรคทั้งหลายเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ การที่โยคีทำการเจริญเพื่อให้มรรคนั้นเกิดขึ้นท่านเรียกว่า **ภาวนาปฏิเวธะ** หรือ **ภาวนาภิสมยะ** หมายความว่า เป็นการรู้แจ้งแทงตลอดแบบทะลุปรุโปร่ง สามารถทำให้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั่นเอง ก็การรู้เช่นนี้มิใช่เป็นการรู้ด้วยการนำมาเป็นอารมณ์แต่อย่างไร ทั้งนี้เพราะมรรคญาณย่อมไม่สามารถเพื่อที่จะรู้มรรคญาณดังกล่าวด้วยกัน เหมือนกับปลายนิ้วชี้ย่อมไม่สามารถแตะปลายนิ้วชี้เดียวกันได้ ฉันนั้น แต่เป็นเพียงการสำเร็จกิจการรู้เท่านั้นเอง เปรียบเสมือนบุคคลผู้กำลังตรึกนึกคิดความหมายหรือคำอธิบายที่ลึกซึ้งอยู่นั้น ทันทีที่บุคคลนั้นเกิดความรู้ ความเข้าใจ เขาก็จะได้รับการขนานนามว่า “ได้แล้ว รู้แล้ว” เพราะเหตุว่าการรู้เช่นนี้ได้สำเร็จกิจแล้วนั่นเทียว

ในเวลาที่ทำการพิจารณาทบทวนด้วยปัจจเวกขณญาณนั้นพระอริยะทั้งหลายย่อมสามารถรู้อย่างซาบซึ้งโดยทำนองนี้ว่า “ก่อนที่การรู้พระนิพพานนี้จะมาถึงสังขารทุกข์ทั้งหลายอันมีการเกิดดับนั้นยังไม่สงบระงับ แต่เมื่อมีการรู้แจ้งพระนิพพานเกิดขึ้น ทุกข์ดังกล่าวจึงสงบระงับไป” เพราะฉะนั้น การรู้เช่นนี้ จึงถูกจัดเป็นข้อปฏิบัติ เพราะเป็นทางที่ถูกต้องที่จะนำไปสู่พระนิพพานอันเป็นที่ดับสังขารทุกข์ทั้งมวลได้อย่างแท้จริง นี้เป็นการรู้มรรคสัจ

พระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาว่า “โยคีผู้เป็นอริยะย่อมรู้มรรคญาณที่ทำหน้าที่รู้ พร้อมกับรู้อริยสัจทั้ง ๔ ในรูปแบบของการรับนิโรธสัจ เป็นอารมณ์ ก็ดี ในรูปแบบของการสำเร็จกิจการรู้อริยสัจทั้ง ๓ ที่เหลือก็ดี ขอให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายจงกลับไปอ่านถ้อยคำของพระอัฏฐกถาจารย์เอาเองเถิด

การเจริญมรรค ๘

การเจริญมรรค ๘ หมายถึง การยังมรรค ๘ ให้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตน หมายถึง การยังมรรค ๘ ให้เกิดขึ้นในขันธสันดานของตน ถ้าโยคีปรารถนาเป็นพระอริยะผู้สามารถรู้อริยสัจ ๔ พร้อมๆกันนั้น พึงพยายามทำการเจริญวิปัสสนาเพื่อให้มรรคสัจบังเกิดขึ้นในขันธสันดานของตน โดยทำนองเดียวกัน หากโยคีปรารถนาที่จะให้โลกุตตรมรรคนั้นเกิดขึ้นในขันธสันดานของตนนั้น พึงทำการกำหนดรูปนามในขณะที่รูปนามนั้นกำลังเกิด แล้วทำการเจริญ**โลกิยวิปัสสนามรรค** กล่าวคือสัมมาทิฏฐิเป็นต้นด้วย ก็สาเหตุที่ต้องเจริญเช่นนี้เพราะว่าขั้นที่เรียกว่าวิปัสสนามรรคย่อมเป็นเหตุธรรมซึ่งเรียกว่า**อุปนิสสยปัจจัย** ส่วนโลกุตตรมรรคจัดเป็น**ผลธรรม**ซึ่งเรียกว่า **อุปนิสสยุปปันนธรรม** ดังนั้น พึงทราบว่า ถ้าโยคีไม่สามารถเจริญวิปัสสนามรรคให้สมบูรณ์ได้แล้ว โลกุตตรมรรค ก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ แต่เมื่อใดโยคีสามารถเจริญวิปัสสนามรรคให้บริบูรณ์กระทั่งถึงอนุโลมญาณได้แล้ว โลกุตตรมรรคนั้นก็จะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แม้จะไม่ต้องใช้แรงพยายามใดๆก็ตาม ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านจึงอธิบายไว้ดังนี้

ตตฺถ ปฐมมคฺคญาณํ ตาว สมฺปาเทตุกาเมน อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ นาม นตฺถิ ยญฺหิ อเนน กาตพฺพํ ตํ, อนุโลมาวสานํ วิปสฺสนํ อุปกฺปาเทนฺเตน กตเมว.

(วิสุทฺธิ.๒/๓๑๒)

ในบรรดามรรคญาณทั้ง ๔ นั้น โยคีผู้ต้องการที่จะยังปฐมมรรคญาณให้เกิดขึ้น ไม่จำเป็นต้องกระทำกิจอันใด ยกเว้นการเจริญวิปัสสนา สาเหตุเพราะว่าโยคีผู้เจริญวิปัสสนานั้นเป็นผู้ที่ควรทำกิจอันเป็นเหตุให้เกิดมรรคญาณดังกล่าว ซึ่งกิจนั้นโยคีผู้เจริญวิปัสสนาอยู่จะต้องเจริญให้ถึงอนุโลมญาณเป็นที่สุด

ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้แสดงเกี่ยวกับการสงเคราะห์วิปัสสนามรรคเข้าใน**ภาเวตัพพมัคคสัจ** อันเป็นกิจที่ควรกระทำให้บังเกิดขึ้น ดังนี้ว่า

เอส โลกุตฺตโร อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, โย สห โลกิเยน มคฺเคน ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาติ สงฺขฺยํ คโต.

(อภิ.อฏ. ๒/๑๑๔)

นี้เป็นโลกุตตรอริยมรรค ๘ ขั้น ซึ่งมรรค ๘ ดังกล่าวนั้น ย่อมถึงการเรียกว่า ทุกขนิโรธปฏิปทา "ปฏิปทาที่นำไปสู่นิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์" ซึ่งนับเอาโลกิยมรรคเข้าอยู่ด้วย

มรรค ๘ ที่นับเนื่องในมรรคจิตตุปบาทนั้น ท่านเรียกว่า โลกุตตรมรรค โลกุตตรมรรคนั้น หากปราศจากวิปัสสนาซึ่งเป็นเหตุแล้ว ย่อมจะไม่กลายเป็นนิโรธคามินีไปได้ หมายความว่า บุคคลจะไม่สามารถเจริญมรรค ๘ ล้วนๆโดยเอามรรค ๘ เป็นอารมณ์ โดยไม่มีการเจริญวิปัสสนามาก่อนนั้นเป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น กลุ่มมรรคไม่ว่าจะเป็นโลกิยวิปัสสนามรรคและโลกุตตรมรรคก็ล้วนแต่เป็นมัคคสัจที่ได้รับการยกย่องว่า เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาทั้งสิ้น ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๑/๑๕) ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

นานนฺตริยภาเวน ปเนตฺถ โลกิยาปิธ คหิตาว โหนฺติ โลกิยสมถวิปสฺสนาย วินา ตทภาวโต.

(วิสุทฺธิ.ฎี. ๑/๑๕)

แม้พระพุทธองค์จะตรัสคำว่าภาเวตัพพะโดยหมายเอาโลกุตตรสมาธิปัญญาโดยอุกกัฏฐนัย ก็ตาม แต่ถึงกระนั้นในคำว่า "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ" นี้ก็จะต้องถือเอาโลกิยสมถะและวิปัสสนาด้วยนั่นเทียว ทั้งนี้เพราะโลกุตตรสมาธิและโลกุตตรปัญญาจะเกิดขึ้น โดยขาดโลกิยสมถะและโลกิยวิปัสสนาไม่ได้นั่นเอง

ในพระคาถาว่า "สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ" นี้ พึงทราบคำอธิบายดังนี้ว่า โดยอุกกฤษฏ์แล้ว สภาวธรรมที่เป็นภาเวตัพพะ กล่าวคือ ธรรมที่บุคคลควรนำมาเจริญนั้นหมายเอาสมาธิและปัญญาที่เป็นขั้นโลกุตตระ แต่ถึงอย่างนั้นก็ตาม การที่โยคีจะได้โลกุตตรสมาธิและโลกุตตรปัญญานั้นก็จำเป็นจะต้องเจริญโลกิยสมาธิและโลกิยปัญญาเป็นเบื้องต้นก่อน เพราะโลกุตตรสมาธิและโลกุตตรปัญญานั้นจะไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยที่ไม่เจริญโลกิยสมาธิและโลกิยปัญญามาก่อน เพราะฉะนั้น พระดำรัสที่ตรัสสั่งนี้ก็พึงทราบว่าพระพุทธเจ้านั้นได้ทรงแนะนำให้โยคีเจริญโลกิยสมาธิและโลกิยปัญญาด้วย แม้ว่าทั้งโลกิยสมาธิและโลกิยปัญญานั้นจะมีความต่างกันคนละอย่างกับโลกุตตรสมาธิและโลกิยปัญญาก็ตาม ดังนั้น สมาธิและปัญญาฝ่ายโลกิยะนั้น ท่านสงเคราะห์เข้าได้ด้วย คำว่า "จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ" จึงเรียกว่าเป็นภาเวตัพพธรรมได้โดยสงเคราะห์

สรุปว่า ในคำว่า “จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยं *พึงเจริญสมาธิและปัญญา*” ในพระคาถานั้น โดยตรง หมายถึง สมาธิและปัญญาที่เป็นฝ่ายโลกุตตระ โดยอ้อม หมายถึง ที่เป็นฝ่ายโลกิยะด้วย ในทางด้านการใช้สำนวนโวหารในภาษาบาลีนั้น ท่านเรียกว่า “การสงเคราะห์ธรรมที่ไม่ได้ระบุไว้โดยนานันตริกนัยซึ่งเป็นนัย” ที่มาในคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องนยะ ๔๐ โดยการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นฐานะกล่าวคือเหตุ แต่ก็สามารถสงเคราะห์เอาสิ่งที่เป็นฐานียะกล่าวคือผลได้ด้วย วิธีการนี้ ท่านเรียกว่า **นานันตริกนัย** เป็นนัยที่สงเคราะห์เอาสิ่งที่อยู่ต่างหาก

จะอย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาดูแล้ว คำว่า “นานันตริกนัยโดยความเป็นเหตุเป็นผล” นั้น ไม่น่าจะเข้ากันได้ในที่นี้ สาเหตุก็เพราะว่าแม้แต่ตัวมรรคสมาธิและมรรคปัญญาเองก็ถือว่าไม่ได้เป็นฐานะหรือเป็นเหตุ ส่วนโลกิยสมาธิและโลกิยปัญญาเอง ก็มิใช่ฐานีคือไม่ใช่ผลนั่นเอง เพราะฉะนั้น ที่ท่านแสดงในคัมภีร์ฎีกาว่า “นานันตริกภาวะ” นั้น หมายถึง นัยที่กล่าวแสดงสิ่งที่อยู่ติดเนื่องด้วยกัน เหมือนกับหม้อเนยใสกับตัวเนยใส เนยใสก็ไม่ใช่หม้อ หม้อก็ไม่ใช่เนยใส หม้อและเนยใสนั้นเป็นคนละอย่างกัน แต่ว่าสำหรับผู้ที่ต้องการเนยใสแล้ว เมื่อต้องการที่จะสั่งให้คนนำเอาเนยใสมาให้ก็จะมักจะนิยมพูดว่า “เอาหม้อเนยใสมาให้ด้วย” ซึ่งผู้ที่ถือเอาหม้อเนยใสมา ก็เท่ากับว่าได้นำเอาเนยใสมาด้วยนั่นเทียว นี่เป็นการอธิบายตามมติที่ยกมาจากคัมภีร์ฎีกาวิสุทธิมรรค

การเจริญมัคคังคะหรือองค์มรรค

อิธานนฺท ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ ฯเปฯ สมฺมาวาจํ ฯเปฯ สมฺมากมฺมนฺตํ ฯเปฯ สมฺมาอาชีวํ ฯเปฯ สมฺมาวายามํ ฯเปฯ สมฺมาสตึ ฯเปฯ สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ. เอวํ โข อานนฺท ภิกฺขุ กลฺยาณมิตฺโต กลฺยาณสหาโย กลฺยาณสมฺปวงฺโก อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ พหุลีกโรติ.

(โกสลสังยุต ๘๔)

ดูก่อนอานนท์ ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญหรือทำให้บังเกิดสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือ วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่อาศัยความสงัดจากกิเลส อาศัยความ

สำรอกจากกิเลส อาศัยการดับกิเลสที่แก่กล้าพร้อมที่จะน้อมตนเองไปสู่นิพพาน พร้อมที่จะสลัดตนเองออกจากกิเลส ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ กล่าวคือความดำริที่ถูกต้อง อยู่ในวิปัสสนาจิตและมรรคจิต ย่อมเจริญสัมมาวาจา กล่าวคือการกล่าวที่ถูกต้อง (ในขณะที่เจริญวิปัสสนาและในขณะที่มรรคเกิดนั้น มิได้เป็นการกล่าววาจาแต่อย่างไร แต่หมายถึงภาวะการละอนุสัยกิเลส ปริยุฏฐาน-กิเลส และวีติกกมกิเลสที่เป็นเหตุก่อให้เกิดวจีทุจริตได้นั่นเอง แม้ในเรื่องของสัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้) ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะกล่าวคือการเลี้ยงชีพโดยถูกต้อง สัมมาวายามะกล่าวคือความพยายามโดยถูกต้อง สัมมาสติกล่าวคือความระลึกโดยถูกต้อง สัมมาสมาธิกล่าวคือการเพ่งจิตให้ตั้งมั่นอย่างถูกต้อง

ดูก่อนอานนท์ ภิกษุผู้ได้อยู่กับกัลยามิตรมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น. ผู้ได้กัลยาณสหายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น ผู้มีจิตน้อมไปในพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น ย่อมสามารถเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ตามนัยที่กล่าวมานี้แล ย่อมสามารถภาวนาให้อริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นเกิดขึ้นได้ครั้งแล้วครั้งเล่าตามที่กล่าวมาแล้วดังนี้แล

วิเวกนิสฺสิตนฺติ ตทงฺควิเวกนิสฺสิตํ สมุจฺเฉทวิเวกนิสฺสิตํ นิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตญฺจ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวตีติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ, ตถา หิ อยํ อริยมคฺคภาวนานุยุตฺโต โยคี วิปสฺสนากฺขเณ กิจฺจโต ตทงฺควิเวกนิสฺสิตํ อชฺฌาสยโต นิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตํ, มคฺคกาเล ปน กิจฺจโต สมุจฺเฉทวิเวกนิสฺสิตํ อารมฺมณโต นิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตํ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ. เอส นโย วิราคนิสฺสิตาทีสุ. วิเวกตฺถา เอว หิ วิราคาทโย. เกวลญฺเหตฺถ โวสฺสคฺโค ทุวิโธ ปริจฺจาคโวสฺสคฺโค จ ปกฺขนฺทนโวสฺสคฺโค จาติ.

ตตฺถ ปริจฺจาคโวสฺสคฺโคติ วิปสฺสนากฺขเณ จ ตทงฺควเสน มคฺคกฺขเณ จ, สมุจฺเฉทวเสน กิเลสปหานํ. ปกฺขนฺทนโวสฺสคฺโคติ วิปสฺสนากฺขเณ ตนฺนินฺนภาเวน, มคฺคกฺขเณ ปน อารมฺมณกรเณน นิพฺพานปกฺขนฺทนํ. ตทุภยมฺปิ อิมสฺมึ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสเก อตฺถสัวณฺณนานเย วฏฺฏติ.

ตถา หิ อยํ สมฺมาทิฏฺฐิ ยถาวุตฺเตน นานปฺปกาเรน กิเลเส จ ปริจฺจชติ นิพฺพานญฺจ ปกฺขนฺทติ. โวสฺสคฺคปริณามินฺติ อิมินา ปน สกลวจเนน โวสฺสคฺคตฺถํ

ปริณมนฺตํ ปริณตญฺจ ปริปจฺจนฺตํ ปริปกฺกญฺจาติ. อิทํ วุตฺตํ โหติ, อยํ หิ อริยมคฺค-ภาวนานุยุตฺโต ภิกฺขุ ยถา สมฺมาทิฏฺฐิ กิเลสปริจฺจาคโวสฺสคฺคตฺถํ นิพฺพานปกฺขนฺทน-โวสฺสคฺคตฺถญฺจ ปริปจฺจติ ยถา จ ปริปกฺกา โหติ, ตถา นํ ภาเวตีติ. เอส นโย เสสมคฺคงฺเค.

(อัฏฐกถาแห่งโกสลสังยุต)

คำว่า วิเวกนิสฺสิตํ "อาศัยวิเวก" หมายความว่า โยคีเจริญสัมมาทิฏฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณซึ่งเป็นญาณที่อาศัยตทังควิเวกกล่าวคือการสงัดจากกิเลสด้วยธรรมอันเป็นเหตุส่วนหนึ่งกล่าวคือวิปัสสนานั้นและสัมมาทิฏฐิกล่าวคือมรรคญาณอันอาศัยสมุจเฉทวิเวกกล่าวคือการสงัดจากกิเลสโดยเด็ดขาดด้วยมรรคญาณนั้น ทั้งอาศัยนิสสรณวิเวกกล่าวคือพระนิพพาน ข้อนี้หมายความว่าในการเจริญอริยมรรคนั้น โยคีผู้มีความเพียรนี้ ย่อมเจริญวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิที่อาศัยวิเวกโดยการยังจิตให้ระงับจากกิเลสนั่นเอง ได้ชื่อว่า เป็นผู้เจริญวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ ที่อาศัยนิสสรณวิเวกโดยความปรารถนาหรือฉันทะความพึงพอใจ แต่สำหรับในเวลาที่มรรคกำลังเกิดอยู่นั้น ได้ชื่อว่าเจริญมรรคสัมมาทิฏฐิที่อาศัยสมุจเฉทวิเวก โดยการยังกิจการระงับกิเลสให้สำเร็จ และเรียกว่าเจริญสัมมาทิฏฐิที่อาศัยตทังควิเวกโดยการกระทำเป็นอารมณ์ แม้ในคำว่า วิราคนิสสิตะ เป็นต้นก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

จริงอย่างนั้นศัพท์ทั้งหลายมีวิราคศัพท์เป็นต้นเป็นไวพจน์กับวิเวกศัพท์นั่นเอง คือเป็นศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียวกันกับวิเวกศัพท์นั่นเอง วิเวกะ แปลว่า สงัด, วิราคะแปลว่า สำรอก, นิโรธะ แปลว่า ดับ, แม้โดยโวหารอาจต่างกัน แต่โดยอรรถหรือองค์ธรรมพึงทราบว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ไม่แตกต่างกัน จะมีความต่างกันในระดับเล็กน้อยหรือในรายละเอียดเท่านั้น เช่น อรรถของโวสสัคคะนั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือการสลัดแบบสละทิ้งกับการสลัด กล่าวคือการปล่อยตัวเองให้แล่นเข้าไปการสลัดแบบสละหรือที่เรียกว่า จาคะ โวสสัคคะ เป็นการละกิเลสด้วยอำนาจตทังคปหานในขณะที่โยคีกำลังกำหนดและพิจารณาสติปัฏฐานอยู่ ส่วนการสลัดแบบแล่นเข้าไปหรือที่เรียกว่า ปักขันทนโวสสัคคะนั้น หมายความว่า ในขณะที่กำลังกำหนดวิปัสสนาอยู่นั้นได้มีการน้อมจิตไปสู่พระนิพพาน ส่วนในขณะที่มรรคเกิดจิตนั้นจะวิ่งไปสู่พระนิพพานด้วยการกระทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์ทันที

ก็ในบรรดาอรรถที่ระคนกันทั้งฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระไม่ได้กล่าวมานี้ พึงทราบว่า อรรถทั้งสองฝ่ายมีความเหมาะสมกับฐานะในการอธิบายแห่งนี้นั่นเทียว ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ หรือมรรคสัมมาทิฏฐิ ก็ล้วนแต่ย่อมละกิเลสด้วย ตทังคปหานและสมุจเฉทปหาน และย่อมละกิเลสโดยการแล่นเข้าไปสู่พระนิพพาน ด้วยการน้อมจิตทำนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์

นอกจากนี้ ด้วยคำว่า โวสฺสคฺคปริณามึ นั้น พึงทราบความหมาย ๒ อย่าง ดังนี้คือ (๑) หมายถึง มรรควิปัสสนาสัมมาทิฏฐิที่กำลังแก่กล้าพร้อมที่จะสละและ แล่นเข้าไป และ (๒) หมายถึง มรรคสัมมาทิฏฐิที่แก่กล้าแล้ว ข้อนี้หมายความว่า ในการเจริญอริยมรรคนั้นภิกษุผู้เป็นโยคีหรือโยคาวจรย่อมเจริญวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ และมรรคสัมมาทิฏฐิดังนี้เมื่อสังขารอารมณ์ที่เป็นสังขารถูกนำมาเจริญโดยอาการ อย่างไร สัมมาทิฏฐินี้ ย่อมมีสภาพที่แก่กล้า พร้อมที่จะสลัดหรือละกิเลสโดย ตทังคปหาน น้อมจิตให้แล่นเข้าไปสู่พระนิพพาน หรือปล่อยจิตให้แล่นเข้าไปสู่ พระนิพพาน แต่ถ้าเจริญโดยการทำพระนิพพานอันเป็นที่ดับสังขารให้เป็นอารมณ์ สัมมาทิฏฐินี้ ก็จะมีความแก่กล้าที่เป็นไปเพื่อละโดยสมุจเฉทและเพื่อแล่นเข้าไปสู่ พระนิพพานโดยการทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์ ภิกษุผู้เป็นโยคีนั้น สามารถ เจริญวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิและมรรคสัมมาทิฏฐิโดยอาการทั้งสองข้างต้นนี้แล แม้ในสัตตังคะหรือองค์มรรคทั้ง ๗ ที่เหลือ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

การเกิดขึ้นแห่งวิเวกนิสสิตะเป็นต้น

ธรรมดาว่า **วิเวกะ**นี้ มี ๕ ประการ คือ **(๑) ตทังควิเวก (๒) วิกขัมภนวิเวก (๓) สมุจเฉทวิเวก (๔) นิสสรณวิเวก (๕) ปฏิปัสสัทธิวิเวก** แม้แต่วิราคะและนิโรธะ ก็พึงทราบว่ามี ๕ ประการเช่นเดียวกับวิเวกนี้นั่นเอง นั่นก็คือให้แยกเป็นตทังควิราคะ วิกขัมภนวิราคะดังนี้ เป็นต้น ก็ดี เป็นตทังคนิโรธะ วิกขัมภนนิโรธะ เป็นต้น ก็ดี ซึ่งในบรรดาวิเวก ๕ ประการเหล่านั้น พึงทราบว่า ในช่วงที่ภังคญาณเกิดขึ้น ทั้งปริยุฏฐานกิเลสและวีติกกมกิเลสที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์นั้น ก็จะไม่เกิดขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากว่าไม่มี**อารัมมณานุสัย**อยู่ในอารมณ์ ที่โยคีกำหนดแล้วนั่นเอง การไม่เกิดขึ้น แห่งกิเลส ๓ ประเภท มีอนุสัยกิเลส เป็นต้นนี้ เรียกว่า ตทังควิเวกเพราะเป็น การสงัดจากกิเลสโดยอาศัยเหตุเพียงบางส่วนกล่าวคือวิปัสสนา และเรียกว่าเป็น

ตทังควิราคะ เพราะเป็นการสำรอกกิเลสดังกล่าว และเรียกว่าเป็นตทังคนิโรธะ เพราะเป็นการดับกิเลสด้วยอำนาจดังกล่าว

อนึ่ง การรู้รูปนามที่กำหนดแต่ละครั้งตามความเป็นจริงนั้น ท่านเรียกว่า **วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ** การคิด การพยายาม การระลึก ความตั้งมั่นที่เป็นไปตามความเป็นจริงที่เกิดขึ้นรวมกันประกอบอยู่ในสัมมาทิฏฐินั้น เรียกว่า **วิปัสสนา-สัมมาสังกัปปะ วิปัสสนาสัมมาวายามะ วิปัสสนาสัมมาสติ** และ**วิปัสสนาสัมมา-สมาธิ** ส่วนเจตนาที่กระตุ้นเตือนให้เกิดการกำหนดรวมทั้งจิตตุปบาทที่เหลือได้ชื่อว่า สัมมาวาจาโดยปริยาย ข้อนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในสิกขาบทวิภังค์นั่นเอง พร้อมได้ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ด้วย ส่วนมรรค ๘ ที่เรียกว่า **อริยมัคคังคะ** ที่เกิดขึ้นพร้อมๆกันในทุกขณะที่ทำการกำหนดนั้น ได้ชื่อว่าเป็นวิเวก-นิสสิตะ วิราคนิสสิตะและนิโรธนิสสิตะ ในฐานะที่องค์มรรคเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยตทังควิเวก ตทังควิราคะ และตทังคนิโรธะที่กล่าวไว้แล้วนั่นเอง

อนึ่ง คำว่า นิสสิตะ ที่แปลว่า อาศัย ในที่นี้ หมายความว่า ทุกๆครั้งที่มีการกำหนด ก็จะเป็นการให้สำเร็จกิจคือการสงัด การสำรอก และการดับแห่งกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นนั่นเอง มิใช่เป็นการนำเอาวิเวก วิราคะเหล่านั้นเป็นอารมณ์รู้แต่อย่างใด เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถาท่านจึงไม่ได้อธิบายโดยใช้คำว่า “อารมฺมณโต โดยอารมณ์” แต่กลับใช้คำว่า “กิจฺจโต โดยกิจ” เป็นคำอธิบาย

พระนิพพานที่ได้ชื่อว่า **สรณะ** ในฐานะที่เป็นสภาวะเป็นที่ออก เป็นที่ดับ เป็นที่หมดไปแห่งกิเลสแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งปวงกล่าวคือกิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ บางครั้งที่ได้ชื่อว่า **นิสสรณะ** เพราะเป็นที่แล่นออกหรือหลุดจากวัฏฏทุกข์ด้วย พระนิพพพานได้ชื่อว่า นิสสรณะ วิเวกะ วิราคะ และนิโรธะในฐานะที่เป็นสภาวะที่ออก สงัดสำรอกและดับกิเลสทั้งหลายทั้งปวง **วิปัสสนังคะ** กล่าวคือองค์แห่งวิปัสสนาที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทำการกำหนดรูปนาม ผู้ซึ่งมีอัธยาศัยและปรารถนาในพระนิพพานหรือปรารถนาที่จะรู้ความจริง แต่สำหรับบุคคลผู้ไม่มีอัธยาศัยและปรารถนาพระนิพพาน กล่าวคือ ผู้ที่มัวแต่หลงเพลิดเพลินอยู่ในชาติภพนั้น จะไม่มีการกำหนดวิปัสสนาแม้แต่เบื้องต้น เพราะฉะนั้น วิปัสสนังคะ จึงไม่มีโอกาสที่จะเกิดขึ้นได้แก่บุคคลเช่นนั้น

เพราะฉะนั้นมัคคังคะที่เกิดขึ้นอย่างพร้อมเพรียงกันในทุกขณะที่มีการกำหนด ชื่อว่า ย่อมอายพระนิพพานที่โยคีนั้นได้น้อมจิตปรารถนามาตั้งแต่ต้นนั่นเอง ดังนั้น จึงเป็นวิเวกนิสสิตะ วิราคนิสสิตะ นิโรธนิสสิตะ แม้ในกรณีนี้ ก็ไม่ได้หมายความว่า ในขณะกำหนดนั้น โยคีนั้นรับเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์โดยตรง แต่เป็นการวางจิตตั้งปณิธาน ซึ่งเรียกว่าอัธยาศัยโดยทำนองที่ว่าเราจะประพฤติปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งพระนิพพาน การตั้งจิตปณิธานเช่นนี้แหละท่านเรียกว่า**นิสสิตะ** "อาศัยพระนิพพาน"

อุปมาเหมือนกับบุคคลผู้ทำบุญถวายทานแล้วปรารถนาพระนิพพาน **มุญจ-เจตนา** ในการให้ทานนั้น ก็จะรับเอาทานวัตถุนั้นเป็นอารมณ์ ส่วนพระนิพพานนั้นไม่สามารถนำมาเป็นอารมณ์ได้ แต่ว่าก่อนที่บุคคลนั้นจะให้ทานนั้น เขาก็ได้ตั้งจิตอุทิศเพื่อพระนิพพานแล้วจึงได้ให้ทานดังกล่าวนั้นแหละ เขาเรียกว่า**กุศลที่อาศัยพระนิพพาน** ที่ปราศจากวัฏฏะหรือวิวัฏฏนิสสิตกุศลนั่นเองเป็นเพียงความปรารถนาพระนิพพาน แต่ไม่ได้นำเอาพระนิพพานนั้นมาเป็นอารมณ์โดยตรง แม้ในการเจริญวิปัสสนาตามที่กำหนด นี้ก็เช่นเดียวกัน โยคีสามารถนำเอารูปนามเท่านั้นมาเป็นอารมณ์

ส่วนพระนิพพานนั้น โยคีน้อมจิตอุทิศใจและกายเพื่อให้ได้มาซึ่งพระนิพพานแล้วกำหนดเอาวิปัสสนาโดยเอารูปนามเป็นอารมณ์ วิปัสสนานั้นได้ชื่อว่าเป็นวิปัสสนาเพื่ออาศัยพระนิพพาน เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ในคัมภีร์อัฏฐกถา จึงได้อธิบายไว้โดยใช้คำว่า "อชฺฌาสยโต โดยอัธยาศัย" ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนาโยคีได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้เจริญวิปัสสนามัคคังคะ ซึ่งอาศัยตทังควิเวก ตทังควิราคะ ตทังค-นิโรธะ นิสสรณวิเวก นิสสรณวิราคะ และนิสสรณนิโรธะทุกๆครั้งที่ทำการกำหนดรูปนามในขณะที่รูปนามนั้นกำลังเกิดขึ้นซึ่งตทังคนิโรธะในที่นี้นั่นแหละเราได้อธิบายไว้แล้วในตอนว่าด้วยตทังคนิโรธสัจในตอนต้นนั่นเอง

การสงัด การสำรอก การดับแห่งกิเลสทั้งหลายที่เกี่ยวข้องอย่างสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ ท่านเรียกว่าสมุจเฉทวิเวก สมุจเฉทวิราคะ สมุจเฉทนิโรธะ ก็โลกุตตรมัคคังคะทั้งหลาย เป็นผู้ยังกิจคือการตัดกิเลส การสำรอกกิเลส การทำให้สงัดโดยสิ้นเชิงแห่งกิเลสเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า วิเวกนิสสิตะ วิราคนิสสิตะ และนิโรธ-นิสสิตะ นอกจากนี้ ในฐานะที่องค์มรรคเหล่านั้นสามารถรับเอาพระนิพพานซึ่งได้

ชื่อว่านิสสรณวิเวก นิสสรณวิราคะ และนิสสรณนิโรธะมาเป็นอารมณ์ได้ มัคคังคะเหล่านี้ จึงชื่อว่า วิเวกนิสสิตะ วิราคนิสสิตะ และนิโรธนิสสิตะด้วยเช่นกัน บุคคลผู้ตั้งอยู่ในองค์มรรคหรือมัคคัฏฐบุคคลนั้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญมัคคังคะตามที่กล่าวมาแล้วนี้แล

การเกิดโวสสัคคปริณามี

วิปัสสนามัคคังคะ หรือองค์มรรคที่เป็นฝ่ายวิปัสสนานั้นย่อมแก่กล้าขึ้นเพื่อสามารถละกิเลสด้วยตทังคปหานได้นั่นเอง อนึ่ง สำหรับผู้ที่ปรารถนาพระนิพพานเท่านั้น จิตของบุคคลเหล่านั้นจึงจะเกิดขึ้นโดยการน้อมไปสู่พระนิพพาน จิตของบุคคลนั้นจะน้อมตนไปสู่พระนิพพานด้วยญาณที่แก่กล้านี้เรียกว่า **โวสสัคคปริณามี** โยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญมัคคังคะในทุกขณะจิตที่กำหนดรูปนาม จะอย่างไรก็ตามในขณะนั้น ในส่วนของอริยมัคคังคะ พึงทราบว่า มีความแก่กล้าพร้อมที่จะละกิเลสที่เกี่ยวข้องกับได้โดยเด็ดขาด ในขณะเดียวกัน จิตนั้นก็กำลังทำท่าจะแล่นเข้าสู่พระนิพพาน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **โวสสัคคปริณามี** ณ ที่นี้ มัคคัฏฐบุคคลได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอริยมัคคังคะนั้น ส่วนคำว่า “ญาณแก่กล้า” หมายถึง ได้ผ่านการเจริญปุพพภาควิปัสสนาจนกระทั่งถึงอนุโลมญาณและโคตรภูญาณแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลงแรงเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่มรรคเกิด บุคคลผู้จะทำการข้ามคลองเล็กๆนั้น เมื่อวิ่งมาจากระยะไกลพอสมควร ย่อมไม่จำเป็นต้องออกแรงมากก็สามารถที่จะข้ามได้ สามารถข้ามไปอีกฝั่งหนึ่งโดยไม่ยาก ดังนี้ ก็เป็นการรู้ได้ไม่ยากดังนั้นบัณฑิตพึงพิจารณาคำอธิบายที่ได้แสดงไว้ในอัฏฐกถาอย่างรอบคอบ

สีลมัคคังคะนับเนื่องเข้าในวิปัสสนา

สำหรับหลักฐานที่นำมาแสดงมัคคังคะที่เป็นฝ่ายวิรตีในขณะที่โยคีกำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้นก็คือ **เอส นโย เสสมคฺคงฺเคสุ** ซึ่งมาในสิกขาบทวิภังค์และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค รวมถึงอัฏฐกถาพาหิยสูตร ในคัมภีร์อุทาน ที่แปลว่า “*แม้ในองค์มรรคที่เหลือ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้*” และคือคำว่า **สมฺมาวาจาทโย ตโย วิรติโยปิ โหนฺติ เจตนาทโยปิ มคฺคกฺขเณ ปน วิรติโยว** ซึ่งก็เป็นอัฏฐกถาที่อธิบายสูตรนี้นั่นเอง สัมมาวาจาเป็นต้น ซึ่งเป็นวิรตี ๓ ประการ รวมถึงเจตนา

เจตสิกเป็นต้นเดียวได้ เรียกว่า เป็นวิรตีนั่นเอง ในขณะที่เจริญวิปัสสนา ส่วนในมรรคขณะได้แก่วิรตีเท่านั้น

สำหรับความหมายแห่งบาลีในคำอัฏฐกถานั้นพึงทราบว่าดังนี้

"มัคคังคะ ๓ ประการ มีสัมมาวาจา เป็นต้น ย่อมเป็นได้ทั้งวิรตีและกลุ่มกุศลจิตตุปบาท ที่เหลือซึ่งประกอบด้วยเจตนาด้วย แต่สำหรับในขณะที่มรรคเกิดจะเป็นได้เฉพาะวิรตีเท่านั้น"

คำอธิบาย

ในขณะที่บุคคลกำลังทำการงดเว้นจากวจีทุจจริต กายทุจริต และมิจฉาอาชีวะ หรือมิจฉาชีพ ซึ่งเป็นขณะที่**สีลจิตตุปบาท**เกิดขึ้นนั้น สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะทั้งหลาย องค์ธรรม จะได้แก่วิรตีเจตสิกเท่านั้น แต่สำหรับในขณะที่สุจริตทั้งหลายเกิด คือ ไม่ว่าจะเป็นวจีสุจริต ก็ดี กายสุจจริต ก็ดี มโนสุจริต ก็ดี เกิดขึ้นนั้น ทั้งเจตนาและจิตตุปบาทที่เหลือล้วนได้ชื่อว่าเป็นสัมมาวาจา สัมมา-กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ด้วย แต่ว่าในขณะที่มรรคเกิดนั้น วิรตีเจตสิกทั้งหลายเท่านั้นที่จะได้ชื่อว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ดังนั้น ในเรื่องของวิปัสสนาซึ่งเป็น**มโนสุจริตกุศลจิตตุปบาท**ที่เหลือซึ่งประกอบด้วยเจตนาก็จะได้ชื่อว่าเป็นสัมมาวาจาด้วยเช่นกัน อนึ่ง สำหรับในสูตรนี้ ไม่ควรที่จะถือเอาวิรติเจตสิกที่ประกอบในสีลจิตตุปบาทเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่าท่านได้แสดงวิเวกนิสสิตะเป็นต้นไว้ในวิปัสสนาขณะและมรรคขณะเท่านั้น และเพราะท่านได้ชี้แจงเพื่อให้ถือเอานัยตามสัมมาทิฏฐิได้ในกรณีขององค์มรรคอื่นๆที่เหลือด้วย

สิกฺขาปทวิภงฺเค วิรติ เจตนา สมฺปยุตฺตธมฺมา จ สิกฺขาปทานีติ วุตฺตาติ ตตฺถ ปธานานำ วิรติเจตนานำ วเสน "วิรติโยปิ โหนฺติ เจตนาทโยปี"ติ อาห มุสาวาทาทีหิ วิรมณกาเล วา วิรติโย สุภาสิตาทิวาจาภาสนาทิกาเล จ เจตนาทโย โยเชตพฺพา.

(มูลฏี.๒/๗๑)

ในสิกขาบทวิภังค์ ท่านถือเอาวิรตี เจตนาและสัมปยุตธรรมทั้งหมดเป็นองค์ธรรมของคำว่า สิกขาบท ดังนั้น พระอัฏฐกถาจารย์ท่านจึงกล่าวว่า ในบรรดา

ธรรม ๓ ประการนั้น ท่านหมายเอาวิรตี บ้าง เจตนา บ้าง ซึ่งทำหน้าที่เป็นประธาน อีกนัยหนึ่ง ในขณะที่ทำการงดเว้นจากทุจริตมีการกล่าวมุสาเป็นต้น บัณฑิตควรเก็บองค์ธรรมเป็นวิรตี ส่วนในขณะที่ทำการกล่าวสัมมาวาจามีการกล่าวสุภาษิตเป็นต้น ควรเก็บองค์ธรรมเป็นเจตนา

[อนึ่ง ข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาที่ยกมาข้างต้นนี้ พึงทราบว่า คำว่า "อาทิ เป็นต้น" หมายรวมเอาขณะที่กายสุจริตและมโนสุจริตด้วย ดังนั้น ในคัมภีร์อนุฎีกา ท่านจึงได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า "สุภาสิตาทีติ อสมฺผปฺปลาปาทิ, อาทิสทฺเทน อปิสุณาทิ สงฺคหิตา. ภาสนาทีติ เอตฺถ ปน กายสุจริตาทิ. จะอย่างไรก็ตาม หากถือเอามติของอนุฎีกาดังกล่าว คำว่า "อาทิ เป็นต้น" ในคำว่า กายสุจริตาทิ นั้น ท่านหมายเอาเฉพาะมโนสุจริตที่เหลือเท่านั้น **ก็วิปัสสนานั้นพึงทราบว่าจัดเข้าในมโนสุจริต** ดังนั้น ในวิปัสสนาจิตตุปบาท พึงทราบว่าหมายเอาเจตนาและจิตตุปบาทที่เหลือว่าเป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวมัคคังคะโดยปริยาย]

จตุสัจกัมมัฏฐาน

ในการนำเอาสัจจะ ๔ มาเจริญเป็นวิปัสสนานั้น พึงทราบว่า เมื่อโยคีได้ทำการน้อมจิตของตนไปด้วยอำนาจของสุตะที่ได้ยินได้ฟังมาเกี่ยวกับพระนิพพานและมรรคธรรมที่ว่า "นิพพานและมรรคเป็นสภาวธรรมที่ประเสริฐ" แล้วทำการเจริญวิปัสสนาพิจารณากำหนดเฉพาะทุกขสัจและธรรมที่เป็นสมุทยสัจเท่านั้น ซึ่งข้อนี้ตรงกับปาฐะหรือข้อความที่มาในคัมภีร์อัฏฐกถาที่ว่า **ตตฺถ ปุริมานิ เทฺว สจฺจานิ วฏฺฏํ**. ดังนี้เป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นการเจริญจตุสัจกัมมัฏฐานนั่นเทียว สาเหตุเพราะว่า เป็นการเจริญมรรคญาณที่รู้อริยสัจ ๔ และสาเหตุเพราะว่า นอกจากจะเป็นภาวนาที่เจริญโดยมุ่งหมายเพื่อรู้อริยสัจ ๔ แล้ว ยังเป็นเหตุให้ได้ทั้งมรรคและผลอันได้ชื่อว่าเป็นสุขชนิดพิเศษเกิดขึ้นด้วย ดังนั้น วิปัสสนานั้น จึงได้ชื่อว่า **จตุสัจกัมมัฏฐาน**

จตุสจฺจปฏิเวธาวหํ กมฺมฏฺฐานํ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ จตุสจฺจํ วา อุทฺทิสฺส ปวตฺตํ ภาวนากมฺมํ โยคิโน สุขวิเสสานํ ฐานภูตนฺติ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ.

(ที.ฏี.๒/๓๔๒)

จตุสัจกัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานที่นำการแทงตลอดสัจจะ ๔ มาให้ อีกนัยหนึ่งก็คือการภาวนาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยสัจจะ ๔ และเป็นเหตุให้ได้รับความสุขอันวิเศษ

อนึ่ง ในคัมภีร์อัฏฐกถาท่านอธิบายว่า จตุสัจกัมมัฏฐานนี้ มีความสอดคล้องกัน ซึ่งข้อนี้ได้แสดงไว้ในคัมภีร์อัฏฐกถาที่อธิบายอานาปานปัพพะดังนี้

ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสปริคฺคาหิกา สติ ทุกฺขสจฺจํ. ตสฺสา สมุฏฺฐาปิกา ปุริม-ตณฺหา สมุทยสจฺจํ. อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ. ทุกฺขปริชานโน สมุทยปฺปชหโน นิโรธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจํ. เอวํ จตุสจฺจวเสน อุสฺสกฺกิตฺวา นิพฺพุตึ ปาปุณาตีติ อิทเมกสฺส อสฺสาสปสฺสาสวเสน อภินิวิฏฺฐสฺส ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺตา นิยฺยานมุขํ.

(ที.ฏี.๒/๒๕๖)

ในอานาปัพพะนั้น สติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขสัจ ตัณหาในภพก่อนที่ก่อให้เกิดสตินั้น เป็นสมุทยสัจ ความดับแห่งทุกขสัจและสมุทยสัจทั้งสองเป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย และมีนิโรธะเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ ภิกษุพากเพียรด้วยจตุสัจกัมมัฏฐานอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุพระนิพพาน ดังนั้น อานาปานกัมมัฏฐาน กล่าวคือ การกำหนดลมหายใจเข้าออกนี้ จึงเป็นประตูสู่ความหลุดพ้น จนถึงอรหัตมรรคของภิกษุรูปหนึ่งผู้กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

มุขยอริยสัจ

สำหรับโยคีผู้ปฏิบัติตามแนวอานาปานะนี้ พึงทราบว่า สติของเขาย่อมผุดขึ้นระลึกวาโยโผฏฐัพพรูปได้ในทุกขณะที่มีการกำหนดว่า “ออกหนอ” “เข้าหนอ” สติที่เกิดขึ้นนี้ ท่านเรียกว่า **ภาเวตัพพมัคคสัจ** ตามสำนวนนัยที่เรียกว่า **นานันตริยนัย** [หรือนานันตริกนัย] ทั้งนี้เพราะว่า สตินั้นได้ชื่อว่าเป็น**ปุพพภาควิปัสสนามรรค** นั่นเอง จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากยังไม่ใช่สติขั้นโลกุตตระที่ประกอบกับอริยมรรค จึงยังไม่ได้ชื่อว่า เป็นอริยมรรคสัจโดยมุขนัยหรือโดยตรง สตินั้นเป็นเพียงโลกิยธรรม สงเคราะห์เข้าได้ในทุกขอริยสัจเท่านั้น แม้ในกรณีของจตุสัจกัมมัฏฐานนั้น ก็พึงทราบว่าเป็นวิปัสสนาที่โยคีทำการเจริญโดยมุ่งหมายเอา**มุขยอริยสัจ**นั่นเอง

เพราะฉะนั้น ในการกล่าวถึงการเกิดจตุสัจกัมมัฏฐาน พระอัฏฐกถาจารย์ท่านจึงหมายเอาเฉพาะสติที่เป็นทุกขสัจเท่านั้น อนึ่ง การที่แสดงว่า สตินั่นเทียว เป็นทุกขสัจนั้นเป็นการกล่าวโดย**ปธานนัย**[สำนวนโวหารที่พูดโดยหยิบยกเอาสติซึ่งเป็นธรรมหลักขึ้นมากล่าว แต่ยังสงเคราะห์เอาจิต เจตสิกที่เกิดร่วมกับสตินั้น รวมไปถึงรูปธรรมที่เกิดเพราะสตินั้นเป็นเหตุด้วย] ดังนั้น การรู้สภาวธรรมที่ยังไม่ใช่สภาวธรรมหลักกล่าวคือจิตและเจตสิกที่ประกอบกับสติดังกล่าว และรูปที่อาศัยสตินั้นเกิดตลอดถึงวาโยโผฏฐัพพรูปกล่าวคือลมหายใจเข้าลมหายใจออกอันเป็นอารมณ์ของสตินั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นการรู้ทุกขสัจเท่านั้น

เพราะฉะนั้น คำว่า **สติ ทุกฺขสจฺจํ** ที่กล่าวโดยนำเอาสติเป็นประธานนั้นเป็นการแสดงให้ทราบดังนี้ว่าโยคีผู้เจริญวิปัสสนาได้ชื่อว่าเป็นผู้กำหนดพิจารณารู้สภาวธรรมที่เป็นทุกขสัจซึ่งประกอบด้วยลมหายใจเข้าลมหายใจออก ก็ดี สติที่เกิดขึ้นโดยปรารภลมหายใจเข้าลมหายใจออกนั้น ก็ดี และจิตเจตสิกที่ประกอบกับสตินั้น ก็ดี รูปที่เป็นที่อาศัยแห่งสตินั้นก็ดี ซึ่งข้อนี้สอดคล้องกับพระธรรมเทสนา สติปัฏฐานสูตร อานาปานปัพพะ

เมื่อโยคีได้ทำการกำหนดพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นทุกขสัจในเบื้องต้นอย่างนั้นแล้ว ต่อมาในมัคคขณะ โยคีจึงจะสามารถรู้โดยไม่หลง รู้สภาวธรรมทั้งหลายเหล่านั้นโดยความเป็นทุกขสัจอย่างแท้จริงซึ่งในบรรดาสภาวธรรมเหล่านั้น การกำหนดพิจารณาจิตและเจตสิกทั้งหลายที่ประกอบกับสตินั้นในช่วงเบื้องต้นนั้น ได้ชื่อว่าเป็น **วิปัสสนาปฏิวิปัสสนา** หมายความว่า เป็นวิปัสสนาที่ทำการกำหนดวิปัสสนานั้นอีกครั้งหนึ่ง

สา ปน สติ ยสฺมึ อตฺตภาเว, ตสฺส สมุฏฺฐาปิกา ตณฺหา, ตสฺสาปิ สมุฏฺฐาปิกา เอว นาม โหติ, ตทภาเว อภาวโตติ อาห 'ตสฺสา สมุฏฺฐาปิกา ปุริมตณฺหา'ติ ยถา 'สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ. ตัวิญฺญาณพีชตัสนฺตติสมฺภูโต สพฺโพปิ โลกิโย วิญฺญาณปฺปพนฺโธ 'สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ์' เตฺวว วุจฺจติ สุตฺตนฺตนเยน.

(ที.ฏี.๑/๓๐๓)

สติที่เป็นปุพพภาคสติปัฏฐานนั้นมีอยู่ในภพชาติใด ตัณหาที่เป็นต้นเหตุให้เกิดภพชาตินั้นได้ชื่อว่าเป็นต้นเหตุให้เกิดสตินั้นด้วย เพราะหากไม่มีตัณหามาก่อน

สตินั้น ก็ไม่สามารถที่จะมีได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า 'ตัณหาในภพชาติ ก่อนที่เป็นต้นเหตุให้เกิดสตินั้น จัดเป็นสมุทยสัจ' เหมือนกับการตรัสคำว่า 'สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ' [ที่มาในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พหุธาตุกสูตร] ฉันนั้น ซึ่งในที่นั้น หมายความตามนัยแห่งพระสูตรดังนี้ว่า คำว่า "วิญญาณเกิดขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัยนั้น" หมายถึง สวิญญาณกโลกิยธรรมทั้งปวงที่เกิดแต่กรรมวิญญาณ และการสืบต่อจากกรรมวิญญาณนั้น

รูปนามทั้งหมดทั้งปวงในภพชาตินี้ นับตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิเป็นต้นมา เป็นสภาว-ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลนั้นได้กระทำไว้แล้วในภพก่อน ก็ กุศลกรรมนั้น เป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหา กล่าวคือความยินดี ความปรารถนาภพชาติและผลแห่งกรรมนั้น ทั้งยังสามารถทำให้เกิดผลได้ด้วย เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า สาเหตุที่แท้จริงของการเกิดรูปนามทั้งหมดทั้งปวงในภพชาตินี้ ก็คือ **ตัณหา** นั่นเอง แม้แต่สติที่ทำการระลึกกำหนดเจริญวิปัสสนานั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นสภาวธรรมที่เกิดด้วยอำนาจของตัณหานั้น เหมือนกับในกรณีที่กล่าวว่า "วิญญาณเกิดขึ้นเพราะสังขารนั้น" เป็นการกล่าวโดยหมายความว่าวิปากจิตทั้งหลายนั้นย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสังขารโดยมุขยนัย

ส่วนจิตที่เป็นประเภทกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตทั้งหลาย ยังไม่ได้ชื่อว่าเป็นผลของสังขารโดยตรงหรือโดยมุขยนัยแต่อย่างใด จะอย่างไรก็ตาม จิตทั้งหลายเหล่านั้น ได้ชื่อว่ามีวิปากจิตเป็นรากเหง้าหรือเป็นพืชะต้นเหตุ เพราะเป็นจิตที่เกิดต่อเนื่องจากวิปากจิต เป็นจิตที่เกิดในวิถีแห่งวิปากจิต เพราะเหตุนั้น การที่บอกว่า "วิญญาณเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสังขาร"นั้น โดยสุตตันตนัยแล้ว พึงหมายเอาโลกิยจิตทั้งหมดทั้งปวง ฉันใด ก็ฉันนั้น รูปนามที่เป็นผลของกรรมในภพชาตินี้ ก็ได้ชื่อว่าเกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหาที่บุคคลนั้นได้กระทำไว้แล้วในภพก่อน แม้สติที่ทำการกำหนดเกิดขึ้นในวิถีแห่งรูปนามดังกล่าวก็ได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่ตัณหานั้นเองสร้างขึ้นหรือเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นแล้วในภพชาติก่อนซึ่งเป็นต้นตอ ต้นเหตุแห่งสติอันได้ชื่อว่าทุกขสัจนั้น ท่านจึงเรียกว่า **สมุทยสัจ**

ก็ สมุทยสัจที่ได้เกิดขึ้นแล้วในภพชาติก่อนนี้ โยคีไม่สามารถที่จะรู้ได้โดยปัจจักขญาณ แต่เมื่อใดที่ญาณของโยคีนั้นแก่กล้าแล้วโยคีก็สามารถที่จะนำเอาตัณหา

ซึ่งเกิดขึ้นในปัจจุบันมากำหนดรู้ด้วยปัจจักขญาณได้และสามารถที่จะกำหนดรู้ตัณหาซึ่งเป็นอดีตดังกล่าวได้ด้วยอนุมานญาณจะอย่างไรก็ตามตัณหาที่เป็นอดีตกับตัณหาที่เป็นปัจจุบันนั้นนอกจากจะมีสภาวะเหมือนกันแล้วยังถือว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดย**เอกัตตนัย** ทั้งนี้เพราะเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นในขันธสันดานของโยคีบุคคลคนเดียวกัน เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่โยคีระลึกตัณหาที่เป็นปัจจุบันได้ ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่รู้สมุทยสัจได้โดยปัจจักขะนั่นเทียว

พระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกขสัจมีสติเป็นต้นและเป็นที่ดับสมุทยสัจตัณหานั้นท่านเรียกว่า **นิโรธสัจ** ส่วนอริยมรรค ๘ ที่รับพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์และทำหน้าที่การรู้ว่า “ทุกขสัจทั้งหลายมีสติเป็นต้น เป็นทุกข์” นั้นให้สำเร็จ และทำหน้าที่ขจัดสมุทยสัจคือตัณหาให้หมดไปด้วยนั้น ท่านเรียกว่า **มรรคสัจ** ซึ่งได้แสดงการเจริญนิโรธสัจและมรรคสัจไปแล้วในลักษณะที่เป็นการน้อมจิตปรารถนาตามที่ตนเคยได้ยินมาว่า “พระนิพพานและมรรคเป็นสิ่งที่ประเสริฐ” ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถกระทำได้ในส่วนเบื้องต้นของการปฏิบัติ เพราะเหตุนั้น ในส่วนเบื้องต้นนั้นโยคีควรทำการน้อมจิตหวังนิโรธและมรรคว่า เมื่อตนเองได้ประพฤติปฏิบัติด้วยปฏิปทานี้แล้วจะทำให้หลุดพ้นจากการเกิดแก่เจ็บตายหลุดพ้นจากทุกข์ภัยทั้งปวงได้ ซึ่งสอดคล้องตามคำในวิสุทธิมรรคที่ว่า

อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ.

เราจักหลุดพ้นจากชรามรณะด้วยปฏิปทาการปฏิบัติวิปัสสนานี้อย่างแน่นอน.

เมื่อโยคีทำการน้อมจิตเช่นนี้แล้ว กำหนดรู้ทุกขสัจและสมุทยสัจซึ่งเป็นรูปนามมีลมหายใจเข้าลมหายใจออกที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน การเจริญของโยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่เรียกว่า จตุสัจกัมมัฏฐาน นั่นเทียว สำหรับโยคีผู้ที่ทำการเจริญเช่นนั้น ได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่พัฒนาญาณของตนขึ้นตามลำดับจนกระทั่งสามารถเข้าถึงการดับกิเลส ทั้งนี้โดยเป็นไปตามลำดับแห่งวิสุทธิมีทิฏฐิ-วิสุทธิ เป็นต้น ก็ดี โดยลำดับแห่งญาณทัสสนวิสุทธิ ๔ มีปฐมมรรคญาณเป็นต้น ก็ดี ข้อนี้หมายความว่าโยคีนั้นจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยลำดับตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถาเมื่อท่านประสงค์จะแสดงให้ทราบถึงการบรรลุเช่นนั้น ท่านจึงได้กล่าวว่า

จตุสจฺจวเสน อุสฺสกฺกิตฺวา นิพฺพุตึ ปาปุณาติ.

โยคีย่อมเข้าถึงการดับกิเลสหลังจากที่พยายามเจริญจตุสัจกัมมัฏฐานแล้ว.

แม้ในคัมภีร์ฎีกาของอัฏฐกถาดังกล่าว ท่านก็ได้ทำการอธิบายขยายความเพิ่มเติมว่า

จตุสจฺจวเสนาติ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานวเสน อุสฺสกฺกิตฺวาติ วิสุทฺธิปรมฺปราย อารุหิตฺวา ภาวนำ อุปริ เนตฺวาติ อตฺโถ.

คำว่า "จตุสจฺจวเสน" หมายถึง โดยการเจริญจตุสัจกัมมัฏฐาน คำว่า "อุสฺสกฺกิตฺวา พยายาม" หมายความว่า โยคีได้ขึ้นสู่ลำดับแห่งวิสุทธิตามขั้นแล้ว นำภาวนาของตนให้ไปสู่ขั้นเบื้องสูง

ในช่วงที่โยคีเข้าถึงมรรคญาณ ๔ อันได้ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ นั้น โยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้ชัดซึ่งอริยสัจ ๔ พร้อมกันไปในขณะเดียวกัน ซึ่งได้แสดงลักษณะการรู้อริยสัจ ๔ ดังกล่าวไว้แล้วในช่วงที่ผ่านมา ซึ่งต่อไปนี้ จะได้สรุปเฉพาะส่วนที่มีการแตกต่างกันบ้างเล็กน้อยเท่านั้น

การรู้ทุกขสัจ

โยคีผู้ที่รู้ชัดแจ่มแจ้งพระนิพพานอันมีสภาวะเป็นที่ดับอย่างสิ้นเชิงแห่งสังขารทั้งหลาย มีลมหายใจเข้าลมหายใจออกซึ่งมีลักษณะการเกิดและการดับรวมถึงสังขารทั้งหลาย ที่ทำการเจริญมีสติเป็นต้นนั้น ก็ดี รู้รูปกล่าวคือรูปลมหายใจเข้าลมหายใจออกที่ได้ทำการกำหนด ก็ดี รู้วิปัสสนากล่าวคือกลุ่มธรรมมีสติเป็นต้นที่เป็นธรรมตัวกำหนดรู้ ก็ดี รู้รูปอันเป็นที่อาศัยสตินั้น ก็ดี รู้รูปนามสังขารทั้งหลายอันมีลักษณะคล้ายกันกับรูปนามดังกล่าวโดยความเป็นสภาวะที่ไม่หลุดพ้นจากการเกิดดับ ก็ดีโยคีนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้รู้โดยไม่วิปริตผิดเพี้ยนในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นดังนี้ว่า นี่คือสภาวธรรมที่ทุกข์ เป็นสภาวธรรมที่ไม่สงบสุข"

การรู้สมุทัยสัจ

เมื่อโยคีรู้ได้อย่างแจ่มแจ้งว่า "สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์" แล้ว นั่นเทียวความปรารถนา ความยินดีในรูปนามสังขารทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นลมหายใจเข้า

ลมหายใจออกและกลุ่มธรรมมีสติเป็นต้น ก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้น การที่ไม่สามารถจะเกิดขึ้นได้ เช่นนี้ ท่านเรียกว่า **ปหานปฺปฏิเวธ** การรู้แจ้งแทงตลอดด้วยการละ หรือ **ปหานาภิสมย** หรือ การบรรลุธรรมโดยการละ

การรู้นิโรธสัจและมัคคสัจ

องค์มรรค ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่รู้ตามความจริง โดยเอานิพพานเป็นอารมณ์นั้น ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในขันธสันดานของโยคีนั้น ในการเกิดองค์มรรค ๘ นั้นได้ชื่อว่าเป็นการประจักษ์แจ้งพระนิพพานโดยตรง ซึ่งเรียกว่า **สจฺฉิกิริยาปฏิเวธ** การแจ่มแจ้งแทงตลอด หรือ **อภิสมย** หรือ การบรรลุ อนึ่ง ในตอนต้นๆเมื่อโยคีทำการกำหนดซึ่งลมหายใจเข้าลมหายใจออกเป็นต้นเพื่อให้เกิดองค์มรรค ๘ ในขันธสันดานของตนแล้ว หลังจากที่องค์มรรคดังกล่าวเกิดโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้วนั้น ภาวนานั้นก็จะได้ชื่อว่า **ภาวนาปฏิเวธ** การรู้แจ้งแทงตลอดโดยภาวนา หรือ **อภิสมย** หรือการบรรลุซึ่งความพิสดารนั้นโยคีสามารถย้อนไปดูในเรื่องที่ผ่านมาได้

ปัพพะในมหาสติปัฏฐานสูตรล้วนเป็นจตุสัจกัมมัฏฐาน

ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นการสรุปลักษณะการเจริญวิปัสสนาโดยนำเอาลมหายเข้าลมหายใจออกมาเป็นฐานในการกำหนด จนกระทั่งเข้าถึงอรหัตผล อย่างไรก็ตาม พึงทราบว่าแม้ในปัพพะอื่นๆที่เหลือทั้ง ๒๐ ปัพพะ มีอิริยาปถปัพพะ เป็นต้น ก็พึงทราบว่าพระอัฏฐกถาจารย์ท่านได้แสดงความเป็นจตุสัจกัมมัฏฐานจนกระทั่งเข้าถึงอรหัตผลไว้ทุกปัพพะนั่นเอง แตกต่างแต่เฉพาะธรรมที่เป็นอารมณ์ของสติเท่านั้น ซึ่งจะได้อธิบายเฉพาะส่วนที่มีความต่างกันดังต่อไปนี้

ในอิริยาปถปัพพะ พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้รูปอิริยาบถซึ่งรู้จักกันในนามว่า เดิน ยืน นั่ง นอน นั้นได้ชื่อว่าทุกขสัจ ส่วนใน**สัมปชัญญปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่ทำการกำหนดรู้รูปที่รู้จักในนามว่า การเดิน การกลับ การคู้ การเหยียดเป็นต้นนั้น เรียกว่า ทุกขสัจ

ใน**ปฏิกูลมนสิการปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่ทำการกำหนดรู้อาการ ๓๒ มีเกสา โลมา เป็นต้นนั้น เรียกว่า ทุกขสัจ ก็สติที่พิจารณาอาการ ๓๒ นี้ ได้ชื่อว่าเป็นสติที่ยังอยู่ในขั้นสมถะเท่านั้น ยังไม่ใช่สติในขั้นของวิปัสสนา แม้อารมณ์คืออาการ ๓๒ มีเกสา เป็นต้น ก็เป็นเพียงบัญญัติเท่านั้นยังไม่ถึงขั้นปรมัตถ์ เพราะฉะนั้น ในปฏิกูลมนสิการปัพพะนี้ ท่านจึงไม่จัดอารมณ์ของสตินั้นเข้าในทุกขสัจ

ใน**ธาตุมนสิการปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้ธาตุ ๔ เรียกว่า ทุกขสัจ

ใน**สิวถิกปัพพะ**ทั้ง ๙ พึงทราบว่า สติที่ทำการกำหนดรู้กองรูปที่มีลักษณะปรากฏเหมือนกับซากศพต่างๆนานา นั้น ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

ใน**เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน**พึงทราบว่าสติที่กำหนดรู้เวทนาทั้งหลายนั่นเอง เรียกว่า ทุกขสัจ

ใน**จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้จิตทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

ใน**นีวรณปัพพะ**อันเป็นส่วนแรกของธัมมานุปัสสนานั้นพึงทราบว่าสติที่ทำการกำหนดรู้นิวรณ์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

ใน**อุปาทานขันธปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้ขันธ์ทั้งหลาย เรียกว่า ทุกขสัจ

ใน**อายตนปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้อายตนะและสังโยชน์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

ใน**โพชฌังคปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้โพชฌงค์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

ใน**สัจจปัพพะ** พึงทราบว่า สติที่กำหนดรู้ทุกขสัจและสมุทยสัจ ก็ดี สติที่น้อมไปในนิโรธสัจ และมัคคสัจ ก็ดี ได้ชื่อว่า ทุกขสัจ

สรุปแนวทางการเจริญจตุสัจกัมมัฏฐาน

แม้ในปัพพะทั้ง ๒๐ นี้ การที่กล่าวว่า สติเท่านั้นเป็นทุกข์นั้น ก็เป็นการกล่าวโดยปธานนัย เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า สภาวธรรมทั้งหลายกล่าวคือจิตและเจตสิก

ที่สัมปยุตกับสติ รวมถึงรูปนามที่เป็นอารมณ์และรูปอันเป็นที่อาศัยก็ได้ชื่อว่าทุกขสัจทั้งสิ้น ซึ่งเป็นสภาวธรรมที่วิปัสสนาญาณและมัคคญาณสามารถกำหนดพิจารณารู้

ด้วยเหตุนี้ โยคีผู้ที่ประสงค์จะเจริญวิปัสสนา สามารถที่จะกำหนดรู้อิริยาบถเป็นต้นได้ ซึ่งเป็นวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระบาลีโดยตรงนั่นก็คือในอิริยาปถปัพพะเป็นต้น ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั่นเอง ทั้งนี้โดยโยคีสามารถที่จะทำการน้อมจิตของตนมุ่งปรารถนามรรคผลนิพพาน ตามความสมควรกับสุตะที่ตนเคยได้ยินได้ฟังมา ดังนี้ว่า “มรรค ผล นิพพานนั้นเป็นสิ่งที่ประเสริฐ” หลังจากนั้นแล้ว จึงทำการพิจารณาวิปัสสนาโดยตรง โยคีสามารถที่จะกำหนดจิตเจตสิกที่ประกอบกับสตินั้นได้ซึ่งหากการกำหนดนั้นมีความปรากฏชัดก็สามารถที่จะทำการกำหนดรู้รูป อันเป็นที่อาศัยของสภาวธรรมมีสติเป็นต้นเหล่านั้นได้ และสามารถที่จะนำเอาตัณหาในอดีตซึ่งเป็นรากเหง้าของสติ และนำเอาตัณหาความยินดีเพลิดเพลินที่กำลังเกิดขึ้น ซึ่งเป็นหนึ่งเดียวกับตัณหานั้น มากำหนดได้ด้วยเช่นกัน การที่โยคีทำการอนุมานรู้สมุทัยที่เป็นอดีตแล้วมากำหนดพิจารณาเป็นวิปัสสนานั้น พึงทราบว่า เมื่อญาณแก่กล้าแล้ว การกระทำเช่นนั้น ก็จะเกิดได้โดยอัตโนมัติ ไม่จำเป็นต้องไปเร่งเร้าหรือกระตุ้นเพื่อให้เกิดการพิจารณาสิ่งที่เป็นอดีตนั้นแต่อย่างใด

ตามนัยที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า กัมมัฏฐานที่มีการน้อมจิตคิดปรารถนานิโรธสัจและมัคคสัจ แล้วนำเอาอิริยาบถเป็นต้นที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันมากำหนดพิจารณา ซึ่งเรียกว่าทุกขสัจและสมุทยสัจนั้น ท่านเรียกกัมมัฏฐานประเภทนี้ว่า **“จตุสัจกัมมัฏฐาน”** เป็นแนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนาประเภทหนึ่ง ผู้ที่เจริญด้วยหลักการปฏิบัติเช่นนี้ สามารถที่จะนำตนเองขึ้นสู่ลำดับแห่งวิสุทธิไปตามขั้นจนกระทั่งเข้าถึงหรือบรรลุเป็นพระอรหันต์อันเป็นที่ดับกิเลสทั้งหมดทั้งปวงได้ ในที่สุดนี่แหละเป็นการสรุปย่อๆเกี่ยวกับวิธีการนำเอาจตุสัจจกัมมัฏฐานมาพิจารณาแล้วเข้าถึงอรหัตผล ซึ่งตรงตามที่อัฏฐกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ และสอดคล้องกับปัพพะใดปัพพะหนึ่ง ในบรรดา ๒๑ ปัพพะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรนั่นเทียว

ประโยชน์ของการเจริญสติปัฏฐาน

เมื่อโยคีได้ทำการเจริญได้อย่างสอดคล้องกับพระธรรมเทศนาในมหาสติ-ปัฏฐานสูตร แล้วก็สามารถที่จะเข้าถึงมรรค ๔ ผล ๔ เข้าถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส มลทินทั้งหลายทั้งปวงมีราคะโทสะและโมหะเป็นต้นในที่สุด สามารถข้ามพ้นโสกะ ความโศกเศร้าเสียใจ ปริเทวะ ความร่ำไห้พิไรรำพัน สามารถดับทุกข์ทั้งความเหนื่อยกาย หรือความเจ็บปวดทางกาย สามารถดับโทมนัส กล่าวคือความเหนื่อยใจหรือความทุกข์ใจ หมายความว่า ภายหลังจากที่พระอรหันต์นั้นปรินิพพานแล้ว ความทุกข์กายก็จะไม่เกิดอีกต่อไป ภายหลังจากที่บรรลุอรหัตมรรคแล้ว ความทุกข์ใจทั้งปวงก็จะไม่เกิดขึ้น บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐานนั้นได้รู้ได้เห็นมรรคญาณ ๔ ซึ่งเรียกว่า **ญายธรรม** แล้ว ย่อมรู้แจ่มแจ้งสภาวธรรมคือพระนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระสัมมา-สัมพุทธเจ้า จึงได้ทรงยกย่องสรรเสริญสติปัฏฐาน ๔ ไว้ดังต่อไปนี้ว่า

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ได้ ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอริยมรรคและเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ

ในพระพุทธดำรัสตรัสสรรเสริญสติปัฏฐานสูตรข้างต้นนี้ พึงทราบว่า พระพุทธ-องค์ทรงแสดงสติปัฏฐานภาวนาไว้อย่างตรงไปตรงมาว่า สติปัฏฐานภาวนานี้เป็นเส้นทางเดียวเป็นทางเส้นเดียวที่จะนำสัตว์โลกให้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส และเห็นพระนิพพาน เพราะฉะนั้น โยคีพึงมีความเชื่อมั่นด้วยความศรัทธาถึงสติปัฏฐาน-ภาวนาอันเป็นภาวนาที่นำเอากายเวทนาจิตธรรมซึ่งเป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริงมากำหนดพิจารณานั้นว่าเป็นภาวนาที่เรียกว่า จตุสัจจกัมมัฏฐาน เป็นภาวนาที่เรียกว่าวิปัสสนาภาวนาอย่างแท้จริง เป็นวิปัสสนาที่เรียกว่า**ปุพพภาคมรรค**อย่างแท้จริง ซึ่งตรงกับที่ได้ตรัสไว้เป็นข้อความพระบาลีว่า

เอกายนมคฺโค วุจฺจติ ปุพฺพภาคสติปฏฺฐานมคฺโค.

เส้นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บรรลุ ได้แก่หนทางคือสติปัฏฐานอันเป็นส่วนเบื้องต้นของการเข้าถึงอริยมรรค

นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็นภาวนาชนิดใดก็ตามที่สามารถนำให้เข้าถึงพระนิพพาน เช่น สัมมัปปธานภาวนา ก็ดี อินทริยภาวนา ก็ดี โพชฌังคภาวนา ก็ดี มัคคังคภาวนา ก็ดี ล้วนแต่นับเนื่องสงเคราะห์เข้าในสติปัฏฐานภาวนานี้ทั้งสิ้น ไม่มีเส้นทางภาวนาอื่นที่จะทำให้เข้าถึงพระนิพพานได้ถ้าปราศจากสติปัฏฐานกล่าวคือการกำหนดกาย เวทนา จิต ธรรมแล้ว เพราะฉะนั้นในคัมภีร์อัฏฐกถาท่านจึงได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโคติ เอตฺถ เอกมคฺโค อยํ ภิกฺขเว มคฺโค. น ทฺวิธา ปถภูโตติ เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

(ที.อฏ.๒/๓๓๕)

ในพระดำรัสว่า เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียว) นี้หมายความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางคือสติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียว ไม่ใช่ทางสองแพร่ง

เอกมคฺโคติ เอโก เอว มคฺโค, น หิ นิพฺพานคามิมคฺโค อญฺโญ อตฺถีติ. นนุ สติปฏฺฐานํ อิธ มคฺโคติ อธิปฺเปตํ. ตทญฺเญ จ พหู มคฺคธมฺมา อตฺถีติ. สจฺจํ อตฺถิ. เต ปน สติปฏฺฐานคฺคหเณเนว คหิตา ตทวินาภาวโต. ตถา หิ ฌาณวีริยาทโย นิทฺเทเส คหิตา. อุทฺเทเส ปน สติยา เอว คหณํ เวเนยฺยชฺฌาสยวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ. น ทฺวิธา ปถภูโตติ อิมินา อิมสฺส มคฺคสฺส อเนกมคฺคภาวาภาวํ วิย อนิพฺพานคามิภาวาภาวญฺจ ทสฺเสติ.

(ที.ฏี. ๒/๒๗๙)

คำว่า เอกมคฺค แปลว่า ทางเดียวเท่านั้น เพราะไม่มีทางอื่นที่จะทำให้บรรลุพระนิพพานได้

***ถามว่า** : ในที่นี้ พระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์เอาสติปัฏฐานเท่านั้นเป็นทางสายเดียว แต่ความจริงแล้ว ยังมีธรรมที่เป็นทางสายอื่นนอกจากสติปัฏฐานนั้นอยู่มากมายมิใช่หรือ*

ตอบว่า *: มีอยู่จริง แต่ธรรมเหล่านั้นกล่าวไว้(โดยปริยาย) ด้วยคำว่า สติปัฏฐาน เพราะเกิดพร้อมกับสตินั้น ดังนั้นในนิเทศจึงตรัสถึงปัญญาและวิริยะ เป็นต้น แต่ที่ตรัสสติเท่านั้นไว้ในอุเทศอย่างเดียว ก็เนื่องจากเป็นการตรัสตาม อัธยาศัยของเวไนยชน*

คำว่า ***น ทฺวิธาปถภูต*** *(ไม่ใช่ทางสองแพร่ง) นี้แสดงว่า หนทางดังกล่าวไม่มี หลายสายและเป็นหนทางที่จะทำให้บรรลุพระนิพพานอย่างแน่นอน*[หมายความว่า หนทางอันเป็นเหตุให้ไปสู่พระนิพพานได้ ได้แก่ สติปัฏฐานอย่างเดียวเท่านั้น ซึ่งหนทางคือสติปัฏฐานนั้น เป็นหนทางที่สามารถนำไปสู่พระนิพพานได้อย่างจริงๆ ไม่ใช่เป็นหนทางที่สักแต่ว่ายกย่องเท่านั้น] นอกจากนี้ บุคคลผู้ประเสริฐทั้งหลายมี พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวกทั้งหลายนับไม่ถ้วน ก็ล้วน แต่อาศัยสติปัฏฐานสูตรนี้เข้าถึงภาวะความบริสุทธิ์ หมดจดจากกิเลส เข้าถึงมรรค ผลนิพพานก็ด้วยสติปัฏฐานสูตรนี้หากไม่มีการเจริญภาวนาโดยมีกายเวทนาจิตธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แล้ว ปัญญาภาวนาก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น สำหรับผู้ที่เข้าถึงมรรคผล โดยการได้ยินได้ฟังคาถาเพียงคาถา เดียวนั้น ในคัมภีร์อัฏฐกถาทั้งหลาย ท่านก็ได้อธิบายว่า บุคคลเหล่านั้น ก็บรรลุ อริยมรรค อริยผล ด้วยสติปัฏฐานเช่นกันและเป็นผู้ที่ข้ามพ้นโสกะปริเทวะด้วย สติปัฏฐานเช่นกัน

เพราะฉะนั้น คำว่า วิปัสสนาภาวนาอันเป็นเหตุให้เข้าถึงมรรคผลนั้น จึงเป็น สติปัฏฐานภาวนาที่บุคคลทำการเจริญโดยเอากาย เวทนา จิต ธรรมซึ่งเป็น ปรมัตถธรรม มากำหนดพิจารณานั่นเอง สติปัฏฐานดังกล่าวนั้นเป็นวิปัสสนาภาวนา อย่างแท้จริง ไม่มีทางอื่นที่นอกจากสติปัฏฐานที่จะได้ชื่อว่าวิปัสสนาภาวนาอันสามารถ ให้เข้าถึงมรรคผลได้

เมื่อโยคีทำการเจริญให้สอดคล้องกับปัพพะใดปัพพะหนึ่งในบรรดา ๒๑ ปัพพะ ที่มาในสติปัฏฐานภาวนาแล้ว หากโยคีนั้นเป็น**มัชฌิมเนยยบุคคล** ก็จะสามารถ บรรลุเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์อย่างช้าใช้เวลา ๗ ปี เร็วที่สุดใช้เวลา ๗ วัน นี้เป็นคำรับรองหรือคำปฏิญญาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งคำที่ทรงรับรอง ความรวดเร็วในการบรรลุนั้นมีดังต่อไปนี้

พระพุทธดำรัสรับรอง

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน เอวํ ภาเวยฺย สตฺตวสฺสานิ, ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญา สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนี้ ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรืออนาคามิผล เมื่อยังมีชันธ์เหลืออยู่

แต่สำหรับในโพธิราชกุมารสูตรจากมัชฌิมนิกายมัชฌิมปัณณาสก์พึงทราบว่า พระพุทธองค์ยังได้ตรัสรับรองบุคคลผู้ที่เป็นติกขปัญญเนยยบุคคลหรือเวเนยยบุคคล ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม จะสามารถได้มรรคผลนิพพานในคืนวันที่ปฏิบัตินั่นเทียว ซึ่งพระดำรัสตรัสรับรองนั้นมีดังต่อไปนี้

อิเมหิ ปญฺจหิ ปธานิยงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ตถาคตํ นายกํ ลภมาโน สายมนุสิฏฺโฐ ปาโต วิเสสํ อธิคมิสฺสติ. ปาโต อนุสิฏฺโฐ สายํ วิเสสํ อธิคมิสฺสติ.

(ม.๒/๓๐๐)

*ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วย**ปธานิยังคธรรม** ๕ ประการ กล่าวคือ องค์คุณที่เพียรปฏิบัติธรรม ๕ ประการนี้ เมื่อได้ผู้แนะนำเป็นพระตถาคตสั่งสอนในเวลาค่ำ ก็จักบรรลุคุณธรรมวิเศษในเวลาเช้า เมื่อได้รับคำแนะนำในเวลาเช้าก็จักบรรลุคุณธรรมวิเศษในเวลาค่ำ*

ปธานิยังคธรรม ๕

ปธานิยังคะ ๕ ประการมีดังนี้

๑. มีศรัทธาเชื่อมันในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในพระกัมมัฏฐานาจารย์ และในหลักการปฏิบัติวิปัสสนา

๒. มีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรงถึงพร้อมด้วยปาจกเตโชธาตุที่สามารถย่อยสลายอาหารที่รับประทานเข้าไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๓. เปิดเผยความผิดของตนที่ได้ล่วงละเมิดโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม ต่อบุคคลผู้มีคุณ ไม่กล่าวลบหลู่บุญคุณคนอื่น และไม่อวดอ้างคุณสมบัติที่ไม่มีอยู่จริงในตน

๔. บากบั่นด้วยจตุรังควิริยะ คือ มีความมุ่งมั่นในการปฏิบัติ มีใจเกินร้อย ถึงพร้อมด้วยการตั้งอธิษฐานจิต เช่น อธิษฐานว่า แม้เลือดเนื้อของเราจะเหือดแห้งไป แม้จะเหลือเพียงหนัง กระดูก เอ็น หากยังไม่บรรลุธรรม เราก็จะไม่ลดละความเพียรนี้

๕. ได้อุทยัพพยญาณที่เห็นซึ่งการเกิดดับรูปนามขันธ์ ๕

ที่กล่าวมานี้คือ **ปธานิยังคธรรม** แปลว่า องค์ประกอบในการทำความเพียร กล่าวคือเจริญวิปัสสนา

อนึ่ง คำกล่าวที่ว่า เมื่อโยคีเจริญสติปัฏฐานแล้วสามารถที่จะบรรลุภายใน ๗ ปี ๖ ปี เป็นต้น ภายใน ๗ วัน ภายใน ๑ คืน ภายใน ๑ วันนั้น ไม่ใช่คำของบุคคลทั่วไป แต่เป็นคำของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ตรัสออกมาโดยผ่านการรู้แจ้งเห็นจริงด้วยพระญาณของตนเองในสภาวธรรมทั้งหมดแล้วนั่นเทียว พระพุทธองค์นั้นทรงได้พระนามว่า “สุคตะ” คือ พระสุคต แปลว่า พระผู้ตรัสแต่คำพูดที่เป็นประโยชน์จริงเท่านั้น เพราะฉะนั้น โยคีไม่พึงเกิดความสงสัยในคำพูดนี้ แต่การที่มีคนเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธาความเชื่อมั่น มีสัมมาฉันทะปรารถนาจะหลุดพ้นจากวัฏทุกข์แล้ว พึงเพียรเจริญวิปัสสนาด้วยความมั่นใจ โดยเชื่อว่า “ขึ้นชื่อว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงเป็น**อทเวชฌวจนะ** ทรงเป็น**อโมฆวจนะ** คือ ทรงเป็นผู้ที่มีคำพูดไม่มีสองทางหมายความว่า ไม่ทรงพูดกำกวม แต่ทรงพูดด้วยความมั่นใจเป็นคำพูดที่ถูกต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆดังที่ท่านได้กล่าวไว้พระบาลีพุทธวงศ์ว่า

อเทฺวชฺฌวจนา พุทฺธา อโมฆวจนา ชินา.

พระพุทธองค์ผู้ทรงชนะมารทั้ง ๕ ทรงเป็นผู้มีคำพูดไม่เป็น ๒ ทาง เป็นคำพูดที่ไม่ไร้ประโยชน์ ไม่ไร้สาระ

เมื่อโยคีมีความเชื่อมั่นในพระพุทธดำรัสเช่นนี้แล้ว พึงมุ่งมั่นเจริญสติปัฏฐาน-ภาวนาจงเป็นคนมีความคิดในแง่ที่บวกและเป็นไปได้ดังนี้ว่า“เรานั้นเป็น**ติกขปัญญ-เนยยบุคคล** หากเรานั้นพึงเป็นติกขปัญญเนยยบุคคลไซร้ ก็อาจจะสามารถบรรลุธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ภายในคืนหรือภายในวันนี้นั่นเทียว แม้หากว่าเราเป็นมัชฌิมปัญญเนยยบุคคลไซร้ ก็จะสามารถบรรลุธรรมพิเศษนี้ภายใน ๗ วัน

ภายใน ๑๕ วัน หรืออย่างช้าที่สุดก็ภายใน ๗ ปี นั่นเทียว” อนึ่ง เมื่อโยคีได้ให้กำลังใจกับตนเองอย่างนี้แล้ว ก็สามารถที่จะปฏิบัติได้ด้วยความมั่นใจและมีความเชื่อมั่น

ข้อแนะนำและข้อควรระมัดระวังเป็นพิเศษ

ทั้งในพระบาลีและอัฏฐกถาแห่งสติปัฏฐานนั้นได้แสดงถึงการเข้าถึงอรหัตผลด้วยปัพพะใดปัพพะหนึ่งในบรรดา ๒๑ ปัพพะ มีอานาปานปัพพะเป็นต้นแล้ว แต่ถึงกระนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่า “โยคีผู้ที่เจริญปัพพะใดปัพพะหนึ่งเท่านั้นจึงจะถึงมรรคผลนิพพาน หากนำเอาปัพพะต่างๆมารวมพิจารณาคละกันไปแล้วจะไม่สามารถเข้าถึงมรรคผลนิพพานได้ ซึ่งข้อนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนสติปัฏฐานทั้ง ๔ แก่**พระอุตติยะ**เป็นต้นซึ่งเป็นพระภิกษุที่มาทูลขอกัมมัฏฐานกับพระพุทธองค์โดยตรงดังนี้ว่า **จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวยฺยาสิ**. *เธอพึงเจริญสติปัฏฐาน* ซึ่งเป็นการตรัสโดยทรงแนะให้เจริญสติปัฏฐานภาวนารวมทั้ง ๔ ซึ่งพระอุตติยะ เป็นต้นเหล่านั้นก็ได้นำเอาสติปัฏฐานภาวนาทั้ง ๔ ที่ทรงแนะนำนั่นแหละไปเจริญแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์

นอกจากนี้แล้ว ในการกล่าวว่า การที่บุคคลสามารถเข้าถึงอรหัตผลด้วยปัพพะใดปัพพะหนึ่งนั้นเป็นการมุ่งหมายถึง**มูลกัมมัฏฐาน**ที่โยคีผู้นั้นได้นำมาเจริญเป็นกัมมัฏฐานหลักของตนเท่านั้นเอง มิได้หมายความว่า ห้ามโยคีไม่ให้เจริญรูปนามที่ปรากฏด้วยปัพพะอื่นๆแต่อย่างใด เพราะถ้าโยคีไม่สามารถนำรูปนามที่ปรากฏมากำหนด ไม่ว่าจะโดยปัพพะใดก็ตาม กิเลสความยึดมั่นถือมั่นที่ว่า “นี่เป็นของเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ มีความสวยงาม” ก็จะเกิดขึ้นในรูปนามที่ตนไม่ได้กำหนดนั้นทันที

นอกจากนี้แล้ว บุคคลผู้ที่เจริญวิปัสสนาในยุคปัจจุบันนั้น ยังไม่สามารถที่จะตัดสินใจได้อย่างแน่วแน่ว่า บุคคลเช่นไรเหมาะกับปัพพะใด แม้จะไม่สามารถตัดสินได้อย่างนี้ก็ตาม แต่โดยทั่วๆไปในปัจจุบันก็ได้ทำการสอนโดยนำเอากายานุปัสสนาเป็นฐานเป็นส่วนมาก ดังนั้น ในคัมภีร์วิปัสสนาชุนีในปริเฉทที่ ๕ ที่จะกล่าวถึงต่อไปนั้น จะได้นำเอาวิธีการปฏิบัติล้วนๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับสติปัฏฐาน

ทั้ง ๔ ทั้ง ๒๑ ปัพพะ ทั้งนี้โดยนำเอาปฏิกูลมนสิการปัพพะ สิวถิกปัพพะ ซึ่งเป็นส่วนที่เกี่ยวกับสมถกัมมัฏฐานออกไปก่อน แล้วเน้นเฉพาะกายานุปัสสนาเป็นหลัก ซึ่งวิธีการที่จะแนะนำต่อไปในปริเฉทที่๕เป็นต้นไปนี้หากโยคีได้ทำการปฏิบัติตามแล้ว สามารถกำหนดรูปนามที่เกี่ยวข้องได้ตามความเป็นจริง สามารถกำหนดได้ด้วยอนุปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามความเหมาะสมกับอัชฌาสยะกล่าวคืออัธยาศัยและจริตของตนๆไซร้ก็ชื่อว่าสามารถที่จะพัฒนาลำดับญาณขึ้นไปเป็นขั้นๆ จนกระทั่งถึงมรรคผลนิพพานในที่สุด

ปริเฉทที่ ๔ จบ

วิปัสสนาชุนี ภาคปริยัติ จบ

ปริเฉทที่ ๕

การปฏิบัติ

ในปริเฉทนี้ จะอธิบายแนวการกำหนดวิปัสสนาญาณโดยวิธี**ปฏิปัตติกมะ** คือ *ลำดับแห่งการปฏิบัติ*โดยจะใช้ภาษาให้ผู้ที่ไม่ค่อยคุ้นเคยกับหลักปริยัติอ่านเข้าใจง่าย ส่วนบาลีหลักฐานหรือข้อสงสัยต่างๆ พึงค้นดูได้ในปริเฉทอื่นๆ และขอให้โยคีทั้งหลายจงตั้งใจศึกษา เพื่อที่จะสามารถตัดความสงสัยในการปฏิบัติโดยทั่วหน้ากันเทอญ

การกำหนดวิปัสสนากัมมัฏฐาน

เริ่มต้น - นักปฏิบัติผู้ปรารถนามรรค-ผล-นิพพาน ในชาตินี้ จำเป็นต้องตัด *ปลิโพธ ความกังวลต่างๆ*ออกให้หมด จะต้องชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์ ต้องน้อมใจว่า “ขอให้ศีลนี้จงเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแก่มรรค-ผลด้วยเถิด” หากสงสัยว่าเคยล่วงเกินอริยุปวาทกรรม หมายความว่าเคยพูดติเตียนบุคคลผู้เคย ผ่านการปฏิบัติมาก่อน ก็ให้ขอขมากับบุคคลนั้นเสีย หากไปหาบุคคลนั้นโดยตรงไม่ได้ ก็ให้ขอขมากับพระกัมมัฏฐานาจารย์ในขณะปฏิบัติอยู่ให้มอบตัวกับพระพุทธเจ้า หรือไม่ก็กับพระอาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน ทั้งนี้การมอบตัวต่อพระพุทธเจ้าจะทำให้ไม่กลัวต่ออารมณ์ที่น่ากลัวซึ่งอาจมีมาปรากฏ ส่วนการมอบตัวต่อพระอาจารย์นั้น เผื่อว่าพระอาจารย์จะได้ว่ากล่าวตักเตือนโดยไม่ต้องเกรงอกเกรงใจ นี้เป็นคำสั่งของพระ กัมมัฏฐานาจารย์ แต่ถึงแม้จะไม่ได้มอบตัวกับใคร ถ้าหากสนใจในการปฏิบัติอย่างจริงจังก็สามารถไปถึงมรรค-ผลได้เช่นกัน จะต้องตั้งปณิธานจิตไว้เสมอว่าพระนิพพานนี้ประเสริฐนัก สามารถดับทุกข์ ดับขันธ์อันได้แก่ นามรูปได้โดยสิ้นเชิง แม้อริยมรรคก็ประเสริฐนักสามารถฆ่ากิเลสและสามารถมองเห็นนิพพานได้โดยตรง เราอาศัยวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้แล้ว จะเข้าถึงพระนิพพานได้โดยแน่แท้ทีเดียว จะต้องให้กำลังใจแก่ตัวเองอยู่เสมอว่าแม้แต่พระพุทธเจ้าและพระอริยบุคคลทั้งหลายก็อาศัยวิปัสสนานี้แหละเป็นทางนำไปสู่พระนิพพานและหลังจากนั้นก็พยายามระลึกถึงพระคุณของพระพุทธองค์เท่าที่ตนเคยได้รู้ได้ยินมา แล้วจึงแผ่เมตตาให้กับสรรพสัตว์ทั้งหลาย นับตั้งแต่เทวดาเป็นต้นโดยนัยเป็นต้นว่า “ขอให้สรรพสัตว์จงมีแต่ความสุขเถิด จงอย่ามีความทุกข์เลย จงอย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย”

และหลังจากนั้นให้เจริญอสุภกัมมัฏฐานเท่าที่สามารถจะเจริญได้ และให้นั่งขัดสมาธิ หรือจะนั่งแบบไหนก็ได้แล้วแต่ความสะดวกของแต่ละบุคคล แต่พยายามให้ขาทั้ง ๒ อยู่ในท่าที่สบายๆ

วิธีกำหนดเบื้องต้น

เริ่มต้น - ให้เอาจิตไปกำหนดที่ท้องของตน จะเห็นอาการพองและอาการยุบปรากฏอยู่ที่ท้อง หากไม่ปรากฏ ให้เอามือคลำที่ท้องดูสักระยะหนึ่ง อาการพองที่ท้องก็จะปรากฏ และให้กำหนดอาการพองของท้องว่า "พองหนอ" ในขณะเดียวกัน เวลาหายใจออก อาการยุบจะปรากฏที่ท้อง ก็ให้กำหนดอาการยุบของท้องนั้นว่า "ยุบหนอ" อาการทั้ง ๒ นี้จะต้องปรากฏชัด จึงจะถือว่าใช้ได้ และอย่าสับสนเกี่ยวกับอาการทั้ง ๒ ว่าเป็นเพียงการกำหนด บัญญัติเท่านั้น แต่พึงทราบไว้ว่าในระยะเริ่มต้นกำหนดนี้ เราจะละทิ้งบัญญัติไปหมดเลยไม่ได้ เมื่อได้กำหนดรู้บัญญัติแล้วนั่นแหละ สติ สมาธิ และญาณปัญญาจึงจะแก่กล้า และเมื่อญาณปัญญาแก่กล้าถึงที่สุดแล้ว อารมณ์ที่เป็นบัญญัติทั้งหมดก็จะหายไป ในขณะเดียวกันก็จะเข้าถึงสภาพที่เป็นปรมัตถ์โดยส่วนเดียว นอกจากนี้ การกำหนด **นามรูป** ที่ปรากฏในทวารทั้ง ๖ ได้ตามลำดับนั่นแหละ คือการเจริญวิปัสสนาขั้นสมบูรณ์ ในระยะเริ่มต้นนั้นยากที่จะทำได้ เนื่องจากกำลังสติ กำลังสมาธิยังไม่เพียงพอหรือยังอ่อนกำลังอยู่ นักปฏิบัติบางคนยังไม่รู้จักวิธีการกำหนดเพราะมัวแต่คิดถึงสิ่งที่จะกำหนด ทำให้เสียเวลามากโดยใช่เหตุ

ด้วยเหตุนี้ จึงใคร่ขอแนะนำตั้งแต่เริ่มต้นกำหนดอาการ พอง-ยุบ ซึ่งง่ายต่อการกำหนดจดจำ เพราะอาการพอง-ยุบปรากฏอยู่ตลอดเวลา ส่วนวิธีกำหนดสภาวธรรมที่เกิดขึ้นในขณะที่เราเข้าถึงญาณที่แก่กล้านั้นจะอธิบายไว้ในช่วงหลังๆ สำหรับในช่วงนี้ให้เราเริ่มต้นกำหนดว่า "พองหนอ-ยุบหนอ"[๑] ติดต่อกันอย่างต่อเนื่องเพื่อ

---

[๑] อาการไหวขึ้นไหวลงของท้อง ที่ปรากฏในขณะกำหนดว่า "พองหนอ-ยุบหนอ" เป็นวาโยธาตุ เป็นโผฏฐัพพรูป ดังนั้น การกำหนด "พองหนอ-ยุบหนอ" จนเห็นสภาพความเคลื่อนไหวของรูปท้อง จึงตรงกับพระบาลีที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในสังยุตตนิกายว่า **รูปี ภิกฺขเว โยนิโส มนสิกโรถ, รูปานิจฺจตญฺจ ยถาภูตๆ สมนุปสฺสถ** = *ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเอาใจใส่ กำหนดรูปให้ดี พยายามจับเอาความไม่เที่ยงของรูปให้จงได้* **อนิจฺจญฺเญว ภิกฺขเว ภิกฺขุ รูปี อนิจฺจนฺติ ปสฺสติ สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ** = *ภิกษุทั้งหลาย*

ให้เข้ารูปเข้ารอยเสียก่อน จงใช้จิตกำหนด แต่อย่าใช้ปากกำหนด และอย่าไปฝืนหายใจแรงๆ จะต้องให้การหายใจเป็นไปตามธรรมชาติที่สุด อย่าให้เร็วหรือช้าเกินไป ถ้าเราหายใจแรงๆจะทำให้เหนื่อยง่าย

ในขณะที่กำหนด "พองหนอ-ยุบหนอ" อยู่ จิตก็จะเกิดจินตนาการไปต่างๆ นานา แต่จะปรากฏเป็นช่วงๆเท่านั้น ให้เรากำหนดสภาพจิตนั้นตามที่มันปรากฏ เช่นหากเกิดความคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ให้กำหนดว่า "คิดหนอๆ" หากวิตกก็กำหนดว่า "วิตกหนอๆ" หากคิดถึงก็กำหนดว่า "คิดถึงหนอๆ" หากในขณะที่จิตเลื่อนลอย คิดเห็นใครคนใดคนหนึ่ง ก็ให้กำหนดว่า "คิดเห็นหนอๆ" จะคิดเห็นอะไร

---

*ธรรมดา ภิกษุย่อมกำหนดรูปที่ไม่เที่ยงอยู่แล้วนั่นแหละว่า เป็นของไม่เที่ยง การกำหนดของภิกษุนั้นย่อมเป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นที่ถูกต้องโดยแท้*การกำหนดพองหนอ-ยุบหนอ" เช่นนี้จัดเข้าใน **ขันธธัมมานุปัสสนา** ที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตร และยังตรงกับพระบาลีหลายแห่ง เช่นในสังยุตตนิกาย (สํ.สฬา. ๑๘/๑๕๙/๑๓๔) ตรัสว่า **โผฏฺฐพฺเพ ภิกฺขเว โยนิโส มนสิกโรถ, ธมฺมานิจฺจตญฺจ ยถาภูตํ สมนุปสฺสถ** = *ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเอาใจใส่กำหนดอารมณ์ที่มากระทบโดยแยบยล และจงกำหนดความไม่เที่ยงของอารมณ์นั้นด้วย* **อนิจฺเจเยว ภิกฺขเว ภิกฺขุ โผฏฺฐพฺเพ อนิจฺจาติ ปสฺสติ, สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ** = *ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุกำหนดเห็นอารมณ์ที่มากระทบว่าเป็นของไม่เที่ยงสัมมาทิฏฐิก็จะเกิดขึ้นแก่เธอ* และในสังยุตต-นิกาย (สํ.สฬา. ๑๘/๒๖/๑๖.) ก็ตรัสไว้ว่า **โผฏฺฐพฺเพ อภิชานํ ปริชานํ วิราชยํ ปชหํ ภพฺโพ ทุกฺขกฺขยาย** = *ผู้ที่สามารถกำหนดรู้แจ้ง สามารถคลายกำหนัด สามารถละโผฏฐัพพารมณ์ที่มากระทบได้ เป็นผู้สามารถบรรลุนิพพาน ซึ่งเป็นที่หมดทุกข์โดยสิ้นเชิง* ในสังยุตตนิกาย (สํ.สฬา. ๑๘/๕๓/๒๘) ก็ตรัสไว้ว่า **โผฏฺฐพฺเพ อนิจฺจโต ชานโต ปสฺสโต อวิชฺชา ปหียติ วิชฺชา อุปฺปชฺชติ** = *ผู้ที่เห็นอาการไม่เที่ยงของโผฏฐัพพารมณ์ได้ เป็นผู้สามารถละอวิชชาได้(เมื่ออวิชชาหายไป)วิชชาก็เกิดขึ้น* การกำหนดเช่นนี้จัดเข้าใน **อายตน-ธัมมานุปัสสนา** ที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตร นอกจากนี้ยังตรงกับพระบาลีที่เป็นธาตุเทศนา เป็นต้นว่า **ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ, ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวสา. ตํ 'เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา'ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ** = *วาโยธาตุภายในกายก็ดี วาโยธาตุภายนอกกายก็ดี มีอยู่ วาโยธาตุเหล่านั้นทั้งหมดก็คือวาโยธาตุนั่นแหละ (ภิกษุ)พึงกำหนดวาโยธาตุนั้นให้เห็นตามความเป็นจริงว่า นี้ไม่ใช่ของเรา นี้ไม่ใช่ตัวเรา นี้ไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา* (ม.ม. ๑๓/๑๐๕/๙๒) การกำหนดเช่นนี้ จัดเข้าใน **ธาตุมนสิการกายานุปัสสนา** ซึ่งมาในมหาสติปัฏฐานสูตร นอกจากวาโยธาตุแล้ว รูปที่พองและยุบของช่องท้องเป็นทุกขสัจ กล่าวคือรูปูปาทานักขันธ์ ซึ่งตรงกับพระบาลีตอนที่ว่าด้วยสัจจเทศนาว่า **กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ? ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาติสฺส วจนียํ** = *ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสัจเป็นไฉน ? พึงตอบว่า ได้แก่ ขันธ์ ๕ นั่นแหละ* (สํ.มหา. ๑๙/๑๐๘๓/๓๗๑) **ทุกฺขํ ภิกฺขเว อริยสจฺจํ ปริญฺเญยฺยํ** = *ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจจอันภิกษุพึงกำหนดรู้* (สํ.มหา. ๑๙/๑๐๙๙/๓๘๐) การกำหนดเช่นนี้จัดเข้าใน **อริยสัจจธัมมานุปัสสนา** ที่มาในมหาสติปัฏฐานสูตร เท่าที่ยกอุทาหรณ์มานี้ก็เพียงพอแล้วสำหรับที่จะรู้ได้ว่าการกำหนด "พองหนอ-ยุบหนอ" นั้น ตรงกับพระบาลีที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายที่ทีเดียว เพราะเหตุนั้นจึงได้นับการกำหนดอานาปานะในกัณฑ์ที่ ๔ เข้าในพระบาลีว่า **ยถา ยถา วา ปนสฺส กายโย ปณิหิโต โหติ, ตถา ตถา นं ปชานาติ.**

ก็แล้วแต่ในจิต ให้กำหนดว่า “คิดเห็นหนอๆ” ทันที จนกว่าอาการคิดเห็นนั้นจะหายไป หากกำลังพูดคุยกับใครคนใดคนหนึ่ง ก็ให้มีสติกำหนดรู้อาการที่พูดนั้น ครั้นกำหนดตามสภาพความคิดอย่างนี้แล้วก็ให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม ในขณะที่กำหนดอยู่นี้ หากเกิดอาการอยากกลืนน้ำลายก็ให้กำหนดว่า “อยากกลืนหนอๆ” แล้วค่อยๆกลืนลงไป ในขณะที่กำลังกลืนก็ให้กำหนดว่า “กลืนหนอๆ” หากอยากถ่มน้ำลายก็ให้กำหนดว่า “อยากถ่มหนอๆ” แล้วค่อยๆถ่มลง ในขณะที่กำลังถ่มก็ให้กำหนดว่า “ถ่มหนอๆ” เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามปกติ ทำอย่างนี้ไปเรื่อยๆอย่าให้ขาดช่วง หากอยากก้มศีรษะ ก็กำหนดว่า “อยากก้มหนอๆ” หากต้องการเงยศีรษะก็ให้กำหนดว่า “อยากเงยหนอๆ” แล้วก็ค่อยๆเงย และในขณะที่กำลังเงย ก็ให้กำหนดว่า “เงยหนอๆ” เสร็จแล้วให้กลับมากำหนด “**พองหนอ-ยุบหนอ**” ตามเดิม

หากเกิดอาการเมื่อยกายที่ใดที่หนึ่ง ให้เอาใจไปกำหนดอาการเมื่อยนั่นแหละว่า “เมื่อยหนอๆ” กำหนดอยู่อย่างนี้จนกว่าจะหาย ซึ่งในขณะที่เรากำลังกำหนดอยู่นั้นอาการเมื่อยนั้นก็จะค่อยๆหายไป หรืออาจจะเกิดอาการเมื่อยมากกว่านั้นจนแทบจะทนไม่ไหวก็เป็นได้ ซึ่งหากทนไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนอิริยาบถก็ให้กำหนดว่า “อยากเปลี่ยนหนอๆ” เวลาเปลี่ยน ก็ให้กำหนดตามอิริยาบถที่เปลี่ยนนั่นแหละ เช่น หากต้องการยืดแขน ยืดขา ก็ให้กำหนดว่า “อยากยืดหนอๆ” และในขณะยืดก็ให้กำหนดว่า “ยืดหนอๆ” หากต้องการจะยกขา ก็ให้กำหนดว่า “อยากยกหนอๆ” และในขณะที่ยก ก็ให้กำหนดว่า “ยกหนอๆ” หากต้องการจะงอแขนและขา ก็ให้กำหนดว่า “อยากงอหนอๆ” และในขณะที่งอ ก็ให้กำหนดว่า “งอหนอๆ” หากต้องการวาง ก็ให้กำหนดว่า “อยากวางหนอๆ” ขณะที่กำลังวางก็ให้กำหนดว่า “วางหนอๆ” หากกระทบเข้ากับที่ใด ที่หนึ่งก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” เมื่อเปลี่ยนอิริยาบถแล้ว อาการเมื่อยจะหายไป หรือมันหายไปเอง ในขณะที่กำลังกำหนดอยู่ก็ให้เรากลับมากำหนด “**พองหนอ-ยุบหนอ**” ตามเดิม เมื่อเกิดอาการร้อนกายที่ใดที่หนึ่ง ก็ให้เอาใจไปกำหนดอาการร้อนนั้นว่า “ร้อนหนอๆ” ให้พยายามกำหนดไปจนกว่าอาการร้อนจะหายไป และเมื่อหายไปแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม แต่ถ้าอาการร้อนเกิดขึ้นมากจนไม่สามารถทนได้ จนทำให้อยากเปลี่ยนอิริยาบถ ก็ให้กำหนดตามให้ทันว่า “อยากเปลี่ยนหนอๆ” และในขณะที่เปลี่ยน

อิริยาบถอยู่นั้น ก็ให้กำหนดว่า “เปลี่ยนหนอๆ” กำหนดเหมือนกับอิริยาบถอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้วนั่นแหละ เพียงแต่เปลี่ยนคำเรียกตามอิริยาบถที่เปลี่ยนเท่านั้น เมื่อเสร็จแล้ว(อาการร้อนหายไปแล้ว) ก็ให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ต่อไป อย่าหยุดกลางคัน เพราะจะทำให้เสียสมาธิ

ในขณะที่ปฏิบัติอยู่ หากเกิดอาการคันที่ใดที่หนึ่ง ก็ให้เอาใจไปจดจ่อกำหนดอาการคันนั้น คือให้กำหนดว่า “คันหนอๆ” มันจะค่อยๆ หายไปเอง และเมื่อหายคันแล้ว ก็ให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม เว้นไว้แต่ถ้าอาการคันนั้นกำเริบมาก จนทำให้อยากเกา ก็ให้กำหนดว่า “อยากเกาหนอๆ” ในขณะที่ยื่นมือไปเกาก็ให้กำหนดว่า “ยื่นหนอๆ” เมื่อมือกระทบกับที่ที่เราต้องการจะเกาก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” และในขณะเกาก็ให้กำหนดว่า “เกาหนอๆ” เมื่ออาการคันนั้นหายไป ขณะงอมือกลับก็ให้กำหนดว่า “งอกลับหนอๆ” ขณะวางมือลงก็ให้ กำหนดว่า “วางหนอๆ” ในขณะที่วางมือ ไปกระทบที่ใดที่หนึ่งก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ- ยุบหนอ” ตามเดิม

ในขณะที่กำลังนั่งกำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” อยู่ หากเกิดอาการเจ็บปวดกายที่ใดที่หนึ่ง ก็ให้เอาใจไปกำหนดอาการเจ็บปวดนั้นๆ หากปวดก็กำหนดว่า “ปวดหนอๆ” หากเจ็บก็กำหนดว่า “เจ็บหนอๆ” หากมีอาการชาก็ให้กำหนดว่า “ชาหนอๆ” หากจุกเสียดก็กำหนดว่า “จุกเสียดหนอๆ” หากเหนื่อยก็กำหนดว่า “เหนื่อยหนอๆ” หากเวียนศีรษะก็กำหนดว่า “เวียนหนอๆ” ให้พยายามกำหนดให้ได้จังหวะพอดีคือไม่เร็วเกินไปและไม่ช้าเกินไป ให้สังเกตว่า ในขณะที่เรากำลังตามกำหนดดูเวทนาที่เกิดขึ้นแก่เราอยู่นั้น บางทีเวทนาก็หายไปเฉยๆ ก็มี บางทีก็ยิ่งกำเริบ แทบจะทนไม่ไหวก็มี ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้น อย่าได้ท้อใจ ให้ฝืนกำหนดต่อไปเถิด เดี๋ยวอาการที่กำเริบก็จะหายไปโดยธรรมชาติของมันเอง ซึ่งโดยส่วนใหญ่ก็จะหายกันทั้งนั้น แต่ถ้าหากทนไม่ได้จริงๆ ก็ให้เปลี่ยนอิริยาบถนั้นเสีย โดยเปลี่ยนอิริยาบถนั่งใหม่แล้วให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามปกติที่เคยกำหนด พยายามกำหนดอย่าให้ขาดช่วง ในบางคนพอสมาธิมีกำลังแก่กล้า ซึ่งอยู่ในช่วงขณะที่กำลังกำหนดได้อารมณ์ปัจจุบันอยู่พอดีๆเวทนาความเจ็บปวดก็เกิดขึ้นจนแทบจะทนไม่ได้ เช่น อาจปรากฏเหมือนกับมีอะไรมาตันอยู่ที่ทรวงอก ทำให้หายใจไม่สะดวกก็มี บางทีเจ็บเหมือนกับโดนปลายมีดแหลมทิ่มก็มี บางทีร้อนเหมือนกับ

โดนน้ำร้อนลวกก็มี หรือเจ็บเสียวๆ เหมือนกับโดนเข็มแทงก็มี หรือปวดยุบๆยิบๆ เหมือนกับโดนพวกหนอนบุ้งไต่ขึ้นก็มี บางทีเกิดอาการคัน อาการปวดแสบจนทนไม่ไหวก็มี จนทำให้บางคนเกิดความกลัว ถึงกับไม่กล้านั่งกำหนด ก็มี หากหยุดชะงักไม่กำหนด เวทนานั้นก็จะหายไปทันที และเมื่อกลับตั้งต้นกำหนด ใหม่อีกครั้ง พอถึงจังหวะสมาธิดี อาการเจ็บปวดแบบนี้ก็จะปรากฏขึ้นมาให้เห็นอีก อย่าไปกลัวมันเลย มันไม่ใช่โรคร้าย และก็ไม่ใช่เวทนาหนักหนาสาหัส มันเป็นเพียงเวทนาสามัญที่เคยมีอยู่ในตัวเรามาก่อนนั่นเอง ซึ่งแต่ก่อนนั้นที่มันไม่ปรากฏก็เพราะยังมีอารมณ์อื่นที่ปรากฏชัดกว่า จึงดูเหมือนกับว่าไม่มีเวทนาปรากฏ แต่เมื่อสมาธิจิตดีขึ้น เวทนาเหล่านี้ก็จะออกมาปรากฏให้เห็นด้วยอำนาจของสมาธิจิตโดยจะปรากฏตามสภาวธรรม ซึ่งถ้าเกิดปรากฏการณ์เช่นนี้ ให้เอาใจไปกำหนดเวทนานั่นแหละ จนกว่าเวทนานั้นจะหายไป กำหนดไปเถิดไม่มีอันตรายอะไรหรอก และก็ไม่มีอะไรเสียหายด้วย แต่ถ้าหากไม่ยอมกำหนดเวทนาที่เกิดขึ้น พอเวลาเรามีสมาธิดีถึงขั้นนี้อีก เวทนานั้นก็จะปรากฏให้เห็นอยู่อย่างนี้เหมือนเดิม ดังนั้น ให้พยายามฝืนใจกำหนดไปเรื่อยๆ แล้วเวทนาก็จะหายไปเอง จะหายเป็นปลิดทิ้งทีเดียว และหลังจากที่หายไปด้วยอำนาจการ กำหนดดังกล่าวแล้ว ต่อไปก็จะไม่มีมาปรากฏให้เห็นอีก

ในขณะที่กำลังนั่งปฏิบัติอยู่ถ้าอยากเอนกายก็ให้กำหนดว่า “อยากเอนหนอๆ” และในขณะที่เอนกายอยู่ ก็ให้กำหนดว่า “เอนหนอๆ” บางรายในขณะที่กำลังนั่งกำหนดอยู่ดีๆ จะเกิดอาการเอนไปเอนมาก็มี ถ้าเกิดอาการเช่นนี้ อย่าได้กลัวไปเลย พยายามตั้งสติเพื่อมิให้เอนไปเอนมา ให้มั่นใจว่า ถ้ากำหนดไปเรื่อยๆ เดี๋ยวก็หายไปเอง และให้เอาใจไปกำหนดอาการเอนนั้นว่า “เอนหนอๆ” พยายามอย่าให้เร็วเกินไปหรือช้าเกินไป หากเกิดอาการโยกเอนมากจนเกือบจะตั้งกายไม่อยู่ ก็ให้พิงกับฝาหรือเสาก็ได้ หรือจะเอนกายนอนลงไปก็ได้ แล้วก็กำหนดต่อไปอีก ไม่กี่นาทีอาการนั้นก็จะหายไปเอง หากเกิดอาการสั่นก็ให้กำหนดว่า “สั่นหนอๆ” บางทีขณะที่จิตมีสมาธิดีๆ จะเกิดอาการซู่ซ่าหรืออาการขนลุกก็มี บางทีจะเกิดอาการเย็นๆ บนหลังหรือทั่วทั้งร่างกายก็มี ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็อย่าได้กลัว เพราะนั่นเป็นสภาวะของปีติที่กำลังเกิดขึ้น บางครั้งเกิดอาการสะดุ้งเนื่องจากได้ยินเสียงก็มี อาการเช่นนี้ก็อย่ากลัว มันเป็นอาการของสภาวะให้กำหนดรู้อาการผัสสะชนิดรุนแรงตามอำนาจของสมาธิ

เวลาต้องการเปลี่ยนท่าวางมือ-เท้า หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งก็ให้กำหนดจิตที่อยากหรือต้องการนั้น กำหนดเรียกอิริยาบถต่างๆ ตามที่ได้แสดงไว้แล้วนั้นแหละ และต้องระวังอย่าให้เร็วหรือช้าเกินไป แต่กำหนดให้ได้จังหวะพอดีๆ ตามธรรมชาติที่สุด

ในขณะที่ปฏิบัติอยู่หากอยากดื่มน้ำ ก็ให้กำหนดว่า “อยากดื่มหนอๆ” หากคิดอยากจะลุกก็ให้กำหนดว่า “อยากลุกหนอๆ” ในขณะที่กำลังลุกก็ให้กำหนดตามอาการของมือ-เท้าที่กำลังเคลื่อนไหวอยู่ เช่น เวลาลุกก็ให้กำหนดว่า “ลุกหนอๆ” เวลายืนตรงๆ ก็ให้กำหนดว่า “ยืนหนอๆ” ในขณะที่มองเห็นอารมณ์ต่างๆ ก็กำหนดว่า “เห็นหนอๆ” หรือจะกำหนดว่า “ขวาย่างหนอ-ซ้ายย่างหนอ” ก็ได้ ให้กำหนดรู้ตั้งแต่ก้าวแรกจนถึงระยะการวางเท้าลง และเวลาก้าวช้าๆ หรือในเวลาเดินจงกรมทุกๆก้าว ก็ให้กำหนดว่า “ยกหนอ-เหยียบหนอ” ก็ได้ โดยให้กำหนดเป็นสองระยะ และเมื่อกำหนดสองระยะได้คล่องแล้ว ให้กำหนดสามระยะเป็น “ยกหนอ-ย่างหนอ-เหยียบหนอ” ต่อไปเรื่อยๆจนกว่าจะถึงที่วางหม้อน้ำดื่ม และขณะที่มองดูหม้อน้ำดื่ม(ที่ใส่น้ำดื่ม) ก็ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ” พอหยุดก้าวเท้า ก็กำหนดว่า “หยุดหนอๆ” เมื่อจะเอามือยื่นไปจับแก้วน้ำก็กำหนดว่า “ยื่นหนอๆ” ขณะที่มือไปกระทบกับแก้วน้ำก็กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” ขณะที่จับแก้วน้ำก็กำหนดว่า “จับหนอๆ” หรือ “ถือหนอๆ” ขณะที่กำลังใช้แก้วตักน้ำก็กำหนดว่า “ตักหนอๆ” ขณะที่ยกแก้วน้ำขึ้นดื่มก็กำหนดว่า “ยกหนอๆ” ขณะที่แก้วน้ำกระทบกับริมฝีปากก็กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” หรือ “กระทบ หนอๆ” หากรู้สึกเย็น ก็กำหนดว่า “เย็นหนอๆ” ในขณะที่กำลังดื่มก็กำหนดว่า “ดื่มหนอๆ” ขณะที่กลืนก็กำหนดว่า “กลืนหนอๆ” หรือจะกำหนดทีเดียวว่า “ดื่มหนอ-กลืนหนอๆ” ก็ได้ แล้วแต่จะสะดวก หากรู้สึกเย็นที่ช่องคอหรือภายในท้องก็กำหนดว่า “เย็นหนอๆ” ในขณะที่วางแก้วน้ำก็กำหนดว่า “วางหนอๆ” ขณะที่วางมือลง(หลังจาก ที่วางแก้วไว้แล้ว) ก็กำหนดว่า “วางหนอๆ” หากมือไปถูกกับตัวก็กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” หากต้องการจะกลับก็กำหนดว่า “อยากกลับหนอๆ” ขณะที่กำลังกลับก็กำหนดว่า “กลับหนอๆ” เมื่อเริ่มก้าวเท้ากลับให้กำหนดตามวิธีที่บอกไว้ข้างต้นนั่นแหละ เมื่อต้องการหยุดก็ให้กำหนดว่า “อยากหยุดหนอๆ” ขณะที่กำลังหยุดก็ให้กำหนดว่า “หยุดหนอๆ” หากเกิดความคิดอยากจะนั่งก็ให้กำหนดว่า “อยากนั่งหนอๆ” ในขณะที่กำลังนั่ง

ก็ให้กำหนดว่า “นั่งหนอๆ” ในขณะที่กำลังนั่ง ก็ให้เอาใจใส่กายที่กำลังเอนลงข้างล่าง ซึ่งอาจจะรู้สึกหนักๆ แล้วกำหนดว่า “นั่งหนอๆ” ในขณะที่เริ่มนั่ง ก็จะต้องมีการเตรียมมือเตรียมเท้าแล้วให้กำหนดตามอาการเคลื่อนไหวของมือและเท้านั้นด้วย พอไม่มีอะไรพิเศษที่จะให้กำหนดแล้ว(นั่งเรียบร้อยแล้ว)ก็กลับมากำหนด“พองหนอ-ยุบหนอๆ” ตามเดิม

หากต้องการเอนตัวลงนอนก็ให้กำหนดว่า “อยากเอนหนอๆ” หรือ “อยากนอนหนอๆ” และอย่าลืมกำหนดอาการเคลื่อนไหวของมือหรือเท้าในขณะที่กำลังเตรียมจะเอนด้วย เช่น เวลายกแขนก็ให้กำหนดว่า “ยกหนอๆ” เวลากางแขนก็ให้กำหนดว่า “กางหนอๆ” เวลาเอาแขนเท้ากับพื้นก็ให้กำหนดว่า “เท้าหนอๆ” ในขณะที่กำลังเอนตัวลงนอนก็ให้กำหนดว่า “เอนหนอๆ” หรือ “นอนหนอๆ” เวลาที่กายกระทบกับที่นอน หมอน มุ้ง ก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” ในขณะที่เอนตัวลงนอนใหม่ๆ ให้กำหนดอาการเคลื่อนไหวของกาย มือ เท้าช้าๆ เสร็จแล้วหากไม่มีอะไรกำหนดพิเศษ ก็ให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม ในขณะที่นอนกำหนดอยู่นี้ หากเกิดเวทนา เช่น อาการเมื่อย ร้อนหรือเจ็บปวด คันที่อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ให้รีบกำหนดเวทนานั้นทันที หรือถ้าอยากกลืนน้ำลายบ้วนน้ำลาย ก็ให้กำหนดอาการนั้นๆ ไป และหากเกิด ความคิดแทรกเข้ามาก็ให้กำหนดความคิดนั้นว่า “คิดหนอๆ” เมื่ออยากจะตะแคงไปข้างใดข้างหนึ่งจะเป็นขวาหรือซ้ายก็ตาม ก็ให้กำหนดจิตที่อยากทำนั้นก่อน เช่น อยากตะแคงหนอๆ เป็นต้น พอเสร็จแล้วก็กลับมากำหนดพองหนอ-ยุบหนอ ต่อ หากเกิดอยากหลับขึ้นมาจริงๆ ก็ให้กำหนดว่า “อยากหลับหนอๆ” พอจะงีบก็ให้กำหนดว่า “งีบหนอๆ” จริงอยู่ในเวลาที่เรามีสมาธิแก่กล้าแล้ว หากกำหนดได้ทันปัจจุบันทุกอย่างเช่นนี้ อาการง่วงนอนก็จะหายไปเป็นปลิดทิ้ง กลายมาเป็นสดชื่นตามปกติ หากเกิดอาการสดชื่น(ตาใส)ขึ้นมา ก็ให้กำหนดว่า “สดชื่นหนอๆ” เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอๆ” แต่ถึงแม้จะกำหนดอย่างไร อาการง่วงก็ไม่หายไป อย่าหยุดกำหนดแล้วนอนเสีย จะต้องทำใจแข็งว่า “เราจะไม่นอน จะกำหนดอย่างเดียว” แล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม เมื่อร่างกายเพลียมาก เราก็จะหลับลงไปในขณะที่กำลังกำหนดอยู่นั่นแหละ

การนอนหลับ หมายถึง *การเกิดขึ้นของภวังคจิตติดต่อกันนานหลายชั่วโมง* คือในช่วงที่หลับนี้ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้น ภวังคจิตก็คือจิตที่เป็นดวงเดียวกันกับปฏิสนธิจิต (จิตดวงแรกของชีวิตเรา) และจุติจิต(จิตดวงสุดท้ายก่อนตายของชีวิตเรา) นั่นเอง เพราะเหตุนั้น มันจึงละเอียดมาก ยากที่จะกำหนดรู้อารมณ์ใดๆได้ เราไม่รู้ว่าขณะที่หลับอยู่(ขณะที่ภวังคจิตเกิดอยู่) เรากำลังรับอารมณ์อะไรอยู่ ในขณะที่ตื่น จิตนี้ก็เกิดขึ้นเป็นช่วงๆ คือในระหว่างจิตที่เห็น จิตที่คิด จิตที่ได้ยิน เป็นต้น ก็จะมีภวังคจิตเกิดเป็นช่วงๆไป แต่มันจะไม่เกิดขึ้นนานเหมือนเวลาที่เรานอนหลับ จึงไม่สามารถกำหนดรู้ได้ แม้แต่ในขณะนอนหลับ ถึงจะปรากฏ แต่เราก็ไม่สามารถรู้ได้ว่า จิตนั้นรับอารมณ์อะไร เกิดขึ้นอย่างไร เราไม่สามารถกำหนดได้เหมือนกัน (ถ้ากำหนดได้ก็คงไม่ใช่การหลับ)

ส่วนในเวลาที่ตื่นขึ้นมาก็ให้กำหนดว่า “ตื่นหนอๆ” ในช่วงที่เริ่มต้นปฏิบัติใหม่ๆ ก็ยากที่จะกำหนดจิตที่ตื่นครั้งแรกได้ ดังนั้น ถึงจะกำหนดไม่ได้ก็ไม่เป็นไร ระลึกได้เมื่อไรก็รีบกำหนดเมื่อนั้น และให้กำหนดทุกสิ่งทุกอย่างที่ผ่านมาสู่จิตของเรา หากคิดอยู่ก็กำหนดว่า “คิดหนอๆ” เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม ในขณะที่นอนอยู่ หากได้ยินเสียงใดเสียงหนึ่งแล้วสะดุ้งตื่นขึ้นมา ก็ให้รีบกำหนดว่า “ได้ยินหนอๆ” หรือ “สะดุ้งหนอๆ” เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ต่อ แต่ถ้าไม่มีอารมณ์อะไรพิเศษมากระทบก็ให้กำหนดแต่เพียง “พองหนอ-ยุบหนอ” เท่านั้น ในขณะที่กำลังกำหนดอยู่ จิตคิดอยากจะรู้ว่าเวลาเท่าไรแล้ว ก็ให้กำหนดว่า “คิดหนอๆ” เมื่อต้องการอยากลุกขึ้นก็ให้กำหนดว่า “อยากลุกหนอๆ” และให้กำหนดอาการเคลื่อนไหวของกายที่กำลังเตรียมจะลุกด้วย เช่น ถ้าใช้แขนเท้ากับพื้นก็ให้กำหนดว่า “เท้าหนอๆ” ในขณะที่กำลังลุกก็ให้กำหนดว่า “ลุกหนอๆ” ในขณะที่นั่งก็ให้กำหนดอาการนั่งนั้นว่า “นั่งหนอๆ” เสร็จแล้วให้กลับมากำหนด “พองหนอ-ยุบหนอ” ตามเดิม

ในขณะที่กำลังล้างหน้าอยู่ หรืออาบน้ำอยู่ก็ดี ให้กำหนดตามลำดับของอาการว่า “เห็นหนอๆ” “ยื่นมือหนอๆ” “จับหนอๆ” “ตักหนอๆ” “ถือหนอๆ” “เทหนอๆ” “ถูกหนอๆ” “เย็นหนอๆ” ฯลฯ ขณะที่เปลี่ยนเสื้อผ้าก็ให้กำหนดว่า “เปลี่ยนหนอๆ” คือไม่ว่าจะทำอะไรก็แล้วแต่ให้กำหนดทุกอย่าง

พอถึงเวลารับประทานอาหาร ขณะที่ตามองเห็นจานข้าวก็ให้กำหนดว่า “เห็นหนอๆ” ในกรณีของผู้ที่รับประทานอาหารด้วยมือ ขณะที่ทำคำข้าวก็ให้กำหนดอาการนั้นด้วย ขณะที่ยื่นคำข้าวใส่ปากก็ให้กำหนดว่า “ยื่นหนอๆ” ขณะที่ก้มหัวก็ให้กำหนดว่า “ก้มหนอๆ” ขณะที่คำข้าวกระทบกับริมฝีปาก ก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” ขณะที่อ้าปากก็ให้กำหนดว่า “อ้าหนอๆ” ขณะที่งับเอาคำข้าวก็ให้กำหนดว่า “งับหนอๆ” และเมื่อจะปิดปากก็ให้กำหนดว่า “ปิดหนอๆ” ขณะที่วางมือลง (จากการยกคำข้าวใส่ปาก) ก็ให้กำหนดว่า “วางหนอๆ” หากมือไปกระทบกับจานข้าวก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” ขณะที่จะเงยศีรษะขึ้นก็ให้กำหนดว่า “เงยหนอๆ” ขณะที่กำลังเคี้ยวอยู่ก็ให้กำหนดว่า “เคี้ยวหนอๆ” หากได้รส (รู้รส)อะไรก็ให้กำหนดว่า “รู้หนอๆ” ขณะที่กลืนก็ให้กำหนดว่า “กลืนหนอๆ” ขณะที่อาหารลงไปกระทบกับช่องคอหรือลำไส้ก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอๆ” เวลาซดน้ำแกงก็เช่นกัน ก็ให้กำหนดตามแนวที่กล่าวมาแล้ว นี้แหละ พยายามอย่าให้ขาดระยะ เพราะถ้าขาดก็เท่ากับมาเริ่มต้นกันใหม่ แต่ถึงกระนั้น ไม่ว่าใครก็ตาม เมื่อเริ่มฝึกใหม่ๆ ส่วนมากก็จะขาดสติกันทั้งนั้นแหละ บางครั้งกว่าจะกำหนดรู้อาการที่เราทำไปแต่ละอย่างได้ ก็ยากอยู่เหมือนกัน อย่าท้อถอยเลย ตรงกันข้าม นักปฏิบัติจะต้องหมั่นยกระดับจิตให้กำลังใจแก่ตัวเองอยู่เสมอว่า “เราจะต้องทำได้ จะต้องกำหนด ติดต่อกันให้ได้” ซึ่งจะต้องทำโดยเคารพ ทำโดยความสำนึกรับผิดชอบด้วยตัวเอง ซึ่งหากตั้งใจจริงแล้ว ก็จะกำหนดได้อย่างแน่นอน ครั้นกำหนดติดต่อกันได้แล้ว จะทำให้วิปัสสนาญาณแก่กล้า ซึ่งถ้าวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว ไม่ว่าจะกำหนดจังหวะมากเท่าใดก็สามารถทำได้อย่างสบายทีเดียว

วิธีเพิ่มจังหวะการกำหนด

พอกำหนดไปได้หลายวัน การกำหนด ๒ ระยะ คือ “พองหนอ-ยุบหนอ” ก็จะรู้สึกง่ายเสียแล้ว ดูแล้วคล้ายกับว่าระหว่างพอง-ยุบนั้นห่างกันเหลือเกิน ดังนั้นให้เราพิจารณาตัวเราว่า ขณะนี้เรากำลังนั่งหรือยืน หรือนอน หากกำลังนั่งอยู่ก็ให้เพิ่มกิริยาการนั่งไปกำหนดด้วย โดยกำหนดว่า “พองหนอ-ยุบหนอ-นั่งหนอ” เป็น ๓ ระยะ ขณะที่กำหนดว่า “นั่งหนอ” ก็ให้รู้กิริยาอาการของกายที่นั่งอยู่เหมือนกับที่รู้ตอนกำหนด ๒ ระยะว่า “พองหนอ-ยุบหนอ” นั่นแหละ หากนอนอยู่

ก็ให้กำหนดว่า “พองหนอ-ยุบหนอ-นอนหนอ” แต่ถ้ากำหนด ๓ ระยะแล้วยังเกิดความรู้สึกว่าระยะของการกำหนด ยังห่างกันอยู่มาก ก็ให้เปลี่ยนมาเป็น ๔ ระยะ คือ ขณะที่นั่งกำหนดอยู่ ก็ให้กำหนดว่า “พองหนอ-ยุบหนอ-นั่งหนอ-ถูกหนอ” คำว่า “ถูกหนอๆ” นี้ หมายถึง อวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งที่มีการกระทบสัมผัสอย่างเห็นได้ชัด เช่น ก้นกระทบกับพื้น หลังกระทบกับพื้นก็ให้รู้ส่วนนั้น แล้วกำหนดว่า “ถูกหนอ” เป็นระยะที่ ๔

หากกำหนดตามระยะเหล่านี้แล้วไม่ค่อยได้ผล ก็ให้เปลี่ยนมากำหนดอาการนั่งเป็น ๓ ระยะ โดยเอาคำว่า “ถูกหนอ” ออกแล้วกำหนดว่า “พองหนอ-ยุบหนอ-นั่งหนอ” ในขณะที่กำลังนอนก็ให้กำหนดตามวิธีนี้แหละเพียงแต่เปลี่ยนชื่ออิริยาบถที่กำหนดเท่านั้นเอง

ขณะที่กำลังเอาใจใส่ในการกำหนดอาการภายในกายนั้นอยู่ เช่น อาการพองหนอ-ยุบหนอเป็นต้นนั้นถ้ามีอารมณ์อื่นจรมาซึ่งชัดเจนกว่าอาการพองอาการยุบก็ให้กำหนดตามอารมณ์นั้นๆ เสร็จแล้วก็กลับมากำหนด อาการพองหนอ-ยุบหนอตามเดิม บางครั้งหากมีอารมณ์พิเศษเกิดขึ้น เช่น มีสตรี บุรุษเดินผ่านมาให้เห็น เราจะต้องกำหนดอาการเห็นนั้นว่า “เห็นหนอๆ” ซึ่งจะต้องกำหนดจนอารมณ์นั้นหายไปแล้วค่อยกลับมากำหนดพองหนอ-ยุบหนอตามเดิม หากได้ยินเสียงคนพูดกัน ได้ยินเสียงดนตรี หรือได้ยินเสียงอะไรก็แล้วแต่ เช่น หมาเห่า นกร้อง ไก่ขัน ก็ให้กำหนดว่า “ได้ยินหนอๆ” ให้กำหนดจนกว่าเสียงนั้นจะหายไป แล้วจึงกลับมากำหนดพองหนอ-ยุบหนอตามเดิม

อนึ่ง อย่าลืมว่า หากเราไม่สามารถกำหนดอารมณ์พิเศษเหล่านี้ได้อาการพอง-ยุบก็อาจจะไม่ปรากฏชัดแก่เราก็ได้ บางทีกำหนดอยู่ดีๆ ความคิดที่เป็นกิเลสก็เกิดขึ้น หากเป็นเช่นนั้น ก็ให้กำหนดว่า “คิดหนอๆ” พอ อาการคิดนั้นหายไปแล้วก็กลับมากำหนดอาการพอง-ยุบตามเดิม หากลืมกำหนดอาการเคลื่อนไหวกายหรืออาการเคลื่อนไหวของจิต(ความคิด)ถ้าระลึกได้เมื่อไรก็ให้กำหนดทันทีว่า “คิดหนอๆ” จะเป็น ตอนต้น ตอนกลาง หรือตอนปลายของความคิดก็ตาม ให้กำหนดจนเบาบางไป หรือหายไปเลยแล้วค่อยกลับมากำหนด “พอง-ยุบ” ตามเดิม หากลมหายใจเข้า-ออกมีความละเอียดขึ้น ก็จะทำให้อาการพอง-ยุบไม่ชัดเจนหรือกำหนด

ไม่สะดวก ในกรณีเช่นนี้ให้เปลี่ยนไปกำหนดอาการนั่ง หรือความรู้สึก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หรืออาการ ถูกกระทบสัมผัสต่างๆ ที่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสายของอารมณ์ สำหรับอาการกระทบนั้นให้ย้ายกำหนดไปตามจุดต่างๆ ที่เห็นว่า สามารถกระทบกับสิ่งอื่นได้ประมาณห้าหรือหกจุด

บางทีเมื่อนั่งนานๆ หรือจิตคิดไปว่า "ไม่เห็นมีอะไร ดีขึ้นเลย" ก็อาจทำให้เกิดความเกียจคร้านได้ เมื่อความเกียจคร้านเกิดขึ้นก็ให้กำหนดว่า "เกียจคร้านหนอๆ" อาการอย่างนี้อาจปรากฏได้ ถ้าเรายังไม่มีสติ สมาธิ ญาณที่แก่กล้า ซึ่งดูแล้วคล้ายๆ กับว่า การที่เรากำหนดอยู่นี้ ไม่เห็นมีอะไรพิเศษขึ้นเลย อาจทำให้เกิดความสงสัย ลังเลใจขึ้นได้ หากเกิดความสงสัยขึ้นมา ก็ให้รีบกำหนดความสงสัยนั้นว่า "สงสัยหนอๆ" ขณะที่ปฏิบัติอยู่ ความหวังว่าจะได้เห็นธรรมวิเศษอาจเกิดขึ้นแก่เราก็ได้ หากเป็นเช่นนั้นให้กำหนดว่า "หวังหนอๆ" หรือ "อยากได้หนอๆ" บางทีเราอาจใคร่ครวญถึงสิ่งที่เราเคยจดจำไว้แต่ก่อนก็ได้ หากการใคร่ครวญเกิดขึ้น ให้เรากำหนดว่า "ใคร่ครวญหนอๆ" หรือบางทีพิจารณาอยู่ ก็ให้เรากำหนดว่า "พิจารณาหนอๆ" ซึ่งบางทีอาจกำหนดได้ไม่ดี อาจเป็นเหตุให้เสียใจได้ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็ให้เรากำหนดอาการเสียใจนี้ว่า "เสียใจหนอๆ" หรือ "รำคาญหนอๆ" แต่ถ้ากำหนดได้ดี เราก็จะรู้สึกดีใจ ถ้าหากอาการดีใจเกิดขึ้นก็ให้กำหนดว่า "ดีใจหนอๆ" จงจำไว้เลยว่าเราจะต้องกำหนดอาการคิดของจิตทุกๆขณะจิตที่เกิดขึ้น พอกำหนดอาการคิดของจิตจนจิตสงบดีแล้วก็ให้กลับมากำหนดพองหนอ-ยุบหนอ ต่อไป การกำหนดกัมมัฏฐานที่จะให้ได้ผลดีที่สุด จะต้องกำหนดติดต่อกันทั้งกลางวันและกลางคืน (ยกเว้นเวลาหลับ) อย่าให้ขาดช่วงแม้สักนิดเดียว โดยเฉพาะตอนที่เริ่มฝึกครั้งแรก ให้เราตั้งใจอย่างแน่วแน่ไว้ว่า "เราจะกำหนดติดต่อกันโดยไม่หลับไม่นอนเลย" ถ้ายังไม่ถึงเวลาอันสมควรแล้ว ก็ให้พยายามกำหนดตามที่ตั้งใจไว้ เพราะเมื่อวิปัสสนาญาณของเราแก่กล้าแล้ว แม้จะไม่นอนเลยก็สามารถอยู่ได้

สรุปวิธีกำหนด

สรุปว่า อารมณ์จะดีหรือร้ายก็ตาม หากอาการของจิตเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดทุกขณะแห่งความคิดที่ผุดขึ้น พยายามตามกำหนดอาการเคลื่อนไหวของกายทุกๆ อิริยาบถ จะสำคัญหรือไม่ก็ตาม กำหนดเวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี

ที่เกิดขึ้นภายในกายหรือจิต หมายความว่า ให้ตามกำหนดอารมณ์ทุกอย่างที่มาปรากฏในจิตของตน เมื่อไม่มีอารมณ์อันใดเข้ามา ก็ให้กลับไปกำหนดอาการพอง-อาการยุบต่อ และในขณะที่กำลังเดิน ก็ให้กำหนดทุกย่างก้าว อย่าให้ขาดช่วง ให้ทำการกำหนดไปตลอด ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วนี้แหละ ยกเว้นแต่เวลาหลับเท่านั้น อีกไม่นานก็จะสามารถกำหนดการเกิดดับของนามรูป ถึงตอนนั้นแล้วก็จะเข้าถึงวิปัสสนาญาณมีอุทยัพพยญาณเป็นต้นตามลำดับ

วิธีกำหนดเบื้องต้นจบ

วิธีกำหนดต่อเนื่อง

เมื่อเราได้กำหนดตามวิธีเบื้องต้นที่กล่าวมาแล้ว สติ สมาธิ ญาณ ปัญญา ก็จะค่อยๆแก่กล้าขึ้น เมื่อถึงตอนนั้นเราก็จะสามารถมองเห็นว่า รูปที่พองกับจิตที่เรากำหนดว่า “พอง” รูปที่ยุบกับจิตที่เรากำหนดว่า “ยุบ” รูปที่นั่งกับจิตที่กำหนด รูปที่งอเข้ากับจิตที่กำหนด รูปที่ยื่นออกกับจิตที่กำหนด รูปที่ยกขึ้นกับจิตที่กำหนด รูปที่ก้าวไปกับจิตที่กำหนด รูปที่วางลงกับจิตที่กำหนด หรือพูดง่ายๆว่า อารมณ์และจิตที่กำหนดสัมพันธ์กันได้เป็นอย่างดี เราก็สามารถแยกออกว่าอาการพองนั้นเป็นรูป ส่วนจิตที่กำหนดว่าพองนั้นเป็นนาม อาการยุบของท้องนั้นเป็นรูป ส่วนจิตที่กำหนดรู้ว่ายุบนั้นเป็นนามดังนี้เป็นต้น หมายความว่า เราได้เข้าถึงขั้นที่สามารถทำให้เข้าใจรูป-นามแล้ว ซึ่ง ณ บัดนี้การกำหนดของเรา จะติดตามอารมณ์ มีพอง-ยุบเป็นต้นได้โดยไม่ขาดสายเลย เหมือนกับว่ากำลังวิ่งเข้าหาอารมณ์อยู่อย่างนั้นแหละ ปรากฏการณ์อย่างนี้ เรียกว่า **นมนลักขณะ** ลักษณะการน้อมไปหาอารมณ์ของนามธรรม(จิต) ยิ่งกำหนดรูปได้ชัดเท่าไร นามธรรมก็ยิ่งปรากฏชัดเท่านั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวไว้ว่า

ยถา ยถา หิสฺส รูปี สุวิกฺขาลิตๆ โหติ นิชฺชฏๆ สุปริสุทฺธๆ, ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา สยเมว ปากฏา โหนฺติ.

(วิสุทธิ. ๒/๒๕๔)

หิ *- จริงอยู่ (เมื่อโยคีปรารถนาอยากให้นามธรรมปรากฏชัด ให้กำหนดรูปให้ดีก็แล้วกัน)* ***รูปำ*** *- รูป* ***อสฺส*** *- ที่โยคีนักปฏิบัติ* ***สุวิกฺขาลิตำ*** *- ชำระสะสางให้หมดจดดีแล้ว* ***นิชฺชฏฺำ*** *- เป็นรูปที่ไม่มีความสับสน (ปรากฏชัดแก่ญาณ)* ***สุปริสุทฺธำ*** *- สะอาดหมดจด* ***โหติ*** *- ย่อมมี* ***ยถา ยถา*** *- โดยประการใดๆ* ***อรูปธมฺมา*** *- นามธรรมทั้งหลาย* ***ตทารมฺมณา*** *- ที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ปรากฏ* ***โหนฺติ*** *- จักปรากฏ* ***สยเมว*** *- ด้วยตัวของมันเอง* ***ตถา ตถา*** *โดยประการนั้นๆ*

สำหรับนักปฏิบัติที่มีสุตะน้อย หากสามารถแยกนาม-รูปออกได้ เขาก็จะมีความพอใจมากเลยทีเดียว คือ จะด่วนตัดสินว่า นอกจากรูปและนามแล้ว ไม่มีอะไรอีก คือ มีแต่อาการพองกับจิตที่กำหนดว่า “พอง” อาการยุบกับจิตที่กำหนดว่า “ยุบ” อาการนั่งกับจิตที่กำหนดว่า “นั่ง” สิ่งอื่น นอกเหนือจากนามและรูปแล้วก็ไม่มีอะไร อันว่า มนุษย์เรานี้ก็มีแต่นาม-รูป ๒ อย่างนี่แหละ จะเป็นหญิงหรือชายก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น นอกเหนือจากนาม-รูป ๒ อย่างนี้แล้ว ก็ไม่มีตัวสัตว์ ตัวบุคคล ดังนี้เป็นต้น ครั้นพิจารณาแล้วก็ภูมิใจกับตัวเอง ส่วนนักปฏิบัติผู้มีสุตะมากจะเห็นกว้างออกไปกว่านี้อีก คือ เขาจะตัดสินลงไปว่า “โอ ! จริง” ขันธ์นี้มีเพียงนาม-รูปเท่านั้น นอกจากนาม-รูป ๒ อย่างนี้แล้ว ไม่มีสัตว์ บุคคล ไม่มีหญิง ไม่มีชายเลยแม้แต่น้อย ในขณะที่กำหนด ก็มีเพียงรูปที่ถูกกำหนดและจิต(นาม)ที่เป็นตัวกำหนด ในเวลาที่ไม่ได้กำหนด ก็มีแต่ ๒ อย่างเท่านั้น ชนทั้งหลายต่างก็สมมติรูป-นาม นี้ว่า เป็นบุคคล เป็นสัตว์ เป็นผู้ชาย เป็นผู้หญิง เป็นเพียงสมมติใช้สำหรับเรียกให้เข้าใจง่ายเท่านั้น จริงๆแล้ว ไม่มีบุคคล ไม่มีสัตว์ ไม่มีชาย ไม่มีหญิง เป็นตัวเป็นตนเลยแม้แต่น้อย หากเกิดการพิจารณาแบบนี้ ในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่ก็ต้องกำหนดว่า “พิจารณาหนอๆ” แล้วจึงค่อยกลับมากำหนดอาการ พองหนอ-ยุบหนอตามเดิม

ในเวลาที่ภาวนาแก่กล้าขึ้นจิตจะสามารถกำหนดรู้ทุกกิริยาอาการโดยอัตโนมัติ เช่น ก่อนจะเคลื่อนไหวกาย จิตก็จะกำหนดรู้ล่วงหน้า ไม่ยากเหมือนตอนฝึกใหม่ๆ บางทีตอนเริ่มฝึกใหม่ๆนั้น คล้ายกับว่ารูปมันเร็วกว่าจิตที่กำหนด ทั้งนี้คงเป็นเพราะเราไม่กำหนดแล้วปล่อยให้หลุดไปมากกว่า แต่พอวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นมาแล้วจิตของเรานั้นจะเร็วกว่าคล้ายกับไปคอยรับกิริยาอาการที่เรากำลังจะทำอย่างนั้นแหละ

เวลาคิดจะทำอะไร เช่น คิดจะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอนเป็นต้น ก็ต้องกำหนดความคิดเหล่านั้น และต้องกำหนดกิริยาอาการเหล่านั้นด้วย จึงจะรู้ตามสภาพที่เป็นจริงว่า การเคลื่อนไหวของรูปธรรมนั้นช้ากว่านามธรรมมาก คือจะรู้แจ้งว่าจิตที่อยากเปลี่ยนกิริยาอาการเกิดขึ้นก่อน ส่วนอาการเคลื่อนไหวกายนั่นเกิดทีหลัง เมื่อถูกความเย็น ความร้อนมากระทบ ในขณะที่เรากำลังกำหนดว่า “เย็นหนอๆ” “ร้อนหนอๆ” อยู่ เราก็จะมองเห็นความเย็น-ร้อนค่อยๆ ทวีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ในขณะกำลังรับประทานอาหาร เมื่อเรากำหนดก็จะเห็นพลังงานเพิ่มขึ้นในกายของเราเป็นลำดับ โดยปกติแล้วเราจะกำหนดอาการพอง-ยุบ เป็นต้น เป็นอารมณ์หลัก แต่บางครั้งเมื่อเกิดมีอารมณ์อื่นเข้ามาแทรก เราก็จะต้องตามกำหนดอารมณ์เหล่านั้น อย่าให้ขาดสติ หรือไม่ก็เวทนาต่างๆที่เกิดขึ้นภายในกายอยู่นั้น อารมณ์อื่นก็เข้ามาแทรก เราก็ต้องเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ที่เกิดใหม่ อย่าให้ขาดสติไปได้ เราก็จะสามารถรู้แจ้งว่า เมื่อมีอารมณ์จึงจะมีการกำหนดเกิดขึ้น หมายความว่า การกำหนดต้องอาศัยอารมณ์อยู่เสมอไป อีกประการหนึ่ง ในบางคราวอาการพอง-ยุบจะละเอียดอ่อนไม่ค่อยปรากฏชัด ยากต่อการกำหนด จึงทำให้เราไม่ค่อยอยากจะกำหนด ซึ่งเราจะต้องมีความสำนึกทันทีว่า “หากไม่มีอารมณ์แล้ว การกำหนดจะเกิดขึ้นได้อย่างไร” แล้วให้พยายามกำหนดอาการนั่ง อาการกระทบ หรืออาการนอนกับอาการกระทบให้ได้ สำหรับอาการกระทบนั้น หากกำหนด เปลี่ยนจุดไปเรื่อยๆจึงจะดี เช่น เมื่อกำหนดอาการนั่ง ก็ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ” ที่เท้าข้างขวา แล้วกำหนดว่า “นั่งหนอ” อีก แล้วก็เปลี่ยนมากำหนดอาการถูก (ถูกหนอ) ที่เท้าข้างซ้ายเป็นต้น ให้กำหนดเปลี่ยนไปอย่างนี้จนถึง ๔–๕ จุด โดยไม่ซ้ำที่กัน

นอกจากนี้ ในการกำหนดการเห็น การได้ยินอยู่ ก็จะรู้ว่า เนื่องจากมีจักษุและรูป(สีสัน)อยู่จึงสามารถมองเห็นและเนื่องจากมีโสตะ(หู)และเสียงอยู่จึงสามารถได้ยิน มิใช่เกิดขึ้นมาลอยๆ

ดังนั้น เมื่อกำหนดไปก็จะเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า“การที่จะเกิดอาการเคลื่อนไหวจะต้องมาจากจิตเป็นผู้นึกคิดทั้งนั้น เพราะธาตุความเย็นและธาตุความร้อน ร่างกายจึงเย็นร้อนได้ เพราะมีอาหารที่รับประทานเข้าไป ร่างกาย(รูป)นี้จึงตั้งอยู่ได้ เพราะมีอาการพอง-ยุบ การกำหนดว่า พอง-ยุบ จึงเกิดขึ้น เพราะมีอารมณ์ เช่น รูป เสียงเป็นต้นเป็นเหตุ จึงมีการเห็น การได้ยินเกิดขึ้น ก็เพราะมีตา หู จึงมีการเห็น

การได้ยินเกิดขึ้น เพราะมีการกระทำไว้ในใจ(มนสิการ) และเพราะมีการพิจารณามาก่อนแล้ว จึงทำให้เกิดการกำหนด(จำ) เกิดความคิดใหม่ๆ(หลังๆ)ได้ เพราะกรรมแต่ปางก่อน เวทนาอย่างนี้จึงเกิดขึ้น เพราะกรรมเก่าแต่ปางก่อน นามรูปเหล่านี้จึงเกิด แล้วก็เจริญเติบโตนับตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา มันเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยของมันเอง ฯลฯ แต่ว่าความนึกคิดพิจารณาแบบนี้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วครู่ ชั่วคราวเท่านั้น คล้ายกับว่ากำหนดไป ความรู้สึกเหล่านี้ก็ผุดขึ้นมาพร้อมกับการกำหนดนั่นแหละ และให้เรากำหนดอาการรู้เหล่านี้ด้วยว่า “พิจารณาหนอๆ” หรือ “พอใจหนอๆ” หรือ “รู้หนอๆ” ทั้งนี้แล้วแต่อาการที่เกิดขึ้น พอกำหนดอาการเหล่านั้นสงบดีแล้ว ก็กลับมากำหนดอาการพอง-ยุบต่อตามเดิม

เมื่อเราเข้าใจนามรูปที่กำลังกำหนดอยู่ว่า “นามรูปปัจจุบันเหล่านี้เกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยนามรูปที่เป็นเหตุทำให้เกิดขึ้น” ต่อจากนั้นเราก็จะเข้าใจลึกเข้าไปอีกว่า แม้ในภพก่อนๆก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน คือนามรูปอาศัยนามรูปในอดีตเกิดขึ้นแล้วเช่นกัน และแม้ในภพหน้าก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน ดังนั้นสัตว์ บุคคล ตัวตนจะมีมาแต่ไหน มีแต่ธรรมที่เป็นเหตุปัจจัย และธรรมที่เป็นผลเท่านั้น และในระหว่างที่เกิดความนึกคิด เช่นนี้ก็ให้ตามกำหนดให้ทันด้วย เมื่อตามกำหนดแล้ว ก็ให้กลับมากำหนดอาการพอง-ยุบต่อตามเดิม แต่สำหรับผู้ที่มีปัญญาไม่ค่อยดีหรือเป็นคนมีพื้นความรู้น้อยนั้น ความนึกคิดเช่นนี้ จะเกิดขึ้นเพียงนิดๆหน่อยๆเท่านั้น ตรงกันข้ามกับคนที่มีความรู้มากอยู่แล้ว ความคิดเช่นนี้จะเกิดขึ้นมากเป็นทวีคูณ แต่อย่าได้ให้ความสำคัญกับมันมากนัก ให้เอาใจใส่แต่สิ่งที่เป็นหลักที่เรากำลังกำหนดอยู่นั่นแหละ วิปัสสนาญาณจึงจะพัฒนาได้เร็วโดยให้เชื่อมั่นตัวเองว่า “ความนึกคิดเหล่านี้เกิดเพียงเล็กน้อย ก็เพียงพอแล้ว”

เมื่อสมาธิญาณแก่กล้าแล้ว เวทนาหลายอย่าง เช่น อาการคัน ร้อน และความเจ็บปวดก็จะเกิดขึ้น จนบางครั้งแทบจะทนไม่ได้ก็มี ในขณะที่เวทนาเหล่านี้เกิดขึ้น หากเราไม่กำหนดมันก็จะหายไป และพอเราเริ่มกำหนดจนได้สมาธิอีก เวทนาเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้นอีก มันไม่ใช่โรคร้าย แต่เป็นเพียงเวทนาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสภาวธรรม อย่าได้กลัวเป็นอันขาด ให้พยายามฝืนใจกำหนดเวทนานั้นให้ดี เพราะถ้ากำหนดได้ ไม่ช้าเวทนานั้นก็จะค่อยๆหายไป แล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก นอกจากนี้ อารมณ์ต่างๆก็จะปรากฏเหมือนกับเห็นด้วยสายตาของตนเอง บางครั้ง

จะปรากฏเหมือนกับพระพุทธองค์เสด็จมาโดยมีฉัพพรรณรังสีล้อมรอบ บางครั้งเหมือนกับพระสงฆ์เหาะมาในอากาศ บางครั้งเหมือนกับเราได้นั่งอยู่ใกล้กับพระพุทธรูปหรือพระเจดีย์ บางครั้งเหมือนกับมีคนที่เรารักใคร่เคารพบูชามาหา บางครั้งเหมือนกับมีซากศพเน่าเปื่อย หรือกองกระดูกมาปรากฏอยู่ตรงหน้า บางครั้งคล้ายกับมีความเสียหายเกิดขึ้นกับญาติ พี่น้องบ้านช่องห้องหอต่อหน้าต่อตาเรา บางครั้งจะปรากฏเหมือนกับตัวของเราบวมเลือดไหลทะลักออกมาแล้วขาดออกเป็น ๒-๓ ท่อน กลายเป็นกองกระดูกไปฉับพลัน หรือเหมือนกับสามารถมองเห็นเนื้อ กระดูก เส้น เอ็น สำไส้ ตับ หรือพยาธิ ภายในตัวของเราเอง พึงทราบว่า ปรากฏการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นด้วยพลังแห่งสมาธิ เป็นเพียงอารมณ์บัญญัติเท่านั้น อย่ายินดีและอย่ากลัว ให้รู้ไว้ว่ามันเป็นเหมือนความฝันเท่านั้น แต่สำหรับมโนวิญญาณที่รู้เห็นอารมณ์เหล่านั้น เป็นปรมัตถธรรมที่มีอยู่ตามสภาพความเป็นจริง ด้วยเหตุนั้นจะต้องกำหนดมโนวิญญาณ(จิต)นั้น แต่เมื่อจะกำหนด ก็จะไม่สามารถกำหนดจิตซึ่งไม่มีตัวตนได้ถนัด ดังนั้น จึงควรกำหนดอารมณ์ที่เห็นว่า ปรากฏชัดเป็นหลักไว้ก่อน ซึ่งจะเป็นอารมณ์อะไรก็ได้ หากเห็นแล้วให้กำหนดทันทีว่า “เห็นหนอๆ” จนกว่าอารมณ์นั้นจะหายไป ซึ่งบางทีก็หายไปโดยเปลี่ยนเป็นอารมณ์อื่นบ้าง บางทีก็ค่อยเลือนหายไปทีละน้อยๆบ้าง ถ้าเป็นช่วงที่เห็นใหม่ๆบางทีกำหนด เพียง ๔–๕ ครั้งแล้วหายไปก็มี และถ้าวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว กำหนดเพียงครั้งสองครั้งอารมณ์เหล่านั้นก็หายไป แต่ถ้าเรามีจิตคิดอยากชมอารมณ์นั้นอยู่ หรืออยากทดสอบอารมณ์นั้นอยู่ หรือมีจิตกลัวต่ออารมณ์นั้นอยู่ อารมณ์นั้นอาจตั้งอยู่นานก็ได้ และหากเป็นอารมณ์ที่เราตั้งใจไปรับเอามาเอง (เนื่องจากมีความพอใจในอารมณ์นั้นอยู่แล้ว) ก็จะตั้งอยู่นาน กว่าจะหายไปจากใจเรา

ด้วยเหตุนั้น ถ้ารู้ว่าสมาธิแก่กล้าดีแล้ว ต้องระวังเพื่อมิให้จิตไปรับอารมณ์อื่น หากจิตน้อมไป ก็ให้รีบกำหนดจิตนั้นทันที อย่าให้เผลอสติไปเป็นอันขาดจนกว่าจิตนั้นจะหยุด บางคนเกิดความรู้สึกเบื่อหน่าย เพราะไม่เห็นอารมณ์แปลกๆเหมือนกับคนอื่นเขา ได้แต่กำหนดพองหนอ-ยุบหนอซ้ำๆซากๆ ดูเหมือนไม่มีอะไรพัฒนาขึ้นเลยก็มี หากอาการเบื่อหน่ายเกิดขึ้น ก็รีบกำหนดอาการนั้นทันทีว่า “เบื่อหน่ายหนอๆ” หรือ “เกียจคร้านหนอๆ” จนกว่าอาการเหล่านั้นจะหายไป

ในขั้นแห่งญาณนี้ ไม่ว่าจะเห็นอารมณ์หรือเวทนาที่แปลกๆ หรือไม่ก็ตาม ไม่ใช่เรื่องสำคัญ แต่สำคัญอยู่ที่ต้องรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของอารมณ์ที่ตนเองกำลังกำหนดอยู่ ถ้าเป็นช่วงแรกเริ่มปฏิบัติ ขณะที่กำลังกำหนดอารมณ์อันใดอันหนึ่งอยู่ เกิดมีอารมณ์อื่นเข้ามาแทรก ไปกำหนดอารมณ์ใหม่นั้นโดยที่ไม่รู้ว่า อารมณ์เก่านั้นหายไปได้อย่างไร ตอนนี้จะสามารถกำหนดอารมณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อได้รู้อย่าง แน่ชัดแล้วว่าอารมณ์ที่เรากำลังกำหนดอยู่นั้นหายไปแล้วอย่างไร ด้วยเหตุนั้น จำเป็นที่เราจะต้องรู้ให้แน่ชัดถึงเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดของอารมณ์ที่เรากำหนดอยู่

เมื่อการกำหนดถึงขั้นดีมากแล้วก็จะสามารถมองเห็นความเกิดดับของอารมณ์ที่กำลังเกิดดับอย่างรวดเร็วได้ ซึ่งตรงกับพระบาลี-อรรถกถาว่า ***อนิจฺจํ ขยฏฺเฐน*** *เพราะมีความหมายว่าสิ้นไป จึงชื่อว่า อนิจจัง(ไม่เที่ยง)หุตฺวา* ***อภาวโต อนิจฺจา*** *เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จึงชื่อว่า อนิจจา(ไม่เที่ยง)*

ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ *สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์โดยแท้* **ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน** *เพราะมีสภาพที่น่ากลัว จึงชื่อว่าทุกข์* **อุทยพฺพยปฏิปีฬนโต ทุกฺขา** *เพราะมีความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่เป็นนิจจึงเป็นทุกข์* ดังนี้ แล้วเราก็จะพิจารณาเห็นต่อไปว่า "ที่เรายินดีอยู่กับอารมณ์เหล่านี้ ก็เพราะว่าไม่รู้ตามสภาพความเป็นจริง ไม่มีอะไรเลยที่เป็นของน่ายินดี มีแต่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป และมีแต่ความเกิดดับมารบกวนอยู่ตลอดเวลา เป็นสิ่งที่น่ากลัวเอามากๆ ไม่ว่าเวลาไหนก็ตาม อารมณ์เหล่านี้ก็จะดับไป หายไปอยู่เป็นนิจ จึงไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยง มันก็เป็นทุกข์ เมื่อเป็นทุกข์จะชื่อว่าเป็นของดีมีค่าได้อย่างไรกัน"

หรือเราอาจจะพิจารณาเห็นตามพระบาลี-อรรถกถา ที่ว่า **ทุกฺขมทกฺขิ สลฺลโต ทุกฺขวตฺถุตาย จ ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต** ดังนี้เป็นต้น *เห็นทุกข์เป็นของเสียดแทง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เห็นทุกข์เป็นโรค เป็นฝี เป็นของเสียดแทง* เป็นต้น

และอาจพิจารณาตามพระบาลี-อรรถกถาต่อไปว่า **ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา** *ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ คือ****อนัตตา*** *สิ่งที่ไม่สามารถเข้าไปบังคับได้* **อนตฺตา อสารกฏฺเฐน** *เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร จึงชื่อว่า อนัตตา ไม่ใช่ตัวเขาตัวเรา* **อวสวตฺตนโต อนตฺตา** *เพราะไม่เป็นไปตามอำนาจของตน จึงชื่อว่า อนัตตา ไม่ใช่ตัวเขาตัวเรา*

โดยเราอาจพิจารณา น้อมเข้ามาในตัวเราเองว่า “เป็นเพียงกองทุกข์ ไม่สามารถบังคับไม่ให้เป็นทุกข์ได้ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทันที ไม่มีอะไรเป็นสาระแก่นสาร มีแต่สิ่งที่ไม่มั่นคง เป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่สามารถบังคับเพื่อไม่ให้เกิด หรือเพื่อมิให้ดับได้ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ตามเหตุปัจจัย เป็นอนัตตาโดยแท้” หากเกิดการพิจารณาอย่างนี้ ก็ให้กำหนดอาการพิจารณานี้ด้วย อย่าให้ขาดสติ เมื่อตามกำหนดสิ่งเหล่านี้แล้ว ก็ให้กลับไปกำหนดอาการพอง–ยุบตามเดิม

ในขณะปฏิบัติอยู่ เมื่อใดที่เราเข้าใจอารมณ์ที่กำลังกำหนดอยู่เฉพาะหน้าว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนเป็นแก่นสาร แม้แต่อารมณ์ที่เราไม่ได้กำหนดรู้ เราก็สามารถพิจารณาเปรียบเทียบได้เช่นกันว่า “ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ก็มีสภาพเหมือนเช่นนี้แหละ ไม่มีอะไรเที่ยงแท้ มีแต่ทุกข์ ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นแต่เพียงสภาวธรรม ที่เกิดดับเท่านั้น” การพิจารณาเช่นนี้ เรียกว่า อนุมานญาณ ซึ่งเป็นญาณที่สืบต่อจาก ปัจจักขญาณ (อนุมานญาณ คือความรู้อาศัยการเปรียบเทียบ, ปัจจักขญาณ คือความรู้ โดยที่ประจักษ์ด้วยตนเอง) สำหรับบุคคลผู้มีปฏิภาณน้อย หรือมีสุตะน้อย(ได้รับการศึกษาน้อย) หากไม่ตั้งใจพิจารณาจริงๆ การพิจารณาโดยเปรียบเทียบ(อนุมานญาณ) จะเกิดขึ้นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพราะการพิจารณานั้นจะเกิดขึ้นมากๆก็เฉพาะกับบุคคลที่เอาใจใส่ และให้ความสำคัญกับมันเท่านั้น เช่น ในกรณีของบางคน การพิจารณาจะเกิดขึ้นทุกอิริยาบถที่กำหนดทีเดียว แต่ก็อีกนั่นแหละ ถ้าหากการพิจารณาเกิดขึ้นมากเกินไปสมาธิจะไม่พัฒนาดีขึ้น ต้องใช้เวลานานกว่าจะพัฒนาขึ้นได้

ในขั้นของญาณนี้ แม้การพิจารณาจะเกิดขึ้นไม่มากก็จริง แต่เมื่อเราเข้าถึงญาณชั้นสูงกว่านี้ ก็สามารถที่จะเห็นสภาพต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้นได้อย่างถ่องแท้ทีเดียว จึงไม่จำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญกับการพิจารณาในตอนนี้มากนัก แต่ให้เอาใจใส่กับอารมณ์ที่ตนกำลังกำหนดอยู่เท่านั้น ในขณะเดียวกัน หากมีการพิจารณาเกิดขึ้น ก็ขอให้ตามกำหนดอาการนั้นด้วยอย่าให้เผลอสติ

เมื่อพิจารณาสภาพความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ดีพอสมควรแล้ว จิตก็จะไม่พิจารณาอารมณ์ที่ผ่านเข้ามา แต่จะกำหนดสิ่งที่เป็นอารมณ์หลักโดยไม่ขาดระยะและในช่วงนี้ **อินทรีย์ ๕** คือ *ศรัทธา - ความเชื่อ, วิริยะ - ความเพียร*

พยายาม, สติ - ความระลึกได้, สมาธิ - ความตั้งใจมั่น, ปัญญา - ความรู้แจ้ง ก็จะสม่ำเสมอกัน คือไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน เมื่ออินทรีย์ ๕ เสมอกันแล้ว คืออยู่ในระดับเดียวกันแล้ว จิตก็เหมือนกับได้รับการยกให้สูงขึ้น และมีประสิทธิภาพสูง ส่วนนามรูปที่เป็นอารมณ์ ก็จะปรากฏอาการเกิดดับเร็วมาก

ในเวลาหายใจเข้าครั้งหนึ่งๆ อาการพองของท้องก็จะปรากฏเป็นลำดับหลายขั้นตอนทีเดียว ในเวลาหายใจออกครั้งหนึ่งๆ อาการยุบของท้องก็จะปรากฏเป็นลำดับหลายขั้นตอนเช่นกัน และแม้แต่ในเวลาเปลี่ยนอิริยาบถ มีการยืดแขน หดขา หรือเคลื่อนไหวอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง อาการเหล่านั้นก็จะปรากฏชัดให้เห็นเป็นลำดับ การสั่นสะเทือนภายในกายหรือการกระทบกันของอวัยวะต่างๆก็จะปรากฏเร็วและกว้างขวางมาก สำหรับบางคน ในบางช่วงอาจมีอาการคันยุบๆยิบๆเกิดขึ้นทั่วตัว หรืออาการเจ็บปวดเล็กๆน้อยๆเกิดแล้วเกิดอีกชั่วครู่ชั่วคราว แล้วก็หายไป แต่โดยส่วนมากแล้วจะไม่ค่อยรุนแรง

ในขณะที่อารมณ์เกิดขึ้นมากมายและรวดเร็วอย่างนี้ เราจะกำหนดอารมณ์เหล่านั้น โดยระบุออกมาเป็นชื่อทั้งหมดไม่ได้ เพราะจะทำให้ตามไม่ทันอารมณ์ เพียงแต่ให้เราใช้สติตามกำหนดเฉพาะอารมณ์ที่ชัดเจนเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องนึกถึงชื่ออาการต่างๆที่เกิดขึ้นทั้งหมด หากมัวแต่ไปกังวลอยู่เพื่อที่จะจับชื่อของอารมณ์ให้ครบ ก็จะเกิดอาการเหนื่อยล้า ด้วยเหตุนั้น ให้กำหนดไปตามจังหวะธรรมชาติ และให้กำหนดเฉพาะอารมณ์ที่ปรากฏชัดเพียงอย่างเดียว การกำหนดรู้ในอารมณ์ปัจจุบันเป็นสิ่งสำคัญในเวลาเช่นนี้ ส่วนอาการพอง-ยุบ ให้ปล่อยไว้ก่อน ให้ตามกำหนดรู้อารมณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีกในทวารทั้ง ๖ ให้ได้ก่อน แต่ถ้าการตามกำหนดนั้นไม่ดี หรือไม่สะดวกก็ให้กลับมากำหนดอารมณ์ที่ตนใช้กำหนดเป็นหลักตามเดิม

นามรูปทั้งหลายล้วนเกิดดับรวดเร็วมากปานสายฟ้าแลบ หรือเร็วกว่าสายฟ้าแลบหลายเท่าตัวทีเดียว การที่เราสามารถตามกำหนดรู้รูปนามซึ่งเกิดดับรวดเร็วขนาดนั้นได้ แสดงว่าญาณของเราแก่กล้าแล้ว ยิ่งเมื่อญาณแก่กล้าก็สามารถกำหนดรู้ลำดับความเกิดได้โดยสิ้นเชิง พอมาถึงตอนนี้ **สติ** *ตัวระลึก* ก็จะมีประสิทธิภาพที่มั่นคงมาก หากมีรูปนามซึ่งเป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น สตินี้จะรีบทำ

หน้าที่กำหนดทันทีราวกับแล่นเข้าสู่อารมณ์นั้นเลยทีเดียว อารมณ์นั้นก็จะปรากฏชัดราวกะว่าตกลงมาบนสตินั้น ถัดจากนั้นญาณปัญญาก็จะเกิดขึ้นตามรู้แจ้งอารมณ์ทุกๆอย่างได้ โดยไม่สับสนกันเลย ด้วยเหตุนี้ *นักปฏิบัติ* หรือที่เรียกว่า *โยคี* อาจนึกเอาว่า "นามรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดดับรวดเร็วมาก เหมือนกับเครื่องจักร แต่ถึงแม้จะรวดเร็วปานนี้ ก็ยังสามารถตามกำหนดรู้ได้ ไฉนหนอ สิ่งที่เราควรกำหนดรู้คงมีเพียงเท่านี้เอง" บางทีอาจนึกไปอย่างนี้ก็ได้ แต่ก็พึงทราบว่านี้เป็นเพียงข้อสันนิษฐานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของ**สมาธิญาณ**พิเศษที่ตนไม่เคยเข้าถึงหรือเคยพบเห็นมาก่อนโดยประจักษ์ได้ด้วยตัวเอง

บางครั้ง แสงสว่างจะปรากฏน้อยบ้าง มากบ้าง ตามกำลังของสมาธิ เราเรียกแสงสว่างนั้นว่า **โอภาส** นอกจากนี้ ความชอบใจในการกำหนดและชอบใจอารมณ์ที่เรียกว่า **ปีติ** ก็อาจเกิดขึ้นได้ ด้วยพลังแห่งปีตินี้ ทำให้เรารู้สึกซาบซ่านไปทั่วทุกขุมขน หรือน้ำตาไหล หรือไม่ก็ร่างกายโยกไปมา บางครั้งก็ตัวลอยเหมือนกับอยู่บนชิงช้า อย่างนั้นแหละ บางครั้งเกิดอาการวาบๆเข้ามาในกายและดวงจิตของนักปฏิบัติบางคนในขณะที่เพิ่งจะเห็นอาการเช่นนี้เป็นครั้งแรกก็นึกว่าตัวเองเกิดอาการเวียนศีรษะ หรืออาการโยกไปโยกมา บางครั้ง **ปัสสัทธิ** *ความสงบจิตสงบกาย* ก็เกิดขึ้น หากปัสสัทธิเกิดขึ้นจะทำให้เรารู้สึกว่า การเดินก็ดี การนั่งก็ดี การนอนก็ดี หรือไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถใด ก็จะทำให้รู้สึกสบายทั้งกายและใจกว่าทุกๆครั้ง ยิ่งถ้า **ลหุตา** *ความเบา* เกิดเพิ่มขึ้นมาอีก แล้วก็จะทำให้กายและใจรู้สึกเบาหรือสบายเกิดความละเอียดอ่อน แม้ว่าจะนั่งกำหนดหรือนอนกำหนดนานเท่าใด อาการกำหนดก็ไม่ทรุดลง แต่ตรงกันข้าม กลับยิ่งดีขึ้นไปเรื่อยๆ ปราศจากความเมื่อยปวดแสบ ปวดร้อนโดยสิ้นเชิง จะปรากฏแก่จิตที่กำหนดกับอารมณ์เท่านั้นที่เข้ารูปเข้ารอยกันได้อย่างดีเยี่ยม ทำให้สภาพจิตซื่อตรง ปรารถนาแต่จะเว้นจากบาปอกุศลทั้งปวง และด้วยพลังของศรัทธาจึงทำให้จิตแจ่มใสตั้งอยู่ได้เป็นเวลานาน บางครั้งทำให้นึกเลื่อมใสในพุทธคุณอย่างซาบซึ้งโดยหาประมาณมิได้ โดยทำนอง เช่น "โอ! พระพุทธองค์ เป็นพระสัพพัญญู ผู้รู้ธรรม ทั้งหมดทั้งปวง ธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นเพียงรูปและนามเท่านั้น ล้วนเป็นสภาวธรรมที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวเขาตัวเรา" ดังนี้เป็นต้น

ขณะที่กำหนดอยู่นี้ ถ้าได้พิจารณาเห็นรูปนามจนเห็นความเกิดดับของรูปนาม เห็นสภาพที่ไม่เที่ยง สภาพที่เป็นทุกข์ สภาพที่ไม่ใช่ตัวเขาตัวเรา แล้วก็จะเกิดความอิ่มเอิบพอใจอย่างสุดซึ้ง มีจิตคิดอยากแสดงธรรมให้ผู้อื่นได้รู้เหมือนตน ปราศจากความกังวล ปราศจากความเบื่อหน่าย หรือความเกียจคร้านใดๆทั้งสิ้น คงมีแต่ **วิริยธาตุ** *ความเพียรพยายาม* เท่านั้นที่ปรากฏ **วิปัสสนุเปกขา** *อุเบกขาที่เป็นปัญญาทางวิปัสสนา* ก็จะเกิดขึ้นมากำหนดรู้โดยอัตโนมัติ และปีติความพอใจก็จะเกิดขึ้นอย่างชนิดที่ไม่เคยมีมาก่อน

ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ตนอยากจะแสดงสิ่งที่ตนเองประสบมาและให้คนอื่นทราบบ้าง และยังมีธรรมอื่นๆที่อาจเกิดขึ้นได้อีก เช่น **โอภาส** *แสงสว่าง* **สติ** *ความระลึก* **ญาณ** *ความหยั่งรู้เข้าใจ* **นิกันติ** *ความเพลิดเพลินยินดี* เป็นต้น โดยสภาวธรรมเหล่านี้อาจเกิดขึ้นได้ในช่วงที่วิปัสสนาถึงจุดแก่กล้าแล้ว และพึงทราบว่าผลของนิกันตินี้แหละที่ทำให้เรารู้สึกเพลิดเพลินในการประพฤติปฏิบัติธรรมได้นานๆ แต่ว่าอย่าได้สนใจสิ่งเหล่านี้ให้มากนัก ให้รีบกำหนดทันที หากมีอะไรเกิดขึ้น เช่น หากแสงสว่างเกิดขึ้น ก็ให้กำหนดว่า “สว่างหนอๆ” หรือหากรู้สึกดี ก็ให้กำหนดว่า “ดีหนอๆ” หากรู้ก็ให้กำหนดว่า “รู้หนอๆ” หากพิจารณาก็ให้กำหนดว่า “พิจารณาหนอๆ” หากเลื่อมใสก็ให้กำหนดว่า “เลื่อมใสหนอๆ” หากดีใจก็ให้กำหนดว่า “ดีใจหนอๆ” หากยินดีก็ให้กำหนดว่า “ยินดีหนอๆ” ดังนี้เป็นต้น ให้กำหนดอย่างต่อเนื่อง หากเห็นแสงสว่างในสมาธิก็ให้กำหนดว่า “สว่างหนอๆ” กำหนดจนกว่าจะเลือนหายไป หากเห็นก็ให้กำหนดว่า “เห็นหนอๆ” แต่เป็นธรรมดาอยู่ดีที่เมื่อเห็นอารมณ์มีแสงสว่างเป็นต้น ครั้งแรกจะเกิดความติดใจพอใจในอารมณ์นั้น ทำให้ไม่อยากกำหนดตามหรือเคลิ้ม จนตามกำหนดไม่ได้ ถึงแม้จะตามกำหนดแต่เพราะยังมีความยินดีในอารมณ์นั้นหลงเหลืออยู่ จึงทำให้อารมณ์เหล่านั้นไม่สามารถหายไปโดยฉับพลัน

ด้วยเหตุนี้ อย่าเอาใจใส่อารมณ์เหล่านั้นให้มากนัก ให้ทำใจวางเฉยเสีย เอาใจใส่ เฉพาะแต่อาการที่ปรากฏทางกายหรือทางใจของตนเท่านั้น อย่าไปนึกคิดว่า แสงสว่างยังสว่างอยู่หรือไม่ เพราะหากคิดเช่นนั้น มันก็จะสว่างอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป หากเกิดความคิดก็ให้กำหนดความคิดนั้นกำหนดความคิดนั้นให้จางหายไป ทั้งนี้มิใช่เฉพาะแต่เรื่องแสงสว่างเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้ในขณะที่สมาธิญาณ

ของเราแก่กล้าแล้ว เพียงน้อมจิตไปก็ทำให้อารมณ์พิเศษต่างๆ ปรากฏออกมาได้ แต่อย่าได้น้อมใจไปเป็นอันขาด ซึ่งหากเกิดน้อมไปแล้วก็ให้รีบกำหนดอาการที่น้อมไปนั้นทันที รีบทำให้อารมณ์นั้นหายไปโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ ในกรณีของคนบางคน อาจไม่จำเป็นต้องโน้มจิตให้มาก ก็สามารถทำให้อารมณ์ที่มีรูปร่างสันฐานต่างๆปรากฏเกิดขึ้นมาอารมณ์แล้วอารมณ์เล่า ภายใต้ความเกิดดับอย่างรวดเร็วเหมือนกับรถไฟที่กำลังเร่งฝีจักร ฉะนั้น (คือทำให้มองเห็นตู้รถไฟไม่ค่อยชัดเพราะเร็วมาก) หากไปกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” ครั้งหนึ่ง อารมณ์อันหนึ่งก็จะหายไป คือในแต่ละครั้งของการกำหนด อารมณ์อันหนึ่ง ก็จะหายไป หากกำลังญาณถอยลง อารมณ์นั้นอาจปรากฏให้เห็นชัดก็ได้ ถ้าหากตามกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” แต่ละครั้งที่กำหนดอารมณ์ก็จะหายไปทีละอย่างๆ จนในที่สุด ก็ไม่โผล่มาให้เห็นอีกเลย

เราจะต้องตัดสินใจว่า หากมัวแต่เอาใจใส่กับพวกอารมณ์มีแสงสว่างเป็นต้นเหล่านี้ จะเป็นการเดินทางผิด ส่วนทางที่ถูกต้องนั้นกำหนดเพียงให้รู้ทันอารมณ์ปัจจุบันเท่านั้น และเมื่อตัดสินใจได้แล้วก็พยายามกำหนดนามรูป ที่เกิดดับอย่างต่อเนื่อง ซึ่งถ้าทำเช่นนี้ได้อีกไม่นาน ญาณก็จะปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เราก็จะได้รู้แจ้งถึงความเกิดดับของนามรูปว่ามีความรวดเร็วเพียงใด คือทุกๆครั้งที่เรากำหนดก็จะรู้แจ้งด้วยตนเองว่า รูปนามเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปตรงนั้นนั่นเอง และจะรู้ต่อไปอีกว่า กิริยาอาการแต่ครั้งก่อนๆที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่ได้เกี่ยวเนื่องกับกิริยาอาการปัจจุบันนี้เลย ต่างก็ทำหน้าที่เกิดดับของตนๆ เมื่อโยคีได้รู้แจ้งอย่างนี้ทุกๆครั้ง หรือทุกๆระยะที่กำหนดจะรู้แจ้งว่า นามรูปมันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ได้ยาก ไม่ใช่ตัวเขา ตัวเรา

พอนานสักระยะหนึ่ง โยคีอาจนึกพอใจไปว่า เพียงเท่านี้ก็น่าจะพอแล้ว คงไม่มีอะไรพิเศษมากไปกว่านี้อีก จึงหยุดพักการกำหนดพฤติกรรมเช่นนี้ อย่าได้ทำเป็นอันขาด อย่านึกอยากหยุดแล้วก็หยุดตามใจตัวเอง แต่ตรงกันข้ามให้พยายามเพิ่มเวลาปฏิบัติขึ้นให้มากกว่าเดิม จงพยายามกำหนดให้ได้นานเท่าที่จะทำได้ พอวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นอีกระดับหนึ่ง เราก็จะมองเห็นอารมณ์ซึ่งเข้ามาในตอนแรกได้ไม่ชัดเจนนัก แต่จะเห็นชัดก็ต่อเมื่ออารมณ์สิ้นสุดแล้ว ขณะเดียวกันเราก็จะรู้ว่า “อารมณ์นั้นดับไปหายไปรวดเร็วจริงๆ และจิตที่เป็นตัวกำหนดก็ช่างดับไปรวดเร็วเสียจริงๆ เช่น ในขณะที่กำหนดอาการพอง-ยุบอยู่ เราก็จะรู้ถึงอาการ

เคลื่อนไหวของท้องที่หายไปแล้วหายไปอีกอย่างรวดเร็ว และแม้แต่จิตที่ทำหน้าที่กำหนดเอง ก็ยังดับไปอย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ ในการกำหนดอาการพอง-ยุบ-นั่ง-คด(งอ)-ยื่นออก-เมื่อย เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน และเราจะสามารถแยกแยะออกว่า อาการ(อารมณ์)เหล่านี้จะเกิดดับก่อนหรือหลังกันเพียงเล็กน้อย เราจะรู้ว่าอารมณ์นั้นเกิดก่อน ส่วนจิตที่กำหนดเกิดเป็นอันดับที่ ๒ และดับไปก่อนกันตามลำดับ นักปฏิบัติบางคนยังสามารถรู้เพิ่มขึ้นไปอีกถึงความเกิดดับ ๓ อย่าง คือของอารมณ์ที่อุบัติขึ้นตอนแรก และของจิตที่กำหนดซึ่งเกิดขึ้นเป็นที่ ๒ และของจิตที่รับรู้ซึ่งเกิดมาเป็นที่ ๓ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม หากสามารถรู้อารมณ์กับจิต แม้เพียง ๒ ระยะได้ เท่านี้ก็เพียงพอแล้ว

เมื่อเราสามารถกำหนดความดับของอารมณ์และจิตได้ อย่างต่อเนื่องแล้ว การกำหนดก็จะสะอาดผ่องใส และญาณที่ทำหน้าที่รู้ว่า “สังขารนิมิต มีกาย ศีรษะ มือ เท้า เป็นต้น หรือ **ฆนบัญญัติ** *รูปร่างที่เป็นตัวเป็นตน* ไม่เห็นมีปรากฏเลย คงมีแต่ความดับแล้วดับอีกเท่านั้น” ก็จะเกิดขึ้น ด้วยเหตุนั้น เมื่อญาณนี้เกิดขึ้นครั้งแรก บางคนอาจเข้าใจไปต่างๆว่า การกำหนดนี้เลื่อนลอย ไม่หนักแน่นเอาเสียเลย ความคิดเช่นนี้ย่อมไม่สมควร

โดยปกติแล้วจิตจะเพลิดเพลินในอารมณ์คือสังขารนิมิตที่เป็นฆนบัญญัติที่มีตัวมีตน ซึ่งเป็นแหล่งท่องเที่ยวของดวงจิต พอจิตไม่ได้เพลิดเพลินในอารมณ์ที่ตนชอบเหมือนครั้งก่อน ก็จะเกิดความไม่พอใจขึ้น แต่กำลังญาณนั้นจะบริบูรณ์ขึ้นและพัฒนาขึ้นเรื่อยๆ เมื่อตอนที่วิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้า ถ้าเห็น ได้ยิน หรือกระทบกับอารมณ์เราจะรู้ได้เพียงขั้นบัญญัติเท่านั้นแต่พอวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว สภาพอาการดับไปสิ้นไป จะปรากฏแก่เราอย่างถี่ยิบ และญาณคือการรับรู้ว่าความดับไป สิ้นไปก็จะแล่นนำหน้าเว้นเสียแต่ว่าเราจะคิดอยู่บ่อยๆ จึงจะสามารถรู้บัญญัติ กล่าวคือรูปร่างตัวตน เป็นต้นได้ หากไม่คิดก็จะรู้เพียงปรมัตถธรรมในสภาพความดับเท่านั้น จิตจะไม่รับรู้ บัญญัติแม้สักนิดเลย ดังนั้น จึงมีคำกล่าวสำหรับนักปฏิบัติว่า “เมื่อบัญญัติเกิด ปรมัตถ์ก็ซ่อนอยู่ เมื่อปรมัตถ์เกิด บัญญัติก็ซ่อนอยู่” พอมาถึงขั้นนี้แล้วเราก็จะรู้แจ้งด้วยตัวของเราเอง

เมื่อกำหนดถึงขั้นชัดแจ้งดีแล้ว บางทีอาจทำให้เราคิดว่า การกำหนดระหว่างข้างหน้ากับข้างหลังช่างห่างกันเสียเหลือเกิน ซึ่งความคิดเช่นนี้เป็นผลของการรู้ขณะของภวังคจิต(จิตดวงที่ไม่รับรู้อารมณ์ปัจจุบัน) ที่เกิดขึ้นในระหว่างของวิถีจิตข้างหน้าและข้างหลังซึ่งเกิดขึ้นด้วยพลังของญาณที่สะอาดหมดจดและเฉียบแหลม บางทีจิตคิดอยากจะยื่นแขน-ขา หรืองอแขน-ขาเกิดขึ้น พอเรากำหนดได้ จิตนั้นก็หดหายหรือหมดกำลังไป ทำให้ไม่สามารถทำกิริยาอาการงอ หรือ ยื่นแขน-ขาได้ทันที กว่าจะทำได้ก็ต้องใช้เวลานาน ปรากฏการณ์อย่างนี้เกิดขึ้นเพราะกำลังแห่งญาณแก่กล้าแล้ว ในโอกาสเช่นนี้ ไม่จำเป็นต้องกำหนดตามลำดับของอารมณ์ที่เป็นหลัก แต่ให้ขยับไปกำหนดรูปนามหรือกิริยาอาการที่เกิดขึ้น หรือปรากฏในทวารทั้ง ๖ อย่างกว้างๆ

วิธีขยายการกำหนด

เมื่อกำหนดพองหนอ-ยุบหนอ-นั่งหนอ จนได้ดีพอสมควรแล้ว ให้ตามกำหนดอาการถูกทั้งหลายที่ปรากฏขึ้นทั่วร่างกายและการเห็น การได้ยินเป็นต้น ตามลำดับความเกิดขึ้นโดยนัยเป็นต้นว่า “ถูกหนอ” และให้กำหนดต่อเนื่องกันตลอด เมื่อกำหนดอยู่เช่นนี้ หากการกำหนดเกิดภาวะที่ห่างกันเกินไป หรือเกิดอาการฟุ้งซ่านขึ้นมาก็ดี เกิดอาการเหนื่อยก็ดี ก็ให้กำหนดตาม เมื่อหายแล้วค่อยกลับมากำหนดพองหนอ-ยุบหนอ-นั่งหนอ เหมือนอย่างเดิม เมื่อกำหนดได้นานพอสมควรแล้วให้ขยายออกไปกำหนดตามสภาพอารมณ์ที่เกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ หมายความว่ามิใช่แต่จะกำหนดเพียงอาการพองหนอ-ยุบหนอ อย่างเดียว แต่บางครั้งให้เอาจิตไปกำหนดสิ่งที่เกิดขึ้นทั่วร่างกายตามความเหมาะสมด้วย

ครั้นแผ่ขยายการกำหนดไปในอารมณ์ต่างๆได้ดีแล้วถึงแม้จะไม่เอาใจใส่โดยตรง แต่ก็สามารถรู้สิ่งที่ได้ยินได้เห็นทั้งหลายว่า “ข้างหน้าข้างหลังไม่เกี่ยวข้องกัน ต่างก็ดับไปเป็นขณะๆของแต่ละอารมณ์ นี่แหละคือการรู้โดยถูกต้อง บางคนเมื่อตั้งใจเพ่งอารมณ์แล้ว แต่เห็นอารมณ์ไม่ชัดเจน เห็นเพียงแว่บๆ ก็ทำให้คิดไปว่า “มองไม่ค่อยเห็น เราอาจเสียสายตาแล้วก็ได้ จึงทำให้เห็นไม่ชัด ที่จริงแล้ว มิได้อยู่ที่สายตา เป็นเพียงอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ซึ่งไม่ชัดเจนเท่านั้นเอง เพราะอำนาจของญาณที่เกิดขึ้นมาเอง ซึ่งกำหนดรู้การเห็นก่อนๆ กับการเห็นภายหลังตาม

สภาวธรรม ในเวลาเช่นนี้ แม้จะหยุดกำหนดอย่างไร รูปนามและสังขารต่างๆ ก็จะปรากฏอยู่ดีนั่นเองญาณที่กำหนดรู้ก็จะทำหน้าที่รู้โดยอัตโนมัติของมันเอง ดังนั้น แม้จะนอนก็จะนอนไม่ค่อยหลับ จิตจะแจ่มใสอยู่ตลอดทั้งวันทั้งคืน แต่ถึงจะนอนไม่หลับก็ไม่ต้องเสียใจ เพราะจะไม่ทำให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพแต่อย่างใด จงพยายามต่อไป เมื่อกำลังญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว จิตที่กำหนดจะปรากฏเหมือนกับดิ่งเข้าไปในอารมณ์เลยทีเดียว

เมื่อรู้แจ้งถึงความดับไปของอารมณ์และจิตที่กำหนดได้แล้วย่อมเห็นได้ว่า “สภาวธรรมนี้ไม่เที่ยงหนอ เป็นไปชั่วระยะเวลาดุจสายฟ้าแลบ ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ แม้แต่ก่อนนั้นก็ดับไปแล้วเหมือนกับสภาวธรรมที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ และต่อไปในอนาคตก็จะเป็นอย่างนี้เหมือนกันทั้งนั้น ความไม่รู้นี้ช่างเป็นทุกข์เสียจริงหนอ” ดังนี้ โดยให้ตามกำหนดอาการไตร่ตรองนั้นด้วย

นอกจากนี้ ในระหว่างที่กำหนด เราอาจพิจารณาไตร่ตรองเห็นอารมณ์ที่น่ากลัว ก็อาจเป็นได้ เช่น “เนื่องจากเราไม่รู้จึงได้อยู่กันอย่างสนุกสนาน แต่พอเราได้มารู้ความเกิดดับอย่างรวดเร็วเช่นนี้แล้ว ช่างน่ากลัวจริง ในช่วงที่สภาวธรรมทั้งหลายดับแล้วดับอีก เราทั้งหลายสามารถตายได้ทั้งนั้น เริ่มตั้งแต่เกิดในภพครั้งแรกก็น่ากลัว การเกิดแล้วเกิดอีกอย่างไม่รู้จักจบสิ้นอย่างนี้ก็ช่างน่ากลัวเสียจริงหนอ การคิดในสิ่งที่ไร้ตัวตนว่ามีตัวตน ก็ช่างน่ากลัวเสียจริงหนอ การที่เราพยายามให้สภาวธรรมเหล่านี้ตั้งอยู่ในโลกได้นานๆก็ช่างเป็นทุกข์น่ากลัวเสียจริงหนอ การที่ได้เกิดในภพใหม่ของสภาวธรรมที่มีความดับเป็นปกติก็ช่างน่ากลัวเสียจริงหนอ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย การร้องห่มร้องไห้ เสียอกเสียใจ ก็น่ากลัวจริงหนอ” ดังนี้ เป็นต้น หากเกิดการไตร่ตรองเช่นนี้ขึ้นมา ก็ให้รีบเอาจิตไปกำหนด อย่าปล่อยให้ขาดสติไปได้ ซึ่งในช่วงที่การไตร่ตรองเช่นนี้เกิดขึ้น จิตของเราจะมีสภาพเหมือนกับไร้ที่พึ่งพิง เกิดความน้อยใจ บางทีก็เป็นเหมือนกับกลัวต่อนามรูปที่ดับแล้วดับอีกอย่างไม่มีที่จบสิ้น บางทีเป็นเหมือนกับเสียใจก็มี คือไม่มีความร่าเริงแจ่มใส หากเกิดอาการอย่างนี้ ก็อย่าได้ตกใจเลย พึงเข้าใจว่า ญาณของเรากำลังก้าวหน้าไปตามสภาวธรรมอยู่ การที่ได้รู้ซึ่งสิ่งที่น่ากลัวน่าสังเวช ก็เป็นเพียงภาวะของอุเบกขาจิตเกิดขึ้นเท่านั้น ให้เราพยายามกำหนดจิตที่ไตร่ตรองนั้นให้ดี กำหนดทุกอารมณ์ที่เข้ามา อีกไม่ช้าก็จะพ้นภาวะเช่นนี้ แต่ถ้าหากไม่ตั้งใจกำหนด มัวแต่

ไตร่ตรองพิจารณาอยู่อย่างนี้ แล้วก็จะกลายเป็น **โทมนัส** *ความเสียใจ* จนทำให้เกิดอาการกลัวจริงๆขึ้นมาได้ หากเป็นความกลัวเช่นนี้ ไม่ใช่วิปัสสนาญาณ ดังนั้นจึงไม่ควรปล่อยให้โทมนัสหรือความกลัวเช่นนี้เกิดขึ้น จะต้องตั้งใจกำหนดให้สิ่งเหล่านี้หายไปอย่างเด็ดขาด

อีกอย่างหนึ่งบางทีอาจไตร่ตรองในลักษณะเป็นเชิงตำหนิในระหว่างที่กำหนดอยู่ก็ได้ เช่นตำหนิว่า "นามรูปที่เกิดแล้วดับไปนี้ไม่ดีเอาเสียเลย คือเริ่มตั้งแต่เกิดก็ไม่ดี เกิดอยู่อย่างไม่มีการจบสิ้นก็ไม่ดี ความคิดที่ว่ามีตัวมีตนในสิ่งที่ไม่มีตัวตนก็ไม่ดี การพยายามทำให้สิ่งเหล่านี้มีอายุยืนยาวไปก็ไม่ดี การได้เกิดในภพใหม่ก็ไม่ดี ความแก่ ความเจ็บ ความตาย การร้องไห้ ความเศร้าโศกเสียใจอย่างรุนแรงก็ไม่ดี มีแต่กองทุกข์ไม่มีความสงบเอาเสียเลย" ดังนี้เป็นต้น หากเกิดอาการเช่นนี้ขึ้นให้รีบกำหนดอารมณ์ให้ได้ เพราะในภาวะเช่นนี้อาจทำให้คิดไปว่า นามรูปที่เป็นอารมณ์กับจิตที่เป็นตัวกำหนดเป็นของหยาบ เป็นของเลวทราม เป็นของไร้ประโยชน์ใช้การไม่ได้ เป็นของไม่มีค่า เกิดแล้วก็ดับ ช่างน่าเกลียดเสียเหลือเกิน หรือบางทีทำให้คิดไปว่าร่างกายนี้เน่าเปื่อย ผุพัง ช่างน่ากลัว ช่างเป็นของที่พังพินาศรวดเร็วอะไรปานนี้

ในภาวะที่เกิดความคิดเช่นนี้ จิตของโยคีผู้ปฏิบัติถึงแม้จะกำหนดรูปนามตามลำดับของความเกิดดับได้ก็จริง แต่ก็จะไม่มีความเพลิดเพลินยินดีในรูปนามเหล่านั้น ถึงแม้จะสามารถกำหนดรูปนามได้อย่างดี แต่กำลังใจจะไม่ค่อยมีปรากฏเหมือนอย่างแต่ก่อน คงมีแต่ความเบื่อหน่ายเท่านั้นที่เหลืออยู่ เพราะฉะนั้น ในช่วงนี้อาจทำให้เราไม่ค่อยอยากจะกำหนดหรือทำให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติ แต่จะไม่กำหนดก็ไม่ได้ จำเป็นต้องฝืนกำหนดต่อไปเรื่อยๆ เปรียบเหมือนกับคนที่จำเป็นต้องเดินผ่านที่ที่มีโคลนตมหรือสิ่งปฏิกูล ถึงจะรังเกียจเพียงใดก็จำเป็นต้องเดินผ่านไปไม่ไปก็ไม่ได้ จึงต้องฝืนใจไปจนพบจุดหมายปลายทาง และในขณะที่เกิดความเกียจคร้านเบื่อหน่ายอยู่นั้น อาจทำให้เกิดความคิดนึก(มองเห็น)ไปว่า "โลกมนุษย์เรานี้มีแต่ความสับสนไปด้วยรูปนามที่แตกดับอยู่เสมอ จะเป็นใครมาจากไหนก็ตาม จะเป็นบุรุษผู้เลอเลิศ หรือจะเป็นเจ้าฟ้ามหากษัตริย์ เศรษฐี คฤหบดี ก็ตาม เขาเหล่านั้นก็จะต้องแตกดับ ไม่มีอะไรเป็นที่น่าเพลิดเพลิน มีแต่สิ่งที่น่าสังเวชใจโดยแท้ แม้แต่เทวโลก พรหมโลก ก็ไม่แตกต่างอะไรไปจากนี้ คงมีแต่ความแตกดับกันทั้งสิ้น"

เพราะความเบื่อหน่ายนี้เอง อาจทำให้เราคิดไปว่า “จิตที่กำลังกำหนดอยู่ทุกๆ ครั้ง เป็นเหมือนกับพยายาม ดื้อรั้นที่จะปลีกตัวออกจากรูปนามสังขารที่เรากำลังกำหนดอยู่” และเมื่อเราปรารถนาที่จะพ้นจากรูปนามสังขารแล้ว อาจทำให้เราคิดนึกไปอีกว่า การเห็น การได้ยิน ความถูกต้อง ความนึกคิด และอาการที่กำหนดอยู่ทั้งหลายเหล่านี้ หากดับไปจากตัวเราได้ก็จะเป็นการดีไม่น้อยเลย หากเราสละสิ่งเหล่านี้ได้แล้ว ก็จะเป็นการดีอย่างแน่แท้ เราอยากจะถึงที่ที่สิ่งเหล่านี้ไม่มีอยู่”

ในภาวะเช่นนี้ ขอให้นักปฏิบัติจงตั้งใจกำหนดอาการของจิตที่เกิดขึ้นอยู่นี้ อย่าให้เผลอสติได้ หากเรามัวแต่ไปเอาใจใส่หรือมัวแต่คิดว่า “ทำอย่างไร เราจึงจะพ้นจากรูปนามสังขารเหล่านี้ได้ ด้วยว่า เรากำลังเปิดดูสิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่เลวร้ายต่างๆอยู่ มองเห็นแต่สิ่งที่ไม่ดีไม่งามอยู่เรื่อยไป ทำอย่างไรหนอเราจึงจะไม่ต้องเอาใจใส่ และไม่ต้องกำหนดสิ่งเหล่านี้ได้” หากเกิดความคิดเช่นนี้ขึ้นมา ก็ให้ตามกำหนดความคิดนั้นด้วย

บางคนอาจหยุดพักกำหนดไปเลย แต่ถึงจะหยุดพักอย่างไร รูปนามทั้งหลาย เช่น การเห็น การได้ยิน การรู้ การพอง การยุบ การนั่ง ความคิด เป็นต้น ก็ยังเกิดอยู่เรื่อยไป(ไม่ใช่หยุดกำหนดแล้วจะทำให้รูป-นามหยุดเกิด) และจะห้ามไม่ให้รูปนามปรากฏก็ไม่ได้ เพราะเป็นการปรากฏด้วยอานุภาพของวิปัสสนาที่ได้เจริญมา และการรับรู้รูปนามที่ปรากฏก็เป็นไปเองโดยอัตโนมัติ ด้วยเหตุนี้ เมื่อไตร่ตรองแล้วก็จะทำให้เกิดความพอใจว่า “ถึงแม้ว่าเราจะไม่ได้กำหนด แต่รูปนามทั้งหลายก็ยังปรากฏขึ้นให้เห็น จิตย่อมสามารถรับรู้รูปนามเหล่านั้นได้เสมอ ดังนั้น หากไม่ตามกำหนดแล้ว ก็เป็นการยากที่จะหลุดพ้นจากรูปนามเหล่านี้ แต่เมื่อเรามองเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาแล้วนั่นแหละ จึงจะสามารถเพิกเฉยต่อรูปนามและสามารถเห็นนิพพานอันเป็นที่สงบ ปราศจากรูปนามเหล่านั้นได้ พอถึงเวลานั้น รูปนามก็จะสงบดับไปเอง ครั้นกลับมากำหนดใหม่จนกระทั่งญาณแก่กล้าขึ้นมาอีก บางคนอาจยังเห็นเวทนาต่างๆที่รุนแรง จนแทบทนไม่ได้ ก็มี อย่าได้ท้อใจ เพราะนี่คือสภาวธรรมที่เป็นลักษณะแห่งทุกข์ปรากฏออกมาประดุจกองทุกข์ หรือเหล่าโรคต่างๆ ซึ่งตรงกับพระบาลีที่ว่า **ทุกฺขโต** *เป็นทุกข์* **โรคโต** *เป็นโรค* **คณฺฑโต** *เป็นฝี* **สลฺลโต** *เป็นเครื่องเสียดแทง* **อฆโต** *เป็นทุกข์ใจ* **อาพาธโต** *เป็นอาพาธ*

ให้พยามยามกำหนดจนกว่าเวทนาเหล่านี้จะหายไป แม้ว่าเวทนาเหล่านี้จะไม่ปรากฏ แต่สภาวธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งในอารมณ์ ๔๐ ก็จะปรากฏโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาตามสมควร

อนึ่ง ทุกๆครั้งที่เรากำหนด หากสภาวธรรมเช่นนี้ปรากฏอยู่ ก็จะทำให้โยคีเกิดความคิดว่า ตนเองยังมีสมาธิไม่ค่อยดีเอาเสียเลย ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ ขอให้คิดไปว่า อารมณ์และจิตที่กำหนดอยู่นั้นยังไม่สอดคล้องกัน และเนื่องจากตนเองกำลังอยู่ในช่วงที่อยากรู้อยากเห็นสภาพที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์และที่ไม่ใช่ตัวเขาตัวเราอยู่ จึงทำให้ไม่พอใจในการปฏิบัติได้ ซึ่งอาจทำให้เราเปลี่ยนอิริยาบถอย่างอื่นก็ได้ เช่น อาจเปลี่ยนจากที่นั่งกำหนดไปเป็นเดินกำหนดก็ได้ ยิ่งถ้าคิดว่า การนั่งกำหนดทำให้สมาธิไม่ดี ก็อาจเปลี่ยนไปเป็นอิริยาบถอื่น หรืออาจเปลี่ยนที่นั่งอื่นอีกก็ได้ แต่ถึงจะเปลี่ยนไปแบบไหน หรือนั่งที่ไหน ก็มิอาจยืนหยัดอยู่ได้นาน มีแต่จะเปลี่ยนแล้วเปลี่ยนอีก จนกว่าจะพอใจ ซึ่งหากเกิดอาการไม่ดีเช่นนี้ ก็อย่าได้ท้อแท้ใจไปเลย นั่นเป็นเพราะการได้รู้ได้เห็นตามสภาพที่เป็นจริงของรูปนามสังขารทั้งหลาย ไม่มีอะไรที่น่าจะเพลิดเพลินเลยแม้แต่น้อย หรือเป็นเพราะยังไม่สามารถกำหนดโดยอาการปล่อยวางประดุจ*สังขารุเปกขาญาณ* จึงทำให้เราไม่มีเรี่ยวแรงที่จะกำหนด ถึงแม้จะกำหนดได้สมาธิดี แต่ก็ไม่สมดังมโนรถของตน จงระวังในขณะปฏิบัติ อย่าให้เกิดการเปลี่ยนอิริยาบถบ่อยนัก ให้พยายามกำหนดอยู่ในอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งนานๆ หากทำได้เช่นนี้ สมาธิก็จะดีขึ้นมาเอง ยิ่งถ้าตามกำหนดอยู่โดยไม่ลดละแล้ว สภาพจิตจะค่อยๆแจ่มใสขึ้นทีละน้อยๆ จนกระทั่งทำให้เราไม่อยากเปลี่ยนอิริยาบถนั้นด้วยซ้ำไป

เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า จิตของโยคีย่อมโปร่งใส สะอาดหมดจดจนสามารถวางเฉยต่อสังขารได้ ถึงจะไม่ต้องเอาใจใส่กับรูปนามที่ละเอียดอ่อนและโปร่งใสเหล่านั้น รวมทั้งกิริยาอาการเล็กๆน้อยๆก็ตาม แต่ญาณก็จะรู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้โดยที่ไม่ต้องออกแรงนั่งกำหนดพิจารณาเลย ถ้าเรากำหนดอาการถูกต้องเล็กๆน้อยๆทั่วร่างกายอยู่ เราก็จะรู้ได้ทีละอย่างว่า “รูปที่ถูกต้องเล็กๆน้อยๆนั้นกำลังแตกดับอยู่ทุกขณะ” บางทีอาการที่กำหนดรู้นั้นละเอียดอ่อนมากคล้ายกับว่ากำลังกระทบกับนุ่นหรือสำลีอยู่ฉะนั้น แต่บางทีการกำหนดรู้เป็นไปอย่างรวดเร็วจนทำให้อาการถูกต้อง ในกาย ปรากฏหมุนเวียนกลับไปกลับมา บางทีทั้งกายและ

ใจเป็นเหมือนกับจะลอยขึ้นเบื้องบน บางทีอารมณ์จะไม่ค่อยปรากฏจนทำให้การกำหนดเป็นไปโดยสงบเยือกเย็น และบางครั้งก็กำหนดเห็นแต่จิตที่เกิดดับอยู่เหมือนกับอาการพอง-ยุบ อาการนั่ง-ได้ยินเป็นต้น หายไปหมด บางครั้งก็เกิดปีติเหมือนกับถูกพรมด้วยน้ำไปทั่วตัว บางทีก็เกิด*ปัสสัทธิ ความสงบทั่วทั้งกายและใจ* บางทีก็เห็น *โอภาส แสงสว่าง สว่างไสวไปทั่ว* แต่ถึงจะเห็นพิเศษอย่างไร จิตก็จะไม่มีการดีใจมากเหมือนแต่ก่อน จะเกิดก็เป็นแต่เพียงความยินดีโดยธรรมดาสามัญทั่วๆไปเท่านั้น ซึ่งหากเกิดความยินดีเช่นนี้ ก็ให้ตามกำหนดความยินดีนี้ด้วย และให้ตามกำหนดปีติ ปัสสัทธิ และโอภาสเหล่านั้นด้วย หากกำหนดแล้วยังไม่หายไป ก็ให้ทำใจเพิกเฉยต่ออารมณ์เหล่านั้นเสียแล้วกลับมากำหนดอารมณ์อื่นๆที่กำลังปรากฏอยู่ หรืออาการพอง-ยุบซึ่งเป็นอารมณ์หลักต่อไป

ในความเกิดขึ้นแห่งญาณนี้ ญาณจะกำหนดรู้อารมณ์ที่เกิดกับจิตว่า ไม่ใช่ตัวเรา ไม่ใช่ของของเรา และก็ไม่ใช่บุคคลอื่น ไม่ใช่ของของบุคคลอื่น เป็นเพียงสภาวะของสังขารเท่านั้น และก็เป็นเพียงสภาวะแห่งสังขารทั้งหลายเท่านั้นที่กำลังกำหนดรู้สังขารด้วยกัน เมื่อรู้กระจ่างอย่างนี้แล้ว ทำให้เกิดความรู้สึกว่ายิ่งกำหนดก็ยิ่งดี แม้จะกำหนดนานสักปานใดก็ยังไม่อิ่มใจ และไม่เกิดเวทนาความเจ็บปวด ไม่เกิดอาการเมื่อยล้า ไม่เกิดอาการคัน ปวดแสบปวดร้อนใดๆทั้งสิ้น อิริยาบถทั้งหลายดูเหมือนจะกระฉับกระเฉงมั่นคงเป็นพิเศษ และสามารถกำหนดอิริยาบถหนึ่งๆได้นานถึง ๒-๓ ชั่วโมง โดยไม่รู้สึกปวดเมื่อยแต่อย่างใด บางทีคิดว่าจะกำหนดเพียงชั่วครู่ แต่เอาเข้าจริงๆกำหนดไปจน ๒-๓ ชั่วโมง ก็ไม่รู้สึกว่าจะเหน็ดเหนื่อยส่วนอิริยาบถก็ยังอยู่ตามปกติไม่โยกไม่ย้ายไม่โอนไปโอนมาแต่อย่างใด

ในบางครั้ง การกำหนดเป็นไปได้ดีอย่างเหลือเชื่อ ซึ่งอาจทำให้เกิดความกังวลใจได้ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ ต้องรีบกำหนดว่า “กังวลใจหนอๆ” และบางทีอาจเกิดการไตร่ตรองไปว่า “วิปัสสนากำลังเจริญขึ้นเรื่อยๆ” ถ้าเป็นเช่นนี้ ต้องรีบกำหนดว่า “ใคร่ครวญหนอๆ” และบางที อาจตั้งความหวังว่า “วิปัสสนากำลังจะดีขึ้นเรื่อยๆ” ถ้าเป็นเช่นนี้ต้องรีบกำหนดทันทีว่า “หวังหนอๆ” และเมื่อกำหนดอาการทางจิตสงบดีแล้วก็กลับมากำหนดอารมณ์ที่เป็นหลักตามปกติ และอย่าไปเพ่งมากจนเกินไป บางคนเมื่อไม่สามารถกำหนดอาการเสียใจ อาการดีใจหรืออาการเพลิดเพลินใจได้ การกำหนดของผู้นั้นก็ค่อยๆเสื่อมลงไปก็มี บางคนก็เพิ่มความพยายามขึ้นอีก

เพราะคิดว่า “ยังไม่ได้ที่” การเพิ่มความพยายามอย่างนี้แหละที่ทำให้การกำหนดเสื่อมลงไป เพราะเหตุว่า จิตที่ฟุ้งซ่าน เสียใจ ดีใจ หรือกังวลใจทั้งหลายเหล่านี้เป็นจิตที่เหินห่างจากวิปัสสนา เพราะฉะนั้น จงจำไว้ว่า เมื่อมีสมาธิดีพอใช้ได้แล้ว จงอย่าพยายามเร่งจนเกินไป หรืออย่าลดความพยายาม แต่จงกำหนดไปตามปกติอย่างนั้นแหละ เพราะหากเรากำหนดไปสม่ำเสมออย่างนี้แล้ว จะทำให้สมาธิเจริญยิ่งๆขึ้น จนได้บรรลุ*พระนิพพาน*อันเป็นที่ดับของสังขารทั้งปวงได้โดยไม่ยึดเยื้อแต่อย่างใด แต่สำหรับบางคน พอปฏิบัติถึงระดับญาณนี้แล้ว สมาธิญาณขึ้นๆลงๆไม่คงเส้นคงวาและบ่อยครั้งมากจนอาจทำให้ท้อใจได้ จึงขอเตือนว่าอย่าได้ท้อถอยเลย จงพยายามต่อไป เพื่อให้ญาณนี้มีประสิทธิภาพสูงยิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยการตามกำหนดอารมณ์ที่เกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ให้ทั่วถึงทุกอารมณ์ และต้องกำหนดโดยเอื้อเฟื้อในการปฏิบัติและหนักแน่นในการกำหนด แต่หากกำหนดจนจิตเป็นสมาธิแน่วแน่แล้ว ก็ยากที่จะขยับขยายจิตไปกำหนดอารมณ์ให้ทั่วถึงทั้ง ๖ ทวารได้ ดังนั้น จะต้องรีบขยับขยายจิตไปกำหนดโดยกว้างๆ ก่อนที่การกำหนดจะถึงขั้นละเอียดอ่อนและถึงความสงบ แน่วแน่ คือต้องเริ่มขยับขยายการกำหนดให้กว้างๆขึ้น นับตั้งแต่เริ่มมีสมาธิพอใช้ได้เป็นต้น มาเรื่อยๆ

สมาธิญาณ ขึ้นๆ ลงๆ

เมื่อเริ่มต้นกำหนดจากขั้นพื้นฐานไปตามลำดับได้อย่างสม่ำเสมอแล้ว สมาธิก็จะแก่กล้า การกำหนดจะดิ่งลงสู่ความสงบโดยอัตโนมัติ สติจะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายที่แตกดับไปอย่างรวดเร็ว โดยจะรู้แจ้งเหมือนกับการเฝ้ารอดูสังขารเหล่านั้นด้วยอาการอันสงบทีเดียว ในโอกาสเช่นนี้ จิตจะไม่คำนึงถึงอารมณ์ต่างๆ ถึงแม้จะประสบอารมณ์ที่ยั่วยวนปานใดก็ตาม จิตก็จะไม่ยินดีในอารมณ์นั้นๆ ไม่ว่าอารมณ์นั้นจะน่ารังเกียจปานใด จิตใจก็จะไม่รู้สึกรังเกียจ เมื่อจิตใจอยู่ในสภาพที่คงที่ คือเมื่อเห็นก็สักแต่ว่าเห็น ได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน ได้กลิ่นก็สักแต่ว่าได้กลิ่น ถูกต้องก็สักแต่ว่าถูกต้อง ทุกๆครั้งที่กำหนด ฉฬังคุเปกขา (ดูปริเฉท ๔ ในเล่ม ๑) จะปรากฏตลอดเวลา ส่วนความไตร่ตรองต่างๆจะไม่เกิดขึ้นเลย เช่น อย่างต่ำสุดแม้แต่ความนึกคิดว่า “โอ ที่เรากำลังนั่งกำหนดอยู่นี่ นานเท่าไรแล้วก็ไม่รู้ เวลากี่โมงกี่ยามแล้วก็ไม่รู้” ดังนี้เป็นต้น ก็จะไม่เกิดขึ้นเลย ไม่จำต้องกล่าวถึงความ

นึกคิดไตร่ตรองที่ลึกซึ้งกว่านี้ แต่ถ้าวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าพอที่จะก้าวขึ้นสู่อริยมรรคได้ ความนึกคิดไตร่ตรองก็อาจเกิดขึ้นได้ ภายหลังที่นั่งกำหนดไปแล้ว ๒-๓ ชั่วโมง ซึ่งถ้าเกิดขึ้นจะทำให้รู้สึกว่า การกำหนดนั้นห่างไป ไม่ปะติดปะต่อกัน มีสภาพหย่อนยานอย่างเห็นได้ชัด

อนึ่ง หากการกำหนดกำลังก้าวหน้าเป็นพิเศษ เราก็จะเกิดความหวังว่า "เราจะต้องได้ญาณชั้นสูงกว่านี้" และเมื่อมีความหวังก็ย่อมดีใจเป็นธรรมดา ก็ความดีใจนี้แหละที่ทำให้สมาธิของเราตกต่ำลงไป แต่อย่าท้อใจ ให้เรารีบกำหนดความนึกคิดให้ได้ อย่าปล่อยให้เผลอสติ เมื่อเราเอาใจใส่ในการกำหนด สมาธิก็จะกลับดีขึ้นเหมือนเดิม ถ้าหากวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าเต็มที่ สมาธิก็อาจจะตกต่ำอีก ในกรณีของบางคน สมาธิญาณอาจขึ้นๆลงๆเป็นเวลานาน ซึ่งส่วนมากจะเป็นกับคนที่เคยได้ฟังลำดับญาณมาก่อนแล้ว เพราะฉะนั้น ถ้าตั้งใจจะปฏิบัติกับพระอาจารย์แล้ว ก็ไม่ควรที่จะไปฟังลำดับญาณ ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติ แต่ถ้าสมาธิหรือการกำหนดขึ้นๆลงๆ ก็อย่าท้อใจ เพราะถึงขั้นนี้แล้วแสดงว่าเรากำลังอยู่ใกล้กับมรรค ผล นิพพาน เพียงแต่ปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา ปรับสมาธิให้เสมอกับวีริยะ และปรับสติให้แข็งแรงมั่นคงกว่าเดิม ก็จะเข้าถึง มรรค ผล นิพพานได้ทันที

จิตเข้าถึงนิพพาน

วิปัสสนาญาณที่ขึ้นๆลงๆอย่างนี้เปรียบเหมือนกับนกพิราบสื่อสารที่ถูกปล่อยจากเรือเดินสมุทรเพื่อใช้ให้ค้นหาฝั่ง คือในสมัยโบราณนั้นเมื่อนักเดินเรือทั้งหลายหาฝั่งไม่เจอก็จะใช้นกเป็นสื่อที่เอามาด้วยนี้แหละให้บินไปหาฝั่งนกนั้นก็จะบินรอบๆเพื่อหาฝั่ง หากยังไม่พบฝั่งก็จะบินกลับมาจับที่เรืออยู่อย่างนี้เรื่อยๆ จนกว่าจะพบฝั่ง การที่อารมณ์ตกต่ำลงมาก็เนื่องจากกำลังญาณยังไม่แก่กล้าพอที่จะบรรลุมรรคญาณผลญาณได้นั้น เปรียบเหมือนการบินกลับคืนมาหาเรือของนกสื่อสาร แต่เมื่อใดที่นกเห็นฝั่งแล้ว นกตัวนั้นก็จะไม่กลับคืนมาหาเรืออีก แต่จะตรงไปสู่ฝั่งนั้นทันที ฉันใดก็ฉันนั้น การกำหนด(อารมณ์วิปัสสนาญาณ)นี้ก็จะขึ้นๆลงๆ ตราบใดที่ญาณยังไม่แก่กล้า แต่เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ หรือญาณแก่กล้าแล้ววิปัสสนาก็จะดีขึ้นตามลำดับ โดยจะกำหนดอารมณ์ ๒-๓ ครั้ง แล้วเลยไปกำหนดสังขาร ๖ อย่าง คือ การถูกต้อง

การรู้ การ ได้ยิน การเห็น การกิน การได้กลิ่น (ซึ่งเรียงตามลำดับของการกำหนดง่าย-ยาก) สังขารใดสังขารหนึ่งที่กำลังเกิดดับอยู่ก็ได้ และในขณะเดียวกัน ก็จะรู้แจ้งแทงตลอดพระนิพพานที่สงบปราศจากสังขารทั้งปวงกล่าวคือจิตและอารมณ์ และนั่นก็หมายความว่าได้บรรลุมรรคผลแล้วนั่นเอง (คือที่ที่ไม่มีอารมณ์จะกำหนด)

ในขณะที่ใกล้จะเข้าถึงพระนิพพาน การกำหนดทุกอย่างจะปรากฏชัดกว่าแต่ก่อนมาก ท้ายสุดเมื่อจิตสลัดอารมณ์ทั้งปวงออกได้ จิตก็จะเข้าสู่พระนิพพานอันเป็นแดนสงบจากสังขารทันที อาการข้ามอารมณ์ทั้งปวง และเข้าสู่พระนิพพานนี้จะปรากฏในญาณของโยคีอย่างชัดแจ้ง เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เข้าถึงนิพพานแล้วจึงพูดเป็นนัยเดียวกันว่า อารมณ์และจิตที่กำหนดทั้งหมดจะหยุดหายไปฉับพลันพร้อมกันก็มี ขาดหายไปเหมือนกับการเอามีดไปตัดเถาวัลย์ขาดก็มี ตกหายไปเหมือนกับพัสดุที่หนักหน่วงโดนผลักให้ตกลงจากที่สูงก็มี ตกหายไปเหมือนกับของที่หล่นจากมือก็มี อารมณ์และการกำหนด(จิตกำหนด)นี้จะดับไปรวดเร็วมากประดุจประกายไฟที่แตกออกเป็นเสี่ยงๆ แล้วดับไปก็มี รวดเร็วเหมือนกับการหลุดออกมาจากที่มืดแล้วเข้าถึงที่มีแสงสว่างโดยกะทันหันหรือรวดเร็วเหมือนหลุดพ้นจากที่รกทึบแล้วไปโผล่ที่โล่งโดยกะทันหัน บางทีทั้งอารมณ์และจิตที่กำหนดได้จมหายไปเหมือนกับจมในน้ำก็มี บางทีก็หยุดชะงักเหมือนกับคนที่กำลังวิ่งมาแล้วโดนฉุดไว้กะทันหันดังนี้เป็นต้น

ช่วงเวลาที่กำหนดเห็นสภาพการดับของสังขารนั้นสั้นมากคือเกิดเพียงชั่วขณะคล้ายกับกำหนดเพียงหนึ่งขณะจิตนั้นแหละและต่อจากนั้นเราก็จะกลับมาไตร่ตรองสิ่งนั้นอีก คือจะไตร่ตรองว่า ความสงบอันเนื่องด้วยอารมณ์ และจิตที่ดับไปนั้นเป็นคุณธรรมวิเศษหรือเป็นมรรค ผล นิพพานแน่แท้ทีเดียว ในกรณีของบางคนที่คงแก่เรียน ก็จะไตร่ตรองในลักษณะที่ว่า “สภาพความสงบของสังขารนั่นแหละคือนิพพาน ความรู้แจ้งหรือความเข้าถึงนิพพาน อันสงบนั้นเป็นมรรคผล โอ ! บัดนี้เราบรรลุนิพพานแล้ว เราได้โสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผลแล้ว”

การไตร่ตรองพิจารณาโดยทำนองนี้จะเกิดขึ้นอย่างบริบูรณ์ได้กับบุคคลผู้เคยสดับตรับฟังเรื่องการบรรลุถึงความสงบ(ดับ)แห่งสังขารมาแล้ว นอกจากนี้บางคนอาจพิจารณาเห็นกิเลสทั้งหลายที่ตนละได้แล้ว และกิเลสทั้งหลายที่ตนยังไม่ได้ละ

และเมื่อไตร่ตรองแล้วก็ย้อนกำหนดอาการของกายและจิต ทันทีที่กำหนดความเกิดดับของนามรูป ก็จะเกิดขึ้นอย่างหยาบๆ เบื้องต้นก่อนแล้ว ความเกิดดับจึงจะปรากฏชัดแจ้ง ดังนั้น จึงอาจทำให้คิดว่า “ช่วงของการกำหนดนั้นห่างกันไปหน่อย หรืออารมณ์กำลังตกอยู่ แต่ที่จริงแล้ว เนื่องจากเรากำลังเข้าถึงอุทยัพพยญาณ *ญาณที่เห็นความเกิดดับของรูปนาม* จึงทำให้อารมณ์ตก เพราะอุทยัพพยญาณนี้แหละทำให้เรามองเห็นแสงสว่าง หรือไม่ก็อารมณ์ที่มีรูปมีร่าง บางคนพอกลับไปเริ่มต้นกำหนดใหม่ อารมณ์ก็ไม่ดีเหมือนเก่า คือจิตกำหนดอารมณ์ไม่ทันบ้าง เร็วเกินไปบ้าง ช้าเกินไปบ้าง บางคนก็อาจเห็นทุกขเวทนาเล็กๆน้อยๆชั่วขณะหนึ่ง แต่โดยส่วนมากแล้ว จิตจะเกิดอาการแจ่มใสเป็นพิเศษและเกิดติดต่อกันเรื่อยๆ และในช่วงนี้เอง สภาพจิตจะมีความสุขมาก บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนกับอยู่คนเดียวในที่กลางแจ้ง แต่เราจะไม่สามารถกำหนดดูจิตเหล่านี้ได้ แม้จะพยายามกำหนดก็ได้ไม่เต็มที่ และก็ไม่อยากที่จะเปลี่ยนจากจิตนี้ไปด้วย ไม่อยากคิดนึกไปในอารมณ์อื่น แต่เมื่อจิตอันแจ่มใสนี้หมดกำลังไปแล้ว พอเราหันกลับมากำหนดใหม่ก็จะกำหนดรู้ความเกิดดับได้อย่างชัดเจน ยิ่งกำหนดนานเข้า ก็จะกลับเห็นอารมณ์(การกำหนด)ที่ประณีต ละเอียดอ่อนเหมือนแต่ก่อนอีก ในภาวะเช่นนี้ ถ้าหากกำลังของญาณแก่กล้าพอ ก็จะเข้าถึงสภาพที่ดับไปของสังขารได้บ่อยๆเช่นกัน สำหรับคนสมัยใหม่นี้ โดยส่วนมากมีแต่ความมุ่งหวังปฐมมรรคเป็นสำคัญ จึงได้แต่ปฐมมรรคที่ตนถึงแล้วนั่นแหละซ้ำๆซากๆ

ที่แสดงมานี้คือวิธีการปฏิบัติและวิธีเห็นแจ้งธรรมวิเศษด้วยญาณจนถึงบรรลุโสดาปัตติผล

เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคผลแล้ว สภาพจิตจะแตกต่างจากสภาพก่อนเป็นอย่างมาก ราวกับได้เปลี่ยนไปอยู่ในภพใหม่ ศรัทธาความเชื่อความเลื่อมใสจะไม่เกิดอาการหวั่นไหวเลยแม้แต่น้อย ด้วยอำนาจแห่งศรัทธานั้น ปีติและปัสสัทธิทั้งหลายก็แก่กล้าตามไปด้วย และความสุขก็เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เมื่อศรัทธา ปีติ ปัสสัทธิ และสุขเกิดความแก่กล้าเต็มที่ จึงทำให้กำหนดรู้มรรคผลได้อย่างชัดเจน อนึ่ง ในเวลาที่บรรลุ มรรคผลแรกๆนั้น ถึงแม้ว่าจะพยายามกำหนดอย่างไรก็ตาม ศรัทธาเป็นต้นเหล่านี้ก็จะอ่อนกำลังลง พอศรัทธาเป็นต้นอ่อนกำลังลง การกำหนดรู้อารมณ์ก็จะดีขึ้นเอง คือจะปรากฏชัดเอง บางคนเมื่อบรรลุมรรคผลครั้งแรกๆ จะรู้สึก

เหมือนกับหมดภาระแล้ว จึงทำให้ไม่อยากกำหนด บางคนก็รู้สึกเหมือนกับเกิดแรงจูงใจขึ้นก็มี ก็ที่เกิดความรู้สึกเช่นนี้ เป็นเพราะแต่เดิมนั้น บุคคลผู้นั้นได้มุ่งหวังมรรคผลเพียงอย่างเดียวเท่านั้น จึงเกิดความสันโดษเพียงเท่านี้

การเข้าผลสมาบัติ

หากต้องการให้ผลจิตที่ได้บรรลุแล้วนั้นเกิดขึ้นอีก(คือต้องการเสวยนิพพานสุขด้วยผลจิตที่ตนได้แล้ว)จะต้องกำหนดอาการปัจจุบันของกายและจิตด้วยความมุ่งหวังที่จะเข้าถึงผลจิตอีก *ธรรมดาการเจริญวิปัสสนาครั้งแรกของปุถุชน จะเริ่มปรากฏจากนามรูปปริเฉทญาณ แต่ในกรณีของพระอริยบุคคลจะเริ่มปรากฏจากอุทยัพพยญาณนี้เป็นหลักตายตัว* ดังนั้น เมื่อกำหนดรู้ความเกิดดับแล้ว อุทยัพพยญาณก็จะปรากฏและจะสมบูรณ์ขึ้นตามลำดับของญาณ จากนั้นจึงเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณซึ่งเป็นการกำหนดที่ละเอียดอ่อนที่สุด และเมื่อญาณนั้นสมบูรณ์เต็มที่แล้ว จิตก็จะเข้าถึงนิพพาน แล้วผลจิตก็เกิดขึ้นเหมือนแต่ก่อน อนึ่ง ผลจิตนี้เองบางทีก็เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแต่สำหรับผู้ที่สามารถเข้าสมาบัติได้โดยไม่กำหนดเวลาแน่นอน บางครั้งก็นานถึง ๕ นาที ๑๐ นาที ๑๕ นาที ๓๐ นาที หรือ ๑ ชั่วโมง ในคัมภีร์อรรถกถาท่านอธิบายว่า ผลจิตสามารถเกิดขึ้นตลอดทั้งวันทั้งคืนก็ได้ คือจะเกิดขึ้นเท่ากับที่ได้กำหนดเวลาไว้ว่า จะเข้านานสักเท่าไร สำหรับในปัจจุบัน บางคนที่มีสมาธิญาณแก่กล้าสมบูรณ์ก็สามารถเข้าได้นานเป็นชั่วโมงสองชั่วโมง ซึ่งก็ตรงกับคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เหมือนกัน ถ้าหากได้กำหนดเวลาไว้ว่า “เมื่อใดที่เราต้องการหยุด ขอให้ผลจิตจงดับไปได้” เช่นนี้เราจะออกจากผลสมาบัติเมื่อใดก็ได้ แต่ถึงกระนั้น หากสมาบัติดำเนินไปนานถึง ๑–๒ชั่วโมงแล้ว จิตที่พิจารณาไตร่ตรองก็จะเกิดในระหว่างนี้เป็นช่วงๆไป ครั้นเรากำหนดจิตที่เข้ามาแทรกนี้สัก ๔–๕ ครั้ง มันก็จะดับไป แล้วผลจิตก็จะเกิดขึ้นอีก จะเห็นได้ว่า ผลจิตจะตั้งอยู่ได้นานจนกว่าจะพึงพอใจ และในขณะที่ผลจิตนี้เกิดอยู่ จิตใจจะตั้งมั่นมุ่งกำหนดแต่นิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น ไม่รับรู้อารมณ์อื่นใดทั้งสิ้น *เพราะชื่อว่านิพพานย่อมมีสภาพเฉพาะตัวคือหลุดพ้นจากโลกนี้โลกหน้าและรูปนามที่เป็นสังขารธรรมทั้งปวง*

ด้วยเหตุนี้ เวลาเข้าผลสมาบัติ เราจะไม่สามารถรับรู้อะไรที่เกี่ยวกับโลกนี้และโลกหน้าได้เลย ถึงแม้ว่าอารมณ์ทั้งหลายมีรูป เสียง กลิ่น รสจะปรากฏ แต่ก็

จะกำหนดอารมณ์ใดๆไม่ได้เลย ทำให้อิริยาบถมีความมั่นคง ซึ่งตรงกับพระพุทธพจน์ที่ว่า **อปฺปนาชวนำ อิริยาปถมฺปิ สนฺนาเมติ** *อัปปนาชวนจิตย่อมยังอิริยาบถให้ตั้งอยู่ได้* ถ้าหากเข้าสมาบัติในท่านั่งอยู่ กิริยาอาการนั่งก็จะตั้งมั่นอยู่เหมือนเดิม ไม่มีแม้แต่จะโอนหรือโยกไปโยกมา แต่พอวิถีแห่งผลจิตดับไปแล้ว อาการต่างๆ เช่น การไตร่ตรอง พิจารณาซึ่งสภาวะที่เข้าถึงและความสงบก็ดี ตลอดถึงการกำหนดเห็นอารมณ์ต่างๆที่มีรูปร่างเป็นตัวเป็นตน หรือความคิดต่างๆก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่งจะปรากฏขึ้นก่อน หลังจากนั้น การกำหนดอย่างต่อเนื่องก็ดี ความแจ่มใสเบิกบานก็ดี การพิจารณาเป็นต้น ก็ดี ก็จะเกิดขึ้นตามความเหมาะสม แม้จะกำหนดได้ตลอดในตอนแรกๆ ผลจิตจะเกิดขึ้นเป็นช่วงๆไม่ต่อเนื่องกัน โดยมีการกำหนดความเกิดดับที่ปรากฏชัดเป็นอารมณ์ถ้าวิปัสสนาสมบูรณ์ดีแล้ว ถึงแม้จะเพิ่งออกจากผลสมาบัติ แต่การกำหนดก็จะเป็นไปอย่างละเอียดอ่อน โดยเฉพาะการสมาทานเพื่อที่จะให้ถึงผลโดยเร็ว หรือเพื่อให้ตั้งอยู่ในผลนานๆนั้น ควรจะทำในตอนแรกๆเท่านั้น อย่าได้กระวนกระวายใจอันเนื่องมาจากการสมาทานนั้น เพราะว่า ถ้าหากวิปัสสนาญาณยังไม่บริบูรณ์เพียงพอ หรือเป็นช่วงที่สมาธิกำลังแก่กล้าขึ้นเรื่อยๆ อาการขนลุกขนพอง อาการหาว อาการสั่น อาการถอนใจอาจเกิดขึ้นได้ และอาจทำให้อารมณ์ที่กำหนดอยู่ตกไปได้ หรือบางทีในขณะที่กำลังกำหนดอารมณ์ได้จังหวะดีเป็นพิเศษอยู่นั้น ก็เกิดความคิดว่า “คงจะถึงแล้วกระมังนี่” จึงทำให้อารมณ์ตกไปก็มี ซึ่งเป็นเรื่องที่ควรระวัง หากเผลอคิด(พิจารณา)ไป ก็ให้รีบกำหนดความคิดพิจารณานั้นทันที บางคนเมื่ออารมณ์ตกแล้วจึงบรรลุผลจิตก็มี พึงทราบว่า ถ้าสมาธิญาณมีกำลังไม่ดีพอก็จะไม่สามารถถึงผลโดยรวดเร็วได้ หรือถึงแม้จะได้แต่ก็ไม่สามารถตั้งมั่นอยู่ได้นาน

วิธีกำหนดลำดับญาณให้ปรากฏชัด

นักปฏิบัติบางคนอาจไม่กระจ่างเกี่ยวกับ **ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ** หรือ **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ดังนั้น ถ้าต้องการรู้ญาณเหล่านั้นโดยแจ่มแจ้ง จะต้องตั้งเวลากำหนดในแต่ละญาณ เช่นตั้งใจว่า “ภายในครึ่งชั่วโมงนี้หรือภายในหนึ่งชั่วโมงนี้ เราจะกำหนดความเกิด-ดับ(อุทยัพพยญาณ) เท่านั้น คือจะให้แต่อุทยัพพยญาณเท่านั้นเกิดในชั่วโมงนี้” เมื่อนักปฏิบัติตั้งเวลากำหนดอย่างนี้แล้ว ญาณ

อื่นๆก็จะไม่เกิดขึ้น คงอยู่แต่ในอุทยัพพยญาณนี้เท่านั้น เมื่อครบตามเวลาที่กำหนดไว้แล้ว ก็จะเห็นแต่เพียงความดับคือเห็นแต่เพียงภังคญาณเท่านั้น โดยปกติ แล้วภังคญาณนี้จะปรากฏโดยอัตโนมัติของมันเองแต่ถึงแม้ว่าภังคญาณที่ว่านี้จะไม่ปรากฏโดยอัตโนมัติ แต่หากนักปฏิบัติกำหนดเวลาในการปฏิบัติว่า “เราจะกำหนด แต่ความดับเท่านั้น จะทำให้ภังคญาณเท่านั้นเกิดขึ้น” ก็จะเกิดแต่ภังคญาณเท่านั้น ต่อเมื่อครบกำหนดเวลาแล้ว ลำดับญาณชั้นสูงจึงปรากฏโดยอัตโนมัติเป็นขั้นตอนต่อไป

แม้ในภาวนาญาณต่อๆไป ก็เป็นเหมือนกับญาณนี้เช่นกัน ถ้าเกิดว่าญาณไม่ได้ปรากฏโดยอัตโนมัติของมัน พอญาณนั้นเกิดความแก่กล้า เพียงแต่ให้น้อมจิตไปว่า “ขอให้เห็นภยญาณ(สภาพที่รู้ว่าเป็นของน่ากลัว)เถิด” ภยญาณก็จะเกิดขึ้น และเมื่อภยญาณนั้นมีกำลังแก่กล้าขึ้น ก็ให้น้อมจิตไปว่า “ขอให้เราเห็นโทษ ขอให้อาทีนวญาณเกิดด้วยเถิด” ทุกๆระยะแห่งการกำหนด จะมองเห็นแต่โทษ นั่นย่อมแสดงว่าอาทีนวญาณกำลังจะเกิดขึ้น และเมื่ออาทีนวญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้นอีก ก็ให้น้อมจิตไปว่า “ขอให้เราเห็นความเบื่อหน่าย ขอให้นิพพิทาญาณเกิดแก่เรา” ต่อจากนั้น ในทุกๆระยะของการกำหนดนิพพิทาญาณ ความเบื่อหน่ายก็จะเกิดขึ้น และเมื่อนิพพิทาญาณมีความแก่กล้าแล้วก็ให้น้อมใจไปว่า“ขอให้มุญจิตุกัมยตาญาณ(ญาณที่ปรารถนาความหลุดพ้นจากสังขาร)จงเกิดแก่เรา” ต่อจากนั้น มุญจิตุ-กัมยตาญาณ คือญาณที่เบื่อหน่ายอยากพ้นจากกองสังขารทั้งหลาย ก็จะเกิดขึ้นในทุกๆระยะของการกำหนด เมื่อญาณนี้มีกำลังแก่กล้าพอ ก็ให้เราน้อมใจไปที่ญาณชั้นสูงอีก ปฏิสังขาญาณ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับการปรากฏของเวทนาอันแรงกล้า การอยากเปลี่ยนอิริยาบถและการไม่ได้ดั่งใจ เมื่อญาณนี้มีกำลังแก่กล้าแล้ว ให้เราน้อมจิตไปหาสังขารุเปกขาญาณซึ่งเป็นญาณที่ประณีตที่สุด เพื่อให้ญาณนี้เกิดขึ้น พอถึงเวลาญาณนี้ก็จะเกิดขึ้นอย่างละเอียดตามธรรมชาติ หากนักปฏิบัติตั้งเวลากำหนดในแต่ละญาณแล้ว ญาณที่เราปรารถนาจะให้เกิดเท่านั้นจึงจะเกิด เมื่อเราปรารถนาก้าวไปสู่ญาณชั้นสูง ญาณที่เห็นอยู่มีความแก่กล้าทันกำหนดเวลาที่ตั้งไว้ จิตจึงจะข้ามไปสู่ญาณชั้นสูงได้ ประดุจจิ้งจกไต่ข้ามไปจากบ้านหนึ่งสู่อีกบ้านหนึ่งฉะนั้น หากกำหนดเที่ยวเดียวแต่ยังไม่กระจ่างดี ก็ให้ทดลองกำหนดหลายๆเที่ยว ถ้าหากว่าเราไม่ตั้งเวลาไว้ สำหรับคนที่มีสมาธิญาณแก่กล้าอยู่แล้ว พอกำหนดได้สักระยะก็จะเข้าไปถึงสังขารุเปกขาญาณ หรือแม้แต่ผลก็ยังเข้าถึงอยู่บ่อยๆ ซึ่งถ้า

หากเป็นคนที่มีความสามารถจริงๆแล้ว แม้ในขณะที่เดินอยู่หรือในขณะที่กินอยู่ก็สามารถเข้าถึงผลได้โดยไม่ยาก

วิธีปฏิบัติเพื่อมรรคผลชั้นสูง

นักปฏิบัติควรพยายามกำหนด เพื่อให้บรรลุถึงผลที่เคยได้แล้วโดยรวดเร็ว และเพื่อให้ตั้งอยู่ได้นานๆ ครั้นเมื่อเข้าสมาบัติได้บ่อยๆแล้ว จิตก็จะมีสมาธิสมบูรณ์เข้าถึงมรรคผลชั้นสูงต่อไป ตัวอย่างเช่น ก่อนที่จะเข้าสมาบัติ จะต้องกำหนดเวลาที่จะเข้าให้แน่นอน แล้วตั้งจิตอธิษฐานว่า "ข้าพเจ้าไม่ต้องการที่จะเข้าผลสมาบัติที่ได้บรรลุไปแล้วภายในเวลาเพียงเท่านี้ ขออย่าให้ข้าพเจ้าเข้าถึงผลที่ได้แล้ว ขอให้เข้าถึงมรรคผลชั้นสูงที่ยังไม่เคยได้ด้วยเถิด" ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว ให้ลงมือกำหนดอาการที่กำลังเกิดขึ้นทั้งทางกายและทางใจตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นๆ ส่วนผลของการกำหนดเวลาคือเมื่อหมดเวลาที่กำหนดไว้แล้ว แต่ยังไม่บรรลุมรรคผลชั้นสูงหากต้องการที่จะเข้าผลสมาบัติที่ตนเคยได้แล้วก็ย่อมเป็นการง่ายมาก ซึ่งถ้าไม่ทำการกำหนดเวลาเป็นที่แน่นอนอย่างนี้ อาจทำให้กลับเข้าผลสมาบัติที่ตนเคยได้แล้วได้อีกก็เป็นได้ มรรคผลชั้นสูงก็ยังไม่ได้ ส่วนที่ได้แล้วก็กลับเข้าอีกไม่ได้ ก็จะทำให้เกิดความน้อยใจ หรือเกิดความไม่พอใจ ส่วนประโยชน์ของการตัดอาลัย เช่น ข้าพเจ้าไม่ปรารถนาที่จะเข้าผลสมาบัติที่ตนได้มาแล้วนั้น หมายความว่า ผลที่เคยได้แล้วจะไม่ปรากฏภายในเวลาที่กำหนดไว้ และถ้าผู้ที่มีสมาธิญาณบริบูรณ์แล้วก็จะเข้าถึงมรรคผลชั้นสูงโดยตรงทันที หากไม่ตัดเยื่อใยในผลที่ตนได้แล้วอย่างเด็ดขาด ญาณก็จะวกเข้าหาแต่ผล นั้นนั่นเอง โดยเข้าไม่ถึงมรรคผลชั้นสูงเลย ด้วยเหตุนี้ นอกจากจะกำหนดวันเวลาที่จะเข้าให้แน่นอนแล้ว จะต้องตัดเยื่อใยในผลที่ตนเคยได้มาแต่ก่อนออกให้หมด จึงค่อย เริ่มกำหนด ในช่วงเวลาที่กำหนดอยู่นี้ วิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มตั้งแต่อุทยัพพยญาณ เป็นต้น ก็จะปรากฏขึ้นโดยลำดับความเกิดขึ้นของญาณเหล่านี้ จะไม่เหมือนกับวิปัสสนา ตอนที่กำหนดเพื่อให้ได้ผล แต่จะเหมือนกับวิปัสสนาตอนที่ปฏิบัติเพื่อให้ได้มรรคครั้งก่อน อนึ่ง ขณะที่อุทยัพพยญาณยังมีกำลังอ่อนอยู่ นิมิตต่างๆมีแสงสว่างเป็นต้น สามารถเกิดขึ้นมาได้และทุกขเวทนาต่างๆก็สามารถเกิดขึ้นได้เหมือนกัน ความเกิดดับของรูปนามทั้งหลายจะปรากฏชัดและรุนแรง และถึงแม้ว่าตอนที่กำหนดเพื่อผลนั้น สังขารุเปกขาญาณจะเข้าถึงผลญาณเหล่านี้แล้วก็จริง แต่เนื่องจากตอนนี้สมาธิญาณยัง

ไม่แก่กล้าบริบูรณ์พอ จึงทำให้สมาธิญาณวนเวียนอยู่แต่ในญาณขั้นต่ำๆเป็นเวลานาน แต่ถึงอย่างไรก็จะไม่ค่อยยากลำบากเหมือนตอนเริ่มต้นปฏิบัติใหม่ๆ เพราะเมื่อลำดับญาณทั้งหลายแก่กล้าเต็มที่แล้ว แม้ภายในวันเดียวก็สามารถเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณได้ การกำหนดรู้ก็จะดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก คือรู้ละเอียดกว่าแต่ก่อนมาก ทั้งยังมีความเห็นกว้างไกลกว่าแต่ก่อนมาก ทัสสนะต่างๆมีความแจ่มแจ้งเป็นพิเศษ มีความเป็นระเบียบไม่สับสน ความกลัว การมองเห็นโทษความเบื่อหน่ายต่ออารมณ์ทางโลก หรือต่อวัฏฏทุกข์จะปรากฏขึ้นเป็นพิเศษแต่ก่อนนั้นถึงแม้ว่าจะสามารถเข้าถึงผลได้ถึง ๔-๕ ครั้งภายในหนึ่งชั่วโมงก็ตาม แต่ตอนนี้เนื่องจากสมาธิยังไม่แก่กล้าพอ จึงเข้าถึงเพียงสังขารุเปกขาญาณเท่านั้น บางครั้งก็นานเป็นวัน เป็นเดือนหรือเป็นปีก็มี ครั้นสมาธิญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว การกำหนดก็จะเริ่มปรากฏชัดเป็นพิเศษ และในที่สุด จะข้ามไปสู่อารมณ์นิพพานเหมือนกับตอนที่บรรลุเมื่อครั้งก่อน นี้แหละคือความเกิดขึ้นของมรรคผลครั้งที่ ๒ จากนั้น ปัจจเวกขณญาณซึ่งเป็นญาณที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน และพิจารณากิเลสทั้งหลาย ก็จะเกิดขึ้นตามสมควรแล้วแต่บุคคล เช่น ญาณของพระโสดาบันไม่เหมือนญาณของพระสกทาคามี ดังนี้เป็นต้น และหลังจากนั้น วิถีจิตที่บริสุทธิ์แจ่มใสยิ่งพร้อมกับอุทยัพพยญาณ ที่กำหนดรู้ความเกิดดับก็จะเกิดขึ้นตามสมควร นี้เป็นวิธีการกำหนดปฏิบัติและวิธีการเห็นด้วยญาณจนกระทั่งได้บรรลุสกทาคามิมรรคและสกทาคามิผลตามลำดับ

เมื่อนักปฏิบัติปรารถนามรรคผลที่ ๓ คืออนาคามิมรรคและอนาคามิผล ก็ให้กำหนดเวลาไว้ให้แน่นอน และจงตัดเยื่อใยในผลสมาบัติที่ตนบรรลุแล้วโดยเด็ดขาด จงตั้งจิตอธิษฐานว่า “ขอให้ข้าพเจ้าบรรลุมรรคผลชั้นสูงต่อไป” ดังนี้แล้วให้กำหนดอาการทางกายและอาการทางจิตที่กำลังเกิดขึ้นตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว สังขารุเปกขาญาณก็จะเกิดขึ้นเอง แต่ถ้าหากญาณขั้นต่ำเช่นอุทยัพพยญาณมีกำลังยังไม่แก่กล้าพอ ผู้นั้นก็จะอยู่แต่ในญาณขั้นต่ำๆเท่านั้น จะไม่สามารถเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณได้เลย เมื่อญาณเหล่านั้นแก่กล้าพอแล้ว ญาณของผู้นั้นจึงจะข้ามไปสู่อารมณ์นิพพานเหมือน กับตอนที่บรรลุมรรคผลที่ผ่านมา แล้วมรรคญาณที่ ๓ และผลญาณที่ ๓ ก็จะปรากฏ หลังจากนั้น ปัจจเวกขณญาณทั้งหลายก็จะปรากฏโดยทำนองเดียวกับมรรคผลที่ผ่านมา นี้เป็นวิธีการกำหนดเพื่อบรรลุอนาคามิมรรคและอนาคามิผลตามลำดับ

เมื่อนักปฏิบัติปรารถนามรรคผลที่ ๔ กล่าวคืออรหัตตมรรคและอรหัตตผล ก็ให้กำหนดเวลาไว้ให้แน่นอน และจงตัดเยื่อใยในผลสมาบัติที่ตนได้บรรลุมาแล้ว โดยเด็ดขาด ตั้งจิตอธิษฐานให้เรียบร้อย กำหนดอาการทางกายและจิตที่กำลังเกิดขึ้นตามวิธีเดิมไม่ต้องเปลี่ยนแปลงอย่างอื่นทั้งสิ้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสถึงการกำหนดสติว่าเป็น **เอกายโน** *ทางสายเดียว ทางสายเอก* (คือนอกจากทางสายนี้แล้วไม่มีทางสายอื่น) เมื่อญาณทั้งหลาย นับตั้งแต่อุทยัพพยญาณเป็นต้นแก่กล้าเต็มที่แล้ว ในไม่ช้าก็จะเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณ แต่ถ้าญาณเหล่านั้นยังไม่แก่กล้าก็จะไม่สามารถเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณได้ จะหยุดอยู่แต่ในญาณเหล่านั้นนั่นเอง เมื่อมีกำลังบริบูรณ์แล้วก็จะข้ามไปสู่อารมณ์นิพพานอันเป็นที่ดับของสังขารทั้งปวง และแล้วมรรคผลที่ ๔กล่าวคืออรหัตตมรรค อรหัตตผลก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ

ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า “มรรคผลจะเกิดขึ้น” นั้น เป็นคำกล่าวที่มุ่งถึงบุคคลผู้มีบารมีแก่กล้าพอที่จะได้มรรคผลนั้นๆ โดยเฉพาะส่วนบุคคลผู้ยังมีบารมีไม่พอ จะหยุดอยู่ที่สังขารุเปกขาญาณเท่านั้น โดยเฉพาะบุคคลที่บรรลุมรรคผลที่ ๑ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว ถึงแม้ว่าจะสามารถเข้าถึงมรรคผลที่ ๒ ได้อย่างง่ายดายก็จริง แต่การที่จะเข้าถึงมรรคผลที่ ๓ นั้นมิใช่ของง่าย ในเรื่องนี้เราสามารถค้นหาสาเหตุได้ดังนี้ คือทั้งพระโสดาบันและพระสกทาคามีต่างก็เป็น **สีเลสุ ปริปูรการี** *บุคคลผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์* ด้วยเหตุนี้ เมื่อได้มรรคผลที่ ๑ แล้วจึงจะสามารถเข้าถึงมรรคผลที่ ๒ ซึ่งมีระดับแห่ง ศีลสิกขาเท่ากันได้อย่างรวดเร็ว ส่วนพระอนาคามีเป็น **สมาธิสฺมึ ปริปูรการี** *บุคคลผู้บำเพ็ญสมาธิให้บริบูรณ์* ดังนั้นจากมรรคผลที่ ๒ ซึ่งเป็นเพียงขั้นศีลจึงไม่สามารถที่จะเข้าถึงมรรคผลที่ ๓ ได้โดยง่าย แต่ถึงอย่างนั้นไม่ว่าจะมีบารมีหรือไม่มี จะเป็นมรรคผลใดก็ตาม ต้องปฏิบัติให้บรรลุจงได้ จึงจะชื่อว่า*รู้ด้วยตนเองได้* อนึ่ง บางคนอาจใช้เวลาหลายวัน หลายเดือน หรือหลายปีในการประพฤติปฏิบัติจึงบรรลุได้ก็มี ดังนั้น การที่บุคคลปฏิบัติเพียงไม่กี่วันแล้วยังไม่ได้ผลอะไรๆนั้น จึงไม่ควรด่วนตัดสินไปว่า “เรายังมีบารมีไม่แก่กล้าพอ” เพราะจะทำให้เกิดความท้อถอย นอกจากนี้ การประพฤติปฏิบัติในชาตินี้ก็เท่ากับเป็นการบำเพ็ญบารมีที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์นั่นเอง ดังนั้น ถ้าสามารถตัดปัญหาเรื่องบารมีออกก็จะเป็นการดีที่สุด

นอกจากนี้ นักปฏิบัติทุกคนควรมีความเชื่อมั่นในทางที่ถูก เช่นเชื่อว่า “หากเราไม่ปฏิบัติ บารมีก็ไม่เกิดขึ้น ถึงจะมีบารมีแก่กล้าอย่างไรก็ตาม หากไม่พยายามปฏิบัติ ก็ไม่สามารถบรรลุในชาตินี้ได้ แต่ตรงกันข้าม หากคนที่มีบารมีแก่กล้าอยู่แล้ว เมื่อปฏิบัติก็ยิ่งจะบรรลุมรรคผลได้อย่างง่ายดาย ส่วนผู้ที่มีบารมีปานกลาง หากปฏิบัติก็จะสามารถบรรลุได้ในชาตินี้เช่นเดียวกัน แต่ถ้าไม่สามารถบรรลุในชาตินี้ ก็จะบรรลุในภพถัดไปอย่างแน่นอน เมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้ว เราก็จะกลับมาพิจารณามรรคผล นิพพานที่ตนได้บรรลุนั้นอีก และยังรู้ลึกซึ้งต่อไปอีกว่ากิเลสทั้งปวงดับไปหมดสิ้นแล้ว จะไม่กลับเกิดขึ้นมาอีก กิจที่เราพึงกระทำนั้นได้จบลงแล้วอย่างสมบูรณ์”

นี้เป็นวิธีการกำหนดปฏิบัติและการรู้แจ้งด้วยญาณ จนถึงขั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์

อุยโยชนคาถา(คาถาปลุกใจ)

ภาเวตพฺพา สตา เจวํ สติปฏฺฐานภาวนา
วิปสฺสนา รสสฺสาทํ ปตฺเถนฺเตนีธ สาสเน.

กุลบุตรกุลธิดาผู้เป็นสัตบุรุษซึ่งปรารถนา อย่างแรงกล้าในการบรรลุมรรค ผล นิพพาน ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พึงเจริญสติปัฏฐานภาวนา(ภาวนาที่พึงใช้สติตามกำหนด กาย เวทนา จิต และธรรมเป็นอารมณ์) โดยวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วนี้เถิด

คำสั่งพิเศษ

วิธีการปฏิบัติที่ได้เขียนไว้ในเล่มนี้ ย่อมเพียงพอสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาปานกลางได้อย่างดี ขอเพียงแต่ให้มีศรัทธา ฉันทะ และวีริยะแล้วลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง ย่อมเข้าถึงวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณอย่างแน่นอน

อนึ่ง เกี่ยวกับคุณวิเศษต่างๆ ที่พึงเห็นได้ด้วยญาณนั้น ข้าพเจ้ามิได้นำมาแสดงไว้ทั้งหมด ยังมีอีกมากมายที่ยังเหลืออยู่ และการที่บุคคลจะสามารถเห็นญาณได้ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นเรื่องยาก บางคนอาจเห็นละเอียด บางคนอาจเห็นชัด

บางคนอาจ เห็นเลือนลางแตกต่างกันไปสุดแล้วแต่ความแก่กล้าแห่งบารมีของแต่ละบุคคล

นอกจากนี้ ศรัทธา ฉันทะ วิริยะของนักปฏิบัติ ก็ใช่จะแก่กล้าเสมอไป หากมัวใช้แต่หนังสือเป็นคู่มืออย่างเดียว ก็จะไม่พ้นจากความสงสัยได้ คงเป็นเหมือนบุคคลที่ไม่เคยเดินทางไปในที่ที่ตนไม่เคยไป ด้วยเหตุนั้น บุคคล สามัญทั่วไปซึ่งถ้าหากไม่มีอาจารย์คอยเอาใจใส่แล้ว การที่จะได้วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณย่อมมิใช่เรื่องง่าย ดังนั้น สัตบุรุษผู้ปรารถนาที่จะรู้แจ้งพระนิพพานพึงรับเอาวิธีการปฏิบัติในสำนักของครูอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งสามารถชี้แนะได้โดยถูกต้องตามหลักพระปริยัติและเคยปฏิบัติมาแล้วอย่างถูกวิธีจนสามารถแสดงวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และผลสมาบัติได้อย่างเชี่ยวชาญ ซึ่งตรงกับพระบาลีที่มาในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ว่า **ยถาภูตๆ ญาณาย สตฺถา ปริเยสิตพฺโพ** *พึงแสวงหาครูอาจารย์เพื่อให้ได้รับข้อมูลความรู้ที่ถูกต้อง* อย่าได้มีทิฏฐิมานะถือตัวว่า เราเป็นคนเก่งเป็นคนวิเศษ ไม่จำเป็นต้องไปรับฟังคำแนะนำจากใคร ควรนึกถึงเรื่องของการประพฤติปฏิบัติของพระเถระสมัยก่อน เช่น พระโปฏฐิละพยายามข่มมานะของตัวเองลงให้จงได้ และในเวลาปฏิบัติก็ให้พยายามระลึกถึงพระพุทธดำรัสที่ว่า

นยิทๆ สิถิลมารพฺภ นยิทๆ อปฺเปน ถามสา
นิพฺพานๆ อธิคนฺตพฺพๆ สพฺพทุกฺขปฺปโมจนๆ.

(สๆ นิ. ๑๖/๒๓๘/๒๖๓)

ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าพระนิพพานนี้เป็นที่ปลดเปลื้องจากวัฏฏทุกข์ทั้งปวง ใครๆไม่พึงบรรลุได้ด้วยกำลังเล็กๆน้อยๆ(การทำเหยาะๆแหยะๆ)

ดังนั้น ผู้ต้องการความหลุดพ้นจากทุกข์ จะต้องประพฤติอย่างจริงจังโดยไม่ย่อท้อ เพื่อจะได้ลิ้มรสแห่งความสุขกล่าวคืออมตนิพพานตามที่ต้องการได้

วิธีกำหนดต่อเนื่อง จบ

ปริเฉทที่ ๕ จบ

ปริเฉทที่ ๖

ในปริเฉทที่ ๑ ข้าพเจ้าได้แสดง**สีลวิสุทธิ**[วิธีการทำให้ศีลบริสุทธิ์] ไว้ และแสดง**จิตตวิสุทธิ**[สมาธิ] ไว้ในปริเฉทที่ ๒ ส่วนในปริเฉทที่ ๓, ๔, ๕ ได้แสดงตั้งแต่ **ทิฏฐิวิสุทธิ**จนถึง**ญาณทัสสนวิสุทธิ** สำหรับในปริเฉทที่ ๖ นี้จะแสดง**ปัญญาวิสุทธิ ๕ ประการ**อันมีทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้น[คือตั้งแต่ทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นไปจัดเป็นปัญญาวิสุทธิ] และจะแสดง**นามรูปปริจเฉทญาณ**ไปด้วย โดยจะเน้นการเปรียบเทียบกับหลักวิชาการตามหลักฐานที่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา

ลำดับญาณ
นามรูปปริจเฉทญาณกับทิฏฐิวิสุทธิ

นามรูปานำ ยาถาวทสฺสนำ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม.(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๐) *การรู้เห็นตามสภาพความเป็นจริงซึ่งนามรูปอันมีสภาพต่างกัน คือนามมีสภาพน้อมไปหาอารมณ์ และรูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรมเป็นธรรมดานั้นชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ (ความเห็นอันบริสุทธิ์)*

สำหรับบุคคลผู้ปฏิบัติตามวิธีที่ได้แสดงไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๕ จนมีสมาธิแก่กล้า นิวรณ์ทั้งหลายก็จะไม่เกิดขึ้นบ่อยนัก การกำหนดก็จะเป็นไปโดยต่อเนื่อง และมีอารมณ์ชัดเจน แม้บางครั้งจะมีความคิดอย่างอื่นมารบกวน แต่ก็สามารถกำหนดได้ทันที และสามารถมองเห็นอาการทางกายที่เรียกว่า **วาโยโผฏฐัพพภูตรูป** เช่น อาการพอง ยุบ นั่ง ยืน เดิน นอน คู้ เหยียด และการเคลื่อนไหวเป็นต้น ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สามารถเห็นได้ชัด นอกจากนั้น ยังมองเห็น**ภูตรูป**ต่างๆ มีหยาบ กระด้าง ละเอียด อ่อน ร้อน เย็น ตึง หย่อนยาน เป็นต้น ที่สามารถสัมผัสได้ และเกิดความเข้าใจในรูปที่เห็นนั้นว่า "เป็นแต่เพียงความปลี่ยนแปลงเท่านั้นเอง เป็นสภาพที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ได้ ประดุจท่อนไม้ ก้อนหิน เมล็ดทราย ฉันนั้น"

นอกจากนี้ ยังสามารถรู้แจ้ง**อุปาทายรูป**ต่างๆ เช่น สี เสียง กลิ่น รส เป็นต้น โดยการเห็นแจ้งอย่างนี้ เรียกว่า **รูปยาถาวทัสสนะ** *ญาณที่รู้เห็นตามสภาพความเป็นจริง* เพราะเหตุที่รู้รูปอย่างถูกต้องตาม**รูปปนลักขณะ** *ลักษณะการชำรุดทรุดโทรม* และ**อัพยากตปัจจุปัฏฐานะ** *มีอัพยากตธรรมเป็นปัจจุปัฏฐาน*

อนึ่ง เกี่ยวกับความหมายของคำว่า *อัพยากตปัจจุปัฏฐานะ* นี้ ในคัมภีร์วิภังคมูลฎีกา (มูล. ฏี. ๒/๑๐๐) และในมหาฎีกา (วิสุทธิ. ฏี. ๒/๒๘๑) กล่าวไว้ว่า **อเจตโน อพฺยากโตติ เอตฺถ วิย อนารมฺมณตา วา อพฺยากตตา ทฏฺฐพฺพา** แปลความว่า :- *ความเป็นแห่งสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์ พึงทราบว่า เป็นอัพยากตะ* หมายความว่า อาการที่ปรากฏในญาณว่าเป็นธรรมที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ เรียกว่า **อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานำ** โดยสามารถเปรียบเทียบ กับคำว่า **อพฺยากต** ในอรรถกถาตอนที่อธิบายธาตุวัตถาน ว่า **อิติ เกสา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปถวีธาตุ** ดังนี้เป็นต้น

ในขณะที่กำลังกำหนดอยู่ จิตที่กำหนดจะปรากฏเหมือนกับแล่นเข้าไปติดกับอารมณ์ เช่น อาการพอง-ยุบ เป็นต้น ส่วนจิตต่างๆ มีจิตที่เห็น ได้ยิน ดมกลิ่น และจิตที่คิดก็จะปรากฏประดุจกำลังน้อมเข้าหาอารมณ์ของตนๆ ฉะนั้น อาการที่ปรากฏเช่นนี้เรียกว่า **นามยาถาวทัสสนะ** คือ *การรู้นามธรรมตามสภาพความเป็นจริง* ซึ่งตรงกับ **นมนลักขณะ** *ลักษณะที่น้อมไปสู่อารมณ์* พอดี ส่วนรูปนามทั้งหลายก็จะปรากฏโดยประการต่างๆแก่นักปฏิบัติผู้เห็นตามสภาพความเป็นจริง แต่จะไม่ปรากฏติดต่อกันหรือเป็นกลุ่มเดียวกัน โดยอาจจะปรากฏเพียงลำพังอย่างเดียวเหมือนกับตอนที่ยังไม่ได้ กำหนด หรือตอนที่เริ่มกำหนด แต่อย่างน้อยในขณะที่ท้องพองอยู่นั้น จะปรากฏชัดว่า อาการพองกับจิตที่กำหนดว่าพองนั้นเป็นสิ่งต่างกัน แม้ในขณะที่ท้องยุบก็เช่นกัน อาการยุบของท้องกับจิตที่ทำหน้าที่กำหนดว่า “ยุบ” ล้วนเป็นสิ่งต่างกันในการกำหนดว่านั่งอาการนั่งกับจิตที่กำหนดว่านั่งก็เป็นสิ่งต่างกัน แม้ในขณะที่เห็น อาการเห็นกับดวงตา(จักขุวิญญาณ)ก็เป็นสิ่งต่างกันดังนี้เป็นต้น ซึ่งจะเห็นว่าอารมณ์ และจิตจะปรากฏโดยแยกกันอย่างเห็นได้ชัดทีเดียว

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงความต่างกันระหว่างรูปกับนาม ซึ่งปรากฏในขณะที่กำหนดวิปัสสนาไว้ว่า

น จกฺขุโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น รูปโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
เหตุ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา
ยถาปิ สทฺโท ปหตาย เภริยา.

(วิสุทธิ. ๒/๒๖๐)

ผสฺสปญฺจมา - ธรรมอันชื่อว่าผัสสะปัญจมะ กล่าว คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต (อีกนัยหนึ่ง) สภาพการเห็นอันมีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ น ชายเร - ย่อมไม่เกิด จกฺขุโต - จากจักษุ น ชายเร - ย่อมไม่เกิด รูปโต - จากรูป น ชายเร - ย่อมไม่เกิดขึ้น อุภินฺนำ อนฺตรา - จากภายในระหว่างแห่งจักษุและรูป สงฺขตา - ธรรมชาติกล่าวคือการเห็นอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นนี้ เหตุ ปฏิจฺจ - อาศัยเหตุมีจักษุและรูปเป็นต้น ปภวนฺติ - ย่อมเกิดได้ ยถาปิ - ประดุจดัง สทฺโท - เสียง ปหตาย เภริยา - แห่งกลองไพรี อันบุคคลตีอยู่ ปภวติ - ย่อมเกิด ขึ้นโดยอาศัยเหตุมีกลองและมือเป็นต้น

อธิบายว่า เสียงกลองไม่ได้ซ่อนอยู่ภายในกลอง หรือภายในอุ้งมือแต่อย่างใด ด้วยเหตุนั้น ในเวลาตีกลอง จะบอกว่าเสียงออกมาจากภายในกลองก็ไม่ได้ จะว่าออกจากอุ้งมือก็ไม่ได้ (หมายความว่า รูปกลอง หรือรูปมือทั้ง ๒ ไม่ใช่ *สัททรูป รูปเสียง* แต่อย่างใด และก็ไม่ใช่ว่าเสียงจะเกิดขึ้นจากท่ามกลางระหว่างกลองและอุ้งมือ โดยแท้จริงแล้ว เป็นเสียงที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย คือกลองและการตีด้วยมือเท่านั้น ด้วยเหตุนั้น กลองและอุ้งมือกับเสียงจึงเป็นคนละสิ่งกัน เช่นเดียวกับการเห็น คือเมื่อครั้งยังไม่เห็น ก็ไม่ได้ซ่อนเร้นอยู่ภายในจักษุหรือภายในรูปแต่อย่างใด หรือจะอยู่ในระหว่างทั้ง ๒ อย่างก็หาไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อมีรูปการเห็นก็จะปรากฏ และทุกๆครั้งที่รูปปรากฏ การเห็นที่ปรากฏนั้นไม่ได้เกิดจากภายในจักษุเลย และก็ไม่ได้เกิดจากภายในรูปเลย (หมายความว่า รูปที่เป็นจักษุหรือรูปที่เป็นสีสันไม่ใช่เป็นที่เกิดของการเห็น) และการเห็นนั้นก็ไม่ได้เกิดจากภายในระหว่างแห่งจักษุและสีสันทั้ง ๒ เลย โดยแท้จริงแล้ว เป็นเพียงสภาพการเห็นที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก เพราะการบรรจบกันของเหตุเหล่านี้ คือ จักษุ รูปสีสัน แสงสว่าง มนสิการ (การเอาใจใส่) ด้วยเหตุนั้น ทั้งจักษุและสีสันก็เป็นรูปต่างหาก การเห็นก็เป็นรูปอีกต่างหาก ไม่ใช่อันเดียวกันแต่อย่างใด ต่างคน ต่างเหตุ ต่างปัจจัยเกิดขึ้น

น โสตโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น สทฺทโต โน จ อุภินฺน มนฺตรา ฯเปฯ
น ฆานโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น คนฺธโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

น ชิวฺหโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น รสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ
น กายโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
น ผสฺสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๐)

ผสฺสปญฺจมา - สภาพการได้ยิน อันมีโสตสัมผัสเป็นที่ ๕ ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***โสตโต*** *- จากโสตประสาท* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***สทฺทโต*** *- จากอารมณ์คือเสียง* ***โน ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***อุภินฺนำ อนฺตรา จ*** *- จากท่ามกลางแห่งโสตประสาทและอารมณ์คือเสียง* ***สงฺขตา*** *- สภาพการได้ยินอันปัจจัยรวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น* ***เหตุ ปฏิจฺจ*** *- อาศัยเหตุมีโสตประสาทและเสียงเป็นต้น* ***ปภวนฺติ*** *- ย่อมเกิดได้* ***ยถาปิ*** *- ประดุจดัง ฯลฯ*

ผสฺสปญฺจมา *- สภาพการได้กลิ่นอันมีฆานสัมผัสเป็นที่ ๕* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***ฆานโต*** *- จากฆานประสาท* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***คนฺธโต*** *- จากอารมณ์คือกลิ่น* ***โน ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***อุภินฺนำ อนฺตรา จ*** *- จากท่ามกลางแห่งฆานประสาทและ อารมณ์คือกลิ่น* ***สงฺขตา*** *- สภาพการได้กลิ่นอันปัจจัยรวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น* ***เหตุ ปฏิจฺจ*** *- อาศัยเหตุมีฆานประสาทและกลิ่น เป็นต้น* ***ปภวนฺติ*** *- ย่อมเกิดได้* ***ยถาปิ*** *- ประดุจดัง ฯลฯ*

ผสฺสปญฺจมา *- สภาพการลิ้มรสอันมีชิวหาสัมผัส เป็นที่ ๕* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***ชิวฺหโต*** *จากชิวหาประสาท* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***รสโต*** *จากอารมณ์คือรส* ***โน ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***อุภินฺนำ อนฺตรา จ*** *- จากท่ามกลางแห่งชิวหาประสาทและอารมณ์คือรส* ***สงฺขตา*** *- สภาพการลิ้มรสอันปัจจัยรวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น* ***เหตุ ปฏิจฺจ*** *- อาศัยเหตุมีชิวหาประสาทและกลิ่นเป็นต้น* ***ปภวนฺติ*** *- ย่อมเกิดได้* ***ยถาปิ*** *- ประดุจดัง ฯลฯ*

ผสฺสปญฺจมา *- สภาพการกระทบกายอันมีกายสัมผัสเป็นที่ ๕* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***กายโต*** *- จากกายประสาท* ***น ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***ผสฺสโต*** *- จากอารมณ์ คือการกระทบ* ***โน ชายเร*** *- ย่อมไม่เกิด* ***อุภินฺนำ อนฺตรา จ*** *- แม้จากท่ามกลางแห่งกายประสาทและอารมณ์คือการกระทบ* ***สงฺขตา*** *- สภาพการกระทบ*

อันปัจจัยรวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น ***เหตุ ปฏิจฺจ*** *- อาศัยเหตุมีกายปสาทและการกระทบเป็นต้น* ***ปภวนฺติ*** *- ย่อมเกิดได้* ***ยถาปิ*** *- ประดุจดัง ฯลฯ*

น วตฺถุรูปา ปภวนฺติ สงฺขตา
น จาปิ ธมฺมายตเนหิ นิคฺคตา
เหตุ ปฏิจฺจปฺปภวนฺติ สงฺขตา
ยถาปิ สทฺโท ปหตาย เภริยา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๐)

สงฺขตา *- สภาพการรู้อารมณ์อันปัจจัย(ของตนๆ) รวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น* ***น ปภวนฺติ*** *- ย่อมไม่เกิด* ***วตฺถุรูปา*** *- จากภายในหทยวัตถุรูป* ***น นิคฺคตา*** *- ย่อมไม่ปรากฏออกมา* ***ธมฺมายตเนหิ จาปิ*** *- แม้จากภายในอารมณ์อันมีสภาพที่พึงรับรู้* ***สงฺขตา*** *- สภาพการรู้อารมณ์ การกำหนดปัจจัย(ของตนๆ) รวมตัวกันปรุงแต่งขึ้น* ***เหตุ ปฏิจฺจ*** *- อาศัยเหตุมีหทยวัตถุรูป (หัวใจ) และอารมณ์ เป็นต้น* ***ปภวนฺติ*** *- ย่อมเกิดได้* ***ยถาปิ*** *- ประดุจดัง* ***สทฺโท*** *- เสียง* ***เภริยา*** *- แห่งกลอง* ***ปหตาย*** *- อันบุคคลตี* ***ภวติ*** *- ย่อมเกิดได้โดยอาศัยเหตุมีกลองและมือ(ไม้ตี) เป็นต้น*

บางครั้ง บุคคลผู้รู้ความแตกต่างของรูปและนามอย่างนี้ย่อมพิจารณาว่า “เราไม่สามารถที่จะยังอาการทางกายอย่างใดอย่างหนึ่ง มีการนั่ง การยืน การเดิน การงอ การเหยียด การเห็น การได้ยิน เป็นต้น เหล่านี้ให้สำเร็จลงด้วยนามธรรมอย่างเดียว หรือด้วยรูปธรรมอย่างเดียวได้ ต่อเมื่อนามธรรมและรูปธรรมทั้ง ๒ บรรจบกันขึ้นเท่านั้นจึงจะสำเร็จได้”

คนทั้งหลายอาศัยรูปนามเหล่านี้แล้วจึงบัญญัติใช้เรียกกันขึ้นมาว่า “เรานั่ง เรายืน เราเดิน เรางอ เราเหยียด เราเห็น เราได้ยิน” เป็นต้น แต่โดยความเป็นจริงแล้ว ผู้กระทำการนั่งเป็นต้นเหล่านั้นไม่มีตัวตน เป็นเพียงรูปและนามเท่านั้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยหลายอย่างรวมตัวกันดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อถ โข นามํ นิสฺสาย รูปํ ปวตฺตติ, รูปํ นิสฺสาย นามํ ปวตฺตติ, นามสฺส ขาทิตุกามตาย, ปิวิตุกามตาย พฺยาหริตุกามตาย, อิริยาปถํ กปฺเปตุกามตาย สติ รูปํ ขาทติ, ปิวติ, พฺยาหรติ, อิริยาปถํ กปฺเปติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๑)

อถโข *- โดยแท้จริงแล้ว* ***รูปี*** *- รูปธรรมมีการกินเป็นต้น* ***นามํ นิสฺสาย*** *- อาศัยนามธรรมแล้ว* ***ปวตฺตติ*** *ย่อมเกิดขึ้น* ***นามํ*** *- นามธรรมมีการเห็นเป็นต้น* ***รูปี นิสฺสาย*** *- อาศัยรูปธรรมแล้ว* ***ปวตฺตติ*** *- ย่อมเกิดขึ้น* ***นามสฺส ชาทิตุกามตาย*** *- ครั้นเมื่อนามปรารถนาเคี้ยวกิน* ***สติ*** *- มีอยู่* ***รูปี*** *- รูปธรรม* ***ชาทติ*** *- ย่อมเคี้ยวกิน* ***(นามสฺส) ปิวิตุกามตาย*** *- ครั้นเมื่อนามปรารถนาดื่ม* ***สติ*** *- มีอยู่* ***รูปี*** *- รูปธรรม* ***ปิวติ*** *- ย่อมดื่ม* ***(นามสฺส) พฺยาหริตุกามตาย*** *- ครั้นเมื่อนามปรารถนาพูด* ***สติ*** *- มีอยู่* ***รูปี*** *- รูปธรรม* ***พฺยาหรติ*** *- ย่อมพูด* ***(นามสฺส) อิริยาปถํ กปฺเปตุกามตาย*** *- ครั้นเมื่อนามปรารถนาเปลี่ยนอิริยาบถ คือ การนั่ง การยืน การเดิน การนอน* ***สติ*** *- มีอยู่* ***รูปี*** *- รูปธรรม* ***อิริยาปถํ กปฺเปติ*** *- ย่อมสำเร็จอิริยาบถนั่ง ยืน เดินหรือนอนได้*

ด้วยพระบาลีข้างต้นนี้ ย่อมชี้ให้เห็นว่า ความอยากกินเป็นนามธรรม ส่วนอาการกินเป็นรูปธรรม ความอยากดื่มเป็นนามธรรม ส่วนอาการที่ดื่มเป็นรูปธรรม ความอยากพูดเป็นนามธรรม ส่วนอาการพูดเป็นรูปธรรม ความอยากนั่งเป็นนามธรรม ส่วนอาการนั่งเป็นรูปธรรม ความอยากยืนเป็นนามธรรม ส่วนอาการยืนเป็นรูปธรรม ความอยากเดินเป็นนามธรรม ส่วนอาการเดินเป็นรูปธรรม ความอยาก นอนเป็นนามธรรม ส่วนอาการนอนเป็นรูปธรรม

นอกจากนี้ นักปฏิบัติบางท่านยังสามารถพิจารณา โดยยกอุปมาออกมาเปรียบเทียบได้อีกด้วย และข้อความต่อไปนี้ได้ถอดมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค “ชิ้นส่วนต่างๆของรถมี เพลา ล้อ ตัวถังรถ เป็นต้น เมื่อนำมาประกอบเป็นโครงเดียวกันแล้ว ก็จะถูกเรียกว่า *รถ* แต่เมื่อนำมาแยกเป็นส่วนๆแล้ว จะเห็นว่า วัตถุหรือสิ่งที่เรียกว่า รถนั้น แท้จริงแล้วหามีไม่ อุปมานี้ฉันใด อุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นอุปมัยก็ฉันนั้น คือ เมื่อรูปนามทั้ง ๒ ยังรวมตัว เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ คำเรียกว่า *สัตว์ บุคคล* ก็มีอยู่ แต่ถ้าแยกพิจารณาทีละส่วนๆแล้ว คำว่า *สัตว์ บุคคล* อันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งการยึดมั่นถือมั่นด้วยมานะและทิฏฐิว่า *ตัวเรา* นั้นหามีโดยปรมัตถ์ไม่(ปรมัตถ์ คือสภาพความจริงตามธรรมชาติที่ไม่แปรเปลี่ยน)

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานขันธ์ ๕ *นี้ เปรียบเหมือนกับบ้าน* หมายความว่า ส่วนต่างๆที่ใช้ประกอบทำบ้านนั้น เมื่อนำมาประกอบเข้าด้วยกันเป็นหลังคา เป็นฝาผนังหรืออื่นๆแล้ว เราก็จะเรียกว่า *บ้าน* แต่ถ้าแยกออกเป็นชิ้นๆ แล้วนำมาพิจารณาก็จะเห็นว่า *บ้าน* ไม่มี อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง *อุปาทานขันธ์ ๕ นี้เปรียบเหมือนกับต้นไม้* หมายความว่า เมื่อใดส่วนต่างๆของต้นไม้มีกิ่ง ก้าน ใบ ลำต้น ประกอบเป็นสิ่งเดียวกัน เราก็เรียกว่า *ต้นไม้* แต่เมื่อใดเราแยกออกเป็นชิ้นๆแล้ว คำว่า *ต้นไม้* ก็เรียกไม่ได้ฉันใด อุปาทานขันธ์ ๕ อันเป็นอุปมัยก็ฉันนั้น

นอกจากนี้ญาณนั้นจักรู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า"ในกายนี้มีก็เพียงนามธรรมอันน้อมเข้าหาอารมณ์และรับรู้อารมณ์กับรูปธรรมที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ แต่มีสภาพเปลี่ยนแปลงไปต่างๆนานาเท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แม้แต่น้อยเลย" ญาณที่มองเห็นเช่นนี้ เรียกว่า **ยถาภูตทสฺสน** *ญาณเห็นตามความเป็นจริง* จัดเป็น **ทิฏฐิวิสุทธิ**

อนึ่ง การยกอุปมามาเปรียบเทียบนี้ ยังไม่ใช่จุดประสงค์ที่แท้จริง แต่การที่ได้รู้แจ้งโดยปราศจากความสงสัยในทุกๆขณะของการกำหนดรู้ความแตกต่างระหว่างรูปกับนามได้ว่า*ภายในกายเรานี้มีเพียงสองสิ่ง คือ นามที่รับรู้อารมณ์ และรูปที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์เท่านั้น นอกจากสองสิ่งนี้แล้ว สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขานั้นหามีไม่* ดังนี้ นี่แหละเป็นจุดมุ่งหมายที่ต้องการ เมื่อเกิดความพอใจโดยปราศจากความสงสัยในขณะที่กำหนดแล้ว ญาณนี้ก็จะถึงจุดสูงสุดและเรียกว่า **นามรูป-ปริจฺเฉทญาณ** *ญาณที่กำหนด แยกแยะนามและรูป* ญาณนี้นั่นเองที่เป็นตัวทำลาย **อัตตทิฏฐิ** *ต้นเหตุของความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเรา วิญญาณเรามีอยู่* ด้วยเหตุนั้นจะเรียกญาณนี้ว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ** ก็ได้

ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นคำยืนยันของคัมภีร์ วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า :-

***นามรูปานำ ยาถาวทสฺสนนฺติ* "อิทำ นามำ, เอตฺตกำ นามำ, น อิโต ภิยฺโย, อิทำ รูปำ, เอตฺตกำ รูปำ, น อิโต ภิยฺโย"ติ จ เตสำ ลกฺขณสลฺลกฺขณมุเขน ธมฺม-มตฺตภาวทสฺสนำ อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต *ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ* เวทิตพฺพำ.**

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๐๕)

นามรูปานำ ยาถาวทสฺสนนฺติ - *ข้อที่ว่า การเห็นรูปนามตามสภาพความเป็นจริงนั้น* ***อิติ เวทิตพฺพำ*** - *อันบัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า* ***อิทำ*** - *สภาพนี้* ***นามำ*** - *เป็นนามธรรมที่สามารถรับรู้อารมณ์* ***เอตฺตกำ*** - *สิ่งมีประมาณเท่านี้* ***นามำ*** - *เป็นเพียงนามธรรมที่สามารถรับรู้อารมณ์เท่านั้น* (หมายความว่า นามที่เรากำลัง

กำหนดอยู่นี้เป็นเพียงนามธรรมเท่านั้น ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา) ***ภิยฺโย*** - *สิ่งที่เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา อันอื่น* ***อิโต*** - *จากนามธรรมนี้* ***นตฺถิ*** - *ย่อมไม่มี* ***อิติ จ*** - *ดังนี้ด้วย (การแปลได้อาศัยบทเหล่านี้ คือ* ***ธมฺมมตฺตภาวทสฺสนำ อตฺตทิฏฺฐิ-มลวิโสธนโต*** *แล้วแปลตามความเหมาะสม ซึ่งได้เทียบเคียงกับอรรถกถาที่พรรณนาบทว่า* ***ขนฺธธมฺมานุปสฺสนา*** *แล้ว)*

อิติ เวทิตพฺพำ จ - *และบัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ด้วยว่า* ***อิทำ*** - *สภาพที่กำหนดนี้* ***รูปำ*** - *เป็นเพียงรูปธรรมที่มีความเปลี่ยนแปลงเป็นสภาพ* ***เอตฺตกำ*** - *สิ่งเหล่านี้* ***รูปำ*** - *เป็นเพียงรูปธรรม* ***ภิยฺโย*** - *สิ่งอื่น (บุคคลตัวตน) อันยิ่งกว่า* ***อิโต*** - *จากรูปธรรมนี้* ***นตฺถิ*** - *ย่อมไม่มี* ***ธมฺมมตฺตภาวทสฺสนำ*** - *การรู้เห็นซึ่งสภาวธรรม ที่ไร้บุคคล ตัวตน เรา เขา นี้* ***เอเตสำ ลกฺขณมุเขน*** - *โดยอาศัยการกำหนดลักษณะสภาพของรูปนามเหล่านั้นเป็นหลัก* ***ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ*** - *ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ* ***อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต*** - *เพราะสามารถชำระสิ่งสกปรกคืออัตตทิฏฐิ*

สรุปว่า สภาวลักษณะของนามธรรม เช่น *นมนะ ผุสนะ เวทิยนะ สัญชานนะ วิชานนะ* เป็นต้น และสภาวลักษณะของรูป เช่น *รุปปนะกักขฬัตตะ* เป็นต้น นั้น *เป็นสิ่งที่ปรากฏให้เห็นเฉพาะในขณะที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น*(คือในขณะแห่งอุปปาทะ ฐิติ และภังคะของรูปนามนั้นๆ) แต่จะไม่ปรากฏให้เห็นในขณะที่เป็นแล้วและยังไม่เป็น(คือในอดีตที่ผ่านมาและอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้น) เพราะเหตุนั้น การรู้แจ้งตามความเป็นจริง จึงมีได้ด้วยเพียงกำหนดสภาวลักษณะของรูปนามทั้งหลายที่กำลังเกิดขึ้น เนื่องจากอาศัยการกำหนดสภาพในขณะกำลังเกิดขึ้นเช่นนี้ ความเข้าใจที่ว่าไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงได้ชื่อว่า เป็น **ทิฏฐิวิสุทธิ** *ญาณที่เห็นและสามารถละทิ้งสิ่งสกปรกคืออัตตทิฏฐิได้*

นามรูปปริจเฉทญาณกับทิฏฐิวิสุทธิ จบ

ปัจจยปริคคหญาณกับกังขาวิตรณวิสุทธิ

เอตสฺเสว ปน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหเณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา ฐิตํ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๓)

ญาณ *- ญาณอันรู้แจ้งว่า "นามรูปที่เป็นผลอันเกิดขึ้นเพราะนามรูปที่เป็นเหตุเท่านั้นมีอยู่"* ***วิตริตฺวา*** *- ข้ามพ้นแล้ว* ***กงฺขํ*** *- ซึ่งความสงสัย* ***ตีสุ อทฺธาสุ*** *- ในกาลทั้งสาม คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต* ***ปจฺจยปริคฺคหเณน*** *- ด้วยการยึดซึ่งเหตุ* ***เอตสฺเสว นามรูปสฺส*** *- ของนามรูปอันได้กำหนดไปแล้วนั้น* ***ฐิตํ*** *- อันตั้งอยู่* ***กงฺขา-วิตรณวิสุทฺธิ นาม*** *- ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ ญาณอันถึงความบริสุทธิ์โดยข้ามพ้นความสงสัย*

สำหรับผู้ที่รู้แจ้งสภาพที่แท้จริงของนามรูป เมื่อได้กำหนดนามรูปที่กำลังเกิดขึ้น ย่อมสามารถเห็นแม้ซึ่งเหตุที่ทำให้นามรูปเกิดขึ้นได้ตามสมควร และในขณะที่กำลังเห็นอยู่นั้น **ปัจจยปริคคหญาณ**ซึ่งเป็นญาณที่สามารถรู้เห็นเหตุปัจจัยของนามรูปก็อุบัติขึ้น และการอุบัติขึ้นของญาณนี้จะแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับบารมีของแต่ละบุคคล ตลอดถึงอัธยาศัยของแต่ละคน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงแสดงไว้โดยแบ่งออกเป็น ๕ ประเภท ด้วยกัน

โยคีผู้รู้แจ้งว่า "ไม่มีบุคคล ตัวตน เรา เขา มีเพียงนามรูปเท่านั้น" เมื่อกำหนดอยู่ย่อมสามารถพิจารณาถึงเหตุที่ทำให้นามรูปเกิดขึ้นและเมื่อพิจารณาแล้วย่อมเป็นไปไม่ได้ที่จะคิดไปว่า นามรูปเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นลอยๆ โดยปราศจากเหตุ เพราะเหตุบางอย่างย่อมจะสามารถมองเห็นเหตุทั้งหลายได้ ซึ่งจะได้แสดงลักษณะการเห็นดังกล่าว ไว้ในปริจเฉทต่อไป

เมื่อเข้าใจสาเหตุของนามรูปโดยถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นไปไม่ได้ที่จะเข้าใจว่า "นามรูปเหล่านี้สร้างขึ้นโดยพระเจ้า พระพรหม พระอินทร์ หรือโดยพวกเทวดาทั้งหลาย" แต่ตรงกันข้ามกลับรู้แจ้งไปว่า "นามรูปเหล่านี้จะต้องมีเหตุถึงจะเกิดขึ้นได้ แม้พระเจ้า พระพรหม พระอินทร์ และทวยเทพทั้งหลายที่ผู้คนหลงเชื่อว่าเป็นผู้เนรมิตโลก โดยแท้จริงแล้ว ก็มีเพียงรูปและนามเหมือนกับเราทั่วไปนั่นเอง ไม่มี

ใครมาเนรมิตใครให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งหากว่ามีผู้ที่สามารถเนรมิตได้จริง เขาผู้นั้นคือใครล่ะ แล้วใครล่ะที่เป็นผู้เนรมิตเขาอีกที"

นี้ เป็นการพิจารณาเหตุผลโดยอาศัยผู้ที่สามารถเนรมิต และในที่สุดก็จะได้คำตอบว่า *ไม่มีใครสามารถเนรมิตใครให้เกิดขึ้นได้เลย*

การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ (นัยที่ ๑)

นักปฏิบัติบางท่านย่อมเห็นธรรมอันเป็นเหตุปัจจัยอย่างนี้ว่า"รูปธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ปฏิสนธิมาเพราะอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน** และ **กรรม** ที่มีมาแต่อดีตชาติ และนามรูปเหล่านี้สามารถดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงบัดนี้ได้ก็เพราะอาศัยอาหารที่รับประทานเข้าไปในภพปัจจุบัน รูปต่างๆ เช่น รูปที่กำลังนั่ง รูปที่กำลังคู้เข้า เหยียดออก เป็นต้น ก็ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะอำนาจจิต รูปที่ร้อน รูปที่หนาวเย็น ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยธาตุความร้อน และธาตุความเย็น"

ในบรรดาเหตุเหล่านี้ นักปฏิบัติสามารถกำหนดเห็นเหตุปัจจัยในปัจจุบัน คือ **จิต อุตุ** และ **อาหาร** แต่จะไม่สามารถเห็นเหตุปัจจัยอันเป็นอดีตเหล่านี้คือ **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน** และ **กรรม** แต่ว่าทุกคนที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่ก็ล้วนแต่มีความเชื่อมั่นว่า **ภวะ** (ภพ) ที่เกิดจากกุศลกรรม ต้องเป็นวิบากกรรมที่ดี ส่วน **ภวะ** ที่เกิดจากอกุศลกรรม จะต้องเป็นวิบากกรรมที่ชั่ว

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติก็พอที่จะทราบเหตุในอดีตชาติโดยอนุมานญาณได้ ทั้งนี้ต้องหลังจากที่ได้พิจารณาเห็นอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมแล้ว

อธิบายว่า การไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริงว่า "รูป นาม และภพล้วนแต่เป็นทุกข์ ความอยาก ความต้องการในนามรูปและภพเหล่านั้น เป็นเหตุให้เกิดทุกข์" อย่างนี้ชื่อว่า **อัปปฏิปัตติอวิชชา** คือ *ไม่รู้ทุกขอริยสัจและสมุทยอริยสัจตามความเป็นจริงนั่นเอง* นอกจากนี้ ความเห็นผิดๆ ว่า "นามรูปและภพทั้งหลายล้วนแต่เป็นความสุข เป็นของประเสริฐ ทั้งความอยาก ความต้องการก็เป็นสุข เป็นของประเสริฐ" อย่างนี้ชื่อว่า **มิจฉาปฏิปัตติอวิชชา** คือ *ความเห็นอย่างวิปริตซึ่งผิดแผกจากความเป็นจริงแห่งทุกขสัจและสมุทยสัจ* อวิชชาทั้ง ๒ อย่างนี้ส่วนมากมักจะเกิดขึ้นอย่าง

รุนแรงภายในสันดานของปุถุชน และแม้จะอาศัย **สุตมยญาณ** มาแก้หรือบรรเทาอย่างไรก็ไม่สามารถหายไปได้ เพราะฉะนั้น เพื่อให้สมกับมโนรถที่ตนปรารถนา ปุถุชนทั้งหลายจึงต้องให้กำลังใจตลอดทั้งวันทั้งคืน เพื่อทำให้นามรูปและภพปัจจุบันนี้มั่นคงแน่นอน และเพื่อให้สมบูรณ์ด้วยนามรูปและภพที่ดี จึงต้องเพียรพยายามอย่างต่อเนื่อง

ความไม่เกิดขึ้นอีก ก็คือความดับโดยสิ้นเชิงของนาม รูป และนับตั้งแต่กิเลสและกรรมดับไปแล้วนั้น (คือ หลังจากปรินิพพาน) ก็ไม่มีคำว่า เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา ผู้หญิง ผู้ชาย อีกต่อไป นี้เรียกว่า **นิโรธสัจ** หรือเรียกอีกอย่างว่า **อนุปาทิเสส-นิพพาน** และความไม่รู้ตามความเป็นจริงว่า “นิพพานนี้ประเสริฐนำมาซึ่งความสุข มรรคนี้เป็นหนทางนำไปสู่นิพพาน เป็นทางนำไปสู่สุขตลอดไป” ดังนี้ ก็ชื่อว่า **อัปปฏิปัตติอวิชชา** เช่นกัน

ส่วนความเข้าใจผิดคิดว่านิพพานไม่ดี หรือการปฏิบัติวิปัสสนาและการปฏิบัติมรรคเป็นเหตุแห่งความทุกข์ก็ดี ชื่อว่า **มิจฉาปฏิปัตติอวิชชา** หมายความว่า *ความเข้าใจผิดต่อนิโรธสัจและมรรคสัจ* ซึ่งผู้ที่มากด้วยอวิชชาทั้ง ๒ ย่อมคิดว่านิพพานเป็นสิ่งไม่ดีและยิ่งถ้าหากได้จินตนาการไปว่า เมื่อปรินิพพานไปแล้วย่อมไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย ไม่สามารถเสวยอะไรได้อีก ยิ่งทำให้กลัวไม่กล้าที่จะบรรลุนิพพาน บางทีถึงกับทำให้ติเตียนพระนิพพาน หรือนินทาผู้ที่กำลังปฏิบัติเพื่อพระนิพพานว่า เป็นผู้แส่หาเหตุแห่งความทุกข์ เป็นผู้พยายามเพื่อที่จะได้ตายแล้วไม่เกิดอีก อวิชชาคือความไม่รู้สัจธรรมตามความเป็นจริง ย่อมเกิดขึ้นในสันดานของปุถุชนโดยทาง**จิตตุปบาท** ตามสมควร แต่ตามอารัมมณานุสัยแล้ว อวิชชาย่อมเกิดขึ้นในทุกๆอารมณ์ที่ไม่ได้กำหนด ด้วยเหตุนี้นักปฏิบัติย่อมเห็นแจ้งซึ่งอวิชชาในทุกๆจิตตุปบาท และยังมีความยินดีอันเนื่องมาจากความเข้าใจผิดว่า นาม รูป และภพทั้งหลายเป็นสิ่งดี เป็นสิ่งน่าปรารถนา นี้แหละคือตัว **ตัณหา** เมื่อเกิดความยินดี ก็จะทำให้เกิดความกังวลว่า จะทำเหตุประการไร จึงจะได้รับสุขในที่สุด ก็เกิดความยึดมั่นถือมั่น อันนี้เรียกว่า **อุปาทาน** นั่นเอง และเมื่อเกิดความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ย่อมสามารถทำอะไรลงไปได้ นี่แหละที่เราเรียกว่า **กรรม** ดังนั้นจะต้องพิจารณา ตัณหา อุปาทาน และกรรมในทุกๆขณะจิต และนักปฏิบัติย่อมเห็นแจ้ง

เมื่อได้ระลึกถึงสิ่งที่เคยเป็นมาแต่อดีตกาล และเมื่อรู้แจ้งว่า *ถ้ากรรมเกิดขึ้น อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ก็เกิดขึ้นเช่นกัน* อย่างนี้ ในขณะเดียวกันก็เข้าใจว่า *รูปธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ถือปฏิสนธิในภพนี้ เพราะอาศัยกุศลกรรมในภพก่อนมาเกื้อหนุน* และย่อมสามารถใช้ดุลยพินิจพิจารณาว่า *รูปธรรม ทั้งหลายเหล่านี้ นอกจากจะอาศัยกุศลธรรมเกิดขึ้นแล้ว ยังต้องอาศัยอวิชชา ตัณหา และอุปาทานด้วยเช่นกัน*

ลักษณะเช่นนี้เป็นการประมวลความคิดเห็น ความเข้าใจถึงมูลเหตุแห่งความเกิดแห่งรูปโดย**ปัจจักขญาณ** *รู้แจ้งประจักษ์ด้วยตา* และโดย**อนุมานญาณ** *ญาณที่รู้ได้โดยการอนุมานตามเหตุผล*

ส่วนการประมวลเหตุแห่งความเกิดของนามนั้น พึงทราบโดยนัยนี้ คือในขณะที่กำลังกำหนดว่า “เห็นหนอ” นั้น นักปฏิบัติย่อมรู้ย่อมเข้าใจได้หลายนัย เช่น คนเรามองเห็นรูปได้เพราะมีตา และแสงสี กล่าวคือ เมื่อตาคือจักษุประสาทและการเห็นทั้ง ๓ อย่างนี้มาบรรจบกัน จิตและอารมณ์ก็สัมผัสกัน โดยนัยเดียวกันในขณะที่กำลังกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” ย่อมรู้ว่าการที่คนเราสามารถได้ยินเสียงนั้นเป็นเพราะมีหูคือโสตประสาทและเสียง กล่าวคือ เมื่อสิ่งทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ หู เสียง และการได้ยินมาบรรจบกัน จิตและอารมณ์ก็เกิดความสัมผัสกัน ในขณะที่กำลังกำหนดว่า “ถูกหนอๆ” ย่อมรู้ว่าการที่คนเราจะกระทบถูกต้องได้เพราะมีกายประสาทและโผฏฐัพพารมณ์ กล่าวคือเมื่อมีธรรมทั้ง ๓ อย่างคือ กาย โผฏฐัพพารมณ์ และการกระทบมาบรรจบกัน จิตและอารมณ์ก็สัมผัสกัน ในขณะที่กำลังกำหนดว่า “คิดหนอ รู้หนอ” ย่อมรู้ว่าการที่คนเราสามารถคิดหรือสามารถกำหนดอารมณ์ได้นั้น เพราะมีหทยวัตถุ(หัวใจ) และธัมมารมณ์(สิ่งที่ใจพึงกำหนดรู้) กล่าวคือเมื่อมีธรรมทั้ง ๓ อย่าง คือ หทยวัตถุ อารมณ์ และการรับรู้ มาบรรจบกัน จิตและอารมณ์ย่อมกระทบกันได้

นอกจากนี้ ในขณะที่กำลังกำหนดเห็นหนอ-ได้ยินหนอ เป็นต้น เมื่อได้กระทบกับอารมณ์แล้วก็จะรู้ได้ว่า จิตใจหรือร่างกายรู้สึกสบายดีหรือไม่สบาย หากสบายดีก็ยิ่งทำให้อยากเป็นสุขยิ่งๆขึ้นไป แต่ถ้าใจไม่สบาย เป็นทุกข์อยู่ ก็อยากหลุดพ้นจากทุกขเวทนานั้น และอยากมีความสุข และเมื่ออยากมีความสุข ก็จะเกิดความหวัง

และยึดถือว่า จะทำวิธีใดถึงจะมีความสุขขึ้นมา เมื่อเกิดการยึดถือ ก็จะทำให้เกิดการทำดีบ้าง ทำชั่วบ้าง พูดดีบ้าง พูดชั่วบ้าง คิดดีบ้าง คิดชั่วบ้าง แล้วแต่เหตุปัจจัย นี้เป็นการประมวลสั่งสมการเห็นเหตุปัจจัยต่างๆของนามธรรม

ลักษณะการเกิดอนุมานญาณในอดีตและอนาคต

เมื่อนักปฏิบัติรู้แจ้งอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถตัดสิน โดยอนุมานญาณได้ในลักษณะที่ว่า "นามรูปในภพนี้ เกิดขึ้นเพราะนามรูปอื่นเป็นเหตุ ฉันใด แม้ในภพก่อนๆ ก็มีเพียงนามและรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะนามรูปอื่นเป็นเหตุ ฉันนั้น แม้ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน คือ มีเพียงนามรูปเท่านั้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยต่างๆ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

โส เอวं ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา 'ยถา อิทं เอตรหิ, เอวं อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคเตปิ ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตี'ติ สมนุปสฺสติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๔)

โยคีนักปฏิบัติเห็นความเป็นไปของนามรูปที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยในภพนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า ในภพนี้ นามรูปย่อมเกิดขึ้นโดยประการใด แม้ในอดีตภพก็เป็นไปแล้วเพราะเหตุปัจจัยโดยประการนั้น และแม้ในอนาคตก็จะเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยโดยประการนี้อีก

นักปฏิบัติผู้เห็นเช่นนี้ ย่อมสามารถสลัดความสงสัย ๑๖ ประการ ที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตาได้ เพราะเหตุที่ได้รู้อย่างแจ่มแจ้งว่า ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตนั้นก็มี แต่เพียงนามรูปอันเป็นเหตุ และนามรูปอันเป็นผลเท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

ความสงสัย ๑๖ อย่าง

๑. สงสัยว่า "ก่อนจะถึงภพนี้ตัวข้าพเจ้าเคยเกิดมาแล้วในอดีตภพหรือไม่หนอ" หมายความว่า ข้าพเจ้าเป็นมาโดยต่อเนื่องแต่อดีตกาลหรือเปล่าหนอ

๒. สงสัยว่า “ก่อนจะถึงภพนี้ ตัวข้าพเจ้าไม่เคยเกิดในอดีตภพหรือไม่หนอ”

หมายความว่า ในอดีตนั้นยังไม่เคยเกิดเลย เพิ่งจะมาเกิดในชาตินี้เพียงชาติเดียวหรือไม่หนอ

๓. สงสัยว่า “ในอดีต ข้าพเจ้าเคยเป็นอะไรหนอ”

หมายความว่า เคยเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐี ยาจก มนุษย์ เทวดา พรหม หรือ สัตว์เดรัจฉาน อย่างนี้เป็นต้น

๔. สงสัยว่า “ในอดีต ข้าพเจ้าเคยมีรูปร่างสัณฐาน เช่นไรหนอ”

หมายความว่า สูง ต่ำ ดำ หรือ ขาว ดังนี้เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สงสัยว่า “ในอดีต ข้าพเจ้าเคยเกิดเพราะเหตุอะไรหนอ”

หมายความว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างข้าพเจ้ามาหรืออย่างไร พรหม เทวดา เป็นผู้สร้างมา หรือว่าข้าพเจ้าเกิดขึ้นมาเองโดยธรรมชาติ

๕. สงสัยว่า “ในอดีตภพทั้งหลายที่ผ่านมา ข้าพเจ้าเคยเกิดเป็นอะไร แล้วต่อจากภพนั้นเกิดเป็นอะไรอีก แล้วต่อจากภพนั้นเกิดเป็นอะไรต่อไปอีก” ดังนี้เป็นต้น

ทั้ง ๕ ประการนี้เป็นความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต

๖. สงสัยว่า “เมื่อข้าพเจ้าตายจากภพนี้แล้ว จะได้เกิดอีกไหมหนอ”

หมายความว่า เป็นการสงสัยตนเองว่า หลังจากภพนี้แล้ว อัตตาจะไม่ดับสูญ จะตั้งอยู่ตลอดไป

๗. สงสัยว่า “หลังจากที่ข้าพเจ้าตายจากภพนี้แล้ว ตัวข้าพเจ้าจะดับสูญไหมหนอ”

หมายความว่า เป็นการสงสัยตนเองว่า หลังจากตายแล้ว จะดับสูญหายไปจากโลกหรือหนอ)

๘. สงสัยว่า “ในอนาคต หลังจากที่ตายแล้ว ข้าพเจ้าจะเกิดเป็นอะไรหนอ”

หมายความว่า จะเกิดเป็นมนุษย์หรือสัตว์ ฯลฯ

๙. สงสัยว่า “ในอนาคต หลังจากที่ตายแล้ว ข้าพเจ้าจะเกิดมามีรูปร่างเช่นไรหนอ”

หมายความว่า ตัวสั้นหรือตัวยาว ตัวขาวหรือตัวดำ ดังนี้เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สงสัยว่า "ในอนาคต หลังจากที่ตายแล้ว ข้าพเจ้าจะเกิดเพราะอาศัยเหตุอะไรหนอ"

หมายความว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างข้าพเจ้ามา หรือว่าข้าพเจ้าเกิดมาโดยไม่มีใครสร้าง คือเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ

๑๐. สงสัยว่า "ในอนาคตต่อๆไป หลายๆภพ ข้าพเจ้าจะเป็นอะไร และต่อไปจะเป็นอะไรอีก แล้วต่อๆไปจะเป็นอย่างไรอีกหนอ"

ทั้ง ๕ ประการนี้เป็นความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอนาคต

๑๑. สงสัยว่า "ในร่างกายนี้ที่ว่ามีสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้นจริงหรือเปล่าหนอ"

๑๒. สงสัยว่า "ในร่างกายนี้ที่ว่าไม่มีสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้นจริงหรือไม่หนอ"

๑๓. สงสัยว่า "ตัวข้าพเจ้าเป็นอะไรอยู่หนอ เป็นกษัตริย์ หรือเป็นเศรษฐี ฯลฯ"

๑๔. สงสัยว่า "ตัวข้าพเจ้ากำลังมีทรวดทรงสัณฐานเช่นไรหนอ ใหญ่หรือเล็ก กลมหรือแบน" ดังนี้ เป็นต้น เป็นความสงสัยในรูปร่างสัณฐานของอัตตา

อีกนัยหนึ่ง สงสัยว่า "ตัวข้าพเจ้าเป็นอยู่เพราะเหตุอะไรหนอ"

หมายความว่า คนใดคนหนึ่งเนรมิต หรือว่าเกิดขึ้นมาเองโดยปราศจากเหตุ

๑๕. สงสัยว่า "ตัวข้าพเจ้านี้จุติมาจากภพหรือจากสถานที่ใดหนอ"

๑๖. สงสัยว่า "ตัวข้าพเจ้านี้ เมื่อตายไปจากภพนี้ จะไปเกิดในภพภูมิไหนหนอ"

ความสงสัยทั้ง ๖ ประการนี้เป็นความสงสัยเกี่ยวกับเหตุการณ์อันเป็นปัจจุบัน

อตฺตาภินิเวสูปนิสฺสยา หิ "อโหสิ นุ โข อหนฺ"ติ- อาทินยปฺปวตฺตา โสฬส วตฺถุกา กงฺขา.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๒๓)

ความสงสัยอันมีวัตถุคือที่ตั้ง ๑๖ ประการ อันเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "ในอดีตตัวข้าพเจ้าเคยเกิดมาแล้วหรือหนอ" ดังนี้ มีอัตตทิฏฐิเป็นเหตุที่พักอาศัย

ความสงสัย ๑๖ ประการที่ยกมานี้สามารถเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ยึดมั่นว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เท่านั้น และความสงสัยนี้จะสงบหายไปด้วยวิกขัมภนนิโรธ อุปมาเหมือนกับคนที่ไม่รู้ว่า กระต่ายมีเขาหรือไม่มี ความสงสัยต่างๆก็จะเกิดแก่ผู้นั้น เป็นต้นว่า กระต่ายมีเขาหรือไม่หนอ และหากมี จะมีลักษณะอย่างไร แต่เมื่อผู้นั้นได้รู้ข้อเท็จจริงแล้วว่า กระต่ายไม่มีเขา ความสงสัยนั้น ก็จะหายไป

ที่กล่าวมานี้เป็นการละความสงสัยโดยการเห็นเหตุปัจจัยของนามรูปตามนัยที่ ๑

การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ(นัยที่ ๒)

นักปฏิบัติบางท่านรู้เห็นเหตุปัจจัยของนามธรรมแตกต่างกัน เช่น รู้เห็นว่า "เพราะมีดวงตาและรูป การเห็นจึงเกิดขึ้น เพราะมีหูและเสียง การได้ยินจึงเกิดขึ้น เพราะมีจมูกและกลิ่น การได้กลิ่นจึงเกิดขึ้น เพราะมีลิ้นและรส การรู้รสต่างๆ มีรสหวานเป็นต้นจึงเกิดขึ้น เพราะมีกายและโผฏฐัพพะ(สิ่งสัมผัส) ความรู้สึกถูกกระทบจึงเกิดขึ้น เพราะมีใจและธรรมารมณ์ ความนึกคิดจึงเกิดขึ้น การกำหนดจึงเกิดขึ้น เพราะอาศัยการพิจารณาหาสาเหตุที่แท้จริง(โยนิโสมนสิการ)กุศลจึงเกิดขึ้น การกำหนดจึงเกิดขึ้น เพราะการได้อยู่ในสถานที่อันสมควร เพราะการได้คบกับสัตบุรุษ เพราะการได้ฟังพระสัทธรรม เพราะเคยมีการสั่งสมบารมีมาแต่ชาติปางก่อน กุศลจึงเกิดขึ้น การกำหนด(เจริญวิปัสสนา)จึงเกิดขึ้น และเพราะการพิจารณาโดยไม่คำนึงถึงสาเหตุที่แท้จริง(อโยนิโสมนสิการ) เพราะอยู่ในที่อันไม่เหมาะสม เพราะคบค้าสมาคมกับคนพาล เพราะฟังคำของคนพาล เพราะกุศลบารมีเคยสร้างมานั้นมีน้อย อกุศลจึงเกิดขึ้น เพราะกรรมที่ทำไว้ดี (เพราะกุศลกรรมและอวิชชา ตัณหา อุปาทาน) กุศลวิบากจึงเกิดขึ้น (การเกิดในสุคติภพ การเห็นแต่สิ่งที่ดีงาม การได้ยินแต่เสียงไพเราะ การได้กินแต่อาหารที่มีรสเลิศ การได้สัมผัสแต่สิ่งที่ประณีต เหล่านี้ล้วนเป็นกุศลวิบาก) เพราะกรรมที่ทำไว้ไม่ดี (เพราะอกุศลกรรม และอวิชชา ตัณหา อุปาทาน) อกุศลวิบาก จึงเกิดขึ้น (การเกิดในทุคติภูมิ การเห็นอารมณ์ที่ไม่ดี การได้ยินเสียงที่ไม่เป็นสิริมงคล เป็นต้น เหล่านี้ล้วน

เป็นผลของอกุศลทั้งสิ้น) เพราะมีภวังคจิตในภพก่อน ความใคร่ครวญ(อาวัชชนจิต) จึงเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น

นักปฏิบัติบางท่านสามารถเห็นเหตุปัจจัยของรูปธรรมโดยประการต่างๆ เช่น เห็นว่า "เพราะกรรมในชาติก่อนๆเป็นปัจจัย รูปทั้งหลายมีหทยวัตถุ จักษุ โสตะ เป็นต้นในภพปัจจุบันจึงเกิดขึ้นโดยไม่ขาดสายนับตั้งแต่ถือปฏิสนธิเป็นต้นมา เพราะจิตซึ่งมีความต้องการนั่ง ต้องการเดิน ต้องการเหยียดเป็นต้นเป็นปัจจัย กลุ่มรูปมีการนั่ง การเดิน การเหยียด เป็นต้น จึงเกิดขึ้นเพราะมีธาตุความร้อน ความเย็นเป็นปัจจัย รูปที่ร้อน รูปที่เย็นจึงเกิดขึ้น เพราะอาหารเป็นปัจจัย ร่างกายนี้จึงสามารถมีกำลังยืนหยัดอยู่ได้" ดังนี้เป็นต้น

เมื่อนักปฏิบัติรู้เห็นเช่นนี้แล้วย่อมสามารถใช้อนุมานญาณตัดสินว่าแม้นามรูปในอดีตและอนาคตก็คงเกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย เหมือนนามรูปในภพปัจจุบันนี้อย่างแน่นอน ไม่มีอะไรเกิดขึ้นมาเองโดยปราศจากเหตุปัจจัย

การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ(นัยที่ ๓)

นักปฏิบัติบางท่านเห็นแจ้งใน **ชาติ**(ความเกิด) **ชรา**(ความตั้งอยู่) **มรณะ**(ความดับ)ของสังขาร ในขณะที่ตนกำลังกำหนด เมื่อเห็น ย่อมเข้าใจได้ว่า การปฏิสนธินี้(ความเกิดครั้งแรกสุดในภพแต่ละภพ) เป็นความเกิดของจิตในขณะหนึ่งๆนั่นเอง ความตั้งอยู่ ความดับไปก็เป็นความตั้งอยู่และความดับไปของจิตในขณะหนึ่งๆ

ลักษณะความเห็นแจ้งนามรูปมีดังนี้ :- ความแก่และความตายย่อมเกิดแต่*ชาติ*(ความเกิด) แม้ชาติก็เกิดแต่*กรรมภพ*(กรรมผู้ให้กำเนิด) แม้กรรมภพก็เกิดแต่*อุปาทาน*(ความยึดมั่นถือมั่น) แม้อุปาทานก็เกิดแต่*ตัณหา*(ความต้องการในนามรูป) แม้ตัณหาก็เกิดแต่*เวทนา*(การเสวยรับรู้สุข ทุกข์) แม้เวทนาก็เกิดแต่*ผัสสะ*(การสัมผัสระหว่างอารมณ์และจิต) แม้ผัสสะก็เกิด แต่*อายตนะทั้ง* ๖ กล่าวคือ ประสาทเครื่องรับรู้ ๖ ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หมายความว่า เนื่องจากมีจิตและประสาทตา เป็นต้น จึงเกิดการเห็นได้

แม้อายตนะเองก็เกิดแต่นามรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของตัวอายตนะ ส่วนนามรูปก็เกิดขึ้นเพราะมีวิญญาณเป็นเหตุเป็นปัจจัย วิญญาณในที่นี้หมายถึงจิต เช่น ปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจิตอื่นๆ วิญญาณนี้เกิดขึ้นเพราะสังขารเป็น เหตุเป็นปัจจัย สังขารในที่นี้ หมายถึงกรรมดีที่ได้ทำไว้ในภพก่อน สังขารนี้เกิดขึ้นได้เพราะอวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัย อวิชชานี้หมายถึงสภาวะที่ไร้ปัญญา ไม่รู้ตามความเป็นจริง หรือรู้แต่รู้ผิดๆ ดังกล่าวมานี้เป็นการพิจารณาเหตุปัจจัยที่ทำให้นามรูปเกิดขึ้น เป็นการพิจารณาจากปลายไปหาต้น เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาทปฏิโลม บุคคลที่จะเห็นได้โดยสมบูรณ์ต้องเป็นอัจฉริยบุคคล เช่น พระโพธิสัตว์หรือผู้มีบุญบารมีอื่นๆ สรุปแล้ว นักปฏิบัติต้องพิจารณาตามนัยนี้จึงจะสามารถละความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการได้

การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ(นัยที่ ๔)

นักปฏิบัติบางท่านพิจารณา(รู้เห็น)เหตุปัจจัยของนามรูปตามนัยปฏิจจสมุปปาทอนุโลม(คือพิจารณาจากต้นไปหาปลาย) ตัวอย่างเช่น สังขารเกิดขึ้น เพราะมีอวิชชาเป็นเหตุ และเพราะมีสังขารเป็นเหตุเป็นปัจจัย จึงเกิดวิญญาณ เมื่อพิจารณาเห็นตามนัยนี้แล้วย่อมสามารถละความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการได้

การรู้เห็นปัจจัยอันเป็นเหตุ(นัยที่ ๕)

นักปฏิบัติบางท่านพิจารณาเห็นเหตุปัจจัยที่ทำให้นามรูปเกิดขึ้นตามนัยแห่งกรรมวัฏ และ วิปากวัฏ เช่น พิจารณาเห็นว่า “เพราะมีกรรม ผลของกรรมจึงเกิดขึ้นและเพราะอาศัยผลของกรรมนั้นกรรมใหม่ก็เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมใหม่นั้นผลกรรมใหม่ก็เกิดขึ้น” เป็นต้น

คำว่า ***กรรมวัฏ*** หมายถึง *กรรม* มี ๕ อย่าง คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ ส่วนคำว่า ***วิปากวัฏ*** หมายถึง *ผลกรรม* มี ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา

ถ้าพิจารณากรรมวัฏและวิปากวัฏอย่างกว้างๆ ก็จะสามารถแยกแยะกรรมและวิบากได้อย่างถูกต้อง แต่บางท่านพิจารณาเห็นเพียงกรรมวัฏ บางท่านเห็นเพียงวิปากวัฏ

ต่อไปนี้เป็นคำบาลีที่ยกมาจากพระไตรปิฎก

กรรมวัฏอันเป็นเหตุในอดีต ๕ อย่าง

ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว, อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๗/๕๓–๔)

เมื่อบุคคลทำกรรมในอดีต อวิชชา ความหลงผิด สังขาร ความขวนขวาย พยายาม ตัณหา ความอยาก อุปาทาน ความยึดติด ภพ ความกระตุ้นใจ ทั้ง ๕ อย่าง เหล่านี้ได้มาจากอดีตชาติ ย่อมเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิตในภพปัจจุบันนี้

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงลักษณะพิเศษของกรรมภพไว้ ๓ นัย แต่ในที่นี้จะขอยกมาแสดงเฉพาะนัยที่ ๑ เพราะเป็นนัยที่พอจะทำความเข้าใจได้ง่าย

โดยปกติ ก่อนที่คนเราจะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วได้นั้น ต้องมีความตั้งใจที่จะทำก่อน ความตั้งใจ ความจงใจก็คือ *เจตนา* เจตนานี้จะเกิดขึ้นก่อนการลงมือทำกรรม เรียกว่า***ปุพพเจตนา*** เรียกอีกนัยหนึ่งว่า *สังขาร* เวลาที่เจตนาเกิด จะเป็นเหมือนกับว่ามีใครมากระตุ้นว่า “ทำเร็วๆ ทำให้เสร็จเร็วๆ” ส่วนเจตนาความจงใจที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังทำกรรม เรียกว่า *กรรมภพ* ซึ่งเป็นเหมือนกับการตัดสินใจในขณะที่กำลังจะให้ทานแก่บุคคลเป็นต้นว่า “สิ่งของเหล่านี้ข้าพเจ้าตัดได้แล้ว สละได้แล้ว จงเป็นของผู้รับเถอะ ขอจงรับไว้เถิด” หรือในขณะที่กำลังจะฆ่าสัตว์ (ปาณาติบาต) ก็จะตัดสินว่า “เจ้าจงตายเถอะ” ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง พระบาลีที่ยกมาข้างต้นนี้เป็นเพียงการวางไว้ตามลำดับวิธีการแสดงเทศนาเท่านั้นส่วนลำดับความเกิดขึ้นจริงๆของสภาวธรรมเหล่านั้นมีดังนี้เมื่ออวิชชาเกิดขึ้นแล้วก็เป็นปัจจัยให้ตัณหาเกิดขึ้นตัณหาก็เป็นปัจจัยต่อไปทำให้อุปาทานเกิดขึ้น อุปาทานก็เป็นปัจจัยให้แก่กรรมภพ(ในขณะที่ทำกรรมเสร็จ สังขารและกรรมภพได้มาจากคำเดียวกัน คือ *ภว*) และเมื่อทำกรรมเสร็จแล้ว อวิชชาก็เกิดขึ้นอีก เช่นรู้ผิดๆ ว่า กรรมที่ได้กระทำไปนั้นเป็นเหตุแห่งความสุข(ซึ่งจริงๆแล้วไม่มีสุข) และต่อจากนั้น ตัณหาหรือความอยากที่จะได้เสวยผลของกรรมนั้นก็เกิดขึ้นอีก เมื่อความ

อยากเกิดขึ้น ก็เป็นปัจจัยต่อไปให้อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นผิดๆ เกิดขึ้นอีก จะเป็นอย่างนี้กลับไปกลับมา จึงกล่าวได้ว่า กรรมซึ่งรายล้อมด้วยอวิชชา ตัณหา อยู่นั้น เป็นผู้ผลิตวิบาก กล่าวคือผลกรรมในภพใหม่ ดังบาลีในปฏิสัมภิทามรรคว่า

กุสลกมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา... นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา, ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ... คติสมฺปตฺติยา ฌาณสมฺปยุตฺเต อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๓๒/๒๘๘–๙)

การปฏิสนธิมีได้เพราะอาศัยเหตุ ๘ ประการ ซึ่งเป็นเหตุที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตอันประกอบด้วยปัญญาอุบัติขึ้นในสุคติภูมิ ก็เหตุ ๘ อย่างเหล่านั้น คือ อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑ เหตุ ๓ อย่างนี้ เกิดขึ้นในขณะกำลังทำกุศลกรรม ส่วนเหตุ ๒ อย่าง คือ โลภะ ๑, โมหะ ๑ เกิดขึ้น ในขณะที่ความอยากในภพเกิดขึ้น ส่วนเหตุ ๓ อย่างนี้คือ อโลภะ ๑, อโทสะ ๑, อโมหะ ๑ ซึ่งเป็นเหตุฝ่ายอัพยากฤต (วิบาก) เกิดขึ้นในขณะที่จิต ดวงแรกกล่าวคือปฏิสนธิจิตเกิดขึ้น

วิปากวัฏอันเป็นผลในภพปัจจุบัน ๕ ประการ

อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิฏฺฐปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๗/๕๔)

สภาวธรรม ๕ อย่างที่เป็นไปในภพปัจจุบันมีดังนี้ คือ จิตที่เป็นปฏิสนธิในภพนี้ ชื่อว่าวิญญาณ ๑ การถือกำเนิด กล่าวคือนามรูป ๑ สภาวธรรมที่ผ่องใส กล่าวคืออายตนะ ๑ การสัมผัสแห่งจิตกับอารมณ์ กล่าวคือ ผัสสะ ๑ การเสวย (อารมณ์) กล่าวคือเวทนา ๑ สภาวธรรม ๕ อย่างนี้ เป็นผลวิบากของกรรมเก่าที่ทำไว้ในชาติก่อนๆ

จิตของนักปฏิบัติที่สามารถกำหนดนามรูปได้อย่างต่อเนื่องนั้นจะปรากฏสืบต่อจากจิตดวงก่อนๆซึ่งดับไปแล้ว และเขาจะสามารถมองออกว่า แม้ปฏิสนธิจิตในภพนี้ หรือภพต่อๆไป ก็จะเกิดสืบต่อจากจุติจิต(จิตดับ)ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของแต่ละภพ เช่นเดียวกันนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๒ หน้า ๒๗๐ กล่าวไว้ว่า

ยเถว จกฺขุวิญฺญาณํ มโนธาตุอนนฺตรํ
น เจว อาคตํ นาปิ น นิพฺพตฺตํ อนนฺตรํ.
ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
ปุริมํ ภิชฺชเต จิตฺตํ ปจฺฉิมํ ชายเต ตโต.

จิตที่ทำให้เราเห็นรูปภายนอกนั้น เป็นจิตที่เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่พิจารณา แต่จะกล่าวว่า แปรรูปมาจากจิตที่ทำหน้าที่พิจารณานั้นโดยตรงก็ไม่ใช่ แต่เป็นจิตที่เกิดต่อเนื่องจากจิตที่ทำหน้าที่พิจารณานั้นฉันใด ลำดับจิตในขณะถือปฏิสนธิก็เป็นไปฉันนั้น คือเมื่อจิตดวงก่อนดับลงจิตดวงหลังก็เกิดสืบต่อทันที

ถ้ารูปารมณ์มาปรากฏที่จักษุประสาทเมื่อใด เมื่อนั้นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณา เช่น พิจารณาว่า "นี้เป็นอะไร" ก็จะเกิดขึ้นก่อน หลังจากนั้น จิตที่ทำหน้าที่เห็นจึงเกิดขึ้นต่อจากจิตนั้นทันที ซึ่งจะไม่เกิดก็ไม่ได้ เพราะเป็นกฎแห่งสภาวธรรม ในเวลาที่จิตข้ามภพข้ามชาติก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเมื่อจิตดวงสุดท้ายในภพก่อนดับลง จิตดวงแรกกล่าวคือปฏิสนธิจิตก็จะเกิดขึ้นต่อทันที ในภพใหม่ภพใดภพหนึ่ง แต่ว่าการอุบัติต่อเนื่องกันเช่นนี้ ใช่ว่าจิตดวงแรกจะเกิดมาจากจิตดวงสุดท้ายของภพก่อนเสมอไป เพราะว่าจิตดวงสุดท้ายในภพก่อนนั้นก็ได้ดับลงไปแล้วอย่างสิ้นเชิง

อนึ่ง ถ้านักปฏิบัติผู้ใดหมั่นกำหนดความเกิดดับของนามรูปอย่างต่อเนื่องได้ ก็ยิ่งมองเห็นเหมือนกับว่า นามรูปที่ได้กำหนดไปนั้นเป็นของใหม่ หลั่งไหลเข้ามาสู่ใจและกาย เพราะฉะนั้น จึงทำให้นักปฏิบัติผู้นั้นพอจะทราบได้ว่า นามรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธินั้นก็มีสภาพเหมือนกับนามรูปที่เราพิจารณาเห็นอยู่นี้นี่เอง

ส่วนการพิจารณารู้อายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้น เป็นของง่ายทั้งปรากฏชัดอยู่แล้วเพราะได้อาศัยประโยชน์หรือผล ๕ ประการ ที่เกิดในภพปัจจุบันนี้ เมื่ออายตนะแก่กล้าเต็มที่แล้ว ธรรมที่เป็นเหตุ ๕ อย่างก็เกิดขึ้นอีก ธรรม ๕ อย่างนั้น ได้แก่ *อวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร* และ*กรรมภพ*

กรรมวัฏอันเป็นเหตุปัจจุบัน ๕ ประการ

อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา. (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๗/๕๔)

เมื่ออายตนะในภพปัจจุบันแก่กล้า ความไม่รู้จริงคืออวิชชา ความพยายามคือสังขาร ความอยากคือตัณหา ความยึดมั่นคืออุปาทาน และความจงใจคือกรรมภพ ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้สำเร็จแล้วในเวลาที่ทำกรรมในภพปัจจุบัน ย่อมเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้แก่ปฏิสนธิจิตในภพหน้าต่อไป

เพราะเหตุปัจจัยปัจจุบันเหล่านี้ ผล ๕ ประการ คือ *วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ* และ*เวทนา*จึงเกิดขึ้นมาอีก

วิปากวัฏอันเป็นผลในอนาคต ๕ ประการ

อายตึ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายตึ อุปปตฺติภวสฺมึ อิธ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๗/๕๔)

จิตที่สืบต่อจากภพเก่าเป็นวิญญาณในอนาคต สภาวะที่เกิด(ในท้องมารดา) เรียกว่า นามรูป ประสาท การรับรู้เป็นอายตนะ การกระทบสัมผัส เรียกว่า ผัสสะ การเสวยอารมณ์ เรียกว่า เวทนา ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นผลวิบากที่จะอุบัติในภพหน้า เพราะมีกรรมที่ได้กระทำไว้ในภพปัจจุบันเป็นเหตุเป็นปัจจัย

ตามที่แสดงมาข้างต้นนี้ โดยสภาวะที่แท้จริงแล้ว เหตุในอดีตเป็นตัวเดียวกันกับเหตุในปัจจุบัน ๕ ประการ และผลในอนาคต ๕ ประการก็เป็นตัวเดียวกันกับผลในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นแจ้งเหตุหรือผลในปัจจุบันแล้ว ก็จะสามารถอนุมานหาเหตุหรือผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคตกาลได้

ผล ๕ ประการนั้น ได้แก่ *สภาวธรรมที่นับเข้าในแต่ละขณะจิตที่กำลังกำหนดอยู่* ดังนั้น ถ้าโยคีหรือนักปฏิบัติกำหนดโดยคร่าวๆ ก็จะสามารถกำหนดเห็นผลทั้ง ๕ ประการนั้นเป็นเพียงผลอย่างเดียว ถ้าเห็นอารมณ์ต่างๆ ไม่ว่า

อารมณ์นั้นจะดีหรือเลวก็ตาม ไม่ควรเอาใจใส่ ควรกำหนดว่า เป็นสภาวธรรมที่สักแต่ว่าเห็นหรือได้ยิน ซึ่งเป็นผลของกรรมเก่าเท่านั้น และไม่ควรแยกแยะกำหนดว่า สิ่งนี้เป็นวิญญาณ สิ่งนั้นเป็นนามรูป ดังนี้เป็นต้น

แม้ในเหตุ ๕ ประการ ก็ควรกำหนดเช่นเดียวกับที่กำหนดผล ๕ ประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อโยคีกำหนดได้ตามนี้ย่อมเห็นกรรมซึ่งเป็นเหตุและวิบากซึ่งเป็นผล ดังนั้น จึงสามารถตัดสินด้วยปัญญาได้ว่า "ในภพก่อนๆ มีเพียงกรรมและวิบากฉันใด แม้ในภพหน้าต่อๆไป ก็เป็นฉันนั้นแล ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา" เมื่อสามารถตัดสินได้ดังนี้ เขาย่อมละข้อสงสัย ๑๖ ประการได้โดยชอบแล

ต่อไปนี้เป็นบาลีที่ยกมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

โส เอวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต นามรูปสฺส ปวตฺตึ ทิสฺวา "ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ. อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสเนว ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตี"ติ. อิติ กมฺมญฺเจว กมฺมวิปาโก จ, กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปากวฏฺฏญฺจ, กมฺมปวตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ กมฺมสนฺตติ จ วิปากสนฺตติ จ, กิริยา จ กิริยาผลญฺจ.

กมฺมา วิปากา วตฺตนฺติ
ปาโก กมฺมสมฺภโว
กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ
เอวํ โลโก ปวตฺตตีติ สมนุปสฺสติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๗-๘)

โยคีนั้น เมื่อเห็นความเป็นไปของนามรูปด้วยอำนาจแห่งความเป็นกรรมวัฏและวิปากวัฏเพราะมีปัจจัยเป็นเหตุแล้ว ย่อมกำหนดเห็นว่า "นามรูปในภพปัจจุบันนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยฉันใด แม้นามรูปในภพซึ่งเป็น อดีตหรืออนาคตก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยฉันนั้น" ครั้นกำหนดเห็นดังนี้แล้ว ย่อมตัดสินได้ว่า "มีเพียงกรรมและผลของกรรม หรือมีเพียงกรรมวัฏและวิปากวัฏ หรือมีเพียงห้วงกรรมและห้วงวิบาก หรือมีเพียงการสืบต่อแห่งกรรมและการสืบต่อแห่งวิบาก หรือไม่ก็มีเพียงการกระทำและผลของการกระทำเท่านั้นผลทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะกรรมและแม้ผล(วิบาก)เองก็เป็นสาเหตุให้กรรมเกิดขึ้น เมื่อมีกรรม ภพใหม่ก็เกิดขึ้นอีก

กรรมและผลนั้นจะผลัดเปลี่ยนกันเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันวนเวียนไปอย่างนั้นอยู่ตลอด เป็นวัฏฏสงสารของนามรูปซึ่งเป็นสิ่งที่เรารู้จักในนามของสัตว์โลก

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ.

เอวํ กมฺเม วิปาเก จ วตฺตมาเน สเหตุเก
พีชรุกฺขาทิกานว ปุพฺพา โกฏิ น นายติ
อนาคเตปิ สสาเร อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๘)

ความเห็นว่า "สัตว์บุคคลผู้กระทำกรรมไม่มี" ความเห็นว่า "สัตว์บุคคลผู้เสวยผลกรรมไม่มี" หรือความเห็นว่า "มีแต่เพียงสภาวธรรมเท่านั้นที่เป็นไปโดยไม่ขาดสาย" เป็นความเห็นที่ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริงโดยแท้

อนึ่ง เมื่อกรรมและวิบากยังมีเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้ จุดเริ่มต้นของนามรูปก็ย่อมไม่ปรากฏดุจการเริ่มต้นของเมล็ดกับต้นไม้(ซึ่งไม่ปรากฏชัดว่าเมล็ดเกิดก่อนหรือต้นไม้เกิดก่อน เพราะเมล็ดก็มาจากต้น ต้นก็มาจากเมล็ด วนเวียนอยู่อย่างนี้เรื่อยไป) แม้ในอนาคตกาล เมื่อยังมีสังสารวัฏกล่าวคือการเวียนว่ายตายเกิดของนามรูปอยู่ตราบใด ความดับของกรรมและวิบากก็ย่อมไม่ปรากฏตราบนั้น

จริงอยู่ ในขณะที่กำลังทำบุญให้ทาน เจตนากล่าวคือความตั้งใจที่จะให้ทานก็เกิดขึ้น หรือในขณะที่กำลังทำบาป เช่น ปาณาติบาต เจตนาที่จงใจฆ่าก็เกิดขึ้น กิริยาอาการทางกายและทางวาจาที่จงใจฆ่าก็เกิดขึ้น กิริยาอาการทางกายและทางวาจาที่เกิดขึ้นเพราะเจตนานั้น ก็คือรูป และรูปนี้ก็ชื่อว่ากรรม อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่านามและรูปจะได้ชื่อว่ากรรมแต่ธรรมที่เป็นหลักสำคัญในการให้ผลนั้นก็ได้แก่ **เจตนา** ดังพุทธดำรัสว่า **เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ** *ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม* ดังนั้น *เจตนาจึงชื่อว่า เป็นกรรมที่แท้จริง* เพราะเป็นตัวการสำคัญ แต่เมื่อกล่าวโดยรวมแล้ว แม้นามและรูปที่เกิดขึ้นพร้อมกับเจตนาก็ชื่อว่า *กรรม* เช่นกัน

ด้วยเหตุนั้น พึงทราบว่า ในขณะที่กรรมเกิดขึ้น ก็เป็นเพียงนามรูป กล่าวคือ อาการทางกาย วาจา และ เจตนาที่จงใจกระทำ เพราะอาศัยนามรูปดังกล่าว การสมมุติว่าสัตว์ บุคคล จึงเกิดขึ้น

การที่ได้เห็นรูปหรือได้ยินเสียงเป็นต้น ก็เป็นเพียงผลวิบากอันได้แก่รูปกับนามเท่านั้น ซึ่งชาวโลกได้นำนามรูปที่เป็นวิบากนี้มาบัญญัติเรียกว่า “สัตว์บุคคล” แท้จริงแล้ว สัตว์บุคคลหามีปรากฏไม่ ดังนั้น กรรมในอดีตชาติก็เป็นเพียงกรรมที่เกิดขึ้นมาแล้วเท่านั้นเอง ส่วนปฏิสนธิจิต *ภวังคจิต* จิตที่เห็น จิตที่ได้ยิน เป็นต้น ในปัจจุบันภพ เป็นเพียงผลของกรรมเก่าเท่านั้น วิบากอันนี้แหละที่เป็นเหตุให้กรรมดำเนินต่อไปอีก แล้วกรรมนั้นก็เป็นเหตุให้เกิดวิบากอีก เป็นอยู่อย่างนี้ตลอดไป ส่วนการรู้แจ้งว่า *การกอัตตา* หรือสัตว์บุคคลผู้กระทำกรรมนั้นไม่มี หรือ*เวทกอัตตา* คือสัตว์บุคคลผู้เสวยผลแห่งกรรมนั้นไม่มี นั้นเป็น**ปัจจยปริคคหญาณ** หรือกล่าวอีกอย่างว่า **สัมมาทัสสนะ** *ปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง* เมื่อเห็นแจ้งอย่างนี้แล้ว ย่อมมองไม่เห็นหรือหาที่สุดหาเบื้องต้นของสังสารวัฏกล่าวคือลำดับความเกิดขึ้นของนามรูปไม่ได้ เปรียบเหมือนการหาข้อยุติไม่ได้เกี่ยวกับเมล็ดหรือลำต้นว่า อันไหนเกิดขึ้นก่อน เพราะเมล็ดก็เกิดแต่ลำต้น และลำต้นก็เกิดแต่เมล็ด หรือไก่กับไข่ซึ่งก็ไม่ทราบว่า อันไหนเกิดขึ้นก่อน เพราะว่าไก่เกิดจากไข่ และไข่ก็เกิดจากแม่ไก่

ในเรื่องของการค้นหาเบื้องต้นของนามรูปนี้ หากเชื่อว่า “พระเจ้าเป็นผู้สร้างนามรูปขึ้นมา” ก็จะทำให้คิดต่อไปว่า “แล้วตัวพระเจ้าเองล่ะ ใครเป็นผู้สร้างขึ้นมา” นี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า เราจะไม่สามารถหาเบื้องต้นของสิ่งเหล่านี้ได้เลย ดังนั้น จึงไม่ควรเชื่อว่า “พระเจ้าคือผู้สร้างโลกโดยเหตุผลใดๆทั้งสิ้น” และก็ไม่ควรคิดเลยเถิดไปว่า “เมื่อไม่มีผู้สร้าง ก็ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองลอยๆ” ดังนี้ เพราะเท่าที่พิจารณาโดย ปัจจักขญาณหรืออนุมานญาณ (*ปัจจักขญาณ* คือวิปัสสนาญาณที่ปรากฏทางใจเหมือนกับประจักษ์จริง *อนุมานญาณ* คือญาณที่รู้ได้โดยการนึกถึงเหตุผลที่พึงเป็นไปได้ หรือโดยการคาดคะเน) ก็ไม่เห็นว่า จะมีสิ่งใดๆ ที่เกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุ

อนึ่ง การเปรียบเทียบระหว่างความเกิดขึ้นของนามรูปกับการเกิดขึ้นของต้นไม้และเมล็ด หรือเหมือนกับแม่ไก่กับไข่ไก่นั้น ใช่ว่าจะเหมือนกันโดยสิ้นเชิง คือจะ

คล้ายกันเป็นบางส่วนเท่านั้น เพราะว่าต้นไม้และเมล็ดนั้นเราพอจะทราบได้ว่าเริ่มต้นตั้งแต่สมัยต้นกัป *ส่วนวัฏฏสงสารของนามรูปนั้นจะเริ่มต้นมาแต่กาลไหน ไม่มีผู้ใดทราบเลย*

เมื่อทำกรรมไว้ในชาติปัจจุบัน กรรมก็จะส่งผลให้ไปเกิดในชาติหน้าต่อไป จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม หากถึงพร้อมด้วยเหตุปัจจัยแล้ว ก็สามารถส่งผลให้ไปเกิดได้แน่นอน กรรมเก่าทำให้เกิดภพใหม่ แล้วก็ทำกรรมใหม่ต่อไปเรื่อยๆ ไม่มีที่สิ้นสุด เหมือนกับต้นไม้และเมล็ดหรือแม่ไก่กับไข่ไก่ ต่อเมื่อกรรมถูกมรรคญาณตัดได้โดยเด็ดขาดเท่านั้น จึงจะยุติการให้ผล และเมื่อกรรมไม่ให้ผลโดยประการทั้งปวงแล้ว การปฏิสนธินั้นเป็นตัวผล เมื่อเหตุไม่มี ผลก็ย่อมไม่มีเป็นธรรมดา จะขอยกคำในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นเครื่องสนับสนุนดังต่อไปนี้

กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อญฺญมญฺญํ อุโภ สุญฺญา น จ กมฺมํ วินา ผลํ.
กมฺมญฺจ โข อุปาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ
น เหตฺถ เทโว พฺรหฺมา วา สํสารสฺสตฺถิ การโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺภารปจฺจยา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๘-๙)

(โยคีพึงกำหนดพิจารณาอย่างนี้ว่า)

กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก แต่กรรมกับวิบากมิใช่เป็นสิ่งเดียวกัน ในตัววิบากไม่มีตัวกรรม และในตัวกรรมก็ไม่มีตัววิบากปรากฏอยู่ สภาวธรรมทั้ง ๒ นี้ว่างเปล่าจากกันและกัน แต่ผลวิบากนั้นอาศัยกรรมซึ่งเป็นตัวเหตุเกิดขึ้น จะเกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุไม่ได้เลย ในโลกนี้ไม่มีเทพเจ้าหรือพรหม หรือพระเจ้าเป็นผู้สร้างชีวิตใครๆ มีแต่สภาวธรรมล้วนๆ ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยเท่านั้น

เมื่อโยคีพิจารณาเห็นเหตุปัจจัยของนามรูปโดยจำแนกเป็นกรรมและผลวิบากแล้ว ก็ย่อมจะพิจารณาเห็นอาการของจุติจิตในภพเก่าและปฏิสนธิจิตในภพใหม่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันเหมือนตอนที่รูปเข้ามาสู่คลองจักษุ ก็จะเกิดการเอาใจใส่รูปนั้นเป็นพิเศษ คล้ายๆกับถามตัวเองว่า 'นี่รูปอะไร' หลังจากนั้นก็จะเห็นรูปนั้นซึ่งบ่งบอกให้รู้ว่า ระหว่างการเอาใจใส่รูปกับการเห็นรูปนั้นต่อเนื่อง

กันโดยไม่มีอะไรมาคั่นตรงกลาง ระหว่างจุติจิตกับปฏิสนธิจิตก็ไม่มีอะไรคั่นตรงกลางเช่นกัน เมื่อจิตดวงสุดท้ายในภพก่อนดับไปแล้ว จิตดวงแรกของภพใหม่ก็อุบัติขึ้นเพราะอำนาจของกรรมเก่า การพิจารณาเห็นอย่างนี้จะมีเฉพาะโยคีผู้พหูสูตเท่านั้น แต่สำหรับผู้มีสุตะน้อยก็จะเห็นเพียงคร่าวๆว่า "คำว่า *ตาย* ก็หมายถึงการอุบัติขึ้นของจิตดวงแรกนั่นเอง เป็นเพียงปรากฏการณ์ ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องระหว่างภพเท่านั้น ถ้าโยคีสามารถเห็นจุติจิตและปฏิสนธิจิต แม้เพียงเท่านี้ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้เห็นสภาวธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันพร้อมทั้งเหตุทั้งปัจจัย ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สพฺเพ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา ธมฺมา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ.

เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตสพฺพธมฺมสฺส สพฺพากาเรน นามรูปสฺส ปจฺจย-ปริคฺคหญาณํ ถามคตํ โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๙,๒๗๐)

สภาวธรรมทั้งปวงที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นสิ่งที่สามารถรู้โดยจุติจิต และปฏิสนธิจิต

ญาณที่รู้แจ้งเหตุเกิดขึ้นแห่งนามรูปของโยคีผู้รู้แจ้งธรรมทั้งปวงด้วยจุติจิตและปฏิสนธิจิตอย่างนี้ ย่อมมีพลังสูงขึ้นโดยครบถ้วน

ที่ว่า *รู้แจ้งธรรมทั้งปวง* นั้นมิได้หมายความว่า จะต้องรู้แจ้งแทงตลอดทั้งหมดเหมือนกับพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าแต่ขอให้เห็นเพียงความเกิดดับของจุติปฏิสนธิ ก็เรียกได้ว่า*รู้แจ้งธรรมทั้งปวง* ดังนั้น ท่านจึงใส่คำวิเศษณ์กำกับมาด้วยว่า **จุติปฏิสนธิวเสน** *ด้วยจุติจิตและปฏิสนธิจิต* เพื่อจำกัดความหมาย

โยคีผู้เห็นความเกิดดับของจุติและปฏิสนธิอย่างนี้แล้วย่อมสามารถเข้าใจอย่างถูกต้องว่า ไม่มีนามรูปจากภพเก่าใดๆ เลยที่จะย้ายมาสู่ภพใหม่ได้ เพราะว่านามรูป ในภพเก่าก็ดับไปแล้วโดยสิ้นเชิง มิได้ติดตามมาเป็นนามรูปของภพใหม่แต่อย่างใด เพราะฉะนั้น นามรูปที่ดับแล้วในอดีตจึงเป็นของไม่เที่ยง และนามรูปในภพนี้ก็จะต้องดับในภพนี้นั่นเอง จึงเป็นของไม่เที่ยงเช่นกัน ทั้งในภพต่อๆไปก็เป็นเช่นเดียวกัน และการพิจารณาเห็นเช่นนี้เป็นจุดเริ่มต้นของ **สัมมสนญาณ** คือ *ญาณที่ทำหน้าที่พิจารณา*

เกี่ยวกับนัยทั้ง ๕ ซึ่งได้แสดงมาแล้วนี้ เมื่อโยคีกำหนดนามรูปที่กำลังเกิด ก็จะเห็นเหตุปัจจัยของนามรูปวิธีใดวิธีหนึ่งตามสมควร และญาณที่ตัดสินสภาวธรรม ก็จะเกิดขึ้นโดยอาการอย่างนี้ว่า “แม้ในกาลทั้ง ๓ นี้จะมีก็แต่นามรูปซึ่งเป็นผลของนามรูปด้วยกันเท่านั้นที่เกิดขึ้น” ญาณนี้เมื่อสิ้นสุดแล้วก็คือ *ปัจจยปริคคหญาณ* นั่นเอง ปัจจยปริคคหญาณนี้แหละที่เรียกว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** *เพราะเหตุว่าสามารถขจัดความสงสัย ๘ ประการซึ่งเกิดขึ้นใน ๘ กรณี คือ สงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในไตรสิกขา นามรูปที่เป็นไปแล้วในอดีต ที่กำลังเป็นไปในปัจจุบัน ที่จะเป็นไปในอนาคต และเหตุผลที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น(ปฏิจจ-สมุปบาท)*

พระจูฬโสดาบันคือใคร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า

อิมินา ปน ญาเณน สมนฺนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสเน ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติฏฺโฐ นิยตคติโก จูฬโสตาปนฺโน นาม โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๑)

โยคีผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้ได้ญาณที่เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ นี้เป็นพระจูฬโสดาบัน บุคคลผู้ได้ความโล่งใจ ได้ที่พึ่งพิงในพระพุทธศาสนา มีสุคติเป็นที่ไปอย่างแน่นอน

อธิบายว่า ความโล่งใจอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนาคืออริยมรรค อริยผล เป็นที่พึ่งพิงอันแท้จริงในพระพุทธศาสนาส่วนผู้ที่กำลังดำเนินบนเส้นทางกัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นทางที่จะได้มรรคผลอย่างแน่นอน จึงสมควรได้ชื่อว่า “ผู้ได้ความโล่งใจ ผู้ได้ที่พึ่งพิง” เช่นกัน

อีกนัยหนึ่ง คือผู้ที่รู้แจ้งนามรูปตามสภาพที่เป็นจริง ด้วย*นามรูปปริจเฉทญาณ* ย่อมได้ความปราโมทย์ในพระธรรมคำสอน เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้ได้ความโล่งใจ นอกจากนี้ผู้ใดรู้นามรูปด้วย *ปัจจยปริคคหญาณ* ว่า นามรูปทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ผู้นั้นย่อมไม่เป็นผู้มีความเห็นผิด คือไม่เห็นผิดว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่เห็นผิดว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก หรือไม่เห็นผิดว่าสัตว์โลก

เกิดขึ้นมาโดยปราศจากเหตุปัจจัย ดังนี้เป็นต้น เมื่อมีความเห็นถูกต้อง ศรัทธาความเชื่อก็มั่นคง ไม่คลอนแคลน ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยศรัทธาเช่นนี้ ก็ชื่อว่า *เป็นผู้ได้ความโล่งใจ ได้ที่พึ่งพิงในพระศาสนา* เช่นกัน

ต่อไปนี้เป็นการนำหลักฐานที่มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกามาสาธก

อปริหีนกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิโก วิปสฺสโก โลกิยาหิ สีลสมาธิปญฺญาสมฺปทาหิ สมนฺนาคตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต สุคติปรายโณ โหตีติ วุตฺตํ 'นิยตคติโก'ติ, ตโต เอว จูฬโสตาปนฺโน นาม โหติ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๒๔)

โยคีผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้กำลังก้าวหน้าในกังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญาที่บริสุทธิ์แล้ว แต่ยังไม่ถึงขั้นหลุดพ้น(เพราะเป็นโลกิยะ) ถึงแม้จะยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษยิ่งๆขึ้นไปก็ตาม แต่ก็เป็นผู้มีสุคติภพเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "นิยตคติโก" (เป็นผู้มีคติภพที่แน่นอน) และด้วยเหตุที่เป็นผู้มีคติภพที่แน่นอนนี้ จึงได้ชื่อว่า "เป็นพระจูฬโสดาบัน"

ข้อความข้างต้นของบทว่า **อปริหีนกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิโก** นี้ท่านแสดงความหมาย ดังต่อไปนี้ :- *ผู้ที่ปราศจากทิฏฐิและวิจิกิจฉากำลังก้าวหน้าในกังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ผู้ที่มีคติภพแน่นอน แต่เนื่องจากวิสุทธิที่ว่ามานี้ยังไม่ถึงขั้นโลกุตตระ ยังเป็นเพียงโลกิยะเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ อาจจะเสื่อมไปจากบุคคลนั้นเมื่อไรก็ได้ จะด้วยเหตุที่ตนตั้งจิตไว้ผิดๆ ก็ดี ด้วยเหตุที่ได้ยินได้ฟังสิ่งที่เป็นมิจฉาทิฏฐิก็ดี วิจิกิจฉา คือความลังเลสงสัยก็อาจเกิดขึ้นได้ ยิ่งถ้าเมื่อใดทิฏฐิและวิจิกิจฉาเหล่านั้นมีกำลังมาก วิสุทธิที่ว่ามานี้ก็จะลดน้อยค่อยๆเสื่อมสิ้นไปในที่สุด ถึงตอนนั้นก็ไม่ควรเรียกบุคคลผู้นั้นว่า เป็นผู้ที่มีคติภพที่แน่นอน* นี้เป็นการอธิบายเนื้อความโดยพยติเรกนัย (นัยที่ถือเอาความโดย วิธีกลับกันจากนัยที่กล่าวมาก่อน)

ด้วยบทว่า **สีลสมาธิปญฺญาสมฺปทาหิ สมนฺนาคตตฺตา** นี้ท่านอธิบายความดังต่อไปนี้ :- เนื้อความของบทโดยตรงแปลว่า *ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญาที่กำลังปฏิบัติอยู่ คือผู้มีคติภพที่แน่นอน* แต่โดยเนื้อความแฝงแล้ว ท่านแสดงให้รู้โดยพยติเรกนัยว่า *ถ้าบุคคลขาดการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เสื่อมจากศีล สมาธิ ปัญญา ก็ไม่สามารถเรียกว่าเป็นผู้ที่มีคติภพที่แน่นอน*

สรุปแล้ว ผู้ที่จะบริบูรณ์ด้วยวิสุทธิอย่างนี้ จะต้องเป็นผู้ที่กำลังเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน หรือถ้าไม่ใช่ผู้ที่กำลังเจริญ ก็จะต้องเป็นผู้ปราศจากทิฏฐิและวิจิกิจฉา อย่างน้อยก็จะต้องเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ จึงจะถือได้ว่าเป็นผู้มีคติภพที่แน่นอนได้ เพราะฉะนั้น บุคคลไม่ควรประมาทตัวเองว่า "ข้าพเจ้าเป็นพระจูฬโสดาบันแล้ว มีคติภพที่แน่นอนแล้ว" โดยเด็ดขาด *เพราะถ้าท่านพอใจในธรรมเพียงขั้นต้นๆนี้แล้ว ไม่เอาใจใส่วิปัสสนากัมมัฏฐานยิ่งๆขึ้นไปหรือไม่ยอมรักษาศีลสิกขาของตนให้บริสุทธิ์ ผุดผ่องมัวแต่อยู่อย่างประมาทขาดสติแล้วท่านก็จะไม่เจริญในคุณธรรมอย่างแน่นอน*

เครื่องวัดความแน่นอนของคติภพ

ถ้าจะถามว่า *คติของพระจูฬโสดาบันนั้นแน่นอนตลอดทุกภพทุกชาติหรือไม่* ขอตอบว่า *แน่นอนเฉพาะในภพที่ ๒ เท่านั้น ส่วนในภพที่ ๓ เป็นต้นไปนั้นยังไม่แน่นอน* เหตุผลก็คือตามคัมภีร์ฎีกาที่ยกมาแล้วข้างต้นนั้น ท่านแสดงว่า ผู้ที่มีคติแน่นอนได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ไม่เสื่อมจากกังขาวิตรณวิสุทธิ และจะต้องเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยโลกียศีล โลกียสมาธิ และโลกียปัญญา อาศัยคำกล่าวของฎีกาจารย์นี้ทำให้รู้ว่า *แม้แต่ในภพชาติปัจจุบันก็ยังอาจเสื่อมจากศีล สมาธิ และกังขาวิตรณญาณปัญญาได้ ดังนั้น ในภพที่ ๒ เป็นต้นไป ไฉนเลยจะเสื่อมไม่ได้* หมายความว่า *สามารถเสื่อมได้แน่นอน* ในเรื่องนี้มีสาธกหลักฐานดังต่อไปนี้

ในพระบาลีพุทธวงศ์ระบุไว้ว่า เมื่อตอนที่พระโพธิสัตว์ของพวกเราทั้งหลายบำเพ็ญบารมีอยู่ได้นานถึง ๓ อสงไขยแล้วจึงได้พบพระพุทธเจ้า เริ่มจากพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะเป็นต้น และได้บวชในสำนักของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น รวมถึง ๙ ชาติ ๙ พระองค์ และในพระบาลี มัชฌิมปัณณาสก์ระบุไว้ว่า พระโพธิสัตว์ทุกท่านที่เคยบวชในสำนักของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ต่างก็เคยบำเพ็ญคตปัจจาคตวัตร (วัตรกัมมัฏฐานอย่างหนึ่ง ที่ต้องกำหนดสติตลอดทั้งเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต หรือในขณะบำเพ็ญสติอยู่ เช่นเวลาเดิน ถ้าขาดสติเมื่อไร ก็กลับมาที่เก่า แล้วเริ่มต้นเดินใหม่) มาแล้วด้วยกันทั้งสิ้น จนกระทั่งเกือบบรรลุอริยมรรค กล่าวคือเจริญวิปัสสนาจนถึงขั้นอนุโลมญาณ แล้วก็พึงพอใจอยู่เพียงแค่นั้น

อนึ่ง ระยะกาลที่พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสวยชาติเป็นนาคราชนั้นได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระนามว่า สุมนะ พระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี

และระยะกาลที่เสวยชาติเป็นพญาราชสีห์ ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ซึ่งเรื่องนี้แสดงไว้ในบาลีพุทธวงศ์ เราจะเห็นได้ว่า ในชาดกสุตตนิบาต และในนิทานทั้งหลายซึ่งเป็นคัมภีร์ที่แสดงเรื่องที่เกิดขึ้นในกัปนี้ได้ระบุว่า *พระโพธิสัตว์เคยเกิดเป็นสัตว์เดียรัจฉานมาแล้วมากมาย* และจะเห็นว่า *ในเรื่องพระเตมีย์ใบ้นั้น มีการเกิดในนรกเหมือนกัน* ดังนั้น เมื่อเทียบเคียงดูคำทั้งในพระบาลีและอรรถกถาแล้วจะเห็นได้ว่า แม้แต่พระโพธิสัตว์ ซึ่งบำเพ็ญวิปัสสนาถึงขั้นสังขารุเปกขาญาณที่ประเสริฐกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิเป็นไหนๆ แต่ก็ยังไม่ไปจากอบายได้ ส่วนบุคคลสามัญซึ่งได้เพียงกังขาวิตรณวิสุทธิเท่านั้น จะพ้นได้โดยตลอดไปได้อย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ โยคีผู้ปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากทุคติอบายภูมิตลอดไป ต้องพยายามอย่างยิ่งเพื่อที่จะละสักกายทิฏฐิได้ด้วยโสดาปัตติมรรค จะมานอนใจเพียงได้กังขาวิตรณวิสุทธิ เท่านั้นยังไม่ได้

นี่คือโอวาทที่มาในพระบาลีสังยุตตนิกาย

สตฺติยา วิย โอมฏฺโฏ ฑยฺหมาโนว มตฺถเก
สกฺกายทิฏฺฐิปฺปหานาย สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเช.

(สำ. ส. ๑๕/๒๑/๑๕)

ภิกษุผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร พึงมีสติกำหนดตลอดเวลา เพื่อประหาณสักกายทิฏฐิให้จงได้ เสมือนบุรุษผู้ถูกเสียบแทงด้วยหอกแล้วรีบหาทางถอนหอกนั้นออกจากอกให้ได้โดยเร็วที่สุด หรือเสมือนบุรุษผู้ถูกไฟคลอกหัว แล้วรีบหาทางดับไฟบนหัวให้ได้โดยเร็วที่สุดฉะนั้น

ปัจจยปริคคหญาณและกังขาวิตรณวิสุทธิ จบ

สัมมสนญาณ

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕/๑)

ปัญญาที่กำหนดรวมนามรูป ซึ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เรียกว่า สัมมสนญาณ คือญาณที่พิจารณากำหนด

จะเห็นว่า เมื่อปฏิบัติถึงที่สุดของปัจจยปริคคหญาณ แล้วย่อมสามารถมองเห็นความเกิดดับของนามรูปที่กำลังกำหนดอยู่ในปัจจุบันได้ชัดเจนมาก คือมองเห็นว่า *นามรูปเกิดขึ้นประเดี๋ยวเดียวก็ดับไปอย่างรวดเร็ว* และเกิดความพึงพอใจว่า "นามรูป ที่กำหนดอยู่นี้ เนื่องจากเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เนื่องจากถูกสภาพความเกิด-ดับกดดันอยู่ตลอดเวลา จึงเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข และเนื่องจากไม่เป็นไปตามอำนาจของใครๆ จึงไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่ตัวตนที่ผู้คนหลงยึด" พร้อมกันนี้ก็จะเข้าใจได้ว่า "ที่ไม่เที่ยงนั้นเป็นความจริง ที่เป็นทุกข์นั้นเป็นความจริง ที่เป็นอนัตตา หรือไม่มีอัตตา ก็เป็นความจริง" จะพิจารณาเห็นเพียงครั้งเดียวหรือหลายครั้งก็ตาม เมื่อได้เปรียบเทียบกับนามรูปที่ตนเห็นประจักษ์ตามสภาพความจริงแล้วย่อมสามารถรู้ได้ว่า "แม้นามรูปทั้งหมด คือทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ล้วนแต่มีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาทั้งนั้น ไม่มีสิ่งใดล่วงสภาพเช่นนี้ไปได้เลย"

อนึ่ง ญาณที่พิจารณารวบยอดเอานามรูปทั้งหมดพร้อมกันนี้ท่านเรียกว่า **สัมมสนญาณ** *ญาณที่ทำหน้าที่พิจารณา* เพราะเหตุที่ญาณนี้มิได้กำหนดทีละอย่าง แต่เป็นการรวบยอดเอานามรูปทั้งหมดมากำหนด จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **กลาป-สัมมสนญาณ** และเพราะเป็นการกำหนดพิจารณาโดยอาศัยนามรูปที่ตนเคยเห็นแล้วเป็นแบบอย่าง ท่านจึงเรียกว่า **นยวิปัสสนา** ซึ่งชื่อดังกล่าว ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และยังเรียกได้อีกชื่อหนึ่งว่า **นยมนสิการ นยทัสสนะ** ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

เอกสงฺขารสฺสาปิ อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ อวเสเสสุ นยโต มนสิกาโร โหติ.

สพฺเพ สงฺขาราติอาทิวจนํ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, น เอกกฺขเณ อารมฺมณโต.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๘๕,๒๘๖)

เมื่อโยคีเห็นความไม่เที่ยงของสังขารแม้สังขารเดียวแล้ว ความเอาใจใส่ในสังขารทั้งหลายที่เหลือว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ดังนี้ ย่อมมีได้โดยอาศัยนัยที่เห็นมา

คำว่า "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา" เป็นต้นนี้ ท่านกล่าวไว้โดยมุ่งหมายเอาการเห็นโดยอิงอาศัยแนวทางที่เคยเห็นมาก่อนแล้ว แต่มิได้มุ่งหมายเอาการเห็นโดยรับเป็นอารมณ์ในขณะจิตเดียวกัน

นยมนสิการกับสัมมสนะ

ตามข้อความของอรรถกถาดังกล่าวมาแล้วนี้ แสดงให้เห็นว่า **สัมมนญาณ** (ญาณทำหน้าที่พิจารณา) ซึ่งมีชื่อเรียกอย่างอื่นว่า **นยมนสิการ**(การกำหนดทางจิตโดยวิธีอาศัยแนวทางที่เห็นมาแล้ว) หรือ **นยวิปัสสนา**(วิปัสสนาที่อาศัยแนวทางเดิม) นี้มิใช่ญาณที่จะพึงให้เกิดก่อนญาณอื่น อย่างน้อยๆต้องผ่าน **ปัจจเวกขณญาณ** คือ ต้องพิจารณาเห็นสภาพความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจ จะครั้งเดียวหรือหลายๆครั้งก็ตาม แล้วหลังจากนั้น สัมมสนญาณนี้ก็จะปรากฏขึ้นโดยอัตโนมัติ

อนิจจสัมมสนะ

โยคีผู้ที่มีการศึกษาด้านปริยัติมามากคือเป็นพหูสูตหรือผู้ที่มีปัญญาหลักแหลมมาแต่กำเนิด บางท่านอาจให้ความสำคัญกับญาณนี้มากเกินไป ก็อาจทำให้ญาณนี้กว้างเกินไป คือพิจารณามากเกินไป ซึ่งอาจเป็นสาเหตุมิให้ญาณเบื้องสูงปรากฏได้ เพราะมัวแต่พิจารณาจนลืมกำหนด ซึ่งจะต้องระมัดระวังพอสมควร ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงลักษณะความเกิดขึ้นของญาณนี้ตามความประสงค์ของบุคคลต่างๆไว้อย่างพิสดาร แต่จะขอยกมาในที่นี้เฉพาะบางส่วนเท่านั้น ดังนี้

ยำ กิญฺจิ รูปำ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนำ, อชฺฌตฺตำ วา พหิทฺธา วา โอฬาริกำ วา สุขุมำ วา หีนำ วา ปณีตำ วา ยำ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพำ รูปำ อนิจฺจโต ววตฺเถติ เอกำ สมฺมสนำ. ทุกฺขโต ววตฺเถติ, เอกำ สมฺมสนำ. อนตฺตโต ววตฺเถติ, เอกำ สมฺมสนำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๔)

"รูปทั้งหมดเหล่านั้น คือ รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทราม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ เป็นรูปที่มีปรากฏอยู่จริง เมื่อโยคีกำหนดรูปทั้งหมดนี้ว่า "รูปไม่เที่ยง" ก็เป็น ***สัมมสนญาณ*** *ดวงหนึ่ง เมื่อกำหนดว่า "รูปเป็นทุกข์" ก็เป็น* ***สัมมสนญาณ*** *อีกดวงหนึ่ง และเมื่อกำหนดว่า "รูปเป็นอนัตตา" ก็เป็น****สัมมสนญาณ*** *อีกดวงหนึ่ง*

รูปำ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนำ อนิจฺจำ ขยฏฺเฐน, ทุกฺขำ ภยฏฺเฐน, อนตฺตา อสารกฏฺเฐนาติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๕)

ญาณที่กำหนดสั้นๆ อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นอดีตผ่านมาแล้ว รูปที่เป็นอนาคตยังมาไม่ถึง รูปที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งกำลังเป็นอยู่นี้ชื่อว่า "ไม่เที่ยง" เพราะเหตุว่ามีแล้ว ก็ดับสิ้นไป ชื่อว่า "เป็นทุกข์" เพราะเหตุว่าเป็นของน่าสะพรึงกลัว ชื่อว่า "เป็นอนัตตา" เพราะเหตุว่าเป็นของไม่มีสาระหรือแก่นสารที่พอจะถือว่าเป็นตัวเรา" มีชื่อว่า ***สัมมสนญาณ***

รูปำ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนำ "อนิจฺจำ สงฺขตำ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนำ ขยธมฺมำ วยธมฺมำ วิราคธมฺมำ นิโรธธมฺมนฺ"ติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๕)

*ญาณที่กำหนดสั้นๆ อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นอดีต (ผ่านไปแล้ว) เป็นอนาคต (ยังมาไม่ถึง) และเป็นปัจจุบัน (ที่กำลังเป็นอยู่) นั้นล้วนเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นสิ่งที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความอันตรธานไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" เรียกว่า****สัมมสนญาณ***

นอกจากการกำหนดรูปดังที่ได้ยกมาแสดงแล้ว ยังมีกำหนดนามขันธ์ ๓ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ เป็นต้นอีก พระพุทธองค์ทรง

แสดงไว้ อย่างละ ๓ วาระ ซึ่งเป็นแนวเดียวกันกับการกำหนดรูป เพราะฉะนั้น จะไม่ยกมาแสดงในที่นี้ต่อไปนี้จะแสดงเฉพาะลักษณะความเกิดขึ้นของญาณเท่านั้น

ในเวลาที่โยคีสามารถกำหนดสติให้อยู่ในอารมณ์ปัจจุบันได้แล้ว ย่อมรู้ชัดซึ่งรูปต่างๆ เช่น รูปที่กำลังพอง-กำลังยุบ-กำลังนั่ง เป็นต้นว่า เป็นรูปที่เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วก็ดับไป เพราะฉะนั้น จะเกิดความรู้สึกต่อรูปเหล่านั้นว่า “ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน” และหลังจากนั้นก็จะสามารถใช้วิจารณญาณเปรียบเทียบกับรูปที่เป็นอดีตว่า “แม้ในภพก่อนๆ รูปทั้งหมดก็มีสภาพเช่นกับรูปที่กำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้แหละ รูปที่เป็นอดีตก็ดับไปหมดแล้วไม่เหลือมาถึงคนในปัจจุบันได้เลย” การพิจารณาเช่นนี้ ก็เรียกว่าเป็นสัมมสนญาณประเภทหนึ่งเหมือนกัน

นอกจากนี้ การพิจารณาเปรียบเทียบกับรูปที่เป็นอนาคตว่า “รูปทั้งปวงที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ล้วนแต่มีสภาพเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปดุจรูปที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ ไม่มีรูปใดๆที่สามารถตั้งอยู่ไปจนถึงชาติภพอื่นได้เลย รูปทั้งหมดล้วนเป็นอนิจจังทั้งสิ้น” การพิจารณาอย่างนี้ก็เป็นสัมมสนญาณประเภทหนึ่ง

อนึ่ง ถ้าจะพิจารณากันด้วยขณะของรูปแล้ว ทั้งรูปที่เป็นอดีตและรูปที่เป็นอนาคต ก็ล้วนแต่เกิดดับในขณะของตนๆ ไม่มีรูปใดข้ามขณะของตนแล้วจึงเข้าถึงขณะอื่นได้ เพราะฉะนั้นรูปจึงไม่เที่ยง ก็การพิจารณาถึงขณะของรูปอย่างนี้ท่านเรียกว่าสัมมสนญาณเช่นกัน

ในเวลาหายใจออก สูบบุหรี่ บ้วนน้ำลาย หรือถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น ถ้ากำหนดให้ทันก็จะเห็นว่ารูปเหล่านี้ดับไปในขณะนั้นๆนั่นเองรูปภายในก็ดับภายในออกมาภายนอกไม่ได้ ฉะนั้นรูปเหล่านี้จึงเป็นของไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นอย่างนี้ก็เป็นสัมมสนญาณประเภทหนึ่ง

ในเวลาหายใจเข้า สูบบุหรี่ กินอาหาร หรือกลืนน้ำลาย ถ้าตามกำหนดทันก็จะเห็นว่า รูปเหล่านี้ล้วนดับไปในขณะนั้นๆนั่นเอง รูปภายนอกก็ดับภายนอกเข้าไปดับภายในไม่ได้ ฉะนั้นรูปเหล่านี้จึงเป็นของไม่เที่ยง การพิจารณาเห็นอย่างนี้ก็จัดเป็นสัมมสนญาณประเภทหนึ่ง

ในบางครั้ง การกำหนดรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ซึ่งปรากฏชัด จะค่อยๆเล็กลง ละเอียดลง และเมื่อเกิดความรู้สึกว่า รูปเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง รูปที่เห็นว่าหยาบหรือปรากฏชัด มิได้เป็นอันเดียวกันกับรูปที่เล็กและละเอียด แท้จริงแล้ว รูปหยาบก็ดับไปแล้วในขณะของตนนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ จะมีรูปไหนเล่าที่จะยั่งยืน รูปทุกอย่างล้วนเป็นอนิจจัง ซึ่งการพิจารณาเช่นนี้ก็เป็นญาณอีกประเภทหนึ่ง และโดยนัยกลับ คือขณะที่กำหนดเห็นรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะที่เล็กละเอียด เมื่อกำหนดไปๆ ก็จะเห็นว่ารูปเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง รูปที่เล็ก ละเอียดจะเป็นอันเดียวกันกับรูปที่หยาบก็หาไม่ แท้จริงแล้ว รูปที่เล็กละเอียดได้ดับไป แล้วในขณะของตนๆนั่นเอง ด้วยเหตุนี้จะมีรูปไหนเล่าที่จะยั่งยืน รูปทุกอย่างล้วนเป็น อนิจจัง การพิจารณาเช่นนี้ก็เป็นสัมมสนญาณเช่นกัน

ในบางครั้ง รูปที่ไม่สบายเซื่องซึมง่วงหงอยอยู่ ก็จะเปลี่ยนเป็นรูปที่สบายกระฉับกระเฉงขึ้น เมื่อพิจารณาเห็นว่ารูปเหล่านั้นได้ถึงความดับไปในขณะนั้นนั่นเอง รูปที่ไม่สบายเซื่องซึมมิได้เป็นอันเดียวกันกับรูปที่สบายกระฉับกระเฉง โดยแท้แล้ว รูปที่ไม่สบายเซื่องซึมก็ได้ดับไปแล้วในขณะของตนนั่นแหละ ด้วยเหตุนี้จะมีรูปไหนเล่าที่ยั่งยืน รูปทุกอย่างล้วนเป็นอนิจจัง การพิจารณาเห็นเช่นนี้ก็ถือว่าเป็นสัมมสนญาณเช่นกัน

การพิจารณารูปดังที่กล่าวมาแล้วนี้เป็น **อนิจจสัมมสนญาณ**

ทุกขสัมมสนะ

สำหรับบุคคลผู้ยังอยู่ในวัยที่อ่อนเยาว์ ยังมีสุขภาพแข็งแรง ย่อมเป็นการยากที่จะพิจารณาเห็นความน่ากลัวของนามรูป แต่เมื่ออายุมากขึ้น โรคต่างๆก็เกิดขึ้น และมีประสบการณ์ที่ได้เห็นผู้คนล้มเจ็บตายอยู่เป็นประจำ ประกอบกับตัวเองก็สุขภาพทรุดโทรม สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นปัจจัยทำให้เกิดญาณสังเวช เห็นนามรูปเป็นสิ่งที่น่ากลัว ฉันใด นักปฏิบัติก็เช่นกัน ตราบใดที่ยังไม่ประจักษ์ความเกิดดับอย่างต่อเนื่องของนามรูป ย่อมยากที่จะเห็นความน่ากลัวของนามรูป แต่เมื่อพยายามเอาสติตามกำหนดนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่อย่างต่อเนื่องแล้ว ย่อมรู้เห็นว่า นามรูปกำลังเกิดดับอยู่ตลอดเวลา และเมื่อนั้น ความน่าสังเวช ความน่ากลัวย่อมเกิดขึ้น

ทั้งนี้เพราะเห็นความตายของนามรูปตลอดเวลา และเพราะถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่ตลอด จะเห็นนามรูปเป็น สิ่งที่น่าเกลียด ไม่น่าปรารถนา เต็มไปด้วยทุกข์ยากลำบาก

ฉะนั้น โยคีผู้กำหนดเห็นความดับไปแล้วดับไปอีกอย่างรวดเร็วของนามรูปในทุกขณะจิตที่กำหนด เช่น กำหนดรูปที่พอง-รูปที่ยุบ-รูปที่นั่ง-รูปที่คู้เข้า-รูปที่เหยียดออก เป็นต้น และเมื่อประจักษ์อย่างนี้ย่อมรู้แจ้งว่า นามรูปนี้ช่างน่ากลัวถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่ตลอด ประเดี๋ยวก็เกิด ประเดี๋ยวก็ตาย ไม่มีอะไรยั่งยืน เป็นที่ตั้งแห่ง กองทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาโดยประการทั้งปวง" และเมื่อรู้แจ้งอย่างนี้แล้วย่อมสามารถนำมาเปรียบเทียบกับรูปในอดีตและรูปในอนาคตได้เช่นกัน สำหรับลักษณะการกำหนดรู้รูปในอดีต-อนาคตนั้น พึงกลับไปดูในเรื่องของอนิจจสัมมสนะ(การกำหนดอนิจจลักษณะ)

อนัตตสัมมสนะ

ลักษณะการยึดมั่นในอัตตา โดยเฉพาะพาลปุถุชนผู้ซึ่งยังไม่รู้แจ้งสภาวะที่แท้จริงของนามรูปด้วยญาณของตน ย่อมเกิดความยึดมั่นถือมั่นในขันธ์ร่างกายว่า "มีตัวตน เป็นของตน" เพราะเหตุนี้ บรรดาอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์โลกิยศาสตร์ เช่นคัมภีร์**วิเสสิกทัสสนะ นยายทัสสนะ** ได้อธิบายคำว่า *อัตตา* ไว้ว่า เป็น *สามี* หมายความว่า เจ้าผู้เป็นใหญ่แห่งส่วนต่างๆของสรีระโดยแบ่งเป็นพุทธินทรีย์ (อินทรีย์รับความรู้สึก) ๕ คือ หู ผิว ตา ลิ้น จมูก กัมมินทรีย์ (อินทรีย์สำหรับการกระทำ) ๕ คือ ปาก มือ เท้า องคชาต และวัจจมรรค อุภยินทรีย์ (อินทรีย์ที่เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง) คือ จิต ชื่อว่าอัตตา หรือร่างกายทั้งหมด ตัวนี้รวมเรียกว่า *อัตตา*

พระพุทธองค์ทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรไว้ว่า

รูปำ ภิกฺขเว อนตฺตา, รูปญฺจ หิทำ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส, นยิทำ รูปำ อาพาธาย สำวตฺเตยฺย, ลพฺเภถ จ รูเป เอวำ เม รูปำ โหตุ, เอวำ เม รูปำ มา อโหสี"ติ

(วิ.มหา. ๔/๒๐/๑๗)

ดังนี้เป็นต้น โดยทรงมีจุดประสงค์เพื่อการกำหนดละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน

คณาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์**มีมังสา** อธิบายว่า คำว่า **อัตตา** หมายถึง **การกะ** *ผู้กระทำกรรม* นั่นเอง หมายความว่า ในการทำงานทั่วๆไป ผู้กระทำกิจมีการผ่าการตัดไม้นั้นจะต้องใช้มีดใช้ขวานเป็นต้นเป็นอุปกรณ์เครื่องมืองานจึงจะสำเร็จได้ฉันใด ผู้ที่จะทำการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็ต้องอาศัยเครื่องมือ เช่น ตา หู เป็นต้นจึงจะสำเร็จกิจได้ฉันนั้น ในการสำเร็จกิจเหล่านี้ ท่านอธิบายว่า ผู้ที่ทำกิจนี้แหละคือตัว*อัตตา*(บุคคล) *กัตตา* คือผู้ทำกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมทุกอย่าง เป็นอัตตาบุคคล เกี่ยวกับการละอัตตาที่เป็น*การกะ*นี้ ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี แสดงไว้ว่า

ตถา นิทสฺสนำ ปน ธมฺมสภาววินิมุตฺตสฺส กตฺตาทิโน อภาวทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพำ.

(อภิธัมมัตถวิภาวินี ๖๗)

ในอรรถกถามูลปัณณาสก์ ตอนสัมปชัญญบรรพ ก็อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

ยถา อนฺธปุถุชฺชนา อภิกฺกมาทีสุ อตฺตา อภิกฺกมติ อตฺตนา อภิกฺกโม นิพฺพตฺติโตติ วา, อหำ อภิกฺกมามิ, มยา อภิกฺกโม นิพฺพตฺติโตติ วา สมฺมุยฺหนฺติ. ตถา อสมฺมุยฺหนฺโต.

อพฺภนฺตเร อตฺตา นาม อาโลเกตา วา วิโลเกตา วา นตฺถิ.

อพฺภนฺตเร อตฺตา นาม โกจิ สมิญฺชนฺโต วา ปสาเรนฺโต วา นตฺถิ.

(ม.อฏ. ๑/๒๗๖,๒๗๘,๒๘๑)

คณาจารย์ทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์**มีมังสา**และคัมภีร์**สังขยา** อธิบายอัตตาว่าเป็น*เวทกะ* คือผู้เสวยบาปบุญ ซึ่งก็ได้แก่เวทนานั่นเอง เพราะฉะนั้น ตามมติของท่านเหล่านี้แล้ว เวทนานั่นเองคืออัตตา ในอรรถกถาสติปัฏฐานสูตร แสดงเกี่ยวกับการละ*เวทกอัตตา*ไว้ว่า

โก เวทยตีติ น โกจิ สตฺโต วา ปุคฺคโล วา เวทยติ ฯเปฯ ตสฺมา เอส เอวำ ปชานาติ ตำ ตำ สุขาทีนำ วตฺถุำ อารมฺมณำ กตฺวา เวทนาว เวทยติ, ตำ ปน เวทนาปวตฺตึ อุปาทาย อหำ เวทยามีติ โวหารมตฺตำ โหตีติ.

(ม.อฏ. ๑/๒๙๑)

และในฎีกาของอรรถกถานั้นก็กล่าวไว้ว่า

ธมฺมวินิมุตฺตสฺส อญฺญสฺส กตฺตุ อภาวโต ธมฺมสฺเสว กตฺตุภาวํ ทสฺเสนฺโต... เวทนาว เวทยตีติ อาห.

พึงทราบว่าในฎีกานี้นอกจากจะแสดง*เวทกอัตตา*แล้ว ยังแสดง*การกอัตตา*ด้วย

อนึ่ง อัตตา ตามมติของคณาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์โลกียศาสตร์นี้หมายถึง **นิวาสี** (ผู้สถิตย์อยู่ตลอดกาล ถึงแม้ร่างกายจะแตกสลายไปแล้วก็ตาม) **สยังวสี**(ผู้ยังร่างกายและอินทรีย์ให้สำเร็จตามอำนาจความปรารถนาของตน) **อธิฏฐายกะ** (ผู้เนรมิตสิ่งต่างๆ)

ในฉฉักกสูตรและอนัตตลักขณสูตร เป็นต้น ได้แสดงวิธีการละอัตตา นิวาสี เป็นต้นเหล่านั้นไว้แล้ว ผู้สนใจพึงค้นหาตามสูตรนั้นๆได้

ในบางครั้ง ความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนนั้นอาจมีได้ในขันธ์เดียวหรือ ๒ ขันธ์ ๓ ขันธ์ ๔ ขันธ์ หรือทั้ง ๕ ขันธ์ เช่น ในสมัยพุทธกาล มีปริพพาชกชื่อ สัจจกะ ยึดมั่น*ขันธ์ ๕ ว่าเป็น อัตตา* ดังที่เขายอมรับเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธองค์ว่า

อหํ หิ โภ โคตม เอวํ วทามิ "รูปี เม อตฺตา, เวทนา เม อตฺตา, สญฺญา เม อตฺตา, สงฺขารา เม อตฺตา, วิญฺญาณํ เม อตฺตา"ติ.

(ม.มู. ๑๒/๓๕๖/๓๑๙)

นอกจากนี้ ยังมีความยึดมั่นบัญญัติล้วนๆ เช่น รูปกสิณ เป็นต้น ซึ่งมิได้จัดอยู่ในขันธ์ ๕ ว่าเป็นอัตตา แต่ถึงอย่างไรก็ตามความยึดมั่นในบัญญัติเหล่านี้ก็ยังเกี่ยวเนื่องกับขันธ์ ๕ อยู่นั่นแหละ เพราะฉะนั้นพึงทราบว่า เป็นความยึดมั่นในขันธ์ ๕ เช่นกัน สำหรับลักษณะของอัตตา ตัวตนเป็นอย่างไรนั้น ผู้สนใจพึงค้นดูในคัมภีร์ *อภิธานัปปทีปิกา แปล (นิสสัย) คาถาที่ ๙๒ ของท่านอาจารย์อภยาราม*

สำหรับคนปัจจุบันนี้มักจะยึดมั่นว่า ตัวตนเรานั่นแหละเป็นผู้เห็น เป็นผู้ได้ยิน ตัวตนเรานั่นแหละเป็นผู้ยืน เป็นผู้เดิน เป็นผู้นั่ง เป็นผู้นอน ตัวตนเรานั่นแหละเป็นผู้เสวยความทุกข์ เสวยความสุข ตัวเราอยากเห็นก็เห็น อยากเดินก็เดินได้ตามใจชอบ และบางทีก็ยึดมั่นว่าวิญญาณที่จีรังยั่งยืนมีอยู่ สรุปแล้วก็เป็นความยึดมั่นถือมั่นตามมติของคณาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์โลกียศาสตร์นั่นเอง เพราะเหตุนั้น ถึงแม้

ว่าจะเคยได้สดับธรรมซึ่งแสดงถึงนามรูปที่กำลังเกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งมาสร้างหรือเนรมิตให้เกิดขึ้นก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถที่จะละความยึดมั่นถือมั่นที่ว่าได้อย่างเด็ดขาด เพราะเป็นการรู้ตาม*สุตมยญาณ* เท่านั้น

ลักษณะการปรากฏของอนัตตา

เมื่อโยคีกำหนดอาการของนามรูปตามที่ปรากฏอยู่ ก็จะเห็นเพียงนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะ ซึ่งเป็นเหตุทำให้เกิดญาณประจักษ์ว่า *ไม่มีสิ่งใดที่เป็นแก่นสาร พอที่จะเรียกได้ว่าเป็นตัวตน เพราะเหตุนั้น ชื่อว่าตัวตนย่อมไม่มี โดยแท้จริงแล้ว มีแต่เพียงนามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะเท่านั้น สิ่งเหล่านี้หาใช่อัตตาไม่ เป็นเพียงนามและรูปเท่านั้น*

เมื่อประจักษ์แจ้งในนามรูปเช่นนี้แล้วก็จะเกิดความรู้ซึ้งว่ารูปเหล่านี้ไม่อยากให้เกิดก็ไม่ได้ เมื่อมีปัจจัยพร้อมเพรียงมันก็เกิดขึ้นของมันเอง ไม่อยากให้ดับก็ไม่ได้ เมื่อถึงเวลามันก็ดับ ไม่มีใครบังคับได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ยังจะเรียกว่าตัวตนเราเขาอีกหรือ ในเมื่อไม่เป็นไปตามอำนาจของใครๆ แล้วยังจะเป็นอัตตาอยู่อีกหรือ คำกล่าวที่ว่า “ครอบครองไม่ได้ ไม่ใช่ตน ไม่ใช่บุคคล เป็นเพียงสภาวะของอนัตตา” ดังนี้นั้นเป็นคำกล่าวที่ถูกต้องที่สุด อนึ่ง การรู้ซึ้งดังกล่าวนี้อาจเริ่มต้นมาจากการกำหนดเห็นอาการเกิดขึ้นของรูปที่ไม่น่าปรารถนาก็เป็นได้ หรือเกิดจากเวลาเห็นรูปที่เราปรารถนา ตั้งอยู่นานๆ กำลังดับไปก็ได้ และในขณะที่กำลังกำหนดอยู่ถ้าสามารถเห็นความเกิดดับของนามรูปได้อย่างประจักษ์แจ้งย่อมเกิดความรู้ซึ้งว่า “ไม่มีตัวตนที่อยู่ภายใต้อำนาจของเราเลย ไม่มีตัวตนที่ตั้งอยู่จีรังยั่งยืน เป็นแต่เพียงสภาวธรรมที่กำลังเกิดดับอยู่ทุกขณะเท่านั้น” ก็การเห็นอย่างประจักษ์ เช่นนี้เป็นอนัตตสัมมสนญาณอย่างแท้จริง ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนที่อธิบายขยายบทพระบาลี **อนตฺตา อสารกฏฺเฐนาติ** เป็นต้นว่า

สพฺพมฺปิ ตำ อนตฺตา อสารกฏฺเฐน. อสารกฏฺเฐนาติ อตฺตา สามี นิวาสี การโก เวทโก สยำวสีติ เอวำ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน. ยญฺหิ อนิจฺจำ ทุกฺขำ, ตำ อตฺตโนปิ อนิจฺจตำ วา อุทยพฺพยปีฬนำ วา วาเรตุำ น สกฺโกติ, กุโต ตสฺส การกาทิภาโว.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๗)

แม้รูปทั้งปวงก็เป็นสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา เพราะเหตุว่าเป็นสิ่งที่หาสาระไม่ได้ และคำว่าเป็นสิ่งที่หาสาระไม่ได้นั้น มีอธิบายว่า เพราะไม่มีสาระคือตัวตน ซึ่งพาลปุถุชนพากันตรึกว่า อัตตา ก็คือ สามี (เจ้าแห่งขันธ์) นิวาสี (ผู้ดำรงอยู่โดยไม่ดับสลาย) การโก(ผู้กระทำการต่างๆ) เวทโก(ผู้รับรู้ความรู้สึกชั่วดี) สยัวสี(ผู้มีอำนาจเหนือผู้อื่น)

จริงอยู่ สภาวธรรมใดเป็นอนิจจัง เป็นทุกข์อยู่ ก็สภาวธรรมนั้นย่อมไม่อาจที่จะต้านความไม่เที่ยงหรือความเจ็บปวดอันเนื่องมาจากความเกิดดับแม้แก่ตนเองได้แล้ว สภาวธรรมเช่นนี้จะเป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้มีอำนาจ ได้อย่างไร

นอกจากนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านยังได้อธิบาย บทว่า **สุญฺญโต** และ **อนตฺตโต** ไว้อีกว่า

สามินิวาสิการกเวทกาธิฏฺฐายกวิรหิตตาย สุญฺญโต. สยญฺจ อสฺสามิก-ภาวาทิตาย อนตฺตโต.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๙)

ย่อมพิจารณาโดยความว่างเปล่าเพราะเป็นสิ่งที่ปราศจากสามี(เจ้าแห่งขันธ์) นิวาสี(ผู้ดำรงอยู่โดยไม่ดับสลาย) การกะ(ผู้กระทำการต่างๆ) เวทกะ(ผู้รับรู้ความรู้สึกชั่วดี) อธิฏฐายกะ(ผู้มีอำนาจจัดการทุกอย่าง) ย่อมพิจารณาโดยความไม่ใช่อัตตา เพราะความที่ตัวเอง(ขันธ์ ๕) ไม่มีลักษณะความเป็นเจ้าของแต่อย่างใด

อาศัยคำในอรรถกถาข้างต้นนี้แล้วทำให้เรารู้ว่า อนัตตสัมมสนญาณอันแท้จริงนั้น มิได้เกิดขึ้นเพราะสักว่าเพียงแต่การมนสิการในใจว่า “ไม่มีตัวตน ไม่มีรูปทรงสัณฐาน” แต่อนัตตสัมมสนญาณอันแท้จริงจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อได้รู้ประจักษ์อย่างซาบซึ้งว่า “อัตตาที่บุคคลบางเหล่ากล่าวว่าเป็นสามี นิวาสี เป็นต้นนั้นหามีไม่” และอย่าลืมว่า ในพรหมโลกนั้นถึงจะไม่ปรากฏรูปทรงสัณฐาน แต่ก็ยังมีอัตตทิฏฐิอยู่เหมือนกัน

อนึ่ง สำหรับวิธีการพิจารณาโดยพิสดาร พึงดูอนิจจสัมมสนะ ในเรื่องของเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์นั้น พึงทราบว่า สัมมสนญาณเกิดอย่างเดียวกันกับสัมมสนญาณในรูปนั่นเอง ในที่นี้จะยกมาแสดงเฉพาะข้อธรรมที่เห็นว่าค่อนข้างยาก เช่น อัชฌัตตะ พหิทธะ เท่านั้น และจะแสดงเฉพาะที่เกี่ยวกับ

จิตเท่านั้น คือ *จิตที่กำหนดสิ่งภายในกายนี้เป็นอารมณ์*เรียกว่า **อัชฌัตตจิต** *จิตที่กำหนดสิ่งภายนอกกายเป็นอารมณ์* เรียกว่า **พหิทธจิต** ในเวลาที่การกำหนดถึงขั้นบริสุทธิ์จากสิ่งรบกวนใดๆแล้ว นักปฏิบัติก็จะรู้ว่าทั้งอัชฌัตตจิตและพหิทธจิตล้วนแต่ดับไปในขณะของตนๆนั่นเอง และก็รู้ลึกซึ้งต่อไปอีกว่า ทุกครั้งที่เราเปลี่ยนอารมณ์จากภายในมากำหนดอารมณ์ภายนอกนั้น จิตภายในไม่ได้ตามออกมาภายนอก แต่ได้ดับไปแล้วในภายในนั่นเอง เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงเป็นอนิจจัง แม้จิตภายนอกก็เช่นกัน คือ เวลาที่เปลี่ยนจากการกำหนดอารมณ์ภายนอกมากำหนดอารมณ์ภายใน จิตภายนอกก็ไม่ได้ตามเข้าไปกำหนดภายใน แต่ได้ดับไปแล้วในขณะที่กำหนดอารมณ์ภายนอกนั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงเป็นอนิจจัง

การกำหนดโอฬาริกะและสุขุมะ

ในเวลาที่เปลี่ยนจากกำหนดจิตหยาบ(โอฬาริกจิต) มาเป็นกำหนดจิตละเอียด(สุขุมจิต) นักปฏิบัติจะรู้ว่า *จิตหยาบนั้นมิได้กลายมาเป็นจิตละเอียด แต่ได้ดับไปแล้วในขณะของตน เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงเป็นอนิจจัง* และแม้ในเวลาที่เปลี่ยนจากจิตละเอียด มากำหนดจิตหยาบก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

การกำหนดหีนะและปณีตะ

ในเวลาที่เปลี่ยนจากการกำหนดจิตเลวทราม คือ อกุศลจิตมาเป็นการกำหนดจิตประณีต คืออกุศลจิตก็จะรู้ว่า *อกุศลจิตซึ่งเป็นจิตไม่ดีมีแต่ความทุกข์และความเศร้าหมองนั้นมิได้กลายมาเป็นกุศลจิตซึ่งเป็นจิตที่ดีมีแต่ความสุข สะอาด บริสุทธิ์แต่อย่างใด แต่อกุศลจิตนั้นได้ดับไปแล้วในขณะของตนเอง เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง* แม้ในเวลาที่เปลี่ยนจากการกำหนดจิตประณีตมากำหนดจิตเลว ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

การกำหนดทูระและสันติกะ

ในเวลาที่เปลี่ยนจากการกำหนดจิตที่อยู่ไกล(ทูรจิต) มาเป็นการกำหนดจิตที่อยู่ใกล้(สันติกจิต) ก็จะรู้ว่า *จิตที่อยู่ไกลจะกลายมาเป็นจิตที่อยู่ใกล้ก็หาไม่ โดยที่แท้จิตที่อยู่ไกลก็ได้ดับไปแล้วในขณะของตนเองนั่นแหละ เพราะฉะนั้นสิ่งนี้จึงไม่เที่ยง*

เป็นอนิจจัง และแม้ในขณะที่เปลี่ยนจากการกำหนดจิตใกล้มากำหนดจิตไกล ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

พึงทราบว่า ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค ท่านได้กล่าวบาลีวาระที่ ๑ ที่ ๒ ไว้แล้ว แต่กลับนำบทบาลีมากล่าวซ้ำในวาระที่ ๓ อีกนั้น เพื่อแสดงศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของอนิจจศัพท์ และเพื่อแสดงการกำหนดในใจโดยอาการที่แตกต่างกัน เพราะฉะนั้น ในวิสุทธิมรรคจึงได้กล่าวอธิบายไว้ว่า

ยํ ปน อนิจฺจํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหติ, เตนสฺส ปริยายทสฺสนตฺถํ นานากาเรหิ วา มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ, รูปิ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ ปุน ปาฬิ วุตฺตา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๘)

ก็รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นมีลักษณะเป็นสังขตะอย่างแน่นอน เพราะฉะนั้น เพื่อเป็นการแสดงคำที่เป็นไวพจน์(ศัพท์ต่างกันแต่ความหมายอันเดียวกัน) ของอนิจจศัพท์นั้น หรือไม่ก็เพื่อแสดงการกำหนดโดยลักษณะอาการที่ต่างกัน จึงกล่าวพระบาลี ว่า รูปิ อตีตานาคต ฯลฯ นิโรธธมฺมํ ซ้ำอีก

เพราะฉะนั้น แม้การกำหนดรู้รูปว่าเป็น*สังขตะ*(มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง) เป็น*ปฏิจจสมุปปันนะ*(อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) เป็น*ขยธัมมะ*(มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา) เป็น*วยธัมมะ*(มีความสลายไปเป็นธรรมดา) เป็น*วิราคธัมมะ*(มีความจางหายไปเป็นธรรมดา) และเป็น*นิโรธธัมมะ*(มีความดับไปเป็นธรรมดา) ญาณทั้งหมดนี้พึงทราบว่า ล้วนแต่เป็นอนิจจสัมมสนญาณ นอกจากนี้ ในปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรคก็ยังกล่าวว่า แม้การกำหนดรู้โดยอาการ ๔๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น *อนิจฺจโต*(โดยความไม่เที่ยง) *ทุกฺขโต*(โดยความเป็นทุกข์) *โรคโต*(โดยความมีโรค) ก็สามารถนับเข้าในอนิจจทุกขอนัตตานุปัสสนาได้ตามสมควร ซึ่งอาการ ๔๐ อย่างนั้น จะได้กล่าวไว้โดยสังเขปในเรื่องของปฏิสังขาญาณ

ขณะที่กำลังกำหนดความเกิดดับของนามรูปอยู่ ย่อมประจักษ์แจ้งถึงความเกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป คือจะรู้ว่า *เพราะความเกิดมีอยู่ ความตั้งอยู่และความดับจึงมี ความแก่ และความตายจึงมี หากความเกิดไม่มีแล้ว ความตั้งอยู่ และความดับไปก็หามีไม่* ซึ่งตรงกับพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า

ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๕)

ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะมีชาติเป็นปัจจัย ถ้าไม่มีชาติ ชราและมรณะก็มีไม่ได้ ปัญญาที่กำหนดโดยรวมเช่นนี้ เรียกว่า สัมมสนญาณ

แม้ในอดีต เพราะมีความเกิดจึงได้มีความแก่และความตาย ถ้าไม่มีความเกิด ความแก่และความตายก็มีไม่ได้ แม้ในอนาคตก็เช่นเดียวกัน เมื่อโยคีพิจารณาเหตุและผลตามในของปฏิจจสมุปบาท ประมวลเข้าในกาลทั้ง ๓ ญาณที่พิจารณานี้ถือว่ายังไม่ใช่สัมมสนญาณ เป็นเพียงปัจจยปริคคหญาณ ดังในอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติอาทิ น วิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ, เกวลํ ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทสฺส เอเกกองฺควเสน สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานโต สมฺมสนญาณํ นาม โหตีติ ปริยาเยน วุตฺตํ, น ปเนตํ กลาปสมฺมสนญาณํ, ธมฺมฏฺฐิติญาณเมเวตํ โหตี"ติ.

(ปฏิสํ. อฏ. ๑/๒๗๑)

คำเป็นต้นว่า ชาติปจฺจยา ชรามรณํ มิได้กล่าวด้วยอำนาจของวิปัสสนา แต่เป็นการกล่าวโดยปริยายว่า ชื่อว่าสัมมสนญาณ ย่อมมีได้โดยการกำหนดรวมปฏิจจสมุปบาทเข้าด้วยกันด้วยอำนาจขององค์หนึ่งเท่านั้นและญาณนี้ยังมิใช่กลาปสัมมสนญาณ แต่เป็นเพียงธัมมัฏฐิติญาณ เท่านั้น

ตามที่กล่าวมานี้ทั้งหมดเป็นการแสดงลักษณะความเกิดขึ้นของสัมมสนญาณ ซึ่งมีอยู่ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคโดยตรง

มติของปาลิมุตตกอรรถกถา

ในวิสุทธิมรรคยังได้แสดงแนวการกำหนดความเกิดของนามรูปเริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิ และแสดงแนวการกำหนดรูปสัตตกะ นามสัตตกะ

สำหรับในหนังสือนี้จะแสดงเฉพาะแนวการกำหนด *รูปสัตตกะ นามสัตตกะ* และ*สาเหตุที่ทำให้อินทรีย์แก่กล้า ๙ ประการ* ไว้พอเป็นสังเขปเท่านั้น

สาเหตุที่ทำให้อินทรีย์แก่กล้า ๙ ประการ

นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ. อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสติ, ตตฺถ จ สกฺกจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สาตจฺจกิริยาย สมฺปาเทติ, สปฺปายกิริยาย สมฺปาเทติ, สมาธิสฺส จ นิมิตฺตคฺคาหเน, โพชฺฌงฺคานญฺจ อนุปวตฺตนตาย กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขตํ อุปฏฺฐาเปติ, ตตฺถ จ อภิภุยฺย เนกฺขมฺเมน, อนฺตรา จ อโพฺยสาเนนาติ.

อินทรีย์ ๕ ย่อมแก่กล้า เพราะเหตุ ๙ ประการ คือ โยคีนักปฏิบัติต้อง

๑. *กำหนดเห็นแต่ความสิ้นไปของสังขารซึ่งเกิดขึ้น ในทุกๆ ขณะ*[๑]
๒. *ยังวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมโดยการทำอย่างเอื้อเฟื้อในการกำหนดนั้น*[๒]
๓. *เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการทำอย่างต่อเนื่อง*[๓]
๔. *เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการทำแต่สิ่งที่เป็นสัปปปายะต่อการกำหนดเท่านั้น*[๔]
๕. *เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการกำหนดเหตุของวิปัสสนาสมาธิ*[๕]
๖. *เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการเจริญโพชฌงค์ให้ถูกต้อง*[๖]
๗. *กล้าสละทั้งกายและชีวิตของตน*[๗]
๘. *เจริญภาวนาให้บริบูรณ์ด้วยความอดทนอย่างไม่ย่อท้อกับทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นในทุกขณะโดยพร้อมที่จะอุทิศทั้งกายและใจ*[๘]
๙. *ไม่เลิกเจริญวิปัสสนาญาณกลางคัน*[๙]

---

[๑] ถึงแม้บางครั้งอาการดับจะไม่ปรากฏ ก็ต้องพยายามกำหนดมองให้เห็น และอย่าพยายามหาเหตุผลในทางที่จะทำให้เห็นว่า สังขารเป็นของเที่ยง
[๒] ต้องกำหนดโดยเอื้อเฟื้อต่อกัมมัฏฐานเพื่อให้มองเห็นความดับไป
[๓] ควรพยายามทำอย่างคงเส้นคงวา อย่าหยุดในระหว่าง
[๔] สัปปายะมี ๗ คือ อาวาส - ที่อยู่เหมาะสม, โคจร - ที่เที่ยวไปมาหมู่บ้านเหมาะสม, ภัสสะ - ถ้อยคำเหมาะสม, ปุคคละ - บุคคลผู้คบหาเหมาะสม, โภชนะ - อาหารเหมาะสม, อุตุ - บรรยากาศเหมาะสม, และ อิริยา-ปถะ - อิริยาบถอันเหมาะสม
[๕] กำหนดสาเหตุที่ทำให้สมาธิตั้งมั่นอย่างแน่วแน่
[๖] หากภาวนาจิตมีอารมณ์ตก ให้เจริญปีติ-วิริยะ-ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
[๗] หากฟุ้งซ่าน ให้เจริญปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา
[๘] ต้องมีใจมั่นคง ไม่หวั่นไหวต่อความทุกข์ยากลำบาก ไม่คำนึงแม้กระทั่งความตาย
[๙] คือทำให้ถึงที่สุด

ธรรมทั้ง ๙ ประการเหล่านี้แลเรียกว่า **เหตุแห่งความแก่กล้าของอินทรีย์ ๕** ดังนั้น ในเวลาปฏิบัติ หากเห็นว่า วิปัสสนายังไม่แก่กล้า ก็ให้เลือกใช้สาเหตุ ๙ ประการนี้ได้ตามความสมควร

รูปสัตตกะ(ลักษณะการกำหนดรูป ๗ ประการ)

๑. อาทานนิกเขปนนัย

*ปฏิสนธิจิต*ท่านเรียกว่า **อาทานะ** เพราะเป็นการรับเอาภาระกล่าวคือขันธ์ในภพใหม่ ส่วนคำว่า **นิกเขปนะ** เป็นชื่อของจุติจิต เพราะเป็นการสละทิ้งภาระกล่าวคือขันธ์ในภพเก่า ก็การกำหนดรู้เห็นรูปในภพปัจจุบันนี้ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยวิธีใช้ปฏิสนธิจิตและจุติจิตนั้น ชื่อว่าเป็นการกำหนดโดยวิธี**อาทาน-นิกเขปนนัย** เป็นการยกรูปขึ้นสู่สามัญญลักษณะ ตัวอย่างเช่น :-

เมื่อเห็นประจักษ์แจ้งความเกิดดับของรูปที่เป็นอารมณ์แล้ว ขั้นต่อไปก็ย่อมพิจารณาเห็นเหตุ ๔ ประการ ที่ทำให้รู้ว่ารูปไม่เที่ยง คือ

๑. รูปทั้งหลายในภพปัจจุบันนี้เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิถึงจุติซึ่งเกิดขึ้นทุกขณะในระหว่างที่ยังไม่จุติ ชื่อว่าไม่เที่ยงเหมือนเช่นรูปที่เรากำหนดเห็นอยู่นี้แหละ เพราะต่างก็มีความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

๒. เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ตั้งอยู่ในสภาพเดิม มีแต่ความแปรผันไปในทุกขณะ จึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง

๓. เพราะเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ชั่วครู่ชั่วขณะเท่านั้น จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง

๔. เพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความเที่ยงและปฏิเสธความเที่ยง จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง*

นอกจากพิจารณาเห็นเหตุ ๔ ประการแล้ว ยังพิจารณาเห็นอาการอย่างนี้อีกว่า *รูปที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเข้าถึงฐิติขณะความแก่ชรา และรูปที่เข้าถึงความแก่ชราแล้วย่อมจะต้องดับพินาศไป รูปทั้งหลายในภพปัจจุบันก็ย่อมเป็นดังรูปที่เรากำลังพิจารณาเห็นอยู่นี้แหละคือเป็นสิ่งที่มีแต่ความทุกข์เพราะถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นสิ่งที่ไม่ทนทาน เพราะเป็นที่รองรับความทุกข์กายและทุกข์ใจ และเพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความสุขโดยประการทั้งปวง*

อนึ่ง ยังพิจารณาเห็นอาการอย่างอื่นอีกว่า "ไม่มีใครสามารถยับยั้งรูปที่กำลังจะเกิดไม่ให้เกิดได้ หรือยับยั้งรูปที่เกิดแล้วไม่ให้แก่ชราหรือเสื่อมโทรมไปได้ หรือยับยั้งรูปที่แก่ชราแล้วไม่ให้แตกดับย่อยยับไปได้ ดังนั้น รูปทั้งหลายที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจึงเป็นอนัตตาคือไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ไม่มีเขา ไม่มีผู้เสวยความดีความชั่ว ไม่มีผู้สร้าง ผู้เนรมิตสิ่งต่างๆดังที่คนส่วนมากเข้าใจ(ที่ว่ารูปไม่มีตัวตนนี้เปรียบเทียบได้กับหมู่บ้านร้างที่ไม่มีผู้คนอาศัย) และรูปที่ชื่อว่าไม่มีตัวตน เพราะไม่มีใครเป็นผู้บังคับบัญชา เพราะไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏโดยตรงกันข้ามกับความหมายของตัวตนที่ว่าปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้น หรือเพราะเป็นสิ่งที่ปฏิเสธความมีตัวตน (ในที่นี้คำว่า **อนัตตา** *ไม่มีตัวตน* มาจากการวิเคราะห์ความหมาย ของศัพท์ ๒ นัย คือ

(๑) **นตฺถิ อตฺตา เอเตสนฺติ อนตฺตา** = (ตัวตน)รูปเหล่านี้ไม่มีอัตตา เพราะฉะนั้น รูปเหล่านี้จึงชื่อว่า อนัตตา

(๒) **น อตฺตา อนตฺตา** = ไม่ใช่ตัวตน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าอนัตตา)

การยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่นามรูป

ในกรณีเช่นนี้โยคีบางท่านซึ่งเป็นผู้ที่ยังไม่รู้ประจักษ์ถึงความเกิดดับของนามรูปแล้วใช้วิธีอนุมานเพียงด้วยสุตมยจินตาอย่างเดียว และบริกรรมในใจว่า "อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา" พอกำหนดได้อย่างนี้ โยคีผู้นั้นอาจเกิดความสำคัญว่าตนได้ทำการกำหนดไตรลักษณ์เรียบร้อยแล้ว แต่แท้จริงแล้ว ความรู้นามรูปอย่างประจักษ์แจ้งในช่วงที่กำหนดเห็นความเกิดดับ(ของนามรูปเหล่านั้น)อย่างนี้ว่า"นามรูปนี้ไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับ นามรูปนี้เป็นทุกข์เพราะถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา นามรูปนี้ไม่ใช่ตัวตนของเราเพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับได้" นี้เป็นการกำหนดไตรลักษณ์โดย*ปัจจักขญาณ*(ญาณที่เห็นอย่างประจักษ์) อย่างแท้จริง

อนึ่ง เมื่อโยคีได้กำหนดเห็นไตรลักษณ์อย่างประจักษ์แจ้งแล้วย่อมสามารถอนุมานนามรูปที่ตนยังไม่ได้กำหนดว่า *นามรูปอื่นๆ ก็มีสภาพเช่นเดียวกับนามรูปที่เรากำลังกำหนดอยู่นี้นี่เอง* นี้เป็นการกำหนดไตรลักษณ์ โดย*อนุมานญาณ*(ญาณที่รู้ได้ด้วยการคาดคะเน)

ส่วนสาเหตุที่เรียกว่า “การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์” นั้น เพราะว่าโดยปกติแล้ว สามัญญลักษณ์ ๓ ประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตามีปรากฏอยู่ในนามรูปทั้งหมด เพียงแต่เราไม่มีญาณพอที่จะรู้เท่านั้นจึงไม่เห็น แต่ถ้าเราตั้งใจกำหนดสติในนามรูปเหล่านี้แล้ว พอภาวนาญาณแก่กล้าแล้วย่อมเห็นลักษณะ ๓ ประการเหล่านั้นโดยประจักษ์แจ้งเลยทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงถือได้ว่า *โยคีจับเอาลักษณะ ๓ ประการซึ่งตนยังไม่เคยกำหนดเห็นมาก่อนมาตั้งไว้ในนามรูป* ซึ่งเป็นสำนวนที่มักใช้ในคัมภีร์ปกรณ์ต่างๆ ส่วนในวิสุทธิมรรคมหาฏีกาท่านอธิบายไว้ว่า

รูปธมฺเม นิรุฬฺหํ ลกฺขณตฺตยํ ปุพฺเพ อตฺตนา อสลฺลกฺขิตํ สลฺลกฺเขตฺวา สมฺมสนฺโต “ตํ ตตฺถ อาโรเปตี’ติ วุจฺจติ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๕๐)

โยคีผู้กำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในรูปธรรมซึ่งตนยังไม่เคยกำหนดมาก่อน พระอรรถกถาจารย์ท่านเรียกว่า “ผู้ยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนั้น”

อนึ่ง โยคีจะกำหนดสภาวลักษณะในขณะทั้ง ๓ คือ **อุปปาทขณะ**(เกิดขึ้น) **ฐิติขณะ**(ตั้งอยู่ แปรผัน) **ภังคขณะ**(ดับ) ก็ย่อมจะทำได้ *สภาวลักษณะนั้นก็คือลักษณะโดยธรรมชาติของนามรูป* เช่น **กักขฬะ** *ลักษณะหยาบแข็ง* **เวทิยนะ** *ลักษณะการเสวย* **สัญชานนะ** *ลักษณะการจดจำ* **ผุสนะ** *ลักษณะการสัมผัสระหว่างจิตใจกับอารมณ์* **วิชานนะ** *ลักษณะการรับรู้อารมณ์*

ลักษณะดังกล่าวจะปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะของใครของมัน เช่น จิตก็มีลักษณะรับรู้อารมณ์ เวทนาก็มีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้เป็นต้น ถึงแม้โยคีจะเพิ่งเริ่มปฏิบัติ แต่ก็สามารถรู้ประจักษ์ถึงสภาวลักษณะเหล่านี้ได้ แต่ไม่ใช่เป็นการรู้อย่างที่ยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่นามรูป(การที่จะยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่นามรูปได้นั้นต้องให้ ญาณแก่กล้าเสียก่อน) ดังนั้น ในคัมภีร์ต่างๆ ท่านจึงไม่เรียกว่า *เป็นการยกสภาวลักษณะขึ้นสู่นามรูป*

สามัญญลักษณะ ๓ ประการนี้ เราไม่สามารถที่จะกำหนดเห็นในขณะทั้ง ๓ ได้ ไม่สามารถรู้ในช่วงที่เริ่มต้นปฏิบัติใหม่ๆได้ แต่โดยที่จริงแล้ว ในทุกรูปทุกนามก็ล้วนมีอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะกันทั้งสิ้น เมื่อโยคีปฏิบัติได้ญาณแก่กล้าเต็มที่แล้วย่อมรู้ซึ้งถึงลักษณะที่ดับของนามรูปหรือที่นิยมเรียกว่าอนิจจลักษณะ

รู้ซึ้งถึงลักษณะที่เป็นทุกข์เพราะไม่อยู่ในอำนาจของใครก็การที่รู้ได้เช่นนี้เป็นเหมือนการรู้โดยสืบเนื่องมาจากสภาวลักษณะที่ตนเคยรู้เห็น เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ต่างๆ จึงกล่าวว่า “ยกไตรลักษณ์มากำหนด”

หลักฐานต่อไปนี้มาจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา

ยถา ปถวีผสฺสาทีนำ กกฺขฬผุสนาทิลกฺขณานิ ตีสุปิ ขเณสุ สลฺลกฺขิตพฺพานิ ปฏินิยตรูปตาย สภาวสิทฺธาเนว หุตฺวา คยฺหนฺติ, น เอวำ อนิจฺจตาทิลกฺขณานิ. ตานิ ปน ภงฺคุทยพฺพยปีฬาวสวตฺตนาการมุเขน คเหตพฺพโต สมาโรปิตรูปานิ วิย คยฺหนฺตีติ วุตฺตำ สามญฺญลกฺขณำ อาโรเปตฺวาติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๒๗-๒๘)

ลักษณะธรรมชาติมีความแข็งการกระทบสัมผัสเป็นต้นของนามรูปมีปฐวีและผัสสะเป็นต้น เป็นสิ่งที่โยคีพึงกำหนดได้ แม้ในขณะทั้ง ๓ เพราะฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏโดยสภาวธรรมชาติถูกกำหนดรู้โดยลักษณะเฉพาะของใครของมันฉันใด ลักษณะความไม่เที่ยง เป็นต้น โยคีจะกำหนดรู้อย่างนั้นไม่ได้ ไตรลักษณ์นั้นเป็นเหมือนกับถูกยกขึ้นสู่สภาวลักษณะแล้วจึงกำหนดรู้ได้ เพราะว่าเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้โดยอาการ ๓ อย่าง คืออาการดับ อาการที่ถูกความเกิด-ดับ เบียดเบียน และอาการที่ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ เพราะฉะนั้น อรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า **สามญฺญลกฺขณำ อาโรเปตฺวา**=*ยกสามัญญลักษณะมาพิจารณา*

ตามคำของฎีกานี้ จะเห็นได้ว่า เมื่อรู้อาการดับ อาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียน หรืออาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจก่อนแล้วจึงจะรู้อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะได้ และการรู้เช่นนั้นเหมือนกับยกสามัญญลักษณะซ้อนบนสภาวลักษณะ(อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ) ส่วนในหัวข้อที่ว่า “การกำหนดด้วยการยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่นามรูป” นั้นมิได้หมายความว่า พอปฏิบัติก็นึกสวดพึมพำเพื่อให้ลักษณะทั้งหลายเหล่านั้นปรากฏ ทั้งๆที่ยังไม่กำหนดเห็นความเกิด-ดับเลย แต่ที่จริงแล้วต้องจำไว้เลยว่าขณะที่กำลังกำหนดตามสภาพความเป็นจริงของนามรูปอยู่ก็จะรู้ความเกิด-ดับตามความเป็นจริงและเกิดความรู้ประจักษ์โดยปัจจักขญาณหรืออนุมานญาณว่า “นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นไปตามอำนาจ” อย่างนี้แหละเป็นการกำหนดรู้ไตรลักษณ์อย่างแท้จริง

๒. วิธีกำหนดโดยวโยวุฑฒัตถังคมนัย

ความดับลงแห่งรูปที่ถึงความแก่ชรา ท่านเรียกว่า **วโยวุฑฒัตถังคมะ** (วยะ - วัย วุฑฒะ - ความแก่ชรา อัตถังคมะ - ความดับลง = ความดับลงแห่งรูปที่แก่ไปตามวัย) การกำหนดรู้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยการแยกรูปทั้งหลายออกเป็นส่วนเล็กส่วนใหญ่ ชื่อว่าเป็นการกำหนดโดยวโยวุฑฒัตถังคมนัย ยกตัวอย่างเช่น ในเวลาปฏิบัติ เมื่อโยคีเห็นประจักษ์ความเกิด-ดับของนามรูปแล้วย่อมพิจารณาเห็นว่า *รูปในปฐมวัยก็เกิดดับอยู่ตลอดเวลาเหมือนกับรูปที่เรากำลังนั่งพิจารณาอยู่นี้แหละ คือ รูปในปฐมวัยได้ดับลงแล้วในปฐมวัย มาไม่ถึงมัชฌิมวัย ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และแม้รูปในมัชฌิมวัยก็มีสภาพเช่นเดียวกัน คือ มาไม่ถึงปัจฉิมวัย แต่ที่แท้ได้ดับลงแล้วในช่วงมัชฌิมวัย เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอัตตา ดังรูปที่เรากำลังนั่งกำหนดเห็นนี้นั่นเอง*

ในสมัยนี้ คนที่มีอายุถึงร้อยปีนั้นหาได้ไม่ง่ายนัก แต่ในสมัยก่อน พระอรรถกถาจารย์ ท่านได้กล่าวแสดงการแบ่งช่วงอายุ ๑๐๐ ปี ออกเป็น ๑๐ ช่วง ช่วงละ ๑๐ ปี แล้วก็กำหนดว่า รูปในช่วง ๑๐ ปีแรกย่อมมาไม่ถึงช่วง ๑๐ ปีที่ ๒ รูปในช่วง ๑๐ ปีแรกนั้นได้ดับลงแล้วในช่วงนั้นนั่นเอง เหมือนรูปที่เรากำลังกำหนดอยู่เดี๋ยวนี้ ฉะนั้น รูปในช่วง ๑๐ ปีนั้นก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นไปตามอำนาจ แม้ในการพิจารณาช่วง ๑๐ ปีที่ ๒ เป็นต้นก็พึงปฏิบัติตามนัยนี้ และนอกจากจะแบ่งเป็น ๑๐ ช่วงแล้ว ยังสามารถแบ่งอายุ ๑๐๐ ปี เป็น ๒๐ ช่วงๆละ ๕ ปี แบ่งเป็น ๒๕ ช่วงๆละ ๔ ปี แบ่งเป็น ๕๐ ช่วงๆละ ๒ ปี แบ่งเป็น ๑๐๐ ช่วงๆละ ๑ ปี แล้วก็กำหนดพิจารณาได้ ถ้าจะแบ่งให้ละเอียดกว่านั้น ก็เอา ๑ ปี มาแบ่งเป็น ๓ ช่วงๆละ ๑ ฤดู(๔ เดือน) แบ่งเป็น ๖ ช่วงๆละ ๒ เดือน หรือถ้าจะแบ่งให้ละเอียดไปกว่านี้ ก็ให้แบ่ง ๑ เดือนเป็น ๒ ช่วง ช่วงหนึ่งเป็นข้างขึ้น อีกช่วงหนึ่งเป็นข้างแรม หรือถ้าจะแบ่งให้ละเอียดไปกว่านี้ ก็ให้แบ่ง ๑ วัน เป็น ๒ ช่วง คือช่วงหนึ่งเป็นกลางวัน ช่วงหนึ่งเป็นกลางคืน หรือจะแบ่งเป็น ๖ ช่วงก็ได้ คือตอนเช้า ๑ เที่ยงวัน ๑ ตอนเย็น ๑ ปฐมยาม ๑ เที่ยงคืน ๑ ใกล้รุ่ง ๑ เมื่อแบ่งรูปออกเป็นช่วงๆแล้ว ก็ให้พิจารณาว่า *รูปในแต่ละช่วงนั้นมิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ต่างก็ดับไปแล้วในช่วงของตนๆ เพราะฉะนั้นรูปจึงเป็น สิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เหมือนกับรูปที่เรากำลังนั่งกำหนด อยู่เดี๋ยวนี้นั่นเอง*

อนึ่ง การกำหนดดังที่ได้กล่าวมานี้ล้วนเป็นการเกิดขึ้นของอนุมานญาณที่สืบเนื่องมาจากปัจจเวกขณญาณทั้งสิ้น

ส่วนการกำหนดที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้อาจกล่าวได้ว่า *เป็นหน้าที่ของปัจจเวก-ขณญาณโดยตรง*

อภิกฺกเม ปวตฺตรูปํ ปฏิกฺกมํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ปฏิกฺกเม ปวตฺตรูปํ อาโลกนํ. อาโลกเน ปวตฺตรูปํ วิโลกนํ. วิโลกเน ปวตฺตรูปํ สมิญฺชนํ สมิญฺชเน ปวตฺตรูปํ ปสารณํ อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๐)

รูปที่เป็นไปในขณะกำลังก้าวเดินไปข้างหน้า มีอายุไม่ถึงขณะที่จะเดินกลับ (เพราะว่ารูปนั้น)ได้ดับไปในขณะกำลังก้าวเดินไปข้างหน้านั้นนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปในขณะกำลังเดินกลับก็มีอายุไม่ถึงขณะที่กำลังจะมอง(ตรงๆ) แม้รูปที่เป็นไปในขณะกำลังมอง ก็มีอายุไม่ถึงขณะที่กำลังจะเหลียวดู แม้รูปที่เป็นไปในขณะกำลังเหลียวดู ก็มีอายุไม่ถึงขณะที่กำลังจะทำการคู้เข้า(คู้แขน-ขา)แม้รูปที่เป็นไปในขณะกำลังทำการคู้เข้าก็มีอายุไม่ถึงขณะที่กำลังจะทำการเหยียดออก(เหยียดแขน-ขา) เพราะว่ารูปทั้งหมดได้ดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่ายกไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนมากำหนด

ข้อความข้างต้นนี้เป็นเพียงลำดับเทศนาซึ่งปรากฏอยู่ในอรรถกถา แต่ก็มิได้หมายความว่าให้ท่องจำแล้วนำมากำหนด ด้วยว่าทุกครั้งที่ก้าวถอยกลับนั้นไม่จำเป็นต้องมีการมองตรงๆ(อาโลกนะ)อย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังมีกิริยาท่าทางอย่างอื่นซึ่งสามารถทำได้ เช่น การเดินก้าวไปข้างหน้า การโอนเอนกาย การเหลียวมอง การเหยียด และการคู้เข้า กิริยาท่าทางเหล่านี้ก็มีสิทธิ์เป็นไปได้โดยทำนองเดียวกัน ทุกครั้งที่มองตรงๆ ก็ไม่จำเป็นจะต้องมีการเหลียวมอง แม้กิริยาท่าทางอย่างอื่นก็เกิดขึ้นได้ เช่น การก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ดังนั้นจึงรู้ได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ไม่ได้แสดงไว้อย่างต่อเนื่องโดยละเอียด แต่ท่านแสดงพอเป็นลำดับแห่งเทศนาเท่านั้น

ข้อที่นักปฏิบัติพึงสำเหนียกก็คือในขณะที่ตนกำหนด อาการที่เกิดขึ้นแล้วเห็นความดับของรูปอาการนั้นๆ ญาณที่รู้ว่า รูปอาการเหล่านั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาจะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ โดยที่นักปฏิบัติไม่จำเป็นต้องไปนึกเดาสร้างภาพในใจขึ้นมาแต่อย่างใดเลย เช่น ในขณะที่กำลังเดินจงกรมอยู่ รูปอาการที่ก้าวขาขวานั้น เมื่อก้าวเสร็จก็ดับไปในขณะนั้น มีอายุไม่ถึงการก้าวขาซ้าย คือหมายความว่า แต่ละกิริยาอาการก็จะดับไปในขณะของตนๆ ซึ่งจะทำให้โยคีนักปฏิบัติสามารถรู้โดยประจักษ์ถึงรูปเหล่านั้นว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของตน นอกจากนี้แล้ว แม้ในแต่ละก้าวก็ยังมีระยะอีกหลายระยะ เช่น ระยะยกหนอ-ย่างหนอ-เหยียบหนอ ซึ่งรูปอาการในแต่ละระยะต่างก็ดับไปแล้วในขณะของตนๆ รูประยะที่ยกก็มีอายุไม่ถึงรูประยะที่ย่าง รูประยะที่ย่างก็มีอายุไม่ถึงรูประยะที่เหยียบ ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น โยคีนักปฏิบัติก็จะสามารถรู้ได้ว่ารูประยะการยก การย่าง การเหยียบเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของตน ก็เมื่อปฏิบัติถึงจุดสูงสุดของสัมมสนญาณแล้ว ถึงแม้จะกำหนดแต่ละก้าวเป็น ๖ ระยะ ก็อาจเห็นอาการดับได้ในทุกๆระยะ สำหรับการกำหนด ๖ ระยะนั้นมีดังนี้

ระยะที่ ๑ **อุทธรณะ** = *ยกส้นหนอ*
ระยะที่ ๒ **อติหรณะ** = *ยกหนอ*
ระยะที่ ๓ **วีติหรณะ** = *ย่างหนอ*
ระยะที่ ๔ **โอสัชชนะ** = *ลงหนอ*
ระยะที่ ๕ **สันนิกเขปนะ** = *เหยียบหนอ*
ระยะที่ ๖ **สันนิรุมภนะ** = *กดหนอ*

(ระยะที่ ๒ กับที่ ๓ ที่แสดงข้างบนนี้เป็นมติของมูลฎีกาและมหาฎีกา ส่วนมติของอรรถกถานั้นท่านแสดงว่า **อติหรณะ**=*ย่างหนอ* **วีติหรณะ**=*หลบหนอ* หมายความว่าหลบหลีกขวากหนาม เป็นต้น)

เมื่อโยคีกำหนดอาการทุกอย่างที่เกิดขึ้นและได้เห็นประจักษ์ตามที่กล่าวมาแล้ว ก็ควรแน่ใจได้เลยว่า *ตนเองได้บรรลุถึงขั้นสูงสุดของสัมมสนญาณแล้ว และกำลังเริ่มต้นที่อุทยัพพยญาณ* ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ตสฺเสวํ ปพฺพปพฺพคเต สงฺขาเร วิปสฺสโต รูปสมฺมสนํ สุขุมํ โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๑)

เมื่อโยคีเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นระยะๆ โดยนัยดังกล่าวแล้ว ญาณที่พิจารณา เห็นรูปก็ละเอียดขึ้นกว่าเดิม

อธิบายว่า :- เมื่อโยคีเห็นแจ้งประจักษ์ตามนัยที่กล่าวมาแล้วตอนต้นๆ คือ เริ่มต้นกำหนดในขณะกำลังเดินในท่าที่ง่ายๆก่อน เช่น เดินหน้ากับถอยหลัง (รูปอาการที่เดินไปข้างหน้าย่อมดับไปในขณะของตน ไม่สามารถตั้งอยู่ถึงขณะของการถอยกลับได้) จนถึงเท่าที่ใช้ ๖ ระยะ ซึ่งพิจารณากำหนดรูป (รูปสัมมสนญาณ) ก็จะมีความละเอียดอ่อนที่สุด จะละเอียดไปกว่านี้ไม่ได้แล้ว หมายความว่า *สัมมสนญาณได้ถึงที่สุดแล้วนั่นเอง*

นัยที่ ๒ นี้ บางท่านอาจจะเห็นว่า ผู้เขียนได้แสดงอาการของสัมมสนนัยเป็นต้นต่อไปอีก บางท่านอาจจะนึกสงสัยว่า *ที่แสดงไว้ทีหลังนั้นอาจเป็นเพราะมีความละเอียดอ่อนกว่ากระมัง* ไม่ใช่เลย การที่ได้แสดงไว้อย่างนี้เนื่องจากไม่สามารถจะอธิบายปนกันได้ เพราะอาจทำให้สับสนเข้าใจยาก ซึ่งลักษณะของปกรณ์ที่ดีจะไม่อธิบายโดยวิธีที่ปะปนกัน ดังนั้น จึงได้จัดแยกออกมาอธิบายแต่ละอย่างๆไป แต่เมื่อโยคีนักปฏิบัติก็ไม่ใช่จะต้องกำหนดนัยที่ ๑ ก่อน แล้วค่อยมากำหนดนัยที่ ๒ ที่ ๓...อย่างนี้ แท้ที่จริงแล้ว การกำหนดนั้น เมื่อกำหนดนัยใดนัยหนึ่งสำเร็จแล้ว นัยอื่นๆ ก็ถือว่าสำเร็จแล้วเช่นกัน เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านจึงกล่าวสรุป **สุขุมํ โหติ**=*มีความละเอียดอ่อน*

ฉะนั้น ผู้ที่มีปัญญาทึบ ถ้าได้กำหนดเห็นความสืบต่อทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายของรูปซึ่งมีลักษณะเหมือนกัน คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่อยู่ในอำนาจของตน ก็จะปลงใจเชื่อว่า สัมมสนญาณของตนได้ถึงที่สุดแล้ว แต่ผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลมจะมองเห็นว่า ในขณะเดินจงกรมแต่ละก้าวนั้นสัมมสนญาณเกิดขึ้นถึง ๖ ระยะ (หมายความว่า คนมีปัญญามีความสุขุมกว่าคนที่ไม่มีปัญญานั่นเอง)

ในเวลาที่โยคีลงมือปฏิบัติจะต้องกำหนดเฉพาะอาการที่ปรากฏชัดเท่านั้น โดยไม่เลือกสิ่งที่กำหนดนั้นว่า จะเป็นรูปหรือเป็นนาม เมื่อเป็นเช่นนี้โยคีก็สามารถที่จะกำหนดนามได้อย่างชัดเจนเท่ากับที่กำหนดรูปโดยไม่ลำบาก

๓. วิธีกำหนดอาหารมยรูป (อาหารชรูป)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า :-

อาหารมยं รูปं ฉาตสุหิตวเสน ปากฏं โหติ. ฉาตกาเล สมุฏฺฐิตं รูปญฺหิ ฌตฺตं โหติ กิลนฺตं, ฌามขาณุโก วิย องฺคารปจฺฉิยं นิลีนกาโก วิย จ ทุพฺพณฺณं ทุสฺสณฺฐิตं. สุหิตกาเล สมุฏฺฐิตं ธาตं ปีณิตं มุทุ สินิทฺธं ผสฺสวนฺตं โหติ. โส ตं ปริคฺคเหตฺวา "ฉาตกาเล ปวตฺตรูปี สุหิตกาลं อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ...

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๒)

อาหารชรูปคือรูปที่เกิดเพราะการกินอาหารนั้นจะปรากฏชัดต่อเมื่อหิวหรืออิ่ม เช่นในเวลาหิว รูปจะเกิดความเหี่ยวเฉามีอาการอิดโรย มีผิวพรรณสัณฐานที่เศร้าหมองดุจตอตะโก หรือดุจนกกาที่ซ่อนตัวอยู่ในกระจาดใส่ถ่าน แต่ถ้าในเวลาที่กินอาหารอิ่ม รูปก็จะเกิดความสดใส เปล่งปลั่ง น่าสัมผัส เมื่อโยคีกำหนดรูปเหล่านี้แล้ว ย่อมเห็นโดยประจักษ์แจ้งว่า "รูปในขณะหิวก็มีอายุไม่ถึงรูปในขณะอิ่ม และรูปในขณะอิ่มก็มีอายุไม่ถึงในขณะหิว (รูปที่หิวกับรูปที่อิ่มเป็นคนละรูปกัน) รูปเหล่านี้ล้วนดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร"

๔. วิธีกำหนดอุตุมยรูป (อุตุชรูป)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า

อุตุมยं สีตุณฺหวเสน ปากฏं โหติ. อุณฺหกาเล สมุฏฺฐิตं รูปญฺหิ ฌตฺตं โหติ กิลนฺตं ทุพฺพณฺณं. สีตอุตุนา สมุฏฺฐิตं รูปี ธาตं ปีณิตं สินิทฺธं โหติ. โส ตं ปริคฺคเหตฺวา "อุณฺหกาเล ปวตฺตรูปี สีตกาลं อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ...

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๓)

แปลว่า :-

รูปที่เกิดแต่อุตุ(สภาพอากาศ)จะปรากฏชัดต่อเมื่อรู้สึกเย็นหรือร้อน คือในเวลาร้อนรูปจะเกิดความแห้งเกรียมและเหี่ยวเฉา มีผิวพรรณสัณฐานที่เศร้าหมอง ส่วนรูปที่เกิดแต่ความเย็นจะมีลักษณะอิ่มเอิบเปล่งปลั่งและอ่อนนุ่มน่าสัมผัส เมื่อโยคีกำหนดรูปเหล่านี้แล้ว ย่อมเห็นโดยประจักษ์แจ้งว่า "รูปในขณะที่ร้อนก็มี

อายุไม่ถึงรูปในขณะที่หนาวเย็น และรูปในขณะที่หนาวเย็นก็มีอายุไม่ถึงรูปในขณะที่ร้อนเช่นกัน รูปเหล่านี้ ล้วนดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร"

๕. วิธีกำหนดกัมมชรูป

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงไว้ว่า :-

กมฺมชํ อายตนทฺวารวเสน ปากฏํ โหติ. จกฺขุทฺวารสฺมึ หิ จกฺขุกายภาวทสกวเสน ตีส กมฺมชรูปานิ, อุปตฺถมฺภกานิ ปน เตสํ อุตุจิตฺตาหารสมุฏฺฐานานิ จตุวีสตีติ จตุปณฺณาส โหนฺติ. ตถา โสตฆานชิวฺหาทฺวาเรสุ. กายทฺวาเร กายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุจตฺตาลีส. มโนทฺวาเร หทยวตฺถุกายภาวทสกวเสน เจว อุตุสมุฏฺฐานาทิวเสน จ จตุปณฺณาสเมว.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๓)

กัมมชรูปจะปรากฏชัดโดยทวารอันเป็นที่เกิดผัสสะ(จักษุประสาทอันเป็นเหตุให้อารมณ์และจิตเกิดความกระทบกัน โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท หทัยวัตถุย่อมปรากฏในเวลาใด เมื่อนั้น กัมมชรูปที่เหลือก็ปรากฏพร้อมกับรูปเหล่านั้นด้วย) คือว่า กัมมชรูป (๓๐) โดยประเภทแห่งจักขุทสกะ ๑๐ กายสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ และอุตุชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป (๒๔) ซึ่งเป็นรูปที่คอยเป็นปัจจัยส่งเสริมกัมมชรูปนั้น ย่อมมีปรากฏในจักขุทวาร รวมรูปทั้งหมดที่ปรากฏในจักขุทวารมี ๕๔

แม้ในโสตทวาร ฆานทวาร และชิวหาทวาร (ในขณะที่ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส) หมู่รูป ๕๔ ก็ปรากฏโดยนัยเดียวกันกับจักขุทวาร แต่สำหรับในกายทวาร มีหมู่รูป ๔๔ รูป โดยแบ่งเป็นกลาปมีกายทสกกลาป ภาวทสกกลาป และอุตุชกลาปเป็นต้น และในมโนทวาร(ขณะที่คิด รู้) มีหมู่รูปทั้งหมด ๕๔ รูป โดยแบ่งเป็นกลาปมีหทยวัตถุทสกกลาป กายทสกกลาป ภาวทสกกลาป อุตุชกลาปเป็นต้น

(ในขณะที่ประสาทตาใสและพร้อมที่จะเห็น หมายความว่า เพราะในเวลาที่เห็นนั้น สามารถรู้ว่าประสาทตาใสจึงเห็นได้ เพราะฉะนั้น รูปทั้ง ๕๔ ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจักษุประสาท(ประสาทตาใส)นั้น ย่อมชื่อว่ารูปปรากฏ เช่นกัน แต่ว่าไม่ใช่

เป็นการปรากฏของรูป โดยจำแนกออกว่า รูปกลาปมีเท่าไร รูปทั้งสิ้นมีเท่าไร รูปกลาปอะไรบ้างที่เกิดขึ้น เหมือนดังที่จำแนกในพระอภิธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อายตนทฺวารวเสน** *โดยทางอายตนะและทวาร*

ในเรื่องนี้บางท่านอาจคิดไปว่า "ต่อเมื่อได้รู้โดยการกำหนดนับชื่อพร้อมกับจำนวน เช่น รูปกลาป ๖ หมวด รูป ๕๔ ดังนี้ จึงจะเป็นการรู้ที่แน่นอน" อนึ่ง ขอเรียนว่า ท่านไม่ควรจะไปคิดเช่นนั้น เพราะว่า ถึงแม้ว่าจะพิจารณาโดยกำหนดนับชื่อพร้อมทั้งจำนวนของรูปกลาปเหล่านั้น แต่ท่านก็ยังไม่สามารถรู้โดยแน่นอนได้ คือ อย่างนี้ คำว่า "กลาป ๖ หมวด" นั้นเป็นจำนวนที่นับขึ้นมาโดยประมวลเอารูปกลาปต่างๆจำนวนมาก ซึ่งจัดอยู่ในตระกูลเดียวกันไว้ แต่ไม่ใช่เป็นการนับโดยแยกทีละอย่างๆ เพราะฉะนั้น ในเวลาที่เห็น นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ไม่มีใครสามารถรู้ได้ว่าภายในจักษุนั้นมีรูปจักขุทสกกลาปอยู่เท่าไร และกลาปต่างๆ เช่นกายทสกกลาป เป็นต้นนั้น แต่ละกลาปมีจำนวนเท่าไร อนึ่ง การรู้โดยทะลุปรุโปร่งเช่นนี้เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องไปกำหนดนับรูปกลาปเหล่านั้นแต่อย่างใด แต่ควรพยายามเพื่อทำลายที่ตั้ง(ภูมิเป็นที่เกิด)ของอนุสัยกิเลสด้วยวิปัสสนาเท่านั้น คือในขณะที่เห็น(จักขุวิญญาณเกิด) หากสามารถกำหนดรู้จักขุปสาทรูป ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใครแล้ว ความเห็นว่า จักษุ(ตาเนื้อ)ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมจักขุปสาทรูปไม่ได้เป็นของเที่ยงแท้ ไม่ได้เป็นสุข และไม่ได้ เป็นอัตตาอย่างที่คนทั้งหลายคิดกัน นี้ก็ชื่อว่าเป็นการทำลายภูมิอันเป็นที่ตั้งของอนุสัยกิเลสอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น จะเห็นว่าในพระบาลีที่แสดงเรื่องการเจริญวิปัสสนานั้น ท่านจะไม่ชี้แนะให้กำหนดรู้ชื่อและจำนวนรูปกลาปเลย แต่จะชี้แนะให้รู้จักขุปสาทรูปซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของรูปทั้ง ๕๔ นั้นเท่านั้น ตัวอย่างเช่น **จกฺขุญฺจ ปชานาติ จกฺขุ๋ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตๆ ปชานาติ** ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านไม่ได้ชี้แนะให้กำหนดรู้ชื่อและจำนวนรูปกลาป เพียงแต่ชี้แนะให้กำหนดรู้โดยสามัญธรรมดาทั่วไปเท่านั้น ดังนั้น แม้ในช่วงกำหนดกัมมชรูปก็ต้องจดจำให้แม่นยำว่า จักขุปสาทรูปที่เกิดขึ้นในทุกขณะที่เห็นนั้นเป็นการมุ่งแสดงถึงการปรากฏของรูปกลาป ๖ หมวดและรูป ๕๔ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกัน

ภายในจักษุ เพราะมีการปรากฏของจักขุทวารรูปเป็นต้นเหตุและพึงทราบว่า ในเรื่องโสตทวารรูป เป็นต้นก็มีอธิบายโดยนัยเดียวกันนี้

โส สพฺพมฺปิ ตํ รูปิ ปริคฺคเหตฺวา "จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตรูปิ โสตทฺวารํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, โสตทฺวาเร ปวตฺตรูปิ ฆานทฺวารํ, ฆานทฺวาเร ปวตฺตรูปิ ชิวฺหาทฺวารํ, ชิวฺหาทฺวาเร ปวตฺตรูปิ กายทฺวารํ, กายทฺวาเร ปวตฺตรูปิ มโนทฺวารํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา"ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๓)

โยคีนั้น เมื่อได้กำหนดรูปดังที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด ย่อมสามารถยกไตรลักษณ์มาพิจารณาในรูปเหล่านั้นอย่างนี้ว่ารูปที่เกิดขึ้นในจักขุทวาร(ขณะที่เห็น)ย่อมดับไปในขณะที่เห็นไม่อาจมีอายุไปถึงโสตทวาร(ขณะที่ได้ยิน)ได้เลย โดยนัยเดียวกัน รูปที่เกิดขึ้นในโสตทวาร(ขณะที่ได้ยิน)ก็ย่อมดับไปในขณะที่ได้ยิน โดยไม่อาจมีอายุไปถึงฆานทวาร(ขณะที่ดมกลิ่น)ได้เลย รูปที่เกิดขึ้นในฆานทวารก็ย่อมดับไปในขณะที่ดมกลิ่นโดยไม่อาจมีอายุไปถึงชิวหาทวาร(ขณะที่ลิ้มรส)ได้เลย รูปที่เกิดขึ้นในชิวหาทวารก็ย่อมดับไปในขณะที่ลิ้มรสโดยไม่อาจมีอายุไปถึงกายทวาร(ขณะที่กระทบสัมผัส)ได้เลย รูปที่เกิดขึ้นในกายทวารก็ย่อมดับไปในขณะที่สัมผัสโดยไม่อาจมีอายุไปถึงมโนทวาร(ขณะที่นึกคิด) ได้เลย เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้นจึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร

ข้อความที่ยกมานี้เป็นเพียงการแสดงตามลำดับเทศนาเท่านั้น ยังไม่ใช่ลำดับการปฏิบัติ และมิใช่ว่าจะต้องท่องจำตามนี้แล้วกำหนดตามนี้ เพราะว่าในระหว่างที่เห็น นอกจากการได้ยินแล้ว อาการรับรู้อารมณ์อย่างอื่นก็เกิดขึ้นได้ เช่น อาการได้กลิ่นเป็นต้น นี้แหละที่ทำให้พาลปุถุชนคิดไปว่า "รูป(ปสาทรูป)ที่ทำหน้าที่เห็นก็เป็นอันหนึ่ง อันเดียวกันกับที่ทำหน้าที่ดมกลิ่น คือ ที่เห็นก็คือตัวข้า ที่ดมกลิ่นก็คือตัวข้า ไม่ใช่ใครอื่นเลย" เมื่อคิดเช่นนี้ ก็ทำให้เกิดอุปาทานยึดมั่นบุคคล ตัวตนเราเขา แม้ในการลิ้มรส สัมผัสกาย ความนึกคิด ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

ชื่อว่าวิปัสสนานี้เป็นคุณธรรมวิเศษที่สามารถทำลาย ถอนอนุสัยและอุปาทานของพาลปุถุชนได้ ถ้าหากกำหนดได้โดยถูกต้องกับการปรากฏของนามรูปตาม

เป็นจริง แล้วในระหว่างทวารใดทวารหนึ่งนั้น ท่านน่าจะแสดงไว้ทุกทวารที่สามารถปรากฏได้ แต่ท่านก็มิได้แสดงไว้ เพราะเป็นเพียงการแสดงตามกระแสเทศนาเท่านั้น (เทศนา คือการแสดงเพียงตัวอย่างเท่านั้น ไม่ได้แสดงทั้งหมด)

ส่วน **ลำดับการปฏิบัติ** กล่าวคือขั้นตอนของการปฏิบัตินั้น พึงทราบรายละเอียดดังต่อไปนี้ เมื่อโยคีกำหนดอาการที่เห็นที่ได้ยินเป็นต้นอย่างต่อเนื่องตามที่ปรากฏจริงแล้ว ย่อมรู้ชัดแจ้งว่า "รูปที่เป็นไปในขณะที่เห็นนั้นมีอายุไม่ถึงช่วงขณะที่ได้ยิน แต่ได้ดับไปแล้วในขณะที่เห็นนั้นนั่นเอง แม้ในอาการอื่นๆ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ ถ้าอาการเห็นเกิดขึ้นต่อๆกันโดยไม่มีอาการอย่างอื่นเข้ามาแทรก ก็พึงทราบว่า รูปที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็นครั้งแรก ย่อมมีอายุไม่ถึงช่วงขณะที่เห็นครั้งที่ ๒ และรูปที่เกิดขึ้น ในขณะที่เห็นครั้งที่ ๒ ก็มีอายุไม่ถึงขณะที่เห็นครั้งที่ ๓ รูปเหล่านี้ได้ดับไปแล้วในขณะของตนๆนั่นเอง เมื่อเห็นอย่างประจักษ์แจ้งแล้วว่า รูปในช่วงหนึ่งๆ ย่อมมีอายุไปไม่ถึงช่วงอื่นๆ แล้วจะเกิดความสังเวชในรูปเหล่านั้นว่าเป็นของ ไม่เที่ยงแท้ เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร

๖. วิธีกำหนดจิตตชรูป

จิตตชรูป คือรูปที่เกิดเพราะจิต ปรากฏออกมาตามที่จิตเกิดโสมนัสหรือเกิดโทมนัส ข้อนี้ตรงกับข้อความที่มาในวิสุทธิมรรคว่า **จิตฺตสมุฏฺฐานำ โสมนสฺสิต-โทมนสฺสิตวเสน ปากฏำ โหติ** = *จิตตสมุฏฐานรูปย่อมมีปรากฏตามอำนาจจิตโสมนัสและโทมนัส* ก็การที่ท่านแสดงเฉพาะเวทนา ๒ อย่างนี้นั้นเป็นการแสดงถึงเฉพาะเวทนาที่เห็นได้ชัดๆอย่างเดียว แต่สำหรับเวทนาที่เป็นอุเบกขานั้น ถึงท่านจะไม่ได้กล่าวถึงในที่นี้โดยตรง แต่ก็พึงทราบว่า จิตตชรูปก็ปรากฏได้ด้วยอำนาจอุเบกขาเวทนาเหมือนกันเช่น ในเวลาที่อยากนั่ง อยากเดิน อยากเหยียด อยากคู้ด้วยจิตที่มีความรู้สึกวางเฉย ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติกำหนดจิตที่เป็นโสมนัสพร้อมกับรูปที่ผ่องใสหรือจิตที่เป็นโทมนัสพร้อมกับรูปที่เศร้าหมอง ในทุกขณะที่เกิดความเปลี่ยนแปลงของสภาพความดีใจ และเสียใจ(โสมนัสและโทมนัส) ก็จะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า "รูปที่เกิดขึ้นในขณะที่ดีใจจะมีอายุ ไปไม่ถึงช่วงขณะที่เสียใจ" และรูปที่เกิดขึ้นในขณะที่เสียใจก็มีอายุไปไม่ถึงช่วงขณะที่ดีใจ แม้ในอาการของจิตที่เกิดขึ้นในเวลาที่อยากนั่ง-ยืน-เดิน-คู้เข้าหรือเหยียดออก ก็มีสภาพ เช่นเดียวกัน

ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ขอเพียงแต่กำหนดให้ถูกวิธี โยคีก็จะรู้อย่างกระจ่างแจ้งเกี่ยวกับอาการท่าทางอิริยาบถว่า “เป็นของไม่เที่ยง ล้วนเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเราเขา ไม่ตกอยู่ในอำนาจของใครๆ เป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเท่านั้นเอง”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหานิทเทสได้กล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ.

ชีวิต อัตภาพ(ของนามรูป) ความสุขความทุกข์ทั้งหลายล้วนเป็นสภาวธรรมไม่ระคนกับบุคคลตัวตนใดๆ เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตขณะหนึ่งๆเท่านั้น (เพราะว่า) ขณะ(อายุ)ของสภาวธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปโดยรวดเร็วเหลือเกิน

สิ่งที่เรายึดถือกันว่าเป็นชีวิต เป็นความสุข เป็นความทุกข์ เป็นอัตภาพทั้งหมด นี้ล้วนเป็นสภาวธรรมเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปตามวงจรของสภาวธรรม มีอายุสั้นมาก เพราะว่าเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปภายในขณะจิตเดียวเท่านั้น

จุลฺลาสีติ สหสฺสานิ กปฺปิ ติฏฺฐนฺติ เย มรู
น เตฺวว เตปิ ติฏฺฐนฺติ ทฺวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.

เนวสัญญานาสัญญายตนพรหมทั้งหลายมีอายุยืนถึง ๘๔,๐๐๐ กัปก็จริง แต่พรหมเหล่านั้นก็มิได้มีชีวิตอยู่ด้วยจิตสองขณะแต่อย่างใด

(หมายความว่า พรหมเหล่านั้นก็มีชีวิตอยู่ด้วยจิตขณะหนึ่งๆ เหมือนกับมนุษย์เราเช่นกัน)

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.

ขันธ์ของผู้ตายที่ดับไปแล้วกับขันธ์ของผู้ยังมีชีวิตอยู่ในโลกซึ่งดับในขณะจิตดวงหนึ่งๆนั้น ทั้งหมดล้วนมีสภาพเหมือนกัน คือต่างก็ดับไปแล้วก็ดับไปเลย ไม่กลับมาเกิดอีก

หมายความว่า ตอนที่ยังมีชีวิตอยู่ ทุกครั้งที่โยคีกำหนดนามรูปทั้งหลาย เช่น การเห็น การได้ยิน การคู้เข้า การเหยียดออกเป็นต้นเหล่านี้ ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในทุกขณะจิต มีความเหมือนกันกับความดับไปแห่งนามรูปของผู้ที่กำลังตาย คือ ความดับของนามรูปในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่กับความดับของนามรูปสุดท้ายของผู้กำลังตายนั้นมีสภาพเหมือนกัน คือดับไปแล้วก็ดับไปเลย ไม่กลับมาเกิดใหม่อีก (ที่เกิดใหม่นั้น ไม่ถือว่า นามรูปเดิมหรือเก่ามาเกิด เป็นแต่เพียงนามรูปใหม่ที่อาศัยนามรูปเดิมมาเกิดตามกฎแห่งสันตานะ คือความสืบต่อ)

อนฺตรายา จ เย ภคฺคา เย จ ภคฺคา อนาคเต
ตทนฺตรา นิรุทฺธานํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณ.

ไม่มีลักษณะความแตกต่างของขันธ์ที่เพิ่งจะดับไป ขันธ์ที่กำลังดับอยู่และขันธ์ที่จะดับต่อไปเลยแม้สักน้อย

หมายความว่า ลักษณะความดับของนามรูปที่เป็นอดีตซึ่งดับไปแล้วกับนามรูปที่เป็นปัจจุบันซึ่งกำลังดับอยู่และนามรูปที่เป็นอนาคตซึ่งจะดับต่อไปนั้นไม่แตกต่างกันเลย เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติผู้เห็นความดับของนามรูป ที่เป็นปัจจุบันโดยประจักษ์ แจ้งอย่างนี้ย่อมสามารถอนุมาน และตัดสินนามรูปที่เป็นอดีตและอนาคตได้ว่า “นามรูปในอดีตและอนาคตก็ดับแล้วและจะดับเหมือนกับนามรูปในปัจจุบันนี้เอง”

บุคคลมิได้มีชีวิตอยู่ได้ด้วยจิตที่ยังมิได้เกิด แต่มีชีวิตอยู่ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะจิตดับ แต่ถึงแม้ว่าสัตว์โลกจะชื่อว่าตายไปในทุกขณะจิตที่ดับก็จริง แต่สันตานบัญญัติ เช่นคำว่า เด็กชายขาวมีชีวิตอยู่ดังนี้เป็นต้นนั้น เป็นเพียงปรมัตถ์เพราะว่า เขามีชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันจริง (ในขณะที่กล่าวประโยคนี้)

หมายความว่า จิตดวงใดดวงหนึ่งที่จะเกิดขึ้น แต่ยังไม่เกิดขึ้นนั้น จะชื่อว่า *มีอยู่* ไม่ได้ เพราะฉะนั้นสัตว์มีชีวิตจะชื่อว่า *มีชีวิตอยู่* ด้วยจิตที่ยังไม่เกิดขึ้นนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ แต่จิตที่กำลังเกิดขึ้นหรือกำลังตั้งอยู่นั้นเป็นจิตที่ปรากฏชัดเจน สัตว์มีชีวิตจึงมีชีวิตอยู่ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบัน คือจิตที่กำลังเกิดขึ้นและกำลังตั้งอยู่ ส่วนที่เป็นไปแล้ว เมื่อถึงคราวดับไป ก็มิได้หมายความว่าไปหลบซ่อนอยู่ที่ไหนๆ

แต่ดับแล้วก็คือดับเลย ไม่กลับมาอีกเหมือนกับจุติจิตของคนตายนั่นแหละ เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่จิตแต่ละดวงๆ ดับไป คนเราก็ชื่อว่าตายแล้วนั่นเอง เฉพาะสันตานบัญญัติ เช่นคำพูดที่มักพูดกันว่า "นายขาวมีชีวิตอยู่ นายดำมีชีวิตอยู่" ดังนี้นั้น เป็นเสมือนสภาวปรมัตถ์ที่มีจริง ด้วยเหตุว่าในขณะที่พูดคำนั้น คนเหล่านั้นมีชีวิตอยู่ด้วยจิตดวงใหม่ซึ่งกำลังเกิดขึ้นและตั้งอยู่จริงๆ แต่ถ้าเกิดว่าหลังจากจิตดวงหนึ่งๆดับไปแล้ว จิตดวงใหม่ไม่เกิดขึ้นก็แสดงว่าคนๆนั้น ได้ตายแล้วจริงๆ

ก็เมื่อโยคีพิจารณาเห็นความตายของจิตในทุกๆขณะที่ดับแล้ว ย่อมสามารถตัดสินได้ว่า "ความตายที่เรารู้จักกันนั้นมีสภาพเหมือนกับความดับไปทีละดวงๆ ของจิตที่เรากำลังกำหนดอยู่นี้นี่เอง"

อนิธานคตา ภคฺคา ปุญฺโช นตฺถิ อนาคเต
นิพฺพตฺตา เยปิ ติฏฺฐนฺติ อารคฺเค สาสปูปมา.

สภาวธรรมที่ดับไปแล้วไม่ก่อตัวขึ้นอีก กองแห่งสภาวธรรม(ขันธ์)ที่ยังอยู่ในอนาคต ก็ไม่มีปรากฏ แม้ธรรมที่กำลังเกิดและตั้งอยู่นั้นก็ตั้งอยู่ชั่วพริบตาเดียว เปรียบเหมือนกับเมล็ดพันธุ์ผักกาดตั้งอยู่บนปลายเหล็กแหลมฉะนั้น

หมายความว่า สภาวธรรมทุกอย่างที่ดับไปแล้วล้วนแต่อันตรธานหายไปโดยไม่หลงเหลืออยู่ ณ ที่ใดเลย และสภาวธรรมที่จะอุบัติต่อจากนั้นก็มิได้รวมกันเป็นกองรอคอยเพื่อที่จะมาอุบัติ มิได้เตรียมตัวล่วงหน้าไว้ก่อนแต่อย่างใด (คือทั้งธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตต่างก็เป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏ) ส่วนสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้นที่ปรากฏจริง ตั้งอยู่จริง แต่ก็ตั้งอยู่ชั่วพริบตา ไม่นานก็ดับตามไปอีก คือเปรียบเสมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาดเล็กๆ ที่เอาไปตั้งไว้บนปลายเหล็กแหลม ไม่นานก็หล่นลงไป ฉะนั้น

นิพฺพตฺตานญฺจ ธมฺมานำ ภงฺโค เนสำ ปุรกฺขโต
ปโลกธมฺมา ติฏฺฐนฺติ ปุราเณหิ อมิสฺสิตา.

หลังจากนั้น ความดับของสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่เหล่านั้นก็เริ่มปรากฏ (ธรรมเหล่านั้นก็มุ่งสู่ความดับ) และสภาวธรรมเหล่านั้นซึ่งกำลังเป็นไป(เกิด)อยู่โดดเดี่ยวล้วนๆ ไม่ผสมกับสภาวธรรมในอดีตแต่อย่างใด ก็เป็นสภาวะที่ใกล้จะดับอยู่รอมร่อ ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะก็ดับไป

อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺฉนฺตฺยทสฺสนํ
วิชฺชุปฺปาโทว อากาเส อุปฺปชฺชนฺติ วยนฺติ จ.

สังขารทั้งหลายมาจากที่มองไม่เห็น(ตอนที่ยังไม่อุบัติ ไม่มีผู้ใดรู้ว่า สภาวธรรมนั้นมาจากที่แห่งใด แต่เกิดมาเมื่อมีเหตุปัจจัยครบ เมื่อตอนยังไม่เกิดขึ้น ตัวตนทัพพะ ไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ ณ ที่ใด ต่อเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จึงได้ปรากฏตัวตนทัพพะออกมาให้เห็น) สังขารที่ดับไปแล้ว ย่อมไม่มีใครมองเห็น (หมายความว่า ในเวลาที่สังขารดับลง ไม่ปรากฏตัวตนทัพพะตั้งอยู่เลย ไม่ว่าในที่ใดๆ) สังขารเกิดดับ ประดุจฟ้าแลบในอากาศฉะนั้น"

ตามข้อความของบาลีทั้งหลายดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า สังขารมีอายุสั้นมาก มีความเกิดดับเร็วมาก โยคีสามารถเห็นความเกิดดับของสังขารนั้นได้ชัดเจนก็ต่อเมื่อได้ผ่านอุทยัพพยญาณมาอย่างดีแล้ว สำหรับผู้ที่มีปัญญาค่อนข้างทึบด้วยแล้วจะต้องผ่านญาณชั้นสูงๆเสียก่อนจึงจะเห็นได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ ถ้าเป็นบุคคลที่มีปัญญาเฉียบแหลม ก็จะสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนโดยจะเริ่มเห็นก็ต่อเมื่อสัมมสนญาณถึงความแก่กล้าไปแล้ว เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงยกมาแสดงในเรื่องของสัมมสนญาณ แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ทุกคนเมื่อถึงญาณดังกล่าวแล้วจะต้องเห็นเหมือนกันหมด

๗. วิธีกำหนดธัมมตารูป

รูปที่ตั้งอยู่ในวัตถุภายนอก เช่น เสื้อผ้า เสื่อ โอ่ง ดิน น้ำ ลม ไฟ ต้นไม้ เป็นต้น ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตินทรีย์(ชีวิต) จึงได้ชื่อว่า **อนินทริยพัทธรูป** คือรูปที่ไม่มีชีวิตินทรีย์ หรือเรียกอีกอย่างว่า **พหิทธรูป** คือรูปภายนอก รูปเหล่านี้ทั้งหมดท่านเรียกว่า **ธัมมตารูป** *รูปธรรมดา* ก็ในเวลาที่เห็นหรือได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้กระทบสัมผัสรูปเหล่านั้นถ้าได้นำมาพิจารณากำหนดจนปรากฏอาการของความเกิดดับแล้ว ก็ย่อมรู้ชัดได้ว่า "เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอาณัติของใคร" ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้การกำหนดธัมมตารูปก็ถือว่าประสบความสำเร็จ และนอกจากนี้ อาจจะใช้วิธีกำหนดโดยอ้อมก็ได้ คือให้นำ **อัชฌัตตรูป** *รูปภายในหรือรูปมีชีวิต* หรือ**พหิทธรูป** *รูปภายนอกต่างๆ* ที่เรากำลังเห็นโดยประจักษ์ในญาณมาเปรียบเทียบว่า "แม้รูปที่เป็นอนินทริยพัทธะหรือพหิทธะก็เป็นดั่งรูปที่เรากำลังเห็นอยู่นี้เอง คือมีความเกิด

ดับเหมือนกัน ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีอะไรที่พึงยินดี ยึดมั่นถือมั่นเลย เป็นเพียงสภาวธรรมล้วนๆ ไม่มีสัตว์บุคคลเจือปนแต่อย่างใด"

การเปรียบเทียบเช่นนี้ถือได้ว่า การกำหนดรูปธรรมดาหรือธัมมตารูปนั้นได้ประสบผลสำเร็จแล้ว

รูปสัตตกะ จบ

นามสัตตกะ(การกำหนดนามธรรม ๗ อย่าง)

๑. วิธีการกำหนดโดยกลาปะ(กลุ่มนาม)

ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในรูปสัตตกะว่า เมื่อนักปฏิบัติสามารถพิจารณารูปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ นามธรรมคือตัวกำหนดก็เกิดต่อจากลำดับที่รูปธรรมเกิด นักปฏิบัติต้องกำหนดนามธรรมต่อ โดยการกำหนดว่า "พิจารณาหนอ" หรือ "รู้หนอ" ขณะที่กำลังกำหนดอยู่อย่างนี้ จะเห็นประจักษ์แจ้งว่า "แม้นามธรรมเหล่านี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หาตัวตนมิได้" นี้แหละชื่อว่าการกำหนดโดย*กลาปะ* (การกำหนดโดยแยกกลุ่มนามธรรมออกจากรูปธรรม)

๒. วิธีกำหนดโดยยมกะ(เป็นคู่ๆ)

ทุกครั้งที่กำหนดรูปชนิดหนึ่งๆ จบ ก็จะหันมากำหนดจิต (คือเอาจิตไปกำหนดจิตอีก) แล้วก็จะเกิดความเห็นแจ้งว่า "จิตนี้ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หาตัวตนมิได้"และเนื่องจากเป็นการเห็นหรือการกำหนดโดยเอารูปกับนามมากำหนดเป็นคู่ๆ คนละครั้ง จึงเรียกว่าวิธีกำหนดโดย *ยมกนัย*

อนึ่ง ความต่างกันระหว่างกลาปนัยและยมกนัยนั้นอยู่ตรงที่ *กลาปนัยมุ่งกำหนดโดยภาพรวมมิได้แยกแยะกำหนด เช่น ไม่ได้แยกจิต สติ ญาณสมาธิ วิริยะ ผัสสะ เจตนา และเวทนาเป็นต้นออกจากกัน แต่ได้ประมวลเข้าเป็นหมู่เดียวกัน แล้วพิจารณาลักษณะโดยภาพรวมเป็นหลัก ส่วนยมกนัยนั้นมุ่งกำหนดนามธรรมดังกล่าวโดยแยกพิจารณาเป็นอย่างๆ ไป* ในเรื่องของการกำหนดนามธรรม (นามสัตตกะ) ที่ท่านกล่าวว่า "กำหนดจิต" นี้เป็นเพียงการกล่าวพอเป็นนัยเท่านั้น เพราะที่จริงแล้ว สภาวธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต เช่น ผัสสะ เวทนา เจตนา สัญญา

สติ ญาณ สมาธิ และวีริยะเป็นต้น ก็สามารถที่จะนำมาพิจารณาได้ ดังนั้น ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงกล่าวไว้ว่า **จิตฺตสีเสน หิ นิทฺเทโส** *นี้เป็นการแสดงโดยยกจิตเป็นตัวอย่างเท่านั้น*

๓. วิธีกำหนดโดยขณิกะ

ทุกครั้งที่กำหนดรูปใดๆเสร็จ นักปฏิบัติต้องใช้จิตดวงที่สองไปกำหนดจิตที่เพิ่งกำหนดรูปนั้น ซึ่งหมายความว่า ให้เอาจิตมากำหนดจิตที่เพิ่งผ่านไป และใช้จิตดวงที่ ๓(จิตใหม่ที่เกิดขึ้น เมื่อจิตดวงที่ดับ)ไปกำหนดจิตดวงที่ ๒ นั้น และใช้จิตดวงที่ ๔ ไปกำหนดจิตดวงที่ ๓ ใช้จิตดวงที่ ๕ กำหนดจิตดวงที่ ๔ การใช้จิตกำหนดจิตเป็นลำดับๆไปจนถึงสี่ขณะจิต ในทุกๆครั้งที่กำหนดรูปจบนี้เป็นการรู้ประจักษ์ว่า “สิ่งเหล่านี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เรียกว่าเป็นการกำหนดโดย *ขณิกนัย* (นัยที่พิจารณาเห็นการตั้งอยู่เพียงชั่วคราวของจิตโดยเอาจิตใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นไปกำหนดจิตดวงก่อนๆที่เพิ่งดับไปจนถึงสี่ขั้นเพราะเหตุนั้นท่านจึงเรียกวิธีการกำหนดแบบนี้ว่า ขณิกสัมมสนะ)

๔. วิธีกำหนดโดยปฏิปาฏิ(ลำดับ)

ทุกครั้งที่นักปฏิบัติกำหนดรูปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยจิตดวงแรกแล้ว เอาจิตดวงใหม่ คือดวงที่ ๒ ไปกำหนดจิตดวงแรกนั้น แล้วใช้จิตดวงที่ ๓ กำหนดจิตดวงที่ ๒ จากนั้นก็ใช้จิตดวงที่ ๔ กำหนดจิตดวงที่ ๓ ใช้จิตดวงที่ ๕ กำหนดจิตดวงที่ ๔ ใช้จิตดวงที่ ๖ กำหนดจิตดวงที่ ๕ ใช้จิตดวงที่ ๗ กำหนดจิตดวงที่ ๖ แล้วใช้จิตดวงที่ ๙ กำหนดจิตดวงที่ ๘ ใช้จิตดวงที่ ๑๐ กำหนดจิตดวงที่ ๙ ใช้จิตดวงที่ ๑๑ กำหนดจิตดวงที่ ๑๐ ก็วิธีการใช้จิตกำหนดจิตเป็นลำดับๆ ไปให้ถึงสิบหรือสิบเอ็ด ขณะจิตในทุกครั้งที่มีการกำหนดรูปอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ ท่านเรียกว่าเป็นการกำหนดโดย *ปฏิปาฏิ*(กำหนดไปตามลำดับจิต) ซึ่งเป็นเหตุให้รู้ประจักษ์ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน” ไปตามลำดับของการกำหนด ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เอวํ วิปสฺสนาปฏิปาฏิยา สกลมฺปิ ทิวสภาคํ สมฺมสิตุ วฏฺเฏยฺย, ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ปน รูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ อรูปกมฺมฏฺฐานมฺปิ ปคุณํ โหติ. ตสฺมา ทสเมเยว จเปตพฺพนฺติ วุตฺตํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๗)

เป็นไปได้ที่นักปฏิบัติจะกำหนดพิจารณาโดยลำดับแห่งวิปัสสนาอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วตลอดทั้งวันได้ แต่ถึงอย่างนั้น กัมมัฏฐานที่กำหนดรูปและกำหนดนาม เมื่อนักปฏิบัติใช้กำหนดกระทั่งถึงการกำหนดวิปัสสนาจิตที่ ๑๐ แล้ว ย่อมมีความแคล่วคล่อง ชำนาญ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอริยวังสกถาว่า ควรหยุดกำหนดในจิตที่ ๑๐ นั่นแหละ" (พอถึงจิตดวงที่ ๑๐ ก็ให้หยุดกำหนด และเมื่อกำหนดจิตดวงที่ ๑๐ แล้ว ก็ให้กลับไปกำหนดรูปอย่างเดิมต่อ และเมื่อกำหนดรูปแล้ว ก็หันมากำหนดจิตตามวิธีที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ไปจนถึงจิตดวงที่ ๑๐ แล้ว จึงกลับไปกำหนดรูปต่อ คือให้กำหนดรูปครั้งหนึ่ง แล้วกำหนดจิตสิบครั้ง ไม่ให้กำหนดจิตเกินกว่านั้น)

อนึ่ง ใคร่ขอกำชับว่า "วิธีการกำหนดต่างๆ ทั้งหมดที่ได้แสดงไว้ในปริเฉทนี้ มิได้แสดงไว้เพื่อให้นำเอามาเป็นแบบอย่างทีเดียว แต่เป็นการแสดงเพื่อมุ่งให้นักปฏิบัตินำมาเปรียบเทียบกับญาณตามที่แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๕ เท่านั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่กำลังปฏิบัติอยู่ พึงตั้งใจกำหนดนามรูปที่ปรากฏตามความเป็นจริงตามวิธีการที่ได้แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๕ นั่นเอง ไม่ควรที่จะมาพะวงกับการที่จะกำหนดรูปสัตตกนัย หรือนามสัตตกนัยแต่อย่างใด เพราะนอกจากจะทำให้เสียเวลาแล้วยังอาจก่อให้เกิดความเสียหายต่างๆได้ เช่น ถ้าเป็นนักปฏิบัติใหม่ซึ่งยังไม่เคยมีประสบการณ์ หากมัวแต่พะวงกับเรื่องเช่นนั้น อาจทำให้จิตกังวลว่า *ทางนี้ถูก ทางนี้ไม่ถูก* และเนื่องจากตัวเองยังใหม่อยู่ จึงไม่สามารถตามกำหนดจิตเหล่านั้นให้ทันได้ เมื่อตามกำหนดไม่ทัน วิปัสสนาย่อมไม่เป็นไปโดยต่อเนื่อง ทำให้ไม่สามารถที่จะพัฒนาสติ สมาธิ ปัญญาได้อย่างเต็มที่ แม้ว่าจะใช้เวลานานสักเพียงไร ยิ่งไปกว่านั้นผู้ที่เริ่มปฏิบัติใหม่ๆนั้น บางทียิ่งทำนานๆอารมณ์ที่เคยปรากฏชัด อาจค่อยๆจางเลือนหายไปก็ได้ ถึงตอนนี้จะต้องกลับไปค้นหาอารมณ์ใหม่อีก เป็นเหมือนกับว่าจะต้องเริ่มต้นปฏิบัติวิปัสสนาตั้งแต่ต้นอีก ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาล่าช้าในการพัฒนาจิต สติ สมาธิ และวิปัสสนาญาณ ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านกล่าวไว้ว่า **ตถา สติ กมฺมฏฺฐานำ นวำ นวเมว สิยา** *เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเหมือนกับกัมมัฏฐานเป็นของใหม่อยู่ร่ำไป* เพราะฉะนั้น โยคีควรปฏิบัติตามนัยที่ได้ แสดงไว้ในปริเฉทที่ ๕ ซึ่งดูจะมีประสิทธิภาพมากกว่า แต่อย่ารีบด่วนมากำหนดโดย ปฏิปาฏินัยนี้เลย เพราะเมื่อถึงเวลาอันควร การกำหนดจิตด้วยจิตภายหลังที่กำหนดรูปหนึ่งๆ ก็จะ

เป็นไปได้เองโดยธรรมชาติซึ่งอาจจะกำหนดวาระของจิตวาระหนึ่งได้เพียงดวงเดียว ครั้งเดียว หรือ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง หรือมากกว่านั้นก็ได้ แต่ว่าทั้งในพระบาลีและอรรถกถา ตอนที่พรรณนาความเกิดภังคญาณนั้น ท่านได้แสดงการกำหนดจิตไว้เพียงดวงเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนั้น แม้ว่าโยคีจะสามารถกำหนดจิตด้วยจิตได้เพียงครั้งเดียวหรือดวงเดียวก็เป็นอันใช้ได้ เพราะสามารถเข้าถึงมรรคผลได้เช่นกัน เมื่อถึงมรรคผลแล้ว ผู้ที่ชำชองในวิปัสสนา ถ้าจะทดลองกำหนดวารจิตเป็นชั้นๆไปก็ย่อมทำได้ แม้ว่าจะตามกำหนดจิตเป็นร้อยเป็นพันก็ย่อมทำได้ ส่วนอารมณ์ก็จะปรากฏชัดอยู่ตลอดเวลาไม่เปลี่ยนแปลง แต่ถ้าเป็นนักปฏิบัติใหม่ก็อย่ารีบร้อนในเรื่องเช่นนี้เลย

๕. การกำหนดให้เป็น"ทิฏฐิอุคฆาฏนะ"

การกำหนดที่ยังยึดมั่นถือมั่นว่า "ข้าพเจ้ากำลังกำหนดอยู่ การกำหนดเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้า" อย่างนี้เป็นการปฏิบัติที่วนเวียนอยู่กับบุคคล ยังไม่ชื่อว่าทิฏฐิ-อุคฆาฏนะ เพราะยังยึดติดในบุคคลอยู่ และถึงแม้ว่าจะสามารถละทิฏฐิความยึดมั่นด้วยทิฏฐิวิสุทธิและกังขาวิตรณวิสุทธิได้ก็ตาม แต่ยังไม่ถึงขั้นถอนรากเหง้า ทิฏฐิจึงมีโอกาสเกิดขึ้นได้อีก ต่อเมื่อละได้ด้วยมรรคแล้วเท่านั้น ทิฏฐิจึงจะหมดไปได้โดยสิ้นเชิง

กามญฺจายํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมน วิสุทฺธทิฏฺฐิโก มคฺเคน ปน อสมุคฺฆาฏิตตฺตา อโนฬาริกาย จ ทิฏฺฐิยา วเสเนวํ วุตฺตํ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๕๘)

จริงอยู่ โยคีซึ่งถึงพร้อมด้วยสัมมสนญาณนี้ ถึงแม้จะเป็นผู้มีทิฏฐิบริสุทธิ์เพราะได้ผ่านทิฏฐิวิสุทธิและกังขาวิตรณวิสุทธิแล้วก็ตาม แต่เมื่อยังไม่ละแบบถอนรากเหง้าด้วยมรรคได้ ก็ถือว่ายังมีทิฏฐิอยู่ เพราะฉะนั้นท่านพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่ายังมีทิฏฐิ ด้วยหมายเอาทิฏฐิที่ละเอียดอ่อน

(อาศัยคำของมหาฎีกานี้ ทำให้ทราบว่า นักปฏิบัติผู้ที่ได้สัมมสนญาณแล้วก็ยังมีความเห็นผิดชนิดละเอียดอยู่)

ยามใดที่นักปฏิบัติสามารถกำหนดเห็นอย่างนี้ว่า "ผู้ที่ปฏิบัติอยู่นี้ไม่ใช่บุคคลตัวตน เรา เขา เป็นแต่เพียงสังขารธรรมเท่านั้น ในทุกๆครั้งที่กำหนดมาถึงขั้นนี้

การกำหนดของนักปฏิบัติผู้นั้นชื่อว่า ทิฏฐิอุคฆาฏนะ เพราะเหตุว่าสามารถละทิฏฐิ ความยึดมั่นถือมั่นได้และเป็นอนุปัสสนาที่แก่กล้าอย่างยิ่ง

เอวํ สงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสนฺตสฺส ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนำ นาม โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๘)

วิปัสสนาของนักปฏิบัติผู้กำหนดเห็นสังขารต่างๆเป็นเพียงสภาวธรรมซึ่งไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา อย่างนี้เรียกว่า "ทิฏฐิสมุคฆาฏนะ"

ยทา อนตฺตานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ. อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา. ตทาเนน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนำ กตำ โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๕๙)

ในเวลาใดที่อนัตตานุปัสสนา(การกำหนดเห็นว่า ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา) มีกำลังแก่กล้า อาจหาญ หมดจด แม้อนิจจานุปัสสนาและทุกขานุปัสสนาก็คล้อยตามอนัตตานุปัสสนานั้น ในกาลนั้นโยคีย่อมสามารถละทิฏฐิ ความยึดมั่นถือมั่นได้

๖. วิธีการกำหนดให้เป็นมานสมุคฆาฏนะ

ถ้าโยคียังมีความยึดมั่นว่า "ตัวเราเป็นผู้กำหนด การกำหนดเป็นของเรา" อยู่อย่างนี้ การกำหนดของโยคีผู้นั้นถือว่า ยังไม่สามารถละมานะความถือตัวได้ เพราะฉะนั้น จึงยังไม่เป็น*มานสมุคฆาฏนะ* ต่อเมื่อได้กำหนดเห็นเป็นเพียงสภาวธรรมเท่านั้น คือเห็นว่าผู้ที่กำหนดก็เป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่เที่ยง สิ่งที่ถูกกำหนดก็เป็นเพียงสังขารธรรม ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา เมื่อนั้น การกำหนดของโยคีจึงจะได้ ชื่อว่า *มานสมุคฆาฏนะ* สามารถละมานะได้ และทำให้อนิจจานุปัสสนามีกำลังแก่กล้าเป็นพิเศษ ดังมีหลักฐานว่า

อนิจฺจโต ปสฺสนฺตสฺส มานสมุคฺฆาฏนำ นาม โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๘)

ยทา ปน อนิจฺจานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน มานสมุคฺฆาฏนำ กตำ โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๔๕๙)

(คำแปลคล้ายกับอนัตตานุปัสสนาข้างต้น)

๗. วิธีการกำหนดให้เป็นนิกันติปริยาทานะ

ตราบใดที่นักปฏิบัติมีความยินดีพอใจอยู่ว่า “เรากำหนดได้ดี การกำหนดของเราก็ปรากฏชัดดี อารมณ์ก็ดี” อย่างนี้ถือว่า การกำหนดของโยคีผู้นั้นยังมีความเยื่อใยคือตัณหาติดอยู่ จึงยังไม่เรียกว่าเป็น*นิกันติปริยาทาน* เพราะยังไม่สามารถละความยินดีหรือความเยื่อใยได้ ต่อเมื่อได้พิจารณากำหนดเห็นเป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป และสามารถละตัณหาความเยื่อใยได้แล้วเท่านั้น จึงจะได้ชื่อว่า*นิกันติ-ปริยาทานะ* และยังทำให้ทุกขานุปัสสนา มีกำลังแก่กล้าเป็นพิเศษอีกด้วย ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ถ้าหากถือว่า **สุฏฺฐุ วิปสฺสามิ** *เรากำหนด ได้ดี* **มนาปํ วิปสฺสามิ** *เรากำหนดไปได้สวย* อย่างนี้เป็นมานะ และถ้ายินดีว่า **วิปสฺสิตุํ สกฺโกมิ** *เราสามารถกำหนดได้* อย่างนี้ถือว่าเป็น**นิกันติ** แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ก็อธิบายในทำนองนี้เช่นกัน

ทุกฺขโต ปสฺสนฺตสฺส นิกนฺติปริยาทานํ นาม โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๘)

ยทา ปน ทุกฺขานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน นิกนฺติปริยาทานํ กตํ โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๖๐)

นามสัตตกะ จบ

สัมมสนญาณ จบ

อุทยัพพยญาณ

สมรรถนะของวิปัสสนุเปกขา

ยา "ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภตี"ติ เอวมาคตา วิจินเน มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อยํ วิปสฺสนุเปกฺขา นาม ฯเปฯ ปญฺญา เอว หิ สา กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนา. ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺฐํ สปฺปํ อชปททณฺฑํ คเหตฺวา ปริเยสมานสฺส ตํ ถุสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา "สปฺโป นุ โข, โน"ติ อวโลเกนฺตสฺส โสวตฺติกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺเพมติกสฺส "สปฺโป, น สปฺโป"ติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา โหติ. เอวเมว ยา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตเย ทิฏฺเฐ สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ, อยํ วิปสฺสนุเปกฺขา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๗๕-๗๖)

อุเบกขา ธรรมะที่เป็นกลางในการพินิจพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งมาในพระบาลี มัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสและอังคุตตรนิกายว่า "สิ่งใดมีอยู่ สิ่งใดเกิดขึ้น บุคคลย่อมละสิ่งนั้น ย่อมได้อุเบกขา" อุเบกขาชนิดนี้ชื่อว่า วิปัสสนุเปกขา วิปัสสนุเปกขาและสังขารุเปกขาทั้งสองนั้นนับโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ตัวปัญญานั่นเอง แบ่งเป็น ๒ ประเภทตามอำนาจกิจหน้าที่ คือทำหน้าที่เป็นกลางในการพิจารณาสามัญญลักษณะและเป็นกลางในสังขาร หมายความว่า เปรียบเสมือนคนเห็นงูเข้าบ้านในยามเย็นแล้วถือค้อนหมายจะตีงูนั้นขณะที่ใช้สายตามองหางูตัวนั้น ก็เหลือบเห็นงูนอนขดอยู่ในกองแกลบ จึงพยายามมองเพื่อให้แน่ใจว่าใช่งูแน่นอนหรือไม่ พอเห็นเส้นลายหนังงู จึงมั่นใจว่าต้องเป็นงูแน่นอน แล้วจึงเกิดความเพิกเฉยในที่จะพิสูจน์ ว่าเป็นงูหรือมิใช่งู (เพราะไหนๆ ก็ทราบแน่แล้วว่านั่นคืองู จึงไม่ต้องดิ้นรนพิสูจน์เหมือนดังแต่ก่อน) ฉันใด ความเพิกเฉยหรือความเป็นกลางในการที่จะพิสูจน์ความเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้นของนักปฏิบัติผู้ได้เจริญวิปัสสนาจนเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณของตนแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น อุเบกขาชนิดนี้ เรียกว่า ***วิปัสสนุเปกขา***

ในกรณีที่เพิ่งเริ่มปฏิบัติ ญาณยังไม่แก่กล้า จึงไม่สามารถที่จะกำหนดแยกแยะรูปขันธ์และนามขันธ์ในปัจจุบันให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาอย่างชัดเจนได้

เพราะฉะนั้น ฉันทราคะคือความยินดีเพลิดเพลินในขันธ์เหล่านั้นว่าเป็นนิจจะ สุขะ และอัตตา จึงยังมีปรากฏอยู่ แต่เมื่อใดที่สัมมสนญาณแก่กล้าแล้ว ถึงจะไม่ต้องครั่นเคร่งใส่ใจกำหนดจนเกินไป เพียงแต่กำหนดไปตามปกติก็สามารถทราบอย่างประจักษ์แจ้งว่า นามรูปในปัจจุบันที่ตนกำลังกำหนดอยู่นี้เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา และฉันทราคะดังกล่าวก็จะไม่(สามารถ)เกิดขึ้นอีก นี้เป็นวิธีการกำหนดละฉันทราคะโดยที่ไม่ต้องครั่นเคร่งใส่ใจกำหนดมากจนเกินไป และได้ชื่อว่าเป็นการละนามรูปไปในตัวด้วย รวมทั้งชื่อว่าวิปัสสนุเปกขาด้วย

พึงทราบว่านักปฏิบัติที่สามารถกำหนดพิจารณาแยกแยะนามรูปที่ตนกำหนดหรือนามรูปภายนอก ซึ่งนำมาพิจารณาโดยการเปรียบเทียบกับปัจจุบันให้เห็นเป็นสิ่งที่อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ไม่จำเป็นต้องไปครั่นเคร่งใส่ใจกำหนดมากจนเกินไป เพียงแต่ให้กำหนดไปตามปกติและโดยธรรมชาติที่สุด แล้ววิปัสสนุเปกขาซึ่งเป็นธรรมที่เห็นความเกิด-ดับหรือที่เรียกว่าเบื้องต้น-เบื้องปลายก็เกิดขึ้น หลังจากนั้นอุทยัพพยญาณซึ่งทำหน้าที่เห็นความเกิดดับของนามรูปก็เกิดขึ้น ดังที่ท่านแสดงไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปจฺจุปฺปนฺนานำ ธมฺมานำ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๖/๑)

ปัญญาที่พิจารณารู้แจ้งซึ่งความแปรเปลี่ยนแห่งสภาวธรรมที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่าญาณที่รู้แจ้งความเกิดดับ

ทุกครั้งที่กำหนดความเกิดของรูปจะปรากฏผุดขึ้นอย่างทันทีทันใดหรือเหมือนค่อยๆคืบคลานเข้ามาแวบๆแวมๆในจิตและความดับของรูปนั้นก็มาปรากฏในญาณหรือในจิตเหมือนกันฉะนั้น พอปรากฏเช่นนี้ ญาณที่เป็นตัวกำหนดความเกิดดับก็คือ **อุทยัพพยญาณ**

ชาตำ รูปำ ปจฺจุปฺปนฺนำ, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณำ อุทโย, วิปริณามลกฺขณำ วโย, อนุปสฺสนา ญาณำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๙/๕๖)

รูปที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่าเป็นปัจจุบันรูป ส่วนลักษณะการเกิดขึ้น(ครั้งแรก) ของรูปนั้น ชื่อว่า อุทยะ ลักษณะการแปรเปลี่ยนจากรูปเดิมแล้วดับไป ชื่อว่า วยะ การกำหนดรู้ ความเกิดดับของรูปนั้น ชื่อว่า อุทยัพพยญาณ

สนฺตติปจฺจุปฺปนฺเน ขณปจฺจุปฺปนฺเน วา ธมฺเม อุทยพฺพยทสฺสนาภินิเวโส กาตพฺโพ, น อตีตานาคเตติ วุตฺตํ 'ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานนฺ'ติ.

'ชาตนฺ'ติ นิพฺพตฺตํ ปฏิลทฺธตฺตภาวํ ฯเปฯ ปจฺจุปฺปนฺนรูปิ นาม ชาตํ ขณตฺตยปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ. ตํ ปน อาทิโต ทุปฺปริคฺคหนฺติ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน วิปสฺสนาภินิเวโส กาตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๖๓)

โยคีพึงกระทำความเอาใส่ใจกำหนดความเกิด-ดับในธรรมที่เป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันแบบสืบต่อไม่ขาดระยะ) หรือไม่ก็ในธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยขณะ ๓ ไม่ควรเอาใจใส่กำหนดในธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตก่อน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่า "กำหนดธรรมที่เป็นปัจจุบัน"

คำว่า 'ชาตำ' หมายถึงธรรมที่มีสภาพตัวตน ปรากฏ ฯลฯ อธิบายความว่า ที่ชื่อว่ารูปปัจจุบัน หมายถึงรูปที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นรูปที่นับเนื่องเข้าในขณะ ๓ คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ แต่ว่าในเบื้องต้นแห่งอุทยัพพยญาณนี้ย่อมเป็นการยากที่จะกำหนดขณะของรูปในปัจจุบันได้เพราะฉะนั้น จึงควรใส่ใจกำหนดวิปัสสนาในรูปที่เป็นสันตติปัจจุบันก่อน

อนึ่ง คำว่า *ปัจจุบันธรรม* ที่มาในบาลีเป็นต้นว่า **ชาตำ รูปิ ปจฺจุปฺปนฺนำ** นั้น ถ้าถือตามมติของพระฎีกาจารย์แล้วหมายถึงธรรมที่เป็นขณะปัจจุบันซึ่งกำลังถึงขณะ ๓ คือ อุปปาทะ ฐิติ และภังคะ ไม่ใช่อัทธาปัจจุบัน(ระยะกาลเวลาปัจจุบัน)หรือสันตติปัจจุบันแต่อย่างใด นอกจากนี้แล้ว ในช่วงที่อุทยัพพยญาณเพิ่งจะเกิดนั้น โยคีจะสามารถรู้ได้เฉพาะความเกิดดับของธรรมที่เป็นสันตติปัจจุบันเท่านั้น หลังจากนั้นอุทยัพพยญาณขั้นต้นก็ปรากฏ เมื่ออุทยัพพยญาณแก่กล้าขึ้น จึงจะสามารถเห็นความเกิดดับของธรรมที่เป็นขณะปัจจุบันได้

สันตติปัจจุบันกับขณะปัจจุบัน

ก็ในพระบาลีที่ยกมาซึ่งมีคำเป็นต้นว่า **ชาตำ รูปิ ปจฺจุปฺปนฺนำ** นี้ มีอธิบายว่า อาการรูปทั้งหมด(รูปที่ทำกิริยาอาการ)มีพอง-ยุบ-นั่ง-ลุก-ยืน-ก้าวเท้า-คู้เข้า-เหยียดออก-เป็นต้นนั้น เป็นปัจจุบันรูปทั้งสิ้น ส่วนความเกิดหรือเบื้องต้นของรูปเหล่านั้นชื่อว่า *อุทยะ* ความดับหรือเบื้องปลายของรูปเหล่านั้นชื่อว่า *วยะ* กิริยาอาการ เช่น อาการพองหรืออาการยุบในแต่ละครั้งนั้น จะมีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือความเกิดและความดับ การกำหนดรู้อาการเหล่านั้นด้วยความเกิดและความดับเป็นอุทยัพพยญาณที่เพิ่งเกิดเพื่อมากำหนดความเกิด-ดับของสันตติปัจจุบันรูป เมื่อรู้ขนาดนี้แล้วย่อมสามารถแยกแยะอาการต่างๆไม่ให้คละกัน เช่น อาการพองกับอาการยุบเป็นอาการต่างกัน อาการนั่งกับอาการคู้ อาการก้าวเท้าซ้ายกับอาการก้าวเท้าขวาเป็นอาการต่างกัน กล่าวโดยสรุป กิริยาอาการแต่ละอย่างนั้นไม่ใช่เป็นสิ่งเดียวกัน แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในขณะที่กำลังดำเนินอยู่นั่นเอง

เมื่ออุทยัพพยญาณแก่กล้าแล้วในการหายใจแต่ละครั้งจะเห็นว่าอาการพองขึ้นจะปรากฏเหมือนผุดขึ้นเป็นสิ่งเล็กๆจำนวนมาก และจะเกิดขึ้นเป็นชั้นๆ ดุจเมล็ดฝนที่โปรยหล่นลงบนผิวน้ำ ทันทีที่กระทบผิวน้ำเมล็ดฝนก็จะแตกกระจายหายไป รูปนี้ก็เช่นกัน พอเกิดก็ดับไปทันที ไม่มีการยืดเวลาจากรูปนี้ไปสู่รูปโน้น รูปแต่ละรูปมีอายุกาลเวลาเป็นของตนเอง ไม่คละกัน ไม่สับสนกัน นอกจากอาการพองแล้ว อาการอย่างอื่นเช่นอาการยุบ-นั่ง-ยืนเป็นต้นก็มีความเกิดดับโดยนัยนี้ ความรู้แจ้งความเกิดดับของรูปกิริยาอาการเหล่านี้ จัดเป็น *อุทยัพพยญาณ* ที่รู้แจ้งอุทยะ (ความเกิด) และวยะ(ความดับ)แห่งขณะปัจจุบันรูป ซึ่งตรงกับพระบาลี

แม้ในขณะที่เห็น ขณะได้ยินเป็นต้น นักปฏิบัติผู้นั้นก็จะรู้แจ้งเห็นรูปารมณ์ จักขุประสาท สัททารมณ์ โสตประสาท กำลังเกิดดับอยู่ในขณะนั้นๆ หากจะมัวแต่ใส่ชื่อกำหนดลงไปด้วย ก็จะกำหนดไม่ทันรูปที่กำลังดับอยู่ ดังนั้น จะต้องกำหนดรับรู้ในใจเท่านั้น จึงจะกำหนดได้ครบทุกรูปที่เกิดดับอยู่

ชาตา เวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา, ชาตา สญฺญา ปจฺจุปฺปนฺนา, ชาตา สงฺขารา ปจฺจุปฺปนฺนา, ชาตำ วิญฺญาณำ ปจฺจุปฺปนฺนำ, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณำ อุทโย, วิปริณามลกฺขณำ วโย, อนุปสฺสนาญาณำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๙/๕๖)

เวทนาที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าปัจจุบัน สัญญาที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าปัจจุบัน สังขารที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าปัจจุบัน จิตที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่าปัจจุบัน ลักษณะการเกิดขึ้นของปัจจุบันจิตนั้นชื่อว่าอุทยะ(การเกิดขึ้น) ลักษณะการแปรเปลี่ยนดับไปชื่อว่าวยะ (ความสิ้นไป) ความรู้แจ้งความเกิด-ดับเหล่านั้นชื่อว่า อุทยัพพยญาณ.

เวทนา คือความเสวยอารมณ์ที่นับเนื่องในขณะที่กำลังเห็น-ได้ยิน-ดมกลิ่น-ลิ้มรส-กระทบสัมผัส-นึกคิด-เหล่านี้เป็นปัจจุบันเวทนา ส่วนสัญญา จิต และสังขารเหล่านี้ก็มีชื่อเป็นของๆตนไป คือ ปัจจุบันสัญญา ปัจจุบันวิญญาณ ปัจจุบันสังขาร

สังขาร หมายถึงธรรมที่มีหน้าที่ปฏิบัติการเพื่อที่จะให้กิริยาอาการต่างๆ เช่น การเห็น การได้ยินเป็นต้นเกิดขึ้นได้สำเร็จ ยกตัวอย่างเช่น ผัสสะทำหน้าที่ให้จิตและอารมณ์เกิดการกระทบกัน ซึ่งบางครั้งดูเหมือนจิตเป็นตัวเข้าไปหาอารมณ์ บางครั้งดูเหมือนอารมณ์เข้ามาหาจิต

เจตนา ทำหน้าที่กระตุ้นผลักดันจิตให้รับรู้อารมณ์ ทำให้จิตแล่นไปหาอารมณ์ให้เห็น ให้ได้ยินเป็นต้น **วิตก** ทำหน้าที่ตรึกอารมณ์ **วิจาร** ทำหน้าที่ใคร่ครวญอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ **ปีติ** ความปลาบปลื้มอารมณ์ **ปัสสัทธิ** ความสงบอารมณ์ **สัทธา(ศรัทธา)** ความเลื่อมใสอารมณ์ **สติ** ความระลึกอารมณ์ได้ **วิริยะ** ความพากเพียรในอารมณ์ **สมาธิ** ความตั้งจิตมั่นในอารมณ์ **ปัญญา** ความรู้แจ้งในอารมณ์ **โลภะ** ความอยากได้ในอารมณ์ **โทสะ** ความขัดเคืองอารมณ์ **โมหะ** ความหลงในอารมณ์ **มานะ** ความสำคัญอารมณ์ **อุทธัจจะ** ความฟุ้งซ่านในอารมณ์ **ทิฏฐิ** ความเห็นผิดในอารมณ์ (คิดว่าอารมณ์กล่าวคือนามรูปเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา) **วิจิกิจฉา** ความลังเลสงสัยในอารมณ์

ธรรมที่แสดงมาทั้งหมดนี้(นอกจากเวทนา สัญญา และวิญญาณ)จัดเป็นสังขาร ความเกิดขึ้นของสภาวธรรมเหล่านี้เป็นอุทยะ ความดับเป็นวยะ ส่วนญาณที่เห็นแจ้งความเกิด-ดับของนามขันธ์เหล่านี้ในขณะที่เห็นหรือได้ยินเป็นต้นนั้นท่านเรียกว่า **อุทยัพพยญาณ**

ขอบเขตของสันตติ

ลักษณะของสันตติ คือ เมื่อความเมื่อยหายไป ความสบายก็เกิดขึ้น เมื่อความสบายหายไป อาจจะเป็นความเมื่อย ความร้อน ความเจ็บปวด ความชา หรืออาการคันเกิดขึ้นมาแทนที่ ในลักษณะเช่นนี้ ถึงแม้อาการเมื่อยจะเกิดขึ้นนับครั้งไม่ถ้วนก็ตาม แต่ถ้าอุทยัพพยญาณยังไม่แก่กล้าพอ ก็จะยังไม่สามารถกำหนดรู้อาการเมื่อยโดยแยกเป็นอย่างๆได้ อาจคิดว่าเป็นความเมื่อยตัวเดียวกันทั้งหมด ซึ่งแท้ที่จริงแล้วความเมื่อยแต่ละอย่างต่างก็เกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เพราะฉะนั้นเวทนาที่เกิดโดยต่อเนื่องซึ่งอาจทำให้นักปฏิบัตินึกว่าเป็นสิ่งเดียวกันนั้น ท่านเรียกว่า *สันตติปัจจุบันเวทนา* แม้เวทนาฝ่ายที่เป็นสุขก็พึงกำหนดโดยนัยนี้เช่นกัน ด้วยเหตุนั้น เมื่อญาณของตนยังไม่แก่กล้า นักปฏิบัติก็ได้แต่กำหนดแยกแยะเฉพาะอาการเวทนาใหญ่ๆเท่านั้น เช่นสามารถกำหนดแยกแยะอาการปวดเมื่อยกับอาการที่เป็นสุขว่าไม่ใช่เป็นสิ่งเดียวกัน แต่ไม่สามารถจะกำหนดเห็นอย่างละเอียดได้ นอกจากนี้ สัญญาต่างๆ แต่ละสัญญาก็ได้ชื่อว่า *สันตติปัจจุบันสัญญา* แม้ในเรื่องของจิตและสังขารก็มีชื่อตามลำดับว่า *สันตติปัจจุบันวิญญาณ* และ *สันตติปัจจุบันสังขาร* ในทุกๆครั้งที่นักปฏิบัติพิจารณาความแปรเปลี่ยนของ สัญญา วิญญาณ และสังขาร ย่อมสามารถแยกแยะให้เห็นได้อย่างแจ่มแจ้งว่า “สภาพที่เกิดขึ้นก่อนๆก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ส่วนสภาพที่เกิดขึ้นในภายหลังนั้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่ใช่เป็นสิ่งเดียวกันแต่อย่างใด”

ขอบเขตของขณะ

ทุกครั้งที่นักปฏิบัติกำหนดความเกิดดับของเวทนาฝ่ายที่เป็นทุกข์ ย่อมเห็นได้อย่างแจ่มแจ้งว่า “อาการเมื่อยที่เกิดขึ้นครั้งแรกก็เป็นอีกอย่าง ที่เกิดขึ้นในครั้งที่ ๒ ที่ ๓ เป็นต้น ก็เป็นอีกอย่าง ไม่ใช่เป็นสิ่งเดียวกันแต่อย่างใดเลย” ในการกำหนดเวทนาฝ่ายที่เป็นสุขก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้ แม้ในการเห็นรูปต่างๆก็เช่นกัน (จิต)ที่เห็นครั้งแรกกับครั้งที่ ๒ ที่ ๓ ... ล้วนเป็นสิ่งต่างกัน (เพราะต่างก็เกิดดับในขณะของตนๆ ซึ่งต่างก็มีระยะสั้นมาก) ในการพยายามที่จะกำหนดแยกแยะนามธรรมออกเป็นขณะๆนั้นต้องใช้ความรู้สึกที่เร็วมากหากจะมัวไปทำปากขมุบขมิบ

หรือกำหนดออกเสียงโดยการเอ่ยชื่ออารมณ์นั้นๆ คงไม่ทันแน่ๆ เพียงแต่ให้เรารับรู้เท่านั้น เพราะชื่อว่านามธรรมนั้นย่อมเกิดดับรวดเร็ว

ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคยังได้แสดงโดยพิสดารโดยมีการจำแนกธรรมออกทีละอย่างๆ เช่นแสดงทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ เป็นต้นออกทีละอย่างๆ โดยนัยเป็นต้นว่า :-

ชาตๆ จกฺขุ ปจฺจุปฺปนฺนๆ, ชาตๆ โสตๆ ปจฺจุปฺปนฺนๆ.

ผู้ที่ตามกำหนดทันความเกิด-ดับที่รวดเร็วของนามรูปที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันเช่นนี้ บางทีอาจเข้าใจอย่างลึกซึ้งอย่างนี้ว่า “นามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่นี้ เมื่อตอนที่ยังไม่เกิดก็มิได้เป็นสิ่งที่เคยก่อตัวหรือรวมตัวกัน ณ ที่ใดมาก่อน มิได้เคลื่อนย้ายมาจากที่ไหนเลย และในเวลาที่ดับก็มิได้เคลื่อนย้ายไปที่ไหน แท้ที่จริงแล้ว นามรูปเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ณ ที่ตรงนี้นี่เอง ตามเหตุ ตามปัจจัยของตนๆ” ส่วนผู้ที่ยังไม่ได้ลำดับญาณอาจจะคิดไปว่า มือที่จะเคลื่อนไหวนี้เป็นรูปที่มีอยู่ก่อนที่จะทำการเคลื่อนไหวและในขณะที่สิ่งเหล่านี้กำลังเกิดขึ้นก็เป็นเพียงการเคลื่อนย้ายมาจากตำแหน่งอื่นและในขณะที่การเคลื่อนไหวมือสิ้นสุด(วางมือเรียบร้อยแล้ว) ก็คือมือที่ได้เคลื่อนไหวไปนั้นนั่นแหละ นักปฏิบัติผู้นี้จะมีความคิดว่า ไม่มีความเกิดดับในขณะนั้นๆ แต่เป็นความตั้งอยู่คงที่ของสิ่งเหล่านั้น แม้ในเวลาที่รูปอาการต่างๆ เช่น อาการพอง-ยุบ-นั่ง-ก้าวเท้า-วางเท้า-ได้ยินเสียง-เห็นรูปเป็นต้นเกิดขึ้น เขาก็จะคิดโดยทำนองนี้เช่นกันสำหรับการรู้(ความเกิด-ดับ)อย่างนี้ มีความสำคัญยิ่งในเรื่องของอุทยัพพยญาณ

พระบาลีที่ได้ยกมาข้างต้นนี้เป็นเพียงเนื้อหาสาระย่อๆที่แสดงลักษณะความเกิดของอุทยัพพยญาณ ซึ่งต่อไปนี้เป็นคำที่แสดงสมรรถนะของญาณนั้นโดยเฉพาะ

สมรรถนะของอุทยัพพยญาณ

ปญฺจนฺนๆ ขนฺธานๆ อุทยๆ ปสฺสนฺโต ปญฺจวีสติลกฺขณานิ ปสฺสติ, วยๆ ปสฺสนฺโต ปญฺจวีสติ ลกฺขณานิ ปสฺสติ, อุทยวยๆ ปสฺสนฺโต ปญฺญาส ลกฺขณานิ ปสฺสติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๐/๕๖)

โยคีผู้เห็นความเกิดของขันธ์ ๕ ย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๒๕ ผู้เห็นความดับย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๒๕ ส่วนผู้ที่เห็นทั้งความเกิดและความดับย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๕๐

อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, ตณฺหาสมุทยา... กมฺม สมุทย... อาหารสมุทยา รูปสมุทโยติ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๐/๕๖)

โยคีรู้เห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยอันเป็นเหตุว่า "รูปเกิดขึ้นได้ เพราะมีอวิชชาเป็นเหตุ" รู้เห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยอันเป็นเหตุว่า 'รูปเกิดขึ้นได้เพราะมีตัณหาเป็นเหตุ มีกรรมเป็นเหตุ มีอาหารเป็นเหตุ' แม้ว่าเห็นลักษณะความเกิดขึ้นอยู่ ชื่อว่าย่อมเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ ผู้ที่เห็นความเกิดของรูปขันธ์ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการเหล่านี้

ลักษณะ ๕ ประการ คือ

๑. ยังมีอวิชชาในอดีตชาติอยู่
๒. ยังมีตัณหา
๓. ยังมีกรรม
๔. ยังมีการกินอาหารในปัจจุบันภพ
๕. ยังมีความเกิดขึ้นแห่งปัจจุบันรูปที่ตนกำลังกำหนด

อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ. ตณฺหานิโรธา... กมฺมนิโรธา... อาหารนิโรธา รูปนิโรโธติ. ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๐/๕๖)

โยคีเห็นความดับของรูปขันธ์เพราะความดับแห่งเหตุปัจจัยว่า "ความดับไปของรูป เพราะอวิชชาดับ เห็นความดับของรูปขันธ์เพราะความดับแห่งเหตุ" ว่า

ความดับของรูปเพราะตัณหาดับ... กรรมดับ... อาหารดับ... แม้แต่เห็นลักษณะความเปลี่ยนแปลง ก็ชื่อว่า เห็นความดับของรูปขันธ์ และสำหรับผู้ที่เห็นความดับของรูปขันธ์ ชื่อว่าย่อมเห็นลักษณะทั้ง ๕ ประการ

ลักษณะ ๕ ประการ

๑. ลักษณะการปราศจากอวิชชา เนื่องจากละได้อย่างเด็ดขาดแล้วด้วยอรหัตตมรรค
๒. ลักษณะการปราศจากตัณหา
๓. ลักษณะการปราศจากกรรม
๔. ลักษณะการไม่มีอาหาร
๕. ลักษณะความดับของรูปปัจจุบันที่กำลังกำหนด

พระพุทธองค์ทรงแสดง*อุทยลักษณะ*(ลักษณะความเกิด) ๕ ประการ *วยลักษณะ* (ลักษณะความดับ) ๕ ประการไว้ในนามขันธ์ ๔ โดยนัยเดียวกัน จะต่างก็ตรงที่ลักษณะที่ ๔ ในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ตรัสไว้ต่างจากวิญญาณขันธ์ เป็น **ผสฺสสมุทยา ผสฺสนิโรธา** *เพราะความเกิดแห่งผัสสะ เพราะความดับแห่งผัสสะ* ส่วนลักษณะที่ ๔ ของวิญญาณขันธ์ ตรัสเป็น **นามรูปสมุทยา นามรูปนิโรธา** *เพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป เพราะความดับแห่งนามรูป*

ในขันธ์หนึ่งจะมี *อุทยลักษณะ* อย่างละ ๕ และ *วยลักษณะ* อย่างละ ๕ รวมแล้ว ในแต่ละขันธ์จะได้ลักษณะ อย่างละ ๑๐ ดังนั้น ในขันธ์ ๕ จึงมีอุทยลักษณะ ๒๕ และมีวยลักษณะ ๒๕ รวมทั้งหมดได้ ๕๐ ลักษณะ *ซึ่งนิพพัตติลักษณะ ๕ เป็นอุปปาทะ คือลักษณะความเกิดขึ้นของขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบัน วิปริณามลักษณะ ๕ เป็น ภังคะ คือความดับของขันธ์ ๕ ที่กำลังดับอยู่* ดังนั้น นักปฏิบัติจะต้องกำหนดพิจารณาจึงจะเห็นนิพพัตติลักษณะ และวิปริณามลักษณะเหล่านั้นโดยประจักษ์แจ้งได้ ส่วนลักษณะที่เหลือสามารถรู้ได้โดยการกำหนดพิจารณาตามอัธยาศัย ไม่ว่าจะก่อนหรือในระหว่างที่กำลังกำหนด (ลักษณะการรู้เหล่านั้นได้แสดงไว้แล้วในเล่ม ๑ ปริเฉทที่ ๔)

อนึ่ง ถึงแม้จะรู้ความเกิดดับของนามรูปหรือขันธ์ ๕ ในขณะที่กำลังกำหนดพิจารณาอยู่ก็ตาม แต่ก็มิได้เป็นการรู้ความเกิดดับอย่างแท้จริง เพียงแต่ถ้ายังไม่สิ้น

กิเลสแล้วไปพิจารณาความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ก็จะเกิดความพึงพอใจ หรือถ้าเป็นผู้สิ้นกิเลสมีอวิชชาเป็นต้นแล้ว เมื่อพิจารณาความดับแห่งขันธ์มีรูปเวทนาเป็นต้นแล้วก็เกิดความพึงพอใจในปรากฏการณ์นั้นเท่านั้น ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เอตฺถ จ เกจิ ตาว อาหุ "อรูปกฺขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ อทฺธาสนฺติวเสเนว, น ขณวเสนา"ติ. เตสํ มเตน ขณโต อุทยพฺพยทสฺสนเมว น สิยา. อปเร ปนาหุ "ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเน อตีตาทิวิภาคํ อนามสิตฺวา สพฺพสาธารณโต อวิชฺชาทิปจฺจยา เวทนา สมฺภวํ ลพฺภมานตฺ ปสฺสติ, น อุปฺปาทํ. อวิชฺชาทิอภาเว จ ตสฺสา อสมฺภวํ อลพฺภมานตฺ ปสฺสติ, น ภงฺคํ. ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อุปฺปาทํ ภงฺคญฺจ ปสฺสตี"ติ. ตํ ยุตฺตฺ, สนฺตติวเสน หิ รูปารูปธมฺเม อุทยโต วยโต จ มนสิกโรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนายพลปฺปตฺตกาเล ญาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺติยา ขณโต อุทยพฺพยา อุปฏฺฐหนฺตีติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๖๖)

อนึ่ง เกจิอาจารย์บางท่านแสดงความเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า "การกำหนดเห็นความเกิดดับของนามขันธ์ขึ้นอยู่กับอัทธาปัจจุบันและสันตติปัจจุบันเท่านั้น มิได้ขึ้นอยู่กับขณะปัจจุบันแต่อย่างใด" (ในปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา ท่านยกเกจิวาทะเป็นสกวาทะ) ตามความเห็นของเกจิอาจารย์เหล่านั้น (ท่านต้องการบอกให้รู้ว่า) ไม่ควรมีการกำหนดเห็นความเกิดดับโดยขณะนั่นเอง

แต่ท่านอาจารย์อปเร(คืออาจารย์อื่นๆ นอกจากเกจิอาจารย์)ได้แสดงความเห็นว่า ในการกำหนดความเกิดดับด้วยอำนาจของเหตุนั้น โยคีสามารถเห็นภาวะที่ควรเป็นควรได้แห่งนามขันธ์มีเวทนาเป็นต้น โดยมีอวิชชา เป็นต้นเป็นเหตุเป็นปัจจัยได้โดยมิต้องแยกแยะว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน แต่จะไม่เห็นความเกิดขึ้นอันแท้จริงของนามปัจจุบันได้เลย และย่อมสามารถเห็นนามขันธ์เหล่านั้นสามารถเป็นไปได้หรือไม่สามารถมีได้เพราะความไม่มีแห่งกิเลสมีอวิชชาเป็นต้น แต่จะไม่เห็นความดับอันแท้จริงของนามปัจจุบันได้เลย ในการเห็นความเกิดดับโดยขณะ(ในขณะที่กำลังเกิด-ดับ)นั้น โยคีย่อมสามารถเห็นทั้งความเกิดและความดับอันแท้จริงของนามธรรมที่เป็นปัจจุบัน(กำลังเกิดดับ-อยู่)ได้ ความเห็นของอาจารย์อปเรนี้นับว่ามีเหตุผลดีแท้

อันที่จริง เมื่อโยคีมีมนสิการกำหนดรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายตามอาการแห่งสันตติปัจจุบันโดยความเกิดและความดับอยู่ภาวนาย่อมถึงความแก่กล้าตามลำดับ และเมื่อภาวนาแก่กล้าแล้ว ญาณก็ถึงความแก่กล้าและหมดจด เป็นเหตุให้ความเกิด-ดับปรากฏโดยขณะ(ขณะเกิด-ขณะดับ) อาศัยเหตุผลนี้แล้วจึงรู้ว่าความเห็นของอาจารย์อปเรมีเหตุผลที่สุด

นามขันธ์ที่เป็นขณะปัจจุบัน ที่จริงก็คือวิปัสสนาจิตตุปบาทที่กำลังเกิดขึ้น ดังนั้น ถ้าสามารถกำหนดเห็นความเกิดดับของจิตตุปบาทที่เป็นปัจจุบันได้แล้วเท่านั้น จึงสมควร ที่จะกล่าวได้อย่างมั่นใจว่า “ได้เห็นความเกิด-ดับของนามขันธ์ในขณะปัจจุบัน” และการที่จะกำหนดเห็นเช่นนั้นได้ก็เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ คือหมายความว่า การที่จะเอาจิตดวงเดียวกันมากำหนดความเกิด-ดับของจิตดวงเดียวกันนั้น ก็เหมือนกับการเอาปลายนิ้วเดียวกันให้จรดกันย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังนั้นเกจิอาจารย์ทั้งหลายจึงได้แสดงความเห็นว่า “โยคีไม่สามารถที่จะกำหนดเห็นความเกิดดับของนามขันธ์ด้วยอาการของขณะปัจจุบันได้” ซึ่งไม่มีใครที่จะสามารถโต้แย้งเกจิวาทะนี้ได้ แต่ว่าในบาลีปฏิสัมภิทามรรคที่ว่า **นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ, วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ** = *เห็นลักษณะความเกิด เห็นลักษณะความดับ* และในบาลีอนุปทสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ที่ว่า **ตฺยาสฺส ธมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ วิทิตา อุปฏฺฐหนฺติ, วิทิตา อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ** = *ธรรมที่โยคีรู้แล้วนั้นย่อมเกิด ย่อมปรากฏ ย่อมถึงความดับไป* ซึ่งได้แสดงไว้ชัดเจนถึงลักษณะที่ปรากฏและลักษณะที่รู้แม้ในอรรถกถาต่างๆ ก็ได้อธิบายว่า “เพราะเหตุที่อารมณ์และวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิตถูกควบคุมไว้ จึงทำให้ขณะทั้ง ๓ คืออุปปาทะ ฐิติ และภังคะของนามธรรมที่เพิ่งจะเกิดและดับไปนั้นมาปรากฏแก่โยคีประดุจว่ากำลังเกิด-ตั้งอยู่-ดับไปฉะนั้น ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงพระบาลีว่า วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ...

นามธรรมที่เพิ่งจะเกิด-ดับไปไม่นานจะมาปรากฏในญาณประดุจว่ากำลังเกิด-ดับอยู่ ดังนั้น พระฎีกาจารย์ได้เห็นว่า *เกจิวาทะนั้นไม่ตรงกับข้อความในบาลีและอรรถกถา* จึงได้แสดงโทษของเกจิวาทะว่า **เตสํ มเตน ขณโต อุทยพฺพย-ทสฺสนเมว น สิยา** ซึ่งก็หมายความว่า *ถ้าจะยึดตามความเห็นของเกจิวาทะแล้วจะไม่มีการรู้เห็นความเกิด-ดับของนามธรรมที่เป็นขณะปัจจุบันได้เลย* เกจิอาจารย์

เหล่านั้นเห็นว่า การกำหนดรู้นามธรรมที่เป็นขณะปัจจุบันไม่ได้แสดงไว้ในบาลี แต่ตามความเป็นจริงแล้วมีอยู่ดังที่ได้ยกมาแสดงแล้วนั่นเอง ดังนั้น เกจิวาทะจึงไม่ถูกต้องนัก แต่ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคท่านได้วางอปเรวาทะไว้ในฐานะเกจิวาทะ (โดยปกติแล้ว อปเรวาทะถือว่าน่าเชื่อถือกว่าเกจิวาทะ) ส่วนคำอธิบายของอปเรวาทะที่มาในวิสุทธิมรรคมหาฎีกามีดังนี้ *ตราบใดที่อวิชชายังไม่สิ้นไป ย่อมเกิดเวทนา แต่เมื่ออวิชชาสิ้นไปแล้ว เวทนาก็เกิดขึ้นไม่ได้* ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง การกำหนดพิจารณาความเกิด-ดับของนามขันธ์ตามเหตุผลดังกล่าวนั้น มิได้เป็นการกำหนดพิจารณาความเกิด-ดับอย่างแท้จริง เป็นเพียงการกำหนดพิจารณาโดยสามัญ คือยังมิได้แยกแยะว่าเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแต่อย่างใด เช่นกำหนดว่า “เมื่อมีกลุ่มอวิชชา กลุ่มเวทนาจึงเกิด เมื่อกลุ่มอวิชชาไม่มี กลุ่มเวทนาก็ไม่เกิด” แต่ในการกำหนดรู้ความเกิด-ดับด้วยอำนาจแห่งความรู้ขณะของนามรูป ย่อมสามารถกำหนดเห็นความเกิด-ดับหรืออุปปาทะ-ฐิติ-ภังคะอันแท้จริงอย่างประจักษ์แจ้งได้ ในเรื่องของอปเรวาทะและเกจิวาทะนี้ พึงทราบว่าอาจารย์ทั้งหลายที่เหลือนอกจากเกจิอาจารย์แล้ว จัดอยู่ใน*อปเร* แม้แต่อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาเอง เนื่องจากว่าท่าน ไม่เห็นด้วยกับเกจิวาทะแล้วท่านก็ยกย่องอปเรวาทะ ฉะนั้นจึงจัดเข้าในอปเรวาทะเช่นกัน เพราะเหตุนั้นอปเรวาทะนี้จึงหมายถึง **สมานวาทะ** คือ *วาทะที่อาจารย์ส่วนมากยอมรับกันโดยสมานฉันท์นั่นเอง*

โยคีที่สามารถเห็นประจักษ์แจ้งความเกิด-ดับแห่งนามรูปที่เป็นปัจจุบันได้อย่างดี ย่อมสามารถที่จะคาดสันนิษฐานนามรูปที่เป็นอดีตหรืออนาคตโดยใช้นามรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นเครื่องเปรียบเทียบว่า “แม้ในภพก่อนๆ ที่ผ่านมา นามรูปก็ได้เกิด-ดับเหมือนกับนามรูปในปัจจุบันนี้นั่นเอง และแม้ในอนาคต นามรูปก็จะต้องเกิด-ดับเหมือนอย่างนามรูปที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้แน่นอน”

เริ่มต้นกำหนดที่ปัจจุบันธรรม

ปธมญฺหิ ปจฺจุปฺปนฺนธมฺมานํ อุทยพฺพยํ ทิสฺวา อถ อตีตานาคเต นยํ เนติ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๖๗)

ในตอนแรก ย่อมเห็นความเกิด-ดับของปัจจุบันธรรม ต่อมาภายหลัง ย่อมนำไปสู่แนวปฏิบัติในธรรมที่เป็นอดีต และธรรมที่เป็นอนาคต

(ประโยคบาลีนี้เป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าธรรมที่เป็นปัจจุบันควรกำหนดก่อน)

ถ้าโยคีสามารถตามกำหนดความเกิด-ดับของนามรูปในขณะปัจจุบันได้ทัน ย่อมเกิดความกระจ่างแจ่มแจ้งว่า "ธรรมที่เกิดขึ้นนี้มีแต่เพียงธรรมที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นทั้งนั้น ด้วยว่าธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ล้วนแต่ดับไปหมดโยคีไม่มีอะไรหลงเหลืออยู่เลย" เมื่อเกิดความแจ่มแจ้งอย่างนี้แล้วนามรูปสังขารทั้งหลายใหม่ๆต่างก็ปรากฏในญาณของโยคีผู้นั้น และจะเห็นว่าสังขารเหล่านี้จะมีอายุสั้นมาก ตั้งอยู่ชั่วขณะเดียวก็ดับไป ประดุจเมล็ดฝนที่ตกลงบนพื้นผิวทะเล เหมือนกับบุคคลเอาไม้ไปขีดน้ำซึ่งจะปรากฏอยู่เพียงชั่วขณะก็หายไป เหมือนกับสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า หรือเหมือนกับเสียงเครื่องยนต์ที่ดังออกมาแล้วก็หายไป จะเห็นสังขารเหล่านั้นปรากฏในญาณโดยทำนองว่า สังขารทั้งหลายล้วนหาแก่นสารอะไรมิได้ ประดุจเงินทองของมีค่าที่นักเล่นกลเสกเป็นภาพลวงตาให้ผู้คนชม และเหมือนกับความฝันหรือฟองน้ำเป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งลวงตาหรือเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่นาน

โยคีผู้เห็นแจ้งเพียงนี้แล้วย่อมเข้าถึง**ตรุณวิปัสสนา** *วิปัสสนาขั้นต้น* ซึ่งมีชื่อว่า **อุทยัพพยานุปัสสนา** และเนื่องจากเป็นผู้เพิ่งเริ่มปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน จึงได้ชื่อว่า **อารัทธวิปัสสกบุคคล** (มีวิเคราะห์ว่า อารภีติ อารทฺโธ, วิปสฺสตีติ วิปสฺสโก, อารทฺโธ จ โส วิปสฺสโก จาติ อารทฺธวิปสฺสโก) ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เอตฺตาวตาเนน "วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตี"ติ อิมินา อากาเรน สมปญฺญาสลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนานามํ ตรุณวิปสฺสนาญาณํ อธิคตํ โหติ. ยสฺสาธิคมา อารทฺธวิปสฺสโกติ สงฺขํ คจฺฉติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๔)

ด้วยการกำหนดรู้เพียงเท่านี้โยคีผู้นี้เป็นอันได้บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต้นที่ยังไม่แก่กล้านัก ซึ่งมีชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนา อันเป็นญาณที่แทงตลอดลักษณะ ๕๐ ประการ โดยอาการอย่างนี้คือ สภาวธรรมที่มีธรรมชาติดับเป็นธรรมดานั่นแหละอุบัติขึ้น และสภาวธรรมที่อุบัติขึ้นแล้วย่อมถึงความดับไป อนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีผู้บรรลุญาณดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า อารัทธวิปัสสกบุคคล

ส่วนในวิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

กลาปสมฺมสนาทิวเสน ปวตฺตํ สมฺมสนํ น นิปฺปริยาเยน วิปสฺสนาสมญฺญํ ลภติ, อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺตเมว ลภติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๗๑)

ญาณที่กำหนดพิจารณาด้วยการกำหนดรวมรูปเป็นหมวดหมู่เป็นต้น ยังไม่ชื่อว่า วิปัสสนาได้โดยตรง แต่ที่จะเรียกว่าวิปัสสนาโดยตรง(โดยแท้จริง)ได้นั้น จะต้องเป็นญาณที่พิจารณาความเกิด-ดับ เป็นต้น เท่านั้น

วิปัสสนูปกิเลส

ในช่วงที่อุทยัพพยญาณเกิดขึ้นใหม่ๆ นั้น ปรากฏการณ์ที่มักจะเกิดขึ้นเสมอๆ ได้แก่ **วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ** ซึ่งเป็นสภาวธรรมที่เกิดมาเพื่อทำวิปัสสนาให้เศร้าหมอง คือเกิดมาเพื่อเป็นเครื่องกีดขวางวิปัสสนา แต่จะเกิดกับบุคคลประเภทใดบ้างนั้น ในวิสุทธิมรรคท่านแสดงไว้ว่า

วิปสฺสนูปกฺกิเลสา หิ ปฏิเวธปฺปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส เจว วิปฺปฏิปนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติ. สมฺมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปฺ-ปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปุตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๕)

วิปัสสนูปกิเลสย่อมไม่เกิดแก่พระอริยสาวกผู้ได้บรรลุมรรคผลแล้ว แก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิดทาง บุคคลผู้ทอดทิ้งกัมมัฏฐาน และบุคคลผู้เกียจคร้านย่อหย่อนในการปฏิบัติ แต่จะเกิดขึ้นเฉพาะแก่โยคีผู้ปฏิบัติชอบ ผู้มีความพากเพียรในการปฏิบัติอย่างยิ่งยวด จนได้ชื่อว่าอารัทธวิปัสสกะเท่านั้น

(ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านอธิบายว่า "คำว่า **อริยสาวกสฺส** ได้แก่ พระอริยสาวก นั้น เป็นเพียงคำแสดงโดยสูงสุด หรืออุกกัฏฐนัย")

ที่จริง **พลววิปัสสกบุคคล** *บุคคลผู้เจริญวิปัสสนา จนได้ญาณแก่กล้า* ก็ไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลสเช่นกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า อุปกิเลสหรือวิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดแก่โยคีผู้เพียบพร้อมด้วยญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณเป็นต้นไป

ในปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงวิปัสสนูปกิเลสไว้ว่า

โอภาเส เจว ญาเณ จ ปีติยา จ วิกมฺปติ
ปสฺสทฺธิยา สุเข เจว เยหิ จิตฺตํ ปเวธติ.

อธิโมกฺเข จ ปคฺคเห อุปฏฺฐาเน จ กมฺปติ
อุเปกฺขาวชฺชนาย จ อุเปกฺขาย นิกนฺติยา.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๗/๓๑๗)

ภาวนาจิตย่อมสั่นคลอนเพราะแสงสว่าง ญาณ ปัญญาที่เฉียบแหลม ความอิ่มเอิบใจ ความสงบแห่งกายและใจ ความสุขกายสุขใจ ความศรัทธา ความพากเพียร ความมีสติสัมปชัญญะ วิปัสสนูเปกขาอันเป็นไปกับอาวัชชนุเปกขา และเพราะตัณหาความยินดีในวิปัสสนา

๑. โอภาส

โอภาส คือ *แสงสว่าง* นั้นอาจเกิดได้หลายสาเหตุ เช่น เกิดจากสมาธิล้วนๆบ้าง จากวิปัสสนาญาณบ้าง ส่วนบุคคลผู้กำลังเจริญสมถภาวนามีพุทธานุสสติเป็นต้น หรือนักปฏิบัติผู้ที่ยังไม่สามารถกำหนดรู้ความเกิด-ดับของนามรูปย่อมเห็นแสงสว่างต่างๆได้ด้วยอำนาจของสมาธิล้วนๆ เช่น ในเรื่องของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งมีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่ง เมื่อตอนที่ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีไปธุระที่เมืองราชคฤห์ พอท่านได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก ก็เกิดปีติ และคิดอยากจะไปสักการะบูชา แต่เนื่องจากตอนนั้นเป็นเวลาที่มืดค่ำแล้ว ท่านเศรษฐีจึงคิดว่าพรุ่งนี้ค่อยไปดีกว่า และก่อนที่จะเข้านอนท่านได้น้อมจิตระลึกถึงพระพุทธคุณ และด้วยอำนาจของพระพุทธคุณที่ท่านกำลังเจริญอยู่ จึงก่อให้เกิดแสงสว่าง ทำให้ท่านเศรษฐีสะดุ้งตื่นจากภวังค์(การหลับ)เพราะนึกว่าฟ้าสางแล้ว และเมื่อลุกขึ้นมาดูก็ปรากฏว่าท้องฟ้ายังมืดอยู่ ท่านเป็นอยู่อย่างนั้นหลายต่อหลายครั้ง จนในที่สุดต้องตื่นขึ้นมาด้วยคิดว่าสว่างแล้วจริงๆ จึงได้เดินไปเฝ้าพระบรมศาสดาตามลำพัง และเมื่อเดินผ่านป่าช้าผีดิบ ได้เดินไปสะดุดซากศพเข้า ทำให้เกิดความกลัว เมื่อจิตกลัวจึงทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน ทำให้อารมณ์คือพุทธานุสสติอ่อนกำลังลง และเป็นสาเหตุให้แสงสว่างหายไป เมื่อแสงสว่างในตัวหายไปก็ทำให้มองไม่เห็น ท่านเศรษฐีจึงคิดจะกลับที่พัก แต่เทวดาผู้ให้การอารักขาสุสานได้กล่าวเตือนสติด้วยคาถาดังนี้ว่า

สตๆ หตฺถี สตๆ อสฺสา สตๆ อสฺสตรีรถา
สตๆ กญฺญาสหสฺสานิ อามุตฺตมณิกุณฺฑลา
เอกสฺส ปทวีติหารสฺส กลๆ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ.

(สๆส. ๑๕/๒๔๒/๒๕๔)

ช้างแสนเชือก ม้าแสนตัว รถเทียมม้าอัสดรแสนคัน หญิงสาวผู้ประดับด้วยเครื่องประดับล้ำค่า มีตุ้มหูเพชรเป็นต้นแสนคน ทั้งหมดนี้ถึงจะมีค่ามากมหาศาลปานใด แต่ก็ไม่สามารถเทียบเท่าครึ่งเสี้ยวที่ ๑๖ ของท่านผู้กำลังก้าวไปเพื่อบูชาพระพุทธเจ้าได้เลย

เมื่อได้รับกำลังใจจากเทวดาเช่นนี้ ทำให้ท่านเศรษฐีเกิดความกล้าขึ้นมาทันที แล้วได้น้อมจิตระลึกถึงพระพุทธคุณอีกครั้ง ทำให้อารมณ์ค่อยๆตั้งมั่นขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดเมื่อพุทธานุสสติมีพลังสูงขึ้น ทำให้ท่านเศรษฐีสามารถเห็นแสงสว่างอีกครั้งหนึ่ง และกว่าจะถึงที่ประทับของพระพุทธองค์ได้ ก็ทำให้แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วหายไปอยู่อย่างนี้ถึง ๓ ครั้ง แต่เพราะได้รับการให้กำลังใจจากเทวดาจึงให้ท่านเศรษฐีไม่ย่อท้อ และในที่สุดก็ไปถึงที่ประทับโดยราบรื่น เรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่า แสงสว่างนั้นเกิดขึ้นเพราะอาศัยสมาธิล้วนๆ

อนึ่ง บางท่านเมื่อได้ผ่านนามรูปปริจเฉทญาณแล้วก็เริ่มเห็นแสงสว่างแวบๆ แวมๆ บางคนเริ่มเห็นตั้งแต่ ปัจจยปริคคหญาณ ก็สามารถเห็นแสงสีต่างๆ เช่น สีเขียว สีแดง สีน้ำเงิน และสีเหลืองเป็นต้นได้ หรือบางทีอาจเห็นเป็นแสงที่สว่างไสวดั่งไฟพะเนียงแสงสว่างต่างๆเหล่านี้พึงทราบว่าเกิดขึ้นมาได้เพราะอำนาจสมาธิทั้งนั้น และนอกจากจะเห็นแสงสว่างแล้วยังสามารถเห็นอย่างอื่นด้วย เช่นเมื่อได้เข้าถึงนามรูปปริจเฉทญาณแล้ว ญาณนี้ก็จะแก่กล้าขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งสามารถมองเห็นรูปทรงสัณฐานต่างๆนาๆ เช่น เห็นเป็นรูปทรงพระพุทธเจ้า รูปทรงพระอรหันต์ เป็นต้น แล้วแต่ประสิทธิภาพของสมาธินั้นๆ และจะเห็นนิมิตเหล่านี้ได้อย่างหลากหลายในช่วงแห่งสัมมสนญาณ แม้ในขณะที่อุทยัพพยญาณยังมีกำลังน้อยก็อาจเห็นนิมิตเหล่านี้ได้ แต่จะมีความแตกต่างกันอยู่บ้างเล็กน้อย คือ ในนามรูป-ปริจเฉทญาณ ไม่สามารถเห็นความเกิดและความดับของรูปทรงสัณฐานเหล่านั้นได้ชัดเจน ส่วนในปัจจยปริคคหญาณ เห็นความเกิดได้ชัด แต่เห็นความดับของรูป

ทรงสัณฐานเหล่านั้นไม่ชัดเพราะเนื่องจากจะต้องตามกำหนดอารมณ์ใหม่ๆอยู่เนืองๆ จึงไม่สามารถกำหนดอารมณ์เก่าๆได้ตลอด สำหรับในสัมมสนญาณนั้น สามารถมองเห็นรูปทรงสัณฐานเหล่านี้ได้อย่างชัดเจน คือเห็นสัณฐานเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วก็ตั้งอยู่ได้อย่างชัดเจน แล้วก็ค่อยๆเลื่อนไป หรือค่อยๆจางหายไป ดุจเมฆสลายไปฉะนั้น ส่วนในอุทยัพพยญาณนั้น ถ้ากำหนดหนึ่งครั้ง อารมณ์ก็หายไปหนึ่งครั้งอย่างนี้ตลอด บางครั้งแม้จะไม่ได้กำหนด แต่มีสติ อารมณ์ก็หายไปได้เช่นกัน และไม่มีการเลื่อนจุดตำแหน่งออกไปแต่อย่างใด อารมณ์นิมิตนั้น มิใช่ว่า จะค่อยๆ เลือนจางหายไปเป็นลำดับ แต่จะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในชั่วพริบตา ณ ที่นั้นนั่นเอง ไม่อาจเห็นรูปของนิมิตเหล่านั้นนานๆได้ นี้แหละเป็นความแตกต่างในการเห็นนิมิตหรืออารมณ์ของแต่ละญาณ

ในช่วงที่ได้นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณและสัมมสนญาณทั้ง ๓ นี้ พึงทราบว่า ปีติ ปัสสัทธิ สุข และศรัทธาอาจเกิดได้ตามสมควร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพของสมาธิจิตของแต่ละบุคคล

เมื่อโยคีสามารถกำหนดได้เร็วทันความเกิด-ดับของนามรูปซึ่งกำลังเกิด-ดับอยู่อย่างรวดเร็วได้แล้ว ย่อมสามารถเห็นแสงสว่างที่เกิดขึ้น ซึ่งจัดเป็น *โอภาส* ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณบางท่านอาจเห็นเพียงแสงริบหรี่ซึ่งจะตั้งอยู่เพียงชั่วครู่ บางท่านอาจเห็นแสงซึ่งเหมือนกับแสงไฟฉาย บางท่านอาจเห็นเป็นดวงไฟกลมๆดังรูปบาตร บางท่านอาจเห็นเป็นเหมือนจานบินหมุนไปรอบๆ บางท่านอาจเห็นแสงสว่างทั่วทั้งห้องหรือแสงสว่างซึ่งมีรัศมีกว้างมาก เป็นแสงสว่างชนิดที่ตั้งอยู่นาน ถึงจะกำหนดให้หายก็ไม่หาย บางทีอาจเห็นเป็นเหมือนกับถูกส่องด้วยไฟรถยนต์ บางทีเหมือนกับถูกส่องด้วยไฟฉาย หรืออาจเห็นเป็นรูปทรงพระจันทร์ รูปทรงพระอาทิตย์ ส่องสว่างอยู่ก็มี เราอาจคิดว่าแสงสว่างเหล่านี้ มาจากด้านหน้าหรือด้านข้างของตัวเราบ้าง มาจากข้างบนบ้าง ข้างล่างบ้าง ในขณะที่มีแสงสว่างอยู่นั้น ถึงแม้จะเป็นกลางคืนแต่ก็สว่างดุจกลางวัน และหากเป็นกลางวัน แต่แสงเหล่านี้ก็ยังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน ถึงแม้จะไม่ใช่วิสัยที่จะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา แต่ก็จะปรากฏดุจได้เห็นแสงสว่างด้วยตาธรรมดาของตนจริงๆ

สมมุติหากมีคำถามขึ้นมาว่า"การที่เห็นแสงสว่างเป็นต้นเหล่านี้นั้นเป็นการเห็นด้วยปกติจักษุ(ตาเนื้อ)ใช่หรือไม่ หรือเป็นการเห็นโดยจินตนาการกันแน่" ตอบว่า "ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านกล่าวว่า เป็นเหมือนกับเห็นด้วยจินตนาการ กล่าวคือมโนวิญญาณดุจเห็นด้วยทิพยจักษุนั่นเอง" แต่ในบางกรณีที่ปรากฏเหมือนกับเห็นด้วยปกติจักษุ เราก็จะรู้สึกว่าเหมือนกับได้เห็นด้วยปกติจักษุจริงๆ สภาวะอย่างนี้จะต้องลงมือปฏิบัติเอง ถึงจะรู้ซึ้งถึงภาวะเช่นนั้นได้

อนึ่ง เมื่อแสงสว่างเกิดขึ้น บางท่านอาจคิดว่า เป็นแสงสว่างที่เกิดขึ้นเพราะตนเองได้เข้าถึงมรรคผลหรืออาจคิดว่า แสงสว่างนั้นแหละคือพระนิพพานที่เรียกว่าคุณธรรมพิเศษ(อุตตริมนุสสธรรม) และจะเกิดความพอใจติดอยู่ในสิ่งนั้น และเมื่อเกิดความหลงใหลในสิ่งเหล่านี้ก็จะทำให้ลืมกำหนดหรือทำให้กำหนดได้ไม่ชัดเจน เพราะสังขารที่เป็นอารมณ์ ซึ่งตนกำลังกำหนดอยู่จะเลอะเลือน ไม่เด่นชัดเหมือนเมื่อก่อน ดังนั้นท่านจึงเรียกแสงสว่างว่า **อุปกิเลส** *เครื่องทำให้วิปัสสนาภาวนาเศร้าหมองอย่างหนึ่ง* แต่ว่าโดยตรงแล้ว อุปกิเลสตัวจริงคือ *ตัณหา* ความหลงติดในแสงสว่างที่เกิดขึ้น *มานะ* ความสำคัญ ความภูมิใจ *ทิฏฐิ* ความเห็นผิด ทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ ซึ่งเป็นธรรมที่เลวทราม (อกุศล) เป็นอันตรายเครื่องทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองอย่างแท้จริง

๒. ญาณ

การรู้แจ้งนามรูปที่เกิด-ดับ อย่างรวดเร็วในทวารทั้ง ๖ นั้นแหละ คือ **ญาณ** ซึ่งเป็นการรู้ได้อย่างเฉียบคมดุจเอามีดตัดลูกฟักหรือหั่นมะเขือขาดในครั้งเดียว ญาณนี้จะเป็นตัวรู้แจ้งนามรูปที่เกิดขึ้นตามที่กำหนดคือหมายความว่าขณะที่กำหนดไปก็จะรู้ซึ้งถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของนามรูปที่กำลังเกิด-ดับอยู่ และในการรู้นี้จะไม่รู้สึกว่าเป็นการพิจารณา แต่จะรู้สึกว่าเป็นการรู้โดยธรรมชาติ และอาจทำให้โยคีหลงยินดีในญาณนี้นึกว่าเป็นคุณธรรมวิเศษ หรือไม่ก็อาจเห็นว่าตนได้บรรลุคุณธรรมวิเศษแล้ว ถึงได้รู้อย่างแจ้งชัดแบบนี้ ถ้าไปยินดีเช่นนี้เข้าวิปัสสนาที่ตนกำหนดอยู่ก็จะเสีย เพราะฉะนั้นท่านจึงจัดญาณที่รู้อย่างนี้ว่าเป็น *วิปัสสนูปกิเลส* แต่ถึงกระนั้น ญาณก็ยังไม่ถือว่าเป็นวิปัสสนูปกิเลสตัวจริง เพราะอุปกิเลสตัวจริงคือ *ตัณหา มานะ* และ*ทิฏฐิ* ที่ไปหลงใหลกับญาณดังกล่าว แม้ในวิปัสสนูปกิเลสที่เหลือก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

๓. ปีติ

ปีติ มี ๕ ประเภท คือ

(๑) ขุทธิกาปีติ (๒) ขณิกาปีติ
(๓) โอกกันติกาปีติ (๔) อุเพงคาปีติ
(๕) ผรณาปีติ

ปีติทั้ง ๕ นี้อาจเกิดขึ้นได้ในขณะที่กำหนดวิปัสสนา เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านกล่าวไว้ว่าผรณาปีติเท่านั้นที่จะสามารถเกิดขึ้นหลังจากที่ได้อุทยัพพยญาณ และจะค่อยๆพัฒนาขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งญาณนั้นแก่กล้า

ส่วนลักษณะของแต่ละปีตินั้น พึงทราบดังนี้ :-

ขุทธิกาปีติ มีลักษณะเกิดอาการขนลุก เนื้อหนังสั่นเล็กน้อย น้ำตาไหล มีความอิ่มอกอิ่มใจมีร่างกายสดชื่น เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวก็หายไป เป็นความอิ่มเอิบใจเล็กๆน้อยๆเท่านั้น

ขณิกาปีติ มีลักษณะคล้ายกับขุทธิกาปีติ แต่มีความชัดเจนดีกว่าและบ่อยกว่า เป็นความอิ่มใจในทุกๆขณะจิตเลยทีเดียว ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น อรรถกถา ธรรมบท ได้กล่าวถึงลักษณะของปีตินี้ไว้ว่า

ยา ปเนสา ธมฺมํ กเถนฺตสฺส วา สุณนฺตสฺส วา วาเจนฺตสฺส วา อนฺโต อุปฺปชฺชมานา ปีติ อุทคฺคภาวํ ชเนติ. อสฺสูนิ ปวตฺเตติ, โลมหํสํ ชเนติ, สายํ สสารวฏฺฏสฺส อนฺตํ กตฺวา อรหตฺตปริโยสานา โหติ. ตสฺมา สพฺพรตีนํ เอวรูปา ธมฺมรติเยว เสฏฺฐา.

(ธมฺม.อฏ. ๘/๔๒)

ภนฺเต นาคเสน โย จ มาตริ มตาย โรทติ, โย จ ธมฺมเปเมน โรทติ, อุภินฺนํ เตสํ โรทนฺตานํ กสฺส อสฺสุ เภสชฺชํ กสฺส อสฺสุ น เภสชฺชนฺติ ?

เอกสฺส โข มหาราช อสฺสุ ราคโทเสหิ สมลํ อุณฺหํ, เอกสฺส ปีติโสมนสฺเสน วิมลํ สีตลํ. ยํ โข มหาราช สีตลํ, ตํ เภสชฺชํ. ยํ อุณฺหํ, ตํ น เภสชฺชนฺติ.

(มิลินท. ๒/๖/๖)

ปีติที่บังเกิดภายในใจของบุคคลผู้ฟังธรรม แสดงธรรม หรือสอนธรรม ย่อมทำให้เกิดความอิ่มเอิบใจ ทำให้น้ำตาไหล เกิดขนลุกซู่ อย่างนี้เป็นปีติที่สามารถทำที่สุดแห่งสังสารวัฏ มีนิพพานเป็นจุดหมาย เพราะฉะนั้น จึงเป็นปีติเยี่ยมยอดกว่าปีติทั่วๆไป เพราะเป็นปีติที่ยินดีในธรรมนั่นเอง

"ท่านนาคเสน ผู้ที่ร้องไห้เพราะมารดาเสียชีวิต กับผู้ที่ร้องไห้เพราะเกิดความรักในพระธรรมนั้น ต่างกันอย่างไรหรือ ? และน้ำตาของใครเป็นยา ของใครไม่เป็นยา ขอรับ"

"มหาบพิตร น้ำตาของคนที่ร้องไห้เพราะเสียใจ เนื่องด้วยมารดาของตนเสียชีวิตนั้น เป็นน้ำตาที่ไม่สะอาด ร้อนระอุไปด้วยราคะและโทสะ ไม่เป็นยา ส่วนน้ำตาของคนที่ร้องไห้เพราะซึ้งในธรรมนั้นเป็นน้ำตาที่สะอาด มีความเย็น มีความอิ่มเอิบโสมนัส เป็นน้ำตาที่จัดเป็นยา"

ด้วยหลักฐานจากบาลีและอรรถกถาดังที่ยกมานี้ ชี้ให้เห็นว่า แม้ปีติก็สามารถทำให้คนร้องไห้น้ำตาไหลได้เช่นกัน

โอกกันติกาปีติ มีลักษณะอิ่มเอิบใจที่ท่วมทับจิตใจดุจคลื่นที่ซัดเข้าฝั่งมหาสมุทร คือทำท่าจะล้นไปทั่วร่างกายแต่ก็ไม่ล้น เกิดขึ้นในกายอย่างรวดเร็วและรุนแรงมาก

อุเพงคาปีติ มีลักษณะทำให้ร่างกายลอยขึ้น อาจจะเป็นบางส่วน หรือทั้งร่างเลย ก็แล้วแต่แรงปีติ อุทาหรณ์ของบุคคลผู้เคยเกิดปีติเช่นนี้มาแล้วก็มี เช่น พระเถระรูปหนึ่งในเกาะลังกา กำลังทำใจให้เลื่อมใสพระเจดีย์อยู่ ณ ที่ไกล ก็ปรากฏว่าเกิดปีติแล้วตัวเองก็ลอยขึ้นสู่อากาศ ถูกพัดไปที่เจดีย์ด้วยอำนาจของอุเพงคาปีตินี้ นอกจากนี้ ยังมีสตรีอีกท่านหนึ่งก็เกิดปรากฏการณ์เช่นนี้เหมือนกัน ซึ่งเรื่องนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ แม้ในสมัยปัจจุบันนี้ ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานแล้วเกิดปีติเช่นนี้ก็มี ในบางราย กายส่วนใดส่วนหนึ่งลอยขึ้นก็มี และบางรายในเวลาเกิดปีติเช่นนี้ นิ้วมือหรือนิ้วเท้าไหวเองโดยธรรมชาติก็มี มีอยู่ท่านหนึ่งขณะที่นั่งกำหนดอยู่นั้นปรากฏว่าตัวลอยขึ้นประมาณหนึ่งฟุตได้ มิใช่เป็นเพียงครั้งเดียว แต่เป็นอยู่หลายครั้งทีเดียว ปรากฏการณ์ เช่นนี้เป็นเพราะอำนาจของอุเพงคาปีตินั่นเอง

ผรณาปีติ มีลักษณะอิ่มเอิบไปทั่วสรรพางค์กาย เป็นปีติที่เยือกเย็นมาก ทำให้ร่างกายมีความสบายมากๆ ทำให้ปีติชรูปปรากฏไปทั่วทั้งกาย และในขณะที่เกิดผรณาปีตินี้ จะรู้สึกเหมือนกับลูกฟุตบอลที่อัดลมเข้าไปเต็มที่ คือไม่มีอาการแฟบ ในช่วงที่ปีตินี้เกิดจะมีความสงบมากอาการทางกายหรือวาจาจะสงบไปโดยอัตโนมัติ บางครั้งถึงกับไม่ต้องการแม้กระทั่งจะกระพริบตาเลยทีเดียว เพราะต้องการแต่จะรับรสของปีติอย่างเดียวเท่านั้น

โยคีผู้เกิดปีติทั้ง ๕ อย่างรุนแรง อาจจะเป็นเหมือนกับลืมสติหรือสลบไปชั่ววูบก็เป็นได้ ตัวอย่างของบุคคลสำคัญๆที่เกิดปีติอย่างรุนแรงก็มี เช่นสุเมธดาบส ซึ่งได้ยินข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกก็เกิดปีติ แม้ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี และท่าน พระมหากัปปินะเป็นต้นก็เกิดอาการเช่นเดียวกัน

ปีติทั้ง ๕ นี้นอกจากจะเกิดในอุทยัพพยญาณแล้ว ยังเกิดได้แม้ในภังคญาณเป็นต้นซึ่งเป็นญาณชั้นสูง และหลังจากที่เกิดปีติเป็นช่วงๆแล้ว ญาณหรือสติจะมีพลังสูงกว่าเดิม มีความวิเศษขึ้นกว่าเดิม ยิ่งถ้าเป็นผู้ที่มีปัสสัทธิอย่างลึกซึ้งอยู่แล้ว ดูเหมือนจะกำหนดแบบสบายๆ บางครั้งเหมือนกับไม่ได้กำหนดอะไรเลย มีอาการเหมือนกับเหม่อลอยอยู่ แต่พอตั้งสติได้ก็กลับกำหนดได้เหมือนเดิม บางคนนั้นไม่ต้องถึงกับลงแรงอะไรมาก เพียงแต่กำหนดแบบสบายๆไปเรื่อยๆ แต่สติก็ยังมั่นคงเหมือนเดิม บางครั้งอาจเผลอสติลืมกำหนดไปบ้าง แต่พอกลับมาก็สามารถกำหนดได้ดีเหมือนอย่างเดิม ข้อนี้พึงทราบว่าเป็นเพราะอำนาจของ *ตัตรมัชฌัตตตา-อุเบกขา* ในบางราย ขณะที่กำลังกำหนดอยู่ดีๆ อารมณ์ก็ค่อยๆหายไป เหมือนกับขาดสติไปชั่วขณะ บางครั้งถึงกับนอนหลับไปเลยก็มี ครั้นได้สติก็รีบกลับมากำหนดต่อ แต่ก็สามารถกำหนดได้ดีเหมือนเดิม และก็ไม่ปรากฏว่าจะเกิดความง่วงเหมือนแต่ก่อนอีกเลย สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องมาจากความเพียรในการตั้งใจกำหนดนั้นลดลง ทำให้สมาธิมีกำลังมากจนทำให้เกิด *ถีนมิทธะ* ทำให้ไม่สามารถกำหนดอารมณ์ได้ แต่เมื่อมีสติกลับมากำหนดอีกหรือมีใจจดจ่อกับการกำหนดอย่างต่อเนื่องก็สามารถที่จะข้ามพ้นความเผลอสติที่เกิดขึ้นเพราะปัสสัทธิ อุเบกขาและถีนมิทธะเหล่านี้ได้

๔. ปัสสัทธิ

ความสงบกายและจิตซึ่งเกิดขึ้นเพราะดับความฟุ้งซ่านและความเร่าร้อนต่างๆ ได้นั้นท่านเรียกว่า **ปัสสัทธิ** เหมือนกับเวลาที่บุคคลตากแดดร้อนแล้วได้เข้าไปในที่ที่เย็นสบาย หรือเหมือนกับบุคคลซึ่งทำงานเหนื่อยล้าแล้วได้พักผ่อนจนหายเหนื่อย เมื่อปัสสัทธิเกิด ธรรมเหล่านี้ คือ *ลหุตา*(ความเบา) *มุทุตา*(ความอ่อนโยน) *กัมมัญญตา*(ความกระฉับกระเฉง) *ปาคุญญตา*(ความคล่องแคล่ว) *อุชุกตา*(ความซื่อตรง) ก็ย่อมปรากฏ ดังนั้น ทั้งร่างกายและจิตใจของโยคีในช่วงนี้จะมีแต่ความเบาสบาย การกำหนดกัมมัฏฐานก็เป็นไปโดยเบาสบายและคล่องตัว ความนึกคิดจินตนาการ ก็จะเป็นไปได้อย่างรวดเร็วฉับพลัน เวลาเดินไปไหนก็จะรู้สึกเบาหวิวเหมือนกับไม่ได้เดินด้วยเท้าฉะนั้น แม้ในอิริยาบถอื่นๆ ก็เกิดขึ้นโดยลักษณะเช่นเดียวกันนี้ แม้เดินทางไกลก็ปรากฏเหมือนกับเดินทางเพียงชั่วอึดใจเดียวก็ถึง และบางครั้งดูเหมือนจิตนั้นอยากแล่นไปไหนมาไหนอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้น จงสำรวมระวังอย่าปล่อยให้เป็นไปตามอำนาจของจิต

อนึ่ง ในช่วงที่ปัสสัทธิเกิดขึ้นนี้ ความแข็งกระด้างทั้งในจิตใจและร่างกายจะไม่มี ตรงกันข้ามจะมีก็แต่ความอ่อนโยน พร้อมที่จะเชื่อฟัง โยคีสามารถบังคับจิตได้ตามต้องการ เพราะในช่วงนี้จิตจะไม่ต้องการเห็นอารมณ์ที่หยาบๆ แต่จะพอใจอยู่กับการกำหนดแบบสบายๆ ทั้งจิตใจและร่างกายล้วนมีความสามารถพร้อมที่จะกำหนดทันที แม้จะนั่งกำหนดนานเป็นชั่วโมงๆ ก็จะไม่รู้สึกว่าเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแต่อย่างใด สภาพยังเป็นเหมือนเดิมทุกประการ ไม่มีอาการที่ว่าจิตจะฟุ้งซ่านหรือเกิดอาการใจลอย ทั้งจิตใจและร่างกายล้วนอยู่ในฐานะที่มีขีดความสามารถสูงร่างกายนั้นไม่มีอาการที่จะหมดเรี่ยวหมดแรง ส่วนจิตก็จะกำหนดได้จังหวะอย่างดีเยี่ยม ทำให้การกำหนดเป็น ไปโดยต่อเนื่อง ไม่มีการหยุดชะงักเลย ไม่มีความสนใจในบาปอกุศล ไม่มีการปกปิดความผิดของตน ไม่มีการอวดตนหรือเสแสร้งต่างๆนานา จิตใจตอนนี้จะมีสภาพที่ตรงมาก และดูเหมือนอยากจะอยู่ในสภาพเช่นนี้ตลอดชีวิตด้วยซ้ำ ก็ด้วยอำนาจแห่งหมู่ธรรมทั้ง ๖ มีปัสสัทธิเป็นต้นนี้ ทำให้รู้สึกว่าไม่ว่าจะกำหนดอิริยาบถไหนก็ตาม เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน ก็จะกำหนดได้ดีเป็นพิเศษ รู้สึกว่าทั้งจิตใจและร่างกายล้วนแต่มีความสุขสบายด้วยกันเป็นอย่างยิ่ง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านแสดงเกี่ยวกับองค์ธรรมของปัสสัทธิไว้ว่า

ตตฺถ กายคฺคหเณน รูปกายสฺสาปิ คหณํ เวทิตพฺพํ, น เวทนาทิขนฺธตฺตยสฺเสว กายปสฺสทฺธิอาทโย หิ รูปาทรถาทินิมฺมทฺทิกาติ.

พึงทราบว่า ความสงบสุขของรูปกายนั้นเกิดขึ้น เพราะอำนาจของหมู่ธรรมมีปัสสัทธิเป็นต้น ได้เช่นกัน

๕. สุข

ความสุขสดชื่นที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตที่กำหนดอยู่นั้น จะมีกำลังแรงขึ้นเป็นทวีคูณ ความสุขดังกล่าวนี้จะเป็นเหตุให้เกิดความสุขกายอย่างมาก ดังนั้น ในช่วงนี้จะปรากฏว่าไม่มีโรคใดๆมาเบียดเบียนกล้ำกรายเลยแม้สักนิด จะนึกคิดอะไรก็มีแต่ความสุขสดชื่นตลอด เพราะฉะนั้นจึงทำให้โยคีอยากจะเล่าสภาวะที่เกิดขึ้นกับตนให้บุคคลอื่นฟังเป็นกำลัง คืออดไม่ได้ที่จะไม่พูดให้ผู้อื่นฟัง โดยเฉพาะโยคีผู้เพียบพร้อมด้วยสุข ปีติ ปัสสัทธิ เป็นต้นดังกล่าวนี้ ย่อมได้รับความสุขยิ่งกว่ามนุษย์หรือเทวดาทั่วไป ดังที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวเป็นคาถาไว้ว่า

สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภเต ปีติปามุชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.

(ขุ.ธ. ๒๕/๓๗๓-๔/๘๒)

ความยินดีอันหมายถึงวิปัสสนา ปีติ และสุขซึ่งมีปัสสัทธิเป็นปัจจัย อันมนุษย์และเทวดาทั่วไปมิอาจที่จะเข้าถึงได้ ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้อยู่ในสุญญาคาร(เรือนว่าง) ผู้มีจิตสงบนิ่ง เห็นแจ้งธรรมโดยถูกต้องตามสภาพความเป็นจริง

อนึ่ง ภิกษุนั้นย่อมกำหนดความเกิดดับของขันธ์ ๕ โดยส่วนที่เป็นนามและส่วนที่เป็นรูปใดๆย่อมได้ปีติ กล่าวคือความพอใจอย่างมากและปราโมทย์กล่าวคือความพอใจเล็กน้อย

ปีติและปามุชชะ(ปราโมทย์)นั้นเป็นเสมือนอมตนิพพานของโยคีผู้เห็นแจ้งความเกิดดับ (การวางศัพท์ที่เข้าทวันทสมาสนั้น ศัพท์ไหนมีสระ(คำ)น้อยกว่าก็ให้

ตั้งศัพท์นั้นไว้ข้างหน้า เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงวางปีติศัพท์ไว้ข้างหน้า ปามุชชะ แต่มิได้หมายความว่า ปีติเกิดก่อนปามุชชะ เพราะตามความเป็นจริงปามุชชะจะต้องเกิดก่อนปีติ)

๖. อธิโมกข์

ศรัทธาที่มีความผ่องใสชัดเจนเกิดขึ้นกับจิตซึ่งกำลังกำหนดวิปัสสนาอยู่ชื่อว่า **อธิโมกข์** ซึ่งเกิดขึ้นอย่างชัดเจน เป็นศรัทธาที่มีพลังมาก ทำให้จิตไม่เบื่อหน่ายหรือท้อแท้ในการกำหนด มีแต่จะผ่องใสขึ้นเรื่อยๆ และถึงแม้ว่าจะไม่ได้กำหนด จิตก็ยังผ่องใสอยู่เหมือนเดิม จะเป็นด้วยอำนาจของโอภาสหรือญาณเป็นต้นก็ตาม หรือด้วยอำนาจศรัทธาที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตก็ตาม ทำให้มีความศรัทธาเชื่อกรรม ผลของกรรม และคุณของพระรัตนตรัยอย่างลึกซึ้ง เป็นเหตุให้โยคีมีกำลังใจที่จะปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ทั้งอยากจะชักชวนผู้อื่นให้มาปฏิบัติด้วย พร้อมทั้งยังเกิดความเลื่อมใสในพระกัมมัฏฐานาจารย์หรือนักปฏิบัติรายอื่นๆเป็นทวีคูณ

๗. ปัคคหะ

ความเพียรพยายามในการกำหนดนามรูปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ตึงไม่หย่อนจนเกินไป ท่านเรียกว่า **ปัคคหะ** เวลาที่ปัคคหะนี้เกิดขึ้น จะปรากฏว่าความเพียรนั้นจะสม่ำเสมอ ไม่มีอาการขึ้นๆลงๆ ดังนั้น โยคีผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องจดจ้องมากก็สามารถที่จะกำหนดได้ตามธรรมชาติของตนทีเดียว

๘. อุปัฏฐานะ

อุปัฏฐานะ หมายถึงสติที่ปรากฏเกิดขึ้นเหมือนกับ ว่านามรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นได้แล่นเข้ามาสู่ภายในจิตใจ หรือเหมือนกับว่าจิตดวงที่กำหนดนั่นแหละแล่นเข้าไปหานามรูปเหล่านั้น ด้วยอำนาจของสติที่เรียกว่า *อุปัฏฐานะ* นี้แหละที่สามารถกำหนดอาการของนามรูปทั้งหลายได้แม้จะละเอียดอ่อนเพียงไรก็ตาม อารมณ์และการกำหนด จะปรากฏเป็นจังหวะเข้ากันได้ดีมาก (ถ้าคิดถึงเรื่องอดีตที่ผ่านมา อารมณ์นั้นก็จะปรากฏชัดมาก แต่ก็ไม่ควรคิด)

๙. อุเบกขา

วิปัสสนุเปกขาและอาวัชชนุเปกขาที่เกิดขึ้นก่อนวิปัสสนุเปกขา นั้น ท่านเรียกว่า **อุเบกขา** หมายความว่า ก่อนที่จิตอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งอาจจะเป็นจักขุ-วิญญาณที่เห็นรูป โสตวิญญาณที่ได้ยินเสียง เป็นต้น หรือจิตที่กำหนดอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นนั้นอาวัชชนจิตซึ่งเป็นจิตที่ไตร่ตรองอารมณ์ก็จะเกิดขึ้นก่อน อนึ่ง ถ้าอาวัชชนจิตไตร่ตรองดี จิตดวงหลังๆก็จะดีไปด้วย ถ้าไตร่ตรองไม่ดี จิตดวงหลังๆก็จะไม่ดีไปด้วย แต่สำหรับโยคีบางคนก็ได้ตัดสินใจแล้วว่า จะต้องกำหนดนามรูปตามที่เกิดดับ แต่บางคนก็กำหนดบ่อยๆ จนเกิดความเคยชินไป เพราะฉะนั้นเมื่อได้พิจารณานามรูปในขณะเกิดดับตามสภาพความเป็นจริงแล้ว อาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นเป็นอันดับแรกแล้วจึงเกิดจิตที่กำหนดรู้ กล่าวคือ วิปัสสนาชวนจิตซึ่งจะทำหน้าที่รู้ความเกิด-ดับตามที่อาวัชชนจิตได้พิจารณา แต่ถึงจะเป็นเช่นนั้น ผู้ใหม่ในวิปัสสนาจะต้องให้ความสนใจการกำหนดอารมณ์ที่ควรกำหนดเป็นพิเศษบางครั้งอาจพิจารณาไปถูกอารมณ์อื่นก็มีบางครั้งจิตของเราจะรู้สึกคล้ายกับท้อถอยไม่อยากก้าวเข้าไปหาอารมณ์ บางครั้งจะรู้สึกเหมือนกับเฉื่อยชา หนักอึ้ง ไม่อยากเคลื่อนไหว หรือไม่อยากกำหนดอะไรๆ แต่เมื่อได้อุทยัพพยญาณแล้ว ทุกอย่างก็จะดีไปเอง จิตที่เคยเชื่องช้าจะดูเหมือนแล่นเข้าใส่อารมณ์เลยทีเดียว ซึ่งอาวัชชนจิตที่เกิดขึ้นนี้ท่านเรียกว่า **อาวัชชนุเปกขา** ส่วนวิปัสสนาญาณซึ่งเกิดขึ้นโดยไม่จำเป็น ต้องจดๆจ้องๆเป็นพิเศษ เพียงแต่ให้กำหนดรู้อารมณ์นามรูปตามที่เกิด-ดับนั้น ท่านเรียกว่า **วิปัสสนุเปกขา** ไม่จำเป็นต้องใส่ใจ เพราะอุเบกขาดังกล่าวจะเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ท่านกล่าวว่า อุเบกขาทั้ง ๒ ที่กล่าวมานี้เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านอธิบายองค์ธรรมของอุเบกขานี้ว่าเป็น *ตัตรมัชฌัตตตา* ซึ่งเป็นการอธิบายเพื่อให้แตกต่างกับองค์ธรรมของญาณที่เป็นอุปกิเลสนั่นเอง

ส่วนในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ท่านถือเอา สมาธิ เป็นองค์ธรรม

ในปฏิสัมภิทามรรคคัณฐี ท่านถือเอาญาณเป็นองค์ธรรม ซึ่งตรงกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค และยังบอกว่า ถ้าว่ากันโดยกิจแล้ว วิปัสสนุเปกขาจะพิเศษกว่าญาณที่เป็นอุปกิเลส เพราะไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมใดๆ

ข้าพเจ้าเองก็เห็นด้วยกับคำพูดของคัณฐีบท ฉะนั้น จึงถือเอา *ญาณ* มาเป็นองค์ธรรมของวิปัสสนุเปกขา

๑๐. นิกันติ

*ตัณหาที่เกิดขึ้นในขณะที่วิปัสสนาเห็นนิมิตมีแสงสว่างเป็นต้น*นั้นท่านเรียกว่า **นิกันติ** ซึ่งเป็นความเพลิดเพลินยินดีในนิมิตดังกล่าวทั้งมีความละเอียดอ่อนมาก จนทำให้นึกไม่ถึงว่าเป็นกิเลสโยคีส่วนมากคิดว่าเป็น*ภาวนารติ*(ความยินดีในภาวนา) จึงทำให้หลงผิดว่าความยินดีนั่นแหละคือคุณธรรมวิเศษ แต่แท้ที่จริงแล้วนิกันตินี้เป็นตัวอุปกิเลสโดยแท้ ดังนั้น เพียงแต่นิกันติเกิดขึ้น วิปัสสนาก็อาจตกต่ำได้ ยิ่งถ้าไปยึดมั่นด้วยตัณหา ทิฏฐิ มานะแล้วก็ยิ่งทำให้วิปัสสนาเสื่อมเร็ว

อุปกิเลสทั้งหลายยกเว้นนิกันติอาจเกิดขึ้นทีละอย่างๆ ในแต่ละขณะของจิตดวงหนึ่งๆ หรืออาจเกิดหลายๆอย่าง พร้อมๆกันก็ได้ ดังนั้น พึงทราบว่าอุปกิเลสที่เหลือ ๙ อย่าง สามารถเกิดพร้อมกันได้ในขณะเดียวกันทั้งหมด ส่วนนิกันตินั้นเนื่องจากเป็นสภาวะที่หลงยินดีในอุปกิเลส ๙ อย่างเหล่านั้นจึงเกิดได้ในเฉพาะขณะจิตแต่ละขณะโดยเอกเทศ ดังนั้น ลำดับของอุปกิเลสที่แสดงมานี้มิใช่เป็นการแสดงตามลำดับการเกิดขึ้นของสภาวธรรม แต่เป็นการแสดงโดยลำดับเทศนา

ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายไว้ว่า :-

น วาปิ หิ อุปกฺกิเลสา เอกกฺขเณปิ อุปฺปชฺชนฺติ, ปจฺจเวกฺขณา ปน วิสุ๎ วิสุ๎ โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๗๗)

จริงอยู่ อุปกิเลสนอกจากนิกันติ แม้ทั้ง ๙ ย่อมเกิดขึ้นได้แม้ในขณะเดียวกัน ส่วนการพิจารณานั้นแยกกันพิจารณา

(อปิศัพท์ในที่นี้เป็น *อวยวสมุจจย* รวบรวมส่วนที่ไม่ได้กล่าวถึงโดยตรง เช่น อุปกิเลส แม้ ๘ แม้ ๗ ดังนี้เป็นต้น หมายความว่า อุปกิเลสนี้สามารถเกิดขึ้นพร้อมกันเท่าไรก็ได้ แล้วแต่ความเหมาะสม)

ถ้าบุคคลที่นั่งภาวนาแล้วเห็นสิ่งมหัศจรรย์ที่ตนยังไม่เคยเห็นมาก่อน เช่น โอภาสและปีติเกิดขึ้นในขันธสันดานของตน แล้วเกิดติดใจคิดว่าเป็นคุณธรรมพิเศษ

จริงๆ ไม่พยายามที่จะภาวนาให้ได้ญาณเบื้องสูงหรือคุณธรรมวิเศษต่อไป เอาแต่ติดอยู่กับอุปกิเลสเหล่านั้นอยู่แล้วละก็วิปัสสนาของเขาย่อมผิดพลาดคลาดเคลื่อนได้ และเมื่อเกิดความชอบใจยินดีในสิ่งเหล่านั้นก็จะเป็นปัจจัยแก่ตัณหา มานะ และทิฏฐิ ซึ่งเรียกว่า *คาหะ* (ความยึดมั่น) โดยจะเกิดขึ้นในอุปกิเลสแต่ละอย่างๆไป ดังนั้น เมื่อนับอุปกิเลสโดยคาหะแล้ว ก็จะได้อุปกิเลส ๓๐ (๑๐x๓ = ๓๐) แต่ถ้านับโดยการรวมคาหะ ๓ อย่างในแต่ละอุปกิเลส ให้เหลือเป็นคาหะธรรมดา อุปกิเลสก็ยังเป็น ๑๐ เหมือนเดิม ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เอตฺถ จ โอภาสาทโย อุปกฺกิเลสวตฺถุตาย อุปกฺกิเลสาติ วุตฺตา, น อกุสลตฺตา.

นิกนฺติ ปน อุปกฺกิเลโส เจว อุปกฺกิเลสวตฺถุ จ. วตฺถุวเสเนว เจเต ทส, คาหวเสน ปน สมตฺตึส โหนฺติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๙)

อนึ่ง ในบรรดาอุปกิเลส ๑๐ อย่างนี้ ตั้งแต่โอภาสถึงอุเบกขา ท่านเรียกว่าอุปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งของตัณหา มานะ และทิฏฐิ อันเป็นเครื่องเศร้าหมอง ไม่ได้เรียกว่าอุปกิเลส เพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกันติเป็นทั้งอุปกิเลสตัวจริง และที่ตั้งแห่งอุปกิเลส จริงอยู่ โดยวัตถุแล้ว อุปกิเลสมี ๑๐ อย่าง แต่โดยคาหะ กล่าวคือตัณหา มานะ และทิฏฐิ แล้วมี ๓๐

หมายความว่า *อุปกิเลสวัตถุ ๙ มีโอภาสเป็นต้น จนถึงอุเบกขา* นั้นจะเรียกว่า *อุปกิเลส* ได้ก็ต่อเมื่อถูกตัณหา มานะ และทิฏฐิเข้าครอบงำแล้วเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรเรียกโพชฌงค์มีสติเป็นต้นที่ปรากฏในภังคญาณและสังขารุเปกขาญาณว่าอุปกิเลส และก็ไม่ควรเรียกความสุข และศรัทธาที่เกิดขึ้นโดยคล้อยตามโพชฌงค์เหล่านั้นว่าอุปกิเลสเช่นกัน

แม้โอภาสที่เกิดขึ้นในขณะแห่งอุทยัพพยญาณของพระอริยบุคคลซึ่งเพิ่งเริ่มต้นปฏิบัติ ก็ไม่ควรเรียกว่าอุปกิเลส

อนึ่ง สำหรับโยคีผู้ที่ได้รับการชี้แนะจากอาจารย์ผู้ปฏิบัติกัมมัฏฐานโดยถูกต้องนั้น เวลาที่โอภาส ปีติ ญาณ เป็นต้นเกิดขึ้น ก็จะสามารถตัดสินได้ทันทีว่า

นี้เป็นเพียงสิ่งล่อลวงให้จิตเราหลงเท่านั้นหากสนใจแล้วจะเป็นอันตรายต่อวิปัสสนาเป็นอย่างยิ่ง นี้มิใช่ทางดำเนินที่ถูกต้อง สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนแต่อย่างใด เป็นธรรมที่บุคคลจะต้องกำหนดให้ทัน อย่าได้หลงใหลเป็นอันขาด เพราะจะไม่ทำให้คุณธรรมวิเศษใดๆ เกิดขึ้น

ครั้นพิจารณาตัดสินได้อย่างนี้แล้ว ก็จะสามารถกำหนดอาการของนามรูปทุกอย่างที่เกิดขึ้นได้ ถ้าสามารถกำหนดได้อย่างนี้โดยต่อเนื่อง ก็จะเห็นความเกิด-ดับของนามรูปได้อย่างชัดเจน และไตรลักษณ์ก็จะปรากฏชัดเจน ที่เป็นเช่นนี้เพราะอุทยัพพยญาณนั้นได้หลุดพ้นจากอุปกิเลสแล้วนั่นเอง

อุทยัพพยญาณ จบ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณที่สามารถตัดสินได้ว่า "โอภาสเป็นต้นมิใช่อริยมรรค การที่โยคีไปเอาใจใส่ กำหนดสิ่งเหล่านั้น จึงมิใช่ทางแห่งวิปัสสนา การกำหนดนามรูปโดยที่มิต้องเอาใจใส่ โอภาสเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละเป็นทางแห่งวิปัสสนาที่ถูกต้อง" ญาณนี้ท่านเรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ จบ

ภังคญาณ(ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ)

ญาณที่กำหนดนามรูปที่เกิด-ดับอยู่ทุกขณะอย่างต่อเนื่องโดยที่ไม่เอาใจใส่โอภาสเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมหลุดพ้นจากอุปกิเลสได้ ท่านเรียกว่า *อุทยัพพยญาณ* เพราะเหตุ ที่สามารถกำหนดรู้ความเกิด-ดับของนามรูปซึ่งตั้งแต่อุทยัพพยญาณเป็นต้นไปถึงอนุโลมญาณ รวมวิปัสสนาญาณ ๙ ระดับชั้น ท่านเรียกว่า **ปฏิปทา-ญาณทัสสนวิสุทธิ** *ความรู้เห็นอันบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงอริยมรรค* เป็นญาณที่สามารถรู้ถึงความเกิด-ดับของนามรูปได้อย่างแจ่มแจ้ง จึงทำให้รู้ได้ว่าวิสุทธินี้เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงเวลาที่กำหนดเห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งจะได้ยกสาธกหลักฐานมาแสดงประกอบในปริจเฉทที่ ๗ ข้างหน้า แต่สำหรับตอนนี้จะขอยกข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ซึ่งได้อธิบายไว้ว่า

ความเกิดดับปรากฏ ไตรลักษณ์ก็ปรากฏ

อุทยพฺพเย ปน ปฏิวิทฺเธ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํหุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตโต ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา"ติ อิตรลกฺขณมฺปิ.

อถ วา อุทยพฺพยคฺคหเณน หุตฺวา อภาวากาโร อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนากาโร อวสวตฺตนากาโร จ วิภูตตโร โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๑)

อนึ่ง เมื่อรู้แจ้งแทงตลอดความเกิดดับแล้ว อนิจจลักษณะก็ปรากฏขึ้น หลังจากนั้น ลักษณะที่เหลือก็ปรากฏโดยทำนองว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา"

อีกอย่างหนึ่ง อาการที่เกิดขึ้นแล้วดับไป อาการที่มีลักษณะถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่เป็นประจำ และอาการที่ไม่เป็นไปตามความปรารถนาย่อมปรากฏชัดยิ่งขึ้น ด้วยการกำหนดอาการเกิด-ดับ

เมื่อโยคีกำหนดนามรูปที่เกิด-ดับได้ดีแล้ว ไตรลักษณ์ปรากฏชัดดีแล้ว อุทยัพพยญาณก็จะแก่กล้าเต็มที่ จังหวะที่กำหนดย่อมรวดเร็วและมั่นคงประดุจเป็นไปเองโดยอัตโนมัติ และเพราะเหตุที่กำหนดได้อย่างรวดเร็ว ทันควัน จึงเป็นเหตุให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ ปรากฏโดยรวดเร็วตามไปด้วย ถึงตอนนี้โยคีเองจะไม่เอาจิตไปจับที่อุปปาทขณะและฐิติขณะ(จุดที่เริ่มเกิดขึ้นและตั้งอยู่) และก็จะไม่เอาใจใส่แม้กระทั่งลำดับของนามรูป ที่เกิดขึ้นโดยต่อเนื่องกันดุจสายน้ำ (หมายความว่า ในจิตของโยคีผู้นี้จะไม่กำหนดว่าเป็นรูปที่ต่อเนื่องกัน หรือจิต(นาม)ที่ต่อเนื่องกันโดยเกิดก่อน และเกิดหลังอีกแล้ว และแม้แต่สังขารซึ่งเป็นนิมิต ที่มีปรากฏดุจทัพพะซึ่งมีรูปทรงสัณฐาน ตัวอย่างเช่น ในขณะที่ทำการคู้เข้าหรือเหยียดออกจะปรากฏรูปสัณฐานมือเท้าเฉพาะในตอนแรก แต่พอถึงตอนนี้กลับไม่มีปรากฏรูปสัณฐานของมือและเท้าเลย) ในทุกๆครั้งที่กำหนดจะเกิดญาณซึ่งทำหน้าที่รู้ว่า "นามรูปดับแล้ว" ญาณนี้ท่านเรียกว่า **ภังคญาณ**

ข้อควรจำเกี่ยวกับการข้ามเข้าสู่ภังคญาณ

ตยิทं สพฺพมฺปิ อยं โยคาวจโร อุปกฺกิเลสวินิมุตฺเตน วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนา-สงฺขาเตน อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาเณน ยาถาวสรสโต สลฺลกฺเขติ. ตสฺเสวं สลฺลกฺเขตฺวา ปุนปฺปุนं อนิจฺจं ทุกฺขं อนตฺตาติ รูปารูปธมฺเม ตุลยโต ตีรยโต ตं ญาณं ติกฺขं หุตฺวา วหติ, สงฺขารา ลหุं อุปฏฺฐหนฺติ. ญาเณ ติกฺเข วหนฺเต สงฺขาเรสุ ลหุं อุปฏฺฐหนฺเตสุ อุปฺปาทं ฐิตึ วา ปวตฺตं วา นิมิตฺตं วา น สมฺปาปุณาติ, ขยวยเภทนิโรเธเยว สติ สนฺติฏฺฐติ. ตสฺเสวं อุปฺปชฺชิตฺวา เอวं นาม สงฺขารคตं นิรุชฺฌตีติ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน ภงฺคานุปสฺสนา นาม วิปสฺสนาญาณं อุปฺปชฺชติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๓)

แปลว่า :-

พระโยคาวจรผู้นี้กำหนดขันธ์ ๕ และสามัญญลักษณ์ทั้ง ๓ เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ตามความเป็นจริงด้วยญาณที่กำหนดรู้ความเกิด-ดับอันได้แก่วิปัสสนาที่ดำเนินไปถูกทางซึ่งพ้นจากอุปกิเลส ก็ครั้นกำหนดเช่นนี้แล้ว ญาณของโยคีผู้พิจารณาไตร่ตรองแล้วไตร่ตรองอีกบ่อยๆ ในนาม-รูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้น ก็จะเป็นไปโดยความแก่กล้า อนึ่ง นามรูป สังขารทั้งหลายก็จะปรากฏโดยรวดเร็ว เมื่อญาณเป็นไปโดยความแก่กล้า และเมื่อสังขารทั้งหลายเหล่านั้นปรากฏอยู่โดยรวดเร็ว สติย่อมไปไม่ถึง(ไม่ได้กำหนดเอาใจใส่)อุปปาทขณะ ฐิติขณะ นามรูปที่เป็นไปโดยไม่ขาดสายหรือสังขารนิมิตอันปรากฏ ดุจว่ามีรูปทรงสัณฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง สติที่เป็นตัวกำหนดย่อมตั้งอยู่ในความสิ้นไปเสื่อมไปและแตกสลายไป สำหรับโยคีผู้เห็นว่า "สังขารธรรมเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วย่อมดับไปอย่างนี้นั้น" วิปัสสนาญาณ อันมีชื่อว่า ภังคานุปัสสนา (ของเขา) ย่อมเกิดขึ้นในสถานะเช่นนี้

(ในบทบาลีนั้นท่านประสงค์ให้รู้ว่า นิโรธ(ความดับ)นี้ มิใช่เป็นอนุปปาทนิโรธ ท่านจึงขยายด้วยบทว่า ขยะ วยะ และเภทะ และท่านพูดถึงสติ โดยเป็นธรรมสำคัญ แต่หมายถึงญาณด้วย)

ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงความเกิดขึ้นของภังคญาณไว้โดยพิสดาร แต่จะขอยกมาแสดงในที่นี้เพียงบางข้อเท่านั้น

อารมฺมณปฺปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณํ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๗/๑)

ครั้นเมื่อพิจารณารู้เห็นว่า อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งได้ดับไปแล้ว ปัญญาในการพิจารณาเห็นความดับไปของญาณที่เห็นนั้นมีชื่อเรียกว่าวิปัสสนาญาณซึ่งได้แก่ภังคญาณ

อารมฺมณปฏิสงฺขาติ ยํ กิญฺจิ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโถ. ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญาติ ตสฺส "อารมฺมณํ ขยโต วยโต ปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส ญาณสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสเน ยา ปญฺญา, อิทํ วิปสฺสเน ญาณํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๕)

*บทว่า **อารมฺมณปฏิสงฺขา** คือเมื่อพิจารณารู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว หมายความว่า เห็นโดยเป็นของสิ้นไป เป็นของเสื่อมไปแล้ว*

*บทว่า **ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา** คือ ปัญญาที่เป็นไปในการกำหนดเห็นความดับของปฐมญาณ ซึ่งเกิดขึ้นโดยพิจารณาเห็นอารมณ์โดยความสิ้นไปและโดยความเสื่อมไปนั้น เรียกว่า วิปัสสนาญาณ*

(นี้เป็นคำขยายข้อความในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค แม้ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคเองก็อธิบายในทำนองเดียวกันนี้)

การที่ท่านแก้บทปฏิสังขา ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ด้วยคำว่า **"ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา"** นี้ ท่านมีจุดประสงค์เพื่อให้แปลความหมายของ **"ปฏิสงฺขา"** ว่า *รู้แล้ว* ห้ามแปลว่า *พิจารณาแล้ว* ส่วนบทแก้ที่ ๒ คือ **"ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺโถ"** นั้น ท่านใส่เข้ามาเพื่อประสงค์ให้รู้ว่า *แม้ในข้อที่ว่า "รู้แล้ว" นั้น ก็เป็นเพียงการรู้ว่า "สิ้นไป เสื่อมไป" ด้วยอำนาจการกำหนดเท่านั้น มิใช่เป็นการรู้โดยสามัญทั่วไป เพราะนี้คือวิสัยของภังคญาณ*

ส่วนในพระบาลีและอรรถกถาท่านมีความมุ่งหมาย ดังนี้ คือโยคีผู้ที่ได้ภังคญาณแล้วย่อมเห็นนามรูปอันเป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกำลังเกิดขึ้น เช่น อาการของรูปที่พอง-ยุบ อาการของรูปที่นั่ง-ยืน-เดิน ฯลฯ ว่าสิ่งเหล่านี้ได้ดับไปแล้ว

ได้เสื่อมไปแล้ว และเมื่อเห็นเช่นนี้ก็ให้กลับไปพิจารณาที่การเห็นนั้นว่า “ได้ดับไปแล้ว ได้เสื่อมไปแล้ว” ญาณที่เห็นทั้ง ๒ ช่วงนี้เป็นวิปัสสนาญาณ ที่ชื่อว่าภังคานุปัสสนา

รูปารมฺมณตาจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ, ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ. เวทนารมฺมณตา, สญฺญารมฺมณตา, สงฺขารารมฺมณตา, วิญฺญาณารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ, ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๑-๒/๕๙)

จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับเมื่อโยคีรู้เห็นอารมณ์คือรูปนั้นว่าเป็นของต้องแตกดับ ย่อมเห็นความแตกดับของจิตดวงที่เห็นอารมณ์คือรูปว่าเป็นของแตกดับด้วย

จิตที่รับเวทนาเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ...จิตที่รับสัญญาเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ... จิตที่รับสังขารเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ... จิตที่รับวิญญาณเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับ อนึ่งเมื่อโยคีรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ แล้ว(ว่าเป็นของแตกดับ) ย่อมพิจารณาเห็นความแตกดับของจิต (ดวงที่เห็นอารมณ์นั้นๆว่าเป็นของแตกดับ) ด้วย

อธิบายว่าขณะที่กำลังกำหนดถึงความเกิดของรูปหรืออาการต่างๆ เช่น อาการของรูปที่พอง-ยุบ-นั่ง-คู้เข้า-เหยียดออกอยู่นั้น ย่อมเห็นอารมณ์เหล่านั้นว่าได้หายไป ได้แตกดับย่อยยับไป ก็การเห็นเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **ปฐมภังคญาณ** คือญาณที่เห็นความดับของอารมณ์ อันได้ชื่อว่าญาตะ(สิ่งที่ปรากฏ) และเมื่อกลับพิจารณาการเห็นนั้นอีกครั้ง ก็ย่อมเห็นลึกลงไปอีกว่า “แม้จิตที่กำหนด เห็นนี้ก็ดับไปหายไปแล้วเช่นกัน” การตามเห็นจิตด้วยจิตอย่างนี้ ท่านเรียกว่า **ทุติยภังคญาณ** คือญาณที่เห็นความแตกดับของปฐมภังคญาณอันได้ชื่อว่าญาณ (ผู้รู้ ผู้เห็น) และเนื่องจากทุติยภังคญาณดังกล่าวเป็นญาณที่ทำหน้าที่พิจารณาเห็นจิตนั่นอีกชั้นหนึ่ง บางครั้งท่านจึงเรียกว่า **ปฏิวิปัสสนา** และทุกครั้งที่รูปารมณ์ปรากฏ ก็พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้ คือมีญาณซ้อนกันอยู่ ๒ ชั้น คือชั้นแรกเรียกว่า ปฐมภังคญาณ ชั้นที่ ๒ เรียกว่า ทุติยภังคญาณ

แม้ในขณะที่อารมณ์มีเวทนาเป็นต้นปรากฏอยู่ เมื่อโยคีกำหนดว่า 'เจ็บหนอ' ดังนี้เป็นต้นแล้ว ย่อมสามารถเห็นได้ว่า เวทนานั้นกำลังดับไป ญาณที่เป็นตัวเห็นนี้ ท่านเรียกว่า ปฐมภังคญาณ คือญาณที่เห็นความดับของอารมณ์อันได้ชื่อว่า ญาตะ (ญาณที่เห็นความดับในชั้นต้น) และเมื่อกลับมาพิจารณาญาณจิตที่เป็นตัวกำหนดเห็นอารมณ์นั้น ก็จะเห็นได้ว่าญาณจิตนั้นได้ดับไปแล้วได้แตกสลายไปแล้วในลำดับนั้นนั่นเองเช่นกัน ญาณที่เป็นตัวพิจารณาเห็นญาณจิตนี้ ท่านเรียกว่า ทุติยภังคญาณ-ปฏิวิปัสสนา คือญาณที่ทำหน้าที่พิจารณาเห็นความดับของจิตอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่ได้เห็นความดับของอารมณ์ นี้เป็นการแสดงลำดับของภังคญาณ ๒ ชั้น หรือ ๒ ตอน ในเวทนานอกจากนี้ แม้ในอารมณ์ที่เป็นนามธรรมอย่างอื่นก็พึงทราบโดยนัยทำนองเดียวกันนี้

อนึ่ง ความดับของอารมณ์กับความดับของญาณนี้ ช่างรวดเร็วเสียเหลือเกิน แทบจะไม่มีระหว่างเอาเสียเลย เพราะฉะนั้น ถ้าสามารถเห็นความดับของสิ่งเหล่านี้ได้โดยต่อเนื่องแล้ว พึงตัดสินได้เลยว่าภังคญาณเกิดขึ้นแล้ว ก็ในที่นี้คำว่า "ภังคะ คือความแตกดับ" นี้ มิได้หมายความว่าเป็นความแตกดับแตกกระเซ็น กระจายออกไปเป็นชิ้นๆ แต่หมายถึงความดับชนิดดับไปเลย คือไม่ปรากฏให้เห็น ดังจะเห็นได้จากที่พระอรรถกถาจารย์ท่าน แก้ว่า **ขยวยเภทนิโรเธเยว** และ **ขยโต วยโต ทิสฺวา** ก็เพื่อจะต้องให้ถือเอาความหมายอย่างนี้

แม้ในพระบาลีเองก็ได้ยกเอาทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ เป็นต้นออกมาจำแนกแยกแยะไปทีละอย่างๆ ส่วนบทว่า **อนุปสฺสติ** ก็แก้ขยายด้วยอนุปัสสนา ทั้ง ๗ ซึ่งจะได้กล่าวถึงในปริเฉทที่ ๗ ตามลำดับไป

วตฺถุสงฺกมนา เจว ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา
อาวชฺชนา พลญฺเจว ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๒/๕๙)

การกำหนดเห็นโดยความเปลี่ยนจากความแตกดับของอารมณ์(สิ่งที่ถูกกำหนด)ไปสู่ความแตกดับของจิต(ผู้กำหนด) การปริวรรต(วิปริต)เปลี่ยนจากญาณลงไปตั้งอยู่ในความดับอย่างเดียว และพลังแห่งอาวัชชนจิตที่ สามารถพิจารณารู้ความดับของจิต ต่อเนื่องจากความดับของอารมณ์ เหล่านี้เรียกว่าเป็นองค์ ๓ ของญาณใด

ญาณที่ถึงพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ เหล่านี้ ท่านเรียกว่า ภังคญาณ คือญาณที่เห็นแจ้งความดับของอารมณ์แล้ว ต่อจากนั้นก็ได้เห็นแจ้งความดับไปของจิต

อนึ่ง ระหว่างองค์ที่ ๑ (คือการพิจารณาเห็นความดับของอารมณ์ แล้วย้ายไปพิจารณาที่ความดับของจิต) กับองค์ที่ ๓ (คือความเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนจิต หรือที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ที่สามารถพิจารณาตรงไปตรงมาเพื่อให้ความดับของจิตนั้นอีก) เป็นองค์ที่เกิดขึ้นติดต่อกันในขณะจิตเดียวกัน หมายความว่า ในลำดับที่เห็นความดับของอารมณ์นั้น ถ้าหากอาวัชชนจิตทำหน้าที่พิจารณาโดยถูกต้องแล้ว วิปัสสนาญาณก็จะเคลื่อนย้าย มากำหนด รู้ความดับของจิตได้โดยถูกต้องเช่นกัน ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคว่า

วตฺถุสงฺกมนาติ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน เยน จิตฺเตน ภงฺโค ทิฏฺโฐ, ตสฺสาปิ ภงฺคทสฺสนวเสน ปุริมวตฺถุโต อญฺญวตฺถุสงฺกมนา.

ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนาติ อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนา. อาวชฺชนาพลญฺเจวาติ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน ภงฺคารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคทสฺสนตฺถํ อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตา.

(ปฏิสํ. อฏ. ๑/๒๗๘-๙)

คำว่า "วัตถุสังกมนา เปลี่ยนย้ายจากวัตถุเดิม" ซึ่งมีใจความว่า เมื่อได้เห็นความแตกดับของอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เปลี่ยนไปพิจารณาสิ่งอื่นจากอารมณ์ เดิมนั้น คือเปลี่ยนไป และดูความดับของจิตซึ่งเป็นผู้เห็นความดับของอารมณ์ดังกล่าว นั้นนั่นเอง

"คำว่า "ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา ปริวรรตเปลี่ยนจากญาณลงไปกำหนดแต่ความดับอย่างเดียว" มีใจความว่า ผละจากการกำหนดความเกิด แล้วไปกำหนดเฉพาะความดับเท่านั้น

คำว่า "อาวชฺชนาพลญฺเจว พลังแห่งอาวัชชนจิต" มีใจความว่า เมื่อจิตได้เห็นความแตกดับของอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จิตมีความสามารถที่จะพิจารณาใคร่ครวญเพื่อให้เห็นความดับของจิตเองบ้าง ในลำดับต่อเนื่องจากความดับของอารมณ์ดังกล่าว

ข้อที่พึงสำเหนียกเป็นพิเศษ

ข้อที่ว่า *พิจารณาใคร่ครวญในลำดับต่อเนื่อง* นั้น พึงถือเอาความว่า ท่านหมายเอา เฉพาะการที่ไม่มีวิถีจิตอื่นมาคั่น แต่มิได้หมายเอาการคั่นของภวังคจิต เพราะโดยปกติแล้ว อาวัชชนจิตกล่าวคือจิตที่กำหนดพิจารณา จะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีภวังคจิตมาคั่น และเนื่องจากว่าในพระบาลีได้กล่าวว่า **วตฺถุสงฺกมนา** ในอรรถกถาก็กล่าวว่า **อนนฺตรเมว** จึงทำให้รู้ได้ว่า ไม่ควรที่จะกำหนดอารมณ์เดียวหลายๆครั้ง แต่ควรกำหนดเพียงครั้งเดียวก็พอ และไม่จำเป็นต้องไปกำหนดโดยการแยกนับอารมณ์ทุกอย่าง แต่ให้กำหนดเอาเฉพาะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งที่ปรากฏชัดเท่านั้น และในแต่ละวิถีจิตก็ไม่จำเป็นต้องกำหนดโดยแยกจิตแต่ละจิตให้กำหนดโดยการประมวลทั้งวิถีจิต(ลำดับการอุบัติของจิตหลายดวงในกลุ่มเดียวกัน)เข้าด้วยกัน และไม่จำเป็นต้องกำหนดธรรม ที่เป็นอดีตหรืออนาคต เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีปรากฏ แต่ให้กำหนดเฉพาะธรรมที่เป็น ปัจจุบันเท่านั้น

อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา
นิโรเธ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณา วิปสฺสนา.

ญาณที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ คือ (๑) การกำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ อย่างได้แก่ อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันและที่เป็นอดีต-อนาคต โดยความเป็นธรรมชาติที่ต้องดับเหมือนกัน โดยอาศัยอนุมานญาณเปรียบเทียบเอา (๒) การน้อมจิตไปในความดับ (ญาณดังกล่าวนี้) มีชื่อว่าภังควิปัสสนาญาณ คือญาณที่กำหนดเห็นลักษณะความดับ

อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนาติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนฺวเยน อนุคมเนน “ยถา อิทํ, ตถา อตีเตปิ สงฺขารคตํ ภิชฺชิตฺถ อนาคเตปิ ภิชฺชิสฺสตี”ติ เอวं อุภินฺนํ เอกสภาเวเนว ววตฺถาปนนฺติ อตฺโถ. วุตฺตมฺปิ เจตं โปราเณหิ :-

“สวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺธทสฺสโน
ตทนฺวยํ เนติ อตีตานาคเต
สพฺเพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน
อุสฺสาวพินฺทุ สุริเยว อุคฺคเต”ติ.

*คำว่า **อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา** มีใจความว่า เป็นการกำหนดสังขาร ทั้งที่ประจักษ์และไม่ประจักษ์ทั้ง ๒ โดยสภาพอย่างเดียวกัน คือมีความดับเหมือนกันโดยนัยแห่งอนุมานญาณซึ่งคล้อยตามอารมณ์ที่ตนเห็นโดยประจักษ์แจ้งว่า "สังขารที่เราเห็นนี้กำลังดับอย่างไร แม้กองแห่งสังขารที่เป็นอดีตก็ได้ดับไปแล้วในอดีตเหมือนอย่างนั้น และแม้กองสังขารที่เป็นอนาคตก็จะต้องดับในอนาคตเช่นกัน"*

เพื่อเห็นสมจริง ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้เป็นคาถาว่า

พระโยคาวจรผู้เห็นภังคญาณอันหมดจดในปัจจุบันสังขารที่มีปรากฏย่อมนำไป (กำหนดให้เป็นไป)ซึ่งอนุมานญาณที่เป็นผู้เห็นโดยเปรียบเทียบสังขารที่เป็นปัจจุบันในสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตนั้น ครุวนาดุจหยาดน้ำค้างย่อมเหือดแห้งไปในยามพระอาทิตย์ขึ้น ฉันใด แม้สังขารทั้งปวง(ไม่ว่าจะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน) ก็มีสภาพที่ดับสูญไปฉันนั้น

ข้อควรจำ

ว่าตามนัยแห่งพระบาลี-อรรถกถา-ฎีกาแล้ว จะเห็นว่า พระโยคาวจรไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นด้วยการกำหนดอารมณ์ที่เป็นอดีตหรืออนาคตแต่ให้กำหนดเฉพาะอารมณ์ที่กำลังเกิดดับอยู่ในปัจจุบันอย่างเดียวก่อนเท่านั้น ครั้นกำหนดจนสามารถรู้แจ้งอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอย่างดีแล้ว อารมณ์ที่เป็นอดีตหรืออนาคตจะถูกกำหนดรู้ด้วยอนุมานญาณโดยอัตโนมัติ ซึ่งอนุมานญาณนี้เป็นธรรมที่สำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการรู้ธรรมที่เป็นอดีตหรืออนาคต และไม่จำเป็นต้องขวนขวายหรือคอยจดจ้องที่จะกำหนดอารมณ์ที่เป็นอดีตหรืออนาคตนั้นเลย

โยคีผู้ที่มีภังคญาณแก่กล้านั้นย่อมเห็นความสิ้นไป ความดับไปของสังขารซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนกำหนดและจิตที่กำหนด(วิปัสสนาสังขาร)ติดๆกันตามลำดับประดุจเมล็ดงาที่บุคคลคั่วในกระทะ หรือเปรียบประดุจเม็ดฝนที่ตกลงสู่พื้นดินแล้วแตกกระจายสลายไปในฉับพลัน ฉันนั้น หรือเปรียบประดุจพยับแดดที่ปรากฏแต่ที่ไกลแล้วก็จางหายไปเมื่อเข้าไปใกล้ฉันนั้น

ดังในวิสุทธิมรรคท่านกล่าวไว้ว่า

การที่พระบรมศาสดาตรัสคาถาว่า **ยถา ปุปฺผุฬกำ ปสฺเส...** ไว้ในธรรมบทนั้น ก็เพื่อมุ่งแสดงถึงโยคีผู้ที่มีภังคญาณนี้เอง

คาถาธรรมบท

ยถา ปุปฺผุฬกำ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มรีจิกำ
เอวำ โลกำ อเวกฺขนฺตำ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

(ขุ. ธ. ๒๕/๑๗๐/๔๗)

มัจจุราชไม่อาจพบเห็นผู้ที่พิจารณารู้โลกอันได้แก่ ขันธ์ ๕ นี้เหมือนเม็ดฝนที่ตกลงสู่พื้นดินแล้วแตกสลายไปในชั่วพริบตา และเหมือนพยับแดดที่ปรากฏแต่ไกลแล้วหายไปในฉับพลันฉันนั้น

ที่ว่า "มัจจุราชไม่พบเห็น" นั้น หมายความว่า เมื่อโยคาวจรเห็นความดับของอารมณ์แต่ละอารมณ์ได้แล้ว อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ภพใหม่ และขันธ์ทั้งหลายก็ไม่อาจเกิดขึ้นอีก เพราะฉะนั้น คำนี้จึงเป็นการกล่าวโดยมุ่งหมายเอาการไม่พบเห็น เนื่องจากภพและขันธ์ได้ดับลงแล้วนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง สำหรับผู้ที่กำหนดเห็นความดับด้วยภังคญาณ เป็นต้น ตามปกติเมื่อได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว ภพก็จะดับ ความตายก็ชื่อว่าไม่มี เมื่อความตายไม่มีแล้วมัจจุราชจะมีได้อย่างไร

ภังคญาณ จบ

ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ

เมื่อโยคาวจรปฏิบัติถึงความแก่กล้าของภังคญาณ และได้พิจารณาเห็นความดับของนามรูปทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคตแล้ว จะทำให้มองเห็นนามรูป สังขารเป็นสิ่งที่น่ากลัว ก็การเห็นอย่างนี้แหละคือ ภยญาณ

ตสฺส "อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคเต นิพฺพตฺตนกสงฺขาราปิ เอวเมว นิรุชฺฌิสฺสนฺตี"ติ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน ภยตุปฏฺฐานญาณำ นาม อุปฺปชฺชติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๙)

ธรรมดาภยตุปัฏฐานญาณย่อมเกิดขึ้นแก่โยคาวจร ผู้พิจารณาเห็นว่า "สังขารที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็ผู้กำลังดับอยู่ และแม้ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็จะต้องดับอย่างนี้เช่นกัน"

ในช่วงที่ญาณนี้เกิด จะปรากฏความกลัวต่อสังขารที่ดับไปๆ ในทุกๆครั้งที่กำหนด ทำให้เกิดความรู้สึกว่า แม้แต่ในอารมณ์ที่ตนกำลังพิจารณาอยู่ ก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวดังนั้นจิตของโยคาวจรผู้นั้นจึงมีลักษณะเหมือนกับอาการของอุทยัพพยญาณและภังคญาณ คือมีลักษณะไม่กระตือรือร้น ท้อถอยในสังขารทั้งหลาย แต่ก็มิได้เป็นความกลัวเหมือนกับกลัวโจรผู้ร้าย เพียงแต่เห็นตามความเป็นจริงแล้วก็เกิดความไม่เพลิดเพลินยินดีในสิ่งเหล่านั้นเท่านั้น

ภยตุปฏฺฐานญาณํ ปน ภายติ น ภายตีติ ? น ภายติ, ตญฺหิ อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตีติ ตีรณมตฺตเมว โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๒๐)

ถามว่า "ภยญาณนี้กลัวเป็นหรือกลัวไม่เป็น" ตอบว่า "กลัวไม่เป็น" เพราะว่าภยญาณนั้นเป็นเพียงการพิจารณาไตร่ตรองสังขารว่า สังขารที่ผ่านมาแล้วได้ดับไปแล้วและที่กำลังเป็นอยู่(ปัจจุบัน)กำลังดับอยู่ส่วนที่เป็นอนาคตก็จะดับต่อไปเท่านั้น

ครั้นภยญาณแก่กล้าแล้ว อาทีนวญาณก็จะเกิด ถึงตอนนั้นจะมองเห็นแต่โทษในสังขาร เห็นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ น่าขยะแขยง

ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านแสดงลักษณะความเกิดขึ้นของภยญาณและอาทีนวญาณ ไว้ว่า

อุปฺปาโท ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. ปวตฺตํ ภยนฺติ, นิมิตฺตํ ภยนฺติ, อายูหนา ภยนฺติ ปฏิสนฺธิ ภยนฺติ, คติ, นิพฺพตฺติ, อุปปตฺติ, ชาติ, ชรา, พฺยาธิ, มรณํ, โสโก, ปริเทโว, อุปายาโส ภยนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. (ปฐมวาระ)

อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ, ปวตฺตํ ฯเปฯ อุปายาโส ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. (ทุติยวาระ)

อุปฺปาโท สามิสนฺติ ฯเปฯ อุปายาโส สามิสนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. (ตติยวาระ)

อุปฺปาโท สงฺขาราติ ฯเปฯ อุปายาโส สงฺขาราติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ. (จตุตถวาระ)

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๒๒)

ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความน่ากลัวว่า ความเกิด(เริ่มต้น)ในภพนี้เป็นสิ่งที่น่ากลัว ชื่อว่า อาทีนวญาณ

และปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความน่ากลัวว่า การเป็นไปโดยไม่สิ้นสุดเป็นสิ่งที่น่ากลัว สังขารนิมิต คือ การพอง-การยุบ-การนั่ง-การยืน เป็นต้น อันปรากฏดุจกับมีตัวตนทั้งๆที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่น่ากลัว กุศลกรรม อกุศลกรรม กล่าวคือความพยายามเพื่อความสุขก็ดี การปฏิสนธิก็ดี คติภพ(นรก เดียรัจฉาน เปรต มนุษย์ เทพ)ก็ดี อุปปัตติภพ(ภพที่ตนเข้าถึง)ก็ดี การอุบัติขึ้นครั้งแรกก็ดี ชาติ(ความเกิด)ก็ดี ชรา(ความแก่)ก็ดี พยาธิ(ความเจ็บป่วย)ก็ดี มรณะ(ความตาย)ก็ดี โสกะ(ความเศร้าโศก)ก็ดี อุปายาส(ความคับแค้นใจ)ก็ดี ล้วนเป็นสิ่งที่น่ากลัว (ปัญญาเช่นนี้)เรียกว่า อาทีนวญาณ (ปฐมวาระ)

ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความน่ากลัวว่า การอุบัติขึ้นในภพนี้ เป็นทุกข์ดังนี้เรียกว่า อาทีนวญาณ (ทุติยวาระ)

ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความน่ากลัวว่า การอุบัติขึ้นในภพนี้ระคนไปด้วยอามิส อันหมายถึงวัฏฏทุกข์ กามคุณ และกิเลส ดังนี้เรียกว่า อาทีนวญาณ ฯลฯ (ตติยวาระ)

ปัญญาที่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของน่ากลัวว่า 'การอุบัติขึ้นในภพนี้เป็นสังขารที่ยังไม่สงบ ดังนี้เรียกว่า อาทีนวญาณ ฯลฯ (จตุตถวาระ)

อธิบายว่า บ้านที่มีเชื้อเพลิงอยู่ เมื่อถูกไฟไหม้ผู้คนจึงมีความรู้สึกกลัวฉันใด การอุบัติขึ้นนี้ก็มีความน่ากลัว เพราะระคนไปด้วยกามคุณ ซึ่งเป็นเชื้อให้กับไฟกิเลสฉันนั้น อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่เปรอะเปื้อนไปด้วยเศษอาหารคือกิเลส ดุจมือที่เปรอะเปื้อนเศษอาหารการกิน ดังนั้น จึงเห็นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ

ส่วนพระโยคาวจรผู้กำหนดเห็นความดับล้วนๆของนามรูปและของจิตนั้น ย่อมเห็นว่า "สังขารนามรูปเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่น่ากลัวทั้งนั้น" ยิ่งถ้าไปพิจารณาปฏิสนธิจิต ซึ่งเป็นการอุบัติขึ้นครั้งแรกของจิตในแต่ละภพ (เป็นสิ่งแรกสุดที่เกิดขึ้นก่อนนามรูป)แล้ว ก็ย่อมเห็นแม้ปฏิสนธิจิตนั้นว่า "ล้วนแต่เป็นสิ่งที่น่ากลัว" ก็การ พิจารณาเห็นอย่างนี้เป็นญาณชนิดหนึ่ง คือ ภยญาณ หรือ อาทีนวญาณ

ตามที่กล่าวมานี้เป็นลักษณะความเกิดขึ้นของญาณโดยทั่วไป แต่ที่พิเศษคือว่าถึงแม้โยคาวจร จะไม่ได้กำหนดพิจารณาเจาะจงในปวัตตะและนิมิตตะ(การเกิดขึ้นโดยไม่ขาดสายและสังขารนิมิต คืออาการพอง-ยุบ เป็นต้น) เพียงแต่กำหนดเฉยๆ เท่านั้น ก็สามารถเห็นเป็นสิ่งที่น่ากลัวได้เช่นกัน

อนึ่ง ในบรรดาโวหาร ๑๕ คำ มีอุปปาทะ อุปายาสะ ซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น คำหลักที่แสดงเกี่ยวกับอารมณ์ของภยญาณและอาทีนวญาณจริงๆนั้น ได้แก่ อุปปาทะ ปวัตตะ นิมิตตะ อายูหนา และปฏิสนธิ เท่านั้น

ส่วนที่เหลือ ๑๐ คำเป็นเพียงคำเสริมซึ่งมีความหมายไม่แตกต่างจาก ๕ คำข้างต้นนั้น แต่ใส่เข้ามาเพื่อประโยชน์ คือเพื่อช่วยให้คนที่คงแก่เรียนมีความรู้กว้างขวางอยู่แล้วสามารถเข้าใจความหมายด้วยโวหารเหล่านี้ได้ การที่มีความหมายไม่แตกต่างกันนั้นมีดังนี้

นิพพัตติ และ *ชาติ* มีความหมายอย่างเดียวกับ *อุปปาทะ* และ *ปฏิสนธิ*

คติ และ *อุปปัตติ* มีความหมายอย่างเดียวกับ *ปวัตตะ*

ส่วนที่เหลืออีก ๖ คำ มี *ชรา* เป็นต้นนั้น จัดเข้าใน *นิมิตตะ*

ดังนั้น จึงควรจำไว้ว่า เพียงการพิจารณาเห็น ๕ อย่างข้างต้นก็ถือว่า บริบูรณ์ทีเดียว

ตตฺถ ภยาการเน ปวตฺตํ ญาณํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อิตราการวเสน ปวตฺตํ อาทีนวญาณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๙๗)

พึงจำไว้ว่า ญาณที่เกิดขึ้นโดยอาการที่เห็นเป็นสิ่งน่ากลัว เรียกว่า ภยตุ-ปัฏฐานญาณส่วนญาณที่เกิดขึ้นโดยอาการนอกจากนี้(อาการเป็นทุกข์-สามิส-สังขาร) เรียกว่า อาทีนวญาณ

อาศัยตามนัยของฎีกาข้างต้นนี้สามารถตัดสินข้อความพระบาลีที่กล่าวมาแล้ว ๔ วาระ ได้ว่า ปฐมวาระ แสดงภยญาณ อีก ๓ วาระที่เหลือแสดงลักษณะความเกิดขึ้นของอาทีนวญาณ

เมื่อโยคาวจรสามารถพิจารณาความเกิดเป็นต้นได้โดยอนุโลมแล้ว ก็ย่อมจะสามารถพิจารณาโดยกลับกันได้ เช่น พิจารณาเห็นความว่าง ปราศจากอุปปาทะ ความว่างจากปวัตตะ ความว่างจากสังขารนิมิต ความว่างจากการพยายามสร้างกรรม เพื่อที่จะไม่ให้มีกรรม ก็ย่อมหลุดพ้นจากอาหารคือวัฏฏทุกข์ กามคุณ และกิเลส เมื่อหลุดพ้นก็ย่อมพบความสงบสุขดังนี้ การพิจารณาเช่นนี้เป็นการพิจารณาพระนิพพานในเชิงอนุมานเอาเท่านั้น จัดเป็นญาณเช่นกัน เกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้กล่าวไว้ว่า

“อนุปฺปาโท เขมนฺ”ติ สนฺติปเท ญาณํ ฯเปฯ
“อนุปฺปาโท สุขนฺ”ติ สนฺติปเท ญาณํ ฯเปฯ
“อนุปฺปาโท นิรามิสนฺ”ติ สนฺติปเท ญาณํ ฯเปฯ
“อนุปฺปาโท นิพฺพานนฺ”ติ สนฺติปเท ญาณํ ฯเปฯ

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๓/๖๐-๑)

ญาณที่เห็นว่า ความไม่เกิดขึ้น(แห่งธรรมทั้งหลาย) เป็นแดนอันเกษม ชื่อว่า สันติปทญาณ คือญาณอันเป็นไปในนิพพานอันเป็นส่วนแห่งความสงบ ฯลฯ

พระบาลีที่ยกมานี้เป็นการแสดงสันติปทญาณ ๔ วาระ ญาณที่มาในบาลีนี้มิใช่ ภยญาณหรืออาทีนวญาณ แต่เป็นเพียงตัวญาณซึ่งเป็นผลพลอยได้ที่เกิดขึ้นตามสภาวธรรม โดยสืบเนื่องมาจากภยญาณ และ อาทีนวญาณ เหล่านั้น

ถ้าหากอาทีนวญาณแก่กล้า นิพพิทาญาณก็เกิดขึ้น ในช่วงที่นิพพิทาญาณเกิดขึ้นนี้ ทุกครั้งที่โยคาวจรกำหนด จะรู้สึกเหมือนกับเกิดความเบื่อหน่าย ทั้งนี้เพราะได้เห็นโทษต่างๆด้วยอาทีนวญาณแล้วจึงทำให้มีความเบื่อหน่ายปรากฏ

และเมื่อได้ลองพิจารณาดูก็จะพบว่า มีแต่สิ่งอันน่าเบื่อหน่าย แม้แต่ในเวลาคิด เรายังรู้สึกเบื่อหน่ายความนึกคิดจินตนาการนั้นเลย พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะความเกิดขึ้นของญาณ นี้ไว้ในธรรมบทว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

ในเวลาใด(หมายถึงเวลาที่ภังคญาณถึงที่สุด) พระโยคาวจรพิจารณาเห็นด้วยปัญญา(อนวยวิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นตามปัจจักขญาณ) ว่า นามรูปสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ในเวลานั้นย่อมเบื่อหน่ายในนามรูปอันได้ชื่อว่าทุกข์ ญาณที่ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายนี้เป็นเหตุหรือเป็นทางเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส

(ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา แปลว่า ในเวลาใด พระโยคาวจรพิจารณาเห็นด้วยสัมมสนญาณ หลังจากนั้นย่อมเบื่อหน่าย...)

สำหรับคำแปลของคาถาที่ ๒-๓ นั้น ให้เปลี่ยนอนิจจะเป็นทุกขะและอนัตตาตามลำดับ ส่วนที่เหลือแปลเหมือนกัน

ญาณ ๓ อย่าง คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ และ นิพพิทาญาณนั้นโดยลักษณะ(ที่เห็นโทษของสังขาร)แล้ว เป็นสิ่งเดียวกัน แต่ที่นำมาแบ่งแยกเป็น ๓ นั้น เพราะมีความแก่กล้าไม่เท่ากัน คือ ภยญาณเป็นญาณที่ยังอ่อน อาทีนวญาณเป็นญาณชนิดกลาง ส่วนนิพพิทาญาณนั้น เป็นญาณชนิดที่แก่กล้า ดังนั้น โยคาวจรบางท่านเมื่อเข้าถึงภยญาณแล้วก็จะเข้าถึงอาทีนวญาณและนิพพิทาญาณ ติดตามมาเป็นลำดับ แต่ในบางท่านที่เข้าถึงญาณชั้นสูงโดยรวดเร็ว ญาณทั้ง ๓ ดังกล่าวอาจจะปรากฏไม่ครบก็ได้ คือ ปรากฏเพียง ๑ หรือ ๒ ญาณเท่านั้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวไว้ว่า

เตนาหุ โปราณา ภยตุปฏฺฐานํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภติ, สพฺพสงฺขาเร ภยโต อทฺทสาติ ภยตุปฏฺฐานํ นาม ชาตํ. เตสุเยว สงฺขาเรสุ อาทีนวํ อุปฺปาเทตีติ อาทีนวานุปสฺสนา นาม ชาตํ. เตสุเยว สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทมานํ อุปฺปนฺนนฺติ นิพฺพิทานุปสฺสนา นาม ชาตนฺติ.

ปาฬิยมฺปิ วุตฺตํ ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา, ยญฺจ อาทีนเว ญาณํ ยา จ นิพฺพิทา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานนฺติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๒๖)

เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่า ภยญาณ อันเดียวนั่นแหละ แต่มีชื่อเรียก ๓ ชื่อ คือ ได้ชื่อว่า ภยญาณ เพราะเหตุที่เห็นสังขารทั้งปวงเป็นสิ่งน่ากลัว ได้ชื่อว่า อาทีนวญาณ เพราะเหตุที่เห็นโทษ (ทำให้โทษปรากฏ) ในสังขารเหล่านั้น และได้ชื่อว่า นิพพิทาญาณ เพราะเหตุที่เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารเหล่านั้น แม้ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคก็กล่าวไว้ว่า ญาณทั้ง ๓ นี้ คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณ มีความหมายเท่ากัน แตกต่างแต่พยัญชนะเท่านั้น

ภยญาณ อาทีนวญาณและนิพพิทาญาณ จบ

มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ

อิมินา ปน นิพฺพิทาญาเณน อิมสฺส กุลปุตฺตสฺส นิพฺพินฺทนฺตสฺส อุกฺกณฺฐนฺตสฺส อนภิรมนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสุตฺตาวาสคเตสุ สเภทเกสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ จิตฺตํ น สชฺชติ น ลคฺคติ น พชฺฌติ, สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติ. อถสฺส เอวํ สพฺพสงฺขาเรสุ วิคตาลยสฺส สพฺพสงฺขารคตา มุจฺจิตุกามสฺส อุปฺปชฺชติ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๒๖)

กุลบุตรผู้เกิดความเบื่อหน่าย-กระสัน-ไม่อภิรมย์ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ มีจิตใจไม่ข้องเกี่ยวผูกพัน แม้ในสังขารใดสังขารหนึ่งจากสังขารจำนวนมากที่มีความแตกทำลาย ที่ตั้งอยู่ในที่ทั้งปวง คือ ภพ ๓ โยนิ(กำเนิด) ๔ คติ(ที่ไป) ๕ วิญญาณัฏฐิติ (ที่ตั้งของวิญญาณ) ๗ และสัตตาวาส(ที่อาศัยอยู่ของหมู่สัตว์) ๙ จิตของกุลบุตรนั้นปรารถนาที่จะหลุดพ้น ปรารถนาที่จะออกจากสังขารทั้งหลาย ก็ในกาลเช่นนี้

มุญจิตุกัมยตาญาณย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ปรารถนาหลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง"

ภพ ๓

๑. กามภพ ๒. รูปภพ ๓. อรูปภพ

โยนิ ๔

๑. อัณฑชะ - ประเภทที่เกิดจากไข่ ได้แก่ สัตว์ประเภทนก เป็นต้น
๒. ชลาพุชะ - ประเภทที่เกิดจากมดลูก ได้แก่ มนุษย์ เป็นต้น
๓. สังเสทชะ - ประเภทที่เกิดจากสิ่งหมักหมม ได้แก่ หนอน เป็นต้น
๔. โอปปาติกะ - ประเภทที่ผุดมาเกิด ได้แก่ เทวดา เป็นต้น

คติ ๕

๑. นรก ๒. เดียรัจฉาน ๓. เปรต
๔. มนุษย์ ๕. สวรรค์

วิญญาณัฏฐิติ ๗

๑. มนุษย์และเทวดาชั้นกามาวจรเป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายแตกต่างกัน มีปฏิสนธิแตกต่างกันเพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่านานัตตกายนานัตตสัญญี
๒. พรหมชั้นปฐมฌานและสัตว์ในอบายภูมิเป็นสัตว์จำพวกมีร่างกายแตกต่างกัน แต่มีสัญญาเหมือนกัน ดังนั้นท่านจึงเรียกว่า นานัตตกาย-เอกัตตสัญญี
๓. พรหมชั้นทุติยฌานมีร่างกายเหมือนกันแต่สัญญาต่างกัน ดังนั้นท่านจึงเรียกว่า เอกัตตกายนานัตตสัญญี
๔. พรหมชั้นตติยฌานและชั้นเวหัปผละเป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายและสัญญาที่เหมือนกันดังนั้นท่านจึงเรียกว่าเอกัตตกายเอกัตตสญญีแม้พรหมชั้นสุทธาวาสก็ควรนับเข้าในข้อนี้
๕. อากาสานัญจายตนพรหม ท่านเรียกว่า อากาสานัญจายตนสัญญี
๖. วิญญาณัญจายตนพรหมชื่อว่า วิญญาณัญจายตนสัญญี
๗. อากิญจัญญายตนพรหมชื่อว่า อากิญจัญญายตนสัญญี

ส่วน **สัตตาวาส ๙** นั้น เพียงแต่เพิ่มอสัญญสัตว์และเนวสัญญานาสัญญายตน-พรหมเข้าไปในวิญญาณัฏฐิติ ๗ ก็จะได้สัตตาวาส ๙

โดยปกติแล้ว ญาณของพระโยคาวจรนั้นจะสามารถกำหนดพิจารณาวนเวียนไปในสิ่งที่ตนคุ้นเคย เช่น ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟังเท่านั้น แต่ถ้าเป็นชื่อที่ตนไม่เคยได้ยิน ได้ฟัง ญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ และกิเลสก็เกิดขึ้นไม่ได้เช่นกัน แต่ถึงกระนั้น อย่างน้อยๆ หากมีความเบื่อหน่ายในโลกทั้ง ๓ ได้ ก็ถือว่าวิปัสสนาอยู่ในขั้นสมบูรณ์ เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า... ชื่อหรือคำว่า โยนิ คติ เป็นต้น นี้เป็นเพียงไวพจน์โวหารพิเศษของภพทั้ง ๓ เท่านั้น ไม่มีอะไรเกินไปจากภพเลย

ในกรณีของพระโยคาวจรที่เข้าถึงนิพพิทาญาณ (ญาณที่เห็นโทษแล้วเกิดความเบื่อหน่าย)แล้ว เมื่อนิพพิทาญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดความปรารถนาอยากหลุดพ้นจากสังขารที่เป็นอารมณ์ และสังขารที่เป็นวิปัสสนาคือจิตผู้กำหนดก็ดี จากสังขารที่ตนพิจารณาเห็น เช่น ภพ โยนิ และคติ เป็นต้น สภาวะที่ต้องการหลุดพ้นหรือต้องการปล่อยวางนี้ ท่านเรียกว่า **มุญจิตุกัมยตาญาณ** ในช่วงที่ญาณนี้เกิด พระโยคาวจรจะมีความรู้สึกต้องการหลุดพ้น ต้องการจะสละทิ้งสิ่งต่างๆ เช่น กิริยาอาการทางกาย มียืน-เดิน-นั่ง-นอนก็ดี อาการทางจิต มีการเห็น การได้ยิน และความคิดเป็นต้น หรือภพมีการเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นผู้ชาย เป็นผู้หญิง ดังนี้เป็นต้น เป็นเหตุให้บางคนหยุดกำหนดไปเลยก็มี

ปฏิสังขาญาณ

โส เอวं สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาสคเตหิ สเภทเกหิ สงฺขาเรหิ มุจฺจิตุกาโม สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุ ปุน เต เอวं สงฺขาเร ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ติลกฺขณं อาโรเปตฺวา ปริคฺคณฺหาติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๒๗)

พระโยคาวจรผู้นั้นปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากสังขาร ที่มีความแตกดับซึ่งตั้งอยู่ในภพ โยนิ...ทั้งปวง จะต้องกำหนดโดยยกสังขารเหล่านั้นนั่นแหละขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (หรือปฏิสังขาญาณ) ทั้งนี้เพื่อจะได้หลุดพ้นจากสังขารทั้งปวงนั่นเอง

ถ้าบุคคลไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในตัวสังขารว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาแล้ว ก็ย่อมเข้าถึงพระนิพพานอย่างแน่นอน บุคคลเช่นนี้ แม้ในเวลาที่ยังมิได้ดับขันธ์ ก็จะไม่มีความกังวลหรือมีทุกข์ที่เกี่ยวเนื่องกับสังขารแต่อย่างใด ส่วนภายหลังจากที่ท่านดับขันธ์แล้ว ทุกข์ดังกล่าวก็จะไม่มีโดยประการทั้งปวง อนึ่ง บุคคลผู้ต้องการจะหลุดพ้นจากสังขารด้วยอำนาจของมุญจิตุกัมยตาญาณ เมื่อพยายามทำความรู้แจ้งสังขารทั้งหลายว่า เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา โดยนำสังขารดังกล่าว มากำหนดใหม่อีกครั้งอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้สามารถปล่อยวางในสังขารเหล่านั้นได้โดยพยายามกำหนดจนกระทั่งเห็นความเกิดดับของสังขารเหล่านั้น หากทำได้อย่างนี้ อาการอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการทั้งหมด ๔๐ คือ อนิจจัง ๑๐ ทุกขัง ๒๕ และอนัตตา ๕ ก็จะปรากฏขึ้นตามความสมควร

สรุปแล้วก็คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ หรืออนัตตลักษณะ ลักษณะใดลักษณะหนึ่ง จะปรากฏให้เห็นในทุกๆครั้งที่กำหนดสังขาร การกำหนดเห็นอย่างนี้เรียกว่า **ปฏิสังขาญาณ**(ญาณที่กลับเห็นอีกครั้งหนึ่ง)

อนิจจลักษณะ(อาการที่เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง)

พระโยคาวจรสามารถเห็นลักษณะของนามรูปสังขารต่างๆ ดังต่อไปนี้

ก. ในบางครั้งเห็นเป็นสิ่งที่มีความสิ้นสุด คือไม่จีรังยั่งยืน เรียกตามภาษาบาลีว่า *อนัจจันติกะ*

ข. ในบางครั้งเห็นเป็นสิ่งชั่วคราวชั่วขณะ เรียกว่า *ตาวกาลิกะ*

ค. ในบางครั้งเห็นเป็นสิ่งที่อยู่ในกรอบของสภาพความเกิด-ดับ คือ อยู่ในท่ามกลางของความเกิด-ดับ หลังจากเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นสภาวะที่ไม่มีอยู่ก่อนเกิดหรือหลังดับ แต่จะมีอยู่เฉพาะในระหว่างความเกิดกับความดับ ลักษณะการเห็นเช่นนี้ เรียกว่า *อุปปาทวยปริจฉินนะ*

อีกนัยหนึ่ง สามารถเห็นลักษณะของนามรูปสังขาร ต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑. เห็นเป็น *อนิจจัง* คือ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง

๒. เห็นเป็น *ปโลกธรรม* คือ เป็นสิ่งที่จะต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย และแตกสลายไปในที่สุด อุปมาเหมือนกับการพังทลายของตลิ่ง หรือทำนบที่ก่อขึ้นด้วย

กองทราย หรือเหมือนกับกระดาษกรอบที่ถูกฉีกขยำ หรือเหมือนกับไฟที่ถูกน้ำสาดเข้าก็จะดับลงในชั่วพริบตา

๓. เห็นเป็น *จละ* คือ เป็นสิ่งหวั่นไหวง่าย เช่นเกิดแล้วก็แก่ แก่แล้วก็เจ็บ เจ็บแล้วก็ตายในที่สุด เมื่อกำหนดเห็นเป็นสิ่งที่เกิดแล้วดับตลอดเวลาอยู่เช่นนี้ วิปัสสนาของบุคคลนั้นท่านเรียกว่า *จลานุปัสสนา*

๔. เห็นเป็น *ปภังคุ* คือ เป็นสิ่งที่ผุพังง่าย

๕. เห็นเป็น *อัทธุวะ* คือเป็นสิ่งที่ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืน สามารถแตกสลายไปเมื่อใด ก็ได้

๖. เห็นเป็น *วิปริณามธรรม* คือ เป็นสิ่งที่แปรเปลี่ยนไม่ดำรงอยู่ในสภาพเดิม เช่น จากเล็กก็โต จากโตก็แก่ จากแก่ก็ตาย ดังนี้เป็นต้น

๗. เห็นเป็น *อสารกะ* คือเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร

๘. เห็นเป็น *วิภวะ* คือเป็นสิ่งที่ปราศจากความงดงาม หมายความว่าคนเรานี้เมื่อยังไม่เข้าใจสันตติฆนะ(นามรูปที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง) ต่างก็คิดว่าร่างกายและจิตใจนี้มีมาตั้งแต่ยังเด็กๆ และก็ค่อย เจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่จนสามารถดำรงอยู่ได้จนกระทั่งทุกวันนี้ ดุจต้นไม้ที่เจริญเติบโตมาจากเมล็ดพันธุ์ฉะนั้น แต่เมื่อเข้าใจแล้วย่อมเห็นว่า อาการของกายและจิตที่เกิดขึ้นก่อนนั้นเป็นคนละอย่างกับอาการที่เกิดขึ้นภายหลัง ด้วยว่าอาการก่อนๆนั้นได้ดับไปแล้ว ก่อนที่อาการหลังๆจะเกิดขึ้นเสียอีก เพราะฉะนั้นนามรูป ที่เห็นอยู่นี้จึงมิใช่สิ่งที่เจริญงอกงาม มาจากนามรูปก่อนๆแต่อย่างใดเลย

๙. เห็นเป็น *สังขตะ* คือเป็นสิ่งที่เกิดจากการปรุงแต่ง ของเหตุปัจจัยอันได้แก่ กรรม จิต อุตุ และอาหาร เป็นต้น มิได้เกิดขึ้นมาลอยๆ

๑๐. เห็นเป็น *มรณธรรม* คือเป็นสิ่งที่แตกสลายตายไปเป็นธรรมดา

การเห็น ๑๐ ประการนี้เป็นลักษณะของอนิจจัง คือความไม่เที่ยง เฉพาะในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั้นพระพุทธองค์ แสดงไว้เพียง ๑๐ ข้อเท่านั้น ส่วนบทที่แสดงด้วย ก. ข. ค. ต้นๆนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านเป็นผู้แสดง เพราะฉะนั้นให้นับบทที่แสดงด้วย ก. ข. ค. เข้าใน ข้อ ๑ คือ อนิจจัง แล้วก็จะได้อาการไม่เที่ยง

๑๐ อย่างซึ่งตรงกับพระบาลีพอดี และแม้ในกรณีของทุกขัง-อนัตตา ก็พึงทราบโดยวิธีเดียวกันนี้

ทุกขลักษณะ(อาการที่เห็นสังขารเป็นทุกข์)

ก. ในบางครั้งพระโยคาวจรจะเห็นนามรูปสังขารเป็น **อภิณหสัมปฏิปีฬนะ** คือเป็นสิ่งที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา ไม่มีสังขารใดหนีความเกิด-ดับไปได้พ้น

ข. เห็นเป็น **ทุกขมะ** คือเป็นสิ่งที่ทนได้ยาก

ค. เห็นเป็น **ทุกขวัตถุ** คือเป็นที่รองรับความทุกข์อันมีประการต่างๆ

๑. ในบางครั้งเห็นเป็น **ทุกขะ** คือสิ่งที่เป็นทุกข์

๒. เห็นเป็น **โรคะ** คือเห็นเป็นเหมือนกับโรคร้าย

๓. เห็นเป็น **คัณฑะ** คือเห็นเป็นเหมือนกับฝีดาษ (เพราะเป็นสิ่งที่มีความเจ็บปวด อันหมายถึงความทุกข์ ความไม่แน่นอน และความแปรเปลี่ยน จึงเหมือนกับฝีดาษ หมายความว่า นามรูปนี้เกิดขึ้นประเดี๋ยวเดียวก็ดับไป เหมือนกับฝีดาษที่เกิดตามตัว พอหนองก่อตัวสุกเต็มที่แล้วก็แตกไป อีกอย่างหนึ่งที่เหมือนกับแผลฝีดาษนั้นเพราะเป็นเหตุให้อาสวกิเลสไหลซึมออกดุจน้ำหนองไหลออกจากฝีฉะนั้น)

๔. เห็นเป็น **สัลละ** คือเห็นเป็นเหมือนกับขวากหนามที่ทิ่มตำเข้าไปที่เท้า (ขวากหนามที่ทิ่มแทงเข้าไป ทำให้เกิดความเจ็บปวดสุดที่จะทนได้ ครั้นจะบ่งออกก็ยากเย็นแสนเข็ญยิ่งนัก ความทุกข์ในร่างกายและจิตใจของคนเราก็เช่นเดียวกัน คือเป็นสิ่งที่ทำให้ทรมานยากที่จะขจัดได้)

๕. เห็นเป็น **อฆะ** คือเห็นเป็นสิ่งชั่วร้าย (เพราะเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าทั้งหลายติเตียน เพราะเป็นสิ่งที่ทำลายประโยชน์สุข และเพราะเป็นพื้นฐานรองรับความชั่วร้ายทั้งปวง จึงเปรียบเหมือน อฆะ-ความชั่วร้าย)

๖. เห็นเป็น **อฆมูลละ** คือเห็นเป็นมูลเหตุแห่ง อกุศลธรรมทั้งปวง

๗. เห็นเป็น **อาพาธะ** คือเห็นเป็นเหมือนโรคภัยไข้เจ็บ

๘. เห็นเป็น **อีติ** คือเห็นเป็นเหมือนภัยพิบัติที่ทำให้เกิดความสูญเสียต่างๆ เช่น สูญเสียญาติพี่น้อง(ญาติพยสนะ)เป็นต้น

๙. เห็นเป็น **อุปัททวะ** คือเห็นเป็นเหมือนอันตราย ที่ทำลายล้างผลาญและอันตรายที่เบียดเบียนของมนุษย์ด้วยกัน

๑๐. เห็นเป็น **ภยะ** คือเห็นเป็นสิ่งน่ากลัว (เหตุที่น่ากลัว เพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับนิพพานซึ่งเป็นสิ่งที่พ้นจากภัยโดยสิ้นเชิง)

๑๑. เห็นเป็น **อุปสัคคะ** คือเห็นเป็นอุปสรรคคอยหลอกลวงมิให้เกิดประโยชน์

๑๒. เห็นเป็น **อตาณะ** คือเห็นว่าให้การปกปักรักษาไม่ได้

๑๓. เห็นเป็น **อเลณะ** คือเห็นว่าไม่สามารถเป็นที่หลบภัยได้

๑๔. เห็นเป็น **อสรณะ** คือเห็นว่าเป็นที่พึ่งพิงอาศัยไม่ได้ (ถึงแม้ว่าจะเป็นนามรูปที่ดีเลิศเพียงไรก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถที่จะหยุดยั้งภัยพิบัติได้ จึงไม่สามารถเป็นที่พึ่งพิงได้)

๑๕. เห็นเป็น **อาทีนวะ** คือเห็นว่าเป็นสิ่งให้โทษ

๑๖. เห็นเป็น **วธกะ** คือเห็นเป็นเหมือนนักฆ่า

๑๗. เห็นเป็น **สาสวะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนอาสวกิเลส

๑๘. เห็นเป็น **มารามิสะ** คือเห็นเป็นอาหารของกิเลสตัณหา

๑๙. เห็นเป็น **ชาติธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา

๒๐. เห็นเป็น **ชราธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา

๒๑. เห็นเป็น **พยาธิธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความเจ็บเป็นธรรมดา

๒๒. เห็นเป็น **โสกธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา

๒๓. เห็นเป็น **ปริเทวธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีการร้องไห้เป็นธรรมดา

๒๔. เห็นเป็น **อุปายาสธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความคับแค้นเป็นธรรมดา

๒๕. เห็นเป็น **สังกิเลสิกธัมมะ** คือเห็นเป็นสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

ทุกขวัตถุทั้ง ๒๕ ข้อที่แสดงมานี้เป็นอาการของทุกข์ที่ควรพิจารณาให้เห็นตามความเหมาะสม แต่ยังมีข้อที่ควรจำอีก คือ ในขณะที่เกิดสัมมสนญาณ หรือในขณะที่ปฏิสังขาญาณยังไม่แก่กล้าพอ เมื่อโยคีพิจารณาเห็นทุกข์ประการต่างๆแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นอาการของทุกข์ เช่น เห็นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก จึงตรงกับนัยแห่งพระบาลีที่ว่า **ทุกฺขมโต ทุกฺขวตฺถุโต ทุกฺขโต โรคโต** ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านจึงได้แสดงเนื้อหาเกี่ยวกับอาการเหล่านี้อย่างพิสดารไว้ในตอนที่ว่าด้วยสัมมสนญาณและปฏิสังขาญาณทั้งสอง ส่วนที่ต่างกัน คือ สัมมสนญาณ

ไม่สามารถกำหนด ทุกขเวทนาอย่างเดียวได้ แต่ปฏิสังขาญาณนั้นสามารถกำหนดรู้ได้

อนัตตลักษณะ ๕ (อาการที่ไม่ใช่อัตตา)

ก. ในบางครั้งพระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นนาม-รูปสังขาร(ในขณะกำหนด) ว่าเป็น **อัสสามิกะ** คือเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของ

ข. ในบางครั้งเห็นเป็น **อนิสสระ** คือเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่มีใครเป็นผู้บังคับบัญชา

ค. ในบางครั้งเห็นเป็น **อวสวัตติ** คือเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่อยู่ในอำนาจของใคร

๑. เห็นเป็น **อนัตตา** คือเป็นเพียงสภาวธรรม ไม่ใช่อัตตาผู้เป็นใหญ่ ไม่ใช่อัตตาผู้ตั้งอยู่ตลอดกาล ไม่ใช่อัตตาที่เดินเหินได้ ไม่ใช่อัตตาผู้เสวย ไม่ใช่อัตตาผู้เนรมิต

๒. เห็นเป็น **ประ** คือเป็นเหมือนคนแปลกหน้าเนื่องจากไม่สามารถจะจัดแจงให้เป็นไปตามที่ตนปรารถนาได้

๓. เห็นเป็น **ริตตะ** คือเป็นเพียงสภาวธรรมที่ว่างเปล่า ไม่มีความยั่งยืน ไม่มีความสุข ไม่มีความงดงาม

๔. เห็นเป็น **ตุจฉะ** คือเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่มีเนื้อแท้แก่นสารอะไร

๕. เห็นเป็น **สุญญะ** คือเป็นสภาวธรรมที่ปราศจากอัตตา

(หมายความว่า โดยทั่วไปแล้ว อัตตานี้เชื่อกันว่า เป็นเจ้าชีวิต เป็นอาตมัน เป็นสัตวะ เป็นวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ตลอดกาล ซึ่งผู้คนทั้งหลายพากันยึดมั่นถือมั่น ด้วยความหลงว่า เป็นเจ้าของร่างกายนี้ เป็นพระเจ้าที่สิงสถิตอยู่ในร่างกายนี้ เป็นผู้ออกคำสั่งให้เดิน กิน เป็นต้น เป็นผู้เสวยทั้งความดี ความชั่ว เป็นพระเจ้าผู้เนรมิตสรรพสิ่งให้เป็นอย่างโน้นเป็นอย่างนี้ เป็นผู้มีอำนาจบังคับให้เป็นไปตามที่ปรารถนา แต่สำหรับพระโยคาวจรแล้วไม่เชื่อเช่นนั้นจะพิจารณาเห็นเป็นสภาวธรรมที่ปราศจากอัตตาโดยสิ้นเชิง)

ลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาทั้ง ๔๐ นี้ ท่านเรียกว่า **โต ๔๐** เพราะทรงแสดงด้วยโตปัจจัย เป็นต้นว่า **อนิจฺจโต ทุกฺขโต...** และเรียกญาณที่พิจารณารู้นามรูปสังขารด้วยอาการเหล่านั้นว่า วิปัสสนา ๔๐ สำหรับอาการทั้งหลายดังกล่าว อาจจะปรากฏในญาณของผู้มีปัญญาทึบมาแต่กำเนิด หรือผู้มีพหูสูตรน้อยได้บ้าง แต่จะปรากฏไม่มากเหมือนกับของคนที่มีปัญญามากมาแต่กำเนิดหรือเป็นผู้มีพหูสูตร และอาการเหล่านี้จะไปปรากฏชัดเป็นพิเศษยิ่งๆขึ้นอีกในวิปัสสนาญาณของมรรคเบื้องสูง ดังนั้น พระโยคาวจรต้องเชื่อมั่นว่า การที่พิจารณาเห็นอาการอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างถูกต้องนั่นแหละเป็นวิปัสสนาญาณที่บริบูรณ์สามารถนำไปสู่มรรคญาณได้แน่นอน เพราะว่าอริยมรรคนั้นจะเกิดถัดจากวุฏฐานคามินีวิปัสสนาอย่างแน่นอน ซึ่งตรงกับพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคว่า **ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ..** *เห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นอนิจจัง ย่อมได้อนุโลมิกขันติ (ปัญญา) เมื่อเห็นความดับของขันธ์ ๕ ว่าเป็นนิพพานอย่างแน่นอน ก็เข้าถึงอริยมรรค*

ในกรณีของบุคคลบางคนนั้น ปฏิสังขาญาณจะแก่กล้าอย่างรวดเร็วมาก แต่สำหรับบางคนต้องใช้เวลาค่อนวันก็มี หนึ่งวันเต็มๆก็มี สอง-สามวันก็มี ญาณถึงจะแก่กล้า และในช่วงที่ญาณยังไม่แก่กล้านั้น จะเห็นสังขารเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพึงพอใจอย่างชัดเจน แต่ยังไม่สามารถกำหนดได้สม่ำเสมอเหมือนสังขารุเปกขาญาณ จึงทำให้คิดว่ากำหนดได้ไม่ดี ทั้งๆที่ตนเองก็กำหนดได้ดี แต่เมื่อญาณนี้แก่กล้าแล้ว ความรู้สึกนี้ก็จะหายไปเอง เพราะเหตุนี้ ปฏิสังขาญาณอาจแบ่งได้ ๒ ส่วน คือ ส่วนแรกกำหนดได้ไม่ดี ส่วนที่ ๒ กำหนดได้อย่างแคล่วคล่องว่องไว เหมือนกับในตอน อุทยัพพยญาณ ซึ่งแบ่งออกเป็นสองส่วน คือ ส่วนแรกมีอุปกิเลส ส่วนที่ ๒ ไม่มีอุปกิเลส และแม้แต่ในภังคญาณเองก็แบ่งเป็นสองส่วน โดยแบ่งเหมือนกับปฏิสังขาญาณ

สังขารุเปกขาญาณ

ในเวลาที่ปฏิสังขาญาณแก่กล้าสมบูรณ์เต็มที่แล้วจะทำให้พระโยคาวจรไม่ต้องไปใส่ใจจดจ้องเพื่อที่จะกำหนด สังขารซึ่งเป็นอารมณ์ที่กำลังเกิดดับอยู่ และไม่ต้องไปใส่ใจจดจ้อง เพื่อให้รู้กระจ่างซึ่งลักษณะอาการดับของสังขาร ที่เป็นอารมณ์และลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน ลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ปล่อยให้เป็นไปตามธรรมชาติของสังขาร สมดังบาลีว่า **สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนฺติ** เมื่อกำหนดได้ที่แล้ว อาการที่กำหนดนั้นย่อมตั้งอยู่ได้นาน และในทุกๆครั้งของการกำหนด ย่อมสามารถรู้แจ้งสามัญญลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ซึ่งตรงกับวิธีการกำหนดแบบ *ทวิโกฏิกะ*(ว่างเปล่าโดยส่วนทั้งสอง) ตามที่ได้แสดงไว้ในเรื่องสังขารุเปกขาญาณในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และเมื่อญาณนี้เกิดขึ้น ก็จะทำให้จิตผ่องใสมาก ปราศจากการเห็นโทษหรือความเบื่อหน่ายในสังขาร ไม่มีความปรารถนาที่จะหลุดพ้นจากสังขาร ไม่มีความวิตกกังวลในสังขาร และไม่มีความกลัวในสังขารใดๆ จะมีแต่ความรู้สึกว่าตนกำลังได้พบกับความสุขที่ยังไม่เคยพบมาก่อน แต่ถึงจะมีความสุขอย่างไร เขาก็จะไม่ยินดีเหมือนในตอนที่เพิ่งได้อุทยัพพยญาณ ส่วนจิตที่กำหนดก็จะมีความละเอียดและสงบสามารถตั้งอยู่ในลักษณะนี้ได้นาน ญาณที่ว่านี้เรียกว่า **สังขารุเปกขาญาณ** เกี่ยวกับญาณนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงอธิบายไว้อย่างนี้ว่า

เอวเมวายํ สพฺพสงฺขาเรหิ มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต “อหํ, มมา”ติ คเหตพฺพํ อทิสฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย สพฺพสงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหติ มชฺฌตฺโต.

ตสฺส เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ปญฺจสุ คตีสุ สตฺตสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ นวสุ สตฺตาวาเสสุ จิตฺตํ ปติลียติ ปติกุฏฺฐติ ปติวตฺตติ น สมฺปสาริยติ, อุเปกฺขา วา ปาฏิกุลฺยตา วา สณฺฐาติ... อิจฺจสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๓)

เมื่อพระโยคาวจรผู้นี้ปรารถนาหลุดพ้นจากสังขารทั้งปวง กำหนดอยู่สังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขาญาณ ไม่เห็นสิ่งที่พึงยึดมั่นว่าตัวเราหรือของเรา ละความกลัว

ที่เกิดขึ้นด้วยภยญาณและความยินดี เป็นผู้วางเฉยในสังขารทั้งปวง เมื่อโยคีผู้นั้นรู้เห็นอย่างนี้แล้ว จิตย่อมหดหู่ ไม่ซ่านไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ เมื่อนั้นความวางเฉยหรือความปฏิกูลย่อมตั้งอยู่ในจิตของโยคาวจรผู้นั้น... ญาณที่ชื่อว่าสังขารุเปกขา ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้นั้นด้วยประการฉะนี้

ต่อไปนี้จะได้นำวิธีการกำหนดแบบทวิโกฏิกะมาแสดง เพื่อเป็นเครื่องประดับสติปัญญา

วิธีกำหนดแบบทวิโกฏิกะ

ปุน จ ปรำ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ, "สุญฺญมิทำ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา"ติ

ภิกษุทั้งหลายก็วิธีการกำหนดอีกแบบยังมีอยู่ คือ พระสาวกผู้เป็นอริยะหรือพระสาวกของพระตถาคต ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า "นามรูปนี้ว่างเปล่าจากตัวตนและสิ่งที่พึงยึดว่าเป็นของตน"

นี้เป็นพระบาลีจากมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ อาเนญชสัปปายสูตร การกำหนดแบบว่างเปล่าโดยส่วน ทั้ง ๒ นั้น ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งตรงกับพระบาลีที่ยกมาข้างต้นนี้

สำหรับคำไขของพระบาลีนี้ ผู้สนใจพึงค้นดูได้ในอรรถกถาขุททกปาฐะ รตนสุตตวัณณนา

จริงอยู่ หากพระโยคาวจรพิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นสิ่งที่ปราศจากตัวตน (อัตตา) ปราศจากสิ่งที่พึงยึดถือว่าเป็นของตน แต่เป็นเพียงสภาวธรรมล้วนๆเท่านั้น อย่างนี้ก็ชื่อว่าเป็นการกำหนดที่ตรงกับวิธีการกำหนดแบบ ทวิโกฏิกะ

อนึ่ง ในวิธีการกำหนดแบบทวิโกฏิกะนี้นั้น ตราบใด ที่ยังมีความรู้สึกว่า ตัวตน อัตตามีอยู่ ตราบนั้นความรู้สึกว่า สิ่งของของเราก็ยังมีอยู่เหมือนเดิม ต่อเมื่อมีความรู้สึกว่าไม่มีตัวตน ไม่มีอัตตาแล้ว ความรู้สึกว่าเป็นสิ่งของของเราก็พลอยไม่มีไปด้วย หมายความว่า ถ้ารู้ส่วนที่หนึ่ง(ไม่มีตัวตน)โดยถูกต้องแล้ว ก็จะทำให้การกำหนดรู้ส่วนที่ ๒(ไม่ใช่สิ่งของของเรา)พลอยสำเร็จไปด้วย

วิธีกำหนดแบบจตุโกฏิกะ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงวิธีการกำหนดความว่างเปล่าโดยส่วนทั้ง ๔ ไว้ ซึ่งตรงกับพระบาลีที่มาในพระไตรปิฎก อาเนญชสัปปายสูตรว่า **ปุน จ ปรำ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "นาหำ กฺวจน กสฺสจิ, กิญฺจนตสฺมิ, น จ มม กฺวจนิ, กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถี"ติ**=*ภิกษุทั้งหลาย ก็วิธีการกำหนดอีกแบบยังมีอยู่ คือพระอริยสาวกหรือพระโยคาวจรผู้เป็นสาวกของพระตถาคต ย่อมกำหนดเห็นอย่างนี้ว่า "ตัวข้าไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ ไม่มีอยู่ในกาลไหนๆ ไม่มีอยู่ในธรรมใดๆ ตัวข้าไม่ตั้งอยู่ในความเป็นสิ่งที่ทำความกังวลแก่ใครๆ* (แปลอีกนัยหนึ่ง *ตัวข้ามิได้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งของใครๆ* ซึ่งเป็นการแปลตามปัญจังคุตตรอรรถกถา) *แม้บุคคลอื่นก็ไม่มีอยู่ในที่ไหนๆ ไม่มีอยู่ในกาลไหนๆ ไม่มีอยู่ในสิ่งใดๆ ก็บุคคลนั้นไม่มีปรากฏอยู่ในความเป็นสิ่งที่เราพึงกังวลในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง"* (อีกนัยหนึ่ง *ก็บุคคลนั้นมิได้เป็นผู้เกี่ยวข้องกับข้าพเจ้าแต่อย่างใด*)

อธิบายว่า พอมาถึงจุดนี้ พระโยคาวจรจะเห็นเพียงสภาพดับในทุกๆ ระยะที่กำหนด แต่จะไม่เห็นตัวตนเราเขา(อัตตา)ที่สามารถให้ทุกสิ่งทุกอย่างสำเร็จตามปรารถนาได้เลย เป็นเหตุให้พระโยคาวจรผู้นั้นเกิดญาณมองเห็นทะลุปรุโปร่งว่า ตัวข้า ของข้านั้น จริงๆแล้วไม่มี แม้ในกาลไหนๆ แม้แต่ในนามรูป กล่าวคืออาการทางจิตและทางกายเองก็ไม่มีตัวตนเราเขา สรุปแล้ว สิ่งที่เป็นตัวข้าไม่มี ณ ที่ไหนๆ โดยประการทั้งปวง นี้เป็นการรู้เห็นความว่างเปล่าจากตัวตนโดยส่วนที่ ๑

นอกจากนี้ในเวลาที่ทำการกำหนดหรือพิจารณาตามที่กำหนด ย่อมเกิดญาณที่รู้เห็นความว่างเปล่าจากตัวตนว่า "มีแต่เพียงความดับ ไม่มีสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่เนื่องจากบุคคลไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงหลงยึดมั่นว่า ตัวเรา ตัวเขา พ่อแม่ของเรา ลูกของเรา พี่ชายพี่สาวของเรา ดังนี้เป็นต้นนั้น ตามความเป็นจริงแล้ว สิ่งที่เป็นแก่นสารที่พึงยึดถือเช่นนั้นไม่มี" ก็การรู้เห็นอย่างนี้ นี้เป็นการรู้เห็นความว่างเปล่าจากตัวตนโดยส่วนที่ ๒

นอกจากนี้ ในเวลาที่พระโยคาวจรเห็นรูปหรือได้ยินเสียงเป็นต้นของผู้อื่น ถ้ากำหนดหรือพิจารณาตามที่ได้เห็นแล้ว ก็ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า ไม่มีตัวตน(อัตตา)ที่เรียกว่า บุคคลอื่นไม่มีสัตว์บุคคลในกายภายใน หรือกายภายนอก

แม้ในกาลไหนๆก็ไม่มี สรุปแล้ว อัตตาตัวตนนี้ไม่มีโดยประการทั้งปวง ไม่ว่าจะในรูปหรือในนาม การเห็นเช่นนี้เป็นการเห็นความว่างเปล่าจากอัตตาตัวตนโดยส่วนที่ ๓

นอกจากนี้พระโยคาวจรย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า เนื่องจากเราขาดสติปัญญาที่รู้เห็นสภาพความดับ จึงทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆว่าเป็นเรา เป็นของเรา เช่น ยึดมั่นบิดามารดาว่าเป็นของเรา ซึ่งแท้ที่จริงแล้วตรงกันข้าม เพราะสิ่งเหล่านั้นล้วนเป็นเพียงสิ่งมีสภาพที่ต้องดับไปตลอดเวลา" การรู้เช่นนี้เป็นการรู้เห็นความว่างเปล่า จากอัตตาตัวตนโดยส่วนที่ ๔

สรุปแล้วทั้ง ๔ ส่วนที่กล่าวมานี้ เป็นการเห็นความว่างเปล่าด้วยญาณโดยปราศจากความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน บุคคล เรา เขา เป็นการพิจารณานามรูปสังขารแบบ จตุโกฏิกะ คือพิจารณาโดยจำแนกเป็นสี่ส่วน ตามที่กล่าวแล้ว

วิธีกำหนดแบบอาการ ๖

เป็นวิธีการกำหนดตามนัยบาลีมหานิทเทส ซึ่งจะยกเอาแต่ใจความมาแสดงพอสังเขป ดังต่อไปนี้

พระโยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นว่า "จักษุนี้ปราศจากตัวตน ไม่ใช่ของของเรา ไม่เที่ยง ไม่จีรังยั่งยืน ไม่คงทนถาวร เป็นวิปริณามธรรม (ธรรมที่จะต้องเปลี่ยนแปลง)"

นี้เป็นเพียงตัวอย่างที่พิจารณาจักขุทวารเท่านั้น สำหรับทวารอื่นๆ อารมณ์หรือวิญญาณเป็นต้นก็พึงกำหนดโดยนัยเดียวกันนี้

ที่ว่าพระโยคาวจรได้พิจารณารู้เห็นในขณะที่ตนเห็นรูปเป็นต้นว่า"จักษุประสาทปราศจากอัตตา ไม่เป็นไปตามอำนาจ ไม่เป็นของของใคร" ดังนี้นั้น คำว่า *ไม่เที่ยง ไม่จีรังยั่งยืน ไม่คงทนถาวร เป็นวิปริณามธรรม* เหล่านี้แตกต่างโดยโวหารเท่านั้น แต่ความหมายไม่ต่างกันเลย

วิธีกำหนดแบบอาการ ๘

พระโยคาวจรพิจารณาความว่างเปล่าแห่งนามรูปโดยอาการ ๘ ดังนี้

๑. **อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ** เป็นสิ่งที่ไม่ใช่สาระ ไม่มีสาระ ปราศจากแก่นสาร

๒. **ธุวสารสาเรน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระอันเที่ยงแท้

๓. **สุขสารสาเรน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระอันเป็นสุข

๔. **อตฺตสารสาเรน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระคือแก่นสารที่เป็นตัวตน

๕. **นิจฺเจน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระคือความเที่ยง

๖. **ธุเวน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระคือความยั่งยืน

๗. **สสฺสเตน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระคือความถาวร

๘. **อวิปริณามธมฺเมน วา (สุญฺญํ)** ปราศจากสาระคือธรรมชาติที่ไม่เปลี่ยนแปลง

(ในที่นี้คำว่า *นิจฺจสาร, ธุวสาร, นิจฺจ, ธุว, สสฺสต, อวิปริณามธมฺม* ล้วนเป็นศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียวกัน)

วิธีกำหนดแบบอาการ ๑๐

โยคาวจรย่อมพิจารณาเห็นนามรูปโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้

๑. **ริตฺตโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ว่างเปล่าจากความเที่ยง ความสุข ความงดงาม ความเป็นเจ้าของ

๒. **ตุจฺฉโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ปราศจากประโยชน์ เพราะไม่มีแก่นสาร กล่าวคือความเที่ยง ความสุข ความงดงาม ความเป็นเจ้าของ หรือเห็นว่า เป็นเพียงสภาวธรรมที่เปล่าประโยชน์ เพราะมิใช่สิ่งที่พอจะถือเอาเป็นแก่นสารได้ คือเป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย

๓. **สุญฺญโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่สูญจากสาระตัวตนอันสามารถเนรมิต สรรพสิ่งตามความปรารถนาได้

๔. **อนตฺตโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนที่สามารถยังสรรพสิ่งให้เป็นไปในอำนาจได้

๕. **อนิสฺสริยโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ควบคุมไม่ได้

๖. **อกามการิยโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ไม่มีอาการอันจะยังสรรพสิ่งให้สำเร็จแม้สักว่าเพียงความต้องการ คือเป็นธรรมที่ไม่สามารถเนรมิตสรรพสิ่งตามความปรารถนาของตนได้

๗. **อลพฺภนียโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปตามความปรารถนา

๘. **อวสวตฺตนโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปตามอำนาจของตน

๙. **ปรโต ปสฺสติ** เห็นว่า เป็นบุคคลอื่น คือไม่สามารถจัดการได้

๑๐. **วิวิตฺตโต ปสฺสติ** เห็นเป็นสิ่งที่ไร้เหตุผล คือไม่มีผลในเหตุไม่มีเหตุในผล

แต่สำหรับในพระบาลีจูฬนิทเทส ได้แสดงไว้ต่างกัน เป็นบางส่วน ดังนี้

อปิจ ทสหากาเรหิ สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขติ, รูปํ ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต อสารกโต วธกโต วิภวโต อฆมูลโต สาสวโต สงฺขตโต อเวกฺขติ.

(ขุ.จูฬ. ๓๐/๘๘/๑๙๒)

ใน ๔ บทข้างต้นเหมือนกันกับอรรถกถา ส่วนใน ๖ บทหลังต่างกันทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ ดังนั้น สิ่งที่ควรจำเป็นพิเศษ ก็คือว่า พระโยคาวจรไม่จำเป็นต้องท่องจำ อาการ ๑๐ อย่างจากพระบาลีและอรรถกถาเลย เพราะถึงจะจำได้แม่นยำตามนั้น ก็ใช่ว่าจะยังกิจให้สำเร็จได้ แต่แท้จริงแล้ว อยู่ที่การกำหนดพิจารณาเห็นอาการที่จัดอยู่ใน สามัญญลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เท่านั้นเป็นสำคัญ อาจจะเห็นโดยอาการอย่างเดียวหรือหลายอย่างก็ได้สุดแล้วแต่บุคคล และพึงทราบว่า การที่ทรงแสดง ไว้ในบาลี-อรรถกถาหลายอย่างนั้นเป็นเพียงการแสดงตามประเภทของบุคคล บารมี และอัธยาศัย ซึ่งไม่เหมือนกัน

วิธีกำหนดแบบอาการ ๑๒

พระโยคาวจรพิจารณาเห็นรูปโดยอาการ ๑๒ อย่าง ดังนี้

๑. **รูปํ น สตฺโต** รูปนี้ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

๒. **น ชีโว** ไม่ใช่ชีวิต ไม่ใช่อาตมัน

๓. **น นโร** ไม่ใช่มนุษย์

๔. **น มาณโว** ไม่ใช่ชายหนุ่ม

๕. **น อิตฺถี** ไม่ใช่สตรี
๖. **น ปุริโส** ไม่ใช่บุรุษ
๗. **น อตฺตา** ไม่ใช่อัตตา ไม่เกี่ยวกับอัตตา
๘. **น อหํ** ไม่ใช่ตัวเรา ไม่เกี่ยวกับเรา
๙. **น อตฺตนิยํ** ไม่ใช่ของของตน
๑๐. **น มม** ไม่ใช่ของของเรา
๑๑. **น อญฺญสฺส** ไม่ใช่ของบุคคลอื่น
๑๒. **น กสฺสจิ** ไม่ใช่ของใครๆ

(ข้อที่ ๑๑ ในนิทเทสบาลีเป็น **น โกจิ** ไม่ใช่ใครคนใดคนหนึ่ง)

นี้เป็นตัวอย่างการพิจารณารูปเท่านั้น ส่วนการ พิจารณา **เวทนา สัญญา** เป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้ อนึ่ง แปดบทแรก เป็นการแสดงโดยมีจุดประสงค์ เพื่อที่จะให้ละอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นผิดๆในอัตตา ตัวตน เช่น อัตตาไม่มีความเกิด ไม่มีความดับ แต่จะอยู่คู่เรือนร่างไปตลอด หรือการเดิน การนั่ง และกิริยาอาการอื่นๆ ล้วนแล้วแต่สำเร็จได้เพราะอัตตา ฯลฯ แต่มิได้มีจุดประสงค์เพื่อที่จะให้ละสัตว์หรือบุคคลที่ใช้เรียกขานกันทั่วไปในโลก(เพราะเป็นบัญญัติ) และอีก ๔ บทหลัง นั้น ต้องการที่จะแสดงว่านอกจากจะไม่ใช่อัตตาแล้วยังไม่ใช่ส่วนใดส่วนหนึ่งของอัตตาแต่อย่างใด ๔ บทหลังนี้ไม่เกี่ยวกับทรัพย์สมบัติหรือส่วนต่างๆของร่างกายของเราแต่อย่างใด จึงไม่จำเป็นต้องไปกำหนดละทรัพย์สมบัติภายนอก

อนึ่ง มีบางท่านกล่าวว่า คำของพระอรรถกถาจารย์ไม่ตรงกับพระบาลี โดยหาว่า *ในพระบาลีนั้นแสดงถึงการละอัตตาที่เกี่ยวกับ **สามี นิวาสี** เป็นต้นเท่านั้น (ไม่ใช่ตัวตน อย่างที่โลกเขาใช้เรียกขานกัน) แต่ท่านพุทธโฆสเถระ กลับอธิบายเป็นสัตว์ ผู้หญิง ผู้ชาย...ที่ชาวโลกเขาใช้บัญญัติเรียกขานกัน ฉะนั้น จึงไม่เข้ากับพระบาลี* นี้ เป็นการกล่าวหาโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ คือ ไม่รู้ว่าจุดประสงค์ของพระบาลีเป็นอย่างไร และจุดประสงค์ของอรรถกถาเป็นอย่างไร ซึ่งที่จริงแล้ว คำที่แสดงเกี่ยวกับอนัตตาในอรรถกถาทั้งหลายล้วนแต่มีจุดประสงค์ที่จะให้ละอัตตาที่เกี่ยวกับ **สามี นิวาสี** เป็นต้นทั้งนั้น ดังจะเห็นในวิสุทธิมรรค ท่านอธิบายในเรื่องของสัมมสนญาณอย่างตรงๆ ว่า

อสารกฏฺเฐนาติ สามี นิวาสี การโก เวทโก สยัวสีติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน. สามินิวาสิการกเวทกาธิฏฺฐายกวิรหิตตาย สุญฺญโต, สยญฺจ อสฺสามิกภาวาทตาย อนตฺตโต...

คำว่า "อสารกฏฺเฐน เพราะไม่มีสาระนั้น" หมายความว่า เพราะไม่มีอัตตาอันเป็นสาระแก่นสารที่ผู้มีมิจฉาทิฐิตรึกว่านั่นคือสามี(พระเจ้า) นิวาสี(ผู้สถิตอยู่) การกะ(ผู้สร้าง) เวทกะ(ผู้เสวย) สยังวสี(ผู้มีอำนาจ) และเพราะปราศจากสามี นิวาสี การกะ เวทกะ และ อธิฏฐายกะ(ผู้ก่อ) จึงชื่อว่าสูญ และเพราะเหตุที่ตนเองก็ไม่ใช่สามี ไม่ใช่นิวาสี... จึงชื่อว่า อนัตตา...

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

"รูปํ น สตฺโตติอาทีสุ โย โลกโวหาเรน สตฺโต, รูปํ โส น โหตีติ อยมตฺโถ อิธ นาธิปฺเปโต ตสฺสาวุตฺตสิทฺธตฺตา. น หิ โลโก รูปมตฺตํ "สตฺโต"ติ โวหรติ. พาหิรกปริกปฺปิโต ปน อตฺตา "สตฺโต"ติ อธิปฺเปโต. โส หิ เตหิ รูปาทีสุ สตฺต-วิสตฺตตาย ปเร จ สญฺชาปนฏฺเฐน 'สตฺโต'ติ วุจฺจติ. รูปํ โส น โหตีติ อตฺโถ. สุญฺญตาปริคฺคณฺหนเญฺหตนฺติ. เอส นโย 'น ชีโว'ติอาทีสุปิ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๕๐๕.)

ในการกำหนดว่า "รูปไม่ใช่สัตว์" เป็นต้นนั้น มิได้กล่าวหมายเอาสัตว์ที่เป็นโวหารของชาวโลก เพราะโวหารของชาวโลกนั้นถึงมิได้กล่าวก็รู้กันได้โดยทั่วไปจริงอยู่ ชาวโลกย่อมไม่เรียกสิ่งที่สักแต่เป็นรูปว่า "สัตว์" แต่แท้จริงแล้ว อัตตาที่เป็นความเชื่อของคนนอกพระพุทธศาสนานั่นแหละ ท่านหมายถึงสัตว์ในที่นี้จริงอยู่ อัตตา นั้นนั่นแหละพวกคนนอกศาสนาพากันเรียกว่า "สัตว์" เพราะทั้งตนเองก็หลงติดอยู่ในรูปารมณ์ เป็นต้น และยังเป็นเหตุให้ผู้อื่นหลงติดในตนด้วย

เพราะฉะนั้น ในคำว่า **รูปํ น สตฺโต** จึงสรุปความ ได้ว่า รูปที่พระโยคาวจรกำลังกำหนดอยู่นี้ ไม่ใช่อัตตา ก็การกำหนดอย่างนี้ เป็นญาณที่กำหนดรู้แจ้งสุญญตา คือความว่างเปล่าจากอัตตา แม้ในวิธีการกำหนดที่เหลือ มี **น ชีโว** เป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้.

วิธีการกำหนดโดยอาการ ๑๒ จบ

กถํ มุญฺจิตุกมฺยตา ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ. อุปฺปาทํ มุญฺจิตุกมฺยตา ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ, ปวตฺตํ, นิมิตฺตํ, อายูหนํ, ปฏิสนฺธึ ฯเปฯ อุปายาสํ มุญฺจิตุกมฺยตา ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ.

อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ฯเปฯ ภยนฺติ ฯเปฯ สามิสนฺติ ฯเปฯ อุปฺปาโท สงฺขาราติ ฯเปฯ อุปายาโส สงฺขาราติ มุญฺจิตุกมฺยตา ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๔/๖๒).

ญาณปัญญาที่ปรารถนาพ้นหรือปล่อยวางในเบื้องต้นแล้วกลับมากำหนด (เพื่อที่จะพ้น)ในท่ามกลางแล้วดำรงอยู่ด้วยความสงบสุขในบั้นปลาย นี้เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ อนึ่ง สังขารุเปกขาญาณนี้พึงเกิดขึ้นโดยวิธีใด? (ตอบว่า) ญาณปัญญาอันปรารถนาที่จะปล่อยวางอุบัติหรืออุปปาทะคือความเกิดขึ้นครั้งแรกหรือกองแห่งสังขารที่เกิดขึ้นครั้งแรกแล้วกำหนดพิจารณา เพื่อที่จะปล่อยวางธรรมนั้นแล้วดำรงอยู่ด้วยความสงบสุข(วางเฉย)นี้ เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณที่ดำรงอยู่ด้วยความไม่ยินดียินร้ายในกองสังขาร)

ต่อไปนี้เป็นการกล่าวโดยละข้อความ

ญาณปัญญาอันปรารถนาที่จะปล่อยวางปวัตตะคือกองสังขารที่เป็นไปโดยต่อเนื่อง ไม่มีที่สิ้นสุด...นิมิตตะ คือกองสังขารที่ปรากฏเป็นรูปธรรม...อายูหนะ คือกองสังขารที่พยายามสร้างมาเพื่อมุ่งความสุข... ปฏิสันธิ คือกองสังขารที่ปฏิสนธิในภพใหม่และญาณปัญญาอันปรารถนาที่จะปล่อยวางซึ่งอุปายาสะคือความคับแค้นใจแล้วกำหนดพิจารณาเพื่อที่จะปล่อยวางธรรมนั้นแล้ว ดำรงอยู่ด้วยความสงบสุขไม่ยินดียินร้ายในธรรมเหล่านั้น นี้เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ

ญาณปัญญาอันปรารถนาที่จะปล่อยวาง เมื่อพิจารณาแล้วดำรงอยู่ด้วยความสงบสุข ซึ่งเห็นว่า การอุบัติขึ้นครั้งแรกในภพหรือกองสังขารที่เกิดขึ้นครั้งแรกในภพ เป็นทุกข์ ฯลฯ เป็นสิ่งน่ากลัว ฯลฯ เป็นสิ่งเจือด้วยอามิส คือ กิเลส ฯลฯ เป็นสังขารอันไม่สงบสุข ดังนี้ ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ

ตตฺถ มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา ปฏิสงฺขา จ สนฺติฏฺฐนา จาติ มุญฺจิตุกมฺยตา ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา. อิติ ปุพฺพภาเค นิพฺพิทาญาเณน นิพฺพินฺนสฺส อุปฺปาทาทีนิ ปริจฺจชิตุกามตา มุญฺจิตุกมฺยตา. มุญฺจนสฺส อุปายกรณตฺถํ มชฺเฌ ปฏิสงฺขานํ ปฏิสงฺขา. มุญฺจิตฺวา อวสาเน อชฺฌุเปกฺขนํ สนฺติฏฺฐนา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๘)

แปลว่า :-

ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคนั้น คำว่า มุญจิตุกัมยตา ฯเปฯ สันติฏฐนา มีวิเคราะห์ว่า เป็นญาณปัญญาที่ปรารถนาจะปล่อยวาง และญาณปัญญาที่จะปล่อยวางนั้น ก็เป็นทั้งญาณปัญญาที่พิจารณาและญาณปัญญาที่ตั้งมั่นด้วยความสงบ ด้วยเหตุนี้ ความปรารถนาที่จะปล่อยวางความเกิดขึ้นเป็นต้นในส่วนเบื้องต้นของพระโยคาวจรผู้เกิดความเบื่อหน่าย เพราะนิพพิทาญาณ ชื่อว่า มุญจิตุกัมยตา ส่วนการพิจารณาในส่วนท่ามกลางเพื่อค้นหาอุบายแห่งการปล่อยวางชื่อว่าปฏิสังขา และในตอนท้าย การวางจิตเป็นกลางเมื่อได้ปล่อยวางแล้ว ชื่อว่า สันติฏฐนา

ญาณ ๓ อย่างดังกล่าว คือ **มุญจิตุกัมยตา ปฏิสังขา สังขารุเปกขา** นั้น แตกต่างกันโดยพยัญชนะเท่านั้น (แตกต่างกันโดยการตั้งอยู่ในเบื้องต้น - ท่ามกลาง - ที่สุด หรืออย่างอ่อน - อย่างกลาง - อย่างแก่กล้า) แต่มีความหมาย เหมือนกันโดยลักษณะการรู้อารมณ์และจิตที่กำหนดว่าเป็นเพียงสังขารธรรม ดังนั้น ในพระบาลี ปฏิสัมภิทามรรค จึงแสดงไว้ว่า

ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา, ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา, ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานํ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๒๗/๒๘๑)

มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ ล้วนมีอรรถอย่างเดียวกัน พยัญชนะ(ศัพท์) เท่านั้นที่แตกต่างกัน

เพราะเหตุที่ญาณทั้ง ๓ นี้ มีความเป็นอันเดียวกันโดยสภาพอย่างนี้ พระโยคาวจรบางท่านจึงได้สังขารุเปกขาญาณในทันทีที่เพิ่งได้มุญจิตุกัมยตาญาณและปฏิสังขาญาณ และเมื่อเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณแล้วบางท่านก็สามารถเข้าถึง

อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และมรรคญาณตามลำดับได้อย่างรวดเร็ว แต่บางท่านก็ดำรงอยู่ในสังขารุเปกขาญาณเป็นเวลานานๆก็มี ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

เอวเมว สเจ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ สนฺติปทำ นิพฺพานำ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพำ สงฺขารปฺปวตฺตำ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ, โน เจ ปสฺสติ, ปุนปฺปุนำ สงฺขารารมฺมณเมว ทุตฺวา ปวตฺตติ.

ตยิทำ สุปฺปคฺเค ปิฏฺฐำ วฏฺฏยมานำ วิย นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาสำ วิหนมานำ วิย, นานปฺปการโต สงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ ปหาย สงฺขารวิจินเน มชฺฌตฺตำ ทุตฺวา ติวิธานุปสฺสนาวเสน ติฏฺฐติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๔)

เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ (คือเหมือนกับที่นักเดินเรือ ปล่อยนกพิราบเพื่อค้นหาฝั่ง นกที่ถูกปล่อยนั้น หากหาฝั่งเจอก็จะไม่กลับ แต่ถ้าไม่เจอก็จะวกกลับมาที่เรือลำเดิม) ถ้าสังขารุเปกขาญาณนี้เห็นนิพพานอันเป็นเหตุแห่งความสงบสุขของนามรูป สังขาร และเป็นธรรมอันบุคคลพึงบรรลุได้ด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้วไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ (สังขารุเปกขาญาณนั้น)ย่อมละทิ้งอารมณ์ กล่าวคือสังขารอันเป็นไปโดยไม่ขาดสาย ทั้งหมดทั้งปวงแล้วแล่นเข้าหาพระนิพพานทีเดียว แต่ถ้าไม่เห็นนิพพาน ก็ยังยึดสังขารนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์อยู่เนืองๆ สังขารุเปกขาญาณนั้นจะค่อยๆประณีตขึ้นเรื่อยๆ ดุจแป้งขนมที่ถูกตีพลิกไปพลิกมาบนถาด คือยิ่งทำก็ยิ่งมีเนื้อละเอียดอ่อน หรือดุจกับนุ่นสำลี ที่ยิ่งฟัดก็ยิ่งสะอาดหมดจด(ปราศจากเมล็ด)ฉันนั้น ญาณนี้ ครั้นพิจารณากำหนดกองสังขารโดยประการต่างๆแล้ว ละความกลัวอันเกิดแต่ภยญาณ และความยินดีอันเกิดแต่ความพอใจในวัตถุกามแล้ววางตัวเป็นกลาง ไม่ยินดียินร้ายในการพิจารณากองสังขาร ดำรงอยู่ด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา

การที่พระอัฏฐกถาจารย์ท่านกล่าวว่า สังขารุเปกขาญาณสามารถเห็นพระนิพพานได้นั้น ท่านมุ่งหมายเอาความเป็นวุฏฐานคามินีอย่างแก่กล้าพอที่จะยังอนุโลมญาณให้เกิดขึ้นได้ และการที่ท่านกล่าวว่า สังขารุเปกขาญาณแล่นเข้าไปหานิพพานนั้นก็เป็นการกล่าวโดยรวมเป็นอันเดียวกันกับอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ

(เป็นวิธีการกล่าวชนิดหนึ่งเรียกว่า **เอกัตตนัย**-นัยที่กล่าวโดยรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน) แต่โดยตรงแล้ว หมายความว่า สังขารุเปกขาญาณนี้เกิดขึ้นหลายต่อหลายครั้งนับไม่ถ้วน จนแก่กล้าถึงที่สุดแล้วย่อมสามารถยังอนุโลมญาณให้เกิดขึ้นได้ หลังจากนั้น ด้วยกระแสอันรุนแรงของอนุโลมญาณจึงทำให้เกิดโคตรภูญาณซึ่งเป็นญาณที่สามารถเห็นพระนิพพาน ดังกล่าว หลังจากนั้นก็แล่นเข้าหาพระนิพพานทันที ดังในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่าน กล่าวไว้ว่า

ติกฺขวิสทสูรภาเวน สงฺขาเรสุ อชฺฌุเปกฺขเน สิชฺฌมาเน ตํ ปเนตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อเนกวารํ ปวตฺตมานํ ปริปากคมเนน อนุโลมญาณสฺส ปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺตํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ นาม. ตถาภูตญฺจ สงฺขารปวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ นาม. ตยิทํ อิธ ญาณํ อนุโลมโคตฺรภุ-ญาเณหิ สทฺธึ เอกตฺตํ เนตฺวา วุตฺตํ เอกตฺตนยวเสน.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๕๐๗)

เมื่อความวางเฉยคือไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอารมณ์และวิปัสสนาจิตเกิดขึ้นเสร็จสรรพบริบูรณ์ โดยความเฉียบคม ปราศจากมลทิน มีความกล้าหาญแล้วสังขารุเปกขาญาณนั้นก็เกิดขึ้นหลายวาระนับไม่ถ้วน จนกระทั่งได้ที่แล้ว(คือถึงความแก่กล้าแล้ว) จึงเข้าถึงความเป็นปัจจัยแก่อนุโลมญาณ (จึงเป็นปัจจัยให้อนุโลมญาณเกิดขึ้น) เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า เห็นนิพพานโดยอาการอันสงบ และญาณที่เห็นปานนั้นยังได้ชื่อว่า ละทิ้งสังขารที่กำลังเป็นไปแล้วแล่นเข้าไปหานิพพานอีกด้วย

สังขารุเปกขาญาณดังกล่าว ท่านนำมากล่าวโดยรวมเข้ากับอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ ซึ่งเป็นการกล่าวโดยวิธี **เอกัตตนัย** (นัยที่รวมหลายสิ่งเข้าเป็นสิ่งเดียวกัน)

สังขารุเปกขาญาณ จบ

อนุโลม - โคตรภู - มรรค - ผลญาณ

เมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าบริบูรณ์เต็มที่พอที่จะยังอนุโลมญาณให้เกิดขึ้นได้ อธิโมกข์คือศรัทธาก็มีกำลังดีขึ้น และด้วยอำนาจของศรัทธานี้แหละที่ทำให้จิตเกิดความผ่องใสเป็นพิเศษ พร้อมทั้งยังทำให้ความเพียรดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ สติที่กำหนดอยู่ก็มีความมั่นคง จิตใจเป็นสมาธิแน่วแน่ แม้สังขารุเปกขาญาณเองก็มีความชัดเจนยิ่งกว่าเดิม ถึงตอนนี้พระโยคาวจรสามารถรู้ได้ว่า การกำหนดของตนมีความก้าวหน้าขึ้นไปมาก หลังจากนั้น เมื่อนำสามัญญลักษณะ ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ลักษณะใดลักษณะหนึ่งมาพิจารณาแล้ว อย่างน้อยๆ **สทิสานุปัสสนาวิถี**อาจเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ครั้ง ดังนี้ คือในครั้งแรก ถ้ากำหนดอนิจจัง พอครั้งที่ ๒-๓ ก็จะกำหนดอนิจจังเช่นกัน หรือถ้าครั้งที่หนึ่งกำหนดทุกขัง พอครั้งที่ ๒-๓ ก็จะกำหนด ทุกขัง เช่นกัน หรือถ้าครั้งแรกกำหนดอนัตตา พอครั้งที่ ๒-๓ ก็กำหนดอนัตตาเช่นกัน หมายความว่าการกำหนดพิจารณาโดยอาการเพียงลักษณะเดียวสามารถเกิดขึ้นได้ถึง ๒-๓ ครั้ง

อนิจจังนี้พึงทราบว่าเป็นลักษณะใดลักษณะหนึ่งในอาการ ๑๐ อย่างที่ได้แสดงมาแล้วนั่นเอง ส่วนทุกขังก็หมายเอาอาการอย่างใดอย่างหนึ่งในอาการ ๒๕ อย่าง และอนัตตาก็หมายเอาอาการอย่างใดอย่างหนึ่งในอาการ ๕ อย่างเช่นกัน

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา(อนุโลมญาณ)

เมื่อสังขารุเปกขาญาณถึงที่สุดแล้วจะได้ชื่อว่า **สิขาปัตตสังขารุเปกขา** และเนื่องจากอยู่ติดกับอริยมรรคจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า**วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** (วิปัสสนาที่กำลังจะเข้าถึงอริยมรรค) อนึ่ง อริยมรรคนี้จะไม่กำหนดสังขารนิมิต (ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) มาเป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้นจึงถือว่าลุก(ผละตัวออก)จากนิมิตแล้ว และต่อจากนั้นจึงทำให้ปวัตตะกล่าวคือ กิเลส กรรม และวิบากที่เกี่ยวข้องสงบระงับไป เพราะฉะนั้นจึงถือได้ว่า ผละตัวออกจากปวัตตะด้วยสาเหตุที่มรรคเป็นสภาวธรรมที่ออก(พ้น)จากนิมิตและปวัตตะทั้ง ๒ นี้ จึงได้ชื่อว่า **วุฏฐานะ** ส่วนสังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ทั้ง ๓ นี้มีความต่อเนื่องเป็นวิถีเดียวกันกับมรรค จึงเรียกว่า **วุฏฐานคามินี** ดังที่ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านได้กล่าวไว้ว่า

ยา สิขาปตฺตา สา สานุโลมา สงฺขารุเปกฺขา วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนาติ จ ปวุจฺจติ. ยทิ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา อนตฺตโต วิปสฺสติ สุญฺญโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค. ยทิ อนิจฺจโต วิปสฺสติ, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม. ยทิ ทุกฺขโต วิปสฺสติ, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข นาม.

สังขารุเปกขาญาณที่ถึงที่สุดแล้วพร้อมทั้งอนุโลมญาณเรียกว่าวุฏฐานคามินี-วิปัสสนา ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนากำหนดโดยอนัตตลักษณะ อริยมรรคจะมีชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ ถ้ากำหนดโดยอนิจจลักษณะ อริยมรรคจะมีชื่อว่า ***อนิมิตตวิโมกข์*** *และถ้ากำหนดโดยทุกขลักษณะ อริยมรรคจะมีชื่อว่า* ***อัปปณิหิตวิโมกข์***

สรุปความว่า ในคำพูดประโยคแรก ท่านแสดงว่า สังขารุเปกขาญาณที่ถึงที่สุดแล้วและอนุโลมญาณได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ส่วนคำที่ว่า “ถ้าวุฏฐาน-คามินีวิปัสสนากำหนดโดยอนัตตลักษณะ” ดังนี้ นั้นเป็นการแสดงถึงความเป็น **สทิสานุปัสสนา** หมายความว่า ทั้งสังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณต่างก็กำหนดอนัตตาเหมือนกัน ส่วนในลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้

สิขาปตฺตวิปสฺสนาติ วา วุฏฺฐานคามินีติ วา สงฺขารุเปกฺขาทิญาณตฺตยสฺเสว เอตํ นามํ. สา หิ สิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา สิขาปฺปตฺตา, วุฏฺฐานํ คจฺฉตีติ วุฏฺฐานคามินี, วุฏฺฐานํ วุจฺจติ พหิทฺธานิมิตฺตภูตโต อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต เจว, อชฺฌตฺตปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนโต มคฺโค, ตํ คจฺฉตีติ วุฏฺฐานคามินี, มคฺเคน สทฺธึ ฆฏิยตีติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๓๙)

ชื่อทั้ง ๒ คือ สิขาปัตตวิปัสสนา และ วุฏฐานคามินี นี้ เป็นชื่อของสังขารุ-เปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ

(มหาฎีกาแก้ว่า **สงฺขารุเปกฺขาอนุโลมโคตฺรภุสณฺฐิตสฺส ฌาณตฺตยสฺส**)

จริงอยู่ วิปัสสนาทั้ง ๓ นั้น บรรลุถึงที่สุดแล้ว คือบรรลุถึงความเป็นเลิศแห่งวิปัสสนาทั้งปวงแล้ว ฉะนั้น จึงมีชื่อว่าสิขาปัตตะ และเพราะเข้าถึงวุฏฐานะ (คือมรรค) แล้ว ฉะนั้นจึงมีชื่อว่า วุฏฐานคามินี อนึ่ง (ท่านเรียก อริยมรรคว่า วุฏฐานะ) ในที่นี้ “วุฏฐานะ” ท่านหมายถึงอริยมรรค (วุฏฐานะ แปลว่า ลุกออก เช่น

ลุกออกจากอาบัติคือแสดงอาบัติแล้วดังนี้เป็นต้น) เพราะสามารถลุกออก[๑] (โดยวิธีที่ไม่ต้องกำหนดเป็นอารมณ์ และห้ามมิให้เกิดขึ้นอีก) จากสังขารภายใน-ภายนอก[๒] ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรกำหนด และเป็นอารมณ์ภายนอกของวิปัสสนา และจากกระแสคือกองกิเลสและวิบากอันเป็นสิ่งภายในสันดานของตน อนึ่ง ธรรมใดเข้าถึงมรรคอันมีชื่อว่า วุฏฐานะ ธรรมนั้นท่านเรียกว่า วุฏฐานคามินี อธิบายว่า ธรรมที่ต่อเนื่องกับอริยมรรค ท่านเรียกว่าวุฏฐานคามินี

วิถีจิตของ**สิขาปัตตสังขารุเปกขา**หรือ**สทิสานุปัสสนา** ซึ่งนับเนื่องในวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้นมีดังนี้ คือ ภวังคจลนะเกิดขึ้น ๒ ครั้ง มโนทวาราวัชชนะ ๑ ครั้ง มหากุศลญาณสัมปยุตตชวนะ ๗ ครั้ง และหลังจากนั้นก็เกิดภวังคจิตเป็นลำดับต่อไป พึงทราบว่าวิถีจิตนี้เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นลำดับ ๒ ถึง ๓ ครั้ง และพึงสังเกตว่าในวิถีจิต นี้จะไม่มีตทารัมมณจิตเกิดหลังชวนจิตซึ่งเป็นพลววิปัสสนา (วิปัสสนาจิตที่มีพลังแรง) ดังที่ท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า **ติลกฺขณารมฺมณิก(พลว) วิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ น ลพฺภติ, วุฏฺฐานคามินิยา พลววิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ น ลพฺภติ** *=วิปัสสนา(พลังแรง)ที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ไม่มีตทารัมมณะ(ในวิถีจิต) และวิปัสสนา พลังแรงที่เป็นวุฏฐานคามินีก็ไม่ได้เช่นกัน*

ใน**สทิสานุปัสสนาวิถี** ซึ่งเกิดขึ้นถึง ๒-๓ ครั้งนั้น เฉพาะครั้งสุดท้าย(วาระสุดท้าย) **ภวังคจิต**จักเกิดขึ้นหลังจากสัตตมชวนจิต(ชวนจิตดวงที่ ๗) มากน้อยตาม แต่ความเหมาะสม และในขณะนั้นนั่นเอง มโนทวาราวัชชนจิตก็จักเกิดขึ้นโดยพิจารณานามธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งหรือรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่กำลังเกิดดับอยู่ โดยยกขึ้นสู่อาการของไตรลักษณ์อาการใดอาการหนึ่ง เหมือนกับที่**สทิสานุปัสสนาวิถี**เคยพิจารณามาแล้ว ต่อจากนั้น วิปัสสนาชวนจิต ๒-๓ ครั้ง

---

[๑] คำว่า “ลุกออก” นั้นในมหาฎีกาอธิบายไว้ว่า **วุฏฺฐหนฺจ เนสํ อารมฺมณากรณํ อายตึ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนฺจ** = *การลุกออกคือการไม่กระทำ(นำ)สิ่งเหล่านั้นมาเป็นอารมณ์และไม่ให้โอกาสแก่สภาวธรรมคือกิเลสและวิบากเกิดขึ้นได้อีก* เป็นการปราศจาก(ระงับ)สภาวธรรมเหล่านั้นแล้ว เหมือนดั่งคนเป็นไข้แล้วก็หายจากไข้ฉันนั้น เป็นสำนวนโวหารพิเศษในภาษาบาลี)

[๒] คำว่า “ภายนอก” ในที่นี้มิได้หมายเอาเฉพาะสันดานของผู้อื่น หรือ **อนินทรียพัทธะ** (สิ่งที่ไม่มีอินทรีย์) เท่านั้น แม้ธรรมภายในสันดานของตน หากเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาก็จัดอยู่ในพวก **พหิทธา** (ภายนอก) เหมือนกัน นี้เป็นคำอธิบายของมหาฎีกา

จักเกิดขึ้นโดยพิจารณากำหนดนามรูปดังกล่าว อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอาการอย่างนี้ว่า "ลักษณะการพิจารณากำหนดตอนนี้คล้ายกันกับที่กำหนดในระหว่างภายใน ๒-๓ วิถีที่เพิ่งผ่านมานั่นเอง"

อนึ่ง ในบรรดาชวนจิต ๓ ครั้งหรือ ๓ ดวงนั้น ปฐมชวนจิตมีชื่อว่า **บริกรรม** ชวนจิตดวงที่ ๒ มีชื่อว่า **อุปจาระ** ส่วนดวงที่ ๓ มีชื่อว่า **อนุโลม**

บริกรรม หมายถึง *ชวนจิตที่ทำการเตรียมพร้อมล่วงหน้า* **อุปจาระ** หมายถึง *ชวนจิตเข้าใกล้มรรค* **อนุโลม** หมายถึง *ชวนจิตที่เหมาะสมกับญาณบุรพภาคมีอุทยัพพยญาณเป็นต้นและโพธิปักขิยธรรม(ซึ่งเป็นอปรภาคธรรมส่วนปลาย)* ซึ่งนับเข้าในมรรคจิตตุปบาท (การอุบัติขึ้นของมรรคจิตพร้อมด้วยสัมปยุตตธรรม เรียกว่า *มัคคจิตตุปบาท*) ก็คำว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม นี้เป็นชื่อพิเศษของชวนจิต ๓ ดวง แต่ถ้าจะเรียกโดยรวมกันแล้ว จะเรียกว่า **อาเสวนชวนจิต บริกรรมชวนจิต อุปจารชวนจิต** หรือ **อนุโลมชวนจิต** ก็ได้ ส่วนญาณที่นับเข้าในอนุโลมชวนะทั้ง ๓ เหล่านี้ เรียกว่า **อนุโลมญาณ** และอนุโลมชวนะทั้ง ๓ นี้จักปรากฏเกิดขึ้นพร้อมทั้งอาวัชชนะ โดยจะปรากฏแก่โยคาวจร เหมือนกับการกำหนดรอบเดียว หรือครั้งเดียวพร้อมกัน แต่จะไม่ปรากฏแยกกันเป็นอย่างๆ เหมือนกับในขณะที่เห็นรูปหรือได้ยินเสียงในตอนแรก อาวัชชนจิตเกิดแล้ว ชวนจิต (๗ ดวง) ก็ตามมาเรียงกันเป็นกลุ่ม ปรากฏเหมือนกับว่า เกิดขึ้นพร้อมกันทีเดียวทั้งหมดฉะนั้น

อนึ่ง การยกหลักฐานมายืนยันคำกล่าวที่ว่า วิปัสสนาชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ครั้ง และสทิสานุปัสสนาวิถีเกิดขึ้น ๒-๓ ครั้งนั้น มีปรากฏในอรรถกถา-ฎีกา ต่อไปนี้

ตสฺส ทานิ มคฺโค อุปฺปชฺชิสฺสตีติ สงฺขารุเปกฺขาสงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรติ, ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขายกตนเยเนว สงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ กุรุมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํ, ตโต ภวงฺคํ อาวฏฺเฏตฺวา อุปฺปนฺนสฺส ตสฺส กิริยจิตฺตสฺสานนฺตรํ อวีจิกํ สนฺตติมนุปฺปพนฺธมานํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ ปฐมชวนจิตฺตํ, ยํ ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๔๙)

หลังจากที่โยคีเกิดความคิดว่า "มรรคกำลังจะเกิดขึ้นในตอนนี้นั้น" สังขารุเปกขาญาณก็จะทำหน้าที่พิจารณากองสังขารว่า เป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่อัตตา (อย่างใดอย่างหนึ่ง)แล้วย่อมตกสู่ภวังค์ และถัดจากภวังค์นั้นก็จักเกิดมโนทวาราวัชชนะซึ่งพิจารณากองสังขารเป็นอารมณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่อัตตา (อย่างใดอย่างหนึ่ง)ตามแนวทางที่สังขารุเปกขาได้ทำมาแล้ว ต่อจากนั้น อาวัชชนกิริยาจิตก็เกิดขึ้นมาเพื่อตัดกระแสภวังค์ ถัดจากนั้น ปฐมชวนจิตที่พิจารณากองสังขารเป็นอารมณ์ โดยลักษณะเหมือนกับวิถีจิตที่ผ่านมานั้นนั่นเองก็เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นโดยติดต่อสืบสานวิถีจิตให้เป็นไปโดยไม่ขาดระยะ ปฐมชวนจิตดังกล่าวนี้ท่านเรียกว่า ***บริกรรม***

อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรตีติ อนิจฺจาทีสุ เอเกนากาเรน สมฺมสนฺตี สตฺตกฺขตฺตุํ ปวตฺติตฺวา ภิชฺชนฺตีติ ภวงฺคํ โอติณฺณา นาม โหติ, ตโต ปรํ ภวงฺคสฺส วาโรติ กตฺวา.

ตเถวาติ ยถา อตีตาสุ ทฺวตฺติชวนวีถิสุ สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สงฺขาเร อารมฺมณมกาสิ ตเถว.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๕๒๙,๕๓๐)

คำว่า "หลังจากที่โยคีเกิดความคิดว่า มรรคกำลังจะเกิดขึ้นในตอนนี้นั้น สังขารุเปกขาญาณก็จะทำหน้าที่พิจารณา ฯลฯ แล้วตกสู่ภวังค์" นี้ อธิบายว่า (เมื่อสังขารุเปกขาญาณ)กำหนดพิจารณาโดยอาการของไตรลักษณ์อาการใดอาการหนึ่ง แล้วดำเนินไปถึงเจ็ดครั้ง จึงแตกดับ (อย่างนี้)ชื่อว่าเป็นการตกสู่ภวังค์ ภายหลังจากนั้นก็เป็นหน้าที่ของภวังค์ต่อไป

คำว่า"โดยลักษณะเหมือนกับวิถีจิตที่ผ่านมานั้นนั่นเอง"อธิบายว่าได้พิจารณากองสังขารเป็นอารมณ์ โดยลักษณะว่า ไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง เหมือนกับสังขารุเปกขาญาณ ที่เกิดขึ้นในชวนวิถี ๒-๓ ครั้ง ที่ผ่านมา ฉะนั้น

โคตรภูญาณ

ถัดจากอนุโลมญาณไป จิตชนิดหนึ่งซึ่งได้ละอารมณ์ ที่เป็นสังขารที่ตนกำลังกำหนดอยู่แล้วมุ่งสู่นิพพาน คือกำหนดนิพพานให้เป็นอารมณ์ จิตประเภทนี้เรียกว่า**โคตรภูชวนจิต** และก็ญาณ(ปัญญาเจตสิก)ที่เกิดกับจิตดวงนี้ ท่านเรียกว่า **โคตรภูญาณ** ลักษณะการกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์ของจิตดวงนี้ไม่เหมือนกับจิตดวงอื่นๆ เพราะว่าจิตดวงอื่นๆนั้นอยู่ภายนอกอารมณ์ แต่จิตดวงนี้เมื่อปล่อย(ละทิ้ง)อารมณ์ที่เป็นสังขารธรรมแล้วก็เหมือนกับแล่นเข้าสู่นิพพานทันที ดังนั้นในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

อุปฺปาทำ อภิภุยฺยิตฺวา อนุปฺปาทำ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตำ อภิภุยฺยิตฺวา นิโรธำ นิพฺพานำ ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภุ...

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๙/๖๘)

สภาวธรรมใดเอาชนะอารมณ์สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว แล่นเข้าไปสู่ความดับ สภาวธรรมนั้นมีชื่อว่า โคตรภู และเพราะเหตุที่เอาชนะ(ครอบงำ)อารมณ์สังขาร ซึ่งเป็นธรรมภายนอกแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพาน อันเป็นที่ดับของสังขาร จึงมีชื่อว่า โคตรภู

มรรคญาณ ผลญาณ

ถัดจากโคตรภูจิต จะมีมรรคจิตซึ่งกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ๑ ครั้ง ก็ญาณหรือปัญญาเจตสิกที่เกิดกับมรรคจิตนี้ ท่านเรียกว่า **มรรคญาณ** หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ** และถัดจากมรรคนี้จะมีผลจิตซึ่งกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ๒ ครั้ง แต่ถ้าผู้ปฏิบัติเป็นติกขปัญญาบุคคล ผลจิตจะเกิดขึ้น ๓ ครั้ง เพราะก่อนหน้านี้ อนุโลมชวนจิตได้เกิดขึ้นเพียง ๒ ครั้งเท่านั้น จึงเป็นเหตุทำให้ผลจิตเพิ่มขึ้นมาอีก ๑ ครั้ง (หมายความว่า คนมีปัญญามากนั้นไม่จำเป็นต้องบริกรรมมากก็สามารถบรรลุได้ คือแทนที่จะใช้อนุโลมจิตหลายครั้ง ถัดจากนั้นก็จะเป็นภวังคจิตซึ่งจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตามสมควรแล้ว ถัดจากนั้นปัจจเวกขณจิตซึ่งทำหน้าที่พิจารณากิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังไม่ได้ละก็เกิดขึ้น

อนึ่ง ระยะเวลาการเกิดขึ้นของมรรคจิตนี้ช่างสั้นและรวดเร็วนัก รู้ได้เพียงการอุบัติของจิตทั้ง ๓ (โคตรภู-มรรค-ผล)เหล่านั้นเท่านั้น แต่ไม่สามารถกำหนดแยกแยะอย่างชัดเจนได้

ลักษณะความปรากฏของมรรคจิต

หลังจากที่ละทิ้งอารมณ์ และจิตที่กำหนดซึ่งได้ชื่อว่า สังขารแล้ว จะปรากฏการเข้าถึงความดับแห่งสังขาร(เข้าถึงนิพพาน)ก่อน แล้วหลังจากนั้นจะเห็นความตั้งอยู่ของสภาวะความดับของจิตนั้นเพียงชั่วขณะเดียว หลังจากนั้น ก็จะปรากฏเหมือนกับตื่นจากภวังค์ หรือเหมือนกับผุดขึ้นจากผิวน้ำ คือหลังจากที่จิตเข้าถึงความดับแล้ว ก็จะออกมาทำการพิจารณา ซึ่งเรียกว่า **ปัจจเวกขณะ** ถ้าหากนักปฏิบัติเป็นผู้มีความรู้เรื่องปริยัติ ก็จะสามารถตัดสินได้ทันทีว่า จิตที่เข้าถึงสภาวะความดับแห่งสังขารเป็นครั้งแรกนั้น ได้แก่ **โคตรภูจิต** ต่อจากนั้นจะเป็นวาระของมรรคจิตซึ่งเป็นจิตที่ปราศจากสังขารและตั้งอยู่เพียงชั่ว ๑ ขณะ ส่วนจิตดวงสุดท้าย(ของวิถี)ซึ่งอุบัติขึ้นเพื่อเสวยผลต่อจากมรรคนั้น ได้แก่ **ผลจิต**

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายไว้ด้วยอุปมาดังต่อไปนี้

ยถา หิ มหามาติกำ ลงฺฆิตฺวา ปรตีเร ปติฏฺฐาตุกาโม ปุริโส เวเคน ธาวิตฺวา, มาติกาย โอริมตีเร รุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตำ รชฺชุำ วา ยฏฺฐึ วา คเหตฺวา อุลฺลงฺฆิตฺวา ปรตีรนินฺนโปณปพฺภารกาโย หุตฺวา ปรตีรสฺส อุปริภาคำ ปตฺโต ตำ มุญฺจิตฺวา, เวธมาโน ปรตีเร ปติตฺวา สณิกำ ปติฏฺฐาติ.

เอวเมวายำ โยคาวจโรปิ ภวโยนิคติฏฺฐิตินิวาสานำ ปรตีรภูเต นิพฺพาเน ปติฏฺฐาตุกาโม อุทยพฺพยานุปสฺสนาทินา เวเคน ธาวิตฺวา อตฺตภาวรุกฺขสาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตำ รูปรชฺชุำ เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑำ วา อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตาติ วา อนุโลมาวชฺชเนน คเหตฺวา ตำ อมุญฺจมาโนว ปฐเมน อนุโลมจิตฺเตน อุลฺลงฺฆิตฺวา ทุติเยน ปรตีรนินฺนโปณปพฺภารกาโย วิย นิพฺพาน-นินฺนโปณปพฺภารมานโส หุตฺวา ตติเยน ปรตีรสฺส อุปริภาคำ ปตฺโต วิย อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสนฺโน หุตฺวา ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรเธน ตำ สงฺขารารมฺมณำ มุญฺจิตฺวา โคตฺรภุจิตฺเตน วิสงฺขาเร ปรตีรภูเต นิพฺพาเน

ปตติ. เอการมฺมเณ ปน อลทฺธาเสวนตาย เวธมาโน โส ปุริโส วิย น ตาว สุปฺปติฏฺฐิโต โหติ. ตโต มคฺคญาเณน ปติฏฺฐาติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๕๔)

อุปมาเช่นบุรุษผู้ต้องการที่จะข้ามเหมืองน้ำขนาดใหญ่พอประมาณ(ครั้นเตรียมการพร้อมแล้ว) บุรุษนั้นได้วิ่งด้วยความเร็วสูงแล้วใช้มือคว้าเชือกหรือไม้ที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งไม้ ใกล้ฝั่งของเหมืองทางที่ตนกำลังจะกระโดดข้ามนี้ แล้วโหนเชือกหรือไม้พุ่งตัวกระโดด น้อมไปทางฝั่งทางโน้น พอเห็นว่าตัวเองกระโดดขึ้นมาอยู่เหนือฝั่งตรงกันข้ามแล้วจึงสลัดเชือกหรือไม้ที่ตนเกาะอยู่นั้นทิ้ง แล้วกระโดดตัวลงสู่พื้นฝั่งตรงกันข้ามด้วยอาการที่โงนเงน คือยังทรงตัวได้ไม่ดี แล้วค่อยๆทรงตัวอย่างช้าๆ ฉันใด

แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้น คือในเบื้องต้น นักปฏิบัติผู้ปรารถนาที่จะข้ามภพไปหานิพพานอันเป็นฝั่งตรงกันข้ามกับภพ โยนิ คติ ฐิติ และนิวาสนั้น เบื้องต้นจะต้องวิ่งด้วยความเร็วสูงแล้วโหนเชือกคือรูป หรือไม้คือนามธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งมีเวทนา เป็นต้นที่ผูกห้อยไว้ที่กิ่งไม้คืออัตภาพ แล้วพิจารณาอาวัชชนจิตที่นำหน้าอนุโลมญาณว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือเป็นของที่ไม่อยู่ในบังคับบัญชาก็ดี เสร็จแล้วกระโดดข้ามด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ โดยที่ยังไม่ปล่อยอารมณ์ที่พิจารณานั้นในทันทีทันใด แล้วน้อมจิตไปสู่ฝั่งพระนิพพานด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ เหมือนกับบุรุษกำลังน้อมกาย กระโดดไปฝั่งตรงกันข้ามฉันนั้น แล้วจึงขยับเข้าใกล้นิพพานซึ่งกำลังจะถึงอยู่รอมร่อแล้วด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ เหมือนกับบุรุษกำลังกระโดดมาถึงเหนือพื้นฝั่งตรงกันข้ามของเหมืองน้ำฉันนั้น เสร็จแล้วทันทีที่จิต(อนุโลมจิต)นั้นดับลง ก็รีบสลัดทิ้งอารมณ์สังขารนั้น แล้วตกไปในนิพพานอันปราศจากสังขารด้วยโคตรภูมิ แต่เนื่องจากยังไม่สามารถรับนิพพานอย่างเดียวเท่านั้นมาเป็นอารมณ์จึงทำอารมณ์ยังไม่แน่นอน แต่เมื่อได้บรรลุมรรคญาณแล้ว อารมณ์จึงจะตั้งอยู่โดยแน่วแน่และแน่นอนดุจบุรุษผู้ข้ามฝาก ซึ่งกำลังตกถึงพื้นของฝั่งตรงกันข้ามด้วยอาการที่โงนเงน เพราะยังทรงตัวได้ไม่ดีฉันนั้น

อนึ่ง การยกอุปมาอุปไมยของพระอรรถกถาจารย์นี้ ช่างมีความเหมาะสมกันเสียเหลือเกิน และนอกจากนี้ ในพระบาลี มัชฌิมปัณณาสก์ มหามาลุกยปุตตสูตร

และอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต มหาวรรค ปัญจมสูตร เป็นต้น ก็ทรงแสดงไว้เหมือนกันดังนี้

อิธานนฺท ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. โส ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สญฺญาคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ เต ธมฺเม อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต สุญฺญโต อนตฺตโต สมนุปสฺสติ. โส เตหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปฏิวาเปตฺวา อมตาย ธาตุยา จิตฺตํ อุปสหรติ เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ. ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิ-ปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺติ.

อานนท์ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สงบระงับจากกามและอกุศลธรรมทั้งปวงแล้ว ย่อมบรรลุปฐมฌานที่ประกอบด้วยวิตก(ความตรึก)และวิจาร(ความตรอง)อันมีความอิ่มใจและความสุขใจที่เกิดแต่วิเวก(ความปราศจากนิวรณ์)ภิกษุนั้นย่อมกำหนดพิจารณาธรรมทั้งหลายกล่าวคือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณซึ่งเกิดขึ้นในขณะแห่งปฐมฌานนั้นว่า เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดั่งโรคที่รักษาไม่หายขาด เป็นดั่งฝี เป็นดั่งลูกศร เป็นดั่งบาป เป็นสิ่งที่คอยเบียดเบียนดุจอาพาธ เป็นธรรมแปลกหน้า เป็นภาพลวงตา เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา(สิ่งที่ไม่ใช่อัตตา) ดังนี้ ครั้นกำหนดพิจารณาอย่างนี้แล้วย่อมปฏิเสธจิต[๑] จากรูปธรรม-นามธรรมเหล่านั้น และเมื่อปฏิเสธได้แล้วย่อมสามารถน้อมนำจิตไปสู่นิพพานธาตุ ซึ่งเป็นธาตุที่ปราศจากความตาย มีคำถามว่า จะน้อมนำไปได้อย่างไร? วิสัชชนาว่า พึงน้อมนำเข้าหานิพพานอย่างนี้ว่า "นิพพานธาตุอันเป็นการละอุปธิทั้งปวงและเป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสตัณหา ทั้งเป็นการสำรอกความกำหนัดยินดี และเป็นความดับแห่งสังขารทั้งปวงนี้ เป็นสภาวะที่สงบและประณีต" ดังนี้

อนึ่ง ในขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้นนั้นมิได้หมายความว่า จะต้องพิจารณาโดยกำหนดออกเสียงว่า "เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ" แต่เป็นเพียงการรู้แจ้งถึงความดับของ

---

[๑] คำว่า "ปฏิเสธ" นี้ในอังคุตตรอรรถกถาขยายไว้ว่า **นิปฝนฺนวเสน นิวตฺเตติ** = *ปฏิเสธหรือห้ามด้วยอำนาจแห่งการยังกิจให้สำเร็จ* อนึ่ง ข้อที่ว่า "พระโยคาวจรปฏิเสธจิต" นั้นหมายถึงการผละจากอารมณ์อันเป็นสังขารภายหลังที่ได้บรรลุวิปัสสนาตามลำดับไปจนถึงอนุโลมญาณและโคตรภูจิตแล้วส่วนในมัชฌิมนิกายอรรถกถา ท่านอธิบายว่า **ทรติ โมเจติ อปเนติ** = *เก็บเข้าที่เดิม คือปล่อย ได้แก่ นำออก*

สังขารโดยอาการอันสงบ เหมือนกับได้เข้าไปรู้เข้าไปเห็นทีเดียว ส่วนญาณที่ว่า *สภาพความดับของสังขารเป็นสิ่งสงบ เป็นสิ่งประเสริฐดีเลิศ* นั้นจะปรากฏในช่วงเวลาของปัจจเวกขณญาณเท่านั้น ดังที่ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถา ของมัชฌิม-ปัณณาสก์ว่า

มคฺคจิตฺตํ นิพฺพานํ อารมฺมณกรณวเสเนว เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตนฺติ น เอวํ วทติ, อิมินา ปน อากาเรน ตํ ปฏิวิชฺฌนฺโต ตตฺถ จิตฺตํ อุปสหรติ.

(ม.อฏ. ๒/๑๐๙)

ด้วยการกำหนดนิพพานเป็นอารมณ์นั่นแหละชื่อว่าย่อมน้อมนำมรรคจิตเข้าไป (มรรคจิตที่กำหนดนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ท่านเรียกว่า น้อมนำจิตเข้าหานิพพาน) ในขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้นนั้น มิได้เป็นการกำหนดออกเสียง ว่า "เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ" (นิพพานนี้สงบหนอ นิพพานนี้ประเสริฐหนอ) แต่เป็นการแทงตลอดนิพพานนั้นโดยอาการอันสงบ นี้ชื่อว่าย่อมน้อมนำจิตไปสู่พระนิพพาน

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ได้แสดงความเกิดขึ้นแห่งมรรคญาณซึ่งเป็นญาณที่เห็นพระนิพพานด้วยอาการที่ตรงกันข้ามกับอาการนั้น ภายหลังที่อนุโลมญาณเกิดขึ้น โดยมีการกำหนดอาการอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการ ๔๐ อันประกอบด้วยอาการไม่เที่ยง ๑๐ อาการ ที่เป็นทุกข์ ๒๕ และอาการที่เป็นอนัตตา ๕ โดยทรงจำแนกเป็น ๔๐ ตอน ซึ่งใน ๔๐ ตอนที่ว่านี้ จะขอยกมาอธิบายเพียง ๖ ตอน ดังต่อไปนี้

ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรธํ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๗/๔๔๖)

เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาเห็นขันธ์ ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยงย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อได้เห็นว่าความดับของขันธ์ ๕ คือนิพพานอันเที่ยงแท้แล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค

ในข้อความที่ยกมานี้ คำว่า "ปญฺจกฺขนฺเธ" เป็นเพียงคำสามัญซึ่งกล่าวรวมๆกัน เรียกว่าเป็น **สัพพสังคาหิกวาจา** (คำพูดที่กล่าวรวมเอาขันธ์ที่บุคคลจะพึงกำหนด

ทั้งหมด แต่ถึงอย่างนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า ให้กำหนดพร้อมกันทีเดียวทั้งหมด แต่แท้จริง จะต้องเลือกกำหนดขันธ์ใดขันธ์หนึ่งนามใดนามหนึ่งเท่านั้น อนุโลมญาณจึงจะเกิดได้ ดังที่ได้ยกมาแสดงไว้แล้วจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้นว่า **รูปรชฺชุ์ วา เวทนาทีสุอญฺญตรทณฺฑ์ วา...** ซึ่งหมายความว่า *เมื่อเจริญรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือนามอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เวทนา สัญญา เป็นต้นย่อมได้อนุโลมญาณ* นอกจากนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ท่านยังได้แสดงถึงความเกิดขึ้นของโคตรภูญาณ และอริยมรรคภายหลังจากที่อนุโลมญาณเกิดขึ้น ซึ่งมีทั้งอนุโลมญาณที่กำหนดรูปเป็นอารมณ์และอนุโลมญาณ ที่กำหนดนามเป็นอารมณ์ด้วยปาฐะว่า **รูปา วุฏฺฐาติ อรูปา วุฏฺฐาติ** แต่ไม่ได้แสดงว่าโคตรภูและมรรคญาณเกิดขึ้นต่อจากญาณที่กำหนดรวมนามรูปทั้งหมดพร้อมกันโดยตรง และคำว่า **เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ** นั้น ก็ไม่ใช่เป็นคำตรงไปตรงมา หรือที่เรียกว่านิปปริยาย แต่เป็นคำชนิด **สนฺธายภาสิต** คือเป็นคำที่กล่าวโดยมุ่งหมายเอาเฉพาะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วแก่บุคคลผู้มีปัญญาหลักแหลม ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นเพียงคำพูดโดยปริยายเท่านั้น

เกี่ยวกับความหมายนี้ ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่าน ขยายความพร้อมทั้งแสดงเหตุผลที่ตรงกันข้ามไว้ว่า

อญฺญถา เอเกเนว โลกิยจิตฺเตน ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ ปริคฺคหปริชานนาทีนำ อสมฺภวโต, น หิ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆาทิ เอกชฺฌำ อารมฺมณำ กาตุำ สกฺกา.

ไม่มีจิตแม้สักดวงในโลกที่จะรับรู้เอาอารมณ์คือขันธ์ ๕ โดยพร้อมกัน ที่จริงสนิทัสสนะกับสัปปฏิฆะเป็นต้น นี้ไม่สามารถที่จะทำอารมณ์ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้

ส่วนข้อความที่ยกมาจากปฏิสัมภิทามรรคนั้นท่านมุ่งหมายให้รู้ว่าเมื่อโยคาวจรกำลังกำหนดนามรูปอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกำลังเกิด-ดับอยู่ อนุโลมญาณก็จะเกิดโดยยึดนามรูปดังกล่าวเป็นอารมณ์ ต่อจากนั้น โคตรภูญาณ และมรรคญาณซึ่งรู้แจ้งในภาวะที่ว่างเปล่าคือปราศจากความดับของนามรูปทั้งปวงด้วยลักษณะที่ทำให้ดูเหมือนเป็นนิจจัง

โดยปกติ ในช่วงที่วิปัสสนาญาณกำลังดำเนินอยู่นั้น ถ้าสามารถเห็นประจักษ์ความเกิดดับของนามรูปตามความเป็นจริงแล้ว ญาณที่รู้ว่านามรูปเป็นของไม่เที่ยงก็ จะเกิดขึ้น แต่เมื่อใดโคตรภูญาณ มรรคญาณ และผลญาณเกิดขึ้น ความเกิด-ความดับดังกล่าวก็จะไม่ปรากฏจะมีก็แต่เพียงสภาวะที่ว่างเปล่าจากความดับเท่านั้น ดังนั้น นิพพานจึงเป็นสิ่งที่ไม่มีความเกิด-ดับ แต่มีความจีรังยั่งยืนอยู่ในตัว

ปญฺจกฺขนฺเธ ปโลกโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ. "ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ อปโลกธมฺโม นิพฺพานนฺ"ติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๘/๔๔๖).

เมื่อโยคาวจรเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของเสื่อมสลาย ย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อเห็นว่าความดับของเบญจขันธ์นั้นคือนิพพานที่ไม่เสื่อมสลาย ย่อมเข้าถึงอริยมรรค

ปญฺจกฺขนฺเธ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ. "ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ สุขำ นิพฺพานนฺ"ติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๘/๔๔๖)

เมื่อโยคาวจรเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของมีทุกข์ ย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อเห็นว่าความดับของเบญจขันธ์นั้นคือนิพพานอันเป็นสุขย่อมเข้าถึงอริยมรรค

ปญฺจกฺขนฺเธ ภยโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ "ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ อภยำ นิพฺพานนฺ"ติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๓๘/๔๔๗)

เมื่อโยคาวจรเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นสิ่งที่น่ากลัว ย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อเห็นว่าความดับของเบญจขันธ์นั้นคือนิพพานอันเป็นแดนเกษม ย่อมเข้าถึงอริยมรรค

ปญฺจกฺขนฺเธ อนตฺตโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ. "ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ ปรมตฺถำ นิพฺพานนฺ"ติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๘/๔๔๘)

เมื่อโยคาวจรเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นสิ่งที่มิใช่อัตตา ย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อเห็นว่าความดับของเบญจขันธ์นั้นคือนิพพานอันประเสริฐสุด ย่อมเข้าถึงอริยมรรค

ปญฺจกฺขนฺเธ ตุจฺฉโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ. "ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ ปรมตฺถํ นิพฺพานนฺ"ติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๓๘/๔๔๘)

เมื่อโยคาวจรเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า ใช้การไม่ได้ ย่อมได้อนุโลมญาณ และเมื่อเห็นว่าความดับของเบญจขันธ์นั้นคือนิพพานอันเป็นสิ่งที่มีสาระ ย่อมเข้าถึงอริยมรรค

จากบาลีที่ยกมานี้ สองตอนแรกเป็นการแสดงการเห็นอนิจจลักษณะด้วยอนุมานญาณจนเกิดอนิมิตตมรรค และสองตอนกลางเป็นการแสดงการเห็นทุกขลักษณะจนเกิดอัปปณิหิตมรรค ส่วนสองตอนสุดท้ายนั้นเป็นการแสดงการเห็นอนัตตลักษณะจนเกิด สุญญตมรรค อีก ๓๔ ตอนที่เหลือพึงค้นคว้าจากปฏิสัมภิทามรรค ปริจเฉทที่ว่าด้วยเรื่องวิปัสสนากถาได้ ส่วนในที่นี้ได้แสดงไว้อย่างสังเขปเท่านั้นในตอนที่ว่าด้วยเรื่องของปฏิสังขารญาณ ซึ่งได้แสดงอาการ ๔๐ อันพึงรู้ได้โดยอนุโลมญาณไว้ด้วย

ใน**มิลินทปัญหา** ตอนที่ว่าด้วยนิพพานสัจฉิกรณปัญหาได้แสดงความเกิดแห่งมรรคผลโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์เฉพาะหน้าไว้ดังนี้

ตสฺส ตํ จิตฺตํ อปราปรํ มนสิกโรโต ปวตฺตํ สมติกฺกมิตฺวา อปฺปวตฺตํ โอกฺกมติ, อปฺปวตฺตมนุปฺปตฺโต มหาราช สมฺมาปฏิปนฺโน "นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตี"ติ วุจฺจติ.

เมื่อโยคาวจรใส่ใจกำหนดเป็นลำดับชั้น จิตก็ข้ามพ้นกระแสของนามรูปซึ่งเป็นไปอย่างต่อเนื่องแล้วหยั่งลงถึงสภาพที่หยุดนิ่ง มหาบพิตร บุคคลผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบผู้บรรลุความหยุดนิ่งแห่งนามรูปเช่นนี้เรียกว่าผู้กระทำพระนิพพานให้แจ้ง

ในขณะที่วิปัสสนาญาณกำลังดำเนินอยู่นั้น จิตจะใส่ใจกำหนดกระแสของนามรูปที่เกิดดับอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ดุจนั่งเพ่งมองดูสายน้ำที่กำลังไหล ฉะนั้น

และในช่วงนั้น ถ้าวิปัสสนาถึงขั้น**วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** ซึ่งเป็นวิปัสสนาที่มีความปรากฏชัดและว่องไวเป็นพิเศษ จิตของโยคาวจรผู้นั้นก็จะผละออกจากอารมณ์คือนามรูปที่ตนกำลังกำหนดอยู่ แล้วแล่นเข้าไปหาสภาวะที่ตรงกันข้าม กล่าวคือสภาพความดับของนามรูปและสภาพความดับของอาการที่กำหนด ท่านเรียกจิตที่เข้าถึงภาวะความดับเช่นนี้ว่า โคตรภูจิต มรรคจิต และผลจิต เรียกบุคคลผู้ มีจิตที่เข้าถึงระดับนี้ว่า ผู้กระทำพระนิพพานให้แจ้ง

ในบาลีพระสูตรหลายต่อหลายแห่ง เช่นในทีฆนิกาย ได้แสดงลักษณะความเกิดขึ้นของมรรคญาณด้วยข้อความว่า **ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ "ยं กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ** ซึ่งแปลว่า *ธรรมจักษุกล่าวคือมรรคญาณเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ว่า "ธรรมใดก็ตามที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมทั้งปวงนั้นย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา"* แต่ทั้งนี้ในขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้นนั้นมิใช่เป็นการเพ่งพิจารณาว่าตามที่พระบาลีกล่าวไว้ แต่หมายถึงการได้รู้ประจักษ์พระนิพพานอันปราศจากสังขารทั้งปวงเท่านั้น ส่วนปัจจเวกขณญาณซึ่งเกิดขึ้นภายหลังนั้นย่อมสามารถรู้ได้ว่า ตนถึงความดับแห่งสังขารทั้งปวง กล่าวคืออารมณ์กับวิปัสสนาจิตแล้ว ทั้งยังรู้ว่า ในเวลาที่บรรลุอนุปาทิเสสนิพพานนั้น สังขารทั้งปวงที่เกิดขึ้นย่อมถึงความดับไป ดังนั้น เมื่อพระโยคาวจรบรรลุมรรคผลและได้พิจารณามรรคผลที่ตนได้บรรลุด้วยปัจจเวกขณญาณแล้ว ถ้าทำการกำหนดต่อ อุทยัพพยญาณก็จะเกิดขึ้น ข้อนี้พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า

ธมฺจกฺขุนฺติ เอตฺถ โสตาปตฺติมคฺโค อธิปฺเปโต. ตสฺส อุปฺปตฺติอาการทสฺสนตฺถํ "ยं กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺ"ติ อาห. ตญฺหิ นิโรธํ อารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจวเสน เอวํ สพฺพสงฺขตํ ปฏิวิชฺฌนฺตํ อุปฺปชฺชติ.

(ที.อฏ. ๑/๒๕๐)

ในอัมพัฏฐสูตรนี้ บทว่า "ธรรมจักษุ" ท่านหมาย ถึงโสดาปัตติมรรค[๑] อนึ่ง เพื่อที่จะทรงแสดงลักษณะการอุบัติของโสดาปัตติมรรคนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า "ธรรมใดก็ตามที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมทั้งปวงย่อมมีความดับไป

---

[๑] ในที่อื่นๆ เช่น พรัหมายุสูตร คำว่า "ธรรมจักษุ" หมายถึงอริยมรรคเบื้องต่ำ ๓ ส่วนในราหุโลวาทสูตร หมายถึง อริยมรรคทั้ง ๔

เป็นธรรมดา" ดังนี้ จริงอยู่ มรรคญาณนั้นอุบัติขึ้นมาทำหน้าที่รู้แจ้งแทงตลอดสังขตธรรมทั้งหลายด้วยอาการดังกล่าวโดยยึดนิพพานเป็นอารมณ์

อนึ่ง การแสดง***มรรควิถี***ในคัมภีร์อรรถกถามีจุดประสงค์เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เกิดปัญญาเป็นพหูสูตเท่านั้น แท้ที่จริงแล้ว การที่จะรู้มรรควิถีได้โดยประจักษ์แจ้งว่าในแต่ละวิถีจิต จะมีจิตซึ่งมีอารมณ์เหมือนกันเกิดขึ้นมากน้อยเท่าไรนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังนั้น ในขณะที่มรรควิถีเกิด โยคีไม่จำเป็นต้องตรวจดูว่า จิตดวงนี้เกิดขึ้นเท่าไร แต่ควรหันมาสนใจประเด็นที่สำคัญๆ เช่น

- การอุบัติขึ้นของวิปัสสนาญาณตามลำดับ จนถึงอนุโลมญาณ
- การอุบัติขึ้นของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา
- ความเปลี่ยนจากอารมณ์ไปสู่อารมณ์ที่เป็นนิพพานโดยอัตโนมัติ
- การอุบัติขึ้นของปัจจเวกขณญาณ
- และการกลับมาดำรงอยู่ในระดับอุทยัพพยญาณ ถ้ายังมีการกำหนดต่อภายหลัง ที่ได้บรรลุแล้ว

ประเด็นเหล่านี้ เราควรนำมาเปรียบเทียบว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในสันดานของเรานั้นตรงกันกับหลักปฏิบัติที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลีและอรรถกถาหรือไม่

อนุโลม-โคตรภู-มรรค-ผลญาณ จบ

ปัจจเวกขณญาณ

ในเบื้องต้นผู้ที่บรรลุนิพพานด้วยมรรค-ผลญาณ ย่อมนำมรรค ผล นิพพานกลับมาพิจารณาดูใหม่ ยิ่งถ้าเป็นบุคคลผู้มีความรู้ในพระปริยัติด้วยแล้ว ก็ยิ่งสามารถพิจารณาต่อไปถึงขั้นที่รู้ว่า กิเลสไหนบ้างที่ตนละได้แล้ว และกิเลสเหล่าไหนบ้างที่ตนยังมิได้ละ *ญาณที่เป็นปัจจัยสำคัญในการพิจารณา*นั้นท่านเรียกว่า **ปัจจเวกขณญาณ** ดังจะเห็นในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๙) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้ย่อความหมายของปัจจเวกขณญาณไว้ดังนี้ว่า

มคฺคํ ผลญฺจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต
หีเน กิเลเส เสเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.

บัณฑิต(ผู้บรรลุนิพพานแล้ว)ย่อมพิจารณาทบทวนอริยมรรค (หมายถึงอริยมรรค ที่เข้าถึงนิพพานพร้อมกับวิปัสสนามรรค) อริยผล พระนิพพานอีก อนึ่ง บางทีก็พิจารณา กิเลสที่ตนละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ แต่บางทีก็ไม่ได้พิจารณากิเลสเหล่านี้เลยก็มี

การพิจารณาอริยมรรคที่ตนบรรลุแล้ว เรียกว่า **มรรคปัจจเวกขณญาณ**
การพิจารณาอริยผลที่ตนบรรลุแล้วเรียกว่า **ผลปัจจเวกขณญาณ**
การพิจารณานิพพานที่ตนบรรลุแล้ว เรียกว่า **นิพพานปัจจเวกขณญาณ**

อนึ่ง ญาณทั้ง ๓ นี้เป็นญาณที่จักเกิดขึ้นแน่นอน ภายหลังจากที่บุคคลได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ส่วนการพิจารณากิเลสที่ตนละได้และการพิจารณากิเลสที่ยังตกค้างอยู่ในจิตสันดานนั้น เป็น **อเนกันตะ** คือ *เป็นสิ่งที่ยังไม่แน่นอนว่าจะเกิดขึ้นหรือไม่* เพราะว่าบางทีก็เกิดขึ้นบางทีก็ไม่เกิดขึ้นก็มี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบุคคลผู้นั้นว่าเคยมีการศึกษาเกี่ยวกับการละกิเลสของมรรคแต่ละมรรคมาบ้างหรือไม่ ข้อนี้ได้มีการอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆมากมาย แต่ในพระบาลีและอรรถกถาแห่งมูลปัณณาสก์ จูฬทุกขักขันธสูตร ระบุไว้ว่า ปัจจเวกขณญาณ ไม่จำเป็นที่จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันก็ได้ โดยในพระบาลีพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า

ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต เอวํ โหติ, โกสุ นาม เม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน, เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โทสธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โมหธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺตีติ. โส เอว โข เต มหานาม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน.

(ม.มู. ๑๒/๑๗๕/๑๓๖)

(พระเจ้ามหานาม ทูลถามพระบรมศาสดาว่า) "ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นั้นเกิดความคิดอย่างนี้ว่า 'แม้ในบางครั้ง โลภธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นท่วมทับจิตใจของข้าพระองค์ ในบางครั้งเป็นโทสธรรมและในบางครั้งเป็นโมหธรรมนั้นเป็นเพราะข้าพระองค์ยังไม่สามารถละกิเลสภายในอันใดได้หรือพระเจ้าข้า" (พระบรมศาสดา ตรัสตอบว่า) "เจ้ามหานาม ก็โลภะ โทสะ และโมหะมีอยู่ภายในจิตใจของท่านที่ท่านยังละไม่ได้นั่นแหละเป็นต้นเหตุ"

ส่วนในอรรถกถา ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

อยํ กิร ราชา "สกทาคามิมคฺเคน โลภโทสโมหา นิรวเสสา ปหียนฺตี"ติ สญฺญี อโหสิ, อยํ 'อปฺปหีนํ เม อตฺถี'ติ ชานาติ. อปฺปหีนกํ อุปาทาย ปหีนกํ ปุน ปจฺฉโต วา วตฺตตี'ติ สญฺญี โหติ. อริยสาวกสฺส เอวํ สนฺเทโห อุปฺปชฺชตีติ ? อาม อุปฺปชฺชติ, กสฺมา ... ปณฺณตฺติยา อโกวิทตฺตา. "อยํ กิเลโส อสุกมคฺควชฺโฌ"ติ อิมิสฺสา ปณฺณตฺติยา อโกวิทสฺส หิ อริยสาวกสฺสาปิ เอวํ โหติ. กึ ตสฺส ปจฺจเวกฺขณา นตฺถีติ ? อตฺถิ, สา ปน น สพฺเพสํ ปริปุณฺณา โหติ, เอโก หิ ปหีนกิเลสเมว ปจฺจเวกฺขติ, เอโก อวสิฏฺฐกิเลสเมว, เอโก มคฺคเมว, เอโก ผลเมว, เอโก นิพฺพานเมว. อิมาสุ ปญฺจสุ ปจฺจเวกฺขณาสุ เอกา วา เทฺว วา โน ลทฺธุํ น วฏฺฏนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๓๘๕)

เล่ากันว่า พระราชาพระองค์นี้(มหานามะ)มีความสำคัญว่า "พระองค์ได้ละกิเลส คือ โลภะ โทสะ และโมหะ อย่างสิ้นเชิงด้วยสกทาคามิมรรค" ทรงทราบอีกว่า "กิเลสที่พระองค์ยังไม่ได้ละก็ยังมีอยู่" และเป็นผู้มีความสำคัญว่า "กิเลสที่พระองค์ได้ละไปแล้วนั้นจักเกิดขึ้นได้อีกในภายหลังเพราะอาศัยกิเลสที่ยังละไม่ได้(เป็นตัวนำ) (ก็หาก มีคำถามว่า) "พระอริยสาวกจักมีความสงสัยเช่นนี้ได้หรือ ?" (ควรตอบว่า) "มีได้" เพราะพระองค์ไม่ทรงฉลาดในเทศนาบัญญัติ จริงอยู่ ความสงสัยเช่นนี้ย่อมเกิดขึ้นได้ แม้แก่พระอริยสาวกผู้ไม่เข้าใจว่า กิเลสส่วนนี้ที่บุคคลพึงละได้ด้วยอริยมรรคข้อนี้

ถามว่า "แล้วปัจจเวกขณญาณไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกนั้นหรือ"

ตอบว่า "เกิดขึ้น แต่ปัจจเวกขณญาณนั้นไม่บริบูรณ์ แก่พระอริยะทั้งหมดได้ หมายความว่าพระอริยสาวกบางท่านจะพิจารณาเฉพาะกิเลสที่ตนละได้แล้วเท่านั้น บางท่านพิจารณาเฉพาะกิเลสที่ยังเหลืออยู่เท่านั้นบางท่านพิจารณาเฉพาะอริยมรคเท่านั้น บางท่านพิจารณาเฉพาะอริยผลเท่านั้น บางท่านพิจารณาเฉพาะพระนิพพานเท่านั้น แต่แน่ๆ ก็คือ ในปัจจเวกขณะทั้ง ๕ นี้ อย่างน้อยๆจะต้องเกิดขึ้นสัก ๑ หรือ ๒ อย่างเสมอ ไม่มีที่จะไม่เกิดขึ้นเลย"

ข้อความที่ยกมานี้ พึงทราบว่า เป็นมติของอรรถกถา แห่งพระบาลีมูลปัณณาสก์เท่านั้น ส่วนในอรรถกถาอื่นๆ ล้วนมีความเห็นตรงกันว่า “ผู้บรรลุอริยมรรคแล้วจะต้องพิจารณา มรรค ผล และนิพพานแน่นอน ส่วนกิเลสที่ละไปแล้วหรือละยังมิได้นั้นจะพิจารณาหรือไม่ขึ้นอยู่กับบุคคลผู้นั้นว่ามีภูมิความรู้ปริยัติมากน้อยเพียงใด

สรุปแล้ว ในอรรถกถาแห่งพระบาลีมูลปัณณาสก์นั้น ท่านมีความเห็นว่าปัจจเวกขณญาณอาจเกิดขึ้นเพียงญาณเดียวก็ได้ เป็นความเห็นที่แตกต่างจากอรรถกถาอื่นๆ แต่จะอย่างไรก็ตาม การที่บุคคลสามัญจะไปตัดสินว่า พระอริยะองค์นั้นมีปัจจเวกขณญาณเดียว ส่วนองค์โน้นมี ๕ นั้น ย่อมไม่ใช่วิสัยแน่ ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นความคิดเห็นของอรรถกถาไหนเราก็ควรให้ความเคารพในความเห็นของท่านเหมือนๆกัน

กิเลสที่ประหาณ

ลำดับนี้จักได้แสดงการประหาณกิเลสของมรรคแต่ละมรรคพอเป็นแนวทางแก่นักปฏิบัติผู้ใคร่ในการศึกษาต่อไป

สโยชเนสุ ตาว สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส อปายคมนียา จ กามราคปฏิฆาติ เอเต ปญฺจ ธมฺมา ปฐมญาณวชฺฌา, เสสา กามราคปฏิฆา โอฬาริกา ทุติยญาณวชฺฌา สุขุมา ตติยญาณวชฺฌา, รูปราคาทโย ปญฺจปิ จตุตฺถญาณวชฺฌา เอว.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๘)

ในบรรดาสังโยชน์ ๑๐ ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) สามารถละสังโยชน์ได้ ๕อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และกามราคะ โทสะ บางส่วนที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบาย

ทุติยมรรค(สกทาคามิมรรค)ละกามราคะและโทสะ ชนิดหยาบได้

ตติยมรรค(อนาคามิมรรค)ละกามราคะและโทสะชนิดละเอียดได้โดยเด็ดขาด

ส่วนจตุตถมรรค(อรหัตตมรรค)ละสังโยชน์ที่เหลือทั้งหมดได้โดยสิ้นเชิง (สังโยชน์ ที่เหลือ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา)

กิเลเสสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา ปฐมฌาณวชฺฌา, โทโส ตติยฌาณวชฺโฌ, โลภ-โมห-มาน-ถิน-อุทฺธจฺจ-อหิริก-อโนตฺตปฺปานิ จตุตฺถฌาณวชฺฌานิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๘)

ในบรรดากิเลส ๑๐ อย่าง ปฐมมรรคละกิเลส ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิและวิจิกิจฉา ตติยมรรคละกิเลสคือโทสะ อรหัตตมรรคละกิเลสคือโลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ

(ส่วนทุติยมรรคซึ่งไม่ได้ระบุไว้นั้นละโลภะและโทสะชนิดหยาบ หมายความว่าละไม่ได้เด็ดขาด ได้แต่ทำให้กิเลสดังกล่าวเบาบางลงเท่านั้น อนึ่ง ในบทบาลีนั้นไม่มี เอวศัพท์มาบังคับ จึงรู้ได้ว่า โทสะที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายนั้นถูกละไปตั้งแต่ปฐมมรรคและทุติยมรรคแล้ว ดังจะเห็นว่า ผู้ที่เป็นพระโสดาบันแล้วจะไม่ไปบังเกิดในอบายภูมิ ส่วนกิเลสมี โลภะ โมหะ เป็นต้น ๗ อย่างที่เป็นเหตุให้ไปบังเกิดในอบายก็ดี ที่เป็นส่วนหยาบก็ดี พึงละได้ด้วยอริยมรรคเบื้องต่ำ ๓ มรรค คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรคและอนาคามิมรรค สำหรับกิเลสที่เกี่ยวกับกามหรือโลภะอย่างละเอียดนั้น พึงทราบว่า ละได้เด็ดขาดด้วยอนาคามิมรรคเท่านั้น)

มิจฺฉตฺเตสุ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มุสาวาโท มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโวติ อิเม ปฐมฌาณวชฺฌา. มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปิสุณวาจา ผรุสวาจาติ อิเม ตติยฌาณวชฺฌา เจตนาเยว เจตฺถ วาจาติ เวทิตพฺพา. สมฺผปฺปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตฺติญาณานิ จตุตฺถฌาณวชฺฌานิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๘)

ในบรรดามิจฉัตตธรรม ๑๐ อย่าง (ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณ มิจฉาวิมุตติ) ปฐมมรรคละได้ ๔ อย่าง คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ ตติยมรรคละได้ ๓ อย่าง คือ มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจาและผรุสวาจา ซึ่งทั้ง ๒ นี้เป็นส่วนหนึ่งของมิจฉาวาจา จตุตถมรรคละได้ ๖ อย่าง คือ สัมผัปปลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมิจฉาวาจา มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ

อนึ่ง พึงทราบว่า *วาจา* ในที่นี้หมายถึง*เจตนาเท่านั้น* วาจาโดยตรงนั้น หมายถึง เสียงที่เปล่งออก วาจานั้นเป็นรูป ชื่อว่ารูปเป็นอัปปหาตัพพธรรม คือ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มรรคควรละ เพราะฉะนั้น เพื่อให้ตรงกับธรรมที่มรรคจะพึงละได้ จึงอธิบายวาจาโดยโยงไปถึงเจตนาอันเป็นต้นเหตุของการกระทำทั้งปวง ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่า *วาจาในที่นี้หมายเอาเจตนา และเจตนานั้นก็ต้องเป็นอกุศล-เจตนาด้วย จึงจะเป็นปหาตัพพธรรม* เพราะฉะนั้น คำว่า *มิจฉาวาจา ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา* นั้น โดยแท้จริงแล้ว มิได้หมายเอาเสียงที่เปล่งออกมา แต่หมายถึงเจตนา เพราะส่วนมากถ้าไม่มีเจตนา คำพูดที่จะพูดในสิ่งนั้นๆก็เกิดขึ้นไม่ได้ เว้นแต่ในบุคคลบางท่าน เช่น *พระปิลินทวัจฉเถระ* ท่านกล่าวคำหยาบโดยปราศจากอกุศล-เจตนา แต่เป็นการกล่าวด้วยอำนาจนิสัยพื้นเพเดิมซึ่งเรียกว่าวาสนาของท่าน

อธิบายว่า ในมิจฉัตตธรรม ๑๐ อย่างที่กล่าวมานี้ อกุศลเจตนาซึ่งปรากฏในรูปของวจีทุจริต ๔ ชื่อว่า **มิจฉาวาจา**

อกุศลเจตนาซึ่งปรากฏในรูปของกายทุจริต ๓ ชื่อว่า **มิจฉากัมมันตะ**

อกุศลเจตนาซึ่งปรากฏในรูปของกายทุจริต ๓ และ วจีทุจจริต ๔ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับอาชีพ ชื่อว่า **มิจฉาอาชีวะ**

อกุศลจิต(พร้อมทั้งเจตสิก) หรือเรียกอีกอย่างว่า *อกุศลจิตตุปบาท* ซึ่งปรากฏโดยอาการระลึกถึงสิ่งที่เกี่ยวกับทางโลก เช่น ระลึกถึงบุตร ภรรยา ระลึกถึงความสนุกสนานตั้งแต่เด็กๆ ระลึกถึงการทะเลาะวิวาทที่เคยทำมา ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **มิจฉาสติ**

โมหะ ที่เห็นสิ่งไม่ดีที่ตนได้ทำไปแล้วว่าเป็นสิ่งดี ชื่อว่า **มิจฉาญาณ**

การที่ตนยังไม่หลุดพ้น แต่สำคัญว่าตนหลุดพ้น หรือการเห็นธรรมที่ไม่หลุดพ้นจากกิเลสว่าเป็นธรรมที่หลุดพ้นจากกิเลส ชื่อว่า **มิจฉาวิมุตติ** ซึ่งโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ โลภจิตตุปบาท ซึ่งจำแนกได้ ๒ อย่าง คือ ส่วนที่เป็น **อปายคมนียะ** (เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบาย) ที่พึงละได้ด้วยปฐมมรรค(โสดาปัตติมรรค) และส่วนที่ไม่ใช่อปายคมนิยะ ทั้งที่เป็นของหยาบและละเอียดอันเกี่ยวเนื่องกับกามราคะ ซึ่งพึงละได้ด้วยทุติยมรรคและตติยมรรค ส่วนที่เกี่ยวกับภวราคะพึงละได้ด้วยอรหัตตมรรค

สำหรับองค์ธรรมของมิจฉัตตธรรมที่เหลือนั้นเป็นที่ทราบโดยทั่วๆ ไปอยู่แล้ว จึงไม่นำมากล่าวไว้ ณ ที่นี้

โลกธมฺเมสุ ปฏิโฆ ตติยฌาณวชฺโฌ. อนุนโย จตุตฺถฌาณวชฺโฌ ยเส จ ปสสาย จ อนุนโย ตติยฌาณวชฺโฌติ เอเก.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๘)

โทสะ หรือเรียกอีกอย่างว่า ปฏิฆะ ซึ่งเกิดขึ้น เพราะโลกธรรมบางอย่าง คือ การสูญเสียลาภ สูญเสียบริวาร ประสบทุกข์ ถูกสังคมรังเกียจนั้น พึงละได้ด้วยอนาคามิมรรค

โลภะ ความยินดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะการได้ลาภ ได้บริวาร มีความสุขทั้งกายและใจ และได้รับความยกย่องนั้น พึงละได้ด้วยอรหัตตมรรค แต่อาจารย์บางท่าน (เอเกวาทะ) กล่าวว่า "โลภะ ความยินดีในการได้บริวารและในการได้รับความยกย่องจากผู้อื่นนั้น พึงละได้ด้วยมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค)"

ความไม่พอใจในการที่บุคคลอื่นเข้ามาอยู่ในวัด หรือ บริเวณที่เป็นส่วนครอบครองของตน หรือความหวงแหนที่พักอาศัย ท่านเรียกว่า **อาวาสมัจฉริยะ** แต่ถ้าเป็นความไม่พอใจในการที่โจรผู้ร้ายพักอาศัยอยู่ในบ้านหรือในวัด อย่างนี้ไม่เรียกว่า อาวาสมัจฉริยะ ดังในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (อภิ.อฏ.๑/๔๓๒) ท่านกล่าวไว้ว่า **ภณฺฑนการกาทีนำ ปน ตตฺถ วาสำ อนิจฺฉโต อาวาสมจฺฉริยำ นาม น โหติ.** = *ผู้ไม่ต้องการให้ที่พักอาศัยแก่คนพาล ไม่ชื่อว่า เป็นคนตระหนี่ที่พักอาศัย*

ความไม่ปรารถนา ความทนไม่ได้ที่ได้เห็นผู้อื่นเข้ามาตีสนิทกับทายก ทายิกา หรือญาติมิตรของตน อย่างนี้เรียกว่า **กุลมัจฉริยะ** แต่ถ้าเป็นความไม่ต้องการให้ผู้อื่นเข้าไปคบหากับญาติมิตรซึ่งเป็นคนเลวอย่างนี้ไม่จัดว่าเป็นมัจฉริยะดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า **ปาปปุคฺคลสฺส ปน อุปสงฺกมนำ อนิจฺฉนฺโตปิ มจฺฉริยำ นาม น โหติ.** = *ผู้ไม่ต้องการให้คนอื่นเข้าหาญาติมิตรของตนซึ่งเป็นคนพาล ไม่ชื่อว่าเป็นคนตระหนี่ตระกูล*

ความหวงแหนสมบัติตน ความปรารถนาอยากได้แต่ผู้เดียว ไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นได้อย่างตน อย่างนี้เรียกว่า **ลาภมัจฉริยะ** แต่ถ้าเป็นความไม่ปรารถนาที่จะ

ให้ทรัพย์แก่ภิกษุผู้ที่ตนเห็นว่าอาจเป็นคนทำลายศรัทธาของชาวบ้านหรือแก่ผู้ที่ตนเห็นว่าเมื่อมี ทรัพย์มากแล้วอาจข่มเหง รังแกผู้อื่น อย่างนี้ไม่เรียกว่า ลาภมัจฉริยะ

นอกจากนี้ แม้การไม่ให้หรือไม่ถวายจตุปัจจัยแก่เพื่อนพรหมจารีผู้มีศีลาจารวัตรดีงาม ก็ถือว่าเป็น **ลาภมัจฉริยะ** เช่นกัน แม้ในบางครั้ง หากเป็นสิ่งของที่ตนหวงแหนเป็นพิเศษ เมื่อมีผู้ต้องการมาขอ แต่เราไม่ให้ ก็ไม่ถือว่าเป็นมัจฉริยะ เป็นเพียงโลภะเท่านั้น ส่วนความแตกต่างของมัจฉริยะกับโลภะ พึงทราบดังนี้

มัจฉริยะมีลักษณะที่ไม่พอใจคือทนไม่ได้ที่จะเห็นผู้อื่นครอบครองสมบัติของตน ส่วนโลภะมีลักษณะหวงแหนหรือหลงใหลในสมบัติของตน

แต่มีข้อหนึ่งที่พึงจดจำคือในบางครั้ง การที่เราไม่สามารถจะสละบางสิ่งแก่บุคคลอื่นได้นั้น เนื่องจากเราเห็นว่าเป็นสิ่งที่มีประโยชน์กับเราชนิดที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ หมายความว่า สิ่งนั้นมีความจำเป็นต่อเราจริงๆ ถึงจะไม่ให้ก็ไม่เป็นมัจฉริยะ แต่เป็นความพินิจพิจารณาที่เรียกว่า **ปฏิสังขาญาณ**

การที่ไม่อยากได้ยินได้ฟังความสวยงามหรือคุณงามความดีของบุคคลอื่นก็ดี ความไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติดังกล่าวเหมือนกับตนก็ดี เรียกว่า **วัณณมัจฉริยะ** แต่ถ้าเป็นการไม่อยากได้ยินได้ฟังการสรรเสริญเยินยอคุณงามความดีที่จอมปลอม(ไม่มีจริง) ก็ไม่ถือว่าเป็นมัจฉริยะ

ความหวงแหนหรือความไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นมีวิชาความรู้เหมือนที่ตนมี เรียกว่า **ธัมมมัจฉริยะ** แต่ถ้าเป็นการหวงแหนไม่อยากถ่ายทอดวิชาความรู้ให้กับคนพาล ไม่ถือว่าเป็นมัจฉริยะ

มัจฉริยะทั้ง ๕ ที่กล่าวมานี้ พึงละได้ด้วยปฐมมรรค ดังที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า **มจฺฉริยานิ ปฐมฌาณวชฺฌานิ.**

วิปลฺลาเสสุ อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ อนตฺตนิ อตฺตาติ จ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา, ทุกฺเข สุขนฺติ อสุเภ สุภนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส จาติ อิเม ปฐมฌาณวชฺฌา. อสุเภ สุภนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสา ตติยฌาณวชฺฌา. ทุกฺเข สุขนฺติ สญฺญาจิตฺต-วิปลฺลาสา จตุตฺถฌาณวชฺฌา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๘)

ในวิปัลลาส ๑๒ ประเภทนั้น วิปัลลาส ๘ คือ สัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะที่เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงสัญญาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาสซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะ ที่เห็นสิ่งที่มิใช่ตนว่าเป็นตน ทิฏฐิวิปัลลาสซึ่งเกิดขึ้นในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข และทิฏฐิวิปัลลาสซึ่งเกิดขึ้นในสิ่งที่ไม่งามว่างาม วิปัลลาส ๘ อย่างนี้ละได้ด้วยปฐมมรรค วิปัลลาส ๒ อย่าง คือ สัญญาวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาส ซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะที่เห็นสิ่งที่ไม่งามว่างามนั้นละได้ด้วยตติยมรรค ส่วนวิปัลลาส ๒ อย่าง คือ สัญญาวิปัลลาสและจิตตวิปัลลาสซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะที่เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขพึงละได้ด้วยอรหัตตมรรค

พระอริยะชั้นโสดาบันและสกทาคามียังไม่สามารถตัดสัญญาวิปัลลาสและจิตตวิปัลลาสที่เกิดขึ้นในลักษณะซึ่งเห็นรูปที่ไม่งามว่างามได้ เพราะฉะนั้นจึงยังมีความต้องการอารมณ์เหล่านี้อยู่ แต่ท่านไม่มีความหลงผิด คือ หลงยึดติดในสิ่งเหล่านั้นเลย เพราะได้ละทิฏฐิวิปัลลาสหมดแล้ว ซึ่งในเวลาที่พระอริยะเหล่านั้นพิจารณาด้วยญาณ ก็สามารถคลายความสำคัญผิดในอารมณ์เหล่านั้นได้ แม้พระอนาคามีก็ยังละสัญญาวิปัลลาสและจิตตวิปัลลาส ซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะที่เห็นทุกข์ว่าเป็นสุขไม่ได้ ดังนั้น พระอนาคามีจึงยังมีความอาลัยในขันธ์ร่างกายของตนอยู่ เรียกว่า *ยังมีความยินดีในรูปภพและอรูปภพอยู่*

ความไม่ยุติธรรมหรือลำเอียงเข้าข้างคนที่ตนรัก ในเวลามีการตัดสินคดีความหรือแบ่งปันทรัพย์สมบัติ เรียกว่า **ฉันทาคติ** การมีอคติกับคนที่ไม่ชอบ พยายามกลั่นแกล้งเขาโดยประการต่างๆ เรียกว่า **โทสาคติ** ความลำเอียงโดยรู้เท่าไม่ทัน เรียกว่า **โมหาคติ** ความลำเอียงเข้าข้างผู้มีอิทธิพลหรือมีอำนาจ เรียกว่า **ภยาคติ** อคติทั้ง ๔ ดังกล่าวนี้พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคหรือที่เรียก ว่าปฐมมรรค ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า **อคติ ปฐมฌาณวชฺฌา**

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องของโลภะที่เรียกว่า กามาสวะและ ภวาสวะ พึงกำหนดจำตามนัยแห่งพระสูตร ดังต่อไปนี้

โลภะ ความอยากได้ในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **กามาสวะ** ส่วนโลภะ ความอยากได้ในรูปภพ อรูปภพ รูปฌาน และอรูปฌานก็ดี โลภะที่ประกอบกับสัสสตทิฏฐิก็ดี

และโลภะ ความปรารถนากามภพ คืออยากจะเป็นมนุษย์ เทวดา นาค ครุฑ บุรุษ สตรี เหล่านี้ชื่อว่า **ภวาสวะ** นี้เป็นการอธิบายแบบ *สุตตันตนัย* (นัยแห่งพระสูตร)

ส่วน *อภิธัมมนัย* (นัยแห่งพระอภิธรรม) นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า **ภวาสโว จตูสุ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตโลภสหคตจิตฺตุปฺปาเทสุ อุปฺปชฺชติ.** = *ภวาสวะเกิดขึ้นในโลภมูลจิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ* และในอัฏฐสาลินีอรรถกถาอธิบายไว้ว่า **รูปารูปสงฺขาเต กมฺมโต อุปฺปตฺติโต จ ทฺวิเธ ภเว อาสโว ภวาสโว** = *อาสวะที่เกิดขึ้นในภพทั้ง ๒ คือ รูปภพและอรูปภพ ทั้งโดยกรรมและภูมิเป็นที่อุบัติขึ้น ชื่อว่า* ***ภวาสวะ*** อาศัยหลักฐาน ดังกล่าวแล้วสรุปได้ว่า โลภะที่ปราศจากทิฏฐิซึ่งมีความยินดีในรูปภพ อรูปภพ รูปฌาน และอรูปฌาน ชื่อว่า **ภวาสวะ** เป็นภวราคะที่จะต้องละด้วยอรหัตตมรรคเท่านั้น สำหรับโลภะต่างๆ ที่เหลือจากภวาสวะนั้นเป็น **กามาสวะ** ซึ่งพ้องกับข้อความในพระบาลีธัมมสังคณีว่า **กามาสโว อฏฺฐสุ โลภสหคตจิตฺตุปฺปาเทสุ อุปฺปชฺชติ.** = *กามาสวะเกิดใน จิตตุปบาทที่สหรคต(ประกอบ)กับโลภมูลจิต ๘ ดวง* และพ้องกับข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาว่า **ปญฺจกามคุณิกราโคติ อุกฺกฏฺฐวเสน วุตฺตํ, ภวาสวํ ฐเปตฺวา สพฺโพ โลโภ กามาสโวติ ยุตฺตํ สิยา.** = *คำว่า ผู้มีราคะอันมีกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ ท่านกล่าวไว้โดยอุกฤษฏ์ เพราะว่าโลภะทั้งหมด ยกเว้นภวาสวะ น่าจะสมควรเป็นกามาสวะ* และในคัมภีร์อนุฎีกาท่านก็กล่าวไว้โดยทำนองนี้เหมือนกัน

ทิฏฐิ เรียกว่า **ทิฏฐาสวะ** โมหะ เรียกว่า **อวิชชาสวะ** ทิฏฐาสวะละได้ด้วยปฐมมรรค(โสดาปัตติมรรค) กามาสวะละได้ด้วยตติยมรรค(อนาคามิมรรค) ส่วนภวาสวะและอวิชชาสวะละได้ด้วยอรหัตตมรรค ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค ดังนี้ว่า

อาสเวสุ ทิฏฺฐาสโว ปฐมญาณวชฺโฌ กามาสโว ตติยญาณวชฺโฌ อิตเรทฺวา จตุตฺถญาณวชฺโฌ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

กล่าวถึงนิวรณ์ ๕ นั้น วิจิกิจฉาละได้ด้วยปฐมมรรค กามฉันทะอย่างอุกฤษฏ์ ซึ่งถือตามนัยแห่งพระสูตร พร้อมทั้งพยาบาทและกุกกุจจะ ธรรม ๓ อย่างนี้ละได้ด้วยอนาคามิมรรค(ตติยมรรค) ส่วนถีนะ มิทธะ และอุทธัจจะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

อนึ่ง สำหรับนัยแห่งพระอภิธรรมนี้ ทรงแสดงรูปราคะและอรูปราคะในนามของกามฉันทะ ถ้าจะถือเอาตามนัยนี้ กามฉันทะดังกล่าวเป็นธรรมที่ละได้เด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรค

นีวรเณสุ วิจิกิจฺฉานีวรณํ ปฐมฌาณวชฺฌ กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท กุกฺกุจฺจนฺติ ตีณิ ตติยฌาณวชฺฌานิ, ถินมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตุตฺถฌาณวชฺฌานิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

กามจฺฉนฺทสฺส อนาคามิมคฺเคน ปหานํ อุกฺกฏฺฐนีวรณวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพ. ฯเปฯ ตสฺมา สพฺโพ โลโภ กามจฺฉนฺทนีวรณนฺติ อรหตฺตมคฺเคนสฺส ปหานวจนํ ยุตฺตํ.

(มูลฏี. ๑/๒๑๓)

อุปาทาเนสุ สพฺเพสมฺหิ โลกิยธมฺมานํ วตฺถุกามวเสน กามาติ อาคตตฺตา รูปารูปราโคปิ กามุปาทาเน ปตฺติ, ตสฺมา ตํ จตุตฺถฌาณวชฺฌ เสสานิ ปฐมฌาณวชฺฌานิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

โลภะที่ยินดีในวัตถุกาม เรียกว่า **กามุปาทาน** ทั้งสิ้น ซึ่งละได้ด้วยอรหัตตมรรค ความเชื่อผิดๆว่า การประพฤติแบบวัวควายจะเป็นเหตุให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ และเป็นเหตุให้เกิดสุขชั่วนิรันดร์ นั้นเรียกว่า **สีลัพพตุปาทาน** นอกจากนี้แม้ความเชื่อที่ว่า **โลกิยสีล**(ศีลที่ปราศจากอริยมรรค ๘)เป็นศีลที่นำมาซึ่งความหลุดพ้นจากสังสารวัฏนั้นก็จัดเป็น**สีลัพพตุปาทาน** อัตตทิฏฐิ อันได้แก่ สักกายทิฏฐิ (๒๐) เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน** ส่วนมิจฉาทิฏฐิทั้งหมดที่เหลือ เรียกว่า **ทิฏฐุปาทาน** ทั้ง ๓ นี้ละได้ด้วยปฐมมรรค

อนุสเยสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยา ปฐมฌาณวชฺฌาว กามราคปฏิฆานุสยา ตติยฌาณวชฺฌา มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตฺถฌาณวชฺฌา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยละได้ด้วยปฐมมรรคกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยละได้ด้วยอนาคามิมรรค มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยละได้ด้วยอรหัตตมรรค การที่จะรู้ว่าอนุสัยเหล่านี้สงบหรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับ **ปริยุฏฐานกิเลส**

อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ มิจฺฉาจาโร มุสาวาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ปฐมฌาณวชฺฌา. ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พฺยาปาโทติ ตโย ตติยฌาณวชฺฌา. สมฺผปฺปลาปาภิชฺฌา จตุตฺถฌาณวชฺฌา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างนั้น อกุศลกรรมบถ ๕ คือ ปาณาติบาต(ฆ่าสัตว์) อทินนาทาน(ลักทรัพย์) กาเมสุ มิจฉาจาร(ประพฤติผิดประเวณี) มุสาวาท[๑] (พูดหลอกลวงให้ผู้อื่นเสียผลประโยชน์) และมิจฉาทิฏฐิ เป็นธรรมที่ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค อกุศลกรรมบถ ๓ อย่าง คือ ปิสุณวาจา[๒](พูดส่อเสียด) ผรุสวาจา (พูดหยาบคาย) พยาบาท(การจองเวร) เป็นธรรมที่ละได้ด้วยอนาคามิมรรค สัมผัปปลาปะ[๓](พูดจาไร้สาระ) และอภิชฌา(คิดครอบครองสมบัติผู้อื่น) ๒ อย่างนี้ พึงละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ประโยคบาลีข้างต้นนี้ พึงทราบว่า เพราะกรรมบถที่อนาคามิมรรคละได้ และกรรมบถที่อรหัตตมรรคละได้นั้น ท่านไม่ได้กล่าวโดยใส่เอวศัพท์มาจำกัดความ ทั้งนี้เพื่อต้องการให้รู้ว่า **ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พยาบาท สัมผัปปลาปะ** และ **อภิชฌา** เฉพาะที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายนั้นถูกละได้ตั้งแต่ปฐมมรรคแล้ว **ส่วนสกทาคามิมรรค(ทุติยมรรค)ซึ่งไม่ระบุไว้นั้นสามารถละกามราคะและพยาบาทชนิดหยาบที่ไม่เป็นเหตุให้ตกอบายได้** สำหรับกามราคะและพยาบาทอย่างละเอียดที่ยังหลงเหลืออยู่นั้นละได้ด้วยอนาคามิมรรค ส่วนอรหัตตมรรคที่กล่าวว่าละสัมผัปปลาปะและอภิชฌาได้นั้น หมายถึงสัมผัปปลาปะ และอภิชฌาที่เกี่ยวข้องในภวราคะเท่านั้น

อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺโต จาติ ปญฺจ ปฐมฌาณวชฺฌาว เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตา ตติยฌาณวชฺฌา, เสสา จตุตฺถ-ฌาณวชฺฌา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๖๙)

---

[๑] ต้องทำให้ผู้อื่นเสียผลประโยชน์ จึงจะจัดเป็นอกุศลกรรมบถ

[๒] ต้องทำให้ผู้ที่รักใคร่กันแตกแยกกันก่อนจึงจะจัดเป็นอกุศลกรรมบถ

[๓] ต้องทำให้ผู้อื่นเชื่อในคำเสียก่อน จึงจะจัดเป็นอกุศลกรรมบถ

ในอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวง ปฐมมรรคละได้โดยสิ้นเชิง ๕ ดวง คือ ทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔ ดวง วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง อนาคามิมรรคละได้ ๓ คือ ปฏิฆะสัมปยุตตจิต ๒ ดวง

ส่วนอกุศลจิตตุปบาทที่เหลือ คือ ทิฏฐิวิปปยุตตจิต ๔ และอุทธัจจสัมปยุตตจิต ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

แม้ในบทบาลีนี้ก็พึงทราบว่าเพราะอกุศลจิตตุปบาทที่ละได้ด้วยอนาคามิมรรคและอรหัตตมรรคนั้น ท่านไม่ได้กล่าวโดยใส่เอวศัพท์เข้ามากำกับ(บังคับ) ทั้งนี้เพื่อต้องการให้รู้ว่า ทิฏฐิวิปปยุต ๔ และโทสะ(ปฏิฆะ) ๒ เฉพาะที่เป็นเหตุให้ไปบังเกิดในอบายนั้นสามารถละได้ตั้งแต่ปฐมมรรคมาแล้วหลังจากนั้นก็จะเหลือแต่ส่วนที่เป็น **อนปายคมนียะ** คือ ไม่สามารถส่งผลให้ไปอบายได้ สกทาคามิมรรคสามารถละอกุศลจิตได้ ดังนี้ ที่สัมปยุตกับกามราคะและปฏิฆะส่วนที่หยาบและอุทธัจจะส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนที่เรียกว่า **ปหาเนกัฏฐะ** แต่สำหรับอกุศลจิตตุปบาท ๖ ดวงที่สัมปยุตกับกามาราคะและปฏิฆะชนิดละเอียดและอุทธัจจสัมปยุตตจิตส่วนหนึ่งซึ่งเป็นส่วนที่เรียกว่า **ปหาเนกัฏฐะ**(ซึ่งยังละไม่ได้เด็ดขาดด้วยมรรคเบื้องต่ำ) พึงละได้ด้วยอนาคามิมรรค ธรรมที่เหลือคือทิฏฐิวิปปยุตตจิตที่เกี่ยวกับภวราคะ (๔) และอุทธัจจสัมปยุตตจิตที่เหลือพึงละได้ด้วยอรหัตตมรรค ด้วยการอธิบายมานี้จะเห็นว่าอกุศลทั้งหมดสามารถละได้ด้วยมรรคทั้ง ๔ ตามความสามารถของมรรคนั้นๆ

อนึ่ง คำว่า **ปหาเนกัฏฐะ** หมายถึงปหาตัพพธรรมส่วนหนึ่งที่มีระดับเดียวกันกับธรรมที่บุคคลคนเดียวกันกำลังละอยู่ ถึงแม้ว่าจะไม่ใช่ธรรมที่สัมปยุตกัน แต่ก็สามารถสงบระงับไปพร้อมกันกับกิเลสธรรมที่กำลังละได้ ตามอำนาจของอริยมรคเป็นธรรมที่พลอยติดร่างแหไปกับเขาด้วย หมายความว่า เป็นธรรมที่ตั้งอยู่ในจิตสันดานของบุคคลคนเดียวกันซึ่งกำลังละกิเลสชนิดอื่นอยู่และเมื่อละกิเลสนั้นได้แล้วปหาเนกัฏฐธรรมที่ว่านี้ก็พลอยถูกละไปด้วย (ข้อนี้พึงศึกษาเรื่องการละอุทธัจจะ)

อนึ่ง หลักฐานที่ว่า *พระโสดาบันสามารถละกิเลสคือทิฏฐิวิปปยุตและโทสจิตเฉพาะที่เป็นเหตุให้ไปอบาย* นั้นมาจากบาลีธัมมสังคณีดังนี้

จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตโลภสหคตจิตฺตุปฺปาทา, เทฺว โทมนสฺสสหคต-จิตฺตุปฺปาทา, อิเม ธมฺมา สิยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา.

กตเม ธมฺมา น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท.

กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา ? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท.

ด้วยประโยคพระบาลีธัมมสังคณีที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า อุทธัจจสัมปยุตตจิตนั้นไม่ใช่วิสัยที่พระโสดาบันจะพึงละ และก็ไม่ใช่วิสัยของอรหัตตมรรคอย่างเดียวเท่านั้น แต่เป็นวิสัยของอริยมรรคเบื้องบน ๓ ช่วยกันละตามลำดับ จริงอยู่อุทธัจจะในสันดานของพระสกทาคามีและพระอนาคามีไม่หยาบเหมือนของปุถุชนและพระโสดาบัน เพราะฉะนั้นจึงรู้ได้ว่า อริยมรรคเบื้องบน ๓ ต่างก็ทำการละอุทธัจจะด้วยกันทั้งนั้น เพียงแต่สกทาคามีและอนาคามียังละไม่ได้หมด กระทั่งถึงอรหัตตมรรค อุทธัจจะจึงหมดไปโดยสิ้นเชิง

อกุศลธรรมที่พึงละที่ท่านเรียกว่าปหาตัพพธรรม (ซึ่งไม่ได้แสดงไว้ทั้งในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและหนังสือที่ท่านกำลังอ่านอยู่นี้) ยังมีอีกมากมาย แต่วิธีการละอกุศลธรรมเหล่านั้น เฉพาะที่มีองค์ธรรมพิเศษนั้น พึงทราบว่า เหมือนกับวิธีการละที่ได้แสดงไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยสังโยชน์เป็นต้นนั่นเอง ส่วนที่มีองค์ธรรมที่ไม่พิเศษ(ชื่อต่างกันแต่องค์ธรรมเหมือนกัน)นั้น ให้ถือเอาตามวิธีการละของอริยมรรคทั้ง ๔ จากอกุศลจิตตุปบาทที่เกี่ยวข้องได้ตามสมควร สมดังที่อาจารย์ผู้รจนาวิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้สั่งไว้ว่า

จิตฺตุปฺปาทคฺคหเณน เจตฺถ มกฺขปฬาสมายาสาเถยฺยปมาทถมฺภสารมฺภาทีนํ สงฺคโห กโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๕๕๑)

อนึ่ง ในข้อความตอนที่ว่าด้วยเรื่องปหาตัพพธรรมในวิสุทธิมรรคนี้ พึงทราบว่า อกุศลชนิดอื่นๆ เช่น มักขะ ปฬาสะ มายา สาเฐยยะ ปมาทะ ถัมภะ และสารัมภะเป็นต้น ท่านสงเคราะห์เข้าในคำว่า จิตตุปปาท

พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปกิเลสที่ควรละ ๑๖ ชนิดไว้ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ วัตถสูตร และในที่อื่นๆ ดังนี้ อภิชฌาวิสมโลภะ, พยาปาทะ, โกธะ, อุปนาหะ, มักขะ, ปฬาสะ, อิสสา, มัจฉริยะ, มายา, สาเฐยยะ, ถัมภะ, สารัมภะ, มานะ, อติมานะ, มทะ, ปมาทะ, และมิเพียงเท่านี้ ยังได้ทรงแสดงอกุศลธรรมเป็นร้อยเป็นพันไว้ในปิฎกอื่นๆ เช่น อภิธรรมปิฎก ขุททกวัตถุวิภังค์ เป็นต้น

อนึ่ง ในอกุศลธรรมที่ว่ามานี้ เฉพาะอกุศลธรรมที่มีชื่อต่างกัน แต่องค์ธรรมไม่ต่างจากอกุศลจิตตุปบาท ๑๒ ดวงนั้น พึงถือเอาองค์ธรรมตามอกุศล ๑๒ ดวงนั่นเอง และวิธีการละของอริยมรรคก็เหมือนกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง ทุกประการ เพื่อให้เกิดความกระจ่างยิ่งขึ้น จึงขอยกมาอธิบายเป็นคำๆ ดังต่อไปนี้

มักขะ (พูดจาลบหลู่) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โทมนัสสสหคตจิตตุปบาท* ซึ่งมีลักษณะลบหลู่บุญคุณของผู้มีพระคุณนั่นเอง (เพราะฉะนั้น โทมนัสสสหคตจิตตุปบาทถูกละด้วยอริยมรรคใด แม้มักขะนี้ก็ถูกมรรคนั้นละเช่นกัน) ในอรรถกถาท่านขยายความว่า **อตฺถโต ปน ปเรสํ คุเณ มกฺขนากาเรน ปวตฺโต โทมนสฺสสหคต-จิตฺตุปฺปาโทติ ทฏฺฐพฺพํ.**

ปฬาสะ (พูดจาตีตนเสมอท่าน) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โทสจิตตุปบาท*ที่เกิดขึ้นโดยอาการพูดจาแข่งดีกับผู้ที่มีคุณสูงกว่าตนด้วยคุณสมบัติต่างๆ เช่น ศรัทธา ศีล เป็นต้นทั้งๆที่รู้อยู่ว่า ท่านผู้นั้นมีคุณสูงกว่าตนจริง

มายา (มารยา ความเสแสร้ง) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โลภจิตตุปบาท* ที่เกิดขึ้นโดยอาการปกปิดโทษของตน

สาเฐยยะ (สาไถย-โอ้อวด) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โลภจิตตุปบาท*ที่เกิดขึ้นโดยอาการโอ้อวดคุณสมบัติที่ไม่มีอยู่ในตน

ถัมภะ(กิริยาที่แข็งกระด้าง) โดยองค์ธรรมได้แก่ *จิตตุปบาทที่สัมปยุตกับมานะ* ที่เกิดขึ้นโดยอาการที่หยาบคาย ไม่เคารพผู้ที่ควรเคารพ (ในมูลฎีกากล่าวไว้อย่างนี้ว่า **จิตฺตสฺส ถทฺธตา ตถาวปวตฺตจิตฺตเมวาติ วทนฺติ, มานวิเสโส วา ทฏฺฐพฺโพ**)

สารัมภะ (การแข่งดี) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โลภจิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิวิปปยุต มีมานะเป็นใหญ่* ซึ่งเกิดขึ้นโดยลักษณะอาการที่อยากจะชนะผู้อื่น

ปมาทะ (ความมัวเมา-ประมาท) โดยองค์ธรรมได้แก่ *โลภจิตตุปบาทและโทสจิตตุปบาท* ที่เกิดขึ้นโดยอาการมัวเมาในกามคุณ ๕ และทุจริตธรรมตลอดถึงความเพลิดเพลินในธรรมที่เป็นกุศล

โสตาปตฺติมคฺเคน มกฺโข ปฬาโส อิสฺสา มจฺฉริยํ มายา สาเฐยฺยนฺติ อิเม ฉ ปหียนฺติ. อนาคามิมคฺเคน พฺยาปาโท โกโธ อุปนาโห ปมาโทติ อิเม จตฺตาโร.

อรหตฺตมคฺเคน อภิชฺฌาวิสมโลโภ ถมฺโภ สารมฺโภ มาโน อติมาโน มโทติ อิเม ฉ ปหียนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๘๓)

อุปกิเลสที่ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรคมี ๖ ชนิด คือ มักขะ ปฬาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา และสาเฐยยะ อุปกิเลสที่ละได้ด้วยอนาคามิมรรคมี ๔ ชนิด คือ พยาปาทะ โกธะ อุปนาหะ และปมาทะ อุปกิเลส ที่ละได้ด้วยอรหัตตมรรคมี ๖ ชนิด คือ อภิชฌาวิสมโลภะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ และมทะ

ในข้อความของอรรถกถานี้ เฉพาะอนาคามิมรรคและอรหัตตมรรค ท่านมุ่งกล่าวถึงการละได้โดยเด็ดขาดเท่านั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า กิเลสที่เป็นส่วนอปายคมนียะได้ถูกมรรคเบื้องต่ำ คือ โสดาปัตติมรรคและสกทาคามิมรรคละไปแล้ว

องค์ประกอบของพระโสดาบัน

ตสฺมาติหานนฺท ธมฺมาทาสํ นาม ธมฺมปริยายํ เทเสสฺสามิ เยน สมนฺนาคโต อริยสาวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาว อตฺตานํ พฺยากเรยฺย ขีณนิรโยมฺหิ ขีณติรจฺฉานโยนิ ขีณเปตฺติวิสโย ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโต โสตาปนฺโนหมสฺมิ วินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโนติ.

กตโม จ โส อานนฺท ธมฺมาทาโส ธมฺมปริยาโย, อิธานนฺท อริยสาวโก พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควาติ.

ธมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ. สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ.

สงฺเฆ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ สุปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ อุชุปฺปฏิปฺปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ, ญายปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สามีจิปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ. ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา, เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลิกรณีโย, อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ.

อริยกนฺเตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต โหติ อขณฺเฑหิ อจฺฉิทฺเทหิ อสพเลหิ อกมฺมาเสหิ ภุชิสฺเสหิ วิญฺญุปฺปสตฺเถหิ อปรามฏฺเฐหิ สมาธิสวตฺตนิเกหิ. อยํ โข โส อานนฺท ธมฺมาทาโส ธมฺมปริยาโย เยน สมนฺนาคโต อริยสาวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาว อตฺตานํ พฺยากเรยฺย ขีณนิรโยมฺหิ ฯเปฯ สมฺโพธิปรายโนติ.

(ที. มหา. ๑๐/๑๕๘-๙/๘๕-๖)

แปลว่า :-

อานนท์ ถ้าเช่นนั้น เราจักแสดงธรรมเทศนา อันมีชื่อว่า ***กระจกธรรม*** *อนึ่ง พระอริยสาวกผู้เพียบพร้อมด้วยกระจกธรรมดังกล่าว ถ้ามีความประสงค์ที่จะพยากรณ์(ให้ความมั่นใจ)ตนเองด้วยตนเองก็สามารถทำได้ทันทีว่า "ข้าพเจ้าพ้นจากนรกแล้ว พ้นจากภาวะความเป็นสัตว์เดียรัจฉานแล้ว พ้นจากภาวะความเป็นเปรตแล้ว พ้นจาก อบาย ทุคติ วินิบาต (พ้นจากสิ่งที่เป็นเหตุให้ตกอบาย ทุคติ) ข้าพเจ้าเป็นพระโสดาบัน ไม่มีอะไรที่จะทำให้ตกอบาย เป็นผู้มีคติที่แน่นอน เป็นผู้ที่จะต้องบรรลุอริยมรรคชั้นสูง ในอนาคตอย่างแน่นอน"*

อานนท์ ก็ธรรมบรรยายอันมีชื่อว่า กระจกธรรม นั้น เป็นเช่นไร ? อานนท์ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความเพียบพร้อมด้วยศรัทธาอันตั้งมั่นในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นต้นอย่างนี้ว่า "พระผู้มีพระภาค... เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้โดยชอบด้วย พระองค์เอง... พระธรรม เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า... พระสงฆ์คือผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง..."[๑] ดังนี้ และเป็นผู้มีศีล[๒] บริสุทธิ์ ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่างพร้อย อันเป็นอิสระ(จากตัณหา) อันเป็นศีลที่บัณฑิตยกย่องสรรเสริญ ไม่ตกอยู่ในอิทธิพลของมิจฉาทิฏฐิ เป็นปัจจัยให้กับสมาธิภาวนา (ตั้งแต่เบื้องต้นถึงมรรคผล) อานนท์ ธรรมบรรยายอันมีชื่อว่ากระจกธรรมนั้น ได้แก่ ความเชื่อในพระรัตนตรัย อย่างแน่วแน่และศีลธรรมอันบริสุทธิ์นี้เอง[๓]

---

[๑] ความศรัทธาในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ แยกเป็นองค์ที่ประกอบของกระจกธรรมได้ ๓ องค์

[๒] ศีล เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของกระจกธรรม

[๓] ในคัมภีร์ฎีกา ให้ความหมายของธัมมาทาส(กระจกธรรม)ว่า ได้แก่ อริยมรรคและอริยมรรคญาณ แต่พึงทราบว่า นั่นเป็นการอธิบายโดยมุ่งไปถึงต้นเหตุ คือ หมายความว่า อริยมรรคเป็นต้นเหตุให้เกิดความเชื่อในพระรัตนตรัยและความเป็นผู้มีศีลมั่นคงไม่คลอนแคลน

ตาม**ธรรมาทาสสูตร**ที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า คฤหัสถ์ผู้ได้บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว เมื่อได้พิจารณาถึงความเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของตนโดยครบถ้วนแล้วจะบอกถึงความที่ตนได้บรรลุมรรคผลแก่บุคคลอื่นผู้เป็นสภาคะกับตนก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องให้ใครมาตัดสินว่า ตนเป็นพระอริยะหรือไม่เป็น เพราะผู้อื่นที่จะสามารถพยากรณ์ได้นั้น นอกจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ไม่มีใคร การที่นักปฏิบัติจะรู้ได้ว่าตนเกิดมรรคญาณ ผลญาณ หรือปัจจเวกขณญาณหรือไม่นั้น จำเป็นต้องเคยได้ยินได้ฟังเรื่องมรรคผลเหล่านั้นมาก่อน เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติกัมมัฏฐานพระกัมมัฏฐานาจารย์จะต้องแสดงธรรมเรื่องวิปัสสนาญาณ มรรคญาณผลญาณปัจจเวกขณญาณให้เข้าใจเสียก่อน เช่น อาจจะยกธรรมาทาส-สูตรเป็นต้นซึ่งเป็นพระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องมรรคผลมาแสดงให้ฟังก็ได้ เพราะจะทำให้นักปฏิบัติมีความรู้นามบัญญัติ พร้อมทั้งความหมายของมรรคผลเป็นต้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์กับตัวผู้ปฏิบัติเอง เพราะการปฏิบัติที่ขาดความรู้บัญญัตินั้นก็ไม่ต่างอะไรกับคนเดินทาง ซึ่งเดินไปในที่ที่ตนไม่เคยไป ถึงแม้ว่าจะกำหนดที่ต่างๆได้เป็นอย่างดี แต่ก็ไม่อาจที่จะรู้ชื่อของสถานที่นั้นๆด้วยตนเองได้ ยกเว้นแต่ได้รับการบอกกล่าวจากผู้อื่น ฉันใดก็ฉันนั้น

ในสมัยพุทธกาล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาว่าด้วยเรื่ององค์ของพระโสดาบันเป็นต้นแก่อริยสาวก เช่น อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นต้น ซึ่งเมื่อท่านเหล่านั้นได้ฟังแล้วต่างก็ได้กล่าวยืนยันว่า คุณสมบัติตามที่ทรงแสดงมานั้นพวกตนมีอยู่ครบบริบูรณ์และได้รับการยกย่องสรรเสริญจากพระอริยสาวกชั้นผู้ใหญ่ เช่น พระสารีบุตร พระโมคคัลลานเถระด้วย ท่านเหล่านั้นถึงแม้จะรู้อยู่ว่า เมื่อได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน สกทาคามี และอนาคามีแล้วย่อมหลุดพ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ ได้ แต่เนื่องจากท่านเหล่านั้นเป็นเพียงอริยสาวกธรรมดาจึงไม่อาจที่จะรู้คุณพิเศษของความเป็นพระอริยะได้โดยครบถ้วน โดยเฉพาะการไม่รู้ว่ากิเลสไหนตนละได้แล้วและกิเลสไหนที่ตนยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น กัมมัฏฐานาจารย์จะต้องบอกโยคีทั้งหลายผู้ผ่านการปฏิบัติมาแล้วเกี่ยวกับความรู้เรื่องนามบัญญัติและชื่อลำดับญาณให้เข้าใจอย่างชัดเจน

อนึ่ง เกี่ยวกับการพยากรณ์พระอริยะนั้น พึงทราบว่า ถ้าเป็นพระภิกษุสงฆ์จะต้องพยากรณ์เฉพาะที่จะไม่ล่วงละเมิดภูตาโรจนสิกขาบทเท่านั้น

พระอริยะมีความเชื่อที่มั่นคง

ไม่มีใครที่จะสามารถทำลายความเชื่อในพระรัตนตรัย ของพระอริยะได้เลย ไม่ว่าจะด้วยการล่อใจพาให้เขว หรือด้วยการข่มขู่ทรมานหรือด้วยการหลอกลวงต่างๆนานา

๑. สุปปพุทธะ(ถูกล่อใจเพื่อให้เปลี่ยนศาสนา)

นาย**สุปปพุทธะ** เป็นคนมีโรคเรื้อนประจำตัว ได้รับความทรมานอย่างมาก แต่ก็ไม่มีที่พึ่ง ยึดอาชีพขอทานเลี้ยงชีพมาตั้งแต่วัยเด็ก วันหนึ่งได้มีโอกาสไปนั่งฟังธรรมของพระพุทธเจ้าและได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน อยากจะกราบทูลให้พระพุทธองค์ทรงทราบถึงความที่ตนได้บรรลุ แต่ก็ละอายต่อพุทธบริษัท จึงทำทีกลับบ้านพร้อมกับคนอื่นๆ ครั้นเห็นว่าพุทธบริษัทกลับไปหมดแล้ว จึงวกกลับมาเพื่อกราบทูล พระอินทร์เห็นเข้าก็ต้องการอยากจะลองใจดูว่าจะแน่สักแค่ไหน โดยแกล้งถามเขาว่า “นี่เธอ เนื่องจากเธอเป็นคนยากจน ไม่มีสมบัติอะไรๆกับเขา ฉันเลยอยากจะให้สมบัติจำนวนมหาศาลแก่เธอ แต่มีข้อแม้ว่า เธอจะต้องรับปากกับฉันว่า เธอจะไม่เคารพนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์” เมื่อเขาได้ยินคำนี้ก็รีบถามทันทีว่า “ท่านเป็นใคร” เมื่อรู้ว่าเป็นพระอินทร์จึงตวาดไปว่า “นี่พระอินทร์ท่านตาบอดหรือ ถึงไม่รู้อะไร จะพูดอะไรก็ให้ระวังปากบ้าง อย่าพูดพล่อยๆ ท่านถึงจะเป็นองค์อินทร์ก็ไม่คู่ควรที่จะมาสนทนากับเรา และเราก็ไม่ใช่คนจนเข็ญใจ อย่างที่ท่านว่าเลย เรานี้แหละคือพุทธบุตรอย่างแท้จริง เรานี้แหละคือผู้ร่ำรวยเพราะว่าเรามีอริยทรัพย์อันเป็นทรัพย์ที่ประเสริฐในโลกอยู่ภายใน” แล้วนายสุปปพุทธะก็ได้กล่าวคาถาเป็นกลอนสดว่า

สทฺธาธนำ สีลธนำ หิริโอตฺตปฺปิยำ ธนำ
สุตำ ธนญฺจ จาโค จ ปญฺญา เว สตฺตมำ ธนำ.

ยสฺส เอเต ธนา อตฺถิ อิตฺถิยา ปุริสสฺส วา
อทลิทฺโทติ ตำ อาหุ อโมฆำ ตสฺส ชีวิตำ.

อริยทรัพย์ ๗ อย่าง คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ สุตะ จาคะ และปัญญา มีอยู่แก่ผู้ใด ไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย บัณฑิตยกย่องผู้นั้นว่า “ไม่ใช่คนจน” เขาเป็นคนที่มีชีวิตอย่างคุ้มค่า

(สำหรับอริยทรัพย์คือจาคะของนายสุปปพุทธะ นี้หมายถึง **อธิคมจาคะ** คือหมายถึงการละกิเลสด้วยปฐมมรรค และเพราะอำนาจจาคะนี้เองที่ทำให้พระอริยะทั้งหลายได้นามว่า **มุตตจาคี** *ผู้ให้โดยไม่มีความเยื่อใยในสิ่งนั้นอีก* นี้เป็นคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์)

เมื่อพระอินทร์ฟังคาถาจบก็รีบรุดหน้าไปกราบทูลพระบรมศาสดา ฝ่ายพระบรมศาสดาก็ทรงยกย่องสรรเสริญนายสุปปพุทธะเป็นการใหญ่ทีเดียว

กล่าวถึงนายสุปปพุทธะภายหลังจากที่ได้กราบทูลสิ่งที่ตนบรรลุแล้ว ระหว่างที่กำลังเดินกลับบ้านก็ถูกนางยักษิณีคู่แค้นในอดีตแปลงร่างมาเป็นแม่วัวไล่ขวิดจนเขาถึงแก่ความตาย หลังจากตายแล้วได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตอนที่ยังเป็นมนุษย์ถึงแม้จะเป็นคนยากจนเข็ญใจ แต่ด้วยอานุภาพแห่งอริยมรรคที่ตนได้บรรลุจึงทำให้เขาไปเกิดเป็นเทพบุตรที่มีอำนาจเหนือกว่าเทพบุตรหลายองค์ เป็นเหตุให้เทพบุตรบางองค์ไม่พอใจ แล้วพูดจาเสียดสี จนพระอินทร์ต้องมาช่วยแก้สถานการณ์และสั่งสอนเทพบุตรเหล่านั้น ซึ่งเรื่องนี้มาในพระบาลีสักกสังยุต และธรรมบทอรรถกถา เป็นต้น จากตัวอย่างของเรื่องนี้ทำให้รู้ว่า ไม่มีใครที่จะเอาทรัพย์สมบัติทางโลกมาล่อใจให้อริยบุคคลเปลี่ยนศาสนาได้ เพราะพระอริยะนั้นเป็นผู้มีศรัทธาในพระรัตนตรัยโดยผ่านการไตร่ตรองด้วยปัญญามาอย่างแน่วแน่แล้ว

๒. นางธนัญชานี (ถูกข่มขู่ห้ามมิให้ตั้งนโม)

วันหนึ่ง ภารทวาชพราหมณ์ ซึ่งเป็นสามีของนางธนัญชานี อุบาสิกาในพระพุทธศาสนา อยากเลี้ยงอาหารแก่พราหมณ์ ๕๐๐ คน จึงไปเชิญพราหมณ์เหล่านั้นไว้ล่วงหน้าหนึ่งวัน เขาพูดกับนางธนัญชานีว่า “นี่แม่ พรุ่งนี้ พ่อจะเชิญพราหมณ์จำนวน ๕๐๐ คนมาฉันอาหารที่บ้าน พ่อขอร้องแม่ล่ะ แม่อย่าได้สวด ‘นะโม ตัสสะ ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสสะ’ อะไรของแม่เลย พ่อขอเพียงวันเดียวเท่านั้นแหละ คือในเวลาให้การต้อนรับขับสู้คณาจารย์พราหมณ์เหล่านั้น แม่อย่าได้เผลอสวด นะโม ตัสสะ... ออกมาล่ะ เดี๋ยวจะทำให้อาจารย์ของพ่อเกิดความเข้าใจผิดในตัวพ่อ”

ฝ่ายนางธนัญชานีก็กล่าวตอบไปว่า “พ่อเอ๋ย พ่อจะเป็นอย่างไรนั้น แม่ก็ช่วยไม่ได้หรอก เมื่อใดที่แม่ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แม่ก็สวด นโม

ตัสสะ... ทันที" ถึงแม้ว่าพราหมณ์จะอ้อนวอนสักเพียงใด นางก็ไม่ยอม ดังนั้น เมื่อใช้ไม้อ่อนไม่ได้ พราหมณ์เลยต้องใช้วิธีไม้แข็ง คือ จับนางมัดไว้แล้วขู่ว่า ถ้านางไม่ยอมปฏิบัติตามที่เขาขอร้องแล้วละก็ จะเชือดนางให้เป็นชิ้นๆเลย

นางธนัญชานีจึงโต้ตอบเป็นกลอนคาถาว่า

สเจ เม องฺคมงฺคานิ กามํ เฉชฺชสิ พฺราหฺมณ
เนวาหํ วิรมิสฺสามิ พุทฺธเสฏฺฐสฺส สาสนา.

พ่อพราหมณ์ เอาเลย ถึงหากท่านจะเชือดเราเป็นชิ้นๆจริง เราก็จะไม่ยอมงดกล่าวคำสอนของพระพุทธองค์เด็ดขาด

และนางก็ได้กล่าวเป็นกลอนคาถาอีกมากมายที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในที่สุดพราหมณ์ภารทวาชะก็ต้องยอมแพ้ ปล่อยให้นางทำได้ตามปรารถนา

ครั้นวันเลี้ยงภัตตาหารมาถึง ขณะที่นางธนัญชานีได้เดินไปสะดุดล้ม นางเจ็บปวดขามาก เลยทำให้ระลึกถึงพระพุทธคุณ แล้วนางก็รีบพนมมือหันหน้าไปทางวิหารเวฬุวัน พร้อมกับกล่าวคำว่า "นะโม ตัสสะ ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสสะ" ถึง ๓ ครั้ง

พวกคณาจารย์ได้ยินก็เลยไม่พอใจต่างลุกผละหนีไปโดยไม่ฉันอาหาร ทำให้พราหมณ์ภารทวาชะโกรธนางธนัญชานีมากและคิดที่จะเอาชนะนางให้ได้ จึงทำทีไปถามคำถามกะพระบรมศาสดาเพื่อจะจับผิด แต่ตรงกันข้ามพอไปถามแล้วเมื่อได้รับคำตอบก็ได้บรรลุมรรคผลเบื้องต้น แล้วขอบวชในพระพุทธศาสนา และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ต่อมา

ซึ่งเรื่องนี้มาในพระบาลีพราหมณสังยุต ที่ยกมานี้มีจุดประสงค์เพื่อเป็นตัวอย่างให้รู้ถึงความเป็นผู้มีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัยของพระอริยสาวิกาคนหนึ่งซึ่งแม้จะถูกข่มขู่คุกคามก็ไม่มีทางที่จะเปลี่ยนใจไปนับถือศาสนาอื่นได้ นางธนัญชานีจึงเป็นบุคคลตัวอย่างที่ควรศึกษา

๓. นายสูรัมพัฏฐะ[๑] (ถูกมารลวงเพื่อให้เข้าใจผิด)

นายสูรัมพัฏฐะ ได้เคยตั้งปณิธานปรารถนาที่จะเป็นเอตทัคคะทางด้านอเวจจัปปสันนบุคคล(ผู้มีศรัทธาในพระรัตนตรัยด้วยปัญญาอย่างมั่นคง) ตั้งแต่ยุคสมัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตระ ครั้นถึงสมัยของพระโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ไปบังเกิดเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงสาวัตถี นับถือพระพุทธศาสนา วันหนึ่ง นิมนต์พระบรมศาสดามาฉันภัตตาหารที่บ้าน ได้ฟังธรรมเทศนาและบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน เมื่อพระศาสดาเสด็จกลับ เขาได้ถูกมารร้ายกลั่นแกล้ง คือมารร้ายได้จำแลงตนให้มีรูปร่างเหมือนพระบรมศาสดามายืนอยู่ที่หน้าประตูบ้านของนายสูรัมพัฏฐะ ซึ่งเขาเห็นเข้าก็แปลกใจ คิดว่าพระบรมศาสดาเพิ่งเสด็จกลับไปเมื่อไม่นาน ไม่น่าจะกลับมาอีก คงมีเหตุสำคัญอะไรแน่ ด้วยความเลื่อมใสในพระบรมศาสดาก็รีบไปต้อนรับและกราบทูลถามเหตุที่ทรงเสด็จกลับมาอีก มารร้ายในร่างของพระพุทธเจ้าก็รีบตอบทันทีว่า “สูรัมพัฏฐะ! เมื่อตะกี้นี้เราแสดงธรรมแก่เธอพลาดไปข้อหนึ่ง คือตอนที่ว่าด้วยเรื่องขันธ์ ๕ ทั้งหมดเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่เราได้แสดงว่าขันธ์ ๕ ทั้งหมดเป็นอนิจจัง...ดังกล่าวนั้น อันที่จริงแล้ว ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะว่ายังมีขันธ์ ๕ บางอย่างเป็นนิจจัง ธุวัง(เที่ยงแท้) สัสสตัง(ยั่งยืน)อยู่”

นายสูรัมพัฏฐะเมื่อได้ฟังเช่นนั้นก็เกิดความคิดว่า *คำพูดนี้ช่างฟังยากเสียจริง ธรรมดาว่า พระวาจาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมไม่แปรเปลี่ยนเป็นสอง เห็นทีผู้นี้คงจะไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแน่* จึงสันนิษฐานว่า ต้องเป็นมารร้ายแน่ๆ เพราะปกติมารร้ายนั้นทำสิ่งที่ตรงกันข้ามกับพระบรมศาสดาอยู่เสมอๆ จึงถามว่า “ท่านเป็นมารร้ายใช่หรือไม่”

มารร้ายตอบว่า “ใช่ เราคือมารร้าย”

นายสูรัมพัฏฐะจึงกล่าวขับไล่มารร้ายว่า “มารร้ายอย่างท่านนั้นแม้มาเป็นร้อยเป็นพันก็มิอาจจะทำลายความเชื่อของเราได้หรอก แหม! พระบรมศาสดาเพิ่งแสดงไปหยกๆ ว่า ขันธ์ทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ท่านอย่าหวังที่จะหลอกให้เราหลงเลย รีบออกไปจากประตูบ้านของเราเสียเดี๋ยวนี้”

---

[๑] ในบางฉบับเป็น สูรอัมพัฏฐะ ก็มี เป็น สุรพันธะ ก็มี

หลังจากนั้นพระบรมศาสดาได้ทรงยกย่องสรรเสริญ นายสูรัมพัฏฐะ ทรงประทานตำแหน่งเอตทัคคะในด้านความเป็นผู้มีศรัทธาด้วยปัญญาอันมั่นคงกว่าอุบาสกทั้งมวล เรื่องนี้มีมาในอังคุตตรอรรถกถาซึ่งผู้ปรารถนา พึงดูความพิสดารได้

อนึ่ง ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่า อริยบุคคล เช่น สูรัมพัฏฐะ แม้จะมิได้ มีความเชื่ออย่างล้นพ้น แต่ความเชื่อนั้นมั่นคง ไม่แปรเปลี่ยนจากพระพุทธศาสนา ไม่ว่าใครจะมาหลอกอย่างไรก็ไม่มีทางที่จะเปลี่ยนความคิด ถึงจะมีใครมาพูดต่างๆนานาว่า "ไตรลักษณ์ไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าสังขารทั้งปวงเป็น นิจจัง สุขัง และอัตตา ในโลกนี้ไม่มีพระพุทธเจ้าผู้รู้ธรรมทั้งหมด พระพุทธเจ้ายังไม่รู้ธรรมบางประการ ในโลกนี้ไม่มีการบรรลุมรรค ผล นิพพาน ไม่มีการละกิเลสได้ ไม่มีความตั้งมั่นแห่งจิต ไม่มีการแทงตลอดสภาวธรรมตามเป็นจริง ไม่มีพระอริยบุคคล ผู้บรรลุธรรม" ดังนี้เป็นต้น เขาก็ไม่ยอมเชื่อคำพูดเหล่านี้เลยแม้แต่น้อย ยิ่งกว่านั้นเขายังสามารถไตร่ตรองได้ด้วยตนเองว่า นี้เป็นคำพูดผิด ไม่ใช่พระดำรัสขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ศีลของพระอริยะบริสุทธิ์ตลอดกาล

อริยกนฺเตหีติ อริยานํ กนฺเตหิ ปิเยหิ มนาเปหิ, ปญฺจ สีลานิ หิ อริยสาวกานํ กนฺตานิ โหนฺติ ภวนฺตเรปิ อวิชหิตพฺพโต, ตานิ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ.

(ที.อฏ. ๒/๑๔๖)

บทว่า อริยกันตศีล หมายถึงศีลอันเป็นที่โปรดปรานของเหล่าพระอริยะ ได้แก่ศีล ๕ อันได้ชื่อว่าเป็นที่โปรดปรานของพระอริยสาวก เพราะว่า(ศีล ๕)นี้เป็นศีลที่ติดตามพระอริยะไปทุกภพทุกชาติที่บังเกิด

สเจปิ ภวนฺตรคตํ อริยสาวกํ อตฺตโน อริยภาวํ อชานนฺตมฺปิ โกจิ เอวํ วเทยฺย อิมํ กุนฺถกิปิลฺลิกํ ชีวิตา โวโรเปตฺวา สกลจกฺกวาฬคพฺเภ จกฺกวตฺติรชฺชํ ปฏิปชฺชาหี"ติ, เนว โส ตํ ชีวิตา โวโรเปยฺย. อถาปิ นํ เอวํ วเทยฺยุ "สเจ อิมํ น ฆาเตสฺสติ สีสํ เต ฉินฺทิสฺสมานา"ติ. สีสเมวสฺส ฉินฺเทยฺยุ, เนว โสตํ ฆาเตยฺย.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๕๔)

พระอริยสาวกผู้ซึ่งได้ไปบังเกิดในภพใหม่ แต่จำไม่ได้ว่าตนเคยเป็นพระอริยะมาแต่ชาติก่อน แม้จะถูกคนบังคับให้ฆ่าปลวกและมดแล้วให้สถาปนาตนเป็นพระเจ้าจักพรรดิมีอำนาจทั่วปฐพี เขาก็จะไม่ทำเด็ดขาด โดยทำนองเดียวกัน หากมีผู้มากล่าว ข่มขู่ว่า หากท่านไม่ฆ่าสัตว์เหล่านี้ ศีรษะของท่านจะต้องหลุดจากบ่าอย่างแน่นอน ถึงอย่างนั้น พระอริยสาวกผู้นั้นก็จะไม่ฆ่าสัตว์เด็ดขาด แม้ว่าศีรษะจะหลุดจากบ่าจริงๆก็ตาม

นอกจากนี้ เกี่ยวกับการล่วงละเมิดศีล ๕ ข้ออื่นๆ เช่น ลักทรัพย์เป็นต้น พระอริยะผู้นั้นก็จะไม่ทำโดยเด็ดขาด ไม่ว่าจะต้องแลกด้วยชีวิตเขาก็จะยอมด้วยเหตุนี้ พระอริยโสดาบันจึงเป็นผู้มีศีลและศรัทธาที่มั่นคงในกาลทั้งปวง (เช่นในกาลที่เผชิญกับภาวะที่จะต้องล่วงละเมิด ฯลฯ)

ความสงสัยของพระอริยะ

ชื่อว่า **พระอริยะ** นั้นคือ ผู้ที่หลุดพ้นแล้วจากอบายภูมิโดยประการทั้งปวง และสำหรับพระอริยะผู้ยังเป็นสอุปาทิเสสอริยะ เฉพาะพระโสดาบันและพระสกทาคามี ย่อมบังเกิดได้ในกามสุคติภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิเท่านั้น และถ้าบังเกิดในกามสุคติภูมิ ท่านเหล่านั้นก็จะไม่ถือกำเนิดในตระกูลชั้นต่ำอย่างแน่นอน ส่วนพระอริยะที่ยังเป็นสอุปาทิเสสะอีกท่าน คือ พระอนาคามี ท่านจะถือกำเนิดในชั้นรูปภูมิและอรูปภูมิเท่านั้น อนึ่ง หากจะมีใครถามว่า พระอริยะเหล่านั้นในฐานะที่หลุดพ้นแล้วจากอบาย(อปายปริมุต) จะสามารถใช้ญาณพิจารณารู้ถึงความที่ตนเป็นผู้หลุดพ้นจากอบายได้หรือไม่ ? สำหรับคำตอบ คือ *รู้ไม่ได้ ถ้าไม่เคยได้ฟังธรรมเทศนาเกี่ยวกับเรื่องนี้มาก่อน* นี้เป็นเพียงคำตอบสั้นๆ แต่ถ้าจะให้พิสดารต้องตามไปดูพระบาลีอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต สีหนาทวรรค สูตรที่ ๒ ซึ่งที่นั้นได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อย่างแจ่มแจ้ง ดังจะได้ยกมาแสดงเพื่อให้เห็นพอเป็นสังเขป

เตน โข ปน สมเยน เตสं อญฺญติตฺถิยานं ปริพฺพาชกานं สนฺนิสินฺนานं สนฺนิปติตานं อยมนฺตรากถา อุทปาทิ “โย หิ โกจิ อาวุโส สอุปาทิเสโส กาลं กโรติ, สพฺโพ โส อปริมุตฺโต นิรยา, อปริมุตฺโต ติรจฺฉานโยนิยา, อปริมุตฺโต

เปตฺติวิสยา, อปริมุตฺโต อปายทุคฺคติวินิปาตา"ติ. อถ โข อหํ คนฺเต เตสํ อญฺญติตฺถิยานํ ปริพฺพาชกานํ ภาสิตํ เนว อภินนฺทึ, นปฺปฏิกฺโกสึ, อนภินนฺทิตฺวา อปฺปฏิกฺโกสิตฺวา อุฏฺฐายาสนา ปกฺกมิ "ภควโต สนฺติเก เอตสฺส ภาสิตสฺส อตฺถํ อาชานิสฺสามี"ติ.

(องฺ.นวก. ๒๓/๑๒/๓๑๒)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในสมัยนั้น ขณะที่พวกเดียรถีย์ปริพพาชกกำลังนั่งประชุมพูดคุยกันอยู่ เกิดมีคำพูดแทรกออกมาบางประโยคว่า "ท่านทั้งหลายใครก็ตามที่ยังมีอุปาทานขันธ์หลงเหลืออยู่ เมื่อตายไปย่อมไม่หลุดพ้นจากอบายภูมิ คือ นรก สัตว์เดียรัจฉาน เปรต และอสุรกาย" ดังนี้ ข้าพระพุทธองค์แม้จะไม่พอใจคำพูดของพวกเดียรถีย์ปริพพาชกเหล่านั้น ก็ไม่ได้กล่าวคัดค้านอะไร จึงได้รีบลุกผละหนี โดยคิดว่า "จะมาทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคเอง"

เก จ สาริปุตฺต อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา พาลา อพฺยตฺตา เก จ สอุปาทิเสสํ วา สอุปาทิเสโสติ ชานิสฺสนฺติ, อนุปาทิเสสํ วา อนุปาทิเสโสติ ชานิสฺสนฺติ นวยิเม สาริปุตฺต ปุคฺคลา สอุปาทิเสสา กาลํ กุรุมานา ปริมุตฺตา นิรยา ปริมุตฺตา ติรจฺฉานโยนิยา ปริมุตฺตา อปายทุคฺคติวินิปาตา.

(องฺ.นวก. ๒๓/๑๒/๓๑๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) สารีบุตร เดียรถีย์ ปริพพาชก ผู้โง่เขลาเบาปัญญาเหล่านั้นเป็นใครมาจากไหนเล่าจึงจะไปรู้ได้ว่า บุคคลคนนั้นเป็นสอุปทิเสสบุคคลหรืออนุปาทิเสสบุคคล[๑] สารีบุตร บุคคล ๙ จำพวกเมื่อทำกาละ(ตาย)ทั้งที่ยังมีกิเลสหลงเหลืออยู่ย่อมหลุดพ้นจากนรก หลุดพ้นจากความเป็นสัตว์เดียรัจฉาน หลุดพ้นจากเปรตวิสัย หลุดพ้นจากการตกไปสู่ทุคติ

ต่อจากนั้น พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงบุคคล ๙ จำพวกให้พระสารีบุตรฟังโดยละเอียด

---

[๑] หมายความว่า การที่จะรู้อย่างนี้ได้ ไม่อยู่ในวิสัยของเดียรถีย์ ในคำว่า "เก จ" นี้ ก็ศัพท์ มีอรรถว่า ครหา=ติเตียน

บุคคล ๙ จำพวกนั้น มีดังต่อไปนี้

๑. **อันตราปรินิพพายี** พระอนาคามีผู้บังเกิดในชั้นสุทธาวาสและบรรลุในช่วงวัยต้นๆ

๒. **อุปหัจจปรินิพพายี** พระอนาคามีผู้บังเกิดในชั้นสุทธาวาสแล้วบรรลุอรหัตตผลในช่วงที่เลยวัยกลางคนไปแล้ว

๓. **อสังขารปรินิพพายี** พระอนาคามี(ในชั้นสุทธาวาส) ผู้บรรลุอรหัตตผลได้โดยไม่ต้องใช้ความพยายามมาก

๔. **สสังขารปรินิพพายี** พระอนาคามี(ในชั้นสุทธาวาส) ผู้บรรลุอรหัตตผลโดยใช้ความพยายามมาก

๕. **อุทธังโสตอกนิฏฐคามี**[๒] พระอนาคามีผู้บังเกิดในชั้นสุทธาวาสไม่เกิดชั้นที่ ๔ แล้วจุติจากชั้นดังกล่าวตามลำดับไปบังเกิดในชั้นอกนิฏฐภพ จึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ณ ที่ภพนั้น

๖. **สกทาคามี** พระสกทาคามี (ผู้จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกเพียง ๑ ครั้ง)

๗. **เอกพีชีโสดาบัน** พระโสดาบันผู้เกิดเพียงชาติเดียวแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์เลย

๘. **โกลังโกลโสดาบัน** พระโสดาบันผู้เกิดแต่ในตระกูลผู้ดีมีบุญภายใน ๒ หรือ ๓ ชาติแล้วจึงนิพพาน

๙. **สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน** พระโสดาบันผู้เกิดถึง ๗ ชาติ จึงบรรลุเป็นพระอรหันต์

ต่อจากนั้น พระบรมศาสดาได้มีพระดำรัสที่เป็นสาระสำคัญในเรื่องนี้ว่า

น ตาวายำ สาริปุตฺต ธมฺมปริยาโย ปฏิภาสิ ภิกฺขูนำ ภิกฺขุนีนำ อุปาสกานำ อุปาสิกานำ. ตำ กิสฺส เหตุ ? มายิมำ ธมฺมปริยายำ สุตฺวา ปมาทำ อาหรึสูติ. อปิจายำ มยา สาริปุตฺต ธมฺมปริยาโย ปญฺหาธิปฺปาเยน ภาสิโตติ.

(องฺ.นวก. ๒๓/๑๒/๓๑๔)

---

[๒] ตั้งแต่ ข้อ ๑-๕ หมายถึงบุคคลผู้บรรลุอนาคามี เฉพาะผู้ที่จะเป็น อันตราปรินิพพายี ฯลฯ

สารีบุตร ! ธรรมเทศนาข้อนี้ยังไม่เคยมีปรากฏแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกามาก่อนเลย (หมายความว่า พระองค์ยังมิเคยทรงแสดงให้ใครฟังเลย) ทำไมหรือ ? เพราะไม่ต้องการให้เธอเหล่านั้น (สอุปาทิเสสอริยะเหล่านั้น)ได้ฟังธรรมเทศนาข้อนี้ เกิดความประมาท° ดังนั้น ธรรมเทศนานี้จึงเป็นธรรมเทศนาที่เรากล่าวตามความประสงค์ของคำถาม (หมายถึงเมื่อมีคำถาม ก็ต้องมีคำตอบ)

ในพระบาลีนี้ พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า ถ้า**สอุปาทิเสสอริยะ**ทั้งหลายซึ่งได้แก่ **พระโสดาบัน พระสกทาคามี** และ **พระอนาคามี** ได้ฟังเกี่ยวกับความหลุดพ้นจากอบายของพวกตนแล้ว อาจนำมาซึ่งความประมาท ไม่ยอมทำความเพียรเพื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ต่อไป ฉะนั้นจึงมิทรงแสดงธรรมเทศนาเกี่ยวกับเรื่องนี้ จนกว่าจะมีผู้มาถาม จึงแสดงให้ฟังในฐานะทรงเป็นผู้ตอบ และด้วยเหตุนี้เอง จึงทำให้เรารู้ว่า พระโสดาบัน สกทาคามี และอนาคามีสามัญทั่วไปไม่สามารถรู้คติอันแน่นอนของตนได้ ยกเว้นแต่ได้ฟังจากพระโอษฐ์ของพระบรมศาสดา ดังที่เจ้ามหานามะผู้เป็นพระสกทาคามี เกิดความสงสัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ ซึ่งปรากฏในพระบาลีสังยุตต-นิกาย มหาวรรค สรณาทิวรรค สูตรที่ ๑ และ ๒ ดังนี้

ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต ตสฺมึ สมเย มุสฺสเตว ภควนฺตํ อารพฺภ สติ. มุสฺสติ ธมฺมํ อารพฺภ สติ. มุสฺสติ สงฺฆํ อารพฺภ สติ. ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต เอวํ โหติ 'อิมมฺหิ จาหํ สมเย กาลํ กเรยฺยํ, กา มยฺหํ คติ. โก อภิสมฺปราโยติ. มา ภายิ มหานาม มา ภายิ มหานาม. อปาปกํ เต มรณํ ภวิสฺสติ, อปาปิกา กาลํ กิริยา, ยสฺส กสฺสจิ มหานามํ ทีฆรตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ จิตฺตํ สีล...สุต...จาค...ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ, ตสฺส โย หิ ขฺวายํ กาโย รูปี ฯเปฯ ตํ อิเธว กากา วา ขาทนฺติ, คิชฺฌา วา กุลลา วา สุนขา วา สิงฺคาลา วา วิวิธา ปาณกชาตา ขาทนฺติ. ยญฺจ ขฺวสฺส จิตฺตํ ทีฆรตฺตํ สทฺธาปริภาวิตํ สีล...สุต...จาค...ปญฺญาปริภาวิตํ, ตํ อุทฺธคามิ โหติ วิเสสคามิ.

(สํ.มหา. ๑๙/๑๐๑๗-๘/๓๑๙-๒๐)

... จตูหิ โข มหานาม ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก นิพฺพานินฺโน โหติ นิพฺพานโปโณ นิพฺพานปพฺภาโร.

(สํ.มหา. ๑๙/๑๐๑๗-๘/๓๒๐-๑)

° ในอรรถกถาแก้ว่า คือ เมื่อสอุปาทิเสสอริยะได้รู้ว่าตัวเองพ้นจากอบายแล้ว บางท่านอาจไม่ทำความเพียรเพื่ออรหัตตผลต่อ เพราะถือว่าอย่างไรก็พ้นจากอบายแล้ว

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในสมัยนั้น[๑] ข้าพระองค์หลงลืมสติทำให้ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ไม่ได้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระพุทธองค์เกิดความสงสัยอย่างหนึ่งว่า หากข้าพระองค์พึงทำกาละไปในเวลาเช่นนี้ คติของข้าพระองค์จะเป็นอย่างไร ? มหานามะ ท่านอย่ากลัวเลย (เพราะว่า)ความตายของท่านจักเป็นความตาย ที่ไม่เลวต่ำ มหานามะ ผู้ใดก็ตามที่เคยได้รับการอบรมจิตมาดีแล้วด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ตลอดเวลาอันยาวนาน ครั้นในเวลาตายไป ถึงแม้ว่าร่างกายของเขาผู้นั้นจะถูกสัตว์ต่างๆ เช่น กา อีแร้ง เหยี่ยว สุนัข สุนัขจิ้งจอก หรือสัตว์เล็กๆ จำพวกหนอน กัด เคี้ยว แทะกินจนหมดในภพนี้ แต่เนื่องจากเขาผู้นั้นได้รับการอบรม จิตมาดีแล้วด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ตลอดเวลาอันยาวนาน ทำให้จิตของบุคคลนั้น ไปสู่ภพที่สูง เข้าถึงคุณธรรมวิเศษคือมรรคผล อย่างแน่นอน (ปฐมสูตร)

มหานามะ พระอริยสาวกผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๔ ประการ (เลื่อมใสพระรัตนตรัยและศีลบริสุทธิ์) เป็นผู้โน้มเอียงไปสู่พระนิพพาน เป็นผู้ไหลลื่นไปหาพระนิพพาน (ทุติยสูตร)

นอกจากนี้ ยังทรงแสดงถึงการละสังขารของพระอริยะผู้ยังเป็นสอุปาทิเสสะนั่นว่าเปรียบเสมือนหม้อหรือไหบรรจุน้ำมันเนยที่ตกลงสู่ใต้พื้นน้ำแล้วเกิดกระจายขึ้นมา แม้เศษหม้อหรือไหที่แตกจะจมหายไปใต้น้ำ แต่น้ำมันเนยนั้นไม่จมกลับลอยขึ้นมาอยู่เหนือผิวน้ำฉันนั้น และทรงเปรียบจิตเหมือนกับต้นไม้อย่างนี้ว่า ต้นไม้ที่มีลำต้นโอนเอนไปทางทิศตะวันออก เมื่อถูกตัดย่อมล้มไปในทางทิศตะวันออกนั้นฉันใด จิตที่โน้มไปสู่พระนิพพานก็ฉันนั้น

อนึ่ง ความสงสัยในคติภพของเจ้ามหานามะนี้เป็นเพียงการชี้ให้เห็นว่าในพระอริยะเบื้องต่ำ เช่น พระโสดาบัน พระสกทาคามี บางพวกเกิดมีความสงสัยในคติภพและความสงสัยในกิเลสที่ตนละไปแล้วและที่ยังไม่ได้ละเท่านั้น แต่มิได้หมายความว่าพระอริยะยังมีวิจิกิจฉาที่เป็นอกุศลธรรม ซึ่งเป็นความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นต้นแต่อย่างใด

---

[๑] ในเวลาที่กลับจากวัดกำลังมุ่งหน้าเข้าพระนครกบิลพัสดุ์ได้ประสบกับอารมณ์ต่างๆ ที่นำมาซึ่งความสะเทือนใจ

มหาปัจจเวกขณะ ๗

ต่อไปนี้ จะได้แสดงมหาปัจจเวกขณะ ๗ ประการของพระโสดาบัน ซึ่งได้ยกมาจากพระบาลีมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ โกสัมพิยสูตร ดังนี้

กถญฺจ ภิกฺขเว ยายํ ทิฏฺฐิ อริยา นิยฺยานิกา นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส สมฺมา-ทุกฺขกฺขยาย = *ภิกษุทั้งหลาย (โสดาปัตติมรรค)ญาณใดซึ่งเป็นญาณที่ปราศจากโทษ เป็นญาณที่นำออก ญาณที่ว่านี้จะสามารถนำบุคคลผู้เจริญมรรคนั้นให้หมดความสิ้นทุกข์โดยชอบได้อย่างไร*

(๑) อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ, "อตฺถิ นุ โข เมตํ ปริยุฏฺฐานํ อชฺฌตฺตํ อปฺปหีนํ เยนาหํ ปริยุฏฺฐาเนน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโต ยถาภูตํ นปฺปชาเนยฺยํ น ปสฺเสยฺยนฺ"ติ.

สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กามราคปริยุฏฺฐิโต โหติ, ปริยุฏฺฐิตจิตฺโตว โหติ. สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ พฺยาปาทปริยุฏฺฐิโต ถีนมิทฺธปริยุฏฺฐิโต, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจปริยุฏฺฐิโต, วิจิกิจฺฉาปริยุฏฺฐิโต อิธ โลกจินฺตาย ปสุโต, ปรโลกจินฺตาย ปสุโต โหติ, ปริยุฏฺฐิต-จิตฺโตว โหติ. สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ภณฺฑนชาโต กลหชาโต วิวาทาปนฺโน อญฺญ-มญฺญํ มุขสตฺตีหิ วิตุทนฺโต วิหรติ, ปริยุฏฺฐิตจิตฺโตว โหติ. โส เอวํ ปชานาติ, นตฺถิ โข เม ตํ ปริยุฏฺฐานํ อชฺฌตฺตํ อปฺปหีนํ เยนาหํ ปริยุฏฺฐาเนน ปริยุฏฺฐิตจิตฺโต ยถาภูตํ นปฺปชาเนยฺยํ, น ปสฺเสยฺยํ, สุปฺปณิหิตํ เม มานสํ สจฺจานํ โพธายาติ. อิทมสฺส ปฐมํ ฌาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ(พระอริยบุคคล)ในพระธรรมวินัยนี้ เมื่ออยู่ป่าก็ดี อยู่โคนต้นไม้ก็ดี หรืออยู่ในเรือนที่เงียบสงัดก็ดี ย่อมพิจารณาว่า "ปริยุฏฐานกิเลสอันเป็นเหตุทำให้จิตกระสันขึ้นจนทำให้ไม่รู้ มองไม่เห็นสภาพความเป็นจริง ที่เรายังไม่สามารถละได้นั้น ยังมีอยู่ในสันดานของเราบ้างหรือไม่หนอ"

(ข้อความต่อไปนี้ เป็นเพียงการแจกแจงปริยุฏฐานกิเลสโดยละเอียด ซึ่งมีอยู่ในสันดานของปุถุชนและพระเสกขบุคคลเท่านั้น มิได้หมายความว่าปริยุฏฐานกิเลสทั้งหมดเหล่านี้จะต้องเกิดขึ้นแก่พระเสกขบุคคลคนเดียวกัน)

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุถูกปริยุฏฐานกิเลสคือกามราคะเข้าครอบงำ เธอก็จะยังมีจิตกระสันอยู่เหมือนเดิม ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุถูกปริยุฏฐานกิเลสคือถีนมิทธะเข้าครอบงำ... ถ้าภิกษุถูกปริยุฏฐานกิเลสคืออุทธัจจกุกกุจจะเข้าครอบงำ...ถ้าภิกษุถูกปริยุฏฐานกิเลสคือวิจิกิจฉาเข้าครอบงำ... ถ้าภิกษุเป็นผู้สนใจในการคิดเรื่องโลกปัจจุบัน... ถ้าภิกษุเป็นผู้สนใจในการคิดเรื่องโลกหน้าแล้วละก็ เธอก็จะยังมีจิตกระสันอยู่เหมือนเดิมนั่นแหละ

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเกิดการทะเลาะวิวาท พูดเสียดแทงกันด้วยคารมอันแหลมคมเพียงดังหอกแล้ว เธอก็จะยังมีจิตกระสันอยู่เหมือนเดิมนั่นแหละ

ภิกษุนั้นย่อมกำหนดรู้ทันอย่างนี้ว่า "ปริยุฏฐานกิเลส อันเป็นเหตุทำให้จิตกระสันจนทำให้ไม่รู้ มองไม่เห็นสภาพความเป็นจริง ซึ่งเป็นกิเลสที่เรา(คิดว่า)ยังละไม่ได้นั้น ไม่มีอยู่ในจิตสันดานของเรา จิตนั้นเราได้ตั้งไว้ตรงแล้วเพื่อการบรรลุอริยสัจ" ดังนั้น

เป็นอันว่า ***ปัจจเวกขณญาณที่ ๑*** *ที่อาศัยโลกุตตระ อันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลสดวงนี้ ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระภิกษุผู้เป็นโสดาบัน ฉะนี้แล*

ในช่วงที่พระอริยบุคคลกำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปริยุฏฐานกิเลสบางอย่างไม่สามารถที่จะปิดบังความเกิด-ดับของนามรูปได้โยคีก็สามารถกำจัดปริยุฏฐานกิเลสนั้นได้ทันทีที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น การกำหนดในขณะนั้นจึงมีสมาธิแน่วแน่ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ยิ่งพลังแห่งวิปัสสนาญาณแรงเพียงไร ปริยุฏฐานกิเลสก็ยิ่งหดหายไปจนกระทั่งไม่มีปรากฏออกมาให้เห็นเลยแม้แต่น้อย ทำให้พระอริยะสามารถมองเห็นความเกิด-ดับของนามรูปตามความเป็นจริงได้โดยไม่มีสิ่งใดๆ รบกวน

(๒) ปุน จ ปรำ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "อิมำ นุ โข อหำ ทิฏฺจึ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต ลภามิ ปจฺจตฺตำ สมถำ, ลภามิ ปจฺจตฺตำ นิพฺพุตินฺติ. โส เอวำ ปชานาติ 'อิมำ โข อหำ ทิฏฺจึ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต ลภามิ ปจฺจตฺตำ สมถำ, ลภามิ ปจฺจตฺตำ นิพฺพุตินฺติ. อิทมสฺส ทุติยำ ญาณำ อธิคตำ โหติ อริยำ โลกุตฺตรำ อสาธารณำ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย นัยอื่นยังมีอยู่อีก คือว่า พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเสพญาณคือความรู้เห็นอันนี้โดยทำให้เจริญขึ้น ทำให้มากขึ้นแล้ว ย่อมได้ความสงบภายในจิตและความดับกิเลสภายในจิตหรือไม่หนอ"

(หมายความว่าได้ความสงบสงัดจากอุทธัจจนิวรณ์หรือไม่ได้ความดับแห่งกิเลสหรือไม่)

พระอริยะนั้นย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า "เมื่อเราเสพญาณ คือความรู้เห็นอันนี้โดยทำให้เจริญขึ้น ทำให้มากขึ้นแล้ว ย่อมได้ความสงบภายในจิตและความดับกิเลสภายในจิตจริง" ดังนี้

เป็นอันว่า ***ปัจจเวกขณญาณที่ ๒*** *ที่อาศัยโลกุตตระอันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลส ได้เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุผู้เป็นโสดาบัน ฉะนี้แล*

(พระอริยะผู้ได้มรรคญาณแล้ว เมื่อเจริญวิปัสสนาญาณให้มากๆ ย่อมสามารถที่จะมองเห็นความดับของปริยุฏฐานกิเลสได้ด้วยตนเอง นั่นหมายถึงญาณตัวที่ ๒ ได้เกิดขึ้นแล้วในขณะที่พิจารณานั้นเอง)

(๓) ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "ยถา รูปายาหํ ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโต, อตฺถิ นุ โข อิโต พหิทฺธา อญฺโญ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา ตถารูปาย ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโตติ. โส เอวํ ปชานาติ "ยถารูปายาหํ ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโต, นตฺถิ อิโต พหิทฺธา อญฺโญ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา ตถารูปาย ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโตติ. อิทมสฺส ตติยํ ญาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย นัยอื่นยังมีอยู่อีก คือว่า พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "เรานั้นเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณใดแล้วจะมีสมณพราหมณ์นอกศาสนาที่เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณนั้นหรือไม่หนอ ? (เมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้ว) เขาย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า "ไม่มีสมณพราหมณ์นอกศาสนาที่เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณนั้นเลย"

เป็นอันว่า ***ปัจจเวกขณญาณที่ ๓*** *ที่อาศัยโลกุตตระอันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลส ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระภิกษุผู้เป็นโสดาบัน ฉะนี้แล*

อาบัติที่พระอริยะอาจต้องได้

(๔) ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "ยถารูปาย ธมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, อหมฺปิ ตถารูปาย ธมฺมตาย สมนฺนาคโตติ. กถํรูปาย จ ภิกฺขเว ธมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ตถารูปึ อาปตฺตึ อาปชฺชติ, ยถารูปาย อาปตฺติยา วุฏฺฐานํ ปญฺญายติ, อถ โข นํ ขิปฺปเมว สตฺถริ วา วิญฺญูสุ วา สพฺรหฺมจารีสุ เทเสติ วิวรติ อุตฺตานีกโรติ, เทเสตฺวา วิวริตฺวา อุตฺตานีกตฺวา อายตึ สํวรํ อาปชฺชติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทหโร กุมาโร มนฺโท อุตฺตานเสยฺยโก หตฺเถน วา ปาเทน วา องฺคารํ อกฺกมิตฺวา ขิปฺปเมว ปฏิสํหรติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ธมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ฯเปฯ สํวรํ อาปชฺชติ. โส เอวํ ปชานาติ, ยถารูปาย ธมฺมตาย สมนฺนาคโตติ, อิทมสฺส จตุตฺถํ ฌาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย นัยอื่นยังมีอยู่อีก คือ พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "บุคคล(ภิกษุ)ผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมใด แม้ตัวเราก็ถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมนั้นหรือหนอ" ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมเช่นใดหรือ ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นธรรมดา เป็นธรรมชาติของบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยอริยมรรคญาณ คือ ถึงแม้ว่า ในบางครั้ง บุคคลต้องอาบัติที่พึงแก้ไขได้ เมื่อต้องแล้วก็รีบแสดงเปิดเผยอาบัตินั้น ในที่เบื้องพระพักตร์ของพระศาสดาหรือต่อหน้าของเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนแล้วรีบสำรวมระวังต่อไป ภิกษุทั้งหลาย เด็กทารกผู้ยังแบเบาะ เมื่อมือหรือเท้าไปถูกถ่านเพลิง ย่อมรีบชักออกโดยเร็วฉันใด ภิกษุทั้งหลาย แม้ธรรมชาติของภิกษุผู้เป็นพระอริยะที่ถึงพร้อมด้วยมรรคญาณก็คือต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแสดงเปิดเผย อาบัตินั้น ฯลฯ แล้วสำรวมระวังต่อไป ฉันนั้น

(ในอรรถกถาท่านอธิบายไว้ว่า :- อาบัติที่พระอริยสาวกอาจต้องได้นั้น มีทั้งครุกาบัติ เช่น กุฏิการสิกขาบท หรือลหุกาบัติ เช่น สหเสยยสิกขาบท เป็นต้น แต่ทั้งนี้อาบัติเหล่านั้นจะต้องเป็นประเภท *อจิตตกปัณณัตติวัชชะ* (ต้องโดยไม่มีเจตนาที่จะกระทำผิด) พระอริยะนั้นเมื่อต้องแล้ว ถ้ารู้ ท่านจะต้องรีบแก้ไขแน่นอน ไม่มีการปกปิดไว้ หากเป็นอริยบุคคลฝ่ายคฤหัสถ์ ก็หมายถึง ไม่เป็นผู้ปกปิดความผิดของตน หากมีบุคคลผู้เป็นสภาคะถามขึ้นมา ก็จะตอบตามความเป็นจริงทันที)

เธอย่อมรู้อย่างนี้ว่า "แม้เราก็มีธรรมชาติที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยความเห็น (อริยมรรคญาณ)นี้

*เป็นอันว่า**ปัจจเวกขณญาณที่ ๔** ที่อาศัยโลกุตตระ เป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลส ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน*

(๕) ปุน จ ปรํ ภิกฺขุเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ, ยถารูปาย ธมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, อหมฺปิ ตถารูปาย ธมฺมตาย สมนฺนาคโตติ, กถํ รูปาย จ ภิกฺขเว ธมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส, กิญฺจาปิ ยานิ ตานิ สพฺรหฺมจารีนํ อุจฺจาวจานิ กึกรณียานิ, ตตฺถ อุสฺสุกฺกมาปนฺโน โหติ, อถขฺวสฺส ติพฺพาเปกฺโข โหติ อธิสีลสิกฺขาย อธิจิตฺตสิกฺขาย อธิปญฺญาสิกฺขาย, เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คาวี ตรุณวจฺฉา ถมฺภํ จ อาลุมฺปติ, วจฺฉกํ จ อปจินติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ธมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ฯเปฯ อธิปญฺญาสิกฺขาย.

โส เอวํ ปชานาติ ยถารูปาย ธมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, อหมฺหิ ตถารูปาย ธมฺมตาย สมนฺนาคโตติ. อิทมสฺส ปญฺจมํ ญาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย ยังมีนัยอื่นอีก คือ พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "แม้เรา ก็บริบูรณ์ด้วยธรรมชาติที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยความเห็น(อริยมรรค) มีอยู่หรือไม่หนอ" ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ว่านี้เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยความเห็น มีธรรมชาติอย่างนี้ คือ ถึงแม้ว่าเขาจะมีกิจน้อยใหญ่ เช่น ตัดเย็บจีวร บำรุงพระมหาเถระเป็นต้นที่พึงขวนขวายกระทำก็ตาม แต่เขาก็ไม่

เคยทิ้งธุระมีความ มุมานะอย่างยิ่งยวดในการปฏิบัติไตรสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา อุปมาเหมือนกับแม่โคลูกอ่อนที่ทั้งตัวเองต้องกินหญ้าและคอยเอาใจใส่ดูแลลูกโคตัวเล็กที่อยู่ข้างๆ ฉะนั้น การกระทำเช่นนี้เป็นธรรมชาติของบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วย ความเห็น(อริยมรรค)โดยแท้

อนึ่ง เธอผู้พิจารณานั้นย่อมรู้ได้อย่างนี้ว่า "แม้ในตัวเราก็มีธรรมชาติอย่างนี้อยู่เหมือนกัน" ดังนี้

เป็นอันว่า ***ปัจจเวกขณญาณที่ ๕*** *ที่อาศัยโลกุตตระ อันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลสได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน*

(๖) ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ ยถารูปาย พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, อหมฺปิ ตถารูปาย พลตาย สมนฺนาคโต"ติ.

กถัรูปาย จ ภิกฺขเว พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, พลตา เอสา ภิกฺขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส ยํ ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย เทสิยมาเน อตฺถูกตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพเจตสา สมนฺนาหริตฺวา โอหิตโสโต ธมฺมํ สุณาติ.

โส เอวํ ปชานาติ ยถารูปาย พลตาย ฯเปฯ สมนฺนาคโตติ. อิทมสฺส ฉฏฺฐํ ญาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย ยังมีนัยอื่นอีก คือ พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "แม้เรา ก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพละกำลังอย่างที่พระอริยะท่านถึงพร้อมหรือไม่หนอ" ภิกษุทั้งหลาย ก็พละกำลังนั้นเป็นเช่นไร พระอริยะนั้นเมื่อได้ยินการแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว ย่อมปรารถนาต้องการให้ความสนใจ รวบรวมพลังจิตตั้งใจเงี่ยโสตฟังธรรมนั้น ภิกษุทั้งหลาย อาการอย่างนี้เป็นพละกำลังของพระอริยะผู้ถึงพร้อมด้วยความเห็น

และพระอริยสาวกผู้พิจารณานั้นย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า "แม้ตัวเราก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพละกำลังอย่างที่พระอริยะท่านถึงพร้อมเช่นกัน"

เป็นอันว่า ***ปัจจเวกขณญาณที่ ๖*** *ที่อาศัยโลกุตตระ อันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลส ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน*

(๗) ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "ยถารูปาย พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต อหมฺปิ ตถารูปาย พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต อหมฺปิ ตถารูปาย พลตาย สมนฺนาคโต"ติ กถัรูปาย จ ภิกฺขเว พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต. พลตา เอสา ภิกฺขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส ยํ ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย เทสิยมาเน ลภติ อตฺถเวทํ, ลภติ ธมฺมเวทํ, ลภติ ธมฺมูปสัหิตํ ปามุชฺชํ. โส เอวํ ปชานาติ, ยถารูปาย พลตาย ฯเปฯ สมนฺนาคโตติ. อิทมสฺส สตฺตมํ ญาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาธารณํ ปุถุชฺชเนหิ.

ภิกษุทั้งหลาย นัยอื่นยังมีอีก คือ พระอริยสาวกย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "แม้เรา ก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพละกำลังอย่างที่พระอริยะท่านถึงพร้อมหรือไม่หนอ" ภิกษุทั้งหลาย ก็พละกำลังนั้นเป็นเช่นไร พระอริยะเมื่อได้ยินการแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตแสดงไว้ดี แล้วย่อมเกิดความเข้าใจดื่มด่ำในอรรถรสและธรรมรส เกิดความปีติปราโมทย์ในธรรม อาการที่เกิดขึ้นเช่นนี้เป็นพละกำลังของพระอริยะผู้ถึงพร้อมด้วยความเห็น

และพระอริยสาวกผู้พิจารณานั้นย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า"แม้ตัวเราก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพละกำลังอย่างที่พระอริยะท่านถึงพร้อมแล้วเช่นกัน"

*เป็นอันว่า **ปัจจเวกขณญาณที่ ๗** ที่อาศัยโลกุตตระ อันเป็นสมบัติของพระอริยะ ไม่ใช่ของสาธารณะแก่ปุถุชนผู้หนาด้วยกิเลส ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน*

เอวํ สตฺตงฺคสมนฺนาคตสฺส โข ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส ธมฺมตา สุสมนิฏฺฐา โหติ โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย, เอวํ สตฺตงฺคสมนฺนาคโต โข ภิกฺขเว อริยสาวโก โสตาปตฺติผลสมนฺนาคโต โหติ.

ภิกษุทั้งหลาย สรุปว่า อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยองค์มหาปัจจเวกขณญาณ ๗ ได้ค้นพบธรรมชาติของความเป็นอริยะแล้วด้วยญาณที่รู้แจ้งโสดาปัตติผล ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยองค์มหาปัจจเวกขณญาณ ๗ ดังกล่าวนี้เป็นพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยโสดาปัตติผลแล

ปัจจเวกขณญาณ จบ

การเข้าผลสมาบัติ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวไว้ว่า **กา ผลสมาปตฺตีติ ? ยา อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนา** ซึ่งแปลว่า *การเข้าผลสมาบัติคืออะไร ? (ตอบว่า) คือความเกิดขึ้นแห่งจิตที่ประกอบด้วยอริยผล เป็นเหมือนกับได้เข้าถึงภายในพระนิพพานอันเป็นที่ดับของนามรูป สังขารทั้งปวง* ดังนั้น จึงทำให้ทราบได้ว่า **ผลสมาบัติ** ก็คือการอุบัติขึ้นของจิตที่ประกอบกับอริยผล ส่วนปุถุชนเนื่องจากยังไม่เคยบรรลุอริยผลมาก่อน จึงไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ ส่วนพระอริยะนั้นสามารถเข้าผลสมาบัติได้ทุกองค์ แต่มีข้อแม้อยู่อย่างหนึ่ง คือจะสามารถเข้าสมาบัติได้เฉพาะในผลสมาบัติที่เป็นผลของตนเท่านั้น แต่ไม่สามารถเข้าผลสมาบัติในผลที่ตนได้มาแล้วและผลที่ตนยังไม่เคยได้

เกจิวาทะอธิบายไว้ว่า *ในกรณีของการเข้าผลสมาบัตินั้น ผู้เข้าต้องเป็นพระอนาคามี และพระอรหันต์เท่านั้นจึงจะสามารถเข้าได้ ส่วนพระโสดาบันและพระสกทาคามีเนื่องจากยังมีสมาธิยังไม่บริบูรณ์จึงไม่สามารถเข้าได้* นี้เป็นเพียงมติของเกจิอาจารย์ที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้นแต่จริงๆแล้วแม้เป็นปุถุชนก็สามารถเข้าโลกิยสมาบัติได้ ส่วนพระอริยะ เช่น พระโสดาบัน พระสกทาคามี ไฉนเลยจะเข้าผลสมาบัติไม่ได้ ดังนั้น พึงทราบว่า ไม่ว่าจะเป็นพระอริยบุคคลประเภทใดก็สามารถเข้าผลสมาบัติที่ตนบรรลุแล้วได้เช่นกัน

นอกจากนี้ ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงไว้ว่า **โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย สกทาคามิผลสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภุ** ซึ่งเป็นการแสดงโสดาปัตติผลสมาบัติและสกทาคามิผลสมาบัติโดยตรง เพราะฉะนั้น ชื่อว่าพระอริยะแล้วย่อมสามารถเข้าถึงผลสมาบัติของตนๆได้อย่างแน่นอน ซึ่งข้อนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านก็ได้กล่าวยืนยันไว้เหมือนกัน

อนึ่ง ถ้าเป็นพระอริยะแล้วยังไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ ก็จะทำให้ผู้คนเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเพราะท่านยังมีสมาธิและอินทรีย์อื่นๆ ยังไม่แก่กล้าพอ จึงไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ ซึ่งที่จริงแล้วไม่ใช่ เพราะการที่สมาธิและอินทรีย์อื่นๆ จะแก่กล้าได้นั้นจะต้องได้รับการอบรมฝึกฝนวิปัสสนาอยู่เนืองๆและเมื่อสมาธิและอินทรีย์อื่นๆ

แก่กล้าแล้ว ก็จะเข้าถึงผลสมาบัติได้ แต่จะอย่างไรก็ตาม การที่พระอริยะสามารถเข้าผลสมาบัติได้บ่อยครั้งนั้นอาจเป็นเครื่องยืนยันเกี่ยวกับความแก่กล้าของอินทรีย์ได้

วิปสฺสนา ปเนสา ติวิธา โหติ สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา ผลสมาปตฺติ-วิปสฺสนา นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนาติ. ตตฺถ สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา วา, มคฺคสฺส ปทฏฺฐานํ โหติเยว. ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา ติกฺขาว วฏฺฏติ มคฺคภาวนาสทิสา. นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา ปน นาติมนฺทนาติติกฺขา วฏฺฏติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๙๔, ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๓๓)

***วิปัสสนา**นี้มี ๓ อย่าง คือ (๑) วิปัสสนาที่กำหนดรู้กองสังขารเพื่อบรรลุอริยมรรค (๒) วิปัสสนาที่กำหนดเพื่อผลสมาบัติ (๓) วิปัสสนาที่กำหนดเพื่อนิโรธ-สมาบัติ ในวิปัสสนา ๓ อย่างนั้น วิปัสสนาที่กำหนดรู้กองสังขาร ไม่ว่าจะเชื่องช้าหรือปราดเปรื่อง ย่อมเป็นเหตุให้ได้มรรคโดยตรงทั้งสิ้น (ถ้าวิปัสสนาเชื่องช้า จะทำให้เกิดทันธาภิญญามรรค ถ้าปราดเปรื่อง จะทำให้เกิดขิปปาภิญญามรรค นี้เป็นความแตกต่างระหว่างเชื่องช้ากับปราดเปรื่อง ก็เมื่อใด วิปัสสนาถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะของวุฏฐานคามินีเมื่อนั้นย่อมสามารถเป็นเหตุให้มรรคบังเกิดได้โดยตรง)*

ส่วนวิปัสสนาที่กำหนดเพื่อผลสมาบัติ มีความเหมือนกันกับมรรคภาวนา (เพราะเป็นไปโดยอาการที่ปราศจากสังขารและเป็นปัจจัยให้กับผลซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกับมรรค) ดังนั้น จะต้องเป็นวิปัสสนาที่ปราดเปรื่องอย่างเดียวจึงจะเหมาะสม ส่วนวิปัสสนาที่กำหนดเพื่อนิโรธสมาบัตินั้น จะต้องไม่เชื่องช้าหรือปราดเปรื่องจนเกินไปจึงจะเหมาะ

คำว่า *วิปัสสนาที่กำหนดเพื่อผลสมาบัติจะต้องปราดเปรื่อง* นี้เป็นคำกล่าวที่มุ่งถึงวิปัสสนาของผู้ที่เริ่มต้นเข้าผลสมาบัติใหม่ๆ เพราะว่าในอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

สงฺขารุเปกฺขาย ติกฺขภาเว สติ กิเลสปฺปหาเน สมตฺถสฺส มคฺคสฺส สมฺภวโต ตสฺสา ติกฺขภาวทสฺสนตฺถํ เววจนปเทหิ สห ทฬฺหํ กตฺวา มูลปทานิ วุตฺตานิ. ผลสฺส นิรุสฺสาหภาเวน สนฺตสภาวตฺตา มคฺคายตฺตตฺตา จ มนฺทภูตาปิ สงฺขารุเปกฺขา ผลสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทสฺสนตฺถํ มูลปทาเนว วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๙๒)

(ในวาระของมรรค) พึงทราบว่า เมื่อสังขารุเปกขาญาณมีความปราดเปรื่องย่อมเป็นเหตุให้มรรคที่มีความสามารถในการทำลายกิเลสเกิดขึ้นได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวบทที่เป็นหลักใหญ่ๆ (มี อุปฺปาทำ เป็นต้น) โดยเสริมบทที่เป็นไวพจน์(๑๐ บท) มาสนับสนุน เพื่อแสดงความปราดเปรื่องแห่งสังขารุเปกขาญาณนั้น ส่วนในวาระของผลสมาบัติ พึงทราบว่า ท่านกล่าวเฉพาะบทหลักใหญ่ๆ เท่านั้น (บท ๕ บทมี อุปฺปาทำ เป็นต้น) เพื่อแสดงให้เห็นว่าสังขารุเปกขาญาณแม้[๑] จะมีความเชื่องช้าก็ย่อมสามารถเป็นเหตุปัจจัยให้กับผลได้ เพราะสังขารุเปกขาในผลเป็นสภาวธรรมที่สงบ โดยปราศจากความขวนขวายดิ้นรน และเพราะสังขารุเปกขาในผลเป็นสิ่งที่ได้มาโดยอาศัยมรรค[๒]

อนึ่ง เมื่อสามารถเข้าผลสมาบัติได้โดยต่อเนื่องแล้ว แม้ว่าสังขารุเปกขาญาณจะเชื่องช้า ก็สามารถเข้าถึงผลได้ จึงจะเห็นได้ว่าตรงตามคำในอรรถกถาที่ท่านกล่าวไว้ไม่มีผิด

อานิสงส์ของผลสมาบัติ

การที่จะได้เสวยโลกุตตรสุขหลังจากที่ได้บรรลุมรรคผลแล้ว จะต้องเข้าผลสมาบัติโดยก่อนเข้าจะต้องกำหนดระยะเวลาให้แน่นอน ในขณะที่เข้าผลสมาบัติย่อมได้รับประโยชน์ คือการอยู่อย่างสงบปราศจากทุกข์ทั้งมวล นี้แหละคือประโยชน์หรืออานิสงส์ของการเข้าผลสมาบัติ

ลักษณะการเข้าถึงผลสมาบัติ

เทฺว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร

พระบาลีดังกล่าวนี้มาในมหาเวทัลลสูตร (ม.มู. ๑๒/๔๕๘/๔๐๗) ซึ่งมีใจความว่า ขณะที่กำหนดสังขารนิมิตอันได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

---

[๑] คำว่า "แม้" (อปิศัพท์) แสดงเป็นครหาโชตกะ คือเน้นไปในสิ่งที่แม้แต่ญาณอันเชื่องช้ายังทำได้ แล้วหากเป็นญาณที่ปราดเปรื่องก็ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง

[๒] ไม่ใช่เป็นธรรมที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ แต่เป็นผลพลอยได้จากการบรรลุมรรค จึงเรียกได้ว่า เป็นสภาวธรรมเก่าที่กลับเกิดขึ้นมาอีก

เป็นอารมณ์อยู่ดีๆ ก็ได้สลัดทิ้งอารมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ถัดจากนั้นช่วงขณะที่จิตเข้าถึงนิพพานธาตุ อันสงบปราศจากอารมณ์ต่างๆนั่นแหละ คือการเข้าผลสมาบัติ

สำหรับลำดับกระบวนการเข้าผลสมาบัตินั้น พึงทราบตามนัยแห่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคดังนี้

ผลสมาปตฺตตฺถิเกน หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา ปสฺสิตพฺพา. ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรา ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อปฺเปติ. ผลสมาปตฺตินินฺนตาย เจตฺถ เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มคฺโค.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๗)

ในเบื้องต้น พระอริยสาวกผู้ต้องการจะเข้าผลสมาบัติ ต้องหลีกเร้นหาที่เงียบสงัดอยู่ตามลำพังแล้วพึงกำหนดนามรูป(สังขาร)ที่กำลังเกิดดับอยู่ไปตามลำดับญาณตั้งแต่อุทยัพพยญาณ เป็นต้น แล้วหลังจากนั้น ทันทีที่พระอริยะผู้กำหนดวิปัสสนามาตามลำดับญาณกระทั่งถึง สังขารุเปกขาญาณ แล้วต่อด้วยโคตรภูญาณซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ และถัดจากนั้นจิตก็จะเข้าถึงนิโรธ(นิพพาน) ตามอำนาจของผลสมาบัติ ในที่นี้ถึงแม้จะเป็นพระเสขบุคคล แต่มรรคก็ไม่เกิดขึ้น จะเกิดได้เฉพาะผลจิตเท่านั้น เพราะได้น้อมไปในผลสมาบัติแล้วนั่นเอง

วิปัสสนาของพระอริยะเริ่มต้นที่อุทยัพพยญาณ

พระอริยะหากต้องการกำหนดวิปัสสนาอีก วิปัสสนาก็จะตั้งต้นปรากฏตั้งแต่ความเกิด-ดับของนามรูป คือจะสามารถเห็นความเกิดดับด้วยอุทยัพพยญาณทันทีที่กำหนด และติดตามด้วยวิปัสสนาญาณต่างๆเป็นลำดับ ถัดจากนั้นก็จะเกิด **สังขารุเปกขาญาณ** อันเป็นญาณสูงสุดแห่งวิปัสสนาญาณทั้งปวง เมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าได้ที่แล้ว ก็จะเกิด**อนุโลมญาณ** (ในปฏิสัมภิทามรรคเรียกว่า **โคตรภูญาณ** ส่วน**อนุโลมญาณ**เป็นชื่อที่ปรากฏในคัมภีร์ปัฏฐาน ซึ่งจริงๆแล้ว ก็เป็นธรรมะเดียวกัน)หลังจากนั้นจิตก็จะสลัดอารมณ์ที่เป็นนามรูปอันเป็นอารมณ์ประเภทโลกิยะทิ้งแล้วน้อมเข้าสู่นิพพานอันเป็นอารมณ์ประเภทโลกุตตระ ก็ลักษณะแห่งวิถีจิตนี้จะมีความละม้ายคล้ายกับวิถีจิต เมื่อตอนที่มรรคกำลังจะเกิด และเนื่องจากเป็นผลของมรรค ท่านจึงเรียกจิตที่ทำนิพพานเป็นอารมณ์นั้นว่า **ผลจิต**

อนึ่ง ผลจิตนี้จะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ไม่มีจิตอื่นมาแทรก และแม้ว่าผู้ที่เข้าผลสมาบัตินี้ยังไม่บรรลุเป็นพระอเสขะ แต่ถึงกระนั้นในการเข้าผลสมาบัตินี้ก็ไม่อาจทำให้มรรคที่สูงกว่าบังเกิดขึ้นได้ เพราะเป็นการกำหนดโดยมีจุดประสงค์ที่ต่างกัน คือในที่นี้เป็นการกำหนดผลจิตซึ่งตนเคยได้บรรลุมาแล้ว ก็เพราะเพียงเพื่อจะใช้ชีวิตอย่างผาสุกในทิฏฐธรรมด้วยอำนาจผลสมาบัติ มิได้เป็นการเจริญวิปัสสนาเพื่อมุ่งบรรลุมรรคชั้นสูง เพราะฉะนั้น มรรคจิต(สำหรับพระเสขบุคคล)จึงเกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนมรรคจิตของพระอรหันต์นั้นไม่ต้องกล่าวถึงเลย เพราะไม่มีมรรคจิตที่จะเกิดขึ้นอีกแล้ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา หน้า ๕๗๔ กล่าวไว้ว่า

อญฺโญเยว วิปสฺสนาจาโร อริยมคฺคาวโห, อญฺโญ ผลสมาปตฺติอาวโห.

วิถีของวิปัสสนาที่จะทำให้บรรลุอริยมรรค กับวิถีของการเข้าผลสมาบัตินั้นต่างกัน

จะอย่างไรก็ตาม การที่มรรคจะเกิดหรือไม่เกิดขึ้นนั้นขึ้นอยู่กับความมุ่งหมายของอริยบุคคลนั้นด้วย คือขณะที่เจริญวิปัสสนาไปถึงสังขารุเปกขาญาณจนแก่กล้าเต็มที่แล้ว ถ้ามุ่งให้อริยมรรคเบื้องบนเกิด มรรคก็จะเกิด แต่ในการที่จะบรรลุมรรคเบื้องบนนั้นค่อนข้างยากกว่าการเข้าผลสมาบัติเพราะตราบใดที่ญาณยังไม่แก่กล้าพอที่จะทำให้อริยมรรคเบื้องสูงเกิด สังขารุเปกขาญาณก็จะวนเวียนเกิดอยู่อย่างนั้น บางทีในวิกฤตการณ์เช่นนี้ โยคีบางท่านถึงกับน้อมใจไปหาผลจิตที่ตนเคยบรรลุมาแล้ว ก็มี เมื่อจิตน้อมไปในผลจึงทำให้ผลจิตที่ตนเคยบรรลุมาแล้วเกิดขึ้นอีก (เรียกว่า ทำของใหม่ไม่ได้ก็นั่งเสวยของเก่า) ดังนั้น พระเสขบุคคลผู้ที่มุ่งจะปฏิบัติเพื่อมรรคผลเบื้องสูงจะต้องกำหนดจิตไว้ว่าในระยะเวลาประมาณเท่านี้เราจะไม่ยอมเข้าผลสมาบัติเด็ดขาด แล้วก็ต้องคอยระวังมิให้จิตน้อมไปหาอริยผลที่ตนได้บรรลุมาแล้วด้วย มิฉะนั้น แทนที่อริยมรรคเบื้องสูงจะเกิดกลับกลายเป็นผลสมาบัติเกิดขึ้นแทน ซึ่งเท่ากับยังไม่มีความก้าวหน้าในการสู้รบกับกิเลสเลย

ความตั้งอยู่ของผลสมาบัติ

ในมหาเวทัลลสูตรกล่าวไว้ว่า

ตโย โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา จิตฺติยา, สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร, ปุพฺเพ จ อภิสงฺขาโร.

(ม. มู. ๑๒/๔๕๘/๔๐๗)

ปัจจัยเพื่อการตั้งอยู่แห่งเจโตวิมุตติ(ผลสมาบัติ) ซึ่งปราศจากนิมิต มี ๓ คือ ความไม่เอาใจใส่สังขารนิมิต(รูป เวทนา ฯลฯ) ซึ่งเป็นอารมณ์โดยประการทั้งปวง การกำหนดเอาใจใส่นิพพาน และการจัดแจงอธิษฐานกำหนดระยะเวลาที่จะเข้า เป็นต้น

อนึ่ง ก่อนที่พระอริยะจะเข้าผลสมาบัตินั้น จะต้องกำหนดระยะเวลาที่จะอยู่ในสมาบัติให้แน่นอนก่อน ซึ่งอาจจะเป็น ๕ นาที ๑๐ นาที ๓๐ นาที หรือ ๑ ชั่วโมง ก็แล้วแต่จะกำหนด โดยจะต้องอธิษฐานก่อนว่า "ขอให้สมาบัติของข้าพเจ้าจงตั้งอยู่ได้นาน ตลอดระยะเวลาเท่านี้" แล้วจึงลงมือกำหนดวิปัสสนา ในขณะที่กำหนดวิปัสสนาอยู่นั้น ไม่จำเป็นต้องไปกังวลเรื่องเวลาที่กำหนด หรืออย่าคิดหวังเอาแต่รอคอยว่าเมื่อไรสมาบัติถึงจะเกิดขึ้น แต่ขอให้ตั้งหน้าตั้งตากำหนดแต่วิปัสสนาอย่างเดียว เพราะเมื่อทำได้อย่างนี้แล้ว ญาณก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ กระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณ และเมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว จิตที่กำหนดวิปัสสนามาตามลำดับก็จะละอารมณ์เก่า แล้วแล่นไปหาอารมณ์ใหม่กล่าวคือพระนิพพานอันเป็นอารมณ์ที่ปราศจากสังขารโดยประการทั้งปวง และจิตนั้นก็จะตั้งอยู่ในอารมณ์ที่เป็นนิพพานได้นาน ตลอดระยะเวลาเท่าที่ตนกำหนดไว้ก่อนที่จะเข้าสมาบัติ(เหมือนกับที่เราตั้งนาฬิกาปลุกฉะนั้น) แต่ทั้งนี้ การดำรงอยู่ของสมาบัตินั้นใช่ว่าจะบริบูรณ์เสียไปหมดทุกคน เพราะต้องขึ้นอยู่กับความแก่กล้าแห่งญาณของแต่ละบุคคลด้วย คือถ้าผู้ใดฝึกวิปัสสนาญาณมาได้ถึงขั้นแก่กล้า ผู้นั้นก็จะสามารถอยู่ได้ตามระยะเวลาที่ตนกำหนด ส่วนวิปัสสนาญาณของผู้ใดยังไม่แก่กล้าพอ ผู้นั้นอาจอยู่ได้โดยไม่ถึงเวลาที่ตนกำหนดไว้ก็ได้ แต่ถ้าเข้าโดยไม่มีการตั้งเวลาไว้ก่อนแล้วส่วนมากจะเข้าได้ไม่นาน

เกี่ยวกับระยะของการตั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระบาลีอังคุตตรนิกาย ทสก-เอกาทสกนิบาตว่า

ในขณะที่เข้าผลสมาบัติ ย่อมไม่รับรู้อะไรทั้งสิ้นนอกจากนิพพาน

อิธานนฺท ภิกฺขุ เอวํ สญฺญี โหติ 'เอตं สนฺตं เอตं ปณีตํ, ยทิทं สพฺพสงฺขาร-สมโถ, สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺ'ติ. เอวํ โข อานนฺท สิยา ภิกฺขุโน ตถารูโป สมาธิปฏิลาโภ, ยถา เนว ปถวิยํ ปถวิสญฺญี อสฺส, น อาปสฺมึ อาโปสญฺญี อสฺส, น เตชสฺมึ เตโชสญฺญี อสฺส, น วายสฺมึ วาโยสญฺญี อสฺส, น อากาสานญฺจายตเน อากาสานญฺจายตนสญฺญี อสฺส, น วิญฺญาณญฺจายตเน วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญี อสฺส, น อากิญฺจญฺญายตเน อากิญฺจญฺญายตนสญฺญี อสฺส, น เนวสญฺญานาสญฺญายตเน เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนสญฺญี อสฺส, น อิธโลเก อิธโลกสญฺญี อสฺส, น ปรโลเก ปรโลก-สญฺญี อสฺส, ยมฺปิ ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ ปตฺตํ ปริเยสิตํ อนุวิจริตํ มนสา, ตตฺราปิ น สญฺญี อสฺส, สญฺญี จ ปน อสฺสาติ.

(องฺ. ทกส. ๒๔/๖/๗, องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๗/๒๖๕)

อานนท์ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า "พระนิพพานอันใดเป็นสภาวะที่ปราศจากสังขารทั้งปวง สลัดจากอุปธิขันธ์ทั้งปวง เป็นสภาวะที่สิ้นตัณหา คลายความกำหนัด ดับสิ้นแห่งสังขาร ก็พระนิพพานนี้เป็นสภาวะที่สงบ ประณีต" (นี้เป็นข้อความแสดงการกระทำนิพพานเป็นอารมณ์ในขณะที่เข้า)

อานนท์ สำหรับภิกษุผู้เข้าสมาบัติพึงได้สมาธิเช่นนั้น อย่างนี้คือ ภิกษุ(ผู้ได้รูปฌาน)ก็จะไม่มีสัญญาในปฐวีกสิณ ไม่มีสัญญาในอาโปกสิณ เตโชกสิณ และวาโยกสิณ (ด้วยข้อความเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้จะเป็นผู้ที่ได้รูปฌานแล้วก็ตาม แต่ในขณะที่เข้าผลสมาบัติก็จะไม่รับรู้อารมณ์ของรูปฌานทั้งสิ้น) *และไม่มีสัญญาในอากาสานัญจายตนะ(อากาสบัญญัติอันไม่มีขอบเขต) ในวิญญาณัญจายตนะ (วิญญาณอันไม่มีขอบเขต) ในอากิญจัญญายตนะ (ไม่มีอะไรเลยแม้สักหน่อยหนึ่ง) ในเนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของสัญญาที่ละเอียด)* (แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้จะเป็นผู้ที่ได้อรูปฌาน ก็ไม่มีการรับรู้อารมณ์ของอรูปฌานในขณะที่เข้าผลสมาบัติ) *ไม่มีสัญญาในโลกนี้ ในโลกหน้า* (ด้วยบททั้งสองนี้ แสดงถึง

การรับรู้โลกนี้และโลกหน้า ทั้งด้วยอภิญญาจิต และจิตสามัญ เพราะฉะนั้น จะเห็นว่า ในขณะที่ตนกำลังเข้าผลสมาบัติอยู่ ย่อมไม่รับรู้เรื่องราวของชาวโลก แม้กระทั่งกายและจิตของตน) *ไม่มีสัญญาในอารมณ์ที่เคยเห็น เคยได้ยิน เคยสัมผัส เคยดำริ เคยถึงด้วยจิต เคยแสวงหาและที่เคยวนเวียนอยู่* (ด้วยบทเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าในขณะที่เข้าผลสมาบัตินั้นไม่มีความใส่ใจในอารมณ์ทั้งที่เป็นปรมัตถ์และบัญญัติซึ่งตนเคยประสบมาในเวลาอื่น) *แต่ว่าสัญญาของภิกษุนั้น ยังมีปรากฏอยู่* (แสดงให้เห็นว่า เมื่อไม่รับรู้อารมณ์ใดๆ แล้ว ก็มีอยู่อย่างเดียว คือ รับรู้นิพพานอันเป็นที่ดับสังขารโดยสิ้นเชิง หมายความว่า เมื่อไม่รับรู้อารมณ์ใดๆในโลกแล้ว รับรู้เฉพาะอารมณ์คือนิพพานเท่านั้น จึงจะเกิดสมาธิดังข้างต้นได้)

ส่วนในอรรถกถา ท่านแก้ความไว้ดังนี้

เอตๆ สนฺตๆ เอตๆ ปณีตนฺติ สนฺตๆ สนฺตนฺติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสมฺปิ จิตฺตุปฺปาโท สนฺตๆ สนฺตเมว ปวตฺตติ. ปณีตๆ ปณีตนฺติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสมฺปิ จิตฺตุปฺปาโท ปณีตๆ ปณีตนฺติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสมฺปิ จิตฺตุปฺปาโท ปณีตๆ ปณีตนฺเตว ปวตฺตติ. (สพฺพสงฺขารสมโถติอาทีนิปิ ตสฺเสว เววจนานิ. สพฺพสงฺขาร-สมโถติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส หิ ทิวสมฺปิ จิตฺตุปฺปาโท สพฺพสงฺขารสมโถเตว ปวตฺตติ ฯเปฯ

(องฺ.อฏ. ๒/๑๑๓-๔)

นิพฺพานๆ นิพฺพานนฺติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสมฺปิ จิตฺตุปฺปาโท นิพฺพานๆ นิพฺพานนฺเตว ปวตฺตตีติ สพฺพๆเปตๆ ผลสมาปตฺติสมาธึ สนฺธาย วุตฺตๆ.

(องฺ.อฏ. ๓/๓๑๙)

ข้อที่ว่า "เอตๆ สนฺตๆ เอตๆ ปณีตๆ" นั้นมีอธิบายว่า ผลจิตตุปบาท (ผลจิตฺต + อุปปาท = ความเกิดขึ้นของผลจิตพร้อมกับเจตสิกที่สัมปยุต) ย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "เป็นของสงบ" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงด้วยอาการที่เห็นว่า "เป็นของสงบ"

(ในขณะที่เข้าผลสมาบัตินั้นมิได้หมายความว่าจะต้องนั่งกำหนดว่า"สงบสงบ" แต่หมายถึงลักษณะความเกิดขึ้นของผลจิตซึ่งเป็นผู้รับอารมณ์โดยเห็นเป็นของสงบ ซึ่งการอธิบายของอรรถกถาเกี่ยวกับอาการอย่างนี้ได้เคยกล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยความเกิดขึ้นของมรรค)

ผลจิตตุปบาทย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "ประณีตหนอๆ" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติด้วยอาการที่เห็นว่า "เป็นของประณีต" (แม้บทว่า ***สพฺพสงฺขารสมโถ*** *เป็นต้น ก็เป็นไวพจน์ของนิพพานอันมีชื่อว่า* สันตะ ปณีตะ *นั่นเอง จริงอยู่ ผลจิตตุปบาท ย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "สังขารดับแล้วหนอๆ" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติด้วยอาการที่เห็นว่า "สังขารดับแล้ว" ผลจิตตุปบาท ย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "ละแล้ว" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติด้วยอาการที่เห็นว่า "ละแล้ว" ผลจิตตุปบาทย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "สิ้นแล้วหนอๆ" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติ ด้วยอาการที่เห็นว่า "สิ้นแล้ว" ผลจิตตุปบาทย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "คลายแล้ว" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติ ด้วยอาการที่เห็นว่า "คลายแล้ว" ผลจิตตุปบาทย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "ดับแล้ว" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติด้วยอาการที่เห็นว่า "ดับแล้ว" ผลจิตตุปบาทย่อมเป็นไปโดยอาการที่เห็นว่า "นิพพาน" ได้แม้ตลอดทั้งวันแก่พระอริยะผู้เข้าถึงสมาบัติโดยอาการที่เห็นว่า "นิพพานๆ"*

ทั้งหมดที่แสดงมานี้เป็นการแสดงมุ่งถึงการได้ผลสมาบัติทั้งสิ้น

การออกจากผลสมาบัติ

ในพระบาลีมหาเวทัลลสูตรได้ระบุไว้ว่า

เทฺว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา วุฏฺฐานาย, สพฺพนิมิตฺตานญฺจ มนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา อมนสิกาโร.

(ม.มู. ๑๒/๔๕๘/๔๐๗)

การที่ผู้เข้าสมาบัติปล่อยอารมณ์อันเป็นนิพพานทิ้งแล้วหันมากำหนดอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาขันธ์ ๕ กล่าวคือ สังขารนิมิต ๕ นั้น ท่านเรียกว่าการลุกออกจากสมาบัติ

สัพพสังคาหิกกถา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้ขยายข้อความของบาลีที่ยกมาข้างต้นนี้ว่า

สพฺพนิมิตฺตานนฺติ รูปนิมิตฺตเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมิตฺตานำ. กามญฺจ น สพฺพาเนเวตานิ เอกโต มนสิกโรติ, สพฺพสงฺคาหิกวเสน ปเนตำ วุตฺตำ. ตสฺมา ยำ ภวงฺคสฺส อารมฺมณำ โหติ ตำ มนสิกโรโต ผลสมาปตฺติวุฏฺฐานำ โหติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๘)

ข้อที่ว่า "นิมิตทั้งปวง" นั้น ได้แก่ สังขารนิมิต ๕ คือ รูปนิมิต เวทนานิมิต สัญญานิมิต สังขารนิมิต และ วิญญาณนิมิต จริงอยู่ แม้บุคคลจะไม่ใส่ใจอารมณ์ดังกล่าวทั้งหมดโดยพร้อมกันก็ตาม แต่ที่กล่าวคำว่า "นิมิตทั้งปวง" นั้นเป็นการกล่าวแบบรวมเอาธรรมทั้งหมด เพราะฉะนั้น นิมิตอันใดที่เป็นอารมณ์ของภวังคจิต แม้บุคคลจะเอาใจใส่นิมิตนั้น ก็ให้ถือว่าเป็นการลุกออกจากสมาบัติเหมือนกัน

ในท้ายของผลชวนจิตจะเกิดภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งโดยมีสังขารนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้นเป็นอารมณ์ ไม่ใช่กำหนดอารมณ์ทุกอย่างพร้อมกันไป แต่การที่ท่าน กล่าวไว้ว่า **สพฺพนิมิตฺตานำ**=*กำหนดอารมณ์ทั้งหมด* นั้นเป็นการกล่าวโดยมีจุดประสงค์เพื่อเอาอารมณ์ที่พึงเกิดขึ้น แก่เหล่าภวังคจิตซึ่งจะเกิดขึ้นในสันดานของพระอริยบุคคลผู้เข้าผลสมาบัติอยู่และกำลังจะออก แม้แต่ในกรณีของ**ปัจจักข-วิปัสสนา**เองก็เหมือนกัน คือ วิปัสสนาจิตสามารถกำหนดอารมณ์ต่างๆ ที่เป็นทั้งรูปและนามได้ เพียงอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเท่านั้น แต่ในที่นั้นท่านก็กล่าวแบบรวมๆ เช่นกันว่า วิปัสสนากำหนดอารมณ์ เตภูมกสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ ซึ่งคำกล่าวเช่นนี้พึงทราบว่า เป็นคำกล่าวแบบ **สัพพสังคาหิกกถา** (คำกล่าวแบบรวบยอด)

ในขณะที่เข้าผลสมาบัติอยู่นั้น ถ้าภวังคจิตเข้ามาแทรก ก็ถือว่าเป็นการออกจากสมาบัติ แต่ว่าสำหรับพระอริยบุคคลทั่วไปนั้นยากที่จะกำหนดรู้ภวังคจิตดังกล่าวได้ ส่วนมากหลังจากที่ภวังคจิตดับก็จะกำหนดอารมณ์อื่นต่อ อาจจะเป็นผลหรือนิพพานหรือไม่ก็อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งจิตที่กำหนดหรือพิจารณาอารมณ์เหล่านี้จะปรากฏชัดกว่าภวังคจิตมาก ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกำหนดเอาจิตเหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นของการออกจากผลสมาบัติ บางท่านสามารถเข้าออกผลสมาบัติได้อย่างรวดเร็ว ทั้งยังสามารถพลิกกลับไปกลับมาได้อย่างรวดเร็วซึ่งถ้าเป็นบุคคลที่ไม่มีพื้น

ความรู้(พหูสูตร)มาก่อน อาจทำให้คิดไปว่าตนสามารถกำหนดพิจารณาอารมณ์นั้นๆได้ในขณะที่เข้าผลสมาบัติ โดยตัวอย่างในเรื่องนี้ได้แก่ **พระมหาโมคคัลลาน-เถระ องค์อัครสาวก** คือท่านได้เล่าเรื่องของท่านให้พวกภิกษุฟังว่า “เมื่อครั้งที่ท่านเข้าถึงอาเนญชสมาธิ ณ ที่ริมฝั่งแม่น้ำสิปปินีอยู่นั้น ท่านได้ยินเสียงบรรลืออันไพเราะของโขลงช้างที่ขึ้นลงแม่น้ำ” นี้เป็นคำกล่าวของท่านมหาโมคคัลลานเถระ แต่ที่จริงแล้วในขณะที่เข้าอาเนญชสมาธิอยู่นี้จะไม่สามารถได้ยินเสียงอะไรๆได้เลย แม้จะเป็นเสียงดังกึกก้องกัมปนาทดุจฟ้าผ่าก็ตาม *เพราะอาเนญชสมาธินี้เป็นสมาธิที่ไม่มีเหตุปัจจัยที่จะสามารถทำลายหรือทำให้หวั่นไหวได้*

คำว่า **อาเนญชสมาธิ** นี้ ในอุทานอรรถกถา ท่านอธิบายว่า เป็น**รูปาวจร-จตุตถฌาน** และ**อรูปาวจรจตุตถฌาน** (๕) รวมทั้ง**อรหัตตผลสมาธิ(ผลสมาบัติ)** ซึ่งมีฌานเหล่านั้นเป็นบันไดด้วย

ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้พวกภิกษุเหล่านั้นไม่เชื่อ ท่านต้องนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระพุทธองค์เพื่อให้ทรงตัดสิน พระพุทธองค์ได้ทรงตัดสินอย่างนี้ว่า

อตฺเถโส ภิกฺขเว สมาธิ, โส จ โข อปริสุทฺโธ=*ภิกษุทั้งหลาย สมาธิที่พระโมคคัลลานะได้นั้นเป็นอาเนญชสมาธิจริง แต่ไม่ชัดเจน ไม่บริบูรณ์* (หมายความว่า เดี๋ยวก็เกิดอาเนญชสมาธิ เดี๋ยวก็เกิดวิถีจิตสามัญ ผลัดเปลี่ยน สลับกันไป จึงทำให้ได้ยินเสียงได้) ความจริง พระมหาโมคคัลลานเถระนั้น ท่านบวชได้เพียง ๗ วัน ก็บรรลุเป็นพระอรหันต์และในช่วงที่ท่านสำเร็จเป็นพระอรหันต์ใหม่ๆนั้น ท่านได้เข้าจตุตถฌานทั้งๆที่ตนเองยังไม่มี **วสี** คือความชำชองในการเข้าออกสมาบัติเลย ดังนั้น เมื่อท่านออกจากจตุตถฌานแล้วได้ยินเสียงร้องของช้าง จึงคิดว่าได้ยินในขณะที่กำลังเข้าสมาบัติอยู่ ซึ่งที่จริงแล้วเป็นการได้ยินในขณะที่ออกจากฌานแล้ว เกี่ยวกับเรื่องนี้พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของพระวินัยเช่นกัน

อนึ่ง คำว่า *จตุตถฌาน* ในที่นี้ ถึงแม้เป็นคำกลางๆ แต่ก็พึงทราบว่า เนื่องจากท่านเพิ่งบรรลุเป็นพระอรหันต์ใหม่ๆ แล้วก็เข้าฌานต่อทันที ดังนั้น จตุตถฌาน นั้นจึงหมายเอา*จตุตถฌานของอรหัตตผลอย่างเดียว*

สรุปแล้วจะเห็นว่า การที่ท่านได้ยินเสียงช้างร้องในขณะออกจากสมาบัติ แต่กลับสำคัญว่าเป็นการได้ยินขณะเข้าสมาบัตินั้น เป็นความสำคัญผิด และด้วย

คำพูดที่ยกมาเป็นหลักฐานดังกล่าวนี้ ทำให้เราสามารถทราบได้ว่า *ในเวลาที่ออกจากสมาบัตินั้น ก่อนที่ปัจจเวกขณญาณจะเกิด อาจมีการกำหนดรู้อารมณ์อย่างอื่นได้เช่นกัน*

อนึ่ง แม้ว่าจะเป็นพระอริยะในระดับเดียวกัน แต่ก็ใช่ว่าจะสามารถเข้าเสวยผลสมาบัติได้ทัดเทียมกัน ในเรื่องนี้พึงทราบตามที่ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ดังนี้

สตตวิหารีและโนสตตวิหารี

เทฺว หิ ขีณาสวา สตตวิหารี, โนสตตวิหารี จ. ตตฺถ สตตวิหารี ยํ กิญฺจิ กมฺมํ กตฺวาปิ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุํ สกฺโกติ. โนสตตวิหารี ปน อปฺปมตฺตเกปิ กิจฺเจ กิจฺจปฺปสุโต หุตฺวา ผลสมาปตฺตึ อปฺเปตุํ น สกฺโกติ.

(ม.อฏ. ๔/๔๗)

พระอรหันตขีณาสพมี ๒ ประเภท คือ สตตวิหารี บุคคลผู้อยู่ด้วยสมถวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องเป็นประจำ และโนสตตวิหารี บุคคลผู้ไม่ได้อยู่ด้วยสมถวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องประจำ อนึ่ง สำหรับสตตวิหารีบุคคลแม้ว่าจะเอาใจใส่ทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ก็ยังสามารถเข้าผลสมาบัติได้อีก แต่สำหรับโนสตตวิหารีบุคคลแล้วถ้าได้เอาใจใส่ ขวนขวายทำกิจแม้สักเล็กน้อยก็ไม่สามารถที่จะเข้าผลสมาบัติได้

นอกจากนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาท่านยังได้ยกเรื่องราวอุทาหรณ์มาประกอบไว้ดังนี้ว่า มีพระเถระรูปหนึ่งกับสามเณรรูปหนึ่งซึ่งเป็นศิษย์-อาจารย์กัน ได้พากันไปอาศัยอยู่ที่วัดป่าแห่งหนึ่ง และเนื่องจากที่นั้นเป็นสถานที่คับแคบ จึงไม่มีสถานที่สำหรับให้สามเณรพักทำให้พระเถระผู้เป็นอาจารย์ต้องคิดหนักกังวลอยู่แต่กับเรื่องนี้ จึงทำให้ท่านไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ ฝ่ายสามเณรผู้เป็นศิษย์ ถึงแม้ตนเองจะไม่มีที่พักเป็นที่มั่นเหมาะอย่างพระเถระ แต่ก็ไม่ได้ใส่ใจในเรื่องนี้มากนัก ได้แต่เพลิดเพลินกับการเข้าสมาบัติปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไปกับการเข้าสมาบัติอย่างเดียว ครั้นออกพรรษาแล้ว สามเณรก็เข้าไปหาพระอาจารย์ เรียนถามทุกข์สุขของพระอาจารย์แล้วถามว่า"ท่านอาจารย์อยู่ที่นี้เหมาะที่จะทำความเพียรบ้างหรือไม่ ขอรับ" พระอาจารย์ตอบว่า "เราไม่มีความสุขเลย"

ในเรื่องนี้ สามเณรเป็น**พระอรหันต์สตตวิหารี** ดังนั้น ถึงแม้จะไม่ได้ที่พักดีๆ ก็ยังสามารถเข้าสมาบัติได้ตามประสงค์ส่วนพระเถระเป็น**พระอรหันต์โนสตตวิหารี** ดังนั้น เมื่อเกิดความหนักใจเพียงเล็กน้อย ก็ไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้

ด้วยเหตุนี้ จึงใคร่ขอแนะนำว่า ถ้าหากผู้ใดต้องการที่จะเข้าผลสมาบัติได้ตามประสงค์ในทุกขณะ ผู้นั้นจะต้องพยายามเจริญวิปัสสนาอยู่อย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ผู้เป็นสตตวิหารีบุคคล

การเข้าผลสมาบัติ จบ

นิพพานกถา[๑]

ในลำดับต่อไปนี้ จักได้นำเรื่องนิพพานมาแสดงโดยย่อ คำว่า **นิพพาน** นั้น เป็นอารมณ์ของมรรคผล *ไม่ใช่ปราสาทเรือนแก้วอันสวยหรู ไม่ใช่เมืองใหญ่ ไม่ใช่แสงสว่าง ไม่ใช่ธาตุความเย็น หรือธาตุอะไรๆทั้งสิ้น* สาเหตุเพราะว่า วัตถุทั้งหลายดังกล่าวล้วนเป็นสังขตธรรม หรือบัญญัติ **ส่วนนิพพานเป็นอสังขตธรรม** เป็นเพียงสภาวะอันสงบ ปราศจากกิเลสและวัฏฏทุกข์ทั้งปวง มีลักษณะเป็นสันติภาพอย่างแท้จริง(สนฺติลกฺขณํ นิพฺพานํ) เป็น**วิสังขาร** คือเป็นสภาวะที่ปราศจากนามรูปสังขารทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งมีความเกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา และเนื่องจากนิพพานเป็นสภาวะที่ตรงกันข้ามกับสังขาร จึงถูกเรียกชื่อในลักษณะที่กลับกันกับสังขารเป็นส่วนใหญ่ ดังจะได้ยกบทบาลีจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังนี้

อุปฺปาโท สงฺขารา, อนุปฺปาโท นิพฺพานํ.
ปวตฺตํ สงฺขารา, อปฺปวตฺตํ นิพฺพานํ.
นิมิตฺตํ สงฺขารา, อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ.
อายูหนา สงฺขารา, อนายูหนา นิพฺพานํ.
ปฏิสนฺธิ สงฺขารา, อปฺปฏิสนฺธิ นิพฺพานํ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๓/๖๑)

---

[๑] คำว่า "นิพพาน" เดิมมาจาก นิร์+วาน ซึ่งตามหลักภาษาสันสกฤตแล้ว "น" ในคำว่า "วาน" จะต้องกลายเป็น "ณ" แต่เนื่องจากในคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับบาลี ล้วนเป็น "น" จึงได้อนุโลมตาม

สภาวธรรมที่มีความเกิดชื่อว่า สังขาร ส่วนที่ไม่มีความเกิดชื่อว่า นิพพาน

สภาวธรรมที่เป็นไปโดยต่อเนื่องชื่อว่า สังขาร ส่วนที่ไม่เป็นไปโดยต่อเนื่องชื่อว่า นิพพาน

สภาวธรรมที่ปรากฏเป็นรูปร่างชื่อว่า สังขาร ส่วนที่ไม่ปรากฏเป็นรูปร่างชื่อว่า นิพพาน

สภาวธรรมที่เกิดแต่การปรุงแต่งชื่อว่า สังขาร ส่วนที่มิได้เกิดแต่การปรุงแต่งชื่อว่า นิพพาน

สภาวธรรมที่มีการปฏิสนธิชื่อว่า สังขาร ส่วนที่ไม่มีการปฏิสนธิชื่อว่า นิพพาน

ตามที่แสดงมานี้จะเห็นว่า สภาวธรรมที่ตรงกันข้ามกับลักษณะของสังขาร ท่านเรียกว่า *นิพพาน* ดังนั้น นิพพานก็คือสิ่งที่ปราศจากนามรูปสังขารโดยประการทั้งปวง เวลาที่ท่านกล่าวถึงนิพพานในพระบาลีหรืออรรถกถา ท่านมักจะใช้ศัพท์ซึ่งมีเค้าเดิมมาจากธาตุเดียวกัน(ธาตุสิทธบท) เช่น ในคำว่า **นิพฺพนฺติ ธีรา, นิพฺพาเปนฺติ ราคคฺคิ, ปรินิพฺพายติ, ปรินิพฺพาตุ สุคโต, ปรินิพฺพาเยยฺย, ปรินิพฺพายิ, ปรินิพฺพายิสฺสติ, อนฺตราปรินิพฺพายี, ปรินิพฺพุโต, ขนฺธปรินิพฺพานํ.** ดังนี้เป็นต้น ซึ่งแต่ละคำที่รวบรวมมากล่าว ณ ที่นี้ ล้วนมีเค้าเดิมมาจากธาตุเดียวกัน ดังนั้นจึงสมควรตั้งรูปวิเคราะห์ของนิพพานศัพท์ดังนี้

(๑) นิพฺพาติ วฏฺฏทุกฺขํ เอตฺถาติ นิพฺพานํ,

(๒) นิพฺพาติ วฏฺฏทุกฺขํ เอตสฺมึ อธิคเตติ (วา) นิพฺพานํ,

(๓) นิพฺพายเต (วา) นิพฺพานํ.

(๑) วัฏทุกข์ (คือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวัฏฏะ ๓) ย่อมดับในสภาวธรรมนี้ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนี้จึงเรียกว่า นิพพาน

จะแปลจากผลไปหาเหตุว่า *"ชื่อว่านิพพาน เพราะเป็นสภาวธรรมเป็นที่ทุกข์ดับ"* ก็ได้ ต่างกันแต่สำนวน ส่วนความหมายนั้นเหมือนกัน

(๒) (อีกนัยหนึ่ง) เมื่อได้บรรลุสภาวธรรมนี้แล้ว วัฏฏทุกข์ย่อมดับ เพราะเหตุนั้นสภาวธรรมนี้จึงเรียกว่า นิพพาน

(๓) (อีกนัยหนึ่ง) ความดับชื่อว่า นิพพาน

ดังนั้น โดยรูปศัพท์แล้ว นิพพานจึงหมายถึงความดับของวัฏฏทุกข์ กล่าวคือ นามรูปสังขาร หมายความว่า เป็นความดับชนิดที่ไม่มีวันจะเกิดขึ้นอีกต่อไป

นิพพานเป็น **อตักกาวจโร** คือไม่ใช่เป็นอภาวบัญญัติที่จะเข้าใจได้ด้วยเพียงอาศัยความนึกคิด นิพพานเป็น **คมฺภีโร ทุทฺทโส** คือเป็นสภาวะที่ลึกซึ้ง รู้ได้ยาก ไม่มีใครสามารถรู้ได้ด้วยปัญญาสามัญ นอกจากนี้ นิพพานยังเป็น **ปัณฑิตเวทนีโย** คือเป็นสภาวธรรมที่ผู้มีปัญญาเท่านั้นพึงรู้ได้ ที่ว่า *ผู้มีปัญญาพึงรู้ได้* นั้น ท่านอธิบายไว้ว่า **ปณฺฑิตเวทนีโยติ สมฺมาปฏิปทำ ปฏิปนฺเนหิ ปณฺฑิเตหิ เวทิตพฺโพ.** แปลว่า *ข้อที่ว่าเป็นสภาวธรรมที่ผู้มีปัญญาพึงรู้ได้นั้น หมายความว่า เป็นอสังขตปรมัตถธรรมที่ผู้มีปัญญาได้ปฏิบัติมาอย่างถูกต้องจนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลเท่านั้นจึงจะสามารถรู้ได้โดยแท้จริง* ดังนั้น นิพพานจึงไม่ใช่อารมณ์ของตัณหา เป็นสภาวธรรมที่หลุดพ้นจากตัณหาที่เรียกว่า*วานะ* เมื่อใดจิตของบุคคลสามารถรู้นิพพานด้วยอริยมรรคได้ เมื่อนั้นตัณหาภายในจิตสันดานของบุคคลนั้นก็ดับ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในพระบาลี จูฬนิทเทสว่า

วานำ วุจฺจติ ตณฺหา, โย ราโค ฯเปฯ โลโภ อกุสลมูลำ, วานปฺปหานำ วานวูปสมำ วานปฏินิสฺสคฺคำ วานปฺปฏิปฺปสฺสทฺธึ อมตำ นิพฺพานำ.

(ขุ.จูฬ. ๓๐/๖๓/๑๔๖)

ตัณหาชื่อว่าวานะ สภาวะที่ปราศจากวานะโดยการละความสงบระงับชื่อว่า อมตนิพพาน

และทรงแสดงไว้ในพระบาลีสุตตนิบาตว่า **ตณฺหาย วิปฺปหาเนน, นิพฺพานำ อิติ วุจฺจติ.**

แม้พระอรรถกถาจารย์ท่านก็ได้อาศัยบทบาลีเหล่านี้แล้วนำมากำหนดให้เป็นรูปวิเคราะห์ของนิพพานศัพท์ได้นัยเพิ่มขึ้นมาอีก ดังนี้

วานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ, นตฺถิ วานํ เอตฺถาติ (วา) นิพฺพานํ, นตฺถิ วานํ เอตสฺมึ อธิคเตติ (วา) นิพฺพานํ.

สภาวะที่ออกจากวานะ(กล่าวคือตัณหา) ชื่อว่า นิพพาน วิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า ในที่นี้ไม่มีวานะ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า นิพพาน อีกนัยหนึ่ง เมื่อได้บรรลุสภาวธรรมนี้แล้ว วานะ ก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนี้เรียกว่า นิพพาน

โดยองค์ธรรมแล้ว **นิพพาน** หมายถึงธรรมชาติที่สงบจากนามรูปสังขารหรือวัฏฏทุกข์ทั้งมวล นิพพานนี้มีความไม่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานดุจทัพพะเป็นปัจจุปัฏฐาน คำว่า **ปัจจุปัฏฐาน** คือสิ่งที่ปรากฏชัดในญาณของพระอริยะทั้งหลาย เรียกตามภาษาบาลีว่า **อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ** (ปรากฏโดยไม่มีนิมิตเครื่องหมายใดๆ)

ดังนั้น จึงไม่มีใครสามารถบอกได้ว่า นิพพานมีสีสันทรวดทรงอย่างไร มีลักษณะเหมือนกับอะไร แต่ว่าจะสามารถบอกได้ด้วยการบอกอาการที่ดับหรือสงบจากกองนามรูปสังขาร ดังท่านกล่าวไว้ในมิลินทปัญหา ตอนที่ว่าด้วยนิพพานรูปสัณฐานปัญหาว่า

อปฺปฏิภาคํ มหาราช นิพฺพานํ น สกฺกา นิพฺพานสฺส รูปึ วา สณฺฐานํ วา วยํ วา ปมาณํ วา, โอปมฺเมน วา การเณน วา เหตุนา วา นเยน วา อุปทสฺสยิตุํ.

มหาบพิตร นิพพานไม่มีสิ่งเปรียบเทียบ (เพราะว่านิพพานเป็นสิ่งไม่มีรูปร่าง ไม่มีทรวดทรง ไม่มีขนาด ไม่มีปริมาณ) จึงไม่มีใครสามารถที่จะอธิบายบอกรูปร่างสัณฐาน ขนาด และปริมาณของนิพพานนี้ ด้วยการยกอุปมาเปรียบเทียบ หรือด้วยการชักต้นสายปลายเหตุ (การณปัจจัยหนุน, เหตุ-กำเนิด) หรือด้วยการแสดงนัยต่างๆได้เลย

นิพพานกับอภาวบัญญัติ

บางคนเมื่อได้ยินได้ฟังคุณบทของนิพพานดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อาจคิดผิดไปว่า “นิพพานก็คือความไม่มีอะไรๆ” คือคิดว่านิพพานเป็น **อภาวบัญญัติ** หรือเหมือนกับอภาวบัญญัติ ซึ่งที่จริงแล้วนิพพานเป็นสิ่งที่ปรากฏได้ คือเป็นสิ่งที่ปรากฏโดยลักษณะที่สงบปราศจากสังขารธรรมทั้งปวง เพราะนิพพานเป็นสิ่งมีอยู่จริง จึงทำให้บุคคลสามารถบรรลุมรรคผลได้

อนึ่ง การที่จะบรรลุมรรคผลได้นั้น จะต้องทำนิพพานให้เป็นอารมณ์จึงจะเข้าถึงได้และนามรูปของพระอรหันต์ภายหลังจากที่นิพพานแล้วก็จะดับไปโดยตลอดกาล

ก็ลักษณะของการรับรู้นิพพานที่ปรากฏนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในพระบาลีอุทาน และพระบาลีอิติวุตตกะว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ โน เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายเถ. ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายติ.

(ขุ.อุ. ๒๕/๗๓/๒๑๓, ขุ.อิติ. ๒๕/๔๓/๒๖๔)

ภิกษุทั้งหลาย นิพพานอันปราศจากความเกิดขึ้น อันไม่ปรากฏ อันไม่มีปัจจัยใดๆ กระทำขึ้น อันไม่มีปัจจัยใดๆปรุงแต่งขึ้นนั้นมีอยู่จริง ภิกษุทั้งหลาย หากว่านิพพานดังกล่าวนั้นจักไม่มีอยู่จริงแล้ว การออกจากกองทุกข์กล่าวคือรูปนามขันธ์ ๕ ซึ่งเกิดขึ้น ปรากฏ ถูกปัจจัยกระทำขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จักมีปรากฏในโลกได้อย่างไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่นิพพานดังกล่าวเป็นสิ่งมีอยู่จริง การออกจากกองทุกข์จึงมีปรากฏให้เห็น

หมายความว่า นิพพานนั้นชื่อว่า *อชาตะ อภูตะ* เพราะเป็นสภาวะที่ไม่มีปรากฏเหมือนกับนามรูปทั่วไป ไม่มีเหตุปัจจัยสร้างหรือปรุงแต่งขึ้นมาเหมือนกับนามรูปทั่วไป จึงเรียกว่า *อกตะ* และ *อสังขตะ* ถ้าตัวสภาวะของนิพพานนี้ไม่มีอยู่จริง อาการดับของนามรูปก็จะไม่มีเช่นกัน ดังนั้น นิพพานจึงต่างจากอภาวบัญญัติ เพราะมรรคจิต ผลจิต สามารถรู้สภาวะแห่งนิพพานนี้ได้โดยตรง

อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ ยตฺถ เนว ปถวี, น อาโป, น เตโช, น วาโย, น อากาสานญฺจายตนํ, น วิญฺญาณญฺจายตนํ, น อากิญฺจญฺญายตนํ, น เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนํ, นายं โลโก, น ปรโลโก, น อุโภ จนฺทิมสุริยา, ตตฺราปาหं ภิกฺขเว เนว อาคตึ วทามิ น คตึ น ฐิตึ น อุปปตฺตึ อปฺปติฏฺฐं อปฺปวตฺตं อนารมฺมณเมเวตं. เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส.

(ขุ.อุ. ๒๕/๗๑/๒๑๒)

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะ(อารมณ์)คือนิพพานนั้น ย่อมมีปรากฏอยู่โดยสภาว-ปรมัตถ์ ก็ที่ใดไม่มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ[๑] ไม่มีอากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ และเนวสัญญานาสัญญายตนะ[๒] ไม่มีโลกปัจจุบัน ไม่มีโลกหน้า[๓] ไม่มีพระจันทร์ ไม่มีพระอาทิตย์[๔]

ภิกษุทั้งหลาย ที่นั้นเป็นนิพพาน เราไม่ได้กล่าวว่า การมา การไป การตั้งอยู่ การจุติ การอุบัติ(มีอยู่)ในนิพพานนั้นเลย[๕] นิพพานนี้เป็นสภาวะที่ไม่มีที่ตั้ง[๖] เป็นสภาวะที่ไม่มีความเกิด-ดับ เป็นสภาวะที่ไม่รับรู้อารมณ์ใดๆทั้งสิ้น นิพพานที่ว่านี้เองเป็นความสิ้นสุดแห่งกองทุกข์ทั้งมวล

สังขารกับนิพพาน

ยสฺมา นิพฺพานํ สพฺพสงฺขารวิธุรสภาวํ, ตสฺมา ยถา สงฺขตธมฺเมสุ กตฺถจินตฺถิ, ตถา ตตฺถปิ สพฺเพ สงฺขตธมฺมา, น หิ สงฺขตาสงฺขตธมฺมานํ สโมธานํ สมฺภวติ.

(อุทาน. อฏ. ๔๑๘)

เพราะเหตุที่นิพพานเป็นสภาวธรรมที่ตรงกันข้ามกับสังขารทั้งปวง (ประดุจไฟกับน้ำ ความร้อนกับความเย็น ความมืดกับความสว่าง ฉะนั้น) ดังนั้น นิพพานจึงเป็นธรรมที่ไม่มีอยู่ในสังขตธรรม(สังขาร)ใดๆ และโดยทำนองเดียวกัน สังขตธรรม

---

[๑] การแสดงความไม่มีอยู่ของธาตุทั้ง ๔ นี้ ชี้ให้เห็นถึงความไม่มีอยู่แห่งอุปาทายรูปซึ่งเป็นรูปที่อาศัยธาตุ ๔ เกิด ตลอดถึงความไม่มีแห่งนามธรรมที่มีในกามภพและรูปภพที่อาศัยรูปเกิด

[๒] หมายถึงการไม่มีทั้งอารมณ์และอารัมมณิกะ กล่าวคือจิต เจตสิก อันเป็นส่วนของอรูปภพ

[๓] หมายถึงการไม่มีอสังขตธรรมทั้งปวงอันเป็นส่วนของโลกนี้และโลกหน้า ดังนั้น ในขณะที่มรรคผลซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์กำลังเกิด จะไม่รับรู้อารมณ์ใดๆทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเกี่ยวกับโลกนี้หรือโลกหน้าก็ตาม

[๔] เนื่องจากไม่มีโลก จึงไม่มีความมืด เมื่อไม่มีความมืด ก็ไม่มีแสงสว่าง ดังนั้น จึงไม่มีดาวฤกษ์ ดาวเคราะห์ใดๆ อนึ่ง เกี่ยวกับการไม่มีความมืดนั้น ได้ทรงแสดงไว้ในสูตรอื่นว่า "ตโม ตตฺถ น วิชฺชติ"

[๕] ในนิพพานภูมิ ไม่มีการมาเกิดแล้วจุติเหมือนในโลกมนุษย์และเทวดา ไม่มีการดำรงอยู่ สรุปแล้วในนิพพานนี้ ไม่มีคุณสมบัติของคำว่า "ภูมิ" เลยแม้แต่น้อย เพราะการบรรลุนิพพานนั้นเป็นเพียงการรับรู้อารมณ์ของมรรคผล-ปัจจเวกขณญาณเท่านั้น

[๖] เนื่องจากไม่ใช่รูป จึงไม่ตั้งอยู่ ณ ที่ใดๆ และแม้จะจัดเป็นนาม ก็มิได้อาศัยปัจจัยใดๆเกิดขึ้น เพราะเป็นอสังขตธรรม

ก็ไม่มีอยู่ในนิพพานนั้นเหมือนกันด้วยว่าธรรมชาติแห่งสังขตธรรมและอสังขตธรรม เป็นสิ่งที่เดินสวนทางกัน ไม่มีวันที่จะบรรจบกันได้

ตราบใดที่ยังมีสังขารเกิด-ดับอยู่ก็ถือว่ายังไม่พบนิพพาน และทันทีที่ถึงนิพพาน สังขารทั้งปวงก็ถึงแก่ความดับ ไม่ปรากฏให้เห็นเลย ดังนั้น **นิพพานจึงได้ชื่อว่าเป็นที่สงัดจากสังขาร** บุคคลสามารถรู้นิพพานได้ด้วยมรรคญาณ และในขณะที่รู้นิพพานนั้น ตัณหาต่างๆ เช่น **อปายคมนียตัณหา โอฬาริกกามตัณหา สุขุมกามตัณหา** และ **รูปตัณหา อรูปตัณหา** ก็ถึงแก่ความดับโดยสิ้นเชิง ไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นได้อีกต่อไป เป็นอันว่า นิพพานได้ทำการสะสางแก้เครื่องจองจำออกแล้ว ดังนั้น นิพพานซึ่งเป็นอารมณ์ของอริยมรรค ๔ จึงเป็นที่สำหรับคลายตัณหาหรือดับตัณหา ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ, โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย... อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ.

(ม. มู. ๑๒/๑๓๔/๙๒-๔)

ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ คืออะไร ภิกษุทั้งหลาย สภาวธรรมอันเป็นที่คลายตัณหาและดับตัณหา สลัดตัณหา ทอดทิ้งตัณหา พ้นจากตัณหา และเป็นที่หมดอาลัยจากตัณหานั้นโดยสิ้นเชิง นี้แหละเราเรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ (อริยสัจธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์)

และเมื่อใดที่ได้รับรู้นิพพานด้วยมรรคญาณ ๔ เมื่อนั้น สังขารทั้งปวงย่อมถึงแก่ความดับ ตลอดถึงกิเลสและขันธ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องก็เป็นอันดับลงอย่างสิ้นเชิง ด้วยเหตุนี้ นิพพานจึงเรียกได้ว่า เป็นที่ดับสังขารทั้งมวล เป็นที่ดับแห่งอุปธิ ๔ คือ ขันธ์ กิเลส อภิสังขาร และกามคุณ

สรุปแล้ว นิพพาน ได้แก่สภาวธรรมเป็นที่ดับสิ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวล สมดังกับที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า

อิทมฺปิ โข ฐานํ ทุทฺทสํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ.

(ที. มหา. ๑๐/๖๔/๓๑)

แม้ฐานะนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก ฐานะดังกล่าว ได้แก่พระนิพพานอันเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งมวล เป็นที่สลัดจากอุปธิทั้งมวล เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับแห่งตัณหาแล

สอุปาทิเสสะและอนุปาทิเสสะ

เนื่องจากนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ของมรรคและผล เป็นที่สิ้นไปแห่งกองทุกข์ กล่าวคือนามรูปสังขารทั้งมวล กล่าวโดยสภาวธรรมแล้ว นิพพานมีอย่างเดียว คือ มีสภาวะอันสงบ(สันติ)เท่านั้น แต่ถึงอย่างนั้น เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว คือดับกิเลสแล้ว ถ้านามรูปขันธ์ของพระอรหันต์ผู้นั้นยังมีปรากฏให้เห็นอยู่ (คือยังไม่นิพพาน) จึงอาจเป็นเหตุให้เกิดความสงสัยได้ เหตุนี้ พระพุทธองค์จึงได้ทรงแบ่งนิพพานออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพพาน** ความดับกิเลสของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ คือดับกิเลสแล้วแต่ยังไม่ปรินิพพาน ยังมีขันธวิบากหลงเหลืออยู่

๒. **อนุปาทิเสสนิพพาน** ความดับกิเลสของพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว ซึ่งเป็นความดับขันธ์โดยประการทั้งปวงอย่างสิ้นเชิง

กตมา จ ภิกฺขเว สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหำ โหติ ขีณาสโว วุสิตวา กตกรณีโย โอหิตภาโร อนุปฺปตฺตสทตฺโถ ปริกฺขีณภวสญฺโญชโน สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต, ตสฺส ติฏฺฐนฺเตว ปญฺจินฺทฺริยานิ,เยสำ อวิฆาตตฺตา มนาปา-มนาปำ ปจฺจานุโภติ, สุขทุกฺขำ ปฏิสำเวเทติ, ตสฺส โย ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย, อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ.

กตมา จ ภิกฺขเว อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหำ โหติ ฯเปฯ สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต, ตสฺส อิเธว ภิกฺขเว สพฺพเวทยิตานิ อนภินนฺทิตานิ สีตี ภวิสฺสนฺติ, อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว อนุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ.

ทฺเว อิมา จกฺขุมตา ปกาสิตา
นิพฺพานธาตู อนิสฺสิเตน ตาทินา
เอกา หิ ธาตุ อิธ ทิฏฺฐธมฺมิกา
สอุปาทิเสสา ภวเนตฺติสงฺขยา.

อนุปาทิเสสา ปน สมฺปรายิกา
ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ สพฺพโส
เย เอตทญฺญาย ปทํ อสงฺขตํ
วิมุตฺตจิตฺตา ภวเนตฺติสงฺขยา.

เต ธมฺมสาราธิคมา ขเย รตา
ปหาสุ เต สพฺพภวานิ ตาทิโน.

(ขุ. อิติ. ๒๕/๔๔/๒๖๕-๖)

ภิกษุทั้งหลาย อะไรคืออสอุปาทิเสสนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวกิเลส ปฏิบัติเสร็จแล้ว ได้ทำกิจที่ตนพึงกระทำแล้ว หมดภาระแล้ว(ภาระ คือกิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร) บรรลุประโยชน์ตน(หรือประโยชน์อันงาม)แล้ว หมดสังโยชน์เครื่องผูกในภพแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิง

อนึ่ง อินทรีย์ ๕ ของพระอรหันต์นั้นยังดำรงอยู่(จนกว่าจะนิพพาน) และตราบใดที่อินทรีย์ดังกล่าวยังไม่เสีย พระอรหันต์ก็ยังต้องรับรู้ทั้งสิ่งดีและไม่ดีอยู่ ยังเสวยสุขและทุกข์(เหมือนกับคนทั่วๆไป) ภิกษุทั้งหลาย ก็ความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะของพระอรหันต์นั้น เราเรียกว่า ***สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ***

ภิกษุทั้งหลาย แล้วอะไรคืออนุปาทิเสสนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิง ภิกษุทั้งหลาย เวทนาความรู้สึกทั้งมวลของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นเวทนาที่ไม่หลงยึดติดด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิจักดับไปโดยสิ้นเชิงในโลกนั้นเอง ภิกษุทั้งหลายนี้แหละ คือ ***อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ***

พระผู้ทรงมีจักษุ ผู้ไม่ทรงยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ ผู้ไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ต่างๆ ได้ประกาศว่า นิพพานธาตุนี้มี ๒ อย่าง คือ (๑) นิพพานธาตุที่เป็นฝ่ายทิฏฐธรรม ละตัณหาได้แล้วแต่ยังมีขันธ์หลงเหลืออยู่ในโลกนี้ (๒) นิพพานธาตุที่เป็นฝ่ายสัมปรายภพ ที่ไม่มีเบญจขันธ์หลงเหลือ หมดสิ้นภพโดยสิ้นเชิง

บุคคลเหล่าใดได้บรรลุนิพพานธาตุทั้ง ๒ ดังกล่าวซึ่งเป็นอสังขตธรรมและเป็นธรรมที่พึงถึงได้ด้วยญาณ เป็นผู้มีจิตหลุดพ้น เพราะหมดสิ้นตัณหาเครื่องยินดี

ในภพได้ บุคคลเหล่านั้น[๑] คือผู้บรรลุแก่นสารแห่งพระธรรม ดื่มด่ำในพระนิพพาน เป็นผู้ไม่ยินดี ยินร้ายในอารมณ์ต่างๆ ละภพน้อยภพใหญ่ทั้งมวลแล้ว

อธิบาย

คำว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** นี้ได้แก่ **ขันธปรินิพพาน** หมายความว่า ขันธ์ที่จะไปบังเกิดในภพใหม่นั้นได้หมดสิ้นไปแล้วภายหลังจากที่ดับขันธปรินิพพาน ดังนั้น ขันธปรินิพพานนี้สำเร็จมาแล้วตั้งแต่ขณะที่บรรลุอรหัตตมรรค กล่าวโดยสมมุติ ถ้าไม่ได้เจริญมรรคภาวนา กิเลสและขันธ์ที่จะบังเกิดในภพใหม่ก็อาจเกิดขึ้นได้ ถ้ามีเหตุปัจจัย กิเลสและขันธ์ดังกล่าวนี้เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ คือ ไม่ใช่ธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว-เกิดขึ้นอยู่ หรือจะเกิดขึ้นต่อไป ดังนั้น ความดับแห่งกิเลสและขันธ์เหล่านั้นจึงเป็นภาวะที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ (กาลวิมุติ) เช่นเดียวกัน

สรุปแล้ว ทั้ง**สอุปาทิเสสนิพพาน** และ**อนุปาทิเสสนิพพาน** ต่างก็เป็น**กาลวิมุติ** เพราะเป็นเพียงสภาวะความดับแห่งกิเลสและขันธ์ซึ่งมีอยู่โดยตลอด เป็นสภาพไม่มีความเกิดขึ้นตั้งอยู่ แล้วก็ดับเหมือนธรรมทั่วๆไป ไม่ตกอยู่ในอำนาจของกาลเวลา เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรที่จะเกิดความสงสัยเรื่องขณะของพระนิพพาน เช่น สงสัยว่า ในขณะของโคตรภูจิตนั้นมีนิพพานที่เป็นอนาคต เป็นอารมณ์หรือไม่ หรือสงสัยว่า ในขณะที่บรรลุมรรคนั้นมีนิพพานที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์หรือไม่

กิเลสนิพพานและขันธนิพพาน

อนึ่งเกี่ยวกับพระบาลีที่เป็นส่วนร้อยกรองนั้นมีอยู่บางบทที่จำเป็นต้องทำความเข้าใจ ดังนี้ นิพพานถูกแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่เป็น**สอุปาทิเสสะ** และส่วนที่เป็น**อนุปาทิเสสะ** เป็นธรรมชาติที่หมดสิ้นกิเลสและขันธ์โดยสิ้นเชิง เป็นธรรมชาติที่ปราศจากการปรุงแต่งโดยเหตุปัจจัย จึงได้ชื่อว่า อสังขตธรรม หรือเพราะเป็นธรรมชาติที่กลับกัน คือสวนทางกันกับสังขตธรรม จึงได้ชื่อว่า **อสังขตธรรม** และเหตุที่ชื่อว่า **ปทะ** เพราะเป็นธรรมที่บุคคลพึงถึงได้ด้วยมรรคญาณผลญาณ คือการที่จะรู้นิพพานได้นั้นจะต้องบรรลุมรรคญาณผลญาณ ซึ่งในพระบาลีดังกล่าว

---

[๑] เต = *บุคคลเหล่านั้น* ในอรรถกถาฉบับฉัฏฐสังคีติ แก้ว่า เตติ นิปาตมตฺตํ = *บทว่า เต ไร้ความหมาย* ส่วนในฉบับอื่น แก้ว่า เตติ นิพฺพานปตฺตา = *บทว่า เต ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุนิพพานเหล่านั้น*

ก็ได้แสดงไว้โดยตรง ดังนั้น พึงทราบว่า ถึงจะแบ่งนิพพานออกเป็น ๒ ชนิด ก็จริง แต่โดยสภาวะแล้วนิพพานก็มีอยู่อย่างเดียว ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะปริเฉทที่ ๖ ว่า

ตเทตํ สภาวโต เอกวิธมฺปิ สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ, อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ เจติ ทุวิธํ โหติ การณปริยาเยน.

นิพพานนั้นโดยสภาวะแล้วมีอยู่อย่างเดียว แต่โดยปริยายแล้ว แบ่งเป็น ๒ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

นิพพานซึ่งเป็นอารมณ์เฉพาะของมรรคผลนั้นมีลักษณะเดียวคือ **สันติลักษณะ** ไม่มีนิพพานใดที่ไม่มีรสแห่งความสงบ ขึ้นชื่อว่านิพพานแล้วย่อมมีลักษณะเช่นนี้ ดังนั้น นิพพานจึงมีอยู่อย่างเดียวโดยสภาวะ ถ้าหากจะไปแยกนิพพานที่จำแนกเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพานว่า เป็นคนละส่วนกับนิพพานเดิมซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรคผล และมีลักษณะสงบแล้ว ซึ่งถ้ามองดูเผินๆ แล้วอาจเห็นว่านิพพานที่ตนบรรลุในขณะของอรหัตตมรรคนั้นเป็นเหตุ ส่วนนิพพานที่เป็นสอุปาทิเสสะและอนุปาทิเสสะนั้นเป็นผลพลอยได้ซึ่งจะเป็นเหตุทำให้เข้าใจผิดได้ว่านิพพานนั้นมีลักษณะหลายอย่างซึ่งไม่ตรงกับคัมภีร์ที่ยกมา

สรุปแล้วไม่ว่านิพพานนั้นจะเป็นสอุปาทิเสสนิพพานซึ่งหมายถึงกิเลสนิพพาน (ความดับกิเลสแต่ขันธ์ยังไม่ดับ) หรืออนุปาทิเสสนิพพาน ซึ่งหมายถึงขันธนิพพาน (ดับทั้งกิเลสทั้งขันธ์)ก็ตาม ต่างก็เป็นนิพพานซึ่งเป็นปรมัตถ์ด้วยกันทั้งสิ้น

นิพพานมิใช่อภาวบัญญัติ

บางท่าน อาจเข้าใจว่า สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน(ซึ่งถูกแบ่งมาจากนิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคผล) ไม่มีลักษณะแห่งสันติ เป็นเพียงอภาวบัญญัติไม่มีปรากฏตามสภาวะที่เป็นจริงดังนี้ นับว่าเป็นความคิดที่ผิด เพราะบัญญัติกับปรมัตถ์นั้นแตกต่างกันมาก คือบัญญัติเป็นเพียงความคิดเห็นเป็นเพียงจินตนาการเท่านั้นถ้าจะไปเหมาเอาว่าสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสส-นิพพาน เป็นบัญญัติก็เท่ากับมีความเห็นว่า “การละกิเลสหรือความดับขันธ์นั้นเป็นเพียงจินตนาการที่คิดขึ้นมา ไม่ใช่มีอยู่จริง ซึ่งถ้าเป็นเพียงจินตนาการแล้ว

พระอรหันต์ก็ถือว่า ยังมีกิเลสอยู่ และภายหลังที่ปรินิพพานแล้วก็ต้องกลับมาเกิดใหม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ไม่มีใครเลยที่จะสามารถหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้"

อนึ่ง ความเห็นในลักษณะดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นได้ถ้าหากบุคคลคิดว่า นิพพานเป็นอภาวบัญญัติซึ่งเป็นผลลูกโซ่ที่เนื่องมาจากการที่ไปหลงเข้าใจว่า "สอุปาทิเสส-นิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน มีสภาวะที่แตกต่างกับนิพพานที่เป็น อารมณ์ของมรรคผล ซึ่งได้ในขณะบรรลุอรหัตตมรรค" แต่อันที่จริงแล้วไม่ว่านิพพานจะถูกแบ่งออกไปเป็นกี่อย่างก็ตาม สภาวะยังเป็นหนึ่งเดียวเสมอ เพราะฉะนั้น ชื่อว่านิพพานแล้วล้วนเป็นปรมัตถ์ คือเป็นสภาวะที่มีปรากฏอยู่จริง ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับนิพพานที่ถูกต้อง

นิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคผล

นิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคผลท่านเรียกว่านิพพานสามัญส่วนสอุปาทิเสส-นิพพานและอนุปาทิเสสนิพพานนั้น ก็เป็นนิพพานซึ่งรวมอยู่ในนิพพานสามัญนั้น แต่เวลาที่มรรคผลเกิดโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์นั้นใช่ว่าจะมาแยกกำหนดว่าอันไหนคือสอุปาทิเสสะ อันไหนคืออนุปาทิเสสะ ใช่ว่าจะมาแยกกำหนดว่า นี้เป็นความดับของราคะ นี้เป็นความดับของโทสะ นี้เป็นความดับของโมหะ หรืออะไรอื่นๆอีกมากมาย ใช่ว่าจะมาแยกกำหนดด้วยอำนาจของกาลเวลาว่า กำลังดับอยู่ หรือจักดับในอนาคต และก็ใช่ว่าจะเป็นการกำหนดรู้ด้วยอำนาจของบัญญัติโวหารต่างๆ เช่น นิพพาน ความดับ ไม่มีกิเลส ไม่มีสังขาร ดังนี้เป็นต้น แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นเพียงการกำหนดรู้สภาพความดับของนามรูปสังขารทั้งที่เป็นอารมณ์และอารัมมณิกะ(จิตที่รับรู้อารมณ์เรียกว่า อารัมมณิกะ)

ในฐานะที่นิพพานเป็นความดับของนามรูปทั้งหมด จึงถือได้ว่า สอุปาทิเสส-นิพพาน กล่าวคือความดับกิเลส และอนุปาทิเสสนิพพาน กล่าวคือความดับขันธ์นั้นรวมอยู่ในอารมณ์ของมรรคผลนั้นด้วย ก็จะเกี่ยวกับเรื่องนิพพานนี้ ถ้าผู้ใดสงสัยว่านิพพานเป็นอภาวบัญญัติ หรือว่าเป็นปรมัตถ์ ผู้นั้นจะต้องลงมือปฏิบัติ ในขณะปฏิบัติก็ลองจินตนาการดู แล้วก็จะรู้เองว่า นิพพานนั้นเป็นบัญญัติที่ได้มาด้วยการจินตนาการ หรือว่าเป็นสภาวธรรมที่เป็นของจริงกันแน่ ถึงตอนนั้นนักปฏิบัติจะ

สามารถรู้ได้ว่า *นิพพานเป็นสภาวธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เข้าใจยาก ไม่ใช่เป็นธรรมที่จะได้มาด้วยจินตนาการ หรือสักแต่ว่าด้วยการปรารถนาอยากได้เท่านั้น*

ตสฺมา ติห ภิกฺขเว เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ จกฺขุ จ นิรุชฺฌติ รูปสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ โสตญฺจ นิรุชฺฌติ, สทฺทสญฺญา จ นิรุชฺฌติ เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ ฆานญฺจ นิรุชฺฌติ, คนฺธสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ ชิวฺหา จ นิรุชฺฌติ, รสสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ กาโย จ นิรุชฺฌติ, โผฏฺฐพฺพสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. ยตฺถ มโน จ นิรุชฺฌติ ธมฺมสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ.

(สำ. สฬา. ๑๘/๑๑๗/๙๒)

ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พึงทราบ(พึงพยายามให้รู้ด้วยมรรคญาณ ๔)อายตนะกล่าวคือนิพพาน (ธรรมอันเป็นอารมณ์กล่าวคือนิพพาน)นั้น ดังนี้ จักษุประสาทและรูปสัญญา(ความจำว่ารูป)ย่อมดับลงในนิพพานใด (ภิกษุ) พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น (คือพึงทำให้แจ้งนิพพานนั้น) โสตประสาทและสัททสัญญา(ความจำว่าเสียง) ย่อมดับลงในนิพพานใด พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น ฆานประสาทและคันธสัญญา(ความจำว่ากลิ่น)ย่อมดับลงในนิพพานใด พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น ชิวหาประสาทและรสสัญญา(ความจำว่ารส)ย่อมดับลงในนิพพานใด พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น กายประสาทและโผฏฐัพพสัญญา(ความจำว่าสิ่งที่สัมผัสได้)ย่อมดับลงในนิพพานใด (ภิกษุ) พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น จิตและธัมมสัญญา(ความจำว่าธรรม)ย่อมดับลงในนิพพานใด พึงทราบอายตนะคือนิพพานนั้น

ข้อควรจำ

ลักษณะความดับของจักษุและรูปสัญญานั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยหมายเอานิพพานเป็นที่ดับ เหมือนกับตอนที่ทรงแสดงว่า **ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ** หมายความว่า สำหรับผู้ที่รับรู้นิพพานนั้น ภายหลังจากที่ตนกำหนดรู้อารมณ์ ที่เกี่ยวกับการเห็นแล้ว ย่อมเห็นสภาพความดับของจักษุและรูปสัญญาได้อย่างชัดเจน ดังนั้น ในพระบาลีที่ยกมาข้างต้น พึงทราบว่า เป็นการ

กล่าวถึงนิพพานนั่นเองโดยนำเอาความดับของอายตนะคู่ คือ จักษุและรูปสัญญามาเป็นตัวขยายคุณสมบัติของนิพพานที่บุคคลนั้นได้เห็น ดังนั้น ในอรรถกถาอุปริปัณณาสก์ ตอนที่อธิบาย ปัญจัตตยสูตร จึงไขความไว้ว่า **ยตฺถ จกฺขุ จ นิรุชฺฌติ รูปสญฺญา จ นิรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพติ เอตฺถ ทฺวินฺนํ อายตนานํ ปฏิกฺเขเปน นิพฺพานํ ทสฺสิตํ.**

เกี่ยวกับความดับของจักษุนี้ พึงทราบว่า เมื่อจักษุดับ รูปซึ่งอยู่ในกลุ่มเดียวกันกับจักษุ(จักขุทสกกลาป) ก็ดับไปด้วย คือ ปรากฏในญาณของบุคคลผู้นั้นด้วย และในทำนองเดียวกัน เมื่อรูปสัญญาดับลง จิตเจตสิกทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับสัญญาก็ดับลงด้วย และแม้แต่รูปารมณ์ของสัญญานั้นก็ดับลงด้วย ก็เพราะจักษุและรูปสัญญาเหล่านี้ดับ จึงทำให้วิปัสสนาซึ่งกำหนดสังขารที่เกี่ยวกับการเห็นดับลงด้วย สรุปแล้วความดับทั้งหมดที่กล่าวมานี้จะมีความปรากฏชัดมาก ซึ่งโดยทั่วไปแล้ว แม้ในช่วงที่อริยมรรคกำลังรับรู้นิพพานอยู่นั้น ความดับแห่งสังขารทั้งปวงก็ยังมีปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น *ในขณะที่มรรคผลบังเกิด บุคคลจึงไม่สามารถรับรู้สังขารใดๆได้โดยประการทั้งปวง* แม้ในบทหลังๆ ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้ ส่วนในพระบาลีที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่า ในแต่ละตอนนั้นเป็นการแสดงให้รู้ว่าสภาพความดับของอายตนะ แต่ละคู่นั่นแหละคือนิพพาน แต่ถ้ามองโดยภาพรวมแล้วจะเห็นว่า ความดับแห่งอายตนะทั้งหมดนั่นแหละ ชื่อว่า **นิพพาน** ดังนั้น ท่านพระอานนทเถระจึงได้วิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

สฬายตนนิโรธํ โน เอตํ อาวุโส ภควตา สนฺธาย ภาสิตํ.

ท่านทั้งหลาย พระสูตรที่พระบรมศาสดาตรัสแก่พวกเรานั้น (คือ ตสฺมาติ ภิกฺขเว เส อายตเน เวทิตพฺเพ ฯลฯ) เป็นการตรัสที่ทรงมุ่งหมายถึงนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งอายตนะ ๖ (คือ อัชฌัตติกายตนะ ๖ หรือ พาหิรายตนะ ๖)

ในอรรถกถาท่านแก้ไว้ว่า **สฬายตนนิโรโธ วุจฺจติ นิพฺพานํ, ตํ สนฺธาย ภาสิตนฺติ อตฺโถ.** = *พระผู้มีพระภาค ทรงเรียกพระนิพพานว่า สฬายตนนิโรธ หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสหมายเอานิพพาน*

ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งบาลีอุทานตอนที่ไขความว่า **ตโต ตฺวํ พาหิย เนวิธ, น หุรํ, น อุภยมนฺตเรน, เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส.** ท่านได้ยกคำอธิบายจาก

อรรถกถา แห่งสังยุตตนิกายที่กำลังพูดถึงนี้ โดยกล่าวยกย่องให้เป็น**อัญเญวาท** (คือวาทะของอาจารย์บางรูปที่ผู้เขียนให้เกียรติว่ามีความรู้เท่ากับตน) ดังนี้ว่า

อญฺเญ อิธาติ อชฺฌตฺติกายตนานิ, หุรนฺติ พาหิรายตนานิ, อุภยมนฺตเรนาติ จิตฺตเจตสิกาติ.

(อุทาน. อฏ. ๙๘)

อาจารย์ท่านอื่นไขความไว้อย่างนี้ว่า บทว่า "อิธ" หมายเอาอัชฌัตติกายตนะ (อายตนะภายใน) ๖ บทว่า "หุรำ" หมายเอาพาหิรายตนะ(อายตนะภายนอก) ๖ ส่วนบทว่า "อุภยมนฺตเรน" หมายเอาจิตและเจตสิก

ดังนั้น ถ้าจะแปลบทบาลี "ตโต ตฺวำ...." ให้ตรงกับวาทะที่ยกมานี้ ก็ควรแปลอย่างนี้

พาหิยะ ในช่วงเวลาที่กิเลสไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ซึ่งมี รูป เสียงเป็นต้นนั้น เธอก็จะไม่ปรากฏ(ไม่เห็น)ในอายตนะภายใน ๖ (ตา หู จมูก ฯลฯ) และในอายตนะภายนอก ๖ (รูป เสียง...) และในวิญญาณ ๖ พร้อมทั้งเจตสิกด้วย ก็การไม่ปรากฏในทวาร (อายตนะภายใน)ในอารมณ์(อายตนะภายนอก)และในจิตเจตสิกของเธอนั้น หมายถึง นิพพานอันเป็นที่สุดแห่งทุกข์ทั้งมวล

โดยปกติแล้ว เวลาที่โยคีกำหนดวิปัสสนาอยู่นั้นจำเป็นต้องกำหนดรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด ซึ่งอาจจะเป็นทวาร ๖ อารมณ์ ๖ หรือจิต เจตสิกอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแต่ธรรมไหนจะปรากฏชัดกว่ากันแต่ถ้าอยู่ในช่วงขณะที่ได้มรรคผล ธรรมทั้งหลายดังกล่าวก็จะไม่โผล่ปรากฏให้เห็นเลย ส่วนโยคีก็จะกำหนดรู้เฉพาะความดับของธรรมเหล่านั้นเท่านั้น และความดับที่โยคีกำหนดรู้ในขณะที่มรรคผลเกิดขึ้นนี้ เป็นความดับชนิดที่เรียกว่า **นิพพาน** *ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล*ข้อนี้แหละ เป็นความมุ่งหมายที่พระอรรถกถาจารย์ท่านประสงค์นับเป็นข้ออธิบายที่น่าจดจำเป็นอย่างยิ่ง

อายตนะทั้งหมดดับ สังขารทั้งปวงก็เป็นอันดับลงด้วย ดังนั้น พระบรมศาสดาจึงได้ตรัสพระสูตรต่างๆ ซึ่งว่าด้วยเรื่องนิพพานอันเป็นสภาวะที่ตรงกันข้ามกับสังขาร ดังนี้ว่า

ยตฺถ อาโป จ ปถวี เตโช วาโย น คาธติ.
**อโต สรา[๑] นิวตฺตนฺติ เอตฺถ วฏฺฏ ̣ ̣ ̣

อยู่ (หมายความว่ารูปต่างๆที่กล่าวมานี้ได้ดับลงแล้วในนิพพานนี้) *นามรูปทั้งปวงย่อมดับโดยเด็ดขาดได้ ในนิพพานนี้* (ข้อความตั้งแต่ต้นคาถามาถึงตรงนี้เป็นการแสดงว่า นิพพานเป็นที่ดับของนามรูป) *เพราะความดับไปแห่งวิญญาณ (อันได้แก่ปรินิพพานจิต และอภิสังขารวิญญาณ) นามรูปทั้งปวงจึงดับโดยสิ้นเชิง* (ข้อความนี้แสดงเหตุของความดับ)

นิพพานมิใช่แสงสว่างไสว

ที่ว่าสว่างไสวโดยรอบหรือผุดผ่องนั้น หมายความว่า ไม่มีอุปกิเลสเครื่องมัวหมองใดๆทั้งสิ้น เหมือนกับที่กล่าวว่า **ปณฺฌาอาโลโก, ปณฺฌาโอภาโส ปณฺฌาโชโต** *ปัญญาดังแสงสว่าง ปัญญาดั่งโอภาส ปัญญาดั่งประทีปส่องแสงสว่างไสว* นอกจากนี้พึงเปรียบเทียบกับความสว่างไสวของดวงจิตที่ปราศจากอุปกิเลสดังที่ตรัสไว้ว่า **ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ** ... *ภิกษุทั้งหลาย จิตดวงนี้สว่างไสวผุดผ่อง...* ก็ที่ว่า *จิตสว่างไสว* นั้น ท่านอธิบายไว้ในสีลักขันธวัคคฎีกาว่า *เป็นเพราะจิตไม่มีอุปกิเลสมารบกวนจึงบริสุทธิ์ผุดผ่องจริงๆ* แต่ถ้าจะเอานิพพานเปรียบเทียบกับจิตและปัญญานั้นดูยังไม่สนิทนักเพราะทั้งจิตและปัญญาต่างก็ยังมีวันที่จะมัวหมองด้วยอุปกิเลสได้ ส่วนนิพพานเนื่องจากเป็นสภาวะอันเป็นที่ดับของกิเลสและสังขารทั้งมวล จึงไม่มีโอกาสที่จะถูกอุปกิเลสทำให้มัวหมองได้ เหมือนกับเอาสีไปป้ายทากลางอากาศเท่าไรก็มิอาจสำเร็จได้ ดังนั้นจึงกล่าวว่า นิพพานเป็นสภาวธรรมที่ผุดผ่องสว่างไสวโดยรอบ เป็นความผุดผ่องที่ปราศจากอุปกิเลสเครื่องมัวหมอง แต่มิได้หมายความว่า นิพพานนั้นมีแสงเหมือนแสงของดาวเดือน หรือแสงของพระอาทิตย์ เพราะถ้าขืนหมายความเช่นนั้น ก็จะไปขัดกับบทที่ว่า **อนิทสฺสนํ** = *นิพพานเป็นสภาวะที่มองเห็นไม่ได้ด้วยตาเปล่า* และยังขัดกับบทที่แสดงลักษณะเฉพาะของนิพพานเองว่า **อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ** = *นิพพานไม่มีอะไรปรากฏเป็นนิมิตหมาย* นอกจากนี้แล้วยังจะขัดกับ**บาลีมิลินทปัญหา** ซึ่งได้นำมากล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้ และขัดกับพระบาลีอรรถกถาอื่นๆอีกหลายแห่ง

อนึ่ง เมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานแล้ว นามรูปที่มีอยู่ทั้งหมดก็ดับลง ดังนั้นจึงไม่มีอภิสังขารวิญญาณคือวิญญาณที่เป็นฝ่ายกรรม ซึ่งสามารถจะให้ผลในภพต่อๆไป เมื่อไม่มีวิญญาณชนิดนี้แล้ว นามรูปอันใหม่ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เป็นอันว่า

*ความสืบต่อแห่งสังสารวัฏของพระอรหันต์นั้นได้ถึงความขาดสะบั้นลงอย่างสิ้นเชิงดุจประทีปหมดเชื้อแล้วดับวูบลงฉะนั้นนี้*เป็นคำอธิบายตามมติของท่านอรรถกถาจารย์ที่ว่า **เอตฺถาปิสงฺขารปฏิกฺเขเปเนว นิพฺพานํ ทสฺสิตํ** = *แม้ในที่นี้พระองค์ทรงแสดงนิพพานด้วยการปฏิเสธความเกิดขึ้นแห่งสังขาร*

(ม.อฏ. ๔/๑๔)

สาระโดยสังเขป

นิสฺเสสสงฺขารวิเวกลกฺขณํ
สกลสงฺขตวิธุรสภาวํ
นิพฺพานเมตํ สุคเตน เทสิตํ
ชาเนยฺย สงฺขารนิโรธมตฺตกํ.

บัณฑิตพึงทราบว่า นิพพานที่พระสุคตทรงประกาศ เป็นสภาพที่สงบ มีลักษณะวิเวก ปลอดจากสังขารทั้งมวล มีสภาพที่สวนทางกับสังขตธรรมทุกประการ เป็นเพียงสภาวะความดับแห่งสังขารอย่างสิ้นเชิงเท่านั้น

นิพพานกถา จบ

ปริเฉทที่ ๖ จบ

ปริเฉทที่ ๗

มหาวิปัสสนา ๑๘

อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา นาม อนิจฺจานุปสฺสนาทิกา ปญฺญา.

ยาสุ อนิจฺจานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ. (๑)

ทุกฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สุขสญฺญํ ปชหติ. (๒)

อนตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อตฺตสญฺญํ ปชหติ. (๓)

นิพฺพิทานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นนฺทึ ปชหติ. (๔)

วิราคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ราคํ ปชหติ. (๕)

นิโรธานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สมุทยํ ปชหติ. (๖)

ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาทานํ ปชหติ. (๗)

ขยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ฆนสญฺญํ ปชหติ. (๘)

วยานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อายูหนํ ปชหติ. (๙)

วิปริณามานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ธุวสญฺญํ ปชหติ. (๑๐)

อนิมิตฺตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต นิมิตฺตํ ปชหติ. (๑๑)

อปฺปณิหิตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต ปณิธึ ปชหติ. (๑๒)

สุญฺญตานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อภินิเวสํ ปชหติ. (๑๓)

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนํ ภาเวนฺโต สาราทานาภินิเวสํ ปชหติ. (๑๔)

ยถาภูตญาณทสฺสนํ ภาเวนฺโต สมฺโมหาภินิเวสํ ปชหติ. (๑๕)

อาทีนวานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อาลยาภินิเวสํ ปชหติ.(๑๖)

ปฏิสงฺขานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต อปฺปฏิสงฺขํ ปชหติ. (๑๗)

วิวฏฺฏานุปสฺสนํ ภาเวนฺโต สโยคาภินิเวสํ ปชหติ. (๑๘)

มหาวิปัสสนา๑๘ *คืออนิจจานุปัสสนาปัญญาเป็นต้นก็มหาวิปัสสนาดังกล่าวนั้น ได้แก่*

(๑) ผู้ที่เจริญอนิจจานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ความไม่เที่ยง)ย่อมละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงแท้)

(๒) ผู้ที่เจริญทุกขานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ความทุกข์) ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข)

(๓) ผู้ที่เจริญอนัตตานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ อนัตตา ความไม่เป็นไปตามอำนาจ) ย่อมละอัตตสัญญา(ความสำคัญว่าเป็นตัวตน)

(๔) ผู้ที่เจริญนิพพิทานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้เพื่อให้เกิดความหน่าย) ย่อมละตัณหา(ความยินดี)

(๕) ผู้ที่เจริญวิราคานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้เพื่อคลายความกำหนัด) ย่อมละราคะ(ความกำหนัด)

(๖) ผู้ที่เจริญนิโรธานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ความดับหรือญาณที่กำหนดรู้จนกระทั่งสังขารดับลงด้วยลักษณะที่ไม่เกิดใหม่ในภพต่อๆไป) ย่อมละสมุทัย (ความเกิด)

(๗) ผู้ที่เจริญปฏินิสสัคคานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้โดยอาการที่สลัดกิเลสความยึดมั่นว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน และน้อมไปสู่นิพพาน) ย่อมละอาทานะ(การรับเอากิเลสและอารมณ์ที่เป็นสังขาร)

(๘) ผู้ที่เจริญขยานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ว่าสิ้นไป) ย่อมละฆนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสิ่งที่เป็นปึกแผ่นเดียวกัน)

(๙) ผู้ที่เจริญวยานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ความดับแห่งสังขารที่เป็นอดีตและอนาคต โดยลักษณะเปรียบเทียบกับความดับแห่งสังขารปัจจุบัน) ย่อมละอายูหนะ(ความสรรสร้าง)

(๑๐) ผู้ที่เจริญวิปริณามานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ความแปรเปลี่ยน) ย่อมละธุวะ (ความสำคัญว่าเป็นของยั่งยืนเที่ยงแท้)

(๑๑) ผู้ที่เจริญอนิมิตตานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่มีรูปทรงสัณฐาน) ย่อมละนิมิต กล่าวคือสังขารฆนนิมิตและนิจจนิมิตอันปรากฏออกมาในลักษณะคล้ายกับว่าเป็นของเที่ยง เป็นของมีรูปทรงสัณฐาน

(๑๒) ผู้ที่เจริญอัปปณิหิตานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ว่าเป็นสิ่งที่ปราศจากความน่าปรารถนา) ย่อมละปณิธิ(ตัณหา ความปรารถนาในสุข)

(๑๓) ผู้ที่เจริญสุญญตานุปัสสนา(ญาณที่กำหนดรู้ว่าเป็นสิ่งที่ว่างเปล่าจากอัตตา) ย่อมละอภินิเวสะ (ความยึดมั่นถือมั่น)

(๑๔) ผู้ที่เจริญอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา(ญาณคือปัญญาอันแก่กล้าซึ่งหลังจากที่เห็นความดับอย่างต่อเนื่องของธรรมที่เป็นฝ่ายอารมณ์และธรรมที่เป็นฝ่ายอารัมมณิกะ(ผู้รับรู้อารมณ์นั้น)แล้วได้ทำการกำหนดรู้สภาวธรรมเหล่านั้นว่า "นี้เป็นเพียงความดับของสังขารเท่านั้น" ย่อมละสาราทานาภินิเวสะ(ความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของมีสาระ)

(๑๕) ผู้ที่เจริญยถาภูตญาณทัสสนะ(ญาณที่ตรัสรู้เห็นนามรูปพร้อมทั้งเหตุปัจจัยตามสภาพที่เป็นจริง)ย่อมละสัมโมหาภินิเวสะ(ความยึดมั่นชนิดแบบหลงงมงาย เช่น มีความเชื่อผิดๆว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งในโลก มีความสงสัยว่า ตัวเราเคยเกิดมาแล้วในอดีตจริงหรือ ดังนี้เป็นต้น)

(๑๖) ผู้ที่เจริญอาทีนวานุปัสสนา(ญาณที่มองเห็นโทษของสังขารและภพทั้งปวง) ซึ่งปรากฏในลักษณะเป็นสิ่งที่น่ากลัว ย่อมละอาลยาภินิเวสะ (ความยึดมั่นในสังขารว่าเป็นที่พึ่งพิงหรือที่อาศัย)

(๑๗) ผู้ที่เจริญปฏิสังขานุปัสสนา(ญาณที่นำสังขารมากำหนดพิจารณาใหม่) ย่อมละโมหะซึ่งเป็นธรรมที่ไม่สามารถนำสังขารมากำหนด พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของไม่ใช่ตัวตนได้

(๑๘) ผู้ที่เจริญวิวัฏฏานุปัสสนา(สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณซึ่งพิจารณาสังขารด้วยความหดหู่) ย่อมละสังโยคาภินิเวสะ(กิเลสที่เข้าไปเกาะเกี่ยวอยู่ในสังขาร)

๑. อนิจจานุปัสสนา

ในขณะที่กำลังกำหนดนามรูปตามความเป็นจริงอยู่นั้น ญาณอันใดที่เห็นความเกิดดับแล้วกำหนดว่าไม่เที่ยง ญาณนั้นมีชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา** ในกรณีนี้พึงแบ่งเป็นสามประเด็น คือ (๑) *อนิจจธรรม* ธรรมที่ไม่เที่ยง (๒) *อนิจจลักษณะ* ลักษณะความ ไม่เที่ยง (๓) *อนิจจานุปัสสนา* ญาณที่กำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง

ในประเด็นทั้งสามนั้น ประเด็นแรก นามรูปหรือขันธ์ ๕ ที่มีความเกิดดับปรากฏในทวาร ๖ เป็นสภาวธรรม ที่ไม่เที่ยงแท้ คือมีความเกิดขึ้น-แปรเปลี่ยน-ดับไปเป็นของธรรมดา เพราะเหตุนั้น นามรูปเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า **อนิจจธรรม** อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อนิจจธรรม** เพราะเป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ส่วนอาการที่เกิดขึ้นแปรเปลี่ยน-แตกสลาย(ดับ) มีชื่อว่า **อนิจจลักษณะ** อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อนิจจลักษณะ** เพราะเป็นอาการที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับทันที

สำหรับ **อนิจจานุปัสสนา** นั้นเป็นชื่อของญาณที่ได้เห็นอนิจจลักษณะแล้วกำหนดรู้ว่าไม่เที่ยง

อนิจฺจนฺติ ขนฺธปญฺจกํ, กสฺมา ? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา, หุตฺวา อภาวโต วา. อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ อนิจฺจลกฺขณํ, หุตฺวาอภาวสงฺขาโต วา อาการวิกาโร.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๓)

อนิจฺจตาติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ, หุตฺวา อภาโว วา, นิพฺพตฺตานํ เอเตเนวากาเรน อฏฺฐตฺวา ขณภงฺเคน เภโทติ อตฺโถ.

อนิจฺจานุปสฺสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖)

ข้อที่ว่า "อนิจจธรรม" นั้น หมายถึงกองขันธ์ ๕ เพราะเหตุไรขันธ์ ๕ จึงได้ชื่อว่าอนิจจธรรม ? เพราะเป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้น ดับไป และแปรเปลี่ยน (แปรเปลี่ยน หมายถึงความชรา เป็นคำอธิบายของคัมภีร์มหาฎีกา) *อีกนัยหนึ่ง เพราะเป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทันที ความเกิด ความดับ และความแปรเปลี่ยน ชื่อว่าอนิจจลักษณะ อีกนัยหนึ่ง อาการที่แปรเปลี่ยน ซึ่งหมายถึงความเกิดแล้วก็ดับ ชื่อว่าอนิจจลักษณะ*

ข้อที่ว่า "อนิจจลักษณะ ความไม่แน่นอน" นั้นก็คือความเกิด ความดับและความแปรเปลี่ยนแห่งกองขันธ์ ๕ เหล่านั้นนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง ความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทันที หมายความว่า ขันธ์ ๕ เหล่านั้นไม่มีความดำรงอยู่โดยลักษณะที่เกิดขึ้นนั้น แต่ได้แตกดับไปโดยภังคขณะ (นี้เป็นการขยายความของบทว่า หุตฺวา อภาว)

ข้อที่ว่า "อนิจจานุปัสสนา" นั้นหมายถึงการกำหนดรู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงตามอำนาจแห่งอนิจจลักษณะ

บาลีที่ยกมานี้ เป็นการแสดงอนิจจลักษณะ ๒ ประการ โดยที่ลักษณะที่ ๒ คือ **หุตฺวา อภาว** *เกิดขึ้นแล้วดับไป* เป็นลักษณะที่ค่อนข้างปรากฏชัด และเด่นกว่าลักษณะที่หนึ่ง เพราะเป็นลักษณะที่ปรากฏในญาณเบื้องสูงเช่นภังคญาณเป็นต้น ถ้านักปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ลักษณะความแตกดับที่ว่านี้ได้ดีแล้ว อนิจจานุปัสสนา-ญาณก็จะยิ่งแก่กล้าเป็นทวีคูณ ดังนั้น ในคัมภีร์ชั้นฎีกาทั้งหลายต่างก็ให้คำอธิบายไว้ว่า

หุตฺวา อภาวฏฺเฐนาติ อิทำ อิตเรสำ จตุนฺนำ อาการานำ สงฺคหกตฺตา วิสุ๎ วุตฺตำ.

(มูลฎี. ๒/๔๑)

พระอรรถกถาจารย์ ท่านแยกคำว่า "หุตฺวา อภาวฏฺเฐน" นี้มากล่าวต่างหาก เพราะเป็นบทที่สามารถจะสงเคราะห์เอาอาการทั้ง ๔ ที่เหลือได้

อธิบายว่า ในคัมภีร์อรรถกถาอันมีชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี ได้แสดงเหตุที่ได้ชื่อว่า เป็นสิ่งไม่เที่ยงไว้ว่า ที่ได้ชื่อว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ดับหายไป ถัดจากนั้นก็ได้แสดงเหตุอย่างอื่นไว้ต่างหากอีกจำนวน ๔ อย่าง ซึ่งที่จริงน่าจะแสดงเหตุเหล่านั้นรวมกัน แต่ท่านก็ไม่ได้แสดงเช่นนั้น สาเหตุก็เนื่องจากว่าท่านมีความประสงค์ว่า เมื่อนักปฏิบัติสามารถรู้แจ้งอาการ *หุตฺวา อภาว เกิดแล้วดับ* ได้แล้ว ก็ชื่อว่าได้รู้แจ้งอาการอีก ๔ อย่างที่เหลือได้โดยปริยาย เพราะฉะนั้น อนิจจลักษณะคือ *หุตฺวา อภาว เกิดแล้วดับ* นี้จึงสามารถสงเคราะห์โดยรวมอนิจจลักษณะอาการอีก ๔ อย่างเข้ามาได้ด้วย ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงไม่กล่าวรวมกันไว้ อนิจจ-ลักษณะอาการ ๔ อย่างที่ว่านั้นได้แก่ *อุปฺปาทวยวนฺตตา* = ลักษณะความเกิด-ดับ

วิปริณาม = ลักษณะความแปรเปลี่ยนจากสภาพเดิม *ตาวกาลิก* = ลักษณะเป็นสิ่งชั่วขณะไม่ยั่งยืน *นิจฺจปฏิกฺเขป* = ลักษณะปฏิเสธความเที่ยงแท้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านได้อธิบายเกี่ยวกับอนิจจลักษณะไว้อย่างนี้ว่า

กิญฺจาปิ อุปฺปาทาทิวิธมฺปิ สงฺขตลกฺขณตาย อนิจฺจลกฺขณํ, ตถาปิ ชาติ-ชราทีสุ ทิฏฺฐาสุ น ตถา อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ยถา วยกฺขเณติ อาห "ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏี"ติ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๘๖)

แม้ว่าอุปปาทะ ฐิติ และภังคะ ทั้ง ๓ จะได้ชื่อว่าเป็นอนิจจลักษณะ ตามหลักแห่งสังขตธรรมก็ตาม แต่ถึงอย่างนั้น อนิจจลักษณะก็ไม่ปรากฏ ในขณะที่กำลังเกิดกำลังแก่เป็นต้นซึ่งเห็นๆกันอยู่เหมือนอย่างที่ปรากฏในขณะที่กำลังเสื่อม(ดับ)ได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้กล่าวว่า ชื่อว่าความดับนี้เป็นจุดเด่นสุดแห่งอนิจจลักษณะ ดังนี้

อธิบายว่า สิ่งที่มีเหตุปัจจัยสร้างขึ้นมานั้น เรียกว่า **สังขตธรรม** หรือ **สังขาร** ชื่อว่าสังขตธรรมแล้วล้วนมีขณะ ๓ คือ อุปปาทะ ฐิติ และภังคะ หรือที่เรียกว่า ชาติ ชรา มรณะ ไม่มีสังขารไหนที่ปราศจากขณะทั้ง ๓ นี้ไปได้ ด้วยเหตุนี้ จึงถือได้ว่าขณะทั้ง ๓ นี้เป็นเสมือนสัญญลักษณ์ของสังขตธรรมโดยมีชื่อเรียกว่า **สังขตลักษณะ**

อนึ่ง แม้อนิจจลักษณะ กล่าวคือความไม่เที่ยงนั้น ก็จัดเป็นสังขตธรรม ดังนั้นสังขตลักษณะทั้ง ๓ ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของความไม่เที่ยง จึงมีชื่อเรียกว่า **อนิจจ-ลักษณะ** ด้วย

ตามความเป็นจริงแล้ว เพียงแต่การได้รู้สังขตลักษณะใดลักษณะหนึ่งโดยไม่มีภังคขณะอยู่ด้วยนั้น ลักษณะความไม่เที่ยงจะยังไม่ปรากฏชัดให้เห็น คือยังไม่สามารถที่จะรู้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงได้ ต่อเมื่อได้รู้ภังคขณะแล้วจึงจะรู้ได้ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง แต่ถึงกระนั้นก็ตาม เนื่องจากมีลักษณะอุปปาทะและฐิติเกิดขึ้นแก่ธรรมใด เราก็จะสามารถสันนิษฐานได้ว่า ธรรมนั้นจะต้องมีภังคะเกิดขึ้นด้วยอย่างแน่นอน เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าเราจะยังไม่รู้ภังคะอันเป็นธรรมสุดยอดแห่งความเป็นอนิจจลักษณะก็ตาม ก็ถือได้ว่าเราสามารถรู้แจ้งว่า ธรรมนี้เป็นธรรมที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอนได้เช่นกัน

สรุปว่า ในกลุ่มขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทะ ฐิติ และภังคะซึ่งล้วนเป็นสัญลักษณ์ของอนิจจัง ส่วนอุปปาทะและฐิติเป็นสัญญลักษณ์ที่ไม่ค่อยชัดเจน และภังคะเป็นสัญญลักษณ์ที่ชัดเจนมาก การที่นักปฏิบัติจะสามารถรู้ถึงความไม่เที่ยงแห่งสังขารให้ได้ชัดเจนนั้น จะต้องผ่านภังคขณะไปก่อน ด้วยเหตุนี้เอง พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้กล่าวไว้ดังที่ยกมาข้างต้นว่า *ภังคะเป็นระดับสุดยอดแห่งอนิจจลักษณะ*

ตามที่อธิบายมานี้ ถึงแม้ว่าความแตกต่างระหว่าง อนิจจธรรมและอนิจจ-ลักษณะจะมีความปรากฏชัดก็จริง แต่หากนักปฏิบัติมัวแต่กำหนดอนิจจลักษณะแบบลอยๆโดยมิได้กำหนดรู้สภาวลักษณะคือลักษณะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงของนามรูปแล้วถือว่าอนิจจานุปัสสนาญาณตัวจริงยังไม่เกิด ต่อเมื่อได้กำหนดรู้ลักษณะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงของนามรูปแล้วสามารถมองเห็นอนิจจลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในนามรูปนั้นแล้ว จึงจะถือว่า อนิจจานุปัสสนาตัวจริงได้เกิดขึ้นแก่นักปฏิบัติผู้นั้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

วุฏฺฐานคามินี ปน วิปสฺสนา กิมารมฺมณาติ ? ลกฺขณารมฺมณาติ. ลกฺขณํ นาม ปญฺจตฺติคติกํ นวตฺตพฺพธมฺมภูตํ, โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขติ, ตสฺส ปญฺจกฺขนฺธา กณฺเจ พทฺธกุณปี วิย โหนฺติ, สงฺขารารมฺมณเมว ญาณํ สงฺขารโต วุฏฺฐาติ. ยถา หิ เอโก ภิกฺขุ ปตฺตํ กิณิตุกาโม ปตฺตวาณิเชน ปตฺตํ อาภตํ ทิสฺวา หฏฺฐปหฏฺโฐ คณฺหิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วีมํสมาโน ตีณิ ฉิทฺทานิ ปสฺเสยฺย, โส น ฉิทฺเทสุ นิราลโย โหติ, ปตฺเต ปน นิราลโย โหติ. เอวเมว ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขตฺวา สงฺขาเรสุ นิราลโย โหติ, สงฺขารารมฺมเณเนวญาเณน สงฺขารโต วุฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํ. ทุสฺโสปเมปิ เอเสว นโย.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๘๒)

ถามว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนามีอะไรเป็นอารมณ์หรือ ? ตอบว่า มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ (ที่ถามเช่นนี้เพราะอาจเกิดข้อสงสัยว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้มีอะไรเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นอารมณ์หรือว่ามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์กันแน่ ด้วยว่าถ้ามีสังขารเป็นอารมณ์แล้วก็จะไม่สามารถกำหนดรู้ไตรลักษณ์ได้ และถ้ามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ โคตรภูจิตและมรรคจิตก็จะชื่อว่ายังไม่หลุดพ้นจากอารมณ์คือสังขาร)

ชื่อว่าไตรลักษณ์นั้นมีสภาพเป็นบัญญัติ คือเป็นธรรมที่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ ก็ถ้าผู้ใดกำหนดไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ขันธ์ ๕ ของผู้นั้น ก็จะปรากฏดุจซากศพที่แขวนไว้ที่คอ (หมายความว่า ขันธ์ ๕ กับไตรลักษณ์เป็นสิ่งที่ไม่แยกจากกัน) *ดังนั้น ญาณที่มีสังขารเป็นอารมณ์ จึงหลุดพ้นจากสังขารดังกล่าว อุปมาเหมือนกับภิกษุรูปหนึ่งต้องการจะซื้อบาตร เมื่อเห็นพ่อค้าขายบาตรนำบาตรมาขายก็เกิดความดีใจ แต่พอพลิกบาตรดูไปมา ก็พบว่าบาตรนั้นมีรูทะลุอยู่สองสามแห่ง จึงหมดความอยากได้บาตรนั้นทันที ฉันใด นักปฏิบัติเองก็ฉันนั้น คือเมื่อได้กำหนดรู้ไตรลักษณ์แล้ว ย่อมหมดอาลัยในสังขารทั้งหลายเช่นเดียวกัน ดังนั้น พึงทราบว่า นักปฏิบัติผู้นั้น ชื่อว่า ลุกออก(หลุดพ้น)จากสังขารได้ ด้วยญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์ นั่นเอง แม้ในการอุปมาเปรียบเทียบกับการซื้อผ้า ก็พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน*

อธิบายว่า **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** ก็คือ สังขารุเปกขาญาณซึ่งถึงที่สุดแล้วและอนุโลมญาณ ก็เมื่อวิปัสสนาดังกล่าวกำหนดเห็นสังขารตามสภาพที่เป็นจริง (คือเห็นสภาวปรมัตถ์ เช่น ลักษณะของปฐวีธาตุ กล่าวคือ ความแข็งกระด้าง ลักษณะของจิต กล่าวคือการรับรู้อารมณ์ ดังนี้เป็นต้น) และเมื่อยิ่งกำหนดไป ก็จะสามารถเห็นภังคะ ความแตกดับแห่งสังขารเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า เห็นลักษณะใดลักษณะหนึ่งของไตรลักษณ์ และเมื่อเห็นลักษณะไตรลักษณ์แล้ว สังขารซึ่งมีความเกี่ยวพันกับไตรลักษณ์จึงปรากฏเป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง น่าเบื่อหน่ายแก่ผู้นั้น เหมือนกับได้เอาซากเน่าของสัตว์ เช่น งู หนู เป็นต้นมาแขวนคอไว้ ย่อมเกิดความรังเกียจขยะแขยงในซากเน่าเหล่านั้น จะต้องรีบทิ้งซากเน่าทันที ฉันใดก็ฉันนั้น สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏดุจซากเน่าต่อญาณของโยคีผู้นั้นจนทำให้เกิดความขยะแขยงในสังขารดังกล่าว

ด้วยข้อความที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า เวลาปฏิบัติวิปัสสนาจริงๆนั้น มิใช่แต่จะมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์อย่างเดียว แต่สังขารก็ปรากฏด้วย ซึ่งก็เท่ากับว่าเป็นการกำหนดสังขารโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง เพราะฉะนั้น โคตรภูจิตและมรรคจิตซึ่งอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างปุถุชนกับพระอริยะซึ่งเกิดถัดจากอนุโลมจิตอันเป็นจิตที่กำหนดสังขาร ย่อมได้ชื่อว่าหลุดพ้น(ลุกออก)จากสังขารด้วยประการฉะนี้

ก็คำว่า *หลุดพ้นหรือหลุดออก* นี้หมายความว่า เป็นการไม่นำสังขารเหล่านั้นมากำหนดเป็นอารมณ์แล้วหันมากำหนดนิพพานเป็นอารมณ์แทน

อนึ่งในขณะที่เห็นไตรลักษณ์แล้วเกิดความต้องการที่จะสลัดสังขารที่ตนกำหนดอยู่นั้น มีอุปมาเปรียบเทียบดังนี้

ภิกษุต้องการซื้อบาตร แต่พอเห็นบาตรมีรูทะลุ ๒-๓ แห่ง ก็หมดความต้องการทันที ซึ่งก่อนหน้าที่จะเห็นตำหนินี้ ภิกษุนั้นยังมีความต้องการบาตรอยู่ แต่พอเห็นบาตรมีตำหนิจึงหมดความต้องการบาตร การหมดความต้องการอันนี้เป็นการหมดความต้องการในตัวบาตร แต่มิใช่เป็นการหมดความต้องการในรูตำหนิ ฉันใด แม้โยคีก็ฉันนั้น คือเมื่อตนยังไม่เห็นไตรลักษณ์ตราบใด ก็ยังมีความหลง มีความต้องการขันธ์ ๕ อยู่ตราบนั้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า โยคีมีความต้องการไตรลักษณ์แต่อย่างใด เพราะถึงอย่างไร โยคีก็ไม่ต้องการไตรลักษณ์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้นความต้องการหรือไม่ต้องการนี้จึงมีความเกี่ยวข้องกับสังขารโดยตรงและเมื่อได้เห็นสังขารพร้อมทั้งไตรลักษณ์ (ซึ่งจะอย่างไรก็ตาม สังขารและไตรลักษณ์ก็ขาดจากกันไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งคู่กัน)เป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง แล้วหลังจากนั้นโคตรภูญาณและมรรคญาณ ซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นตามลำดับ ความเกิดขึ้นของจิตทั้งสองนี้ ชื่อว่าเป็นการลุกออกจากสังขารโดยตรง แต่มิได้หมายความว่า เป็นการลุกออกจากไตรลักษณ์ซึ่งเป็นบัญญัติเพียงอย่างเดียว

สรุปแล้ววุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่กล่าวถึงข้างต้นนั้นมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์จริง แต่ไตรลักษณ์นั้นก็เป็นลักษณะของสังขาร และเมื่อความเบื่อหน่าย ขยะแขยงเกิดขึ้นก็มิได้เกิดขึ้นเฉพาะที่ไตรลักษณ์ แต่จะเกิดขึ้นในสังขารคือนามรูปที่ตนกำหนดด้วย ในคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ดังนี้ว่า

อนิจฺจนฺติอาทินา สงฺขาเรสุ ปวตฺตมาเนนญาเณน ลกฺขณานิปิ ปฏิวิทฺธานิ โหนฺติ, ตทาการสงฺขารคฺคหณโตติ อาห ลกฺขณารมฺมณาติ. สงฺขารารมฺมณา เอว ยถาวุตฺตาธิปฺปาเยน ลกฺขณารมฺมณาติ วุตฺตาติ ทสฺเสนฺโต ลกฺขณํ นามาติ-อาทิมาห.

อนิจฺจตา ทุกฺขตา อนตฺตตาติ หิ วิสุ์ คยฺหมานํ ลกฺขณํ ปญฺญตฺติคติกํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานํ, อวิชฺชมานตฺตา เอว ปริตฺตาทิวเสน นวตฺตพฺพธมฺมภูตํ.

ตสฺมา วิสุ๎ คเหตพฺพสฺส ลกฺขณสฺส ปรมตฺถโต อภาวา อนิจฺจ๎ ทุกฺข๎ อนตฺตาติ สงฺขาเร สภาวโต สลฺลกฺเขนฺโตว ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขติ นามาติ อาห. โย ปน อนิจฺจ๎ ทุกฺข๎ อนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขตีติ. ยสฺมา จ อนิจฺจนฺติอาทินา สงฺขาราว ทิสฺสมานา. ตสฺมา เต กณฺเฑ พทฺธกุณปี วิย ปฏินิสฺสชฺชนียา โหนฺติ.

(มูลฏี. ๑/๑๔๑)

แม้ไตรลักษณ์ก็เป็นอันถูกญาณซึ่งเป็นไป(เกิดขึ้น)ในกองสังขารด้วยลักษณะมีอนิจจังเป็นต้นแทงตลอดแล้ว(เช่นกัน) เพราะว่าการกำหนดนี้เป็นการกำหนดสังขารอันมีลักษณะเป็นไตรลักษณ์ ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวว่า "วุฏฐานคามินีวิปัสสนา มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์" และเมื่อท่านประสงค์จะแสดงความมุ่งหมายว่าวิปัสสนาที่มีสังขารเป็นอารมณ์นั่นแหละคือวิปัสสนาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ตามหลักที่ได้อธิบายไปแล้วจึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ลกฺขณ๎ นาม๎ (ญาณที่กำหนดรู้สังขารตามความเป็นจริงย่อมเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ดังนั้น ท่านจึง กล่าวญาณนั้นว่า มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ แต่มิได้หมายความว่าอยู่ๆก็มากำหนดไตรลักษณ์ลอยๆ)

จริงอยู่ ไตรลักษณ์ทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เมื่อได้รับการถือเอา(กำหนด)ลอยๆ (โดยไม่มีการกำหนดสังขารรองรับ) ย่อมมีสภาพเป็นบัญญัติ ไม่มีปรากฏโดยปรมัตถ์ เพราะเหตุที่ไม่มีปรากฏโดยปรมัตถ์นี่แหละจึงเป็นธรรมที่บุคคลไม่ควรกล่าวว่า เป็นปริตตธรรม(กามาวจรธรรม) หรือธรรมอื่นๆที่สูงกว่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อไตรลักษณ์ที่บุคคลกำหนดลอยๆโดยไม่มีสังขารรองรับนั้น เป็นได้เพียงบัญญัติ ไม่มีความเป็นปรมัตถ์ (ไม่สามารถเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาโดยตรง) บุคคลจึงต้องกำหนดสังขารตามสภาพความเป็นจริงเพื่อให้เห็นไตรลักษณ์ในสังขาร เมื่อเห็นไตรลักษณ์ในสังขารแล้วเท่านั้นจึงจะชื่อว่าเป็นผู้กำหนดไตรลักษณ์ได้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวว่า "ผู้ใดกำหนดไตรลักษณ์ กล่าวคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้เป็นต้น" เพราะว่าสังขารนั่นแหละปรากฏโดยอาการเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะฉะนั้น สังขารดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่ควรสลัดทิ้งดุจซากเน่าที่เอามาแขวนไว้ที่คอฉะนั้น

ตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาที่ยกมานี้ พึงทราบว่า เมื่อโยคีหรือนักปฏิบัติกำหนดสังขารนามรูป เห็นตามสภาพที่เป็นจริง(ที่เรียกว่าสภาวลักษณะ)แล้ว ก็ย่อมจะเห็นลักษณะของไตรลักษณ์ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งได้ เช่น ถ้ารู้อนิจจลักษณะ ญาณที่รู้นั้นท่านเรียกว่า **อนิจจานุปัสสนา** แต่ถึงญาณนี้จะรู้สภาพที่เป็นจริงได้ก็ตาม แต่ถ้าเป็นการกำหนดรู้ในช่วงของญาตปริญญากล่าวคือนามรูปปริเฉทและปัจจยปริคคหะแล้วยังไม่เป็น อนิจจานุปัสสนา (หรือทุกขานุปัสสนาเป็นต้น) เพราะเป็นการรู้เพียงสภาพที่ปรากฏตามความเป็นจริงเท่านั้นต่อเมื่อได้เข้าสู่ช่วงแห่งสัมมสนญาณ ซึ่งเป็นญาณที่สูงกว่าแล้วเท่านั้นจึงจะได้ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา** หรือ **อนัตตานุปัสสนา** ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับว่าเราจะกำหนดอาการอย่างไรในอาการ ๓ อย่างนี้ เช่น สมมุติว่าถ้าเห็นอนิจจลักษณะ ญาณก็จะได้ชื่อว่าอนิจจานุปัสสนาญาณเพียงอย่างเดียว จะไปเรียกญาณนั้นว่า ทุกขานุปัสสนา หรืออนัตตานุปัสสนาไม่ได้ โดยทำนองเดียวกัน ถ้าหากโยคีกำหนดเห็นอาการที่เป็นทุกข์(ทุกขลักษณะ) ญาณก็จะได้ชื่อว่าทุกขานุปัสสนาหรือถ้ากำหนดเห็นอาการที่ไม่อยู่ในอำนาจ(อนัตตลักษณะ) ญาณก็จะได้ชื่อว่าอนัตตานุปัสสนาเพียงอย่างเดียว

อนึ่ง ข้อความต่อไปนี้เป็นข้อความที่ยกมาจากคัมภีร์วิภังคมูลฎีกา

อนิจฺจาทีหิ อนิจฺจลกฺขณาทีนํ อญฺญตฺถวจนํ รูปฺปนาทิวเสน ปวตฺต-รูปาทิคฺคหณโต วิสิฏฺฐสฺส อนิจฺจาทิคฺคหณสฺส สพฺภาวา. น หิ นามรูปปริจฺเฉท-มตฺเตน กิจฺจสิทฺธิ โหติ. อนิจฺจาทโย จ รูปาทีนํอาการา ทฏฺฐพฺพา. อนิจฺจนฺติ จ คณฺหนฺโต ทุกฺขํ อนตฺตาติ น คณฺหาติ, ตถา ทุกฺขาทิคฺคหเณ อิตรสฺสา คหณํ.

(มูลฎี. ๒/๔๓-๔)

การที่แสดงอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะเป็นสิ่งอื่นจากขันธ์อันเป็นอนิจจธรรม ทุกขธรรมและอนัตตธรรมนั้น เป็นเพราะมีการกำหนดถือเอาอนิจจลักษณะเป็นต้นเหล่านั้นให้แตกต่างจากการกำหนด ถือเอารูปเป็นต้นซึ่งเป็นไปตามอำนาจแห่งความเสื่อมโทรม(รุปปนลักษณะ) เป็นต้น จริงอยู่ การสำเร็จกิจ (เป็นอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา) ไม่สามารถเกิดขึ้นได้เพียงเพราะการกำหนดนามรูปเฉยๆ แต่จะต้องกำหนดรู้อาการของนามรูปอันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาด้วย และเมื่อโยคีนักปฏิบัติกำหนดรู้ว่า 'อนิจจัง' อยู่

ย่อมไม่ชื่อว่ากำหนดรู้ทุกขังหรืออนัตตา โดยทำนองเดียวกันนี้ ในขณะกำหนดทุกขัง ก็ไม่ชื่อว่ากำหนดรู้อนิจจัง หรืออนัตตา และในขณะกำหนดอนัตตาก็ไม่ชื่อว่ากำหนดรู้อนิจจัง หรือทุกขัง

อธิบายว่าที่พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวแยกไตรลักษณ์ออกจากขันธ์อันเป็นอนิจจธรรม ทุกขธรรมและอนัตตธรรมนั้น เป็นเพราะความแตกต่างแห่งญาณที่กำหนดรู้ คือหมายความว่า ญาณที่กำหนดรู้เฉพาะสภาวะเดิมของขันธ์ ๕ ก็เป็นอีกอย่าง ญาณที่กำหนดรู้ไตรลักษณ์ก็เป็นอีกอย่าง หากมีคำถามว่า จะรู้ได้อย่างไรว่าญาณเหล่านี้แตกต่างกัน? ตอบว่า เพราะว่าเมื่อกำหนดนามรูปอยู่ กิจที่พึงกระทำมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นจะยังไม่สำเร็จจะต้องกำหนดอาการไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ด้วยสัมมสนญาณเป็นต้นอันได้ชื่อว่า **ตีรณปริญญา** ก่อน กิจดังกล่าวจึงจะสำเร็จได้ ดังที่พระอนุฎีกาจารย์ ท่านกล่าวยืนยันไว้ว่า **ตเมว เภทํ ญาตตีรณ-ปริญฺญาวิสยตาย ปากฏํ กาตุํ "น หี"ติอาทิมาห.** ซึ่งแปลว่า *พระฎีกาจารย์ท่านกล่าวประโยคขึ้นต้นด้วยคำว่า "น หิ" เพื่อแสดงประเภทให้ปรากฏด้วยความเป็นวิสัยของญาตปริญญาและตีรณปริญญา* เพราะฉะนั้น ขันธ์ทั้งหลายอันได้ชื่อว่าอนิจจธรรม ทุกขธรรม และอนัตตธรรม จึงเป็นวิสัยของญาตปริญญา ส่วนไตรลักษณ์เป็นวิสัยของตีรณปริญญา

ระยะเวลาการเกิดของอนิจจานุปัสสนา

อนิจจานุปัสสนานี้จะเกิดขึ้นนับแต่เวลาที่โยคีนักปฏิบัติผู้ซึ่งกำหนดนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงเกิดญาณรู้แจ้งจนสามารถแยกแยะ **สันตติฆนะ** ได้

อธิบายว่าในขณะที่อาการของนามรูปปรากฏ หากไม่กำหนดหรือกำหนดไม่ทันย่อมไม่สามารถทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับสภาวะของนามรูปได้เลย ส่วนการที่จะรู้ความเกิดดับของนามรูปนั้นยิ่งไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเลย เมื่อไม่สามารถรู้สภาพความจริงและความเกิดดับของนามรูปอย่างนี้ โดยเฉพาะปุถุชนย่อมสำคัญเอาว่ารูปของบุคคลคนหนึ่งทั้งในปัจจุบัน หรือในอดีตและอนาคต ก็ล้วนแต่เป็นสิ่งเดียวกัน แม้เสียง กลิ่น รส เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน นี่แหละ สาเหตุที่ทำให้ปุถุชนคนสามัญทั่วไป เกิดความสำคัญอย่างนี้ เพราะว่า สันตติฆนะ คือความสืบเนื่องของนามรูป ที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างไม่ขาดระยะได้ปิดบังไตรลักษณ์เอาไว้ และที่

ว่าสันตติฆนะที่ปิดบังนั้น หมายถึง ความเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องของนามรูป ซึ่งยังไม่ดับมีปรากฏอยู่ จึงทำให้สำคัญผิดคิดไปว่านามรูปตั้งอยู่ยั่งยืนตลอดไป แต่ถ้าเมื่อใดโยคีนักปฏิบัติสามารถกำหนด ความเกิด ดับของนามรูปได้แล้ว สันตติฆนะก็จะไม่สามารถปิดบังอีก และจะเกิดความแจ่มแจ้งในนามรูปทันทีว่านามก็อีกอย่าง รูปก็อีกอย่าง และในแต่ละนามรูปที่เกิดขึ้นนั้น มีช่วง ขณะของความเกิดดับไม่เหมือนกัน เมื่อเกิดความแจ่มแจ้งอย่างนี้ สันตติฆนะย่อมสลาย หายไป อนิจจลักษณะซึ่งได้แก่ความเกิดขึ้น-แปรเปลี่ยน-ดับไปของนามรูป และอนิจจลักษณะอีกอย่างคือความเกิดขึ้นแล้วดับไปก็จะปรากฏขึ้นโดยธรรมชาติ *การที่ได้เห็นอนิจจลักษณะอันแท้จริง ซึ่งปรากฏเองโดยธรรมชาตินี้แหละ เป็นการอุบัติขึ้นของอนิจจลักษณะตัวจริง*

อนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องอนิจจานุปัสสนานี้ มีข้อที่พึงจำไว้ว่า เมื่อเวลาที่ได้เห็นอนิจจลักษณะอันแท้จริงแล้ว หากต้องการจะปรับอารมณ์มาเป็น “อนิจจัง อนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่เที่ยง” อย่างนี้ก็สามารถทำได้ แม้ในทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะก็มีนัยเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเปล่งเสียงออกมาหรือกำหนดในใจอย่างไร ก็ยังไม่ใช่หลักสำคัญเท่าไรนัก แต่การที่ได้รู้ไตรลักษณ์อันแท้จริงอย่างแจ่มแจ้งในทุกระยะที่กำหนด นั้นแหละเป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะว่าถึงแม้เราจะไม่ได้เปล่งเสียงว่า อนิจจัง ทุกขังและอนัตตาก็ตาม แต่ถ้าสามารถรู้แจ้ง ลักษณะของไตรลักษณ์ได้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว อนุปัสสนา เช่นอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นก็ถือว่าประสบผลสำเร็จ

นอกจากนี้ถ้าหากคิดจะเปล่งเสียงอย่างขะมักเขม้นแต่ไตรลักษณ์ยังไม่ปรากฏจิตก็จะน้อมเข้าหาสัญญา คือเกิดได้เพียงความจำเท่านั้น ซึ่งอาจก่อให้เกิดความสำคัญในสัญญานั้นว่า “เป็นญาณ” ก็ได้ ดังนั้น จะเห็นว่า ในปริเฉทที่ ๕ ที่ผ่านมานั้นไม่ได้แสดงวิธีการปรับปรุงการกำหนด อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เอาไว้ เพียงแต่แสดงวิธีการกำหนดโดยเน้นให้รู้เพียงสภาวะตามความเป็นจริงของนามรูปเท่านั้น

อนิจฺจลกฺขณํ ตาว อุทยพฺพยานํ อมนสิการา สนฺตติยา ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ. อุทยพฺพยํ ปน ปริคฺคเหตฺวา สนฺตติยา วิโกปิตาย อนิจฺจลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๒)

อนิจจลักษณะจะยังไม่ปรากฏเพราะถูกความสืบต่อของนามรูปปิดบังเอาไว้ เนื่องจากไม่มีการมนสิการเอาใจใส่ความเกิดดับ แต่เมื่อได้กำหนดรู้ความเกิดดับ (ของนามรูป)แล้ว ภายหลังจากที่สันตติ(ความสืบต่อของนามรูป)ถูกทำลายลง อนิจจลักษณะก็จะปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงของตน

สนฺตติยา หิสฺส ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อนิจฺจลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ สา จ สนฺตติ อุทยพฺพยามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทิกา ชาตา.

อุทยพฺพยํ ปสฺสโต น อุทยาวตฺถา วยาวตฺถํ ปาปุณาติ, วยาวตฺถา วา อุทยาวตฺถํ, อญฺโญว อุทยกฺขโณ, อญฺโญว วยกฺขโณติ เอโกปิ ธมฺโม ขณวเสน เภทโต อุปฏฺฐาติ ปเคว อตีตาทิโกติ อาห 'อุทยพฺพยํ ปน ฯเปฯ อุปฏฺฐาตี'ติ. ตตฺถ สนฺตติยา วิโกปิตายาติ ปุพฺพาปริเยน ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ อญฺโญญฺญ-ภาวลกฺขเณน สนฺตติยา อุคฺฆาฏิตาย. น หิ สมฺมเทว อุทยพฺพยํ สลฺลกฺเขนฺตสฺส ธมฺมา สมฺพนฺธภาเวน อุปฏฺฐหนฺติ, อถ โข อโยสลากา วิย อสมฺพนฺธภาเวนาติ สุฏฺฐุตรํ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๒)

จริงอยู่ เพราะถูกสันตติความสืบต่อ(ลำดับ)ปิดบังเอาไว้ จึงทำให้โยคีผู้นั้นมองไม่เห็นอนิจจลักษณะ และการที่สันตติดังกล่าว กลายเป็นสิ่งที่สามารถปิดบังได้นั้น สาเหตุเกิดจากการที่ไม่มนสิการใส่ใจความเกิด-ดับของนามรูป

สำหรับผู้ที่เห็นความเกิด-ดับ(อย่างแท้จริงนั้น) จะเห็นว่า อวัตถากล่าวคือช่วงของความเกิดนั้น มีอายุไปไม่ถึงช่วงแห่งความดับ (หมายถึงช่วงใครช่วงมันไม่สืบต่อติดกันดั่งที่คนสามัญเห็นหรือเข้าใจ) และช่วงแห่งความดับก็มีอายุไปไม่ถึงช่วงของความเกิดเช่นกัน อนึ่งเล่า ขณะของความเกิดก็เป็นอีกขณะหนึ่ง ขณะของความดับก็เป็นอีกขณะหนึ่งดังนี้' แม้ธรรมะตัวเดียวกันยังปรากฏให้เห็นโดยความเป็นธรรมที่มีขณะแตกต่างกันถึงเพียงนี้ แล้วจะมัวกล่าวไปไยเล่ากับธรรมะที่มีกาลเวลาซึ่งแตกต่างกัน เช่นอดีต กับอนาคตเป็นต้น จึงจะไม่ปรากฏโดยความแตกต่างกันแก่เขาผู้นั้น ? ด้วยเหตุนี้พระอรรถกถาจารย์ ท่านจึงกล่าวว่า "แต่เมื่อได้กำหนดความเกิดดับแล้ว ฯลฯ อนิจจลักษณะก็จะปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงของตน" ดังนี้

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า “ภายหลังจากที่สันตติความสืบต่อของนามรูปถูกทำลายลง” หมายความว่า เมื่อความสืบต่อถูกเพิกขึ้นด้วยลักษณะความเป็นสิ่งแตกต่างกันแห่งธรรมอันเป็นไปโดยลำดับก่อน-หลังจริงอยู่ธรรมคือนามรูปทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏโดยความเป็นของเกี่ยวเนื่องกันแก่ผู้กำหนดความเกิดดับของนามรูปได้อย่างถูกต้อง แต่จะปรากฏโดยความเป็นของที่ไม่มีความเกี่ยวเนื่องกัน ประดุจตะปูที่ตอกเรียงกันไว้เป็นแถวๆ ฉันนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ อนิจจลักษณะ จึงเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนยิ่งๆขึ้นไป

ตามความเห็นของพระอรรถกถาจารย์และฎีกาจารย์ ที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า เมื่อโยคีพยายามกำหนดนามรูปตามที่เกิดขึ้น ก็จะเห็นความเกิด(เบื้องต้น) และความดับ(เบื้องปลาย)ของรูปธรรมหรือนามธรรมโดยตลอด ครั้นเมื่อนามรูปปรากฏแก่เขาเช่นนี้แล้ว เขาย่อมเห็นต่อไปอีกว่า นามรูปก่อนๆเป็นคนละส่วนกับนามรูปหลังๆ หลังจากนั้นก็จะหมดความเคลือบแคลงสงสัยในความเป็น กลุ่มเป็นก้อนเดียวกันของรูปและนาม การกำหนดจนได้ความเห็นเช่นนี้นั่นเอง ชื่อว่าทำลายหรือขจัดสันตติบัญญัติออกไป และเมื่อสามารถขจัดสันตติบัญญัติดังกล่าวได้แล้ว ก็จะมีอนิจจลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏ ซึ่งอาจจะเป็นอนิจจลักษณะแบบ *เกิดขึ้น-แปรเปลี่ยน-ดับไป* หรืออาจจะเป็นแบบ *เกิดขึ้น-ดับไป* ก็ได้ โดยจะปรากฏให้เห็นตามสภาพที่เป็นจริงโดยธรรมชาติ เรียกว่า เป็นอนิจจลักษณะอันแท้จริง และเมื่อเห็นลักษณะอันแท้จริงอย่างนี้แล้วก็จะเกิดญาณสามารถมองเห็นนามรูปที่กำลังปรากฏอยู่เป็นสิ่งไม่เที่ยง ซึ่งญาณที่เกิดขึ้นนี้ท่านเรียกว่า **อนิจจานุปัสสนา** เป็นของแท้ร้อยเปอร์เซ็น ญาณนี้ก็จะทำหน้าที่ลบล้างนิจจสัญญา อันเป็นสัญญาที่สำคัญผิดคิดว่านามรูปเป็นสิ่งเที่ยงแท้ออกไป พร้อมกันนี้ก็จะขจัดวัฏฏทุกข์กล่าวคือกิเลส กรรม วิบากซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากนิจจสัญญานั้นให้หมดไปด้วย

ดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า

ผู้ที่ตามกำหนดว่าไม่เที่ยง ย่อมขจัดความสำคัญว่าเที่ยงได้

ในพระบาลีที่ยกมานี้ คำว่า **ขจัดสัญญา** เป็นเพียงถ้อยคำที่มุ่งถึงเฉพาะตัวการสำคัญเท่านั้น หมายความว่า นิจจสัญญาเป็นหัวหน้า และยังมีลูกน้องบริวารอื่นๆอีก เช่น **ทิฏฐิวิปัลลาส** = *ความเห็นผิดเพี้ยน* **จิตตวิปัลลาส** = *จิตรับรู้ผิดเพี้ยน*

และอกุศลอื่นๆอีกที่สัมปยุตกับสัญญา เพราะฉะนั้น คำที่ว่า *ขจัดสัญญา* จึงมิได้หมายเอาเฉพาะสัญญาอย่างเดียวแต่หมายถึงขจัดธรรมอื่นๆที่เป็นบริวารของสัญญาด้วยโดยถือตามนัยแห่งภาษาบาลีที่ท่านเรียกว่า **ปธานนัย** เหมือนกับคำว่า **ราชาอาคจฺฉติ**(พระราชาเสด็จมา) โดยปกติแล้ว พระราชาจะไม่เสด็จมาพระองค์เดียว แต่จะต้องมีข้าทาสบริพารติดสอยห้อยตามมาด้วย ดังนั้น ในประโยคนี้ถึงแม้จะมิได้ระบุไว้ แต่ก็พึงทราบได้โดยนัย จริงอยู่ ในประโยคนี้ ท่านต้องการกล่าวเฉพาะบุคคลผู้เป็นประธาน หรือหัวหน้าเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาฎีกาว่า

นิจฺจสญฺญนฺติ นิจฺจคาหำ. สญฺญาสีเสน นิทฺเทโส. สุขสญฺญำ อตฺตสญฺญนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๘)

นิจฺจสญฺญายาติ สงฺขตธมฺมา นิจฺจา สสฺสตาติ เอวำ ปวตฺตาย มิจฺฉาสญฺญาย. สญฺญาคฺคหเณเนว ทิฏฺฐิจิตฺตานมฺปิ คหณำ ทฏฺฐพฺพำ. เอส นโย อิโต ปราสุปิ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๙๓)

*บทว่า **นิจฺจสญฺญำ** ได้แก่ กิเลสตัวยึดมั่นถือมั่นว่าเที่ยง ก็บทว่า **นิจฺจสญฺญำ** นี้เป็นบทที่ท่านแสดงด้วยการกล่าวสัญญาเป็นประธานเท่านั้น แม้ในบทว่า **สุขสญฺญำ อตฺตสญฺญำ** ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้*

*บทว่า **นิจฺจสญฺญาย** ได้แก่ ความสำคัญผิดอันเกิดขึ้นโดยลักษณะนี้ว่า "สังขตธรรมทั้งหลาย เป็นของเที่ยงแท้และยั่งยืน" พึงทราบว่า แม้ทิฏฐิและจิตก็สามารถสงเคราะห์เอาได้ด้วยสัญญาศัพท์ๆเดียว แม้ในอนุปัสสนาอื่นๆจากอนิจจานุปัสสนานี้ ก็พึงทราบโดยทำนองเดียวกันนี้*

ในกรณีของนิจจสัญญาซึ่งถูกขจัดด้วยอนิจจสัญญานั้น นิจจสัญญา หมายถึงมิจฉาสัญญา คือความสำคัญผิดคิดว่า สังขารทั้งหลายเช่นการเห็นการได้ยินเป็นต้น เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนตลอดไป หรือเรียกว่าสัญญาวิปลาส เมื่อสามารถขจัดสัญญาวิปลาสได้ก็ถือได้ว่าสามารถขจัดทิฏฐิวิปลาสและจิตตวิปลาสได้เช่นกัน แม้ในกรณีของทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนาก็เช่นเดียวกัน คือหมายความว่าทุกขานุปัสสนาสามารถขจัดสุขสัญญาซึ่งเป็นสัญญาวิปลาสและอนัตตานุปัสสนา

ก็สามารถขจัดอัตตสัญญาได้ส่วนทิฏฐิวิปลาสและจิตตวิปลาส ซึ่งมิได้กล่าวไว้ก็พึงทราบว่าถูกขจัดไปพร้อม กับสุขสัญญาและอัตตสัญญาเหล่านั้นเหมือนกัน

กิเลสที่จะต้องละ

อาจมีผู้สงสัยว่า ที่ว่าอนิจจานุปัสสนา สามารถขจัดนิจจสัญญาได้นั้น หมายถึง นิจจสัญญาไหน ที่เป็นอดีต อนาคต หรือเป็นปัจจุบันกันแน่ ดังนั้น เพื่อบรรเทาความสงสัยจึงใคร่ขอชี้แจงไว้ ณ โอกาสนี้เลย ธรรมดาว่ากิเลสที่เป็นอดีตนั้นเป็นกิเลสที่ได้เกิดขึ้นแล้ว และก็ได้ดับไปแล้ว จึงไม่จำเป็นที่จะต้องไปละกิเลสที่เป็นอดีต ส่วนกิเลสที่เป็นอนาคต คือกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนา แต่อาจเกิดขึ้นได้ภายในกาลข้างหน้า เพราะฉะนั้นจึงไม่จำเป็นต้องไปละกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้น และบางท่านอาจสงสัยว่าในการเจริญวิปัสสนานั้น จิตใจล้วนแต่เป็นกุศล กิเลสต่างๆไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ดังนั้น กิเลสที่เป็นปัจจุบันก็ไม่จำเป็นต้องละ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว จะละกิเลส อย่างไรหรือ ? ตอบว่า “ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ถ้าเกิดมิได้กำหนดรู้แจ้งนามรูป สังขารที่ปรากฏในทวารทั้ง ๖ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แล้ว ถ้ามีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียง กิเลสทั้งหลายที่เป็นตัวสำคัญผิดคิดว่าสังขารเหล่านั้นเป็นของเที่ยงแท้ ก็สามารถผุดเกิดขึ้นมาได้ กิเลสที่ผุดขึ้นมานี้แหละ คือกิเลสที่จะต้องละ”

อารัมมณานุสัย

อนุสัย คือกิเลสที่อาจเกิดขึ้นเมื่อไรก็ได้ ถ้ามีเหตุปัจจัย ก็กิเลสประเภทนี้มิใช่เป็นอดีต คือมิใช่กิเลสที่ล่วงเลยผ่านไปแล้ว มิใช่เป็นอนาคต คือมิใช่กิเลสที่จะต้องเกิดโดยแน่นอน และมิใช่เป็นปัจจุบัน คือมิใช่กิเลสที่กำลังเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นกิเลส ที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ เรียกตามบาลีว่า **กาลวิมุต** มี ๒ ประเภท คือ (๑) ประเภทที่นอนเนื่องอยู่ในจิตสันดาน (๒) ประเภทที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์

บรรดาทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบว่า กิเลสอาจเกิดขึ้นในจิตสันดานของปุถุชนและพระเสขบุคคลเมื่อไรก็ได้ ถ้ามีเหตุปัจจัยพร้อม เพราะเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้เด็ดขาดด้วยอริยมรรค ท่านเรียกกิเลสชนิดนี้ว่า **สันตานานุสัย** เป็นกิเลสที่

นอนเนื่องอยู่ภายในสันดาน จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากระตุ้น ส่วนประเภทที่สอง คือประเภทที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ ได้แก่ กิเลสที่อาจเกิดขึ้นในอารมณ์ของปุถุชนและพระเสขบุคคลอันเป็นอารมณ์ที่ถือเอาโดยผิดเพี้ยนแตกต่างจากไตรลักษณ์ โดยอาจเกิดขึ้นเมื่อไรก็ได้ ถ้ามีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียง โดยจะเกิดขึ้นในลักษณะที่พิจารณาเป็นของเที่ยง เป็นของมีสุข เป็นของมีตัวตน กิเลสที่ว่านี้ท่านเรียกว่า **อารัมมณานุสัย** เป็นกิเลสที่หลบซ่อนอยู่ในอารมณ์ซึ่งจิตมิได้กำหนดด้วยวิปัสสนา และบางทีก็เรียกกิเลส ประเภทนี้ว่า **อารัมมณาธิคคหิตุปปันนกิเลส** หมายถึง กิเลสที่เกิดขึ้นโดยยึดมั่นในอารมณ์

อนึ่ง พึงทราบว่า วิปัสสนานั้นจะละได้เฉพาะอารัมมณานุสัยกิเลสเท่านั้น ดังมีสาธกหลักฐานจากพระบาลีว่า

สตฺตานุสยา กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานานุสโย, ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโย, ภวราคานุสโย, อวิชฺชานุสโย. ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ เอตฺถ สตฺตานํ ราคานุสโย อนุเสติ, ยํ โลเก อปฺปิยรูปํ' อสาตรูปํ,เอตฺถ สตฺตานํ ปฏิฆานุสโย อนุเสติ อิติ อิเมสุ ธมฺเมสุ อวิชฺชา อนุปติตา, ตเทกฏฺโฐ มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิกิจฺฉา จ ทฏฺฐพฺพา.

(อภิ.วิ. ๓๕/๘๑๖/๔๑๕)

อนุสัยกิเลสมี ๗ คือกามราคานุสัย ความยินดีในกามารมณ์ ปฏิฆานุสัย ความขัดเคืองอารมณ์ มานานุสัย ความเย่อหยิ่งถือตัว ทิฏฐานุสัย ความเห็นผิด วิจิกิจฉานุสัย ความลังเลสังสัย ภวราคานุสัย ความยินดีในภพ อวิชชานุสัย ความหลงงมงาย ปิยรูป กล่าวคือสภาวะอันน่ารักใคร่ สาตรูป กล่าวคือสภาวะอันน่าเพลิดเพลินใดๆ มีอยู่ในสังขารโลก ราคานุสัย (หมายถึงทั้งกามราคานุสัยและภวราคานุสัย)ของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ อัปปิยรูป กล่าวคือสภาวะอันน่ารังเกียจ อสาตรูป กล่าวคือสภาวะอันน่าเบื่อหน่ายใดๆ มีอยู่ในสังขารโลก ปฏิฆานุสัย(องค์ธรรมได้แก่โทสะ)ของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ อวิชชานุสัยก็ตกไปซ่อนอยู่ในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ รวมทั้งมานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา ซึ่งเป็นกิเลสที่ประกอบในจิตดวงเดียวกันกับอวิชชานั้น ก็นอนเนื่องอยู่ด้วย

อธิบายว่า อารมณ์ที่ดีโดยธรรมชาติ ท่านเรียกว่า**สภาวอิฏฐารมณ์** คือเป็นอารมณ์ที่น่ายินดี น่าพึงพอใจของผู้คนปกติโดยทั่วๆไป เช่น รูปงาม เสียงไพเราะ กลิ่นหอม ดังนี้เป็นต้น แต่ก็มีบางอารมณ์ เช่น จำพวกที่เป็นสิ่งปฏิกูล อุจจาระ ซากศพ เป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ที่บุคคลปกติทั่วไปไม่พึงใจปรารถนา แต่สำหรับสัตว์บางชนิด เช่น สุนัข สุกร หรือนกแร้ง เป็นต้น ย่อมพึงพอใจในอารมณ์เหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งจินตนาการ ของตน ซึ่งอารมณ์ชนิดนี้ท่านเรียกว่า **ปริกัปป-อิฏฐารมณ์** คืออารมณ์นี้โดยปกติแล้ว เป็นที่น่ารังเกียจของผู้คนทั่วๆไป แต่สำหรับบางคน เห็นว่าเป็นของดี น่าพึงพอใจ นั่นเป็นเพราะอาศัยเพียงความนึกคิดของตน

อนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นสภาวอิฏฐารมณ์ หรือปริกัปปอิฏฐารมณ์ก็ล้วนแล้วแต่จัดเป็น **ปิยรูปสาตรูป** ทั้งนั้น และในอิฏฐารมณ์ดังกล่าวซึ่งเป็นธรรมฝ่ายโลกิยะนั่นแหละยังมีกามราคานุสัยและภวราคานุสัยนอนเนื่องอยู่

โดยทำนองเดียวกันนี้ แม้ฝ่ายอนิฏฐารมณ์ก็แบ่งเป็น ๒ เช่นกัน คือ **สภาว-อนิฏฐารมณ์** และ **ปริกัปปอนิฏฐารมณ์** อารมณ์ที่ไม่น่าพึงพอใจโดยธรรมชาติ เรียกว่า **สภาวอนิฏฐารมณ์** ส่วนปริกัปปอนิฏฐารมณ์หมายถึงอารมณ์ที่โดยปกติแล้วเป็นอารมณ์ที่น่าพึงพอใจ แต่เป็นเพราะบุคคลบางคนไม่ต้องการหรือไม่ถูกจริตกับอารมณ์นั้น อารมณ์นั้นก็เลยกลายเป็นอนิฏฐารมณ์สำหรับผู้นั้นไป เช่น ในกรณีของพระรัตนตรัยโดยปกติ แล้วพระรัตนตรัยเป็น **อติอิฏฐารมณ์** โดยธรรมชาติ เพราะเป็นอารมณ์ที่ดีไม่มีโทษหรือข้อเสียใดๆ แต่สำหรับพวกเดียรถีย์นอกศาสนาแล้ว ส่วนมากจะมองเห็นเป็นอนิฏฐารมณ์ เพราะฉะนั้น แม้แต่พระรัตนตรัยก็สามารถเป็นปริกัปปอนิฏฐารมณ์ได้เช่นกัน อนิฏฐารมณ์ทั้งสองนี้ ท่านจัดเป็น **อัปปิยรูป อสาตรูป** เป็นธรรมฝ่ายโลกิยะ โดยมีปฏิฆานุสัยนอนเนื่องอยู่

อนึ่งในทุกๆขณะที่ราคะนอนเนื่องอยู่ในอิฏฐารมณ์และโทสะ(ปฏิฆะ)นอนเนื่องอยู่ในอนิฏฐารมณ์นั้นจะมีอวิชชานุสัยนอนเนื่องอยู่ด้วยเสมอ เมื่อมีอวิชชานุสัยนอนเนื่องอยู่ อนุสัยอื่นๆที่ประกอบในจิตดวงเดียวกัน เช่น มานะ ทิฏฐิ และ วิจิกิจฉา ก็เป็นอันแอบซ่อนนอนเนื่องอยู่ด้วยเหมือนกัน ที่ว่า “แอบซ่อน” หรือ “นอนเนื่อง” นี้มิได้หมายความว่าเป็นการแอบซ่อนอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งแต่อย่างใด แท้จริงแล้วเป็นการมุ่งถึงความที่กิเลสเหล่านั้นมีความพร้อมที่จะเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อตามอำนาจ

ของอารมณ์ เมื่อประจวบเหมาะกับเหตุปัจจัย เพราะยังละไม่ได้ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาว่า

เอตฺถ สตฺตานํ ราคานุสโย อนุเสตีติ เอตสฺมึ อิฏฺฐารมฺมเณ สตฺตานํ อปฺปหีนฏฺเฐน ราคานุสโย อนุเสติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๙๕-๖)

ข้อที่ว่า ราคานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมแอบซ่อนในปิยรูปสาตรูปเหล่านี้ นั้น หมายถึง ราคานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมแอบซ่อนในอิฏฐารมณ์เหล่านี้ เพราะยังไม่สามารถละได้ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ

ในวิภังคมูลฎีกา ท่านอธิบายไว้ว่า

อารมฺมณสนฺตานานุสยเนสุ อิฏฺฐารมฺมเณ อารมฺมณานุสยเนน อนุเสติ.

(มูลฏี. ๒/๒๓๑)

ในบรรดาอารัมมณานุสัยและสันตานานุสัย ราคะ ชื่อว่า ย่อมแอบซ่อนในอิฏฐารมณ์ ด้วยอำนาจของอารัมมณานุสัย

และในอนุฎีกาแห่งวิภังคมูลฎีกา ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า

อารมฺมณสนฺตานานุสยเนสูติ อารมฺมณานุสยนํ สนฺตานานุสยนนฺติ ทฺวีสุ อนุสยเนสุ. ยถา หิ มคฺเคน อสมุจฺฉินฺโน ราโค การณลาเภ อุปฺปชฺชนารโห ถามคตฏฺเฐน สนฺตาเน อนุเสตีติ วุจฺจติ, เอวํ อิฏฺฐารมฺมณมฺปีติ ตสฺส อารมฺมณานุสยนํ ทฏฺฐพฺพํ.

(อนุฏี. ๒/๒๒๘)

ข้อที่ว่าในบรรดาอารัมมณานุสัยและสันตานานุสัย คือในบรรดาอนุสัย ๒ อย่างซึ่งได้แก่อารัมมณานุสัย และ สันตานานุสัย พึงทราบการนอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ของราคะดังนี้ว่า ราคะที่บุคคลยังละไม่ได้เด็ดขาดด้วยอริยมรรค เมื่อประจวบเหมาะกับเหตุการณ์ ย่อมสามารถเกิดขึ้นได้นั้น ท่านกล่าวว่า ย่อมแอบซ่อนในสันดาน เพราะได้พละกำลังพอที่จะสามารถเกิดขึ้นฉันใด ราคะที่บุคคลยังละไม่ได้เด็ดขาดด้วยวิปัสสนาและอริยมรรคซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อประจวบเหมาะกับเหตุการณ์ ท่านเรียกว่า ย่อมนอนเนื่องแม้ในอิฏฐารมณ์ เพราะอรรถว่าได้พละกำลังพอที่จะสามารถเกิดขึ้นได้ ฉันนั้น

ตามข้อความที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า การแอบซ่อนหรือการนอนเนื่องของกิเลสในอารมณ์นั้นๆ ท่านหมายเอาการเกิดขึ้นของกิเลสในทุกๆอารมณ์ที่วิปัสสนาญาณและมรรคญาณยังไม่แทงตลอด โดยเรียกอนุสัยกิเลส ที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ดังกล่าวว่า **อารัมมณานุสัย**

สุขาย ภิกฺขเว เวทนาย ราคานุสโย ปหาตพฺโพ ทุกฺขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย ปหาตพฺโพ, อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อวิชฺชานุสโย ปหาตพฺโพ.

(สำ. สฬา. ๑๘/๒๕๑/๑๘๘)

ภิกษุทั้งหลาย (ภิกษุ)จะต้องประหาณราคานุสัยในสุขเวทนา ปฏิฆานุสัยในทุกขเวทนา และอวิชชานุสัยในอุเบกขาเวทนา

พระบาลีที่ยกมานี้ ได้กล่าวถึงการละอนุสัย แต่มิได้ระบุว่าอนุสัยประเภทใด ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงได้ขยายต่อไปอีกว่า

อิมสฺมึ สุตฺเต อารมฺมณานุสโย กถิโต = *ในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอา อารัมมณานุสัย*

อารัมมณานุสัยนี้ พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า **อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ** (กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่นในอารมณ์) ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

จกฺขาทีนำ ปน อาปาถคเต อารมฺมเณ, ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปิ กิเลสชาตำ อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา เอว อปรภาเค เอกนฺเตน อุปฺปตฺติโต, อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนนฺติ วุจฺจติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๗๓-๔)

เมื่ออารมณ์มาปรากฏในคลองแห่งจักษุเป็นต้น กิเลสชาติแม้ยังไม่เคยเกิดขึ้นในระยะก่อนหน้านี้ ท่านก็เรียกว่า อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ เพราะเป็นกิเลสที่จะต้องเกิดขึ้นในกาลภายหลังอย่างแน่นอน สาเหตุเพราะเนื่องมาจากอารมณ์ได้ถูกยึดมั่นไว้เรียบร้อยแล้วนั่นเอง

อธิบายว่า ในเวลาที่อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส หรือสิ่งสัมผัส ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งฝ่ายที่น่าพึงพอใจหรือไม่น่าพึงพอใจมาปรากฏ คือมากระทบกับประสาทตา หู จมูก ลิ้นเข้า ในขณะนั้น กิเลสต่างๆ เช่น โลภะ โทสะ

โมหะก็จะเกิดขึ้นตามสมควร คือหมายความว่า ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นก็มี ที่ไม่เกิดขึ้นก็มี และกิเลสที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ก็ย่อมสามารถเกิดขึ้นได้อีกในภายหน้า ซึ่งถือว่าเป็นประเด็นที่ชัดเจนอยู่แล้ว แต่สำหรับกิเลสที่ไม่เกิดขึ้นในขณะนั้น ซึ่งอาจจะด้วยสาเหตุ เช่น มี **โยนิโสมนสิการ** หรือด้วยสาเหตุใดก็ตาม ที่ทำให้กิเลสบางอย่างไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อกิเลสเหล่านั้นไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในขณะนั้น ครั้นเวลาผ่านพ้นไปแล้ว(คืออารมณ์นั้นได้ผ่านพ้นไปแล้ว)กิเลสดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ ? คำตอบก็คือ ย่อมเกิดขึ้นได้อย่างแน่นอน ขอให้มีเหตุปัจจัย เช่น การหวนคิดถึงอารมณ์เก่า การได้เห็นอารมณ์ที่คล้ายกับอารมณ์เก่านั้น การได้เห็นอารมณ์ที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับอารมณ์เก่านั้น การที่ถูกบุคคลอื่นย้ำเตือนให้ระลึกถึงอารมณ์เก่านั้นดังนี้เป็นต้นช่วยกระตุ้นเป็นการเกิดขึ้นในลักษณะที่เกี่ยวเนื่องกับอารมณ์เก่าที่ตนเคยยึดติดมาซึ่งพอจะสรุปได้ว่าสาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะความยึดติดในอารมณ์นั้นนั่นเอง ดังนั้น กิเลสที่เตรียมพร้อมเพื่อที่จะเกิดขึ้นในภายหน้า ในรูปลักษณะดังที่กล่าวนี้ ท่านเรียกว่า **อารัมมณาธิคหิตุปปันนะ** และในคำว่า **อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา เอว** นี้มีเอวศัพท์ซึ่งเป็นศัพท์นิบาตที่คอยเน้นว่า จะต้องเป็นเพราะสาเหตุที่ยึดติดในอารมณ์เท่านั้นกิเลสถึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่เช่นนั้นก็ไม่เกิดขึ้น

กล่าวถึงการละกิเลสด้วยวิปัสสนาญาณและอริยมรรคญาณทั้งสองนี้ สำหรับการละโดยเด็ดขาดของพระอริยะด้วยอริยมรรคย่อมชัดเจนอยู่แล้ว ส่วนการละด้วยวิปัสสนาญาณนั้น หลายท่านอาจเกิดความสงสัยได้ว่า วิปัสสนาญาณละกิเลสได้โดยวิธีใด ด้วยเหตุนี้จึงใคร่ขอชี้แจงเกี่ยวกับประเด็นนี้สักเล็กน้อย คือในขณะที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งที่ผ่านเข้ามาทางทวาร (ที่เรียกว่าประสาทมีตา หู จมูก เป็นต้น) บุคคลสามารถกำหนดอารมณ์ดังกล่าวให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ได้ ไม่ว่าจะเป็นในขณะที่อารมณ์กำลังปรากฏอยู่ หรืออารมณ์นั้นได้ผ่านพ้นไปแล้ว แต่หวนคิดถึงอารมณ์นั้นอีกก็ตาม กิเลสความยึดมั่นถือมั่น ย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นได้ ก็เพราะการที่กิเลสต่างๆ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้นี้เอง ท่านจึงกล่าวว่า “กิเลสไม่นอนเนื่องในอารมณ์ที่กำหนด” หรืออารัมมณานุสัย ที่เรียกกันว่า อารัมมณาธิค-คหิตุปปันนะ ที่ดับแล้ว

อนึ่ง เมื่ออารัมมณานุสัยดับ ปริยุฏฐานกิเลสและวีติกกมกิเลสที่เกิดจากอนุสัยนั้น ก็ชื่อว่าดับไปพร้อมกับกุศลกรรม อกุศลกรรม และวิบากทั้งหลายด้วย ความดับของกิเลสเหล่านี้สำเร็จได้เพราะมีวิปัสสนาญาณที่รู้อารมณ์ตามความเป็นจริงเป็นตัวการ เท่ากับว่าเป็นการละด้วยวิปัสสนาญาณนั่นเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

อนิจฺจานุปสฺสนา ตาว ตทงฺคปฺปหานวเสน นิจฺจสญฺญํ ปริจฺจชติ, ปริจฺจชนฺตี จ ตถา อปฺปวตฺติยํ เย "นิจฺจนฺ"ติ คหณวเสน กิเลสา, ตมฺมูลกา อภิสงฺขารา, ตทุภยมูลกา จ วิปากา ขนฺธา, อนาคเต อุปฺปชฺเชยฺยุ, เต สพฺเพปิ อปฺปวตฺติ-กรณวเสน ปริจฺจชติ, ตถา ทุกฺขาสญฺญาทโย. เตนาห "วิปสฺสนา หิ ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชตีติ."

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๑๒)

ในลำดับแรก อนิจจานุปัสสนาย่อมละนิจจสัญญาด้วยอำนาจของตทังค-ประหาณ เมื่อละนิจจสัญญาได้ ย่อมชื่อว่าสามารถละธรรมอื่นแม้ทั้งปวงได้ด้วยการป้องกัน มิให้เกิดขึ้นเช่นกัน ธรรมทั้งปวงที่ว่านี้ ได้แก่ กิเลสที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความยึดมั่นว่าเที่ยงแท้ อภิสังขาร กล่าวคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมซึ่งมีกิเลสดังกล่าวเป็นมูล และวิบากขันธ์ในภพใหม่ที่มีทั้งกิเลสและกรรมเป็นมูลซึ่งล้วนเป็นธรรมที่อาจเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีการเจริญอนิจจานุปัสสนาตามอาการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น สำหรับทุกขานุปัสสนาเป็นต้นก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "วิปัสสนาย่อมละกิเลสพร้อมด้วยวิบากขันธ์และอภิสังขารได้ด้วยตทังคปหาณ"

อธิบายว่า ถ้าหากไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ ว่า เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้เสียแล้ว กิเลสที่ยึดมั่นในอารมณ์นั้นก็มีโอกาสเกิดขึ้น เพราะเหตุที่มีโอกาสเกิดขึ้นอย่างนี้ กิเลสจึงชื่อว่า นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์เหล่านั้น และเพราะกิเลสนอนเนื่องอยู่อย่างนี้จึงทำให้เกิดการพิจารณาอารมณ์นั้นว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ในกาลภายหลังได้อีกถ้ามีเหตุปัจจัย การนึกคิดพิจารณาอย่างนี้ เป็น **ปริยุฏฐานกิเลส** โดยแท้ และเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียงอีกก็จะทำให้เกิดความพยายามเพื่อที่จะได้อารมณ์นั้นมาเพื่อที่จะส่งเสริมอารมณ์นั้นให้ดีหรือเพื่อที่จะทำลายอารมณ์นั้น

ความพยายามอย่างนี้จัดเป็น**อภิสังขาร** ซึ่งมีกิเลสดังกล่าวเป็นมูลเหตุ(เกิดต่อจากกิเลสที่สำคัญอารมณ์ ว่าเป็นของเที่ยง) และเพราะอภิสังขารนี้เองที่จะทำให้วิบากขันธ์อันได้แก่ปฏิสนธิวิญญาณ เป็นต้นเกิดขึ้นในภพต่อๆไป ในเวลาอันสมควร (กล่าวคือเวลาที่มีเหตุปัจจัยพร้อม) อนึ่ง วิบากขันธ์นี้จะสามารถเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีกรรมซึ่งเรียกกันว่า **อภิสังขาร** เป็นเหตุเท่านั้น ส่วนกรรมนั้นเล่า หากไม่มีกิเลสก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้เช่นกัน และแม้แต่กิเลสเอง ถ้าหากไม่มีช่องโหว่ที่จะให้ยึดมั่นก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้เช่นกัน

ดังนั้น ถ้ามีการกำหนดรู้อารมณ์ตามสภาพความจริงแล้ว สิ่งทั้งหลายดังกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะเกิดขึ้นได้เลย ทั้งอนุสัยกิเลส ปริยุฏฐานกิเลส และวีติกกมกิเลส (กิเลสที่ทำการล่วงละเมิด)ก็ดับไปด้วย และเมื่อกิเลสต่างๆดับ กรรมกล่าวคืออภิสังขาร ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่ออภิสังขารเกิดขึ้นไม่ได้ ผลวิบากของกรรมนั้นก็เป็นอันมีไม่ได้ในภพใหม่ต่อๆไป ที่กล่าวมานี้ล้วนเป็นความดับที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากอนิจจานุปัสสนาทั้งสิ้นดังนั้นพระอรรถกถาจารย์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า“อนิจจานุปัสสนาย่อมละกิเลส กรรม และผลวิบากทั้งหลายเหล่านั้น”

อนึ่ง พึงทราบว่า ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนาก็มีการละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นสุข และเป็นอัตตา (ตามลำดับ)โดยทำนองเดียวกันนี้

สันตานานุสัย

กิเลสที่มีอยู่ในสันดานของปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีทั้งหลาย ซึ่งเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้ด้วยมรรคและอาจเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อถ้ามีเหตุปัจจัยพร้อม กิเลสดังกล่าวนี้ท่านเรียกว่า **สันตานานุสัยกิเลส** กิเลสดังกล่าวซึ่งพร้อมที่จะเกิดขึ้นในสันดานของบุคคลเหล่านั้นท่านเรียกว่า *เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่* เปรียบเหมือนผู้ที่ป่วยเป็นโรคกระเสาะกระแสะ ยังไม่หายขาด ซึ่งถ้าถูกถามว่า สบายดีหรือ เขาก็จะต้อง ตอบว่า “ไม่สบาย” ทั้งๆที่ตอนที่ถูกถามนั้นตนเองก็ไม่มีไข้ แต่ก็รู้อยู่ว่า ที่แล้วมาตนเคยมีไข้ และต่อไปก็ยังจะต้องมีอีกดังนั้น จึงตอบไปว่าตนไม่สบายฉันใด อนุสัยนี้ก็ฉันนั้น คือกิเลสเหล่านี้ถึงแม้จะมิได้ปรากฏเกิดขึ้นในปัจจุบันด้วยอำนาจแห่งขณะ ๓ คืออุปปาทะ ฐิติ ภังคะก็ตาม แต่เนื่องจากว่าเคยเกิดขึ้นมาก่อนและจะต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอนในภายข้างหน้า

จึงชื่อว่าเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ คือพร้อมที่จะเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อในจิตสันดานของแต่ละบุคคลซึ่งมีมากน้อยไม่เท่ากัน

อนึ่ง โดยปกติ อนุสัยกิเลสมีทั้งหมด ๗ อย่าง ซึ่งสามารถเกิดได้ในจิตสันดานของปุถุชนส่วนพระโสดาบันและพระสกทาคามีนั้นเนื่องจากได้ละทิฏฐิและวิจิกิจฉาได้โดยเด็ดขาดแล้วจึงเหลืออนุสัยเพียง ๕ อย่างเท่านั้นที่จะเกิดขึ้นได้ สำหรับพระอนาคามีเนื่องจากท่านสามารถละกิเลสได้เกือบหมดจึงเหลือเพียงอนุสัย ๓ อย่าง คือ ภวราคะ มานะ และอวิชชาเท่านั้นที่จะมีสิทธิ์เกิดขึ้นได้อีก

เกี่ยวกับความเกิดขึ้นของอนุสัยนี้ยังมีอุปมาอีกข้อหนึ่งคือเปรียบเสมือนบุคคลผู้บริโภคเนื้อสัตว์เป็นประจำ แต่ก็มีบางครั้งที่ไม่ได้บริโภค ซึ่งถ้าเขาผู้นั้นถูกผู้คนถามว่า *ท่านบริโภคเนื้อสัตว์หรือไม่* เขาก็จะต้องตอบว่า *บริโภค* ทั้งๆที่ขณะนั้นเขาไม่ได้บริโภคเลย หากแต่รู้ว่าตนเคยบริโภคมาก่อนแล้ว แม้ขณะนั้นจะไม่ได้บริโภคก็ตาม แต่ก็จะบริโภคในเวลาต่อไปอย่างแน่นอนฉันใด การนอนเนื่องของอนุสัยภายในจิตสันดานของบุคคลก็ฉันนั้น

ข้อความที่ว่าด้วยเรื่องอนุสัยกิเลสนั้นมีมาในพระบาลียมก ดังนี้

อนาคามิสฺส อวิชฺชานุสโย จ มานานุสโย จ ภวราคานุสโย จ อนุเสนฺติ เปฯ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อวิชฺชานุสโย จ กามราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ ภวราคานุสโย จ อนุเสนฺติ, โน จ เตสํ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺฉานุสโย จ อนุเสนฺติ. ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ, กามราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺฉานุสโย จ ภวราคานุสโย จ อนุเสนฺติ.

(อภิ.ย. ๓๘/๑๓/๓๔๐)

อวิชชานุสัย มานานุสัย และภวราคานุสัยย่อมนอนเนื่องในสันดานของพระอนาคามี ฯลฯ อวิชชานุสัย กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย และภวราคานุสัยย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดานของบุคคล ๒ จำพวก คือพระโสดาบันและพระสกทาคามี ส่วนทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยย่อมไม่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของบุคคลทั้ง ๒ จำพวกดังกล่าว

อวิชชานุสัย กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และภวราคานุสัยย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดานของปุถุชน

ตามพระบาลีที่ยกมานี้ มิใช่เป็นการแสดงว่า อนุสัยจะต้องเกิดขึ้นในจิตดวงเดียวกันและในขณะเดียวกัน ด้วยว่ากามราคะกับภวราคะก็ดี ราคะกับปฏิฆะและวิจิกิจฉาก็ดี ปฏิฆะกับมานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา และราคะก็ดี มานะกับทิฏฐิ วิจิกิจฉา และปฏิฆะก็ดี ทิฏฐิกับวิจิกิจฉาก็ดี ภวราคะกับมานะก็ดี เป็นธรรมที่ไม่เกิดร่วมกัน แต่ที่ทรงแสดงคู่กันไว้นั้นพึงทราบว่า เป็นการแสดงด้วยอำนาจความเป็นอนุสัย เพราะเหตุว่าอนุสัยกิเลสนั้น มิใช่เป็นกิเลสที่กำลังอยู่ในช่วงของการอุบัติ (อุปปาทะ-ฐิติ-ภังคะ) เหมือนอย่างปริยุฏฐานกิเลส และวีติกกมกิเลส แต่เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นในสันดานของบุคคลนั้นๆ แล้วก็จะเปลี่ยนชื่อจากอนุสัยเป็นปริยุฏฐานไป ดังนั้น อนุสัยจึงเป็นเพียงกิเลสที่นอนเนื่องอยู่เท่านั้นฯ

อนึ่งเพราะบาลีจากคัมภีร์ยมกได้แสดงถึงความนอนเนื่องร่วมกันของกามราคะและปฏิฆะ(ซึ่งเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นในจิตต่างกัน) ดังนี้ว่า

ยสฺส กามราคานุสโย อนุเสติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย อนุเสตีติ, อามนฺตา. ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชตีติ, อามนฺตา.

(อภิ.ย. ๓๘/๓,๓๓๐/๓๓๕,๕๔๓)

(ปุจฉาว่า) กามราคานุสัยนอนเนื่องอยู่ในสันดานของบุคคลใด ในสันดานของบุคคลนั้นมีปฏิฆานุสัยนอนเนื่องอยู่หรือไม่ (วิสัชนาว่า) มี

(ปุจฉาว่า) กามราคานุสัยกำลังเกิดขึ้นในสันดานของบุคคลใด ในสันดานของบุคคลนั้น ปฏิฆานุสัยกำลังเกิดขึ้นอยู่หรือ (วิสัชนาว่า) ใช่ กำลังเกิด

และในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งแก้บาลียมกท่านได้กล่าวอธิบายไว้ว่า

ยมฺหิ สนฺตาเน อนุสยา อปฺปหีนา, ยมฺหิ วา ปน เนสํ สนฺตาเน อุปฺปตฺติปจฺจเย สติ อุปฺปตฺติ อนิวาริตา. ตตฺถ อนุปฺปชฺชนกฺขเณปิ อุปฺปนฺนปุพฺพฌเจว กาลนฺตเร อุปฺปชฺชมานกญฺจ อุปาทาย ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชติเยว นาม.

อนุสัยยังไม่ถูกละโดยเด็ดขาดในสันดานใด หรืออีกอย่างหนึ่ง การอุบัติขึ้นแห่งอนุสัยเหล่านั้นในสันดานใดมิได้ถูกห้าม (ห้ามยังไม่ได้หรือยังละไม่ได้ด้วยสมถะหรือวิปัสสนา) ในเมื่อปัจจัยที่จะทำให้เกิดขึ้นมีอยู่ ในสันดานดังกล่าวนั้น ถึงแม้ว่าจะมิใช่ช่วงขณะที่กิเลสกำลังเกิด แต่ก็เรียกว่าเป็น ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชติ = กามราคานุสัยเกิดในสันดานของบุคคลใด ปฏิฆานุสัยก็เกิดในสันดานของบุคคลนั้นได้เหมือนกัน เพราะอาศัยการเทียบเคียงกับกิเลสที่เคยเกิดขึ้นมาก่อนและที่จะเกิดขึ้นในกาลข้างหน้า

ข้อความแห่งอรรถกถาที่ยกมาข้างต้นนี้มีจุดประสงค์ให้รู้ว่าในสันดาน(ภายใน)ของบุคคลผู้ยังไม่สามารถที่จะห้ามเพื่อมิให้กิเลสเกิดขึ้นในเมื่อมีปัจจัยเอื้ออำนวยให้เกิดขึ้น กิเลสก็สามารถที่จะแผลงฤทธิ์เกิดขึ้นมาได้ เรียกตามบาลีว่า **ถามคตะ** (มีพลัง) กิเลส ๗ ประการที่เป็นถามคตะนี้แหละชื่อว่านอนเนื่องเป็นอนุสัยอยู่ภายใน

อนึ่ง ในคัมภีร์มูลฎีกาอธิบายว่า ข้อที่ว่า ถามคตะนี้มีความเกี่ยวข้องกับอนุสัย ๗ อย่างเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับกิเลสพวกอื่น เพราะฉะนั้น ถึงแม้จะเป็นกิเลสที่ยังไม่ได้ละโดยเด็ดขาดด้วยมรรค แต่ถ้าไม่เป็นถามคตะก็ไม่เรียกว่าอนุสัย

อีกนัยหนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านอธิบายไว้ว่า มิใช่เฉพาะกิเลสที่ยังละไม่ได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรคเท่านั้นที่ชื่อว่าอนุสัย แม้แต่กิเลสที่ยังไม่ได้ข่มไว้ด้วยสมถะหรือวิปัสสนาก็ชื่อว่าอนุสัยเช่นกัน

ตามพระบาลีและอรรถกถาที่ยกมานี้ พึงทราบว่า อนุสัยดังกล่าวไม่ว่าจะอยู่ภายในสันดานของปุถุชนหรือพระเสกขบุคคลก็ตาม ชื่อว่าย่อมนอนเนื่องอยู่ตลอดเวลา คือไม่ว่าในกาลไหนๆ เช่น แม้ในขณะที่เกิดกุศลจิต วิปากจิต ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต หรือจุติจิต อนุสัยดังกล่าวก็ยังนอนเนื่องอยู่เช่นเดิม หรือแม้แต่ภายในสันดานของอสัญญสัตตบุคคลก็ยังนอนเนื่องอยู่ ส่วนเวลาที่อกุศลจิตเกิดขึ้นนั้นยิ่งไม่จำเป็นต้องเอ่ยถึง (เพราะอนุสัยก็คืออกิเลส กิเลสก็คืออกุศล ฉะนั้นจึงไม่จำเป็นต้องมีความสงสัยเหมือนในกรณีของจิตอื่นๆ) กิเลสทั้งหลายดังกล่าว ที่นอนเนื่องในสันดานภายในของปุถุชนและพระเสกขบุคคล ซึ่งอาจเป็นทั้ง ๗ อย่างเลย หรือ ๕ อย่าง หรือ ๓ อย่าง ก็ล้วนแต่มีชื่อว่า **สันตานานุสัย** ส่วนธรรมที่จะสามารถละ

อนุสัยเหล่านี้ชนิดถอนรากถอนโคนได้ ก็มีแต่มรรคเท่านั้น ส่วนธรรมอื่นๆ วิปัสสนาก็ละได้เพียงข่มไว้ชั่วคราวเท่านั้น(วิปัสสนาละได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนะดูวิสุทธิมรรค)

ดังที่กล่าวมานี้จะเห็นว่าเรื่องของอนุสัยนั้นมีความเกี่ยวข้องกับอนิจจานุปัสสนาซึ่งเป็นประเด็นหลัก ประเด็นหนึ่งที่กำลังกล่าวถึงในปริเฉทนี้โดยเฉพาะในประเด็นที่ว่า อนิจจานุปัสสนาละนิจจสัญญาได้นั้น ถ้าจะสรุปความตามนัยที่อธิบายมาแล้วจะเห็นว่า เป็นการละ อารัมมณานุสัย ปริยุฏฐานกิเลส และวีติกกมกิเลสที่เนื่องมาจากอนุสัยนั้น พร้อมทั้งกรรมและวิบากได้ด้วยอำนาจตทังคปหาณ ดังนั้นพึงทราบว่า ข้อความของวิสุทธิมรรคที่ว่า **อนิจฺจานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต นิจฺจสญฺญำ ปชหติ.** *ผู้เจริญอนิจจานุปัสสนา ย่อมละนิจจสัญญาได้* นั้นท่านประสงค์เอาการละด้วยตทังคปหาณดังกล่าว

ถ้าเห็นอนิจจังก็เท่ากับเห็นทุกขังและอนัตตา

อนิจจานุปัสสนานี้ เนื่องจากเป็นตอนที่ว่าด้วยการกำหนดอนิจจลักษณะจึงเป็นที่ประจักษ์อยู่แล้วว่า ถ้านักปฏิบัติสามารถกำหนดจนเห็นอนิจจสัญญาแล้วความสำคัญผิดว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ก็จะไม่ปรากฏ แต่ในกรณีของความสำคัญผิดว่า “เป็นสุขหรือตัวตนของเรา” นั้นล่ะ จะอธิบายว่าอย่างไร กิเลสที่ยังยึดมั่นถือมั่นว่าสุขหรือตัวตนของ เรายังมีอยู่หรือไม่อย่างไร ? วิสัชนาว่า กิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นดังกล่าวไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ทั้งนี้เนื่องจากว่านักปฏิบัติผู้ที่เห็นอนิจจลักษณะอย่างแท้จริงแล้วย่อมไม่เกิดความสำคัญผิดในสิ่งที่ตนเห็นว่าไม่เที่ยงนั้นว่าเป็นสิ่งที่มีความสุขหรือเป็นตัวตนของเราไปอย่างแน่นอน แต่ที่จริงแล้ว เมื่อท่านเหล่านั้นนำเอาธรรมที่ตนเห็นแจ้งในความไม่เที่ยงมาพิจารณาดูก็จะสามารถตัดสินได้อย่างเด็ดขาดว่า “เมื่อเป็นธรรมที่ไม่เที่ยงก็ย่อมเป็นทุกข์ทรมาน ไม่ใช่เป็นสิ่งที่พึงพอใจแต่เป็นสิ่งที่ใครๆก็ไม่สามารถบังคับควบคุมให้อยู่ในอำนาจได้” ดังนี้เป็นต้น การเห็นทุกข์และอนัตตาด้วยการพิจารณา อย่างนี้ก็ถือได้ว่ารู้โดยประจักษ์แจ้งเช่นเดียวกัน ดังพระพุทธดำรัสในพระบาลีอังคุตตรนิกายว่า

อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาตาย อนิจฺจสญฺญิโน ภิกฺขเว อนตฺตสญฺญา สณฺฐาติ อนตฺตสญฺญี อสฺมิมานสมุคฺฆาตํ ปาปุณาติ ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพานนฺ.

(องฺ.นวก. ๒๓/๑/๒๙๒)

พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะความถือตน ภิกษุทั้งหลาย อนัตต-สัญญาย่อมตั้งขึ้น(ปรากฏโดยธรรมชาติ)แก่ผู้ที่เห็นอนิจจลักษณะ อนึ่ง ผู้ที่เห็นอนัตตลักษณะนั้นย่อมเข้าถึงการกำจัดถอนอัสมิมานะ และเข้าถึงพระนิพพานในทิฏฐธรรม(ภพปัจจุบัน)ได้แน่นอน.

ในข้อความแห่งพระบาลีที่ยกมานี้ พึงทราบว่าข้อความที่เป็นประเด็นสำคัญในเรื่องอนิจจานุปัสสนาได้แก่ “อนัตตสัญญาย่อมตั้งขึ้น(ปรากฏโดยอัตโนมัติ)แก่ผู้ที่เห็นอนิจจลักษณะ” ส่วนคำว่าอัสมิมานะ ถ้าเป็นชนิดที่เกิดขึ้นในสันดานของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ท่านจะเรียกว่า **ยาถาวมานะ** ซึ่งเป็นมานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของความยึดมั่นในการงาน หรือการกระทำบางอย่างที่เป็นสิ่งดีและมีเกียรติ แต่มิได้มีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน หรืออัตตา ด้วยอำนาจของทิฏฐิ เหมือนอย่างปุถุชนคนสามัญทั่วไป ด้วยว่าพระอริยะทั้งหลาย ท่านละทิฏฐิได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ได้รู้สภาพความจริงของนามรูปหมดทุกอย่างแล้ว เพียงแต่ยังมีอัสมิมานะหลงเหลืออยู่จึงทำให้ท่านเหล่านั้นเกิดวิจารณญาณตลอดถึงอาการทางกายและวาจาโดยทำนองว่า เราก็รู้ได้ เราก็พูดเป็น ทำเป็น ดังนี้เป็นต้น มานะที่เกิดในสันดานของพระอริยบุคคลนี้มีลักษณะคล้ายกับสักกายทิฏฐิบ้างเป็นบางส่วน ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกอัสมิมานะดังกล่าวว่า **ทิฏฐิมานะ** แม้ในกรณีที่ว่า สัมมาทิฏฐิแห่งอริยมรรคเบื้องบนเป็นผู้ละมิจฉาทิฏฐินั้น หมายถึงการละอัสมิมานะดังกล่าวนี้เอง (ท่านเรียกอัสมิมานะว่ามิจฉาทิฏฐิในกรณีนี้) การที่จะละอัสมิมานะ นี้ได้โดยเด็ดขาดนั้นจะต้องละด้วยอรหัตตมรรคเท่านั้นจึงจะละได้

อนึ่ง ถ้านักปฏิบัติรู้แจ้งนามรูปว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงก็เท่ากับได้รู้แจ้งความเป็นอนัตตาไปด้วย และเมื่อรู้แจ้งความเป็นอนัตตาแล้วย่อมสามารถละความถือตัวที่เรียกกันว่าอัสมิมานะด้วยอรหัตตมรรคโดยเด็ดขาดได้อย่างแน่นอน ดังนั้น ในการ

ที่จะละอัสมิมานะได้นั้นพระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงชี้แนะให้พากันเจริญอนิจจสัญญา ดังที่พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ว่า

อนตฺตสญฺญา สณฺฐาตีติ อนิจฺจลกฺขเณ ทิฏฺเฐ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ, เอเตสุ หิ ตีสุ ลกฺขเณสุ เอเกกสฺมึ ทิฏฺเฐ อิตรทฺวยํ สณฺฐาตีติ, เตน วุตฺตํ อนิจฺจสญฺญิโน ภิกฺขเว อนตฺตสญฺญา สณฺฐาตีติ.

(องฺ.อฏฺ. ๓/๒๘๖)

ข้อที่ว่า "อนัตตสัญญาย่อมตั้งขึ้น" นั้น หมายความว่า เมื่อได้เห็นอนิจจ-ลักษณะแล้ว ก็ถือว่าได้เห็นอนัตตลักษณะด้วย จริงอยู่ ในบรรดาไตรลักษณ์ทั้ง ๓ นั้น ถ้าเห็นลักษณะใดลักษณะหนึ่งแล้ว ก็ชื่อว่าย่อมเห็นไตรลักษณ์ที่เหลือ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อนัตตสัญญาย่อมตั้งขึ้น (ปรากฏโดยธรรมชาติ) แก่ผู้ที่เห็นอนิจจลักษณะ

ตามข้อความแห่งพระบาลีและอรรถกถาที่ยกมานี้ ชี้ให้เห็นว่า เมื่อนักปฏิบัติพิจารณาเห็นอารมณ์โดยอนิจจลักษณะแล้ว เมื่อนำอารมณ์ดังกล่าวมาพิจารณาอีกก็จะเห็นทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะด้วย ดังนั้น ในการดับกิเลสที่จะเกิดขึ้นเพราะความยึดมั่นถือมั่นว่า สุข มีตัวตนจึงถือได้ว่าดับเหมือนกับกิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นว่าเที่ยงทุกประการจะแตกต่างก็เฉพาะที่นิจจลักษณะนั้นนักปฏิบัติสามารถเห็นได้ในอารมณ์ที่ประจักษ์โดยตรง ส่วนทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ เป็นลักษณะที่ได้เห็นโดยอนุโลม เทียบเคียงกับอนิจจลักษณะที่ตนได้เห็นอย่างประจักษ์แล้วนั่นเอง

ข้อความต่อไปนี้เป็นข้อความเปรียบเทียบซึ่งได้ยกมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาแห่งวิภังคปกรณ์ หน้า ๕๕ มีใจความดังนี้

โดยปกติแล้ว ชนทั้งหลายเมื่อเห็นภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถ้วย แก้ว หรืออื่นๆ หลุดตกแตกจากมือ ก็จะพากันกล่าวว่า "มันเป็นความไม่เที่ยง" นี้ถือว่าอนิจจลักษณะปรากฏชัดจึงได้พากันกล่าวออกมาเช่นนี้ แต่ถ้าเห็นแผลพุพองตามร่างกายหรือบาดแผลอื่นๆ ก็มักจะพากันกล่าวว่า "เป็นทุกข์" นี้ถือว่าทุกขลักษณะปรากฏชัดเหมือนกัน ส่วนอนัตตลักษณะนั้นเป็นลักษณะที่ไม่ปรากฏชัด เป็นดุจ

ความมืดยากที่จะรู้หรือสังเกตได้ยากที่จะอธิบายให้เข้าใจได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงสามารถอธิบายอนัตตลักษณะให้กระจ่างแจ้งได้

อนึ่ง ลักษณะทั้งอนิจจังและทุกขังจะปรากฏชัดอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ส่วนอนัตตลักษณะนั้นจะปรากฏเป็นที่รู้จักก็เฉพาะในกาลที่อุบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น แม้กระทั่งผู้ทรงอิทธิฤทธิ์นอกพระศาสนา เช่น พระโพธิสัตว์นามว่าสรภังคะหรือคณาจารย์อื่นๆ ก็สามารถสอนได้เฉพาะอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเท่านั้น ไม่สามารถสอนอนัตตลักษณะได้เลย ซึ่งถึงแม้จะไม่ได้ระบุไว้โดยตรงแต่ก็พึงทราบได้โดยการสันนิษฐานว่าถ้าท่านเหล่านั้นมีความสามารถที่จะแสดงอนัตตาได้ก็ควรที่จะแสดงแก่บริษัทของตนให้บรรลุมรรคผลได้

นอกจากนี้ พระอรรถกถาจารย์ยังได้อธิบายไว้ว่า

อนตฺตลกฺขณปญฺญาปนญฺหิ อญฺญสฺส กสฺสจิ อวิสโย, สพฺพญฺญุพุทฺธานเมว วิสโย, เอวเมตํ อนตฺตลกฺขณํ อปากฏฺ, ตสฺมา สตฺถา อนตฺตลกฺขณํ ทสฺเสนฺโต อนิจฺเจน วา ทสฺเสติ ทุกฺเขน วา อนิจฺจทุกฺเขหิ วา.

แท้จริงแล้ว การบัญญัติ(หรือการแสดง)อนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัยของคนทั่วๆไป แต่เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ (จึงรู้ได้ว่า) อนัตตลักษณะที่ว่านี้เป็นลักษณะที่ไม่ปรากฏชัด ดังนั้น พระบรมศาสดาเมื่อทรงประสงค์จะแสดงอนัตตลักษณะให้ปรากฏ พระองค์จึงต้องแสดงโดยลักษณะของอนิจจัง ลักษณะของทุกขัง หรือทั้งลักษณะของอนิจจังและทุกขัง

(แต่มิได้ทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยตรง นี้เป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่ทำให้รู้ว่า อนัตตลักษณะนั้นรู้ได้ยากยิ่ง)

เกี่ยวกับบุคคลนอกพระพุทธศาสนานั้น แม้ว่าจะรู้อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะได้ก็ตาม แต่ลักษณะที่รู้ดังกล่าวนั้นยังมิใช่ส่วนของไตรลักษณ์ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาอย่างแท้จริง เป็นเพียงลักษณะที่เนื่องด้วยสมมติบัญญัติเท่านั้น หมายความว่า อนิจจลักษณะกล่าวคือการแตกของถ้วยแก้วเป็นต้นนั้นไม่เกี่ยวกับนามรูปที่เป็นปรมัตถ์ ซึ่งเป็นธรรมที่สามารถรู้ได้ด้วยวิปัสสนาญาณ

แต่มีความเกี่ยวเนื่องเฉพาะกับถ้วยแก้ว เป็นต้นอันเป็นบัญญัติ ดังนั้น อนิจจลักษณะดังกล่าวจึงเป็นของปลอม มิใช่ลักษณะอันแท้จริง แม้ในเวลาที่มีคนตาย ต่างก็รู้กันว่าเป็นเรื่องของอนิจจัง อนิจจังที่ว่านี้ยังไม่ใช่อนิจจลักษณะที่แท้จริง เพราะยังไม่ใช่ขั้นของการรู้ปรมัตถ์ และลักษณะความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลสามัญทั่วไป เพราะการถูกหนามทิ่มแทงหรือถูกของมีคมอย่างใดอย่างหนึ่งเข้า ความทุกข์ดังกล่าวนั้น ก็ยังไม่ปรากฏโดยความเป็นปรมัตถ์ เพราะมัวแต่ไปหลงยึดติดกับตัวบุคคลซึ่งเป็นบัญญัติอยู่ เพราะฉะนั้นจึงไม่เกี่ยวกับนาม-รูปปรมัตถ์แต่อย่างใด ด้วยเหตุที่รู้เพียงแค่อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะที่ยังอยู่ในขั้นของบัญญัติเท่านั้นจึงทำให้คณาจารย์นอกศาสนาทั้งหลายไม่สามารถที่จะล่วงรู้อนัตตลักษณะอันแท้จริงได้

ในข้อความที่ได้ยกมาจากพระบาลีอังคุตตรนิกายและอรรถกถาก่อนหน้านี้นั้น พึงทราบว่าเป็นข้อความที่แสดงไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ซึ่งมีลักษณะอาการคือ เกิดแล้วดับ ถูกทารุณด้วยความเกิด-ดับ และไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนา ถ้าผู้ใดสามารถเห็น ลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ชื่อว่าย่อมสามารถเห็นลักษณะที่เหลือทั้งหมดได้

ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา ท่านก็กล่าวยืนยันว่า การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะนั้น เพราะทรงประสงค์ที่จะให้รู้อนัตต-ลักษณะด้วย แต่ลักษณะทั้งสองข้างต้นนั้นจะต้องเป็นลักษณะของไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นวิสัยที่จะรู้ได้ด้วยวิปัสสนาญาณ โดยถ้าว่ากันตามความเป็นจริงแล้ว ลักษณะทั้งสองก็เป็นสิ่งที่รู้ได้ยากพอๆกับอนัตตลักษณะทีเดียว มีแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะสามารถสั่งสอนเรื่องนี้ได้

ดังนั้น พระอาจารย์ผู้รจนามูลฎีกาแห่งสัมโมหวิโนทนีอรรถกถาจึงได้อธิบายไว้ว่า

อนตฺตลกฺขณปญฺญาปนสฺส อญฺเญสํ อวิสยตฺตา อนตฺตลกฺขณทีปกานิ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานญฺจ ปญฺญาปนสฺส อวิสยตา ทสฺสิตา โหติ, เอวํ ปน ทุปฺปญฺญาปนตา เอเตสํ ทุรุปฏฺฐานตาย โหติ.

(มูลฏี. ๒/๔๓)

เนื่องจาก(ท่านได้แสดงว่า)การตรัสรู้แล้วสามารถสอนอนัตตลักษณะนั้นไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่นยกเว้นพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น การตรัสรู้แล้วสามารถสอนอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่แท้จริง ซึ่งส่องให้เห็นอนัตตลักษณะดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่ท่านแสดงไว้ว่า ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่นเช่นกัน ก็สาเหตุที่ยากต่อการแสดงให้เห็นปานนี้นั้นเป็นเพราะว่า อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ปรากฏยาก

อธิบายว่า การที่บุคคลไม่สามารถเห็นอนัตตลักษณะนั้น เนื่องจากไม่สามารถเห็นอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะตัวจริง เพราะถ้ารู้ลักษณะทั้งสองอย่างตามความเป็นจริงแล้วย่อมสามารถรู้อนัตตลักษณะได้เช่นกัน สำหรับการตรัสรู้แล้วสามารถสอนลักษณะของไตรลักษณ์ อันแท้จริงได้นั้น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่มีใครสามารถทำได้ และการที่ไตรลักษณ์ตัวจริงเป็นสิ่งยากต่อการแสดงให้บุคคลอื่นเข้าใจตามได้นั้น เป็นเพราะว่าลักษณะอันแท้จริงเหล่านั้นเป็นปรากฏการณ์ที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถที่จะเห็นได้โดยง่ายนั่นเอง

อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่เป็นตัวส่องให้เห็นอนัตตลักษณะตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ฎีกานั้น หมายถึงลักษณะที่เป็นปรมัตถ์อย่างแท้จริงซึ่งเป็นวิสัยของญาณเท่านั้นที่จะกำหนดรู้ได้ ไม่ใช่เป็นลักษณะเหมือนกับอนิจจังในเรื่องของถ้วยชามแตก (ในที่นั้นเป็นเพียงบัญญัติ ไม่ใช่ปรมัตถ์) ซึ่งไม่สามารถที่จะเป็นเหตุให้เห็นอนัตตลักษณะได้เลย ดังนั้น ในอนุฎีกาท่านจึงได้อธิบายไว้ว่า

น หิ ฆฏเภทกณฺฏกเวธาทิวเสน ลพฺภมานา อนิจฺจทุกฺขตา สตฺตานํ เอกนฺตโต อนตฺตตาธิคมเหตู โหนฺติ, ปจฺจยปฺปฏิพทฺธตาอภณฺหสมฺปฏิปีฬนาทิวเสน ปน ลพฺภมานา โหนฺติ, ตถา หิ จกฺขาทีนิ กมฺมาทิมหาภูตาทิปจฺจยปฺปฏิพทฺธวุตฺตีนิ, ตโต เอว อหุตฺวา สมฺภวนฺติ หุตฺวา ปฏิเวนฺตีติ อนิจฺจานิ, อภิณฺหสมฺปฏิปีฬิตตฺตา ทุกฺขานิ, เอวมฺภูตานิ จ อวสวตฺตนโต อนตฺตกานีติ ปริคฺคเห จิเตหิ สมุปจิตญาณ-สมฺภาเรหิ ปสฺสิตุํ สกฺกา.

(อนุฎี. ๒/๔๖)

จริงอย่างนั้น อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่ได้มาด้วยอำนาจแห่งการเห็นหม้อแตกและถูกหนามทิ่มแทงเป็นต้น ไม่ใช่เหตุที่จะทำให้เหล่าสัตว์บรรลุถึงความ

เป็นอัตตาได้โดยตรง ส่วนที่จะเป็นได้โดยตรงนั้นจะต้องเป็นอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่ได้มาด้วยอำนาจแห่งความเกี่ยวข้องกับเหตุปัจจัยและการทรมานเบียดเบียนอยู่เนืองนิตย์เป็นต้น อย่างเช่นนักปฏิบัติผู้ตั้งอยู่ในการกำหนดนามรูป ซึ่งเป็นผู้ที่เคยสั่งสมบารมีอันเป็นพื้นฐานของวิปัสสนาญาณมาแล้วย่อมสามารถที่จะเห็นนามรูปอายตนะทั้งหลายมีจักษุประสาทเป็นต้นที่เกิดขึ้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับเหตุปัจจัยในอดีต เช่นกรรมเป็นต้นและเหตุปัจจัยในปัจจุบัน เช่นมหาภูตรูปเป็นต้นว่า เป็นอนิจจัง คือสิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะเหตุว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ก่อนแต่เกิดขึ้นมาใหม่ และพอเกิดขึ้นมาแล้วก็ดับหายไป (นอกจากนี้) ยังสามารถเห็นว่าเป็นทุกขัง คือเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า เป็นสิ่งที่ถูกเบียดเบียนทรมานอยู่ทุกขณะ และยังสามารถเห็นต่อไปอีกว่า อายตนะที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ดังกล่าวล้วนเป็นสิ่งที่หาอัตตามิได้ หรือเป็นสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา เพราะไม่เป็นไปตามอำนาจที่ขอ

ข้อควรจำ

ในขณะที่นามรูปอันเป็นอารมณ์กำลังปรากฏทาง ทวาร(ประสาท) ๖ อยู่นั้น ญาณอันรู้แจ้งอารมณ์เหล่านั้นว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงโดยอาจจะเนื่องมาจากการได้พิจารณาเห็นความเกิดดับของนามรูปตามความเป็นจริง หรือการได้พิจารณาเห็นเฉพาะความดับของนามรูปอย่างเดียว ท่านเรียกว่า **อนิจจานุปัสสนา** และเนื่องจากเป็นญาณที่สามารถรู้ได้โดยตรงจึงเรียกว่า **ปัจจักขอนิจจานุปัสสนา** และเมื่อนักปฏิบัติได้รู้นามรูปอันเป็นอารมณ์ปัจจุบันโดยประจักษ์แจ้งด้วยอนิจจานุปัสสนาแล้วก็จะสามารถทราบนามรูปอันเป็นอารมณ์ในอดีตและอนาคตได้ว่าเป็นสิ่งที่ มีสภาพอย่างเดียวกันกับอารมณ์ปัจจุบันที่เรากำลังรู้เห็นอยู่นี้ ก็ญาณที่สามารถทราบในลักษณะทำนองนี้ ท่านเรียกว่า **อนุมานอนิจจานุปัสสนา** หรือ **อันวยญาณ** (ญาณที่คล้อยตาม)

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นปัจจักขอนิจจานุปัสสนาหรืออนุมานอนิจจานุปัสสนาก็ล้วนแล้วแต่เริ่มต้นมาจากสัมมสนญาณทั้งสิ้น พอถึงภังคญาณก็เริ่มทำการละกิเลสได้ ดังนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องภังคญาณ ท่านจึงได้แสดงไว้อย่างบริบูรณ์อย่างนี้ว่า **อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ**

อนิจจานุปัสสนา จบ

ทุกขานุปัสสนา

ตั้งแต่ทุกขานุปัสสนาเป็นต้นไปนี้ จะอธิบายเฉพาะข้อความที่พิเศษแตกต่างจากอนิจจานุปัสสนา เท่านั้น ดังนั้น ข้อความใดที่ซ้ำกันหรือคล้ายกันก็จะละไว้ ถ้าท่านใดเกิดความสงสัยก็ให้พลิกกลับไปดูที่เรื่องของอนิจจานุปัสสนาได้

ญาณที่กำหนดเห็นนามรูปสังขารเป็นทุกข์เรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา** หมายความว่า ในขณะที่นักปฏิบัติกำลังกำหนดนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงก็จะเห็นนามรูปถูกความเกิด-ดับล้อมรุมทำร้าย จึงเห็นว่า นามรูปเป็นทุกข์

ขันธ์ ๕ หรือที่เรียกกันว่า นามรูป ซึ่งมีความเกิด-ดับ ปรากฏในทวาร ๖ นั้น ชื่อว่า**ธรรมอันเป็นทุกข์** เพราะเหตุที่ถูกความเกิดดับเบียดเบียน อาการที่ถูกความเกิด-ดับ เบียดเบียนนั้น ท่านเรียกว่า **ทุกขลักษณะ** (ลักษณะเป็นเครื่องสังเกตให้รู้ว่านี่คือทุกข์) ส่วนญาณที่กำหนดเห็นทุกขลักษณะอันเป็นเหตุให้รู้ว่านามรูปเป็นทุกข์นั้น เรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา** และแม้แต่การกำหนดเห็นว่า เป็นสิ่งที่น่ากลัว น่าเกลียด น่าขยะแขยง หรืออะไรอื่นๆที่เป็นไปในทางไม่ดี ก็ล้วนแล้วแต่เรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา** ทั้งสิ้น

ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺติ วจนโต ปน ตเทว ขนฺธปญฺจกํ ทุกฺขํ, กสฺมา ? อภิณฺหปฺปฏิปีฬนา. อภิณฺหปฺปฏิปฺปีฬนากาโร ทุกฺขลกฺขณํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๓)

ก็เพราะมีพุทธดำรัสว่า "ธรรมใดไม่เที่ยง ธรรมนั้นเป็นทุกข์" ฉะนั้น จึงรู้ได้ว่า) ขันธ์ ๕ ดังกล่าวเป็นทุกข์ ถามว่า "เพราะสาเหตุอะไรจึงเป็นทุกข์" ตอบว่า "เพราะถูกความเกิดดับล้อมรุมเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา ฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ จริงอยู่ อาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียน อยู่ตลอดเวลา ท่านเรียกว่า ทุกขลักษณะ"

ทุกขลักษณะ ๓ ประการ

ทุกขลักษณะโดยทั่วไป มี ๓ ประการ ดังนี้

๑. **ทุกขทุกขลักษณะ** หรือ **ทุกขทุกขตา** หมายถึงอาการของทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นได้ทั้งในทางกายและใจ

๒. **วิปริณามทุกขลักษณะ** หรือ **วิปริณามทุกขตา** หมายถึงอาการที่ไม่เที่ยงหรืออาการที่แปรเปลี่ยนของสุขเวทนาที่เกิดขึ้นทั้งในทางกายและทางใจ

๓. **สังขารทุกขลักษณะ หรือ สังขารทุกขตา** หมายถึงอาการที่ถูกความเกิดดับของสังขารเบียดเบียนแทรกแซง

ก็ข้อความที่ยกมาข้างต้นนั้น ท่านต้องการแสดงเฉพาะสังขารทุกขลักษณะเท่านั้น เพราะเห็นว่าเป็นลักษณะที่มีความเกี่ยวเนื่องกับ**เตภูมกสังขาร**(สังขารในไตรภูมิ)ทั้งหมด ดังที่พระฎีกาจารย์ท่านได้ไขความไว้ว่า **ตีสุ ทุกฺขตาสุ สงฺขาร-ทุกฺขตาว พฺยาปินี.** (วิสุทธิ.ฏี. ๒/๔๓๓) = *ในบรรดาทุกขลักษณะทั้ง ๓ ประการนั้น สังขารทุกขตาเท่านั้น ครอบคลุมไปในสังขารทั้งหมดทั้งปวง*

นามรูปมีความเกิดดับทางทวาร ๖ (ประสาท ๖) อยู่ อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ผู้ใดมิได้กำหนดนามรูปดังกล่าว ย่อมไม่สามารถที่จะรู้อาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนได้เลย และผู้ที่มิได้ใส่ใจอาการนั้น ถ้าอยู่ในอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานานๆ จนเกิดอาการเมื่อยขบ หรือทุกขเวทนาอย่างอื่นจนทนไม่ไหว เขาก็จะเปลี่ยนอิริยาบถใหม่โดยปราศจากการกำหนดเวทนาดังกล่าว คือไม่กำหนดเวทนาดังกล่าวให้เห็นเป็นเพียงสภาวธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้เวทนานั้นก็จะไม่ปรากฏ เนื่องจากถูกอิริยาบถใหม่ปิดบังเอาไว้ทำให้ไม่อาจเห็นแม้แต่ทุกขลักษณะ กล่าวคือทุกขเวทนาความเจ็บปวด จัดเป็นทุกขเวทนาที่หยาบ มีลักษณะปรากฏชัดกว่าทุกขลักษณะที่เหลือ ดังนั้น การที่จะเห็นทุกข์ที่เหลือคือวิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ได้นั้นจึงเป็นเรื่องที่ยาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกขานุปัสสนาตัวจริงจึงไม่อาจบังเกิดขึ้นได้

ผู้ที่กำหนดนามรูปดังกล่าว ย่อมสามารถรู้อาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนได้ และเมื่อใส่ใจในอาการเหล่านั้นแล้ว ก็จะสามารถเห็นความเปลี่ยนแปลงหรือความดับไปของสุขเวทนาในอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วกลายเป็นทุกขเวทนาเข้ามาแทน ซึ่งเรียกว่า **วิปริณามทุกขลักษณะ** ในขณะเดียวกันก็จะสามารถกำหนดรู้แม้กระทั่งทุกขเวทนา ความเจ็บปวด เช่น ความเมื่อยขบ อาการเหน็บชาเป็นต้น โดยเห็นเป็นเพียงสภาวธรรม ธรรมดาของสังขารเท่านั้น และสามารถกำหนดได้ทันอาการที่เกิดขึ้น เช่น ในเวลาที่เวทนามีความเจ็บปวดสุดขีดจนต้องเปลี่ยนอิริยาบถ ขณะที่กำลังเปลี่ยน และขณะที่เปลี่ยนแล้วซึ่งทำให้

ทุกขเวทนาหายไป และสุขเวทนาใหม่ก็เข้ามาแทนที่ นักปฏิบัติผู้ที่สามารถกำหนดได้เช่นนี้ ชื่อว่าเป็นผู้เพิกอิริยาบถที่เป็นตัวปิดบังทุกข์ออกได้ ดังนั้น แม้แต่ทุกขเวทนาที่ละเอียดอ่อน เขาก็สามารถกำหนดเห็นได้ และทุกขานุปัสสนาชื่อว่า ย่อมปรากฏแก่เขาโดยความเป็นของแท้และถูกต้องตามสภาวธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ทุกฺขลกฺขณํ อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนสฺส อมนสิการา อิริยาปเถหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ. อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนํ มนสิกตฺวา อิริยาปเถ อุคฺฆาฏิเต ทุกฺขลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๒)

เมื่อไม่มีการมนสิการเอาใจใส่อาการที่ถูกความเกิด-ดับตามรังควานเบียดเบียนอยู่เป็นนิจ จึงทำให้ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เนื่องจากถูกอิริยาบถคอยปกปิดไว้ แต่เมื่ออิริยาบถถูกแหวกออก เพราะเหตุที่ได้มนสิการ เอาใจใส่อาการดังกล่าวแล้ว ทุกขลักษณะก็จะปรากฏตามสภาพความเป็นจริงของตน

ตามข้อความที่ยกมานี้ พึงทราบว่า มิใช่เป็นการแสดงถึงอาการของทุกขลักษณะอย่างเดียวเท่านั้น แต่จริงๆแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงสังขารทุกขลักษณะและวิปริณามทุกขลักษณะที่เหลือด้วย โดยสังเกตได้จากคำว่า “มนสิการเอาใจใส่อาการที่ถูกความเกิด-ดับตามเบียดเบียนอยู่เป็นนิจ” ดังนี้ ซึ่งเป็นคำที่ครอบคลุมถึงลักษณะของทุกข์ดังกล่าวด้วย

อนึ่ง ทุกครั้งที่ทุกขานุปัสสนาตัวจริงปรากฏเกิดขึ้น ก็จะทำหน้าที่ละสัญญาวิปัลลาสมีสุขสัญญาเป็นต้น โดยมีขั้นตอนการละดังต่อไปนี้

ตราบใดที่บุคคลยังไม่สามารถเห็นอารมณ์อันได้แก่นามรูปตามความเป็นจริง (คือเป็นทุกข์) ตราบนั้นก็จะยังมีความสำคัญอยู่ว่า อารมณ์นั้นเป็นสุขอยู่ นี้เป็นความสำคัญผิดชนิดที่เรียกว่า **สัญญาวิปัลลาส** และนอกจากสัญญาวิปัลลาสแล้ว ยังเกิดสภาวธรรมอื่นๆ เช่น **ทิฏฐิวิปัลลาส** (เห็นผิดเพี้ยน) และ **จิตตวิปัลลาส** (เข้าใจผิดเพี้ยน) กิเลสเหล่าอื่นที่เหลือ ตลอดถึงกุศล อกุศล และวิบากของด้วย แต่ถ้าได้รู้นามรูปตามสภาพความเป็นจริงแล้ว ธรรมทั้งหลายดังกล่าวก็จะไม่เกิดขึ้น

ส่วนสาเหตุที่ธรรมดังกล่าว(สัญญาวิปัลลาส ฯลฯ วิบาก) ไม่สามารถเกิดขึ้นได้นั้น เป็นเพราะถูกทุกขานุปัสสนาขจัดออกไปนั่นเอง ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

ทุกฺขานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต สุขสญฺญำ ปชหติ = *ผู้ที่เจริญทุกขานุปัสสนาย่อมสามารถละสุขสัญญาได้*

ในปฏิสัมภิทามรรคก็กล่าวไว้ในทำนองเดียวกันว่า **ทุกฺขโต อนุปสฺสนฺโต สุขสญฺญำ ปชหติ.** (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๒/๕๙) = *ผู้ที่กำหนดเห็นว่าเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นทุกข์ได้*

ข้อควรจำ

ในขณะที่กำลังกำหนดนามรูปซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางทวาร (ประสาท) ๖ ตามสภาพความเป็นจริงในขณะนั้น ไม่ว่าจะด้วยการเห็นอาการที่ถูกความเกิด-ดับเบียดเบียนอยู่ก็ดี อาการแปรเปลี่ยนแล้วแตกสลายไปก็ดี หรืออาการเจ็บปวดทางกายและจิตอย่างรุนแรง ความรู้อย่างถ่องแท้ว่า "นี้เป็นทุกข์" ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่า **ปัจจักขทุกขานุปัสสนา** หมายถึงญาณที่รู้แจ้งทุกข์โดยประจักษ์ เมื่อได้รู้อย่างประจักษ์แจ้งโดยถ่องแท้แล้ว จะทำให้สามารถนำมาเปรียบเทียบกับนามรูป ที่เป็นอดีตหรืออนาคตนามรูปภายนอกทั้งหมดซึ่งเป็นอารมณ์ที่ไม่อาจรู้ด้วยปัจจักขญาณได้ โดยนัยว่า *นามรูปที่เป็นอารมณ์ปัจจุบัน เป็นทุกข์ ฉันใด นามรูปที่เป็นอดีต อนาคต หรือนามรูปภายนอก (นามรูปของผู้อื่น)ก็เป็นทุกข์ฉันนั้น* นี้เป็นการตัดสินโดยการอนุมาน ซึ่งท่านเรียกว่า **อนุมานทุกขานุปัสสนา** หมายถึงญาณที่รู้แจ้งทุกข์ด้วยการคาดคะเน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **อันวยญาณ** คือญาณที่อนุโลมตามปัจจักขญาณ

ทุกขานุปัสสนาญาณทั้งสองนี้ ย่อมปรากฏโดยเริ่มต้นตั้งแต่สัมมสนญาณขึ้นไป และสามารถทำหน้าที่ประหาณกิเลสได้ที่ภังคญาณขึ้นไป

ทุกขานุปัสสนา จบ

อนัตตานุปัสสนา

ในขณะที่นักปฏิบัติกำลังกำหนดนามรูปตามลักษณะสภาวะที่เป็นจริงอยู่ ก็จะเห็นว่า นามรูปนี้ไม่เป็นไปตามที่ตนต้องการ ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า *นามรูปนี้ไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา ที่แท้เป็นเพียงสภาวธรรมที่มีความเกิด-ดับอยู่ตลอดเวลา* ก็ญาณที่รู้และเข้าใจอย่างถ่องแท้เช่นนี้ ท่านเรียกว่า **อนัตตานุปัสสนา**

คำว่า **อัตตา** ในที่นี้ มิได้หมายถึงรูปกาย นามกาย หรือทัพพะ วัตถุสิ่งของแต่อย่างใด แท้ที่จริงแล้ว หมายถึง **ชีวะ อัตตา** หรือ**อาตมัน**ที่พาลปุถุชนพากันหลงยึดมั่นว่าเป็น **สามี นิวาสี การกะ เวทกะ อธิฏฐายกะ** และ **สยัวสี** สำหรับขั้นตอนหรือลักษณะความยึดมั่นนั้น พึงดูอุทยัพพยญาณ ตอนที่ว่าด้วยอุปกิเลสที่ ๑๐ คือ นิกันติ

อาตมัน นั้นมิใช่ทั้งขันธ์ ๕(นามรูป) ทั้งไม่มีอยู่ในขันธ์ ๕ เหล่านั้นด้วย และตามความเป็นจริงแล้วก็มิได้อยู่ในที่อื่นๆเลย เป็นเพียงบัญญัติล้วนๆ ที่พาลปุถุชนพากันยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิดเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ นามรูปหรือขันธ์ ๕ จึงได้ชื่อว่าเป็น **อนัตตา** (มาจากรูปวิเคราะห์ว่า **น อตฺตา อนตฺตา, นตฺถิ อตฺตา เอตสฺส ขนฺธปญฺจกสฺสาติ วา อนตฺตา** = *ไม่ใช่อัตตา ชื่อว่า อนัตตา หรือว่า ขันธ์ ๕ นี้ไม่มีอัตตา เพราะเหตุนั้น ขันธ์ ๕ จึงได้ชื่อว่า อนัตตา*) หมายความว่า ขันธ์ ๕ ไม่ใช่ธรรมที่เป็นอาตมัน ผู้เป็นเจ้าชีวิต และเป็นธรรมที่ไม่มีอาตมันผู้เป็นเจ้าชีวิตเช่นกัน

หากจะถามว่า เพราะเหตุไรจึงชื่อว่า อนัตตา ? ตอบว่า ถ้าหากนามรูปนี้พึงเป็นอัตตาแล้วไซร้ อัตตาก็พึงบันดาลทุกสิ่งทุกอย่างที่ตนต้องการได้ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้ว หาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยเหตุนี้ขันธ์ ๕ กล่าวคือนามรูปนี้จึงเป็น **อนัตตา** แน่นอน

สำหรับลักษณะอาการที่ไม่เป็นไปตามความต้องการของตนนั้น ท่านเรียกว่า **อนัตตลักษณะ**

นักปฏิบัติผู้ที่กำหนดนามรูปตามที่เกิดขึ้นนั้นจะเห็น อย่างประจักษ์แจ้งก็เฉพาะธรรมที่กำลังเกิด-ดับอยู่ตามสภาพปกติของตนเท่านั้น ไม่มีการเห็นอัตตา

หรืออาตมันที่เชื่อกันว่าเป็นเจ้าชีวิตแต่อย่างใด ดังนั้น นักปฏิบัติผู้นั้นจึงเกิดความเข้าใจถูกต้องว่า นามรูปที่กำหนด เห็นนั้นเป็นเพียงสภาวธรรมเท่านั้น ไม่มีทางที่ใครๆจะบังคับให้เป็นไปตามที่ตนต้องการได้และญาณที่เกิดความรู้ความเข้าใจดังที่กล่าวนี้ ท่านเรียกว่า **อนัตตานุปัสสนา**

ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตาติ ปน วจนโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ อนตฺตา. กสฺมา ? อวสวตฺตนโต. อวสวตฺตนากาโร อนตฺตลกฺขณํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๓)

เพราะมีพระดำรัสว่า "สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา" ดังนั้น ขันธ์ ๕ อันเป็นทุกขขันธ์นั่นแหละ เป็นอนัตตา เพราะเหตุว่า ไม่เป็นไปตามอำนาจ และอาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจ ชื่อว่า ***อนัตตลักษณะ***

อนึ่ง ผู้ที่ไม่กำหนดอารมณ์ตามที่เกิดขึ้นในทวาร ๖(ประสาท ๖) นั้น ย่อมไม่สามารถที่จะเห็นธรรมอันเป็นอารมณ์เหล่านั้นแตกต่างกันโดยขณะ สภาพ กิจและอารมณ์ได้เลย ธรรมเหล่านั้นจะปรากฏแก่เขาผู้นั้นโดยความเป็นกลุ่มเป็นก้อนอย่างเดียวเท่านั้น เช่นในขณะที่กำลังเห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่นั้น แทนที่จะปรากฏเฉพาะอาการเห็นอย่างเดียวเท่านั้น แต่กลับปรากฏเหมือนกับว่า ทั้งอาการ อยากดู อาการดู อาการเห็น และต่อด้วยอาการนึกคิด ก็เกิดขึ้นเป็นกลุ่มเป็นก้อน ปรากฏราวกับว่าเป็นสิ่งเดียวกัน การปรากฏโดยลักษณะเช่นนี้ ท่านเรียกว่า**ฆนบัญญัติ** ซึ่งจะเป็นตัวปกปิดหรือบดบัง ไม่ให้อนัตตลักษณะปรากฏ ดังนั้น ผู้ที่ไม่กำหนดอารมณ์ตามที่เกิดขึ้นจึงมองไม่เห็นอนัตตลักษณะ เพราะถูกฆนบัญญัติปกปิดเอาไว้นั่นเอง และเมื่ออนัตตลักษณะไม่ปรากฏแล้ว อนัตตานุปัสสนาญาณตัวจริงจะปรากฏแก่เขาผู้นั้นได้อย่างไร

แต่สำหรับผู้ที่กำหนดธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้น ทางทวาร ๖ หรือประสาท ๖ ได้นั้น ธรรมที่เขากำหนดได้ จะปรากฏให้เห็นเป็นลักษณะเฉพาะเป็นอย่างๆไป ในลักษณะที่แตกต่างโดยขณะ สภาพ กิจ และอารมณ์ แต่ทั้งนี้ผู้นั้นจะต้องได้ สติ สมาธิ และญาณที่แก่กล้าเสียก่อน เช่นในขณะที่เห็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่นั้น เขาผู้นั้นสามารถแยกอาการที่เห็นนั้นให้เป็นส่วนต่างหากจากอาการอื่นๆได้อย่างชัดเจน คือจะปรากฏเพียงอาการเห็นอย่างเดียวเท่านั้น นี้ก็แสดงว่า

ฆนบัญญัติได้ถูกทำลายลงแล้วด้วยอำนาจของการกำหนดอารมณ์ตามความเป็นจริง เป็นเหตุให้อนัตตลักษณะปรากฏขึ้นเองตามธรรมชาติและตามสภาพที่เป็นจริงได้ ซึ่งในที่สุดจะส่งผลให้นักปฏิบัติผู้นั้นบรรลุอนัตตานุปัสสนาญาณตัวจริง ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อนตฺตลกฺขณํ นานาธาตุวินิพฺโภคสฺส อมนสิการา ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น อุปฏฺฐาติ. นานาธาตุโย วินิพฺภุชิตฺวา ฆนวินิพฺโภเค กเต อนตฺตลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๒-๓)

เพราะเหตุที่ไม่ได้กำหนดรู้ถึงความแตกต่างโดยการ แยกแยะเป็นส่วนแต่ละอย่างของธาตุต่างๆจึงถูกฆนบัญญัติปกปิดมิให้อนัตตลักษณะปรากฏแต่เมื่อได้แยกแยะธาตุต่างๆจนทำให้ฆนบัญญัติสลายตัวได้แล้ว อนัตตลักษณะย่อมปรากฏตามสภาพความเป็นจริงของตน

ฆนบัญญัติที่เป็นตัวปกปิดอนัตตลักษณะนั้น มี ๔ ประเภทด้วยกัน คือ (๑) *สันตติฆนะ* (๒) *สมูหฆนะ* (๓) *กิจจฆนะ* (๔) *อารัมมณฆนะ* ซึ่งจะได้อธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

ข้อแรกคือสันตติฆนะนั้น ได้เคยกล่าวไว้แล้วในเรื่องของอนิจจานุปัสสนา ผู้ปรารถนาจะรู้พึงพลิกกลับไปดูได้ ทุกอย่างเหมือนกันเกือบทั้งหมด จะขออธิบายเฉพาะบางส่วนที่เห็นว่าแตกต่างกันโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับอาการปกปิดและอาการปรากฏของอนัตตลักษณะเท่านั้น

ลักษณะการปกปิดของสันตติ

ตัวอย่างเช่นในกรณีของผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้แยกแยะอาการต่างๆ เช่น อาการอยากดู อาการดู อาการเห็น อาการพิจารณา ซึ่งเป็นกลุ่มอาการที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ย่อมสำคัญผิดคิดว่า อาการทั้งหมดเหล่านั้นเป็นสิ่งเดียวกัน เป็นกลุ่มเดียวกัน อาการที่ปรากฏเช่นนี้แหละ ท่านเรียกว่า สันตติฆนะ เมื่อใดที่สันตติฆนะเกิดขึ้น บุคคลก็จะเห็นสภาวธรรมเป็นกลุ่มเป็นก้อนเดียวกัน ท่านเรียกว่า ถูกสันตติฆนะปกปิดไม่ให้มองเห็นตามสภาพความเป็นจริง ซึ่งจะทำให้เกิดความสำคัญผิดคิดว่า

ตนเองสามารถดูหรือเห็นได้ตามที่ตนต้องการพิจารณาหรือรู้ได้ตามที่ตนต้องการ และในที่สุดก็จะเกิดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นว่า อัตตาตัวตนที่ทำให้เป็นไปตามความปรารถนานั้นมีอยู่

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงตัวอย่างในกรณีของการเห็นรูปเท่านั้น ส่วนในกรณีของการได้ยินเสียง ดมกลิ่น เป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยทำนองเดียวกันนี้ นอกจากนี้สำหรับผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้ขั้นตอนของอาการซึ่งเกี่ยวกับอิริยาบถต่างๆ เช่น ในขณะกำลังยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น ในอาการเหล่านี้ ถ้าไม่สามารถกำหนดแยกแยะอาการของนามคืออาการอยากยืน หรืออาการอยากเดินออกจากอาการของรูปคืออาการยืน หรืออาการเดินแล้วละก็จะทำให้ผู้นั้นเกิดความสำคัญผิดคิดว่าเป็นอาการอันเดียวกัน คือสำคัญว่า สามารถยืนได้ตามต้องการหรือเดินได้ตามต้องการ จนในที่สุดก็ทำให้เกิดอุปาทานยึดมั่นว่า อัตตาตัวตนที่ทำได้ตามต้องการนั้นมีอยู่ ซึ่งนี่ก็เป็นผลของการที่ไม่ สามารถกำหนดรู้ขั้นตอนของนามรูปซึ่งเกิดขึ้นคนละขณะ จนทำให้ถูกสันตติฆนะปิดบังมิให้เห็นอนัตตลักษณะตามความเป็นจริงได้

ถ้าทำลายสันตติได้ อนัตตลักษณะก็จะปรากฏ

เมื่อนักปฏิบัติสามารถกำหนดรู้นามรูปเป็นอย่างๆไปไม่ปนกัน เป็นต้นว่าความอยากดู อยากเห็นก็เป็นอีกอย่าง การดู การเห็นก็เป็นอีกอย่าง ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ไม่ว่านักปฏิบัติจะเห็นหรือได้ยิน หรือเกิดอาการอื่นๆ เขาก็จะไม่สำคัญธรรมทั้งหลายว่าเป็นสิ่งเดียวกัน หรือเป็นวัตถุเดียวกัน นี้ชื่อว่า **สันตติฆนะ** ได้สลายไปจากจิตของเขาแล้ว และเมื่อสันตติฆนะได้ถูกทำลายลงแล้ว เขาย่อมเกิดความเข้าใจได้อย่างถูกต้องว่าธรรมแต่ละอย่างล้วน ทำเฉพาะหน้าที่ของตนๆ อาการอยากเห็นไม่สามารถทำหน้าที่การเห็นได้ และการเห็นก็ไม่อาจยังกิจคืออาการอยากให้สำเร็จได้ ดังนี้เป็นต้น เมื่อเข้าใจอย่างนี้แล้ว ย่อมทำให้เกิดญาณปัญญาสามารถรู้แจ้งอนัตตลักษณะว่า “ไม่มีอัตตาตัวตน ซึ่งเป็นผู้สามารถดูได้-เห็นได้-พิจารณาได้-รู้ได้ ตามความต้องการ จะมีก็เฉพาะแต่สภาวธรรมที่เกิดขึ้น เมื่อมีเหตุปัจจัยอันเหมาะสมเท่านั้น” แม้ในกรณี ของการได้ยินได้ฟัง ก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

สมูหฆนะ

โดยปกติแล้วนักปฏิบัติที่ยังไม่เคยกำหนดวิปัสสนา ย่อมสำคัญผิดคิดว่านามและรูปเป็นสิ่งเดียวกัน หรือเป็นวัตถุเดียวกัน ยากที่จะมีใครสามารถแยกแยะนามกับรูปออกจากกันได้ เช่น ในเวลาที่กระทำอาการคู้แขน เหยียดขา เขาย่อมไม่สามารถที่จะแยกแยะได้ว่า อาการอยากคู้ อยากเหยียดของจิตใจ กับอาการคู้อาการเหยียดของรูปกายนั้น เป็นสภาวธรรมที่แตกต่างกัน แต่จะมองเห็นเป็นภาพรวมไปเลยว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นอกจากนี้ ในกรณีที่เกี่ยวกับรูปของบุคคลเดียวกัน เขาย่อมมีความสำคัญผิดคิดว่า รูปในร่างกายตนนั้นเป็นสิ่งเดียวกัน เช่น เห็นว่า ตา หู จมูก ผิวพรรณและเสียงเป็นสิ่งเดียวกัน ดังนั้น ในเวลาที่เห็นส่วนของร่างกายเช่นมือด้วยตา กับเวลาที่สัมผัสมือดังกล่าวด้วยกาย เขาย่อมเกิดความสำคัญว่า รูปผิวพรรณที่เห็นได้ด้วยตา กับรูปกายที่สัมผัสได้ด้วยกายนั้น คือสิ่งอันเดียวกัน โดยสำคัญว่า สิ่งที่เขาเห็นก็คือมือ และสิ่งที่สัมผัสก็คือมือ ยิ่งไปกว่านั้นยังสำคัญว่ารูปที่รองรับการเห็นกับรูปที่รองรับการสัมผัสนั้นเป็นรูปเดียวกัน

นี้เป็นเพียงตัวอย่างเล็กๆน้อยๆเท่านั้น หากจะกล่าวถึงอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นแล้วช่างกว้างขวางพิสดารยิ่งนัก จึงขอให้นักปฏิบัติสำเหนียกรู้ตามนัยที่กล่าวมานี้ว่า *สิ่งที่เราพากันยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดคิดว่าหมู่นามรูปเป็นสิ่งเดียวกันหรือเป็นกองเดียวกัน* นั้นท่านเรียกว่า **สมูหฆนบัญญัติ** และเนื่องจากไม่สามารถใช้วิปัสสนากำหนดสภาวธรรมซึ่งมีสภาพที่แตกต่างกัน ให้เห็นเป็นสิ่งแตกต่างกันได้ สมูหฆนะเข้าปิดบังอนัตตลักษณะของนามรูปไว้ตลอดเวลา แต่ถ้าเมื่อใด นักปฏิบัติตามกำหนดนามรูปอย่างต่อเนื่องก็จะทำให้สามารถกำหนดแยกแยะนามรูปได้ หมายความว่า นามกับรูป จะปรากฏเป็นของต่างกัน เช่น ในขณะที่ทำการคู้เข้า จิตที่ต้องการอยากจะคู้กับรูปที่กำลังคู้ จะปรากฏให้เห็นเป็นทีละอย่างๆไปโดยไม่ควรปะปนกัน ในขณะที่ทำการเหยียด จิตที่ต้องการอยากจะเหยียด กับรูปที่กำลังเหยียดก็จะปรากฏโดยทำนองเดียวกันนี้ นอกจากนี้ ในขณะที่กำลังกำหนดว่า “พองหนอ” อาการที่**ท้องพอง** นั้นเป็นรูป ส่วนการ**กำหนดรู้** เป็นนาม แม้ในการกำหนดอารมณ์อื่นๆ ก็จะปรากฏโดยทำนองเดียวกันนี้ ก็ถ้านามกับรูปปรากฏเป็นอย่างๆไปเช่นนี้ ย่อมแสดงว่า สมูหฆนะได้ถูกทำลายลงแล้ว และถึงตอนนั้นก็จะ

เกิดความเข้าใจอย่างถูกต้องว่า จิตที่อยากคู้อยากเหยียดนั้นไม่สามารถทำหน้าที่คู้หรือเหยียดได้โดยตรง และรูปที่คู้หรือเหยียดก็ไม่สามารถที่จะดำเนินไปได้หากไม่มีจิตคอยกระตุ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นเพราะอาศัยซึ่งกันและกันตลอดเวลา แม้รูปที่พองหรือยุบ ถ้าหากขาดจิตเสียแล้วก็ไม่สามารถ ทำหน้าที่รับรู้หรือกำหนดได้ โดยทำนองเดียวกัน จิตที่กำหนดรับรู้จะเกิดขึ้นเองไม่ได้ ถ้าปราศจากอาการพองหรืออาการยุบของรูป การรู้เช่นนี้แหละคือจุดเริ่มต้นที่จะทำให้อนัตต-ลักษณะปรากฏออกมาตามสภาพที่เป็นจริง

นอกจากนี้แล้ว ในเวลาที่นักปฏิบัติจำเป็นต้องกำหนดอาการเห็น อาการได้ยิน และอาการสัมผัสเหล่านี้โดยต่อเนื่องกัน อาการทั้งหลายดังกล่าวก็จะปรากฏเป็นอย่างๆไป เช่นรูปที่เห็นก็เป็นอย่างหนึ่ง เสียงที่ได้ยิน ก็เป็นอีกอย่าง รูปที่สัมผัสก็เป็นอีกอย่าง จักขุปสาทรูปก็เป็นอีกอย่าง โสตปสาทรูปก็เป็นอีกอย่าง กายปสาทรูปก็เป็นอีกอย่าง การเห็นเป็นนาม สิ่งที่เราเห็นเป็นรูป ส่วนการกระทบกันระหว่างรูปารมณ์กับการเห็น เรียกว่า **ผัสสะ** สัมผัสนี้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ครั้นเห็นแล้วเวทนา(ซึ่งอาจเป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว)ก็เกิดขึ้น เวทนาที่ว่านี้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ถ้านักปฏิบัติสามารถเห็นปรากฏการณ์ ของสภาวธรรมชาติของนามรูปเช่นนี้ สมูหฆนบัญญัติของเขาก็จะแตกสลายไปในที่สุด

กิจจฆนะ

รูปธรรมและนามธรรมยังเป็นสิ่งที่แตกต่างกันโดยกิจ แต่ถึงกระนั้นถ้าเป็นนักปฏิบัติ ผู้ที่ยังไม่ได้เจริญวิปัสสนา ย่อมเกิดความสำคัญผิดคิดว่า นามรูปเป็นสิ่งเดียวกัน เป็นวัตถุเดียวกัน เช่น ในขณะที่เห็นรูปนั้น สภาวธรรม ต่างก็ทำหน้าที่ของตนๆ ดังนี้

จักขุปสาทรูปเป็นเหตุให้มองเห็น ส่วนจักขุวิญญาณเป็นผู้เห็น และรูปารมณ์หรือที่เรียกว่า วัณณรูป(รูปคือสีสันวรรณะมี สีเขียว สีแดง เป็นต้น) เป็นภาพที่ปรากฏให้เห็น และถึงแม้ว่าสภาวธรรมดังกล่าวจะแตกต่างกันโดยหน้าที่ก็ตาม แต่สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้เจริญวิปัสสนาย่อมสำคัญว่าทั้งจักขุปสาทรูป จักขุวิญญาณ และรูปารมณ์ ซึ่งเป็นไปในตัวบุคคลคนเดียวนั้นล้วนเป็นสิ่งเดียวกัน และแม้ในกรณีของเสียงเป็นต้นก็พึงทราบโดยนัยเดียวกันนี้

เกี่ยวกับหน้าที่ของนามธรรมนั้น จักขุวิญญาณทำหน้าที่เห็น โสตวิญญาณทำหน้าที่ได้ยินหรือฟัง ฆานวิญญาณทำหน้าที่ดมกลิ่น ชิวหาวิญญาณทำหน้าที่ลิ้มรส กายวิญญาณทำหน้าที่กระทบสัมผัส มโนวิญญาณทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ทางใจ ดังนั้น ธรรมดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่แตกต่างกันโดยกิจหน้าที่ แต่เพราะบุคคลไม่ได้เจริญวิปัสสนา จึงทำให้มองเห็นเป็นสิ่งเดียวกัน เพราะสำคัญว่าสิ่งที่เห็นได้ยิน หรือดมกลิ่น เป็นต้นนั้นล้วนเป็นเรา

ในกรณีของเวทนา เราจะเห็นว่าเวทนาทั้งหลายต่างก็ทำหน้าที่ของตน เช่น สุขเวทนาทำให้จิตร่าเริง ทุกขเวทนาทำให้จิตเศร้าหมอง อุเบกขาเวทนาทำให้จิตสงบ คือให้อยู่ในระดับปกติ(ไม่ยินดีหรือเสียใจ) เวทนาที่กล่าวมานี้แม้จะแตกต่างกันโดยกิจก็ตาม แต่ถ้าบุคคลไม่เคยเจริญวิปัสสนามาก่อนย่อมมีความสำคัญผิดคิดว่าเป็นธรรมตัวเดียวกัน เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นว่า ผู้เป็นสุขก็คือตัวเรา ผู้เป็นทุกข์ก็คือตัวเรา ผู้สงบอยู่นิ่งเฉยก็คือตัวเรา โดยทำนองเดียวกันนี้ ในกรณีของอาการไหวกาย เช่น การคู้แขน เหยียดขาเป็นต้น จิตที่คิดอยากจะคู้เข้า ย่อมยังการเคลื่อนไหวกายให้สำเร็จในลักษณะอาการคู้ ส่วนรูปกายที่คู้ก็ย่อมเคลื่อนไหวไปตามทิศทางที่ตนต้องการ ด้วยเหตุนี้ ธรรมทั้งสองจึงมีความแตกต่างกันโดยกิจ แต่ถึงกระนั้นบุคคลผู้ที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนา ย่อมไม่อาจที่จะแยกแยะเช่นนี้ได้คงได้แต่สำคัญผิดคิดว่าจิตกับรูปกายเป็นสิ่งเดียวกันทำกิจเดียวกัน ในที่สุดก็เกิดความยึดมั่นถือมั่นว่า *ตัวข้าเป็นผู้อยากกระทำ เป็นผู้กระทำ ผู้อยากกระทำ หรือผู้กระทำก็คือตัวข้า*

สรุปแล้ว สิ่งที่เราสำคัญผิดคิดว่าเป็นสิ่งเดียวกันทั้งๆที่ตามความเป็นจริงแล้วแตกต่างกันโดยหน้าที่นั้นท่านเรียกว่า **กิจจฆนบัญญัติ** ส่วนสาเหตุที่ทำให้มีความสำคัญเช่นนั้น ก็เป็นเพราะไม่ได้กำหนดนามรูปด้วยวิปัสสนานั่นเอง และกิจจฆนบัญญัตินี้เองที่เป็นตัวปกปิดมิให้อนัตตลักษณะปรากฏแก่บุคคลธรรมดา แต่ถ้านักปฏิบัติใดสามารถกำหนดแยกแยะนามรูปด้วยวิปัสสนาได้ละก็ นามรูปก็จะปรากฏแก่ผู้นั้นในลักษณะที่ไม่ปะปนกัน คือผู้นั้นสามารถที่จะแยกแยะได้ว่าสิ่งไหนคือนาม สิ่งไหนคือรูป ซึ่งเป็นเหตุให้กิจจฆนบัญญัติสลายตัวลง เมื่อไม่มีกิจจฆนบัญญัติ ปัญญาย่อมเกิด คือมีความเข้าใจอย่างถูกต้องว่า สภาวธรรมที่ทำ

หน้าที่อย่างหนึ่ง ย่อมไม่สามารถที่จะทำหน้าที่อย่างอื่นได้ และเมื่อเกิดความเข้าใจเช่นนี้แล้ว ย่อมทำให้เห็นอนัตตลักษณะตามสภาพที่เป็นจริงได้

อารัมมณฆนะ

โดยปกติแล้ว นามธรรมทั้งหลายมีความแตกต่างกันตามอารมณ์ แต่ถึงกระนั้น ถ้านักปฏิบัติยังไม่ได้กำหนดวิปัสสนาแล้ว ก็ย่อมมีความสำคัญผิดคิดว่า นามธรรมดังกล่าวเป็นสิ่งเดียวกัน เช่น จักขุวิญญาณมีรูปเป็นอารมณ์ (หรือเรียกตามภาษาชาวบ้านว่า จักขุวิญญาณเห็นรูป) โสตวิญญาณมีเสียงเป็นอารมณ์ ฆานวิญญาณมีกลิ่นเป็นอารมณ์ ชิวหาวิญญาณมีรสเป็นอารมณ์ กายวิญญาณมีสัมผัสต่างๆเป็นอารมณ์ มโนวิญญาณมีสภาวธรรมที่เหลือเป็นอารมณ์ ดังนั้น จะเห็นว่า จิตที่เห็นก็ไม่ใช่จิตที่ได้ยิน และจิตที่ได้ยินก็ไม่ใช่จิตที่ได้กลิ่น ส่วนการเห็นรูปารมณ์ต่างๆ ก็เช่นกัน คือจิตที่เห็นรูปารมณ์สีขาวก็ไม่ใช่จิตที่เห็นรูปารมณ์สีดำ สีเหลือง หรือสีอื่นๆ หรือจิตที่เห็นรูปารมณ์ สีดำ หรือสีเหลือง ก็ไม่ใช่จิตที่เห็นรูปารมณ์สีขาว แม้ในกรณีของการได้ยินเสียงต่างๆ ก็พึงทราบโดยลักษณะเดียวกันนี้ ยิ่งไปกว่านั้น ถ้าเป็นการเห็นรูปารมณ์ ที่มีสีเดียวกันอย่างต่อเนื่องนั้น จิตดวงแรก(ปฐมจิต)ที่เห็นก็ไม่ใช่จิตดวงที่ ๒ หรือดวงที่ ๓ และ จิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ก็ไม่ใช่จิตดวงที่ ๔ ที่ ๕ และในกรณีของการได้ยินเสียงชนิดเดียวกันก็พึงทราบโดยทำนองนี้

ดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า แม้นามธรรม(จิต)จะมีความแตกต่างกันตามอารมณ์ก็จริง แต่ถึงกระนั้น บุคคลที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนา หามีความเข้าใจเช่นนี้ไม่ มีแต่จะสำคัญผิด คิดว่า *นามธรรมทั้งหมดที่เกิดในภายในสันดานของคนๆหนึ่งล้วนเป็นสิ่งเดียวกัน ผู้เห็นก็คือตน ผู้ได้ยินก็คือตน ผู้ดมกลิ่น ผู้ลิ้มรส ก็คือตน ผู้เห็นรูปต่างๆ ได้ยินเสียงต่างๆ ก็คือตน ไม่ว่าจะรับรู้อารมณ์อะไรก็แล้วแต่ ก็มีแต่ตนเท่านั้นที่เป็นผู้รับรู้* สิ่งที่บุคคลนั้นสำคัญผิดดังกล่าว ท่านเรียกว่า **อารัมมณฆนะ** ซึ่งเป็นตัวปกปิดมิให้อนัตตลักษณะปรากฏแก่บุคคลทั่วไป

เมื่อนักปฏิบัติสามารถกำหนดได้อย่างต่อเนื่อง จนสติ สมาธิ และญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว อารัมมณฆนบัญญัติก็จะสลายตัวลง เช่น ในขณะที่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ เมื่ออารัมมณฆนบัญญัติสลายตัว ญาณก็จะปรากฏแก่บุคคลนั้นว่า จิตที่อยากดู

กับจิตที่กำหนดว่าอยากดู หรือจิตที่เห็นกับจิตที่กำหนดว่าเห็น ต่างก็เป็นจิตคนละดวงกัน และในการได้ยินเสียง ดมกลิ่น เป็นต้นก็พึงทราบ โดยทำนองเดียวกันนี้

นอกจากนี้ ญาณดังกล่าวยังจะปรากฏในลักษณะอาการอื่นๆอีก เช่น เวลาได้เห็นรูปกับได้ยินเสียงนั้น ก็รู้ว่าจิตที่เห็นก็เป็นอีกดวง ส่วนที่ได้ยินก็เป็นอีกดวง (คือไม่ใช่จิตดวงเดียวกัน) และจิตดวงแรกที่เห็นก่อนกับจิตดวงที่เห็นที่สอง หรือที่สามเป็นต้น ล้วนเป็นจิตต่างดวงกัน และเมื่อนักปฏิบัติสามารถกำหนดความต่างกันของจิตแต่ละดวง ตามอำนาจการรับอารมณ์แล้ว ย่อมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจโดยแจ่มแจ้ง สามารถมองเห็นอนัตตลักษณะได้ตามสภาพที่เป็นจริง ดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านอธิบายไว้ว่า

ยา เหสา อญฺญมญฺญูปตฺถทฺเธสุ สมุทิเตสุ รูปารูปธมฺเมสุ เอกตฺตาภินิเวสวเสน อปริมทฺทิตสงฺขาเรหิ คยฺหมานา สมูหฆนตา, ตถา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ กิจฺจเภทสฺส สติปิ ปฏินิยตภาเว เอกโต คยฺหมานา กิจฺจฆนตา, ตถา สารมฺมณธมฺมานํ สติปิ อารมฺมณกรณเภเท เอกโต คยฺหมานา อารมฺมณฆนตา จ, ตา ธาตูสุ ญาเณน วินิพฺภุชิตฺวา ทิสฺสมานาสุ หตฺเถน ปริมชฺชิยมาโน เผณปิณฺโฑ วิย วิลยํ คจฺฉนฺติ, ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สุญฺญา เอเต ธมฺมา ธมฺมมตฺตาติ อนตฺตลกฺขณํ ปากฏตรํ โหติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๒-๓)

สมูหฆนบัญญัติ *คือบัญญัติที่บุคคลผู้ยังไม่ได้เอาชนะสังขารด้วยวิปัสสนายึดมั่น ด้วยความสำคัญผิดคิดว่าเป็นสิ่งเดียวกันในระหว่างนามธรรมและรูปธรรมอันเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ซึ่งเกิดร่วมกันในภายในขันธสันดานของบุคคลคนเดียวกัน*

กิจจฆนบัญญัติ *คือบัญญัติที่บุคคลยึดถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ทั้งๆที่ธรรมเหล่านั้นมีความแตกต่างกันโดยกิจเป็นที่แน่นอนอยู่แล้ว*

อารัมมณฆนบัญญัติ *คือบัญญัติที่บุคคลยึดถือหมู่ธรรมที่สามารถรับอารมณ์ได้ว่า เป็นสิ่งเดียวกันทั้งๆที่มีการรับอารมณ์แตกต่างกัน*

บัญญัติเหล่านี้ย่อมถึงซึ่งความเสื่อมสลาย เมื่อธาตุปรากฏแก่ญาณโดยอาการที่แยกเป็นส่วนๆดุจฟองน้ำที่ถึงซึ่งความเสื่อมสลายไปเมื่อถูกมือสัมผัสฉะนั้น และเมื่อฆนบัญญัติดังกล่าวเสื่อมสลายไปแล้ว อนัตตลักษณะย่อมปรากฏชัดใน

ลักษณะอาการแห่งอนัตตานุปัสสนาว่า "ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เป็นสภาวธรรมล้วนๆ ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ว่างเปล่าจากอัตตาที่ถือกันว่าเป็นผู้ครอบครองผู้สร้าง หรือผู้เนรมิตสรรพสิ่ง

ตามอรรถกถาและฎีกาที่ยกมานี้ พึงทราบว่า ถ้าฆนบัญญัติเสื่อมสลายไปแล้วเท่านั้น อนัตตลักษณะจึงจะปรากฏชัดได้ และทุกครั้งที่อนัตตานุปัสสนาเกิดขึ้น อัตตสัญญาเป็นต้นก็จะถูกอนัตตานุปัสสนานั้นทำลาย เช่น ถ้านักปฏิบัติยังไม่รู้หรือเข้าใจนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงแล้ว ย่อมทำให้เกิดสัญญาวิปัลลาส คือมีความสำคัญผิดคิดว่านามรูปเป็นอัตตา สัตว์ บุคคล นอกจากนี้ ยังทำให้เกิดทิฏฐิวิปัลลาส(ความเห็นคลาดเคลื่อน) จิตวิปัลลาส(จิตรับรู้คลาดเคลื่อน)ได้เช่นกัน และยิ่งไปกว่านั้น ยังสามารถทำให้กิเลส อกุศลกรรม และกุศลกรรม รวมทั้งวิบากของกรรมดังกล่าว เกิดตามมาเป็นผลเหมือนลูกโซ่ของการสำคัญผิดคิดว่านามรูปเป็นอัตตา อย่างไรก็ตาม เมื่อนักปฏิบัติสามารเข้าใจนามรูปอย่างถ่องแท้แล้วว่าไม่ใช่อัตตาอย่างที่คนทั่วไปคิด สัญญาวิปัลลาสก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ทั้งนี้เพราะถูกอนัตตานุปัสสนาละได้แล้วนั่นเอง สมดังคำใน วิสุทธิมรรคซึ่งได้ยกมาเป็นหัวข้อข้างต้นแล้วว่า **อนตฺตานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต อตฺตสญฺญำ ปชหติ** = *ผู้เจริญอนัตตานุปัสสนาย่อมละอัตตสัญญาได้*

และในปฏิสัมภิทามรรคก็ได้ตรัสไว้ว่า **อนตฺตโต อนุปสฺสนฺโต อตฺตสญฺญำ ปชหติ.** (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๒/๕๙) = *ผู้ที่ตามกำหนดรู้ว่า นี้เป็นเพียงสภาวธรรม หาใช่อัตตาไม่ ย่อมสามารถละอัตตสัญญาได้*

ข้อสังเกต

ในขณะที่กำลังกำหนดนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงอยู่นั้น ถ้าญาณที่รู้อย่างถ่องแท้ว่า *นี่ไม่ใช่สัตว์บุคคล เป็นแต่เพียงสภาวธรรมเท่านั้น* เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้น ซึ่งไม่ว่าจะเกิดขึ้นเพราะสาเหตุที่ได้เห็นความที่นามรูปไม่เป็นไปตามความปรารถนา หรือเห็นความไม่อยู่ในอาณัติของใครๆ หรือเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ความรู้หรือญาณที่เกิดขึ้นนั้น ท่านเรียกว่า ปัจจักขอนัตตานุปัสสนา และเมื่อเห็นอย่างถ่องแท้ด้วยปัจจักขญาณแล้ว ย่อมสามารถนำไปเทียบเคียงกับ

นามรูปที่เป็นอดีต เป็นอนาคต หรือนามรูปภายนอกทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ในโลกได้ โดยนัยเป็นต้นว่า *นามรูปเหล่านี้ ก็ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เป็นแต่เพียงสภาวธรรมเท่านั้น* ญาณที่รู้โดยลักษณะเทียบเคียงอย่างนี้ ท่านเรียกว่า **อนุมานอนัตตานุปัสสนา** หรือ **อันวยญาณ**

อนึ่ง อนัตตานุปัสสนาญาณที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ มีจุดเริ่มต้นที่สัมมสนญาณ และสามารถละกิเลสได้ที่ภังคญาณเป็นต้นไป

อนัตตานุปัสสนา จบ

สาระที่ควรรู้เกี่ยวกับอนุปัสสนา ๓

วิเสสโต ธมฺมานํ ขณิกนิโรเธ อนิจฺจตาโวหาโรติ ทสฺเสนฺโต หุตฺวา อภาโว วาติอาทิมาห.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๑๑)

อนิจฺจโต ตาว อนุปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสกสฺส ยุตฺตา, ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏีติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๗)

เนื่องจากพระอรรถกถาจารย์ ท่านมีความประสงค์ที่จะแสดงว่า "โดยเฉพาะเมื่อธรรมทั้งหลาย(นามรูป)ดับโดยขณะแล้ว จึงมีโวหารว่าอนิจจตา" ดังนี้จึงกล่าวคำว่า หุตฺวา อภาโว

ชื่อว่าความแตกดับ เป็นส่วนอันยิ่งยวดแห่งอนิจจลักษณะ เพราะฉะนั้น อนิจจานุปัสสนาจึงเหมาะสมกับนักปฏิบัติผู้กำหนดความแตกดับเป็นอารมณ์

ตามที่ฎีกาจารย์ได้อธิบายไว้นี้ พึงทราบว่า ในบรรดาอนิจจลักษณะ ๒ อย่างนั้น ลักษณะ คือ *หุตฺวา อภาว* เป็นขณะภังคะ คือเป็นความดับของนามรูปในปัจจุบันเท่านั้น ก็ลักษณะที่ว่านี้เป็นทั้งอนิจจลักษณะที่ถึงระดับสูงสุดด้วย เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติผู้ที่เพียบพร้อมด้วยภังคญาณแล้ว เพียงแต่กำหนดความแตกดับของนามรูปเป็นอารมณ์ ก็ย่อมสามารถยังอนิจจานุปัสสนาให้สำเร็จลงได้ และเมื่อนักปฏิบัติผู้นั้นได้เห็นความแตกดับของนามรูปซึ่งกำลังเกิดดับอยู่ ก็ย่อม

สามารถยังอนิจจานุปัสสนาให้สำเร็จลงได้ และเมื่อได้เห็นความแตกดับของนามรูปแล้ว ย่อมไม่เกิดความสำคัญผิดคิดว่า นามรูป เป็นความสุข หรือเป็นที่น่ารักน่ายินดี ตรงกันข้าม เขากลับมีความเข้าใจนามรูปอย่าง ถูกต้องว่า เป็นทุกข์ ถูกความแตกดับเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่ธรรมที่ควรจะปรารถนาโดยประการใดๆทั้งสิ้น เมื่อเห็นอย่างนี้แล้ว ทุกขานุปัสสนาย่อมเกิดขึ้น นอกจากนี้ ในเวลาที่เกิดความเข้าใจโดยถ่องแท้ว่า *ไม่มีใครที่จะสามารถต้านทานหรือบังคับเพื่อมิให้นามรูปเหล่านั้นเกิดความแตกดับหรือเพื่อเกิดความเที่ยงแท้ตลอดกาลได้* ก็ชื่อว่าเป็นเหตุให้อนัตตานุปัสสนาเกิดขึ้น

ที่กล่าวมานี้เป็นการแสดงลักษณะความเกิดขึ้นของอนุปัสสนาทั้ง ๓ ประการตามสมควรแก่การกำหนด ความแตกดับของนามรูปในปัจจุบัน ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ยสฺมา ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏิ, ตสฺมา โส ภงฺคานุปสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต. ตโต อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา, ทุกฺขสฺส อนตฺตตฺตา, ตเทว ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโต. อนตฺตโต อนุปสฺสติ โน อตฺตโต.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๕)

ชื่อว่า ภังคะย่อมเป็นส่วนอันยิ่งยวดของอนิจจลักษณะ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรผู้กำหนดรู้ภังคะนั้นย่อมกำหนดรู้สังขารทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง แต่ไม่กำหนดรู้ว่า เป็นของเที่ยง หลังจากนั้น จึงกำหนดรู้สังขารที่ไม่เที่ยงนั่นเองว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่สุข เพราะอนิจจลักษณะดังกล่าวมีสภาพเป็นทุกข์ และกำหนดรู้ว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา เพราะทุกขลักษณะดังกล่าว มีสภาพเป็นอนัตตา

ครั้นเข้าถึงจุดสุดยอดของภังคญาณแล้ว ต่อไปเพียงกำหนดรู้ความแตกดับก็สามารถยังอนุปัสสนาทั้งหมดให้สำเร็จได้ ซึ่งจะได้แสดงไว้ในตอนสรุปท้าย

สาระที่ควรรู้เกี่ยวกับอนุปัสสนา ๓ จบ

นิพพิทานุปัสสนา

นิพพิทานุปัสสนา ก็คือนิพพิทาญาณ ซึ่งได้เคยแสดงไว้แล้ว หลังจากเรื่องของอาทีนวญาณในปริเฉทที่ ๕ ซึ่งนิพพิทานุปัสสนานี้เกิดขึ้นในลักษณะที่เห็นนามรูปสังขารเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย

อนึ่ง ถ้าอนุปัสสนานี้ไม่ปรากฏ ย่อมส่งผลให้สัปปีติกตัณหา ซึ่งเป็นตัณหาที่หลงผิดคิดว่า สังขารเหล่านั้นเป็นของน่ายินดี เกิดขึ้นได้ และยังส่งผลให้กรรมกิเลสที่อาศัยความยินดีนั้นและวิบากซึ่งเป็นผลของกรรมนั้นเกิดขึ้นได้ด้วย และเมื่อนิพพิทานุปัสสนาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้กิเลส เช่น ความยินดีเป็นต้นดับหายไป คือหมายความว่า นิพพิทาญาณหรือนิพพิทานุปัสสนาที่ว่านี้ย่อมสามารถละสัปปีติก-ตัณหาได้ ดังที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวไว้ว่า **นิพพิทานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต นนฺทึ ปชหติ** = *ผู้เจริญนิพพิทานุปัสสนาย่อมละตัณหาความยินดีได้*

ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ได้อธิบายขยายข้อความของวิสุทธิมรรคตรงที่ว่า นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิโต ว่า

นิพฺพิทานุปสฺสนายาติ สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนากาเรน ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย. นนฺทิโตติ สปฺปีติกตณฺหโต.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๑/๔๑๐)

คำว่า นิพพิทานุปัสสนา หมายถึงอนุปัสสนาที่เป็นไปโดยลักษณะอาการที่เบื่อหน่ายในกองสังขาร

บทว่า ***นนฺทิโต*** *แปลว่า จากตัณหาที่เกิดขึ้นพร้อมกับปีติ หรือจากตัณหาความยินดี*

นิพพิทานุปัสสนา จบ

วิราคานุปัสสนา

วิราคานุปสฺสนายาติ ตถา วิรชฺชนากาเรน ปวตฺตาย อนุปสฺสนาย.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๑๐)

ที่ว่า'ด้วยวิราคานุปัสสนา'นั้น มีเนื้อความว่าด้วยการพิจารณาเห็นซึ่งเป็นไปโดยอาการที่คลายความกำหนัดในสังขารเหล่านั้น

เมื่อนักปฏิบัติได้นิพพิทาญาณ คือความเบื่อหน่ายในกองสังขารแล้วก็จะพิจารณาเห็นแต่ความดับของสังขารโดยส่วนเดียว จึงทำให้คลายจากความกำหนัดและได้แต่น้อมจิตไปหาพระนิพพานอย่างเดียว ญาณที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ท่านเรียกว่า **วิราคานุปัสสนา** ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ขยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณภงฺโค. อจฺจนฺตวิราโคติ นิพฺพานํ. วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยทสฺสนวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖)

แปลว่า :-

ที่ว่า "ขยวิราคะ-การคลายโดยสิ้นไป" นั้น มีเนื้อความว่า เป็นการดับในแต่ละขณะของกองสังขาร

ที่ว่า "อัจจันตวิราคะ-การคลายโดยสิ้นเชิง" นั้น มีเนื้อความว่า ได้พระนิพพาน'ความดับแห่งกองสังขาร

ที่ว่า "วิราคานุปัสนา"นั้น ได้แก่ ทั้งวิปัสสนาและมรรค ซึ่งเป็นไป(เกิดขึ้น)ด้วยอำนาจแห่งการเห็นวิราคะทั้งสองดังกล่าว

อธิบายว่า **ขยวิราคะ** ก็คือความดับสิ้นไปแห่งกองสังขาร โดยวิปัสสนาจะเป็นผู้กำหนดขยวิราคะดังกล่าว ส่วนนิพพานท่านเรียกว่า **อัจจันตวิราคะ** เพราะเป็นความดับแห่งสังขารโดยสิ้นเชิงตลอดไปซึ่งมิได้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาและวิปัสสนาก็ไม่สามารถมองเห็นนิพพานนี้ได้ เพียงแต่มุญจิตุกัมยตาวิปัสสนาซึ่งเกิดถัดจากนิพพิทาญาณนั้นมีความต้องการที่จะหลุดพ้นจากสังขารความต้องการเช่นนี้ ก็คือการน้อมไปสู่นิพพานนั่นเอง ดังนั้น *มุญจิตุกัมยตาวิปัสสนานี้จึงได้ชื่อว่า*

ผู้เห็นนิพพานด้วยการน้อมเข้าไปหานิพพานนั้น และเนื่องจากสามารถเห็นวิราคะ (นิพพาน) ทั้งสองอย่างได้ตามสมควร จึงได้ชื่อว่า **วิราคนุปัสสนา**

อนึ่ง ผู้ที่สามารถเห็นนิพพานได้อย่างแท้จริงนั้น คืออริยมรรค ดังนั้น *อริยมรรค จึงชื่อว่าวิราคานุปัสสนาอย่างแท้จริง* แต่ในที่นี้เนื่องจากเป็นการกล่าวถึงวิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ วิราคานุปัสสนาจึงมิได้หมายเอาอริยมรรค ส่วนนิพพิทานุปัสสนา(ซึ่งได้แสดงไปแล้ว)และวิราคานุปัสสนานี้จะเกิดขึ้นแก่นักปฏิบัติผู้ที่มีภังคญาณแก่กล้าเท่านั้น ดังนั้น การกำหนดจึงลึกซึ้งกว่าอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นที่ผ่านมา ด้วยว่านิพพิทาและวิราคานุปัสสนานี้ จะกำหนดในใจว่า "นิพพิทา นิพพิทา" หรือ "วิราคา วิราคา" ไม่ได้ เพราะตัวนิพพิทาและวิราคานุปัสสนาจริงๆ นั้นคือ ญาณที่เกิดความเบื่อหน่าย และญาณที่คลายความกำหนัด ส่านอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นนั้น แม้ว่าสามารถกำหนดด้วยการกำหนดในใจว่า "อนิจจัง อนิจจัง" เป็นต้นก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่า การกำหนดอย่างนี้คือตัววิปัสสนา เพราะตัววิปัสสนาที่แท้จริงก็คือญาณที่เห็นภายในโดยอาการนั้นๆ นั่นเอง

วิราคานุปัสสนา จบ

นิโรธานุปัสสนา

นิโรธานุปสฺสนายาติ สงฺขารานํ นิโรธสฺส อนุปสฺสนาย. ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, อายตึ ปุนพฺภววเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ วา อนุปสฺสนา นิโรธานุปสฺสนา. มุญฺจิตุกมฺยตา หิ อยํ พลปฺปตฺตา.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๑/๔๑๐)

ข้อที่ว่า "เห็นความดับ" หมายถึงเห็นความดับของสังขารทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง อนุปัสสนาคือญาณที่เห็นว่า สังขารทั้งหลายดับอย่างเดียวไม่อุบัติขึ้นอีกเลยในภพต่อไป จริงอยู่ นิโรธานุปัสสนานี้ก็คือมุญจิตุกัมยตาญาณ ที่มีพลังแก่กล้านั่นเอง

นัยแรกท่านอธิบายด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **นิโรธสฺส, นิโรธโต วา อนุปสฺสนา นิโรธานุปสฺสนา** = *ญาณที่เห็นความดับหรือโดยความดับเรียกว่า นิโรธานุปัสสนา* ส่วนนัยที่ ๒ ท่านอธิบายด้วยรูปวิเคราะห์ว่า **นิโรธาย อนุปสฺสนา นิโรเธตีติ นิโรโธ**

นิโรโธ จ โส อนุปสฺสนา จาติ นิโรธานุปสฺสนา = *อนุปัสสนาเพื่อความดับ ผู้ให้ดับชื่อว่า นิโรธ นิโรธนั้นเป็นอนุปัสสนาด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า นิโรธานุปัสสนา*

แม้ว่ารูปวิเคราะห์จะแตกต่างกัน แต่องค์ธรรมยังเหมือนกัน ดังนั้น พึงทราบว่า มุญจิตุกัมยตาญาณที่เห็นความดับของสังขารที่ตนกำหนดอยู่ แล้วอยากจะหลุดพ้น จากสังขารดังกล่าวอย่างแรงกล้านั่นแหละชื่อว่า **ปัจจักขนิโรธานุปัสสนา** การพิจารณากำหนดเพื่อมิให้สังขารในภพใหม่ก่อตัวขึ้นอีกนั้น ก็คือการยังสังขารทั้งหลายในภพใหม่ให้ดับลง ดังนั้น ในฎีกาท่านจึงอธิบายไว้ ๒ นัย

อีกนัยหนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายตอนที่อธิบายอานาปานกถา ท่านได้ให้คำอธิบายอีกแนวหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อให้ตรงกับคำอธิบายของบทว่าวิราคานุปัสสี คือท่านได้อธิบายว่า *มุญจิตุกัมยตาญาณที่เห็นความดับของสังขารที่ได้ชื่อว่า ขยนิโรธ โดยประจักษ์แจ้ง แล้วทำให้มีพลัง แล้วค่อยๆเปลี่ยนทิศทางไปสู่นิพพาน(อันได้ชื่อว่า อัจจันตนิโรธ) นี้ท่านเรียกว่า นิโรธานุปัสสนา* คำอธิบายของอรรถกถานี้จะเห็นว่า ตอนที่เห็น *ขยนิโรธ* นั้น ท่านอธิบายตรงกับฎีกานัยแรก ส่วนตอนที่เห็น *อัจจันตนิโรธ* กล่าวคือ*มุญจิตุกัมยตาญาณ* ญาณที่ปรารถนาอยากจะหลุดพ้นจากสังขาร ท่านอธิบาย ตรงกันกับนัยที่ ๒ ของคัมภีร์ฎีกา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้อธิบายบทบาลีว่า **นิโรเธติ โน สมุเทติ. นิโรเธนฺโต สมุทยํ ปชหติ** = *ย่อมยังราคะให้ดับ ย่อมไม่ให้ราคะเกิด* อีกนัยหนึ่งแปลว่า *ย่อมพิจารณาเห็นว่าสังขารได้ดับไปแล้วไม่เกิดขึ้นอีก เมื่อทำให้ดับ หรือเมื่อพิจารณาเห็นว่าดับอย่างนี้ ย่อมละกิเลสราคะได้* ซึ่งเป็นบทบาลีที่มาในปฏิสัมภิทามรรคไว้อย่างนี้ว่า

โส เอวํ อรชฺชนฺโต โลกิเกเนว ตาวญาเณน ราคํ นิโรเธติ, โน สมุเทติ. สมุทยํ น กโรตีติ อตฺโถ. อถ วา โส เอวํ วิรตฺโต ยถา ทิฏฺฐํ สงฺขารคตํ ตถา อทิฏฺฐมฺปิ อนฺวยญาณวเสน นิโรเธติ. โน สมุเทติ. นิโรธโตว มนสิกโรติ นิโรธเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนฺติ อตฺโถ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๕-๖)

เมื่อโยคีผู้นั้นหมดความกำหนัดอย่างนี้แล้วย่อมทำให้ราคะดับลงได้ด้วยญาณที่ยังเป็นขั้นโลกิยะนั่นแหละ คือหมายความว่า ย่อมไม่กระทำให้ราคะเกิด

อีกนัยหนึ่ง โยคีผู้นั้นเมื่อหมดความกำหนัดเช่นนี้แล้วย่อมทำให้สังขารที่มิได้ประจักษ์ต่ออินทรีย์(คือเป็นอดีตและอนาคต) ดับลงด้วยญาณที่คล้อยตาม(ซึ่งปัจจักขญาณ) เหมือนกับที่เคยทำให้สังขารอันประจักษ์ต่ออินทรีย์ดับลง(ด้วยปัจจักขญาณ) ฉะนั้น หมายความว่า โยคีผู้นั้นย่อมใส่ใจเฉพาะความดับเท่านั้น คือ เห็นเพียงความดับของสังขารนั้นเท่านั้น มิได้เห็นการอุบัติของสังขารดังกล่าวเลย

แม้ว่าในอรรถกถาท่านจะแสดงไว้๒นัยแต่ก็มิได้หมายความว่านิโรธานุปัสสนามี ๒ อย่าง ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วมีเพียงอย่างเดียวเรียกว่า **พลับปัตตมุญจิตุ-กัมยตาญาณ** โดยมีอธิบายดังนี้

นัยแรก ท่านกล่าวเพียงว่า *ให้ราคะดับ* โดยมิได้ระบุว่าจะต้องเจริญธรรมใดอย่างไร แล้วจึงจะสามารถทำให้ราคะดับ และมิได้ระบุว่าราคะที่จะต้องละนั้นเป็นราคะที่เกิดในจิตดวงใด ด้วยเหตุนี้ พึงทราบว่า ให้กำหนดความดับของสังขารที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคตแล้วละราคะที่หลงยึดติดในสังขารเหล่านั้นให้หมดไป อย่างเดียวกันกับนัยที่ ๒ นั่นเอง

นัยที่ ๒ ท่านมิได้กล่าวระบุว่าจะต้องทำให้กิเลสไหนดับไป แต่ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบว่า จะต้องทำให้ราคะดับไปเหมือนที่แสดงไว้แล้วในนัยที่ ๑ ด้วยเหตุว่าเพียงแต่กำหนดความดับของสังขาร กิเลสราคะที่ยึดติดสังขารดังกล่าวก็ไม่ควรที่จะเกิดขึ้น(คือเท่ากับละได้โดยปริยาย) ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงมีความหมายอย่างเดียวกันกับนัยที่ ๑ นอกจากนี้ ในการกล่าวว่า *ทำให้ราคะดับ* นั้น ยังหมายถึงการทำให้กิเลสและกรรมซึ่งมีราคะเป็นมูลเหตุรวมทั้งวิบากขันธ์และสังขารทั้งหลายที่เป็นผลของกรรมนั้นดับลงด้วย จึงทำให้ทราบว่านัยที่ ๒ ของฎีกาที่ได้แสดงไปแล้วข้างต้นก็มีความหมายเดียวกันกับนัยทั้ง ๒ ของอรรถกถานั่นเอง

ในกรณีดังกล่าว *นิโรธานุปัสสนา* มีชื่อว่า **ปัจจักขญาณ** เมื่อปัจจักขญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว นิโรธานุปัสสนานี้ก็จะได้ชื่อใหม่ว่า อันวยญาณ หรือ อนุมานญาณ คือเป็นญาณที่พิจารณาเห็นสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตว่าเป็นของดับสลายไปดุจสังขารที่กำลังเป็นอยู่ปัจจุบันนี้ ดังที่ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านกล่าวไว้ว่า

ยถา ทิฏฺฐํ สมฺปติ อุปฏฺฐิตํ สงฺขารคตํ นิโรเธติ, นิโรธํ มนสิ กโรติ, เอวํ อทิฏฺฐมฺปิ อตีตานาคตํ อนฺวยญาณวเสน ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อิตเรปีติ อนุมินนฺโต นิโรเธติ, มนสิกตสฺสาปิ นิโรธํ (มนสิ) กโรติ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๘๘)

โยคีกำหนดเห็นความดับของสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตที่ตนมิได้ประจักษ์ โดยการใช้อันวยญาณเปรียบเทียบว่า "สังขารที่เป็นปัจจุบันนี้ย่อมดับฉันใด แม้สังขารที่เป็นอดีตและอนาคตก็ย่อมดับเช่นนี้เหมือนกัน" โยคีผู้นั้นย่อมกำหนดสังขารที่เป็นอดีต และอนาคตและพิจารณาใส่ใจความดับของสังขารที่พิจารณานั้นได้ดุจกับที่กำหนดและพิจารณาสังขารที่เป็นปัจจุบันฉะนั้น

จะเห็นว่า ในคัมภีร์ฎีกานี้ ท่านเรียกนิโรธานุปัสสนา ว่า พลัปปัตตมุญจิตุกัมยตาญาณ ดังนั้น วิราคานุปัสสนา ซึ่งเกิดขึ้นก่อน ท่านจึงเรียกชื่อว่า ตรุณมุญจิตุกัมยตาญาณ ก็การประหาณกิเลสมีราคะเป็นต้นซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในสังขารที่กำลังกำหนดด้วยอนุมานญาณอยู่นี้ พึงทราบว่าสามารถกระทำได้ด้วยวิกขัมภนประหาณ ดังนั้น ดังที่ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาท่านกล่าวว่า

ราคํ นิโรเธตีติ ราคํ วิกฺขมฺภนนิโรธํ ปาเปติ, วิกฺขมฺเภตีติ อตฺโถ.

คำว่า "ยังราคะให้ดับไป" คือยังราคะให้ถึงความดับไปโดยวิกขัมภนะ (การข่มไว้) หมายความว่า ย่อมข่มราคะไว้

โดยปกติ โลกียวิปัสสนาจะไม่สามารถละอนุสัยกิเลสที่เป็นอดีตและอนาคตซึ่งไม่ประจักษ์แก่ตนโดยเด็ดขาดได้ มีแต่โลกุตตรมรรคเท่านั้นที่จะสามารถละได้เด็ดขาด ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า เป็นเพียงการข่มไว้เท่านั้น

นิโรธานุปัสสนา จบ

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา

สงฺขารานํ ปฏินิสฺสชฺชนากาเรน ปวตฺตา อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา, ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา หิ อยํ.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๑/๙๔)

*อนุปัสสนา กล่าวคือญาณปัญญาที่เป็นไปโดยอาการที่ละกิเลสอันเป็นตัวยึดมั่นในสังขาร ชื่อว่า**ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** จริงอยู่ อนุปัสสนานี้ ก็คือ ปฏิสังขาญาณ(ญาณที่พิจารณาสังขารกลับไปกลับมาเพื่อให้สามารถละกิเลสได้) และสังขารุเปกขาญาณ(ญาณที่วางตัวเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย)*

ข้อความที่ยกมานี้ มิใช่เป็นข้อความที่แสดงโดยนัยที่ตรงไปตรงมาซึ่งเรียกกันว่านีตัตถนัย แต่เป็นข้อความที่ท่านแสดงโดย **เนยยัตถนัย** คือเป็นนัยที่แสดงโดยอ้อมมีความคลุมเครือจะต้องมีการอธิบายขยายเพิ่มเติมอีกจึงจะหาข้อยุติได้ มิฉะนั้นแล้วจะทำให้จับความผิดได้ หมายความว่า ในที่นี้ถึงท่านจะกล่าวว่า *โดยอาการที่ละสังขาร* แต่ก็มิได้หมายเอาสังขารโดยตรง แต่ท่านหมายเอากิเลสทั้งหลายที่ยึดมั่นสังขารว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุขและเป็นของตน เหมือนกับพระพุทธดำรัสแห่งหนึ่งที่ว่า **รูปิ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถ** *ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่เป็นของพวกเธอ ดังนั้น พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย* ในประโยคนี้ที่ว่า *จงละรูปเสีย* มิได้ทรงมีพระประสงค์ให้ละรูปโดยตรง เพราะรูปมิใช่*ปหาตัพพธรรม*(ธรรมที่จะต้องละ) แต่ทรงมีพระประสงค์เพื่อให้ละกิเลส ฉันทราคะที่มายึดมั่นถือมั่นในตัวรูปอย่างเดียว อุปมาเหมือนกับพ่อแม่ที่ต้องการตัดขาดกับลูกซึ่งเป็นคนเลว เมื่อใดที่สามารถตัดใจ(ที่สำคัญว่าลูกตน)ได้ว่า เขามิใช่ลูกของเรา แล้วเมื่อนั้นก็เท่ากับว่าได้ละความทุกข์ทรมานใจที่เกิดขึ้นเพราะลูกของตนได้ด้วย ในกรณีนี้ ถ้าละความสำคัญว่าเป็นลูกของตนได้ ก็เท่ากับว่าเป็นการละตัวลูกนั้นได้ด้วย ดังนั้น เมื่อโยคีสามารถละกิเลสที่ยึดมั่นสังขารว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นอัตตาได้ ก็เท่ากับละตัวสังขารได้ด้วย ส่วนในวิสุทธิมรรคท่านได้แสดงการละโดยตรงไปตรงมา (โดยนีตัตถนัย) ไว้ดังนี้

อยมฺปิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนา ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทนโต, "ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จา"ติ วุจฺจติ. ตสฺมา ตาย สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน นเยน กิเลเส จ ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺทติ. นาปิ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลเส อาทิยติ, น อโทสทสฺสิตาวเสน สงฺขตารมฺมณํ, เตน วุจฺจติ "ปฏินิสฺสชฺชติ โน อาทิยตี"ติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๖)

แม้วิปัสสนาที่กำหนดไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้นนี้ ท่านก็เรียกว่า ปริจจาค-ปฏินิสสัคคะและปักขันทนปฏินิสสัคคะได้เพราะสามารถละกิเลสพร้อมกับขันธ์ที่จะไปเกิดในภพใหม่และกรรมได้ด้วยอำนาจของตทังคปหาน และเพราะสามารถแล่นไปด้วยอาการน้อมเข้าหาพระนิพพานอันเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสังขารทั้งหลายเหล่านั้น เนื่องจากมองเห็นโทษของสังขตธรรม เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีความถึงพร้อมด้วยวิปัสสนาดังกล่าวย่อมสามารถละกิเลสทั้งหลายและสามารถแล่นเข้าสู่นิพพานได้ตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว และจะไม่ยึดมั่นปล่อยให้กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้น ทั้งจะไม่ยึดมั่นในอารมณ์ที่เป็นสังขตธรรม หลงจนมองไม่เห็นโทษของสังขารเหล่านั้นเลย ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า "ย่อมละแต่ไม่ยึดมั่น" (ไว้ในปฏิสัมภิทามรรค) ดังนี้

ปฏินิสสัคคศัพท์ในคำว่า **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา** แปลว่า *ปล่อย* หรือ *สลัดทิ้ง* ก็การปล่อยนี้สามารถถือความได้ ๒ ทาง คือการปล่อยหรือทิ้งสิ่งที่ตนไม่ต้องการ เรียกว่า **ปริจจาคปฏินิสสัคคะ** การปล่อยไปสู่ที่ที่ตนต้องการ เรียกว่า **ปักขันทน-ปฏินิสสัคคะ**

วิปัสสนาที่นับเนื่องในปฏิสังขาญาณและสังขารุเปกขาญาณย่อมสามารถละกิเลส ที่ยึดมั่นถือมั่นในกองสังขาร พร้อมทั้งละกรรมที่เป็นทั้งกุศล อกุศล รวมทั้งวิบากของกรรมนั้นด้วยตทังคปหาน ดังนั้น ท่านจึงเรียกวิปัสสนานั้นว่า **ปฏินิสสัคคะ**

วิปัสสนานี้ย่อมโน้มไปหานิพพานซึ่งเป็นสิ่งที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับสังขารและเป็นสิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งและเป็นนิจสุข เหมือนคนที่เพิ่งหนีออกจากที่มีภัยแล้วแสวงหาที่ที่ไม่มีภัยนั้น ที่ว่า *ย่อมโน้มเข้าหานิพพาน* นั้น ยังมิได้หมายความว่า ได้นิพพานเป็นอารมณ์แล้ว แต่หมายเอาเพียงความต้องการในนิพพานเท่านั้น การโน้มจิตหรือปล่อยจิตให้เข้าไปหานิพพานได้ ในลักษณะเช่นนี้ก็เรียกว่า **ปฏินิสสัคคะ** เช่นกัน ดังที่พระอรรถกถาจารย์ท่านตั้งวิเคราะห์ศัพท์ไว้ว่า **ปฏินิสฺสคฺคา เอว อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา** = *วิปัสสนาได้ชื่อว่าปฏินิสสัคคานุปัสสนา เพราะละกิเลสได้แล้วโน้มตนไปสู่พระนิพพาน* และที่ท่านกล่าวว่า **นาปิ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลเส อาทิยติ** = *ไม่ยึดมั่นกิเลสด้วยอำนาจการยังกิเลสให้เกิด* นั้น เนื่องจากว่า หากโยคีกำหนดไตรลักษณ์อยู่ กิเลสก็จะไม่มีช่องที่จะ

เกิด ดังนั้น จึงเท่ากับเป็นการไม่ทำให้กิเลสเกิด และไม่ยึดในกิเลสนั้นดังนี้ ส่วนองค์ธรรมของปฏินิสสัคคานุปัสสนานั้น ได้แก่ ปฏิสังขาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา จบ

การสงเคราะห์มหาวิปัสสนา ๑๘

เมื่ออนุปัสสนา ๗ คือเริ่มตั้งแต่อนิจจานุปัสสนาถึงปฏินิสสัคคานุปัสสนา บริบูรณ์แล้ว ก็เท่ากับว่าวิปัสสนา ๑๐ ประการ ซึ่งจะได้กล่าวถึงข้างหน้านั้น บริบูรณ์ไปในตัว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายโดยย้ำแล้วย้ำอีกว่า “โยคีผู้เจริญวิปัสสนาควรจะต้องเจริญอนุปัสสนา ๗ ด้วย” และในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรคก็แสดงไว้หลายที่เช่นเดียวกัน นอกจากเรื่องของอนุปัสสนา ๗ แล้ว ถ้าโยคีบริบูรณ์ด้วยอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนาแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้บริบูรณ์ด้วยนิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนาได้โดยอัตโนมัติ ดังจะเห็นว่า ในพระไตรปิฎกนั้น โดยส่วนมากแล้วทรงแสดงเพียงอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เท่านั้น ดังที่ท่านกล่าวสรุปไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สตฺตธา อฏฺฐารสธาติอาทินา วิภตฺตาปิ หิ อนุปสฺสนาปการา อนิจฺจานุปสฺสนา-ทีเสฺวว ตีสุ อนฺโตคธาติ มตฺถกปฺปตฺตา วิปสฺสนา ตาสำ เอว วเสน ติฏฺฐติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๕๐๔)

จริงอยู่ ประเภทแห่งอนุปัสสนาแม้จะถูกแบ่งเป็น ๗ ประเภท ๑๘ ประเภท ดังนี้ เป็นต้นแล้ว แต่ก็ยังนับรวมเข้าในวิปัสสนา(อนุปัสสนา)ที่พัฒนาถึงจุดสูงสุด จึงตั้งอยู่ด้วยอำนาจของอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นเหล่านั้น

อธิบายว่า ท่านได้จำแนกวิปัสสนาไว้หลายหมวดเช่นหมวดอนุปัสสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ วิปัสสนา ๔๐ เป็นต้น วิปัสสนาเหล่านี้ล้วนนับเนื่องเข้าในอนุปัสสนา ๓ คืออนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา หมายความว่าถ้าหากเจริญ วิปัสสนา ๓ อย่างนี้ให้บริบูรณ์แล้ว วิปัสสนาเหล่าอื่น

ทั้งหมดก็เป็นอันบริบูรณ์ไปด้วย ด้วยว่า วิปัสสนาที่ถึงจุดสูงสุดนั้นจะต้องตั้งอยู่โดยการพิจารณาอาการที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาแน่นอน ดังที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า

ยา จ อนิจฺจานุปสฺสนา ยา จ อนิมิตฺตานุปสฺสนา อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานำ. ยา จ ทุกฺขานุปสฺสนา ยา จ อปฺปณิหิตานุปสฺสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นานำ. ยา จ อนตฺตานุปสฺสนา, ยา จ สุญฺญตานุปสฺสนา อิเม ธมฺมา เอกตฺถา พฺยญฺชนเมว นานำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๒๗/๒๘๑, วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๙-๓๐)

อนิจจานุปัสสนาและอนิมิตตานุปัสสนา ๒ อย่างนี้ มีความหมายเท่ากัน ต่างกันเฉพาะศัพท์เท่านั้น ทุกขานุปัสสนาและอัปปณิหิตานุปัสสนา ๒ อย่างนี้ มีความหมายเท่ากัน ต่างกันเฉพาะพยัญชนะเท่านั้น อนัตตานุปัสสนาและสุญญตานุปัสสนา ๒ อย่างนี้ มีความหมายเท่ากัน แตกต่างเฉพาะศัพท์เท่านั้น

ดังนั้น ถ้าอนิจจานุปัสสนาบริบูรณ์แล้ว ก็เท่ากับว่าอนิมิตตานุปัสสนาบริบูรณ์ด้วย ถ้าทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนาบริบูรณ์ อัปปณิหิตานุปัสสนาและสุญญตานุปัสสนาก็จะบริบูรณ์ด้วย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า :-

อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา ปน สพฺพาปิ วิปสฺสนา. ยถาภูตญาณทสฺสนำ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตำ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๐)

วิปัสสนา ๑๑ ทั้งปวงชื่อว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ส่วนยถาภูตญาณทัสสนะท่านได้สงเคราะห์(รวม)ไว้ในกังขาวิตรณวิสุทธิ

ดังนั้น เมื่ออนิจจาจุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนาบริบูรณ์แล้ว ก็เท่ากับอธิปัญญาธัมมวิปัสสนาบริบูรณ์ด้วย แต่สำหรับยถาภูตญาณทัสสนะซึ่งเป็นเหตุของวิปัสสนาดังกล่าวนั้นได้บริบูรณ์มาก่อนแล้ว ส่วนลักษณะความบริบูรณ์ของวิปัสสนา ๑๐ อย่างที่เหลือ พึงทราบตามนัยแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาดังต่อไปนี้

อนิจฺจานุปสฺสนาย หิ สิทฺธาย นิโรธานุปสฺสนา ขยานุปสฺสนา วยานุปสฺสนา วิปริณามานุปสฺสนา จ เอกเทเสน สิทฺธา นาม โหนฺติ. ทุกฺขานุปสฺสนาย สิทฺธาย นิพฺพิทานุปสฺสนา อาทีนวานุปสฺสนาจ อนตฺตานุปสฺสนาย สิทฺธาย อิตรา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๖๒)

เมื่ออนิจจานุปัสสนาสำเร็จแล้ว นิโรธานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา และวิปริณามานุปัสสนาก็ชื่อว่าสำเร็จแล้วเป็นบางส่วน ครั้นทุกขานุปัสสนาสำเร็จแล้ว นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา และอาทีนวานุปัสสนาก็ชื่อว่าสำเร็จเหมือนกัน เมื่ออนัตตานุปัสสนาสำเร็จแล้ว อนุปัสสนาที่เหลือเช่นปฏินิสสัคคานุปัสสนา ปฏิสังขานุปัสสนา และวิวัฏฏานุปัสสนาก็ชื่อว่าสำเร็จด้วยเหมือนกัน

ที่ท่านฎีกาจารย์กล่าวว่า "สำเร็จแล้วเป็นบางส่วน" นี้เป็นการกล่าวที่หมายเอาในสัมมสนญาณเท่านั้น แต่ถ้าได้ญาณชั้นสูงตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไปแล้ว วิปัสสนาต่างๆก็จะสำเร็จได้โดยบริบูรณ์อย่างแน่นอน

ในคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ไม่ได้แสดงบทว่าวิราคานุปัสสนาไว้ในตอนที่ว่าด้วยเรื่องของทุกขานุปัสสนา ทั้งๆที่ควรนำมาแสดง นี้ย่อมชี้ให้เห็นว่าในคัมภีร์ฎีกาเหล่านั้นอาจตกหล่นบทนี้ไป เหตุที่ทำให้เชื่อเช่นนั้น เพราะว่าได้มีการแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คือ ได้แสดงวิราคานุปัสสนาให้อยู่ในฐานะเป็นผู้ประหาณกามุปาทานอย่างเดียวเหมือนกับทุกขานุปัสสนา เรียกได้ว่าอนุปัสสนาทั้ง ๒ นี้มีการประหาณกิเลสตัวเดียวกัน ดังนั้น วิราคานุปัสสนาจึงควรจัดเข้าในกลุ่มทุกขานุปัสสนา แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าแปลกที่คัมภีร์ฎีกาทั้งหลายไม่มีคำว่า วิราคานุปัสสนาอยู่ในเรื่องของทุกขานุปัสสนาเลย

อนึ่ง ถ้าว่าตามนัยของคัมภีร์มหาฎีกาแล้ว เมื่อได้อนิจจานุปัสสนา ก็ย่อมชื่อว่า ได้อนุปัสสนา ๔ อย่างเหล่านี้ด้วย คือ นิโรธานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา และวิปริณามานุปัสสนา และเมื่อได้ทุกขานุปัสสนาแล้ว ก็ย่อมชื่อว่าได้อนุปัสสนา ๓ อย่างเหล่านี้ คือ นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา และอาทีนวานุปัสสนาด้วย และถ้าได้อนัตตานุปัสสนา ก็ย่อมชื่อว่าได้ อนุปัสสนา ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ปฏิสังขานุปัสสนา และวิวัฏฏานุปัสสนาด้วย

จะอย่างไรก็ตาม อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ทั้ง ๓ อย่างนี้ จะสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อได้พิจารณาความดับของนามรูปด้วยญาณที่แก่กล้าเท่านั้น ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เกจิ ปเนตฺถ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ โน นิจฺจโตติอาทินา วิสุ์ ทสฺสนกิจฺจ์ นตฺถิ, ภงฺคทสฺสเนเนว สพฺพ์ ทิฏฺ์ โหตี'ติ วทนฺติ. ต์ ภงฺคานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติย์ ยุตฺต์. ตโต ปน ปุพฺพภาเค อเนกาการโวกาารา อนุปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาว.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๘๗)

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า "ในภังคญาณนี้ มิใช่เป็นการแยกพิจารณาเห็นทีละอย่าง เช่นพิจารณาเห็นเป็นของไม่เที่ยงอย่างเดียว(แต่ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์หรืออนัตตา) แท้จริงแล้ว ย่อมเห็นอาการทั้งหมดได้ด้วยภังคญาณนั่นเอง" คำของอาจารย์นี้นับว่าเหมาะ แต่เหมาะเฉพาะเมื่อภังคานุปัสสนา ได้ถึงจุดสูงสุดแล้วเท่านั้น แต่ถ้ายังอยู่ในช่วงเริ่มต้น ภังคานุปัสสนาก็ยังเป็นญาณที่จะต้องพิจารณาโดยอาการต่างๆ ที่ผสมกันไป

ส่วนในปฏิสัมภิทามรรคท่านแสดงไว้ว่า

วยลกฺขณุปฏฺฐาเนกตฺตญฺจ วิปสฺสกานำ.

(ขุ.ปฏิ. ๓๑/๑๕๘/๑๗๙)

ความเป็นสิ่งเดียวที่ปรากฏเป็นความดับแห่งสังขาร ก็คือ ความมีวิปัสสนาจิตอย่างเดียวของพระโยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนา

การสงเคราะห์มหาวิปัสสนา ๑๘ จบ

ขยานุปัสสนา

ญาณที่พิจารณาเห็นความแตกดับของนามรูป ท่านเรียกว่า **ขยานุปัสสนา** หมายถึง ภังคญาณที่เห็นความสิ้นไปแห่งอารมณ์และวิปัสสนาจิต เมื่อใดที่ญาณนี้ปรากฏ นักปฏิบัติก็จะเห็นความแตกดับของนามรูปทันที

ขยานุปสฺสนาติ ปจฺจุปฺปนฺนานำ รูปกฺขนฺธาทีนำ ภงฺคทสฺสนญฺจ ตำ ตำ ขนฺธภงฺคทสฺสนานนฺตรำ ตทารมฺมณจิตฺตเจตสิกภงฺคทสฺสนญาณญฺจ.

(ปฏิสำ. อฏ. ๑/๙๗)

ที่ว่า "ขยานุปัสสนา" หมายถึงญาณที่เห็นความแตกดับของรูปขันธ์เป็นต้นที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันและหมายถึงญาณที่เกิดขึ้นต่อเนื่องจากรูปขันธ์เป็นต้นเหล่านั้นที่พิจารณาเห็นความแตกดับของจิตเจตสิกที่กำหนดรูปขันธ์เป็นต้นเป็นอารมณ์

ขยานุปสฺสนาติ ปน ฆนวินิพฺโภคำ กตฺวา อนิจฺจำ ขยฏฺเฐนาติ เอวำ ขยำ ปสฺสโต ญาณำ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๑)

ส่วนที่ว่าขยานุปัสสนานี้ เป็นญาณที่พระโยคาวจร สามารถแยกฆนบัญญัติออกเป็นส่วนๆแล้วเห็นความสิ้นไป(ของนามรูป)อย่างนี้ว่า เพราะมีความสิ้นไปจึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง

ภงฺคานุปสฺสนาโต ปฏฺฐาย ตสฺสา ปาริปูติ ฆนสญฺญาย ปหานำ โหติ. ตโต ปุพฺเพ อปริปุณฺณตาย ตำ น โหติ. เอวมญฺญตฺถาปีติ ปริปุณฺณาปุณฺณตา ปหานตีรณปริญฺญาสุ ทฏฺฐพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ฏี. ๒/๔๖๐)

ขยานุปัสสนานั้นเริ่มถึงความบริบูรณ์ตั้งแต่วิภังคญาณดังนั้นการละฆนสัญญาจึงเริ่มมีตั้งแต่ภังคญาณจะมีมาก่อนภังคญาณไม่ได้เพราะขยานุปัสสนายังไม่บริบูรณ์ แม้ในกรณีของอนุปัสสนาอื่นๆ เช่นอนิจจานุปัสสนาก็เป็นเช่นเดียวกัน อนึ่ง ความบริบูรณ์และไม่บริบูรณ์แห่งวิปัสสนาในปหานปัญญา ตีรณปัญญา ก็พึงทราบในทำนองเดียวกัน

อาศัยคำกล่าวนี้ ทำให้ทราบได้ว่า พระโยคาวจรผู้ที่ยังไม่ถึงภังคญาณจะไม่สามารถละฆนบัญญัติได้ วิปัสสนาปัญญาในช่วงของสัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ได้ชื่อว่าตีรณปริญญานั้น ถือว่ายังไม่บริบูรณ์ จึงไม่สามารถละนิจจสัญญาโดยสิ้นเชิงได้ แต่เมื่อใดที่ถึงภังคญาณหรือที่เรียกว่าปหานปริญญาแล้ว เมื่อนั้นจึงจะสามารถละนิจจสัญญาโดยสิ้นเชิงได้

ขยานุปัสสนา จบ

วยานุปัสสนา

วยานุปสฺสนาติ

อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา
นิโรเธ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณา วิปสฺสนาติ.

เอวํ วุตฺตา, ปจฺจกฺขโต เจว อนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ ทิสฺวา, ตสฺมิญฺเญว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา. ตาย อายูหนสฺส ปหานํ โหติ, เยสญฺหิ อตฺถาย อายูเหยฺย, "เต เอวํ วยธมฺมา"ติ วิปสฺสโตอายูหเน จิตฺตํ น นมติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๑)

วยานุปัสสนา*คือญาณหรือปัญญาที่เห็นความแตกดับของสังขารโดยประจักษ์แจ้ง หรือ โดยการอนุมาน แล้วดิ่งไปในนิโรธกล่าวคือความแตกดับนั้นอย่างเดียว โดยมีกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคอย่างนี้ว่า "วิปัสสนาที่พิจารณาเห็นความแตกดับนี้คือการนำ เอาอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันกับอารมณ์ที่เป็นอดีตและอนาคตมากำหนด ในลักษณะเดียวกัน ด้วยญาณที่พิจารณาโดยคล้อยตามอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน (๑) และการดิ่งลงไปในนิโรธ (๑)"*

อนึ่ง การละความขวนขวายในการสร้างกรรมย่อมมีได้ด้วยวยานุปัสสนานี้ หมายความว่าหากบุคคลขวนขวายเพื่อสร้างความเจริญให้แก่สังขาร แต่เมื่อพิจารณาเห็นสังขารดังกล่าวเป็นของแตกดับไปเป็นธรรมดาแล้ว จิตของเขาย่อมไม่ย้อมไปในการขวนขวายนั้นอีก

วยานุปัสสนาคือญาณที่พิจารณาน้อมไปในความแตกดับของสังขารอย่างเดียว ตราบใดที่บุคคลยังไม่ได้วยานุปัสสนาก็ย่อมคิดว่า ร่างกายนี้ตั้งอยู่ได้นาน และเขาก็จะพยายามขวนขวายเพื่อทำให้ร่างกายนี้มีความสุข ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า แต่เมื่อใดที่พิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นของที่แตกดับไปอยู่ทุกขณะ เมื่อนั้นเขาก็จะหมดความทะยานอยากในการที่จะขวนขวายหาความสุขใส่ตน เปรียบเสมือนกับบิดามารดาผู้พยายามขวนขวายทำงานเพื่อเลี้ยงดูบุตรของตนให้มีความสุข แต่เมื่อบุตรเกิดตายในขณะนั้น บิดามารดาก็ย่อมหมดอาลัย ไม่อยากขวนขวายทำงานต่อไป

วยานุปัสสนา จบ

วิปริณามานุปัสสนา

วิปริณามานุปสฺสนาติ รูปสฺตฺตกาทิวเสน ตํ ตํ ปริจฺเฉทํ อติกฺกมฺม อญฺญถา ปวตฺติทสฺสนํ. อุปฺปนฺนสฺส วา ชราย เจว มรเณน จ ทฺวีหากาเรหิ วิปริณามทสฺสนํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓๘๑)

*ที่ว่า **"วิปริณามานุปัสสนา"** คือ ญาณที่เห็นความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นของนามรูปนั้นที่ได้ผ่านพ้นช่วงหนึ่งๆไปแล้ว เช่นในกรณีของรูปสัตตกะเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง หมายถึงญาณที่เห็นความเปลี่ยนแปลงของนามรูปด้วยลักษณะ ๒ ประการคือ ความแก่และความตาย*

นัยแรก เป็นการพิจารณานามรูปเป็นช่วงๆ เช่น ในภพๆหนึ่งนั้น รูปตั้งแต่ปฏิสนธิไปจนถึงจุติ ต่างก็เปลี่ยนแปลงดับไปตลอดเวลา หรือรูปในแต่ละวัยนั้นมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังนั้น รูปในปฐมวัยจึงต่างจากรูปในมัชฌิมวัย และรูปในมัชฌิมวัยจึงไม่เหมือนกับรูปในปัจฉิมวัยหรือหากจะพิจารณาให้ละเอียดกว่านี้ก็ได้ เช่น พิจารณารูปที่กำลังเดินว่า รูปในแต่ละก้าวนั้นเป็นสิ่งต่างกัน หมายความว่า รูปที่ก้าวครั้งแรกก็ดับไปแล้ว โดยไม่สามารถที่จะมีชีวิตยืนยาวถึงช่วงที่จะก้าวเท้าครั้งที่ ๒ ได้ ดังนั้น รูปที่ก้าวไปแต่ละก้าวจึงแตกต่างกัน (กลับไปดูตอนที่ว่าด้วยเรื่องของสัมมสนญาณ)

นัยที่ ๒ เป็นการพิจารณานามรูปโดยความเสื่อมแล้วก็ดับหรือที่เรียกว่าความแก่และความตาย อาจจะโดยตรงหรือโดยเทียบเคียงก็ได้ (การพิจารณาโดยตรงคือการพิจารณาด้วยปัจจักขญาณ ส่วนการพิจารณาเทียบเคียงคือการพิจารณาด้วยอันวยญาณ) ในแต่ละครั้งที่นามรูปเกิด จะประกอบด้วยขณะ ๓ ขณะ คือ **อุปปาทขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะ**

อนึ่ง ในที่นี้ ชรา หมายเอาฐิติขณะ ส่วนมรณะหมายเอาภังคขณะ ซึ่งถ้าโยคีผู้ใดมีญาณแก่กล้าแล้ว ก็ย่อมจะเห็นความเปลี่ยนแปลงของนามรูปโดยอาการเหล่านี้ได้

ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค (ปฏิสํ. อฏ. ๑/๑๐๓) ท่านเรียกอันวยภังคญาณว่า วยานุปัสสนา และเรียกญาณที่เห็นความแตกดับที่รับช่วงมาจากวยานุปัสสนาว่า วิปริณามานุปัสสนา

วิปริณามานุปัสสนา จบ

อนิมิตตานุปัสสนา

อนิมิตตานุปัสสนานี้ ก็คือ อนิจจานุปัสสนานั่นเอง ต่างกันก็เฉพาะศัพท์เท่านั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๓๒๑) และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๒/๔๙๓) ท่านได้อธิบาย อนิมิตตานุปัสสนาตามความหมายของศัพท์ไว้ว่า "นิมิตก็คือลักษณะที่ปรากฏของสังขาร"

โดยปกตินั้น บุคคลทั่วๆไปที่ยังไม่เคยเจริญวิปัสสนา ย่อมจะมองนามรูปหรือสิ่งต่างๆเป็นภาพรวมคือเห็นเป็นแขนขา เห็นเป็นผม เป็นหน้า เห็นเป็นสูงเป็นต่ำ เห็นเป็นชาย เห็นเป็นหญิง เห็นเป็นรูปร่างเดียวกันตลอด ที่เห็นอย่างนี้เพราะว่าถูก*ฆนบัญญัติ*ปิดบังไว้ ซึ่งฆนบัญญัตินี้ ท่านเรียกว่า *สังขารนิมิต หรือ นิจจนิมิต ธุวนิมิต สัสสตนิมิต* ส่วนอนิจจานุปัสสนา (ญาณที่เห็นสังขารว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง) ท่านเรียกว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** ด้วยเหตุนี้ โยคีผู้ที่ใช้สติกำหนดนามรูปอยู่ตลอด จะเห็นว่าสิ่งที่ปรากฏทางทวาร ๖ นั้น ไม่มีลักษณะเป็นตัวเป็นตนเดียวกัน แต่เป็นไปในลักษณะต่างคนต่างเกิดต่างคนต่างดับ คือมีแต่ความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา (ดูความเกิดดับที่อนิจจานุปัสสนา และ อนัตตานุปัสสนา)

โยคีผู้ที่ได้อนิมิตตานุปัสสนานี้ย่อมเห็นสังขารที่กำหนดอยู่โดยความเป็นสิ่งที่แตกดับอยู่เสมอ จะทำให้แจ่มแจ้งในกองสังขารทั้งหลายว่า ไม่มีแก่นสารอะไรเลย เปรียบเสมือนคนผ่าฟืนที่ไม่มีแก่น ยิ่งผ่าก็ยิ่งเห็นแต่กระพี้ฉะนั้น ในปฏิสัมภิทามรรค (๓๑/๒๒๓,๒๒๗/๒๗๕,๒๘๐) กล่าวไว้ว่า *(สังขารย่อมปรากฏโดยความเป็นของสิ้นไปดับไปแก่โยคีที่กำหนดอนิจจานุปัสสนาและเมื่อโยคีกำหนดอนิจจานุปัสสนาอยู่ย่อมทำให้กระจ่างในนิมิตได้อย่างถูกต้อง)*

อนิมิตตานุปัสสนา จบ

อัปปณิหิตานุปัสสนา

ตัณหาที่ปรารถนาต้องการในนามรูป เพราะสำคัญว่าเป็นสิ่งที่น่ารักน่ายินดี มีความสุข ท่านเรียกว่า **ปณิธิ** หรือ **ปณิหิตะ** แต่เมื่อใดที่โยคีเห็นนามรูปดังกล่าวถูกกลุ้มรุมด้วยความเกิดดับ ก็ย่อมจะมองไม่เห็นว่านามรูปนี้ไม่ใช่สิ่งที่น่า

ปรารถนาเลย ไม่ใช่สิ่งที่เป็นความสุขเลย แท้จริงแล้วมีแต่ความทุกข์อยู่เนืองนิตย์ การเห็นเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา** หรือ **อัปปณิหิตานุปัสสนา** (ญาณที่เห็นเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา)

อัปปณิหิตานุปัสสนา จบ

สุญญตานุปัสสนา

ผู้ที่ยังไม่ได้อนัตตานุปัสสนาย่อมสำคัญนามรูปหรือ อาการของนามรูปต่างๆ ว่านี้เป็นเรา เป็นของเรา เราคือผู้กระทำ แต่ถ้าเป็นผู้ที่ผ่านภังคญาณและอนัตตานุปัสสนา จะมีความเห็นต่างจากบุคคลทั่วไปโดยสิ้นเชิง คือจะเห็นแต่อาการที่เกิดดับอยู่ตลอด จึงทำให้เข้าใจโดยถูกต้อง ว่านามรูปไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่บุคคล แต่เป็นเพียงธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปตามครรลองของตน ดังนั้น นามรูปนี้จึงไม่อยู่ในการบังคับของใครๆ การเห็นแจ้งอย่างนี้ท่านเรียกว่า **อนัตตานุปัสสนา** หรือ **สุญญตานุปัสสนา** (ญาณที่เห็นโดยความเป็นของว่างเปล่า)

สุญญตานุปัสสนา จบ

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

ในวิสุทธิมรรค (๒/๓๘๑-๒) อธิบายไว้ว่า

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา *คือ วิปัสสนาที่เป็นไปโดยเห็นเป็นของว่างเปล่าเพราะเห็นความแตกดับของอารมณ์ และจิตที่กำหนดอารมณ์นั้น แล้วเกิดความกระจ่างว่าเป็นแต่เพียงความแตกดับไปแห่งกองสังขารเท่านั้น ไม่มีบุคคลตัวตนเราตัวเขาใดๆเลยวิปัสสนานี้สามารถละความยึดมั่นถือมั่นที่ว่าอัตตาเป็นแก่นสารได้*

ดังนั้น เมื่อโยคีได้ภังคญาณแล้วย่อมเห็นได้ทั้งความดับของอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ และความดับของจิตที่กำหนดอารมณ์นั้นด้วย (แต่ไม่ใช่รู้เห็นพร้อมกัน) ซึ่งเป็นเหตุให้โยคีผู้นั้นสามารถสรุปได้ว่า ทั้งอารมณ์และจิตที่ดับไปก็ล้วนแล้วแต่เป็นสังขารนอกจากสังขารณ์แล้วไม่มีสิ่งอันใดเลย ก็แลการเห็นเช่นนี้แหละ

ท่านเรียกว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา เพราะเป็นการเห็นสภาวธรรมด้วยปัญญาอันยอดเยี่ยม อันจะนำไปสู่การละกิเลสความยึดมั่นถือมั่นว่าสัตว์ บุคคล ตัวเรา ตัวเขาได้

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา จบ

ยถาภูตญาณทัสสนะ

ในวิสุทธิมรรค(๒/๓๘๒) อธิบายไว้ว่า

ยถาภูตญาณทัสสนะก็คือการกำหนดนามรูปพร้อมทั้งเหตุปัจจัย ยถาภูตญาณ-ทัสสนะนี้ทำให้สามารถละความลังเลสงสัย เช่น สงสัยว่าในอดีตที่ผ่านมานั้นไม่ทราบว่าเราเคยเกิดมาแล้วหรือยัง และทำให้สามารถละความหลงผิด เช่น โลกนี้เกิดจากพระเจ้าผู้เนรมิต ดังนี้เป็นต้น

ผู้คนส่วนใหญ่ไม่รู้ว่านามรูปของตนถือกำเนิดมาจากไหน อะไรคือต้นเหตุที่แท้จริงของนามรูปเหล่านี้ จึงทำให้กลุ่มคนบางพวกคิดว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างคนเราให้เกิดมา แต่เมื่อใดที่ได้ **ปัจจยปริคคหญาณ** ซึ่งเป็นญาณที่สามารถประมวลหรือประสานเชื่อมโยงระหว่างนามรูปกับสาเหตุที่ทำให้นามรูปเกิด เขาก็ย่อมมีความเห็นที่ถูกต้อง ญาณนี้แหละที่ท่านเรียกว่า **ยถาภูตญาณทัสสนะ** (ญาณที่เห็นตามสภาพที่เป็นจริง) ซึ่งถ้าหากโยคีผู้ใดได้บรรลุแล้วจะสามารถจับเอาเหตุกับผลมาเชื่อมโยงกันได้โดยถูกต้อง เช่น เพียงแค่เห็นนามรูปปัจจุบันก็สามารถสาวไปหาเหตุในอดีตได้ *ซึ่งเหตุในที่นี้ หมายถึงเหตุที่เป็นรากเง่า คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม* ทำให้สามารถรู้ความจริง และสามารถละความหลงผิดหรือความลังเลสงสัยได้

ยถาภูตญาณทัสสนะ จบ

อาทีนวานุปัสสนา

ในวิสุทธิมรรค(๒/๓๘๒) อธิบายไว้ว่า

อาทีนวานุปัสสนา คือญาณที่เกิดด้วยอำนาจของภยญาณ จนทำให้สามารถมองโลกเป็นสิ่งที่มีแต่โทษด้วยอาทีนวญาณนี้สามารถทำให้เห็นว่าไม่มีอะไรๆเลยในโลก ที่น่ายินดีเพลิดเพลิน และทำให้สามารถละความยึดมั่นถือมั่นในภพในสังขารได้

เมื่อภยญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว ก็จะทำให้มองเห็นโทษของนามรูปสังขาร การเห็นเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **อาทีนวญาณ** หรือ **อาทีนวานุปัสสนา** ซึ่งเป็นญาณที่ทำให้เปลี่ยนจากความคิดเดิมที่เคยคิดว่า ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือเป็นมหาเศรษฐีล้วนแต่มีความสุขนั้น กลับเป็นความคิดที่ตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง สรุปแล้วญาณนี้ก็คือญาณที่ละภวตัณหา นั่นเอง

บุคคลผู้ที่ยังไม่ได้อาทีนวญาณ แม้ว่าจะประสบความทุกข์กับชีวิตอย่างไร เขาก็จะไม่สามารถละความอยากมีอยากเป็นได้เลย แม้จะเจ็บหรือป่วยหนักเพียงไร เขาก็ยังอยากมีชีวิตอยู่นั่นเอง แม้จะไม่ได้ในภพนี้ก็จะขอเป็นเศรษฐีในภพหน้าก็ยังดี นี้เป็นเพียงความคิดของผู้ที่ยังไม่รู้นามรูปตามสภาพความเป็นจริง ซึ่งจะเห็นว่าไม่มีทางที่จะหลุดพ้นจากโลกไปได้เลยฯ

อาทีนวานุปัสสนา จบ

ปฏิสังขานุปัสสนา

ในวิสุทธิมรรค(๒/๓๘๒) อธิบายว่า

***ปฏิสังขานุปัสสนา** คือญาณที่เป็นอุบายในการสลัดสังขาร เป็นญาณที่นำมาพิจารณาใหม่ด้วยอำนาจของญาณนี้ทำให้สามารถทำให้ละโมหะที่ยังไม่พิจารณาได้*

และในฎีกาของคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๕๖๓) อธิบายขยายต่อไปว่า

***ปฏิสังขาญาณ**ที่เป็นอุบายในการสลัดสังขารเรียกว่า ปฏิสังขานุปัสสนาด้วยอำนาจของญาณนี้ทำให้สามารถละอวิชชา อันเป็นเหตุมิให้พิจารณาในอนิจจ-ลักษณะเป็นต้นได้ คือเป็นปฏิปักษ์ต่อการพิจารณาอนุจจลักษณะเป็นต้นเหล่านี้*

การพิจารณาสังขารเพื่อที่จะสลัดสังขารออกของนักปฏิบัติผู้ได้มุญจิตุ-กัมยตาญาณ เรียกว่า **ปฏิสังขานุปัสสนา** (ในที่นี้ คำว่า *สลัดสังขาร* กับ *หลุดพ้นจากสังขาร* มีความหมายเท่ากัน) อนึ่ง ตราบใดที่บุคคลยังไม่สามารถรู้โดยถ่องแท้ว่า สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ตราบนั้นเขาก็ยังไม่อาจสลัดทิ้งสังขารได้ ไม่ว่าจะมีเหตุอะไรมาบันดาลเขาก็ยังยึดมั่นถือมั่นในสังขารเหล่านั้นเหมือนอย่างเดิม แต่เมื่อใดที่นักเขาสามารถปฏิบัติจนกระทั่งเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาแล้ว ความคิดของเขาก็จะเปลี่ยนทันที คือจะเปลี่ยนจากเดิมที่เคยติดอยู่ในสังขาร กลับเป็นไม่ติดอยู่อีกต่อไป และจะไม่มีความปรารถนาต้องการสังขารอีกต่อไป ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วผู้ที่สามารถหลุดพ้นจากสังขารอย่างสิ้นเชิงได้นั้น จะต้องเป็นพระอรหันต์ แต่ถึงกระนั้นหากจะกล่าวในแง่ของวิปัสสนาแล้ว แม้โยคีผู้ที่ปฏิบัติจนได้สังขารุเปกขาญาณชนิดที่ได้ชื่อว่าฉฬังคุเปกขา ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้หลุดพ้น จากสังขารอย่างสิ้นเชิงได้เหมือนกัน

ดังนั้น การที่จะสามารถหลุดพ้นจากสังขารได้ จึงมิใช่เพียงแค่ได้มุญจิตุ-กัมยตาญาณ แต่จะต้องพยายามนำมุญจิตุกัมยตาญาณกลับมากำหนดสังขารอย่างต่อเนื่องอีกเพื่อมิให้กิเลสกล่าวคือ นิจจัง สุขัง และอัตตาเข้ามาครอบงำจิตใจได้ฯ

ปฏิสังขานุปัสสนา จบ

วิวัฏฏานุปัสสนา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค(๒/๓๘๒) อธิบายไว้ว่า

วิวัฏฏานุปัสสนา คือ สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ กล่าวกันว่าในขณะที่ญาณนี้บังเกิด จิตของโยคีผู้นั้นจะถอยกลับจากสังขารทั้งปวง ดุจหยาดน้ำที่ตกบนใบบัวที่มีพื้นลาดเอียงไปด้านหนึ่งฉะนั้น อนึ่ง ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนานี้ทำให้สามารถละกิเลสที่ยึดติดกับสังขารได้

ในคัมภีร์ฎีกาของวิสุทธิมรรค(๒/๕๖๓) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

การที่ท่านเรียกสังขารุเปกขาญาณกับอนุโลมญาณว่าวิวัฏฏานุปัสสนานั้นเป็นเพราะญาณทั้งสองเป็นไปโดยลักษณะเช่นเดียวกับจิตที่เพิ่งหลุดพ้นจากสังขาร

แล้วแล่นเข้าสู่นิพพานที่ปราศจากวัฏฏะ กิเลสทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นไปโดย ความเป็นสิ่งที่ยึดติดอยู่ในสังขารนั่นแหละ เรียกว่า กิเลสาภินิเวสะ

ดังนั้น จะเห็นว่า เมื่อสังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณเกิด ก็จะทำให้โยคีมีความวางเฉยในสังขารทั้งปวง คือจะไม่แสดงอาการยินดียินร้ายในสังขารเหล่านั้นอีก แต่จะมีจิตออกห่างจากสังขาร เหมือนหยาดน้ำที่ตกลงบนใบบัวที่เอียงไปด้านหนึ่ง ย่อมไม่สามารถเกาะติดอยู่บนใบบัวฉะนั้น และเมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าเต็มที่แล้วถัดจากนั้นก็เป็นอนุโลมญาณ และถัดจากอนุโลมญาณ โคตรภูจิต และมรรคจิต ผลจิตก็จะเกิดแล้วแล่นเข้าสู่นิพพานตามลำดับ ด้วยเหตุนี้ ทั้งสังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ จึงได้ชื่อว่า **วิวัฏฏานุปัสสนา** เพราะเป็นบันไดให้จิตดวงอื่นสามารถเข้าถึงนิพพานอันปราศจากวัฏฏทุกข์ได้

อนึ่ง วิวัฏฏานุปัสนานี้ ทำหน้าที่ประหาณกิเลสต่างๆได้ ดังนั้น ขณะที่นักปฏิบัติเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณ เขาจะไม่หวนคิดถึงอารมณ์ทางฝ่ายโลกิยะ แต่จะมุ่งหน้าสู่อารมณ์ที่เป็นโลกุตตระอย่างเดียว แต่เมื่อใดถ้าออกจากญาณดังกล่าวนี้แล้วก็ย่อมจะหวนคิดถึงอารมณ์ทางฝ่ายโลกิยะอีกได้

ในอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคเล่ม ๑ หน้า ๑๑๔-๕ ท่านได้อธิบายว่า *โคตรภูญาณที่บังเกิดขึ้นเพราะอำนาจแห่งอนุโลมญาณนั่นแหละ เรียกว่า วิวัฏฏานุปัสสนา*

ส่วนข้อความในวิสุทธิมรรค(ที่ยกมาข้างต้น) ดูเหมือนจะไม่สอดคล้องกับบาลีปฏิสัมภิทามรรค เพราะในจริยากถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคได้ระบุวิญญาณจริยากับญาณจริยาไว้ต่างกันดังนี้ว่า อาวัชชนจิตที่ใคร่ครวญเพื่อประโยชน์แก่อนิจจานุปัสสนานี้เป็นวิญญาณจริยา(การเกิดแห่งจิตวิญญาณ)ส่วนอนิจจานุปัสสนาเป็นญาณจริยา(การเกิดแห่งญาณ) อนึ่ง อาวัชชนจิตที่ใคร่ครวญเพื่อปฏิสังขานุปัสสนานั้นเป็นวิญญาณจริยา ส่วนปฏิสังขานุปัสสนาเป็นญาณจริยา

ในกรณีที่ญาณใดมีอาวัชชนจิตเป็นของตน ในพระบาลีก็จะระบุอาวัชชนจิตของญาณเหล่านั้นไว้ด้วย แต่ในกรณีของวิวัฏฏานุปัสสนาไม่ได้แสดงอาวัชชนจิตไว้ โดยแสดงไว้เพียงว่า วิวัฏฏานุปัสสนาเป็นญาณจริยาเท่านั้น ดังนั้น ถ้าหากสังขารุเปกขาญาณกับอนุโลมญาณซึ่งเป็นญาณที่มีอาวัชชนจิตเป็นของตนเองจะมีชื่อเรียกว่า วิวัฏฏานุปัสสนา ดังที่ในวิสุทธิมรรคแสดงไว้แล้วละก็ในพระบาลี

ก็น่าจะแสดงอาวัชชนจิตของวิวัฏฏานุปัสสนาไว้ด้วย แต่ท่านมิได้แสดงไว้เลย ดังนั้น สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ จึงไม่น่าจะได้ชื่อว่า วิวัฏฏานุปัสสนา แต่ความจะเป็นโคตรภูญาณมากกว่าที่เหมาะสมกับชื่อนี้ เพราะทั้งโคตรภูญาณและวิวัฏฏานุปัสสนาต่างก็ไม่มีอาวัชชนจิตเป็นของตนเหมือนๆกัน

วิวัฏฏานุปัสสนา จบ

ภาเวตพฺพา โยคีหิ ยา ทฏฺฐพฺพา จ ปจฺจกฺขโต
วณฺณิตา ตา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา มยา
ทุพฺโพธํ สุโพเธตุน โยคีนํ สุตวุทฺธิยา

ข้าพเจ้าได้อธิบายมหาวิปัสสนา ๑๘ ซึ่งเป็นธรรมที่นักปฏิบัติควรเจริญและควรเห็นโดยประจักษ์แจ้งไว้ในคัมภีร์นี้เพื่อเสริมความรู้แก่นักปฏิบัติให้เข้าใจง่ายในสิ่งที่เข้าใจยาก

ปริเฉทที่ ๗ จบ

วิปัสสนาชุนี ภาคปฏิบัติ จบ

วิปัสสนาชุนี ฉบับสมบูรณ์ จบ

โวหารานุกกมณิกา
คำศัพท์สำคัญที่โยคีควรรู้

กลาปวิปัสสนา ๒๐๙,๒๑๐
กลาปวิปัสสนาสัมมสนนัย ๒๐๙
กลาปสัมมสนนยวิปัสสนา ๒๐๙
กลาปสัมมสนะ ๑๘๒
กักขฬะ ๔๘๒
กังขาวิตรณวิสุทธิ ๔๖๒
กัณณกัตถลสูตร ๒๐๒
กัมมชรูป ๔๘๙
กัมมันตราย ๒๘
กามาสวะ ๕๘๘
กามุปาทาน ๕๙๐
การซ่องเสพกัลยาณมิตร ๓๗
การนอนหลับ ๔๐๑
กาลกัญจิกอสูรกายภูมิ ๑๑๘
กาลวิมุต ๖๖๑
กิจจฆนบัญญัติ ๖๘๙,๖๙๑
กิเลสันตราย ๒๘
กุกกุจจะ ๑๐๖
กุลมัจฉริยะ ๕๘๖
กุศลที่ประเสริฐสุด ๙๗
โกลังโกลโสดาบัน ๖๐๕
โกสัชชะ ๑๙
ขณะปัจจุบัน ๘๗,๑๖๕
ขณิกสมาธิ ๕๙,๖๐
ขณิกาปิติ ๕๒๑
ขยวิราคะ ๖๙๖
ขันติสังวร ๑๘,๔๙
ขุททิกาปิติ ๕๒๑
คติ ๕๔๒,๕๔๖
คัณฑะ ๕๕๐
คาหะ ๕๒๙
คุณูปการแห่งสมถะ ๔๐
โคจรอัชฌัตตะ ๖๗
โคตรภูจิต ๕๗๒
โคตรภูชวนจิต ๕๗๑
โคตรภูญาณ ๕๗๑
ฆนบัญญัติ ๑๖๘,๔๑๖,๖๘๔
จตุโกฏฐิกะ ๕๕๖
จตุตถมนสิการ ๑๐๘
จตุรังควิริยะ ๑๒๒
จักขุปสาทรูป ๑๖๑
จักขุวิญญาณ ๑๓๓,๑๖๑
จิต ๔๔๔
จิตตวิปัลลาส ๖๕๙,๖๘๑
จิตตวิสุทธิ ๕๙
จิตตุปบาท ๔๔๕
จิตที่คิด ๑๖๒
จิตที่ทำการกำหนด ๑๖๒
จินตามยวิปัสสนา ๒๑๐
เจตนา ๕๐๗
เจตนาศีล ๔๘
ฉันทาคติ ๕๘๘
ชราธัมมะ ๕๕๑
ชัฏ ๖๓
ชาติธัมมะ ๕๕๑
ฌานังคธรรม ๑๙๙
ญาณ ๙๑,๔๑๔,๕๒๐
ญาณทัสสนวิสุทธิ ๕๗๑

ญาณนิยยานะ ๙๓
ญาณสังวร ๑๘,๔๙
ฐิติขณะ ๗๐๙
ตติยมนสิการ ๑๐๗
ตรุณวิปัสสนา ๕๑๕
ตัชชาบัญญัติ ๑๔๒,๑๕๒
ตาวกาลิกวัตถุ ๒๐
ตาวกาลิก ๑๐๖
ติกขภัพพบุคคล ๑๙๔
ตีรณปริญญา ๖๕๖
ตุจฉะ ๕๕๒
เตภูมกสังขาร ๖๘๐
ถัมภะ ๕๙๔
ถามคตะ ๖๗๑
ถีนะ ๘๔
เถยยปริโภคะ ๑๑
ทวิโกฏิกะ ๕๕๕
ทายัชชปริโภคะ ๕๒,๕๓
ทิฏฐาสวะ ๕๘๙
ทิฏฐิ ๕๐๗
ทิฏฐิวิปัลลาส ๖๕๙,๖๘๑
ทิฏฐิวิสุทธิ ๑๘๗
ทิฏฐุปาทาน ๕๙๐
ทุกขทุกขตา ๖๗๙
ทุกขทุกขลักษณะ ๖๗๙
ทุกขมะ ๕๕๐
ทุกขวัตถุ ๕๕๐
ทุกขะ ๕๕๐
ทุกขานุปัสสนา ๖๕๕,๖๗๙,๗๑๑
ทุติยภังคญาณ ๕๓๔
ทุติยมนสิการ ๑๐๖
ทุศีล ๑๒๐
เทวทูตสูตร ๑๑๗
โทมนัส ๔๑๙
โทสะ ๕๐๗
โทสาคติ ๕๘๘
ธรรมาทาสสูตร ๕๙๗
ธัมมมัจฉริยะ ๕๘๗
ธัมมวัตถานญาณ ๑๖๙
ธัมมุทธัจจปหานนัย ๗๕
นมนลักขณะ ๔๐๕
นยทัสสนะ ๑๘๒
นยมนสิการ ๑๘๒,๒๐๙
นยวิปัสสนา ๑๘๒
นักฆ่ากับอนุโลมญาณ ๔๑
นัตถิกทิฏฐิ ๒๘
นางธนัญชานี ๕๙๙
นามบัญญัติ ๑๔๗,๑๕๑
นามรูป ๓๙๔
นายสูรัมพัฏฐะ ๖๐๑
นิกันติ ๔๑๔,๕๒๘
นิพพัตติตปรมัตถ์ ๑๕๒
นิพพาน ๑๕๐
นิพพานปัจจเวกขณญาณ ๕๘๑
นิพพิทาญาณ ๔๒๙
นิพพิทานุปัสสนา ๖๙๕
นิมิตตะ ๕๔๒
นิยตมิจฉาทิฏฐิ ๒๘
นิยมิตะ ๒๐
นิยยานธรรม ๘๔,๘๗,๙๐,๑๐๒
นิยยานาวรณธรรม ๗๘,๘๖
นิโรธานุปัสสนา ๖๙๗
นิวาสี ๕๖๐
นิสสยปติฏฐา ๕๕

นิสสยปัจจัย ๑๗๗
เนกขัมมกุศล ๗๘
เนกขัมมะ ๗๗
เนยยัตถนัย ๗๐๑
บริกรรม ๕๖๙,๕๗๐
บริกรรมชวนจิต ๕๖๙
ปกติ ๔๑๓
ปฏิคาหก ๑๒๐
ปฏินิสสัคคะ ๗๐๒
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๗๐๑
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๕๓๐
ปฏิวิปัสสนา ๕๓๔
ปฏิสนธิ ๕๔๒
ปฏิสังขา ๕๖๓
ปฏิสังขาญาณ ๕๔๗,๕๔๘,๕๘๗,๗๑๓
ปฏิสังขานนัย ๒๐
ปฏิสังขานุปัสสนา ๗๑๓
ปฐมตรุณวิปัสสนา ๖๙
ปฐมภังคญาณ ๕๓๔
ปฐมมนสิการ ๑๐๕
ปฐมวิปัสสนา ๗๐
ปณิธายภาวนา ๑๐๙
ปณิธิ ๗๑๐
ปณิหิตะ ๗๑๐
ปมาทะ ๕๙๔
ประ ๕๕๒
ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ ๖๖๓
ปริกัปปอิฏฐารมณ์ ๖๖๓
ปริจจาคปฏินิสสัคคะ ๗๐๒
ปริเทวธัมมะ ๕๕๑
ปริปุจฉา ๓๗
ปริยุฏฐาน ๒๓, ๔๘
ปริยุฏฐานกิเลส ๕๙๐
ปลิโพธ ๙๗
ปวัตตะ ๕๔๒
ปหานศีล ๔๗
ปหาเนกัฏฐะ ๕๙๒
ปหิสะ ๕๙๔
ปักขันทนปฏินิสสัคคะ ๗๐๒
ปัคคหะ ๕๒๖
ปัจจยปริคคหญาณ ๗๑๒
ปัจจยสันนิสสิตศีล ๘
ปัจจเวกขณญาณ ๕๘๐
ปัจจเวกขณญาณที่ ๑ ๖๐๙
ปัจจเวกขณญาณที่ ๒ ๖๑๐
ปัจจเวกขณญาณที่ ๓ ๖๑๑
ปัจจเวกขณญาณที่ ๔ ๖๑๒
ปัจจเวกขณญาณที่ ๕ ๖๑๓
ปัจจเวกขณญาณที่ ๖ ๖๑๓
ปัจจเวกขณญาณที่ ๗ ๖๑๔
ปัจจเวกขณะ ๕๗๒
ปัจจักขทุกขานุปัสสนา ๖๘๒
ปัจจักขนิโรธานุปัสสนา ๖๙๘
ปัจจักขอนิจจานุปัสสนา ๖๗๘
ปัจจุบันอารมณ์ ๑๑๑
ปัญจมมนสิการ ๑๐๘
ปัญญา ๕๐๗
ปัสสัทธิ ๔๑๓,๕๐๗,๕๒๔
ปาติโมกขสังวรศีล ๗
ปิสุณวาจา ๕๙๑
ปีติ ๕๐๗,๕๒๑
ปุพพภาคปฏิปทา ๕๗
ผรณาปีติ ๕๒๓
ผรุสวาจา ๕๙๑

ผลจิต ๕๗๒
ผลปัจจเวกขณญาณ ๕๘๑
ผัสสะ ๖๘๘
พยาธิธัมมะ ๕๕๑
พยาบาท ๕๙๑
พยาปาทะ ๘๓
พลววิปัสสกบุคคล ๕๑๖
พลัปปัตตมุญจิตุกัมยตาญาณ ๖๙๙
พาลปัณฑิตสูตร ๑๑๗
ภพ ๕๔๖
ภยญาณ ๔๒๘
ภยะ ๕๕๑
ภยาคติ ๕๘๘
ภวาสวะ ๕๘๙
ภังคขณะ ๗๐๙
ภังคญาณ ๕๓๑
ภังคานุปัสสนา ๕๓๒
ภัทเทกรัตตะ ๑๗๐
ภาวนามยปัจจักขวิปัสสนา ๒๑๐
ภาวนารตี ๙๔
ภูตัตถะ ๑๓๓
ภูมิปริยัติ ๒๑๐
มรรคญาณ ๕๗๑
มรรคปัจจเวกขณญาณ ๕๘๑
มรรควิรตี ๔๗
มรรรควิถี ๕๘๐
มหาปัจจเวกขณะ ๗ ๖๐๘
มหาโลหกุมภี ๑๑๕
มหาวิปัสสนา ๖๔๖
มักขะ ๕๙๔
มัคคปัญญา ๕๕
มัคคสมาธิ ๕๕
มันทภัพพบุคคล ๑๙๔
มานสมุคฆาฏนะ ๕๐๑
มานะ ๕๐๗
มายา ๕๙๔
มารามิสะ ๕๕๑
มิจฉากัมมันตะ ๕๘๗
มิจฉาญาณ ๕๘๗
มิจฉาปฏิปัตติอวิชชา ๔๔๔,๔๔๕
มิจฉาวาจา ๕๘๕
มิจฉาวิมุตติ ๕๘๗
มิจฉาสติ ๕๘๗
มิจฉาอาชีวะ ๕๘๗
มิทธะ ๘๔
มิลินทปัญหา ๕๗๘
มีมังสา ๔๗๒
มุญจิตุกัมยตา ๕๖๓
มุญจิตุกัมยตาญาณ ๔๒๙,๕๔๗
มุฏฐัสสัจจะ ๑๗
มุตตจาคี ๕๙๙
เมตตา ๕๑
โมหะ ๕๐๗
โมหาคติ ๕๘๘
ยถาภูตญาณทัสสนะ ๗๑๒
ยุคนัทธนัย ๗๕
ยุคนัทธภาวนานัย ๗๕
โยนิ ๕๔๖
โยนิโสมนสิการ ๓๗
ริตตะ ๕๕๒
โรคะ ๕๕๐
ลหุตา ๔๑๓
ลักขณรูป ๑๖๐
ลาภมัจฉริยะ ๕๘๖,๕๘๗

โลกิยสีล	๕๙๐	วีติกกมะ	๒๓,๔๘
โลภะ	๕๐๗	วุฏฐานคามินี	๕๖๖
วธกะ	๕๕๑	วุฏฐานคามินีปฏิปทา	๖๘
วยะ	๕๐๖	วุฏฐานคามินีวิปัสสนา	๕๖๖,๖๕๒
วยานุปัสสนา	๗๐๘	วุฏฐานะ	๕๖๖
วัณณมัจฉริยะ	๕๘๗	เวตรณีนรก	๑๑๖
วัตถุสังกมนา	๕๓๖	เวทนา	๕๐๗
วัมมิกสูตร	๘๘	เวรมณีศีล	๔๗
วิจาร	๕๐๗	ศีล	๔๘
วิจิกิจฉา	๕๐๗	ศีลบริสุทธิ์ด้วยอำนาจของภาวนา	๔๕
วิชชมานบัญญัติ	๑๔๒,๑๕๒	ศีลวิสุทธิ	๖
วิญญาณัฏฐิติ	๕๔๖	ศีลวิสุทธิสำหรับคฤหัสถ์	๖
วิตก	๕๐๗	ศีลวิสุทธิสำหรับพระสงฆ์	๖
วิปริณามทุกขตา	๖๘๐	ศีลสังวร	๔๙
วิปริณามทุกขลักษณะ	๖๘๐	สกทาคามี	๖๐๕
วิปริณามานุปัสสนา	๗๐๙	สติ	๔๑๒,๕๐๗
วิปัสสนา	๕๐,๖๗	สติปัฏฐานภาวนา	๒๗๙,๒๙๔
วิปัสสนากุศล	๗๘,๘๗	สติสังวร	๔๙
วิปัสสนาญาณ	๕๓๓	สติสัมโพชฌงค์	๓๒๙
วิปัสสนาธรรม	๙๘	สทิสานุปัสสนา	๕๖๗
วิปัสสนายานิกบุคคล	๖๐	สทิสานุปัสสนาวิถี	๕๖๖
วิปัสสนาโยคี	๑๐๙	สภาวอนิฏฐารมณ์	๖๖๓
วิปัสสนาลาภีบุคคล	๖๘	สมถธาตุกัมมัฏฐาน	๒๘๐
วิปัสสนาสังขาร	๕๓๘	สมถธาตุวัตถาน	๒๘๒
วิปัสสนุเปกขา	๔๑๔,๕๐๓,๕๒๗	สมถปุพพังคมภาวนานัย	๖๖
วิปัสสนูปกิเลส	๕๑๖	สมถยานิกะ	๒๑๓
วิปากันตราย	๒๙	สมถโยคี	๒๘๕
วิราคานุปัสสนา	๖๙๖	สมถะ	๖๗
วิริยธาตุ	๔๑๔	สมมุติบัญญัติ	๑๓๖
วิริยสังวร	๔๙	สมาทานะ	๔๗
วิริยะ	๕๐๗	สมาธิ	๕๐๗
วิวัฏฏานุปัสสนา	๗๑๔,๗๑๕	สมาธิญาณ	๔๑๓,๔๒๓

สมาธิสัมโพชฌงค์ ๓๓๒
สมานวาทะ ๕๑๔
สมาหิตจิต ๓๐๖
สมุจเฉทวิเวก ๓๗๒
สมุทยสัจ ๓๘๐
สมุทยะ ๓๐๘,๓๑๙
สมูหฆนบัญญัติ ๖๘๗,๖๙๑
สมูหบัญญัติ ๑๕๐
สยังวสี ๔๗๓
สรณะ ๓๗๓
สราคจิต ๓๐๕
สรูปะ ๑๗
สวนะ ๓๔๗
สวากขาตตาคุณ ๔
สสังขารปรินิพพายี ๖๐๕
สังกิเลสิกธัมมะ ๕๕๑
สังขตธรรม ๖๕๐
สังขตปรมัตถ์ ๑๕๐
สังขตลักษณะ ๑๘๐,๖๕๐
สังขาร ๕๐๗,๖๕๐
สังขารขันธ์ ๒๗๗
สังขารฆนนิมิต ๙๓,๒๙๒
สังขารทุกข์ ๓๓๙,๓๕๙
สังขารทุกขตา ๖๘๐
สังขารทุกขลักษณะ ๖๘๐
สังขารุเปกขา ๕๖๓
สังขารุเปกขาญาณ ๒๔๖,๕๕๔
สังขิตตจิต ๓๐๖
สังคีติสูตร ๒๙๖
สังโยชน์ ๓๒๖
สังวรธรรม ๕ ๑๖
สังวรศีล ๔๘
สังเวควัตถุ ๘ ๙๖
สัจจิกัตถะ ๑๓๓
สัจฉิกาตัพพธรรม ๓๕๙
สัจฉิกิริยากิจ ๓๖๐
สัจฉิกิริยาปฏิเวธะ ๓๕๓
สัญชานนะ ๔๘๒
สัญญา ๒๗๖,๓๒๓
สัญญาวิปัลลาส ๖๘๑
สัณฐานบัญญัติ ๑๔๒,๑๔๘,๑๕๐,๑๕๒
สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน ๖๐๕
สัตตาวาส ๕๔๗
สัทธา ๓๒๓,๕๐๗
สัทเธยยวัตถุ ๙๐
สันตติฆนบัญญัติ ๒๑๖
สันตติฆนะ ๖๕๖,๖๘๖
สันตติบัญญัติ ๑๕๐,๒๙๔
สันตติปัจจุบัน ๘๗,๑๖๕
สันตานานุสัย ๖๖๑
สันตานานุสัยกิเลส ๖๖๘
สันทิฏฐิกคุณ ๔
สันนิกเขปนะ ๔๘๖
สันนิรุมภนะ ๔๘๖
สัพพสังคาหกนัย ๑๘๑
สัพพสังคาหิกวาจา ๕๗๕
สัมผัปปลาปะ ๕๙๑
สัมภาวนาโชตกะ ๑๐๐
สัมมสนจาระ ๒๐๑
สัมมสนญาณ ๔๖๑,๔๖๖,๔๖๘
สัมมสนปฏิเวธะ ๓๔๗
สัมมสนรูป ๑๖๐
สัมมสนะ ๓๔๗
สัมมาทัสสนะ ๔๕๙

สัมมาทิฏฐิ ๓๖๐
สัมมาวาจา ๓๖๐
สัมมาวายามะ ๓๖๐
สัมมาสติ ๓๖๐
สัมมาสมาธิ ๓๖๐
สัมมาสังกัปปะ ๓๖๐
สัมมาอาชีวะ ๓๖๐
สัลละ ๕๕๐
สาเฐยยะ ๕๙๔
สามัญลักษณะ ๒๙๔
สามิปริโภคะ ๕๒,๕๓
สามิสทุกข์ ๓๐๐
สามิสสุข ๒๙๘
สามิสอทุกขมสุขเวทนา ๓๐๓
สามี ๕๖๐
สารัมภะ ๕๙๔
สาสวะ ๕๕๑
สาเหตุที่ไม่บรรลุเพราะยังขาดการฟังธรรมและการปฏิบัติ ๔๔
สิขาปัตตสังขารุเปกขา ๕๖๖
สีล ๔๓๕
สีลจิตตุปบาท ๓๗๖
สีลัพพตปรามาส ๓๒๕
สีลัพพตุปาทาน ๕๙๐
สุข ๕๒๕
สุญญตานุปัสสนา ๗๑๑
สุญญะ ๕๕๒
สุปปพุทธะ ๕๙๘
โสกธัมมะ ๕๕๑
อกาลิกคุณ ๔
อกิริยทิฏฐิ ๒๘
อฆมูละ ๕๕๐
อฆะ ๕๕๐
อจิตตกปัณณัตติวัชชะ ๖๑๒
อตาณะ ๕๕๑
อติอิฏฐารมณ์ ๖๖๓
อตีตารมณ์ ๑๑๑
อธิคมจาคะ ๕๙๙
อธิจิตตสิกขา ๗๐
อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ๗๑๑
อธิโมกข์ ๕๒๖
อธิศีลสิกขา ๔๙
อนปายคมนียะ ๕๙๒
อนัตตลักษณะ ๕๕๒
อนัตตลักษณะ ๖๘๔
อนัตตา ๕๕๒,๖๘๓
อนัตตานุปัสสนา ๖๕๕,๖๘๓,๗๑๑
อนาคตารมณ์ ๑๑๒
อนิจจธรรม ๖๔๘
อนิจจลักษณะ ๕๔๘,๖๔๘
อนิจจานุปัสสนา ๖๔๘,๖๕๕,๖๕๙
อนิมิตตวิโมกข์ ๕๖๗
อนิมิตตานุปัสสนา ๗๑๐
อนิสสระ ๕๕๒
อนุปัสสนา ๗๐๑
อนุมานทุกขานุปัสสนา ๖๘๒
อนุมานอนัตตานุปัสสนา ๖๙๓
อนุมานอนิจจานุปัสสนา ๖๗๘
อนุโลม ๕๖๙
อนุโลมชวนจิต ๕๖๙
อนุโลมญาณ ๕๖๙
อนุสัย ๒๓,๖๖๑
อเนกันตะ ๕๘๑
อปายคมนียะ ๕๘๗

อภิชฌา ๕๙๑
อภิสังขาร ๖๖๘
อรติ ๙๕
อริยูปวาทันตราย ๒๙
อเลณะ ๕๕๑
อวสวัตติ ๕๕๒
อวิชชา ๙๑,๙๒
อวิชชานิยยานาวรณะ ๙๓
อวิชชาสวะ ๕๘๙
อวินาภาวนัย ๑๐๓
อวีติกกมศีล ๔๘, ๔๙
อสรณะ ๕๕๑
อสังขารปรินิพพายี ๖๐๕
อสังวระ ๑๙
อสาตรูป ๖๖๓
อเหตุกทิฏฐิ ๒๘
อัจจันตวิราคะ ๖๙๖
อัตตทัตถะ ๙๘
อัตตวาทุปาทาน ๕๙๐
อัตถาปันนนัย ๖๒
อันตราปรินิพพายี ๖๐๕
อันตราย ๕ ๒๘
อันตรายแห่งวิปัสสนาสมาธิ ๑๑๒
อันวยญาณ ๖๗๘
อัปปณิธายภาวนา ๑๐๙
อัปปณิหิตวิโมกข์ ๕๖๗
อัปปณิหิตานุปัสสนา ๗๑๑
อัปปนาสมาธิ ๕๙
อัปปิยรูป ๖๖๓
อัพยาปาทะ ๘๒
อัสสามิกะ ๕๕๒
อาการ ๑๐ ๕๕๘
อาการ ๑๒ ๕๕๙
อาการ ๖ ๕๕๗
อาการ ๘ ๕๕๘
อาชีวปาริสุทธิศีล ๗
อาชีวัฏฐมกศีล ๒๕
อาณณยปริโภคะ ๕๒,๕๓
อาณาวีติกกมันตราย ๑๑,๒๗,๒๙
อาตมัน ๖๘๓
อาทีนวญาณ ๔๒๙,๕๔๑,๗๑๓
อาทีนวะ ๕๕๑
อาทีนวานุปัสสนา ๗๑๓
อานันตริยกรรม ๒๘
อาพาธะ ๕๕๐
อามิสทายัชชะ ๑๐๓
อามิสทายาท ๑๐๓
อายูหนา ๕๔๒
อารัทธวิปัสสกบุคคล ๖๙,๕๑๕
อารัมมณฆนบัญญัติ ๖๙๑
อารัมมณฆนะ ๖๙๐
อารัมมณาธิคคหิตุปปันนกิเลส ๖๖๒
อารัมมณาธิคคหิตุปปันนะ ๖๖๖
อาโลกสัญญา ๘๓
อาวัชชนุเปกขา ๕๒๗
อาวาสมัจฉริยะ ๕๘๖
อาเสวนชวนจิต ๕๖๙
อิณปริโภค ๘
อิณปริโภคะ ๕๓
อินทรีย์สังวร ๑๕
อินทรีย์ ๕ ๔๑๑
อีติ ๕๕๐
อุทเทส ๓๗
อุทธังโสตอกนิฏฐคามี ๖๐๕

อุทธัจจะ ๕๐๗
อุทยะ ๕๐๖
อุทยัพพยญาณ ๕๐๔,๕๐๗
อุทยัพพยวิปัสสี ๖๙
อุทยัพพยานุปัสสนา ๕๑๕
อุเบกขา ๕๒๗
อุปกิเลส ๕๒๐
อุปกิเลสวัตถุ ๕๒๙
อุปจารชวนจิต ๕๖๙
อุปจารสมาธิ ๕๙
อุปจาระ ๕๖๙
อุปธารณะ ๔๗
อุปนิสสยปติฏฐา ๕๔
อุปปัตติ ๕๔๒
อุปสัคคะ ๕๕๑
อุปหัจจปรินิพพายี ๖๐๕
อุปัฏฐานะ ๕๒๖
อุปัททวะ ๕๕๑
อุปปาทขณะ ๗๐๙
อุปปาทะ ๕๔๒
อุปายาสธัมมะ ๕๕๑
อุเพงคาปีติ ๕๒๒
เอกพีชีโสดาบัน ๖๐๕
เอกัตตคตะ ๑๒๘
เอกัตตนัย ๕๖๕
เอกัตตะ ๑๒๘
เอกายโน ๔๓๒
เอหิปัสสิกคุณ ๔
โอกกันติกาปีติ ๕๒๒
โอภาส ๔๑๓,๕๑๗

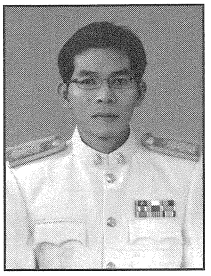

จำรูญ ธรรมดา

[สาสนธชะธรรมาจริยะ(ปาลิ),ศษ.บ, ปธ. ๔,
ประกาศนียบัตรบาลีใหญ่วัดท่ามะโอ(อันดับ๑),
นิสิตปริญญาเอก มจร.]

บรรจุเป็นเจ้าหน้าที่มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครั้งแรกในตำแหน่งเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการสังกัดกองวิชาการ ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๓๗-๒๕๔๓ ต่อมาย้ายมาสังกัดที่สำนักส่งเสริมพระพุทธศาสนา และบริการสังคม ส่วนงานอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย ได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้าฝ่ายวางแผนและวิชาการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๕ จนถึงปัจจุบัน

พื้นเพเดิมเป็นคนจังหวัดสุรินทร์ บวชเป็นสามเณร เมื่ออายุ ๑๓ ปี ศึกษาบาลีแบบโบราณที่สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จ.ลำปาง สอบผ่านหลักสูตร รุ่นที่ ๔ (เกียรตินิยมอันดับ ๑) สอบได้เปรียญธรรม ๔ประโยค ที่สำนักเรียนวัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ ได้รับทุนการศึกษาจากมูลนิธิแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ไปเรียนวิชาการด้านพระพุทธศาสนาที่ประเทศสหภาพพม่า ปี พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๓๕ เป็นเวลา ๕ ปี สำเร็จหลักสูตรการศึกษาปริยัติศาสนาจากรัฐบาลสหภาพพม่า ๕ ชั้น คือ ๑. อาเฉ่ปยู่-มูละตัน ๒. ปะถะมะแหง่ตัน ๓. ปะถะมะลัตตัน ๔. ปะถะมะ-จีตัน ๕. สาสนธชธัมมาจริยะ เป็นบุคคลแรกในรอบ ๕๐ ปี ของประเทศพม่าที่สอบผ่านทุกชั้นด้วยภาษาบาลี

ประสบการณ์ในการสอน

เริ่มสอนภาษาบาลีเมื่ออายุ ๑๗ ปี ที่สำนักวัดท่ามะโอ เริ่มแปลตำราเมื่ออายุ ๑๗ ปี วิชาที่เคยสอนมีตั้งแต่วิชาพื้นฐาน จนถึงชั้นสูง ได้แก่ ไวยากรณ์กัจจายนะ, ปทรูปสิทธิ, พาลาวตาร, อภิธาน, นยาสะ, สัททนีติ, สุโพธาลังการะ, วุตโตทัย,

วินัยปิฎก :- ปาติโมกข์, กังขาวิตรณี,

อภิธรรมปิฎก :- อภิธัมมัตถสังคหะ, ธรรมสังคณี, ยมก, ปัฏฐาน, กถาวัตถุ

สุตตันตปิฎก :- เนตติ, มหาสติปัฏฐานสูตร, กลุ่มวิชาพื้นฐานพระไตรปิฎกหลักสูตรชั้นธัมมาจริยะ, ภาษาพม่า

ประสบการณ์ในการทำงาน

อดีต

- กรรมการตรวจชำระคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฉบับมหาจุฬาฯ ประจำสำนักพิมพ์ค้นคว้าทางวิญญาณ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๕-ปัจจุบัน

- กรรมการแปลและตรวจชำระพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาฯ

- กรรมการตรวจสำนวนพระไตรปิฎกแปลฉบับ ซี.ดี.รอม. (มหาจุฬาฯ)

- กรรมการแปลคัมภีร์สัททศาสตร์ ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฯ วิทยาเขตพุทธโฆส นครปฐม

- กรรมการการตรวจชำระพระไตรปิฎกภาษาบาลีและแปลฉบับมหาเถรสมาคม เพื่อสมโภชน์ ๘๐ พรรษา

- กรรมการการควบคุมวิทยานิพนธ์(สาขาพระพุทธศาสนา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาฯ ทั้งส่วนกลางและวิทยาเขต

- ที่ปรึกษาพิเศษและกรรมการสอบวิทยานิพนธ์สาขาวิชาพระพุทธศาสนาแก่นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, จุฬาฯ, มหิดล, ศิลปากร

- เจ้าหน้าที่ตำราวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร.,

- อาจารย์พิเศษวิชาภาษาพม่าสถาบันเอเชียแปซิฟิก มศว, อาจารย์พิเศษบรรยายวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยศิลปากร (วังสนามจันทร์)

- ล่ามภาษาพม่า แก่สำนักพัฒนาอุตสาหกรรม เป็นเวลา ๓ ปี

ปัจจุบัน

- หัวหน้าฝ่ายวางแผนและวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาฯ

- ประธานฝ่ายวิชาการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎก-นิสสยะ มูลนิธิเผยแผ่พระสัทธรรม

-กรรมการตรวจชำระคัมภีร์พระไตรปิฎกอัฏฐกถา ฎีกา ประจำสำนักค้นคว้าทางวิญญาณ

- อาจารย์พิเศษและกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์บัณฑิตวิทยาลัย มจร. และวิทยาเขตพุทธโฆส

- อาจารย์บรรยายวิชาพระพุทธศาสนา ประจำบริษัทประณีภัณฑ์จำกัด

- อาจารย์สอนวิชาภาษาบาลีชั้นสูง สำนักเรียนวัดมหาธาตุฯ, วัดเบญจมบพิตร, วัดสามพระยา

- ล่ามภาษาพม่า ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาฯ

ผลงานแปลและเรียบเรียง

วิปัสสนาชุนี, ปทวิจาร, วากยสังสยวิโสธนี, สัททนีติสุตต-มาลา, สัททนีติปทมาลา, สัททนีติธาตุมาลา, เนตติฏิปปนี, ปัชชมธุ, รูปสิทธิฎีกาแปล(ยังไม่ได้จัดพิมพ์), ปาลิสิกขา, ประวัติการเผยแผ่อภิธรรม, อภิธานัปปทีปิกาแปล(ฉบับนักศึกษา), บทนำอภิธรรมปิฎกในพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย มจร., พระไตรปิฎกนิสสยะ, ปริยัติในพม่า, พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก(ยังไม่ได้จัดพิมพ์),

รายนามผู้ร่วมบุญ

ลำดับ	รายชื่อ	จำนวนเงิน
๑	คุณพัชนี เตชอัครกุล	๒๐,๐๐๐
๒	คุณสรพงษ์ - คุณอวยพร เตชอัครกุล และครอบครัว	๑๒,๐๐๐
๓	คุณสรนัยน์ - คุณกนกพร เตชอัครกุล และครอบครัว	๑๐,๐๐๐
๔	คุณสรนันท์ เตชอัครกุล	๑๐,๐๐๐
๕	คุณเนาวรัตน์ เตชอัครกุล	๕,๐๐๐
๖	ด.ญ.นภัส เตชอัครกุล	๒,๕๐๐
๗	ด.ญ.ณัฏฐา เตชอัครกุล	๒,๕๐๐
๘	คุณไพลิน เตชอัครกุล และครอบครัว	๑๒,๐๐๐
๙	คุณดำรงค์ - คุณวีณา ทวีแสงสกุลไทย และครอบครัว	๑๐,๐๐๐
๑๐	คุณสุภา ชูโชคชัย	๑,๐๐๐
๑๑	คุณสิทธิชัย เตชอัครกุล	๒,๐๐๐
๑๒	คุณจิราภรณ์ จิตรวิเชียร และครอบครัว	๒,๐๐๐
๑๓	คุณรุ่งรัตน์ ปั้นศิริ	๑,๐๐๐
๑๔	คุณวนิดา โล่วัชรกุล	๑,๐๐๐
๑๕	คุณศรีสุนันท์ อิทธิธรรมาชัย	๑,๐๐๐
๑๖	คุณธีรนัย - คุณณัฐยา ธันยบูรณผล	๒,๐๐๐
๑๗	คุณสมศรี หวังเกษมสุข	๑,๐๐๐
๑๘	คุณวารุณี ลีเลิศพันธ์	๒,๐๐๐
๑๙	คุณม่วย แซ่ตั้ง	๒,๐๐๐
๒๐	คุณสุรเชษฐ์ - คุณยุพรัตน์ เลิศมณีกาญจน์	๑,๐๐๐

๒๑	คุณเบญจวรรณ ตั้งจิตรมานะมั่น	๒,๐๐๐
๒๒	คุณนุสรา กาญจนพงษ์ไพศาล	๑,๐๐๐
๒๓	คุณเปี่ยมจิตต์ กังสนารักษ์	๑๐,๐๐๐
๒๔	คุณจันทร์ทิพย์ สถิรวัฒกุล	๒,๐๐๐
๒๕	คุณเกศนี จรัสวิทย์	๒,๐๐๐
๒๖	คุณธนัญญ์พร ลาภพิพิธมงคล	๑,๐๐๐
รวมเป็นเงินทั้งสิ้น (หนึ่งแสนหนึ่งหมื่นแปดพันบาทถ้วน)		**๑๑๘,๐๐๐**

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
สพฺพํ รสํ ธมฺมรโส ชินาติ
สพฺพํ รตึ ธมฺมรตี ชินาติ
ตณฺหกฺขโย สพฺพทุกฺขํ ชินาติ.

การให้ธรรมชนะการให้ทั้งปวง
รสแห่งธรรมชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรมชนะความยินดีทั้งปวง
ความสิ้นตัณหาชนะทุกข์ทั้งปวง

(ขุททกนิกาย ธรรมบท ตัณหาวรรค)

วิปัสสนาชุนี

จัดพิมพ์โดย คุณสันติ - คุณพัชนี เตชอัครกุล และ ครอบครัว
จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
เพื่อบูชาพระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์)
และแจกเป็นธรรมทาน

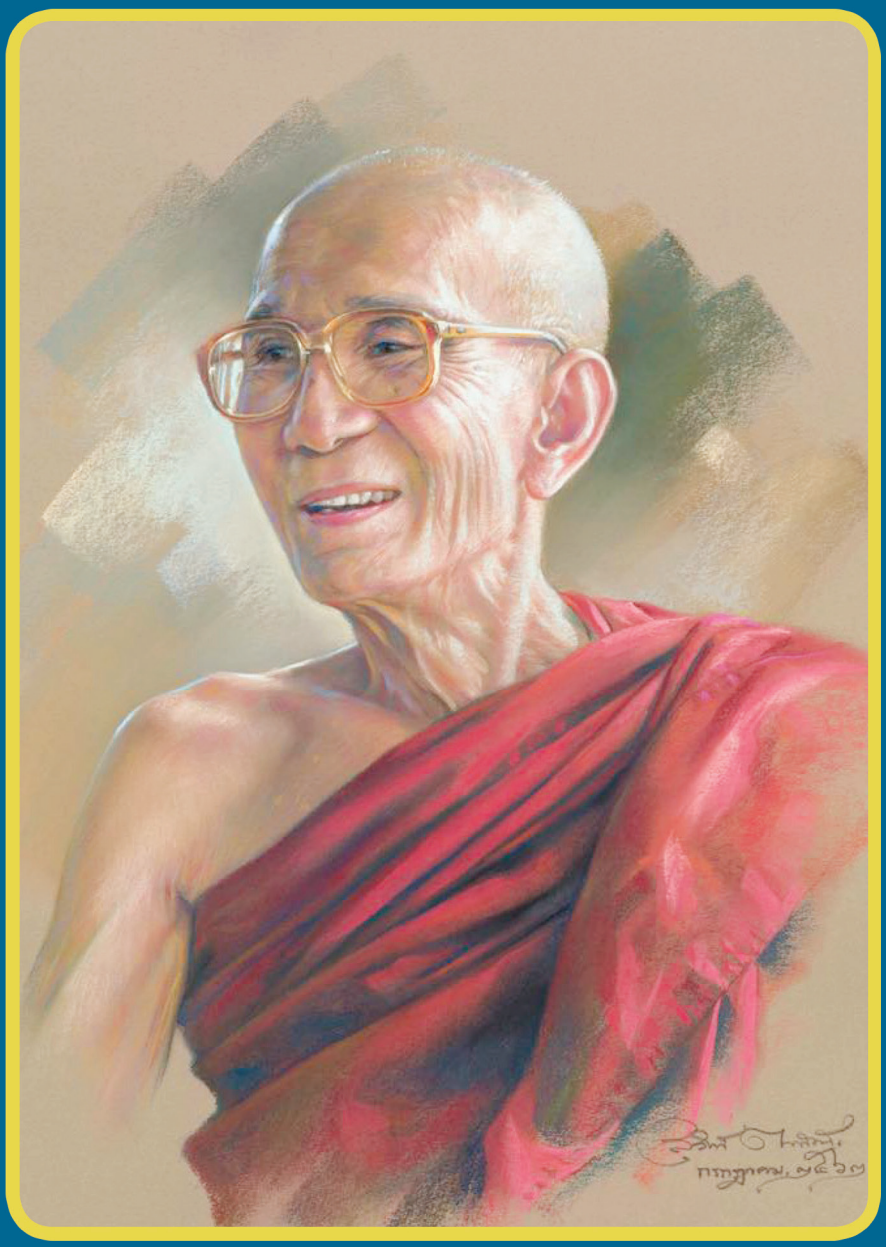

พระภัททันตธัมมานันทมหาเถระ อัคคมหาปัณฑิตะ

จัดพิมพ์โดย
คุณสันติ เตชอัครกุล